

DAN HORIA MAZILU
*
RECITIND LITERATURA ROMÂNĂ VECHĂ

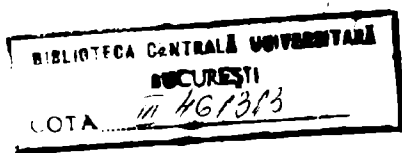
DAN HORIA MAZILU

**RECITIND
LITERATURA ROMÂNĂ
VECHE**

Partea a III-a:
GENURILE LITERARE

**EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI
2000**

Volumul I al lucrării, apărut în 1994, a obținut
Premiul *Titu Maiorescu* al Academiei Române

B.C.U. Bucuresti

C20020533

© Editura Universității din București
Șos. Panduri, 90-92, București – 76235; Telefon/Fax 4 10.23.84
E-mail: editura@unibuc.ro
Internet: www.editura.unibuc.ro

Tehnoredactare computerizată: FLORIAN MIHALCEA.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale

MAZILU, DAN HORIA

Recitind literatura română veche / Dan Horia Mazilu -

București: Editura Universității din București, 1994 - voi I

ISBN: 973-575-010-4

Partea 3 - 2001

748 p; 23,5 cm

Bibliogr.

ISBN: 973-575-533-5

821.135.1.09"../1830"

ISTORIOGRAFIA SAU VIRTUȚILE PROZEI NONFICTIONALE

PRIMELE DOUĂ SECOLE (XV, XVI). INIȚIATIVE FELURITE

151. Și în materie de istoriografie lecția Bizanțului a fost stimabilă

O examinare, fie și sumară, a *bibliotecii de istorie* pe care slavii de sud (bulgarii în speță) au tălmăcit-o din grecește (începând cam din vremea țarului Simeon [893-927], adică în acel declarat - și autentic - „veac de aur” al culturii bulgare vechi) ne spune că pe cărturarii de la sud de Dunăre marile cărți ale istoriografiei bizantine - într-o serie ilustră ce începe cu Procopios din Cesareea, secretar al generalului Belizarie și „închinător” lucid la modelele antice, și continuă pe urmă cu Menander, cu Theophylact Simocatta și Leon Diaconul, pentru a urca apoi spre zenit prin Mihail Psellos, Mihail Attaliates, Anna Comnena (autoare a *Alexiadei*), Ioannes Kinnamos, Gheorghios Akropolites, Gheorghios Pachymeres și Nicephoros Grigoras, incluzându-i. în fine, pe Ioan al VI-lea Cantacuzino (împăratul memorialist), pe Dukas, pe Gheorghios Sphrantzes și pe Laonikos Chalkokondyles (istorici contemporani ai declinului și sfârșitului imperiului) nu i-au interesat. Preferințele lor s-au îndreptat către așa-zisele „cronici universale”, texte care povesteau istoria de la Facere până „la zi”, specie configurată într-un Imperiu Roman târziu de Eusebios din Cesareea (părinte - prin *Istoria ecleziastică* - și al istoriografiei bisericești). Nu cred că dificultățile de înțelegere i-au făcut pe scriitorii sud-slavi să nu se apropie de marile „istorii politice”. Greaca pretențioasă a lui Psellos sau a lui Grigoras nu era, în nici un caz, mai greu de priceput și de tălmăcit decât construcțiile alambicate și sensurile uneori foarte subtile din cărțile lui Theophanes sau ale patriarhului Nicephoros. Socot, mai degrabă, că opreliștea a fost construită de caracterul „special”, adesea foarte specializat, al cărților de istorie savantă, excesul de amănunte pe care ele le conțineau (între cele treizeci și șapte de cărți ale *Istoriei romane* a lui Nicephoros Grigoras, evenimentele

scurse între 1204 și 1320 ocupă doar șapte, în vreme ce faptele petrecute din 1321 și până în 1359, adică în epoca în care a trăit marele polihistor, umplu restul de douăzeci...) și care pur și simplu nu interesau pe cineva care contempla „din afară” trecutul Bizanțului.

Având de răspuns unei nevoi acute de informare, cărturarii sud-slavi s-au îndreptat către acele lucrări care povesteau întregul „curs al lumii”, foarte des în redactări dense, și continuându-se (după un bun obicei al cronografilor bizantini pe care l-au deprins și istoricii noștri) una pe alta. Nu avem de ce deplânge (prea tare) această opțiune. Cele mai multe dintre aceste lucrări (poate cu excepția celei scrise de sirianul Ioannes Malalas, autor mai puțin trecut prin școli - referințele sale clasice sunt pline de inadvertențe - și înclinat să facă pe voie unui „gust” literar cam pedestru) sunt de foarte bun nivel (l-am pomenit ceva mai înainte pe patriarhul constantinopolitan Nicephoros) și deloc departe de rigorile „Marii istorii”. Dovadă că pe aceste „manuale” practice au învățat să consemneze evenimentele scurse în propriile spații și istoricii neamurilor slave și cei ai românilor.

Cărturarii bulgari din epoca imediat posterioară celei chirilo-metodiene au tălmăcit, începând - firesc așa zice - cu o carte ce oferea „multum in parvo”. *Cronografia pe scurt (Chronographikon syntomon)* a patriarhului Nicephoros, un „compendiu”, adică (tradus și în latinește, pe la 870, de Anastasie bibliotecarul), pe care prelatul l-a scris înainte de anul 829 (când se stingea din viață) și care a fost „dus” apoi (căci stilul și maniera de a povesti concis n-au fost părăsite), până la anul 1425, de feluriți continuatori. Această *Cronografie pe scurt a neamurilor de la Adam până în vremea de astăzi*, în versiune slavonă, se află în nu mai puțin de cinci copii slavo-române (prescrise, adică, la noi) în care textul are diferite „dimensiuni”; un manuscris copiat în Țara Românească în veacul al XV-lea, aflat multă vreme în biblioteca Mănăstirii Bistrița din Oltenia (azi ms. sl. nr. 320 de la B.A.R.); „Sbornicul de la Kiev” (a fost, sub nr. 116, al Academiei Teologice din Kiev, apoi a intrat în fondurile Academiei de Științe a Ucrainei), prescris de Isaia de la Slatina, cărturar cu mari merite ce va ajunge și episcop de Rădăuți (Isaia l-a lucrat înainte de 1561, dând cea mai completă versiune slavo-română); o copie moldovenească de pe la sfârșitul secolului al XVI-lea sau de la începutul veacului următor (conservată azi la Sankt Petersburg); tot în secolul al XVI-lea a prescris, la îndemnul mitropolitului Grigorie Roșca, *Cronografia pe scurt* și Ilarion, ierodiacon la Mănăstirea Neamțu (manuscrisul, în prezent la B.A.R., sub nr. 636, poartă și o dată - 1557); un alt manuscris nemțean, cam din aceeași epocă, s-a aflat în colecția lui A. I. Iațimirski; în fine, o copie - în redacție sârbească - descoperită recent, a fost realizată - se pare - în Țara Românească (sau la Sfântul Munte) în veacul al XVIII-lea (Biblioteca Episcopiei din Arad deține acest manuscris).

Chiar și acest „caz” arată neîndoiește interesul (un interes timpuriu) dovedit de elitele cărturărești ale românilor (din lumea laică și din cea a ecleziei) pentru scrierea de istorie. Copierea înseamnă răspândire, consum (chiar pe palierul mijlociu al intelectualilor) și receptare. Sensurile *Cronografeii pe scurt* a patriarhului Nicephoros au fost corect înțelese. În unele sbornice cu cuprins istoric, românești, ea reprezintă un soi de „prefață” a lucrărilor de istoriografie națională.

Bulgarii au tradus apoi cronica lui Ioannes Malalas (veacul al VII-lea), antiohianul purtător al unui elenism superficial (Louis Bréhier, *Civilizația bizantină*, [vers. rom.], București, Editura științifică, 1994, p. 272), despre care depozitele românești de carte nu pot depune mărturie, a lui Gheorghios Synkellos (sec. VIII-X) - și ea fără urme între manuscrisele slavo-române, a lui Gheorghios Hamartolos (scriitor din secolul al IX-lea), *Cronica universală* a lui Simeon Magistrul și Logofătul zis și Metafrastul, compusă în a doua jumătate a secolului al X-lea, au tălmăcit *Epitomē historiōn* (*Rezumatul de istorii*) a lui Ioannes Zonaras, funcționar înalt la curtea imperială (în prima jumătate a secolului al XII-lea) și istoriograf foarte strângător și informat (manuscrisele slavo-române, trei, au conservat redacția rezumativă intitulată *Paralipomenon*), și *Cronica universală* a lui Constantin Manasses (secolul al XII-lea).

Toată această literatură istoriografică - repet: de bun nivel - a trecut la nord de Dunăre și a alcătuit un fond de informare stimabil. În unele cazuri, cărturarii români, prescriind aceste texte (despre „starea” manuscriselor vezi G. Mihăilă *Studiu introductiv* la Mihail Moxa, *Cronica universală*, București, Editura Minerva, 1989, p. 6-26), au făcut mari servicii literaturii slave. Singura versiune completă, din întreaga avere slavonă, a cronicii lui Simeon Magistrul și Logofătul se păstrează în copia făcută de popa Manoil din Suceava la îndemnul mitropolitului Anastasie Crimca și a ieromonahului Iorest. Preotul sucevean își sfârșea lucrul la *A lui Simeon Metafrastul și Logofătul, Descrierea lumii de la facere și cronică adunată din diferiți cronicari* pe 11 octombrie 1637. În chip asemănător, *Cronica zisă a anilor 1296-1413* (pusă în ultima vreme [vezi D. Năstase, *Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine*, în „Cyrillomethodianum”, IV, Thessalonique, 1977, p. 100-171] pe seama lui Ioannes Chortasménos, notar al patriarhiei din Constantinopol și apoi episcop de Selimbria), tălmăcită în mediobulgară (unica versiune ce restituie azi textul, căci presupusul original grecesc s-a pierdut) în veacul al XV-lea, s-a conservat în mai sus pomenitul „Sbornic de la Kiev”.

„Starea de excelență” între toate aceste cărți de istorie ajunse la dispoziția românilor a atins-o, fără îndoială, cronica universală a lui Constantin Manasses (născut pe la începutul veacului al XII-lea și mort în 1187), cel care, după ce a trăit mult timp în preajma curții imperiale, a devenit, în amurgul vieții, episcop de Naupaktos. Foarte agreată de cititori (cele 51 de copii

mărturisesc acest lucru), tradusă în latinește de J. Leunclavius în 1573, această lungă cronică în versuri (cele 6733 de „stihuri politice” povestesc viața lumii de la Facere și până la anul 1081), numită când *Chronikê synopsis*, când *Historikê synopsis*, a fost tălmăcită în mediobulgară în timpul țarului Ivan Alexandr (1331-1371), cel căsătorit cu Teodora, fiica lui Basarab I, domnul Țării Românești. O copie a acestei traduceri (în proză, evident) a fost făcută în Moldova, cândva în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și inclusă într-un codice (iarăși o „prefață” de istorie universală ce argumenta un text de istorie națională) ce cuprindea și *Letopisețul de când s-a început, cu voia lui Dumnezeu, Țara Moldovei*, cronică redactată la curtea de la Suceava în vremea lui Ștefan cel Mare și a fiului aceluia, Bogdan al III-lea cel Orb (textul păstrat - căci ultimele două foi s-au pierdut - duce cursul lucrurilor până la anul 1507). Cam în aceeași vreme, Manasses era și dascălul de retorică al cronicarilor călugări din Moldova (este de presupus că episcopul Macarie de Roman și Azarie, ucenicul lui, au avut fiecare câte un exemplar al cronicii), iar peste câțva timp, adică la începutul secolului al XVII-lea, *Sinopsisul de istorii* al episcopului de Naupaktos va oferi țesătura pe care își va alcătui compilația în românește călugărul Mihail Moxa de la Mănăstirea Bistrița din Oltenia (în biblioteca mănăstirii Craioveștilor se afla, prin urmare, o altă copie a tălmăcirii mediobulgare). Lângă Manasses, Moxalie (cum semna uneori) a mai așezat - spre a-și rotunji spectaculosul său (totuși, pentru un debut de veac XVII românesc) cronograf - informații luate din *Cronografia pe scurt* a patriarhului Nicephoros, din anonima *Cronică a anilor 1296-1413*, din lucrările lui Simeon Metafrastul și Ioannes Zonaras. Pentru (și în) literatura românească cronică lui Manasses a avut un destin fericit...

Să adăugăm la această zestre bizantină, venită la noi în haină slavonă, scrierile istoriografice slavă (sârbești, mai precis), compuse și ele sub imbold bizantin, care au ajuns la cunoștința cărturarilor români în cadrul unui „comerț” literar bine știut. Întâi *Viețile regilor și arhiepiscopilor sârbi* de arhiepiscopul Danilo al II-lea (cca 1270-1337), un șir de biografii (modelul fiind tot bizantin). continuate și după moartea lui Danilo și duse până la 1376, și aflătoare și în două copii slavo-române. Cu deosebire prețioasă este cea făcută de Azarie cronicarul, în 1567, pentru că discipolul lui Macarie, cărturar scrupulos, „readuce” la norma mediobulgară (pentru el *clasică*) un text redactat în slavona sârbă. Apoi *Letopisețele sârbești „noi”*, ce povestesc istoria sârbilor de la 1355 până la 1490, și ele conservate în cinci manuscrise realizate de cărturarii români. În două din aceste copii (ms. sl. nr. 636 de la B.A.R. și cel ce a avut nr. 51 în colecția lui A. I. Iațimirski) există mai multe informații preluate din *Letopisețul de la Putna*. Transferul (în versiunea din ms. sl. nr. 636 B.A.R. chiar informației cu privire la moartea regelui Ștefan Dušan îi este substituită o

știre despre Dragoș, „descălecător”, după tradiție, al Moldovei în anul 1359). S-a născut astfel *Cronica zisă sârbo-moldovenească* (evenimentele relatate se întind până la 1512), primă tentativă de racordare a istoriei românești cu cea balcanică.

Scrierile istoriografiei slave (între altele fie spus, *Letopisețul sârbesc „nou”* îl va interesa și pe Moxa) au completat într-o anumită măsură acel șir de cărți ce ocupau „raftul de istorie” al bibliotecii cărturarilor români din secolele al XV-lea și al XVI-lea. Participarea lor n-a fost deloc una oarecare, căci din aceste compuneri „vorbea” deja o istorie apropiată, care putea fi și „îndemnătoare” (vezi apariția *Cronicii sârbo-moldovenești*) și „învățătoare”.

152. Cum vor fi arătat vechile anale în limba slavonă?

Chiar dacă slavii de sud au tradus, cum s-a văzut, mai ales *cronici* (cronografe), lectură mai lesne de pătruns, și nu *istorii* bizantine, tălmăcirile, care au ajuns în spațiul românesc (în momente care, în unele cazuri, sunt greu de precizat) și au fost multiplicare aici prin copiere, au compus o bibliotecă absolut stimabilă. Urmările asimilării ei se vor vedea.

Istoriografia (această descindere în trecut - cum zicea cineva - cu scopul de a pune stăpânire pe el și de a-l transporta, împreună cu valorile lui certe, în prezent, într-un prezent care începe tot mai mult să fie o secvență a duratei, a timpului; acest timp continua să fie al lui Dumnezeu - el era dat oamenilor [va spune și Miron Costin lucrul acesta] doar „cu împrumut”, dar începea să devină și un timp „național”, un timp „dinastic”, cu ani care se numără de la Facere sau de la nașterea Mântuitorului, dar se adună în - și se definesc prin - *domnii*), ca gen literar, a parcurs la români, în faza începuturilor în limba slavonă, un drum firesc, adică o cale a achizițiilor succesive și a „formelor” ce au urcat dinspre simplu către scrierea de pretenție, în care etapele au fost străbătute (chiar dacă în chip comprimat) și nu „arse”. Cele dintâi concretizări, datorate unor neștiuți care au lucrat din porunca domnilor sau a egumenilor (în cazul *Pomelnicului de la Bistrița* și al altor compuneri asemănătoare, categoric primele texte ce povestesc *istorie* - făcând mai mult o comemorare a persoanelor), au acel laconism al știrii păstrate de tradiție (într-o „memorie” care vrând-nevrând deforma), inevitabil lapidară și, uneori, inexactă, sau al consemnării ulterioare (suferind cam de aceleași păcate). Stilul *inscripționar* prezidează aceste consemnări scurte (ele au putut fi colectate din inscripții felurite, din cele de pe monumentele funerare, de pildă), prezidează aceste însemnări analistice (deși cred că acest termen nu este foarte potrivit) ce restituie începuturile.

Întâia cronică a Moldovei, adică vechile „anale” în slavonă din veacul al XV-lea trebuie să fi avut înfățișarea părții de început a *Letopisețului de când*,

cu voia lui Dumnezeu, s-a început Țara Moldovei scris la curte în timpul lui Ștefan cel Mare și al fiului acestuia, Bogdan al III-lea cel Orb. „Tradiția descălecatului” apare, dar numai în nucleul ei (esențializat la maximum: „descălecatul ca vânătoare”; de altfel, singura cronică moldovenească dispusă să facă loc legendei în întregime a fost cea moldo-rusă, scrisă de un mare amator de „mituri”), lăsând loc apoi înșirării domnilor. La fel stau lucrurile și în *Letopisețele de la Putna* (I și II), prelucrate după cel anonim. *Anonimul*:

„În anul 6867 [1359] a venit Dragoș voievod din Țara Ungurească, din Maramureș, după un bour, la vânătoare, și a domnit 2 ani.

După el a domnit fiul său, Sas voievod, 4 ani.

După el, fiul său, Lațco voievod, a domnit 8 ani.

Și după el a domnit Bogdan voievod 6 ani.

Și a domnit fiul Mușatei, Petru voievod, 12 ani.

Și după el a domnit fratele lui, Roman voievod, 3 ani.

Apoi, după el a domnit fratele lui, Ștefan voievod, 7 ani.

Și după el a domnit Iuga voievod, 2 ani”.

Cele înșirate de mine mai sus reprezintă, categoric, un „model ipotetic” al vechilor anale. Și, prin urmare, nesigur. Această înșiruire a domnilor (cu destule erori: Lațco a fost fiul lui Bogdan și a domnit după acela [greșala va trece și la Ureche]; anii de domnie - arăta P. P. Panaitescu - dinainte de Alexandru cel Bun au rezultat dintr-un calcul greșit) pare a fi o elaborare totuși târzie. Chiar prezența *in nuce* a legendei descălecatului în fruntea seriei de voievozi ar putea da de gândit.

S-ar putea ca o formă mai apropiată de cea *primă* să ne fie restituită de așa-zisa *Cronică scurtă a Moldovei* (care duce domniile țării până la anul 1451), chiar dacă manuscrisul (azi ms. slav nr. 280 de la B.A.R.), deteriorat, în care a fost descoperită pare a fi de pe la sfârșitul veacului al XVI-lea sau chiar de la începutul celui următor. Ioan Bogdan, primul ei editor (în „Convorbiri literare”. XXXV, 1901, p. 527-530), credea că ar fi vorba de o prescurtare a *Letopisețului anonim* sau al altei versiuni apropiate de acela. „Tot așa de bine însă - observa P. P. Panaitescu (*Cronicile slavo-române...*, p. 38) ar putea fi o formă primitivă, scurtă, a cronicii de dinainte de Ștefan cel Mare (ea se oprește la moartea lui Bogdan II), care a fost după aceea amplificată”.

Elemente ale aceluși „primitivism” al redactării există. Dragoș, descălecătorul, „vine” de undeva, dar legenda nu există:

„Pride Dragoș voevoda i gospodstvova - ṽ - lět.

Sas voevoda - d̃ - lět.

Bogdan - d̃ - lět.

Lacko...

Pqtrū - idz- lět.

Roman - g̃ - lět.

Stefan...” Etc.

(A venit Dragoș voievod și a domnit 2 ani.
Sas voievod 4 ani.
Bogdan 4 ani.
Lațco...
Pătru 16 ani.
Roman 3 ani.
Ștefan...).

153. „Să trăiască împăratul!”

„*Da živet carī!*” - zice textul *Letopisețului anonim al Moldovei* (numit îndeobște *Letopisețul de când, cu voia lui Dumnezeu, s-a început Țara Moldovei*, căci așa începe cronica) - pe care descoperitorul său Ioan Bogdan (il găsea la Tulcea într-un codice scris la sfârșitul veacului al XVI-lea sau la începutul celui următor și îl publica în *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895, p.1 - 78), îl credea, fără argumente solide, a fi fost alcătuit la Mănăstirea Bistrița - „transcriind” în slavonă „strigătul” cu care Ștefan a fost întâmpinat după o luptă încheiată cu o victorie. În „arhondologia” slavă *carī* poate însemna și împărat, dar un împărat de „rangul doi”, „țar”. În contextului dat *carī* poate fi tălmăcit prin „împărat” fără teama de a greși, căci și împăratul turcilor i se spune *aidoma* (cei doi „stăpânitori” fiind puși oricum, terminologic, pe picior de egalitate). Mai mult, ansamblul datelor cuprinse în cronică (în locul unde apare „urarea” de mai sus) este clar convertibil într-un ceremonial imperial: monarhul venea cu oștile sale („purător de victorie”) după lupta de la Vaslui: „I vüzvrati sě Stefan voevoda su vüşemi voi svoimi, jako pobědonosec vī nastolnii svoi grad Sučavski i vüzidošę emu na sretenie mitropoliti [i] ierieie, nošęšti svętoe Evaggelie vū rōkah i hvalęște Boga o byvšem darovanī ot vyšnego i blagoslovēște carē: Da živet carī!” (Și s-a întors Ștefan voievod cu toți oștenii lui ca un purtător de biruință în cetatea sa de scaun a Sucevei și i-au ieșit în întâmpinare mitropoliții și preoții, purtând Sfânta Evanghelie în mâini și slujind și laudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost cu dar de la Cel Prea Înalt și binecuvântând pe împărat: Să trăiască împăratul!). Suntem în anul Domnului 1475. Bizanțul dispăruse de douăzeci și ceva de ani. Nu este exagerat să credem că asumarea unora dintre prerogativele defuncțiilor bazei (Iorga a afirmat rezolut lucrul acesta în câteva rânduri) de la Constantinopol (pentru a căror denumire vechea slavă avea forma *cěsarī*) a fost un gest făcut de voievozii români (deveniți astfel *țari*, în ascultarea mai sus amintitei ierarhizări). Mai ales că textul propriu-zis al letopisețului, după acel început „analitic”, șovăitor în ale cronologiei, este intitulat *Țarii moldovenești*. Între acești „țari”, însă, singurul care a luat „schiptrul” Moldovei

„din mila lui Dumnezeu" a fost Ștefan cel Mare. După cum, la fel, același ajutor divin, aceeași prea înaltă grație (care fusese prezentă - ne atrăgea atenția P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române...*, p. 2 - doar la întemeierea Moldovei) l-au făcut învingător în multe bătălii. Nu e greu de ajuns la încheierea că autorul textului proiectează astfel o imagine imperială având și o identitate completă și o legitimare necontestabilă.

Nu este deloc exclus ca voievodul să fi fost „amestecat" în conturarea acestei reprezentări. „Moștenirea" imperială, care însemna, în acest caz, mai ales apelul la model (modele așezate într-o sistemă de Pavel Chihaiia, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, București, 1993, p. 227 și urm.), transporta deocamdată doar responsabilități, extrem de grave. Insistența cu care autorul/ autorii letopisețului lucrează la conturarea acestei imagini (datoare unor modele ilustre; am stăruit în primul volum asupra prezențelor semnificative ale motivului și submotivelor ciclului constantinian în discursul cultural al vremii stefanine: scriitorii, programe iconografice etc.; nu mai reiau aici lucrurile) ne convinge, o dată în plus, că prototipul cronicilor din secolul al XV-lea a fost un produs al aulei lui Ștefan cel Mare, într-o epocă în care recuperarea datelor istoriei naționale pare a fi fost o operație importantă. Letopisețul n-a fost redactat între zidurile mănăstirii (la Bistrița ori în altă parte), ci la curte, de o persoană (sau de câțiva autori) din apropierea voievodului (în anul 1471 „august 29, a fost cutremur mare atunci peste toată lumea, în vremea când ședea țarul la masă"), îndeajuns de familiarizată atât cu afacerile străine discutate în cancelarie, cât și cu mersul treburilor militare. Într-o vreme ce adăpostea o limpede concentrare a forțelor culturale ale țării, într-un climat de solidarizare într-ale spiritului, consolidarea simțului istoric și cronologic la Curte (din porunca lui Ștefan - se știe - sunt refăcute pietrele tombale ale predecesorilor - astfel mormintele princiare capătă noi semnificații în ilustrarea mitului monarhic [Philippe Ariès, *Timpul istoriei*, vers. rom., București, Editura Meridiane, 1997, p. 133] - și „reconstituiți" anii de domnie) duce, semnificativ, într-un timp care este simțit ca sediu al continuității, la nașterea *letopisețului*. Cronicarul datează cu destulă exactitate (deși mai încurcă zilele!) desfășurarea luptelor: „În anul 6973 [1465], luna ianuarie 23, joi, la miezul nopții, a intrat Ștefan voievod în Chilia și a împresurat cetatea. Și a petrecut aci joia cu pace, iar vineri dimineață au lovit și au început să bată cetatea Chilieii. Și așa au bătut toată ziua și s-au luptat până seara. Iar sâmbătă s-a predat cetatea și a intrat Ștefan voievod în cetate, cu voia lui Dumnezeu. Și a rămas acolo trei zile, veselindu-se și laudând pe Dumnezeu și împăciuind pe oamenii din cetate..."

Victoriile, multe, obținute împotriva „necredincioșilor" (dar nu numai) sunt celebrate cu fast (aș zice imperial). După cucerirea cetății Chilia, Ștefan „a poruncit mitropoliților și episcopilor săi și tuturor preoților să mulțumească lui

Dumnezeu pentru ce i-a fost dăruit de Dumnezeu cel prea înalt, Savaoth, care se odihnește pe heruvimi". Izbânzile sunt daruri divine (chiar atunci când se exercită asupra unor „creștini”: „Și i-a dat Dumnezeu [pe unguri] în mâinile lui Ștefan voievod și ale oștii lui și au fost uciși dintre dânșii mulțime mare...”), ele împlinesc „gândul lui Dumnezeu”. (În imaginea propusă conaționalilor și străinilor reprezentarea „traduce” aici o veghe necurmată din partea Divinității, dar și o coincidență între cele două „voințe” cea divină luând drept formă de concretizare voința domnului.) Proslăvirea Celui de Sus (care acționează, de regulă, prin „intermediarii” ale căror apariții nu au nimic nefiresc, căci „supranaturalul” poate - e chiar dator - să intervină în istorie, cu deosebire în istoria unei țări protejate de relicele Sfântului Ioan cel Nou: „Și a biruit atunci Ștefan voievod [...] cu mila lui Dumnezeu și cu ajutorul lui Iisus Hristos” ori „Și cu rugăciunea Sfântului și slăvitului mare mucenic și izvorător de mir Dimitrie, a biruit Ștefan Vodă”) nu este un simplu gest de pietate ci „reînnoirea” perpetuă a legământului pe care un combatant pentru cauza lui Hristos (cu sabia, dar și prin zidiri) era dator să-l facă. Croit după tipar bizantin, *chipul* lui Ștefan cel Mare din *Letopisețul de când, cu voia lui Dumnezeu, s-a început Țara Moldovei* (care, chiar dacă povestește lucrurile Moldovei dintre anii 1359 și 1507, a fost scris pentru Ștefan; 17 din cele 20 de pagini ale manuscrisului istorisesc răgazul dintre 1457 și 1504) are negreșit trăsături ale unui mare căpitan al armatei lui Hristos obligat de împrejurări să apere „limes”-ul civilizației creștine. Voievodul este - în acest letopiseț și în cele ce-i vor prelua substanța, fie că se vor adresa „interiorului”, fie că vor fi redactate pentru străinătate - „monumentalizat” (prețuirea pe care i-o arată scriitorul nu trebuie ignorată), semn al unei congruențe totale între hotărârile lui Dumnezeu și fapta eroului. Ureche, mai târziu, îl va urca în mit (un *mit creștin*, evident), făcând toate preparativele pentru transformarea sa în *model monarhic*. Începutul procesului de eroizare l-a făcut, însă, necunoscutul scriitor de la curtea din Suceava care punea la dispoziția voievodului (cel ce îndeplinea deciziile divine) prerogativele exemplarității.

Este neîndoielnic că letopisețul zis „Putna I”, scris în slavonă și povestind istoria Moldovei de la „descălecat” până la 1526, coboară din același prototip ca și *Letopisețul anonim* descris mai sus. Lungile secvențe pe care le au în comun, întorsăturile de frază, atenția acordată aceluiași Ștefan cel Mare i-au îndemnat pe cercetători să vorbească despre această „înrudire”. *Letopisețul de la Putna I* nu este însă o copie după cel alcătuit la curtea voievodală. Lipsesc destule informații și, ca o compensație, apar știri în plus. Starea aceasta îi dădea dreptul lui P. P. Panaitescu să-l socotească o *versiune deosebită și prelucrată* a prototipului aulic (*Cronicile slavo-române...* p. 41). E greu de spus de unde și-a procurat autorul lui Putna I documentația, pentru „faptele externe” mai cu

seamă, dar acest interes arătat evenimentului de dincolo de fruntarii (mai ales când relația lui cu lumea românească nu era greu de deslușit) trebuie lăudat. Urmările Conciliului de la Florența (1439) pentru Ortodoxie n-au fost deloc oarecare. Ca urmare letopisețul consemnează ținerea „soborului” - nu fără inexactități - „[...] s-au adunat împăratul grecesc și patriarhul Țarigradului și mare mulțime de mitropoliți la soborul de la Florența, la papa Romei Vechi și au fost înșelați de latini...” - „unirea” semnată acolo îmbăcând pentru autorul nostru și dispariția unei podoabe faciale tradițional ortodoxe: „și mulți dintre dâșii au venit cu bărbile rase” (coerciție catolică de-a dreptul hazlie, dacă n-ar interveni, evident, seriozitatea globală a cronicarului). Soliman al II-lea Magnificul, inamic al Moldovei, câștigă războiul de la Mohaci și desființază Ungaria. Știrea își face loc în cronică. Ea interesa creștinătatea: „În anul 7[034] [1526] s-a ridicat Suliman, împăratul turcilor, cu toate puterile și oștile lui răsăritene [sŭ vŭsĕmi vŭstočnimi silami i voiskami - zice textul slav, cu o construcție ce apare și în *Letopisețul anonim* și în inscripția pusă pe biserica-mausoleu de la Războieni] împotriva craiului unguresc Loiș și a străbănut țara Sremului și au biruit pe craiul Loiș pe câmpul Mihaci și au tăiat toată oastea lui. Și însuși craiul Loiș fugind din luptă cu puțini ostași s-a înecat în râu. Și câte cetăți erau în țara Sremului, pe toate le-au luat, până la cetatea de scaun, Buda. Și au lovit cu război și au ars și mai sus de Buda. Și cetatea Budei au dărâmat-o și au pustiit-o...”.

Învățații sunt de acord - în temeiul unor argumente furnizate de text - că acest letopiseț a fost redactat (originalul său, desigur) la Mănăstirea Putna, în timpul lui Ștefan cel Tânăr, care a domnit între 1517 și 1527. Descoperitorul său, Ioan Bogdan, l-a aflat la Kiev, într-un „codice” (care, din biblioteca Mănăstirii Poceaev, a ajuns la Academia Teologică pentru a poposi în fine, în depozitul Academiei de Științe a Ucrainei) copiat de Isaia de la Mănăstirea Slatina în preajma anului 1561 (i se și spune *Sbornicul lui Isaia de la Slatina* sau *Sbornicul de la Kiev*). Este un codex însemnat pentru vechea noastră literatură acest miscelanca prescris de Isaia, pentru că, în afară de *Letopisețul de la Putna I* cu un titlu de sinopsis: *Skazanie vŭ kratčĕ o moldavskyh gospodarehŭ* - Povestire pe scurt despre domnii Moldovei), călugărul de la Slatina a prescris - cu o remarcabilă literă - discursuri patristice, o „păscălie”, învățături ascetice, texte polemice contra latinilor, istorisiri despre Marea Schizmă și un corpus istoriografic cuprinzând cronică zisă „bulgară” (editată de Ioan Bogdan, în „Archiv für slavische Philologie”, XIII, 1890, p. 481 - 536) și cronicile lui Macarie și Eftimie (și ele publicate, împreună cu Putna I, de același Ioan Bogdan în *Vechile cronice moldovenești până la Urechia*, București, 1891).

Și *Letopisețul de la Putna II* are același titlu care indică o prezentare de factură rezumativă. El face - în *Sbornicul de la Petersburg* (descoperit de Ioan Bogdan) - aceeași figură ca și Putna I în codicelul Kievcan: povestește istoria Moldovei (intervalul descris este cam același: 1359-1518) și este continuat de cronică episcopului Macarie, în varianta extinsă, și de *Letopisețul lui Azarie*. Acest „corpus moldovenesc” este precedat (și „introdus” în istoria universală) de *Cronografia pe scurt* a patriarhului Nicepluros) cronicile moldovenești în slavonă au fost editate de Ioan Bogdan, sub titlul *Letopisețul lui Azarie*, în „Analele Academiei Române”, seria a II-a, Mem. Secț. Ist., tom. XXXI, 1909).

Redactat în vremea aceluiași Ștefan cel Tânăr la Mănăstirea Putna (știrile despre ctitoria lui Ștefan cel Mare sunt mai numeroase în comparație cu Putna I), *Letopisețul de la Putna II* se îndreaptă către același prototip comun (recognoscibil în traducerea făcută, peste secole, de Vartolomei Mazăreanu), arătând legături cu Putna I (informații în comun, lungi secvențe care seamănă etc.) - fără a fi însă o copie a aceluia, ci o redacție independentă - și cu *Cronica moldo-polonă* (așa ne îndeamnă să credem o „stemă” a versiunilor tipărită de P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române...*, p. 54), atestă diversitatea (și diversificarea) locurilor în care, în Moldova, se scria istorie. O Moldovă care a fost mult mai grijulie cu începuturile istoriografiei.

154. Istoria Țării Moldovei pentru străinătate

Un „Dracula” pe care Occidentul l-a ratat

Știm deja că la curtea lui Ștefan cel Mare, sprijinitor - și prin alte gesturi - al demersurilor cu caracter istoric, s-a scris prima cronică încheată a Moldovei, prin folosirea vechilor anale și completarea lacunelor. Este așa-zisul *Letopisețul anonim* (despre care Ioan Bogdan, descoperitorul lui, credea - am văzut - că a fost alcătuit la Mănăstirea Bistrița), povestind istoria țării de la 1359 și până la 1507, text cunoscut și sub titlul de *Letopisețul de când, cu voia lui Dumnezeu, s-a început Țara Moldovei*. Atenția acordată domniei lui Ștefan cel Mare, atitudinea scriitorului față de demersurile voievodului (mereu prețuite), amănuntele oferite despre curtea princiară ne arată că avem de-a face cu o cronică ștefanină. O cronică în slavonă destinată conașionalilor (elitelor, firește), compusă după modelele bizantine stimate atunci, afișând întregul aparat ideologic așteptat într-o carte ortodoxă. Acelorași cititori din interior le erau destinate și cele două prelucrări ale acestei cronici, prelucrări realizate - am văzut - la Mănăstirea Putna și cunoscute sub titlurile de *Letopisețele de la Putna I și II*.

La curtea aceluiași Ștefan cel Mare a fost alcătuit și un „text pentru străinătate”, o compunere ce trebuia să-l prezinte în Apus pe stăpânitorul de la

Suceava, evocat la curțile occidentale, dar prea puțin cunoscut și deloc ajutat în eforturile sale de stăvilire a puhoiului otoman. Cronica, alcătuită în germană (cu folosirea vădită a letopisețului slavon) și povestind evenimentele dintre anii 1457 și 1499, a ajuns la Nürnberg, dusă verosimil acolo de o solie moldovenească, în 1502, atunci când ambasadorii Moldovei căutau un doctor pentru voievod. Textul a intrat în posesia lui Hartmann Schedel, istoric și geograf reputat, autor al unei cosmografii universale, medic șef pe atunci al orașului Nürnberg. Schedel a pus să i se facă o copie, datată 1502. Această copie, intitulată *Cronica breviter scripta Stephani Dei gratia voivoda terrarum Moldannensium necnon Valachyensium*, a intrat, împreună cu toate actele lui Schedel în depozitele Bibliotecii de Stat din München, unde a fost descoperită, în anul 1911, de polonezul Olgierd Górka (acesta o va și publica în anul 1931).

Autorul acestei cronici poate să fi fost (zice o ipoteză) un german (sas aflat în slujbă la curte) trăitor de o bucată de vreme în Moldova, căci îi sunt familiare numele nemțești „locale” ale unor orașe - *Schotze* pentru *Suceava*, *Mulde* pentru *Baia*, *Ketzo* pentru *Crăciuna* - și consideră cronologizarea după era bizantină (de care se servește până la anul 1486) a fi *Walachyshy Zal*. El trebuie să fi fost unul dintre acei nemți care îl consiliau pe voievod în unele chestiuni militare. Trăia probabil în preajma curții, căci este în posesia unor amănunte care nu apar în cronicile slavone. O altă opinie - cea a regretatului I. C. Chițimia (care a dat, în anul 1942, o nouă ediție a cronicii, mult mai bună decât cea a lui Górka) - îl consideră român pe autorul acestui text. Versiunea slavonă scrisă de acela a fost tălmăcită în latinește de un polonez și apoi tradusă în germană. Ultima translare s-a făcut când cronica ajunsese în Germania, prin preajma orașului Nürnberg.

Felul în care sunt descrise în această *Cronică moldo-germană* scenele de luptă și întâmplările adiacente ne trimite spre un *imaginar* complet diferit de cel agreat de cronicile locale și așteptat, bănuiesc, de cititorii Răsăritului. În relatarea *Cronicii moldo-germane* crește un Ștefan nu doar exterminator, ci și inventiv în practicarea „exercițiilor” ce provocau moartea. O armată turcească se întorcea din Polonia. Când a vrut să treacă peste Prut, „a ridicat Ștefan voievod oastea și a pus de au omorât pe turci, în toate chipurile, încât el a omorât mai mult de 80000 de turci. Și a pus de i-a aruncat în Prut”.

În urma victoriilor lui Ștefan, învinșii au un destin tragic. Sângele curge în valuri și se învecinează cu focul pustiitor. *Letopisețul slavon* este mai parcimonios:

„În anul 6982 (1474), luna octombrie 1, a luat Ștefan voievod cetatea de la Telega și a tăiat capetele *părcălabilor* și a adus în țară pe soțiile lor și a luat atunci mulți țigani și cetatea a ars-o”.

Cronica moldo-germană dă amănunte (sau le inventează), construiește în totul un tablou plin de spaimă, cu sânge revărsat din abundență:

„În luna octombrie, ziua întâi, atunci a intrat iarăși Ștefan voievod cu Basarab în Muntenia cu oaste mare și a venit la un castel care se cheamă Teleajen, și acolo *a prins pe pârcălabi și le-a tăiat capul și a luat cu dânsul pe mulți țigani care erau acolo și a pus să fie spintecați mulți țigani, așa încât sângele curgea din castel afară și a dat foc castelului*”.

O altă expediție în Țara Românească, împotriva lui Radu-Vodă (expediție pe care letopisețul intern o ignoră) îi prilejuiește autorului procurarea unor detalii care să-i încrânceneze pe cititori:

„Atunci s-a îndreptat Ștefan voievod cu bărbăție împotriva lor și Dumnezeu l-a ajutat, încât i-a nimicit cu desăvârșire, *iar pe câți i-a prins viu, i-a tras în țeapă prin buric, cruciș unul peste altul, în număr ca la 2300. Și a stat acolo în mijlocul lor 2 zile...*”.

Chiar dacă altor prizonieri li se rezerva o moarte ceva mai obișnuită („Însă a adus mulți oșteni prinși la Suceava, dintre care a pus de au spânzurat 700 în fața castelului”), scena de mai înainte seamănă mult prea mult cu imagini prezente și în povestirile germane despre Vlad Țepeș ca să nu dea de gândit. O expediție a aceluia în Țara Bârsei are un „final” aproape identic: „Între timp merse în Țara Bârsei și distruse grânele și toate cerealele; porunci să fie arse și porunci prinderea populației și o duse în afara Brașovului, așa numit; astfel a lucrat Dracula la capela Sf. Iacob. El a poruncit să se ardă mahalaua orașului și pe când se făcu dimineață în ziua următoare, *porunci tragerea în țeapă lângă capelă, sub munte, a femeilor și a bărbaților, tinerilor și bătrânilor și s-a așezat la mijloc printre ei și a luat cu bucurie masa de dimineață*”.

Sigur, s-ar putea ca cei doi voievozi să fi avut aceleași „gusturi” morbide - uciderea în chinuri, șederea între cadavre, masa luată într-un astfel de peisaj -, dar s-ar putea să fie vorba și de niște „variații” pe marginea unui „model literar” menit să provoace și să întrețină groaza („model” care, în cazul relatărilor despre Vlad Țepeș, este complicat și prin construcții secundare: „bărbatul de seamă” sau dregătorul care nu suferea duhoarea și căruia i se rezervă o țeapă mai înaltă).

Exemplele care produc astfel de similitudini între cele două scrieri sunt numeroase. Mă mai opresc doar la unul: Ștefan cel Mare cucerește Brăila.

Letopisețul anonim:

„În anul 6978 (1470), luna februarie 27, marțea brânzei, *a fost prădarea și nimicirea Brăilei de către Ștefan voievod*”.

Letopisețul de la Putna:

I. „În același an *a prădat Ștefan voievod Brăila și a ars-o*”.

II. „Și Ștefan voievod *a prădat Brăila și a ars-o*”.

Cronica moldo-germană:

„În luna februarie, în ziua 27, a pornit Ștefan voievod asupra Brăilei, în Muntenia, și a vărsat mare și mult sânge și a ars târgul cu totul și nu a lăsat în viață nici copiii din mame și a despiciat sânul mamelor și a scos pe copii din el...”.

Iată-l și pe Dracula, în cea de-a XIII-a istorisire (mă folosesc, acum și mai târziu, de ediția Mathias Pfapfuff, Strasbourg, 1500, text publicat de Constantin I. Karadja, *Incunabilele povestind despre cruzimile lui Vlad Țepeș*, în *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931) din ciclul german:

„Înspăimântătoare, îngrozitoare, de nespus torturi a născocit el. A pus să fie trași împreună în țepă mamele cu pruncii sugând la sân până ce pruncii mureau zbatându-se la sânul mamelor; el a spintecat apoi mamelor sânii și a împins pruncii cu capetele prin aceștia și astfel i-a tras în țepă pe amândoi”.

Sunt convins (cu toate acestea, avansez, prudent, cele ce vor urma cu titlul de ipoteză) că, în producerea acestor texte și, mai cu seamă, a imaginilor care le „populează”, s-au amestecat și niște mecanisme pe care le putem numi „estetice”, întrucât erau puse în mișcare de un *canon literar*. De un canon literar codificat precis și care, în exprimările sensibile guvernate, răspundea unui anumit *orizont de așteptare*, unei *sensibilități* și chiar unei *mentalități* instalate în masa cititorilor occidentali. Căci și *Povestirile germane despre Dracula* și *Cronica moldo-germană* a lui Ștefan cel Mare au fost compuse pentru Occident. (N-aș lăsa la o parte, deși este mult mai „reținută”, nici versiunea slavă a anecdotelor [acea *Skazanije o Drakolē*], și ea compusă în ambianța curții regelui Matei Corvin). Aceste cărți erau destinate unei lumi care încerca să definească terifiantul, îl căuta - deci - tocmai pentru că se temea de el. „Marea spaimă”, care făcuse deja de un secol din Europa de apus o „cetate asediată” (cum va zice Jean Delumeau), se hrănea, în afara războaielor și a conflictelor religioase, a epidemiilor și a dezastrelor sociale, și cu astfel de compuneri. Secolul al XIV-lea - *Divina Comedie* ne este martor - dezvoltase satanismul, credința că o putere malefică domină lumea. Spațiile generatoare ale spaimei medievale identificate de savanți: marea, umbrele trecutului și ale nopții, viitorul (pe care se străduiau să-l prezică horoscoapele și științele divinatorii), „străinul” cu comportamente ignorate și imprevizibile - își dezvoltă agenții (musulmanii, idolatrii, evreii, vrăjitoarele, vampirii) care - pe un traseu ce duce de la frică spre angoasă și apoi la agresivitate - polarizează mânia colectivă. Textele despre Dracula (născute verosimil din reacții la posibile ori reale excese de violență) prezentau o astfel de întruchipare spăimoasă, generatoare incontinență de groază și de insecuritate. Făceau acest lucru cu destul meșteșug, utilizând niște „rețete” („inventivitate” morbidă, cruzime, disponibilități vampirice) cu eficiență verificată. Aceste povestiri au avut „șansa” multiplicării. Supraviețuirea literară era astfel asigurată. *Cronica modo-germană*, nu cu mult mai prejos în povestirea unor grozăvii, a rămas între hârtiile doctorului din Nürnberg și un al doilea „Dracula” nu s-a mai născut...

Legendele începuturilor (Cronica moldo-rusă)

Este în afara oricărei îndoieli că acela care a scris *Cronica* zisă *moldo-rusă* (cu titlul ei lung, care seamănă izbitor cu cele ale letopisețelor putnene: *Povestire pe scurt despre domnia Moldovei, de când s-a început Țara Moldovei, în anul 6867*), a fost un ins cu oarecare știință de carte. Întemeindu-se pe o variantă „putneană” a letopisețului moldovenesc (știrile pe care le are în comun cu aceasta dovedesc legătura), autorul a scris cronica, verosimil, în vremea lui Ștefan cel Tânăr (1517-1527), căci ultima domnie pomenită este cea a lui Bogdan al III-lea cel Orb. fiul lui Ștefan cel Mare. Cumva, poate în bagajele unor soli ai lui Petru Rareș (este părerea lui P.P. Panaitescu, în *Cronicile slavo-române*, p. 153, cu care am fost de acord în primul volum al acestei cărți, p. 132), frecventatori, atunci, ai drumului spre Moscova, cronica a ajuns în Rusia, unde, un veac mai târziu și în urma unei operații, așteptate, de rusificare (incompletă) a slavonei mediobulgare în care fusese ea redactată - a fost inclusă, al XIII-lea capitol (în fapt - o „anexă”), în culegerea *Voskresenskaja Letopis*’.

Istoricii zilelor noastre și-au declarat nemulțumirea față de această cronică. Puținătatea știrilor a declanșat insatisfacția: „Importanța acestui letopiseț al Moldovei este redusă, deoarece este mult prescurtat față de celelalte cronici moldovenești” (P.P.Panaitescu). „Istoria” Moldovei de după „descălecatul al doilea”, al lui Dragoș, ocupă doar o pagină în ediția Panaitescu și transmite doar o „listă” de voievozi. Chiar și impozanta domnie a lui Ștefan este redusă la câteva evenimente: urcarea pe tron, luarea Chilieii de la unguri („*u Ugrovŭ*”), pierderea Chilieii și Cetății Albe în fața lui Baiazid al II-lea, expediția regelui Ioan Albert cu sfârșitul ei dramatic pentru oastea leșească („*i dogoni ego Stethanŭ na Bukovine i pobi ego*” - și l-a ajuns Ștefan în Bucovina și l-a învins) și moartea voievodului. Se adaugă știrea nouă cu privire la cei patru fii ai lui Ștefan cel Mare: „*A u Stethanŭ byli ā syna: Petrŭ, Oleksandrŭ [i] dva Bogdana*” - și a avut Ștefan patru fii: Petru, Alexandru și doi [cu numele de] Bogdan).

Dacă însemnătatea *Cronicii moldo-ruse* ca izvor istoric este, într-adevăr, neglijabilă, nu la fel stau lucrurile dacă privim acest text ca *alcătuire literară*, fiindcă în el și-a găsit substanță „una din cele mai curioase tradițiuni moldovenești asupra înființării Moldovei” (era de părere Ioan Bogdan, editor al cronicii). Este vorba despre legenda *eroilor eponimi*, Roman și Vlahata (să observăm că unul dintre frați poartă numele pe care românii și l-au dat dintotdeauna, pentru celălalt fiind folosit etnonimul - ajuns din celtică, probabil, prin vechea germană în slavă - care denumește un popor latin, romanic), o legendă a *întemeietorilor* (după un motiv literar străvechi), un *mit primordial* (am îndrăznit să-l socotesc cândva), care nara purcederea romană a

celor dintâi „descălecători”. Memoria populară păstra „ideea” nobilă a acestei *obârșii*, tradiții fixate în compuneri ale cronicarilor din țările vecine o confirmau (citind cronică, vedem că țesătura narațiunii seamănă, ca traseu epic, fiind lipsită însă complet de „știrea înjositoare”, cu „basna”, pe care Simion Dascălul a găsit-o, zice el, într-un letopiseț unguresc). Există în această poveste (Ioan Bogdan o numea „basm”), frumoasă, cu un echilibru al ei, deloc plictisitoare, doveditoare pentru puțințele scriitorului în a stăpâni invenția (una *epică* de bună calitate), mai multe „ecouri” ale unor vechi dispute, ale unor realități și „rivalități” (istorisite într-un dispreț total arătat cronologiei) care m-au făcut să văd în această țesătură o compunere „savantă” și în autorul ei un personaj, ziceam mai sus, cu oarecare știință de carte. Discursul proiectează în trecut - cu un scriitor, uneori neatent (sau, poate, ignorând cu premeditare „feliile” pe care le includea vremea, în curgerea ei, după nașterea lui Hristos, evenimentul care a contribuit la configurarea dimensiunii ei istorice) la curgerea timpului - conflictul dintre ortodoxie și catolicism, adunând laolaltă (arbitrar, firește, dar fermecător prin țintele conglomerării) știri despre romanii din antichitate și „romanicii” de mai târziu, despre dorințele papalității în raport cu lumea ortodoxă, despre inimiciția dintre Bizanț și Roma etc. Din tot acest amestec se străvede un efort continuu pentru păstrarea „legii” ortodoxe. „Râmlenii cei vechi”, așezându-se în Maramureș, îi cer regelui Vladislav „să nu-i împingă la legea latină și să le dea voie să-și ție legea creștină grecească”. Bizanțul, mereu agresat, se luptă cu o Romă ofensivă, iat textul slavo-român este încărcat de aluzii la aceste momente de încrâncenare. Romanii, niște „postbizantini” ortodocși, caută expresii proprii pentru această veche inimiciție. Și nu este deloc întâmplător că acest lucru are loc în veacul al XVI-lea, secol al completei (aproape) definerii a Ortodoxiei românești.

Antichitatea maramureșenilor (adică a celor ce aveau să producă „al doilea descălecat” - subiect al „tradiției” următoare) era astfel construită. Chiar dacă edificarea se petrece confuz, amestecând latinitatea cu ortodoxia. Legenda „eroilor eponimi” este un soi de predoslovie a legendei întemeierii, mitul primordial prefațează mitul „descălecătorului”. Iar *legenda descălecatului* (care este concomitent și o legendă *heraldică*) are un aer voievodal (amestecul literaților Aulei - poate ai celei ștefanine - se simte), solemn, plin de maiestate. Povestea păstorului maramureșean (pe care o deșira Ureche) lasă aici locul unei istorisiri despre un conducător feudal înțelept și viteaz, care pleacă, însoțit de „drujina” lui (era cneaz, prin urmare) „la vânătoare de fiare și au aflat supt munții înalți urma unui bour și au pornit pe urma bourului prin munții înalți și au trecut peste plaiurile înalte, adică munți, și au ajuns pe urma bourului la locuri de șes și frumoase și au prins din urmă călări pe bour la un râu, pe mal, sub o salcie și l-au omorât și s-au ospătat din vânatul lor”.

Întemeierea are loc în urma unei expediții cinegetice („clișeu” al literaturilor medievale). Istorisirea ne spune - știind evident fraza de început a letopisețului scris la curtea lui Ștefan cel Mare - că Dragoș a fost „ridicat domn și voievod și de atunci s-a început, cu voia lui Dumnezeu, Țara Moldovei”.

Este - să recunoaștem acest lucru - destul meșteșug literar în asamblarea celor două „legende ale începuturilor” în *Cronica moldo-rusă*: prologul (mitul primordial) se articulează firesc (o unitate a spațiului ce asigură „continuitatea”) cu „legenda descălecatului” într-o narațiune despre începuturile românilor.

Informația poate fi manipulată

Și autorul *Cronicii moldo-polone* (*Spisanie kroniki Ziemi Wołoskiej i o gospodarach iei*) s-a folosit de un letopiseț din „clasa Putna” (textul o dovedește peremptoriu), ducând apoi, istorisirea mai departe până la anul 1564 (după această versiune „descălecatul” - prin Dragoș - s-a produs în anul 1352) și adăugându-i o listă cu ținuturile Moldovei și înșirarea dregătoriilor din sfatul țării. Este aproape sigur că anonimul scriitor (ipotezele lui Hasdeu, privindu-l pe neamțul Aichinger, și a lui Ioan Bogdan care îl socotea pe ambasadorul polonez Nikolaj Brzeski drept autor al cronicii, nu s-au confirmat) a mai utilizat un letopiseț românesc ce ducea cursul lucrurilor până la 1552 (până în acest moment polonul datează după era bizantină, dovadă traducerea din slavonă), ulterior pierdut. De la anul 1552 pînă la 1564 pare a se așeza partea originală (căci nu seamănă deloc cu cronicile interne) a acestui autor - traducător. Sunt indicii că această „lucrare de prezentare” (și Miron Costin va include în compunerile sale pentru Polonia, *liste*) a fost redactată în Moldova (P.P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române*, p. 165-166), cel mai devreme prin anii 1564-1565, de un leah trăitor în preajma curții lui Lăpușneanu, căci doar în țară putea el afla letopisețele pe care le-a tălmăcit și celelalte știri cu care își întregește tablourile. E puțin probabil să fi fost un militar acest autor (Lăpușneanu avea destui în oastea sa). Cred mai degrabă că el ar trebui căutat între cei ce lucrau în cancelaria domnească a lui Lăpușneanu, voievod aflat în relații constante cu Polonia, respectat și consultat (chemat uneori ca „arbitru”) de comunitatea ortodoxă ucraineană din estul Poloniei. Era acest cărturar (pisar, logofețel sau ce-o fi fost el) un scriitor cu destulă personalitate. El nu tălmăcește pur și simplu. Adaugă adesea, prelucrează, schimbă. Și, mai cu seamă, dovedește limpede că era un familiar al cărților de istorie. Și al „disciplinei” lor științifice. Ca urmare, semnaleză lacunele: despre Alexandru voievod sursa „nu scrie al cui fiu era”; un fiu al lui Alexandru cedează Chilia „regelui Ungariei, ca să-l apere de turci”, dar referirea nu i se pare precisă,

fiindcă izvorul „nu scrie cărui rege”. Completează ici-colo știrile pe care letopisețele moldovenești le transmiteau în chip tradițional, convine, împreună cu acelea („cum scriu ei” - este o formulă care ne arată că este reproducă o opinie), că Ștefan cel Mare trebuie evidențiat în șirul voievozilor: „Acest Ștefan era fiul lui Bogdan voievod și a fost îngropat în cea mănăstire a lui, la Putna. Acesta a fost domn sau voievod 47 de ani și două luni și trei săptămâni; era un om viteaz și evlavios”. Războinic s-a arătat și un Petru (despre care cronica, iarăși, „nu scrie al cui fiu era”), nimeni altul decât Petru Rareș, dar și-a exersat cetezanța asupra Poloniei: „a lovit cu război țara Poloniei de trei ori, a ars Pocuția și a învins pe ai noștri la Siret”. Va fi „pedepsit” manu militari pentru aceste îndrăzneii („Dar la Obertin a primit o bătaie bună de la poloni, încât abia a scăpat singur și a părăsit toate tezaurele și tunurile pe care le avea”) și obligat apoi să presteze jurământ regelui Poloniei (prin intermediar).

Rar scapă prilejul autorul *Cronicii moldo-polone* să marcheze prezențele poloneze în istoria Moldovei. Laski, cel care a vrut să-l întronizeze pe Despot, era „polonez”; tătarilor, cu care se lupta Ștefan Vodă, „ai noștri le tăiaseră calea” („bo im byly zasly droge naszy”); în războiul de la Vaslui, cu turcii, câștigat de același Ștefan, „cu ajutorul lui Dumnezeu” („Za pomocą Bożą”), împreună cu românii au luptat și polonii („Bili Poliaczi z nymy”); și nici la Catlabuga n-au lipsit leșii: „Tu bili s Poliaki”.

Scriitorul polonez nu apasă prea tare pe pedala unor exagerări, să le zicem naționale. Când poate să modifice, însă, o „stare” vădit neprielnică imaginii Poloniei, o face schimbând unele dintre datele ce formează informația, „uitându-le” pe altele, minimalizând și reducând proporțiile. Așa se întâmplă cu relatarea nefericitei (pentru oastea poloneză) expediții a regelui Jan Olbrecht, încheiată cu înfrângerea de la Codrîi Cosminului. Ureche îi va acorda mult spațiu, o va încheia cu o „nacazanie silnim, adecă certarea celor puternici” (o moralizare a celor care îi păgubesc pe creștini în loc să combată cu păgânii) și cu „liste” „de capetile céle de frunte ale leșilor ce s-au aflat periți”, va face adică din ea o întâmplare memorabilă, „de să pomenéște și astăzi răotătea lor ce au fost pățindu”. Anonimul din veacul al XVI-lea încearcă, pe de o parte, să-l scape pe rege de unele responsabilități (memoria leșilor reținuse dezastrul ca moment tragic al „dispariției nobilimii” militare - „zginela szlachta”); el ar fi îndeplinit condiția impusă de Ștefan cel Mare și ar fi pornit înapoi „cu unele dintre oști pe același drum pe care venise, către Hotin”; câțiva răzleți nesupuși - „afară de câteva ținuturi de oameni de țară neascultători” - n-au respectat învoiala și au provocat tragedia. Pe de altă parte, victoria moldovenilor (obținută doar asupra unei părți a armatei leșești, compuse din „oameni de țară”), este atribuită unui alt comandant, este scoasă din șirul izbânzilor lui Ștefan cel Mare (absent în cazul acela); „Iar Ștefan voievod a trimis asupra lor

pe Boldor, mare vornic, cu oaste; acolo i-au nimicit, prăvălind asupra lor bucovina Cozminului".

În chip așteptat, înfrângerea - necontestată, ci doar redusă ca proporții - va fi socotită drept o meritată pedeapsă divină, fiindcă „erau o oaste prea neascultătoare, cu totul fără grije și făceau pagube, iar pe hatmanii lor nu-i ascultau. Deci le-a luat atunci multe steaguri ale ținuturilor și tunuri de asemenea și foarte mulți dintre dânșii i-a prins".

A fost o „carte de succes" această *Cronică moldo-polonă* sau, măcar, a interesat. Cele trei copii păstrate - manuscrise prescrise la sfârșitul veacului al XVI-lea (ms. Zaluski, editat de Ioan Bogdan în *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895; marele slavist îl credea a fi autograful autorului), la începutul secolului al XVII-lea și în cel de-al XVIII-lea, coborând, toate, dintr-un arhetip comun (P.P.Panaitescu, *Cronicile slavo-române*, p. 167), au transportat în Polonia (unde letopisețul a și fost editat timpuriu) informații despre o Moldovă ce trăia, încă, timpuri glorioase.

155. Aula princiară își angajează istorici

Macarie de Roman sau „lecția bizantină" transferată în registrul stilistic

Gestul numirii unor *istorici de curte* - din soiul celor pe care îi aflăm peste tot prin Apus - a fost, fără îndoială, unul renescentist. L-a făcut întâi Petru Rareș, bastardul (un „homo novus" au zis istoricii) în permanentă căutare a legitimității, și cel asupra căruia s-a oprit a fost - se știe - Macarie, viitor episcop de Roman, strălucit elev „nemțean" al mitropolitului Theoctist. Am zăbovit îndestul lângă acest Macarie. ilustru (și incontestabil) „șef de școală literară" (cercetându-i prezența în propriu-i discurs ca nouă înțelegere a *principiului auctorial*, meșteșugul - învățat de la Manasses - de a-și împodobi textul cu „împletiri ritoricești" și aplecarea lui către „savanterii"), în primul volum al acestei cărți. I-am consacrat câteva capitole într-o mai veche lucrare despre *Literatura română în epoca Renașterii* (București, Editura Minerva, 1984). Așa că nu mai stăruie...

Nu mai stăruie, chiar cu riscul de a-mi dezamăgi cititorul ce va răsfoi filele în căutarea elementelor care să concretizeze zicerea din titlu. Mă voi opri mai jos doar asupra lui Macarie „povestitorul de istorii", adică a autorului de epică nonficțională.

Întâmplarea - una din acele întâmplări ce întrupează la un moment dat mutația necesară - a făcut ca trebuințele ce însoțeau propensiunea literaturii române și necesitățile evoluției „genului scrisului cronicăresc" să întâlnească, în chip fericit, în Macarie (povestitor al evenimentelor scurse în Moldova de la

moartea lui Ștefan cel Mare și până la 1542 - într-o primă „redacție”, cea continuată de Eftimie -, întinse apoi până în anul 1551 - în cea de-a doua „redacție”, în continuarea căreia va lucra Azarie) un scriitor cu o veritabilă vocație de întemeietor. Contemplându-i fapta literară și cercetând „vecinătățile”, un observator mai puțin informat ar putea fi tentat să afirme că Macarie a făcut cu multă dezinvolvură gesturi pe care „agoniseala literară” de până la el nu le-ar fi susținut, poate, cu temeinicie (aci își are, probabil, sursa și scepticismul cu care a fost întâmpinată multă vreme opera episcopului). O asemenea opinie ar fi însă rodul unei inspecții sumare și superficiale care a neglijat, din lipsă de știri, imensele acumulări - secole de instrucție, de prescriere, combinare și lectură ale unor opere importante - de care literații români dispuneau, dar pe care au „întârziat”, din pricini cel mai adesea exterioare voinței lor, să le „refacă” publice, prin compoziții proprii, o bună bucată de vreme.

Să ne supere, deci (întrebam într-o mai veche carte), faptul că Macarie și discipolii lui au cercetat unele modele străine, pentru a învăța să povestească, strălucit, faptele ce compuneau istoria neamului lor? Nemotivată ar fi această „măhnire”, căci „nevoia de model” a funcționat întotdeauna (și Eginhard, când a scris *Vita Caroli Magni*, n-a făcut altceva decât să „transcrie” *Viața lui Augustus* de Suetonius), semn categoric al solidarității între „odinioară” și „astăzi” (Philippe Ariès, *op. cit.*, p. 110). Și capabilă să ne individualizeze în chip straniu între exegeții mai de aproape sau mai de departe, specializați în cercetarea literaturilor vechi. Nefondată ar fi această „măhnire” (cât de iritat s-a arătat marele istoric Ioan Bogdan, descoperitor și al cronicii episcopului de Roman, dar și al „depozitului de podoabe” - *Istoria sinoptică* a lui Constantin Manasses, când a identificat „plagiatul” lui Macarie), de vreme ce, trecute chiar prin foarte severe filtre, roadele strădaniilor acestor scriitori s-ar cuveni, dimpotrivă, să ne procure doar satisfacții.

În Macarie, literatura română din secolul al XVI-lea și-a găsit întâiul mare narator. În textul său, poziția privilegiată este firește rezervată *panegiricului*. Ca mostră de literatură encomiastică, „Povestea lui Petru cel minunat, cel mare la suflet și cu inimă îndrăzneată” constituie, fără îndoială, o mare izbândă. Macarie urmează niște reguli ce impun ca elogiul, al cărui obiect este selectat din spațiul non-transcendent, din lumea materială deci, să se alcătuiască într-un text doveditor (despre literatura encomiastică, vezi Marian Popa, *Competență și performanță*, București, Editura Cartea românească, 1983, p. 47 și urm.). Proslăvindu-l pe Petru Rareș, Macarie nu poate debita niște fraze de care cititorii vor lua cunoștință exultând și extaziindu-se, interzicându-și în același timp orice verificare. El trebuia să argumenteze. Să argumenteze plauzibil și definitiv. În afară de aceasta, encomionul, scris sau rostit, are - în orice circumstanțe - o dublă finalitate: să asigure accesul, convingător, al

„obiectului” către o platformă avantajoasă și stabilă și să placă, în planul receptării, celui elogiât. Demers complicat și deloc lesne de înfăptuit.

Petru Rareș, venit pe tron prin „revelație divină”, va fi împodobit deci cu toate virtuțile posibil de imaginat pe un traseu în care nimic nu este imprezvizibil. Ascendență ilustră („odraslă a veșnic pomenitului Ștefan”), vitejie fără seamăn în stare să covârșească forțe superior dotate (expedițiile în Ardeal și împotriva polonilor), neîncovoiat în vreme de restriște, drept și generos cu cei ce își recunosc greșelile, neîndurător - tot din spirit justițiar - cu cei ce au uneltit împotriva-i (îi dă „hrană sabiei” pe Alexandru Cornea, cel ce „abia își unsese gura cu mierea stăpânirii” și pe boierii ce-i pricinuiseră atâtea necazuri), arbitru ascultat al treburilor de prin prejur, cârmuitor înțelept, ctitor pios și părinte grijuliu. Cam așa se înfățișează, în paginile scrise de Macarie, chipul „celui cu pieptul tare”, „noul erou” pentru a cărui laudă scriitorul nu a ostenit a scotoci în depozitele de ornamente pe care le frecventa în mod obișnuit.

Fundamental antitetic (chiar în absența termenului cu care se realizează opoziția), textul encomiastic construiește serii de obstacole pe care *eroul* (proiectat a deveni *model de umanitate*), obiect al laudei, trebuie să le depășească superb, avansând spre cucerirea unei glorii irevocabile. „Încercările” - probe pe care le parcurge Rareș - sunt numeroase (Macarie este conștiincios în inventarierea lor), dar nu se remarcă printr-o relevantă diversitate. Macarie compensează însă această monotonie (era un *dat istoric*, ineluctabil deci) prin varietatea și inventivitatea „montării epice”, a povestirii lor. Aș putea grupa, în mare, aceste „obstacole” în două categorii: încercări pe care eroul le provoacă sau se antrenează în ele cu bună știință și situații în care este implicat prin manevrele răuvoitoare ale adversarilor.

Pentru prima categorie, pilduitoare ar fi suita de „campanii transilvănene”, dintre care cea mai importantă - intervenția solicitată de Ioan Zapolya - se bucură de o atenție deosebită din partea lui Macarie. Marile desfășurări de forțe, cu localizări geografice („amănuntul geografic” pare a fi fost una dintre pasiunile lui Macarie), cu descrieri de trasee și înșirări de armament, dau impresia că asistăm la prepararea unei cruciade. În această ordine a lucrurilor, combatanții simpatizați de scriitor vor fi *creștini*, iar desfășurarea evenimentelor nu poate duce decât la înfrângerea inamicilor. Disoluția vrăjmașului încă din faza de contact a luptei („dușmanii îndată au luat-o la fugă și au dat dosul, iar armele despre care am vorbit mai înainte, cu carele și vizitii [...] pe toate le-au părăsit cu rușine” - aici și mai departe mă folosesc de traducerile date în *Cronicile slavo-române*, publicate de Ioan Bogdan, ediție de P. P. Panaitescu [vezi *Bibliografia* acestui capitol]) se transformă într-un dezastru militar, închipuit ca o distrugere absolută, la plasticizarea căreia participă și o secvență psalmică („trimitere” cărturărească pentru un cititor avizat) opusă elocvent triumfului taberei „creștine”:

„Și au căzut o mulțime dintre dânșii lângă râul Bârsei, străpuși și tăiați și uciși și au fost ca un gunoi al pământului, după psalmist, care spune despre Avim cel de demult: streinii de altă limbă la pârâul Chisului. Și s-au întors învingători de la luptă cei cu nume de creștini, cu căpeteniile lor și luând pradă de la dușmani, au adus-o cu multă cinste domnului Petru voievod”.

Cealaltă grupare este dominată de istorisirea, perfect individualizată (deși nu izolată) în text, a „Decăderii și măririi lui Petru Rareș”, un soi de „Decrementa atque incrementa domini Petri”, subiect - am mai zis și altădată - de circulație europeană, dacă judecăm după ecourile prezente în alte izvoare atente la înregistrarea dramaticelor peripeții. În gândul lui Macarie *povestea se vrea a fi neapărat pilduitoare, căci îi așază la început câteva fraze în care cugetă - după un model imediat destăinuit - la nestatornicia celor omenești și la labilitatea soartei și fragilitatea norocului: „Însă, după mine, nu este nimic neschimbat în această viață, nici stăpânirea domnească, nici bogăție, nici noroc bun în această viață, care să nu fie turburat de furtuni și supărări [...]. Dumnezeu ne-a încercat și împlinind judecăți tainice, precum a ispitit pe Iov, îndată a ales pe cel mai de frunte”. Eternul inamic al bunelor alcătuiți și distrugătorul tuturor năzuințelor pure (pe care un Eftimie, de pildă, îl va „convoca” stăruiitor în textul său) lipsește, în chip surprinzător, dintre cei pe a căror seamă pune Macarie declanșarea mașinațiunilor potrivnice. Se cade să vedem, fără teama de pericolul exagerării, în această *absență* un semn al unui început de eliberare de sub presiunea canoanelor de veche tradiție. Și să-l reținem, căci ne aflăm în preajma limitelor unde *atitudinea religioasă* nu mai deține un control absolut (asupra pricinilor ar fi de discutat...).*

Conspirația (atentate contra *modelului*) capătă, prin urmare, niște dimensiuni „pământești” și o motivație pe măsură. Inițiatorul, un oarecare Mihul (discreditat, ca prevedere, ca alogen, înșelător și diseminator de turburări), este un ins duplicitar („arătând că păstrează către domn dragoste din inimă, în taină însă pregătea trădare și țesea sfaturi pline de clevetiri”), abil, cu o bună școală a urzelilor subterane și capabil să coalizeze în juru-i indivizi „care voiau să-și însușească averi ale altora”. El pune în mișcare, precum niște valuri concentrice născute unele din altele și câștigând prin însușare, forțe uriașe: pe „marele împărat al turcilor”, care „s-a sculat urlând cumplit ca leul, aducând cu sine mulțime de fiare”, „puterile tătarești”, și ele cu „chip de fiare” (*străinul* dușman trebuie să înspăimânte), pe „frunțașii de pâlcuri munteni” și pe polonii „cei greoi la minte, cu haine scurte și cu picioare lungi”. Sub pana lui Macarie, toată această mișcare involburată a „lumii de fiare păgânești care se afla împrejur” (aglomerarea tuturor oștilor, indiferent de confesiune, sub semnul dușmanilor creștinilor - în continuarea unei antice „cristalizări” „creștini-păgâni” - era inevitabilă), toate aceste preparative capătă niște proporții colosale, zugrăvind un „mediu inamic” a cărui grandoare cu

previziuni funeste izolează expresiv dramatismul situației lui Petru Rareș (comunicat cu un laconism eficient): „Iar la mijloc se zbătea voievodul Moldovei”. Părăsit de prieteni (calpi cei mai mulți), lipsit de ajutoare, sprijinit doar de credința - tragică în ineficiența ei - a lui Hâra, „paznicul iatacului domnesc”, Petru Rareș își începe cursa spre salvare, tensionată, plină de neprevăzut și de pericole, extrem de omenească. Macarie construiește un decor adecvat, care să consune cu stările sufletești ale fugarului, făcând loc, s-a spus, pentru întâia oară, elementelor de cadru natural național (nu știu cât era el de „național”, de vreme ce - la Manasses - era un peisaj alpestru pentru o expediție cinegetică...) într-o pagină scrisă la noi: „Și a ajuns în niște locuri prăpăstioase și abrupte și văi păduroase și neputând străbate, a lăsat acolo și pe calul său iubit, care nu primea pe alt călăreț. Înaintând pe drumuri nepătrunse stăpânite de fiare și printre pereți înalți, goi, rănit la mâini și desculț, mergea pe un drum neumblat și aspru”. Instrumentează apoi, pentru acest tablou gigantic, o imagine a durerii cosmice, în care jalea omenească trece, augmentându-se copleșitor, în compasiunea arătată de elementele naturii. Cu o vădită pricepere în ale dozării și întreținerii încordării, scriitorul acumulează introducând și alte demersuri ostile, menite să sporească insecuritatea pribeagului. Apar, astfel, căpeteniile cetății Ciceului, pilde de nerecunoștință. Intervine apoi „craiul Ioanăș”, marele ingrat, a cărui trecere prin preajma lui Rareș îi prilejuiește lui Macarie o *portretizare* remarcabilă în culori închise („omul acesta perfid și rău voit, care cu limba linge și cu coada lovește [...] turburat fiind de lăcomia averii, s-a arătat ca un al doilea Ghelimer, care a închis pe Indirih cel de demult cu femeia și copiii...”), dublată de o diatribă cu rol de țintuire:

„O laconule după aur, chinuitoarele prea îndrăzneț, împletitură de trădări, cel care dai drumul limbii celui fără de glas și închizi gura celui care vorbește, care calci așezămintele și legile și gonești rușinea”.

Un ritm bine întreținut duce la bun sfârșit o istorisire complicată, cu destule ramificații ce ar fi putut frânge sau întrerupe pe alocuri tensiunea epică. Macarie pare însă a cunoaște destule taine ale compunerii povestirii, căci, chiar atunci când face o pauză, dând răgaz cititorului să râsuflă și să-și sistematizeze informațiile, el umple acest interval „de repaus” cu fapte ce participă direct la menținerea tonusului ridicat: nenorocirile pe care le provoacă „oastea barbarilor” ce invadase „Moldovlahia”, jefuirea cruntă a țării, pasagerele domnii ale unui Ștefan Lăcustă (în vremea căruia țara a fost bântuită de „foamete cumplită”) sau Alexandru Cornea.

Specia de *publicistică politică* practică de Macarie și de cei ce se vor revendica apoi din el implica deslușit prezența *portretelor*. În fixarea, pentru viitorime, a trăsăturilor cutărui sau cutărui personaj pana lui Macarie nu șovăie. Nu se simte nici o timorare pricinuită de responsabilitatea, imensă, a judecății

formulate pentru *istorie*. Macarie îmbracă rar haina de sacerdot învestit cu puteri supreme (cu care îi va plăcea să se drapeze lui Miron Costin, spre pildă). Îi convine mai mult cea de scriitor, de cărturar ce nutrește simpatii și antipatii. Nu-i lipsește, însă, măsura. În „secțiunea panegiristică” a cronicii sale el cheltuiește, este adevărat, multă osteneală pentru edificarea elogiului. Dar nu transformă istoria vieții și întâmplărilor lui Petru Rareș într-o *hagiografie*, așa cum va tinde, spre exemplu, elevul său Eftimie. El vrea să facă din Rareș o *figură exemplară*, dar îl păstrează în rândul oamenilor, nu-l suie, forțând, pe o platformă unde insul să comunice cu Divinitatea. Și reușește, cred, să țină această cumpănă.

Ceilalți, cei ce forfotesc în jurul lui Rareș, vor fi apreciați prin comuna raportare la un sistem de norme morale (Mihul sau Ioanăș Craiul), la un cod de comportare generalizat și, prin urmare, inatacabil (Iliăș Rareș cu grava lui deraiere confesională) sau la un antecesor „model” (în plan pozitiv - același Iliăș față de tatăl său; sau negativ - Ștefan Rareș, atât cât își îngăduie Macarie să vorbească despre el, alăturat damnatului său frate). Găsim însă și descrieri „necorelative”, realizate numai prin înmănuncherea faptelor unui anumit „personaj”. Așa ar fi, spre exemplu, portretul mitropolitului Theoctist, în care Macarie imortalizează, cu gratitudinea discipolului, fapta unui mare cărturar, „învățător al Moldovei” (cât de mult au ținut cronicarii moldoveni la această fericită - și foarte europeană, căci tiparul ei apare des în textele apusene - sintagmă!). Lauda aceluși cărturar „vrednic de cunună”, cu elevate preocupări spirituale, își află rosturi profunde și o motivație aparte. Ea reprezintă, în fapt, nu marcarea unei existențe ce s-a împletit cu ale celor care fac obiectul scrierii, ci elogiul adus maestrului de către discipol (o ipostază în care trebuie să căutăm încă o dimensiune a demersului autobiografic într-o compunere preponderent subiectivă), *elogiul unui cărturar făcut de alt cărturar*. Macarie, beneficiarul instrucției („eu, cel care m-am hrănit cu cuvintele lui duhovnicești ca și cu lapte și am fost învățat de dânsul cu dragoste părintească”), face din necesitatea acestei glorificări o importantă problemă de conștiință: „oare nu voi fi vrednic de ocara robului leneș care a ascuns talantul nearătând roadele trudei sale și n-aș scoate la lumină virtutea bărbatului și nu aș face cinste, după puterile mele, părintelui iubitor de copil?”. Mai mult, după cum se poate observa, el meditează la responsabilitatea ce-i incumbă, ca depozitar al acelei instrucții - responsabilitatea utilizării ei în chip corespunzător - și gestul său (prin care, la nivelul retoricii textului, lângă chipul „cavalerului”, apare - potrivit dispozițiilor vechiului topos „fortitudo et sapientia” - și cel al „învățatului”), semn al unei înțelegeri profunde a rostului omului de carte dator în fața semenilor, nu mai are nimic din smerita umilință a medievalului.

Din mai multe motive, voievodul Alexandru Lăpușneanu (și el un „om nou”, dornic de legitimare) era îndemnat să caute un alt *autor* pentru a-și înscrie anii de domnie în letopisețul țării. A renunțat la episcopul Macarie (mult prea legat de Răreșești) și s-a oprit asupra lui Eftimie, „cel mai de pe urmă, ultimul dintre egumeni” (umilința intra în canon). Și nu s-ar putea zice că a făcut o alegere nereușită.

Nu avem răspunsuri foarte sigure, până acum, la întrebările „cine a fost acest Eftimie?” și „cărei mănăstiri i-a fost el egumen?”. Ioan Bogdan oscila în a-l identifica în persoana unui „Eftimie ieromonah, egumen al Mănăstirii Neamțului” sau cu un alt Eftimie, episcop - întâi la Rădăuți și apoi, sub Petru Șchiopul, la Roman (în *Scrieri alese*, p. 335-337). Avea însă, în chip firesc, serioase dubii în legătură cu ambele ipoteze. Și Nicolae Iorga îl crede pe scriitorul angajat de Lăpușneanu egumen al Mănăstirii Neamț, socotind că este acel Eftimie care, cu apetituri pentru uneltiri, l-a sprijinit pe un Sava pretendentul, fiind nevoit să se refugieze, prin 1566, în Transilvania, unde va ajunge mai târziu episcop al românilor (*Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a, vol. I, p. 164-166). Păreră acceptată în mai toate lucrările apărute în anii din urmă îl face pe cronicarul Eftimie una și aceeași persoană cu Eftimie, egumenul Mănăstirii Căpriana, acel Eftimie pe care Alexandru Lăpușneanu l-a trimis, cu puțin timp înainte de a fi învins de Despot, să-i ducă țarului Ivan cel Groaznic versiunea *Sintagmei* lui Matei Vlastaris, tradusă din nou în slavonă și „sistematizată” de episcopul Macarie.

Eftimie a fost, fără îndoială, un macarian de cea mai pură extracție. O spune el însuși, așezându-și limpede lucrarea în continuarea celei a ilustrului său predecesor și învățător („Până aici este alcătuirea și truda preasfințitului părintelui nostru, episcopul Macarie de Roman...”), pe care - deplângând într-un loc în cronică nedreptățile ce le suferise acela din partea lui Iliăș „Mahmet” - îl numește, cu respect de cărturar, „dascăl al Moldovei”. O spun și cercetătorii, socotindu-l mai moderat, „mai cumpătat” stilistic și insinuând, în treacăt, că această moderațiune s-ar trage dintr-o pregătire generală de un nivel ceva mai modest (el ar fi citit, adică, spre a se instrui doar cronică dascălului său). O spune, în fine, textul cronicii lui Eftimie în care - chiar dacă, așa cum cu dreptate observa Ioan Bogdan, preocuparea pentru istorisirea faptelor covârșește grija pentru modul de expunere - cuvintele și „împreunările” la care sunt supuse atestă înrăurirea de netăgăduit (și imposibil de ocolit, așa zice) a magistrului. Și nu este vorba numai de „maniera stilistică Macarie” - Eftimie fiind un ales cultivator al „împletirilor de cuvinte” -, ci și de vizibila amprentă a „ideologiei Macarie”, sistem care sublinia literar o sumă de precepte politice menite a face din voievozii noștri niște firești continuatori ai împăraților

Bizanțului: cronologizarea sofisticată, o terminologie administrativă antichizantă, înălțarea principilor la nivel - apelativ - imperial (așa făcuse și Macarie, la fel va proceda și Azarie).

Știința de carte (de „carte slavonă”, în general, și de „carte istorică”, în particular), cărturăria lui Eftimie sunt, pentru mine, în afara oricărui dubiu. Am făcut o „demonstrație” în acest sens într-o mai veche lucrare, așa că nu mai revin. Aș vrea să consemnez doar că acest călugăr, ce se ridică - primul între cronicari și de pe platforma ce i-o îngăduie tagma căreia îi aparține - „împotriva amestecului turcesc în trebile țării” (I. Rotaru, *Literatura română veche*, București, 1981, p. 31), are o idee limpede despre sensurile eforturilor sale. Dacă termenul n-ar purta în juru-i niște conotații ce pot deforma receptarea exactă, aș zice că Eftimie, anunțându-și contemporanii și urmașii că s-a așezat la lucru „pentru ca nici acestea să nu fie acoperite în adâncurile uitării, cu trecerea anilor”, evocă o anumită concepție asupra istoriei (exactă și modernă în exactitatea ei), înțeleasă ca „memorie a umanității” (A. Plămădeală, *Dascăli de cuget și simțire românească*, București, Editura Institutului Biblic, 1981, p. 118).

Începând să noteze curgerea anilor și a faptelor din porunca „binecinstitorului și vitezei mlădițe a ortodoxiei domnul Ioan Alexandru voievod” (în continuarea redacției macariene care mergea până la 1542 și ajungând până la 1554), Eftimie scrie una dintre „istoriile posibile” ale acelor timpuri. Că așa stau lucrurile ne-o dovedește Macarie, care își duce a doua reducere a cronicii sale până la 1551, povestind aceleași evenimente și ocupându-se de aceleași „personaje” ce ființează și în textul lui Eftimie. Suntem, negreșit, în preajma unei „alcătuiiri de literatură” și ar fi cel puțin nepotrivit ca prima operație îndreptată asupra acestei compuneri să fie cercetarea cantității de informații plauzibile (utilizabile, adică în refacerea drumului adevărat al faptelor) pe care ea le depozitează.

În tot ce întreprinde, Eftimie este un *scriitor partizan*, excelent servit de niște exemple oportune, în al cărui scris relația dintre evenimentul narat și reflectarea lui particulară este pregnant individualizată de o anume orientare interpretativă („ideologică”, de „angajare” etc.). Astfel de scrieri, în care *istoria* descoperă suficiente rațiuni ca să incrimineze „nesinceritatea” ori interpretările deformatoare nu pot fi decât prilejuri de satisfacție pentru *istoria literară* (Dan Horia Mazilu, *Cronicarii munteni*, București, Editura Minerva, 1978, p. 13 - 14). „Prelucrarea” și „reșezarea” datelor de care dispune (demersuri ce se cuvin subliniate, căci autorii din veacul precedent le ignoraseră), în funcție de comandamentele unui sistem „ideologic”, etic și chiar estetic limpede articulat, constituie o decisivă apropiere de literaturizare. Eftimie nu se teme de această apropiere.

Cronicarul - zicea undeva G. Ivașcu - trebuia să realizeze o condamnare a familiei Rareș, fără să lezeze memoria socrului noului domn (Alexandru Lăpușeanu se însurase cu Roxanda, fiica lui Petru Rareș). O va face, înăgînând o construcție convingătoare, cu trei secțiuni („anii onorabili de domnie ai unui părinte luminat” - „incredibilele fapte ale unor urmași degenerați” - „reechilibrarea, sub varii aspecte, produsă de Alexandru cel Viteaz și cel Nou”), și evitând cu abilitate monotonia presupusă a opunerii antitetice.

„Subiecții” asupra cărora se exersează scriitorul sunt Iliăș „Mahmet”, Ștefan Rareș și, prin ricoșeu, mama lor, Elena Rareș. Amândoi feciorii lui Petru Rareș, ajunși voievozi, sunt beneficiari ai unor începuturi promițătoare, cinstind și respectând ceea ce se cuvenea să cinstească și să respecte. Iliăș, posesor al unei instrucții adecvate („din tinerețe a fost învățat în tainele creștine”), „mai întâi mergea bine și se arăta bine cinstitor și blând către toți și iubitor de boieri și de toți cei ce steteau în jurul lui”. Fratele său, Ștefan, se comportă la început la fel: „s-a arătat bun și iubitor de Dumnezeu și mângâia pe toți și dăruia bisericilor și se purta foarte creștinește, dedea mare cinste arhierilor și preoților și călugărilor, cum se cuvine să facă un domn binecinstitor”. Identitatea aceasta ar putea stârni suspiciuni, dacă n-am bănui în ea platforma, modest imaginată (retorică minimă), de pe care scriitorul își prepară saltul spre povestirea *faptelor abominabile* căci, după consumarea acelor debuturi „de aparat”, ambele personaje vor deraia fundamental și ireparabil.

Eftimie scrie, deci, două „pamflete”. Între ele există un vădit dezechilibru. Scriitorul pare a se fi consumat istorisind cutremurat și încercând să descâlcească sensurile „necuratei” aventuri a lui Iliăș Rareș. Secvența consacrată lui Ștefan (voievod ce va sfârși tragic, eliberând, printr-un amestec direct al justiției divine, tronul pentru stolnicul Petru) aduce cu un fel de „rezumat” al pasajelor precedente. Să examinăm, prin urmare, doar performanța, nu și „umbra” ei.

Capitolul intitulat *Domnia lui Iliăș Mahmet* posedă toate atributele unui strălucitor *pamflet*, este o piesă cu adevărat antologică a literaturii române, concurând orice text de marcă în această specie. Aci face Eftimie proba putințelor și meșteșugului său artistic, aci - mai mult decât în oricare alt loc din cronică - ni se dezvăluie ca scriitor capabil să construiască superb să arunce pete de culoare vârtoasă și să mânuiască subțirimi abia descifrabile. În rândurile acestei compuneri îl simțim alături de autorul *Vieții patriarhului Nifon* și comunicând - în plămădirea unei „mărci” capitale a întregii noastre literaturi - cu urmașii săi munteni din secolul al XVII-lea.

Cunoscător al secretelor retoricii, Eftimie scoate cam tot ce se putea din întâlnirea cu un „exemplu oportun”. Misiunea sa, prefigurată de câteva scopuri ușor de identificat, era „desființarea printr-o relatare dirijată” a unei *existențe*

abominabile. Dacă îl urmărim în efortul său (fără a-i pretinde mai mult decât ne îngăduie coordonatele literaturii române din acel secol al XVI-lea), vom observa că Eftimie nu se abate, cel puțin la o analiză de plano, de la traiectul pus la dispoziție de traseul scripturistic. Sorginta și cauza *actului execrabil* sunt căutate (și tâlcuite în termenii unui „cod” aflat și în posesia cititorului) în vecinătatea începutului biblic al tuturor relelor. Acest inamic universal și monoton (mai târziu el va obstrucționa gândurile pioase ale lui Alexandru Lăpușeanu) declanșează, fortifică și accelerează procesul de degradare în care este angrenat Iliăș Rareș; Eftimie transformă o banală metalepsă (diavolul - cauză primordială a abaterii) în scheletul pe care își zidește întreaga narațiune. Malefica „întruchipare” va fi prezentă nu doar la start, cum se obișnuia, ci pe întreg parcursul povestirii. Lipsit de adversari (cronicarii munteni de mai târziu vor opune, de regulă, demersului distructiv prezențe protejate de forțe benefice), neobstrucționat în nici un fel de un Iliăș dispus să avanseze necurmat pe calea pierzaniei, „dușmanul neamului omenesc” se va afla doar într-o competiție cu sine însuși, cu un final previzibil: sufletul celui subjugat s-a prăvălit în profunzimi incendiate unde sfârșeau păcătoșii.

Fapta execrabilă comisă de Iliăș este lepădarea de „dreapta credință” și trecerea la „învățătura turcească” bazată pe o „datină mincinoasă”. Stagiul constantinopolitan a făcut doar începutul. În continuare Iliăș pare să-și governeze degradingolada. Își procură „sfetnici și învățători agareni”, achiziționează contra a „multe mii de aspri și ducați de aur curve necurate turcoace”, trece la obiceiurile prescrise de dogma musulmană, hulește icoanele, îi ofensează pe slujitorii bisericii, își oripilează conaționali mîncînd carne miercurea și vinerea și în „celelalte sfinte posturi”. Mijlocitorul acestei campanii de convertire a instabilului ortodox este un anume Hadâr, care primește asupra-i toate imprecățiile lui Eftimie, o prezență ocultă, „înșelător și plin de răutate, mai ales în toate meșteșugurile și în vrăjitorie, [...] pervers prin moravuri și mai pervers cu sufletul”. I se alătură, în dirijarea unor acțiuni mult mai terestre, veritabile orori („chinuitor și pierzător de oameni și chinuia pe boieri și multora le-a scos ochii, pe alții i-a dat cu totul morții, pe alții i-a sugrumat în închisori, și alte chinuri deosebite au pătimit amarnic și și-au aflat sfârșitul”), Doamna Elena, mama voievodului, pentru a-și merita sfârșitul programat de Lăpușeanu. Cei doi sunt ceea ce Stoica Ludescu avea să numească în cronică sa „vase rele”.

Acest scormitor de biruri (și Eftimie face liste cu noii impuși, mai ales că printre ei se aflau mitropolitul, episcopii, mănăstirile, preoții și diaconii) și prigonitor al bisericii lui Hristos se vedește a fi un excelent politician, în stare să-și mențină tronul făcînd o periculoasă echilibristică între „pasiunea” lui pentru mahomedanism (declarată, ne spune Eftimie, și în „scrisori tainice”, trimise „marelui împărat al turcilor cu mari și cumplite jurăminte ca și

făgăduieli că dorește și cinstește și îmbrățișează legea lui Mahumet") și intransigența ortodoxă a celor din jur. Împins de situație către duplicitarism, el face figură de actor reputat realizând și prestarea unei formule de fidelitate către confesiunea strămoșilor săi, neuitând însă să le amintească ascultătorilor de poziția de pe care le vorbea: „că eu, zicea, iubesc și cred în legea creștinească, dar mă duc la împărat să ușurez și să scad haraciul țării și al săracilor și nu, cum spun oamenii, că merg pentru turcire, iar cine face astfel de vorbe împotriva mea, va fi pedepsit cu capul». „Scena despărțirii", jucată de un Iliăș, venit în prim plan, în fața boierilor, în grădina de la Huși, este o montare demnă de un mare maestru, căci, pigmentată cu momente de „inducere" („le-a spus multe cuvinte mincinoase, când cu înșelăciuni și laude") și cu spații de insecuritate („când amenințând și înspăimântându-i"), se încheie cu o făgăduială calpă („căci eu, a spus, mă duc la marele împărat și iarăși curând mă voi întoarce"), pecetluită de un jurământ de apostat. Sacrilegiu, va exclama Eftimie furnizându-ne o informație capitală, întrucât „în noaptea următoare a sfărâmat acea cruce pe care jurase și a aruncat-o și în privată".

Aproape că intervenția autorului nu mai este necesară. Oprobiul față de actul-limită, față de depășirea flagrantă a condiției umane (în înțelegerea oferită de „codul" în vigoare atunci) a fost suficient suscitată de povestire. Suntem însă lângă un text „discreditor", aflat, ca și cel „encomiastic", aproape de limita epicului, în care atitudinea dominantă, guvernată de o vindicție clocotitoare, își subordonează schema unui anumit tip de discurs. În această „schemă", cu deosebire în secolul al XVI-lea, dar și mai târziu, secvențele moralizatoare sunt acele spații care dau ocazia *naratorului* să cedeze locul *comentatorului*. Intervențiile lui Eftimie sunt rare, dată fiind evidența faptelor. El formulează o dată o încheiere apoftegmatică („voia să ascundă firea lui de fiară cu fățarnicie și blândețe, căci era un lup îmbrăcat în piele de oaie"), iar în alt rând meditează scoțând la lumină un rost căruia să-i dea o înfățișare generalizatoare: „Căci ce este mai rău pentru om decât cuvântul și învățătura care nu este părtașă celui prea bun? Căci dacă obiceiurile bune le pot strica vorbele rele, cu atât mai mult obiceiul de a sta de vorbă cu cel viclean...". Dar aceste apariții nu sunt frecvente. În textul scriitorului înțelesurile se cuprind, de regulă, în țesătura filigranată a cuvintelor povestirii. Câteodată ele scânteiază neașteptat stârnind admirație, ca în acea scurtă frază care, compusă cu har și plasată cu abilitate, reduce până la o limită extremă, aneantizează chiar, existența unui stăpânitor înrobit unor preocupări nelalocul lor: „Lucrul și sângea și grija lui erau jocul cu paserile". Parcă n-ar mai fi nimic de adăugat. Și Eftimie nici nu mai adaugă.

Intitulându-și capitolul consacrat șederii comanditarului său pe tronul Moldovei *Domnia lui Alexandru voievod cel Viteaz și Nou* și numindu-l încă o dată, în text, pe domn „Alexandru cel Bun și Nou", scriitorul Eftimie comunica

viitorilor săi cititori „cheia” în care urma să se realizeze gloriificarea. Trimiterea (la îndemâna unor persoane avizate) putea să aibă în vedere un *model* ilustru, - *extern* - pe Alexandru cel Mare, eroul necontestat al Antichității est-europene (familiar cititorului român încă din secolul al XV-lea, în versiunea slavă a romanului), dar și un *erou autohton*, și el încărcat de glorie, pe Alexandru cel Bun, din a cărui spiță Lăpușneanu (care și-a început domnia renovând, semnificativ, Mănăstirea Bistrița, ctitorie a marelui Mușatin) pretindea că se trage.

Starea de excelență în care trebuia plasat Lăpușneanu era pentru Eftimie un dat axiomatic. Pentru zugrăvirea apoteotică a acestui adevărat miracol el s-a întors la uneltele cu care îl deprinsese școala lui bizantină. Plonjând într-o suprasaturată satisfacție, cronicarul pune în mișcare toate mecanismele laudei, sfârșind prin a da contur unor imagini ce se încadrează exemplar în tiparele convenției encomiastice. Luminarea unei ascendențe („căci este și acesta unul dintre fiii veșnic pomenitului Bogdan voievod” - nepot, deci, al marelui Ștefan), ce îndrituia în chip suficient urcarea lui pe tron, agravează nedreptatea tinereții sale departe, în chip silnic, de „moșia părintească” și face ca potențele tabloului ce figurează această forțată absență („tablou” de împrumut, dar excelent plasat) să sporească sensibil: „și a fost ascuns ca odinioară lumina sub obroc sau ca luceafărul sub pământ. Și a strălucit ca o stea strălucitoare de la miazănoapte și în drum spre miazăzi...” etc. Marșul său triumfal către tron trezește în inimile tuturor sentimente înalte și nu poate fi obstrucționat de manevra ignobilă a marelui vornic Gavril și a hatmanului Sturza, sperjuri nedemni, ce încearcă să-l înscăuneze pe un Joldea. Diversiunea lor este lichidată din mers, conspiratorii apoi iertați în corpore de Alexandru, „ca un om deștept și înțelept și milostiv” (Eftimie „uită” să ne spună că pe Joldea Alexandru l-a însemnat, totuși, pentru orice eventualitate, la nas - gest tradițional de autoprotecție - și l-a trimis la mănăstire), care își extinde apoi generozitatea asupra tuturor întemnițaților și surghiuniților pe nedrept. Toate aceste nobile fapte (interpretate cu atenție, căci în scrisul lui Eftimie nimic nu este întâmplător), adăugate faimei personale, de mari dimensiuni, și permanentei protejuri divine, fac ca înscăunarea să se producă într-o atmosferă de satisfacție și de veselie debordantă, care la unii ia chiar forma extazului mistic: „Au venit deci de peste tot, din toate locurile și părțile, ca să se îndulcească cu vederea feței lui, a bunătății și blândeții și frumuseții și ca la icoana lui Hristos, așa priveau la voievod. Li se părea că este în vis și nu aevea, pentru necinstea domnilor de mai înainte, foști din neamul lui Petru voievod (Eftimie este, evident, un bun meșteșugar!). Ca un creștin credincios, Alexandru voievod stătea de vorbă cu toți cu blândețe și bunăvoință și cuvânta cu măsură aleasă și cu modestie și cu liniște și cu facere de bine. Toți cei ce priveau la dânsul aduceau mulțumiri atotțiitorului Dumnezeu cu laudă, căci era bun și milostiv față de oameni. Boierii toți au primit demnitățile

și moșiile de mai înainte; față de cei asupriți și față de cei osândiți pe nedrept în obezi amare și în temnițe, tuturor pe față le-a arătat mila sa".

Deci: generozitate, vitejie, înțelepciune, magnanimitate, mărinimic, bunătațe, blândete, frumusețe, aleasă credință în Dumnezeu, modestie, calm, înțelegere, înclinare vădită spre binefaceri, vorbă măsurată, spirit de dreptate, nepărtinire, milă. Ar fi fost dincolo de marginile înțelegerii ca, auzind „despre bunătațea moravurilor lui, despre mintea lui deșteaptă" și despre ale sale „obiceiuri domnești și înțelepciune și virtute și toate cele care sunt spre laudă", Soliman, - Magnificul - n.b. -, să nu-i acorde confirmarea.

Ajuns domn, Lăpușneanu consolidează bunele începuturi și speranțele puse în el. Tocmește cârmuirea țării, face dreptate „objiduitei" biserici a Moldovei și mănăstirilor, trăiește în veselie împreună cu cei apropiați iar în lăuntru domniei așază o „pace adâncă", corect apreciată de cronicar drept adevătată „comoară", achiziții care îi asigură, evident, o binemeritată slavă prin împrejurimi. Eftimie nu face economie în circumscrierea spațiului de răspândire a gloriei Lăpușneanului: „Și slava înaripată despre dânsul s-a răspândit peste țări și mult se povestea peste tot pământul luminat de soare despre râvna lui binecinstitoare și despre dragostea lui...". Înțelegem, prin urmare, suportul celor două intervenții în Țara Românească, unde, în 1553 îl alungă pe Radu Iliăș reînscăunându-l pe Mircea Ciobanul, pentru ca, puțin mai târziu, să-l scoată și pe acesta din domnie, pentru „credința lui strâmbă" și „gândul rău ce-l avea asupra domnului nostru", înlocuindu-l cu Pătrașcu cel Bun.

Întâmplarea a făcut ca rândurile consacrate de Eftimie lui Alexandru Lăpușneanu să se încheie cu nararea unei fapte de însemnat ctitor - zidirea Mănăstirii Slatina (minune a arhitecturii renașcentiste românești). Pasajul, care are toate datele unei „povestiri independente" și curge într-o cadență gravă, potrivită unei mari întemeieri, vădește o bună știință a compunerii și dozării - având în centru efortul teribil prestat de voievod pentru a înfrânge opozițiile (una este chiar figurată într-un „semn": în mijlocul apei Moldovei calul domnesc s-a împiedicat și s-a prăvălit, cu voievod cu tot, în râul umflat; suntem în plină narațiune ce mizează pe miraculos) „celui ce din vechime pune piedici și este dușman neamului omenesc", ale „preavicleanului" diavol, a cărui hrană perpetuă este ura împotriva binelui și care „a încercat să otrăvească cu săgeata supărării și a întristării și a suferinței pe domnul iubitor de Dumnezeu și prea cinstit".

Lăudând, Eftimie declanșează resorturile unei bine articulate *retorici a insistenței*. Încă Ioan Bogdan, care, stilistic, îl socotea pe Eftimie „mai cumpătat" decât Macarie, adept al unui bizantinism de o „formă mai temperată" și cultivator, în genere, al unui „stil mai natural și mai lămurit" (*Scrieri alese*, p. 339), observa vădita lui aplecare spre utilizarea *pleonasmului*, „nota

caracteristică a stilului eftimian" (*Op. cit.*, p. 340). Într-adevăr, dintre figurile belșugului de expresie, pleonasmul și construcția pleonastică par a fi agreate cu deosebire, dacă nu socotim, firește (datorită mai ales „neutralizării” prin suprauzitare), excesiva ornare cu epitete și calificative a persoanei voievodului (și a faptelor sale) și a celor apropiați lui. „Bărbați și viteji” - citează Ioan Bogdan, deși Eftimie pare a zice „viteji în războaie”, „furie și mânie”, „deștept și înțelept”, „mare bucurie și multă veselie”, „minte deșteaptă și înțelepciune”, „copil scump și fiu preaiubit”, „au venit de peste tot, din toate locurile și părțile” etc. Chiar *perifrazele* lui Eftimie, și ele ținând de figurile lexicogramaticale ale insistenței, sunt dirijate spre o circumsciere de factură pleonastică. În denominarea infernalului adversar al faptelor bune plănuite de voievod, Eftimie scoate efecte deosebite, încadrând în perifraze elemente ce aparțin unei tabuistici populare: „Dar cel ce din vechime pune piedici și este dușman neamului omenesc, preavicleanul și cel ce urăște binele, diavolul, nu era bucuros să-l rabde, ci precum un nor întunecos acopere lumina soarelui strălucitor, în același chip...” etc.

În genere Eftimie aglomerează calificative, amplifică mereu (deși *conglobațiile* sale nu urmează mereu traiectul unui „climax” tipic). Convins că abundența determinărilor face oricum impresie, scriitorul nu ostenește a-și împodobi „eroul” cu virtuți: „oșteanul viteaz și înțelept minunatul Alexandru”, „Alexandru voievod, ca un om deștept și înțelept, și milostiv”, „au venit deci [...] ca să se îndulcească cu vederea feței lui, a bunătății și frumuseții”, „râvna lui binecinstitoare și depre dragostea lui către Dumnezeu și către sfintele biserici”, „copil scump și prea dorit și fiu prea cinstit”, „săgeata supărării și a întrăinării și a suferinței” etc.

Eftimie adună astfel, din figuri și „împletituri de cuvinte”, un portret al lui Alexandru Lăpușneanu ce nu seamăna deloc cu cel întocmit în literatura noastră pe baza „referințelor” lui Ureche, dar aduce teribil a „hagiografie” (specie a lumii cronicarului), fapt care îmi îngăduie să așez între puțințele meșteșugului scriitoricesc al ucenicului lui Macarie și pe aceea de foarte bun panegirist.

Azarie. Povestea între selecție și opțiuni

Azarie ignoră compunerea lui Eftimie. El va relata, în continuarea variantei complete a cronicii lui Macarie (al cărui prim următor în ale scrisului se socotește), evenimentele dintre anii 1551, când începe domnia lui Ștefan Rareș, și 1574, când pe tronul Moldovei a urcat Petru Șchiopul. Cronica lui Eftimie i-a fost, cu siguranță, necunoscută. Dramatice sunt, totuși, această lipsă de comunicare între cărturari ce-și consacră forțele aceluiași țel, izolarea în

care se alcătuiesc demersurile lor. Urmările acestei stări - apariția câtorva texte ce narează aceleași fapte - nu-l pot face fericit decât pe istoricul literaturii. O oarecare satisfacție procură această pluritudină și slujitorilor muzei Clio, mereu preparați să compare, să confrunte, să amendeze.

Socotit „cronicar” - și, ca atare „scriitor de istorie” -, deși el însuși nu-și zice, modest, decât „povestitor”, Azarie nu a scăpat, firește, de rigorile acestor severe examene. Și a fost prins, evident (deși el avertizează, cu umilință: „De aceea cer și iertare, dacă pentru trecerea vremii îndelungate, nu voi scoate din uitare unele dintre acestea din cursul anilor solari sau altele care s-au întâmplat și nu voi aminti unele lucruri”), că trimite spre viitorime date ce nu corespund cu informațiile furnizate de alte surse. Greșește ani (ai unor răscoale boierești, expieri voievodale, plecări din scaun ori reveniri pe tron), omite fapte, uită evenimente - într-un cuvânt, scrie cam despre ce vrea el!

Azarie, cel folosit de Ureche și de interpolatorii aceluia („un letopiseț sârbesc de Azarie călugărul” va fi încă evocat de un „glosator” în secolul al XVIII-lea), nu a fost un scriitor partizan în înțelesul cu care este folosit de obicei acest termen în literatura noastră de specialitate. El pornește a scrie, este adevărat, „din porunca domnească a lui Petru numit al doilea, domnul binecinstitor, și cu voia și binecuvântarea preasfințitului mitropolit chir Anastasie, și cu mijlocirea marelui logofăt Ioan Golăi”, dar despre înaltul său comanditar, despre cel ale cărui interese ar fi trebuit, în fond, să le apere, abia pune pe hârtie două pasaje - elocvente ca orientare, dar ne semnificative în economia generală a povestirii.

Să fie, deci, această cronică a călugărului Azarie o cronică „de curtea lui Petru Șchiopul”? N-aș cuteza să afirm acest lucru cu toată certitudinea. Este limpede - o spune chiar el - că, recomandat de logofătul Ioan Golăi și de viitorul mitropolit Anastasie - și el un „macarian” din prima generație -, Azarie, prezentat de doi cărturari drept o persoană cu adâncă știință de carte, primește din partea lui Petru Șchiopul sarcina de a duce mai departe osteneala fostului episcop de Roman. El face acest lucru, dar în aprecierea rodului trudei sale mi se pare mai aproape de adevăr opinia formulată de Ioan Bogdan: „Poate că cronica lui Azarie, așa cum ni s-a păstrat în codicele de la Petersburg, să fie numai o încercare ce n-a plăcut domnului și n-a fost continuată; poate să fi fost însă continuată, dar nu ni s-a păstrat sau nu s-a descoperit încă întreagă. În tot cazul, cronica lui Ureche și Simion Dascălul ne dovedește că asupra domniei întâi și a doua a lui Petru Șchiopul a mai existat o altă cronică oficială, cu date foarte amănunțite și precise până la 1591 și continuată până la Aron vodă cel Cumplit” (*Scrieri alese*, p. 440).

Ființarea aproape neîntreruptă a acestui *alt* letopiseț „oficial”, probată concludent de datele prelucrărilor ulterioare, face din acești clerici cronografi niște adevărați scriitori, aleși în urma confirmării unor virtuți și solicitați să

facă evident altceva decât cei ce înregistrau credincioși mersul evenimentelor. S-ar putea să fie vorba de dorința voievozilor (de la Petru Rareș înainte) și a cărturarilor din preajma lor de a participa la alcătuirea unui corpus de texte scrise „frumos”.

Acest Azarie - ins ce nu a lăsat destule urme în măsură să-i ajute pe cercetători a-i reface drumul vieții și particularitățile formației; s-a spus că a trăit o vreme la Roman, în preajma lui Macarie, apoi a lui Anastasie, urmându-l, probabil pe acesta din urmă și la Suceava, unde își aveau reședința mitropoliții Moldovei, fiind poate chiar egumen al Mănăstirii Golia din Iași în momentul când începe să-și scrie cronica - poseda, se vede, toate caracteristicile care îl puteau face demn de încredere. Examinarea compunerilor sale ne convinge că lucrurile nu au stat altfel. A fost, până la apariția - puțin probabilă, deși nu imposibilă - a altor date, cel mai înzestrat - cred - produs al „școlii literare” a lui Macarie. Spirit cu variate deschideri și cu o solidă informație teologică și culturală, el s-a simțit atras, ambiție nobilă de artist al cuvântului (chemare intimă, s-ar zice, spre potrivirea frumoasă a vorbelor) de „împletirile ritoricești” ale părintelui Macarie. Declarațiile lui pline de umilință, atitudine poruncită de canoanele medievale obligatorii pentru un slujitor al bisericii, nu trebuie să ne înșele. Modestia afișată de „cel mai mic ucenic [al lui Macarie]”, nemulțumit că nu a reușit să „guste până la saturare” „râul de apă al gândirii și [...] înțelepciunii” („infirmas”), este tot un gest retoric cu semnificații ce nu mai trebuie, cred, prefirate, pentru că scrierea (produsul ce înglobează rezultatul exercițiilor, „împletitul cuvintelor”, obsesie fundamentală a literaților Renașterii răsăritene) dovedește izbânzi superioare - zicea Ioan Bogdan, cunoscător neîntrecut al cronicilor în limba slavonă - celor obținute de Macarie.

Despărțirea de Eftimie este capitală. Și nu numai în acest plan. Azarie are cultul instrucției, al înțelepciunii dobândite prin mijlocirea pregătirii cărturărești. Apreciază cu precădere această calitate. Ca urmare, cronica sa este populată de persoane ce practică șlefuirea spiritului, nu ca o operație secundară, iar adunarea lor într-un ansamblu face să se alcătuiască o altă imagine - mult mai densă, mai variată, cu proeminente relevabile, dar și cu o „medie” ce nu coboară sub un anumit nivel - a *intellectualității* românești din Moldova acelor decenii. Anastasie, urmaș în scaunul episcopal al lui Macarie, este un „bărbat blând, liniștit, plin de înțelepciune, de asemenea împodobit cu deșteptăciune smerită”. Alexandru Lăpușeanu are grijă ca cei doi băieți pe care îi avea cu Roxanda, fiica lui Petru Rareș, să fie „bine crescuți și dați să învețe cărțile și învățăturile ortodoxiei”. Roxanda, în anii cât a fost „ocârmuitoarea” domniei lui Bogdan IV Lăpușeanu, vădește „minte de bărbat cu suflet mare, împodobită cu înțelepciune, căci era ca un rai însuflețit ce-și hrănea grădina cu binefaceri”. Bogdan Lăpușeanu însuși, atâta vreme cât conservă o comportare

demnă și nu cade sub înrăurirea nefastă a unor „oameni de altă credință și de altă limbă, sfetnici leși”, trece în ochii lui Azarie drept un tânăr „cu suflet drept, învățat în cărți și nehrănind rele într-însul, ci milostiv și blând, întru toate era următor în obiceiurile învățăturilor tatălui său”. Chiar lui Ioan vodă Armeanul, întruchiparea cea mai înspăimântătoare a paginilor scrise de Azarie, „nourul întunecos”, „nepotul minciunii” și „fiu al diavolului”, nu-i poate nega ascendentele intelectuale asupra celor din jur: avea „minte adâncă”, zice cronicarul, era „elocvent și învățat în cărți”.

Ne spun toate aceste însușiri, subliniate la alții, lucruri importante despre deschiderile proprii lui Azarie însuși. Dincolo de achizițiile de obște, el prețuiește arta întocmirii discursurilor și oratoria, îl stimează pe Macarie ca autor de predici, texte ce depășeau, pe semne, canoanele prestabilite, căci Azarie îl socotește a fi „îndrăzneț în predici, meșteșugit și iscusit în cuvinte”. Același „magistru al Moldovei” i-a deschis, fără îndoială, gustul pentru lecturile cu caracter filosofic (sbornicele cu circulație în mediile cărturărești de la noi putând oferi așa ceva). Citea, neîndoielnic, istorie, *istoria* care a fost la îndemâna intelectualilor timpului și nu ocolea celelalte categorii de scrieri dintr-o „bibliotecă”-tip. *Cronica* scrisă de Azarie, singurul document pe care îl putem întreoga, ne obligă să încercăm a depăși caracterizarea, îngustă și nedreaptă, ce evidențiază de regulă între instrumentele de lucru ale călugărului scriitor, textul dascălului său și mult străbătuta „istorie” a lui Manasses.

Eminentul descoperitor, exeget și editor al cronicilor slavo-române, care a fost Ioan Bogdan, a întreprins un examen extrem de sever al textului scris de Azarie (*Scrieri alese*, p. 445 și urm.). I-a reproșat multe și mărunte: slaba cunoaștere a gramaticii slavone, insuficienta informare general-culturală etc. A fost neîmplânzit marele istoric și nu s-a domolit nici în fața unor evidențe ce nu-i susțineau deloc afirmațiile. Afirmații pe care le-am primit cu destule rezerve și am încercat să le amendez într-o mai veche lucrare (*Literatura română în epoca Renașterii*, p. 326-330). Discuția făcută acolo are însă un caracter mult prea special pentru a putea fi reprodușă aici. Îl îndrum pe cititor să o caute în cartea pomenită mai sus.

Aici mă mulțumesc să spun că, în ciuda erorilor pe care le face uneori (dintre care unele pot fi ale copistului, căci unicul manuscris păstrat nu este autograful cronicarului), Azarie se descurcă destul de bine în hățișurile slavonei, cel puțin în ceea ce privește stăpânirea mijloacelor de derivare și compunere, și acest lucru nu este deloc neînsemnat, întrucât el vedește abilitate lexicală, semn al unor exerciții îndelungate, și subtilitate semantică. Dacă nu uităm că Azarie a fost cel care a transpus în slavona de redacție mediobulgară (un soi de „re-clasicizare” lingvistică), prin 1567, o scriere sârbească importantă - *Viețile regilor și arhiepiscopilor sârbi* -, trebuie, cred, să conchidem că lista lecturilor sale se cuvine a fi imaginată ca având o cuprindere

mult mai mare. Azarie tinde - ca și confracții săi - a oferi împrejurărilor în care își plasează narațiunea, o aură clasicizantă, de „Bizanț după Bizanț”, un aer de „antichitate” euro-asiatică. Așa făcuse - știm - și Macarie, deși termenii *cari* „împărat”, *carică* „împărăteasă”, nu reprezintă o inovație a „școlii” sale. Și pentru Azarie, domnul este *împărat*, doamna - *împărăteasă*, în jurul lor boierii și dregătorii sunt ridicați la rangul de *prinți* (*knezi*), între ei portarul Sucevei (ori hatmanul) poartă titlul de *eparh*. În același spirit turcii vor fi *persi* (*persinū, perskyj* - „*vūsta velikyj cari Perskyj Suliimenū* - s-a ridicat Soliman marele împărat persienesc”). Dunărea va purta și ea un nume cu veche rezonanță - *Istru*, pentru Ungaria apare denumirea, utilizată de bizantini, *Peonia*, iar nemții (cărora li se zice și *nēmci*) sunt denominați cu un lexem rar - *alaman* etc. Alături de aceste cuvinte și cele ce denumesc realități „nearhaizate”: *luteranii* (*lotori*), care îl întovărășeau pe Iacob Heraclid, *spaniolii* (*spaniosi* - scrie Azarie, deși s-ar putea să fie vorba de o simplă greșală).

Cât despre opera sa de istorie, Azarie a procedat în maniera cronografilor bizantini, transcriind lucrările predecesorilor, fără a încerca să le modifice substanța pe baza unor noi izvoare și adăugând în final propria sa contribuție. Azarie a alcătuit, în maniera timpului, un „tratată complet de istorie” pentru uz propriu și ca introducere la propria sa cronică; este prototipul de pe care a fost prescrisă copia de la Petersburg. La fel a procedat și Isaia de la Slatina (copist al codicelui zis „de la Kiev”) și, probabil, și alți „autori” ai unor sbornice cu cuprins istoric, azi pierdute. Nimic nu-l deosebește pe Azarie în privința interesului pentru reconfigurarea timpurilor scurse la nivelul concepției generale. El a adoptat, se vede bine, un *model* deja instaurat (structura sbornicului pomenitului Isaia este probantă în acest sens), ale cărui elemente satisfăceau, iar cărturarii ațelui secol nu păreau a manifesta o curiozitate ieșită din comun. Pentru istoricii crescuți între zidurile mănăstirii, nutriți cu un anumit tip de literatură, istoria universală începea firesc și concludent cu acea *Arătare în scurt a celor întâmplăte de la Adam până în zilele noastre*. Cronica aceasta universală merge până pe la 1425, ultima sută de ani fiind întovărășită și de *analele sârbești* (care își încep relatarea de la anul 1355). Urmează apoi, în codicele de la Petersburg, *Povestire în scurt despre domnii Moldovei*, titlu translat din vechime, sub care se află cea mai completă redacție a cronicii de la Putna (așa-zisa Putna II), și cronică lui Macarie (în varianta completă). În încheiere Azarie își va scrie propria sa cronică.

S-a observat, cu dreptate, că Azarie își întocmește judecățile asupra oamenilor și faptelor lor fără a se îndepărta prea mult de „tinda bisericii”. Formația sa, preceptele pe care le manipula, mobilurile care îi animau existența s-au constituit într-un sistem de filtre ce produc separarea, fără a neglija

unele „decantări” intermediare pe parcursul unui șir de operații, simple doar la prima vedere.

Compatibilitatea sau incompatibilitatea faptelor cutăruii sau cutăruii „personaj” cu un ansamblu de reguli, a căror coerență este, pentru autor, în afara oricărei discuții, reprezintă - s-a zis - principalele elemente ce dirijează conturarea atitudinii povestitorului. Această afirmație îmbracă un adevăr care nu explică decât în parte (o *bună parte*, e adevărat) funcționarea mecanismului de selecție. Dacă aici s-ar fi aflat toate lămuririle necesare, cronica lui Azarie ar fi trebuit să fie țesută exclusiv din componentele unor dihotomii, a căror dispunere s-ar fi convenit să dea câștig de cauză, în cele din urmă, sumei de precepte insistent reclamate, ca prezență, de autor în comportarea „eroului pozitiv”. Ar fi însemnat deci ca istoria Moldovei din acele decenii să conștă din succesiunea unor perechi alcătuite din exemplare aflate într-un aspru antagonism, lui Lăpușeanu urmându-i un Despot și lui Ion Vodă Armeanul un Petru Șchiopul. Numai că, în realitate, lucrurile nu stau chiar așa. În cronica lui Azarie, cel care omite atâtea (Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, p. 442), este loc și pentru un Ștefan Rareș, voievod cu o domnie cel puțin neconcludentă (dacă o analizăm din unghiul agreeat de Azarie; cronicarul tace însă asupra acestor lucruri și face din fiul lui Petru Rareș un viteaz, o victimă a boierilor, ce moare „tăiat în chip vrednic de milă, sub cort, vai, ca [...] un miel”, găsind, în clipa morții, prilejul de a plânge cumplita injustiție reprezentată de dispariția sa), și pentru un Tomșa, soluție de „tranziție” aflată de boieri, pion de sacrificiu în ampla țesătură urzită pentru înlăturarea lui Despot, și pentru Bogdan Lăpușeanu, fiu al unui stăpânitor glorios, de bună amintire între icoanele lui Azarie, „cu suflet drept, învățat în cărți și nehrănind rele într-însul”, el însuși, la început, în prima parte a domniei, cât s-a aflat sub tutela energice sale mame, cu o evoluție contradictorie apoi („Mai târziu însă, s-au lipit de dânsul niște oameni înșelători, vrăjitori, scornitori și, mai ales, făcători de rele, îndemnători spre rele și au hrănit inima lui cu vicii, cum roade viermele lemnul cel dulce, până ce l-au făcut de a îndepărtat de la dânsul pe toți sfetnicii lui de frunte și a apropiat de dânsul tineri și proști și din cei ce se țineau de glume și a dat ascultare sfaturilor lor, întocmai ca odinioară Ruvoam, fiul lui Solomon. Și se făcea de rușine împreună cu ei și-și pierdea vremea în jocuri și în alergări cu caii și împărțea mulțime de averi tovarășilor de joc și făcătorilor de glume, dăruind haine țesute cu aur și îmbrăcăminte moi celor ce se țineau de glume”), ce se va agrava, de neoprit, într-un dezastru total: „După puțin timp și-a alipit oameni de altă credință și de altă limbă, sfetnici leși și era și petrecea cu dânșii și toate comorile domnești cu un cuvânt se risipeau cu rău pentru leșii cei necurați și spurcați. Cuvintele de bună învățătură ale arhierilor nu le lua în seamă și pe sfetnicii cu gânduri bune nici nu voia să-i vadă la față”. Îndepărtarea de „credință” și ignorarea sfaturilor bune ale „arhierilor” atârnă, se vede bine, greu în cumpăna aprecierii finale.

Deși concepția lui Azarie fusese edificată prin supraordonarea unor scheme care, indiferent de complexitate, își conservă integral rigiditatea, în întruparea „artistică” gândul lui ocolește alternarea monotonă a opozițiilor binare și dă naștere unui relief narativ agreabil. Zonele de maximă concentrare a calității, „vârfurile”, ca și cele în fața cărora „sufletul lui se cutremură”, profunzimile hărăzite damnaților îi reușesc exemplar (cu un plus explicabil, de forță, născut din vehemență, pentru cele din urmă). Nu neglijează însă, fapt ce dovedește o notabilă grijă pentru unitatea ansamblului și o atentă supraveghere a lucrării în întregul ei, nici „spațiile de legătură”. Ba, uneori, acestea se bucură chiar de o tratare deosebită din punctul de vedere al narațiunii, căci ele îl solicită realmente pe povestitor, în vreme ce dincolo, pe terenurile unde își clădește „laudele” ori „denigrările”, efortul pare mai mic, participarea fiind, cel puțin la prima vedere, suplinită de simpla declanșare a unor automatisme de selecție lexicală și de o (nesfârșită) supraetajare și aglomerare în plan sintagmatic.

Iată-l, de pildă, pe Alexandru Lăpușneanu, persoană care ajunge pe tronul Moldovei printr-o manevră caracteristică timpului (inspirată boierilor pribegi în Polonia de însuși Dumnezeu, ține să ne asigure cronicarul), figură luminoasă, voievod încărcat cu toate virtuțile și bine eclerat de cel care îi pune faptele pe hârtie. Scriitorul nu știe, sau se prefacă a ignora faptul că Lăpușneanu se revendică, prin Bogdan al III-lea cel Orb, ca descinzând direct din marele Ștefan. Trece ușor peste acest „amănunt”, îl crede „unul dintre boieri” și nu avem motive să-l bănuim, în acest caz, de oarece intenții subterane. Azarie nici nu avea, se pare, scrupule dinastice (atunci când *dovedirea* lui nu urmărea un scop anume), și în această atitudine am putea desluși un semn al unei gândiri cumva descătușate din înlănțuirea unor prejudecăți cu rang de canon. Tomșa, ales de boieri pentru a-l înlocui pe Despot, un fel de voievod proclamat de țară, dar neconfirmat de turci, face, sub pana lui Azarie (care nu greșește deloc în acest caz), figură de erou: „Era deci un om oarecare între boieri, anume Tomșa, frumos la înfățișare, viteaz, cu mâini puternice, cu piept tare, cu inimă îndrăzneată. Acesta dar a fost chemat de boierii mari și mai întâi l-au legat cu jurăminte cumplite și atunci i-au descoperit sfaturile ascunse și fiind om de bună nădejde s-au încredințat. El, având dragoste caldă pentru dreapta credință, a primit sfatul lor”.

Deși narațiunea este întreruptă în mai multe rânduri (Azarie este un *digresiv*) pentru a face loc unor episoade născute din complicata înlănțuire a evenimentelor țării („episodul Despot”, „episodul Tomșa”, o imensă „povestire în povestire”), din istoria bisericii Moldovei (moartea lui Macarie și elogiul acestuia, portretul lui Anastasie), din cele ce se întâmplau dincolo de hotare („Să spunem celor cărora le place să asculte scurtă povestire și despre împărățiile din afară”), ori unor scurte paranteze cuprinzând informații despre starea vremii („Atunci a fost în țară o iarnă aspră și ger cu vânturi rele și aspre”

etc.), *Povestea vieții și domniei lui Alexandru Lăpușneanu* (adunată, evident, din cele două domnii) are o indicustabilă unitate. Mai mult, împreună cu episoadele ce o intersectează - unele ținând foarte strâns de această poveste (să nu trecem cu vederea faptul că Azarie se închipuie mereu „spunând”) - ea figurează o neașteptat de izbită „nuvelă”, căreia îi lipsește, pentru a intra în paginile unei antologii a prozei românești, doar evidențierea pasajelor (prezente, dar insuficient exploatate) purtătoare de dinamism. În centrul acestei construcții epice Alexandru Lăpușneanu este instalat în chip de erou exemplar. Agreat într-o elocvență unanimitate încă de la început („Au intrat fără împotrivire. Și s-a adunat tot poporul și căpeteniile oștilor împreună cu episcopii și boierii și tot sfatul și au ridicat pe Alexandru la demnitatea domniei, la Hârlău, în palatul domnesc. Toți s-au veselit...” etc.), acest „om voinic și frumos la chip, liniștit și blând” va purcede cu sârg la întocmirea treburilor țării, dinlăuntru (întristat și supărat că nu putea să ajute, după dorință, poporul ce suferise în acel an de „multă moarte de boală”) și din afară („înainte de toate a trimis în părțile dimprejur la căpeteniile limbilor și a întocmit să trăiască în pace cu străinii”), neuitând de îndatările ce le avea către propria sa persoană (se va căsători „cu doamna cinstitoare Roxanda, care era fiica lui Petru voievod cel Bătrân”) și de cele ce-i puteau asigura mântuirea sufletului: „După aceea a început să zidească o mănăstire prea mare, în care este și o biserică [...] preaiimpodobită cu frumuseți, și dacă Dumnezeu ar trăi în cele ridicate de mâini omenești - să notăm acest optativ al lui Azarie, ce poate fi ceva mai mult decât o întorsătură de condei! - ar rămâne mereu în aceasta, numită Slatina”. Dincolo de accentele pe care scriitorul le pune cu osârdie călugărească, din enumerare se alcătuiește - cu deplină acoperire în datele controlabile - figura unui mare ctitor, a unui voievod căruia ortodoxia și bunurile culturale rămase de la înaintași, zidurile țării i-au fost aproape de suflet: „Și pe celelalte mănăstiri mai vechi le-a înzestrat și le-a întărit și le-a miluit și a ridicat peste tot lăcașurile dumnezeiești și pe cei săraci îi hrănea și îi miluia și palatele domnești le-a înnoit și așa au fost întocmite de dânsul acestea în chip cuminte și înțelept”.

Energic în apărarea situației sale (dărămând chiar și cetățile țării pentru a se menține în grațiile turcilor; Azarie, însă, pictează „în alb” și ignoră acest lucru), Lăpușneanu ia măsuri succesive pentru a opri înaintarea lui Despot, dar lipsa de loialitate a supușilor îl obstrucționează și îi prilejuiește o remarcă pe care un colecționar ar înregistra-o între expresiile memorabile (Azarie a fost un astfel de autor): „O, vai - a spus el, înțelegând înșelăciunea - mi-ar fi mai bine să trăiesc cu fiarele decât cu oamenii necredincioși”. Insuccesele repetate nu-l aruncă în brațele disperării, ci îl aduc în pragul unei resemnări pline de demnitate, comentată și ea peotriva cunoștințelor povestitorului.

Fraza, o celebră replică a biblicului Iov (iarăși „vorba care se ține minte”), este clasică și utilizată de scriitorii ce-și contemplă personajele după căderi sau pierderi spectaculoase: „A spus domnul: «O, doamnă [vorbea cu Roxanda, refugiată înaintea lui la Chilia], să ne oprim cu plânsul, să ștergem întristarea. Dacă, întocmai ca Iov, am primit cele bune din mâna Domnului, de ce nu am răbda pe cele rele? Domnul a dat, Domnul a luat, după cum a vrut Domnul, așa a fost»”.

Revenirea lui Lăpușeanu pe tronul Moldovei este glorificată ca o necesară și așteptată victorie a Bisericii Ortodoxe (cu toate ramificațiile și slujitorii ei) atâta vreme ultragiată, grav, de demersurile lui Despot (sprijinitor al reformatilor și doritor să introducă socinianismul în Moldova prin intermediul școlii de la Cotnari) și ale celor din anturajul său: „[...] iarăși au strălucit razele binefacerii ortodoxiei. Și s-a stins tăciunele cu fumul necredinței, a fugit iarna întunecată a luteranilor necurați și a înflorit primăvara, pricină a tuturor chipurilor de bucurii, adică buna stare a bisericilor și în locul valurilor a zâmbit liniștea”. Cum observăm, Azarie își vede, consecvent și netulburat, de ale sale, mai ales că, prin actele lui, Lăpușeanu îi va oferi o strălucită confirmare, întruchipând, în opinia cronicarului, o evoluție pilduitoare. Trecerea spre neființă a celui călugărit în pragul morții, îi prilejuiește lui Azarie înscrierea unei reflecții, familiară în varii forme literaților Renașterii și adoptată apoi și de artiștii epocii Barocului - „ineluctabila egalizare pe care o produce moartea”: „Și piatra care nu miluiește pe cel mai slab, nici nu este darnică pentru cei mai buni, ci pe toți îi așează împreună, a acoperit și pe acest om așa de mare, în anul [...]”.

Să ne oprim și lângă un „ins” privit cu antipatie de cronicar. Un „vârf”, neegalat de celelalte personaje ce își atrag dușmănia declarată a lui Azarie, îl reprezintă secvențele consacrate lui Ion Vodă cel Viteaz (cel Cumplit - i-au zis unii, între ei probabil și Azarie, ori Ion Vodă Armeanul). În zugrăvirea actelor acestui voievod monahul atinge o teribilă culme a înverșunării, lasă la o parte orice menajamente și se așterne, cu sufletul cutremurat (oripilarea lui este, categoric, sinceră), să scrie rândurile pe care le vrea o pildă sinistră pentru viitorime. Își previne, de altfel, cititorul - călcând o regulă a desfășurării narațiunii și tulburând „orizontul de așteptare” - că urmează „o povestire despre negreța mai neagră decât corbul”.

Blocat între laturile stranei sale, Azarie este complet opac la semnificațiile unor întâmplări și evenimente cărora, fie și indirect, le fusese martor, la înțelesul vremurilor prin care trecea țara, cu aglomerarea de solicitări venite din partea unor suzerani nesățioși, cu cererile necurmuate cărora voievodul era nevoit să le facă față. Nepăsător, în chip straniu, Azarie ignoră toate acestea și face din Ion Vodă o ființă subjugată neostoitei și condamnabilei patimi a adunării de averi, un extoricator lipsit de orice scrupule, un individ al

cărui comportament depășește limitele omenescului. Pricina înverșunării o dezvăluie Azarie, nu se poate stăpâni: „Dar nu numai acestea au fost făptuite de dânsul fără rușine, dar și pe călugări i-a cercetat cu multe nenorociri și s-au umplut temnițele de călugări legați și se goleau mănăstirile și le-a luat toate veniturile pe care le aveau pentru hrană și vicleanul a adunat la dânsul toate averile lor și călugării erau alungați de peste tot ca o murdărie". Toate circumstanțele sunt agravante. Între cei despuiți de averi se afla și mitropolitul Gheorghe, un hrăpăreț notoriu (Azarie nu poate ocoli adevărul: „acesta era lacom și foarte zgârcit"), care va sfârși pe rug din porunca voievodului. Pe „drumul păcatului" Ion Vodă face și pasul către apostazie, către supremele sacrilegii: „hulește" „chipurile dumnezeiești zugrăvite pe pereți și pe icoane" (și Azarie îi găsește numai decât un corepondent între împărații iconoclaști ai Bizanțului), nu ține sărbătorile și duminicile și s-a însurat în postul mare, ba îi mai îndeamnă și pe alții să-i urmeze exemplul.

Să demontăm, fie și cu rapiditate, mecanismul „descrierii în negru". (N-aș zice „defăimare" ori „denigrare", întrucât autorul face, crede el, justiție pentru cei ce vor veni.) Un prim demers este reprezentat de dovedirea originii obscure. Incertitudinea ce plutea asupra înaintașilor (între altele fie spus, Ion, viitorul voievod, era fiul natural al lui Ștefan cel Tânăr, făcut cu o armeană, și contemporanii știau cu siguranță acest lucru) sau alogenia (Despot era străin) sunt elemente cu capacitate infamatorie în care Azarie crede. Le prefiră deci, nu fără oarecare meșteșug, ferindu-se de negațiile absolute. E, oricum, suficient, pentru că intrusul, „un oarecare surghiunit în cetatea Rodos", nu poate prezenta probe certe în privința ascendenței: „Nu știi cine era și de unde se trăgea și al cui fiu era", deși, zicea el „că se trage din neam de domn".

Abilitățile și istețimea, atunci când personajul le posedă (în cazul lui Ion Vodă, Azarie nu le poate ignora, dar le așază într-o vecinătate „concludentă": „era un om foarte primejdios, rău și cu minte adâncă, elocvent și învățat în cărți"), sunt puse în slujba unor scopuri ignobile. Lăcomia, pofta insașiabilă de înavuțire (Azarie împrumută o dintribă vehementă împotriva aurului din *Cronica* lui Manasses, mai exact - a arătat Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, p. 445 - din capitolele despre Mavrichie și Apsimar) - crescute, ar trebui să înțelegem, pe o suprafață preexistentă, căci sintagma „nărav de fiară" precede opisul exercițiilor spoliatoare - îl aduc în stare să făptuiască nemăsurate cruzimi. „A fost ca un nour întunecos și în loc de ploaie s-a răspândit sânge". Imaginea, fie și împrumutată, este extrem de sugestivă și plasată cu meșteșug. „De la început răcnea că un leu să lingă sângele boierilor nevinovați, căci avea nărav de ucigaș și sângele i se părea ca mustul cel dulce". „Deprinderile sanghinare" și violența, exersate în fel și chip („Și unora deci le-a tăiat capetele și le-a luat averile, crescându-le pe ale sale prin adunări nedrepte, altora le-a jupuit pielea ca la berbeci, pe alții i-a sfărțecat în patru și pe unii i-a îngropat de vii, ca

morții") sunt susținute de o ingeniozitate malefică („a născocit multe și cumplite răutăți și chinuri ale oamenilor și munci înspăimântătoare”), frenetică și inepuizabilă. S-ar mai putea adăuga nesocotirea dreptății, trufia nemăsurată („se socotea pe dânsul mai înțelept decât domnii care fuseseră înainte de dânsul”), actele politice și militare necugetate (astfel apreciază scriitorul atacarea „marginii Țării Turcești”), nesocotirea sfaturilor înțelepților săi consilieri, care, prin persoana lui Ioan Golăi, „bărbat cu gânduri bune și sfetnic bineînchipuit”, îi recomandă o plecată prudență și o înjositoare cumpătare în raporturile sale cu turcii, sugerându-i, cu perfidie, chiar și o soluție care să nu-i șifoneze orgoliul: „Acesta de multe ori îi arăta, învățându-l cum că turcii au cuprins lumea întreagă și sunt puternici și îmbătați de slavă și cu chip îngâmfat și nu se vor opri, până ce nu vor răzbuna rușinea ce li s-a adus de cei îndrăzneți. «Deci, dintre amândouă alege-ți pe cea mai bună: sau pleacă-ți capul în fața împăratului sau pleacă și du-te în țări străine, dar cu turcii nu te apuca de luptă»”.

Ce s-ar mai cuveni adăugat pentru ca cititorul de peste ani să rămână cu convingerea că între 1572 și 1574 pe tronul Moldovei a stat, printr-un inexplicabil capriciu al sorții, un soi de monstru, o arătare născătoare de spaime, un individ de o nemaîntâlnită cruzime ce și-a stropit drumul printre oameni cu sânge, stârnind mânia semenilor și a lui Dumnezeu? Absolut nimic. Azarie și-a făcut cu prisosință datoria.

În ordinea derulării argumentației sale și potrivit logicii impuse de ea (coincidentă, firește, cu cea scripturistică), *pedeapsa* pe care o primește Ion Vodă (Azarie o relatează după ce întâi constatase înfrângerea voievodului pe câmpul de luptă: „Și a fost prins și Ioan și pe dreptate a fost făcut de rușine, căci a fost târât de două cămile și rupt în două și astfel ș-au dat în chinuri sufletul său de ucigaș”) este meritată (fiind reclamată de nenumăratele culpe), justificată într-un plan ce adună suprema dreptate. Distrugerea generală a țării reprezintă răsfrângerea păcatului conducătorului asupra „spațiului” încredințat lui și solidarizarea în sancțiune. Tabloul (prăpădul produs de tătării „cu nărav de câine și cu obicei rău”) are o forță impresionantă, succesiunea scenelor sugerează momentul de totală distrucție, pare o imagine de sfârșit al vieții și al alcătuirilor omenești pe un spațiu dat. Azarie deplânge Moldova (să nu-l suspectăm!), o face cu forță, dar putem fi siguri că în gând îl blestemă neobosit pe cel care, în înțelegerea lui, ar fi declanșat toate acestea.

În chip doar aparent surprinzător (modalitatea va face carieră în istoriografia noastră veche, după cum și în cea consacrată „întâlnirilor” dintre creștini și păgâni), cei care se fac executorii mâniei divine („agenți ai lui Dumnezeu”) și sancționează decisiv deraierile de la normele prescrise de Biserică sunt ... turcii (medievalitatea apuseană constatase doar în Atilla „biciul lui Dumnezeu”). Astfel, primul care reacționează la auzul „faptelor fără cale și necuviincioase” ale lui Ion Vodă (am văzut că era lacom, crud, nu respecta

icoanele și se însurase în postul mare) a fost „marele împărat turcesc”. Acesta a încercat întâi obișnuita substituie (înlocuitorul găsit fiind Petru Șchiopul, „bărbat de neam bun și iubitor de bine, frumos, cu suflet luminat, milostiv în apucături, foarte darnic, urând nedreptatea, bun față de săraci și judecător drept” - e de părere Azarie), dar, la reacția neașteptată a insubordonatului Ion, a renunțat la conduita sa preventivă și „a răcnit aprig ca un leu în cetatea împărătească” (și Ion Vodă avea obiceiul să „răcnească ca un leu”). Respectul - ce provine mai mult dintr-o considerație înfiorată de spaimă decât dintr-o prudentă justificată - al acestui cronicar lipsit de șira spinării față de imensa putere militară a turcilor, pare a atinge cote foarte înalte. Îi și dă expresie punându-l, sub formă de consiliu plin de cumpătate, în gura lui Ioan Golăi. Îl impresiona, desigur, capacitatea de a mobiliza importante forțe („[împăratul] a trimis la căpeteniile limbilor din prejur care se aflau sub dânsul și a ridicat toată oștirea agarenilor cei stropiți cu aur și cu mintea trufașă, pe cai împodobiți cu aur și cu arme ascuțite”) și, mai ales, de a-i pune în mișcare pe „tătarii cu chip de fiară și cu inimă sălbatică” ori „cu nărav de câine și cu obicei rău”, eternă sursă de spaimă pentru neamul românesc. Toate acestea îl obligă pe cronicar să-i plaseze pe turci foarte sus în ierarhia sa, să nu le conteste deciziile, ba chiar să le pună în seamă apariții în funcția de „arbitri” grijulii. Sub pana lui Azarie, Soliman Magnificul ajunge în stare să-și facă „autocritica” în fața nedreptății lui Lăpușeanu: „O, voievodule, i-a zis, am înțeles că ai fost ponegriț pe nedrept, acum îți încredințez stăpânirea steagului, cinstea demnității de mai înainte: fii judecător drept și milostiv către cei săraci...”

Sigur că aș mai putea adăuga câteva date despre felul în care convingerile „ideologice” ale călugărului Azarie, solide, imposibil de alterat, au dirijat opțiunile scriitorului Azarie (de departe cel mai talentat în șirul ce începe cu Macarie de Roman). Mă întreb, totuși, dacă înverșunata osârdie cu care el apără și proclamă „justiția ortodoxiei” era întrutotul pravoslavnică (are mult retorism, firește, această întrebare). Îl oripilează irevocabil, am văzut, conaționalii (coreligionari - în același timp) care se abat de la „lege” și calcă sfintele precepte. La fel de tare îl supără și „luteranii, urâți lui Dumnezeu” (eretici - pentru ortodocși), „sfetnicii de altă credință” aduși de Despot Vodă, el însuși luteran și disprețuitor al credinței oamenilor locului și al locurilor lor de închinăciune, pe care se și grăbește să le despoaie de podoabe. Revenirea în scaun a lui Lăpușeanu înseamnă pentru Azarie, mai întâi, izbăvirea de „luteranii necurați”, victoria Ortodoxiei și apoi alte cele. Simpatiile față de catolicism ale lui Petru Șchiopul și catolicii din anturajul acestui domn nu par a-l deranja pe cronicar. Dacă nu ar exista, în text, remarcile pe care nu uită să le facă pe seama amicilor poloni ai lui Bogdan Lăpușeanu („oameni de altă credință și de altă limbă”, „leșii cei necurați și spurcați”), poate că aș îndrăzni să văd în Azarie un receptor al înrăuirilor venite dinspre partea Contrareforme. Așa însă...

156. Începuturile (nu doar bănuite) ale istoriografiei în Țara Românească

În Țara Rómânească, spre deosebire de Moldova, nu s-au conservat „analele (sau cronicile) primordiale”, cele ce se vor fi scris în veacurile al XV-lea și (mai sigur) al XVI-lea cu privire la istoria veche a locurilor și a oamenilor. Că asemenea alcătuirii au existat, că și aici au existat scriitori care s-au aplecat asupra *duratei*, este neîndoielnic, întrucât - pe de o parte - informațiile pe care ele le rețineau au intrat - cercetătorii sunt de acord în această privință - în compilațiile ulterioare, iar, pe de altă parte - *forma* în care erau conservate aceste știri (având acea inconfundabilă lapidaritate a debuturilor) a lăsat „urme” în textele târzii ce le-au pus în valoare. Chiar dacă a(u) folosit un „intermediar” (în care a(u) găsit, probabil, și „*preambulul*” roman și *mitul lui Radu Negru*, dacă nu cumva aceste completări sunt mult mai târzii), autorul/autorii *Istoriei Țării Rumânești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul Cantacuzinesc)* nu a(u) putut evita caracterul laconic (și, evident, lacunar) al datelor prime pe care le înregistrează după evocarea „descălecatului”. Așa se face că, pentru șaizeci și mai bine de ani, informația are acea concizie (a lipsei de informații) caracteristică „stilului inscripționar” și întru nimic diferită de secvențele de început din *Letopisețul de când, cu voia lui Dumnezeu, s-a început Țara Moldovei*. Iată acest „început”, în care după descălecătorul legendar, apare acel misterios (și inexistent, în realitate) „Mihail-vodă”, în fapt rezultatul unei intervenții a „Mihneștilor” (obișnuiți cu falsurile genealogice) ce își căutau un strămoș care să-i legitimizeze:

„Mihail-vodă au domnit ani 19. Dan-vodă au domnit ani 23. Acesta au fost frate cu Mircea-vodă Bătrânul și l-au ucis Șuşman-vodă, domnul sârbilor, când era cursul anilor de la Adam 6864.

Alexandru-vodă au domnit ani 27...”

În secolul al XVI-lea, în preajma curții domnești (într-o Țară Românească unde cultul relictelor sacre - ale Sfintei mucenițe Filotheia de la Argeș, ale Sfântului Grigorie Decapolitul de la Bistrița, temporar ale Sfântului Nifon -, „paneuropean”, includea și ideea de protejare și unde istoria profană în chipuri - galeriile de voievozi - își face loc, pe pereții bisericilor, lângă istoria sacră, lângă „marile pilde ale Bisericii” [Philippe Ariès, *Timpul istoriei*, vers. rom., București, Ed. Meridiane, 1997, p. 103] și mărturisește multe despre o atmosferă dominant istoristă), exercițiul istoriografic, în slavonă verosimil, s-a desfășurat, cred, aproape neîntrerupt. A început această lucrare, s-ar părea, sub Radu cel Mare (voievod prețuitor al cărții și al faptei cărturarilor) - deci pe la 1495 - și a continuat până spre sfârșitul secolului al XVI-lea, către urcarea pe tron a lui Mihai Viteazul. În legătură cu „secvențele” acestui lucru cronicăresc,

opiniile istoricilor sunt împărțite. P.P. Panaitescu, autor al unei contribuții fundamentale pentru elucidarea acestei chestiuni (*Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în „Studii și materiale de istorie medie”, V, 1962, p. 195-255; cercetare retipărită în volumul *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, p. 390-476), este de părere că o primă cronică (boierească prin atitudine, dar manifestând pertinent năzuințe de independență națională) ar fi cuprins evenimentele petrecute între 1495 și 1545. De la urcarea în scaunul Țării Românești a lui Mircea Ciobanul (1545) își începe lucrul un alt istoriograf, ceva mai atent la înșiruirea anilor și a domnilor (căci predecesorul său fusese cam neglijent), dar predispus către o atitudine obedientă și înclinat spre compromisuri (putința ca o *Cronică despre Mircea Ciobanul*, povestind faptele petrecute între 1545 și 1559, să fi existat, a fost întâi întrevăzută de Nicolae Iorga, *Cronicele muntene. Întâiul memoriu*, în „Analele Academiei Române” Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XXI, București, 1899, p. 311-312). Pavel Chihaia distingea înlăuntrul celei dintâi secvențe (de la Radu cel Mare la Radu Paisie) o „Cronică a lui Radu de la Afumați”, dusă până la anul 1525, scriere marcată de reflexele nobile ale luptelor pentru independență (ni le povestește, succint, și inscripția remarcabilă incizată pe piatra mormântului său de la Argeș) purtate de acel înverșunat combatant care a fost cutezătorul ginere al lui Neagoe Basarab (*Pagini de veche artă românească de la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, București, 1970, p. 116; *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab*, București, 1976, p. 52 și urm.). În fine, Ștefan Andreescu - și el autor al unei cercetări excelent documentate și purtătoare de ipoteze interesante (*Considerations sur la date de la premiere chronique de Valachie*, în „Revue roumaine d'histoire”, XII, 1973, nr. 2, p. 361-373; cercetătorul a meditat în continuare la această „temă” incitantă: Ștefan Andreescu, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, București, Editura Universității din București, 1997, p. 5 și urm.) - așază momentul redactării celei dintâi cronici a Țării Românești (un letopiseț scris, desigur, în slavonă) în vremea lui Alexandru al II-lea Mircea, către începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea (sub un reprezentant al ambițioasei dinastii a „Mihneștilor”). Autorii aceste cronici, beneficiari ai consemnărilor anterioare, ar fi scris și partea de început, consacrată primelor domnii și celor ce puseseră temeliiile țării.

Toate acestea au fost și rămân (chiar dacă știința a adunat, cu vremea, argumente ce nu pot fi trecute cu vederea) ipoteze. Știri de istorie în veacul al XVI-lea valah au fost consemnate într-o singură scriere „neistorică”, care s-a dovedit extrem de prețioasă pentru reconstituirea și consemnarea în românește a evenimentelor petrecute între anii 1504 și 1520: *Viața patriarhului Nifon*, text literar aparținând unui „gen literar” (hagiografiile) foarte gustat, atunci și mai târziu (l-am comentat și eu în volumul al II-lea al acestei cărți). Gavriil

Protul, adică superiorul comunității monastice athonite, om de carte stimat în Sud-Estul european, a scris această *Viață...* (sigur după anul 1517, când a fost târnosită zidirea lui Neagoe de la Curtea de Argeș, cel mai probabil prin 1520-1521) la cererea expresă a lui Neagoe Basarab. Gavriil fusese elev al acestui Nifon (patriarh al Constantinopolului între anii 1486-1488 și 1497-1498), chemat în Țara Românească pe la 1504, de către Radu cel Mare spre a contribui la reorganizarea instituției bisericești naționale. Cum discipol al aceluiași Nifon (din „perioada românească”, foarte scurtă, de altfel, căci grecul rigorist și veleitar, va intra repede în conflict cu voievodul) fusese și Neagoe Basarab, „întâlnirea” dintre cei doi s-a produs firesc și raportul instituit va dicta (la propriu) substanța și tonul operei. Biografia lui Nifon, refăcută, potrivit canoanelor genului, va face loc faptelor din istoria țării ce îl adăpostise vremelnice pe fostul prelat. Pe un spațiu întins, călugărul de la Athos relatează evenimentele petrecute de la anul 1504 până la 1520, adică sub domniile lui Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Vlad cel Tânăr și Neagoe Basarab.

Gavriil Protul povestește însă o istorie „controlată” de comanditarul său. Tâlcuirea evenimentelor (pe care superiorul athonit nu avea de unde să le cunoască în detaliu) va fi, evident, cea dictată de Neagoe și de partida Craioveștilor, dar - sub unghiul reușitei literare - *panegiric* (precumpănit „politic”) consacrat marelui voievod (ale cărui faptă domnească și operă literară vădesc o continuitate balcanică în stare să justifice dorința, de mai târziu, a lui Mihai Viteazul, de a cuceri Constantinopolul) - ctitor de țară și de carte, figură monarhică proeminentă a celui început de secol (sursă de sugestii pentru viitoarele modele voievodale) - este aproape fără cusur.

Viața patriarhului Nifon, scrisă în grecește (greaca bizantină) ori - poate - în slavonă (căci există date ce arată că Gavriil Protul cunoștea această limbă; în orice caz, versiunea de pe care s-a făcut, către jumătatea secolului al XVII-lea, traducerea românească, era slavonă), s-a tâlmăcit în românește în vremea lui Matei Basarab (cea mai veche copie conservată este luată în 1682 de ieromonahul Ioan de la Bistrița în schitul Trivale din Pitești) și a cunoscut mai târziu câteva traduceri în neogreacă. Dacă admitem că „partea veche” a istoriei Țării Românești a fost adunată tot cam în aceeași vreme, cu prilejul redactării unei presupuse *Cronici a lui Matei Basarab*, înseamnă că *Viața patriarhului Nifon* a slujit concomitent și ca text de edificare și ca sursă istorică.

157. S-au scris, în secolul al XVI-lea, cronici și în limba română? Texte pierdute. Texte „recuperate”. Texte bănuite

În anul 1599 apărea la Görlitz, în Germania, o cărțuie în latinește, intitulată *Brevis et vera descriptio rerum ab illustrissimo, amplissimo et fortissimo, militiae contra patriae suae Reiq(ue) Pub(licae) Christianae hostes,*

Duce ac D(omi)n(o) D(omi)n(o) Ion Michaelae Moldaviae Transalpinæ sive Walachiae Palatino gestarum.... Titlul lung spune mai departe că „descrierea” a fost „adunată tocmai la curtea lui din Târgoviște, prin munca și străduința lui Balthasar Walther cel tânăr, silezianul”. Corect cu cititorii săi (și cu viitorii istorici ai literaturii), Walther (diplomat de profesie) declară că, aflându-se în anul 1597, în lunile iunie și iulie, în capitala Țării Românești, și-a procurat „un scurt text despre faptele săvârșite, alcătuit în limba română la curtea din Târgoviște, de dumnealui logofătul și aprobat de însuși voievodul”, text „tradus în limba polonă”. L-a tradus în latinește, l-a amplificat „cu împrejurările adunate nu atât de la români, cât de la alți oșteni însemnați și vrednici de crezare”, și în felul acesta s-a născut *Brevis et vera descriptio...*, lucrare ce urma să acopere un gol în literatura occidentală („dar nu am văzut că [ar fi] nici o povestire mai completă, mult așteptată [de noi]”) și să-l prezinte Apusului, în adevărata lui grandoare, pe marele combatant („neînvingător și statornic conducător al oastei creștine”) pentru eliberarea poporului său și pentru cauza creștinătății europene. Avem de-a face, categoric, cu o lucrare ce participa la elaborarea și susținerea unei *imagini* - cea a voievodului român angajat cu toate forțele sale în lupta desfășurată sub semnul crucii (i.e. al civilizației europene), având deja în palmares izbânzi răsunătoare (protecția divină era astfel certificată) de care Occidentul trebuia să afle.

Ca urmare, portretul inițial (un „portret prevoievodal”) va prezenta un bărbat de bună viță, încărcat de virtuți, având toate calitățile unui conducător remarcabil: „[...] nobilul ban Mihai, fiul domnitorului creștin Petru [...], vestit tuturor, atât prin rangul părintelui și privilegiul nașterii, cât și prin frumusețea armonioasă a trupului și prin statura lui mândră. De asemenea [era] vrednic de lauda cea mai mare prin virtuțile cele mai alese, prin marea sa evlavie către Dumnezeu, prin iubirea de țară, prin bunăvoința față de cei deopotrivă cu el, prin omenie față de cei mai mici ca el, în sfârșit, față de toți prin dreptate, adevăr, statornicie, mărinimie și deprinderea altor multor [virtuți] de acest fel. Pe lângă acestea, [era] drag tuturor celor buni, pentru darurile înalte ale sufletului lui nobil cu adevărat, pornit chiar prin fire să săvârșească isprăvi grele, ca și pentru cuvântul său, care, de câte ori era nevoie și [chiar] fără pregătire dinainte, îi ieșea din gură blând și înțelept” (aici și în continuare mă folosesc de versiunea editată în antologia *Literatura română veche*, vol. II, București, Editura tineretului, [1969], p. 147).

Toate faptele din cariera monarhică a *eroului* - un șir interminabil de lupte „pentru slava lui Hristos și pentru mântuirea țării” - vor fi, în povestirea silezianului, tot atâtea confirmări ale ziselor de la început disponibilități. „Cu sufletul oțelit”, nădăjduind mereu în „ajutorul Sfintei Cruci”, Mihai combate neobosit un adversar care europenilor li se părea de neînvingător. Nu este doar un strateg priceput („toate le prevedea după chipul unui comandant vigilant, le

cerceta și le preîntâmpina"), ci și un luptător cu arma în mână, în stare să întoarcă mersul unei bătălii. Iată-l la Călugăreni, „amestecându-se" într-un moment decisiv: „Era nevoie neapărat în clipa aceea de o acțiune eroică, de o ispravă măreață care să cutremure inimile păgânilor și să le înalțe pe ale creștinilor. Atunci mărinimosul Ion Mihai, invocând ocrotirea salvatoare a Mântuitorului, a smuls o secure sau sulită ostășească și pătrunzând el însuși în șirurile sălbatice ale dușmanilor, străpunge pe un stegar al armatei [turcești], taie în bucăți cu sabia o altă căpetenie militară [dușmană] și luptând bărbătește se întoarce nevătămat la ai săi" (*Ed. cit.*, p. 165).

Inițiativa, dorința de a construi o *image* favorabilă și impunătoare în același timp (căci tentativa de „monumentalizare" e vădită) a voievodului militant sunt prezente - cititorul va fi de acord - în *Brevis et vera descriptio*... . Și iarăși va fi, cred, de acord cititorul că această intenție era o elaborare a Aulei princiare. Balthasar Walther a fost atras în realizarea ei, după cum, mai înainte, convenise să participe la această întreprindere și solul polon Andrzej Taranowski, autor al versiunii poloneze a textului pe care a lucrat silezianul. Oricât de presante ar fi fost trebuințele celor ce diriguiau afacerile externe ale Poloniei (ca să vedem în talmăcirea făcută de Taranowski îndeplinirea unei obligații de serviciu - explicație ce nu poate fi ignorată, căci era o practică aceasta, atunci și mai târziu), un „amestec" al celor de la Târgoviște, interesați de „publicitare" (alte demersuri ale lui Mihai Viteazul ne conving să-l așezăm în șirul voievozilor „creatori de imagine"), nu poate fi exclus.

Ce le-a pus la dispoziție curtea valahă acestor străini dispuși să scrie despre viteazul domn? Balthasar Walther o spune explicit: „un scurt text alcătuit în limba română la curtea din Târgoviște de dumnealui logofătul (lat. *cancellarius*) și aprobat de însuși voievodul". Un text autenticat adică, o „cronică oficială", scrisă la curte de marele logofăt Teodosie Rudeanu, așezat astfel într-o ipostază ce nu-i era deloc neconvenabilă. În *românește*. Walther este categoric: „Walachico sermone". Scriptorul oficial și-a continuat misiunea și după 1597 în interiorul unui „sistem" mereu deschis către „exterior", abilitat să comunice cu acest „exterior". Versiunea latinească a acestei cronici, pe care Petru Grigorovici zis Armeanul, diplomat al lui Mihai Viteazul, i-o arată istoricului maghiar Ștefan Szamoszközi (acela și-ar fi extras din ea unele informații) ar fi o dovadă a continuării lucrării de istoriografie la Târgoviște. La fel, elementele care apar în memoriul destinat, după 5 februarie 1601, marelui duce de Toscana.

Nu toată lumea este de acord, în pofida declarației, lipsite de orice echivoc, a lui Walther, că Teodosie Rudeanu ar fi scris în românește. Iorga, partizan, la început, al ideii unui istoriograf în grai național, și-a schimbat mai târziu părerea, invocând imposibilitatea contactului solului polonez cu un text românesc (în „Revista istorică", XXVIII, 1942, p. 80). Alții - precum Ștefan

Ciobanu - s-au arătat deosebit de circumspecți, refuzând să se pronunțe în absența textului original. I. C. Chițimia a consacrat acestei probleme o cercetare specială: *Unele considerații în legătură cu originalul cronicii lui Mihai Viteazul*, în „Romanoslavica”, VI, 1962, p. 27-39 (reprodusă în *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972, p. 145-157). Rudeanu și-a scris cronica în slavonă - spune I. C. Chițimia -, căci aceasta era atunci limba cancelariei și doar un protograf slavon (accesibil și lui Taranowski) ar putea explica formele slave ale unor toponime din textul latinesc al lui Walther. Știința are la dispoziție prea puține date - zic Ion Gheție și Alexandru Mareș (*Originile scrisului în limba română*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1985, p. 404) - pentru a putea înainta către o rezolvare definitivă.

Să-l credem, în continuare, pe Balthasar Walther?...

*

Din cartea lui Balthasar Walther este greu să ne dăm seama (chiar în urma comparării textului cu niște elaborări-„martor”) cum trebuie să fi arătat compunerea lui Teodosie Rudeanu. Silezianul a adăugat, a preformat, a amplificat textul prim, folosindu-se și de alte izvoare și de informații culese în felurite medii.

Pentru Mihail Kogălniceanu chestiunea părea închisă: „D'après la préface de sa description sur les guerres de Michel on voit que Walther n'avait fait que traduire en latin une relation écrite en român (sic!) par un secrétaire du prince, dans le mois de juillet 1597, a Târgoviște, et approuvée par Michel II lui-meme. Malheureusement cette relation écrite en român est perdue” (*Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques Transdanubiens*, Berlin, 1837, în *Opere*, vol. I, ediție de A. Oțetea, București, 1946, p. 315).

E posibil - au arătat alți învățați - ca acea *cronică de curte* (scrisă neîntrerupt - am văzut) să nu se fi pierdut. Ea a fost integrată în prima mare compilație munteană de cronici, cunoscută sub titlul de *Letopisețul Cantacuzinesc*. Textul logofătului Teodosie Rudeanu, având o individualitate limpede (de aici și „marcarea” în compilație: *De aicea să începe istoriia lui Mihai-vodă sin Pătrașco-vodă, carele au făcut multe războaie cu turcii pentru creștinătate precum de aicea înainte să arată*) a fost folosit fără modificări (Al. Papiu Ilarian, *Tesaur de monumente istorice pentru România*, tom I, București, 1862, p. XI-XII; Aron Densușianu, *Istoria limbii și literaturii române*, Iași, 1885, p. 156; I. G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714*, Cernăuți, 1897, p. 168) sau în urma unor prelucrări, prescurtări și simplificări (Nicolae Cartoian, *Istoria*

literaturii române vechi, ediția a II-a, București, Editura Minerva, 1980, p. 146-151; Al. Piru, *Literatura română veche*, ediția I, București, Editura pentru literatură, 1961, p. 176).

N-au crezut în „implicarea” *cronicii de curte* în realizarea secvenței despre Mihai Viteazul din *Letopisețul Cantacuzinesc* Nicolae Iorga (în câteva rânduri, cu demonstrații destul de strânse: *Cronicile muntene*, în „Analele Academiei Române”, seria a II-a, tom. XXI, Mem. Secț. Ist., București 1899; *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1901; apoi în celelalte „priviri” până la *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*), Sextil Pușcariu (*Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediția a II-a, Sibiu, 1930, p. 116-117), Dan Simonescu, editor al versiunii lui Walther, însoțită de un studiu foarte documentat (*Cronica lui Balthasar Walther despre Mihai Viteazul, în raport cu cronicile interne contemporane*, în „Studii și materiale de istorie medie”, III, 1959, p. 7-57) și P. P. Panaitescu (*Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în „Studii și materiale de istorie medie”, V, 1962; studiul a fost reeditat în *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971).

După părerea lui Nicolae Iorga, textul încorporat în *Letopisețul Cantacuzinesc* spre a povesti „istoria lui Mihai Viteazul” nu are nici o legătură cu *cronica de curte*. Ar fi o alcătuire boierească, neoficială, deci, menită să protejeze interesele mării și influenței familiei a Buzeștilor, și a fost pusă pe hârtie - tot în secolul al XVI-lea, în românește - de un cărturar, boier mărunt acesta, client al însemnatului neam oltenesc. Iorga a denumit-o *Cronica Buzeștilor* și, ca și în alte cazuri, sintagma lui a făcut oarecare carieră (a fost acceptată, cu explicări cu tot, de N. Cartoian și de P.P. Panaitescu; din studiile ultimului, opinia a trecut, și în primul volum al tratatului academic de *Istoria literaturii române*). Și Dan Simonescu a fost de părere că secvența despre Mihai Viteazul din *Letopisețul Cantacuzinesc* trebuie distinsă de *cronica de curte*. Ea nu poate fi pusă, însă, pe seama unei inițiative (orgoliu, imagine?) a Buzeștilor, căci nu reprezentanții acestei familii sunt în prim-plan, în detrimentul domnului. Dimpotrivă, în centrul narațiunii se află prințul, boierilor rezervându-li-se poziții secundare, mereu pendinte de „figura” istorică principală.

Și totuși „umbra” Buzeștilor plutește deasupra acestei „Istorii” (a arătat-o, după N. Iorga, P.P. Panaitescu cu multe dovezi). N-o putem ignora - zicea Dan Zamfirescu, autor al ultimelor examene complete cărora le-a fost supusă *cronica* lui Mihai Viteazul, și cu considerarea altor versiuni/variante ale „*Letopisețului Cantacuzinesc*” - cea din mss. rom. nr. 2591 de la B.A.R. și cea din mss. nr. 13 de la Mănăstirea Neamțu (*Contribuții la istoria literaturii române vechi*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1981, p. 383-396) -, căci ea există, chiar dacă realitatea textului ne obligă să restrângem „spațiul de generare” doar în preajma lui Stroe Buzescu (simpatizat, evident, de autor), cumnatul lui Teodosie Rudeanu. Cum, la fel, nu putem ignora nici participarea

cronicii de curte - prin intermediul aceluiași Teodosie Rudeanu, probabil, cel cu „scriere foarte frumoasă de cărturar” (a zis N. Iorga) - la țeserea (până prin 1618, când fostul mare logofăt al lui Mihai Viteazul moare) acestei povestiri care glorifica un mare erou și edifica un mit aparținător Cruciadei românilor.

*

În privința Moldovei „ipoteticul” își sporește ponderea. Presupunerea a fost formulată mai demult de istoricul ieșean Ilie Minea (*Despre cea mai veche cronică a Moldovei*, în „Anuarul Liceului I. Maiorescu”, 1922, p. 13-16) și nu prea băgată în seamă de cercetătorii literaturii române vechi (cu excepția lui I. Șiadbei, *Istoria literaturii române vechi*, București, Editura Albatros, 1975, p. 53-54) - a fost readusă în discuție de Ion Gheție și Alexandru Mareș (*op. cit.*, supra, p. 405-406). Ilie Minea se întemcia pe lucrarea italianului Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso ristretto degli anali di Ragusa*, apărută la Veneția în 1605 (dar terminată înainte de 1604), și în care lui Ștefan cel Mare (informațiile despre Moldova sunt mai multe) i se spune *Bătrân*. Autorul italian știa foarte bine ce însemna acest „supranume”: „*Stefano* Batrin [questa parola Moldova significa Stefano il vecchio]”. Minea (care își va repeta părerea și mai târziu: *Letopisețele moldovenești scrise slovenește. Din cursul despre „Izvoarele istoriei românilor” ținut la Universitatea din Iași*, în „Cercetări istorice”, I, 1925, p. 162-163) era de părere că lui Vodă Ștefan i se zicea astfel în textul românesc (tradus din slavonă) din care Giacomo di Pietro Luccari și-a extras informațiile despre Moldova. Se prea poate ca traducerea să fi fost realizată - crede I. Minea - chiar în timpul lui Ștefan cel Mare.

Ion Gheție și Al. Mareș pun la îndoială „tăria” argumentului. Și mie mi se pare că din prezența unui cuvânt este greu să se nască un text. Ceea ce nu înseamnă că acel text nu a putut să existe. Dalmatinul Luccari, șezător o vreme la Silistra și călător prin Ardeal și Țara Românească (*Călători străini despre țările romane*, vol. III, București, Editura Academiei, 1970, p. 507-508) știa destule lucruri din trecutul Țărilor Române. Nu cred că, aflându-se între români, a obținut aceste știri doar pe cale orală. Chestiunea rămâne deschisă... (Cine o fi fost, de pildă, acel Murgu, un valah, din al cărui letopiseț [?] Luccari și-a extras unele date: C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. II₂, București, 1937, p. 530...?).

158. În Transilvania, în afara lui Olahus, doar „completări”

Pentru românitatea transilvăneană, oropsită în propria ei țară, *exercițiul istoriografic* în vremea veche ar fi ținut de domeniul miracolului.

Examinări ale istoriografiei românești s-au făcut. Îl trimit pe cititor la o bibliografie fundamentală:

Ioan Lupaș, *Dezvoltarea istoriografiei române din Transilvania în sec. XV-XIX*, în *Cronicari și istorici români din Transilvania. Școala*

Ardeleană, ed. I, vol. I-II, Craiova, Editura Scrisul românesc, [f.a.], p. III - XXXIX; ed. a II-a, vol. I-II, Craiova, 1941, p. V-XLIII (studiul a fost republicat în Ioan Lupaș, *Scrieri alese*, ediție de Ștefan Pascu și Pompiliu Teodor, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1977, p. 113-135); Ștefan Pascu, *Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, Bucarest, 1964 (cap. *L'historiographie roumaine moderne. L'historiographie de l'Ecole transylvain*, p. 30-36); Idem, *Istoriografia modernă a României. Încercare de periodizare a principalelor curente și tendințe*, în „Studii”. Revista de istorie, XVII, 1964, nr. 1, p. 133-158 (în colaborare cu Eugen Stănescu); Pompiliu Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970; Aurel Răduțiu, *Incursiuni în istoriografia vieții sociale*, Cluj, 1973.

Orice „privire”, oricât de sumară, asupra primelor demersuri românești cu conținut istoriografic din Transilvania nu poate lăsa deoparte acel *adaos* făcut de un ardelean la sfârșitul unei cronici în latinește, completare în care - istorisindu-se întâmplări cuprinse între anii 1473 și 1479 - sunt pomenite, între altele, bătălia de la Vaslui din 1475, încheiată cu acea strălucită victorie a lui Ștefan cel Mare împotriva turcilor și înfrângerea aceluiași turci în Ardeal, în 1479 pe Câmpul Pâinii de lângă Orăștie. Atenția pe care necunoscutul cronicar din a doua jumătate a veacului al XV-lea o acordă izbânzii lui Ștefan cel Mare din 1475 și participării lui Bartolomeu Drágfy (voievod ardelean coborâtor din neamul celui drag din Maramureș, care obținuse - pe la 1391 - pentru mănăstirea românească din Peri rangul însemnat de stavropighie) la lupta din 1479 (evenimente în legătură cu care Antonio Bonfini, cronicarul de curte al regelui Matei Corvin, se arătase - în scrierea sa - de un explicabil „laconism”) l-a îndemnat pe istoricul Ioan Lupaș (*Dezvoltarea istoriografiei române...*, în *Scrieri alese*, vol. I, p. 114-115) să vadă în autorul acestor completări pe un român, trăitor în preajma lui Drágfy și devotat acestei case. Drágfy se afla în relații de familie cu Ștefan cel Mare (căci el trebuie să fi fost acel *Birtoc* de care amintesc cronicile românești; vezi Ioan Bogdan, *Cronici inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895, p. 60). Până către mijlocul secolului al XVI-lea cronică s-a păstrat între actele familiei Drágfy.

Tot în latinește a scris și Nicolaus Olahus (1493-1568), învățatul coborâtor dintr-o veche familie domnească din Valahia, umanistul de talie europeană ce va face o strălucită carieră ecleziastică și politică, autor de scrieri istorice și de versuri (vezi vol. II al acestei cărți), pe care - am mai spus acest lucru - o privire asupra literaturii române nu le poate ignora.

În a sa *Hungaria sive de originibus gentis, regionis situ, divisione, habitatu atque opportunitatibus*, carte scrisă la Bruxelles (unde o urmăse pe Maria, rămasă văduvă după moartea regelui Ludovic al Ungariei), în 1536-1537, Olahus inserează numeroase date despre români, despre originea lor romană și despre limba lor coborâtoare din latină și capabilă, în ciuda vicisitudinilor, a-și păstra o remarcabilă unitate.

„SECȚIUNEA DE AUR” A ISTORIOGRAFIEI ROMÂNEȘTI

159. Grigore Ureche. Istoria ca ipostază a demnității naționale

Un scriitor care așteaptă, încă, să i se facă dreptate

• Așezându-se la lucru cam prin 1642 și scriindu-și cronică cu mari eforturi de investigare și documentare („nu numai létopisețul nostru, ci și cărți străine am cercat”), Grigore Ureche a fost nevoit să recurgă și la surse externe. Chestiunea izvoarelor consultate de el este, în bună măsură, elucidată. Impresionează, în lista refăcută de cercetători, varietatea lucrărilor utilizate și siguranța selecției. S-a sprijinit - cum ne și spune - în primul rând pe surse interne, acel Létopiseț moldovenesc (evocat în mai multe rânduri) și care cuprindea - zice Ureche - însumarea faptelor dintre anii 1352 și 1587 (până la ultima domnie a lui Petru Șchiopul), categorie în care trebuie să încadrăm vechile cronici slavo-române (prefăcute, poate, în românește de Eustratie Logofătul Dragoș sau de altcineva), alte izvoade (întrucât în cronici există informații ce nu se regăsesc în textele cunoscute) și, bineînțeles (mai ales pentru anii de după 1587 și până la 1594, în cazul că n-a folosit o bănuită cronică de curte), știrile ce-i parveniseră de la tatăl său și de la alți boieri ori fuseseră conservate în tradiția (o tradiție cronologic apropiată) nescrisă. Parcimonie cu care predecesorii notaseră mersul evenimentelor îl nemulțumește pe Ureche („...létopisețul nostru cel moldovenesc așa de pre scurt scrie, că nici de viața domnilor, carii au fost toată cârma, nu alége, necum lucrurile denlăuntru să aleagă, și pre scurt scriind și însemnând de la început până la domnia lui Pătru vodă Șchiopul, și s-au stinsu, că de-acia înainte n-au mai scris nimenea”) și se reflectă în compunerea propriei cronici - până la domnia lui Alexandru cel Bun expunerea nu poate ocoli aspectul unei simple înșirări (într-o cronică, de altfel, destinele se nasc greu), nereușind să evite nici câteva inexactități -, dar creditul de care se bucură acest izvor este însemnat. Căci, ori de câte ori constată deosebiri (de datare, în legătură cu numele etc.) între Letopisețul moldovenesc și lucrările istoricilor străini, Ureche se sprijină pe opinia conașionalilor săi. Se cade să vedem în această opțiune nu numai semnul încrederii pe care un urmaș o acorda antecesorilor, ci și o componentă

importantă a „grilei” cu care opera istoricul, însuflețit de un patriotism constant și vizând prelevarea acelei nobile demnități ce se deslușea în șirul faptelor trecute. Lasă la o parte, deci, unele informații prin intermediul cărora un Joachim Bielski, istoric orgolios, dădea evenimentelor o interpretare defavorabilă românilor (de pildă secvența prestării omagiului de la Kolomeea) și prezintă raporturile lui Ștefan al Moldovei cu regele Poloniei ca pe niște relații între „parteneri” egali: „Au trimis și lui craiu din dobânda sa [Ștefan trimisese, în 1471, niște steaguri capturate], nu pentru că doar au fost datoriu să-i trimită, cum zic unii că au fost supus leșilor, ci pentru ca să-l aibă prietin la nevoie și la treabă ca aceea, de-i va veni asupră”.

Sub numele generic de Létopisețul leșesc (uneori formularea îl indică expres pe cutare istoric polonez) sunt adunate mai multe lucrări de primă mărime ale vechii istoriografii polone. Izvorul de căpătâi a fost Cronica Poloniei (*Kronika Polska*), publicată la Cracovia în 1597 sub numele lui Marcin Bielski, întocmită însă de fiul acestuia, Joachim Bielski. Bielski-tatăl scrisese o Cronică a lumii întregi (*Kronika wszystkiego świata*, Cracovia, 1550) în care inclusese și o secțiune unde relata fapte din istoria Poloniei până la 1548. Bileski-fiul va completa acest capitol (apelând, între altele, la lucrările lui Marcin Kromer, *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum*, Basel, 1555, și Maciej Miechowita, *Chronica Polonorum*, Cracovia, 1519), dar va tipări scrierea tot sub numele tatălui său. Există indicii că Ureche a folosit și cronica italianului Alessandro Guagnini (*Sarmatia Europae descriptio*, Cracovia, 1578), în versiunea polonă a lui Marcin Paszkowski (*Kronika Sarmaciej Europejskiej*, Cracovia, 1611), unde a aflat știri referitoare la domnia lui Despot-Vodă (Guagnini venise în Moldova cu oastea polonă, în timpul lui Despot).

Ca să culeagă informații despre țările și popoarele din jur („de împărăția tătărescă”, „de împărăția Turcilor” ș.a.m.d.), cronicarul român a consultat acele reușite alcătuirii de tip enciclopedic, un soi de „compendii de geografie și istorie universală” numite Cosmografii, foarte prețuite în acel timp. O astfel de cosmografie, la care Ureche trimite sub „titlul” de Létopisețul latinesc, poate fi fost *Atlas sive cosmographicae meditationes* (Duisburg, 1545) a olandezului Gerard Mercator. Aici a găsit, se pare, Ureche explicarea denumirii „Flachia”, dată Daciei, după numele generalului roman Flaccus. Mercator luase „explicația” de la Aeneas Sylvius Piccolomini (*Historia rerum ubique gestarum Locarum descriptio*). Mai sunt evocați, în literatura de specialitate, și alți autori de cosmografii, precum italianul J. Antonius Maginus Patavinus și germanul Sebastian Münster, amândoi punând în circulație scrieri de succes, tîlmăcite în felurite limbi și reeditate în mai multe rânduri.

Cronica lui Ureche, ce duce cursul lucrurilor de la „descălicatul țării al doilea rând” (1359) până la a doua domnie a lui Aron-Vodă Tiranul (1395), nu s-a păstrat în redacția autorului ori în prescrieri care să o reproducă

întocmai. Interpolările, numeroase, și imixtiunile copiștilor - câteva copii sunt chiar „muntenești” - blochează aproape complet (vom arăta acest lucru mai jos) cercetarea textului cu țelul formulării unor concluzii de ordin stilistic și lingvistic.

Interpolările (particulară, totuși, soarta acestei cronici asupra căreia s-au simțit îndemnați să se exerseze atâția veleitari) se structurează pe câteva nivele. În toate copiile păstrate (și sunt nu mai puțin de patruzeci și două) s-au transmis „intervențiile” lui Simion Dascălul (din acea „versiune pe curat”, realizată prin 1665 de Simion Dascălul, pe care stolnicul Constantin Cantacuzino o găsea în 1670, la Iași, în biblioteca boierului Ioniță Racoviță), individ dornic să-și transcrie cât mai des numele în text, superficial, lipsit de spirit critic și purtat de capriciile unei digresivități obositoare. Examinarea modului în care a folosit el știrile culese din sursele străine (posibilă, întrucât pentru unele secvențe a folosit un izvor la care apelase și Ureche - cronica lui Alessandro Guagnini în tălmăcirea polonă a lui Marcin Paszkowski) a scos în evidență confuziile, dificultățile pe care le avea în interpretarea faptelor și, mai grav, intenția limpede de a mistifica, de a prefăca adevărul dându-i o ordonare sub care pot fi bănuite chiar rele intenții. Independent de atitudinea adoptată de istoricii care au criticat intervențiile lui Simion Dascălul (cu deosebire „basna” ofensatoare cu privire la purcederea strămoșilor românilor din temnițele Romei), un copist, contemporan cu interpolatorul, își notează - profund alterat - opinia în legătură cu prestația aceluia, reușind un foarte izbutit „portret” spiritual al insului care își apropiase, deteriorând considerabil, lucrul altuia: „Acest Simeon Dascăl, ce el se numește aici, mai mult să vede că au amestecat și au turburat istoria, decât au lucrat ceva și pentru Ureche vornicul, carele au scris acestea. A vesti că e domn învâțat și înțelept, iar acesta și neștiut, și slab în minte, precum și Toderășcu Cantacuzino, vel vistiernic în Moldova și alții, bine cunoscând pe acela, ne-au mărturisitu că de multă neștiință și de minte puțină era acel om, precum iar el însuși și aici că au fost să arată. Și, lângă altele, face și aceasta că ale altora le face ale lui, adevărat ce au scris Ureche, el zice că au scris”.

Alte două straturi de interpolări, adăugiri și intervenții îi au ca autori pe Misail Călugărul (care a copiat letopisețul prin anii 1675-1685) și pe Axinte Uricariul, prescriitor, pe la 1711, al aceleiași cronici. Dacă interpolațiile produse de Misail Călugărul și Axinte Uricariul pot fi stabilite cu destulă precizie prin cercetarea copiilor ce reprezintă diverse descendențe în tradiția manuscrisă, identificarea „participărilor” lui Simion Dascălul a ridicat o serie de probleme, unele având răsrângeri în cadrul judecăților legate de însăși atribuirea cronicii.

După ce, în 1852, Mihail Kogălniceanu (întâiul editor al textului și autor, deci, al primei încercări - neizbutită, însă - de a delimita textul lui Ureche de

adaosurile ulterioare) a atribuit cronică lui Grigore Ureche, s-au succedat mai multe presupuneri în legătură cu paternitatea acestei scrieri. Le examinăm mai jos pe cele mai importante.

Deși partizan al paternității lui Grigore Ureche asupra celei dintâi cronici moldovenești scrisă în românește, un exeget (și încă unul dintre cei mai avizați) al acestui text - Ion Rotaru - socotea că ar fi „mai corect” (dată fiind „starea” în care scrierea a ajuns până la noi - „nepăstrată” într-un manuscris sutograf al autorului, „coruptă” [în substanță] prin intervențiile interpolatorilor și în învelișul ei lingvistic de copiiștii munteni) ca analizele cu ținută stilistică să examineze mai degrabă cronica lui Grigore Ureche (un text „atribuit”, deci) și nu să caute stilul și particularitățile de limbă ale unui scriitor - Ureche, în speță -, luat ca individualitate (*Valori expresive în literatura română veche*, București, Editura Minerva, 1976, p. 58-59). Prudență - deloc exagerată -, firească la un cercetător dornic să se miște pe un teren stabil, dar și reflectare (semn tot al unei circumspecții de înțeles) a îndelungatei dezbateri ce s-a desfășurat, în știința românească, în jurul acestei chestiuni, fără a izbuti - spun unii savanți - să ajungă la decizii integrale limpezi și de neatacat.

Cei vechi, „scriitorii de istorie” din deceniile imediat următoare dispariției lui Ureche nu s-au îndoit de „drepturile de autor” pe care vornicul le avea asupra textului. Miron Costin o spunea răspicat: „Laud osârdia lui Uréche...”. Târziu doar („încețoșare” datorată și scurgerii timpului) cel ce a copiat - în 1694 - letopisețul din îndemnul lui Teodosie Dubău va arăta în predoslovie că a luat „izvodul” „de pre un letopiseț al lui Simeon Dascălul, carele și Simeon l-au izvodit de pre un izvod a lui Ureche voievodul”. Il va urma, în această afirmație, diacul ce prescrie cronică pentru Nicolae Vodă Mavrocordat.

Discuția - încărcată adesea de tensiune și neocolind atacurile și recriminările - a pornit în vremea modernă, mai cu seamă - ziceam -, după ce Mihail Kogălniceanu a dat, în 1852, prima ediție a cronicii (vezi *Bibliografia cărții de față*), străduindu-se să izoleze - cu reușite discutabile - „lipiturile” produse de Simion Dascălul.

„Dosarul” Ureche, pe care aș vrea să-l răsfoiesc aici pentru cititor, cuprinde și o ipoteză care n-a putut provoca decât „nedumeriri” (zicea I. C. Chițimia): atribuirea cronicii lui Nistor Ureche, părintele cronicarului. Această supoziție - pe care au semnat-o, pe rând, Johann Christian von Engel, B. P. Hasdeu și Aron Densușianu - a fost spulberată, prin argumente ce contestau competența presupusului autor, încă înainte de isprăvirea veacului al XIX-lea, de Ștefan Orășanu. (*Cronicarii moldoveni din secolul al XVII-lea*, București, Tipografia Ziarului „Rum. Hoyd” [G. Albrecht] 1899 [studiu publicat și în „Convorbiri Literare”]).

A urmat apoi „polarizarea” opiniilor și a forțelor. Lista învățaților foarte circumspecți, obligați de rezultatele examinărilor să proclame imposibilitatea

identificării „straturilor” succesive depuse în cronică, a fost deschisă de Constantin Giurescu, istoric prob și cercetător plin de acribie, cu mari merite în editarea vechilor texte românești. Constatând - ziceam - că „adaosurile” nu pot fi izolate satisfăcător. (C. Giurescu) - pentru care Ureche a fost doar traducătorul unei cronici latinești, pe care ar mai fi suplimentat-o cu câteva informații și considerații personale - conchide că textul, socotit „până acum ca fiind a[1] lui Ureche, este în realitate a[1] lui Simeon Dascălul. Ureche a fost numai unul din izvoarele lui intime, alături de letopisețul moldovenesc, de cel latinesc și de cel unguresc, astăzi toate pierdute. (*Nouii contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene: Letopisețul lui Eustratie Logofătul și Letopisețul latinesc. Cronicile lui Grigorie Ureche, Simeon Dascălul și Misail Călugăru, București, 1908, p. 91*). În acest duh va și intitula ediția pe care o dă, în 1916, sub patronajul Comisiei Istorice a României: *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359-1595), întocmit, după Grigorie Ureche vornicul, Istratie Logofătul și alții, de Simion Dascălul* (cu o prefață de Ioan Bogdan).

Teza „imposibilei delimitări” a participărilor a mai avut un susținător însemnat: Constantin C. Giurescu, și el editor al textului cronicii (*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359-1595), întocmit de Grigorie Ureche vornicul și Simion Dascălul*, ediție comentată de C. C. Giurescu, Craiova, Editura Scrisul Românesc [colecția „Clasicii români comentați”], 1934), dar și atent investigator al scrierii, cu considerarea opiniilor exprimate pămă în acel moment (pe cititorul dornic de o informare mai adâncă îl îndemn să parcurgă „trecerea în revistă” pe care o conține *Introducerea* ediției C. C. Giurescu). Constatând divergența punctelor de vedere exprimate și acordând interpolărilor lui Simion Dascălul o însemnătate sporită și chiar o funcție în unitatea de concepție a cronicii (vrând a zice că izolarea lor ar provoca un atentat la coerența operei), C. C. Giurescu consideră că „paternitatea cronicii trebuie să revie amândurora, adică lui Grigorie Ureche și Simion Dascălul” (C. C. Giurescu, *Introducere la ed. cit.*, supra, p. XV și urm.).

„Contraofensiva” susținătorilor paternității lui Grigorie Ureche asupra letopisețului a început devreme. A declanșat-o, „cu argumente care nu pot fi neglijate” (I. C. Chițimia), (George Pascu) într-o micromonografie (*Grigorie Ureche*) publicată în propria-i tipografie: Iași, 1920. Zidirea argumentelor în favoarea lui Ureche o va porni însă P. P. Panaitescu, în 1925 (*Influența polonă și rusă în opera și personalitatea cronicarilor Grigorie Ureche și Miron Costin*, „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., seria a III-a, tomul IV, mem. 4 București, 1925), și tot el îi va consacra ani mulți de cercetare, ani încheiați cu o nouă editare a cronicii (ediție de referință și în clipa de față) (Grigorie Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, ESPLA, 1955 [ediția a II-a, revizuită, 1958]).

„Adaosurile lui Simion Dascălul - zicea P. P. Panaitescu încă în 1925 - apar ca opera unui interpolator, poate ceva mai îndrăzneț de cum a fost Misail Călugărul, dar nicidecum nu-l fac autor" (*Influența polonă și rusă...*, p. 65). Ureche - și nu Șimion Dascălul, cum credea C. Giurescu - a fost cel care a utilizat „letopisețul moldovănesc" drept sursă fundamentală. „Prezențele" vârâte apoi în text de interpolatori nu sunt semnificative și ele pot fi izolate prin precizarea izvoarelor cărora s-au adresat *autorul și interpolatorii*. În acest chip încearcă P. P. Panaitescu să „deslușească" protograful lui Ureche în ediția pe care o alcătuiește.

Să-l prenumerăm între cei încredințați că *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă* este rodul trudei lui Grigore Ureche și pe profesorul Stefan Ciobanu.

„Părerile interesante ale profesorului C. C. Giurescu, susținute de o argumentație logică și documentară bogată, nu sunt pe deplin concludente. Prea unitară este ca idei, cugetare și ca stil această cronică, ca să ajungem la concluzia că Simion Dascălul, cu pregătirea lui inferioară lui Grigore Ureche, să introducă interpolări care n-ar fi știrbit această unitate. Pe de altă parte, tradiția istorică, în baza căreia încă M. Kogălniceanu atribuie cronica lui Grigore Ureche, precum și argumentele aduse de Șt. Orășanu și de N. Iorga ne fac să credem că autorul letopisețului în discuție nu este altcineva decât Grigore Ureche. Această ipoteză capătă o bază sigură într-un studiu al profesorului P. P. Panaitescu [*Influența polonă și rusă... - nota mea D.H.M.*], consacrat izvoarelor cronicii lui Ureche și apărut înainte de studiul domnului C. C. Giurescu. Profesorul P. P. Panaitescu, stabilind cu precizie izvoarele străine și autohtone ale cronicii, le trece printr-o critică severă și ajunge la concluzia că << Grigore Ureche [...] poate fi socotit adevăratul autor al scrierii întregi >> (*Istoria literaturii române vechi*, curs litografiat, vol. III, București, 1940, p. 122; vezi ediția curentă [București, Editura Eminescu, 1989] p. 256).

Edițiile P. P. Panaitescu (1955 și 1958) și perspectiva teoretică din care acela construia „drumul către adevăr" au fost convingător configurate de tipărirea fragmentară a *Letopisețului Țării Moldovei* de către Liviu Onu (București, Editura științifică, 1967) și de contribuțiile în materie de textologie - eminente - ale aceluiași, adunate în cartea *Critica textuală și editarea literaturii române vechi* (București, Editura Minerva, 1973, p. 49-198 și 309-434).

Deși, în ce mă privește, socot „recapitularea" acestei dezbatere, întreprinsă de profesorul I. C. Chițimia (*Izvoarele și paternitatea Cronicii lui Grigore Ureche*, în vol. *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972, p. 197-271) convingătoare (căci cercetarea este solidă, cu „încheieri" ce au mereu în vedere realitatea textului, strâns controlat cu zisa izvoarelor, și se feresc de exagerări sau judecăți păgubitoare - atribuindu-i adică și lui Simion Dascălul „statura" sa adevărată), înregistrez aci

(spre a mă feri de încredințări) și ipoteza - cel puțin exagerată - pusă în circulație de N. A. Ursu, ipoteză potrivit căreia Ureche ar fi scris în slavonă, traducător al cronicii în românește fiind ... Simion Dascălul (*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă, opera lui Simion Dascălul*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie << A. D. Xenopol >>”, Iași, XXVI, 1989, p. 363-379, XXVII, 1990, p. 73-101).

O problemă fundamentală: identitatea românilor

Preocupați - cum am văzut - să sistematizeze (și să re-examineze) problemele pe care le-a avut de rezolvat Grigore Ureche - *limba, metalimbajul, alcătuirea corpusului de izvoare, cronologia, structurarea modelului narativ* etc. - și să rezolve problemele stârnite de textul cronicii - *identificarea izvoarelor* (indicate de autor doar „generic”), *filiația manuscriselor, decuparea interpolărilor și precizarea intervențiilor, restituirea protografului, izolarea valorii istoriografice și a virtuților literare* etc. -, istoricii și istoricii literaturii române vechi au recurs la o soluționare comodă a datelor care construiesc statutul (în raport cu ansamblul lucrării) acelei părți consacrate istoriei vechi a românilor cu care se deschide *Letopisețul Țării Moldovei, de când s-au descălecat țara și de cursul anilor și de viața domnilor carea scrie de la Dragoș Vodă până la Aron Vodă*. Altfel spus, utilizarea formulărilor - fundamentale - privind originea poporului și a limbii mai cu seamă pentru definirea „umanismului cronicarului” - cum se întâmplă în cele mai multe cărți de istorie a literaturii române nu ni se pare a fi satisfăcătoare. Această „etichetă”, ce poate fi regăsită în formulări variate, nu răspunde la întrebarea: „De ce a socotit Ureche a fi trebuincios în letopisețul său, care pornea „de la Dragoș Vodă”, acel *prolog de istorie antică*?

În genere, lucrurile sunt cunoscute. Într-un întins spațiu „scit” (reflex al părerii că dacii erau de neam scit, lansată de P. Cluverius, opinie la care a subscris și Cantemir: „Si tamen credamus e Scythis oriundos fuisse Dacos veteres”), patria primitivă a românilor a fost numită de unii („ce scriu létopisețele latinești”) „Flachia”, „pre numele hatmanului râmlenescu ce l-au chemat Flacus, carile au bătur război cu știții pre aceste locuri și schimbându-se și schimosindu-să numele, din Flachia i-au zis Vlahiia”. Legenda etiologică, pusă în circulație de Aeneas Sylvius Piccolomini, nu-i trezește suspiciuni lui Ureche. „Regionalist” (cum se va întâmpla și altora după el), vrea doar să restrângă acest nume doar asupra Țării Muntenesti („Valahia” „valahilor”), despărțindu-se ritos (deși este convins de existența unei unități primordiale - „măcară că s-au tras de la un izvod, muntenii întâi, moldovenii mai pre urmă”) de opiniile „muntenilor” (verosimil ale unor „învățați” munteni, „care nu vor să dispartă, să facă doao țări, ci scriu [subl.n.]

că au fostu tot un loc și o țară și noi aflăm că Moldova s-au discălicat mai pe urmă, iar munténii mai dintăi".

Să deducem din cele spuse de Ureche existența unei „dezbateri” pe probleme de istorie veche la care să fi participat reprezentanți ai mediilor savante din Moldova și Țara Românească? Probabil, de vreme ce autorul găsește cuvenit să ia poziție împotriva muntenilor „integriști” și să apere o autonomie „toponimică” a Moldovei.

Urmează faimosul „discurs asupra limbii” (*Pentru limba noastră moldovenească*), cu etimologizările - uneori aproximative - și cu acceptarea unor aluviuni lexicale (pătrunse - zice istoricul - datorită „neășezării”, adică a unei fluidități ce îngăduia penetrării străine), cu proclamarea latinității limbii române (surprinzător dar remarcabil definită prin *accesul* românilor - urmași la orice text - bănuim latinesc), cu acea formulare a romanității / latinității devenită emblemă a gândului lui Ureche („măcară că de la Râm ne tragem și cu ale lor cuvinte ni-s amestecate”).

Și iarăși este evocată o *scriere* („letopisețul moldovenescu”) unde , în predoslovie, obârșia romană ar fi fost descrisă complet - „de toate pre rându”, indiciu că discuția începuse mai demult. Cu siguranță că această discuție asupra fundamentelor românității avea deja câteva etape cunoscute, pentru că, în corpul letopisețului, prezentând „Ardealul de sus” (și constatând preponderența românească: „mai multu-i țara lătită de români decât de unguri”), Ureche pune din nou pe hârtie, firesc, o „secvență” a tezei unității de origine și de neam a românilor: „Rumânii, câți să află lăcuitoari la Țara Ungurească și la Ardeal și la Maramureșu, de la un loc sântu cu moldovenii și toți de la Râm să trag”. (Combinată cu zicerea anterioară care îi „trăgea” pe munteni și pe moldoveni „de la un izvod”, afirmația aceasta oferă integralitate ideii unității de neam și de purcedere a românilor.). Din aceeași bănuită dezbatere și din observațiile de bun simț pe care un cărturar le putea face coboară și constatarea latinității limbii române pe care o făcea în 1647 Udriște Năsturel (și o tipărea în slavonește) și lapidara analiză, etimologică și cantitativă, la care supunea Nicolae Milescu fondul lexical moștenit de română din limba latină.

Observațiile lui Grigore Ureche (cele cu caracter „lingvistic”) descind - socotim - tot din această „dezbatere”, din acea zonă a ei unde se înregistrau constatările cărturărești de „uz general”, altfel spus, acele adevăruri care, pentru un român cât de cât familiarizat cu clasicitățile erau lesne de adus la lumină. Încheieri asemănătoare se află și în primele texte ale umaniștilor apuseni. Și Piccolomini, și Poggio Bracciolini, și Flavio Biondo ne-au „descoperit”, ne-au identificat ca urmași ai romanilor nu despuind izvoarele narrative, ci ascultând mărturiile vecinilor sau spusele călătorilor și misionarilor. De aceea o „listă”, precum cea a lui Grigore Ureche (capabil - deși nu-i știm aplecări filologice - să precizeze „stratificările” din limba română) - „pâine, ei zic *panis*; carne, ei zic *caro*;

găina, ei zic *galena* etc. -, nu este prea departe de exemplele produse (probabil cu ajutorul unui informator polon) de Poggio Bracciolini: „*oculum* dicunt, *digitum*, *manum*, *panem*, multosque alia, quibus apparet ab Latinis" (în *Disceptationes convivales*).

N-am răspuns, însă la întrebarea cu care începea acest paragraf. Ce rost i-a conferit Ureche acestui atât de parcimonios *prolog*, ambiguu uneori și ezitant, oarecum lipsit de sistemă și cu destule omisiuni („Dațiia", de pildă, absentă aici - vedeam - în favoarea „Șștiiei", va apărea mai târziu în text)? Cred că realizând această „schită" (Ureche crește în meșteșug pe măsură ce scrie, partea ultimă a letopisețului depunând mărturie în acest sens), autorul a dorit să fixeze o identitate - a românilor în istorie. Originea etnică (nobilă) și limba (făuritoare a unei mari civilizații) i s-au părut a fi semnele fundamentale pe care inexperimentatul său cititor să le vadă în frântura de „speculum" pusă dinainte (urmașii, mai învățați și întemeindu-se pe rigoarea izvoarelor, vor întregi această „oglină"). Dimensiunea spirituală dată de apartenența la Biserica Răsăritului se va adăuga apoi (fie și prin acea solidarizare dată de folosirea persoanei I plural în relatarea Conciliului de la Florența și a urmărilor lui și prin consemnarea marilor gesturi consacrate credinței - aducerea în țară a unor relice sacre și înălțarea de lăcașuri sfinte) întregitoare.

↳ Nucleul identității - atât de potrivit în fruntea primei cronici a românilor scrisă în românește - rămâne cea memorabilă spunere: „Măcară că de la Râm ne tragem și cu ale lor cuvinte ni-s amestecate...".

Despre „ceilalți"

De aceeași întreprindere complexă a stabilizării identității românilor ține, cred, și interesul îndreptat către „celălalt", către „străinul" aflat mai aproape sau mai departe de „tine", spre cel ce vorbește o altă limbă, are alte obiceiuri, se închină (eventual) altui Dumnezeu, dispune de alte sisteme de valori, este - într-un cuvânt - *diferit*. Nu Ureche este cel ce descoperă, la noi, *alteritatea*; scriitorii de dinaintea sa, cronicarii călugări din veacul al XVI-lea, mai ales Macarie, au avut un ochi deschis către „partenerii în istorie" ai românilor, i-au perceput ca atare, i-au iscodit chiar (în fugă, ce e drept), căutându-le unele trăsături particulare ori particularizante. Ureche este însă cel dintâi care îi cercetează pe „străini" cu sistemă, le studiază valorile, năravurile și organizările, este dispus - dirijat fiind de o altă mentalitate (care îl îndeamnă să-i investigheze pe cei ce, aflându-se în imediata proximitate - „nu să cade să nu poménim, fiindu-ne vecini de aproape" -, puteau produce pericole sau furniza servicii) - să intre în dialog cu (unii dintre) ei, mergând până la propuneri (indirect formulate în cronică) privind însușirea experienței acelora. Ureche a intuit, credem, primejdia ignorării „celuilalt", a ajuns - probabil - la

ideea că, relatând „povéstea și tocmaia altor țări ce sântu pinprejur”, reliefând „diferențele”, poate desăvârși operația de *autodefinire*, de precizare a identității românilor.

Se cuvine să prețuim această capacitate a lui Grigore Ureche de a percepe - ajutat de *surse* (al căror număr pare a fi fost mult mai mare decât cel îndeobște acceptat de cercetători) ori de propriile-i informații și experiențe - identitatea umană a „celorlalți”. Constatând că descrierile încep cu „Țara Leșească”, am fi tentați a crede că Ureche s-a aplecat întâi - și subiectiv motivat, firește - asupra celor ce împărtășeau în comun cu românii măcar datele unui „cod”, cel religios, și nu făceau (decât uneori) din relațiile inamicale un comportament major. În fapt însă, privirea lui Ureche se plimbă pe un cerc ce începe de la nord-vest, merge spre est, coboară apoi spre sud, pentru a se întoarce în cele din urmă spre vest. Descripția se vrea a fi neutră (am zice că scriitorul român, om de carte, cu deschideri ce trebuie încă evaluate, este înclinat să-i socotească - axiologic - pe cei „diferiți” de români „egali” ai acestora și nu „inferiori” pentru simplul motiv că vorbesc altă limbă), cu largi ochiri asupra așezărilor geografice ale „craiilor” și „împărățiilor” (Ureche, ajutat de Münster, de Miechowita, de Mercator, de Antonius Maginus Patavinus, cu a sa *Geographia universae...*, dar - verosimil - și de alții, a fost primul nostru geograf informat), cu coborâri în istoria veche și nouă a neamurilor examinate și cu aprecieri asupra datelor firii acelorora. „Neutralitatea” aceasta trebuie însă cercetată și circumscrisă cu atenție, căci, fără a fi mimată, ea lasă destul loc „acceptărilor” și „respingerilor” (acestea din urmă fiind presărate de „vocea auctorială” ici și colo, în text, sub forma unor imprecășii sau accente pamfletare îndreptate mai cu seamă împotriva turcilor, dar și a polonezilor). Într-o Polonie, al cărui complex desen îl face uitându-se în cărțile lui Kromer (*Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica Regni Polonici libri duo*) și Mercator - Kremer pe numele lui adevărat (care îi spune că provincia Mazovia ar fi așezată în răsărit, lângă Lituania), Ureche constată existența unui rege electiv („Craii nu ceia ce-s moșnéni crăiescu, ci pre carile îl aleg ei”), cu o putere limitată de lege (o „lege” dominatoare, menită în fapt să protejeze interesele și integritatea nobilimii): „Și némișii carei le zicu șleahță, nu așa de crai ascultă, cum de lége, carele le-au făcut ei, de să judecă la scaunile cetăților, cineși la ținutul său [...]. Nici pre un șleahțici nu-l va putea lega cineva, nici craiul singur, până nu-l va birui cu légea”. Lipsesc alte declarații cu privire la această formă de organizare, dar cronica ne convinge că aristocratul Ureche agreează virtuțile acestui sistem care limita puterea monarhică, își însușește această „experiență”, pentru că deplânge situația din Moldova, unde arbitrariul - născut deopotrivă din absența legilor și din autoritatea de nimeni cenzurată a unor domni excesivi - năștea insecuritate: „Pre Moldova ieste acest obicei de pier făr-de număr, făr-de

judecată, făr-de leac de vină, domnul înșâș părăște, înșâși umple legea și de acesta noroc Moldova nu scapă, că mai mulți sântu de le ieste drag a vărsa sânge nevinovat". Îl vor oripila, ca urmare, prestații precum cele ale lui Alexandru Lăpușeanu, omorătorul a 47 de boieri (secvența din letopiseț este antologică), ori ale lui Ioan Vodă cel Cumplit, care retezase și el câteva capete și arsesse un mitropolit, dar va aplauda neistovit apariții voievodale de felul lui **Petru Șchiopu**, care „boierilor le era părinte, pre carii în cinste mare îi ținea și din sfatul lor nu ieșia”, „domn blându [...], la judecată dreptu, nebețiv, necurvar, nelacom, nerăsipitoriu” („exemplar” pare a spune cascada de calificative alcătuite prin negativare, autorul îi află și un supranume pentru istorie: „putem să-i zicem cel Milostivu”), adevărată „matcă fără ac”, perfect încadrabil în acel „model” statal (în fond o utopie) pe care istoricul îl împrumută din *Fiziolog*: „Iani, de s-ar învăța cei mari de pre niște muște fără minte, cumu-ș țin domniia, cum ieste albina, că toate-și apără căscioara și hrana lor cu acile și cu veninul său. Iară domnul lor ce să chiiamă matca, pre niminea nu vatămă, ci toate de învățătura ei ascultă”.

Paragraful consacrat Țării Leșești abundă - firesc, aș zice - în „definiții pozitive”. Polonezii, în stare să crească o „țară mare”, să o extindă („Și de la alții ce-au luat n-au datu...”, pentru că altfel, cu averile lor, se arată risipitori și mână-spartă) și să o orânduiască în chipul unei republici regale, sunt „războinici”, leali stăpânilor, rudelor și prietenilor, viteji, gata să combată cu arma și „cu gura” (fac adică oratorie - ne spune un Ureche care ascultase, se vede treaba, lungi discursuri în seimurile provinciale) și, mai cu seamă, aplecați spre învățatură. Această stimă acordată cărții (un „ideal cărturăresc”) și șlefuirii (pe care autorul o împărtășește vădit și o râvnește, bănuim, și pentru ai săi) dă, aș zice, marca de civilitate atribuită de Ureche polonezilor: „Leșii sântu [...] oameni învățați de carte, că pentru învățătura și a cărții și a vitejii nu li-i prêget, nici de trudă, nici de cheltuială, ce încunjură țările de învață, ca să deprinză tineréțile truda și la bătrânețe înțelepciunea, de care au nevoie mai mare”. Puțină detașare nu strică, totuși, condiție a unei priviri ușor ironice. În chip curios - pare a zice cronicarul -, acești leși, în fața cărora turcii, cei ce înspăimântau Europa, „de câte ori s-au ispitit, cu rușine s-au întorsu”, sunt de o deconcertantă neajutorare în „contact” militar cu tătarii, care „îi cară în toate zilile de grumazi, că umblă la dâșșii ca la sită”.

„Războinici” (ba chiar abili în desfășurarea luptelor, cu stratageme pe care Ureche le descrie) și „suferitori la toate nevoile” sunt **tătarii**, pe care autorul nostru îi plasează (urmându-și izvoarele) stăpânitori peste un teritoriu uriaș (situație revoluță), cu nume ce sună exotic (o „geografie” de *Alexandrie* - „Numele ș-au luat țara de la apa ce-i zic Tartar, care cură într-acélea părți ce-i zic Magog...” sau „Dispre amiazăzio Indiia cu apa Ganghes...” căreia Ureche îi caută corespondente într-o „carte” familiară, adică în *Sfânta Scriptură*, Gangele

este identificat cu fluviul Fison, Pishon, unul din cele patru râuri ce izvorăsc din Rai) și cu ciudătenii climatice (netrecute cu vederea: „Văzduhul aceștii țări ieste neastâmpăratu, că vara acéle tunete de groaznice sântu, cât de frică mulți mor din oameni și sântu călduri mari și aciași frigu și omeți mari...”) și minerale („Află-să și stânci négre de pîatră de facu foc cu dânsa, deaca o sapă și arde în loc de lémne pentru lipsa lémnelor”). Acești ultimi migratori care au sădit spaime în medievalitatea europeană au avut între împărații ce se numeau „hani” (cândva apelativ propriu: „Împăratu întâiu au pus de fêlul lor pre unul ce l-au chiebatu Hanul, ca să fie judecata pre dânsul și acéstu nume Han, s-au chiebatu în toți hanii dipre numele acestuia, câți au urmat pre urma lui, cum și la Eghipat Faraon, apoi Potolomeiu, la Râm Chesar”) doi mari performeri - Batti - cuceritor de neoprit - și Temir Cutlu (inventatorul formei de detenție rezervată învinsului Baiazid: „L-au prinsu viu și în cătuși de aur l-au băgat în cușcă, de l-au purtatu prin toată Asiia”) -, dar civilizația lor nu a depășit un nomadism al primelor veacuri: „În loc de case poartă cotigi, ales în Țara Tătărească cea pustie” (zice Ureche uitându-se probabil într-o carte unde scria: „Septa nullo hahent, nec domos praeter tabernacula gestatoria”). Nu putem să-i ignorăm pe acești tătari - pare a zice Ureche (care restrânge voit informația) - „că de multe ori am păiit și nevoie de cătră dâșii și nu numai noi, ce toate țările, câte-s pinprejurul lor”. La fel de „fără cale” ar fi să nu-i „pomenească” pe turci (căroră Ureche le cercetează doar „drumul urcător”, „incrementa”), lăsați de Dumnezeu pentru „certarea creștinilor”, cuceritori insașiabili „lățiți” din niște benigne - la început - cete de briganzi (Ureche zice „tălhari”), de vreme ce „suptu mâna lor și suptu jugul lor sântem șerbi”. Raporturile de inimizitate nu subminează descrierea, prin așteptate imprecășii, ci - aș zice - stârnesc mai degrabă curiozitatea istoricului. Detalii peste detalii (secvența *De împărășia turcilor...* este cea mai întinsă), popasuri lângă „campioni” (Baiazid I, despre care este iarăși narată tradiția temniței mobile născocită de Tamerlan, „pro spectaculo” - preciza Sebastian Münster; Mehmet El Fatâh - „carile au înconjuratu Țarigradul cu multă mulțime de oaste și l-au luat în anii 6961 [= 1453], în luna lui mai, în treizeci și una de zile”), inserții de istorie românească („Acesta Mehmet, Țara Muntenească și Machidonii au supus...” sau „Acesta Baiazit [al II-lea - n.n.] au luat Chilia și Cetatea Albă de la Ștefan Vodă cel Bun”), cercetarea alaiului împărătesc au multă preocupare pentru restituirea ceremonialului curții otomane (pe care o văzuse în 1633) sau înregistrarea modalității de sporire a trupelor de ieniceri prin copiii răpiți popoarelor creștine subjugate. Ajuns aici, Ureche notează: „[...] alegând (exceptând adică - n.n.) Țara Moldovei și Țara Muntenească, că în locul acela ce dau ei copii, noi sântem datori să fim gata de oaste în toată vremea, cându va veni cuvântul împăratului și de bani de a le darea pururea”.

Cum vedem, Ureche - ins echilibrat, cu o înțelegere umanistă a lucrurilor - produce rar „definiții negative”; chiar când o face, el are în vedere mai degrabă „funcții” asumate în istorie de unele neamuri și nu „hirea” (cum va zice Costin) aceloră (deși legătura dintre cele două categorii nu poate fi exclusă). Ultimul dintre „excursurile” sale - cel intitulat *Pentru Țara Ungurească-de jos și Ardealul de sus...* (unde este vorba mai mult despre Transilvania, „o parte de Dația”, despre care Ureche știe că „zicu-i și țara de 7 orașă, din limba nemțască”) - îi prilejuiește și o coborâre în sufletul „celuilalt”, al unor „străini” de o factură specială, căci nu viețuiau - precum cei examinați mai înainte - în „vecinătate”, ci chiar *între* români. Zice Ureche: „În Țara Ardealului nu lăcuiescu numai unguri, ce și sași peste samă de mulți și rumâni peste tot locul, de mai multu-i țara lătită de rumâni decât de unguri”. Istoricul nu are îndoieli în privința compoziției etnice a locuitorilor Transilvaniei, după cum se arată informat și despre starea românilor din „Ungaria cea Mare (sau cumu-i zicu unii pre limba nemțască Panoniia)”, împinși pe calea asimilării, care începea cu schimbarea confesiunii („iară de să află și români pre alocurea, încă lége ungrească țin”). Despre acest Ardeal, pe care Ureche îl reface geografic și onomastic *românește* („Țara Ardealului nu ieste numai o țară însăș, ci Ardealul să chiamă mijlocul țării, care multe cuprinde în toate părțile, în carea stă și scaunul crăiei. Iară pre la marginea ei sântu alte țări mai mici, carile toate de dânsa să țin și suptu ascultarea ei sântu: întâi cumu-i Maramoroșul, dispre Țara Leșască, și Țara Săcuiască dispre Moldova și Țara Oltului dispre Țara Muntenească și Țara Bârsei, Țara Hațegului, Țara Aoașului...”), știrile culese din surse externe nu erau trebuincioase. Ureche avea propriile-i informații (observații nemijlocite ale comunității căreia îi aparținea), bazate pe experiențe directe și pe contacte. Istoricul cutează deci să caracterizeze („comentariul” este implicit): „Ungurii sântu oameni iscoditori și necredincioși, viclâni, prieteșugul nu-l țin la loc de nevoie. Prin țara Ardealului nu poate omul pre lesne să treacă fără cărți crăești. Și taina așa o țin de bine, că nici de la țărani cuvântu dreptu nu vei afla”. Cumpăna dreaptă, mereu ținută, îl îndeamnă însă pe istoric să adauge: „Judecata sa foarte pe dreptate o judecă și de nu-ți iubești légea într-un loc, volnic ești să-ți tragi légea la alt scaun, unde vei iubi”. Îi este cunoscută, în detaliu (cu termeni și tălmăciri din limba maghiară), lui Ureche și diversitatea confesională a ungarilor ardeleni. O înregistrează sec, enumerând și sectele: „Ungurii nu țin tot o lége, ce în patru sau în cinci legi sântu împărechiați, că unora le zic calvini, altora lotori, altora calandoș, ce să chiamă pre limba lor lége dreaptă, alții-i chiiamă verăș ianoș, carii credu în Ioan Botezătorul, iară de Hristos nimica nu să atingu, alții chiiamă sombotăși, carii credu légea jidovască, alții-i chiiamă papistași, carii cred până în jumătate légea grecească...”. Păreră ortodoxului despre reformați, despre cei nimeriți cumva în mediul românesc, o vom afla atunci când vor fi

evocați Despot Vodă „ereticul” (cel ce „s-au încheștat cu o samă de evangheliști [că el încă n-au fost pravoslavnic]”, sau Iancu Sasul, „carile au fost de nașterea sa sas, de lége luteran. Pravoslavia nu iubii”, îndemnat - se vede - și de „nedumnezeirea și ereticiia sa” spre extorcații de nesuportat și către fapte necuviincioase („că légea creștinească nu o iubii, la avuție lacom și prădătoriu, țara cu dările o îngreua și era om curvariu preste samă, că nu numai afară, ce nice de curtea sa nu să ferii, că jupânésile boierilor de la masa doamni sale le scotea, di le făcii silă”).

Eroizarea

Independent, ca un mare aristocrat ce se afla, în stare să-și afișeze propriul punct de vedere și să aibă acea verticalitate ce lipsea „scriitorilor din poruncă”, Ureche este un istoric cu lecturi apusene. El își structurează o concepție coerentă cu ajutorul căreia și sprijinit de informații culese din izvoare variate (acuza de „compilație” l-a urmărit multă vreme, dar acest gen de scriere avea un statut foarte onorabil în Veacul de Mijloc, în plus el știe să dozeze și să renunțe la încărcături suplimentare), examinate cu un ochi critic („discursul intermediar”, cel purtat de autor, cu sursele sale îl arată a fi în posesia unei grile personale), recompune, cu migală de arheolog, trecutul unei țări și al unui popor. Istoricul - mânat de o limpede dorință de a comunica informații - preferă secvențele glorioase și momentele de slăbiciune, constată creșterile (pe care le elogiază) și curbele descendente (deplângându-le). Încearcă să priceapă rosturile (căci gândul său era - am văzut - și să „formeze”, să educe politic și etic), să explice cutare sau cutare comportament ori proces, sistematizează, ierarhizează, moralizează (despărțind secvențele de meditație de firul narativ), vrea să definească mersul istoriei neamului (pe care o povestește urmând cursul timpului și „inventând” un model narativ acceptat de urmași) și să găsească în trecut (în acest trecut „reconstruit” de el) exemple vivificatoare pentru un prezent decăzut și lipsit de interese combatante.

În povestirea țesută de Ureche - într-o limbă în care trebuie să se fi regăsit varianta șlefuită, „literară”, a graiului românesc a aceluși timp (înnobilată de cizelări de sorginte retorică) și într-un stil descris adesea drept „concis”, „lapidar” (lapidar poate în alăturare cu scriitura lui Miron Costin) -, lumea românească este urmărită de o Divinitate căreia îi sunt rezervate și funcții coerciționale (exercitate, de regulă, asupra celor ce se abat de la „normă”: Dumnezeu „ceartă nedreptatea și înalță dreptatea”), și „intervenții” benefice în cursul unor evenimente (victoriile lui Ștefan cel Mare au, și la Ureche, în preajmă astfel de protecții suprafirești). Adesea citatul din *Sfânta Scriptură* (mai mereu funcțional și cu țeluri pragmatice) ori invocarea

„justiției" transcendente slujesc unor finalități moralizatoare („Iată dară după fapta lor cea rea [era vorba de hatmanul Mihu și de logofătul Troțușanu - *n.n.*], curândă vreme le trimisă Dumnezeu osândă aspră de luare și ei plată cu sabia..."), căci Ureche - ziceam - a agreat „încheierile" pilduitoare (întrerupe povestirea spre a face loc câte unei *Certări celor pătornici*, un soi de „morală" a episodului), cu rosturi în declanșarea pasajelor de meditație. Este foarte greu de localizat zona unde factorii ce se adună în anumite cauze ori ordonează întâmplări se „desemantizează" ca elemente aparținând unui „cod" medieval (cu implicări persistente ale ecleziasticului) și trec în dependența unor ierarhii de sorginte populară. Ureche crede în „semne", în conexiuni benefice („negura" care a învăluit tabăra turcească și dibăcia strategică a lui Ștefan cel Mare s-au conjugat în a duce la victoria strălucită de la Podul Înalt) și în „apariții" cu capacitate de predicție („Fost-au mai înainte de moartea lui Ștefan-Vodă într-aceiași anu iarnă grea și geroasă, câtu n-au fostu așa nici odinioară, și de-acii preste vară au fostu ploii grêle și juvoaie de ape și multă încercare de apă s-au făcut") sau de confirmare: „Ci Dumnezeu în zilele lui [ale lui Iliș Rareș - *n.n.*] atâta certare lăsase, că și copacii, și pomii, și viile secase de geruri mari".

Pe această urzeală, într-un text ce a izbutit să cuprindă o mulțime de informații („cuantele informative" domină - zicea Mircea Scarlat - și nu „comentariul", cum se va întâmpla la Miron Costin) care conturează o largă imagine a vieții politice, sociale și economice în succesiunea de secvențe alcătuitoare (cărora Ureche le dă *titluri*) coabitează - am văzut - elemente ale reflecției de tip medieval, asociate unor date ce definesc un scriitor atașat încă vechii tradiții cronicărești (însirările de factură analitică), și construcții în stare să-l descrie pe Ureche ca pe un *gânditor non-medieval*, dispus să asimileze și alte experiențe „literare", să dea un frâu ceva mai slobod înclinației spre *anecdotic*, spre *digresivitatea parantetică*, să cuteze - din vreme în vreme - a *interpreta* faptele și a aduna prestația autorilor lor în *portrete*. Se află, la fel, în acest text destule elemente coincidente cu câteva dintre trăsăturile fundamentale ale *umanismului românesc*. Și nu ne gândim doar la acele afirmații capitale privind unitatea de origine, de neam și de limbă a tuturor românilor, pe care el le formulează răspicat și ținând seamă de performanțele în materie de inteligibilitate ale partenerilor, căci, între istorici - am mai spus acest lucru - el dialoga cel dintâi cu conaționalii. Ureche se definește ca umanist, ca spirit modern - prin înțelegerea și proclamarea *autorității cărturărești* (Mircea Scarlat), o înțelegere în care cuvântul scris este despovărat de învelișul mitic și devine obiect al analizei critice. Ca un învățat renescentist, fostul „spudeu" de la Lvov - care nu mai este, ca Macarie de Roman, un om al unei singure cărți - cercetează izvoarele, le compară și selectează (neuitând să polemizeze). Pe baza acestei selecții și a concepției pe care și-o structurase, istoricul contemplă

și recompune istoria unei țări și a unui popor. „Pentru el, Moldova, aflată acum în scădere, a fost una din marile realități politice și militare ale acestor părți de lume, conștiința faptului respirând din fiecare filă a cronicii” (George Ivașcu). În letopisețul lui Ureche (operă a unui istoric solid și, deopotrivă, a unui scriitor bine familiarizat cu canoanele retoricii) freamătă o fierbinte dragoste de țară. El reînvie, deloc emfatic, pentru contemporani și, neîndoielnic, pentru urmași un trecut de slavă („monumentalizarea” se alcătuieste în scrisul lui în chip firesc) pe care năzuiește să-l impună.

· Momentele de vitejie, prestațiile eroice ale înaintașilor, încleștați în luptele pentru apărarea țării îl fac să vibreze. Aventura impresionantă a lui Ioan Vodă cel Cumplit (pe care Ureche nu l-a simpatizat deloc) inspiră - spune Nicolae Manolescu - „capodopera artistică a *Letopisețului*”, paginile consacrate celui care „hăgat-au în foc de viu pre vlădica Gheorghe” și a tăiat și câteva capete topind în „pasta unei narațiuni energice și palpitante” „toate elementele epice, etice, psihologice, dramatice, accidentul ca și necesitatea, logica implacabilă a istoriei și providențialismul”. Cutezanța disperată a luptătorilor în bătălia de la Cahul este nemurită într-un „tablou” ce îmbrățișează toate datele semnificative, fie că se află lângă „spectator”, fie că se petrec undeva departe („În istoriografia română [Ureche] este cel ce descoperă perspectiva” - George Ivașcu), într-o dispunere memorabilă care îi aparține negreșit autorului (cititor al lui Tacit): „Ci moldovenii așa sta, cum s-ar fi gătit să moară au să izbândească. Și multă moarte s-au făcut între amândoa părțile, că nu era loc a călca pre pământu, ci pre trupuri de om. Așa mai apoi să bătiia de aproape, cât și mâinile le obosisă și armile scăpa. Acela prah să făcusă, cât nu să cunoștia care de care-i ieste, de sâneate și de trasnetul pușcilor nu să auziia dispre amândoa părțile, nici pușcașii nu mai știa în cine dau”.

Vor fi, ca urmare, potrivit acestei înțelegeri dominate de patriotism, scoși („scoși” este un fel de a spune, căci *portretele* țin inseparabil de înlănțuirea epică pe care o încununează) din șirul celor care au șezut în scaunul Moldovei și nemuriți în *intruchipări* ce se străduiesc să surprindă trăsăturile definitorii ale unor persoane cu responsabilități mari pentru soarta țării, acei voievozi care, ca Bogdan cel Orb („Bogdan Vodă cel Grozav [...] s-au pristăvit în ceasul cel dintăiu al nopții, în tîrg în Huși, nu cu puțină laudă pentru lucruri vitejăști ce făcea, că nu în beții, nici în ospete petrecea, ci ca un strejar în toate părțile priveghia, ca să nu să știrbească țara ce-i rămăsese de la tată-său”) ori ca Petru Rareș („Cu adevărat era ficior lui Ștefan Vodă celui Bun, că întru tot sămăna tătâne-său, că la războaie îi mergea cu noroc, că tot izbândiia, lucruri bune făcea, țara și moșia sa ca un păstor bun o socotia, judecată pre dreptate făcea”), n-au pregetat să se alătore eforturilor înaintașilor. Să observăm, în treacăt, că aristocratul antidinastic Ureche îi îngăduie scriitorului Ureche să apeleze la un soi de „cauzalitate” dinastică în orânduirea unei *paradigme a exemplarității*.

În această ordine a ierarhizării faptelor istoriei și a personalităților aflate în centrul evenimentelor, poziția privilegiată (confirmată și de multele pagini rezervate măririi faptelor aceleia) îi este rezervată lui Ștefan cel Mare. Ureche face din anii de glorie militară și politică ai marelui voievod un fel de pivot al întregii istorii a Moldovei, după cum, la fel, din Moldova face - ziceam - o importantă realitate politică și militară a Europei aceluși timp, un nucleu în plină forță de iradiere pentru o „cruciadă” ce se voia neîntreruptă.

Era acel Ștefan „om nu mare de stat, mândru și degrab vărsătoriu de sânge nevinovat; de multe ori la ospete omorâia fără giudeț”, nu uită să spună cronicarul în *portretul panegiric* ce i-l consacră, făcându-și „personajul” să respire „omenește” (mental, Ureche nu mai este un medieval pentru care „lumea”, înțeleasă ca o schemă binară, se compunea din „personaje” ce puteau fi doar „albe” sau doar „negre”) și dându-ne a înțelege că există o anumită incompatibilitate între modelul voievodal propus de filosofia sa politică (faimoasa „matcă fără ac”) și demersurile autoritare ale orgoliosului domn ce făcuse din Moldova un stat subordonat puterii centrale. Chiar dacă nu înțelege că tocmai acea concentrare a puterii a fost cheia forței și capacității de a manevra ale voievodului și chiar dacă strecoară ici-colo opinii în legătură cu firea mereu aprinsă „de lucrurile vitejești” în detrimentul „așezării” țării, scriitorul este covârșit de dimensiunea eroică a faptelor ce are a le relate. Acest „leu ce nu-l putea îmblânzi niminea” (vitejie monumentalizată imagistic), cavaler, apărător al țării și al „creștinătății”, este descris în duh renașcentist. Frazele povestirii, dând trespas ființei unui *erou exemplar* (o exemplaritate preponderent combativă ce îi întrece în proporții pe antecesori și pe urmași), pe care caracterul extraordinar al aparițiilor în public îl plasează într-o splendidă solitudine („unicitatea”), urcă spre acel remarcabil *portret moral*, un „necrolog” ce pare a stopa chiar cursul istoriei spre a-și impune semnificațiile și dimensiunile profunde. Echilibrat (în el savanților li s-a părut a descoperi sugestii din istoricii latini, din Titus Livius cu deosebire), ferit de avalanșele retorice ale cronicarilor veacului al XVI-lea (și ei interesați în a proclama „exemplarități” mai degrabă „hagiografice”), clasic în izbânda sa artistică, *portretul* esențializează un caracter și fixează o pildă strălucită.

Monumentalul, eroicul (românesc și creștin) sunt aici de esență supremă, căci devin contingente, coincidente chiar cu sacralizarea. „Citând” memoria neamului (ce își plânge *părintele*), Ureche îl sanctifică pe voievod (făcându-i loc într-o mitologie specifică), o „sanctificare în omenitate”, de felul celei pe care istoricii bisericii bizantine i-o rezervaseră lui Constantin cel Mare, transformându-l într-un model intangibil de umanitate:

„Iară pre Ștefan Vodă l-au îngropat țara cu multă jale și plângere în mănăstire în Putna, care era zidită de dânsul. Atâta jale era, de plângea toți ca după un părinte al său, că cunoștia toți că s-au scăpatu de mult bine și de multă

apărătură. Ce după moartea lui, până astăzi îi zicu sveti Ștefan Vodă, nu pentru sufletu, ce ieste în mâna lui Dumnezeu, că el încă au fostu om cu păcate, ci pentru lucrurile lui céle vitejești, carile niminea din domni, nici mai nainte, nici după aceia l-au ajunsu".

Presărată cu nuclee epice (identificate și exploatare cu destul meșteșug, făcute să amplifice un „epic” propriu istoriei prin definiție) care întrețin onorabil o *narațiune simplă* (i s-a zis chiar „primitivă”), de tip linear (rareori întreruptă de „anticipări” sau „rememorări”) și cu *portrete* ce au știința descoperirii esențialului „istoric” (să ne amintim că în această cronică au aflat pretexte Negruzzi, Hasdeu, Alecsandri, Delavrancea și Sadoveanu), scrisă într-o limbă care iubește precizia (o precizie semantică și structurală) și vorba care se ține minte (frază prin care Negruzzi l-a făcut celebru pe Lăpușeanu: „De nu mă vor, eu îi voi pre ei și de nu mă iubesc, eu îi iubesc pre dânșii, și tot voi merge, ori cu voie, ori fără voie” - este, de fapt, a lui Ureche), cronică lui Grigore Ureche (carte incitantă, „de succes”, dovadă stând și numărul mare de veleitari care au ținut să se exerseze asupra-i), înnobilită de idei generoase și de o fierbinte dragoste de țară, își află un loc de seamă între faptele de cultură prin care umanismul românesc (aici în ipostaza sa istoriografică) s-a afirmat convingător.

160. Miron Costin sau istoria cu subiect de meditație filosofică

„Este posibilă o literatură română fără Miron Costin?”

Întrebarea de mai sus i-o pune, într-o scrisoare, G. Călinescu lui Alexandru Rosetti. Departe de a fi retorică - o lectură grăbită ar putea-o cataloga astfel -, întrebarea, care îl privea, credem, deopotrivă pe Miron Costin, dar și întregul „corpus”, numit îndeobște „literatură română veche”, era plină de gravitate, căci istoricul literar medita atunci asupra chipului în care textele vechi își putea declara „identitatea literară” (în cazul că ea exista) și a modului în care această secvență a scripturalului românesc se putea articula cu celelalte. Soluția la care a ajuns G. Călinescu a constat în eliminarea confuziei de planuri ce stăruia în studierea textelor vechi, în limpezirea conceptului prin despovărea „literarului” de „culturalul” care aproape îl covârșea, în diferențierea fenomenului literar din acest „globalism cultural” (care pune de-a valma cărțile tipărite de Macarie și nomocanoanele lângă *Psaltirea în versuri*), în delimitarea categoriei de scrieri care pot pretinde accesul într-o „bibliotecă de literatură”.

„Nu e vorba - scria cu dreptate G. Călinescu - de a remarca, ici și colo, și anume însușiri artistice, ci de a privi totul în perspectiva artei. Fără îndoială că

un bloc de marmură nu e o sculptură și descriția lui nu va cuprinde exaltări critice ca în fața operei unui Michelangelo. Determinarea valorii lui materiale e de competența unui specialist. Cu toate astea, oricâte verdicte ne-ar da cel ce cunoaște structura marmurelor și rezistența lor, numai artistul știe să scoată, cu imaginația din el, formele culcate în el. Cultura veche este un astfel de bloc în care stau, încă nenăscuți, Eminescu și Creangă, Caragiale și Sadoveanu. A descifra prezența lor virtuală în acea materie simplă, privind din prezent spre origini, aceasta e marea misiune a unui adevărat istoric".

În întrebarea cu care intitulez acest subcapitol, numele lui Miron Costin (scrierile sale) apare, evident, cu o funcție emblematică, aceea atribuită de valoarea certă, de valoarea „fără de care nu se poate".

Letopisetul lui Miron Costin (ajuns la noi în copii - foarte multe, aproape cincizeci - și compilații) n-a stărnit discuții în știință cu privire la paternitate. Prea mult este marcată scrierea de personalitatea autorului, mult prea des apare el în propriul text, ca martor al faptelor narate, pentru ca astfel de dezbateri să aibă vreun temei.

Istoricii literaturii române sunt de acord că intervalul dintre anii (1671) și (1673) i-a prilejuit lui Miron Costin alcătuirea sau inițierea câtorva scrieri (opere originale ori traduceri) de mare însemnătate în ansamblul activității sale literare. A scris în anii aceia poemul Viața lumii, demonstrație strălucită nu numai a calităților sale de versificator (voia să dovedească putința cuvântului românesc de a se subordona rigorilor speciale ale discursului poetic), ci și a capacității de a produce o operă cu o marcată încărcătură filosofică. A talmăcit, tot în acei ani, după cartea istoricului latin Quintus Curtius Ruffus, *De rebus Alexandri regis Macedonum*, un fragment (cu adaptări și amplificări) pe care l-a intitulat Graiul solului tăăresc către Alexandru Machedon după ce au sosit de la Bahtri la apa Donului, mergînd cu oastea asupra tătarilor. A început, în fine, lucrul la Letopisetului Țării Moldovei de la Aaron-Vodă încoace, de unde este părăsit de Uréche, vornicul de Țara-de-Giosu. Va lucra la această cronică până prin 1675. „Direcțiile de creație", proiectate sau chiar împlinite în acești primi ani de aplecare asupra scrisului, vor governa rotunjirea operei costiniene, compusă în română, polonă și latină: „versuri inaugurale" (de felul celor din letopiset) comunicând ideea „coborârii" romane a românilor, publicate de Dosoftei în *Psaltirea în versuri* (1673); meditații stihuite, precum *Apostrof și Stihuri împotriva zavistiei*; discursuri în latinește; cărți de istorie în limba polonă - *Cronica Țării Moldovei și Munteniei* (1677), zisă și *Cronica polonă și Istoria în versuri polone despre Moldova și Țara Românească* (1684), cunoscută și sub titlul de *Poema polonă* - și în românește: *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*.

Cum intenția lui Costin era de a da o istorie a Moldovei „de la începuturi” („Fost-au gândul meu, iubite cetitorule, să fac lătopisețului țării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintâi...”), este verosimil ca „bibliografia” care figurează la începutul textului („Bonfin ... latin”, „Dionū... latin”, „Topeltin, ungur”, „Cromer, au scris lătineste”, „Dlugoș lătineste”, „Stricovschii, litfan, leșeste”, „Piasețchii, vlădicul de Premislia, lătineste”, „Bilschii [și] Marțin Pașcovschii... leșeste”, ultimii doi fiind „istoricii leșești pre care au urmat răpăosatul Urêche vornicul”) să enumere, în bună măsură, izvoarele proiectatului letopiseț. În cronica menită să continue lucrarea lui Ureche (a cărei realizare i s-a părut a fi - am văzut - de primă urgență), Costin a utilizat cu siguranță o scriere a lui Pawel Piasecki (Piasecius), episcop de Cămenița și apoi de Przemysł, intitulată *Chronicon gestorum in Europa singularium* (Cracovia, 1645) și 1648 - ani când Costin se afla în Polonia - și Amsterdam, 1649). A apelat probabil și la alte izvoare poloneze (pot fi bănuite unele informații luate din poemul lui Hieronim [Jarosz] Otwinowski, *Expediția periculoasă, dar fericită a oștirii mării sale regelui... în Muntenia, descriere adevărată*, dar nu din ediția apărută în 1601, la Cracovia, ci utilizând versiunea intercalată de Marcin Paszkowski în traducerea cronicii lui Guagnini, și din poemele istorice ale lui Samuel Twardowski, *Wojna domowa... [Războiul civil], Przewazna legacja Krzystofa Zbaraskiego [Solia însemnată a lui Krzystof Zbaraski] și Wladislaw al IV-lea*), ca și la *Origines et ocassus Transylvanorum* a sasului Laurențiu Toppeltin, lucrare din care a și tălmăcit o parte sub titlul *Istoriia de Crăia Ungurească*.

„Discursul intermediar”, cel purtat între autor și sursele sale de tot felul, îl arată pe cronicar a fi fost mereu în căutarea adevărului. Amendează prin mici șfichiuri din care nu lipsește o ironie subțire („de nu-i laudă”) relatări ce depășesc verosimilul, se îndoieste, corectează atunci când știrea contravine veridicului („Este și aceasta laudă în lătopisețul lor [polonez - n.n. D.H.M.], cum acela Cohanschii cu solia lui au mazălit pre Ștefan-Vodă Tomșa, ce nu știu cum s-ari prinde acestu lucru, că amu era domn Radul-Vodă în locul Tomșei-Vodă, cându au trecut Cohanschii la împărăție”). I-au fost de folos, desigur, datele furnizate de tatăl său, hatmanul Iancu Costin, și de alți boieri, precum și știrile conservate de tradiție. Dar aceste informații, cu deosebire cele ce veneau din depozitele oralității, sunt privite cu destulă circumspecție. Din aceste izvoare, imposibil de controlat, se țese un „portret” teribil al doamnei lui Ieremia Movilă. Costin îl transcrie, dar își ia convenitele rezerve: „La această ocară au sosită casa Ieremieii-Vodă și poate hi pentru răutățile ei, că era o fâmeie răpitoare, precum spunū, și de vrême ce au otrăvit pe cumnată-său, pre Simion-Vodă (de va hi așa), și de frica lui Dumnedzău depărtată”). (Cu siguranță că și din această scenă s-a inspirat Nicolae Iorga pentru piesa *Doamna lui Ieremia*.) Pentru anii de după 1653, momentul întoarcerii sale în

Moldova, și până la 1661, când se oprește firul istorisirii, Costin n-a mai fost nevoit să cerceteze scrierile altora. Letopisețul se transformă acum în „memorii”, dar autorul (care găsește prilejul să diserteze savant în duh aristotelic, despre cele cinci simțuri, relevând însemnătatea „vederii” - „Iară vederea singură așază în adevăr gândul nostru...” - , i.e. a calității de martor nemijlocit la evenimente) își semnalează (cu destulă precauție și discreție, căci era preocupat de propria-i „imagine”) prezența în evenimente („Eream pururea în casă eu la Iordachie-vistiernicul...”, „La leși încă m-au trimis pre mine, la starostele de Camenița...” etc.) sau ne lasă să o bănuim; manevrează oricum cu multă ușurință: „Așa și noaă, iubite cetitoriule, cu mult mai pre lesue a ne scrie de aceste vrémi, în care mai la toate ne-am prilejit singuri...” .

Letopisețului lui Miron Costin nu i-a fost dat să ajungă în vremea modernă în manuscrisul autograf. S-a păstrat în copii - multe, (49)-, situație care a ridicat în fața cercetătorilor problema, fundamentală, a identificării versiunii/versiunilor care restituie redacția originală. Fiindcă filologii au observat fără prea mare greutate deosebirile instalate între cele câteva „familii de manuscrise” ce au transmis textul lui Costin. Aceste diferențe - născute din simplificări, adăugiri, contrageri, reduții sau omisiuni - s-au datorat autorilor compilațiilor de cronică moldovene din secolul al XVIII-lea, corpusuri în care cronică lui Costin, ca singură alcătuire ce istorisea mersul evenimentelor între anii 1595 și 1661, a fost integrată.

Examinări serioase au dat în cele din urmă credit „tradiției” întemeiate de Axinte Uricariul, cărturar stimabil și plin de acribie, care a prescris pe la 1710, la Iași - verosimil din poruncă domnească - textul lui Miron Costin în continuarea unui „corpus istoriografic”, format din cronicile lui Nicolae Costin și Grigore Ureche, transcris de altcineva. Axinte Uricariul se va mai adresa letopisețului costinian și când va alcătui propria lucrare de istorie - o interesantă *Cronică paralelă a Țării Românești și a Moldovei*.

Copia, realizată de Axinte Uricariul (cu aspectul ei îngrijit: numele de persoană nu sunt corupte, citatele în latină și slavonă, specifice scriitorului de pretenție care a fost Miron Costin, nu sunt omise), atestând trecerea prin biblioteca Mavrocordaților și apoi prin cea a Colegiului „Sfântul Sava”, se păstrează în prezent la Biblioteca Academiei Române, sub nr. 2601. Această copie, care tratează letopisețul lui Miron Costin ca pe un text unic și unitar, este ferită (ca și versiunea din ms. nr. 36 de la B.A.R.) de perversiunile pe care le vor opera compilatorii de mai târziu, înclinați - cum ziceam - să scurteze ori să amplifice, să intervină pe nivelul stilistic ori să „modernizeze” limba. Aceste particularități l-au îndemnat pe istoricul P. P. Panaitescu, cercetător avizat al operei costiniene, să-și întemeieze ediția din 1958 (retipărită în 1965) pe această versiune și pe cele vădit înrudite cu ea.

Să mai amintesc, înainte de încheierea acestui paragraf, interesul pe care cronica lui Costin l-a stârmit - în epocă și în deceniile următoare - și în cercuri exterioare lumii românești. Încă înainte de sfârșitul veacului al XVII-lea în Polonia circula o versiune latinească manuscrisă a textului lui Miron Costin. Prin 1729, grecul Alexandru Amiras, cărturar cu înclinații către scrisul istoriografic, va da o tălmăcire grecească a letopisetului, așteptată - din câte ne spun informațiile păstrate - și în mediile diplomatice occidentale. De pe această versiune grecească (în care sunt incluse și părți din tratatul *De neamul moldovenilor*) va fi făcută, la Ankara, în secolul al XIX-lea, o traducere în limba franceză. Numele tălmăcitorilor în latină și în franceză au rămas necunoscute.

Sfârșitul istoriei... ?

A fost evocat, în legătură cu letopisetul lui Miron Costin, felul apăsător în care contemplă și analizează scriitorul rostogolirea acestor „complite vremi de acum, în care toate primejdiile acestui pământu covârșite sântu" din perspectiva mării boierimi, clasă care începuse să piardă controlul, până atunci necontestat, în luarea marilor decizii. S-a vorbit, apoi, adesea despre niște „limite de clasă" ale acestei perspective și pe seama lor au fost puse, în genere, atât neputința istoricului de a întrezări o posibilă desfășurare a evenimentelor viitoare, cât și felul în care el suprapune degringolada de lungă durată în care intraseră vechile constante ale sistemului politico-social din Țările Române (o criză profundă, corect înțeleasă) peste soarta poporului în ansamblu. Cititorul își dă seama că este greu (de-a dreptul imposibil, chiar) să acceptăm transformarea acestor constatări - corecte ca identificări ale unei „stări" (cum ar fi putut, oare, să se „izoleze" marele aristocrat - și nobil polon, pe deasupra - care a fost Costin, de contextul social și ideologic ce-i era propriu?) - în reproșuri adresate scriitorului. Ar fi și păgubitor să primim o astfel de judecată, întrucât ea ar lăsa în afara sferei de cuprindere pe Costin-gânditorul, pe cărturarul atent la dezbaterile timpului și aplecat spre meditație în marginea „subiectelor" furnizate de istorie, pe filosoful aflat deja în posesia unor „explicații" și „concluzii" (dar scotocind mereu după argumente) privind sinuozitățile drumurilor omenești și ale destinelor colectivităților.

Să încercăm să reconstituim lucrurile așa cum s-au petrecut. Dintr-o Polonie unde un proces ireversibil de decădere (constatat de istoricul nostru), multiplu condiționat, născuse un pesimism pe care producțiile literaților îl difuzau în varii forme, Costin se întoarce într-o Moldovă ce adăpostea confruntări (născute tot dintr-o stare de criză) mult mai dure și, poate, mai

diversificate (prin amestecul „presiunilor” externe), cu rezultate asemănătoare. Sigur că lamentațiile pe care marele dregător moldovean le zice pe ton înalt (cercetînd relele apucături ale unor domnitori: „O, Muldova, di ar hi domnii tăi, carii stăpînescu în tine, toți înțelepți, încă n-ai peri așe lesne. Ce, domniile neștiutoare rîndul tău și lacome sintu pricina perirei tale. Că nu caută să agonisească șie nume bun ceva la țară, ce caută desfrânați numai în avuție să strîngă, care apoi totuși să risipește, și încă și cu primejdii caselor lor, că blăstămul săracilor, cum să dzice, nu cade pe copaci cîtū de tîrdzău...”) au în vedere și tribulațiile clasei căreia el îi aparținea prin naștere și prin insistența cu care a căutat să-și sporească averea. Conflctele acute ce se succedau neîncetat pe fondul unor efemere șederi pe tron ale unor inși insignifianți și apucători (care îl irită pe istoric, prin lipsa lor de relevanță; deși legitimist și nutrind nostalgia stabilității, le apără „statutul monarhic”: „Domnul, ori bun, ori rău, la toate primejdiile feritū trebuiește, că, oricum este, de la Dumnedzău este”), densificarea valului „prefanariot”, cu venetici animați de apetituri greu de potolit, amestecul incontinent al unui suzeran capricios și insațiabil îi făceau pe marii boieri să-și dea seama că nu este departe vremea cînd puterea, autoritatea și influența lor se vor transforma în amintiri. Ar fi, credem, exagerat să încercăm a descifra în Costin, latifundiarul care sfida „prostimea” - deși nu s-ar putea spune că păstra un calm imperturbabil atunci cînd „nespusă mânia” ei se dezlîntăua -, un cercetător atent și comprehensibil al suferințelor ce se abăteau necurmat peste capetele celor umili. El operează adesea cu conceptul de „țară” (nici referirile la „popor” nu lipsesc, dar se pare că între acești doi termeni nu există, în accepția sa, o deosebire esențială), acordându-i niște semnificații (ale „solidarizării”) ce se dezvoltă mai ales în planul politico-național. În analiza întreprinsă de cronicar - unilaterală, desigur - amenințarea fundamentală (în Poema polonă el vorbește despre „nemaiauzite scene de tiranie neroniană, prădăciuni și cruzimi de nepovestit”) venea din partea asupritorului străin, ale cărui pretenții materiale erau din ce în ce mai greu de îndeplinit. Costin a fost, indiscutabil, exclusivist (un „exclusivism” ce poate fi explicat istoricește), nu însă și exagerat. Tributul, încriminat adesea, mereu mai apăsător, nu era nici pe departe cel mai mare dintre relele ce izvorau din situația creată de suzeranitatea Înaltei Porți. Campaniei de secătuire a Țărilor Române, ce se înăsprea o dată cu trecerea anilor, i se adăuga un pericol mult mai mare, venit din partea aceluiași puternic suzeran. Era primejdia care amenința de secole neamul românesc și pe care vitejia poporului, împletită întăi cu îndrăzneala, apoi cu abilitatea unui șir de voievozi, reușise să o anihileze în bună parte. Cărturarul patriot a înțeles, poate mai bine decăt domnii șovăielnici, pe care i-a contemplat ca istoric ori căroră le-a fost contemporan, renăscuta iminență a acestei amenințări. Undeva, în scrierea sa, Ion Neculce (mare admirator, de altfel, al lui Miron Costin) reproduce vorbele pe care, potrivit tradiției, cutezătorul logofăt le-ar fi spus, în

1672, marelui vizir Kûprûli, după ce turcii supuseseră Camenița; „Sântem noi moldovenii bucuroși să să lățască [Imperiul Otoman - *nota mea D.H.M.*] în toate părțile cît de mult, iar peste țara noastră nu ne pare bine să să lățască”. Această „lățire” a împărăției turcești, ocuparea definitivă a Moldovei, devenea foarte posibilă în condițiile de instabilitate politică și de slăbire tot mai accentuată a potențialului ei economic. Costin călătorise destul în imperiu și era, putem presupune, bine informat despre felul cum se desfășurau lucrurile în țările ocupate efectiv de turci. Pierderea autonomiei politice ar fi putut avea consecințe grave pentru însăși ființa națională a românilor. Perspectiva aceasta îl înspăimîntă; aici trebuie căutate, în primul rând, sursele aceluia aer tragic, al apăsătoarei umbre de neîncredere în viitorul nu prea îndepărtat al țării. Echilibrul dintre „stabilitate” și „mișcare” (într-un timp ce putea defini vechea imobilitate și ca vremelnicie) pare frânt, rostogoliri adverse, de necontrolat, creează o atmosferă de insecuritate cu urmări greu de bănuț. O sensibilitate de tip baroc născută sub apăsarea „vremilor cumplite” („obsesie” lexicală, în cronică, adjectivul *cumplit* devine o marcă gravă selectată de analizele făcute „stării” națiunii de un scriitor ce agreează ipostaza de „voce a timpului” său), condiționează o adevărată și copleșitoare „vocație a instabilității”, „Universurile” - și cel mare, și cele minore - sunt cercetate prin prisma acestei instabilități (cu profunde motivări politice, economice și sociale) iar rezultatele acestor inspecții nu pot fi decât încărcate de previziuni sumbre, de pesimism. Suportând tot mai greu vâltoarele, „cumpenele”, silită să accepte, în locul unor valori instituite, niște ierarhii fragile impuse prin violență și orori militare (remarcabil „refăcute” de povestitor), *istoria* (o istorie a locului, a semenilor și a construcțiilor lor adunate sub cupola civilizației și a culturii românești) pare a se apropia de sfârșit: „[...] de om avea dzile și nu va hi pus prea vecinicul sfat puternicului Dumnedzău țărâi aceștia țenchiu și soroc de sfârșire”. Un „timp românesc”, un „timp al neamului” (repartizat de Divinitate - „vacul” dat cu împrumut -, căci *timpul* aparține lui Dumnezeu), aflat până atunci într-o curgere lineară „de la începuturi”, devine iremediabil măsurat, amenință să se isprăvească, brusc și tragic, din porunca cerească, curge ireversibil spre moarte născând drama. Zbuciumul unui suflet contorsionat de presimțiri amare (transmis cu talent cititorului de un scriitor deopotrivă meșter în a „reface o atmosferă” și în a-i găsi - în sentențe ori maxime - o „emblemă” esențializantă) răzbate prin curgerea stăpânită a istorisirii și impune prin autenticitate.

„Orbū nărocul la sui...”

Deznădejdea, uneori violentă, și lipsa de încredere în viitor, pe care Costin le manifestă, sunt tipic baroce. Pe de o parte, ele au dat expresie - cum vedeam mai sus - pesimismului provocat de șirul dezamăgirilor născute din instabilitatea socială și politică și din amenințările ce pândeau de pretutindeni,

iar pe de alta, au condiționat o opțiune importantă în planul rezolvării filosofice a judecăților din cronică. Înțelegând lumea („lumea cea mare”, dar și „lumea româncască”) și alcătuirile vieții omenești sub specia neîntreruptei schimbări („Nimic sub soare iaste stătătoriu, ci toate câte sânt, în curgere și în mutări sânt zidite” - va constata și stolnicul Constantin Cantacuzino), proclamând precaritatea unei existențe fatal și ineluctabil definită de relația între om, ca ființă finită, și universul etern și infinit, Costin a împrumutat Letopisețului rețeaua de idei și „încheieri” din poemul Viața lumii.

Suit pe pedestalul oficiului său de istoric obiectiv, Costin contemplă o „lume”, cea a Moldovei (pe care, mereu interesat de „hire”, încearcă să o descrie nepărtinitor: „și neamul din hirea sa a moldovenilor lațomi la dobândă”, „hirea neamului lațomă la înuituri”), înconjurată de alte „lumi” (relatarea faptelor petrecute în Țara Românească, Transilvania, Polonia ori Turcia, îl preocupă constant) spre care scriitorul aruncă un ochi informat, dovadă că „celălalt”, „alteritatea” nu-i erau indiferente, o lume angrenată într-un spectacol frecvent dependent de „regizori” din exterior, aducând adesea cu un vâlmășag ce interzice descifrarea ideilor ordonatoare. „Milele domnilor pot așezda țărâle, neșila și lăcomia fac răzșipa țărâlor” - încearcă într-un loc cronicarul să identifice calitățile responsabililor lăuntrici, generatoare ale „bivșugului” și „răzșipei”, ale ordinii și dezordinii (deși, în cazul în speță, „marea fericire a țărâi”, procurată de Miron Vodă Barnovschi - „personaj” care îl va preocupa și pe Neculce într-una din „anecdotele” sale istorice -, altfel harnic ctitor de biserici și mănăstiri, consta în niște scutiri acordate curtenilor), chiar dacă ceva mai înainte fusese nevoit să constate că voievozi, a căror urcare pe tron era întovărășită de presupoziiții pozitive (cazul instruitului Radu Mihnea - Radu „cel Mare” pentru Costin -, cel școlit la Veneția și înclinat să protejeze stratificările tradiționale, fapt pentru care „binemerită” un *portret* compus în cadențe grave, demne de o mare personalitate politică [mă voi opri asupra lui ceva mai jos]) puteau produce dezastre: „Vacurilor de mirare au rămas cum au putut încăpea întru înțelepciunea acelui domn [Costin făcuse din el „monarhul judecător”] acea nemilă de țară”. Prin forța lucrurilor - pe care Costin o ignoră, căutând explicații pe palierul unui etic „etern” - „intervalurile de ordine” (caracterizate prin „bivșug”, venirea țării „în hirea sa”, „împlerea de oameni”, sporul demografic fiind mereu un semn al timpurilor bune), supravegheate de câte un domnitor pentru care trăsăturile pozitive sunt obținute, lexical, prin „negativarea unor negative” („nerăpitor”, „nemândru”, „nevărsătoriu de sânge” - am citat din portretul lui Ieremia Movilă), sunt scurte. „Ce binele pururea iaste gingaș - observa oarecum satisfăcut istoricul (îl bănuiesc a fi avut mereu în minte propria demonstrație) - și pentru păcatele oamenilor nu în multă vreme stătătoriu”.

Există în țesătura Letopisefului numeroase momente de răgaz consacrate meditației, descifrării pricinilor ascunse care distribuie înălțările și căderile omenești. Suntem, în aceste secvențe (stilistic chiar mai cursiv redactate decât restul textului, dovadă că autorul zăbovea mai mult asupra lor sau le pune pe hârtie după o mai lungă „gestație”), în alt tip de discurs, într-o povestire care, concomitent ori în succesiune, istorisește (o curgere „adevărată” a faptelor) și interpretează, căutând „sâmburii” ce pot procura învățătura, pilda, și pot face dintr-o „carte de istorie” o „carte de înțelepciune” (peste patruzeci de aforisme punctează povestirea), purtătoare a unor adevăruri cu valoare supratemporală, universală. Fundamentele pentru distribuirea în text a secvențelor moralizatoare (Costin a fost, la fel cu ceilalți cronicari, un moralist, dar unul subtil) sunt concluziile de pretenție filosofică propuse încă din *Viața lumii*. Tot ele, aceste „încheieri” organizează - putem spune - și discursul epic (cu un scriitor în stare să comprime „timpul evenimential” într-un „timp al istorisirii”; Costin chiar spune undeva că „ceea ce povestești repede, nu se întâmplă tot așa de repede”), fiindcă nu o dată curgerea faptelor (care ține de „timpul linear”), dispuse în text în capitole și paragrafe ce urmează cronologia (deși autorul uită adesea să specifice *anii*) dar își subordonează dimensiunile intensității dramatice a întâmplărilor, este „preparată” de anticipări - epic, nedorite (cugetări, ziceri de factură apoftegmatică, digresiuni ce scormonesc biografiile pre-voievodale ale unor personaje etc.) - sau întreruptă de constatări cu caracter confirmativ.

Timpul pare a fi, în cartea lui Miron Costin, principalul complex generator de presiuni de tot felul. Un timp în mișcare, dinamic, heraclitean, descris ca o eternă trecere, guvernată de de niște „legi” neștiute, văzute ca exprimări ale hazardului, perceput cu acuitate și investit cu teribila aureolă a unei supremații invincibile și dominatoare. Costin cugetă adesea la această relație de o dureroasă ireversibilitate: „Dzicem că de ar hi cutare și cutare, acum ar hi într-altu chip. Iară nu sintu vrémile supt cărma omului, ce bietul om supt vrémi”. Iar ceva mai departe conchide, schimbând doar planul, prin selecție: „Ce vrémile și voia lui Dumnezău nu sânt în voia domnilor”. Timpul acesta adăpostește „deraierile”. Cugetând asupra lăcomiei omenești (domnitorii fiind, de regulă, cei care îl stârnesc), a lipsei de cumpătate, a netrăinicieii gloriei pământești, a soartei mereu lunecătoare („fortuna labilis”), cronicarul ne oferă, de fapt, cheia dezlegării discursului, căci toate aceste „încheieri” desăvârșesc inspecțiile făcute - cu „gesturi” sigure și adesea patetice, căci (zicea G. Călinescu) Costin are simțul sublimului - unor „destine” (trasee pe care se mișcă niște caractere, remarcabil recompuse - prin priviri capabile să discearnă, să analizeze, să eticheteze - în chipul unor literar izbutite *portrete cu preponderență morală*), ținta fiind, de obicei, ilustrarea unui precept etic. Pasajele cu mărturisită ambiție apoftegmatică individualizează și comentează, totodată, excelent mai multe „istorisiri pe tema ispășirii”, toate niște confirmări

ale principiului potrivit căruia orice inadvertență gravă (Costin zice „păcat”: „Zburdeădză hirea omenească peste măsură și zburdăciunea naște păcatul și pre păcat urmadză mânia lui Dumnedzău”) reclamă o pedeapsă de neocolit. Pot fi încadrate în această categorie relatările domniei lui Gheorghe Ștefan (înșelător, uzurpator și amator de desfătări exagerate), „mesele și petrecăniile ceștii domnii de-abia la vreo domnie să să hie prilejit, nu fără mare desfrânăciune la lucruri peste măsura curviei”), /a lui Alexandru Iliăș (pentru ale cărui aplecări împotriva firii - „iară domniia mai multă își petrecea cu Batiște Veveli” (a cărui moarte, produsă de o mulțime dezlănțuită, îi va sigera lui Negruzzi chipul în care pierе Moțoc din nuvela *Alexandru Lăpușneanu*) - cronicarul află motivări în devierile sexuale ale tatălui aceluia, Iliăș Rareș, care - zice o istorie mai veche - „au lăsat domniia [...] și a mărșu la soltan Suliman și s-au turcitu, la care întunecarea menții au venit cu den desfrânate fapte a curviei”), a lui Mihnea al III-lea Radu, domn în Țara Românească („om fără de nice o frică spre Dumnedzău, fără nici un temeiu”, ucigaș al boierilor care se împotriveau planurilor sale de „hainie” față de turci; nutirea unor astfel de gânduri - aici judecata lui Costin consună cu cele ale cronicarilor munteni - îl așază între „fantastici”, „adecă buiguitori de gânduri”), a lui Gaspar Graziani și altele. Gaspar Graziani, adept al metodelor radicale în eliminarea adversarilor, detestă maniera tradițională practică de un Lăpușneanu ori, mai aproape, de un Ștefan Tomșa. Din Tomșa (personaj, mai târziu, în romanul *Neamul Șoimăreștilor* de Mihail Sadoveanu) Costin face un sanguinar insațiabil, regizor și actor (înscenizările, prin care scriitorul transformă tipul de discurs, produc câteva izbânzi literare certe ale cronicii) al unor scene spăimoase: „Avé un țigan calo, ce să dzice pierdzătoriu de oameni, țigan gros și mare la trup. Acela striga de multe ori înaintea lui, arătând pre boieri: «S-au îngrășat, berbecii, buni sânt de giunghiat». Ștefan Vodă rădê la ceste cuvinte și dăruie bani țiganului”. Graziani (pe care cronicarul îl află că „pre ascunsă în toate posturile mânca carne” ca un eretic) este mai rafinat - el preferă otrava utilizată de occidentali, dar are și adversari pe măsură: „Iară pre Bucioc puseră gând să-l otrăvească și într-o dzi oprindu-l la masă și-au scornit voie bună, închinând la Bucioc cu veselie și au pus de i-au dat otravă. În loc s-au simțit Bucioc otrăvit și s-au sculat de la masă și s-au dus la gazdă, având ierbi împotriva otravei date de un doftor priiatan, că aștepta el una ca aceia de la Gașpar-Vodă.

Exemplară pentru ilustrarea meandrelor „soartei nestatornice” este strălucitoarea nuvelă despre „mărirea și decăderea lui Vasile Lupu”, voievodul - observat din apropiere - cu „hire” (iarăși „hirea!”) mai mult împărătească (la noi el este „prințul” care își schimbă numele, luând unul imperial) decât domnească. Destule dintre intențiile și acțiunile ambițiosului domn stârnesc nemulțumirea cronicarului. Incitarea „prostimii” (vornicul Lupu era, subteran, „cap tuturor lucrurilor acestora”), sub lozinci antigrecești, împotriva domnului

legiuit (turburare socială amplă pe care Costin o comentează înfiorat constatând deteriorarea „ordinei”: „O! nestătoare și niceodată încredințate lucrurile a lumii, cum vrâstează toate și turbură și face lucruri împotriva! Cândă cu cale să fie frică celorlă mai mici de cei mari, iară cursul lumii aduce de este de multe ori celui mai mare de cei mai mici grije”), năzuința de a-și întinde stăpânirea asupra Țării Românești (Vodă voia să-l înscăuneze acolo pe nevolnicul său fiu, Ion, „om slab și deznodat și de mâni și de picioare, cum n-ari hi fostă feciorul lui Vasilie Vodă, care era ca un leu și la hire și la trup”) și a Transilvaniei, acceptarea ca ginere a prințului lituanian Janusz Radziwiłł (legătură care îi prilejuiește autorului un „excurs teologic”: „Numai cu ce inimă și sfatū au făcut acéia casă după omū de lége calvinească, care este scornită de un mitropolit de Fiandra de supt ascultarea papei de Râmū, peste legăturile săboarelor cu multe dumnezăirești minuni legate. Iară calvinul numai pre singure pohtele sale trupești, osebite de sfânta săbornică beserecă, au scornitū acéia lége, la care, ca la o lége slobodă, în puțină vreme, au cursū toată Fiandra și Englitera”) sau încuscrirea cu hatmanul căzăcesc Bohdan Hmelnițki (alianță pe care Costin aristocratul nu ostenește a o veșteji: „mare netocmală în deopotriva caselor și a hirelor! Aceasta parte era o domnie de 18 ai și împărăției cu bivșug și cu cinste sămănătoare, iară cealaltă parte de doi ani ieșită din țărănie”) i se par cronicarului devieri de neiertat de la o conduită firească.

Admirabil scriitor, cunoscător și cercetător al meandrelor existențiale, Costin transformă nararea domniei lui Vasile Lupu - însuț cu gânduri înalte și vîșuri imperiale care se vor prăbuși din cauza prea marilor lui ambiții - într-o povestire alertă (pilduitoare este, cred, istorisirea complotului pus la cale de Gheorghe Ștefan Ceaurul, căreia îi voi consacra un comentariu aparte), punctată de „momente dramatizate” și de „spații de reflecție”. Căderea lui Vasile Lupu, ce își află sugestive alăturări - într-o comparație ce descinde din modelele homerice - în marile deteriorări tectonice, are, în întruchiparea dată de cronicar, dimensiuni colosale și un „aer” definitiv (spre sublimarea mereu căutatei „pilde”): „Precum munții cei înalți și malurile cele înalte, când să năruiesc de vreo parte, pre cât sânt mai înalți, pre atâta și durăt fac mai mare când să pornescū, și copacii cei înalți mai mare sunet fac, când să oboară, așea și casele céle înalte și întemeiate cu îndelungate vrémi, cu mare răzșipă purceg la cădere, când cad. Într-acesta chip și casa lui Vasilie Vodă, de atâtea ai întemeiată, cu mare cădere și răzșipă și apoi și la deplină stângere au purces de atuncea”.

În multe locuri *Letopisețul* mărturisește această atitudine a autorului său, nutrită constant de un mănunchi de convingeri privind rosturile și limitele celor ce să petrec pe această lume (unde viața îi este dată omului „cu împrumut”, „în datorie” - zisese Costin în *Viața lumii*), depășind și acoperind întru nimicnicie

eforturile oamenilor, neînsemnate jucării ale soartei labile, ale *norocului*. Un *noroc* „orb”, noțiune ce „pare să traducă drama conștiinței prinse în mijlocul unei istorii asupra cărcia [omul] nu are nici un control, care-i rămâne ontologic exterioară, izolată într-o «obiectivitate» oprimentă, dacă nu chiar deprimentă” (Daniel Barbu). Aflat undeva deasupra vâlmășagului și zbuciumului perpetuu pe care îl deslușește în faptele celor trecuți și în cutezanțele contemporanilor, consumând cu nedisimulată - uneori - satisfacție adevărurile în a căror posesie se găsea, Costin *moralizează, etichetează și clasifică* (cu un ochi către acel trecut al *exemplilor*: „cu aceste trecute vremi să pricepem cele viitoare” și cu celălalt către posteritate), neputând să-și ascundă un oftat în care se acumulează multiform compasiunea pentru cei ce se prăbușesc o dată cu implacabila învârtire a teribilei „roți” și înregistrarea, rece și voit cenzurată, a „ispășirilor” imposibil de eludat. Nestatornicia funciară a lucrurilor și veșnica lor schimbare, ale căror mecanisme scapă controlului oamenilor, îi oferă lui Costin nu numai prilejul de a medita asupra rosturilor ascunse (și posibilitatea, literar valorificată, de a prefăce „istorisirea unor fapte” în „narațiune ce utilizează idei”), ci și explicații general valabile - crede el - pentru toate „accidente”, inclusiv pentru cele de substanță socială. „Filosofia” apăsător didactică, „învățătoare”, din poemul *Viața lumii*, este translată în *Letopiseț*, spre a fi utilizată mai cu seamă în planul *moralizării*, căci Miron Costin caută mereu *sensul moral*, animat fiind de intenții de *corijare etică și politică*. „Gândurile mari și înalte” ale principelui ardelean Rákóczy, care se vedea „crai preste crai și domnu preste domni”, nu pot trece, în virtutea unor principii repetat declarate, neamendate de ochiul veghetor al cronicarului. La fel, o ucidere pe care Miron Costin o pune pe seama lui Mihai Viteazul (cărui, la intrarea în scenă, îi rezervase un superlativ socotindu-l „acel vestit între domni”): „Neștiutoare hirea omenească și de primejdiile sale, că apoi preste nu îndelungată vreme așa au pățit și Mihai-Vodă de Baște Giurgiu, cum au făcut el lui Bator Andreieș. Bine dzice Sfânta Evanghelie: «Cu ce măsură măsură măsura-ți-să-va»”. *Apostegma* (formulele cu caracter sentențios, compuse de autor ori împrumutate din „depozite clasice” [livrești sau populare], abundă - ziceam - în *Letopiseț*) îmbracă, evident, straiul cizelat al „filosofării”: „Orbă nărocul la suiș și lunecos a stare la un loc, grabnic și de sârg pornitoriu la coborâș” sau „Neștiutoare hirea omenească de lucruri ce vor să hie pre urmă. Că pentru un lucru sau doao pre voie ce să prilejescă, bietul om purcede desfrânat și începe lucruri preste puterea sa și apoi acolo găsește perirea”. „Ce binele pururea este gingaș și pentru păcatele oamenilor - spune în alt loc Costin, variind termenii și introducând concluzia iminentei sancțiuni - nu în multă vreme stătătoriu. Pentru 40 de pungi ce-i cerea veziriul de la Barnovschi Vodă, ferindă țara de obicei, i-au venit mazilie, neîmplinindă bine patru ani de domnie”.

Amintită în treacă în poemul *Viața lumii*, „roata lumii” („Caută la ce l-au dus înșelătoarea roată”), reprezentarea cea mai răspândită, încă din Antichitate, a „norocului schimbător”, apare în *Letopiseț* atunci când Miron își îngăduie un răgaz în care scrutează neliniștita (și din pricina „gândurilor” contradictorii ale voievodului) domnie a „personajului” complicat ce avea să fie, în cronică, Vasile Lupu: „Și bine au dzis unul: «Bella momentis constant», adecă, «Războaiele în clipala ochiului stau». Că atâta era numai să iè acéla războiu Vasilie Vodă și să se aședze în domniia Țării Munténești. Iară roata lumii nu așea cum gândéște omul, ce în cursul său se întoarce”. Concluzie parțială (povestirea nu trecuse mult de începutul domniei Lupului)? Avertisment dat celor înclinați - ca și voievodul trufaș ce încercase să împământenească la lași fastuosul ceremonial aulic stanbuliot - să neglijeze cumpătarea? Și una, și alta, întrucât ceva mai încolo, către sfârșitul învolburat al aceleiași domnii, cronicarul îl părăsește o clipă pe voievod (debusolat, înfrânt, mișcându-se dezorientat într-o lume „lipsită de ordine” - mai toate elementele ce vor fi puse în lucru de Sadoveanu în romanul *Nunta domniței Ruxandra*, se află în nuvela costiniană), pentru a introduce o paranteză ce are menirea, prin resuscitarea imaginii „roții”, să sublinieze sensul confirmativ al jalnicei situații spre care alunecase strălucitul domn: „Vasilie Vodă vădzându-se în Țara Căzăcească cădzut den domniie, despărțit și de doamna sa, și de cuconi, și de avére (caută la ce duce roata lumii mari case, că ce poate fi mai greu decât acestea? Dzicū că nici moartea), și nici o nădejde nu i-au mai rămas în prieteșugul căzacilor, sângur s-au tras, cu hanul, la Crâm să margă”.

Sfârșit plin de dramatism, prevestit însă de Costin, într-un fragment cu caracter anticipativ, încă din primele pagini consacrate lui Vasile Lupu, printr-o superbă tiradă (turnată, ca mai toate construcțiile letopisețului, în superbe forme ale topicii latinești) împotriva insașietății stăpânilor din toate timpurile (pricină suficientă - în planul „echilibrărilor” etice - pentru declanșarea prăbușirilor) și ocazie - pe care cel mai înzestrat scriitor român al secolului al XVII-lea nu putea să o rateze - de a exersa încadrarea „figurilor” autohtone într-o serie de dispărute glorii, în marginea motivului *ubi sunt qui ante nos* (cu afirmații ce curg una după alta, anaforic cadențate): „O! nesățioasă hirea domnilor spre lățire și avuție oarbă. Pre cât să mai adauge, pre atâta râhnéște. Pofțile domnilor și a împăraților n-au hotar. Avându multū, cum n-ari avea nemică le pare. Pre câtū îi dă Dumnedzău, nu să satură. Avându domnie, cinste și mai mari și mai late țări poftescū. Avându țară, și țara altuia a cuprinde cască și așea lăcomindū la altuia, sosescū de pierdū și al său. Multe împărății în lume, vrândū să ia alte țări s-au stânsū pre sine. Așa s-au stânsū împărăția lui Darie împăratū de Alexandru Machidon, vrândū să supuie țările grecești și toată Machidoniia Darie, i-au stânsū împărăția sa de au cădzutū pre mânuile lui Alexandru Machidon. Așea împărăția Cartaghinii vrândū să supuie

Râmul, au căzut la robii râmlenilor. Așa Piru împăratu vrându să ia Italiau au pierdut, țările sale. Așa, și Mihai Vodă, vrându să fie crai la unguri au pierdut și domnia Țării Muntenesti. Așa și Vasilie Vodă, avându fericite vrămi de domnie în pace din toate părțile, că și țara nu era nici o datorie îngreuiată, fără nici o dodeială despre turci, carii avea începută sfadă cu perșii și într-acele părți sta cu valuri, au începutu svoadă cu Matei Vodă domnul muntescu pentru domnia acei țări, ori că nu-l încăpea Moldova, ca pre un om cu hire înaltă și împărătească, mai mult decât domnească". Maliția cronicarului - subțire - nu lipsește din finalul acestei secvențe. Să notăm însă, dincolo de rigiditățile „schemei” de analiză (în legătură cu a cărei capacitate de cuprindere scriitorul n-a avut nici o îndoială) și de neînțelegerea, constantă (și greu de motivat - s-ar părea - la cel ce va scrie *De neamul moldovenilor*; obiecția aceasta nu este întemeiată, pentru că în spațiul românesc „valorile regionale” au prevalat până târziu), pe care boierul moldovean a arătat-o strălucitei tentative a lui Mihai Viteazul, că cei doi voievozi sunt așezați într-o vecinătate ilustră.

Istoria din culise: Gheorghe Ștefan vs. Vasile Lupu

Să recitim paragrafele 40-56 ale „capului” al șaptesprezecelea din *Letopiseșul* lui Miron Costin. Cronicarul reface aici, cu detalii ce ni-l arată trăitor prin preajmă și cu o „bucurie” a narării produsă de jocul complicat pe care îl relatează, demontând o „uneltire” și cercetând fața ascunsă și dramatică a existențelor omenești, *povestea unui complot* devenit faimos (Neculce îl găsește în memoria „oamenilor vechi și bătrâni” sau poate în *Istoriile domnilor Țării Rumânești*, unde un capitol se cheamă *Gheorghe logofătul moldoveanul ficlenește pă domnu său*), prin aranjament, recuzită, implicații („internaționale”) și consecințe.

„Scena” este cea cunoscută: acel theatron politikon al Moldovei unde se mișcă, „trăiesc” - în cazul de față - un voievod plin de ambiții, boieri loiali și conspiratori, agenți ce străbat drumuri secrete, oștiri gata de năvală; în acest „teatru” montează Miron Costin *drama uneltirii*, în fapt începutul unei tragedii („Căderea lui Vasile Lupu”), anunțată (o „anticipație epică”) prin acea amplă comparație cu deteriorările tectonice („Precum munții cei înalți și malurile cele înalte, cându să năruiesc de vreo parte, pre cât sintū mai înalți, pre atâta și durât facu mai mare...”).

Ceea ce urmează este o remarcabilă *dramă psihologică* „pusă” în povestire, o dramă a fricii, a spaimei, a suspiciunilor, „trăiri” care îi stăpânesc deopotrivă pe uneltitori și pe victima lor prezumtivă, sentimente a căror naștere și sporire este descifrată cu micală și urmărită în exteriorizările pe care le produc (decizii, fapte) într-un „joc” (în care autorul „a-toate-știutor” - aici și

„regizor” - se amestecă, după obiceiul lui, din off, cam sâcâitor) cu pași șovăielnici și hotărâri conjuncturale (adoptate sub presiune) și tardive.

Vasile Lupu, vrea să-i spună de la început autorul (care scrisese *Viața lumii*) unui cititor încunoștințat despre urzirea complotului de către Gheorghe Ștefan (după toate regulile, cu complici „cuprinși cu giurământu să ție taina”), este un ins de lângă care norocul a plecat. Parabola despre fatalistul „Pirū, împăratul epiroșilor” funcționează ca un semnal: este cu neputință să te ferești de ce ți-e scris, mai cu seamă de „primejdia den casă”.

În fața unui Vasile Lupu lovit de o inexplicabilă cecitate (altfel, în experiența lui prevoievodală avea câteva încercări de înlocuire a domnilor, era de obicei precaut, „cu paza în toate părțile și pe la toate părți”, ba - culmea! - fusese și prevenit în legătură cu nașterea manevrei subterane „întăiu de la un turcū la Focșeani și de la munténi”), încrezător și naiv, uzurpatorul, ins viclean și actor abil, joacă cu talent și cu „fața scornită de mare mânănciune” rolul soțului îngrijorat de starea sănătății soției producând și un document - „hârtie scornită” -, tot fals, care să confirme pricina unei plecări intempestive (la întâlnirea cu oștile intervenționiste). Va obține învoirea prea credulului vodă, însoțită de o remarcă de „bun simț” („Ce omū fără cale, logofătul! Știindu-și giupăneasa boleacă, și nu o ține aicea cu sine!”) și de o urare - „Spun să hie dzis Vasilie-Vodă: «Să afle lucrul pre voia sa»” - imediat amendată ironic de scriitor („Neștiutoriū gândul omului spre ce menéște!”).

Temerile, stârmité de „purcesul logofătului, așea, fără nădédje”, își fac apariția, dar reacția întârzie, deși „de a doa dzi după purcesul lui, au început a vedére a suna glas de unguri și de munténi”. Așa cum a știut să cerceteze sufletul voievodului, Costin înregistrează acum, schimbând planul, „tremurul” fraților Ciogolea, complotiști de slab nivel care își vădiseră deja uneltirile la vreme de beție [unde vor fi fost „ochii” și „urechile” lui vodă?], care, părăsiți, oferă unui observator mediū (inexistent, vai!) toate datele culpabilității, „cât pri pășitul lor și pre căutătură, care le-ar hi luat sama le-ar hi cunoscut îndată vina”. Impanicați și refuzând să fugă (ar fi fost „a doa moarte”), ei aleg soluția „trădării” celui ce „trădase”, a cauzei pentru care juraseră. O fac însă cu aceeași lipsă de curaj, deconspirându-i lui vodă, într-un „răvaș” anonim, întreaga mașinație. Scrisoarea - din bogata specie a delațiunii - îi este comunicată cititorului în momentul redactării de un scriitor care pare a fi privit peste umărul celui ce pune vorbele pe hârtie:

„Milostive doamne.

Eu, unul den slujitorii cei streini, mânăncdū pânea și sarea mării-tale dentr-atâtea ai, ferindu-mă de osândă, să nu-mi vie asupra, pentru pâinea și sarea mării-tale, îți fac știre pentru Ștefan, logofătul cel mare, că-ți este adevărat hiclean și s-au agiunsū un Racoții și cu domnul munténescu și sintū gata oștile, și a lui Racoții, și a lui Matei-Vodă, să vie asupra mării-tale. De care lucru adevărat, adevărat să credzi mării-ta că nu este într-altū chip”.

Cu un oarecare ocol (egumenul însărcinat să ducă misiva și legat cu jurământ trece întâi, cum i se poruncise, pe la Iordache Cantacuzino, care, „omū întreg ce era la toată hirea” și bine informat, „s-au lepădat îndată de răvaș”), dar într-o atmosferă ce adună tensiune și o cadență a mișcărilor tot mai sacadată, scrisoarea ajunge în sfârșit în mâinile voievodului. Prin mijloace foarte lumești („mare strânsoare”, „muncă” = tortură), dar și cu sprijin ecleziastic (vlădica Varlaam îi dă „dezlegare” purtătorului), Vasile Lupu - realizând în fine pericolul și făcând gesturi tot mai precipitate - află numele expeditorilor. Arestați, dar încercând manevre absurde întru dovedirea credinței lor (cer îngăduință să plece ca să-l aducă „de grumadzi” pe logofătul trădător), Ciogoleștii îi vor da totuși în vileag pe ceilalți complotiști. Convins că întreaga întreprindere este tardivă (va eșua și o încercare disperată de a-l recupera pe „hiclean”), Vasile Lupu își permite să „monteze” (firește Costin este autorul întregii înscenări) o tragi-comedie minoră în care serdarul Ștefan (un alt conspirator periculos [avea oști pe seamă], mânat spre vodă de un destin potrivnic ce-l face să ignore toate prevenirile și să-l stupefieze chiar pe domn prin această sosire; necrezând că un inamic îi cade în mână, Lupu „în dooă-trei rânduri au trimis să vadză, adevărat au sosit?”) joacă - cu disperare - partitura „recunoștinței ca fidelitate”, morala țintind fixarea unui portret al „ingraturului”. „Povestind” scena, Costin este el însuși: relatarea indirectă a „replicilor” se combină cu restituirea nemijlocită într-un joc în care partenerii tind spre excelență:

„Tare s-au apucat sêrdariul că nu știe nemică, cu mare giurământuri. Și cum să hie el amestecū la unile ca acélea, spre răul stăpânului său, dzicându cu glas: «Cine au fostu, doamne, mai credzut la măriia-ta și cinstit ca mine? Și m-ai scos den obiéle, și den sărac m-ai îmbogățit». I-au dzis Vasilie-Vodă: «Așea știu și eu». Și i-au dzis să margă, să grăiască cu Ciogolea, să audze ce spune Ciogolea-spătariul”.

Jocuri aproape gratuite par toate aceste „interogatorii” și „confruntări”, declanșate de un anchetator sadic și exasperant de ineficient. Tocmai conștiința acestei ineficiențe îl împinge pe Vasile Lupu spre uciderea adversarilor. Soluție grăbit adoptată, „contextuală”, dezaprobată, de un politician versat precum Iordache Cantacuzino: „Și dacă l-am deșteptat [cu vestea venea chiar Miron Costin], îndată au dzis: «Au perit-au cei boieri?» Și dacă i-am spus că au peritū, au suspinat greu, dzicândū: «Ah! Ce s-au făcut!»”.

Costin stă mereu în preajma „personajelor” sale, nu le scapă din ochi, vrea să vadă cum le cuprinde neliniștea, teama, spaima, le cercetează performanțele într-ale persuasiunii („Să apăra sârdariul de toate acelea, ce, ca un vinovat într-acéle sfaturi, să apăra slabū”), le deconspiră din când în când, ba chiar face pe judecătorul, fiindcă nu uită - ca moralist neobosit ce era - că o culpă trebuie pedepsită („Iară osânda trage la plată...”). Își așază însă „eroii”

într-o construcție dramatică desfășurată pe toată acea „scară” (treptat și tensionat) urcătoare către „vârf” și (brusc) coborâtoare spre „deznodământ”, rezervată unui conflict supravegheat cu multă pricepere scriitoricească, face adică în mod onorabil *literatură* repovestind o istorie apropiată.

„Hirea omenească”

Desele opriri ale scriitorului în preajma „hirii” personajelor sale participă, cu o pondere însemnată, la asigurarea „înălțimii” notabile a textului. Costin este primul care știe să privească sub poizghita comportamentelor (fie că e vorba de cel public, fie de cel privat) spre a surprinde imboldurile care le dirijează, întâiul analist care cerne faptele și cuvintele (demersul și discursul) insului ori colectivităților pe care le examinează pentru a ajunge la urzile psihice. Costin face, prin urmare, efortul de a descompune aparențele într-o coborâre către esență (esențe psihice și morale, în primul rând) și practică acest exercițiu cu o consecvență ce transformă eticheta pusă „hirii” (rezultat al unei cercetări atente) într-un fel de pivot al *portretelor* din letopiseț.

„Hirea” aceasta (construct destul de eterogen, în care am putea urmându-l pe Costin - aduna și caracteristicile ce dau așa-zisa *factură psihică*, și pe cele care orânduiesc *ținuta morală* a unui individ - ori a unei colectivități, etnic definită de obicei -, și trăsăturile care alcătuiesc *caracterul* ori exprimările de tip *temperamental*, dar și particularități ce țin de prezența sau absența *capacității de a raționa* [opresc aici „negativările” ce trebuie subînțelese și mai departe], pendinte adesea de o *maturitate deplină și stăpână pe facultățile fundamentale* ori existența unui *echilibru lăuntric*, semn - deopotrivă - al unei *dotări intelectuale relevabile*, al *putinței de a gândi profund* și de a propune semenilor o purtare pe măsură) pare a fi - spune scriitorul - o „textură” primordială inocentă - „neștiutoare firea omenească” -, nu prea greu de modelat prin exerciții pozitive, dar și influențabilă prin pilde rele și gata să coboare spre degradare, ignorantă (în lipsa experienței) în fața primejdiilor ce pândesc, abil mascate, într-o existență cu desfășurări incontroleabile. Capcane, întinse cu pricepere de un destin neștiut, pot provoca depresii imposibil de remediat. Înșelat de succese temporare, „bietul (totuși!) om purcede desfrânat și începe lucruri peste puterea sa și apoi acolo găsește perirea”. Deraierile (ce duc adesea spre „fârșituri amare”, zicea Costin în *Viața lumii*) pot fi provocate de date ineluctabil „omenești” (cel puțin așa pare a ne spune cugetarea ce însoțește căderea lui Rákóczy: „Dară la ce nu aduce nesățioasă hirea omenească la mărire!”), de apetituri individuale („Prea lesne au priimit Mihai-Vodă acestu lucru, ca un om de oști pururea pofitoriu”) cu rădăcini într-un ancestral atras de culpă („zburdeadză hirea omenească peste măsură și zburdăciunea naște

păcatul și pre păcat urmează mânia lui Dumnedzău"), în acea „urzeală” inextricabilă a adâncului sufletului (căreia cronicarul îi pune o emblemă paremiologică: „Lupul părul schimbă, iară nu hirea” - Alexandru Iliăș venca pentru a doua oară în scaun), dar și de „întunecări” ale minții (uneori pasagere). Iliăș Rareș, cel de bună viță („iară acelu Iliăș-Vodă au fost ficiorul lui Pătru Vodă Rareș, și după moastea tătâne-său, lui Pătru-Vodă, căduse la domnie...”), posesor - adică - al unei eredități nealterate, a produs un act irațional (apostazia) în stare să-l „fixeze” în memoria colectivității și în textele ce stăpânesc trecutul („precum scrie Uréche-vornicul”). Iraționalul (marcă a dezordinii, aci una de factură confesională) a descins în acest caz din imoralitate (deși, de obicei, lucrurile au un traseu invers): „[...] ce de bunăvoia sa au lăsat domnia [...] și au mărșu la soltan Suliman și s-au turcitu, la care întunecarea menții au venitu den desfrânate fapte a curviei”.

Nici „hirea” blândă, ca semn dominant al unei monarhii, nu poate avea rezultate mereu pozitive. Moise Movilă, „om blând, mielă de hire, nelacom, nemăruia rău. Multe case de gios, lipsite, au scos în fruntea lăcuiților țărâi”, nu poate governa în sensul real al cuvântului. Absența agresivității și a rigorii seamănă aici a indolență. Ca urmare, deși vremea era pașnică, turcii veniți după bani fac „mare strânsori și sile” și proliferază niște tâlhari impertinenți: „și așa împlușă țara și de oameni răi, cât a vedere cu bulucuri îmbla, de prăda și jecua oamenii și pre lângă orașu”. Haos, cu alte cuvinte...

Polarizarea „hire nestătătoare” (postament al comportamentelor dereglate) - „hire deplină” (omogenizatoare și creatoare a ordinei), pornită (socotește Cristian Livescu, *Scene din viața imaginară*, București, Editura Cartea românească, 1982) de la acea stare zero, neutrală, reprezentată de „firea neștiutoare”, nu convoacă, într-un talger sau altul al balanței, toate cazurile examinate. Pe reprezentanții inamicilor ireductibili, de pildă, nu-i aflăm cu obligativitate în cohorta „negativilor”. Costin evită clasificările, știe să distingă, chiar dacă e vorba de nuanțe. Un mai mare al tătarilor (el agasi) „era om în faptele sale denafară de hirea tătărăscă, așa de blând, lin și la treaba oștii deplin”; pe Saidi pașa, învingător la Florești, în 1660, al lui Rákóczy, „nu-l pot uita turcii până astăzi [...] și acela om era de războinic și tare, cât [precum spunea și ai noștri de dânsul] cu hatmanii cei vestiți în lume poate să se puie hirea lui”. O etichetă, odată pusă, nu devenea inamovibilă. Cazacii (ucraineni), mai mereu producători ai unor impresii dezagreabile („Care hirea lor hie cine va hi vădzut”) îl surprind pe scriitor prin gesturi vitejești într-o situație disperată. Nu le trece cu vederea: „De mirat hirea căzacilor la nevoie! După ce li-au fugit toate capetele și hatmanul lor, ei în de sine în loc au rădicat capu și au legat tabăra și s-au apărat până în noapte...”. O trăsătură (măcar parțial) negativă a „hirii” poate face casă bună cu particularități eminamente pozitive: „Era la hirea sa Barnoschii-Vodă foarte trufaș și la portul hainelor mândru, iară la inimă foarte drept și nelacom și blând”. „Hirea” și inima...

Ereditatea (la Ștefăniță Lupu „multe se cunoștea într-însul dea hirea tătâne-său...”), cu funcții recognoscibile în transmiterea unor trăsături de caracter, și contextul familial nu sunt întotdeauna decisive în configurarea unei situații individuale. Ieremia Movilă („caz” asupra căruia m-am oprit și mai sus) se distingea vădit („Nu era în ceia hire singur Ieremie-Vodă”) de apucăturile celor din imediata sa apropiere (mai ales de soția sa, cumplita „doamnă a Ieremiei-Vodă”). Costin îi face un portret pozitivând - ca și în alte rânduri - prin negativare niște „negative”: „ce era om întreg la toate, nerăpitor, nemândru, nevărsătoriu de sânge, blându, dumnădzăiesc”.

Dacă în cazul colectivităților (și Costin - precum Dimitrie Cantemir mai târziu - îi cercetează mai ales pe *ai lui*) „hirea” (sau „obiceaiul”) își alătură calificări mai cu seamă non-pozitive („hirea sa a moldovenilor”, „hirea neamului” fiind îndemnată spre „dobândă”, jafuri, certuri ori „lacomă la înoituri”) și de bună seamă cam monotone, în cercetările individuale *conceptul* capătă largime, el precizându-și sfera de cuprindere (care nu este mereu aceeași) și definindu-se prin trimiteri foarte concrete. „Deplin la toate și întreg la hire” înseamnă, în cazul lui Radu Mihnea (voievod prețuit cu deosebire de un Miron Costin care îi constată și lipsele), o autoritate inalterabilă („cuvântul ce-l grăia ca o pravilă era tuturora”) și un spirit de dreptate de nimic viciat: „giudețele cu mare dreptate și socoteală, fără fățarie, cu cinste, iară nemăruia cu voie vegheată”. Pe seama acestui voievod, plasat în rândul „înțelepților”, Miron Costin pune și o succintă „pareneză” ce adună câteva sfaturi despre cum i se cade domnului să judece, să se poarte cu boierii, foarte importanți - categorial - pentru stabilitatea țării: „Pentru boieri dzicè: «De mare folos și cinste este domniei și țărâi boierinul înțeleptu și avut, că dacă are domnul cinci-șase boieri avuți, nici de o nevoie a țărâi nu să tème»...” sau: „Boierii la mare cinste avè și dzicea: «Pre un om, dacă-l boierește domnul, nu încape să-l suduiască. De nu să poartă cum să cade unui boieriu, să-l scoață și să puie altul în locu, iară a-l sudui, sau să nu i se treacă cuvântul grăit cu cale, nu să cade»”. „Hirea adâncă” a lui Gheorghe Ștefan (sintagmă precedată de încă două, întregitoare: „om deplin”, „cap întreg”) pare a se rezema pe o judecată completă, produs al unei inteligențe peste medie: „La învățături solielor, cărților la răspunsuri, am audzit pre mulți mărturisind să hie fost covârșind pre Vasilie-Vodă”. Cam aceleași sunt datele pe care se sprijină și așezarea lui Ștefan; pârcălabul de Soroca (fizicește un fel de Quasimodo; Costin zice „Essopū”), între cei „deplini la hire”, adică între „constructorii” organizărilor de tot soiul, cu reflexe bune în viața comunității și a statului: „Om de mirat la întregiia lui de sfaturi și de înțelepciune, cât pre acéle vremi de-abia de era pământean de potriva lui, cu carile și Vasilie-Vodă sângur, deosebi de boieri, făceau sfaturi și cu multe ceasuri voroavă, așa era de deplin la hire”.

Îl las pe cititor să așeze lângă aceste modele într-ale „hirii” pe unul dintre reprezentanții tagmei care, prin prestații dirijate de facturi psihice distructive (suport al unor năravuri pe măsură), nășteau „buiguirea”, dezordinea (politică, socială), instabilitatea, crima, haosul; pe Ștefan Tomșa - de pildă - „[...] mare vărsătoriu de sânge, gros la hire și prostatec”.

Informațiile pentru străinătate

Nu vreau să las la o parte scrierile în limba polonă ale lui Miron Costin, așa cum se întâmplă în unele sinteze de istorie a literaturii române, unde ele sunt expediate în grabă ori chiar ignorate complet. Zăbovesc asupra lor (*Poema polonă* am examinat-o deja) din câteva pricini:

Întâi pentru că aceste texte aloglote - *Cronica polonă* în cazul de față - au însemnătatea lor în cuprinsul operei istoriografice costiniene. Apoi fiindcă aceste compuneri în polonă au a da seamă, prin existența lor, și literaturii române vechi, posesoare - la fel ca alte literaturi europene medievale - și a unor alcătuiți în alte limbi decât în cea românească. Sunt însemnate aceste scrieri și fiindcă ele participă la o activitate intelectuală ce începuse - prin Năsturel și Milescu - în secolul al XVII-lea și va continua, amplificându-se și atingând „vârful” prin Cantemir la începutul veacului următor: *dialogul cărturarilor români cu confracții lor din străinătate*. Ele sunt, în fine, importante pentru că semnaleză și semnifică acumulările și distilările petrecute în gândirea istoricului Miron Costin, sedimentările și rafinările ce vor duce la înfăptuirea celei mai însemnate - cred - opere a lui: tratatul *De neamul moldovenilor...*

Cronica polonă (cu titlul ei în original *Chronica ziem moldawskich i multańskich*) este un text scris la cerere. Solicitarea venea, în anul 1677, din partea lui Marek Matczyński, comis al Coroanei poloneze (Polonia era atunci tot mai interesată de campanii militare spre sud-est), și i-a parvenit lui Costin prin intermediul lui Jan Gniński, palatin de Kulm, șef al unei ambasade ce bătea drumul Stanbulului. Miron Costin a redactat cu destulă rapiditate textul (semn că informația ce va fi turnată mai târziu în *De neamul moldovenilor...* era strânsă în bună măsură; e posibil ca prima redacție a tratatului să fi fost deja alcătuită, într-o limbă polonă onorabilă, și, om al vremii sale și al uzanțelor, i-a dat forma literară a epistolei. Izvoarele sunt puține (Laurențiu Toppeltin, culegerea (neidentificată satisfăcător încă) *Despre cele patru monarhii, Istoriile romane*), dar textul este fluent iar știrile, istorice, etnografice, geografice (menite să ofere cititorului polon o imagine asupra spațiului românesc și asupra istoriei vechi a poporului român, suplinind astfel lipsurile din istoriografia poloneză) sunt sintetizate în chipul acelor dense enciclopedii, atât de populare în Veacul de Mijloc. Aș cuteza să reiau o opinie formulată de

I. C. Chițimia în primul volum al tratatului academic de *Istorie a literaturii române*, nebăgată în seamă din păcate, și să văd în *Cronica polonă* (ca și în *De neamul moldovenilor*) o lucrare de felul mult cititelor cosmografii (nici *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir nu se află prea departe de această specie).

Furnizându-le polonezilor știri despre antichitatea românilor, ce începea cu războaiele dacice și cu colonizarea provinciei cucerite, evenimente păstrate apoi prin vreme de urmele vechii civilizații (podul de peste Dunăre, șanțul troian, cetățile zidite - crede cronicarul - de romani și de daci etc.), știri care în cărțile istoricilor poloni nu erau în circulație (deși Kromer cunoștea destule despre originea romană a românilor și despre latinitatea limbii lor) ori parveniseră în forme corupte (colonizarea Daciei prin romani izgoșiți din metropolă - reflex vulgarizat al unui loc comun cărturăresc - „Dacia ca loc al exilului”), Miron Costin nu făcea decât să le prezinte informații cu care scriitorii de istorie ai Europei umaniste manevreau în chip curent. Vreau să spun că, fără a face mari eforturi, cititorii polonezi ar fi putut găsi aceste date și în alte lucrări prezente în bibliotecile Apusului.

Importanța cărții lui Miron Costin trebuie măsurată cu deosebire în interiorul istoriografiei românești și al culturii românești. Cu instrumente moderne (care abia dacă ne lasă a-l zări pe cel care scrisese *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaronvodă încoace*) Costin dezgroapă un trecut - cel al românității -, formulează câteva idei fundamentale, precizează o identitate și zidește o conștiință. Acte cruciale. Acestea se cad a fi subliniate și nu erorile (originea „tătărăscă” a dacilor, datele războaielor cu romanii, șirul împăraților Romei etc.) sau reflexele unor tradiții care „pigmentează” ici-colo istorisirea, precum purcederea cuțovlahilor (pe care istoricul îi pomenește cam în același timp cu Dosoftei) din soldații romani rămași în Peninsula Balcanică din cauza infirmităților.

Pentru Costin (ca și pentru Cantemir mai târziu) obârșia românilor este curat romană. Acești coloniști din care se vor naște românii au locuit necurmat în Dacia, suportând loviturile succesive ale barbarilor, retrăgându-se în munți (faimoasa „retragere în munți” pe care o va teoretiza și Cantemir), rezistând, cu un cuvânt: „[...] coloniștii lui Traian care s-au menținut multă vreme prin cetăți și în locuri mai tari, neputând să se împotrivescă unei așa de mari mulțimi de tătari („nume generic” pentru barbarii năvălitori - D.H.M), căreia i se adăugau mereu alții, au plecat din aceste locuri, și unii dintre cei mai de frunte s-au dus înapoi în Italia, alții de aici de la noi au trecut peste munți și s-au așezat în Maramureș pe râuri chiar în mijlocul munților [...] iar alții din Țara Muntenescă de asemenea s-au așezat în munți pe râul Olt. Și așezarea lor în aceste locuri a ținut multe veacuri, căci socotesc aceste vremuri la o mie de ani și mai bine [...]”.

Știindu-și originea, acești români, a căror unitate națională este indiscutabilă (pe munteni Costin îi socotește „rude și frați”), au conservat

pentru sine numele strămoșilor: „Numele cel mai adevărat, autentic, de la primul descălecat prin Traian este rumân sau romanus, care nume acest popor l-a păstrat întotdeauna între dânșii [...] până astăzi același nume este dat îndeobște și muntenilor și moldovenilor și celor ce locuiesc în Țara Transilvaniei. Rumân este un nume schimbat la curgerea anilor din roman; și astăzi când întreb pe cineva dacă știe moldovenește, spun: știi românește, aproape ca: scis romanice. Un alt nume ei însuși nu au primit între dânșii niciodată”. Străinii care au venit în atingere cu ei le-au simțit romanitatea și i-au numit „cu același nume ca și pe italieni”.

Limba acestui neam i se arată istoricului a fi „cea mai strălucită dovadă a acestui popor, de unde se trage”. Ea „este adevărată latină, stricată ca și italiana”, demonstrându-și covârșitor originea. Ca și Ureche, Costin dă exemple - 57 de substantive și 30 de verbe: *lingua-limbă, anima-inimă, herba-iarbă, aqua-apă, manduco-mănânc, scribo-scriu ș.a.m.d.* - greșind firesc în câteva locuri, dar judecând ansamblul lingvistic produs în urma trecerii prin vreme corect, cu considerarea participărilor din graiurile celor cu care românii au venit în atingere: „[...] o parte însă mai mică, și substantive și verbe, au în sine împrumuturi din toate limbile vecine, dar mai mult din cea slavă, iar mai puțin din limbile ungurească și turcească”.

Această cronică, scrisă în limba polonă în anul 1677, făcea istoriografiei și culturii românești un serviciu imens: *restituia, reconstruia Dacia* ca matcă a nașterii unui popor și cerceta istoria veche a acestui popor din unghiul alcătuirii naționale, unitare. N-a ajuns Costin la ideea unității politice - observa cineva, fără să-i reproșeze acest neajuns. Credem că nici n-ar fi putut. A găsit, însă, și a rostuit toate pietrele trebuincioase pentru fundamentarea acestei idei.

Să-l mai ascultăm o dată pe Miron Costin, acest scriitor care a avut o relație specială cu *timpul* devenit *istorie* : „Letopisețele nu sîntu numai să le citească omul să știe ce au fost în vrémi trecute, ce mai multu să fie de învățatură, ce ieste bine și ce ieste rău și de ce-i să se ferească și ce va urma fiecine...”.

„Este posibilă o literatură română fără Miron Costin?” - îl întreba, într-o scrisoare G. Călinescu pe Al. Rosetti.

161. Ion Neculce sau anecdoticul în istorie

În sfârșit, un cronicar de la care s-a păstrat un manuscris cu „valoare de autograf”

Nu avem nici de la Ion Neculce manuscrisul original al cronicii. Ar fi fost prea frumos... S-a conservat, în schimb, o copie (în prezent la B.A.R., sub nr. 253) făcută - verosimil - *sub supravegherea lui*, purtând semnele vădite ale

verificării făcute de autor (completări - uneori câteva pagini -, corecturi, mici intervenții ș.a.m.d.). Este versiunea care a servit drept text de bază pentru ediția întocmită - în 1955 - de Iorgu Iordan, republicată apoi, integral sau cu prescurtări, de mai multe ori (1959, 1960, 1963, 1968, 1972). Până la apariția ediției elaborate de Gabriel Ștrempel (1982).

O apreciere, ce se întemeiază pe „caracterul popular” al tipului predominant de povestire utilizat în cronică și, la fel, pe „tipările populare” ale limbii lui Neculce, a străbătut netulburată timpurile trecând de la un istoric al literaturii noastre la altul: „Neculce nu era un cărturar: desigur că nu știa nici o altă limbă decât a țării, pe care o știa însă minunat, cu toate măiestrele ei întorsături și frumusețea și bogăția vocabularului ei, și grecește” (Nicolae Iorga); „Afară de aceasta Neculce are vederea proaspătă, poetică a omului necărturar, cu a percepția firesc metaforică” (G. Călinescu); „Spre deosebire de Ureche și de Costin, Neculce nu e ceea ce se cheamă un cărturar...” (Nicolae Manolescu). Și am putea continua, dar nu are rost. Formularea aceasta, acceptată de foarte mulți savanți, vede în masivul *Letopiseț al Țării Moldovei*, ca și în culegerea de legende ce îl precedă, opere ale unui „povestitor” înăscut, ale unui narator dăruit de Dumnezeu, dar lipsit complet de șlefuire cărturărească. O asemenea judecată trebuie măcar amendată.

Teza „lipsei de cultură” a acestui nepot al Cantacuzinilor moldoveni, trăitor o vreme și în mediul rudelor cantacuzinești din Țara Românească (în preajma stolnicului Constantin Cantacuzino!), nu credem că mai poate fi acceptată. Viitorul cronicar trebuie să fi beneficiat de instrucția rezervată fiilor de boieri, care nu era deloc neînsemnată. A știut, categoric (este și părerea lui Iorga), grecește. (Se pare că a și tradus un cronograf din această limbă, într-un manuscris ce cuprinde redacția de tipul Danovici a cronografelor tălmăcite din grecește, a fost recunoscut în mai multe locuri scrisul lui Neculce.) Chiar dacă n-a mai învățat slavonește (deși idiomul nu căzuse complet în desuetudine), a deprins - cu siguranță - graiul ucrainenilor (între care a trăit atâta amar de ani) și destule elemente ale „limbajului militar și administrativ” rusesc (Iorgu Iordan a alcătuit „liste” fastuoase de vocabule din cronică aparținând acestor limbi). A fost acest Neculce, în orice caz, un ins cu lecturi apreciabile (la Vatican se păstrează o copie a *Ceasornicului Domnilor*, în traducerea lui Nicolae Costin, copie care a aparținut lui Ion Neculce; la sfârșitul tălmăcirii cronicarului - sau copistul, dar categoric la îndemnul lui Neculce - a extras o culegere de fragmente apoftegmatice, sentențe, maxime, ziceri cu caracter sapiențial, principii de viață etc.; excerptele din cartea lui Guevara poartă titlul - se putea altfel? - *O samă de cuvinte* - vezi Ion Dumitriu-Snagov, în „Manuscriptum”, 1986, nr. 4, p. 50-60, 1987, nr. 2, p. 68-76), un prețuitor al cărții („aplecarea către cărturărie” funcționează frecvent ca indicator în judecățile sale caracterologice). Nu putem vorbi, desigur (era de părere și

George Ivașcu), despre un Neculce erudit (precum contemporanii săi Constantin Cantacuzino, Nicolae Costin ori Dimitrie Cantemir), dar, iarăși, nu putem primi teza „lipsei sale de cultură” și imaginea (derivând din ea) a naratorului „înnăscut” (dotat cu o memorie „prodigioasă” [?]; textul său abundă în nume, date, liste), autor al unei opere ce ar fi ignorat cizelările propuse de adstratul cultural. Ar trebui adăugată acestor considerații și ipoteza - foarte interesantă - emisă de Gabriel Ștrempel și care face din opera lui Neculce rezultatul unui exercițiu scriitoricesc de durată, cu reveniri și șlefuiuri ce ar putea explica mai bine limpezimea cristalină a versiunii definitive. În locul unui condeier ce se așază la lucru la vreme de bătrânețe, după 1733 (cum a zis Iorga - interpretând o informație din *Predoslovie* - și după el mai toți istoricii literaturii române), am avea de-a face cu un Ion Neculce preocupat mulți ani la rând de cele două cărți ale sale. Citind alte „cărți de istorie” pentru a le alcătui pe ale lui. *Letopisețul* pare să fi cunoscut două redacții: prima a fost începută în anii exilului (când a redactat povestea domniei dintâi a lui Nicolae Mavrocordat și „aventura” cantemiriană) și isprăvită către 1730 (vreme când a așezat pe hârtie istorisirea evenimentelor petrecute între 1661 și 1709); cea de-a doua redacție, păstrată în manuscrisul în care va face și completările autografe, a fost alcătuită după 1733, unele „domnii” fiind realmente „filmate”. În anii cât a stat departe de țară Neculce a scris și șirul de legende adunate sub titlul *O samă de cuvinte. Predoslovie*, textul care i-a îndemnat pe cercetători să proclame un istoric care scrie la senectute, pare a fi fost redactată (prezența ei în manuscrise sugerează această plasare) în 1743-1744, puțin înainte ca autorul să se stingă, dar oricum după revizuirea la care el a supus redacția din ms. nr. 253 de la B.A.R.

Neculce a avut, indiscutabil, geniu, un geniu al istorisirii (dar și al construcției narrative), materializat într-o țesătură epică remarcabilă. Doar perfecțiunea poate genera impresia de simplitate, pentru că, în fapt, scrierea lui Neculce nu este deloc „simplă”. „Admirabil monument filologic și literar - observa undeva Șerban Cioculescu -, letopisețul nu este foarte accesibil oamenilor fără deosebită cultură”. Neculce este (suntem iarăși de acord cu părerea lui George Ivașcul) întruchiparea (ca rezultat) a unei mari culturi, cea românească, cu întemeietori între care trebuie prenumărați nu numai Ureche și Miron Costin (pe care Neculce i-a citit, „lecțiile” lor sunt vizibile peste tot în letopiseț), ci și istoricii din veacul al XVI-lea și de mai înainte.

Așezându-și lucrarea de istorie în continuarea operei predecesorilor, Neculce își dezvoltă, într-o manieră proprie, izvoarele folosite pentru alcătuirea *Letopisețului Țării Moldovei de la Dabija-Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat*: „Însă până la Duca-Vodă cel bătrân l-au scris di pe nește izvoade ce au aflat la unii și la alții și din audzitele celor

bătrâni boieri; iară de la Duca-Vodă cel bătrân înainte, până unde s-a vidè la domnia lui Ion-Vodă Mavrocordat, nici de pre un izvod a nemănu, ce au scris sânghur, dintru a şa ştiinţă, cât s-au tâmplat de au fost în viaţa sa. Nu i-au mai trebuit istoric strein să citească şi să scrie, că au fost scrisă în inima sa".

Istoricii, suspicioşi fireşte, n-au luat această comunicare ad litteram. În 1666, când începea domnia lui Gheorghe Duca „cel bătrân”, Neculce nu se născuse încă. A lipsit apoi din Moldova câţiva ani (refugiul la Cantacuzinii din Ţara Românească) la vârsta adolescenţei, iar alţi nouă ani i-a petrecut în Ucraina şi în Polonia. Tradiţia istorică orală („din audzitele celor bătrâni boieri”) trebuia admisă, fireşte, printre „surse” (a fost evocată astfel însemnătatea istorisirilor pe care Neculce le va fi aflat de la bunica sa Alexandra, „Iordăchioaia vistierniceasa”), dar cercetarea unor izvoare scrise le-a apărut istoricilor ca o operaţie obligatorie. Cum chestiunea nu este rezolvată definitiv, vom transcrie aici opinia lui Al. Piru, înclinat să vadă în cronicar un iscoditor (nedeclarat) prin mai multe scrieri: „[...] trebuie admis că [Neculce] va fi consultat totuşi letopiseţul anonim 1661-1709, cronicile lui Nicolae Costin şi Axinte Uricariul despre Nicolae Mavrocordat, cronica racoviţeană şi cronica ghiculească până la 1730 [...] Nu este exclus ca pentru perioada 1661-1729 să fi avut la îndemână şi cronici ale Ţării Româneşti, îndeosebi letopiseţul Bălenilor şi cronica lui Radu Popescu. S-ar explica în acest fel unele coincidenţe, apariţia unor episoade comune, asemănările de atitudine” (*Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, Bucureşti, 1977, p. 322-323). Îi alăturăm, spre comparare, şi opinia lui George Ivaşcu, cercetător care acordă credit spuselor lui Neculce: „Deşi unii istorici literari au pus la îndoială această mărturie, presupunând că Neculce a putut consulta cronicile anterioare pentru aceeaşi perioadă (Pseudo-Nicolae Costin, Nicolae Costin, Pseudo-Muste, Axinte Uricariul, Cronica Ghiçuleştilor), examenul comparativ al textelor demonstrează, mai curând, că autorul este sincer şi că, dacă a consultat un izvod scris, nu e altul decât cel identificat şi publicat în 1913 de Constantin Giurescu [*Letopiseţul Ţării Moldovei de la Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir*, 1661-1705, Bucureşti, 1913], pe care şi-l însuşeşte laborios adăugându-l, pe alocuri modificându-l, uneori polemizând cu el [...], însoţindu-se de el pas cu pas” (*Istoria literaturii române*, vol. I, Bucureşti, 1969, p. 273).

Între copiile ce ne-au transmis cronica lui Neculce există, din fericire, una (păstrată la Biblioteca Academiei Române, sub nr. 253) care - ziceam - a fost făcută, verosimil, sub supravegherea autorului, are adică în câteva locuri completări şi corectării autografe ale cronicarului.

Întâia editare a letopiseţului o datorăm lui Mihail Kogălniceanu: *Letopisişul Ţării Moldovii de la Dabija v.v. până la domnia lui Ioan*

Mavrocordat v.v. (1662-1743). Cuprizând și o samă de cuvinte (anecdote) pentru domni și pentru țară ce nu se află în letopisețele Costineștilor, în Letopisețele Țării Moldovii, vol. II, Iași, 1845, p. 193-464, versiune reluată în Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei, vol. II, București, 1873, p. 174-416.

Utilizând ms. nr. 253, pomenit mai sus, Iorgu Iordan a dat, în 1955, ediția modernă cu cea mai largă răspândire. O foarte pretențioasă ediție filologică a cronicii neculciene a realizat - arătam și mai sus - în anul 1982, Gabriel Ștrempel.

Istoricul „obiectiv”

Formulările privind lipsa de părtinire a „judecăților” lui Neculce, cu care ne întâmpină mai vechile cărți de istorie a literaturii române, vin dinspre Nicolae Iorga impresionat - verosimil - de parcimonia cu care cronicarul distribuia *lauda* și crezând declarațiile aceluia. Neculce nu pornise a scrie la porunca vreunui domn sau pentru a apăra interesele vreunui „partid”. Era, prin urmare, un „independent” (dezlegat de orice angajament cu excepția intereselor „de castă”, pedestal, măcar în parte, de neocolit al opiniilor) care proclamă obiectivitatea propriului demers: „să nu gândiți că doară pre voia cuiva sau în pizma cuiva, ce precum s-au tâmplat, cu adevăr s-au scris”. El se drapează în toga istoricului imparțial, pentru că îl citise pe Miron Costin, dar - ca și acela - cronicarul preface în povestire un tablou al Moldovei pe care îl alcătuieste el și nu tabloul veridic al Moldovei în care trăise; nu trucează realitatea, face doar efortul de a cenzura pe alocuri și de a așeza în text „selecții de fapte” produse de o grilă foarte personală. Confruntat ulterior cu știrile cuprinse în alte izvoare, Neculce nu va scăpa de denunțarea pentru lipsă de obiectivitate, dar - observa cu dreptate Mihai Berza - o mare personalitate „tocmai prin intensitatea reacțiilor sale este mânăată spre ceea ce numim lipsă de obiectivitate și, până la urmă, ce pierdem într-o parte câștigăm într-alta, anume în acuitatea observației asupra unei realități atât de complexe în sine”. Câștigul, în acest caz, a fost, neîndoielnic, de partea literaturii...

Sub declarata nepărtinire se ascunde un ins „malitios, vindicativ [avea - constata undeva Șerban Cioculescu - o memorie dantescă în privința polițelor de plătit], subiectiv, bârfitor și pamfletar”, „un Radu Popescu fără tragedii ireversibile care să toarne în cronică venin negru” (G. Ivașcu), un autor capabil să dea scrierii sale - pentru care adunase și aglomerase în depozitele memoriei amănunte de tot soiul (a avut o adevărată plăcere a evenimentului și o ineputabilă curiozitate) - o remarcabilă „complexitate pamfletară” încheagată din „ciudă și vaiete, din coloare și încărcătură” (G. Călinescu).

Lumea pe care o contemplă Neculce (o „lume” cu prieteni puțini și cu inamici - ai lui și ai Moldovei - numeroși), dens populată cu indivizi și grupuri în perpetuă agitație, pare a fi stăpânită de o neostoită poftă de putere, egalată - poate - doar de insașiabila dorință de a agonisi cât mai multe bunuri. Aceste două „țeluri” - pe care cronicarul le vestejește de la înălțimea platformei moralizărilor emise incontinent - pun în mișcare „personaje” care uneltesc, conspiră, aleargă cu „pâra” (o „pâră” făcută pe față, căci vremea drumurilor tainice trecuse) la Poartă, încearcă să obțină prin mijloace subterane autoritatea politică spre a putea manevra, înșeală, despoaie, jefuiesc cu nesfârșită inventivitate. Toate acestea vor constitui culpe grave, abateri care, pe acel „traseu al ispășirii” demult descifrat în istoriografia noastră (teoretizat de Miron Costin), îi vor îndrepta pe făptași către cuvenita sancțiune, dictată de o Divinitate încrunțată, ce nu prea își lasă deslușite intențiile și poate uza de instrumente foarte diverse (tradițional, gesturile ostile ale turcilor sunt considerate și ele exprimări ale pedepselor suprafirești). Marele logofăt Dumitrașcu Ceaurul („sfetnicul de domn rău [...] orbit de răutate fiind, gândește și-i pare că nemerește și pe urmă mai rău să greșește, că pe urmă răul cel mare și osânda cade pe capul lui”), cel ce avusese ideea diabolică a instituirii „văcăritului” va ilustra, prin fioroasa-i expiere, relația inexorabilă (veterotestamentară ca tipar) dintre culpa și sancțiune (ca și teza transmisibilității vinei): „Cădzu blestemul mai degrabă [...] că-i scurtă Dumnedzău viața. Că muri cum îi mai rău, în dub frențit, și i să istovi și casa lui și 3 ficiori a lui ce-au avut”. Uneori, „mânia divină” produce conjecturi care grăbesc decizia. E cazul pieirii Brâncoveanului (cel ce se amesteca neconținut în treburile Moldovei), când acțiunile vizirului Gin Ali-pașa, „păgân turbat și mare sorbitoriu de sânge asupra creștinilor”, și manevrele ignobile ale Cantacuzinilor s-au cumulat cu alte intervenții agravante: „au început și solii moschicești a-l pârî, și Șfedul, și de multe părțile, cum este mânia lui Dumnedzău”. Alteori sentința cade sec, fără convocarea factorilor adiacenți: „Așe au plătit și Dumnedzău Ducăi-Vodă precum au făcut și el altora”.

→ Voievozilor Neculce le conservă statutul fixat de tradiție („Deci bine ar fi, fraților, să nu vă îndesați a pârî domni, că-s stăpâni și pomăzanici a lui Dumnedzău”) și recomandă, în cadrul unor condiții ce ar putea fi prielnice stabilității (constatase el însuși roadele tentativelor de destabilizare), supunere și ascultare: „Ori cât ai fi în cinste la vreun domn, bine este să-l slujești cu dreptate, că și de la Dumnedzău ai plată”. Sfatul acesta își pierde însă valabilitatea în cazul acelor domni care impuseseră o politică fiscală exagerată (aveau datorii mari; Neculce transcrie sumele fabuloase ce trebuiau plătite feluriților reprezentanți ai puterii suzerane), precum Constantin Duca, inventator al „văcăritului” („de vac-un zlot și de cal un leu să dè tot omul, de să trage acel obicei spurcat pân-astădzi în pământul nostru”), sau al celor care

cutezau să atenteze - tot prin dări, desigur - la privilegiile boierilor. Cum a făcut Gheorghe Duca (Neculce, autor al unui „studiu” asupra fiscalității în Moldova, cerut de vodă Constantin Mavrocordat, transcrie cu minuție): „Scos-au hârtii pe țară, mari de 6, de 8 unghi, și câte n-au îmbrăcat pe fețe le-au dat năpăști prin sate. Și după ce au dat tablele în visterie, au aruncat orânduiele pe hârtii de un galbăn, 16 galbeni. Care luasă hârtie de șesă galbeni îi făcè mai bine de o sută. Și dacă nu găsiè cu ce plini de la om, lua altuie pentru acela. Și pe unde era pustiu, făcè pre zlotaș de plătiè de la casele lor. Și-i bătè pe zlotași cu buzduganul, de au omotât vro doi, trii. Deci vădzând că mor de buzdugan, au făcut un băț în optu muchii, de bătè pe boieri și pe zlotași cu bățul. Și-i punè pe boieri dājdi, și-mprumuta peste puțința lor cât nu să mai putè plăti [...] Că era pline închisorile de boieri și grosurile de cei săraci de-i bătè și-i căzniè cu capetele pèn garduri, și leșinați de foame, și bărbați și femei. Și muriè prin grosuri”.

Destul de consecvent în aceste judecări (în care unii exegeți au văzut și o trăsătură a simpatiei pentru „țara” oprimată), Neculce ostenește uneori în a „înnegri” ori își schimbă, suspect, opinia. Nicolae Mavrocordat, nu prea bine dispus către boieri în prima domnie, este acoperit cu laude la a doua venire pe tron, căci intervine pentru primirea în țară a cronicarului pribeag; Mihail Racoviță, în a treia sa domnie, nu mai este „zăludul” încondeiat mai înainte, întrucât sub oblăduirea sa Neculce își redobândește bunurile confiscate - vodă devine „om foarte chivernisitor bun”; Grigore Ghica, un individ moral degradat (și Neculce nu-l iartă), arată multă „milă” pentru țară; nimic de mirare - Grigore al II-lea Ghica îl făcuse, în două rânduri, mare vornic; în fine, și Constantin Mavrocordat, de neiertat în prima domnie, îi produce istoricului - la revenire - o impresie solară. Îi bombăne cu destul parapon și pe voievozii care încercau să „reîmprospăteze” compoziția boierimii, făcând în fapt tentative de a-i lipsi pe cei „în funcție” și coborători din vechile case aristocratice de autoritatea economică și politică: „Că era boierii de la o vreme prè supărați pe Cantemir-Vodă, că era la curte boiernași, tot ficiori de mojici codreni și gălățeni. Și dzicè Cantemir-Vodă că domnul face neamurile, domnul le stânge. Și-i era urăți feciorii cei de boieri, să nu-i vadză într-ochii, de pe cum îi era nătura lui”.

Am zice că Neculce nu suportă „concurența” de orice fel ar fi fost. S-a făcut mult caz, într-o anumită vreme (dar și mai încoace), de antigrecismul lui Neculce (grec după tată, nepot al lui Iordache Cantacuzino, după mamă), nelipsind exagerările ce tindeau a transforma răbufnirile sale din acest plan într-o veritabilă „doctrină” xenofobă (pusă și ea în relație” - de unii cercetători - cu un soi de „patriotism” exrimat „psalmodic”, de alții - cu un „autohtonism” anchilozant), nebăgându-se de seamă - cred - că îndârjirea și vehemența pe care scriitorul le cheltuie neistovit (literar, secvențele apar cu totul remarcabile) sunt îndreptate de fapt împotriva unor adversari care apucaseră să dovedească, în

eforturile lor de a se înavuți rapid, un apetit nemăsurat și abilități neîntâlnite încă. Nu avem de ce să suspectăm de nesinceritate lamentările, zise pe glas înalt, prin care Neculce deplânge soarta țării căzută sub crunte împilări (căci cronicarul nu-i cruță nici pe spoliatorii dinlăuntru), dar nu putem să nu observăm că mijloacele sale de atac sunt identice cu cele utilizate de autorul *Letopisețului Cantacuzinesc* (și acela făcea o netă distincție între Cantacuzini, boieri „pământeni”, și grecii veniți de curând în țară) într-o destul de subtilă manevră de transferare a responsabilităților. Sigur, denunțările neculciene au patetism (pe fondul inspectării unor moravuri): „Oh! oh! oh! săracă Țară Moldova și Țară Muntenească, cum vă pitreceți și vă dezmerdați cu aceste supărări, la aceste vremi cumplite, și fără de milă de stăpânii noștri, care singuri noi Ț-am poftit și Ț-am aflat! Nu ne săturăm de domni de țară, nici de măritat fetele după pământeni, ce dzicem că-s proști și săraci. Și alergați la cei străini, greci, de-i apucaț cari di cari să vă fiți gineri, că-s cilibii și bogăți, și le dați moșii și-i puneți în capul mesii. Iată la ce am venit!” și, evident (ca în această cea mai izbutită pagină a letopisețului, unde, lângă o retorică „excusatio propter humilitatem”, face o listă de „impossibila” la fel de expresivă), multă vervă pamfletară: „Așe socotesc eu cu firea mē această proastă: când a vrē Dumnedzāu să facă să nu fie rugină pe fier, și turci la Țarigrad să nu fie, și lupii să nu mănânce oile în lume, atunce poate nu vor fi nici greci în Moldova și în Țara Muntenească, nici or fi boieri, nici or putē mânca aceste doao țări cum le mănâncă. Iar alt leac n-au rămas cu condeii mei să mai pomenescū, ca să pot găci. Focul îl stângi, apa o iezăști și o abați pe altă parte, vântul când bate, te dai în laturi, într-un adăpost, și te odihnești, soarele întră în nori, noaptea cu întunerecul trece și să face iar lumină, iar la grec milă sau omenie, sau dreptate, sau nevicleşug, nici unele de aceste nu sânt, sau frica lui Dumnedzāu”.

Altfel, însă, îndârjit contra reprezentanților aceluia flux, ce a fost numit de istorici „pre-fanariot”, Neculce nici nu bagă în seamă actul (care n-ar fi trebuit să treacă neobservat de un istoric) al întreruperii domniilor pământene și începerea lungului șir de stăpânitori veniți din Funar.

Autorul și propria-i „imagine”

Comentând un pasaj precum cel de mai sus, Călinescu scria: „Astfel își frânge cronicarul mâinile de-a lungul letopisețului, vaitându-se și creându-se pe sine ca tip al boierului cu jale de țară”. Sunt multe locurile în letopiseț unde Neculce „se creează pe sine”. Am zice că această neostentată șlefuire a propriei „statui” (în contrapunere cu lumea din preajmă, unde nu vede - cu aceea „dispoziție sufletească de opozant”, de care vorbea Șerban Cioculescu - decât decădere) înseamnă, la urma urmelor, personalitate. O personalitate care, în

ipostaza auctorială, domină povestirea, o construiește după o „alegere” și dintr-un „unghi de vedere” dinainte fixate. Subiectivitate - s-ar putea spune - caracteristică unui memorialist. Adevărat, dar nu numai atât. „Neculce e avar - zice cu dreptate, Elvira Sorohan - cu tot ceea ce înseamnă viața lui în istoria Moldovei, nu vrea s-o lase să se piardă o dată cu dispariția ființei sale. Încât ni se pare că scopul subiectiv al scrierii este prevalent. Neculce scrie istoria Moldovei în primul rând pentru că el însuși a trăit-o și are ceva de spus. Punctul de vedere personal este și punctul de plecare al operei, dar și sensul ei general, altfel spus discursul narativ ce emană din ea”.

Dar, ar mai fi ceva. În această „carte a subiectivității”, autorul mai are o preocupare de căpătâi: el vrea ca din pagină să treacă spre cititor și spre viitorime un „portret al povestitorului” (o image adică) sensibil idealizat, aflat la o depărtare bunicică de adevăratul Neculce. Nu falsifică - ziceam mai sus - realitatea, ci așază în text „fapte alese”, cărora le dă „dimensiuni” istorice felurite, în funcție de propria-i părere, însoțite de interpretări convenabile. „Alegere” și „interpretări” ce ar putea - bănuiesc - să-i producă și niște compensații pentru funcția nu de prim rang pe care i-a rezervat-o destinul după Stănilești 1711, dar care, în orice caz, își propun să „construiască” un Neculce solar, capabil să producă doar servicii exemplare țării („stare” ce îi permite să-i dascălească pe ceilalți participanți la evenimente) și să primească în schimb doar acuze și injustiții (fapt ce-l împinge să nu treacă, cu vederea, în cronică, scadențele polițelor personale). Secvența consacrată domniei lui Dimitrie Cantemir pare disproporționat de întinsă în raport cu cele câteva luni cât a șezut feciorul lui Constantin Cantemir pe tronul Moldovei. Este însă aceasta vremea când Neculce urcă în stima voievodului (într-un divan ce-l avea drept vel-logofăt pe marele cărturar Nicolae Costin, consilierul de temelie era autorul: „Iar mai de credință și mai ales [și] toate trebile domniei era după mine, Ioan Niculce vel-spătar”), suie treptele rangurilor (fiind pus în locul unui uneltitor: „Dumitrașcu-Vodă, dacă au simțit pre Antiohie Jora hatrmanul că-l părăște la Moscu, l-au mazilit și m-au pus pre mine, pe Ioan Niculcé spătariul, hatman în locul lui Antiohie”), se învârtește în imediata apropiere a tronului, deținând știri, citind acte, fiind la curent cu toate complicatele manevre ale lui Vodă, comandă oastea moldoveană la Stănilești.

Să-l credem, dar, pe primul sftetic al lui Cantemir atunci când se declară inocent în privința aducerii „moscalilor”? Să-i acordăm crezare celui ce era cumnat cu Ștefan Luca, soțul care dusesse toate tratativele cu țarul Rusiei? Credem că e vorba mai degrabă de o „dezvinovățire pentru posteritate” (înfrângerea de la Stănilești fusese urmată de o pustiitoare invazie a tătarilor, multă vreme reținută de memoria colectivă), de o pledoarie pentru imagine (pasajul condensează probabil apărarea pe care Neculce a rostit-o în procesul deschis spre redobândirea averii):

„Atuncea am știut și eu c-au fost scris să vie moscalii; că eu tot gândiem că om purcede în gios spre Huși, precum sfătuisem. Iar dac-am înțeles c-au sosit moscalii, mult m-am mirat și am dzis lui vodă să scrie, să să întoarcă moscalii înapoi, și să mă mērgem, precum scrie veziriul, să prindem pre Brâncovanul, și să să lasă de moscali, că poate să-i bată turcii, și tătarâi or robi țara. Puiu pre Dumnedzeu martur că așa i-am dzis, și tare am stătut, ca doar l-oi întoarce, și n-am putut. [...] Măcar că mulți dzic că eu l-am îndemnat să să închine la moscali, dar grăescu cu năpaste și ca niște oameni ce nu pricep și nu știu. Că atunci era toți creștinii bucuroși moscalilor, nu numai eu; că scriia alții mai nainte de chiema pre moscali, mai nainte de Dumitrașco-Vodă: munténii, sârbii, moldovenii, cu câți ani mai nainte! Numai pizmașii zavistnici scorniiia asupra mea ocară, și oamenii cei proști și nepriiateni și cei nepriepuți credea așa”.

Povestirea

Aparent *istorisirea* lui Neculce curge o dată cu *timpul*, urmând vechiul model cronicăresc (este, totuși, „letpiseț”, adică „însemnare pe ani”), cu secvențe ale căror dimensiuni le ordonă istoria sau (cum am văzut mai sus) subiectivitatea auctorială. Urmând vremea și „redescoperind” întâmplările, ierarhizându-le (mai ales după cantitatea de știri selectate și factura acestora) și narându-le după tipare comune cu cele ale oralității (într-o limbă căreia i s-a zis mai mereu „populară”, probabil datorită unei limpezimi cristaline, dar care nu credem că se poate așeza peste limba populară „vorbită”), Neculce își „incită” din când în când cititorul prin anticipări (ce rup firul cronologic al povestirii) sau (mai rar) prin rememorări. Anticipările făgăduiesc, de regulă, amănunte semnificative ori cu rol conformativ („precum i s-a spuni povestea mai gios la rândul” sau „care mai înainte s-or pomeni cineș la rândul lor”) sau încearcă să stârnească interesul celui ce parcurge paginile și să-l îndemne să ajungă la acel „rând” (al narațiunii) unde va găsi dezlegări și un spor de informație: „Iar precum s-au ținut acești domni tocmeala să va scrie la rândul său înainte”.

Cronicarul a avut, fără doar și poate, atunci când și-a țesut povestirea, o intuiție sigură a „nucleelor” ce puteau genera epicitatea, a identificat cu precizie „personajele” (și nu doar „negativii”, ca în cronica lui Miron Costin) și întâmplările în jurul cărora se putea întregi o narațiune. Iar această narațiune (ce aduce, semnificativ, a literatură de reportaj) agrează cu precădere amănuntul (ce transportă „culoare” sau picanterii), „mărunțișuri” (pe lângă care Ureche ori Costin ar fi trecut netulburați) culesé din zvonuri sau din bârfe (e, totuși, memorialist), într-un cuvânt - anecdoticul. Digresiv prin excelență, Neculce își conduce lectorul prin hățușul („încurcat” cu multă știință) al unor

paranteze lăuntrice spațiului „povestit” sau în plimbări ample (dincolo de fruntarii), mereu în căutarea unor fapte ce pot stârni uimire (seamănă din nou cu cronicarii munteni), aventuri narrative pe care le anunță conștiincios, protocolar, prin formule „de îndepărtare” („Lăsând ale pământului Moldovii, acum am scris”) și „de revenire” („Lăsând acum cele streine, vom scrie iarăș a pământului Moldovii...”). Anecdota (sub al cărei chip Neculce povestește o istorie apropiată) este plasată organic în peisajul acestei povestiri despre care s-a spus că n-ar avea „solemnitate”. Ea își află de fiecare dată locul potrivit (dovadă de meșteșug scriitoricesc), fie că descrie pornirile „populiste” ale unui Istratie Dabija, aflat el însuși nu prea departe de un „pattern” rural („Acest domn avea obiceiul, când șidea la masă și videea niscaiva oameni săraci dvorind pin ogradă, învăța de lua câte doao, trii blide de bucate din masa lui și pâine și vin și le trimitea acelor oameni acolo în ogradă, de mânca acei oameni”), fie că narează despărțirea boierilor (cu un ceremonial aulic în care respectul față de monarh nu decade) de un voievod - Ștefan Petriceicu - emitent al unor decizii periculoase: „Iară Miron logofătul au răspuns: «Ori să fie voia mării-tale, ori să nu fie, noi nu ne vom lăsa casăli să le ia tătarăi». Și s-au închinat și i-au dzis: «Să fii măriia-ta sănătos», și au eșit afară. Și așea toți boiarii și căpitanii au purces, cela după cela, pre rând, a să închina și a eși afară”.

În textul *Letopiseșului* ființează nenumărate umități narrative, ce pot fi - la rigoare - izolate din „întreg” (transformate în „cuvinte”) fără ca valorile cu care le-a înzestrat autorul să sufere vreo alterare. Asemenea compuneri, cum ar fi „Povestea domniei lui Duca-Vodă cel Bătrân” (în care un personaj important este doamna lui Duca), nuvela despre „înălțarea și căderea lui Constantin Duca” (text complicat ce pune în mișcare o sumedenie de personaje și conturează satisfăcător multe „destine”) sau istorisirea despre actul cutezător al lui Dimitrie Cantemir (veritabil *roman*, cu scene de luptă, descrieri și panoramări uriașe) sunt, toate, dovezi temeinice ale interesului constant manifestat de scriitor față de elemente ce țin de construcția literară propriu-zisă.

În toate aceste secvențe, Neculce rezervă un loc important („șesându-le” însă, firesc, în canavaua istorisirii, fără a le asigura, ca înaintașii, niște socluri speciale), portretelor „eroilor” săi, concretizări ale remarcabilului său spirit de observație (calitate pe care știe să o și „mimeze” atunci când reface un „character” din trăsăturile conservate de tradiție, ca în cazul lui Gheorghe Duca), momente de meditație și superbe (literar vorbind) efigii, indiferent de încărcătura cu care sunt marcate, propuse viitorimii. În unele cazuri (Antioh Cantemir, Constantin Mavrocordat, Petru cel Mare etc.), el adoptă „modelul” tradițional și îl utilizează cu neînsemnate adaosuri. Dar, spre deosebire de Ureche, să zicem, care scria folosind știri culese din felurite izvoare, Neculce - scriitor care a avut, categoric, darul de a colecta evenimente mărunte fără constrângeri cu țel sintetizator - dispune de mult material - rodul propriilor

constatări sau informații strânse din sursele consultate, topite însă magistral în compuneri ce nu lasă să se vadă „sudurile” -, știe să inspecteze psihologiile (caracterizările sale urmează o anumită schemă a statutului lăuntric) și, mai ales, are „harul” adunării trăsăturilor (ce descriu varii laturi ale „tipului” luat în studiu) în ansambluri perfecte. În cronica lui Neculce „se descoperă - spunea G. Călinescu - o tehnică încheiată a portretului în care intră câteva note tipice: o însușire sau o anomalie fizică, starea intelectului, predispoziția etică; o însușire sau o scădere morală, un tic, un obicei, totul dozat, ritmic și rotit în jurul unei virtuți sau diformități substanțiale. Portretul neculcian stă la mijloc, între caricatură și tablou”.

„„Poziții” integral sunt neinteresanti. Reușitele se concentrează în jurul indivizilor cu o anume complicație (nu neapărat complexitate), o nelinearitate dată de jocul semnelor plus și minus și - firește - în jurul „odioșilor” asupra cărora își varsă cu fervoare verva pamfletară. Un astfel de tip complicat pare a fi Grigore al II-lea Ghica (beneficiar al unui portret „detașat” de istorisire), om „cu toane”, „la unele să arăta prè harnic, bun și vrednic, milostiv și răbdătoriu”, iubitor incontinent de petreceri și „primblări” și de o moralitate cel puțin neconcludentă („„Multe țitori fete mari țin și apoi le îndzăstra și le mărita, cu haine, cu odoară, ca pre niște fete de boier”). Trăsăturile negative se aglomerează apoi impresionant (gusturi îndoielnice chiar în alegerea „țitorilor” - Neculce a fost un mare iubitor de cancanuri, cele cu substanță (erotică) l-au atraș cu deosebire -, fast al curții întreținut prin silnicii, verdicte superficial formulate, împărțitor de bacșisuri pe seama „sărăcilor”, ostentație în aparițiile publice și, evident, protecție acordată „grecilor” în detrimentul „boierilor de țară”) și anulează aproape complet comunicarea despre îndemânarea sa la tir („Cu pușca da prea bine” - bănuiesc aci un Neculce ironic) și despre „înfrânarea” ce o exercita asupra turcilor, făcându-i a „să temè de dânsul, de nu putè face zapt oamenilor întru nemica”.

Scriitorul are deseori știința deslușirii faptului sugestiv sau a celui definitiv, surprinde ticurile, gesturile, obiceiurile (Istratie Dabija „bè vin mai mult din oală roșie decât din păhar”, Constantin Mavrocordat „era om di-l întorcè și alții”, Mihail Racoviță „îți părè că-i om zălud”, „nătura” [se înțelege - extracția joasă] a lui Constantin Cantemir îl făcea să-i boierească pe „feciorii de mojici” etc.), colecționează detalii de alcov, distribuie ironii și nu-și cenzurează aplecarea spre un digresiv paremiologic (adesea pleonastic, ca în aprecierea chibzuinței politice a lui Antioh Cantemir: „Nu feci ca tată-său Cantemir, să să puie împotriva unei crăii cu o mână de oameni slabi. Paza bună trece primejdia re; mielul blând sugè la doo maice; capul plecat nu-l prinde sabie...”). De o digresivitate expresivă este și portretul lui Dumitrașcu Cantacuzino (un portret batjocoritor, „lumesc” - Nicolae Manolescu), scris abil de un condei „rău”, „destructiv”. Mare parte din substanța „caracterului”, cu

insertii din biografia „pre-voievodală” („Și mai nainte vreme fusesă visternic mare și-n Țara Muntenească”) și cu o cascadă de determinări ce închipuie un ins incompatibil cu rangul la care ajunsese („Dumitrașco-Vodă, fiindu grec tâlpiz și fricos, cu piele de iepure la spate...”, „om nestătător la voroavi, tâlpiz, amăgitor, geambaș de cei de la Fener din Țarigrad”), este dată de amănuntele colorate ale legăturii insului cu (iarăși detalii peste detalii) „o față a unei rachierțe de pe Podul Vechiu, anume Arhipoae, care o chema Anița”. Consecvent cu sine însuși, după ce-i constată totala decrepitudine („Că el, de bătrân, dinți în gură n-avè. Dimineța îi înclie, de-i punè în gură, iară sara îi desclie cu încrop și-i punè pe masă”) și-l denunță și pentru o dezertiuie gravă de la normele general-acceptate („Carne în toate posturile cu turcii depreună mânca”), Neculce căinează țara ajunsă pe mâna unor astfel de stăpâni.

Momente de excelență literatură memorialistică conțin paginile, numeroase, ce povestesc acea zvâcnire curajoasă din 1711. Aflat lângă Cantemir, Neculce istorisește și comentează din „interiorul” evenimentelor, solicită memoriei amănunte privind desfășurările în care fusese amestecat. Scenele au naturalețe, martorul se simte peste tot, dar este același martor ironic, în stare să dea detalii, dar și să urce spre „sfichiuri” subțiri. Pregătindu-se pentru o combatere capitală cu turcii (inamici ai crucii), creștinii, ruși și români, comit un sacrilegiu pe care scriitorul îl raportează trăgând cu coada ochiului către cer: „Și era într-o miercuri, și au mâncat tot carne pentru libovul împăratului creștinesc...”. În rest, ospățul oferit de Petru cel Mare are un curs și un final pe potruva gustului lui Neculce cel iubitor de anecdote: „și i-au cinstit împăratul prè bine și frumos și mai pre urmă ne-au închinat sângur împăratul cu niște vin a lui de la franțuji, care îndată cum au băut, cum au mărmurit toți de beți, bând acel vin și n-au mai știut cum au dormit într-acea noapte și domnul și boierii”.

Secvența „cantemiriană” (construcție complexă, cu eroi iluștri și personaje mărunte, cu firi îndrăznețe și socotitori precauți, cu acte cutezătoare și tentative eșuate de descoperire a lucidității, cu mișcări de mase militare și coborări în sufletul omenesc) (ca și urmările ei, în ciuda discreției cu care Neculce își învăluie propria existență în cei nouă ani de înstrăinare), pivot al întregii cronici și pată de lumină între umbrele ce se așază peste deceniile învolburate, repovestite de istoric, este, împreună cu întregul Letopiseș, semnul nepieritor lăsat de un mare scriitor („descoperitor” al unei oralityți cizelate, „savante”, căci - se cuvine să precizăm acest lucru - oralitatea nu poate fi confundată cu caracterul „popular”; și la Neculce și la Creangă ori la Sadoveanu - scriitori de care cronicarul a fost insistent alăturat - oralitatea, fermecătoare, este una de tip „savant”) cu care, în literatura română, se încheia, în 1745, o epocă strălucită.

MUNTENII SAU ISTORIOGRAFIA CA PARTIZANAT

162. Cronici brâncovenești?...

« Sigur că nu pe seama întâmplării (a unui șir de întâmplări coincidente) trebuie să punem alcătuirea - în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu - a mai multor *cărți de istorie* națională. Se desăvârșea la îngemănarea veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea un proces, îndelungat și complicat, ce parcursese mai multe etape și marcase, pare-se, o primă încercare de sinteză așezată, verosimil, în vremea lui Matei Basarab, proces a cărui evoluție fusese condiționată de câțiva factori cu funcții decisive în producerea acumulărilor spirituale. Diversificarea concludentă atinsă, în deceniile de după 1688 (dar cu începuturi certe în vremea lui Șerban Cantacuzino, într-un deceniu greu de desprins de „ansamblul” brâncovenesc al zidirilor culturale), de *lucrarea istoriografică* în Țara Românească, profunzimea demersului la care se angajează autorii - fie că urmăreau o descriere de la „întemeiere”, fie că se aplecau asupra începuturilor antice - vădesc o incontestabilă împlinire a conștiinței naționale și, pendinte de aceasta, a conștiinței devenirii istorice. Aproximarea acestei „stări” de superioară cristalizare (probată în *ideile* profesate de istoricii din Moldova și din Țara Românească), cu reflexe în acțiunea politică a indivizilor exponențiali - avem dovezi sigure în cazul lui Șerban Cantacuzino, predecesorul lui Brâncoveanu -, îndreptăța, pretindea chiar luminarea deplină, pe temeuri științifice, a începuturilor celor mai vechi ale poporului și limbii, afirmarea adevărurilor esențiale ale genezei, vechimii, continuității și unității românilor. Dar nu numai...

Stolnicul Constantin Cantacuzino (savant cercetător între cronicarii guralivi) începuse a scrie *Istoria Țării Rumânești întru care să cuprindă numele ei cel dintâi și cine au fost lăcuiitorii ei atunci și apoi cine o au mai descălecat și o au stăpânit până și în vremile de acum s-a tras și stă*, lucrare ce ținea (precum, puțin mai devreme, opera unui Miron Costin ori, nu mult după el, demersurile lui Dimitrie Cantemir; vezi mai jos în această carte) monumentalitatea, încă în anii când pe tronul țării se afla fratele său Șerban, prin 1685-1686 pare-se, dar a continuat redactarea și în vremea lui Brâncoveanu. Afirmarea marilor tradiții pe care le păstrau depozitele românești

era, în acea epocă, un act necesar, întrucât tocmai în acest spațiu își aflau legitimarea intențiile de neatârnamare națională, nutrite întotdeauna de români și readuse în actualitate de Șerban Cantacuzino și de Constantin Brâncoveanu. După 1690 a fost elaborată *Istoria Țării Rumânești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopiseșul Cantacuzinesc)*, carte de mari dimensiuni ce integra, în limba poporului (utilizând, poate, acel corpus de cronici întocmit de cărturarilor lui Matei Basarab sau realizând abia acum adunarea și traducerea lor în românește), toate contribuțiile anterioare și încerca, nu fără o anumită abilitate, ilustrarea intereselor unei familii boierești, Cantacuzinii, pe fondul mării curgeri a istoriei. Replica - *Cronica Bălenilor* (textul va călători prin vreme în cadrul unui „ansamblu” denumit *Istoriile domnilor Țării Rumânești*) - datorată unui erudit ce s-a simțit dator să recitească aproape toate izvoarele folosite de Anonimul Cantacuzinesc și să le completeze substanțial cu alte surse, va fi alcătuită tot în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea. Să adăugăm *cronicile brâncovenești - Începătura istoriilor vieții luminatului și preacreștinului domnului Țării Rumânești Io[an] Costandin Brâncoveanu Basarab voievod...*, scrisă de logofătul Radu Greceanu din porunca domnului, *Istoria Țării Românești de la octomvrie 1688 până la martie 1717*, elaborată de un anonim „independent” și cronică lui Radu Popescu (convențional numită *Cronica despre Nicolae Mavrocordat*, din care intenționez să tratez în alt context secvența propriu-zis „mavrocordătească”), care, chiar dacă a fost redactată ceva mai târziu, este înregistrată în chip tradițional tot între „cronicile brâncovenești” - și vom obține o imagine a unui lucru cronicăresc „exploziv” pentru a cărui calificare sintagma „înflorire remarcabilă” are o perfectă acoperire. Tabloul muncii istoriografilor pare a fi fost și mai cuprinzător. În cartea sa despre Țara Românească (citez aici după *Revoluțiile Valahiei*, traducere de S. Cris-Cristian, cu o introducere de N. Iorga, Iași, 1929, p. 28), Anton Maria del Chiaro spunea: „[...] căci fiecare boier posedă câte o cronică făcută după placul său, în care laudă sau ponegrește voievozii trecutului, după binele sau răul ce avusese familia boierului de la aceștia. Unii boieri pătrund pe fiii lor din copilărie cu acest soi de istorii, astfel că conținutul ziselor cronici devine tradiție în familiile lor”. Afirmăția florentinului a fost privită cu serioase rezerve, dar „redacții” particulare precum cea întocmită, după 1724, pentru familia Bălăcenilor par a-i da dreptate.

Se află „scrierea de istorii” - declanșată sub felurite impulsuri - într-o cooperare organică și fertilă cu celelalte exerciții ale spiritului protejate de o atmosferă îndemnătoare spre fapta de cultură, căci voievodul Constantin Brâncoveanu, duh deschis către luminile europene, a introdus între instrumentele politicii sale un complex ce-și va arăta incontestabila eficiență - *actul de cultură*. Cu cheltuieli poate la fel de mari ca acelea pretinse de insașiabilii suzerani, Brâncoveanu a înfăptuit, într-o țară căreia cu însemnate

- eforturi i-a asigurat un răgaz de relativă stabilitate și de greu întreținută liniște, un program cultural ambițios ce a prilejuit o splendidă afirmare a putințelor creatoare ale românilor într-un cadru spiritual elocvent coincident cu matricele europene. În cercul de umaniști care îl consiliau pe voievod - el însuși un ins cu o rafinată pregătire (știa latinește și grecește) - s-au plămădit acele nobile inițiative menite să asigure condițiile absolut necesare propensiunii demersului edificator - în primul rând școala și tipografiile, căci *programul* pus în lucru în cadrul acestei veritabile „monarhii culturale” urmărea difuzarea cât mai largă (apelând, firește, mai ales la posibilitățile literaturii religioase, insistent tălmăcită acum în limba vernaculară, fără a neglija însă cărțile laice) a unor valori de suflet noi, în stare să modeleze o mentalitate propice modificărilor structurale.

Academia Domnească, instituție ce s-a bucurat de un sprijin generos și constant din partea lui Brâncoveanu, cu profesorii ei de mare faimă (întâului rector, Sevastos Kyminitis din Trebizonda, discipol al lui Corydaleu, i-au urmat la conducerea școlii cipriotelul Markos Porphiropoulos și un alt „trapenzantiu”, Gheorghe Hypomenas, fost bursier „brâncovenesc” la Padova), a conferit Bucureștiului o poziție privilegiată, de „excelență”, între centrele de învățământ căutate în această parte a Europei. Cu o programă de studii ce refuza dogmatismul constantinopolitan (suplețea e vădită și de reorganizările întreprinse de stolnicul Constantin Cantacuzino, în 1694, și de Hrisanth Nottaras, în 1707) și promova, în duhul neoaristotelismului de interpretare corydaleeană, umanitățile și studiile clasice, Școala de rang universitar de la Sf. Sava (slujită de personalități precum Ioanes Komnēnos, Mitrofan Grigoras, Gheorghe Maiota, Panait Sinopeus, Ioannes Avramios, Bartolomeo Ferrati) i-a numărat printre absolvenți pe fiii voievodului, pe Cantacuzinii Toma și Ștefan (fiul stolnicului și viitor domn), pe Barbu Greceanu și pe alte vlăstare ale familiilor aristocratice, preparând de asemenea tineri veniți din Balcani, din atât de răsfirata lume elenică și chiar din Rusia (vezi Victor Papacostea, *Doi bursieri ai lui Petru cel Mare la școlile din București*, în „Studii”, XIV, 1961, nr. 1, p. 115-121; Ion Ionașcu, *Activitatea de început a Academiei Domnești de la Sf. Sava (1699-1710)*, în „Analele Universității din București”, seria Științe Sociale. Istorie, XIII, 1964, p. 138 și urm.). Acestora li s-au alăturat cei care fuseseră trimiși de Brâncoveanu să-și desăvârșească pregătirea în universitățile Italiei. Cei mai mulți dintre acești tineri cărturari se vor adăuga generației „vechi”, între ai cărei reprezentanți se distingeau stolnicul Constantin Cantacuzino, savant prețuit în Europa, fratele acestuia, Mihai, mare spătar și om de cultură cu largi deschideri, mitropolitul Theodosie Veștemeanu, Antim Ivireanul, frații Șerban și Radu Greceanu, Mitrofan, episcopul Buzăului, Radu Popescu, participând la împlinirea unor idei generoase și dând strălucire unei întregi epoci.

Înnoirea spirituală nu a însemnat doar promovarea unei instrucții de factură europeană (căci acești fruntași ai neoelenismului cultural, amintiți mai sus, au transportat și profesat la București ideile articulate în sistemele Occidentului), ci și producerea și răspândirea cărții, a cărții originale (ori tălmăcite) tipărite în limba română. Sporirea prestigiului românilor (o veritabilă politică dusă de Brâncoveanu cu varii mijloace, între care și insistenta operă de ajutorare și protejare în exterior, înlăuntrul Turcocrăției și chiar dincolo de limitele ei) se bizuia în primul rând pe ameliorarea stării de civilitate și de instrucție a unor pături sociale cât mai cuprinzătoare. Traducerea cărților de cult în românește - deliberat urmărită de un Theodosie ori de un Antim, precum înainte cu câțiva ani și de mitropolitul Dosoftei - avea (în termenii „codului ideologic” al acelei vremi) țeluri de luminare a poporului, după cum, iarăși, nu scăpa din vedere apărarea (națională și politică) a românilor din Transilvania, insistent asaltați atunci de atacurile confesionale ale Romei. Hărnicia, talentul și dăruirea literaților umaniști din jurul lui Brâncoveanu au făcut ca, de sub teascurile tiparnițelor de la București, Snagov, Râmnicu Vâlcea, Târgoviște și Buzău, să iasă, șaptezeci și patru de cărți (în română și în greacă; una singură a fost în slavonă): carte bisericească și religioasă, scrieri de polemică (dogmatică), dar și „cărți de învățătură”, literatură de edificare, cărți populare și opere din tezaurul clasic.

Aceste cărți (care au circulat intens pe întreg spațiul românesc), ca și cele manuscrise, substanța lor cu merite ce aveau a se împlini în deceniile următoare, constituie pilonii de superbă rezistență ai nepieritoarei faime brâncovenesti. „[...] Ai întemeiat și o bibliotecă vrednică de văzut, cu multă cheltuială, la mănăstirea cea frumoasă a Hurezului, zidită de tine, și ai umplut-o de cărți felurite și foarte de folos...” - scria, pe la 1702, Ioan Komnēnos (cel care va preda la Academia Domnească matematica, fizica și medician), elogiind nu numai dragostea domnului pentru „cetirea neconținută a cărților” și „înțelepciunea [sa] înnăscută”, ci și înfăptuirea unui act cu profunde semnificații naționale: constituirea bibliotecii de la Mănăstirea Hurez, pentru al cărei fond (închegat pe temeiul cărților voievodului, transferate aici) tipografiile domnești urmau a depune câte un exemplar din toate lucrările publicate (pentru elogiul făcut de Komnēnos, vezi Nicolae Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor*, memoriul I, București, 1898, p. 12).

Imaginea și sensurile *complexului cultural și artistic brâncovenesc* (complete doar după înregistrarea - imposibil de întreprins aici - a acelor realizări ce căutau a se impune privirii [reținute cu deosebire de cronicari], a bisericilor și palatelor, cu sclipirile de geniu ale meșterilor arhitecți, constructori, sculptori și pictori - convocate de cercetătorii vremurilor moderne sub sintagma unui *stil* cu o deplin conturată configurație -, cu programul

limpede articulat pe care îl degajă și cu prelungirile „postbrâncovenești” ce le-au asigurat perenitatea) au stârnit la cărturarii epocii o firească reacție, aflată într-o intimă legătură cu un anumit tip al demersului cronicăresc. Este vorba de *scrierea panegiristică*, larg și variat - ca modalități de expresie - cultivată în acel timp de autori cărora am încercat să le ofer o altă poziție în „biblioteca” (uneori nedrept de selectivă) a literaturii noastre vechi (vezi volumul II al acestei cărți), căci *textele encomiastice* (în proză ori în versuri), avându-l drept „subiect” pe Constantin Brâncoveanu (cel care - va scrie Axinte Uricarul - „a făcut Țeara Muntenescă știută și vestită în multe părți a lumii”), reprezintă - cred - un element important al eforturilor de deplină *europenizare* a manifestărilor spirituale românești. Discursurile laicilor ori predicile clericilor, care se rostesc în prezența voievodului sau îi sunt destinate, vădesc indiscutabil asimilarea unei experiențe oratorice având multe puncte comune cu teoretizările și opera practică a retorilor Barocului european. Consider (și am dezvoltat această teză într-o carte apărută prin anii 80 și într-o secțiune din volumul II al prezentei cercetări) că „deceniile brâncovenești” au reprezentat în literatura și cultura românească o perioadă de maximă înflorire a *elocinței* profane și sacre, au fost un „semn” convingător, extrem de convingător, al acelei „excelețe” de care vorbeam mai sus.

Acest context cultural motivează, cred, îndeajuns „explozia” pe care a cunoscut-o și literatura cronicărească.

163. Letopisețul Cantacuzinesc sau savoarea imprecăției

Istoria Țării Rumânești de când au descălecat pravoslavnicii creștini, scriere alcătuită verosimil după anul 1690, păstrată în câteva variante (în stare, toate, să stârnească interesul cercetătorilor) și cunoscută mai ales sub titlul *Letopisețul Cantacuzinesc*, furnizează o primă probă a capacității scriitorilor munteni de a face istorie și de a produce, în rama discursului istoric, literatură de bună calitate.

Secvența „cantacuzinească” începe cu anul 1660 și duce istorisirea până la 1688. *Letopisețul Cantacuzinesc* - a dovedit P.P. Panaitescu (*Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în „Studii și materiale de istorie medie”, V, 1962, p. 232-233) - se încheia aici. Ulterior a fost completat pentru intervalul 1688-1690, primii doi ani din domnia lui Constantin Brâncoveanu. Până la anul 1660 cronica utilizează „ansamblul” construit probabil în vremea lui Matei Basarab, ce pune în operă, tâlmăcind în românește și adăugându-le o „introducere” plină de erori, vechile anale slavone din veacul al XVI-lea, *Viața patriarhului Nifon* de Gavriil Protul, *Cronica Buzeștilor* (care prelucra, verosimil, o *Istorie* oficială a lui Mihai Viteazul),

unde intră și știri din poemul lui Stavrinos (comentat de mine în vol. II al acestei cărți), cronică în versuri a egumenului Matei al Mirelor (și ea evocată în tomul pomenit) și letopisețul lui Matei Basarab (dacă va fi existat cu adevărat o asemenea scriere), cu câteva completări pentru anii de până la 1660. Numele celor care au realizat această întreprindere deloc ușoară (să nu uităm ipoteza care îi socotește pe autorii *Letopisețului Cantacuzinesc* a fi redactorii întregii compilații în românește) nu s-au păstrat. Că au fost mai mulți autori (care s-au folosit de redacții deosebite ale vechii *Istoriei* în slavonă, după cum dovedește acea variantă - păstrată în trei manuscrise; vezi la *Bibliografie* edițiile I.I. Georgescu și C. Grecescu - Dan Simonescu) - din care lipsește *Viața patriarhului Nifon*) este azi o certitudine. Istoria noastră literară vehiculează totuși - neuitând, firește, să atragă atenția că este vorba de o presupunere - un nume - acceptat prin consens - cel al lui Stoica Ludescu, „slugă bătrână” în casa Cantacuzinilor, personaj în legătură cu care documentele scot în evidență fidelitatea față de protectori și știința sa de carte, de un nivel onorabil. Nicolae Iorga, autor al „identificării” (în *Cronicele muntene*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., tom. XXI, 1898-1899 și în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, ed. a II-a, București, 1969, p. 497-500), nu a produs temeuri deosebite în sprijinul supoziției sale, dar Ludescu a fost primit în această postură de mai mulți cercetători (C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicilor muntene*, București, 1906; D. Onciul, *Din istoria României*, București, 1913, p. 84-85; S. Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. a II-a, Sibiu, 1930; C.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III2, București, 1946, p. 812-814; N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. III, București, 1945, p. 233-239, ed. a II-a, București, 1980, p. 424) și ipoteza s-a instalat, deși oponentii (unul dintre ei, I. Ionașcu - *Despre logofătul Stoica Ludescu și paternitatea cronicii „Istoria Țării Românești”*, în „Analele Universității C. I. Parhon”. Seria Istorie, V, 1956, nr. 5, p. 261-299 - propunând chiar un „contracandidat”, pe Dumitrașcu Dumbravici) n-au lipsit (ultimul adversar însemnat a fost P.P. Panaitescu, a cărui opinie se reflectă în capitolul corespunzător din tratatul academic de *Istoria literaturii române*, ed. a II-a, vol. I, București, 1970, p. 389-394, 401). După cum nu au lăsat nici luările de poziție în favoarea paternității lui Stoica Ludescu (Al. Rosetti - B. Cazacu - L. Onu, *Istoria limbii române literare*, București, 1971, p. 305; Liviu Onu va reveni: *Date noi cu privire la Stoica Ludescu. Din nou problema paternității „Letopisețului Cantacuzinesc”*, în „Limba română”, XXI, 1972, nr. 1, p. 17-26).

Într-o scriere pregnant partizană, cum este cronică pusă pe seama logofătului Cantacuzinilor, participarea autorului, implicarea lui permanentă în discurs, constituie un fapt ce nu mai cere o dovedire aparte. Cronicarul scrie din „interior”, într-o dublă circumscriere - dinlăuntru *partidei*, ale cărei poziții

le apără, și al *cadrlui* închipuit de evenimentele povestite - situație care imprimă „amestecului” său o condiție aparte. El nu are decât rareori nevoie de „izvoarele” purtătoare ale unor mărci stilistice și ideologice greu perisabile; propriile-i informații par a fi îndestulătoare pe aproape întreg traseul narațiunii (este vorba, firește, de secvențele ce istorisesc fapte de după 1660), iar când relatarea coboară în perimetre cronologice unde accesul direct ar fi mai greu de presupus (cazuri extrem de rare), sunt chemate în ajutor - desigur - „tradițiile” familiei Cantacuzino, depozitare ale unor date a căror integrare în ansamblu se realizează fără dificultăți.

O lectură atentă a cronicii îl face pe cititorul obiectiv să suspecteze imaginea - ce a trecut, prin forța tradiției, dintr-o sinteză literară în alta - a scribului mărunț care-și consuma, pe hârtia menită să adăpostească invectiva, porția zilnică de cerneală îndoită cu venin. Chiar dacă nu putem vedea în Stoica Ludescu un scriitor cu aspirații la un rang înalt între confrăți (el a fost vădit handicapat de absența unor experiențe preexistente de bun nivel, compunând - de regulă - sub presiunea unei precipitări în stare să frâneze elanurile narrative - dacă vor fi existat), trebuie să convenim, că *judecățile* pe care el le formulează (mereu preocupat să sublinieze „învățătura”; cronicarii au fost mereu niște moralști) se plasează pe niște postamente stabilizate de câteva principii ideologice („ideologia” implicând mai mereu și „eticul”) aparținătoare codului necontestat al religiei și al instituției ce o reprezenta. Forța frazei sale - calitate ce poate fi cu greu pusă la îndoială de cineva -, harul lui de povestitor, mărturisit de nu puținele izbânzi literare ale discursului, se nutresc consecvent și cu un profit indiscutabil din intransigența, mereu moralizatoare, a „ideologului” și din ardoarea combatantului. Mai cu seamă această din urmă „sursă” nu trebuie scăpată din vedere, întrucât autorul se arată a fi într-o neconținută „luptă”, dorind să ne convingă de necurmata sa prezență în zona conflictelor.

Se degajă, firește, din structura de adâncime a actelor de inspecție istorică, o *atitudine* (dată de suma *opiniilor* cristalizate în letopiseț) și un *program ideologico-moral*. Între elementele ce alcătuiesc atitudinea fundamentală cred că trebuie să înscriem, în primul rând, o anumită simpatie arătată categoriilor sociale paupere, deși nu este greu de deslușit că în gloriificatele „milostenii” ale postelnicului Constantin Cantacuzino, ori în „grija” pe care o rezervă cutare voievod celor „săraci și împresurați de bir și năpăstuiți” primează gândul publicitar. La fel de lipsită de profunzime este și ostilitatea manifestată față de împilatorii otomani. Ludescu nu este un cârtitor rutinier, el nu ezită să demaște fărădelegile și capriciile păgubitoare ale suzeranilor, să pună în evidență primejdiile și atentatele (ce vizau însăși ființa neamului) ce se succedau cu o agravantă frecvență. Refuză însă - în numele „clasei” căreia îi aparținea - implicarea, angajarea directă. Exultă evocând

victoriile austrieilor („creștinii”) în campaniile antiotomane, dar se cutremură, cuprins de spaime, în fața intențiilor unui Mihnea al III-lea Radu, voievod ce îndemna la luptă cutezătoare contra turcilor. Fapta vitejească, actul radical cu nobile tradiții în istoria românilor i se par cronicarului (aparținător, ca și patronii săi, la o clasă vădit inapetentă față de o întreprindere crucială - timpul „cruciadei” trecuse - și plină de responsabilitate) riscante, producătoare de griji și de perspectivă nesigură. Ar mai fi, în sfârșit, dacă vrem să epuizăm înșirarea *opiniilor*, antipatia arătată grecilor - repetat evidențiată de comentarii acestui letopiseț - și care nu este (la acest autor ce servea o familie de autentică sorginte elenă) altceva decât inimicicia „oamenilor locului” contra unor rivali ce poposeau în țară animați de o irepresibilă poftă de înavuțire. Stigmatizații vor fi, deci, „grecii țarigrădeni”, veritabile năpăști pe capul țării, „veneticii” care nu cunoșteau limita în exercițiile lor spoliatoare, în vreme ce Cantacuzinii - greci și ei -, întotdeauna inspirați de un indubitabil program patriotic, „moșneni ca și alți boieri”, au „case și olate” în țară, acționează eminent (mereu întovărășiți de necenzuratul entuziasm al cronicarului) pentru interesele pământenilor.

Starea ideală pe care scriitorul o construiește, operând potrivit principiilor „programului” său, este coincidentă cu acele momente de fericită conviețuire, condiție a tuturor binefacerilor și a prosperității -, expresii sublimate ale unei „preceptistici a armoniei”. „Secvențele de liniște”, obținute prin nivelarea „miraculoasă” a contradicțiilor, sunt - mai toate - edificate prin eforturile Cantacuzinilor și beneficiază de apoteoticele atribute ale unor victorii ale „Binelui”. Între două momente de echilibru (solar și încărcat de virtuți), se produce *fărădelegea, silnicia, abuzul*, actul divergent față de acel ax închipuit de normă (o normă aflată mereu de partea cronicarului și a celor pe care el îi reprezintă), într-un cuvânt - *abaterea de la precept*.^{*} Autorii faptelor aberante sunt, aproape întotdeauna, inamici ai Cantacuzinilor, personaje funciar dominate de porniri diabolice („Așa și acei boieri, fiind covăseala dracului în inimile lor, nu să mai putea stâmpăra”), ce vor fi etichetate intransigent prin trimiteri la autori de notorietate („Iată dar că să umplură cuvintele marelui Vasilie care zice: «De va veni vrăjmașul tău să cază la iertăciune, să nu-i iai credință, că încă de șapte ori iaste sufletul lui mai îndrăcit. Căci numai câinele deaca boraște linge, iar vrăjmașul nu să mai poate întoarce») și designate, cu o duritate lexicală marcată, drept componenți ai unei serii umane ce reclamă oprobriul. Concluzie firească, întrucât *abaterea* (obiect permanent al atenției cronicarului) provoacă *dușmănia* și reclamă existențial (într-un „curs” susținut de un precept scripturistic: „Cum ați judecat, așa vi să va judeca și cum ați măsurat, așa vi să va măsură”) o unică dezlegare - *sanctiunea*.

Vom avea, deci, în textul *Letopisețului Cantacuzinesc* - ca și în cronicile moldovenești - mai multe „istorisiri pe tema ispășirii”, care, pe un traseu

propriu „formularisticii” istoriografiei românești din secolul al XVII-lea („denunțarea abaterii” - „incriminare” - „imprecație”), narează întâmplările provocate de declașarea unei „culpe”. Uneori, inamicii Cantacuzinilor (căci la Stoica Ludescu povestirea, mereu omogenizată de antipatia auctorială, este propulsată de tensiunea născută între termenii unor „cupluri” aflate în succesiune) sunt autori ai unor acte-limită, ce depășesc flagrant condiția umană. De acest soi este voievodul Mihnea al III-lea Radu, specializat în suprimarea violentă a unor inocenți. Cronicarul reface sârguincios „liste” ale celor uciși (înfiorătoare!), scoțând efecte prin utilizarea valențelor incriminatorii ale elementului cantitativ. Alteori, vrăjmașii se fac vinovați de gravă lipsă de onestitate. Ei calcă niște „legăminte” („înțelegeri” ori „pacte” încheiate cu un Cantacuzin) și își complică evoluția, majorând culpa capitală, prin tot soiul de inadvertențe pe care autorul le înregistrează cumulativ. Depinzând de generozitatea câte unui Cantacuzin (postelnicul Constantin sau fiii acestuia, Drăghici ori Mihai), postulanții (Grigore Ghica și Gheorghe Duca, pretendenți la scaunul domnesc, Radu Leon, aflat în pericol de a fi mazilit) își asumă angajamente, devin beneficiari ai prestațiilor (produse uneori - precizează cronicarul - cu multă trudă de Cantacuzini) și cad apoi într-o condamnabilă indratitudine.

Stoica Ludescu nu avea cum (cred că nici nu i-a trecut prin gând) să evadeze din zona dominată de „ideologie”. Textul său este supravegheat de habitudinile gândirii cotidiene, cu scările ei de valori și cu criteriile proprii de apreciere. *Literar*, această compunere - unde *istoria* este uneori împinsă cu nonșalanță în obscuritate și care uzează de repetarea cu obstinație a unor modele - este salvată de concretizările unei „morale” partizane (exemplificată prin *necrologul-panegiric*, patetic, consacrat marelui postelnic Constantin Cantacuzino, eroul exemplar al cărui tragic sfârșit stârnește o compasiune universală [„Iar toată țara plângea pre Constantin postelnicul, că au pierdut un stâlp mare, care au sprijinit toate nevoile țării. Plângu-l și săracii, că și-au pierdut mila; plângu-l carii au avut de la el multă căutare; plângu-l și păgânii, și creștinii, și toate țările care l-au știut și carii nu l-au știut, ci numai de numele lui au auzit...”]), efigie pilduitoare întru totul - bunătate, înțelepciune, patriotism, prudență, abilitate și pricepere politică - propusă viitorimii) ori, cel mai adesea, vindicative. Războindu-se neîncetat cu adversarii patronilor săi, atent mereu la zidurile parțiale menite să marcheze traseul argumentării, cronicarul netezește cu grijă calea spre imprecație. Sigur că Ludescu nu adună un simplu inventar de invective și nici nu se îndreaptă spre „blestem” uzând de mijloace primitive. Maniera sa, care - orice s-ar spune - denotă un anumit meșteșug, deși neferită de monotonie, descinde dinspre regulile ce diriguiesc compunerea și „ornarea”, înglobând figuri ale insistenței, ambiguității și (sporadic) descripției și încercând uneori a sui către izbânzi „poetice”.

Forma literară cea mai convenabilă unui autor cu astfel de predispoziții va fi, în chip necesar, *compunerea pamfletară* (aflată, am mai zis, ca și *encomionul* la limita epicului). În *textul discreditator* (cu generoase condiții de dezvoltare sub pana lui Stoica Ludescu, căci, *Letopisețul Cantacuzinesc* abundă în figuri detestabile, care îi prilejuiesc autorului numeroase stigmatizări particulare), pictorul sarcastic de caractere triumfă, vindicția eliberează compunerea de rigorile canonului (altfel obligatoriu în scrisul cronicăresc) al „secvențelor moralizatoare”, verbul se încarcă de patimă, vehemența denunțului și a acuzelor atinge cote maxime.

Scriitorul nu neglijează nici un amănunt. Ignobila mașinațiune ce se sfârșește cu uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino este minuțios demontată. Cum atentatul (pus tradițional pe seama ineputabilului carotor al edificărilor benefice) este îndreptat împotriva unui personaj ale cărui exprimări sunt tangente cu sublimul comportamental (postelnicul „făcând multe milostenii întâi pe la mănăstiri, pre la săraci și pre la streini îi priimii și-i căuta”), descinderea în concret se face, notabil, printr-o metaforă: „Atuncea diavolul găsi două vase réle: unul rumânesc, altul grecesc, anume Stroe vornicul Leurdeanu și Dumitrașcu vel-vistierul Țarigrădeanu”. Sunt pe rând aduse la lumină coalizările infame („iar ei făcură sfat drăcesc în taină cu doamna Mariia a lui Gligorie-vodă”), uneltirile subterane, rutiniera „pără” clădită pe neadevăr („și trimiseră cărți de olac la Gligorie-vodă în oaste, făcând pără mare asupra ticălosului Constandin, cum el umblă pre la turci pre marginea Dunării, de-l părăște că iaste hain și cum nu bagă în seamă pre doamnă-sa și-și bate joc de ia și cum oprêște țara să nu dea bir. Și atâtea prihâni multe au scris”), toate opuse sistematic solarului Constantin Cantacuzino, mereu inocent. Culpă uneltitorilor și a patronului lor voievodal (Grigore Ghica) se agravează prin ingratitude (toți îi erau îndatorați celui a cărui moarte o preparau), iar domnul nu se dă în lături de la o reprezentație (o farsă tragică, jucată în fața unor spectatori prestigioși) în care își rezervă rolul neștiutorului cuprins de regrete: „Iar Gligorașco-vodă, deaca-i spuseră că l-au omorât, iar el atuncea s-au deșteptat și au zis părintelui Ștefan, mitropolitul, și tuturor boierilor că n-au știut când l-au omorât și cum au fost adormit, căindu-se și plângând de moartea lui Constandin”. Personaj tenebros, capabil să-și „întoarcă firea”, Grigore Ghica, principalul vinovat de moartea postelnicului, va fi urmărit - sub protecția unor sentențe - cu necruțare, cronicarul înregistrând, cu satisfacție, toate „pedepsele” (pentru el tot atâtea „confirmări”) care se vor abate asupra-i, de la boala „coconului”, plasticizată grotesc, și până la pierderea tronului și trecerea la „papistășie”.

În ofensivele sale, în care dă preferință execrației individualizante, Stoica Ludescu atinge uneori performanțe notabile. Marele paharnic Constantin Vârzaru, și el „amestecat în sângele lui Constandin postelnicul”, este descoperit

a fi moștenitor al unor „gene” malefice („precum era învățat de la tată-său”), Radu Vărzaru armașul, tatăl lui Constantin, va fi desființat ceva mai departe în text: ca specialist al raptului (jefuitor irepresibil) într-o transmitere abil metamorfozată: „Că adevăr, cum nu poate face din măcăcine strugure și din rug smochine, așa nu să poate face din neamul rău bun; că din varza cea rea, ce-i zic morococean, au ieșit fie-său și mai morococean el”. Ludescu este, altfel, un maestru în compromiterea celor asupra cărora își concentrează antipatia prin „minarea” ascendenței. Mijloacele sunt clasice, mânuirea lor denotă însă meșteșug. Scormonirea prin biografie, denunțarea apartenenței la o etnie sigur compromisă (cutare odios era „grec rumeliot” sau „grec țarigrădean”) sau „descoperirea” semnificativă a extracției modeste a vreunui ins instalat în categoria adversarilor (un înaintaș al lui Constantin Vărzaru fusese „grădinariu de verze la Ploiești”) se însoțesc cu demontarea sistematică a ceea ce cronicarul crede a fi o mistificare de mari proporții. Obiectul unei astfel de analize îl constituie, de pildă, Mihnea al III-lea Radu, voievodul ale cărui gânduri îndrăznețe îi sperie pe boierii (între ei și pe Cantacuzini ce căuta, disperați, un refugiu) înclinați spre „pașnice învoieli”. În acest domn autoritar (coleric diseminator de extincție - în analiza lui Ludescu), slujitor al ideii de libertate, cronicarul - „cuminte”, precaut - vede un periculos fantast, hrănitor de visuri nebunești. Va vesteji aceste finalități (aberante - zice el) prin sistema verificată. Repartizarea acestui pretinos urmaș de voievozi (cronicarul îl învinuiește că și-a falsificat arborele genealogic „zicând că este fecior Radului-vodă nepot Mihniei-vodă”) la un etnos deja nesuferit conaționalilor săi („Mihnea acesta a fost de neamul lui grec cămătar”) are o eficiență sigură, proveniența națională, combinată cu originea socială umilă, fiind suculent colorată (și exploatată) onomastic: „Tat-său l-au chemat Iane Surdul, iar pre dânsul l-au chemat din botez Franți”.

◦ Dincolo de obediența pe care o arată, inevitabil, „formularisticii” cronicărești, autorul *Letopisețului Cantacuzinesc* a izbutit, nu de puține ori, să scrie pagini ce aparțin negreșit literaturii. ◊

164. Un „erudit” barochizant în serviciul Bălenilor

Abordând prezentarea celui de-al doilea mare letopiseț al Țării Românești, alcătuit către sfârșitul secolului al XVII-lea (*Cronica Bălenilor*), care istorisește evenimentele surse între 1290 și 1688, trebuie să evoc pe scurt discuțiile purtate în jurul identității autorului acestei scrieri. Discuții furtunoase, pasionante și - încă - neîncheiate. Primii editori ai textului (Nicolae Bălcescu, de pildă) au atribuit cronică - mai mult din necesități „de serviciu” - lui Constantin căpitanul Filipescu. Această ipoteză, care îl promova în postura de autor pe un cărturar stimabil (înruștat cu Bălenii - era văr cu mama lui

Grigore Băleanu, dar și cu Cantacuzinii, căci îi venea nepot de fiică postelnicului Constantin Cantacuzino) nu a rezistat - în ciuda unei „carriere” îndelungate (au susținut-o, între alții A. Densușianu, B. Iorgulescu, Nicolae Iorga; pentru întreaga discuție vezi *Bibliografia acestui capitol*) - observațiilor critice. Nu a întrunit consensul cercetătorilor nici părerea potrivit căreia autorul *Istoriilor domnilor Țării Rumânești. 1290-1729* (ansamblu ce cuprinde secvențele numite de unii istorici *Cronica Bălenilor* și *Cronica despre Nicolae Mavrocordat*) ar fi Radu Popescu, prezumție demnă de a fi luată în seamă (cu apărători iluștri: I. G. Sbiera, C. Giurescu, P. P. Panaitescu, N. Cartoian etc.), întrucât fiul vistierului Hrizea din Popești (cel persecutat și ucis de Șerban Cantacuzino) era nepot, după mamă, al marelui ban Gheorghe Băleanu.

S-a spus, și nu fără dreptate - spre a rezuma argumentele cercetătorilor care văd în cel ce a scris *Cronica Bălenilor* un cărturar necunoscut, altfel remarcabil, aflat în slujba partidei rivalilor Cantacuzinilor -, că motive de ordin cronologic împiedică, în primul rând, acceptarea lui Radu Popescu în ipostaza de autor, căci, descriind - cu aere de martor ocular - niște evenimente de prin 1663, 1665 sau 1669, acel autor aparține evident altei generații decât celei a fiului vistierului Hrizea (Radu Popescu se naștea, probabil, prin 1655). Să adaug că „scriitura”, vizibil alta, și observarea modalităților în care este contemplată istoria în cele două texte (*Cronica Bălenilor* și *Cronica despre Nicolae Mavrocordat*) mă îndeamnă a socoti că avem de-a face cu doi autori. Cel ce s-a pus în slujba lui Mavrocordat a fost categoric Radu Popescu; primul a preferat să rămână anonim, la fel ca alții din motive pe care istoria (și cea literară) le-a descris cu destulă limpezime, dar această „lipsă a numelor” nu trebuie să incomodeze, întrucât, în definitiv, toate tentativele de atribuire pornesc de la texte și se întorc la ele, confirmându-le primatul absolut.

« Nu m-am grăbit să subscriu la punctul de vedere potrivit căruia, prin includerea unei mari bogății de date și prin deschiderea notabilă a câmpului „investigat”, scrierea Anonimului Bălenilor ar face trecerea de la cronică la istorie, pentru că textul nu relevă totuși acele repere obligatorii care să indice anumite modificări de structură și - mai cu seamă - de mentalitate. Cronicarul nu caută sensurile ascunse în spatele înlănțuirilor evenimentiale, ignoră cauzele (ori le subliniază pe cele care îi convin), conexiunile, este opac la îndatoririle - esențiale în cazul unui istoric - de interpret al faptelor. Făcând rar gestul depășirii aparențelor (doar atunci când are de „declarat” ceva în duh partizan), el adună și narează (uneori cu rezultate stimabile), lăsându-l pe cititor să descifreze tâlcurile. *Cronica Bălenilor* realizează totuși o înnoire - cea procurată de asimilarea, remarcabilă, a manierei de lucru a cronicarului barochizant. Cu aplecarea ei constantă spre digresivitate și anecdotic, cu profilul ei compozit, alambicat, aproape fastuos în multitudinea de elemente

încorporate, *Cronica Bălenilor* reprezintă un text baroc - de bun nivel și agreabil la lectură - ce proclamă diversitatea, „deschiderile” și repudiază închistarea.

O sacră nemulțumire, izvorâtă mai ales din sărăcia supărătoare de date a începuturilor istoriografiei muntene (insatisfacție manifestată, nu o dată, în termeni severi: „Au luat domnia Vădislav-vodă, de carele nici o istorie nu să află [...] După aceasta să cunoaște ce fel de oameni au fost rumânii noștri, care nici un lucru dăplin n-au scris!”), îl propulsează pe cronicar - un spirit agitat, mobil, neliniștit, un mare curios - spre lărgirea apreciabilă a orizontului. El utilizează sursele autohtone (compilația alcătuită - probabil - în vremea lui Matei Basarab, *Viața lui Nifon, Cronica Buzeștilor*), pe unele citindu-le chiar în original (cum se crede în legătură cu scrierea istorică a lui Matei al Mirelor și cu compunerea cu pretenții de epopee datorată grecului Stavrinus), și face această operă de informare independent de *Letopisețul Cantacuzinesc*, pe care are a-l combate. Caută înfrigorat să-și completeze informațiile și lecturile sale, identificate până acum (cronici moldovenești - cea a lui Grigore Ureche cu siguranță; cronografe bizantine - Pseudo-Sphrantzes - și neogrecești - Dorothei de Monembazia; cronica lui Gheorghe Brancovici; lucrări de istorie săsească și acel *Index chronologicus* al lui Abraham Bucholzer; *Chronica gestorum in Europa singularium* de Pawel Piasecki; o cronică ungurească; surse turcești și altele), pot furniza elementele unui profil intelectual demn de toată considerația.

Ne-am fi așteptat, firește, ca, din scrierile istorice pe care și le procură, Anonimul să extragă mai ales știri privitoare la istoria conaționalilor săi, spre a atenua cumva iritanta (și reclamata) penurie. El însă nu face așa, cel puțin în prima parte a cărții, ci - fiindcă ambiționa, cert, o „mare scriere”, o „istorie universală” în genul cronografelelor bizantine (cum va încerca Nicolae Costin) - „repovestește” știrile furnizate de autorii străini. Cu destul har, pentru că acest ins, cult fără îndoială, un adevărat „european” prin lecturi, *românizează* (în sensul cel mai pur pe care îl poate avea acest cuvânt), prin narațiune, tot ceea ce socotește potrivit a comunica propriului cititor. Întâmplările, turnate oportun în tiparele „poveștii”, sunt rostite cu tonul, formulările și curiozitatea povestitorului popular. Bazileii Bizanțului, sultanii, regii și prinții Apusului fac gesturile „împăraților” din basm, inițiativele lor sunt explicate prin detalii ce le acordă o nebanuită accesibilitate (aceea a oralității). O cucerire turcească în dauna venețienilor capătă aspectul unei exproprii rurale, în care vecinii de pe uliță, cunoscători ai amănuntelor, sunt mereu tentați să se amestece: „În vremurile acestea, leat 6938, au luat sultan Murat Solunul, care unii îi zic Salonicul, de la vinețeni; că-l vânduse Andronic Paliologul în 50000 de galbeni de aur, fiind partea lui de la tată-său Manuil-împărat, dar căzând în boala slăbănogii și neavând a face, au vândut această parte a lui vinețenilor.

Pentru care Ioan-împărat ce era atunci, fratele lui Andronic, multe au scris turcului, având pace cu el, ca să nu meargă să ia acea cetate, dar el au răspunsu că iaste striină cetatea, iar nu a lor, ci va să meargă să o ia, precum au și făcut".

Cronicarul domină, totuși, cu destulă autoritate materialul selectat, îi dă o turnură personală, topindu-l cu meșteșug (vedeam mai sus) în niște matrițe familiare cititorilor săi. Între știrea românească și informația străină se instituie raporturi felurite. La începutul cronicii, domnul aflat pe tronul Țării Românești pare a fi (și chiar este), în multe situații, „pretextul” căutat în „contemporaneitate” pentru articularea unei *istorii universale* într-o „viziune” românească (astfel, în capitolul despre „domnia lui Vădislav-vodă, leat 6933” va fi vorba despre cucerirea Salonicului de către turci, conciliul de la Ferrara-Florența, bătălia de la Varna, companiile lui Iancu de Hunedoara în Balcani, certurile pentru tronul Moldovei după moartea lui „Alexandru-vodă” etc.). Piese ale acestui „mozaic” închipuit de cronică (cu deosebire în secțiunea compilată, care, aproape sigur, nu poate fi pusă pe seama Anonimului Bălenilor) se află în neconținută mișcare. Ca în orice „cronograf universal”, apropierea de vremurile moderne schimbă sensibil raportul dintre „străin” și „autohton”. În cazul nostru, elementul național sporește ca pondere prin participarea tot mai insistentă a elementului moldovenesc (Ureche, folosit ca izvor, depășise și el faza „începuturilor” și se arăta tot mai util), astfel că, dintr-o înșiruire conglomeratică bizantino-turco-levantină, cu înfățișare de *cronograf est- și sud-est-european*, *Cronica Bălenilor* se transformă treptat într-un *Letopiseț al Țărilor Române*, pentru ca, ulterior, proporția să se schimbe în favoarea informațiilor din (și despre) Țara Românească.

o Cronicarul Bălenilor a fost un ins nelipsit de subtilitate. Lângă ofensivele nesofisticate ale lui Stoica Ludescu, cel care își declara certitudinile (în aflarea culpabililor și transcrierea sancțiunilor), asumându-și responsabilitatea imprecăției directe, manevrele de ripostă (căci este neîndoielnic că avem de-a face cu o *replică*) ale celui alt par încărcate de rafinament (un „rafinament literar” desigur). Mascându-și cu abilitate prezența în text, făcându-ne să credem că era lipsit de vocația „persoanei întâi”, Anonimul uzează de o bine articulată *retorică a colportajului* în stare să-l deruteze pe cititorul dispus a încerca să delimiteze „informația nesigură” de „contribuția” cronicarului și să-l facă a asimila, neputincios, niște date inegale ca valoare și autenticitate, dar „egalizate” insinuant de iscusința autorului. Dotat din plin cu „umoarea neagră a pamfletarului” (Al. Piru), Anonimul își difuzează cu abilitate, în text, secreția biliară abundentă, etichetând și maculând, fără a lăsa vreun moment impresia că face aceste lucruri cu declarată vrere. El împrăștie calomniile, lansează invective, înscrie în pagină știri ofensatoare și purtătoare de acuzații capitale, având grijă să suspende totul în zona de pseudocertitudine a zvonului public. Formulele „zic unii...”, „așa spun...”, „așa povestesc boiarii moldoveni...”

asigură aparenta nonimplicare a acestui autor care practică o inocență perfidă, înveninată, a cărei putere de iradiere se deslușește în text pe spații mari. Duca-vodă este detronat - „den ce pricină noi nu știm”, declară inocent autorul, dar, neștiința lui este plină de sugestii, confirmate în același chip. Același Gheorghe Duca moare și spre poziția, plină de grave răspunderi, a ucigașului scriitorul îl împinge, sprijinit de „zvon”, pe inamicul Șerban Cantacuzino, un detestabil: „Cei mai mulți zic că Șarban-vodă, pen mijlocul unor leași, să-l fie otrăvit”. Și așa mai departe ...

¶ În *Cronica Bălenilor* domină exprimarea aparent nedecisă, vorba în doi peri (toate cu o sorginte necontrolabilă) care au drept țintă dezagregarea acuzațiilor semnate de oponentul cantacuzinesc. El descoperă cu dibăcie verigile slabe din argumentarea adversarului și le demontează, compromițând integritatea ansamblului incriminator tocmai prin deteriorarea racordărilor lăuntrice. Împinge, de pildă, întreaga bază a conflictului dintre Cantacuzini și Băleni spre terenul instabil al „închipuirii” și al „intenției răuvoitoare” - „li s-au nălucit [Cantacuzinilor - *nota mea*, D. H. M.] precum banul Gheorghe cu ai lui și cu ceilaltă boierime a țării făcură sfat între dânșii să omoare pe banul Mareș, pe Crețulescul și pe Șerban spătar și pă ai lor” - făcându-l părtaș pe cititorul convins că Bălenii nu sunt decât niște victime ale unor mașinațiuni calomnioase.

Subminarea, realizată prin mijlocirea aluziei dezintegratoare, țintește - cu o bună știință a construcției - centrul sistemului advers. Refăcând, din perspectiva partidei pe care o slujea, procesul - faimos - intentat de Cantacuzini lui Stroe Leurdeanu, Anonimul Bălenilor atacă „probele” (a căror valoare Ludescu o declarase infailibilă) și șubrezește astfel tot edificiul. Întreaga afacere devine nesigură, zdrobitoarele dovezi fiind învăluite într-o ambiguitate generatoare de îndoieli. După „minarea” filierii prin care celebrele „răvășale” au intrat în țară (prin intermediul viitorului stolnic Constantin Cantacuzino, un interesat deci!), sunt puse la îndoială, pe rând, contactul între acel Cantacuzin și Grigore Ghica (depoziția inamicului - „zicea să se fi împreunat cu Gligorie-vodă” - poate fi suspectată) și transmiterea documentelor (a unor documente autentice, căci „unii zicea că le-au dat Gligorie-vodă, alții zicea că izvod au dat după acelea, alții într-alt chip zicea”). Sunt introduse astfel nu numai nesiguranța cu privire la prezența în sala de judecată a scrisorilor originale, ci și alternativa producerii unor falsuri, care plasează dezlănțuirea dramaticului proces (o „înscenare”, deci) pe temeiul unor „răvășale” plastografiate. Demonstrația se finalizează magistral, întrucât veridicitatea probelor - pe care scriitorul (martor la trecerea „cortegiului” cu care osânditul a fost „dat prin târg”) le constatare („iar noi am văzut niște răvășale...”) - este suspendată într-o mirare limpede grăitoare: „ale cui vor fi fost, Dumnezeu știe”.

Sigur că Anonimul Bălenilor știe să apară și la rampă. Răfuielele sale sunt - ca și ale confrăților - crâncene și, între altele, cu totul remarcabilă literar este acea discreditare în fața viitorimii a lui Șerban Cantacuzino, adversarul puternic, detestat, urât cu patimă, împrôscat cu noroi și aruncat sub incidența execrației. Din urcarea în scaun a acestui individ - în care suntem îndemnați a vedea un ucigaș inventiv și neostenit - scriitorul face, metaforic, o dezlănțuire feroce a forțelor primordiale: „Mare și întunecat nor, și plin dă fulgere și de trăsnete, au căzut pã Țara Rumânească cu Șarban-vodă, carele, ca cu nește trăsnete, cu răotatea lui au spart și au dezrădăcinat nenumărate case de boieri și de slujitori, și de săraci, și pã mulți au omorât cu multe feliuri dă cazne, și i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse...". Odiosul personaj („pedepsă divină" pe capul țării: „Ci dar, pentru păcatele oamenilor, sau pentru alte judecăți, care singur Dumnezeu știe au luat Șarban-vodă domnia Țării Rumânești") confirmă presuposițiile autorului, excedând chiar („pare-mi-să că n-am avea hârtie să le rânduim toate" - exclamă hiperbolic Anonimul), astfel că recapitularea domniei aceluia va fi o înșirare („rezumativă" - zice autorul) a fărâdeleșilor, actelor de cruzime, de tiranie, a unor demersuri ce vizau exploatarea și jaful, „cât răsuflu boierii, slujitorii, birnicii nu mai avea: ci bătuți, căzniți în toată vremea, își vindea moșiile, țigani, viile și tot ce avea de le cumpăra Șarban-vodă și ai lui, iar săracii plângea și plinia tot ce le cerea, că era legați de stâlpii ce era înfiți în pușcărie, înlăuntru și afară, de-i bătea cumplit: pã boieri, pã căpitani, pã slujitori - pân i-au sărăcit pã toți".

Între „tipurile" izbutite de acest cronicar (care a știut să rețină, la cei pe care i-a examinat, *gestul caracteristic*, dar n-a avut „ureche" pentru *replica memorabilă*), „negativii" (Mihnea al III-lea Radu, violent și sanguinar, apăsător de un trecut infamant și nutritor de gânduri aberante [aceeași opinie a unei boierimi impanicate]; Dumitrașcu Cantacuzino, răul „chivernisitor", spoliatorul ce tinde spre trăsăturile unui monstru insașiabil; Gheorghe Duca, instabil, terifiant, răspândind în jur spaină și teroare...) se desprind cu limpezime. Ei *trăiesc* (fără a *deveni*, desigur), în asociație cu parteneri ce se schimbă, diversificând - în situații mobile - un atribut fundamental, într-o cronică altfel încărcată de digresiuni și anecdote, unele savuroase (în Anonimul Bălenilor, mereu avid de istorioare pe care le culege de pretutindeni, am putea desluși un precursor al lui Neculce în strângerea și alcătuirea de „cuvinte").

În autorul *Cronicii Bălenilor*, spirit cultivat și capabil să dirijeze selecția (amintesc doar felul în care îl „găsește" în istoria Bizanțului pe acel Cantacuzin ingratar, ce accede către putere prin uzurpare), scriitorul baroc atras de amănuntul picant și de zvonul subteran (pe care îl strecoară în text cu priceperea unui bârfitor exersat) și condeier căruia îi stă în putință să scrie „istoria ca literatură", se cade să vedem o personalitate ferm conturată, cu îndreptățite pretenții la un loc onorabil în galeria „povestitorilor" din literatura română.

165. Radu Greceanu și retorica encomionului

Cerculă, în paginile tratatelor de istorie a literaturii române, câteva formulări în legătură cu „persoana” (cu „personalitatea”, mai exact spus) a cronicarului Radu Greceanu și cu scrierea sa (*Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod* sau, într-o formulare extinsă, *Începătura istoriilor vieții luminatului și preacrestinului domnului Țărâi Rumânești, Io[an] Constandin Brâncoveanu Basarab voievod, de când Dumnezeu cu domnia l-au încoronat, pentru vremile și întâmplările, ce în pământul acesta în zilele mării-sale s-au întâmplat*), cărora trecerea dintr-o sinteză în alta, fără trebuincioasele reverificări, le-a acordat un soi de inamovibilitate. Una dintre aceste „încheieri” caută a ne convinge că toate atitudinile, opiniile și luările de poziție pe care Radu Greceanu le inserează în text (reflexe ale unor convingeri politice și „ideologice”) aparțin de fapt lui Constantin Brâncoveanu, voievodul personaj, patron, inspirator și cenzor, prezent mereu în preajma scribului însărcinat cu redactarea unui „jurnal de curte”. El - s-a spus - își schimbă opiniile atunci când cârmuitorul comanditar își modifica pozițiile. Pentru perioada 1699-1707 revine asupra mai multor capitole și le „rescrie”. A dat astfel, zice-se, un fel de „istorie secretă”, fiindcă vodă intrase în conflict cu rudele sale Cantacuzinii. (N-am crezut în adevărul acestei păreri [a se vedea *postfața la Cronici brâncovenesti*, antologie de ..., București, Editura Minerva, 1988, p. 360]. Cred, mai degrabă, că această a doua redacție a fost rezultatul unei reveniri asupra unor pagini scrise, pe care și-a impus-o un autor poate nemulțumit de rezultatele „notației de jurnal” pe care o practicasă. De altfel, în paginile „refăcute”, Radu Greceanu aproape că nu se ocupă [cu o singură excepție] cu „dezvăluirea” manevrelor ignobile ale Cantacuzinilor, deși dă amănunte legate de alte neeltiri.) Și stolnicul Constantin Cantacuzino a fost evocat în ipostaza de revizor al concepției generale (ba chiar și în cea de stilizator) a textului. O altă constatare, aparținând - desigur - unui lector prea repede plictisit de eforturile spre descifrarea structurilor cronicii (atâtea câte sunt ele), a fixat (verbul nu este prea aspru, întrucât caracterizarea aceasta a fost creditată cu o nedorită capacitate de generalizare) imaginea unui text amalgamat, eteroclit, producție a unui „inscriptor” a cărui supremă preocupare ar fi fost aceea de a nu omite, din înregistrarea sa docilă, vreo „preumblare”, „nuntă” sau „târnosanie” ce implica pe voievod ori pe altcineva din preajma sa.

Amândouă aceste aprecieri mi se par a fi mult prea drastice. Trebuie oare să vedem în Radu Greceanu, unul dintre cei mai însemnați cărturari - traducător și editor plin de merite al *Bibliiei*, eseist (predosloviile pe care le iscălește sunt dovezi incontestabile), versificator, cronicar - al acelei epoci ce a adunat atâtea minți strălucite în jurul aulei princiare, doar un obedient înregistrator al unor fapte selectate de alții și al unor semnificații a căror prelevare nu-i aparținea?

Nicidcum. Personalitatea autorului (însușabilă din „portretul scriitorului” și din „portretul cronicarului”) poate fi deslușită în textul pe care el îl redactează începând, se pare, de prin 1693 și până în 1714 (când știrile despre logofătul lui Brâncoveanu dispar). „Scriitorul” domină, se află permanent în avantaj, infuzându-se în zone ce ar fi aparținut de drept cronicarului, sprijinit de intenționalitatea și finalitatea operei. Căci Radu Greceanu (deși „cronicarul” adună informații multe, știri care îl vor interesa pe istoricul J. Chr. Engel, cititor al cronicii muntene în tălmăcirea - făcută pe la 1727 - a brașoveanului Johann Filstich, pentru a sa *Geschichte der Moldau und Walachey*) nu scrie de fapt o „istorie”. Ca și Anonimul Brâncovenesc, el filmează o „viață” (primul compune un *roman*, cestălalt articulează o *biografie*), este cronicar doar într-un sens foarte apropiat nouă, de incriptor și comentator al unor evenimente pe care plasarea într-un timp omenește delimitat le separă de marea curgere. „Istoria” se retrage, la el, în sămburele ei esențial, redevine „eveniment”, iar înlănțuirile acestor „evenimente”, cercetate cu atenție spre descoperirea unor înțelesuri ce îl privesc direct sau ar putea să-l intereseze pe „eroul” principal, nu înseamnă „devenire”. Parte a istoriei, *Viața lui Constantin Brâncoveanu* se sustrage de fapt acesteia, constituindu-se într-o „lume” particulară, omogenă prin stabilitatea caracteristicilor fundamentale. Este „lumea” lui Brâncoveanu, cu prieteni și inamici, cu clipe de tihnă și momente de tensiune, cu „zidiri” (care au, toate, și o semnificație politică) și traversări răvășitoare, cu o existență specifică și o cronologie proprie (Greceanu notează nu anii de la Facere sau de la nașterea Mântuitorului, ci pe cei „de domnie”), cu personaje ce par a-i aparține în exclusivitate, o lume vegheată de o Divinitate justițiară, aflată mai mereu în postura de aliată a voievodului (alianță mereu oportună) căruia îi oferă un soi de imunitate și veritabile polițe de asigurare lipsite de scadență, scăpându-l de niște adversari săcâitori și neobosiți.

Greceanu este un spirit pe care lecturile l-au rafinat cu prisosință. Demonstrația întreprinsă în predoslovia scrisă cam prin 1699 (când ajunsese cu „istoria” „până la al zecilea an den domnia mării-tale” și voievodul a socotit că cele patruzeci și trei de capitole isprăvite pot fi date „publicității”) mi se pare extrem de convingătoare. Am comentat-o (insistând asupra alcătuirii *panegiricului* și a producerii *imaginii*, aspect care lui Vodă nu-i era, cred, deloc indiferent) în primul volum al acestei cărți, așa că nu mai revin.

Nivelul referențial este la cronicarul lui Brâncoveanu aproape întotdeauna remarcabil. Apoftegmatica îi este familiară. Pentru definirea *patriotismului* și a *loialității* i se par potrivite concluziile unui „istornic grecescu”, pe care le citează în original (manie de erudit, dar și intenție retorică, de ornare a discursului) și în tălmăcire. Lamentațiile sale sunt patetice, cuvintele gradând o ascensiune dibace a „tensiunii” (despre turcii, împotriva cărora Greceanu cârtește neconținut, dacă nu protestează chiar

vehement: „O! neam varvar, nemislozivă și spurcată lege și lăcomie păgânească. Cum într-o nimică rugăciunile și jălbele supușilor le socotești" etc.), iar șfichiuirea alternează cu sarcasmul mușcător (aș da drept pildă descrierea manierei osmanlâilor de a face politică pe picior mare: „Împărăția neputându-se odihni a avea pace cu moscalii, fiind îndemnat foarte de craiul șfețescu, cu multă ocară și neînste pre soli și pre zăloagile moscalilor cu toți oamenii, ca o turmă dindărat i-au dus și iarăși i-au băgat la Idicula, și câți s-au aflat pă lângă dânșii moldoveni, greci, dă le slujia, i-au băgat pre toți la catargă [...] lucru care de-a mirarea tuturor, închide solii, scoate solii, îmbracă-i cu caftan, fã pace, strică pacea, acatastasie păgânească!") cu falsa mirare ingenuă ori cu ironia subțire, penetrantă (pretențiile nerealiste ale pribeagului în Rusia Dimitrie Cantemir sunt amendate de gazde: „[...] s-au socotit dă l-au mutat dă acolo și i-au dat așăzământul la stoliță pentru ca să nu-și mai turbure măriia-sa gândul după alte fandasii").

Curtean desăvârșit, Greceanu agreează (și descrie) „ceremoniile" (înșirarea exemplelor ar lua mult loc, deși măcar ceremonialul încoronării - care, trebuie să-l credem pe Cantemir, muta la București un protocol imperial bizantin - ori grija cu care Brâncoveanu își monta ieșirile publice ar trebui evocate), vădind un ochi atent și o pană capabilă să rețină și să transmită sugestii vizuale. Dar nu mereu și nu în toate cazurile. Dacă descrierea unora dintre faimoasele ctitorii brâncovenesti vine de la un Greceanu destul de opac, în stare să producă doar calificative convenționale și preponderent „cantitative", cuprinzând o decizie globală („lucru foarte iscusit", „foarte ciudat" = foarte minunat), secvențele „luptelor" (după care se dădea în vânt și Miron Costin, un „istoric militar" refutat), în schimb - și în cronică nu sunt deloc puține (refăcute, cel mai adesea, după relatările unor martori, căci logofătul a fost, poate, prin apropierea voievodului doar în războiul de la Zărnești) - acordă cititorului doritele compensații. Dezastrul rușilor („filmă" și de Neculce) în lupta de la Stănilești (tablou amplu, contemplat parcă de pe o înălțime) este comprimat într-o frază care adună toate erorile comise („cauze") pentru a le transforma într-o imagine (sinteză a „efectelor") cu calități de prăbușire apocaliptică: „În cea mai după urmă însă, văzând moscalii mulțimea turcilor și strâmtoarea locului unde ei era tăbărâți și flămânzia, atât a cailor, cât și a lor, dă vreme ce caii ajunseseră dă-și mânca coadele și coamele și rodea polocoșurile după la cară, și într-o parte le murea caii, într-altă parte slujitorimea, unde să făcuse și putoare foarte groaznică și nesuferită dă mortăciuni, care aceste nevoi toate moscalii văzând și pierzarea lor înaintea ochilor avându-o, o minune! din netemerea ceia ce mai înainte dă turci avea, la groaznică înfricoșare ticăloșii au venit".

Radu Greceanu (pentru care oprimarea turcească, neconținut contestată în toate ipostazele ei insuportabile, nu avea decât retoric un sprijin divin) este

un spirit precumpănitor pozitiv. El nu pare înclinat să ia în considerare „semnele supranaturale”, cărora predecesorii (și nu numai) le acordaseră virtuți premonitorii. Un trăznet lovește „clopotnița domnească den București” și o distruge pentru că fusese transformată în pulberărie. „Den nesocotintă” - e părerea autorului. „La ghenarie 26 dni [= zile], leat [= anul] 7217, la 10 ceasuri din zi”, în județul Buzău au căzut niște resturi meteoritice. Intuind parcă nesățioasa curiozitate a cititorilor (urmași, unii), Radu Greceanu datează exact fenomenul, senzațional și înfricoșător totodată („cât oamenii și dobitoacele au căzut la pământ”), încearcă să îl descrie - „Pietri mari bucăți și negre ca zgura care nu au căzut peste tot locul, ci numai în 2 locuri, și puține, nu multe” - și se abține de la orice predicțiuni, adăugând doar o propoziție neutră și rutinieră. Ar fi multe de spus despre acest cronicar priceput în a descifra rosturile rapoartelor diplomatice și (vorba lui, „poate fi” sub înrâurirea stolnicului Constantin Cantacuzino) ager observator al împrejurărilor politice în necurmată modificare. Sigur că, în unele cazuri, concluziile reprezintă rezultatul analizelor întreprinse în cancelaria voievodală (lucru ce nu poate fi contestat), dar cel care se rostește, în text, este neîndoielnic *autorul*, insistent și ironic, partizan și vehement, urmărind persuaziunea în tot ce scrie, un autor al cărui *portret* se recompune cu relativă ușurință și pentru care sintagma „supt umbra mării-tale”, scrisă undeva în predoslovia cronicii, rămâne doar o reușită a penei, nefiind nicidecum sublimarea - fie și retorică - a unui destin.

Coeziunea discursului la autorul nostru, învinuit adesea, ziceam, de a fi așternut pe hârtie (la fel ca și patronul său, care ținea un registru de venituri și cheltuieli - vezi Ion Radu Mircea, *Catastih de toate veniturile domniei al lui Constantin Brâncoveanu*, în „Manuscriptum”, VI, 1985, p. 7-53) o înșiruire plictisitoare de fapte ne semnificative, trebuie definită - fără inutile suprasolicitări, căci amalgamarea, chiar dacă nu copleșește, este totuși reală - în termenii specifici acestui text, care este *compoziție memorialistică*, în prima sa treime, și *notație de jurnal* în rest, cu toate atributele ce însoțesc acest tip de istorisire ținută „la zi” (chiar dacă pentru intervalul 1699-1707 Radu Greceanu - ascultător, s-a spus, al părerilor voievodului în raport cu Cantacuzinii; acestea se schimbaseră datorită conflictului dintre fiii domnului, unii dintre ei scriitori într-ale minții, și feciorii Stolnicului, tot mai convingși că familia lor trebuie să reintre în stăpânirea tronului - va scrie și o a doua redacție, revizuită, a unui șir întreg de capitole). Pe fondul unei epicități generale, ce izvorăște din înseși faptele povestite, în cronică lui Radu Greceanu pot fi individualizate *povestiri autonome* (pentru a căror definire ar trebui să nu scăpăm din vedere pretextul epic, tiparul narativ și ideea morală, mereu coagulantă) și *secvențe interludiu*, vide sub raportul epicității, formalizate prin reluări și transformate în „intervale de repaus”. Scriind sub presiunea sarcinii sale ce impunea *zidirea laudei*, Greceanu nu poate alege, spre săvârșirea țelului, decât o structură dihotomică,

ai cărei termeni sunt *construcția* (elogiul avându-l mereu ca obiect pe Brâncoveanu - ctitor încărcat, cum spuneam, de virtuți și înțelepciune, „chivernisitor” priceput, conducător omniprezent și omnipotent) și *discreditarea* (în pagini care - literar - salvează scrierea), întreaga compunere fiind un șir de „evenimente de glorioasă celebritate” și de „desfășurări potrivnice”.

Cronicarul luptă plin de osârdie cu „adversarii periculoși” (pretendentul Constantin Bălăceanu, Ceachi Laslo, austriacul Donat Heissler), cu „dușmanii potențiali” (Cantemireștii - Constantin, Antioh, Dimitrie), cu „profesioniștii uneltirii” (Staicu paharnicul și ceata lui sau Dumitrașcu Corbeanu) și cu marii „ingrați” (ungurul Emerich Thököly, Toma Cantacuzino, Ghinea, brașoveanul Teodor Corbea, mitropolitul Antim Ivireanul). Tipologic, ineputabilii inamici ai Brâncoveanului manifestă și „calități” ce nu se subordonează clasificării de mai sus. Greceanu nu ostenește a-i veșteji, lasă obișnuita sa parcimonie de-o parte și denunță violent, anticipează pedepse (stricând povestirea...), moralizează și comentează în duh „învățător” abaterile. Cu totul izbutită ni se înfățișează „nuvela” ce descrie „visul de mărire” al lui Constantin Bălăceanu, fantastul hrănitor de „vânturi” și „nebunii”. „Clipa” ce se scurge între *ascensiune* (Bălăceanu, sprijinit de austrieci, avea la un moment dat întreaga putere de decizie în țara unui Brâncoveanu care se retrăgea prudent) și *prăbușire* (căpățâna retezată a cutezătorului expusă la București spre luare-aminte) este disecată cu un incontestabil meșteșug. Greceanu scrie cu pasiune, investighează circumstanțe, coboară în suflete și analizează porniri și atitudini, operează deschideri în spațiile politice apropiate, schițează portrete, rostește discursuri, comentează, face - în fine - aproape tot ce este necesar pentru reconstruirea unei lumi dominate de neliniște.

Acești adversari, care nu fac altceva decât să planteze (ineficient) obstacole în calea unui personaj glorios (ale cărui decizii sunt direct sprijinite de Pronie), par a-l inspira pe Greceanu. El le scormonește biografiile și descoperă, satisfăcut, stagii îndelungate în practicarea acțiunilor neonestе. Cu atât mai rău pentru acei „mestecători” care, ca paharnicul Staicu, împovărați de o extracție socială modestă, sunt proiectați și în categoria „parveniților”. Mecanismul acestui tip de „denunțare” funcționează fără greș. Doi dintre complicii lui Toma Cantacuzino - cel care fuge la ruși, amenințând fatal echilibrul cu greu menținut de Brâncoveanu -, „marghioli blestemați și de minte striini, cu carii viața lui își petrecea”, Ghinea ceaușul și Toderașcu, „brat David Ceaușul”, sunt, primul - „marghiol, curvariu, becisnic, dă neam mojić și foarte om spurcat”, iar cel de-al doilea - „neam foarte ciocoiu, șcheau, varvar și plin de răotate”. Absența „blagorodniciei” - și ca atare lipsa, principială, de acces către gândul și fapta nobile - este deconspirată (cu plăceri ascunse de delator) într-o formulare memorabilă menită să-l discrediteze pe bătrânul

Constantin Cantemir. Ajuns voievod al Moldovei printr-o mare îngăduință („parahorisis”) divină - „poate fi pentru păcatele creștinilor aceluia pământ”, se rostește „candid” Greceanu, dușmanul lui Constantin Brâncoveanu fuscăc înțai „hergehelegiu” (oroare!), „apoi lefeciu, apoi și ceauș la steagul spătărescu aici în țară”. La alții originea familială neînsemnată se combină, agravant, cu alogenia (cronicarul, fără a fi un xenofob, nu lasă să-i scape astfel de „detalii”). Astfel, văduva lui Șerban Cantacuzino, autoare incontinentă de „scrisori” în străinătate, era „sârbcă de fel de la Nicopol, fata Ghișii neguțătorului de abale”; un Iacșă, racolat - pe rând - de Bălăceanu și de Staicu Merișanu, e și el „sârb”; un alt acolit al lui Bălăceanu, Ceachi Laslo, era „ungur de fel, om viclean, înșălător și mare mincinos”. Etc.

Demersurile acestor ineputabili agenți ai răului (care îl exasperează - retoric, cred - pe scriitor) sfârșesc lamentabil, în eșecuri pilduitoare (și mereu subliniate). Ținta lor, voievodul, descris și proiectat fără șovăire în spațiul de lumină emanând de la preceptul ordonator al întregii „istorii”, îi aruncă ireversibil într-un con de umbră. Și, fiindcă veni vorba de Brâncoveanu, el are, la sfârșitul lecturii, o *biografie*. „Titularul” acestei biografii, departe de a fi o întrupare monotonă și obositoare a seriilor de *virtuți* ce-i sunt adjudecate în predoslovie, „trăiește”, în variante succesive care nu sunt ferite de momente de indecizie, asprime, insatisfacție, durere ori abdicare de la normele de conduită proclamate de cronicar drept exemplare. Din atât de criticatul „vălmășag” de fapte al cronicii lui Radu Greceanu cresc, totuși (și meritul este, desigur, al autorului), chipul unui mare voievod și, firește, imaginea unei domnii ce cu greu își poate găsi egalul în istoria veche a țării noastre.

166. Un „independent”: Anonimul Brâncovenesc

Nu cunoaștem numele celui care a scris (începând - probabil - de prin 1707, cu un răgaz între 1711 și 1716) *Istoria Țării Rumânești de la octomvrie 1688 până la martie 1717* (adesea i se zice *Cronica anonimă brâncovenească*). Autorul, cărturar cu o bună școală (prețuitor al lui vodă Brâncoveanu, al cărui patronaj se ferește a-l proclama, și inamic înverșunat al Cantacuzinilor), a fost căutat - căci datele din text trimit către o persoană bine informată în legătură cu afacerile politice și cu rosturile ascunse ale acestora, manifestând o vădită neatârnare în formularea propriilor judecăți - printre apropiații Aulei domnești. Au fost propuși, pe rând, Radu Popescu - cel care avea să scrie *Cronica despre Nicolae Mavrocordat* (vezi I. G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504 la 1714*, Cernăuți, 1897, p. 206-207; Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, ediția a II-a, vol. I, p. 143-153; Ion Roman, *Paternitatea „Istoriei Țării Rumânești de la 1689 încoace”*, în „Preocupări literare”, V, București, 1940, nr. 10, p. 608-613),

învăţatul braşovean Teodor Corbea (Scarlat Struţeanu, *Doi umanişti ardeleni la curtea lui C. Brâncoveanu*, în „Ramuri”, XXXIII, 1941, nr. 1-2), spătarul Preda Pârşcoveanu, şi el un Brâncovean, rudă cu voievodul (vezi Elvira Soroban, *Cronica anonimă despre Constantin Brâncoveanu. Contribuţii cu privire la data scrierii şi autorul ei*, în „Analele Universităţii «Al. I. Cuza»”. Seria ştiinţe sociale, XII, Iaşi, 1966, nr. 1, p. 81-86), şi, mai încoace, postelnicul Constantin Strâmbeanu (vezi Dumitru Velciu, *O ipoteză nouă cu privire la autorul „Cronicii anonime brâncoveneşti”*, în „Limbă şi literatură”, 1985, nr. 3, p. 335-348; consideraţiile au fost reluate în monografia *Cronicarul Radu Popescu*, Bucureşti, Editura Minerva, 1987, p. 164-166, 213-215). În ciuda energiei consumate (vezi Mircea Cociu, *Paternitatea „Anonimului brâncovenesc” în lumina criticii interne*, Idem, *Izvoarele şi datarea „Anonimului brâncovenesc”*, ambele publicate în „Revista de istorie şi teorie literară”, XXV, 1976, nr. 1, p. 71-81 şi, respectiv, XXVI, 1977, nr. 4, p. 521-534) problema atribuirii acestei scrieri îşi aşteaptă pe mai departe rezolvarea.

Principiul etic în virtutea căruia îşi realizează Anonimul „inspecţiile” şi „caracterizările” ţinând seamă (spectaculos de-a dreptul pentru acel timp) mai mult de părerile „înţelepţilor”, „învăţaţilor” şi „politicilor” Antichităţii („Acum dară s-au văzut cu ochii noştri această zisă a înţelepţilor aceluia”) era acea elaborare, scumpă „esciştilor” brâncoveneşti, care opunea acţiunea ce vizează *folosul de obşte* demersului consacrat folosului osebit. Este evident un *etic* de cea mai înaltă extracţie (conceptul a fost familiar şi renaşcentiştilor apuseni), căci sorginea sa (apoftegmatic marcată prin sintagme latineşti: „... «laus in fine cadit» cum zice oarecare politic latin sau cum zice altul «finis coronat opus», adecă sfârşitul cunună lucrul...””) este plasată la nivelurile unde încep şi se termină rosturile unei colectivităţi. Aflat în posesia acestui principiu, cronicarul judecă, în sens absolut, comportările „personajelor” sale („că tot lucrul ce-l face omul într-ascuns de soţiile sale nu se cheamă lucrul de folos obştii, ci mai vârtos să cheamă vicleşug”), deciziile şi acţiunile lor („ci numai bătaia războiului socotia şi nădăjduia biruinţă care nici aceea nu o au dobândit, iar să rămâie, au să nu rămâie cineva în urmă, aceea nici cum nu gândia”), taxând drept „nebungie” întreprinderile care contraveneau în vreun fel propoziţiei fundamentale. Veştejeşte, de pildă, fără menajamente ideea campaniilor militare, emiţând - în legătură cu războaiele şi cu o posibilă clasificare a lor - o opinie neaşteptat de modernă (punctul de vedere dintotdeauna al poporului nostru, teoretizat şi de Neagoe Basarab): războaiele, „când sânt pentru răscumpărarea patriei, adecă a moşiei, sânt bune şi de toţi priimate, iară în deşărt a cheltui este ruşine şi în deşărt a vărsa sânge este păcat”. Autorul va dezavua, în consecinţă, iniţiativa lui Şerban Cantacuzino, care căuta sprijin

austriac (pretențiile Cantacuzinului i se par „nesăbuite”), va taxa, la fel, drept „părerii nebunești” intenția lui Constantin Bălăceanu, ginerele lui Șerban-Vodă, de a domina viața politică din Țara Românească sub protecție nemțească, după cum nu va scăpa nici o ocazie să incrimineze acțiunile diversilor atentatori la integritatea domniei Brâncoveanului, avându-i în primul rând în vedere pe Cantacuzini.

Instituind principii și instalându-le drept *precepte ordonatoare*, Anonimul Brâncovenesc - posesor al unor instrumente mai subtile decât cele ale predecesorilor - scrie pilduitor, dar nu moralizează la tot pasul și nu ocărăște incontinent din pridvorul bisericii. Exponent al concretizărilor benefice va fi, firește, voievodul Constantin Brâncoveanu, în vreme ce inamicilor săi nu li se rezervă decât discreditarea, căci autorul își urmărește cu obstinație demonstrația (chiar sacrificând cu bună știință unele fațete ale faptelor). Ca urmare, în demersurile feluriților atentatori va fi prelevată urmărirea „foloaselor osebite”. Firește că nu-i iartă pe Cantacuzini (odioșii importanți ai *Istoriei...*), care începuseră „a umbla de amesteca lucrurile cu nemții și cu moscalii și cu alte neamuri cu gând ca acela ca să poată turbura pe acele părți, să să ridice cu război asupra turcilor pe carii biruindu-i să rămâie supt stăpânirea creștinilor, adecă sau al nemților, sau al moscalilor, ca să fie ei în veac stăpânitorii țărâi noastre și pământului nostru, pentru că-și luase cărți de contii, grofii de la amândoi monarhii creștini”.

În contextul dovedirii ordonatoare, diagnosticele cronicarului anonim sunt lipsite de echivoc. Abilul luptător care a fost Constantin Brâncoveanu a trebuit să se confrunte cu adversari care vizau subminarea autorității, doreau puterea supremă ori atentau doar la buna rânduială instituită de voievod. O neostoită dorință de a accede spre putere (cea politică sau cea oferită de bogăție) îi animă pe cei ce gravitează în jurul mult râvnitului tron. Figurile de anvergură pe care le selectează scriitorul (aventurierul arogant, uneltitorul, delapidatorul incorigibil, jefuitorul) au forță polarizatoare și găsesc sprijin în interiorul unor grupări omogenizate prin comunitatea de interese ori, mai adesea, prin legături de rudenie. O atmosferă de „vorbe grele” și „violene”, de uneltiri și „mestecături” este țesută și întreținută de „pârile” care circulă pe căi secrete (utilizând uneori intermediari surprinzători, precum acel „sol franțozesc”, în stare să recite la Poartă o clasică reclamație a opoziției). Competitorii ajung adesea la veritabile performanțe. Ei fabrică scrisori compromițătoare, aparținând „pârâților” sau produc còpii - cum au făcut Cantacuzinii în uriașul lor efort de a-l detrona pe Brâncoveanu - după pecetele tuturor boierilor țării, cu care vor sigila niște „arzuri”, și ele calpe, firește, „pârând pre domnul că este hain și bogat, și alte vorbe violene de ale lor...”.

Cititor al *Letopisețului Cantacuzinesc* și - verosimil - al cronicii lui Radu Greceanu, Anonimul nu renunță la modalitățile deja fixate (lui Constantin

Bălăceanu, arogant până la exces și ațâțător de „lucruri nebunești”, i se descoperă antecedente într-ale lipsei de realism - „[...] că Bălăcenii totdeauna își tindea mintea după niște păreri nebunești, adeca după vitejii”, unele dintre aceste „vitejii” vădindu-se a fi crime însoțite de jaf: „precum și tată-său Badea vornicul Bălăceanul, în zilele lui Antonie-vodă, au ucis niște neguțători moscovlii [...] Pe toți omorându-i cu o soție a lui, ce-l chiema Buta, averea le-au luat...”), dar scrisul său accede către subtilități - nu numai de construcție - pe care nu le întâlnim la cei de dinainte. El are știința dozării și a schimbării registrelor. Nu sacrifică efectele unei situații descrise de dragul „ideii” (demonstrației) sale, astfel că, în înfruntarea Brâncoveanu (învingătorul) - Heissler (învinsul), „discursul” austriacului (căruia vodă urmărea „încă să-i pogoare nasul cel înalt al mândrii lui”) produce niște adevăruri deloc convenabile pentru interlocutorul triumfător: „Nu te bucura de această întâmplare, că de am pierdut noi războiul, împăratul nostru mai are ca noi mulți, ci te bucură de vrăjmașul tău, de Bălăceanu, că au pierit; că eu pentru ca să-l mântuiesc pe dânsul am căzut în robie și de sânt și rob, astăzi am căzut în robie, iară tu ești rob de când te-au făcut tată-tău”. Scriitorul știe să manevreze tonurile grave, dar nu disprețuiește nici râsul subțire, precum în pasajul în care cititorii sunt îndemnați să se amuze de incompetența manifestată de un necizelat reprezentant al Porții otomane la niște tratative însemnate („Acest turc, carele au mers cu dragomanul, cum s-au auzit, au fost om prost și neînvățat, că au zis și acei nemți, care era trimiși pentru pace, că atâta au fost turcul de mojić și neînvățat, cât toată ritorica lui Alexandru dragomanul nu putea astupa mojiciia turcului”) ori când amendează, sclipitor, lipsa de luciditate a trupelor rusești pornite să-i învingă pe turci, transcriind ingenuu întrebarea acelora: „Departe e Țarigradul?”

Interesul cronicarului pentru evenimentele din spațiile geografice circumvicine este mai mult o curiozitate, constant întreținută, provocată de amănuntul deosebit, de știrile dacă nu mereu senzaționale, cel puțin marcate de o notă a neobișnuitului. Sursele din care deține informațiile par a fi exclusiv orale (deși în mediile ce-i erau familiare „diariile” apusene nu erau rarități), fapt ce-i permite să-și întrebuițeze serios imaginația, lăsând în același timp impresia că preia critic veștile colportate. Circulă cu ușurință pe harta Europei, în permanentă căutare, comunică informațiile aflate cu o inepuizabilă plăcere a relatării, fie că acestea se referă la impresionanta forță fizică a regelui Poloniei („carele potcoava de fier, încă precum sânt la nemți groase, și câte cu 8 cuie, o ia în mâini și o frânge în două, adevărat, nu minciună, și pentru aceea i-au pus turcii numele Nalcăran, fărâma potcoavă”), fie că ele rezumă datele ce dovedeau echilibrul psihic precar al unui conducător de pe continent: „zic că împăratul [Petru I - *nota mea*, D.H.M] este cam nebun, lipsit de minte și ceea ce nu să cade a face, acelea face; cum îi vine în gând, bine, rău, aceea face,

omoară cu vină și fără vină". Situațiile conflictuale, înfruntările armate (mai ales cele în care erau implicați turcii) și aranjamentele politico-diplomatice sunt istorisite uneori sfâtos („Întru aceste vremi murind craiul de la Șpania, mare vrajbă s-au făcut între franțezi și între nemți...”) și, când totul pare a se îndrepta spre o poveste domestică, cronicarul aruncă exploziv un amănunt senzațional, dovedind ineputabilele resurse în a ține mereu trează atenția cititorului și, negreșit, talent scriitoricesc.

„Personajele” sunt adesea angrenate în acțiuni complicate, primejdioase, tot atâtea prilejuri pentru autor de a-și proba capacitatea în a recrea tensiunea acelor momente și a da substanță unor caractere distincte. Scoțându-i pe rând, separat ori în grupuri omogene, din uriașa piesă pe care o interpretează cu frenezie, povestitorul, spirit baroc, se delectează a-i vedea jucând propriile lui „scenarii” (într-o „istorie” scrisă de el) și lansează discursul în plină oralitate. Sunt în cronică câteva texte eminentamente dramatice, precum izbutita „sceneta a alegerii și instalării pe tron a lui Brâncoveanu” („compusă” și regizată de Cantacuzini, dar având în marele logofăt Constantin Brâncoveanu un excelent interpret), „complotul împotriva lui Petru I al Rusiei” (cu un scenariu complicat și „lovituri de teatru” programate dar ratate), „aventura lui Dumitrașcu Corbeanul” (un soi de istorioară „polițistă” a conspiratorului demascat) ori „întâlnirea Brâncoveanu-Constantin Știrbei”. Scriitorul pare satisfăcut de posibilitățile ce i le oferă replica și înscenizarea (nu fără a remarca și capacitatea „altora” de a realiza „montări” încărcate de tensiune, precum cortegiul, grotesc și înspăimântător deopotrivă, ordonat de voievod pentru uneltitorii recuperați de la turci: „Și trimise pe gâdea cu un ciomag mare în mână de venia înaintea lor în chip de postelnic mare, că așa să auzia, precum Staico vrea să fie domn în Țara Românească. Drept aceea și Constandin-vodă îi făcu cinste ca aceea de-i trimisease pe gâdea în loc de postelnic mare, cu toiag de beldie și pe armașul cel mare înainte însemnând și sfârșitul lui în ce chip va să fie...”), își încearcă pe rând forțele în postura de autor, regizor de culise, director de scenă și comentator, rămânând însă în permanență factorul propulsant al epicului.

Să remarcăm că dreptul la *monolog* în unele dintre aceste „scenete” îi este rezervat doar lui Brâncoveanu, căci Anonimul - spirit disciplinat, cu toate că nu-și dezvăluie subordonarea - nu acordă (mereu) „compensații” adversarilor autorității. Superb, ca realizare literară, este rechizitoriul amplu pe care îl rostește Brâncoveanu la adresa lui Constantin Știrbei (pe care cronicarul îl calificase, parcimonios dar sugestiv, a fi „cam lung la unghii”, „de feliul Știrbeștilor”), din ale cărui elemente figura clucerului, spirit funciar rău, delapidator prin vocație, recidivist, poltron, hrăpăreț și arogant, se întrupează în chip firesc. La fel de dibaci scrie Anonimul rolul lui Brâncoveanu în farsa tragică preparată lui Staico paharnicul, de la „cuvântul de primire” - în care

falsa mirare și satisfacția disimulată au un înveliș retoric adecvat („N-aș fi gândit, Staico, să văz una ca aceasta, zău, n-aș fi gândit în vieța mea. Cea ce într-atâta vreme, printr-afâtea locuri și cu atâtea feliuri de umblete astăzi să te văz așa dinaintea mea într-acestași chip, zău, n-aș fi gândit”) și până la celebra și definitivă replică (a celui stăpân pe situație), demnă de pana unui mare scriitor european: „Armaș, ia pă dumnealor de-i du în pușcărie, unde ș-au gătit, că noi avem altă treabă, să bem, astăzi”.

Marii odioși ai acestei „Istorii” sunt însă Cantacuzinii, cei „neodihniți și nemulțumitori tuturor domnilor”, „răi și hiclени”, ingrații ale căror demersuri abominabile reclamă oprobiul. Nu întâmplător cel mai reușit *portret de adversar*, din seria realizată de Anonim, este cel al lui Ștefan Cantacuzino, adică al pionului pe care clanul (cronicarul readuce în actualitate un supranume binemeritat de un străbun constantinopolitan și le zice *Șăitânești*, adică cei ce se trăgeau din Saitan-oglu = „fiul dracului”, cum i se spunea lui Andronic Cantacuzino) hotărâse să-l așeze pe tron. Izbânda descripției este aici izbânda verbului rostit cu patimă, este izbânda frazei ample ce îmbracă, deopotrivă, afirmații limpezi și aluzii, într-o alternanță convingătoare și sugestivă. Totul cu un unic scop urmărit cu obstinație: „[...] de vreme ce era om nestatornic în cuvinte și în fapte, și în jafuri fără cale și fără dreptate, atât cât n-au rămas episcop, egumen, călugăr, neguțătoriu, boieriu, mari și mici, care să nu fie jăfuiți și prădați și mai ales pe oamenii lui Constandin-vodă i-au stâns, măcar că de omorât nu i-au omorât pă nimeni, pentru că nici vremea nu i-au dat îndemână, fiind domnia lui și scurtă, și fără temei de la Poartă, iar le lua tot glumind și răzând. Acea idiomă avea și cu acea politie să politia. Spre zisele lui nu putea să razime cineva că cu ceasuri își schimba vorbele și faptele, iar de a lua și de a jăfui gândesc că nu va fi fost altul asemenea cu el în Țara Rumânească, doar nici într-alte țări. Sfaturi de la nimeni nu lua, că numai el însuși să sfătuia la celea ce vrea să facă întru trebile țării, iar întru trebile Porții turcești și ale altor părți cu tată-său Costandin stolnicul să sfătuia...”.

Portretul lui Brâncoveanu va fi, desigur, plasat la polul opus. Este așezat în plină lumină, dar nu idealizat (timpul „hagiografiilor” trecuse). În spiritul unei anumite „neatârării” (pe care o sugerează judecățile lui „independente”), Anonimul nu scrie un encomion, ci ilustrează o „teză”. Voievodul nu apare - în cronică - purificat de orice trăsătură ce n-ar putea fi calificată drept pozitivă. Are deprinderile tagmei sale, de vreme ce - după moartea lui Șerban Cantacuzino - „nici muierea lui, nici fetele lui nu șădea lângă dânsul, că-și strângea avuția și o ascundea, că-i era frică să nu-i ia avuția Costandin-vodă”. Suportă umiliri, și nu numai din partea suzeranilor mereu imprevizibili (a se vedea „întrevederea” cu austriacul Heissler). Dar, prin intermediul formulării rezumative pe care i-o consacră (și pentru care alege, semnificativ, un moment ce coincidea cu zenitul monarhului) Anonimul vrea să demonstreze (operând

câteva distingeri ce i se par necesare: „Că mulți au noroc în lume, dar nu în toate, că unii au noroc de cinste, iar nu de feciori, și de bogăție, și de stat frumos și de altele, alții au noroc de feciori, iar nu de cinste, și de bogăție și de altele, și tot au și lipsă de unile...” participarea darurilor fortunei la configurarea (nu independent de eforturile celui ce beneficia de „noroc”) stării de fericire: „[...] iar acest domn în toate au avut noroc, bogat, frumos la chip, la stat, vorba lui frumoasă, cu minte mare, rude multe, fii, feate din destul, gineri, nurori așijderea, cinste mare și în boieria lui, și în domnia lui, ci au domnit nici o lipsă nu va fi avut”.

Putem conveni, cred, că Anonimul, cel mai dăruit într-ale scrisului „frumos” dintre cronicarii de la îngemănarea veacurilor XVII și XVIII, și-a îndeplinit promisiunea (incitantă) cu care își începea relatarea: „Multe și vrednice de auzit istorii sânt de faptele ce s-au întâmplat în zilele domniei lui Costandin-vodă Brâncoveanu, care mă voi nevoi a le scrie cât voi putea”.

167. Radu Popescu sau cum se scrie despre niște dușmani

După ce nu l-am acceptat (nu eu primul, firește) pe Radu Popescu în postura de autor al întregului corpus al *Istoriilor domnilor Țării Rumânești*, cititorul meu (răbdător) îmi va îngădui să produc o altă „fraktură”. Doar pricini ce țin de *lectură* (recitim doar...) mă îndeamnă să separ din așa-zisa *Cronică despre Nicolae Mavrocordat*, text scris cu siguranță de marele vornic (el purcedea la redactare, prin 1718 sau 1719, lucrând până în preajma morții sale, în 1729), *secvența brâncovenească*. Fac acest lucru, fiindcă vreau să-l prezint cititorului pe moralistul (care militează pentru protejarea unui sistem de norme folosind schema așteptatei bipolarități) *demolator*, pe scriitorul vindicativ, pe cel ce veștejește manifestările adversarilor zisei „norme” („întâmplător”, aceștia îi sunt și dușmani personali), lăsând pentru mai târziu „construcția” *modelului*, adică adunarea acelei sumedenii de acte și gesturi din care încearcă să ordoneze *existența exemplară*. Și așa mai avea un motiv ca să „frâng” textul: după părerea mea, adevăratul scriitor Radu Popescu este cel din prima parte a cronicii (sunt povestite faptele ce încep în 1688), *memorialistul* capabil să supună evenimentele și personajele care le produc unor analize atente, să descifreze *intenții* și *mobiluri* și să descrie *destine*, să stăruie asupra unei idei, urmărind drumul pe care „preceptul” organizează substanța epică. Când trece la *notația de „jurnal”*, schimbând „specia”, cronica se umple de mărunțișuri a căror banalitate autorul se prefăce a nu o observa.

Îns cultivat, cu lecturi temeinice de istorie, știutor al câtorva limbi străine (că era „învățat în limba letinească”, ne asigură Anonimul Brâncovenesc, că știa bine turcește ne arată limpede textul cronicii), Radu Popescu nu avea de ce

să nutrească simpatii deosebite față de Constantin Brâncoveanu ori față de Cantacuzinii care l-au sprijinit o vreme pe voievod. Dimpotrivă. Era fiul vistiernicului Hrizea din Popești, cel care fusese ucis din porunca lui Șerban Cantacuzino, aparținea prin legăturile de familie - îi venea nepot, după mamă, marelui ban Gheorghe Băleanu - unei grupări ostile Cantacuzinilor, a suferit cu întreaga familie șirul de persecuții - pauperizare, pribegie - declanșate de Cantacuzinul voievod. Brâncoveanu - deși îi cunoștea capacitatea, căci îl trimite cu o solie importantă în Transilvania, la generalul Heissler, în 1689. - îl va privi cu o continuă suspiciune și îi va încredința doar dregătorii mărunte. Astfel, a fost mare clucer de arie din 1692 până prin 1696, apoi ispravnic de banii haraciului pentru județul Vâlcea, în 1701; doi ani mai târziu, în 1703, se afla în funcția de ispravnic la Ocelele Mari, pentru ca din 1712 să ajungă mare vornic de Târgoviște (vezi, pentru cariera lui Radu Popescu, Dumitru Velciu, *Cronicarul Radu Popescu*, București, Editura Minerva, 1987, p. 59-74). Slujbe evident neînsemnate pentru o persoană cu ambițiile viitorului cronicar (el va face cu adevărat carieră în divanul domnesc abia către sfârșitul vieții, sub Nicolae Mavrocordat), care nu aveau cum trezi simpatie în sufletul celui ce se vedea marginalizat. Analizată însă din unghiul opus, situația lui Radu Popescu sub Brâncoveanu pare a arăta mai degrabă clemența domnească, întrucât - spirit neliniștit și fidel idealurilor „de partidă” - prin 1700 el era amestecat într-o uneltire împotriva voievodului, pusă la cale de Băleni și Știrbești. Se numără chiar printre capii conspirației și va avea, în consecință, de suportat un scurt „stagi” în temniță („pă unii dentr-aceștea, care li s-au dovedit faptele și vrăjmășia împotriva domniiei, i-au pedepsit puțină vreme cu închisoarea: pe Dumitrașcu Corbeanul paharnicul, pă Grigorie postelnicul Băleanul i pre Radul clucerul sin Hrizii” - precizează Radu Greceanu în redacția remaniată a cronicii sale), beneficiind apoi iarăși de bunăvoința Brâncoveanului (zice același autor: „Iar apoi domnul, din bunăvoința sa milostivindu-se iarăși spre dânșii [...] i-au slobozit și i-au și miluit cu dregătorii și cu cinste la curte”), căci - am văzut - în 1701 fostul „pârâș” era „ispravnic de banii haraciului” în Vâlcea.

Evocarea lui Constantin Brâncoveanu nu-i putea stârni lui Radu Popescu decât resentimente. Antipatia va fi, prin urmare, sursa „semnelor dominante” în narațiunea consacrată acestui voievod de un scriitor ce pare a fi exprimat aci un punct de vedere personal, căci altminteri în spațiul opțiunilor el se va dovedi, în alte rânduri, un docil adept al opiniilor lui Nicolae Mavrocordat (mergând până la un filoturcism complet deplasat). Lui Mavrocordat, Brâncoveanu (și amintirea lui) îi era(u) cu totul indiferent(e). Dușmănia era, verosimil, rodul secrețiilor cronicarului. Această dușmănie, deloc mascată sau inabil drapată în propoziții cu țintă „moralizatoare”, l-a făcut pe Radu Popescu să alcătuiască o cronică pe care un cunoscător avizat al istoriografiei muntene, C. Giurescu,

o socotea „nedreaptă și sumară față de Brâncoveanu" (*Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 110).

Hrănită constant dintr-o antipatic cărcia i se procură motivări aparent inatacabile, vehemența cronicarului, îndreptată în ofensive bine dirijate împotriva adversarilor „binelui public", este de nedomolit. Radu Popescu atâtă sânguincios și întretine un fel de „foc purificator", cu care ambiționează, dacă nu eradicări globale, cel puțin necesare clarificări în legătură cu cei ce atentează la ordinea firească a lucrurilor (tentativele de înlăturare a stăpânirii turcești - avându-i pe Cantacuzini drept promotori - devin la Radu Popescu culpe grave), la integritatea principiilor care o guvernează (conformismul, de pe a cărui platformă este proclamat caracterul inamovibil al puterii otomane, devine de-a dreptul iritant). *Trădarea politică*, „hainia", va fi deci înregistrată de „legitimistul" Radu Popescu printre acțiunile de neiertat. Cantacuzinii, care au - în grup sau individual - o adevărată vocație a „umblemelor", a dezertionii, „nu s-au îndestulat în pâinea cea împărătească ce le dedesă în mână de a o mânca, ci cerca den alte monarhii, bine nevăzut, numai prin nădejde". Constantin Brâncoveanu, în ciuda prudenței de care dădea dovadă („cu multe feliuri de meșteșuguri să nevoia ca să nu dea ochii cu turcii cei mari"), va fi compromis de mărturiile prea marilor lui ambiții („cărțile ale acestor monarhi, nemți și muscali [...] că să dezlipsisă de cătră dânsul și să făcuse prințip de imperiu și cneaz de Moscovia") și nu va scăpa - la fel ca Ștefan Cantacuzino, și el căzut sub incidența unor probe irefutabile - „de sabiia împăratului". Un individ mistuit de inșaietate ar fi fost - după opinia cronicarului - Dimitrie Cantemir, monument de ingratitudine („carele era domn al Moldovii, cinstit și miluit de împăratul nostru al otomanilor cu domniile și cu alt tot binele, iar el ca un om de nimica, viind țariul Moscului în părțile Moldovii s-au hainit de către împărăție, și s-au lipit lângă țariul, socotind că va găsi mai bine dă cum era în binile stăpâne-său"), făcând gesturi cu consecințe grave („că din pricina lui multă robie și mult sânge s-au vărsat în Moldova"), pentru care cronicarul, smerit, nădăjduiește o pedeapsă, divină, pe măsură. Acești „deviatori" au adesea un sfârșit care confirmă „premonițiile" cronicarului. Toma Cantacuzino (altă pildă de nerecunoștință și cultivator de himere) „au murit strein ca un om prost, lipsit de casa lui, și de moșiile lui, și de rudele lui; că acest fel dă sfârșit au toți cei ce sânt neodihniți și neodihniți binelui, și cinstii stăpânului său, ci umblă căutând alte dășărtăciuni ale lumii".

Sub pana lui Radu Popescu, scriitor nelipsit de har (chemarea de „pamfletar" este, în cazul lui, certă) și atent - mai cu seamă în această parte „memorialistică" a cronicii sale - la înlănțuirea structurilor, Constantin Brâncoveanu „coboară" implacabil - în etape semnalate prompt („[...] și s-au făcut mai rău, mai cumplit...") de un autor ce încearcă să ne convingă că vehiculează judecăți nepărtinitoare, obiective, formulate în numele unui „etic"

nealterat - către statutul de supremă și condamnabilă excepție în șirul domnilor țării. Diatriba pătimasă, meșteșugit tensionată (în cadrele acelei ofensive purificatoare ce are în vedere eradicări globale), propoziția „moralizatoare”, rostită mereu în numele „binelui public”, ca și zvonul subteran, incontrollabil, cu verificate capacități maculatorii, sunt laolaltă întrebuițate pentru construirea unor imagini concludente și constituirea concluziilor convingătoare. În codul lui, astfel alcătuit, Radu Popescu înregistrează - ziceam - chiar și tentativele de înlăturare a stăpânirii turcești sub rubrica „hainie”.

Demersul istoricului pare ordonat tocmai spre justificarea sancțiunii care îi așteaptă pe „devianți”. Părtaș la crime (Radu Popescu îi indică pe stolnicul Constantin Cantacuzino și pe Constantin Brâncoveanu drept responsabili pentru moartea lui Șerban Cantacuzino), inițiator el însuși al unor suprimări („sursa” fiind, în cazul relatării împrejurărilor morții lui Scarlatache Mavrocordat, ca și în alte rânduri, imposibil de verificat: „Mulți zicea pă acea vreme să-l fie otrăvit Costandin-vodă pentru nește pricini ce avea socrul cu ginerile între dâșii, ce aceasta Dumnezeu va ști mai bine și va plăti fieștecăruia după vina și fapta lui”), voievodul face în cronică o indezirabilă figură de individ tiranic, jefuitor (chemat la Adrianopol, el „au făcut alt adaos haraciului, 240 de pungi, peste cele 280, ce era mai înainte”, spre „odihna inimii lui” și ca să-și salveze tronul), duplicitar, orgolios, demolator, setos de putere și de parvenire, regizor perfid al unor aventuri politice europene.

Radu Popescu este însă un cărturar și un constructor rafinat al textului. Acest „Brâncoveanu al lui” (ce va fi opus, într-un sistem antitetic deja cunoscut, imaginii solare a patronului Mavrocordat, „sediul” al tuturor virtuților) reprezintă o *replică* - plasată pe același teren al teoretizărilor - scrisă spre contracararea tezelor predecesorilor. „Constantin-vodă Brâncoveanu - declară Radu Popescu, încercând să facă o distincție între componentele dubletului *fericire - laudă* și polemizând deschis cu Radu Greceanu și cu Anonimul Brâncovenesc, ale căror cronici le citise cu siguranță - în domnia lui au fost fericit de toți oamenii țării, și încă și de oamenii altor țări, cât i s-au auzit numele, iar nu lăudat”. Pentru că „alta iaste fericirea, alta iaste lauda” - continuă autorul, mutând discuția pe „palierul generalului filosofic”. „Iaste osăbire între laudă și între fericire, că să fericescu mulți împărați, crai, domni, boiari, pentru norocul ce au în viața lor, după pofta și voia celor trupești lucruri, cum auvții multe să aibă, cu cinste, cu îndelungări de stăpâniri, și altele ca acestea. Sânt darurile norocului, pe care și alți păgâni și tirani le-au avut, iar nu s-au lăudat de niscaiva fapte bune, că lauda iaste numai a faptelor celor bune ce face cineva în viața lui și pe urma lui rămâne acea bunățate de o laudă oamenii”.

Constestând tocmai *virtutea* - relevantă, ne amintim, cu entuziasm de panegiristii faimei voievodului -, Radu Popescu îl reduce pe Brâncoveanu la

ipostaza de beneficiar, lipsit de merite, al jocului - favorabil la început - al „nărocului” („dar acestea au fost toate darurile norocului”), încadrându-i astfel viața și domnia (scurse în absența „faptei bune”: „[...] iar Constandin-vodă nici o bunătate sufletească n-au arătat în viața și domnia lui, pentru ca să să laude”) într-o schemă în care tocmai imprevizibilitatea deciziilor „sorții schimbătoare” face toate finalurile lesne de întrevăzut. Contemplând căderea tragică - pe deplin meritată, consideră cronicarul - a lui Constantin Brâncoveanu, vindicativul Radu Popescu îl „consacră” într-un „portret” aprig, vehement, virulent, proiectându-l - în fraze ce au, negreșit, forță - drept detestabil obiect al unei imprecății *in aeterno*: „[...] ci mai vârtos iaste a să huli pentru multe fapte rele ce-au făcut în domnia lui, care au rămas la cei după urmă greutate și blestem. Avea o lăcomie mare peste măsură și greutate și blestem i-au rămas și lui. Obiceiurile cele bune ale țării, care cu multă socoteală și osteneală le-au făcut acei bătrâni, toate le-au stricat și le-au făcut după cum i-au plăcut lui. Slujitorimea care era de rădica numai haraci împărătescu pã toți i-au strânsu de i-au făcut podani pân satele lui și ale rudelor lor, Cantacuzinii, și alte nenumărate. După aceia, cea mai rea de toate, adaosile haraciului care l-au făcut turcii pentru binele casii lui, care din 250 pungi, ce au fost, când s-au pus el domn, iar el l-au făcut 520 pungi, de au rămas un blestem, de blestemă săracii de acest greu și vor să blésteme în veci”.

168. O „oprire” obligatorie (după comentarea cronicilor brâncovenești): „Destinul” literar al lui Constantin Brâncoveanu

În redacțiile muntene din veacul al XVIII-lea ce se întemeiază mai cu seamă pe *Istoriile domnilor Țării Rumânești* - cum ar fi *Istoria* (sau *Cronica*) *Bălăcenească* și *Cronica de la Cluj* (numită astfel de Nicolae Iorga - *Cronicele muntene*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XXI, București, 1899, p. 402-404 - după locul unde s-a conservat manuscrisul) - descrierea domniei lui Constantin Brâncoveanu (lipsită de știri noi) suferă reducții importante, adaosurile - atâtea câte sunt - ținând mai mult de *literatură* (o *literatură* cu un sâmbure real, desigur, ce începe a se constitui în jurul voievodului cu sfârșit cutremurător). În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se ajunge chiar la niște prezentări-rezumate, de felul celei pe care o aflăm în *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774 a banului Mihai Cantacuzino*, în care - dincolo de felurite inexactități - războiul cu austriei din 1689 se învecinează cronologic cu conflictul din 1711. Citez după traducerea lui George Sion (București, 1863), cap. LI, *Chronologia domnilor*, p. 153-154: „Recomandat

chiar de Șerban-vodă și cu priimirea generală a a boierilor, Poarta a întărit domn pe Constantin Brâncoveanu. Atunci avându război turcii cu nemții, Constantin-vodă din poruncă împărătească a trecut cu oștirile turcești în Ungaria și în bătălie s-a pierdut Bălăceanu. Întorcându-se de acolo și deschizând turcii război cu Petru împăratul Rusiei, a plecat din poruncă împărătească și Constantin-vodă și a mers până la Urlați, în județul Mehedinți..." (!?). (Voi mai reveni asupra acestui text).

„Secvențele căderii” marelui voievod au fost cele ce au produs o impresie zguduitoare și au născut - evident, în jurul unor „nuclee” transmise de martori - cele două *discursuri* brâncovenesti (C. Giurescu, *Contribuții la studiul cronicelor muntene*, p. 115, le socoate adaosuri originale) pe care le inserează autorul *Istoriei Bălăcenești*: „Cuvântarea către Ștefan Cantacuzino și către boieri” (rostită în preajma plecării la Istanbul) și „Cuvântarea adresată fiilor săi înainte de moarte”. Este în afara oricărei îndoieli că aceste *discursuri* se aflau „în circulație”, într-o formă deja constituită. Altfel nu s-ar putea explica similitudinile evidente dintre versiunea prezentă atât în *Istoria Bălăcenească*, redactată după anul 1724, an cu care se încheie prezentarea faptelor (mai jos voi cita după Nicolae Iorga, *Cronicele muntene*, care reproduce „redacția bălăcenească” în forma - și cu ortografia - păstrată de *Cronica* lui Gheorghe Șincai; Șincai a utilizat o copie făcută pe la 1780 de un anume Vasile Vlad după un text prescris cu zece ani mai înainte de Samuil Micu la Viena), cât și în *Cronica de la Cluj*, și cu textul contras pe care îl introduce în cartea sa, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* (Veneția, 1718), Anton Maria del Chiaro (mă folosesc de traducerea *Revoluțiile Valahiei*, Iași, 1929, p. 125-126):

Istoria Bălăcenească

„Filii mei, filii mei! Iată toate avuțiile și orice alta am pierdut. Să nu ne perdem ancai sufletele! Stați tare, barbatesce, dragii mei, și nu bagați sama de moarte; priviți la Christos Mantuitorul nostru, quate au rabdat pentru noi și cu ce morte de ocară au murit! Credeți tare în acesta și nu ve mișcați, nici ve clathiți din credentia pravoslovnica pentru viatie și pentru lume aceasta! Aduceți-vă amente de S. Pavel, ce dice: que nici sabie, nici inbuldiala, nici morte, nici alta orice nu-l va despartii de Christos, que nu sent vrednice muncile și nevoile ceste de aici spre merirea ceia ce o va da Christos. Acum dara, o dulcii mei filii, cu sangele nostru se spalem peccatele nostre!...”

Del Chiaro

„Fiii mei, fiți curajoși, am pierdut tot ce am avut în această lume; cel puțin să salvăm sufletele noastre și să ne spălăm păcatele cu sângele nostru”.

„Discursul” din cartea lui Del Chiaro l-a citit, se pare, și Dimitrie Cantemir. „Cuvântarea” (ca și alte elemente privitoare la domnia lui Constantin Brâncoveanu) a înrâurit, cred, pasajul corespunzător din opusculul cantemirian *Evenimentele Cantacuzinilor și Brâncovenilor din Țara Muntenească*, redactat în rusește prin 1719. Titlul exact (în traducere) al cărții lui Cantemir, o lucrare polemică, de „apărare și ilustrare” a propriei cauze - *Minunata revoluție a dreptății lui Dumnezeu asupra familiei vestiților Cantacuzini din Țara Românească și a Brâncovenilor* (sau, cu titlul dat, de editorul din 1996: *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*) - face verosimil contactul cu tipăritura florentinului (vezi și mai la vale în cartea noastră). Iată-l pe Brâncoveanu cuvântând:

„Iar când Brâncoveanu a văzut pre carnefice cu sabia goală, a deschis gura și a vorbit către copiii săi: «Fiți statornici, copiii mei! Noi am pierdut tot ce am avut pre lumea aceasta. Să păstrăm însă sufletele noastre, și să plătim păcatele noastre cu sângele nostru»” (după *Operele principelui Demetriu Cantemir*, ediție de G. Sion, vol. V, București, 1878, p. 27-28; a se vedea și recenta ediție în Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, VI, tomul II, cuvânt înainte de Virgil Cândea, ediție de Paul Cernovodeanu, București, Editura Academiei, 1996.)

Sigur că relațiile pot să fi fost mai complicate. *Istoria...* lui Del Chiaro s-a făcut repede cunoscută și utilizarea ei, imediat după apariție sau mai târziu (mă gândesc, de pildă, la *Ghenealoghia Cantacuzinilor*, alcătuită de banul Mihai Cantacuzino prin 1787 în Rusia), la noi sau în Rusia, nu necesită o argumentare specială. Apelul la niște informații aflate în circulație (transmise în scris sau oral) a condus și la „preluări”, dar și la constituirea unor „versiuni” deosebite pentru relatarea unuia și aceluiași eveniment (sau evenimente). E limpede că acelaia care a alcătuit, după 1724, *Cronica Bălăcenească* îi era cunoscută „cronica rimată” intitulată *Istoria lui Costandin-vodă Brâncoveanu*, compusă după 1716. „Discursul către Ștefan Cantacuzino” începe la fel în cele două texte:

Cronica Bălăcenească

„De ți-au fost de domnie, pentru ce nu mi-ai spus mie?...” (după N. Iorga, *op. cit.*, p. 400).

Istoria lui Costandin-vodă Brâncoveanu

„Dacă ți-au fost ție de domnie / De ce nu mi-ai spus tu mie? / Eu ție ți-o fiu dăruit, / Cu pace să o fi stăpânit...”

În cazul *ordinii* în care au fost descăpățânați Brâncovenii, autorul necunoscut al *Istoriei oștirii ce s-au făcut asupra Moreii în anul 7223 (1715)* (Nicolae Iorga îl identifică în persoana unui Constantin Vătaful, aflat în suita paharnicului State Leurdeanu, trimis al lui Ștefan Cantacuzino la Înalta Poartă),

martor (după opinia lui Nicolae Iorga) la executarea voievodului și a fiilor lui, dă următorul șir: Constantin (fiul cel mare), Ștefan, Răducanu, Matei, Enache Văcărescu (ginerile lui Brâncoveanu) și Constantin Brâncoveanu (vezi în *Arhiva românească*, sub redacția lui Mihail Kogălniceanu, vol. II, Iași, 1845, p. 5). Aceeași înșiruire o aflăm și în relatarea lui Axinte Uricariul: „[...] și întâi au tăiat pe toate beizadelele aceste înaintea ochilor lui, începând de la cel mai mare [Constantin - *nota mea D.H.M.*], și pe rând până la cel mai mic [Matei]; apoi au tăiat pe un boier ce-l chema Enache Văcărescul vel paharnic; pe urmă au tăiat și pe bătrânul Băsărab-vodă” (după *Letopisețele Moldaviei și Valahiei*, publicate de Mihail Kogălniceanu, ediția a II-a, vol. II, București, 1872, p. 163). În vreme ce Del Chiaro (*op. cit.*, p. 125-126) - și după el, firește, Dimitrie Cantemir (*op. cit.*, p. 28 - întoarce complet ordinea, păstrând doar locul ultim pentru domn: „Primul decapitat fu Văcărescu, apoi prințisorul cel mic Mateiaș, și al treilea fiu Răducanu (care urma să facă nunta, după învoirea vizirului), după care fură decapitați Ștefăniță și Constantin, cel mai mare, iar la urmă, nenorocitul voievod, părintele lor, care a fost spectator la această cruzime și barbarie”.

Nu mai insist. Istoricii și-au spus cuvântul, iar rostul acestor pagini e altul.

Constantin Brâncoveanu, personalitate complexă și tragică, urcând repede către statutul de figură emblematică a istoriei românilor (pagini concise despre domnia lui vor intra în „culegerile de excerpte istorice” cum este cea copiată, la 25 martie 1793, de un căpitan pe nume Antohi Hociungu - azi ms. nr. 3102 B.A.R.: „N-am lăsat a nu scrie și pentru Constantin Vodă Brâncoveanu, fiind la aceeași vreme domnul Țerei Românești...”), a propus, neîndoielnic, cronicarilor vremii sale și istoricilor ce au urmat aceluia subiecte de meditație de maximă însemnătate. Elogiile admiratorilor din imediata apropiere (marcate, unele, de un foarte explicabil retorism) și vorbele grele ale inamicilor ireductibili (între ei și Dimitrie Cantemir, care nu-l „uită” pe Brâncoveanu nici în *Vita Constantini Cantemyrii*, ca să nu mai spun de *Istoria ieroglifică*) au făcut loc, cu timpul, judecăților ce au reținut mai ales sensurile majore ale acestei prezențe covârșitoare în viața politică românească (am în vedere toate cele trei Țări Române) și europeană de la îngemănarea veacurilor XVII și XVIII. „Încheierile” la care ajung cronicarii moldoveni (Neculce, chiar, care îl privește îndeobște pe Brâncoveanu cu un ochi pieziș, nu se poate opri să nu-i pună în lumină unele merite) - altfel îndrituiți să reclame incontinenta și insistenta înrâurire exercitată de puternicul voievod asupra afacerilor Iașului - mi se par edificatoare. Nicolae Costin îi apreciază clarviziunea politică, „negraba și chiverniseala cea bună” (opunându-le, acțiunilor precipitatului Cantemir), iar fraza lui Axinte Uricariul (putând servi drept încheiere neîncheiatei cronici a lui Radu Greceanu: „Acest săvârșit au luat acel vestit

domn, Băsărab-vodă, carele au domnit 27 ani cu multă fericire și au făcut Țeara Muntenască știută și vestită în multe părți a lumii..." arată că rostul lucrării istoricului este să fixeze pentru viitorime demersurile depuse spre protejarea țării și a poporului, spre înălțarea edificiilor aducătoare de faimă și spre luminarea - prin carte și prin școală - a sufletelor. De aceea, poate, cel ce a compilat așa-zisa *Cronică de la Cluj* (conservată azi în ms. nr. 646 din Biblioteca Universității clujene) a simțit nevoia adăugării unui „panegiric” (îi zice Nicolae Iorga) ce înșiră o parte din zidirile brâncovenești:

„În domniia lui făcut-au și o mănăstire piste Olt, ci să chiiamă Orezii, foarte frumoasă și bogată; mai făcut-au și la Brâncoveni mănăstire: fiind mică, o au surpat și o au făcut cu toate împrejur cu ce i s-au căzut. Mai făcut-au și acii în București o mănăstire ce-i zice Stâi Gheorghie, minunată și frumoasă, precum să véde: fiind mică și veche besérica, o au stricat-o și o au făcut mănăstire mare; făcut-au și han împrejur, însă la acest han au ajutat și boerimea și mănăstirile, pentru să aibă pomană la Sfântul Mormânt. Făcut-au și pe Stâi Ioan aici în București, mănăstire și cu han împrejur; făcut-au și pe Stâi Sava, mănăstire și case de școală. Iar aice în București făcut-au și Doamna o beserică aice în București, de-i zice Besérica dentr-o zi. Mai făcut-au Doamna și piste Olt doao mănăstiri de călugărițe: una să chiamă Manul, iar alta Surpatele; făcut-au și târgul Târgoviștii iar, după cum au fost, scaun domnesc, fiind pustiu; și multe biserică, care au fost surpate, au dres, și casele domnești de iznoavă, numai pivnița fiind véche; și alte lucruri multe au deșchis în zilele mării-sale, precum să véde. Făcut-au și rândul de case despre Doamna, de aice den București..."

Sfârșitului tragic al Brâncoveanului („tăierea nedreaptă a evlaviosului Constantin Basarab” - va spune grecul Mitrofan Grigoras în a sa *Istorie pe scurt...*), victimă a lăcomiei nepotolite a unor suzerani sângeroși, a împrejurărilor politice (ajunse la o tensiune maximă) pe care - poate - ostenise să le mai scruteze și să le domine, literații i-au găsit explicații „categoriale”: setea de putere și invidia, nutrite tocmai de cei pe care îi înconjurase magnificent cu generoase înzestrări. Invidia (invidia - păcat capital și - alături de trufie - diabolic, invidia, osândită și de Miron Costin în *Stihuri împotriva zavistiei*, cu forme de exprimare ce urcă dinspre clevetire către râvnirea la bunul altuia și spre ură, invidia, opusă iubirii și carității [zicea Toma d'Aquino] și care îi face pe oameni Caini unii pentru alții [vezi Jean Delumeau, *Păcatul și frica. Culpabilizarea în Occident, secolele XIII-XVIII*, vers. rom., Iași, Editura Polirom, 1997, p. 250-252]) celor din jur l-a pierdut, crede Mitrofan Grigoras (*Cronica Țării Românești. 1714-1716*, în D. Russo, *Studii istorice greco-romane*, tom. II, București, 1939, p. 441) - „Ci ei [...] ajunseră la culmea răutăților, la invidia care este pricina omorului, la invidie, zic, mama omorului, invidia care rănește de cele bune; invidia care nu caută ce vorbește, ci numai

vorbește". Constatarea grecului consună cu „pricina" pe care Pavel Popovici din Diesig o așeza, pe la 1813, în fruntea stihurilor sale elegiace ce deplângeau uciderea lui Brâncoveanu:

„O, pizma câtu-i de mare
Și câtă face stricare!
Plângi, neam românesc!
Dintru început Ea domnește
Și pre cei buni pustiește..."

Uciderea voievodului român și a fiilor lui i-a cutremurat pe contemporani, pe conaționali prințului omorât și pe străini. Un călător francez, Aubry la Montraye, care asistase la sângeroasa prveliște de la Istanbul, îi oferă - prin cartea ce o tipărește în 1727 (*Voyage en Europe, Asie et Afrique*) - date prolificului autor al lui *Manon Lescaut* și astfel voievodul Constantin Brâncoveanu ajunge personaj în romanul Abatelui Prévost *Le monde moral*, publicat (postum) la Geneva, în 1764 (vezi Andrei Pippidi, *Constantin Brâncoveanu, personaj al Abatelui Prévost*, în „Studii de literatură universală”, XVI, 1970, p. 163-181).

În spațiul românesc, *destinul literar* al lui vodă Brâncoveanu se plămădește nu mult după anul 1716, o dată cu apariția *Istoriei lui Constantin-vodă Brâncoveanu*, o compunere în versuri din speța - neclar definită - a „cronicilor rimate”, destul de întinsă, ce istorisește mazilirea, confruntarea cu Ștefan Cantacuzino, drumul spre Țarigrad, torturarea și uciderea voievodului și a feciorilor săi. În duh baroc (subiectul este declarat de la început ca „neobișnuit”: „O poveste minunată...”) autorul acestui text așază înspăimântătoarea prăbușire sub semnul *sorții nestatornice*, relevând caracterul iluzoriu al celor lumești („Că lumea iaste trecătoare / Și încă foarte înșălătoare / Și mai mult amăgitoare”), ecou răsăritean al vechiului „dispreț față de lume” (*contemptus mundi*), și egalitatea pe care, implacabilă, moartea o proclamă asupra tuturor, indiferentă la măririi și gloriei. *Istoria...* a fost repetat copiată (vezi Dan Simonescu, în *Cronici și povestiri românești versificate, sec. XVII-XVIII*, București, Editura Academiei, 1967, p. 57 și urm.) și „prefăcută” apoi în mai multe rânduri, prelucrată în duhul baladei populare, pătrunzând în „vicleim” și în colinde (Dan Simonescu, *loc. cit.*).

Istoria lui Constantin-vodă Brâncoveanu oferea astfel un *cadru* (simetric delimitat, căci încheierea poemului parafrazează „teza” de început), dictat de un „cod literar” aflat atunci în consum, dar în interiorul lui se desfășura o foarte omenească istorie a unei căderi surprinzătoare, însoțită de jale, de imputări și de dezvinovățiri, de incriminări și de deculpabilizări. Această „istorie” nu ignoră șirul real al întâmplărilor (autorul ei, care datează exact, știe, precum cel ce a scris deja citata *Istorie a oștirii ce s-au făcut asupra Moreii*, că prinșii au

fost închiși întâi la Edicule, apoi la Bostangi-bașa, spre a fi torturați), dar își îngăduie și să invente, să producă „auxiliare” (mai cu seamă în registrul lamentărilor și al imprecății zise pe ton înalt, precum *blestemul* rostit de soția celui răpus:

„- Oo! păhar ce l-am băut
Tot trupul mi s-au otrăvit!
Și câți în lume de vor afla,
Toți de aceasta să vor mira,
De lucru ce s-au făcut
N-au mai fost pre acest pământ,
Că dușmanii ne vândură,
Ca Iuda să împotriviră.
Urgie din ceri să pogoare
Pe dușmani ca să-i omoare
Și Domnul să le răsplătească
Și în tartar să-i muncească,
Muncile să nu sfârșască...”)

într-o măsură ce o desparte limpede de „istorie” și o apropie de „literatură”. Literatura română achiziționa astfel, deloc șovăielnic, una dintre primele ei figuri de un tragism autentic.

CRONICI „PARALELE LA NECULCE”

169. Letopisețul anonim al Țării Moldovei. 1661-1709 („Pseudo-N. Costin”)

„La velatul 7200 (= 1691), în luna dechemvrie, în domnia sa, Cantemir-Vodă tăiat-au pre Miron Costin, ce au fost logofăt mare, și pre frate-său Velicico, ce au fost vornic mare, dându-le vină că s-au ridicat pre domn în asupra lui; însă Miron logofătul nefiind în Iași într-acea dată, ce la țară la un sat a lui, și s-au fost tâmplat de i-au fost murit giupâneasa, ce vrând să o astruce, iată au sosit și la dânsul de la Cantemir-Vodă armașul al doile Racoviță, cu un steag de lefecii ca să-l ducă la Iași; ce el se rugase să aibă păsueală până și-a îngropa giupâneasa, și să purceagă; și fiind așa, iată de sirgu au sosit și Macrii vătavul cu a doa poroncă, cum în ce loc îl va afla, acolo să-i taie capul; și după poroncă așa într-acela ceas i-au tăiat capul și l-au astrucat împreună cu giupâneasa lui. Și așa întorcându-se trimișii înapoi cu isprăvirea de poroncă, atunce noaptea, ca la cinci ceasuri, scoaseră și pre Velicico vornicul din beciu de supt casa cea mică și-l duseră la fântână de-i tăiară capul. Și au stătut acolo de față, pentru credință, fiul seu Dumitrașco beidzade, până ce i-au tăiat capul” (aici și în continuare citez după *Letopisițile Țării Moldovii*, ediție de Mihail Kogălniceanu, tomul II, Iași, 1845, p. 43).

Acesta este fragmentul care l-a iritat - într-o vreme când învățații socoteau că această cronică fusese scrisă de Nicolae Costin - foarte tare pe Nicolae Iorga. Acest pasaj (inscripție rece la uciderea părintelui său și a unchiului), alături de altele, l-a făcut pe marele savant să scrie vorbe aspre despre fiul logofătului Miron Costin.

Paternitatea lui Nicolae Costin asupra acestei cronici a fost anulată de cercetările minuțioase ale lui Constantin Giurescu. Investigațiile marelui istoric au adus în prim plan alte nume (sau *nume* ce însoțesc *izvoade*) care au fost puse în relație cu primul text ce își propune să continue letopisețul lui Miron Costin (text de care s-a folosit, verosimil, și Ion Neculce). Aceste nume, unele, apar și în titlul dat cronicii de Mihail Kogălniceanu, primul ei editor, ediție în

care este evocat și Nicolae Costin: „*Letopisișul Țării Moldovii de la Ștefan sânt Vasilie Vodă, de unde este părăsit de Miron Costin logofătul, de pe izvoadele lui Vasilie Dămian ce au fost 3 logofăt, a lui Tudosie Dubău logofătul și altora de Neculai Costin carele au fost logofăt mare în Moldova*” (în *Letopisișile Țării Moldovii*, tomul II, Iași, 1845, p. 3-130). Treptat s-a consolidat ideea apariției acestei cronici printr-un mecanism îndestul de complicat: montarea unor „izvoade” preexistente (cel al lui Vasile Dămian, cel al lui Tudosie Dubău), o montare de factură aparte (ce acoperă intervalul 1661-1695) realizată prin compilare (operație în al cărei curs cel ce s-a folosit de mai vechile texte nu s-a sfiit să intervină), intervenții la „jonctura” secvențelor convocate, în fine, o ultimă parte, originală așa-zis, de la 1694-1695 până la 1709, pentru care învățații mai caută încă un autor (una și aceeași persoană, verosimil, cu cel ce a realizat compilația).

O trăsătură adună cele trei secvențe ce alcătuiesc acest *Letopiseș anonim* (o compunere ce are, totuși, independența ei, chiar o vagă coloană vertebrală depistabilă, culmea, în absența obișnuitei - la „cronicile paralele” la Neculce - obediențe față de unicul centru de putere) - *nevoia de nume*. Nume de autori.

S-a spus că prima parte (ea acoperă evenimentele scurse între 1661 și 1689) intrată sub ochiul compilatorului ar fi fost scrisă de Vasile Dămian (sau Damian sau Demian), că a doua secvență („izvodul lui Tudosie Dubău”) e posibil să fi fost pusă pe hârtie de Axinte Uricariul (el ar fi luat istorisirea de pe la 1689 și ar fi dus-o până la 1695), iar pentru ultimul fragment (1695-1709) a fost aflat - firește că este vorba tot de o ipoteză - un răspunzător în persoana unui cleric - ieromonahul Sava. Până una-alta, până la apariția unor dovezi peremptorii (apariție cu totul imprevizibilă) și „izvoadele” încorporate și întregul corp al cronicii rămân niște compuneri anonime. Ceea ce, în fond, nici nu reprezintă o mare tragedie.

O „umbră” a lui Miron Costin

Căci, importante, în primă analiză, sunt textele. Și, la fel, foarte însemnat (încărcat chiar de semnificații pentru disponibilitățile intelectualilor români de la sfârșitul secolului al XVII-lea și de la începutul veacului următor) mi se pare a fi numărul mare al celor care au „produs” în interiorul genului istoriografiei. Și totuși... numele. Un nume des evocat pentru prima parte a cronicii (mai ales după cercetările întreprinse de C. Giurescu; vezi, de pildă, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene [Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Dămian]*, București, 1907) este cel al lui Vasile Dămian, cu un scris „pierdut” între „intervențiile” compilatorului întregului text, dar cu o participare pe care

învățații au crezut că o recunosc pentru povestirea evenimentelor consumate între 1661 și 1688 sau 1689 (vezi Dumitru Velciu, *Cronica anonimă a Moldovei, 1661-1709 [Pseudo-Nicolae Costin]. Studiu critic*, București, 1989, p. 109-138). A fost contemporan cu Miron Costin acest boier mărunț din Țara-de-Sus și s-a născut către mijlocul secolului al XVII-lea. S-a stins pe la 1690, fără să facă vreo carieră dregătorească deosebită. Vătav prin 1680, el ajunge logofăt al treilea sub Gheorghe Duca, într-o cancelarie care asculta de marele logofăt Miron Costin. Își va păstra rangul (care era mai mult o „funcție”) și în timpul lui Dumitrașcu Cantacuzino și, mai târziu, sub vodă Constantin Cantemir. Prin căsătorie (s-a însurat cu Ilinca Murguleț, coborâtoare dintr-un neam bogat bucovinean), Vasile Dămian a ajuns să stabilească legături de rudenie cu Ștefan Petriceicu, viitorul domn al Moldovei. Convingerile filopolone ale lui Petriceicu le împărtășea și Vasile Dămian și, bănuiesc, îi erau apropiate (ca întregii grupări de boieri „suseni”, adică din Țara-de-Sus; „partidă națională” le zice D. Velciu) și năzuințele de eliberare de sub stăpânirea turcească prin armele regatului creștin de la nord.

Într-o lume în care „semnele” tradiționale continuă să funcționeze („La cursul anilor 7188, iar de la Hristos 1679, în luna lui dechemvrie 10 zile, ivitu-s-au pre cer o stea cu coadă, căreia îi zic latini cometa, adecă mătură. Și lungă era de cuprindea cu lungimea sa giumătate de cer...” ori „Într-acest an, în luna lui august 9 zile, marți, de noapte, cu 3 ceasuri de cătră zioă spre Sfântul Apostol evanghelist Mathei, au fost cutremur mare de pământ, cât au cădzut icoanele jos de pin biserici la țară și vase din polițe de pin casele oamenilor”), anunțând, interpretate („De care mulți astronomi strângându-se printr-alte țeri au făcut prognitic, ce se va lucra în lume după aceea...”) sau nu, de regulă nenorociri („iară după aceea să vedzi răutăți în țară despre domnie și prădzi și robii de oști păgâne și leșești, și vărsare de sânge în toate țerile...”), cronicarul descoperă voința divină („pedeapsă”, „mânia lui Dumnedzău”) manifestată în calamități, „urgii” („Și așa foamete era în Iași și în țară cât mânca om pe om și se vindea...”), producătoare de grave deraieri, precum antropofagia: „[...] pentru aceasta s-au făcut foameți mari de mânca om pre om; că în Iași au amăgit un țigan pre o fată săracă și au băgat-o într-o pivniță pustie, și acolo au ucis-o și au tăiat dintr-însa de au fript și au mâncat [...] și pre multe locuri s-au înțeleș așa...”

Răspunzători pentru aceste stări de lucruri sunt, în analiza cronicarului, domnitorii, uneori autohtoni (Ștefan Petriceicu, „om blând și slab la domnie, că cine cum grăia îndată pre tot credea”, era „moldovan drept”), străini adesea („Acesta Duca-Vodă era de neamul lui grec de la Rumili”, crescut însă „de mic” „aice în Țara Moldovei” sau Dumitrașcu Cantacuzino „hireși din grecii cei de frunte a Țarigradului, carele destul era cumplit și vrăjmaș”), făcând și acte de pietate așteptate (ctitorii voievodale: Antonie Ruset, Gheorghe Duca), dar manifestând, cei mai mulți, o aplecare irepresibilă spre jaf și extorcare.

Acești voievozi (care încep să se „pârască” la Înalta Poartă; inventator al procedului subminării este declarat Gheorghe Duca: „făcând Duca-Vodă și acest obicei, să pârască țara pe domn la Împărăție, dacă se madzilește...”) inventează neconținut impozite (Istratie Dabija „scornește” „pogonăritul de vii”, Dumitrașcu Cantacuzino scoate „hârtii pe țară foarte mari” etc.), le „rădică” uneori făcând legătură cu „mare blăstăm” (precum pomenitul Dabija), dar construiesc alte instrumente de pauperizare. Performerul absolut pare a fi fost Gheorghe Duca, mai ales în a treia sa domnie, caracterizat paremiologic (în spirit costinian: „cum zice un cuvânt, că lupul părul își schimbă, iară firea ba”), ins de o lăcomie inepuizabilă („și-au lărgit mânilor spre lăcomie” sau „că i se desfrânase și i se lărgise mațele spre luat” ori „scărșca cu dinții și își lărgia mațele”), generator al unui sindrom ucigaș (scriitorul merită aici laude: „aceștia au murit de o boală ce-i zicea Duca-Vodă, adecă de supărul Ducăi-Vodă”). Ajuns în culmea gloriei politice și economice, domn al Moldovei și hatman al Ucrainei („i-au mai dat turcii și Ucraina, Țara Căzăcească supt ascultarea lui”), Gheorghe Duca, cu o „inimă” „împetrită de pismă”, „om foarte greu la mânie și aprig”, întreține în jur o atmosferă terifiantă, incompatibilă cu dezvoltările umane (listele victimelor sunt foarte greu de transcris - zice autorul - din cauza lungimii lor): „Ei săracii de mare lipsă ce aveau asupra, mulți și-au lăsat femeile, și copiii, și casele, de groază mare, și fugea în lume; el prindea pe vecini de aproape sau pe femeile lor de le ținea în grosuri, pre unele câte un an și mai bine, dintru care multe au și murit de foame, altele de prunc, că era multe și grele de-și făcea copiii pin grosuri, și tot nu le slobodia, până la multe le-au crescut copiii acolo în grosuri...”. Pe Moldova - crede cronicarul - Duca-Vodă avea „mare mânie și pismă veche”. Insațiabilitatea sa cu greu putea fi strânsă în cuvinte. Autorul își trece în cont și o mică izbândă: „De lăcomie mare cea avea ca să tot mai strângă bani mai mulți, și domn era, și visternic mare, și neguțitor, și vameș...”. Avea și o consoartă pe potrivă: „Doamna sa de altă parte cărcimăria bucatele din casă, pânea ori pe unde avè, și băutura și pocloanele ce le venia la beciu”. Un cuplu bine sudat, se vede (căruia autorul îi găsește, totuși, o calitate: „Numai o bunătate avea amândoi între dânșii, că era foarte curați cum se grăește, în casa lor să vrea putea cânta Sfânta Liturghie, însă numai pentru curăție grăim aceasta”), în care soțul voievodal, „din firea lui [...] rău și pismătariu, îndelungareț la mânie și lacom la avuție”, a fost un creator de faimă negativă aducătoare a oprobriului celor din jur - „turci, tătari, greci, sârpi, arbănași, latini și alți toți câți s-au tâmplat într-acele vremi de au vădzut toate necadzurile moldovenilor” - și a blestemului din exterior (pedeapsă drastică). Răutatea domnului a chemat însă și un blestem local, „plată” eternă a faptelor greu de iertat și avertisment adresat celor tentați să urmeze acea pildă: „Iară blăstămul rămâne în urmă în veci de veci netrecuți, cum vedem și acestui domn astădzi, cum scrie, și și altora iarăși după faptă și plată”.

Între acești voievozi hrăpăreți și cruzi, câte o pată de generozitate, aproape exotică (precum Iliăș Alexandru, un „milostiv” care plătea datoriile pronunțate prin sentințe în divan, stranie excepție și irepetabilă: „carea domn [...] ca acesta n-ău mai venit altul în Moldova”), nu face decât să confirme o regulă a spoliei și netemerii de pedeapsa divină (pentru scriitor, grecul Dumitrașcu Cantacuzino va fi, ca urmare, „răul” și „atheista”).

Se adăugau, agravant, abuzurile suzeranilor capricioși (plini de imaginație în născocirea unor torturi: „că l-au muncit [turcii pe Antonie Ruset] cu multe feluri de munci, trestii pe supt unghii i-au bătut, datu-i-au de au înghițit un nemeteț uns și, trăgându-l afară, i-au adus mațele la gură, și alte munci, ca să dea bani...”) și abuzurile celorlalți păgâni, tătarii, mereu în trecere sau la „iernatic” prin Moldova. Veritabilă „mânie a lui Dumnezeu”, prezența acestora aducea „iadul pe pământ” (stătea în puțința Divinității o asemenea sancționare prin „păgâni”, deveniți brusc și irevocabil „agenți divini”), negând chiar puțința localnicilor de a exista: „[...] carii ca niște păgâni multă răutate au făcut oamenilor din Moldova, muncindu-i și pe cărbuni punându-i și la cap cetluindu-i și de femei și de fete rădzindu-și aevea, cerând bani de pe la oameni, odoară, haine ce-și avea...” sau (variație minimă pe aceeași temă): „Atuncea să vedzi cazne în bieții oameni, precum s-au scris și mai sus, muncindu-i în tot felul, pe cărbuni îi puneau, le cetluia capetele, bătăi în tot chipul, care nu este putincios omul a le spune, își rîdea de fetele și de femeile oamenilor de față, ce avea oamenii le lua tot...”.

Din când în când acești voievozi insuportabili mai și mor. Cronicarul face efortul de a se informa pentru mici demonstrații de patologie. Lui Dumitrașcu Cantacuzino „i s-au tâmplat moartea” din prinica unei „boalfe” „la grumazi în chip de tragăn”. Autopsiat („spintecându-l”), Duca-Vodă, cel mort „în robie, în târg în Liov”, a arătat medicilor - i-a spus cronicarului un localnic, Alexa Balaban - un ficat și o inimă sănătoase (ultima mărită, „ca de giuncul interțiu”), dar o fiere și un rinichi plini de calculi: „Spun că au găsit în herea lui 27 de petre roșii, așa de late și de groase într-un chip, cumu-i această figură ce scrie aicea [autorul desenează un pătrat]. Iară deosebi de aceste spunu că au mai aflat și la rărunchii lui de cătră stânga alte două pietre încă mai mari decât acele din here, cumu-s aceste două figuri [iarăși desene]; iară plămânele cele albe au fost arse de sete...”.

Între atâția „negativi”, cronicarul îi face lui Istatie Dabija (despre care Neculce a avut delicatețea să spună că îi plăcea să bea vinul, gust „populist”, din oală de pământ) un foarte omenesc *portret de bețiv*. El făcuse „bănărie de bani de aramă la Suceavă”, dar exercita adesea actele de putere în stare de ebrietate: „Acest Dabijă-Vodă au fost om de țară, om bun, iară bețiv; de două ori făcea divan în zi; deci la divanul cel de dimineață dvorrii toți la divan, iară la cel de chindie îmbla fustașii în târg chemând oamenii la divan. La beția lui pre

mulți îi da la armaș să-i spânzure. Iară deaca să tredziia, nimică nu știia, nice mai întreba; ce-i luasă sama și rândul toți, și deși orânduia ori pre cine la armași, ori la închisoare, îi slobodziia, că știia că a doa dzi nimică nu era". O efigie frumoasă, calmă mai cu seamă, îi cioplește autorul și lui Antonie Ruset (cu un fiu despre care cronică reținuse că era „călăreț bun și curvar foarte"): „Acest Antonie Ruset Vodă era om creștin și om bun, și milostiv, și blând, puțin nu ca vrednicul de pomenirea lui Iliiaș Alexandru Vodă ce s-au scris mai sus; nelacom, bun la judecăți, libovnic; era boierii foarte desfățați cu primblări, cu veselii..."

În istoria voievodală este țesută și povestea aventurilor mitropolitului Dosoftei. Pline și ele de tensiune. Mitropolitul, un filocreștin, deci un filopolon, pribegește în Țara Leșască (sfințea strategic o mănăstire „lângă apa Sireatiului", în apropiere de frontieră, prin urmare) după „hainirea" lui Ștefan Petriceicu, „de au rămas scaunul - constată cronicarul - fără mitropolit". Se va întoarce, sub domnia lui Dumitrașcu Cantacuzino, dar va petrece un „stagiu" de reclusiune la Mănăstirea Sfântul Sava până să i restituie cinul: „Într-această iarnă au scos din închisoare pe Dosoftei mitropolitul și l-au pus iarăși la scaunul lui". Cea de-a doua plecare a ierarhului în Polonia se va petrece (fără întoarcere de această dată) în vremea lui Constantin Cantemir, în urma unei expediții a regelui Ioan Sobieski. Nu atât pribegia mitropolitului îi reține atenția cronicarului, cât - firesc, aș zice - înstrăinarea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou, protector al țării. Textul ne prezintă o mică istorie a aducerii (plasată în 1415, cum zicea și hrisovul pentru Poiana Vlădichii, și nu în 1402) sfintelor relice în Moldova: „Care pre acest sfânt l-au fost adus în țară cu multă cheltueală răposatul domn, bătrânul Alexandru-Vodă, feciorul lui Roman-Vodă, de la păgâni de la Cetatea Albă, din veleat 6923 [= 1415], de au stătut în țară ca la trei sute de ani; și s-au dus și Dosoftei mitropolitul împreună cu sfântul în Țara Leșască, cu toate odoarele de mult preț a Mitropoliei și a sfântului, carea de atunci este lipsit sfântul din țară, de-l ținu leșii fără de nici o pricină".

Ajuns în fața paragrafului în care ar trebui adunate virtuțile literare ale textului, încerc o ezitare. Ar ezita oricare cercetător al unui asemenea soi de compunere, în care e dificil să separi „participările". Și nu mă gândesc doar la autorul „izvodului" (fie el Vasile Dămian sau altcineva) pe care l-a avut la dispoziție ultimul compilator și la acesta din urmă, ci și la alte alcătuirii puse în lucru în primele faze. Într-un loc, „autorul" afirmă: „Iară la izvodul lui Miron logofătul scrie pentru această domnia lui Dumitrașcu-Vodă așa...", dându-ne a înțelege că a avut sub ochi o altă cronică de care s-a folosit. Într-o astfel de situație chestiunea atribuirii „meritelor" este insolubilă. Sau, altfel spus, aceste merite sunt doar ale textului.

În ultima sa carte (*Miron Costin. Raporturile literare cu contemporanii...*, p. 124-131), Dumitru Velciu făcea din autorul acestei cronici - pentru el Vasile Demian - un emul al lui Miron Costin. „Ucenicia” aceasta însemna și utilizarea unor informații ce i-ar fi putut veni dinspre marele logofăt, dar și o plecată urmare a „modelelor” costiniene, mai ales într-ale construirii și împodobirii frazei. Dar nu numai. Moare, de pildă, la Țarigrad, Iliș Alexandru. Autorul adună o știre din zvonuri (plină de incriminări, altfel) și o pune în pagină: „Iară alții spun cum moartea lui n-au fost curată, ce să-l fie otrăvit doftorii cu învățătura Ducăi-Vodă”. Sau: o oaste turcească este învinsă la Viena. Cronicarul filtrează o ironie subțire evocând evenimentul: „Împăratul, audzând de cinstea și de ospățul ce avusese vezirul seu la Beciu, au și purces din Belgrad...” Și urmări bine învățate ale lecției magistrale a lui Costin ar putea fi decelate și în alte locuri: în podoabele apoftegmatice, în cercetările asupra „firii” („și, cumu-i rândul moldovenilor, s-au împrăștiat pe la jacuri”), în ochirile moralizatoare ce pun în evidență raporturile dintre *om* și *lume*: „Deci așa plătește această lume celora ce vor să o cuprindă cu toate desfătărilor și cu averile și cu stăpânirile ei”.

Altfel, acest scriitor (sau scriitori) ce dă mult credit informațiilor colportate (le înșiră, le compară, le examinează: „ci zic unii...”, „iar alții zic că...”, „însă zic unii...”), știe slavonește (căci citează psalmi în această limbă, [cu greșeli ce pot fi ale copistului sau ale editorului] și în tălmăcire: „Ce precum scrie psalmul [...] izri, i iskopai, i vūpade șe vū jamu jaže sūtavori. Adecă: șanț săpă și căzu într-însul cela ce l-au făcut”) și împarte istoria, vorbind despre o „vreme a Beciului”, raportând-o la un eveniment capital pentru civilizația europeană (asediul Vienei din 1683), știe să pună în valoare nucleele epice, atunci când le întâlnește. Face, spre pildă, din Duca-Vodă eroul unui „paignion”, al unei „sminteli”, un „înșelător înșelat”, pentru că, zelos să-și servească stăpânii otomani, el cade în cursa pe care i-o întinsese hanului. Pedepsit va fi nu virtualul trădător, hanul, ci „regizorul” din Moldova, victimă a nerespectării scenariului: „Duca-Vodă, pe poronca vezirului, scriind la hanul așa: că de avea gând să rădices asupra împărăției, el încă a hi cu dânsul una. Și așa trimețind Duca-Vodă cărțile sale la Crâm, s-au tâmplat de le-au prinsu pe celea un Mustafa pașea, ce era la Silistra, carile mai pe urmă târdzău au stătut și vezir; și pașea, neștiind c-au fost poronca vezirului la Duca-Vodă, i-au părut că sintu cărțile vicléne într-adevăr, carile îndată le-au și trimis la împăratul turcescu. Așijderea iarăși nice împăratul neștiind că iaste socoteala cu sfat vizirului său...” Și Duca-Vodă va fi mazilit.

Asemenea mici izbânzi (pe care trebuie să le lăudăm, cu măsură, sigur) sunt însă rarități. Ca și pe alți cronicari din speța celor „mărunți”, și pe necunoscutul nostru autor *epicitatea* textului nu-l interesează. O ignoră. „Știutor al istoriei”, al *întregii* istorii, el anticipează frecvent (s-ar putea ca

autor al acestor „preveniri” să fie compilatorul, cunoscător al mersului lucrurilor) - „Duca-Vodă gândiia că mare agonisită face casei sale cu Ucraina; iară lui i-au venit, în loc de agonisită, mare răsipă, cum vei ceti la rândul peririi lui” ori „ce așa pedepsindu-i cu închisori, cu bătăi, precum s-au pomenit mai sus, până i-au venit și lui osânda, precum vei ceti mai jos la rîndul său” -, grăbit, poate, să-i ofere cititorului satisfacția producerii unei dreptăți imanente, dar anulând, în plan epic, orice surpriză.

Tudosie Dubău a fost doar comanditar...

Ar fi scris pentru acest mare boier, prin 1694-1695 - crede D. Velciu - Axinte Uricariul (aflat o vreme în slujba celui ce va fi mare vornic sub Ștefan Petriceicu și mare spătar în vremea lui Gheorghe Duca). Dar argumentele produse de D. Velciu nu mi se par concludente. Anonimatul celui care a povestit curgerea evenimentelor dintre anii 1688 și 1694 (se presupune că a început de la 1661, în continuarea letopisețului lui Miron Costin) rămâne, prin urmare, neclintit.

Pentru cronicarul nostru, Constantin Cantemir a fost un domnitor demn de toată lauda. Capitolul ce-i este consacrat propune un portret inițial (dacă nu cumva această prezentare aparține „izvodului” precedent), în care „omul de țară”, „moldoveanul drept” este împovărat cu o sumedenie de calități - „foarte viteaz, bun, iar la fire blând și cu inimă milostivă, răbdător, cu puțină mânie întâiu, apoi ertător și nelacom la avere și îndurător, necărturar, iară slujit și la toate priceput. Bisericile cu ruga pădziiia și cu sfat bun întemeiat, împodobit la cuvinte, dulce-i era vorba lui, limba turcească bine știia, la răspunsuri gata era” -, urmând apoi trecerea în revistă a binefacerilor. Uciderea fraților Costin este relatată sec (deși cu detalii pe care nu le aflăm în alte cronici), vodă fiind păstrat - aci s-ar putea să avem de-a face chiar cu opinia „izvodului” lui Tudosie Dubău, cu un autor care a încercat să facă pe placul celui ce i-a fost lui Cantemir-vodă mare logofăt („Scrie la izvodul lui Theodosie Dubău, ce au fost vel logofăt la Cantemir-vodă, cum până la al patrulea an de domnie...”) - pe un palier bine luminat de soare. Guvernează bine o vreme, actele lui fiind influențate apoi de Cupărești (care s-au „lipit” pe lângă vodă), specialiști în „amestecături”. „De care lucru - pune autorul în pagină o cugetare cu țintă moralizatoare - pisma și zavistia nici un lucru bun nu aduce, fără numai pierdzare de suflet și inora răsipă de case...”.

În ciuda înrăuririi nefericite venite dinspre acești „prietini” (să aflăm oare aici și îndemnul nefast spre omorârea Costineștilor?), Cantemir se evidențiază prin prestații notabile. Îi scoate, în plan fiscal, pe preoți din „cislea” țăranilor, de care aparținuseră până atunci („și de mare ocară era preoții când se

cislua cu țărani, că-i suduia de plete și mai rău, cum nu se cădea, și-i bătea; de rămăsese bisericile pustii mai prin toare satele; muria oamenii nepricețuți, neprohodii"), și le fixează o dare suportabilă („repopulând” astfel lăcașele de rugăciune) întărită printr-un „testament de aședzare și cu mare blăstăm legat”, act („de umulință” pozitivă, socotește autorul) făcut din „îndemnarea” lui Dositheii Nottaras, patriarhul Ierusalimului, aflat atunci prin Moldova. Exemplaritatea pe care o propune portretul final ar avea, prin urmare, toate temeiurile: „Acest Constantin Cantemir Vodă fost-au om cinstit la cuvinte și cunoscător la giudețe, făcând dreptate tuturor; numai țara fiind puțină și stricată de neprietenii Împărăției, fost-au cu greu și țării; iar cârmuitor și purtător de grijă fost-au țării preste toată vremea și s-au săvârșit în domnie”.

„Dreptate tuturor” la divan făcea și Constantin Duca, dar, în acest rând, în manevrarea corectă a actului de justiție și în comportarea civilizată (muntenii ar fi zis „politie”) față de împričinați („negrabnic la mânie” și „nerăstitor”, voievodul comunica lesne - cronicarul, prin alternarea mijloacelor, ne invită să fim de față - cu cei ce se judecau: „De avea pre cineva a-l certa cu blândețe răspundea dzicând: Ce-ai făcut așa, ori celor mai de fire, ori și celor mai proști, macar de se tâmpla și țaran din cei de jos, luați-l pre dumnealui și-l puneți la popreală...”) provin dintr-o șlefuire cărturărească pe care cronicarul nu o ignoră. Timpul petrecut la Stanbul, „între turci”, l-a folosit pentru instruire. Moldova s-a ales astfel (prin mijlocirea Brâncoveanului, căci Constantin Duca îi era ginere) cu un domn „de carte prea învățat”, „foarte înțelept și prea învățat la cartea elinească”. Acest ins, atât de instruit în cartea grecească (a fost un vârf incontestabil al literelor neoelenice ale aceluia timp - spune acest lucru D. Russo în *Studii istorice greco-române*, tom. II, p. 420-424) și cizelat în purtări în aparițiile sale publice, a instituit, într-o Moldovă secătuită și „stricată de tâlhari” (oștile leșești ale lui Sobieski se plimbaseră în voie prin țară în vremea lui Constantin Cantemir) „și mai vârtos de tătari”, odiosul „obicei” al „văcăritului” (vorbă „muntenească” - precizează cronicarul), care va da atâta de lucru scriitorilor din deceniile următoare. Autorul descrie noul impozit (neuitând apoi „pogonăritul pe popușoi”, „scornit” tot de Duculeț-Vodă): „de au dat toți câte un zlot de bou, de vacă, cine câte vite au avut, de gonitor și de gonitoare câte un tult, de cal, de iapă câte un leu...”.

Sava ieromonahul ?

Semne ciudate, misterioase, prevestitoare categoric de nenorociri (precum „vițlul cu 2 capete și cu 4 ochi”, apărut în timpul lui Antioh Cantemir, ori copilul malformat născut „în Braniște, la un om anume Toader, fără mâni și fără ceriul gurii, și au trăit numai o săptămână și au murit.

Povestesc oamenii, unde se fac de aceste semne nici de un bine nu este") și chiar dezastre confirmative („Într-acestaș an au venit vara și lăcuste în Țara Moldovei de au acoperit cu taberile lor pe multe locuri, și au mâncat roada de pâne la multe părți; și așa s-au îngropat în țară, care din an în an tot s-au îngropat și s-au înmulțit fără cislă de multe, până într-acest an la veleat 7220, și așa s-au adaos de s-au înmulțit, cât nu se vedea soarele de dânsule, când zbură; ce nu era puțință să meargă omul pe drumuri călare sau cu carul și de putoarea mare unde se tâmpla masul lor") se petrec în acea Moldovă pe care o contemplă autorul ultimei secvențe a cronicii (cu evenimente petrecute între 1695 și 1709), pe a cărei seamă trebuie așezată și asamblarea întregului text. Să fi fost acest neștiut cronicar acel ieromonah Sava propus cu insistență de Dumitru Velciu în ultimii ani? Greu de crezut în absența unor argumente serioase. Este dificil de explicat, spre exemplu, aplocarea vădită a unui om al bisericii spre faptele militare. Războiul de la Poltava, povestit după relatări rusești (traducerea unui „universal" al lui Petru cel Mare umple multe pagini), aduce în literatura noastră o terminologie specifică, un lexic neologic al combaterii între „craniul Șvedului", Carol al XII-lea, cel care „cu mare sumeție și cu multă îndrăsnire s-au fost sculat asupra altor stăpânitori (în alt loc le zice acestora „fiurști", adică prinți) cu oaste", „scriindu-se" „leu nebiruit" (dar aliat al turcilor - observă cronicarul -, „fratele lui Moamet"), și țarul Petru I. Autorul acestor pagini nu cred că a fost cleric. Se cuvine să aplaudăm intuiția cu care cronicarul a stăruit asupra apariției „moscalilor" în această parte a Europei, începând cu anul 1709 (nu le trece cu vederea cruzimile comise după cucerirea cetății Baturin, sediu al „vicleanului" hatman Mazepa: „[...] după aceea pe nimeni n-au cruțat, ce până în copii de fiță tot supt sabie au pus, de cura sângele pe ulițe ca râurile. Și așa au ars și târgul, cu biserici cu tot, de au rămas jăriște..."), simțind probabil că acest puhoi ce începea să curgă spre vest și sud va domina spațiul câteva veacuri.

Gesturile fundamentale ale voievozilor (Antioh Cantemir, domn în două rânduri, Mihail Racoviță, și el șezător de două ori pe tronul Moldovei) par a se concentra în jurul ridicării lăcașelor de închinăciune și al impozitelor. Pietatea exprimată monumental era o emblemă a domniei, o obligație a prințului. Și Antioh Cantemir („Într-aceiași an s-au apucat Antioh-Vodă de au zidit mănăstirea de peatră din temelie, la Milcov, ce să chiamă Mira, cu zid de peatră pen pregiur, unde este mănăstirea de lemn făcută de tată-său..."), și Constantin Duca („însă în al doilea an au zidit din temelie și o mănăstire frumoasă și foarte iscusită în târg la Galați, unde este hranul Adormirea Prea Sfintei de Dumnedzeu Născătoare și pururea Fecioară Maria, îndzestrând-o cu moșii și cu bucate și cu veșminte scumpe...") au împlinit această datorie, al doilea neuitând să-și închine ctitoria unui lăcaș grecesc de la Stanbul.

În privința „scornirii” și „ridicării” impozitelor, între domnitori pare a exista o competiție adevărată. Antioh Cantemir este lăudat pentru fiscalitatea echilibrată și organizată pe care o introduce și fiindcă au făcut [...] tuturor mănăstirilor [...] de le-au așezat cu ruptă și le-au făcut și testament carele l-au legat cu mare blăstăm împreună cu arhieriei țării și cu tot sfatul său de la mare până la mic iscăliți cum să nu mai fie amestecate la dări cu țara, ce să-și plătească rupta pe ciferturi...” Un spectacol asemănător (arhieriei, sfatul, „testament” și legământ cu „mare blăstăm”), regizase puțin mai înainte și Constantin Duca, așezându-se pe sine - prințul umilindu-se - în fruntea distribuției la „rădicarea” văcăritului (impozit introdus tot de el, ne amintim): „Și întâi s-au sculat domnul Constantin-Vodă în picioare, luându-și gugiumanul din cap, plecându-și capul chip smerit spre țară, de și-au cerșut iertăciune, căci în domnia lui s-au izvodit aceste obiceiuri de mare neputință a țării. Și așa țara cu toții cu dragoste au strigat până în de trei ori: Dumnedzeu să-l ierte”. Scenariul va fi folosit și de Mihail Racoviță, dar după strângerea birului: „Testamentul cu mare blăstăm” (prilej pentru autor să ne introducă în imaginarul acestor împrecații: „iară cine s-ar ispiti să mai dezlege, ori domn, ori arbiereu, ori cine ar hi și îndemnător spre stricare, unii ca aceia, cu toată casa lor și cu feciorii lor împreună, să fie cu Antihrist și cu toți diavolii, să ocineze focul cel nestins, și viermii cei neadormiți i proci”) s-a dovedit a fi calp. Voievodul îl va călca („Ce apoi nu s-au ținut de cuvânt”) cu nonșalanță, stârnind suprinere: „carii dacă au vădzut numai ce s-au mirat de faptă ca aceasta necuvioasă, cu atâta blăstăm ce au fost legat și apoi l-au călcat”. De altfel, tot așa procedase și Antioh Cantemir, stârnind în text o ironie tragică.

În rest voievozii primesc vizitele unor înalte fețe bisericești ale Răsăritului (precum Dositheï Nottaras, un prelat performer „carele multă nevointă au pus pentru credința pravoslavnică”, „multe cărți au scos în tipariu împotriva ereticilor, cu filosofia dascăliei lui, că era un om prea învățat și îndrăzneț la cuvânt [...], până și împotriva agarenilor de multe ori cu cuvântul s-au pus”), își văd de grijile lor casnice, mereu cu semnificații politice, ca Antioh Cantemir (a cărui dorință de a-și lua o soție princiară a fost blocată chiar de prezumtivul socru, nimeni altul decât Constantin Brâncoveanu, și care a fost nevoit să-și ia „doamnă de țară, pe Catrina, fata lui Dumitrașco Ceaur de Valea Sacă, ce au fost logofăt mare...”) și de orgoliile lor. Uneori ei fac acte de autoritate. Deși „foarte era milostiv și ales spre călugări străini și la mănăstiri”, pomenitul Antioh se răstește - probabil în prelungirea unui cezaropapism bizantin - nepoliticos la episcopul de Huși, neatent la hotărârile voievodale („Popo! ce nu guideci drept, când îți vin cărțile mele? Ți-oi rade pletele !”), căci, ne prevenise cronicarul, „acest Antioh-Vodă, când giudeca la divan, groznic era: întru tot sămăna tătâne-său, lui Cantemir-Vodă; giudețul lui ca pe pravilă era. Numai prea înfruntător era. Și nu numai spre cei mici, ce și spre cei mari”.

Scena este oricum imemorabilă. Cum de reținut este și chipul în care Constantin Duca, un orgolios, și-a regizat „eșirea” din Moldova, transformând călătoria unui voievod mazilit într-o procesiune plină de pompă și încărcată de gesturi voievodale făcute de un domnitor depus din rang. Mai mult de jumătate din capitolul în care ar fi trebuit să vorbească despre Mihail Racoviță autorul o consacră acestui spectacol al disimulării produs de un „mazil” mascat, ascuns. Orgoliu, emfază, dar și politică, evident. Plină de haz (și nu involuntar), un „haz” destul de complicat, dramatic, este și înregimentarea curții lui Antioh Cantemir între cei ce săpau la cetatea Tighina. „Ce vădzând că nu sporește lucrul nimica, fiind oameni puțini [săpau deja „slujitorii”, „siimenii”, „călărașii”, „bulucbașii” - *nota mea, D.H.M.*], decia au pus zapcii de au scos curtea toată, și boierii cei mari și cei mici, și toate diregătoriile...”. Chiar vodă va da exemplu, atrăgându-și elogiile pașii, dar în fapt umilindu-se și umplându-se de ridicol, făcându-l pe cronicar să se întrebe ce va fi fost cu adevărat în sufletul turcului. „Că turcului - mărăie scriitorul în paranteză, revoltându-se, firește - să-i dai bani și să-i scoți ochii”.

Că autorul își domina textul ne-o dovedește fraza care urmează în cronică scrisă categoric de un cunoscător al puțințelor manevrării limbii române: „Așa Antioh-Vodă săpând la Tighina, iară alții îl săpa pe dânsul la Poartă...”. Și astfel de „locuri fericite” mai pot fi identificate în această cronică anonimă, atâta vreme atribuită lui Nicolae Costin. Nu multe - am mai zis - și fără „iscălituri” (din păcate), suficiente însă pentru a alcătui o „marcă” specifică.

170. Un prețuitor al lui Antonio de Guevara

Letopisețul Țării Moldovei de la domnia lui Istrati Dabija Vv până la a treia domnie a lui Mihai Racoviță Vv, zis și *Cronica racoviteană*, povestește cursul lucrurilor în Moldova de la 1661 și până la 1729. I se mai zice și *Letopisețul Pseudo-Muste*, pentru că Nicolae Muste a fost doar copistul izvodului. Cele două copii în care se păstra acest letopiseț - editate, din fericire, de Nicolae Bălcescu în 1846 (în „Magazin istoric pentru Dacia”) și de Mihail Kogălniceanu (întâi, cu chirilice, în *Letopisițile Țării Moldovii*, tomul III, Iași 1846, și apoi, cu litere latine, în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, vol. III, 1874) - s-au pierdut apoi.

Cercetătorii au avut (și au încă) un câmp larg pentru ipoteze. Se presupune că în această cronică (de care se va arăta interesat și Ion Neculce) autorul a „folosit” așa-numitul „izvod buhușesc” scris - s-a spus - de un om de casă al hatmanului Alexandru Buhuș (care - credea regretatul Dumitru Velciu - ar fi putut fi marele spătar Gheorghită, văr primar cu frații Cantemir). În acest

„izvod" (editat de C. Giurescu - vezi bibliografia acestui capitol) istoria Moldovei - în care istoricilor li s-a părut că strălucește hatmanul Buhuș, cavalerul, eroul învingător al „nemților" în două rânduri - curge de la 1661 și până la 1703. Intervalul dintre 1703 și 1705 pare a purta - era părerea lui C. Giurescu - semnătura altcuiva. O semnătură pe care nu o știm. Pentru perioada cuprinsă între anii 1705 și 1729 cercetătorii au căutat un alt autor. L-au căutat între apropiații lui Mihail Racoviță (ale cărui trei domnii au acoperit unsprezece ani din istoria Moldovei), mai mult, între marii boieri (oastea strânsă de Cantemir cu bani rusești îi stârnește un superior și necenzurat dispreț: „Dar ce oștean va să fie prostimea, mojiicii ce nici o dată pre cal n-au încălecat, nici armă în mână n-au prins de când era ei, nici în oști n-au slujit; ce numai cât perdea banii...") din preajma voievodului (opiniile pe care le pune pe hârtie, din vreme în vreme, despre evenimentele acute, au - s-a văzut și mai sus - o „apartenență de clasă" destul de limpede). În biblioteca acestui mare boier, lângă scrierile de istorie apărute în deceniile trecute (*Letopisețul* lui Miron Costin, cu siguranță, căci își așază adesea tipul de reflecție sub înrâurirea acestuia) se afla și traducerea pe care Nicolae Costin o făcuse după scrierea parenetică a spaniolului Antonio de Guevara.

Citind *Ceasornicul Domnilor*, acest scriitor - care n-a vrut să spună viitorimii cum îl cheamă - s-a simțit îndemnat să-și „împodobească" scrierea cu numeroase extrase din impunătorul op tălmăcit de fiul lui Miron Costin. El construiește astfel un însemnat aparat sapiențial, îngăduindu-și lungi pasaje în care îl sfătuiește pe domnitor. Sigur că ochiul scriitorului este îndreptat către posteritate, către domnii ce vor veni (și vor cerceta cu luare aminte cărțile de istorie căutând să învețe din experiența acumulată - pretențios și cam idealist autorul nostru !), căci acela căruia i se adresează consiliile, în cronică, își consumase de mult stagiul voievodal. Scriitor „la poruncă", totuși - căci produce un text cu encomii la adresa lui Mihail Racoviță, de trei ori domn în Moldova -, anonimul lăudător are, ca autor de letopiseț, o statură a lui, bine definită de o „înțelegere" pe care o deprinsese de la „clasicii" genului: *cartea de istorie* trebuie să fie o *carte de învățătură*; istoricul are datoria să zăbovească în preajma faptelor ce pot fi transformate în pilde, să exploateze (în folosul lectorilor) toate situațiile capabile să furnizeze exemple.

Își asumă, prin urmare, această responsabilitate și, în secțiunea rezervată lui Dumitrașcu vodă Cantacuzino (cel pe care Neculce îl va face de răs definitiv pentru apetiturile sale erotice, deloc potrivite cu vârsta înaintată), extrage din cartea lui Guevara un adevărat (și foarte nimerit) „Cod de comportare a voievozilor bătrâni". Îi dă un titlu lung: *Aici învață pre domni și oamenii cei mari cu cât îmbătrânesc de ani, cu atâta de răutăți să se lase și înșiră tacticos câteva pagini de „învățăture",* suficient de individualizate ca să-l facă pe Mihail Kogălniceanu să le editeze separat, crezându-le o completare ulterioară.

Prin mijlocirea lui Nicolae Costin, spaniolul Guevara îl ajută pe moldoveanul de la începutul secolului al XVIII-lea să-și înnobilizeze momentele de cugetare asupra desfășurărilor omenești și a mersului treburilor politice. Scoaterea din scaun a patronului său nu poate avea decât urmări nefericite, căci (formularea ce vine acum este în *Ceasornicul Domnilor* titlul capitolului al III-lea din Cartea a II-a) „nici un lucru nu este de stângerea țărilor decât adesea schimbare a domnilor dintru dânsese”. Guevara este citat copios în multe locuri (fără ca sursa să fie indicată). Prezența prietenilor de nădejde în momentele dificile (cazul în speță era detronarea lui Mihail Racoviță) primește argumente - excerptate de Guevara - din Quintilian și Seneca: „Nici un lucru mai ales nu cugetă firea decât prieteșugul, nici agiutor mai mare împotriva norocului decât tocmeala cea bună și nimic nu este mai cuvios decât a avea în ce răzema supărarea”.

„Învățăturile anonimului către Antioh Cantemir” (introduse în text, adică, la domnia acestuia) se sprijină pe Pliniu cel Tânăr și pe Plutarh (în ediția G. Ștrempel, lungul extras își află locul la p. 575 și 576). Să ne îngăduie cititorul să le reproducem (folosind textul letopisețului retipărit de Mihail Kogălniceanu în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, vol. III, p. 1874, p. 33), apariția lor în această carte semănând, în bună măsură, cu extrasele ce se fac - cam în aceeași vreme, oricum nu mult înainte - din *Învățăturile* neogoene. Pareneza încă interesa (înainte de a-și schimba registrul, „democratizându-se”):

„Voința domnului iscălitură este și aceasta veșnică. Domnul precum la toate este cinsteș, așa la cuvânt ca mai cinsteș să fie, nu numai cătră boieri, ce cătră toți; cât nime nici dintre boieri, nici dintre cei proști să nu-l poată însămna în vro răutate, că nu să cade de acolo să nască strîmbătăți, de unde se nasc giudecățile. Domnul într-un chip să arate dreptatea, cum celui ce este pururea lângă sine, așa celui ce vine din țară de departe; că mai bine este să-și împartă domnul toată avuția sa ispravnicilor săi decât giudecata sa să o făgăduiască lor. Domnul pururea să fie iubitor adevărului și să se ferească la voroave, să nu fie leșinat; că domnul la cuvânt nestător și la făgăduință pentru slujbe cu credință îndoită, așa prietenii îl vor urî și-l vor părăsi, cum neprietenii îl vor batjocori. Domnului precum nu i se cade a grăi lucruri ușoare, așa spre ascultarea celor ușoare să nu fie ușor. Nu într-alt chip ce ca pre ciurma depregiur sine giambașii și îmbunătorii să-i izgonească; că unii ca acei cu răutatea vieții lor orașul vor turbura și cu îmbunăturile sale vestea și numele domnului vor astupa. De aceste nimărui cu bănat să nu fie, că pentru învățătura și aducerea aminte s-au scris aice” (Fraza de încheiere este a autorului cronicii).

171. Istoria unei „dinastii” („Pseudo - Amiras”)

S-a crezut multă vreme că cel care scria despre Gheorghe Duca, venit în Moldova cu o a'doua domnie, că, „dacă s-au așezat cu domnia, au început a pune dăjdi grele asupra pământurilor, afară din cele obicinuite”, a fost grecul Alexandru Amiras, un bun știutor de carte - altfel (vorbea câteva limbi ale Europei și dintr-ale Răsăritului), dar fără mari izbânzi în urcarea rangurilor: a fost vel ușer, vel căminar și vel sluger în timpul lui Mihail Racoviță și sub Grigore II Ghica.

Amiras n-a intrat în „clubul” vechilor istoriografi datorită prestigiului lui Kogălniceanu, cum s-a întâmplat cu alții. Publicând textul cu chirilice în 1846, în *Letopisișile Țării Moldovii*, tomul al III-lea p. 85-174 (îl va retipări cu caractere latine în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, vol. III, București, 1874, p. 99-180), Kogălniceanu îl numește *Cronică anonimă*, iar despre Amiras spune că a fost talmăcitorul în greacă: „tradusă și grecește prin porunca domnului Grigore GhicaVv. de biv vel sulgerul Alexandru Amiras, în Iași, la anul 1729, februarie”. Istorici importanți ai literaturii române vechi - I. G. Sbiera, Nicolae Iorga, Sextil Pușcariu și Gorge Pascu, chiar și G. Călinescu (Călinescu cel din marea *Istorie*, pentru că în *Compendiul* publicat în 1946 și reeditat în 1969 își va schimba opinia) au crezut în Amiras. Alții - precum Nicolae Cartoian - l-au ignorat complet. Ștefan Ciobanu l-a socotit pe Amiras autor al versiunii grecești, văzând în aceasta prototipul lucrării: „Cronica, probabil, a fost scrisă în limba greacă și tradusă în românește (nu invers cum cred unii); s-au păstrat și originalul și traducerea acestui letopiseț” (*Istoria literaturii române vechi*, ediție de Dan Horia Mazilu, București, Editura Eminescu, 1989, p. 287). Poziția de „autor” a lui Amiras a fost subrezită de C. Giurescu (în *Pseudo-cronicari, I. Enache Kogălniceanu*, București, 1916, p. 5) și de D. Russo (*Studii istorice greco-române*, tom. I, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939, p. 202-203). Demonstrația cu privire la imposibilitatea admiterii grecului Amiras în ipostaza de autor (ci doar în cea de traducător) o va face Al. Piru în 1961, în *Literatura română veche*. Tratatul academic de istorie a literaturii românești, cu ediția I în 1964 (în care capitolul a fost scris de Ariadna Camariano-Cioran) va fi de aceeași părere (completând șirul de argumente). Istoriile literaturii care vor apărea după aceea (și cea a lui G. Ivașcu, între ele) nu mai cred în Amiras. Și, dacă mai era nevoie, a urmat dovedirea din studiul introductiv cu care Dan Simonescu, editor modern al textului, a însoțit tipărirea *Cronicii anonime a Moldovei. 1661-1729 (Pseudo-Amiras)* în 1975 la Editura Academiei. Pe Dan Simonescu și pe ceilalți adversari ai lui Amiras îi va contrazice Const. A. Stoide, în recenzia consacrată ediției Simonescu (publicată în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie <<A. D. Xenopol>>”, Iași, XIII, 1976,

p. 267-280), încredințat de faptul că textul a fost redactat mai târziu. N-a crezut în paternitatea lui Amiras asupra acestei cronici nici Algeria Simota, autoarea articolului din *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900* (București, Editura Academiei, 1979, p. 244-245).

Avem de-a face, prin urmare, cu un text care n-a vrut să-și deconspire autorul. El a fost bănuț printre marii boieri, după „accentele” pe care le pune ici și colo în cronică. Dumitru Velciu (încă în recenzia la ediția Simonescu - în „Revista de istorie”, XXIX, 1976, nr. 4, p. 621-625) i-a căutat și o identitate (opinie acceptată de Aurora Ilieș în studiul introductiv la ediția care cuprinde cronicile lui Pseudo-Enache Kogălniceanu și Ioan Canta, București, Editura Minerva, 1987, p. XII, nota 3, și de Alexandru Dușu, în *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, Editura Minerva, 1978, p. 136, nota 3) în persoana lui Constantin Costache, „fost la început de carieră dregătorească, logofăt III, secretar al cancelariei domnești, ajuns mai târziu, la înaltele ranguri de hatman, vel vornic și mare logofăt, personaj care ocupă un loc central în cronică” (vezi *Miron Costin. Raporturile literare cu contemporanii și posteritatea sa istoriografică*, p. 189; D. Velciu mai stăruise asupra acestei cronici și în 1993: *Cronica anonimă a Moldovei. 1661-1729 [Pseudo-Amiras]*, în „Limbă și literatură”, nr. I-II, 1993).

Nu cred că argumentele aduse în sprijinul paternității străbunicului mitropolitului Veniamin Costachi asupra cronicii sunt convingătoare. Aproape de adevăr socot că este să spunem (până la apariția - puțin probabilă - a altor date) că avem de-a face cu o cronică de curte anonimă, compusă de un boier învățat în vremea primei domnii a lui Grigore II Ghica (1726 - 1929). Această cronică (i se zice de obicei *Cronica anonimă ghiculească*) a fost tălmăcită în grecește de Alexandru Amiras, iar versiunea greacă a fost transpusă în franceză de un anume Nicolas Génier, prin 1741, în Turcia. Traducerea franceză se păstrează azi la Biblioteca Națională din Paris.

A fost îndeajuns de familiarizat cu literatura istoriografică românească acest neștiut autor, și cu cea a predecesorilor (se pare că își așeza compunerea în continuarea unui „corpus moldovenesc” dominat de Miron Costin), și cu aceea a contemporanilor. A utilizat, poate, pentru realizarea secvenței 1661-1726 (cam „expediată” această compilație), compuneri precum *Cronica anonimă racovițeană* („Pseudo-Muste”), un „izvod al Costăcheștilor” pus pe seama unui anume Ștefan Pădure. Și-a adunat știrile și din depozitele tradiției, dar și din hrisoave turcești și tătărăști, aduse pe românește de Amiras. Pentru lunga „istorie ghiculească” s-a uitat categoric în letopisețul muntean căruia cei ce încearcă să distingă cu adevărat lucrarea de istoric a lui Radu Popescu îi zic *Cronica Bălenilor* (pentru domniile în Țara Românească ale lui Gheorghe Ghica și Grigore I Ghica). Peste tot, însă, autorul completează, intervine, chiar dacă nu mereu semnificativ.

În partea compilată pare, ziceam, a se grăbi. „Blând și cu milă asupra pământenilor” în prima domnie, Gheorghe Duca suferă, în vremea celei de-a doua șederi în scaunul Moldovei, o teribilă transformare, arătându-se - spuneam și mai sus - „rău și cumplit, prea vrăjmaș și plin de toată răutatea”, împilator al „pământenilor” „afară din cele obicinuite” (aici și în continuare mă folosesc de ediția Kogălniceanu, *Letopisișile Țării Moldovii*, tom. III, Iași, 1846, p. 85-188). Cantemir bătrânul, cel ce „domnit-au opt ani și au murit în scaun”, a fost un „pământean” plin de merite în „oarda slujitorească” (suind din „rândul slujitorilor” în „rândul boieriei”) cu confirmări („așa și la domnia lui au arătat semne de bună chiverniseală”) într-o domnie obținută - știe cronicarul - „cu mijlocuirea lui Șerban-Vodă” [Cantacuzino]. Fără a fi trecută în rândul faptelor diverse, omorârea fraților Costin este tratată laconic și neutru: „Acest domnu în domniea lui au tăiat și pe doi boieri mari, pe Miron Costin logofătul și pe Velicico hatmanul”. Persiflarea analfabctului voievod (cel cu gură rea fiind Velicico) este urcată la rangul de pricină a uciderii (informația vine din zvonuri): „spunu de Velișco hatmanul că au fost stând de câteva ori împotriva lui Cantemir-Vodă cu pricină, și ales șzând odată la masă i-au fost zis domnului, lui Cantemir-Vodă, că omul care nu știe carte este ca un dobitoc, adecă unde nu știa carte Cantemir-Vodă și altele multe; care fiindu-i stăpân nu i se cădea a i le răspunde”. N-au lipsit, pe tronul Moldovei, nici domnitorii învățați. Pe unii, precum pe Dimitrie Cantemir, subțirimea spiritului obținută prin instrucție („om învățat și la Împărăție cunoscut”) i-a ajutat în analizele politice (cronicarul nu este potrivit, ca Neculce să zicem, aplecării lui vodă de partea „moscalilor”). La alții, pilda ar fi aici Nicolae Mavrocordat („om învățat și cărturar mare”, „strașnic” în prima sa domnie, când „au supărat pe unii din boieri și i-au ocărat”), ea s-a filtrat în măsuri de ușurare a fiscalității („Și după doi ani a domniei sale au făcut legătură cu testament și cu blăstăm pentru desătină, ca să nu mai iasă pe boieri și pe mănăstiri desătină țărănească, ce numai din zece un leu”). „Învățat și cărturar” a fost și Constantin Duca, dar reflexele acestei superiorități intelectuale în planul administrației au fost nule. Luând domnia cu „multă cheltuială”, ginerele lui Brâncoveanu, „nestător la cuvânt”, înconjurat de consilieri incapabili, „multe greșeli și lucruri fără cale făcea” (într-un cuvânt o „ră chiverniseală”) lăsând după sine faima tristă de „inventator” al odiosului și insuportabilului *văcărit*: „el au scornit întâi văcăritul în țară, cu care văcărit mai au pustiit țara”.

Presat să ajungă la țelul său (domnia lui Grigore al II-lea Ghica), cronicarul străbate în pas alert istoria Moldovei, oprindu-se - spijinit de izvoare - nemotivat de mult la a treia domnie a lui Mihai Racoviță cel ce s-a luptat cu „catanele”. Depășește cu greu această secvență (luată din *Cronica racovițeană*, împrumut ce explică satisfăcător și atitudinea autorului) și proclamă în forță apariția pe scena politică a Moldovei a lui Grigore al II-alea Ghica, „domn vrednic de vecinică pomenire”. Înainte, însă, de a însemna

întâmplările petrecute sub oblăduirea comanditarului său, i se pare firesc autorului să povestească „întâiu curgerea neamului său, moșii, strămoșii lui cine au fost”, să facă adică o „istorie a dinastiei Ghica”, reazem glorios al reprezentantului urcat pe tron. Trecând pe lângă domnia moldoveană a lui Gheorghe Ghica „bătrânul”, istorisită de cronicarii țării (dovadă că neștiutul cronicar îl citise pe Miron Costin, căci în letopisețul său se află „chipul” voievodal al aceluia; „școala” pe care o face incriptorul Ghiculeștilor pe textul costinian, materializată în propria alcătuire prin sintagme, întorsături de frază - „ș-au perit pomenirea lui cu sunet” - zice el despre Mihnea al III-lea Radu - și podoabe, a fost pusă în lumină de Dumitru Velciu, *Miron Costin. Raporturile...*, p. 190-192), scos, de altfel, destul de repede din raza privirii și ca domn în Țara Românească (un domn ghinionist: „s-au făcut foamete mare în Țara Românească”, mai mult, „au trimes [Dumnezeu] și ciumă de muria foarte rău”), cronicarul se oprește pe larg asupra șederilor - două - pe tronul Valahiei ale lui Grigore I Ghica . O adevărată binefacere: „Și așa pi-ncet cârmuia norodul bine, și era judecător drept domnul..., și milostiv, și gingaș întru toate lucrurile lui, și nemăreț”. Moldoveanul copiază pagini întregi din *Cronica Bălenilor*, sorginte ce se observă imediat, căci vinovați de necazurile țării sunt în multe situații Cantacuzinii. Postelnicul Cantacuzino este suprimat („l-au luat noaptea și l-au dus la mănăstirea Snagovului. Acolo au poruncit de l-au cumunicat și l-au omorât”); Șerban Cantacuzino, fiul cel mare, un ambițios (în stare să zică vorbe memorabile pe care cronicarul nu le scapă: „au zis că va face pod de punji de la seraiul muntenesc până la vezirul, și tot îi va fi pe voie”), un orgolios cu planuri înalte, va fi „însemnat la nas de o parte, pentru ca să numia să fie domn”. Solar, diseminator de bucurii, Ghica Vodă domnește tracasat, sâcâit de „oarda Postelniceștilor”. De altfel, doar Cantacuzinii și ai lor „era întristați pentru închisori și pentru căci le cerea bani”. În rest țara trăia o epocă euforică: „iară alți boieri, și slujitori, și birnici toți era veseli de venirea lui Grigorie Vodă; că era om bun, și dajdile țarei ușoare, cât avea toți bucurie, lăudând pre Dumnedzeu, de darul ce le-au dat”.

Acest elogiu odată făcut, genealogia Ghiculeștilor putea fi recapitulată și prezentată cititorilor într-un duh impresionat de noblețea de Fanar: „Că Grigore Vodă, feciorul lui Gheorghe Ghica Vodă, au avut doamnă iarăși din bun neam, din Sturdzești, pe doamna Maria, fata lui Mătieș Sturdza visternicul din Moldova. Și au avut aice în Moldova doi feciori Grigorie Vodă, pe Matei Vodă și pe Ștefăniță. Deci Ștefăniță fecior n-au avut, iară din Matei Vodă este acest Grigorie Vodă [al II-lea], domnu Moldovei, nepot lui Grigorie Vodă, domnul Țarei Muntenești, și strănepot lui Gheorghie Ghica Vodă, iară de pă mumă este nepot de fată lui Alexandru Exaporitul Terzimanul și marele sol; căci mumă-sa, Doamna Ruxanda, este fata Exaporitului, soră cu Nicolai Vodă, domnul Țarei Românești, carele și în Moldova au fost domn în două rânduri, și cu Ioan Vodă, carele iarăși au fost domn Țarei Românești puțină vreme și au murit în domnie...”.

„În venirea domniei lui" - constată autorul -, acest „domn tânăr", dar „întreg la minte și la toată socoteala", „nici moldovinește nu știa" (despre bunică-său afirmase de-a dreptul că era „străin"), „care lucru mai greu nu poate fi [ni-l aduce aminte cronicarul iarăși și Miron Costin cercetându-i pe alogloți] când nu știe domnul limba țarei unde este". A stabilit repede, însă, comunicarea cu supușii, ajutat fiind de cunoștințele lui de latină și de franceză. Am avea aici - cititorul va fi de acord cu mine - o primă remarcă de romanist, făcută în treacăt, căci era vorba de un lucru de la sine înțeles: „dară până la șase luni au învățat moldovinește, grăind asemenea la tot cuvântul; ce poate fi că și limba lătinească, frâncească ce le știa toate l-au deschis așa curând la limba moldovinească".

Bun chivernisitor și adept al unei fiscalități relaxate („Și țara încă cu dreptatea sa au tocmit-o, că întâi acele obiceiuri rele, de care mai sus s-au zis, că au aflat aice în țară, prisăcărit, morărit, țigănarit, crășmărit și altele ca aceste în zilele acestui domn n-au suferit să fie..."), binefăcător „liman" după „fortună", domn încărcat cu toate virtuțile (ne spune un portret creionat în trecere: „Dară adevărul era toată mintea lui cea întreagă, ce nu uita cuvântul dacă-l auzia; la săraci milostiv, judecător bun și tare la judecată, adecă judecata lui dreaptă mergea fără de fățarie, fără de voie veghiată; iară certările lui cu milă"), Grigore al II-lea Ghica este arătat a fi fost un „dar de la Dumnedzeu asupra acestei țări". Toate actele acestui „mare dar" al Proniei (care s-au „silit să-și câștige nume bun") sunt examinate într-o povestire în care mărcile oralității domină („De aice să vedeți...", „Ați înțeles mai sus cine au fost...", „Să vedeți dară ce s-au ispitit ei să facă...", „Și să mai vedeți ce au mai lucrat...") și iau adesea forma anticipărilor: ziditor („multe case au făcut și de iznoavă; făcut-au și toate odăile de giur-împregiur a slujitorilor; și au tocmit zidul..." [la curtea domnească], „Făcut-au și casele cele frumoase de la Galata"), ctitor, edil („au făcut și turnul cel nalt de pe poarta curții domnești, precum se vede, și au tocmit într-însul ceasornicul ce bătea de se audzea peste tot târgul"), organizator al armatei („așijdere și călărime, boierănașii, copiii din casă, ce le făcuse Grigorie Vodă tuturor suliți zugrăvite cu prapure, armășeii, aprodzii și alte rufeturi, cineși la steagul său") și al ceremonialului aulic. Etc. Într-adevăr trebuie să opresc aici înșirarea, fiindcă, sub pana acestui cronicar (priceput altfel să „arunce" în istorisire pe alocuri ceva culoare, să pună în text paranteze cu întâmplări deosebite [„povestiri în povestire"]), să monteze talmăciri ale unor hrisoave turcești și tătărești sau să izoleze o „moralizare" [tot cu sâmbure epic]: *Aice am scris pentru cei nemulțemitori și lacomi, cum îi timpină Dumnedzeu și păcatul lor*), acest voievod stimat la Stanbul (calitate foarte însemnată: „această cinste [fusesse îmbrăcat „cu blană de sobol"]) i-au adaos Împărăția, care la alți domni n-au fost"), al cărui „gând" „era pornit tot spre bine, râvnind a face bunătăți și pomene", pare o întruchipare solară, o încununare a dinastiei pe care scriitorul se silise să o preamărească.

DINCOLO DE TIPARELE OBIȘNUTE. CORPUSUL MAVROCORDĂTESC

172. O racordare în duh (doar aparent) medieval: Nicolae Costin, „Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601“

Scria Nicolae Costin undeva în letopiseț: „Fost-au acest Ștefan Vodă om nu mare de stat, mâniaș și grabnic a vărsa sînge nevinovat; de multe ori la ospeță, omorâia fără giudețu. Iară de alt, era om întreg la fire, nepregetuitoriu și lucrul său îl știia a-l apăra și unde nu gîndiai, acolo îl aflai. La lucruri de războaie meșter, unde era greul, însuș nevoia de să vîrâia, ca vîdzindu-l ai săi, să nu să îndărăptedză, și pentru aceia rar războiu de nu izbîndiia și unde îl biruia alții, nu pierdea nădejdea, că știindu-să cădzut gios, să rîdica diasupra biruitorului.

După moartea lui, până astăzi îi dzic Sfeti Ștefan Vodă, nu pentru suflet, că este în mîna lui Dumnădzău, că el încă au fostu om păcătoș, ce pentru lucrurile vitejiei lui, carele nime den domni nice mai nainte, nice după dînsul l-au agiunsu, mai apoi după moartea lui, fiu-său Bogdan Vodă urma lui luasă de lucruri vitejăști, cum se tâmplă den pomul bun, bună roadă esă.

Fost-au mainte de moartea lui Ștefan Vodă, într-acei an, iarnă grea și geroasă, cât n-au fostu nice dănăoară. Iară peste vară, au fost ploii grele și povoac mari de ape și multă înecare s-au făcut...”

Dependența de Ureche (pentru partea întinsă între al doilea descălecat și domnia lui Aron Vodă cel Cumplit) pare evidentă (deși nu trebuie trecută cu vederea opinia lui I. C. Chitimia, care socotea că și Ureche, și Nicolae Costin au tradus, separat unul de celălalt, un letopiseț intern în slavonește - vezi *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972, p. 249-251). Relația aceasta a fost pusă în lumină de toți cei care s-au aplecat asupra acestui letopiseț. Ar trebui să fim mulțumiți: *izvorul* este ilustru (chiar dacă a fost vorba de un Ureche „contaminat” de Simion Dascălul). Zic *izvor*, pentru că alcătuirea istoriografică rămasă de la Grigore Ureche (care a stîrnit, se știe, ambițiile atîtor veleitari) este tratată într-adevăr ca o sursă. O sursă fundamentală, cert, des cercetată, „transcrisă” uneori (niciodată fără

modificări), dar o sursă lângă altele. Căci „autonomizarea” textului la Nicolae Costin (adică atingerea unui statut congruent cu originalitatea) înseamnă consultarea și utilizarea mai multor cărți de istorie (care povesteau și istorie moldovenească, dar și alt fel de istorie). Costin - cel atât de puțin agreat de Nicolae Iorga (de parcă el ar fi „descoperit” compilarea) - a fost un ins cu lecturi apreciabile. Lecturi făcute cu nesaț, asimilate uneori necritic, din care a reținut - pentru propria-i operă - și informații (pentru partea de istorie românească i-a cercetat - câteodată fără a discerne, punând în lucru o „erudiție barocă” [zicea G. Ivașcu] -, pe Antonio Bonfini, pe Marcin Kromer, pe alți polonezi, Miechowita, Strykowski și Paszkowski, și, pentru prima oară, pe maghiarii Nicolae Istvánffy și W. Bethlem; nu lipsește Toppeltin; începuse să folosească și cronica tatălui său), dar și podoabe.

Ureche (ca să dau un exemplu) constată sec sfârșitul (firesc) al „aventurii islamice” a lui Iliș Rareș. Și îl socotește a fi fost o meritată pedeapsă pentru apostazie, păcat impardonabil. Citindu-i pe „Cromver” (Marcin Kromer) și pe „Gvagnin” (probabil în tălmăcirea polonă a Paszkowski), Costin știe că neofitul (care, ca domn al Moldovei, făcuse o primejdioasă expediție în Ardeal, unde „s-au tăbărit la Toriian și de acolo au slobodzit călărimea ciambul și au prădat orașele săcuilor și au arsu orașele sasilor, anume Herman și Prejmerul, până în pământu și mulți oameni au robit”), excesiv ca toți cei aflați în „starea” lui („pentru să-ș arate credința și slujba la împărăție”) și prost sfătuit (Costin nu uită să fie malițios: „având povață pre un turcu - de nu va fi fostu grec - anume Marmara”), a pus la cale o acțiune belicoasă („au mersu la Brațlav și au încongiurat cetatea și au aprins târgul de au arsu până în pământu și au luat pre toți oamenii în robie”) care - este opinia cronicarului - avea să-l coste viața.

Tot o „plată” („pentru cumplitele morți ce au făcut și el”) a însemnat - în succesiunea pe care o impunea „învățarea” și „moralizarea” - și uciderea lui Ioan Vodă cel Viteaz. Nicolae Costin o relatează după Guagnini - „Dacă au dus pre Ioan Vodă la pașea, ce era serascher preste oști, l-au muștrat pașa ca la patru ciasuri. Ce ar fi răspunsu turcilor, să cunoaște ce au răspunsu cuvântu mare, l-au giungheat pașa cu hamgeriul în pântece și în gură și scoțindu-l afară, i-au tăiat capul și-l pusără într-o suliță, iar trupul lui l-au legat de coadele a doăă cămile și l-au ruptu bucăți” -, într-o versiune în care doar ultima parte coincide cu informațiile furnizate de Grigore Ureche. Cronicarul nu-și uită nici izvorul de bază: „Iară Ureche vornicul în letopisețul țării, scrie că de viu l-au legat pre Ioan Vodă de coadele a doăă cămili de l-au sfârâmat, și să fie dzis atunce Ioan Vodă că: Eu multe feliuri de munci și morți groznice am făcut, iară moarte ca aciasta n-am știut să fiu făcut”. În versiunea Ureche, cruzimii turcilor i se asociază cinismul (straniu, căci observația este „pre-mortuară”) lui Ioan Vodă. Dincolo, în sursa poloneză căreia autorul român îi acordă prioritate, cinici sunt turcii, căci lungă „muștrare” pe care o rostește pașa („patru ciasuri”)

nu este altceva decât o moralizare macabră, ipostază și preludiu fioros, terifiant, ale cruzimii inventive pe care aceiași turci o arată mai departe (toate examinate de scriitor de la distanță, cu sânge rece chiar, fiindcă murea un „tiran”, incapabil de pocăință: „Vedzi ce feliu de pocăință are tiranul!”).

Cu o *laudă* adusă istoriei („otcârnuire vieții” - cum au zis „domnul voroavei râmlenești, Țițero”, „cel mai ales și mai mare a vieții omenești visteriu” - opinie a lui Tucidide), „magistra vitae” și depozit de pilde aflat la dispoziția conducătorilor politici și militari, și cu un *elogiu* închinat istoricului, păstrător al faimei celor vechi, își începea Nicolae Costin letopisețul. *Predoslovia* (iscălită: „Nicolae Costin vel logofătu”, iar mare logofăt feciorul lui Miron a fost sub Dimitrie Cantemir și sub Nicolae Mavrocordat, în a doua domnie), mică paradă de savanterie de împrumut, dar și inventar esențializat al „bibliotecii de istorie” a învățatului boier, vede în știința ce învie trecutul (după Strykowski) izvorul din care se alimentează „cărțile de înțelepciune” (politică, militară, etică etc.) a căror „cetială” produce foloase practice: „Uite-să toți ostașii cu căpeteniile lor la istorii, și să-ș aducă aminte de acei vestiți oarecând hatmani și oșteni, să să deștepte cu oarecare nevoință a laudelor celor trecuți, și cu veste a numelui nemuritoriu; că istoria deștiaptă și pre cei leneși și neștiuți spre mare lucruri, și pre cei răi și făcători de rău, cu certări și cu griji a numelui celui rău, îi oprește istoria de răutăți; iară celor blagorodnici pintini le dă istoria; și că pildele acelor vechi și de demult cetiți, mai de folos sintu spre a-i deștepta, a-i pleca, și a le aprinde inimile, decât pravilele lui Solon și a lui Licurgu”.

Meritul (o spusesse demult Alexandru cel Mare, oprindu-se la mormântul lui. „Ahilevsu”, aflat la „Sighet”: „O nărocite, tânurili, care a vârtuților tale crainic și martor ai aflat pre Omirul!”) aparține scriitorilor (celor care au povestit, pentru viitorime, istoria sacră și pe cea profană), veritabililor conservatori ai trecutelor glorii. Considerația pentru *istorie* se cade să se îngemăneze, crede Costin, cu considerația arătată *istoricului*: „[...] Cine ar ști faptele troadenilor și a grecilor, de nu ar fi scris Omirul cu stihuri nemuritoare? Cine îndrăznirea lui Iraclie, cine vitejia a marelui Alexandru întru stăpânirea lumii ar ține minte? Cine ar ști astăzi a hatmanilor romanilor vestite războaie, și de otcârnuirea ei cea de obște și de faptele altor împărați, și de căderile împărățaelor și de strămutarea vremilor? Adevărat, toate aceste odoară și științele s-ar fi stânsu la acești veci de pre urmă de nu ar fi istoria...”

„Transmițătorii” își au și ei rostul lor. Nicolae Costin a fost - după știința mea - întâiul nostru învățat care a pus în lumină însemnătatea tradițiilor istorice păstrate într-o poezie epică „zisă” la oaspețe (o „epică de curte” prin urmare) pe melodie. „Să pomenește în istoriile ungurești - arată Costin, informat -, cu mare laudă, Mătiiaș Huniiaș, craiul ungurescu, să fie avut acestu obicei la

ospetăle sale: [...] sau poronciia cântăreților de cânta în canoane faptele a oameni bine-numiți și îndrăzneți în războaiele cu turcii, în stihuri, scrisă pe limba a lor de moșie". Moda era europeană („Care obicei și în Italia, și la turci, și în Țara Sârbască, și în alte țări...”) și nu era necunoscută nici Aulelor princiare românești: „și aicea în țară la noi, vedem și până astăzi, la mesăli domnilor, cântând lăutarii cântecele domnilor trecuți: cu nume bun și cu laudă celor buni, iar cu ocară celor răi și cumpliți”.

Trebuința unui „letopisăț” complet al Moldovei, cu cercetarea secvenței antice („arătând descălecarea țării noastre de cine-i descălecată, și pe ce vremi au venit Traian, împăratul Romei, întru aceste părți de loc, și den ce pricină și cum o au așezat-o”) i se pare istoricului de neocolit. Înțelegerii acestei necesități - depășită deja în lumea cărturarilor români în acel moment - trebuie să i se adauge rigoarea științifică. Fără această disciplină, fără informații serioase, se poate ajunge la denaturări („ocărăle” și „basnele” unui Misail Călugărul sau Simion Dascălul, combătute de Miron Costin) sau la contraperformanțe de felul celor adăpostite, verosimil, în unele dintre cronicile „paralele la Neculce”, pe care Nicolae Costin le judecă foarte sever: „Iar a pomeni de niște letopisețe pre urmă scrise de o samă de boeri de țară, nu socotescu altă, fără cât ocară li să face la vecii viitori de i-aș pomeni; că și la istorii a le scrie deplin și pre largu, trebuie și învățatura și știința altor țări, care aicia nu o au avut”.

„Izvodirea de istorici”, cu care se încheie predoslovia, „marturii” letopisețului, este cu totul stimabilă (ca „listă bibliografică”), cuprinzând și antici, și „moderni” - „Berosie *De niamuri*, Dion *Învățătura lui Traian*, Evtropii, Iulii Capitol, Bernard, Bomfin, Topeltin, Ioan cel Mare, Istvanfie, Cromer, Stricovschii, Baronie, Carion, Cavațius, Dlușoș Iiah, Belschii, Mehovie, Vapovschii...” -, dar e departe de a fi completă. Pe unii autori, cu preocupări abia venind în atingere cu istoria românească sau superficiali în exprimări („numai ce au ameliorat”) îi lasă la o parte chiar ochiul critic al lui Costin.

Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 (ajuns la noi în două redacții: una „condensată” „către cititor”, care povestește evenimentele până la 1601, și o a doua, ceva mai extinsă - destinată, se presupune voievodului [„către domn”] - unde evenimentele narate merg până la anul 1595) este, în prima lui parte cel puțin, o lucrare savantă, judecând mai cu seamă după consumul de erudiție. Nu se schimbă fundamental acest caracter nici în „secvența românească”, doar că aici îmbracă forma știrilor culese (și uneori judecate în alăturare) din mai multe surse.

Nicolae Costin avea nevoie de o *introducere* la antichitatea românească (pe care o analizează, de altfel, cu detalii, comparând spusele istoricilor despre

războaiele dacice, despre colonizarea întreprinsă de romani, despre etnonimele date românilor, cu luări de poziție - așteptate - atunci când întâlnește erori). Și și-a construit acest „preludiu” în chipul arătat lui de lucrările ce-i erau la îndemână (destule dintre ele aparținând umanismului european), „cercetând” adică purcederea „sămînțiilor” și a „altor năroade”, interesându-se în felul acesta de curgerea prin timp care i-a născut și pe cei ce au locuit pământul Moldovei „încă de mai întâi venirea lui Traian”. De aceea spuneam (în titlul acestui capitol) că maniera în care Nicolae Costin pune în relație istoria românească și istoria „lumii celei mari” este doar aparent medievală (mă despart aici de G. Ivașcu, care descoperea în letopiseț o „viziune anacronică și medievală”, deși adaugă că un contemporan al lui Costin, Jacques Benigne Bossuet, folosea - în *Discurs asupra istoriei universale* - cam aceeași secvențializare). El nu face cronografie de la Geneză, precum bizantinii, ci examinează doct chestiuni capitale, între ele două de maximă însemnătate: „Zidirea sau făptura lumii” și „împărțirea limbilor când să zidiia turnul la Vavilon și de înmulțirea a multe năroade den trei ficiori a lui Noe”.

Ajutat de izvoare (cu o vădită preponderență a polonezului Strykowski - este părerea lui Ioan Șt. Petre, *Nicolae Costin. Viața și opera*, București, 1939), Costin reface un traseu al cunoașterii, dezbaterea „filosofilor și a poeticilor păgânești” cu privire la zidirea lumii. Haosul inițial (evocat de Ovidie, *De metamorfos*, I: „Mainte de marea și de pământ și cât acopere ceriul, un chip era a firii în toată lumea, cărui chip i-au dzis haos, groasă și neamistuită mamină, iproci”), elementele, „stihile”, simple („apa” lui Thales Milisie „care să număra între cei 7 prea înțelepți greci”) sau în combinare (ca la Hîparh și Iraclit Efesianul), alte „începături”, „feliuri de feliuri și multe” (în teoriile lui Empidoclis, Epicur, Dimocrat, Dighen Libertan, Zeno, Pithagora și ale altor „greci”), teza unei lumi „vecinice”, „fără început și fără sfârșit” (cum au convenit Aristotel, Țîțero și Xenofan), problema „fundamentală” a primordialității „oului sau a găinii”, lung disputată (mărturisește Cornilie Agrippa, *De deșertarea științei*, LI: „Oare oaăle au pasările s-au făcut întâi, de vreme ce nice oaăle fără pasiri, nice pasările fără oaă a să naște nu poate”) - ajuns la care îmi place să cred că Nicolae Costin a zâmbit, constatând infructuositatea „pricilor” -, se înșiră toate (dovezi limpezi ale imposibilității achiziționării adevărului fără apelul la „atotputernicia” lui Dumnezeu) pentru a se ajunge la Plato, „dumnezăescul filosof”, posibil cititor al *Bibliei* („socotesc unii”), care „deșchis dzice întru o carte a sa, ce să chiamă *Timeo*, cum lumea iaste făcută de Dumnezău, și a toate altor zidiri, pricina a lui Dumnezău bunătate și putere pune că este”. Platonician îl socotește istoricul nostru și pe Ovidiu („Fost-au om născut; pre acesta ori den sămânța dumnezăiască l-au făcut acela meșterul lucrurilor, a lumii cei mai bune, izvorul iproci”), amândoi - și poetul latin, și inspiratorul său - salvându-se „măcar că era pagâni”, căci „să mai apropie de adevăr”.

„Berosie” îi spune lui Costin că lumea cea veche, luată în posesie de „ficiorii și săminția lui Noe”, era împărțită în trei părți - Asia, Africa și Europa. Cronicarul nostru nu rămâne însă la opiniile acestei geografii tradiționale (în strânsă relație cu istoria scripturistică); el se uită într-o cosmografie (din soiul celor care hotărâneau eronat Europa de Asia și pe care va simți nevoia să le corijeze Nicolae Milescu) și „explică” (cam confuz, ce e drept) lectorului poziția Lumii Noi, făcând apel la „rătundzirea” pământului și la „îmbletele soarelui”: „Iară a patra parte este America și este depărtată și vine supt noi, cum ar fi statul ei, și după îmbletele soarelui, și altor lumini cerești; cându-i pre aicea dzuă, iară la America este noapte, și cându-i aicea noapte, acolo-i dzuă. Că, fiindu pământul rătund, așa vinu locurile în staturile sale după rătundzirea pământului, cum ar fi împotriva noastră supt noi este acia parte de lumc”.

În lumea „cunoscută”, unde „dachii” („iară latinii și leșii dzic dați”), strămoși (după Toppeltin și Miron Costin, a cărui scriere *De neamul moldovenilor* este insistent folosită) ai „sasilor” și coborâtori - prin Ascanes și Gomor din Afet, fiul lui Noe, „au descălecat locurile Țării Moldovii și a Țării Muntenestei” (venind dinspre „răsărit și miadzănoapte”), unde romanii, cei sosiți din părțile Apusului, lasă pentru viitorime „urme” („avea obiceiul cei vechi râmleni întru vecinica pomenire a lor, de rădica stâlpi de piatră, în Țara Ardialului, ce să chema Dația de Sus, cu slove lătinești săpate în stâlpi, așa sunând: Antonie Frian, acelu întâi dregătoriului a darcomanilor <sic>, ulpiianilor, a lui Traian, a sarmaților, orașan...”) ce pot ieși la iveală în chip absolut surprinzător dovedind întinderea stăpânirii imperiului (atent la datele arheologiei, Costin notează: „Aflatu-s-au și aicea în țară la noi o piatră de marmura, care au adus-o în curțile domnești în Eși, în dzilele lui Costantin Ducăi Vodă, cu slove săpate lătinești, care le-am cetit eu, așa sunând: Împăratului, chesarului, bunului, fiului a Nervii, lui Traian, fericitului, a Țării Nemțăști și a Dachii, preutului celui mare, polcovnicului al șesăspredzecelea, împăratului al șeasele, părintele patriei”), în această „lume” - zic - neamurile, „năroadele” (inventare spectaculoase de etnonime, cu așezări și deplasări în spațiu, cu nume de locuri și de ape într-o defilare fastuoasă de erudiție), se adună în „săminții” și își regăsesc sursele (cu un „număr” pe care *Sfânta Scriptură* l-a agreat în mod deosebit) în cei trei „ficiori” ai lui Noe.

Aș vrea să zăbovesc asupra unui „paragraf” din „testamentul” lui Noe, explicit comentat de Nicolae Costin (după o sursă pe care eu o ignor; să fie Josephus Flavius sau Philon?). Ar trebui cercetat, pentru că, împărțind „deregătoriile” între cei trei fii ai săi, Noe consacră *schema tripartită* a societăților arhaice. Diviziunea s-a născut dintr-o *binecuvântare* și dintr-un *blestem*:

La Nicolae Costin, *Letopiseșul...* (ediția Stoide-Lăzărescu, Iași, 1976, p. 16-17, ediție de care m-am folosit și până acum).

„Iară, trezindu-să Noe și oblicind fapta feciorilor celor ce-au avut dragoste adevărată spre însu, i-au blagoslovit, iară pe săminția lui Ham o au blăstămat, dzicând: Înmulțește, Dumnedzăule, pre Sim și lățește pre Afet, și pre săminția lor în veci, iară Ham să fie rob lor, cu săminția lui în veci!”

Biblia sau Sfânta Scriptură (ediția București, 1968)

24. „Trezindu-se Noe din amețea de vin și aflând ce i-a făcut feciorul său cel mai tânăr,

25. A zis: «Blestemat să fie Canaan! Robul robilor să fie la frații săi!»

26. Apoi a zis: «Binecuvântat să fie Domnul Dumnezeu lui Sim; iar Canaan să-i fie rob!

27. Să înmulțească Dumnezeu pe Iafet să se sălățluiască acesta în corturile lui Sim, iar Canaan să-i fie slugă». (*Facerea*, 9, 25-27).

Costin (urmându-și, se vede, izvorul; să fie „Berosie”? puțin probabil; istoricul și astronomul babilonian Berosius a fost contemporan cu Alexandru Macedon; fragmente din opera lui autentică par a se păstra la Josephus Flavius, Climent Alexandrinul și Eusebios; *Istoria* în cinci părți editată, sub numele său, de Annius din Viterbo în 1598 este apocrifă) îi comunică cititorului „orânduielele” fixate de Noe: „De atunce-ș îndată au însămnat a trei ficiori ai săi trei deregătorii, sau trei orânduiele și ascultare, pentru ca fiecare de înșii statul și chemarea sa să păzaseră și să viețuiască, când au dzis cătră înșii: Sim, tu să jărtvești, rogu-te, și să zăbăvești cu *Svânta Scriptură* ca un preot! Ham, tu ară pământul și păzește căsnicia și alte meștersuguri trebuitoare fii, ca un țaran! Iară tu, Afet, otcărmuește și apără pre acești doi, ca un împărat și nemis și hotarale lor le lărgește! Că Afet să înțalege lărgime sau lățime”.

Se află aci limpede definită „triada”, „schema tripartită”, „mecanismul celor trei funcțiuni” - *oratores, bellatores și laboratores* („specializare” ce nu putea fi decât consecința unui *blestem*) - a căror descifrare, la indo-europeni și în civilizațiile antice, va face faima științifică a marelui învățat francez Georges Dumézil (vezi *Mit și epopee*, [vers. rom.], vol. I: *Ideologia celor trei funcțiuni în epopeile popoarelor indo-europene*, vol. II: *Tipuri epice indo-europene: un erou, un vrăjitor, un rege*; vol. III: *Povestiri romane*, traducere de Francisca Băltăceanu, Gabriela Creția, Dan Slușanschi, București, Editura științifică, 1993) și a altora. Berosie, omniscienta sursă a lui Costin (sau, poate, Strykowski, „intermediarul”?), trebuie înscris, probabil, între „precursorii” școlii științifice cu temelii în epoca interbelică. Și un loc - pentru că a crezut în validitatea acestei „teze” - se cuvine rezervat și feciorului lui Miron Costin. Nicolae este încredințat (și dă și un exemplu de semn negativ) că existența și caracterul operațional al celor *trei funcțiuni* asigură stabilitatea „lumilor” mici:

„fără care nice o stăpânie, nice împărăție, nice domnie a sta îndelungu nu poate de vor eși aceste trei staturi den hotarăle sale (precum astăzi vedem în Țara Leșască)".

Istoria Moldovei se „mișcă" între momentele de glorie (politică ori militară) și secvențele de coborâtoare slăbire, adică între „incrementa" și „decrementa", între personalitățile constructoare ale împlinirilor naționale (cu drepturi la statutul de „model voievodal", de „exemplaritate") și cei a căror înregistrare în letopiseț este motivată doar de trebuința fixării „contramodelului", a pildei negative. Pentru prima categorie, cronicarul găsește semnul conservării în posteritate în *epethetul* „bun" care însoțește numele domnului, după moarte, în memoria comunității: „Nemuritoriu nume este acest epethet: bun! Uitați-vă, domni, la acest nestruciat și nemâncat de viermi nume bun, cătându-vă să-l urmați și urmând să-l agonisiți. Fericit domn după a cărua viață jălește nărodul și îl numește bun, blând și milostiv".

„Buni" au fost (calificativul având o largă cuprindere semantică) și Alexandru „cel Bun și Bătrân" (fondator, dătător de lege, întemeietor al structurilor administrative - „tocmit-au și boerii, care-ș la rândul său, svetnici și cârmuitori țărâi, cum sintu și până astăzi" - și al celor ecleziastice: mitropolia, episcopiile de Roman și de Rădăuți), dar și Ștefan Vodă „cel Bun", cavalerul neostenit, căpitanul aflat în slujba Crucii, cu mărci ale aplecărilor spre combatere aduse la cunoștința celor din jur încă de la înscăunare („atunceș să cunosc Ștefan Vodă că va fi plecat mai mult spre războae decât spre pace"), practicant al unei devoțiuni speciale (un „post" al glorificării), menită să răsplătească grația divină, determinantă - a socotit voievodul - în obținerea strălucitei victorii din anul 1475 (știrea este după Strykowski, „carte XX, zac. III"): „Arătatu-s-au Ștefan Vodă, după acest războiu, plecat cu biruința; de la singur Dumnedzău au numărât că este izbânda. Patru dzile nice o mâncare n-au mâncat, fără numai pâne cu apă".

„Contramodelulele" sunt, în primul rând, dezavuate pentru divergența lor față de starea confesională generală. „Îl urâșă rău țara - zice Costin - și pentru credința pravoslavnică că nu o ținea Despot Vodă, că la beserică rar sau niciodată nu mergea, ce cu alte slugi petrecea". Nu cred că a fost intenția scriitorului (deși ar fi de discutat, întrucât fiul lui Miron Costin crescuse la iezuiți), dar evocarea inițiativelor ne-ortodoxe ale acestui aventurier, care se „făcusă" „de niamul împărăților Țarigradului" („trufaș mare", căci „să simeția să apuce domnia Țărâi Muntenești de la Mircea Vodă și Țara Ardialului [...] dzicând că i-s-au pogorât den ceriu doaa cununi de aur") - „Și în Cotnar, fiindu sasi mulți pre atunce, le-au făcut beserică și școală și au adunat vivliothichi. Pre semne, beserica cea stricată den Cotnariu a papistașilor el o au făcut, de nu va fi și cea mare, ce stă și până astăzi cu sasi; și aduna dascali de prin Țara

Nemțască și den Țara Leșască, papistași..." -, ar putea fi tâlcuită drept o înșirare a unor elogii. Chiar dacă ar fi așa, lauda (presupusă) este imediat anulată de atențatele împotriva religiei „oficiale”: „Și den sfeșnicile de la mitropolie de argintu, făcute de Alexandru Vodă Lăpușnianul cu mare cheltuială, den care au făcut bani..."

Nu va fi, prin urmare, de mirare că acești stăpânitori, care ignoră preceptele creștine, șochează comunitatea, precum Iliăș Rareș, prin decizii aberante („amenda” divină coborând asupra tuturor: „În dzilele lui, certat-au Dumnădzău țara pentru spurcate faptele lui, ce geruri mari, de au săcat pomeții și viile”), sau acceptă un cod confesional necunoscut (și, ca atare, suspect) - cum se întâmplă cu Ioan Vodă cel Cumplit: „de au fostu creștin, nime nu scrie, că precum nime nu adeverește niamul lui, așa nice legea lui de ce lege au fostu. Nice credzu să fie fostu creștin pravoslavnice [...] că, de ar fi fostu creștin, nu s-ari fi înșurat în postul mare” -, ajung la comportamente care îi repartizează în clasa „tiranilor” lipsiți de „blândeță” (filosofii Brâncoveanului îi vor declara lipsiți de „politie”). Omorător de creștini (nu-și cruța victimele „nice la dzua Paștilor”), Ioan Vodă, „inventator” a „tot feliul de morți”, va fi alăturat lui Nero și lui Dioclețian, „cumpliților tirani”. Cum „excesivii” de acest soi au o frecvență însemnată între ocupanții scaunului domnesc (uneori cronicarul îi remarcă doar în treacăt: „Tiran să făcusă Iliăș Vodă; au omorât pre Vartic hatmanul sâmbăta după Paști, în târgu, în Huși...”), Nicolae Costin simte nevoia, după ce prezintă „măcelul” pus la cale de Alexandru Lăpușneanu, unei opriri (de teoretizare) asupra *tiraniei* (inventar, totodată, al caracteristicilor ignobile). Sprijinul îl află în *Biblie* (firesc) și în literatura clasică: „Ce, ia caută, vedzi, ce mărturisește *Svinta Scriptură* la Iov, cap. XV: În toate zilele sale, cel nedirept să trufește și numărul ailor neștiut este tirăniei lui. Sunetul de spaimă pururea întru urechile lui, și când este liniște, el pururea își prepune vicleșug; nu crede că s-ari putea întoarce den întunerec în lumină, prăvind împregiur pen tot locul. Sabiile când s-ari clăti să cerce pâine, vede că i s-au gătat lui. În mâna lui, dzua întunerecului, înspăima-l-va pre dânsul, lipsa și strâmtorările încungiura-l-vor. Și iarăși la Pilde dzice în cap. XXVIII: (Leu răcnind și ursu flimând, domnul rău asupra nărodului). Ia aminte ce liac scrie Țitero de tirani. Dzice: «Nice o tovărășie să nu fie noaă cu tiranii; și nu este împotriva firii, a-l dezbrăca, de poți; și încă cu cinste este pre tiran să-l omori, că acestu feliu veninos și rău, trebuie stârpit den obștea oamenilor; că, precum să taie une încheieturi a trupului, care, neavând singe, sacă și săcate vatămă și celora părți sănătoasă a trupului, așa și într-acei felii de oameni, vrăjmășie și neîmblândzire de fiară, de la obște, ca de la omeniia trupului, despărțit și depărtat trebuie»”.

Autorizând suprimarea fizică a tiranilor, sursele lui Costin par a-i sugera că „expulzarea din istorie” ar fi potrivită pentru acești extravaganti diseminatori de extincție.

În unele rânduri, „oglindea”, în care scriitorul își îndeamnă cititorul să caute spre a vedea faptele înaintașilor și „a megieșilor lucruri”, deformează. Nicolae Costin este (atitudine care mi se pare foarte firească) adesea subiectiv (Iorga care a fost foarte aspru cu fiul lui Miron Costin, îl învinuia, pe nedrept, de „obiectivism”). Nu-i suportă, de pildă, pe greci. Îi „descoperă” chiar în clipa „nașterii” neamurilor și, făcându-i să coboare din Iavan, fiu al lui Afet („pre acest Iavan, grecii și latinii îl numii Ianuș, și-l zugrăvii cu două frunți și cu două obraze: unul den dos, altul den față” - adică Janus bifrons), al cărui nume „pe jidovie să înțelege: amăgitoriu sau viclenitor”, nu scapă ocazia să-i amendeze: „Pentru aceia grecii sint de niamul lor vicleni și amăgei”. Îi urmărește apoi prin istorie și îi vede făcând gafe cu urmări tragice (cum a fost trecerea peste mare a unei armate turcești ce avea să combată la Varna contra creștinilor: „Atâta minte avu împăratul grecesc, Ioan Paleolog, cu svetnicii lui și nu socotiră becisnicii, că Vladislav craiul pentru dâșșii vinisă asupra turcilor...”), le cercetează caracterul în ipostaze individuale (despre Despot, „Acestu grec, Iacov Vasilie, de la Iracliia, după nespusa trufie greciască și a lui...”) sau colective („după firea cea nestătoare greciască, cari-i tot a supune pre alții și a rămâne numai ei nesupuși...” ori despre grecul care transporta copii creștini luați în robie de turci: „Iată-i și pezevenchi greci!”), și, precum Neculce, îi consacră drept factor perturbator și distructiv: „Caută ce fac streinii, când îi primăscu tovarăși lăcuiorii țărâlor, precum și la noi în țară pe urmă vei afla de greci, la ce stat au adus țara noastră și boerimea ei”. Ori: „Să prăvești aicea răul niam al grecilor și giudecă de toți așa: pedepsit pământul pe care pun piciorul grecii!”

Moralist, ca toți cronicarii noștri („Uitați-vă, domni - îi îndeamnă el pe voievozi să ia aminte la achiziționarea „numelui bun” și îl dă drept pildă, într-o frază pe care am mai citat-o, pe Ștefan cel Mare -, la acest nesticat și nemâncat de viermi nume bun, cătându-vă să-l urmați și urmând să-l agonisiți. Fericit domn după a căruie viață jălește nărodul și îl numește bun, blând și milostiv”), Costin pune în text mai toate „mărcile” unei sensibilități aflate în modificare: interesul pentru predicție („S-au născut un vițal cu două capete la jidovi, în orașul Cazimirul: un cap era în locul coadei, iar coada era în mijlocul spinării den-a-driiapta”), care ar putea fi și o aplecare barocă spre ocultism, dar și o veche (și complet medievală) credință în „semne” („Acest sămn de nenorocire îl meniia oamenii...”); digresivitatea (și ea, poate, barocă sau consecință a lipsei spiritului critic), ce aduce în compunere lungi evadări, unele cu un oarece rost (*Pentru crijeci ce niam au fostu și de unde s-au izvodit în Țara Leșască*), altele

complet gratuite (precum acel excurs în ceremonialul de înscăunare la leși, care întrerupe nedorit și nemotivat povestirea domniei lui Ștefan cel Mare); o anumită atracție către macabru, un macabru povestit pe îndelete (omorârea lui Despot Vodă, uciderea lui Ioan Vodă cel Cumplit) sau chiar „disecat”, ca în secvența (monstruoasă) a sancționării cu o inimaginabilă cruzime a unui Gheorghe Doja învins și a oamenilor săi (care ar putea fi intitulată „Antropofagia ca pedeapsă”): „Și-l pusă voevodul pe acel crăișor la mari chinuri: făcându-i cunună de hier, aprinsă în foc, i-au pus-o în cap, cununându-l ca pe crai. Apoi, slobodzindu-i singe den vine, au dat să bea oștenii, ce era prinși cu dânsul; alegând și 20 de căpitani, iarăși de ai lui, în trei dzile opriți de mâncare, apoi i-au silit să mănânce carnea de pe crăișorul lor de viu; iară rămășița de pe trupul lui și a frățâne-său, puindu să facă mâncări, au pus la acea masă să mănânce oștenii lui, ce era prinși cu dânsii”.

Deși nedrept în multe din aprecierile pe care le-a făcut, în cărțile sale, despre lucrările lui Nicolae Costin, în privința *scrisului* (a „scriiturii”, mai degrabă), Iorga a avut temei să-l judece cu severitate: Nicolae a fost departe de a fi avut harul de condeier al tatălui său. Să-i dăm, însă, ceea ce i se cuvine: nesațul de a aduna informații, duhul ironic (uneori foarte subțire și foarte modern), curiozitatea scotocirii după un adevăr pe care n-a știut totdeauna să-l descifreze.

Ambiția de a scrie cronografe „de la facerea lumii” (cu care să „lege” istoria țării) nu s-a stins între cărturarii noștri. Nici când un astfel de gest devenise evident anacronic. La un veac după Nicolae Costin, Naum Râmniceanu (cel ce se năștea în 1764, la Corbi, în Argeș, ca să moară ca shimonah la Cernica, în 1838), om al bisericii care a stat nehotărât (ca o bună parte a lumii românești) între Timpul Vechi (pentru el Voltaire era „mergătorul înainte al celui de pe urmă Antihrist, înșălătorul de lume, cel cu totul varvar la cele dumnezeiești, filosoful întunericii pierzării, văzutul diavol, urâciunea pustirii”) și Timpul Modern (lăudând, în stihuri, *adevărul*, el nu se află prea departe de unele idei ale Luminilor), a scris un cronograf (*Hronologia domnilor Țării Românești*) pe care îl începe cu „facerea lumii”. A fost un cărturar de bun nivel acest Naum, știutor de limbi străine, scriitor mai mult în grecește (idiom pe care a început să-l învețe când avea șase ani), autor de versuri și manuale, de orații și discursuri, traducător (a tălmăcit *Istoria bisericească* a lui Meletie de Arta, iar după Vizantios a transpus *Bună obicinuință noaoă*, cuprinzând sfaturi în stihuri cum va scrie și Anton Pann), cronicar cu limpezi opțiuni antifanariote (au rămas de la el o cronică în limba greacă despre faptele petrecute în Țara Românească între anii 1768 și 1810 și compunerea, tot în grecește, *Izbucnirea și urmările zaverei din Valahia*, cu o antipatie vădită față de Tudor Vladimirescu). Citând izvoare savante (Baronius,

Dio Cassius, Suidas, bizantinii Nicephoros Grigoras și Ioannes Zonaras, Antonio Bonfini și Laurențiu Toppeltin), dar - cu siguranță - după alții, Naum Râmniceanu (care știa lucrările stolnicului Constantin Cantacuzino, ale lui Nicolae Costin și Petru Maior) este de părere că dacii, locuitori printre romani în Dacia, s-au „rumânit”, adică s-au romanizat, acceptând limba latină și părăsind-o pe a lor (un grai ce aducea cu cel al tătarilor). Legendele împes تريțează discursul, ele fac un soi de „decor” istoric, fără a întuneca, însă, judecățile corecte - cele cu privire la caracterul latin al limbii române (dominantă ce nu exclude alte prezențe lexicale), la factura latină a creștinismului românesc, la continuitatea neîntreruptă a românilor în spațiul de geneză („O, patrioții noștri niciodată n-au ieșit din hotarile patriei noastre, Dachiei, carea, din Marea Neagră începându-se, precum am arătat, și până în apa Tisa întinzându-se, coprinde în mijlocul acestei părți: Transilvania, Banatul, ținuturile Craiovei, Țara Românească și Moldova. Încât dintr-aceste hotare ale patriei noastre, Dachiei, niciodată, fără numai când o parte a aceștii patrie să călca și să strica de vrăjmași, să trăgea lăcuitorii în sus l-altă parte a patriei, unde putea să trăiască mai cu liniște, larg fiind pământul nostru, și numiți la mijloc având și bun de scăpare în vremi de primejdie fiind”), la urmele arheologice ale aceleiași prezențe romane. Ca să ajungă la 1834, până unde întinde cronograful său, Naum Râmniceanu a apelat la *Istoriia Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini*, la cronologia stolnicului Dumitrache și, mai ales, la *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774 a banului Mihai Cantacuzino* (compilație surprinzător de citită și folosită, în epocă și mai târziu).

173. Legitimare și imagine: cronicile despre Nicolae Mavrocordat

Publicitate ?

Unuia dintre fiii lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, autor al unor cărți cercetate și la București, dar și înalt și foarte influent funcționar la Sublima Poartă (într-o secvență remarcabilă, Anonimul Brâncovenesc îi evoca știința, faimoasă, în a persuadea, pentru a pune în evidență negliobia unui diplomat turc pe care marele dragoman îl însoțise, în 1673, la tratativele care se vor încheia cu pacea de la Karlowitz: „[...] că atâta au fost turcul de mojic și neînvățat, cât toată ritorica lui Alexandru dragomanul nu putea astupa mojiciia turcului”), Nicolae pe nume, i-a fost dat să deschidă șirul domniilor fanariote (semn de credință la Poartă?) în Țările Române. A urcat în ambele jilțuri

voievodale. Ba, încă, de două ori în fiecare: a fost domn al Moldovei între 1709-1710 și apoi din 1711 până în 1715 și a trecut în Țara Românească, unde a stăpânit din 1715 până în 1716 și din 1719 până în 1730.

Ce spun cronicile timpului (destule texte) despre acest Nicolae Mavrocordat?

Se străduiesc, în primul rând, să măgulească vanitatea feciorului Exaporitului ajuns voievod al românilor. Prima domnie fanariotă trebuia, însă, nu numai glorificată, ci și legitimată, căci, în chip simptomatic intrușii au simțit întotdeauna nevoia de legitimitate, de îndreptățire. Proclamarea nobleței stirpei insului era o posibilitate și, cum o nobilitate din Fanar n-ar fi însemnat mai nimic pentru cei cărora istoria românilor le era familiară, fiul lui Alexandru dragomanul ajunge (nu fără un „strop istoric” de dreptate) coborâtor din Mușatini. Cei ce ar fi fost totuși înclinați să suspecteze soliditatea acestei genealogii ar fi urmat să fie convinși de insistența cu care grecul sosit din Istanbul (în care trebuie să vedem un „producător” priceput de imagine) devine, prin efortul cronicarilor (căci, făcând un „gest brâncovenesc”, esențialmente „istorist”, el va pune la lucru trei cărturari spre a-i povesti domniile moldovene și muntene) și al celor care i-au cercetat „vița”, prin montarea secvențelor izolate într-un „complex” ce figura prezența lui Nicolae Mavrocordat în spațiul românesc, ca și a unui „letopiseț total” (*Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, atribuită de unii cercetători lui Axinte Uricariul - mă voi opri și eu asupra ei ceva mai încolo - nu poate fi desprinsă, cred, de celelalte inițiative istoriografice mavrocordătești), rezultat din decuparea și asamblarea unor episoade din vechile texte, un continuator nemijlocit al domnilor țării, un „integrat”. Se rezolva astfel chestiunea „înscrierii în paradigmă” (ea i-a interesat și pe „legitimi”, de altfel). Mai rămânea de soluționat problema difuzării acestei imagini.

Corpusul (sau poate „corpusurile”) „mavrocordătesc” își are începutul pe la mijlocul anilor 30 ai veacului al XVIII-lea, adică într-un moment când Nicolae Mavrocordat își consuma cea de-a doua domnie în Țara Românească. Cel mai vechi manuscris datat - ms. nr. 1299 B.A.R. - este din 1725 și, în cuprinsul lui, complexul de cronici este limpede constituit:

„Hronograf întru care să cuprind domniile prealuminatului și preaînălțatului domn Io[an] Nicolae Alexandru voievod, însă domnia dintâi și de a doa a mării sale în Țara Moldovei și domniia dintâi și a doa a mării sale din Țara Muntenească, arătându pre largu de cine s-au alcătuit”.

Cei care au „alcătuit” secvențele antologate sunt într-adevăr evocați, dar copistul primei părți (?) - „popa Stanciul de la Biserica Tuturor Sfinților” (să fie un pisar care lucra pentru Aula princiară sau, cumva, textul fusese dat în lucru scriptoriului de la Mănăstirea Antim?) - nu era foarte bine informat. Căci

scrie: „*Létopiseș întru carele să coprinde domniia dintâi și de a doa din Țara Moldovei a măriei sale, prealuminatului nostru domn, Io[an] Nicolae Alexandru vovod, care iaste alcătuit de Nicolae Costin, vel logofăt, fecioru lui Miron Costin, cé-au fost logofăt mare și domniia dintâi și de a doa, iară a măriei sale din Țara Românească, tocmit și așezat de Radul Popescul, ce-au fost vornic mare, cuprinzând și alte lucruri ce s-au întâmplat printr-alte părți, într-aceste domnii ale măriei sale...*”.

Urmează cronică lui Axinte Uricariul - *De a doa domnie a lui Nicolae Alexandru vodă, văleat 7220 [1711]* -, genealogia Mavrocordaților, întocmită de Radu Popescu (*Vița prealuminatului neam...*) și cronică aceluiași Radu Popescu despre Nicolae Mavrocordat: *Domniia măriei sale, lui Nicolae vodă în Țara Românească, fiul preaslăvitului Alexandru Exaporitul, adecâte sfetnic de taină al puternicei împărășii a otomanilor. Leat 7224[1716]*".

După ms. nr. 1299 B.A.R. a fost copiat în 1755 cel cu nr. 241, aflat tot în colecția Bibliotecii Academiei Române. Identitatea formulărilor - „*Leatopiseș întru carele să cuprinde domniia dintâi...*” etc. - nu lasă loc nici unei îndoieli în privința descendenței.

Timpurii, dar cu o datare aproximativă - 1725-1735 (vezi Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. III, p. 383), este și ms. nr. 4225 B.A.R., în care textele celor trei „scriitori” ai lui Mavrocordat sunt transcrise cu lacune. În unele codice lipsește câte o secvență (mss-ele nr. 37 și 57 B.A.R., copiate la începutul și, respectiv, către mijlocul veacului al XVIII-lea, nu-l includ pe Radu Popescu) sau apare letopiseșul atribuit lui Nicolae Costin (în aceleași manuscrise, indiciu limpede al legăturii dintre ele), dar, în datele lui esențiale, corpusul „mavrocordătesc” este, către jumătatea secolului al XVIII-lea, construit și, cum dovedesc codicele cu numerele 3532 și 239 de la B.A.R., ultimul, realizat în anul 1791, va fi copiat până târziu.

Nicolae Costin: „De domnie lui Nicolae Alexandru vodă, vleit 7218”

Când a început să redacteze povestea primei domnii în Moldova (1709-1711) a lui Nicolae Mavrocordat, indubitabil din porunca greului, Nicolae Costin era un scriitor cu destulă experiență. Înainte de 1709 el isprăvisе traducerea *Ceasornicului Domnilor* de Antonio de Guevara (vezi vol. II al acestei cărți) și redactase - am văzut (deși n-am făcut altceva decât să accept o ipoteză) - *Letopiseșul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601* (la care începuse să lucreze, ziceam și mai sus, prin 1695).

În domnia întâi în Moldova a lui Nicolae Mavrocordat, Nicolae Costin a fost mare vornic de Țara-de-Jos (rang pe care îl mai deținuse). Calitățile lui de cărturar au fost, vrând-nevrând, luate în seamă; ele îl făceau util în

împrejurări cu caracter diplomatic. Când trece prin țară, în drum spre Stanbul, ambasadorul francez Desalleurs, Nicolae Costin (în cronică el se evocă la persoana a III-a) îl întâmpină: „Trecut-au la Poartă pen țară și un sol franțojescu, anume marchiz Dezalore, înainte căruia din porunca lui Nicolae-vodă, i-au eșit Neculai, vornicul cel mare de Țara-de-Gios și pentru limba latinească, eșindu-i mai sus de Copou înainte cu slujitori de l-au petrecut până aice în oraș la gazdă". La fel când în Iași pică pe neașteptate Iosif Potočki, „voivodul ce să chiamă de Chiov", intră în acțiune tot „Neculai vornicul de Țara-de-Gios", de data aceasta „pentru limba leșască". Nu făcea pe interpretul, căci vodă vorbea curent latinește (chiar cronicarul povestește de discuția lui Mavrocordat cu Potočki: „Cine s-au tâmplatu cu mare mirare au fostu a înțalege limba latinească din cuvintele alese și împodobite, cătră voevodul de Chiov"); era vorba, mai degrabă, de însărcinări cu caracter protocolar. Sau, „operativ", cum se întâmplă în cazul acelei „comisii" care, prin 1710, trebuia să cerceteze gâlcevilor produse de soldații, încartiruiți prin Moldova, ai lui Potočki. Se va ocupa de acest lucru Nicolae Costin tot „pentru limba leșască". Costin păstrează stima fanariotului și în a doua domnie a aceluia. Axinte Uricariul îl află, ca logofăt mare (rang pe care cel de-al doilea fiu al lui Miron Costin îl deținuse și sub Dimitrie Cantemir), în fruntea divanului. Costin lucra, probabil, încă, la cronică primei șederi în scaun a lui Mavrocordat: „Logofăt mare făcuse pe Nicolai Costin, pe acel vestit carele era și din părinți blagorodnic și învățat, feciorul lui Miron Costin, și dintru sine cu adevărat împodobit cu învățătură, și-l avea Nicolai-vodă întru deosebită dragoste și socotință; iară după ce au trecut un an, în luna lui septemvrie, mergând la țară pentru primblare și pentru cercetarea moșiilor și a bucatelor lui, și bolnăvindu-se puține zile, cu pocăință și precum se cade unui bun creștin, au plătit datoria cea obștească".

Datoria lui Nicolae Costin era să-l „introducă" pe Nicolae Mavrocordat (cel care primește domnia după destule momente de confuzie adunate, ca de obicei, în jurul unui tron vacant, încălceală și nesiguranță care îl obligă și pe „Neculai vornicul" să se retragă prudent las „casa sa", căci „depărtate-s lucrurile lui Dumnădzău de a bietului om") în *istoria Moldovei*, a românilor mai larg. Cum despre el nu știa decât că fusese doisprezece ani terziman la Înalta Poartă, scriitorul a ales un „topos" de prezentare - „fiul merituos al unui părinte ilustru", căci Alexandru Mavrocordat, marele dragoman (care tocmai se prăpădise), tatăl lui Nicolae, era un personaj faimos în Turcocrăție. Medic (cu cărți despre circulația sângelui), filosof, retorician (manualele lui erau folosite și la Academia Domnească de la București), filolog, profesor la Înalta Școală a Patriarhiei, funcționar înalt la Sublima Poartă, Exaporitul („adecă tainicul din luntru la împărăție" - explică Nicolae Costin) putea fi o „emblemă" credibilă. Și cronicarul nostru îi scoate în evidență întâi calitățile de om al cărții: „om pre învățat în toate învățăturile, așe filosofești, astronomești, cum și teologhești,

carile să arată din cărțile ce au făcut și să află tipărite", neuitându-le, firește, nici pe cele ale diplomatului priceput (cu funcții importante în încheierea păcii de la Karlowitz din 1673), care i-au adus o glorie nepieritoare („nu-l vor uita curând vacurile viitoare”). Legăturile lui Alexandru Mavrocordat cu lumea românească nu erau de ieri, de azi: „[...] au avut fâmee, nepoată de fată lui Alexandru Iliiaș vodă și nepoată de soră lui Iliiaș Alexandru vodă”; era cuscru cu Constantin Brâncoveanu, „logodindu-și feciorul, tergimanul, pe Scarlat, cu fata domnului muntenescu, cu Ilinca”. „Făcutu-s-au la anul - avansează Costin, informat - și nunta în Țara Rumânească, aflându-să și câțiva boeri pribegi din Moldova la nuntă în București. Tâmplatu-s-au într-aceea vreme și sfinția sa Dosothei patriarhul de Ierusalim, care i-au și cununat pe cei tineri”.

Era firesc - pare a zice cronicarul - ca acest voievod, care, încă în Stanbul fiind, renunțase la banii ce se trimiteau de obicei celor nou numiți („ca să nu cadză cu greu pământenilor”), să se arate un păstrător al obiceiurilor țării (întâi ale celor de „instalare”): „Întrat-au domnia în Iași ghenarie 25, cu mare pohfală, cu alai împărătesc și cu cinstite podoabe. Și mergând la sfinți Nicolae, s-au blagoslovitu de Ghedeon mitropolitul țării; și ducându-să la curtea cea domnească, s-au cititu beratul cel împărătescu, întru care era multe cuvente neobicinuite; că scrie împăratul pentru Nicolae-vodă, că este slugă driaptă din părinți și alte laude. Iară dumeneca după ci-au eșit de la beserica domnească de la utrăne, au boerit după obicei boerii cei mari, întâi pe Ion Buhuș logofăt mare, pe Nicolai Costin vornic mare de Țara-de-Gios...”.

Povestea domniei curge, spusă din „apropiere”, cu detalii (uneori ne semnificative), cam neîndemânatic, uneori chiar bolovănos (Costin n-a fost, se știe, un mare meșter al așezării cuvintelor), și grecul intră în „firea” lucrurilor: ascultă reclamații, le dă crezare, îi închide pe unii boieri (după ce le acordase ranguri), cugetă apoi și îi pune în libertate, suportă gâlcevile stârnite de oștenii lui Potočki și obrăznicile insubordonaților negustori turci. Face, adică, o figură de domn îndeajuns de obișnuit, tracasat de nelipsitele frământări interne, chiar dacă încearcă să fie drept și înțelegător („poruncise pe la giudețe la țară, pe la pârcălabi, să nu închidză oamenii pentru fie ce vină...”), bun chivernisitor (prin „verificări” poruncite la visterie) și grijuliu cu veniturile domniei (căci reconstituirea hotarelor târgurilor domnești, pe care o ordonă, avea în fond acest scop). Nu cred (e și părerea lui Ion Lăzărescu, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, p. 227) că Nicolae Costin poate fi înscris printre encomiaștii lui Mavrocordat. Fanariotul nu e „monumentalizat”, elogiul (care nu lipsește, evident) n-are nimic hagiografic, nimic excesiv, rămâne adică între acei parametri ai „normalității” oferți de absența antipatiei. (Deschid aici o paranteză, ce nu poate fi, cred, ocolită, și mă întreb dacă Nicolae Costin a intenționat să compună doar o cronică a domniei lui Mavrocordat? Răspunsul - dictat de realitatea textului - pare a fi negativ.

Îndemnul voievodului socot că a ființat, dar Costin a folosit prilejul pentru a-și relua exercițiile și a mai pune pe hârtie câteva capitole de istorie moldovencască [păstratc într-o copie a lui Axinte Uricariul, care, după obiceiul lui, se mai amestecă pe ici, pe colo]. De la Mavrocordat el trece la Dimitrie Cantemir - a cărui aventură „rusofilă” nu a gustat-o deloc - și scrie în chipul cunoscut o cronică plină de amănunte, neștiute de Neculce, cu excursuri, cu intruziuni documentare - da, precum odinioară în cazul lui Soliman Magnificul, „titlul” sultanului Ahmed, copiază „scrisori” [cea a lui „Ahmet cătră marile domnului Moscului, Petru Alexeevici” și „cartea” de răspuns a acestuia „cătră sultan Ahmet”], elogiază „negraba și chiverniseala cea bună” ale lui Brâncoveanu [acela „pândiia la ce să va alege lucrul”] de necomparat cu ambițiile și nechibzuința lui Cantemir...

În „cealaltă” parte a textului, sub umbra resentimentelor, crește statura lui Iordache Ruset, inamic „istoric” al Costineștilor împreună cu tot neamul Cupăreștilor. În cronică, Iordache Ruset produce doar demersuri care confirmă vocația lui de uneltitor (cu nefaste prelungiri în crime). Intrarea acestui boier în anturajul voievodului îi face pe boieri să remarce înfiorați: „Săracii de noi, iară au încăput Iordachie vornicul și la acesta domnu!”. Și mecanismul „pârilor” se pune în mișcare - Ruset era doar un profesionist - cu comploturi și deconspirări, cu puneri la popreală, eliberări și jurăminte de fidelitate „pre evanghelie”. Excedat la un moment dat, Nicolae Mavrocordat îl divulgă victimelor pe detractorul incorigibil (pe care, până atunci, îl ascultase): „«Între voroavele ce avem cu Iordachie vornicul, niceodată de bine de dumneavoastră nu grăiia, vădzindu-vă pre dumneavoastră de noi tras cu diregătoriiile curții». Și ș-au rădicat puținșlicul din cap: «Martor pun, dzice, pre Dumnădzău, cum dumitale acel fel de hulă îț da; dumitale așijderea fel de fel de hulă», înșirând pre câți era boeri chemaț la acea voroavă a lui Nicolae-vodă...”.

Iordache Ruset e viu, trăiește în hățșul „mestecăturilor” pe care le pune la cale, îl „acoperă” chiar pe vodă, uneori, în economia povestirii (obligându-l pe scriitor să-i acorde un spațiu însemnat), este „dușmanul puternic” care practică metode cu o verificată eficiență (cum era fuga boierilor din țară - soluție veche de șubrezire a situației domnului la Înalta Poartă, „deprinsu obiceiiu a lui Iordache acesta”) care, până la urmă, învinge. Brusc, în cronică apare un Nicolae Mavrocordat incapabil să mai stăpânească situația internă, simțind amenințările unui context nefavorabil ce se instalase la Istanbul, resemnat: „sângur îș pohtie mazălie, vădzindu-și țara slăbită. Aștepta din dzi în dzi să-i sosească mazălie, precum ș-au și tâmplat...”.

Urmează - așteptat de cititor - *portretul* (construit după „rețeta” clasică) care îl înscrie pe primul fanariot din Moldova într-o galerie a onorabilității voievodale (în care aduce un soi de „exemplaritate” amalgamată, fiindcă Nicolae Costin, ca de obicei, nu știe să selecteze): „Acesta Nicolae Alexandru

vodă era la stat de mijlocu, iară cinsteș om, și în filozofii și în istorii și într-altele ce să cade a ști unul domnu, era deplin învățatu; știe și câteva limbi, precum arătatuși mai sus și om dumnedzăiescu, păzie tare beserica, la mâncare și la băutură foarte puțin; spre sfințele beserici și mănăstiri scăpate milostenie făcea; spre săraci și spre văduve cu milă era. Iară era grabnic la mânie și mai ales asupra acelora ce-i cunoștea că mânca banii visteriei, și spre cei ce făcea strâmbătăți și supărări săracilor și spre carii era neascultători la porunci; era fără preged și cu priveghere la trebile ce era a țării, gata și cu nevoie a plini poruncile împărătești. Măcar că nu era răsipitoriu, dară încăș spre ceea ce slujia cu osârdie era darnic, că cunoscându acele ce sintu de folos, țării [...]. Și în domnie lui nice obiceiiu nou nu s-au izvoditu; ridicatu-s-au dară și dare de pre păpușoi și au legat să nu mai fie, care s-au fost scornit la alți domni de nainte vreme".

Axinte Uricariul : „De a doa domnia lui Nicolai Alexandru Vodă, văleat 7720”

În cronică pe care Axinte Uricariul o consacră (postură în care a rămas necontestat: Alexandru V. Diță, *Despre un pretins cronicar: Axinte Uricariul*, în „Luceafărul”, nr. 23, 10 iunie 1989, p. 6; Ștefan S. Gorovei, *Axinte Uricariul - „false argumente ale unei biografii”*, în „Luceafărul”, nr. 35, 2 septembrie 1989, p. 6; vezi și răspunsul, documentat, al lui D. Velciu, *Cu privire la paternitatea lui Axinte Uricariul asupra cronicii celei de-a doua domnii moldovene a lui Nicolae Mavrocordat [1711-1715]*, în „Limbă și literatură”, III-IV, 1990, p. 331-342) celei de-a doua domnii moldovene a lui Nicolae Mavrocordat (1711-1715) portretul fanariotului lipsește. (Nu găsim decât un rezumat fad al șederii grecului în scaun, cu apăsare asupra relaxării impozitelor și a atmosferei de securitate socială instaurate: „[...] domnind la a doua domnie în Moldova patru ani și trei luni, apărând țara de multe rele, făcând multe bunătăți, și multe obiceiuri proaste rădicând; că într-această domnie a lui Nicolae-Vodă s-au rădicat să nu dea dejmărit mănăstirile, boierii și mazilii, s-au rădicat pogonăritul viilot, s-au rădicat dajdea preuților, mai pe urmă și arhierieilor și tuturor mănăstirilor, s-au rădicat doi bani din vădrărit, jupânesele sărace nu numai nu da nici un ban, ce avea și argați în scuteală; boierii avea cinste și trecere și-și isprăvia trebile singuri de la Nicolai-Vodă, iară nu prin alții sau prin mite. Cinul preuțesc era cinstit...” - aici și în continuare citez după *Letopisițile Țării Moldovii*, ediție de Mihail Kogălniceanu, tomul II, Iași, 1845, p. 133-192). Portretul ar fi fost de prisos. El figura în cronică redactată de Nicolae Costin, iar Axinte era un familiar al hârtiilor rămase de la traducătorul *Ceasornicului Domnilor* (și nu doar de la acela).

Axinte Uricariul (Axinte sau Axintie trebuie să fi fost numele de familie) apare în viața publică prin anul 1694, când, la 29 octombrie, apare ca scriitor al unui act de vânzare. Nefiind de neam boicresc (era răzeș, dintre cei cuprinși), Axinte a rămas toată viața „scriitor”: întâi grămătic la cancelarie (unde și-a început munca prin 1702), apoi uricar la logofeție, posesor fiind al unei scrieri impecabile („frumoasă și ceteață scriptură” - zice undeva Nicolae Iorga) și, cu siguranță, al științei de a compune acte complicate precum erau cele *domnești* (în 1702 redactează hrisovul prin care vodă Constantin Duca elimina „văcăritul”). Traduce unele documente din slavonă, limbă pe care o știa foarte bine (se poate să fi fost și dascăl de slavonie - iscălește în câteva rânduri „Axinte dascălul sau uricariul”; vezi Gabriel Ștrempele, *Introducere la Axinte Uricariul, Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, vol. I, București, Editura MInerva, 1993, p. XIV), după cum cunoștea satisfăcător, se pare, latina și greaca (greaca modernă, probabil, dacă admitem - după Nicolae Iorga și după Ioan Șt. Petre - că s-a uitat, pentru redactarea cronicii, în însemnările și în corespondența lui Nicolae Mavrocordat). Intra, pe semne, între obligațiile slujbei sale (de „slugă domnească”) și hotărnicirea proprietăților. Va face operația aceasta, bătând cu pasul pământurile, în foarte multe rânduri. Își începe preocupările de istoric prin 1710, adică în prima domnie în Moldova a lui Nicolae Mavrocordat, când copiază (dând cea mai bună prescriere) letopisețele lui Miron Costin (ms. rom. nr. 2601 de la B.A.R), Grigore Ureche și Nicolae Costin. Îndemnurile pentru lucrarea de istorie încep să vină de la vodă Mavrocordat în a doua domnie a aceluia în Moldova. Domnul îi dă dreptate în niște procese întinse și complicate legate de proprietăți (Uricariul avea oarece stare), dar nu-l scutește de îndatoririle de hotarnic. Își vede și de activitatea din cancelaria voievodală, de la el rămânând foarte multe hrisoave cu cea grafie remarcabilă, ușor de recunoscut. Dar foarte puține știri, mai cu seamă după 1721, *despre el*. „La 3 august 1731, Grigore Ghica întărește lui Neculai Axinte [fiul Uricariului - *nota mea, D.H.M.*] dreptul de zeciuală din Coțmani [dat tatălui său de Nicolae Mavrocordat încă în 1712 - *nota mea, D.H.M.*] și Toscobeni (sau Toxăbeni, cum i se zicea în vechime), altă dată proprietățile tatălui său. Fie că Axinte împărțise, în viață fiind, răzășia între fecioru-său Neculai și ginere-său Grigoraș diacul, fie mai degrabă că murise...” (Gabriel Ștrempele, *op. cit.*, p. XVI). Există și ipoteza care așază dispariția sa în anul 1733. Dacă s-a născut, cum se presupune, prin 1670, înseamnă că a trăit șaptezeci de ani.

N-ar trebui să ne mirăm (și n-o vom face) constatând că, într-un loc, remarcând puțința omului de a suporta vicisitudinile, Axinte citează din Euripide: „Nu este nevoie sau urgie dumnezeească a căria greul să nu-l poată purta firea omenească; zice Euripid scriitorul de tragedii”. Axinte era un om

învățat. El apelează, firește, în chip obișnuit, la „îndreptătirile” pe care i le pune la îndemână „bibliografia” curentă în acel timp în mediul românesc (ca atunci când împrumută o apoftegmă din Iisus Sirah pentru a prezenta plastic *păra*, ocupație *prédilectă* a boierilor: „De una ca aceasta au zis înțeleptul Sirah, oala și cu căldarea nu poate să se lovească, că de s-or lovi iar oala să va strica; asemenea este și *păra* boierilor cu domnii...”), dar nu ocolește „reminiscențele” clasice, chiar dacă sunt luate din „gadzeturi” (mijloc de comunicare de care, iată, nu era străin): „[...] carii prădând pe unde mergea au agiuns până supt Varșav, și atâta s-au îngrodzit cetățenii cât ședea cu porțile cetății tot încuiate, și scria în gadzeturi că au acea groază ce au avut troadenii când au vădzut pe greci supt zidiurile Troadei, și râmlenii când știa pe Anibal lângă porțile Râmului”.

Moldova, vrea să ne convingă Axinte, avea un domn care se bucura de multă considerație la Poartă. Mazil, încă, la Stanbul, Mavrocordat este tratat cu multă deferență și i se dau asigurări cu privire la o nouă instalare în scaun („și au făcut taină scoțând pe toți afară și au rămas numai amândoi; multe cuvinte de mângâere i-au zis atuncea vedzirul și cum că-i este slujba cea cu dreptate cunoscută de împăratul, și să nu facă voie rea, că fără de zăbavă i se va da domnia”), considerație pe care o păstrează („Iusuf Pașa vedzirul carele cădzuze în locul lui Mehmet Pașa Baltagiul, încă îl avea în dragoste pe Nicolai Vodă și-i scria adese mehtiu-puri, dar nu așa cu mărire precum scria alți vedziri, ce foarte cu blândețe ca cum ar scrie la un prieten, și așeși în mehtiu-purile lui îl numia prieten și voitor de bine a împărăției care titlușuri nu sunt obicinuite a se da domnilor creștinești...”), chiar dacă nu poate evita în destule rânduri complicațiile cu funcționarii turci („neștiind voia lui Dumnedzeu cum va fi” - se amestecă și Axinte), inclusiv o ședere de „popreală” (un soi de domiciliu obligatoriu) pentru o datorie de care nu era vinovat, în niște circumstanțe speciale totuși: „Spusu-i-ău caimacanul precum porunca împăratului este să șadză la popreală până va plini acei bani, și l-au întrebat unde îi este cu voie ca să-l orânduiască, și au poftit să-l rânduiască la Celușlar-Emini, fiindu-i casa aproape de saraiul lui Nicolai Vodă, și așa de acolo au purces denpreună cu Celușlar-Emini și au mers la casa lui la popreală”. În aceste condiții, „îmbrăcarea cu caftan” de domnie este o victorie importantă a fanariotului, sprijinită suplimentar și de „recomandările” binevoitoare („este obiceiul când merg domnii să sărute poala sau pământul înaintea împăratului, atuncea zic împărații domnilor prin mijlocul vedzirului câteva poronci”) ale sultanului: „Iată că iarăși te-am miluit cu domnia Moldovii, să cauți iar să ne slujești cu dreptate...”. Când era vorba de decizii importante, cum a fost cea privind „luarea cetății Hotinului”, influența la Poartă a lui Mavrocordat dispărea brusc. Toate încercările sale de a scăpa de această corvoadă - „au scris la capichihăi ca să pue nevoință cu tot feliiul de mijloc să nu se facă aceasta; au scris și la alți

prietini cu mare rugăminte, au scris și la stăpâni cu lacrimi și câte socotele au știut toate le-au pomenit și le-au arătat" - se consumă în van. Celor de sub porunca sa (și nu numai) nu li s-a arătat prea mare încredere: „Pe moldoveni acolo la Hotin la altă nu i-au pus fără de cât au tăiat lemn, și pe munteni i-au pus de au scos lemnul...".

În Axinte Uricariul, Nicolae Mavrocordat a avut un veritabil suporter. „Timpul” domniei sale era unul dificil. Moldova, după războiul de la Stănilești, era o țară devastată (mai ales de năvala tătarilor). Oști străine erau găzduite costisitor. Cererile suzeranilor nu conteneau cu nici un chip. Cronicarul se află de partea voievodului, urmărindu-l cum diriguiește o țară aflată „supt giugul robiei”, cum încearcă să „poarte” „toate nevoile și grelele” interminabile. Axinte constată dificultățile misiunii domnului: „Foarte cu greu îi era lui Nicolai Vodă a plini poruncile împărătești, fiind țara prădată și robită; osebit de aceasta pe de o parte intrasă o samă din oastea lui Halițchie și se aședzase la ernalic...”. Tablourile, care se înfățișează unui voievod ce revenea într-o țară pe care abia o lăsase (zice Axinte) „tocmită și îmbelșugată”, au în ele ceva terifiant: țara era „nu numai robită și pustiită de oameni, ce și casele și bisericile răsipite și arse, și se ofta de inimă vădzând pe ticăloșii pămînteni căți scăpase de robie, goli, lipsiți și dăspărțiți bărbați de femei, părinți de feciori și frați de surori, carii în toate dzilele și la toate conacele venia și cădea la domn cu lacrimi, tânguindu-se și jăluind de pradă și de robia ce li s-au întâmplat...” De aplaudat vor fi, prin urmare (și cronicarul nu ostenește a o face), acțiunile umanitare ale lui vodă, precum eliberarea „robilor” („După aceea au pus mare nevoință pentru scosul robilor, și au orânduit oameni de au mers cu fermanul ce se scosese de la împărăție ca unde vor găsi moldoveni robiți să fie volnici a-i lua...”) și mai cu seamă înțelegerea pe care o arată grecul pentru o țară secătuită. „Rădicarea” (adică desființarea) și reducerea birurilor vor fi operații predilecte ale unui voievod înțelept și milostiv, care se va arăta, în același timp, un bun chivernisitor și un priceput gospodar. Reviziile anuale pe care le poruncește la vistierie („au chiebat pe toți boierii în casa cea mare, și aducând catastihele visteriei le-au arătat câte dăjdi și câte venituri domnești s-au strins la visterie într-acel an”) scot la iveală nu numai cheltuieli făcute cu multă chibzuială și un remarcabil excedent bugetar („macar că prea multe cheltuieli nu s-au făcut, tot n-au cuprins suma veniturilor toate câte s-au cheltuit”), ci și o generoasă participare a fondurilor domnești la acoperirea („și s-au aflat date de Nicolai Vodă mai multe pungi de bani”) trebuințelor statului.

Într-o țară astfel ameliorată financiar, condusă de un voievod cărturar și cunoscător al năravurilor europene (și în privința protocolului aulic; lui Axinte nu-i scapă schimbul de cadouri pe care Mavrocordat îl face cu Constantin Brâncoveanu, fanariotul dăruindu-i domnului muntean „un ceasornic de aur, pandzehruri și tendzahuri” și primind de la acela „cărți” și „călămări de

argint"), venea firesc timpul edificărilor spirituale. *Tipografia* („și așa au trimis de au adus meșteri tiparnici și de slove grecești și slavonești, și au făcut case bune la Sfântul Sava, și au așezat tipografia acolo") și *școala* „fără de plată" („Adus-au și doi dascăli de cartea elinească și unul de cartea cea grecească ca să învețe cine ar vrea și un dascăl ca să învețe carte slovenească și altul ca să învețe pe înțeles moldovenește"), ambele puse sub protecția patriarhului Hrisanth Nottaras (cărui Axinte nu uită să-i facă un elogios portret de cărturar: „fiind un patriarh foarte învățat, cât pot zice că în toți creștinii nu se afla pe atunci asemenea cu dânsul la învățături..."), erau instituții necesare construirii unei normale stări de civilitate. Cum firesc era să fie reluate gesturile de protejare a Ortodoxiei, tradițional întreprinse de voievozii Țărilor Române.

Harul de povestitor al lui Axinte Uricariul nu impresionează, deși sămburii care puteau genera o epicitate de bun nivel (interminabila și săcâitoarea ședere a regelui suedez Carol al XII-lea ar fi putut să se prefacă într-o aventură fundamentală a domniei lui Mavrocordat, lângă „aventura monarhică" a grecului; la fel, pendularea în preajma Moldovei a „craifului" Leszczyński) nu i-au lipsit. Nu vreau a zice că Uricariul nu s-a priceput să desfășoare firul narațiunii. El a știut să simtă clipele de tensiune și momentele de răgaz („Măntuitu-s-au oarece după aceasta ticăloasa de țară, de leși și de șvedzi, și au avut oarece răsufare și Nicolai Vodă de supărările ce-i făcea acei oșteni și de jalobile pământenilor"), a izbutit uneori să pună pete de culoare (precum prezența egiptenilor la Hotin: „Și beul Misiruilui cu toți misirlii...") ori să „întrerupă" discursul pentru o misivă, transcrisă în latinește („Celsissime Princeps, Si ex parte celsitudinis tuae...") și în tălmăcire („Prea înălțate prințipe, De vreme că din partea înălțimii tale..."). Dar cel mai des „elanel" epic (cât va fi fost el...) este tăiat fie de complicațiile în care scriitorul se încurcă de-a binele, fie de un ritm prea lent („molcom" i-a zis cineva) care este de fapt cel al moralistului. (Axinte scria și el pentru viitorime...). De multe ori cronica e plictisitoare, plină de mărunțișuri ne semnificative (a se vedea „jurnalul" șederii lui Nicolae Mavrocordat sub zidurile Hotinului, ținut pe zile: „Iunie în 30..., Iulie 22..., Iulie 31". Etc. Multă, prea multă, hârtie „tocată" fără folos.

Două „zvâcniri", totuși. Fragmentul, dens, remarcabil, despre „zenit" și „dispariție", ce ar putea fi intitulat „Cum se ajunge vizir în Împărăția Otomană și cum se moare":

„N-au trecut multe zile și au madzilit Împărăția și pre Vedzirul și l-au pus capitan-pașă și vedzir au pus în locul lui pre un Mola Ibraim-pașă, carele era capitan-pașă. Acest Mola Ibraim au fost un caicciu la Țarigrad, și întâmplându-se de au intrat împăratul odată teptil în caicul lui, precum au obicei împărații turcești, s-au luat împăratul a vorovi cu acest Ibraim caicciu, și plâcându-i voroava lui, după ce au mers la saraiu, au trimis de l-au chiebat și

l-au făcut căpitan pe o catargă, după aceea l-au făcut capitan-pașă mai apoi l-au făcut și vedzirț dar n-au vedzirit mult, că trecând 20 de zile au trimis împăratul de i-au luat pecetea și i-au tăiat și capul".

Și „uciderea lui Constantin Brâncoveanu" (de care lui Mavrocordat „mult i-au părut rău și foarte s-au întristat"), exprimare (moralistul Axinte nu se dezmente; el răsfoiește paginile codului său și-i caută temeuri într-o filosofie acceptată) a deșertăciunii lumii acesteia: „Iară august 15, în ziua praznicului Adormirei Preacistei, l-au scos de la închisoare, pe dânsul și pe patru fii ai lui: Constantin, carele își luase soție de aice de țeară, o fată a lui Ion Balș vel-ban; Ștefan, cerele ținuse pe fata lui Ilie Cantacuzino visternicul, iar de la Moldova, și murise mai înainte; Radul carele era logodit cu o cucoană a lui Antiohie Vodă și i se gătia atunci nunta, și Matei, acel mai mic, deară și acela era voinic; și întâi au tăiat pe toate beidzadele aceste înaintea ochiilor lui, începând de la cel mai mare, și pe rând până la cel mai mic; apoi au tăiat pe un boier ce-l cheama Enachi Văcărescul vel paharnic; pe urmă au tăiat și pe bătrânul Băsărab Vodă [,,] Acest săvârșit au luat acel vestit domn Băsărab Vodă, carele au domnit 27 ani cu multă fericire și au făcut Țara Muntenească știută și vestită în multe părți a lumii; și este de mirat, că toate ale lumii sânt deșerte, și bogățiile și slavă; și înțelepți și fericiți sânt acii ce le socotesc ca cum ar fi fum seu umbră și își întăresc nădejdea la singur Dumnedzeu, precum zice prorocul David: << Mie însă a mă lipsi de Dumnedzeu este bine, a pune pre Domnul nădejdea mea >> ..."

La 22 ianuarie 1716 Nicolae Mavrocordat, mutat în Țara Românească, ajungea la Focșani. Între cei veniți să-l întâmpine Axinte îl vede și pe „Radul sânt Hrizei Vistierniul, vel vornic za Târgoviște". Adică pe cel ce va primi misiunea să istorisească mai departe șederea (de două ori) a fanariotului în scaunul voievodal al Țării Românești.

Radu Popescu: „Cronica despre Nicolae Mavrocordat"

Considerația, încărcată de un soi de pioșenie, cu care Radu Popescu lucrează la zidirea „monumentului" lui Nicolae Mavrocordat nu lasă nici o șansă imaginii de „scriitor obiectiv" (preocupat de instituirea unui „etic" nealterat și urmând judecăți nepărtinitoare) - pe care cronicarul dorește să o transmită despre sine - și sugerează rezolut că această cronică a fost scrisă din porunca voievodului, glorificarea fiului marelui dragoman fiind ținta ei majoră. Radu Popescu (după Nicolae Costin și Axinte Uricariul) a avut prilejul (privilegiul, aș zice) să-l „privească" din apropiere un timp mai îndelungat pe Mavrocordat (a doua domnie a aceluia în Țara Românească s-a întins pe

unsprezece ani; grecul a murit în scaun). Nu trebuie exclusă nici ideea de gratitudine, căci (deși în raporturile lui cu vodă n-au lipsit niște „sinuozități”: mă gândesc la relațiile cu austriecii din 1716 și la solidarizarea, la Brașov, în pribegie, cu cei care cereau Vienei restaurarea la București a Cantacuzinilor) Radu Popescu a urcat spre treptele superioare ale divanului, ajungând „în cinstea și în dragostea măriei-sale”, abia sub domnia lui Mavrocordat (va fi mare vornic și mare ban în 1716, apoi din nou mare vornic din 1719 până când, „viind la vreme dă bătrânețe și dă slăbiciune, socotind că și ale lumii sunt toate dășarte, singur din bunăvoie am cerut voie de la măria-sa și am mers de m-am călugărit”, luând numele de Rafail). Să recunoaștem că „tămăierile”, împrăștiate în text fără osteneală, au uneori acoperire, fiindcă voievodul „slăvit” era o persoană care impunea prin subțirimea și cultivarea spiritului. Nicolae Mavrocordat descindea dintr-o familie ce proclamase instruirea, profundă și de mare suprafață, drept principal instrument al propensiunii și a conservat la rându-i, impunând urmașilor, prețuirea neștirbită pentru carte (la moartea lui Scarlat beizadea, „necrologul” scris de Radu Popescu are toate datele unui elogiu adus de un cărturar altui cărturar: „era om foarte cu minte și învățat. Limbi știa multe: turcește, elinește, latinește, frâncește și toate cu cărțile lor...”). Mavrocordat are, chiar dacă o face din motive în primul rând personale, capacitatea de a „provoca” la scris (Nicolae Costin și Axinte Uricariul îi datorează cel puțin îndemnurile, logofețelul de divan Radu Lupescu - la fel) și de a-și presăra „drumul” cu cărți. S-a crezut multă vreme că învățatul domn fanariot, care a țesut în jurul curților sale de la Iași și de la București o atmosferă intelectuală stimabilă, a tălmăcit din latină în greacă cartea lui Ambrosius Marlianus - *Theatrum politicum* (o pareneză, perfect încadrabilă în starea de sensibilitate a timpului). Prin anii 40, tălmăcirea a fost atribuită, cu solide argumente (vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Traducerea greacă a „Teatrului politic”, atribuită greșit lui Nicolae Mavrocordat și versiunile ei românești*, în „Revista istorică română”, XI-XII, 1941-1942, p. 216-258), lui Ioannes Avramios, fost predicator al curții lui Brâncoveanu, „venețianul” adăpostit la București și amestecat în atât de frumoasa aventură a *Pildelor filosofești*.

Calitățile domnului - transcriu acum după Radu Popescu - se fac imediat remarcate de către contemporani, reacția interlocutorilor, amici sau inamici (cum ar fi „ghinăralul Ștainvil”, austriacul în a cărui captivitate ajunge, în 1716, la Sibiu; în cei doi ani petrecuți acolo, Mavrocordat a scris o carte de filosofie - *Peri tōn kathēkonton, Despre datorii* - căutată pe continent), în fața acestui ins de o „înțelepciune mare”, „vrednic și de cuvânt și cu toate darurile împodobit”, este întotdeauna vădit admirativă. Întâlnirile lui Nicolae Mavrocordat cu câte un partener pe potrivă, cum ar fi Hrisanth Nottaras, amic al său și patriarh al Ierusalimului, provoacă mirabile festinuri intelectuale.

Aflat - zice el - printre martorii discuției, Radu Popescu o declară de nereprodus, nedorind, pesemne, să riște o păgubitoare vulgarizare: „de minunatele și înțelepțeștile cuvinte ce ieșira și din rostul patriarhului, și al domnului nu poate ajunge mintea a fieștecăruia om a le scrie și a le povesti”. Interlocuția declarată este firește, retorică, dar, dincolo de artificii, rămâne entuziasmul sincer al omului de carte (hiperbolizarea trebuie înregistrată printre „figurile” textului, căci cronicarul scrie un *panegiric*) față de exercițiile de spirit ale unui cuplu oricum celebru: „Aicea, cititorule, te las ca sânghur să socotești, un domn preaînțelept și învățat, și cu un sfânt patriarh ca acela înțelept și preaînvățat, împreunându-se unul cu alt de nu era cu mare minune la toți cei ce privia și le auzia voroava lor? Și măcar că am fost de față, văzând cu ochii și auzind cu urechile preaînțelepte cuvintele lor, iar mintea a mă ajunge ca să le scriu pă larg nu este cu puțință”.

Primit în triumf (drumul de la Focșani la București - unde grecul intră pe 10 februarie 1716 - a fost întrerupt în câteva rânduri de momente în care boierii și poporul „i s-au închinat și i-au sărutat mâna”, răsplățiți fiind cu „cuvinte frumoasă”) - căci venea aureolat de antecedente generatoare de speranțe („precum au fost numele mării-sale în Moldova lăudat și au fost toți mulțumiți de măriia-sa, marii și micii - carii și noi am auzit din boierii moldoveni”) -, Nicolae Mavrocordat vrea a face figură de „domn de țară”, manifestând un respect deosebit pentru tradiție („Când a fost a treia zi, au dat boierii celor ce li s-au cuvenit”) și încercând să instaureze armonia: „și așa s-au odihnit toți și s-au cunoscut la toți că domnul iaste înțelept și blându, și bun, și iubește pe toți”. Cronicarul (mare aristocrat) vrea să ne convingă că este vorba de o armonie generală, extrapolând, după obicei, potolirea provizorie a pretențiilor marilor boieri și pacificarea, tot vremelnică, a grupurilor rivale în semne certe ale coexistenței. Sub pana neobosită a lui Radu Popescu, elogiul adus cărturarului se conjugă cu laudele adresate omului politic (prezență notabilă mereu ascultată, în imperiu, abil în înlăturarea obstrucțiilor; suprimarea Cantacuzinilor, de pildă, pe care Radu Popescu o prezintă ca pe un demers firesc și o îndreptățește în planul unei ordini morale, îi aparține în întregime), administratorului chibzuit („Dăjdile țării nu afară din obicei să scotea la țară, ci numai cât trebuia pentru plinirea poruncilor împărătești”) și cu dragoste de țară (a anulat pretențiile expansioniste ale turcilor din raialele Dunării; „cu multă înțelepciune ce avea de la Dumnezeu, și cu credință ce avea despre împărăție, și cu dragoste ce-l avea mai-marii Porții, au silit, au nevoit în tot chipul și l-au rădicat acel adaos al haracului, de s-au mai așezat țara de greul haraciului”), cititorului neostenit și, cu deosebire, insului de superbă generozitate și incredibilă bunătațe, toate sfârșind prin a se condensa, sublimându-se, în acea celebră *laudă*, unde, sub o falsă, mimată cenzură, scriitorul nu face decât să filtreze, subtil, amplificarea: „A pomeni toate bunătățile pe deplin câte avea domnul nu mă lasă obiceiul istoriei pentru ca să nu dau bănuială de colachie,

care rumânește să cheamă ciocotnicie, drept aceea cu tăcerea le trec, numai atâta zic, că toate faptele îi erau cu dreptate, și nicicum nu suferii să se facă cuiva strâmbătate, din fire fiind iubitor de dreptate, milostiv, iertător și cu frica lui Dumnezeu. Care aceste toate, văzându-le eu însumi cu ochii, de le voi trece eu cu tăcerea, pietrile vor striga".

Radu Popescu se descurcă chiar și atunci când este în criză de „fapte” voievodale mărețe. La un moment dat, ca să umple pagina, se apucă să socotească atent copiii cu care Doamna Smaranda îl fericise pe Nicolae Mavrocordat în a doua sa domnie, constatând, sugrumat de emoție, o meritorie prolificitate din partea înaltei persoane. Meritul, desigur, era tot al domnului... În rest, populează cronică transcriind tot felul de „istorii” de prin Apus și dintr-un Răsărit (pe care îl cunoaște foarte bine), notează „știri senzaționale”, face mici parăzi de savanterie istorico-geografică, însiră nume exotice de locuri, dă longitudini („lungimea”) și latitudini („lățimea”) după „tabelele gheograficești ale lui Uluc-bei gheograful”...

Rezultatul eforturilor scriitorului - gata mereu să împrumute și să profeseze păreri (chiar când acestea se schimbă radical: aflat în preajma unei încuscări cu vodă, stolnicul Constantin Cantacuzino, până atunci doar „hoțul cel bătrân”, devine brusc „bătrânul și vestitul Constandin Cantacuzino biv-vel-stolnicul”...), ideile și convingerile patronului, chiar și atunci când era vorba, am văzut în alt loc, de un filoturcism de neînțeles -, dintre care nu trebuie să excludem operațiile de atenuare a anumitor „asperități”, coincide cu o întruchipare solară - un voievod cu o conduită exemplară, perfect din orice unghi ar fi fost analizat. Apariția, compusă doar din suprafețe excelent șlefuite, cu limpezimi de cristal, frizează adesea neverosimilul (atotiertătorul voievod, subminat, „pârât”, violentat, hărțuit, tracasat fără istovire de opozanți ce se succed în valuri, își conservă - și difuzează stupefiant - bunătatea infinită și o incredibilă bunăcredință - probele contrarii, numeroase, nu-l fac să demobilizeze - în situații în care „ingenuitatea” sa pare cel puțin deconcertantă), dar e vorba doar de *impresia de neverosimil*, pentru că *acest* Nicolae Mavrocordat „realizat” de Radu Popescu este în bună măsură un „construct” (obiect al encomionului), un „chip” pe care intervențiile insistente modelatoare ale autorului îl obligă să alunece spre abstract, îl transformă într-o proiecție a unei „imagini” ideale.

Străduindu-se să-l transforme pe fanariot într-un „model voievodal” (și „de umanitate”), Radu Popescu nu observă că Nicolae Mavrocordat urmează (și consacră prin asiduitatea cu care imită) un alt model monarhic, cel propus de Constantin Brâncoveanu. Pentru că, insistând să se înscrie în șirul „domnilor de țară” (încadrându-se, adică, în paradigmă și în atmosfera istoristă prin cultivarea unui „timp voievodal” și a unei imagini), ctitorind (Mănăstirea Văcărești a fost ultimul monument, superb, din seria zidurilor brâncovenești) și

protejând credința ortodoxă, alcătuind o bibliotecă (va deveni faimoasă biblioteca Mavrocordaților, dar „fondul de bază” fusese „rechiziționat” de la Cantacuzini), Nicolae face, în fond, „gesturi brâncovenești”. Așezate în acest context, *sfaturile* pe care vodă le scrie pentru fiul său împlinesc un alt „obicei” foarte vechi, „basarabesc”, al țării, preluat de la bizantinii cei de demult. Un monarh (cărui i se recomandă frica lui Dumnezeu și o purtare ponderată: „Mărețiile deșarte, veșmintele multe, giuvaierurile multe, caii mulți, edificiile să lipsească”) este dator să păstreze cumpăna dreaptă în toate: „Gratificările nemăsurate, darurile de prisos, fie la strein, fie la casnicii tăi, cauzează rău nume, locuitorilor sunt nesuferite și fac mahnire supușilor” (aici și mai încolo mă folosesc de traducerea publicată în „Arhiva”, II, Iași, 1890-1891, p. 374-377). Să nu uite fiul Constantin - glăsuiesc mai departe *Sfăturile fericitului principe domnului domn Nicolae Alexandru voievod Mavrocordat date fiului său domnului domn Constantin Nicolae voievod, mai înainte de a fi domn, în anul mântuirii 1725* - că este venetic. Tatăl îi recomandă nu o orgolioasă distanțare, ci prudență și, mai ales, cunoaștere. O cunoaștere completă: „16 [este numărul „capului”] [...] Să știi meritele și defectele acelor cu care ai a te servi, mai cu seamă ale domnilor, magnaților, ale boierilor locali și ale vecinilor. Să știi istoriile...”; 17. „Să știi și să te păzești de defectele boierilor pământeni, dar să le treci cu vederea pentru pacea ta; iar ale casnicilor tăi să nu le suferi. Să nu dai altora gloria ta; să nu le dai obraz ca să nu disprețuiască tinerețea ta. Jură-i pe Dumnezeu să fie iubitori de adevăr, îngrijitori de datoriile lor, amici ai dreptului, veghetori, nemitarnici, mulțămiiți cu puține...”.

În continuare „sfaturile” (asupra cărora m-am oprit mai pe larg în vol. II al acestei cărți, în cap. *Literatura parenetică*) devin „reguli”, capătă - ziceam - un plesnet scurt și viguros de porunci de neevitat înscrise într-un „memento” de agendă săptămânală:

- „18. Datoriile de supunere către Împărăție.
19. Cele convenite către Hanul tătarilor.
- 25 Divanuri dese.
26. Mese puține.
27. Distracții puține.
28. Nu răsipi.
29. Nu beții.
30. Vânători puține și nu în locuri depărtate...”.

Dacă le-ar fi cunoscut, Radu Popescu ar fi înregistrat categoric în cronică sa aceste povețe. Ele veneau (pentru a folosi tipul de judecată utilizat de inamicii paternității lui Neagoe Basarab asupra *Învățăturilor*) de la cel care, prin intrigi, stinsese neamul Cantacuzinilor, de la cel care îl trimisese la moarte pe Antim Ivireanul, de la cel care a dovedit o teribilă duritate în raporturile cu

localnicii. „Imaginea” alcătuită de Radu Popescu este, spuneam, una bătută de soare. Dacă citim observațiile altui cronicar, vom vedea că din acel text pleacă spre viitorime chipul unui ucigaș productiv: „dar asupra creștinilor [...] marc turbată [...] pe mitropolitul Antim l-au înecat la Undria, în apa ce să numește Măruța. Mulți boieri mari și al doilea au tăiat, multe case au pustiit și mănăstiri, biruri grele pe țară și pe boieri [...], încât zic că și pe frate-său Ioan-vodă el să-l fi otrăvit...”.

Să rămânem, însă, la „imaginea” cărturarului cu sceptru. (De altfel, nici vehementul critic, din care am citat mai sus, nu-i poate refuza această calitate: „că adevărat au fost un filosof foarte mare...”). Literatură curată - s-ar putea spune. Oricum, parcurgând paginile cronicii rămase de la Radu Popescu și cercetându-i operațiile de „demolare” vehementă (Brâncoveanu, Cantacuzinii) sau pe cele de „edificare” sârguincioasă (Nicolae Mavrocordat), cititorul o va sfârși cu certitudinea că a participat la marea și mult așteptata întâlnire cu un *scriitor* autentic.

174. O „ciudățenie” pe drumul spre istoria unificată: „Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei”

Într-o notă de la sfârșitul studiului (remarcabil întru toate) ce însoțește ediția (și ea remarcabilă) a *Cronicii paralele a Țării Românești și a Moldovei* (vol. I, București, Editura Minerva, 1993), promițând că va lua în seamă (acribie de învățat) două cercetări (unua semnată de Alexandru V. Diță, cealaltă de Ștefan S. Gorovei), consacrate aceleiași teme, apărute la începutul anilor 90, în timp ce masiva sa restituire se afla la tipar, Gabriel Ștrempel admite (întrucât și cei doi cercetători mai sus numiți fac parte tot din tabăra adversă) că nici el nu este foarte sigur că autorul cronicii, a cărei primă imprimare o realiza, ar fi Axinte Uricariul (cărturar în jurul căruia făcuse, în studiul introductiv menționat, o adevărată risipă de erudiție). „Am și eu unele îndoieli - scrie Gabriel Ștrempel (*Ed. cit.*, vol. I, p. XLVIII) - și nu pot jura că Axinte este *sigur* autorul *Cronicii paralele*. Dar deocamdată i-o atribui, căci argumentele *pro* mi se par preponderente”.

Nu toată lumea este, firește, de acord cu acest punct de vedere (sprijinit de editorul evocat cu dovezi demne de luat în seamă). Axinte Uricariul este (și va rămâne, probabil) un autor contestat în ce privește *Cronica paralelă*. Dezbaterea își va urma cursul. Important mi se pare, însă, că un *autor* - Axinte Uricariul sau altcineva - a avut ideea alcătuirii acestui „corpus ciudat” și unic, ca dimensiuni, între cărțile noastre de istorie (G. Ștrempel), o idee ale cărei semnificații trebuie comentate.

Istorie „paralelă” în *Létopisețul Țării Românești și a Țării Moldovei. De viața a prealuminaților domni ce-au stăpânit întru aceste 2 țări, și ce s-au lucrat în zilele lor, și a părților streine, care să megieșesc cu aceste țări, pre largu adunate den multe létopisețe și cu bună îndreptare alcătuit. Precum să véde înseamnă alternarea, la început, a unor secvențe, mai lungi sau mai scurte (începând cu Țara Românească, beneficiară a unui „descălecat” mai timpuriu), luate din cronici consacrate (secvențe în cuprinsul cărora autorul compilației își îngăduie intervenții, completări, parafrazări ori colaționări între mai multe izvoare), iar apoi așezarea în succesiune a unor scrieri întregi (cu rare locuri în care se mai pot constata amestecuri ale autorului).*

În partea de început, lucrurile arată cam așa (aici și mai departe mă folosesc de: Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, vol. I-II, ediție de Gabriel Ștrempele, București, Editura Minerva, 1993, 1994):

„Valahia

6891, 1383. Domn 5. Domnie 5. Mircea Vodă 1 Bătrânul,
frate cu Dan Vodă 1. Cap 5.

Acestu Mircea vodă Bătrânul au fost frate cu Dan vodă, de carele am scris mai sus, și nepot lui dispot Lazar, careli au avut mare război cu Baezit, beiu de la Nicopole, pre apa Ialomiții. Și au biruit Mircea vodă pre turci, perind mulți turci, și i-au gonit peste Dunăre, în ceia parte.

Mai avut-au și alte multe războaie Mircea vodă cu turcii, de carele pre larg nu însemniadză. Numai după cum scrie Saidin istoricul, la viața lui sultan Baezit întâi, ce-au fost al 4[-lea] împărat a otomanilor, după tată-său, sultan Murat, cel întâi cu acest nume, arată că acest Mircea vodă au fost supus și birnic Împărăției Turcești [...].

Făcut-au Mircea vodă și svânta Mănăstire Coziia din ținutul Vâlcii; așjidirea și altă mănăstire, Cotmeana, den ținutul Argeșului. Murit-au Mircea vodă în domnie și l-au îngropat în mănăstirea sa, la Coziia, domnind ani 29.

Moldavia

6896, 1388, Domn 6. Domnie 6. Roman Vodă 1,
fiul lui Coste Mușatin Vodă și frate cu Pătru Vodă 1. Cap 6.

Acest Roman vodă au descălecat târgul Romanului și au mutat scaonul țării la Roman. Și de pre numele său să numește târgul Romanul, unde și cetate au fost făcut; și surpând-o apa Moldovei, au cădzut în apă. Așjidirea și Mănăstirea Pobrata el au zidit-o întâi de piatră, care pre urmă, după ce s-au răsipit, în locul acela au zidit-o alți domni, pre urmă, precum iaste scris înainte [...].

Avut-au Roman vodă 6 fii, anume: Alexandru, Bogdan, Ștefan, Mihail și Iurga și alt Alexandru; pentru cari, de un Alexandru sin Roman vodă scrie Miron logofătul în létopisețul său cum să fie Alexandru vodă cel Bătrân. Iară noi aceasta și mai aiave am adevărit din hrisoavele lor și din pomelnicile vechilor mănăstiri, atât pintru Alexandru vodă cel Bun, cum că iaste fiior lui Roman vodă, însă prin socotiala domniilor lor cel mai mic fiior, având 2 fii cu acest nume; cât și pintru alți fiiori a lui Roman vodă iarăși nici un istoric nu i-au putut adevări pre toți anume, necercând uricile. Iară noi i-am aflat anume scriși în uricul fratelui lor cel mijlociu, a lui Ștefan vodă, care uric s-au aflat iară la Pobrata".

Mându - se vede - este Axinte (dacă el a fost autorul acestei cronici) de contribuțiile sale la lămurirea unor chestiuni încurcate. Apelul la „hrisoave”, „urice” și „pomelnice” este fundamental, priceperea de a le afla, de a le citi și de a le interpreta îl definește pe istoricul riguros. Chiar în fragmentul de mai sus, unde eu am pus croșete, se face trimitere la un uric al lui Roman vodă, descoperit la Mănăstirea Probota, cu ajutorul căruia este redat „titulușul” voievozilor Moldovei (aport istoriografic capital): „Aflatu-s-au și un uric al său la Mănăstirea Pobrata, scriind titulușul său așa: Marele, singur țiitoriu, cu mila lui Dumnedzău domnu Io Roman voevod, stăpânitoriu Țărâi Moldovei, den plaiu și până în mare. Iară la svârșitul uricului dzice că s-au scris acea carte la cetatea sa, în Roman, însămnând într-acel uric și pre doi fii ai săi, Alixandru și Bogdan”.

Și Dosoftei cercetase uricile de la Probota (remarcabil depozit al vechii diplomatice moldovenești). Citează și el „intitulatio” dintr-un act (din anul 6900) al lui Roman Vodă (formulă identică acelei transcrise în *Cronica paralelă*), doar că Dosoftei o face în slavonă - „Am cetit în uricu lui scris așa: Velikii samodržavnik gospodin Ioan Roman voevoda obladaestumi zemleju moldavskoi ot planini do morș” - și introduce în cronograful lui Kigalas, pe care îl traducea (este o ipoteză), un remarcabil „paragraf” de istorie românească: „Acesta-i tatăl lui Alexandru-Vodă cel Bătrân, ce-au făcut Bistrița, și Rădăuții episcopie, și Moldovița ș-alte multe. Maică-sa o cheamă Anastasia. Acesta-i Alexandru, tată lui Bogdan, ce-au perit la Râuseni. Și acest Bogdan este tată lui Ștefan-Vodă celui Bun, ce s-au bătut cu sultan Baiazit...”.

Izvoarele pe care le-a folosit autorul *Cronicii paralele* (mai bine zis - scrierile pe care le-a „decupat” el) au fost identificate. Operația a fost desăvârșită, cu acribia-i cunoscută, de Gabriel Ștrempel, editor al textului (apelul la studiul introductiv cu care a însoțit cele două volume masive publicate la Editura Minerva rămâne obligatoriu pentru cititorul dornic de o informare temeinică). Pentru Țara Românească, urmărind evenimentele scurse între „descălecatul” lui Radu Negru și anul 1724, au fost folosite *Istoriia Țărâi Rumânești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul*

Cantacuzinesc), cu utilizarea intensă a cronicii lui Matei al Mirelor și cu integrarea știrilor furnizate de „faimosul” comis Iștoc (pentru anii 1658-1665) și *Istoriile domnilor Țării Rumânești* (de la anul 1665 înainte), text atribuit - am văzut - de unii cercetători lui Radu Popescu, împărțit de alții într-o *Cronică a Bălenilor* (pusă pe seama unui anonim) și o *Cronică despre Nicolae Mavrocordat*, redactată cu siguranță de cel ce va deveni monahul Rafail. Lucrurile Moldovei, într-o „istorie” ce începe cu Dragoș (cărui, întemeiat pe informații adunate „din toate istoriile”, autorul îi atribuie o „coborâre” din neam de nobili) și merge până la 1716, sunt povestite, pentru partea veche după *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601* de Nicolae Costin. A fost foarte „ascultător” Axinte față de cel care îi fusese șef în cancelaria Moldovei. L-a completat, ce e drept, ici-colo, cu pasaje din letopisețul lui Ureche (pe care feciorul lui Miron Costin le lăsase la o parte), dar n-a omis mai nimic din ceea ce îi propunea izvorul, nici măcar acea privire asupra ceremonialului încoronării la polonezi (*Aicea am socotit a fi cu cale a să scrie orânduiala și obiceiurile leșilor când fac și rădică craiu nou*) cu care Nicolae Costin întrerupea, complet nemotivat, domnia lui Ștefan cel Mare. Au mai fost puse la contribuție *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace* de Miron Costin, *Cronica anonimă a Moldovei de la 1661 la 1709* („Pseudo-Nicolae Costin”), povestea primei domnii moldovene a lui Nicolae Mavrocordat în relatarea lui Nicolae Costin și faptele petrecute în vremea celei de-a doua șederi a fiului lui Alexandru Exaporitul pe tronul Moldovei, istorisită de Axinte Uricariul. Se cuvine să adaug „corpusul” de acte pe care autorul le-a consultat pentru întregiri, corijări și îndreptări. De câte ori se întâmplă așa ceva, fie că pune o genealogie într-o nouă lumină (adresându-se *Pomelnicului Mănăstirii Bistrița*), fie că „reașază” rândul domnilor pe tronul țării, o remarcă (din care nu lipsește satisfacția celui ce a despuiat *toate* sursele, satisfacție de învățat care acordă confiență documentelor emise de cancelarie) nu lipsește: „De acest Pătru Vodă așa am găsit scriind la toate létopisățile, că au fost ficior lui Ștefan vodă și nepot de fiu lui Alexandru vodă. Iară la cercarea uricilor, ce-am făcut noi, am aflat cum un Pătru vodă ce-au fost într-acest vlet, ce scrie și la létopisăță cum că au fost ficior lui Alexandru vodă, și din vrême că alt Pătru vodă n-au mai fost la acia vrême făr-de acesta, mai de credzut sânt uricile lui, decât létopisățile”.

După Nicolae Costin, pe care îl confundă în dese rânduri cu tatăl său, Miron (de la care preia lungul „excurs”, util, cred, *Pentru crijéci ce niam au fost și de unde s-au izvodit în Țara Leșască* etc.), autorul *Cronicii paralele* face din Alexandru cel Bun „începătorul bunelor fapte, atât la celi politicești, cât și la celi besericești”, organizator al țării și dătător de legi, întemeietor al eparhiilor episcopale și „orânduitor” al „sfatului” domnesc cu toate rangurile și funcțiile sale. *Aula* (Regnum) și *Ecclesia* (Sacerdotium), cele două instituții

fundamentale, au aflat în acest Mușatin un spirit european, deschis către o politică de avengură, decis să înalțe rangul țării pe care o conducea. A trimis, poate (Ureche, citat aci, are drept izvor un „hronograf grecescu”), reprezentanți la „săborul” de la „Florintina, la Țara Italiei”, născător - în opinia autorului - al conflictului („mare price”) „între besérica apusului și între besérica răsăritului” și a „shizmei”, „adecă dezlipire, sau dejghinare între beserici”; a binemeritat laudele lui Andronic Paleolog, în trecere spre Constantinopol, vizită în urma căreia din capitala Bizanțului vor sosi în Moldova daruri imperiale („coronă împărătiască și alurghidă” pentru voievod, „o svântă icoană făcătoare de minuni”, „mitră” și „sacos” pentru mitropolitul Iosif, o altă „svântă icoană în care iaste chipul svintei Anii, maica Precistii iarăși făcătoare de minuni” pentru soția domnului) și se va realiza scoaterea mitropoliei Moldovei de sub „ascultarea” arhiepiscopiei de Ohrida.

Mare amator de „lucruri streine” (atunci când le găsește prin izvoarele sale), dispus, altfel zis, să cerceteze și să cunoască istoria „celorlalți”, aplecare ce ni-l descrie ca pe un digresiv (căci, altfel, ar fi putut renunța ușor la sugestiile surselor), dar un digresiv „controlat” (știind adică să se replieze: *Aicea ne întoarceam la rândul istoriei noastre* - zice el, dezmeticindu-și cititorul), autorul *Cronicii paralele* nu disprețuiește un „anecdotic” de bună calitate (de speță neculciană), cu rostul lui (căci este vorba de „anecdote istorice”) în desfășurarea povestirii: „Iară și aceasta nu am trecut a nu însămna, cum s-au tras cuvântul den om în om pentru acești doi domni, atât pentru Ștefan vodă, cât și pentru Ciubăr vodă. Dzik că pre acest Ștefan vodă să-l fie omorât boiarii săi. Și au făcut hotărâre boiarii, pre cine vor afla de dimineată la poarta cetății, pe acela să-l facă domn. Și aflând dimineata, la poartă, pre un bătrân cu un ciubăr, numaidecât l-au rădicat domnu și i-au dzis: Ciubăr vodă”.

Dacă vremea când a fost scrisă, compilată mai bine zis, *Cronica paralelă* este greu de precizat (Gabriel Ștrempele nu este de acord cu datarea propusă de Ioan Șt. Petre, autor al unei monografii consacrate lui Axinte Uricariul: „În domnia lui Grigore Ghica, poate între anii 1727-1731, Axintie Uricariul a copiat o parte dintr-o mare compilație de cronici moldovene și muntene: o istorie monumentală pentru acea vreme...”, avansând, la rândul-i, anii din „jurul” lui 1722), poate și din pricină că nu este încă elucidată chestiunea paternității, mai toți cercetătorii care s-au aplecat asupra acestui text sunt de acord, în declarații lipsite de echivoc ori mijlocit, că textul acesta - cu aerul lui inedit în câmpul istoriografiei românești din acel timp și cu dimensiunile sale impresionante - trebuie pus, ca gând generator, pe seama lui Nicolae Mavrocordat. Greul atât de învățat, prețuitor al istoriei, putea nutri dorința de a avea în bibliotecă (G. Ștrempele este chiar convins că autograful cronicii s-a și aflat acolo) o carte care să povestească faptele din cele două Țări Române peste

care se nimerise să domnească. Și dacă admitem opinia din ultima vreme a lui Ștefan S. Gorovei („Chiar dacă începuturile documentării pentru marea compilație [ms. 2591+5367] și chiar ale redactării într-o primă formă s-ar plasa, eventual, în vremea domniilor lui Nicolae vodă Mavrocordat și din inițiativa sa - adică oricum înainte de 1730, când moare acest domnitor - mi se pare, azi, că trebuie să luăm în considerare și presupunerea că forma în care scrierea ne-a parvenit datează - cel puțin în ceea ce privește începutul - tot din prima domnie moldovenească a lui Constantin vodă Mavrocordat [1733-1735]...” - *Între Vasile Buhăescul și Vasile Buzilă. O problemă de „paternitate” literară*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, XXV, 1988, p. 447), *ideea* alcătuirii *Cronicii paralele* (text ce a interesat, de vreme ce, după el, s-a făcut redacția prescurtată a lui Vasile Buhăescul) rămâne în mediul, atât de fertil pentru treburile culturale, al familiei Mavrocordaților.

175. Un catalog al grecilor iluștri (alte cronici în limba greacă și un „semn de întrebare”)

A scris foarte mult Constantin Daponte, un adevărat levantin (se naștea, prin 1713 sau 1714, în insula Scopelo, într-o familie cu destulă stare - tatăl lui a fost o vreme consul al Veneției; data morții o știm cu precizie: 4 decembrie 1784), călător prin Turcocrăție, în căutarea unui rost, adăpostit ani mulți în Țările Române, slujindu-i pe fanarioți, observându-i, interesându-se de trecutul locurilor unde i-a fost dat să viețuiască. A ajuns în Valahia prin 1731, în suita lui Mihail Racoviță. Îi va fi apoi secretar lui Constantin Mavrocordat (în care calitate copiază, în 1741, traducerea în neogreacă, făcută de Hrisanth Nottaras la cererea stolnicului Constantin Cantacuzino, a cărții despre ceremonialul aulic bizantin atribuită lui Kodinos), însoțindu-l când în capitala Moldovei, când în cea a Țării Românești, scriind mereu (ne spune că a învățat carte, continuând, cu Gheorghe Hrisogon, niște studii începute, poate, în insula sa natală, la Mănăstirea Sfântul Gheorghe din București, unde a și locuit o vreme), adunând cărți și manuscrise (a fost un remarcabil colecționar și „editor” de texte), încântându-l pe vodă cu talentul lui de improvizator de stihuri. Și tot în această vreme a învățat foarte bine românește, cercetând cu siguranță cărțile de istorie ale locului. Spun lucrul acesta întemeiat fiind pe prezența masivă a „știrilor românești” (prezență dominantă aproape) în cronică pe care Daponte o scrie în grecește despre evenimentele scurse între 1648 și 1704. Judecând după titlu - *Istoria întâmplărilor pe timpul împărăției lui sultan Mehmet pașa, când era epitrop bătrânul Chipruli Mehmet pașa, până la împărăția lui sultan Ahmet, fiul acestui sultan Mehmet, pe când era epitrop atuncea Damat Hasan pașa* -, spațiul populat de aceste evenimente ar fi trebuit să fie cel al Imperiului

ce a zidit-o lângă București și a afierosit-o Sfintului Mormânt"), dar apăsarea pare a fi așezată (și la Daponte nu e de mirare) pe instruire, pe gloria adusă de cercetarea și alcătuirea cărților. „Renumit și pentru înțelepciune ca nimene altul dintre domni, și pentru cartea *Despre oficii* (o am [precizează satisfăcut cronicarul]) ce au compus-o elinește și latinește și le-a imprimat pe amândouă. Acesta, pe lângă altele, are și altă scriere mică până la trei coale. A căriia titlu este: *Dialog despre viață și moarte. Persoanele acestuia: oameni materialști și iubitori de lume, moartea, judecătorii, sufletele oamenilor înțelepți. Oamenii*". Mavrocordat este „amestecat" și în prezentarea lui Mitrofan Grigoras (locuitor o vreme al Bucureștiului, unde Daponte îl găsește prin 1730 și îl află la o vârstă matusalemică: „[...] atunci am cunoscut pe Mitrofan, mă întâlneam cu el și însuși el îmi spune că era de una sută patru ani. Și n-a trecut timp și s-a sfârșit"), autor nu numai al unei cronici (pe care o voi evoca mai la vale), ci și al altor texte. „Acesta are - zice Daponte - epigrame la cartea lui Neculai Vodă, *Despre oficii*, și epistole către el...". „Le am și eu aceste și epistolile" - își dezvăluie încă o dată orgoliul de colecționar Daponte și îi spune cititorului că acel Grigoras (condeier productiv: „are o epigramă [...], și canoane, și prosomii la mulți sfinți și diferite sărbători") s-a aflat cu Mavrocordat într-un fel de polemică. Combaterii tutunului („ocară") întreprinsă de Mavrocordat într-o „diatribă", încă la Stanbul, Grigoras care fuma enorm și juca table (D. Russo, *Studii istorice greco-romane*, vol. II, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II", 1939, p. 412), i-a răspuns printr-o „Laudă nicotinei, adecă tutunului".

Prețuitor al cărțurilor și al cărții (exultând când trebuie să facă, în cronică, „portretul" câte unui dascăl: Sevastos Trapezuntul [adică Sevastos Kyminitis, rector al Academiei Domnești, teolog consumat - Antim l-a rugat să „verifice" *Manualul despre câteva nedumeriri*, al lui Ioannes Kariophilés], „profesor școalei domnești din București pe timpul marelui Brâncoveanu, care-l iubea mult pentru multa lui învățătură și l-a pus mai sus de toți boierii"), iubitor și producător, ziceam, harnic de poezie (copiază în text *odele* lui Hrisogon și versurile „carcinice" și „omerocentrice" ale aceluiași, compuse „Spre lauda lui Nicolae Mavrocordat" și în cinstea lui Constantin Mavrocordat - vezi D. Russo, *op. cit.*, vol. I, p. 316), Daponte nu-și uită propriile „aventuri" și îi stimează îndestul pe românii în mijlocul cărora a trăit un șir de ani.

*

O *Cronică a Țării Românești* a scris și pomenitul mai sus Mitrofan Grigoras, cel cu care Nicolae Mavrocordat se afla - zice D. Russo (*op. cit.*, vol. II, p. 412) - într-o „dușmănie literară" (un *dialog* în manieră antică al lui Mavrocordat îl așeza pe Grigoras, bîrfitor, fumător și bețiv, între depravații

Stanbulului; elogiului adus tutunului, viitorul voievod îi va răspunde printr-o epistolă devastator de vulgară, dar redactată în „limba pură atică” - D. Russo, *loc. cit.*). Cu omorârea lui Constantin Brâncovcanu, pusă la cale de Cantacuzini, nelegiuirii care au făcut din perfidie o politică a familiei lor, începe cronică lui Mitrofan Grigoras. Evenimentele sunt urmărite până în 1716, când, în locul lui Nicolae Mavrocordat, răpit de „nemți” și dus la Sibiu, pe tronul țării vine Ioan Mavrocordat, un fel de trimis divin, salvator și „descălecător” al țării. Lăudat pentru cărturăria sa, Nicolae Mavrocordat este înconjurat cu pete închise de culoare pentru fiscalitatea exagerată cu care a secătuit țara. Pentru acest grec, martor al evenimentelor (jafurile la care s-au dat imperialii în București au descrieri convingătoare), Avramios, cel care face jocul conspiratorilor spre a-l speria pe Mavrocordat este un profesionist al uneltirii, iar lui Antim Ivireanul, aflat aproape de centrul complotului, i se atribuie toate calitățile unui îndemnător la răscoală, ale unui destabilizator (D. Russo, *op. cit.*, vol. II, p. 417), cu dreptate - prin urmare - pedepsit („Pentru toate acestea Antim a fost maltratată de soldați și a fost osândit prin porunca împărătească la surghiun. Când intra la curte în rădvan, ca de obicei, ca să se întâlnească cu domnul, soldații turci l-au oprit, l-au dat jos din rădvan și, smulgându-i barba și părul capului și târându-l jos, l-au închis într-o căsuță a curții ca să-și aducă aminte de tot ceea ce făcuse. Și de acolo, după puțin timp, luându-l în primire oamenii, cari erau rânduți să-l ducă în surghiun, au și pornit. Însă porunca, prin care era osândit la moarte, a întârziat pe drum. Până la Enos mai era în viață nenorocitul Antim, dar după aceea, cum se spune, a fost aruncat în mare și a fost acoperit de *valul întunecos*” (după D. Russo, *op. cit.*, vol. II, p. 443).

„Nu știu dacă în întreaga istoriografie românească - nota D. Russo (*op. cit.*, vol. II, p. 465), învățatul la ale cărui contribuții am apelat până acum în atâtea rânduri - mai este un eveniment atât de des și de amănunțit povestit, cum e cazul cu biruința repurtată de Mihai Racoviță împotriva Nemților în anul 1716-1717. Trei cronicari contemporani, Neculce, Pseudo-Muste și Pseudo-Amiras, au descris-o pe larg în șirul povestirii lor, o cronică anume s-a alcătuit pentru a o veșnici în toate amănunțele ei, și ceva mai mult: între Galata și Cetățuie, unde s-a dat lupta, s-a făcut o movilă peste trupurile dușmanilor căzuți, și alături de ea s-a ridicat un ciardac și o cruce de piatră de dimensiuni colosale pe care s-au săpat slove, transmițând cu vocea lor lapidară izbânda lui Mihai Racoviță împotriva Nemților”.

Un grec, Nicolae Chiparissa, a scris o cronică despre aceste lupte cu austriecii (text editat de Legrand, în 1888, și de C. Erbiceanu în același an) și compunerea sa și-a aflat destul de repede un traducător în românește: versiunea românească, intitulată *Istoria primejdiilor și a războaielor ce s-au tâmplat în*

Țara Moldovii, în anul 1716, în a treia domnie a prealuminatului și preamăltatului și cu toată bunătate și vitejie împodobitului Domn Io[an] Mihai Racoviță Voevodă, se păstrează în ms. rom. nr. 157 dc la B.A.R. Dat fiind că tălmăcitorul nu mărturisește cum că ar fi tradus din grecește, în știința românească s-a iscat o mică discuție privind problema originalului (grecesc sau românesc?). Deși era înclinat să creadă că redacția primă a fost cea grecească, Nicolae Iorga a ridicat totuși chestiunea unor *românisme*, prezente în compunerea lui Chiparissa, posibile „semne” ale unei transpuneri. Într-o dovedire foarte strânsă, făcută pe text și cu argumente solide, D. Russo a pulberat aceste îndoieli.

Cronica, încărcată de reminiscențe clasice,, în special homerice (care l-au pus la grea încercare pe traducătorul modern Al. Suțu, autor al unei tălmăciri proaste - zice D. Russo), a fost scrisă de Nicolae Chiparissa. Apropiat de curte, autorul reproduce scrisori, „reface ” discuții și discursuri, dă detalii ce nu apar în alte izvoare, face din Constantin Ipsilanti (fost retor al Patriarhiei ecumenice), postelnic sub Mihail Racoviță, hatman apoi în timpul lui Grigore al II-lea Ghica și strateg recunoscut, eroul adevărat al cronicii. Domnul este, firește, elogiat și el (convenția era de neclintit), chiar și pentru faptul că și-a alcătuit un anturaj din nobili greci, „învățați și culți, printre cari strălucea postelnicul Ipsilanti” (D. Russo, *op. cit.*, vol. II, p. 473). Mijloacele, cele ale „izolării prin comparare” și ale „unicității sublime”, n-au depășit deloc posibilitățile vechiului tălmăcitor:

„Pentru că singur Măria Sa într-o osăbită socoteală între acești vremi înflorești ca un trandafir, lucești ca un luceafăr, luminează ca un soare în mijlocul domnilor până ce pentru slăvitile sale fapte și pentru destoinicia de laudă ale sale vitejiia, și pentru atâta și de multe feliuri bunătăți, abia Omirul cel întru Elîni mare dascăl făcătoriu de stihuri elinești ar putea să laude pre Mărie Sa cum să cade” (ms. nr. 157 B.A.R., ff. 23r-24r).

„MĂRUNȚII”

176. Alt admirator al Ghiculeștilor („Pseudo-Enache Kogălniceanu”)

Intitulând acest capitol *Mărunții*, fac (și nu pentru prima oară în această carte) o serioasă concesie tradiției, fiindcă scriitorul, în care, lui Mihail Kogălniceanu i-a plăcut să vadă (iar cercetătorii din vremea modernă nu l-au prea contrazis) un înaintaș al său (Enache Kogălniceanu a fost frate cu bunicul marelui istoric și om politic), nu este de tot „mărunt” (sau „minor”). Chiar dimpotrivă.

S-a arătat a fi un mare amator de cărți, un „adunător” de cărți, acest Enache Kogălniceanu. Avea în biblioteca sa - o bibliotecă de boier învățat (studiasse - ne spune Ariadna Camariano-Cioran, *Les Academies princieres de Bucarest et de Iassy et leurs professeurs*, Atena, 1974, p. 304, 354 - la Academia Domnească, știa bine grecește) - o copie a *Letopisețului Cantacuzinesc*, avea *Letopisețul* lui Grigore Ureche, *Letopisețul Slovenilor Iliricului*, *Misiei cei de sus și a Misiei cei de jos*, avea volume tipărite în limba greacă. Își nota cu grijă de la cine le-a cumpărat și cât l-a costat fiecare. Se așeza câteodată să le prescrie pe unele, așa cum s-a întâmplat cu letopisețul ce povestea, în continuarea lui „Pseudo-Amiras”, evenimentele scurse în Moldova între anii 1733 și 1744 (azi ms. nr. 62 de la B.A.R) - dând o bază astfel atribuirii de mai târziu -, făcea numeroase însemnări pe foile altora (arătând o veritabilă aplecare spre consemnarea faptelor, a „întâmplărilor” lui și a „întâmplărilor” țării). Dar nu el a compus letopisețul pe care l-a publicat Mihail Kogălniceanu în al III-lea tom al *Letopisișilor Țării Moldovii* (Iași, 1846, p. 191-286). A arătat lucrul acesta convingător Constantin Giurescu (*Pseudo-croniciari. I. Enache Kogălniceanu*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, II, București, 1916), demonstrând că manuscrisul autograf al lui Enache (pomenitul deja ms. 62 de la B.A.R.) nu reprezintă versiunea originală a cronicii (care a mai fost transcrisă în cel puțin două rânduri; un izvod s-a răstrat; sub cota V-25 el se află azi la Biblioteca Universitară „Mihail Eminescu” din Iași), ci doar o copie. Argumentul care hotăra paternitatea lui

Enache Kogălniceanu asupra textului a fost și el demontat de Giurescu. Din motive care scapă astăzi, Mihail Kogălniceanu a schimbat câteva vorbe într-un loc din ms. nr. 62, făcând dintr-un „personaj” un „autor”. În ms. nr. 62 (autograf, scris prin 1789-1795) lucrurile arată astfel: „și înștiințându-să domnul *din* Enache Kogălniceanu ce *era* comis al doilea atunce...”, în vreme ce în ediția din 1846 (și mai târziu, în retipărirea din *Cronicele României*) apare o limpede definită persoană I (vezi vorbele tipărite cu cursive: „și înștiințându-să domnul *de la mine*, Enache Kogălniceanu, *ce eram* comis al doilea atunce... (*Letopisișile...*, tom. III, p. 237-238). Și așa, printr-un fals, s-a născut un cronicar... Cu o „viață” destul de lungă.

Aurora Ilieș, îngrijitoarea plină de merite a ediției moderne a cronicii (a utilizat ms. V-25 Iași), intitulând-o *Letopiseșul Țării Moldovii de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod [1733-1774]* (București, Editura Minerva, 1987), a dus mai departe șirul de argumente ce interzic acceptarea ca autor a lui Enache Kogălniceanu. Întâi, cele de ordin cronologic. Din „autobiografia” pe care o include ms. nr. 62 B.A.R., aflăm că, în a treia domnie a lui Constantin Mavrocordat, adică prin anii 1748-1749, Enache Kogălniceanu era „copil de casă”, paj, adică (slujbă pe care o primise încă de prin 1745-1746: „am intrat în Curte mării sale în slujba copilării din casă, la let 7254 di am slujitu cu dreptate până au vint iar mărie-sa Ion Gligorie Ghica vodă și iar am în slujba copilării din casă...”), ajungând comis al treilea abia sub Constantin Cehan Racoviță. Autorul cronicii era, în aceeași vreme, adică în 1748-1749, instalat într-o slujbă în ale cărei îndatoriri intra și strângerea dărilor (la adunarea acestora un „paj” nu putea fi trimis). A văzut singur spectacolul foametei teribile ce a urmat invaziei lăcustelor: „Nu putem arăta ce nevoi era de foamete [...] mi s-au tâmplat și mii de am văzut cu ochii în câteva sate la ținutul Botoșanilor, fiind eu orânduit cu slujbă domniască acolo iarna, feșile lor sămăna a fi ferte și nu putē grăi de slabi [...]. Am mai văzut și la Cernăuți într-un sat la casa preutului [...] bucate de săc ni-au găsit, iar în loc de pâni ni-au scos mălai de ghindă și am mîncat câte o bucățică mică cu toții” (folosesc, aici și mai departe, ediția Aurora Ilieș, citată supra).

Există apoi și o despărțire în atitudine. Enache Kogălniceanu (cel care în însemnările sale cu caracter autobiografic, unele făcute cu cerneală roșie, spre a ieși în evidență, ne-a lăsat destule știri despre drumul vieții sale) a fost „omul de casă al lui Constantin Cehan Racoviță, pe care-l urmează și în domniile din Țara Românească și în exil” (Aurora Ilieș, *Studiu introductiv la ed. cit.*, p. X; dovada este a lui C. Giurescu, *op. cit.*, p. 43). Sunt limpezi semnele care ne arată - în text - că autorului cronicii (dacă nu cumva a fost vorba de mai mulți scriitori) îi erau aproape de suflet interesele Ghiculeștilor.

Autorul a scris, folosind și „izvoade” (despre domnia întâi a lui Constantin Mavrocordat, parcimonios consemnată, el zice: „În zilele acestui

domn ce s-a fi lucrat nu știm, că n-am găsit nicăiri scris") dându-ne a înțelege existența unor astfel de „auxiliare” în alte rânduri, dar ignorând atât letopisețul lui Ion Neculce (cu care povestește în comun faptele unui deceniu întreg), cât și *Cronica Ghiculeștilor*, începând, probabil, după încheierea războiului ruso-turc din anii 1768-1774. Pe acest cronicar (el nu l-a citit, ziceam, pe Neculce, dar nu trebuie să-l învinovățim, fiindcă letopisețul aceluia a început să fie „publicat”, prin copiile făcute de Ioasaf Luca, nepotul lui Neculce, abia în anii 70 ai veacului al XVIII-lea) care scrie - cu har, uneori - folosind texte (dacă nu cumva el doar a „asamblat” niște izvoade preexistente - opinie expusă în treacăt de Aurora Ilieș) și adunându-și știrile din amintirile unor „martori” (formulări precum „zic” ori „spun unii”, îi indică pe informatori), ar trebui să-l căutăm - crede Rodica Șuiu (*Dicționarul literaturii române...*, p. 502), găsind o „anume culoare” în înregistrările sale - printre boierii mărunți. Dar nimic mai mult...

Într-o Moldovă secătuită de biruri, și de pretențiile unor suzerani imprezizibili, pustiită de năvăliri, călcată de armate străine care își fixează aici câmpul exercițiilor lor marțiale („creștinii” și „păgânii”) - nimic nou, s-ar zice, față de veacul precedent -, încep să se întâmple unele lucruri. Cronicarul - abilitat, prin lecturi și voiajuri, să depășească un spațiu cu determinări locale; știe să definească într-o construcție „făptura de Țarigrad”, adică trăsături ale stilului arhitectonic stambuliot transferate în Moldova - nu trece cu vederea aceste prefaceri. Constantin Mavrocordat, din a cărui primă domnie autorul nu-și „aduce aminte” decât incendiul catastrofal care, „începând din Armenime, de lângă bisărica ce mari a lor, mergând focul spre mormânturile turcilor”, a mistuit „mai giuătate de oraș, casă multe neguțitorești...” și faptul că „pe acest domnu nu-l iubea țara, căci domnu era făr-de noroc”, se arată, în următoarele sale apariții moldovene, un adept al reformelor. Noutăți instituționale - dregătoria de „ispravnic”, de pildă, despre care cronicarul bombăne că ar fi o „muștră” adusă din Țara Românească -, o fiscalitate echilibrată pe categorii sociale sau profesionale, introducerea unui acces liber (și conturbator al vechii ordini - crede autorul) la actul de justiție („Ușile divanului era deschisă și multă vorbă cu prostime avè, cât atâta le didesă obraz cât nu putè nime din boieri ca să zică măcar cât de puțin lucru vreunui țăran, că îndată striga la vodă și pentru un lucru de nimică a unui țăran cât de prost, făcè pe un boieri mari mascară, și îl închidè”), supravegherea spiritului de dreptate („Și mai dedesă o poroncă în țară ca să nu fii volnic nime a lua cuiva măcar un ou făr-de bani, nici slujbașu, nici altul nime”). În a treia domnie, Constantin Mavrocordat „au scornit că nu trebui boerii să aibă vecini pin satele lor”, desființând - în urma unor „cercetări” în cadrul unui „sobor în mănăstire Trisfetitele” - „vecinia”, zdruncinând serios o feudalitate încăpățânată („Atunce au poroncit vodă cu mari hotărâri să nu mai fie vecini de aice înainte...”), deși

decizia finală n-a putut ocoli un compromis major. Nemulțumit pare a fi cronicarul (sau, în tot cazul, foarte sceptic cu privire la finalitate) și de încercarea voievodului de a introduce ordine în lumea slujitorilor bisericii: respectarea, sub control, a ritualului ortodox („începură Constantin-vodă a orânduî preuți învățați, de umbla prin toate ținuturile și prin toate satele, ca să vadă ce fel de cetanii fac pe la biserici”), alfabetizarea slujitorilor cultului (înspăimântătoare - zice autorul - și în sine - „nu putem scrii ce frică trăgè beții preuți și diiaconi, că să apucasă la bătrânețe să-i înveță carte” -, și prin consecințele arătate recalitranților, amenințați că vor fi puși „în bir cu țărani, ca să plătească și ei bir ca și în altă țară”), „reciclarea” forțată (de notat ca izbândă literară, căci produce „hazul prin febricitare”) a corpului preoțesc („Mai didesă poruncă de strângè toți preuții, diiaconii orașului, la biserica curții și după ce-i hăga dimineața în biserică, punè ciuhodari la ușă și nu lăsa nici pe unul să iasă afară, puindu-le un preot ce-l avè mărie-sa învățat la carte grecească și româniască, de să suè în anvona de la cetie după cum să cadi a ști fieșticari preot orânduiala bisăricii și a botezului și a ispovedaniei”. „Împinși” cu obstinație către carte de un voievod (straniu prin „evlavia” sa) ce avusese grijă să aducă toate cele trebuincioase propensiunii instrucției și unei slujiri corespunzătoare („Poroncit-au de au adus și cărți pi-nțales din Țara Românească, căci în Moldova nu să afla Evanghelii, Apostole și Leturghii... ”), slujitorii altarului fac gestul achiziției cărturărești de frică: „De cari foarte să spăriesă preoții și cari nu prè știe carte, să apuca de învăța de al doile carte...”. O realizare a acestei campanii neînțelese de elevare „prin poruncă” pare a accepta și scriitorul nostru (atât de preocupat de măsurile stresante luate de Aulă): înființarea tipografiilor care să scoată „cărți pe înțales”. „Și așa s-au apucat [mitropolitul și episcopii] de au făcut stanbă și de atunce și păr-acmu lucrează acè pomeniri în pământul Moldovii. Cari, la aceasta au lăsat mari pomenire în țările aceste”.

Chiar dacă unele „întreprinderi” voievodale de asanare economică (eliminarea „lazilor” - „ladzäle”, „lajii” -, turcii excesivi rezidenți în Moldova) sau morală (precum eradicarea prostituției: „Lângă alte pomeni, au socotit domnie și aceasta, ca să rădici femeile cele răle din pământul acesta, cari sint făr-de bărbați. Și așa dând poruncă, au strânsu mai bini de 80 de mueri și le-au închis la Sfete Gheorghii, la Mitropolie, țiindu-le multă vreme închisă acolo, de murè de foame...”) sunt aplaudate sau înregistrate neutru, e limpede că între măsurile înnoitoare luate de Curte și spiritul scriitorului nostru, un om al Timpului Vechi, nu există comunicare. Vodă Constantin Mavrocordat (a cărui principală preocupare, atunci când se află la Iași, era redobândirea tronului Țării Românești, spațiu mult mai generos din multe puncte de vedere) circulă prin cronică purtând acea „etichetă” lipită încă de la prima sa domnie: „Pe acest domn nu-l iubiè țara, căci era domnu făr-di noroc”. Și autorul, care nu-și ascunde insatisfacția produsă de unele demersuri ale domnului (consonantă,

semnificativ, cu grija capuchehaialelor de la Stanbul, care îl sfătuia pe vodă să-și tempereze comportarea și să părească „dreptatea nemăsurată și exagerată”, extrem de păguboasă - vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Reprezentanța diplomatică a Moldovei la Constantinopol [30 august 1741 - decembrie 1742]*, București, 1985, p. 129-130), caută confirmări. Și le găsește în vechiul și mult utilizatul (căci se afla mereu la dispoziția scriitorilor) „sistem de semnalizare”, care furnizează, deopotrivă, premoniții și legitimări. O „mari săcită”, întâi, ca și în prima domnie, „cât să spăriesă lăcuiitorii”, combătută prin slujbe și „moliftele cele de ploai” (cronicarul uită brusc ghinionul ce îl urmărea pe vodă și declară: „De noroc era acest domn, că cu toate rugile ce făcè, milostivul Dumnedzău au tremes ploai prea multă”); o năvală a lăcustelor apoi („au tremes Dumnedzău urgie sa asupra aceștii țări”) - „Pe unde să punè, rămânè locul negru, ca când n-ar fi fost sămănat nimică nicodată, sau grăe de era, sau vii, sau mălai, sau păpușoi, sau păduri, de era înfrunzită, niagră rămânè, părè că-i uscată” -, dezastru în fața căruia remediul ecleziastic s-a dovedit ineficient („iar în zădar s-au ostinit, căci era urgie lui Dumnedzău”) și după care au urmat „scumpete” și foamete („Și pe multe locuri neavând oamenii ce mânca, usca oamenii coji de copaci și le chisa, făcându-le faină, le mesteca câte cu puțină faină și le făcè mălai și mânca”); o eclipsă, în fine, a astrului zilei, de o lungime care amenința chiar fundamentele ordinii cosmice: „Tot atunce s-au făcut și perire soarelui, într-o zi la vreme de bucate și au ținut ca doai ceasuri, cât să făcusă pământul și lume amintrele. Și într-acea zi au trecut lăcuste multe prin Iași și trăgè toate clopotile pe la toate mănăstirile”.

Petele de culoare, uneori stridentă, alteori temperată, aruncate în text, ne conving că avem de-a face cu un scriitor care știe să deslușească detaliile semnificative și să „simtă” nucleele ce pot genera epicitate. Spaima perpetuă de frig a lui Ion Theodor Calimachi („Acest domn [...] era un om prea fricos de frig, că și vara umbla cu doai blani și aprindè și mangal în odai și era și scumpu”) li se pare o extravaganță moldovenilor septentrionali. Ioan-vodă Mavrocordat, mare iubitor de distracții („cădzut cu totu la mesă mari și zăefeturi și primblări și la alte desfătări a lumii”) și inventiv în „scoaterea” impozitelor, (cronicarul își va aminti mai târziu, după ce trecuse rândul, că „multe blăstămuri au luat de la săraci pentru văcărit, ales de la babele cele văduvi, până una au zvărlit cu o piatră în el, în zioa cari au purces din Eși”) își va găsi mazilirea din pricina unui „ovrei orândar”, care va pune la cale o „pără” (cu participare evreiască transnațională, prilej pentru scriitor de a construi o povestire întreruptă de mici scenete) complicată. Petrecăreț era și Matei Ghica. „Domnu măreț și iute la nânie și iubitori la bătai”, capabil să declanșeze biruri insuportabile „văcărituri mari și grele, scoțând și iarna și vara”), chit că „nu pre știè rândul a giudecăți”, vodă „făcè zafchiuri, cu zicături, cu primblări, cu jocuri, iubind i parte muerească”. Uneori reprezentantele sexului frumos (invitate oficial)

faceau doar spectacol: „De multe ori poroncè cămăraşului Petrache de făcè masă boerilor pămînteni la cămară, în divanu cel mari. Şi după masă, mergè vornicu doamnăii cu catastif ce avè pecctluit cu pecete gospod în mâna lui, de câteva giupănesă mari, de le poftè ca să vie la curte, arătând că este poroncă gospod. Şi aducè şi ovreice şi juca cu toatele la curte şi domnul cu doamnă făcè privială”.

Sunt cazuri în care grecii (etnie antipatatizată, de regulă) din suitele domnitorilor devin „de treabă”. Aşa se întâmplă cu „boerii greci” din anturajul lui Matei Ghica (cronicarul dă nume, parcă pentru a-i fixa în istorie) ori din preajma lui Scarlat Ghica (şi ei nominalizaţi într-o lungă listă). Situaţiile acestea par însă a fi doar nişte excepţii. Grecii spoliatori îl trimit în scenă, în această cronică, pe Stavarache, un soi de umbră malefică a unei întregi jumătăţi de secol, odiosul integral - fie că avea ranguri în ţară, fie că îi „reprezenta” pe domni la Stanbul -, impresionant ca întrupare a Răului, puternic, în stare să impună un timp al lui („Pe aceste vremi, la Țarigrad, Stăvărache să mânia cu socru-său...”), insaşiabil şi insolent şi el, şi urmaşii săi („Cari lucru altădată n-au mai fost ca să facă alt boeri - comentează cronicarul într-un rând aroganţa unui fecior al lui Stavarache -, făr-de domnie şi beizădele, mândrie piste samă, cari nu să poate arăta, socotind că el este în lume, şi nu altul!”), trufaş (îl „avè pre domnu ca pre un vichil a lui şi la toate din cuvintele lui să nu iasă domnul”), abil în găsirea soluţiilor salvatoare. Scapă, folosind travestiul („Iar Stăvărache, înbrăcându-să turceşti şi cam în cap luând, cu câţiva turci arnăuţi, au încălecat şi au eşit pe poarta grajdului şi au purces la Țarigrad”), dintr-o situaţie plină de tensiune şi pericole; nu dispreţuieşte nici ieşirile lipsite de glorie, dar mântuitoare. În jurul unei astfel de „scăpări” autorul construieşte o mică istorioară de aventuri (cu „încordări” şi replici cifrate, cu destul haz, îndiscutabil, dar un haz căznit şi dramatic al circumstanţelor specifice) care s-ar putea intitula *Evadarea prin umblătoare*: „Iar Stăvărache, cum s-au sculat din aşternut, numai cu izmenile şi cu camizol şi cu cuşma cè de noapte, i-au dat un ibric cu apă în mână şi au intrat la umblători, acole înainte ciuhodarului, căutând cihodariul cu ochii la uşa umblătorii. Iar Stăvărache au încuiet uşa umblătorii pe dinlăuntru. Lăsând ibricul, au eşit pe feriastră, aşa disculţi şi s-au dus tocma la casăle hatmanului Costache şi îl sculă din somnu şi căzind la picioarele lui, zicând: << Zilile mele în mâna dumatiale simt şi ce ştii fă cu mini! >> Atunce i-au răspuns hatmanu: << Nu te temi, dacă te-au adus Dumnedzău la mini, nu te voi lăsa >>. Şi îndată l-au ascunsu, răpezind de au chemat un mârzac ce avè musafiri într-o casă la poartă, zicându-i: << Am un amanet ca să-ţi dau, dar voi să-ţi pui capul şi amanetul din mâni să nu-ţi dai >>”.

Frecvent, însă, reacţia „boierilor pămînteni” ocoleşte omenia probată de marele hatman Costache. Excedaţi, frustraţi, umiliţi („de mari înfruntări”), autohtonii se revoltă. Şi cum o decizie radicală ca aceea pe care o citează

cronicarul - „Trebuie pre greci să-i gonim de aici, căci n-au gând bun nici asupra noastră, nici asupra săracilor și vor să ni dizbrace fără-voe noastră” - putea fi mai greu pusă în aplicare, revolta se caracteriza prin fuga din țară. Curios, straniu, chiar, că tocmai o domnie, care a adăpostit o astfel de dezertune a boierilor rebeli, cum a fost cea a lui Constantin Cehan Racoviță (vodă a fost nevoit să procedeze la schimbarea divanului), are această încheiere absolut paradoxală: „În zilele acestui domn au fost mari bișug în toate și eftinătate, dar și dări multe pe țară, văcărături mari, șferturi îndoite și altele. Lăcustele, cu mila lui Dumnezeu, au perit. Dar, cu toate nevoile ce era, să afla toți voișii și-și plăte dările lor”.

Împinși de acești greci hămesiți (care preiau în bună măsură asupra lor reproșurile ce s-ar fi cuvenit turcilor) sau din proprie inițiativă, acești voievozi (greci și ei, cei mai mulți) apasă țara cu împozite insuportabile. Diabolicul „văcărit”, de pildă, a făcut carieră în literatura noastră cronicărească din secolul al XVIII-lea. Desființarea lui, act pe care îl va face când și când vreun domnitor de conștiință (ca „Duculeț” Constantin, inventator al impozitului) sau interesat să salveze pentru viitorime memoria părintelui (precum Constantin Cehan Racoviță, urmărit de cronicarul nostru), presupune înscenizări uriașe, cu actori de vază (patriarhii Răsăritului, „săborul” constantinopolitan), cu acte oficiale de mare pondere în mentalul timpului și largi desfășurări de participanți, cu momente bine alese în cadrul serviciului divin, cu toate elementele ce transformă solemnul în inamovibil. Autorul citează din „testamentul”, în fapt o „carte de blestem” (făcând un serviciu notabil istoriei literare), prezentat de mitropolit unei mulțimi exultante: „Cari nu putem arăta ce huetu era în biserică de strigare norodului, arătând înlăuntru: << Oricini ar numi, oricine ar îndemna, ori bani a lua, ori la slujbă a merge, afurisiți să fii în veci; fierul și petrele să putrezească, iară trupul lui să rămăi în veci!>>. Așisderea, scoțând și mitropolitul o carti a lui, făcută cu toți episcopii și egumenii, afurisind și pe domnie și pe boeri și pe parte bisericească, iarăși strigând norodul: <<amin!>>”.

Presiunea acestei „afurisenii” publicitate și prin tipar („Cari acele cărți de blăstăm, au pus domnul de le-au pus în stambă”) s-a dovedit îndeajuns de puternică pentru a bloca tentativele de „dezlegare a văcăritului” (întâmpinate și sub Scarlat Ghica, și sub Ion Theodor Calimachi). Mitropolitul Iacov, direct implicat în proclamarea blestemului, a făcut „paretisis” (autorenunțare la rang) - „Iată că m-am lepădat și de Mitropolie și de cinste și de toate ale aceștii lumi, numai focul giurământului să nu-mi eu în cap și în suflet; și socotiți că sinteți toți musafiri acestei lumi și în ceia lume avem a trăi și a răspundi la toate faptele noastre și fiți sănătoși”. Nici boierii, participanți la oficializarea blestemului, n-au cutezat - deși dificultățile create de datoriile țării le erau limpezi - să-și calce jurământul: „Apoi au răspuns: <<Noi la aceasta nu ne amestecăm, nici putem să o facim, nici este cu puțință a întra într-un blăstăm ca acesta. Iar cât pentru trebuințele țării, avem datorii să găsim chip ca să iasă acei bani ce eșie din văcărit”.

Mi se pare neîndoielnică strădania autorului de a încerca să facă ordine într-o sumă de valori, de a le așeza chiar în sistem. Era dator - îl învățaseră și predecesorii - să propună un *exemplu*, un *model de umanitate* (care nu putea fi, în aceeași logică a cronicilor, decât unul *voievodal*). Preferințele sale s-au îndreptat către domnitorii din familia Ghica și s-au concretizat într-un complex pe care l-aș socoti mai mult al *prețuirii*. Nu al unei complete înfeudări encomiastice. Scriitorul nostru nu a fost un cronicar de curte. Și-a păstrat o brumă de neatârnare, în virtutea căreia poate să îi rezerve lui Constantin Racoviță Cehan o „efigie” pozitivă („Acest domn, Costandin-vodă era om întreg la minte și învățat, și blând și nemăreț; iubitori de bani nu era, pe oameni iubi și doră să-i vază chivimisiți; la cari pe toți i-au chevimisit...”) sau să arunce un ochi critic fiilor lui Grigore Ghica, Scarlat și Matei, „porfirogeneți vicioși ai vasalității fanariote” (i-a numit Nicolae Iorga, *Documente Callimachi*, vol. I, p. LXXV), înși aflați departe de performanțele monarhice ale părintelui lor.

Dăjdile insuportabile pe care le-a impus Grigore al II-lea Ghica făceau parte dintr-un „firesc” fiscal. Erau, prin urmare, neamendabile. Spre viitorime cronicarul trimite doar chipul unui voievod constructor - „au făcut casă domnești în ograda Gălății și zidi de petură împregiur mănăstirii”, „mai făcut-au un foișor în dialul Copoului foarte frumos, făptură de Țarigrad” -, producător de „bunătați”, păstrător al obiceiurilor și, firește, apărător al patriei (el este „eroul” - zice Aurora Ilieș, *op. cit.*, p. XVII-XVIII - în jurul căruia se rostuiesc toate evenimentele războiului ce începe în 1735, între ruși [aliați cu austriecii] și turci). Scos din domnie (act prevestit - s-ar zice - de un „cutremur mari, cari au ținut un minut de ceas”, producător de „mari spaimă” și de distrugerii, de o „stă cu coadă, cari o număscu cometa”, și de o ciumă cu urmări înspăimântătoare, „că atâta mură cât nu-i pută dovedi cu îngropatu, ce rămân pe câmpii de-i mânca ferăle...”), Ghica își va consuma un exil de șapte ani la Bocceda, cari îi zic Tenodo” (Tenedos este o insulă în Marea Egee), făcându-și apoi o reintrare (reprimește domnia Moldovei) care începe cu un triumf oratoric. Discursurile sale zise în turcește, niște elogii („engomion”), firește, stârnesc mirarea vizirului („cât s-au mirat singur vizirul de procopseala și turceasca lui”) și a sultanului („mult s-au mirat și împăratul de acest domn”). Domnia, în acest rând, a fost scurtă. Lăsând la o parte dorința neostenită a lui vodă de a apuca domnia (râvnită) a Țării Românești, cronicarul îl așază pe Grigore Ghica Vodă între *pilde*: „Mari stăpân au stătuț acest domnu în țările aceste și cu mari orânduiele, căci giudecățile foarte le căuta și nu lipsi în toată săptămâna să nu facă divan săracilor...”.

Vrednic de bună pomenire (tot un *model*, prin urmare) este, în opinia autorului, și Grigore al III-lea Ghica. A fost un bun chivernisor („Și țara foarte să tocmă și să împlă de lăcuiori și le era foarti de ușurari...”), un edil remarcabil („Văzând că s-au înmulțit norodul în Eși și apa le este puțină, au socotit să aducă apă să aibă săracii îndistul. Și așa au adus din trii - patru locuri,

cu mari cheltuială, făcând două cișmele minunate și frumoasă, plini de apă..."), ctitor pios, împărțitor al dreptății, „încât să mira singuri pămîntenii la aceasta”, întemeietor de industrie, prin „cherhanoa” de postav de la Chiperești, și de școli: „Acest domn au cumpărat și un loc mare lângă Mitropolie și au pus de l-au îngrădit și au făcut casă mari și frumoasă, orânduindu-le trii școale pentru învățatura copiilor, orânduind și trii dascăli cu leafa de învăța elinești și chină grecească și moldoveniască, rămîindu-i mari pomenire”.

Într-adevăr, nici o înfăptuire nu lipsește pentru proclamarea *exemplarității*: „Întreg era acest domnu la toate, plin de minte, învățat. Știe toate trebile cum le va purta...”.

Să-i dăm ce i se cuvine acestui scriitor (pe care nu știm, din păcate, cum l-a chemat) suficient de familiarizat cu afacerile de la Curte, uneori chiar cu cele subterane în care erau implicați agenții diplomatici străini („frâncii”), cu destule merite „literare” (în codul genului pe care îl slujește) și lipsit de veleități. Când folosește - foarte rar - persoana I, o face doar spre a depune mărturie. Ca în această secvență, în care își asigură un loc în propria „istorie” în ipostaza de „diriginte de șantier” spre a confirma zelul de constructor al lui Constantin Racoviță Cehan: „Cari și eu am fost orânduit asupra acoperământului bisăricii cei mari, de am acoperit-o după cum să vedi până astăzi...”.

177. Ioan Canta sau Vartolomei Măzăreanu?

În cronică, pe care primul ei editor, Mihail Kogălniceanu (a tipărit-o cu chirilice în *Letopisișile Țării Moldovii*, tom. III, Iași, 1856, p. 177-188), a intitulat-o *Letopiseșul Țării Moldovii de la a doua domnie și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat Vv. (1741-1769)*, există - în capitolul consacrat, prin titlu, *Domniei a doao a lui Constantin Racovițe Voevoda*, dar în fapt rezervat altei teme (aici și în continuare citez după ediția critică realizată de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, la Editura Minerva, în 1987) - un lung „discurs despre văcărit”, adică despre acel impozit „cu nume urât (...) (numai grecilor drag frate)”, „spurcat și stângerea norodului” care i-a preocupat atâta pe cronicarii moldoveni din secolul al XVIII-lea. Îmi va îngădui cititorul să reproduc această densă „istorie” (chiar dacă în ea s-au strecurat și câteva erori) a unei fiscalități odioase:

„Acesta domn într-al doile domnie au arătat mare milă și facere de bine Țării Moldovii și un mântuit păcatele părintelui său, lui Mihai-voevodu. Fost-au întâi o dajde grè, văcaritul, scoasă încă de Duca-vodă cel Bătrân, care s-au fost legat de Antioh Cantimir-voievod cu toți arhiereii țării și boierii,

socotind că acea dajde rrè și grè de-a pururea iaste de mare stricăciune pământului. Iară Mihai-voevoda, părintele său, în al treile domnie având capichihăi greci la Țarigrad, pre Arăpache postelnic și Costantin postelnic, (măcar că era și bezedélele sale la Țarigrad, luând turcii acest obicei după ducere lui Dumitrașco-voevoda cu Petr, împăratul Moscului, de avè obicei de da domnii zăloage la Poartă în Țarigrad), însă acești greci capichihăi s-au ferit de bezedélele lui Mihai-voevoda și au scris multe minciuni lui Mihai-voevoda, cum că iaste o pricină la Poartă și de n-a da atâte sute de pungi bani, i-a veni urgie cu peire capului. Și Mihai-voevoda, neștiind vicleșugul grecilor, ce să facă? Cu alte dăjdi nu să putè lua acea somă de pungi bani, că țara aceasta era pustie și stricată de tatar și de leși și au socotit că cu alt chip nu să poate, numai cu dajde vâcăritului. Și strângând pre toți arhierii și boiarii țărâi, au sfătuit să dezlege dajde vâcăritului; și rumpând blăstăm ul vâcăritului, au luat câte 90 bani de toată vita. Și măcară că au mâncat grecii banii aciee fără nici o dreptate, dar tâmplindu-să de s-au mazilit și Mihai-voevoda întru acel an, au rămas slujba vâcăritului obiceiul, și 90 bani de vită, din domn în domn s-au tot adaos, până în 2 lei 30 bani de vită; până au luat și Costantin-voevoda în domnia dintâi, cum și al doilea.

Îndemnându-să din râvnă dumnezăiască și prin duhovnicescul svat al preasfințitului Iacov, mitropolit Moldovii, și socotind cum că toată ticăloșie și stricăciune țărâi aceștie nu iaste dintr-altă, fără numai dintr-acea dajde stricătoare și urâtă, că măcar că vaci nu rămăsese la lăcuitarii țărâi, dar la vreme vâcăritului tot trebuia să deie suma de bani și o babă săracă ce torcè în furcă să-și agonisească hrana și comândul său, trebuia la aceie vreme să deie și ia bani la vâcărit, s-au sfătuit cu Iacov, mitropolit țărâi, și Ioanichii, episcopul Romanului, și Dosithei, episcopul Rădăuțului, și Inochentii, episcopul Hușului, și strângând pre toți boierii țărâi, făcând sobor cu toată partea besericească și boeriască de obști, au făcut legătură cu mare blăstăm și au stricat acea dajde a vâcăritului. Și îndată cum s-au rădicat această dajde, au început a să întări și a să înmulți lăcuitarii țărâi și de atunci pre bine s-au îndreptat țara. Câți domni au mai venit pre urmă, în tot chipul s-au silit să strice acea legătură și iară să scoată dajde vâcăritului, aducând și cărți de la Patriiarșia Țarigradului și fermanuri împărătești, însă, întărind Dumnezdeu credința numiților arhierii, carii au fost iscăliți la legătură, nicidecum n-au priimit să-și strice legătura testamentului și au rămas legătura vecinică.

În zilele acestui domn..."

Cine să fi fost cel care a scris acest excurs dens despre „vâcărit” (greșind și socotindu-l inițiator al birului nu pe Constantin Duca, ci pe Gheorghe, tatăl acestuia), despre această „dajde” de tristă faimă, absurdă, condamnată - s-ar zice - deopotrivă și de cei care o impuneau, și de cei ce o suportau, lovită de nulitate, din moment ce dispăruse, prin repetate extorcări, chiar „obiectul”

impozitării (pilda babei care se întreține din tors, fără a fi, totuși, exceptată de la plata impozitului, este semnificativă), ocupând cu „povestea unui bir” întregul capitol rezervat domniei lui Constantin Racoviță Cehan (autorul făcând în fapt doar o recapitulare, o aducere la zi, fiindcă istoria mult hulitului „obicei” va continua)?

Tradiția l-a fixat în ipostaza de autor pe Ioan Canta, un descendent al puternicei familii a Cantacuzinilor moldoveni. O tradiție care înseamnă și nominalizarea lui de către Mihail Kogălniceanu, în ediția din 1846 a *Letopisișilor* (*Letopiseșul... de spătarul Ioan Canta*), și lungul șir de istorii ale literaturii române care l-au acceptat pe cel (identificare nesigură totuși, fiindcă au fost vreo trei Cantacuzini, contemporani, pe care îi chema Ioan) ce și-a început cariera prin 1761 ca logofăt al treilea spre a ajunge apoi căminar, mare agă, mare ban în timpul lui Scarlat-vodă Ghica, după aceea mare spătar, stolnic și, în fine, mare vornic în această postură. Unde „zăbovește” de o sută și patruzeci de ani. Această „tradiție” nu se poate sprijini - a arătat eminenta cunoscătoare a vechii literaturi istoriografice românești, Aurora Ilieș, în studiul introductiv la ediția citată mai sus - decât pe notificarea (un titlu lung, de fapt) a lui Ștefan Țicău din sbornicul cu conținut istoric (*codicele Țicău*) pe care acesta l-a copiat în 1785: „Letopiseșul Țării Moldovii, carile întâi au fostu scrisu până la un locu de Nestor Ureche vornicul, iar de la un locu de Miron logofătul, iară de acolo de Ioan Niculce, iar preste totu de Ioan Cantacuzino vel-spătariu, iară al cincilea rând iarăși preste totu s-au scris în Sfânta mănăstire Solca, fiind mitropolit Moldovii preasfinția sa chiriu-chir Gavriil mitropolit, după trup frate mării-sale Ioan Theodor-voevod și episcop Rădăuțului preosfinție sa chir Dosoftei Herescul, prin osteniala și osârdie a lui Vartholomei Măziranul, arhimandrit Sfintei mănăstiri Solcăi, ca să-m fii pentru a me trebuință și a celor ce vor vrè să citiască; iară după a mè moarte, să fie a Sfintei mănăstiri Solcăi. Și l-am scris în anii de la Hristos, Mântuitoriu nostru, 1773, începându-l în ianuarii. Iară al șăsăle rând s-au scris în târgul Iașii, la începutul domniei mării sale Alecsandru Ioan Mavrocordat voevoda de dumnealui Constandin Greceanul, bir vel spătariu, prin scrisoare și ostiniala a mè, a lui Ștefan Țicău. La leat 1785, ianuarii în 30 zile, s-au început cu agiutoriu lui Dumnezău. 1785. Ștefan Țicău” (ms. 1733 de la Arhivele Statului Iași, p. 1).

Țicău (cel care face din Nestor Ureche un istoric, dând de lucru învățaților) îl pomenește pe spătarul Ioan Canta (fără a ne lămuri dacă vede în el un *autor* sau doar un copist: „Ce a putut însemna «scris peste tot» în mintea lui Țicău?” - se întreba Aurora Ilieș, *op. cit.*, p. XLV), dar îl amintește și pe Vartolomei Măzăreanu, afirmând că și acesta a scris „iarăși preste totu”. Amănunte multe Țicău are despre munca arhimandritului Măzăreanu: știe unde și când s-a așezat acela la lucru, îi transcrie dorința ca, după moartea lui, cartea

de istorie pe care o scrisese „pentru a m^e trebuință și a celor ce vor vr^e să citiască” să „fie a Sfintei m^anăstiri Solcăi”, în fine, dă la sfârșitul codicelui o „listă” cu *Câte cărți au tălmăcit și au scris arhimandritul Vartholomii Maziranul de când au venit din Țara Moschicească...* Penultimul titlu din acest inventar: *Letopisețul Țării Moldovii, adică această carte cu iextratul iei.*

Vartolomei Măzăreanu devine astfel - consideră cu dreptate Aurora Ilieș, *op. cit.*, p. XLIV și urm. - un „competitor” foarte serios pentru spătarul Ioan Canta la gloria de autor al cronicii în care sunt povestite faptele surse în Moldova între anii 1741 și 1769. Este o ipoteză care trebuie examinată. Și cercetătoarea amintită o face, cu toată seriozitatea. Producând argumente în sprijinul ei. Cele de ordin textologic sunt de luat în seamă: toate manuscrisele românești în care a supraviețuit această cronică purced din textul lui Măzăreanu. Aplecarea arhimandritului spre scrierea istorică este atestată de alte alcătuirii ale sale: *Istoria pentru Sfânta mănăstire Putna*, adaosurile despre domniile lui Ștefan Tomșa și Ștefan cel Mare în *condicile* mănăstirilor Solca și Voroneț (pe care le întocmește), tălmăcirea în românește, din slavonă, a *Letopisețului de la Putna - Letopiseț pentru domnii. Arătare în scurt pentru domnii Moldovii*. Argumentul cel mai însemnat îl reprezintă textul traducerii rusești a unui corpus de cronici moldovenești (coincident ca structură cu „codex Țicău”), descoperit la Irkutsk (vezi G. T. Bogaci, *Alte pagini de istoriografie literară*, Chișinău, 1984, p. 33-50). Tălmăcirea a fost făcută de Vartolomei Măzăreanu, la cererea lui Rumianțev, comandant al armatelor rusești în războiul împotriva turcilor, din anii 1768-1774. O spune chiar traducătorul: „feldmareșalul Piotr Alexandrovici Rumianțev mi-au poruncit mie [...] să scot cest letopiseț din dialectul moldovenesc într-acelel rosienesc [...] Acest letopiseț în leatul 1773 [...] l-am tălmăcit și l-am scris eu, arhimandritul Vartolomei Măzăreanu de la Mănăstirea Solcăi” (după G. T. Bogaci, *op. cit.*, p. 41). Intra această scriere istorică (la fel și cea, în grecește, intitulată *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774*, pusă pe seama banului Mihai Cantacuzino) în „aparatură de informare” despre localnici pe care încerca să și-l procure comandamentul rus. În Moldova - și pentru Moldova - a fost însărcinat cu alcătuirea acestei „priviri” (care, în versiunea rusească, se încheie - aidoma copiei lui Țicău, cu un „extract”: *Câți domni au fost în Moldova, Ce fel de dăjdi au luat din țară, Mitropoliile și episcopii, Ctitorii care le-au făcut* etc.) arhimandritul Măzăreanu, bun știutor al limbii ruse, cărturar recunoscut, membru („mădular”) al Academiei Teologice din Kiev, „îndreptătoriu” al școlilor moldovenești, participant, în fine, alături de alții, în 1770, la prezentarea omagiilor către Ecaterina a II-a, împărăteasa care „eliberase” țara de sub jugul turcesc (între muntenii veniți să-și exprime gratitudinea, îl aflăm și pe banul Mihai Cantacuzino).

Măzăreanu avea nevoie, însă, d' un „corpus de cronici” moldovenești și a apelat - crede Aurora Ilieș - la una dintre acele copii ale compilației de letopisețe ce se încheia cu textul lui Ion Neculce. Măzăreanu amendează în câteva locuri letopisețul lui Neculce (scoate - să fie vorba de intervenția unor „cenzori” sau de precauțiile luate de autor - cam tot ce ar fi putut suna neconvenabil pentru comandarii ruși) și, începând în anul 1741, își pune pe hârtie propria secvență, apelând la informațiile pe care i le puteau furniza contemporanii și la propriile amintiri, alcătuind o „succintă istorie a Moldovei ce contrastează izbitor cu restul compilației, uneori doar niște sumare însemnări”, încărcată de „confuzii” ce „dovedesc graba cu care a fost întocmită această parte a scrierii sale” (Aurora Ilieș, *op. cit.*, p. L). Sfârșitul letopisețului este semnificativ pentru identificarea „telului” acestei compuneri: „Și până aici au fost domniia de la turci, iară de aici să stăpânește țara de Împărăția Moscului, care să va pune la rândul său”.

Apoi a tradus întregul text în rusește.

Contemporanii (unii dintre ei, cel puțin) știau foarte bine și că Măzăreanu era autor al „secvenței 1741-1769”, și că el intervenise în unele locuri în scrierea lui Neculce. Într-un astfel de loc, o modificare introdusă de arhimandrit arunca o anumită lumină asupra unui membru al familiei Sturzeștilor. Un cititor informat a reacționat într-o însemnare în câmpul paginii (este vorba de ms. nr. 238 de la B.A.R., autograf al lui Vartolomei): „Au bârfit părintele Măzăreanu pentru Sturza, pentru celi ce arată, fiindcă nu s-au aflat la Sturza nici o moșie mănăstirească luată, ci mai ales au dăruit la mănăstiri moșii, precum la Neamț, la Războieni și la Barboi și nici de la alții nici o moșie nu s-au aflat să fi luat. Și după obiceiul călugăresc învățat fiind a huli, au scris aceste defăimări și halturi” (adică „palavre”, explică Aurora Ilieș, *op. cit.*, p. LII, nota 1).

Chiar dacă îi lipsesc calitățile scriitoricești (Algeria Simota, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, p. 141), autorul se pricepe să distingă faptele relevante. Conatantin Mavrocordat, un profesionist al domniilor (a stat în scaunul Țării Românești în șase rânduri, iar pe tronul Moldovei de patru ori), este definit, în a doua sa domnie moldovenească, ca adept, la început, al unei fiscalități lejere, bun administrator, dar în scurtă vreme insul și-a arătat capacitatea de invenție în materie de impozite („au scos hârtii pre toată luna; și sărac și bogat, și tânăr și bătrân, tot omul să aibă pecete în sân”) provocând o aspră depopulare a țării („și mulți oameni de frică și de sărăcie, fugè prin munți și prin codri și mulți perè de frig și foame”). Unchiul acestuia, Ioan Mavrocordat (judecat aspru și pentru „adaosul” la văcărit) era un epicureu - „căuta mai mult zăfurile cu mese mari și cu mezili de Țarigrad și noaptea umbla prin târg cu veselii și cu jocuri” -, dar toca averea altora, căci,

„când s-au mazilit, au rămas datori pre la neguțitori". Venind în țară înconjuțați de greci, personaje în a căror definiție „lăcomia" era trăsătura fundamentală („dar nemică nu s-au ales - din birurile puse de Matei Ghica -, că toți i-au mâncat grecii"), fie că acționau în Moldova, fie că își continuau afacerile la Stanbul, făcând - chipurile - servicii țării („și grecii carii era capichihăi și purtători de grijă la Poartă, mai ales Niculai Dracul postelnic [...] nu numai să poarte grije și să-i fiie milă de pâinea ce-au mâncat ce încă nici ca pre o slugă nu l-au socotit. Și cu faptele lui cele viclene [care] nu să îndestula cu venitul domniei ce mânca din țară, ce încă au oprit și banii din visteria împărătească..."), acești fanarioți închipuie un cortegiu aducător de nenorociri. Ici și colo câte o „pată" ciudată, câte o excepție care nu face decât să confirme celelalte comportări. Precum Grigore Alexandru Ghica, guvernator milostiv („dăjdile cum li-au găsit de la alți domni, nu li-au mai adaos, ce încă li-au și mai ușurat"), „foarte înțelept și învățat", edil remarcabil („Au împodobit orașul Iașului cu multe cișmele cu apă bună și îndestulată") și semănător de instrucție: „și, iubind ca și alții să să îndestuleze cu învățătura, au făcut minunate școale aproape de Sfânta Mitropolie în Iași, întru care să să învețe multe feliuri de învățături și multe limbi. Adus-au și dascalii foarte învățați. Făcut-au și orânduiala dascalilor și ucenicilor ca să-și știe fieștecă liafa și orânduiala lor".

Între acești alogeni și un pământean: Ioan Theodor Calimachi (privit cu multă simpatie de autor și beneficiar al unui spațiu însemnat în cronică), „din părinți fecior al lui Theodor Calmășul, carele au fost din mazilii cei de jos"; „patria lui au fost în ținutul Orheiului, creștin bun și cu frica lui Dumnedzău, petrecând viața lor cu puțin prilej și cu paza besericii și cu alte fapte bune". Theodor Calmășul și-a dat „feciorul mai mare" la carte, „la școala Lvovului", unde acesta a învățat „limba lătiniască și leșășcă". Ajuns, prin merite, pe lângă Ioan Mavrocordat, terziman atunci al Înaltei Porți, Ioan, feciorul lui Theodor, și-a continuat exercițiile cărturărești („au învățat carte și limba turcească și scrisoare italienească, francească, elinească"), făcându-se util și remarcat. Dregătorii în Moldova și slujbe înalte la Stanbul, ani mulți, au urmat, domnia Moldovei sosind ca o răsplată târzie. Tot între „recompense" aș înscrie și hotărârea Porții de a-i da domnia, după mazilirea tatălui (cei trei ani se scurseseră), lui Grigorie Calimachi, fiul. Ioan Theodor Calimachi (românul grecizat nu doar prin adaptarea numelui) a avut astfel prilejul să producă un gest voievodal (dinastic) al vechimii - „tatăl își încoronează fiul". Cronicarul remarcă tipul excepțional al evenimentului: „De când s-au închinat țara turcilor, nu s-au mai întâmpat părintele să aședză pre fiul său domn..."

Să fi fost scrisă această „cronică postneculciană" de un om al bisericii? Câteva semne există și Aurora Ilieș le înregistrează cu atenție: preocuparea de a nu-l „pierde" prin istorie pe Antonie, fost mitropolit al Moldovei și dascăl (pe

când era doar egumen la Putna) al lui Vartolomei Măzăreanu; grija cu care îi identifică și pe alți ucenici ai zisului Antonie (precum „preosfințitul Iacov”, „ucenicul preosfințitului mitropolit Antonii”); atenția cu care înregistrează ctitoriile și daniile; sublinierea participării înalților ierarhi la actele benefice (Constantin Cehan Racovița au „scos” văcăritul la insistențele depuse, „din râvnă dumnezeiască și prin duhovnicescul sfat” ale mitropolitului și episcopilor; în fine, „emblemele” care înobilează textul: (citez un psalm) „Împins am fost și m-am povârnit la cădere și Domnul m-au sprijinit, că dreapta Domnului au făcut putere și iarăși m-au înălțat și mi-au făcut spre mântuire și spre bucurii, că neamul dreptilor să blagoslovéște”.

Sunt însă și alte „semne” în această alcătuire, mai cu seamă în planul atitudinilor care ne îndeamnă să nu eliminăm nici ipoteza unui autor aparținând marii boierimi (sub a căru pană referirile repetate la „pronie” n-ar avea absolut nimic inexplicabil). Mai cu seamă *antifanariotismul* (cronicarul vorbește mereu despre „greci”, dar e limpede că se referă - ca și Neculce - mai ales la cei abia sosiți din Fanar, plini de poftă greu de satisfăcut) propriu unei aristocrații românești permanent frustrate. Grecii sunt singurii cărora „văcăritul” le este „drag foarte”. Ei îndeamnă, adesea prin „vicleșug”, la sporirea fiscalității, toate relele imaginabile vin de la acești nesățioși companioni ai domnilor. Ei „mânca țara cum le era voia, și boiarii moldoveni cu nimică nu puté să să împărtășască de răul grecilor”.

Sigur că și Vartolomei Măzăreanu ar fi putut nutri aceleași sentimente (în fond patriotice) antigrecești. Dar parcă...

178. Stolnicul Dumitrache sau Istoria unui război

A fost, fără îndoială, un ambițios acest stolnic Dumitrache (unii îi dau doar rangul de medelnicer) atunci când a hotărnicit spațiul pe care urma să-l „privească” între anii 1769 și 1774, adică în vremea, destul de lungă, a unui război dintre ruși și turci (purta evident pe pământ românesc). A vrut să scrie acest boier, care a făcut o carieră onorabilă de dregător și s-a plimbat în șase rânduri la Istanbul, mult mai mult decât istoria unui conflict armat, însemnat pentru partea aceasta de lume și încheiat prin pacea de la „Chiuciuc-Cainargea”, un „sat” „spre cele din dreapta maluri ale Dunării”. De aceea, s-a interesat cam de toate evenimentele importante petrecute în numitul interval de timp în partea centrală a Europei (Austria, Polonia), în zona de est și sud-est a continentului (Bulgaria, Turcia) și dincolo chiar de limitele lui.

Cronica (scrisă cu o pană adesea sprintenă, înmuiată uneori într-un venin subțire) s-a păstrat într-un sbornic pe care un Nicolae Pitișteanu (fiul lui Manu, fost comis al doilea) îl isprăvea de copiat la 22 august 1782 (nu la multă vreme,

deci, după ce autorul își terminase lucrul). Copistul ne încredințează că a transcris după manuscrisul autograf. Versiunea lui este transpusă după cea „ce este făcută dintr-unceput și scrisă cu însuși [sic] mâna lui dumisale biv vel stolnic Dumitrache" (Dumitrache ajunsese deci *mare stolnic* - ne spune un contemporan). Copia aceasta (editată de V. A. Urechia. *Istoria evenimentelor din Orient cu referințe la principatele Moldova și Valahia, din anii 1769-1774, scrisă de biv vel stol. Dumitrache*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., seria a II-a, tom. X, București, 1889, p. 360-465) este lacunară. Lipsește *titlul* cronicii (cel evocat mai sus a fost dat de editor), iar din *prefață* (o „precuvântare” a copistului) s-a păstrat (în cazul că a fost mai întinsă) doar ultima pagină.

Anii de combatere (*Campania dintâi, leat 1769, adică războiul anului dintâi, [...] Campania a 3-a, leat 1771, Campania a 4-a, leat 1772... până la „a 6-a”*) par a da structura cronicii. Între aceste mari „capitole” nu totdeauna consacrate integral țelului pomenit în titlu, se află numeroase „interludii” cuprinzând relatarea unor evenimente (aparent) adiacente conflagrației sau care impuneau prin însemnătatea lor (cum ar fi *Împărțeala Țărei Leșești*, cu care prilej autorul „publică”, în traducere, „Manifestul dat la Beciu”, iscălit de Maria Tereza, opinia rusească - tot dintr-un document oficial: „Pă partea Rusiei” și „Manifestul Imperatului Prus, pentru partea ce a luat din Țara Leșască”, semnat de împărat și de primul său ministru). Interesul pentru afacerile poloneze este (ori pare a fi) covârșitor. Citind însă capitoul intitulat *Să povestim și cele ce s-au petrecut în acest timp în Țeara Leșască*, cititorul va fi dezamăgit, obligat fiind să parcurgă „subdiviziuni” - *Mă îndemnă a însemna câte cevași, pe cât am putut afla, și de cele ce au săvârșit rușii, întru acest timp despre Anadol ori Să mai povestesc și de cea fără nădejde rană ce se deschise sultanului pe Marea Albă tot într-acest timp* - care îl duc în alte direcții. Cam la fel se petrec lucrurile și în secvența numită, promițător pentru cititorul român, *Să povestim și de patimile ticăloasei patrii noastre, Țeara Românească*. Chiar dacă „faptul românesc” domină.

A fost un digresiv și un curios acest stolnic Dumitrache, autor al unui veritabil „jurnal de campanie”, întocmit pe ani, luni și zile. Unde se va fi aflat „punctul de observație” al acestui scriitor pe care textul ne obligă a-l socoti știutor al câtorva limbi străine (între ele, cu siguranță, rusa, greaca, slavona și turca)? Probabil foarte aproape de „văltoarele” conflagrației. Nici nu era prea greu, de vreme ce luptele pustiau pământurile românești. V. A. Urechia era de părere că trebuie să vedem în stolnicul Dumitrache un martor [ubicuu?] informat, evenimentele „cele mai multe [fiind] narate *de visu* de către autor” (*Op. cit.*, p. 359). Înclin să-i dau dreptate, pentru că, altfel, potopul de detalii ar rămâne neexplicat.

Oricum știa foarte multe și avea darul povestirii. Se pricepea de minune să introducă - chiar cu „sclipiri” - și în atmosferă: „Hanul cel mort, Crâm Gherei, în luna lui ghenarie de acest următor an, cu multă gloată de turci adușată și cu tătari amestecată, plecă la Geabul spre Nova Serviea, iar după o zi cu bine, crivățul își deschise sefaeturile sale și se întinse a-i răcori, stropindu-i când cu lapoviță, când cu polegniță...”.

Are mereu un ochi deschis spre detaliu. Și când amănuntul are și o anumită culoare, povestirea se naște lesne. Un atac, pregătit cu minuție, poate fi ratat din pricina unor excese bahice. Asaltul Brăilei (o „întâmplare”, semnificativ, pentru autor): „Întâmplarea Brăilei așa fu: comendurul, Gleb ghinăral, dete poruncă corposului său de cu seară ca peste noapte, la al treilea semn, să facă iuruș la cetate, cu scările ce într-adins avea făcute. Iar arnăuții, volentirii, din beție, făcură greșeaia, căci, mai nainte de al treilea semn, năvăliră la poarta șanțului despre oraș [...] și, pă lângă alți blestemați, căzu și cel dintâi bețiv, Cealic Sima, ce era vestit de îndrăsneț încă din vremea Hotinului...”

Sau, alt caz: biruitorii fac monezi din trofeele capturate - „Din tunurile turcești să tăia monedă țărilor cum să vede scriptura mai jos”. Relatarea pare serioasă, fiindcă autorul chiar desenează o „para” de câțiva „denghi”, retro și verso. Legenda, însă, laconică, ne convinge în ironia ei amară că, de fapt, era vorba de un rapt mascat: „Cu prisnă [schije, așchii - *nota mea, D.H.M.*] de tuci, într-acestași chip, ne măturară marghiolii și părăluțele cele de argint”.

Războiul era, însă, unul serios, cu primejdiile pe care le-au adus întotdeauna „întâlnirile” dintre armate. Vechea „bejenie” pe căi și în locuri știute redevine actuală: „Boerii și norodul, văzându-și primejdia, își năpustiră avuturile și patria, strecurându-se cu mare frică, care cum putea, și rezămară unii în Țeara Ungurească, iar alții se sprijiniră prin munte, despre toate părțile, cu mare frică”. Cronicarul, un duh șugubeț și care surprinde adesea printr-un lexic neologic pocit, se pricepe să vadă și izbucnirile aproape comice, apanaj al derizoriului și debandadei ce se iscă în timpul marilor mișcări. Este vorba mai mult de un tragic-comic (amândouă perturbatoare ale ordinii) în a cărui punere în pagină scriitorul (afișând o solemnitate de „jurnal de zi”, pe care o simțim mimată) se sprijină pe... cronicile rimate (și ele atente la războiul ruso-turc): „Noemvrie 5 zile, vineri, fiind cam despre ziuă, în București ne pomenim cu un ramăt de *Stupai!* amestecat cu *vai*, și un *chiloman* împărțășit cu *aman*; ci turci prea puțini perind, ceilalți s-au dus la Giurgiuiv” (sublinierile sunt, probabil, ale editorului).

Poliglosia era agreată în povestirile în versuri. În compunerea care evoca răscoala „volentirilor” (stolnicul Dumitrache scrie „volentir”) lui Pârveu Cantacuzino din 1769, intitulată *Istoria Țării Românești de la leatu 1769 și a*

Bucureștilor săracii, apare și o „comandă” rusească în acord cu descrierea răsculaților (alogeni unii dintre ei) împinsă spre grotesc:

„Când începem a vedea mai bine:
O mascara peste fire
Ce să vezi și ce să zici?
O grămadă de calici,
Blestemați și porci de câine.
Toate ulițele pline -
Cu câte-un peșchir în mână,
Și-n cap pene de găină.
Orice mergeai de-ntrebai
Ei îți răspundeau *stupai*”.

Cred că „desenul” din pagina lui Dumitrache are multe în comun cu descrierea de mai sus (dacă nu chiar foarte multe). Ori arată aidoma datorită sursei? Mai mult, stolnicul cronicar încearcă să rimeze lungi pasaje:

„După ce se luminează de ziuă, ce se vezi? Acea adunătură, mulți însărcinați, chip de armați, cu strămurări de boi, cu lănci de pe la oi (aidați noi, lipsiți voi!), împreunați cu tâlharii de armăuți și cu altă multă străinătate, cu bucureșteni amestecată, prădară tot norodul, prin hanuri și mahalale, și la urmă mai toată țeara, întinzându-se și peste Olt...”

Confuzia, favorizând mișcări centrifuge, de la începutul războiului. O harababură generală, „filmată” cu o ironie acidă, cu participanți pestriți („steagurile” unui Constandin Fălcoianu - „ciobani, văcari, porcari și de tot felul de hoți” - sunt luate în răs de boier cu un dispreț superior), cu oști și cu cete de briganzi, care luptă mai puțin, fură însă din destul. Curat „patimi” (cum zisese autorul - ins cu multă iubire de țară, indiscutabil, inamic declarat al regimului fanariot, dar incapabil să accepte participările „adunăturii” la lupta împotriva turcilor - în titlul capitoului).

Chiar numele feldmăreșalului Rumianțev, comandantul oștirilor rusești, este stâlcit în cronică la fel ca în acrostihul din povestirea rimată (o proză căznică, în fapt) consacrată chiar războiului pe care îl povestește și stolnicul Dumitrache. Și Dumitrache îi zice *Romanțov* (cu siguranță varianta în circulație în mediul românesc):

„Cum astăzi cu toții slobozi de sântem,
Cu o gură toți noi lui să-i zicem:
Romanțov niciodată s-au învrednicit,
Oricând ca să aibă feldmăreșal vestit!
Mi se pare mie ca nici Știpionii
Amândoi n-au fost ca tine nici unii,
Nu că mă-mbunez, ci adevăr arăt,
Ție ți să cade - și pietrele văd -
Orice fel de cinste și laudă mare,
Va zice oricine, fără de apărare”.

Altfel, cronicarul se descurcă bine cu numele străine, ca și cu vorbele împrumutate din alte limbi, a căror frecvență, în text, este - firesc - ridicată. Știe și „legende genealogice” rusești, pe care le spune „pentru trecerea de vreme”:

„Până în zilele imperatorului, marele Petru al doilea, se afla în Rusia oarecare hiliarhi, cărora li se zicea streliți, păzitorii trupului împărațesc, având nărav la fapte chiar ca și turcii iniceri; după ale căror zorbalăcuri cu hotărâre le-au stins viața. Ci într-o zi, la locul cel de pierzare, peste unii fiind cu priveala și însuși împăratul, așa cum îi întindea muncitorii [călăii - *nota mea*, D.H.M.] cu găturile pe lungimea unui buștean și-i tăia cu barda, iată unul dintr-acei streliți, neavând loc pe buștean să-și puie gâtul, s-au întins singur cu gâtul pe pământ; pă care, văzându-l împăratul, cu milostivire îl iertă și nici de slujbă lipsit...”

„Ai aceleia nepoți sânt Orlovii acești de acum” - dezvăluie la sfârșit cronicarul, care tocmai transcrisese (după ce o tradusese, verosimil) o epistolă a contelui Orlov: „Conte Orlov le-au răspuns la octomvrie 8 zile...”.

Textul cuprinde, mai cu seamă în ultima sa parte, o sumedenie de *acte*, tălmăcite și înregistrate: scrisori („*Cartea* lui Musunoglu Vizirul, prin care au publicit neamului său conținerea armelor, după acest așezământ ot Giurgiuv”), convenția de armistițiu însăși, cu cele nouă articole ale ei, „manifeste”, tratatul de pace de la Kuciuk-Kainardji, articol de articol. „Publicând” textele cu pricina, Dumitrache - autor al unei *Cronologii tabelare* și priceput, se vede bine, în analizele tacticilor de luptă - a pus în valoare, verosimil, piese din colecția sa de documente.

În încheierea cronicii, încă un document, extrem de interesant - „Rugăciunea cea supusă cătră prea puternica și dreaptă împărăție și cererea de mila sa a ticăloșilor ei supuși” -, adică suplica dusă la Stanbul de o delegație de boieri (Dumitrache le zice „deputați”) între ai cărei membri se afla și cronicarul, un patriot autentic altfel. Nu cred că greșim dacă îl bănuim și printre redactorii acestui act, scris în numele țării („mitropolitul, episcopii, arhimandriții, egumenii și toată partea bisericească, boerii dintâi, de al doilea și al treilea trepte, boernașii, căpitanii, zabiții și toți locuitorii Țarei Rumânești”), în care sunt revendicate vechile „privelegiuri”, în primul rând alegerea dintre pământeni a domnilor (lichidarea, prin urmare, a domniilor fanariote), a unor domni care să aibă o autoritate neștirbită, exercitată asupra unui teritoriu reîntregit și protejat de excesele trupelor otomane aflate în trecere.

179. Și un „întârziat”: Popa Stoica de Hațeg scrie o „istorie locală”

„Întârziati” într-ale scrisului istoriografic (și nu numai, dacă nu uităm lunga „viață” a cronicilor rimate) au fost mai mulți. L-am evocat ceva mai înainte, în această carte, pe Naum Râmniceanu, autor al unei cronici, și încă în grecește. Ceva mai la vale îl voi pomeni pe Dionisie Ecclesiarhul, admirator desuet al cronografelor. Nu știu dacă este chiar vorba, la toți aceștia, de acceptarea, încă, a unor forme literare învechite sau de presiunea, de durată și persistentă, a vechilor modele cu suporturi încăpățănate în mental și cu reflexe în starea de sensibilitate. Ar fi de discutat...

Foarte mândru era, în 1829, protopopul Nicolae Stoica de Hațeg că l-a prins bătrânețea (se născuse pe 24 februarie 1751 la Mehadia) cu vederea întreagă. Te comunică această „stare” cititorilor *Cronicii Mehadiiei și a Băilor Herculane* la sfârșitul lungii formulări intitulatorii: *Simple povestiri sau curiozitățile memorabile ale districtului Mehadiiei [...] scrise astfel în nemțește, în 1829, de către bătrânul protopop din Mehadia, Nicolae Stoica de Hațeg [...] acum în al 79-lea an al său, fără ochelari*. Declarase aceeași integritate a vederii (și alte semne ale unei vajnice lupte cu senectutea; va muri în 1833, când împlinise 82 de ani) și cu câțiva ani mai înainte, când isprăvea *Cronica Banatului* (cu vorbe puse să rimeze într-un chip învățat cu siguranță la orele de retorică): „Mie 76 de ani trecură, fără ochiulari și mai am oase în gură. Eu adunai această cronică în scurt, că altfel n-am putut. Dădei strămături rudițe cu urzeală, alții să o țesă, să dea mânzală...”

A scris mult protopopul Nicolae Stoica de Hațeg (fiu al unui Atanasie care părăsise Hațegul, trăgându-se către Banat, când a simțit că nu mai putea rezista presiunilor ce-l „îndemneau” spre „unire”), întemeindu-se atât pe știința adunată prin școli, cât și pe cărțile citite cu un apetit nesecat mai târziu. A învățat întâi acasă carte românească și slavonă, destui ani probabil; avea 14 ani când taică-său - având planuri limpezi în privința feciorului și dorind pentru el un nivel de instrucție capabil să-l separe de acei slujitori ai altarului care, „neavând cărți în limba sa, nici zece porunci sau 7 taine n-au știut” - l-a trimis la școli din Timișoara: „Acea neștiință au îndemnat pre tatăl meu, Athanasie Stoica, parohul Mehadii, fiind eu de 14 ani, feciorași, știind ceti, scri, în cetatea Timișorii sârbește a învăța [mă trimeasă], unde șapte ani am fost. Ci în loc de-a învăța gramatica slovenească, iară ceaslovu, psaltirea sârbește, care le știam, acuma tot de rost a ști, cu ceva cântări; 4 ani pierdui și cei 3 în școala mică nemțească, eu întâiul rumân, mare, puțin m-am folosit. Înțelegând tată-meu că m-am dus la preoții nemțești latineăște a învăța, mă adusă de-a măă preoți”. Ceea ce se va și întâmpla, dar mult mai târziu, prin 1777 (își va începe preoția în satul Corni), după ce tânărul Nicolae (care sârbește și nemțește învățase bine,

latinește mai puțin) servește ca traducător autorităților locale austriece, chiar împăratului Iosif al II-lea, ratează - datorită opoziției părinților - o posibilă carieră de ofițer, lucrează câțiva ani în preajma episcopului Vichentie Ioanovici Vidac, la Timișoara, taie lemne prin pădurile Mehadie și, în fine, se însoară, în 1777. În 1792 a fost numit protopop de Mehadia (funcție pe care o avusese și tatăl său) și director al școlilor românești și sârbești („neunite”) din Banat. Acesta a fost „vârful” carierei clericale și administrative a lui Nicolae Stoica de Hațeg, fixat, din 1795, într-o Mehadie aflată la periferia Banatului, care va deveni pentru el un fel de „centrum mundi”. Fusese până atunci preot militar și traducător, participase la un război împotriva turcilor (cel din anii 1788-1791), lucrase într-un spital când izbucnise o molimă de tifos exantematic, făcuse cunoștință cu doi învățați însemnați ai sârbilor - istoricul Jovan Raić și scriitorul Dositei Obradović, adepți amândoi ai ideilor Luminilor, călătorise și adunase cărți (în 1821, biblioteca lui număra 263 de volume în felurite limbi ale Balcanilor și ale Apusului). Ca protopop și ca funcționar cu atribuții în domeniul învățământului a ctitorit biserici și a înființat școli, le-a ocrotit și pe unele și pe altele, căci - pătruns și el de gândurile Iluminismului, mai cu seamă ale celui german ce apăsa pe însemnătatea demersului cultural - a crezut cu tărie în rosturile cărții și ale învățaturii, le-a propagat neostenit („Eu vă poftesc - le spune el elevilor în prefața *Cronicii Banatului* - [...] a ceti, bine a învăța și a ști cum să cade lui Dumnezeu, cum împăratului, monarhului nostru și subdregătoriilor noastre a sluji, cum părinților, învățătorilor a fi și cum cătră tot omul din lume a ne arăta”), îndrumându-i pe păstoriții săi să citească, să se instruiască pentru a-și afla locul în rândul neamurilor civilizate. A fost un *luminător* în Banat (românii lui l-au iubit, ceilalți - șvabii, sârbii - l-au prețuit), a trudit mult pentru ai săi (cu pana mai cu seamă), a izbutit să culeagă bune aprecieri de la contemporanii care l-au cunoscut (s-a aflat în schimb de scrisori cu Jovan Raić, Dositei Obradović și Teodor Janković, cărturari sârbi, cu Petru Maior, cu Damaschin Bojincă, cu brașoveanul Dimitrie Eustatievici și cu Tudor Vladimirescu) ori au știut de fapta sa.

Lista scrierilor protopopului Stoica (parte tipărite, multe rămase în manuscris) începe cu traduceri (dacă lăsăm la o parte însemnările făcute pe manuscrise ori pe cărți, epistolele, cataloagele - cel al bibliotecii și cel al colecției sale numismatice - și adresele către corpul preoților din subordinea sa; n-aș vrea să uit interesul pe care l-a arătat poeziei - vezi Nicolae Bocșan, *Manuscrise bănățene din secolul al XVIII-lea*, în „Studii de limbă, literatură și folclor”, IV, 1978, Reșița, p. 421-431). A tălmăcit (ori doar a terminat o traducere începută de Dimitrie Eustatievici) din sârbește (sau din germană?) în românește un *Catehism mic*, care a apărut la Viena, în germană, română și sârbă, prin 1776-1777. Tot tălmăcit, din germană de această dată și cam în

aceeași vreme, a fost și îndrumarul metodic *Cartea de mână a dascălilor*, tipărit în mai multe rânduri, colaborator fiindu-i lui Stoica arhimandritul Földvari din Vârșeț. În 1778 a început să adune (și să compună?) *Cântecele* - „carmene îndemnătoare și spre cântat” - care vor alcătui colecția (componeri laice și religioase) sfârșită prin 1795 (dar editată abia în zilele noastre; preocupările de folclorist ale protopopului devin astfel cunoscute). Pentru uzul școlilor a prelucrat în românește legenda despre Hercule și a tălmăcit din nemțește o biografie a lui Alexandru Macedon (având ca punct de pornire cartea lui Quintus Curtius). Cărțile de istorie (o *istorie* care pare a se fi aflat cel mai aproape de sufletul cărturarului) sunt cele mai numeroase. A scris - se presupune - o cronică succintă a războiului din 1788-1792 (i se zice și *Cronica de la Corni*), consemnând faptele pe măsură ce ele se petreceau (va fi înglobată, sunt de părere cercetătorii, în viitoarea *Cronică a Banatului*). Răspunde la întrebările dintr-un chestionar lansat de episcopul de Vârșeț și astfel ia ființă, în sârbește, prin 1816, lucrarea *Sârbii în Banat*. Tot în urma unei solicitări (venite din partea comendurii regimentului de graniță valaho-ilir), Stoica de Hațeg scrisese cu un an înainte, în 1815, în limba germană, o *Scurtă istorie a Banatului*. Comandantul austriac dorea să-l ajute pe un învățat străin care lucra în acea vreme la o istorie a Ungariei. Editorii volumului de *Scrieri* (Timișoara, Editura Facla, 1984), Damaschin Mioc și Costin Feneșan (de a căror *Introducere* m-am folosit până acum) bănuiesc că putea fi vorba de Ignaz Aurelius Fessler, a cărui *Geschichte der Ungarn*, în zece volume, a apărut la Leipzig între 1812 și 1825. Avea, prin urmare, în 1825 - când s-a apucat să alcătuiască a sa *Cronică a Banatului* -, destulă informație colectată Nicolae Stoica. A lucrat la această carte (redactată în două variante) până în 1827, dar e aproape sigur că n-a părăsit-o nici după aceea, revenind, adnotând-o completând-o până și-a sfârșit zilele. În 1829, a compus în nemțește (caligrafiind-o cu frumoase caractere gotice) și o *Cronică a Mehădiei și a Băilor Herculanee* (titlu dat de editori), „ca urmare a rugămintilor prietenești ori din însărcinarea autorităților” (căci - zice el -, lămurind „cauzele care m-au îndemnat la scris”, „toți oaspeții de la Băi, chiar și călătorii de vază, și-au exprimat dorința să vadă ori să audă ceva legat de lucrurile memorabile din aici...”). Averele literare ale protopopului se rotunjește cu acea culegere de *Povești moșăști, scolarilor rumânești*, alcătuire didactică în care basmele (*Istorie de zână farmăcătoarea, Țeara îndestulărilor*) stau alături de istorisiri (tălmăcite din literaturile apusene: *Cei doi tineri îndrăgiți de la Florența*, dă pildă) și de fabule (*Vorbire: greuerușu flămând, cu furnica, iarna întră posturi*) și sunt precedate de o spectaculoasă (și plină de inadvertențe) listă a celor mai vechi universități europene: „424 - Bononia, școală înaltă = Italia; 712 - Conimbria, școală înaltă = Italia; 791 - Pariz, școală înaltă = Franța

830 - Lion, școală înaltă = Franția; 872 - Oksfurt, școală înaltă = Gherman - neamții; 1222 - Padua = Italia; [...] 1271 - Salamantica = Italia [...] 1409 - Virțburg = Neamții".

Cronica Banatului (Stoica a intitulat-o *Istoria ultimului război a turcilor și patimile românilor în acel timp, precum și începutul milităriei în granițe*) s-a împlinit, verosimil, din gânduri și intenții care s-au născut și s-au concretizat succesiv. Este în afara oricărei îndoieli că lucrarea fusese pornită cu un țel didactic. Avem în acest sens declarația autorului, inserată în *Cronica Mehadiiei și a Băilor Herculane*: „1825 până în 1829 am redactat pe 20 de coli de hârtie o scurtă istorie universală pentru tineretul școlar român". O parte de istorie veche, istorisită de la Facere, cu o „hronologie sfințită" și priviri asupra Egiptului, Babilonului, Asiriei, Mediei, Greciei și Romei și o trecere în revistă a evenimentelor bizantine și apoi a celor provocate de apariția în forță a turcilor (cu opoziția pe care le-au arătat-o Țările Române și Ungaria) par a alcătui această „istorie universală", plină - zice Damaschin Mioc, editor al cronicii - de „nume de regi și [de] comandanți de oaste, ca și [de] elemente de legendă" (*Introducerea* la ediția a II-a). Seamănă cu un cronograf această secțiune și am putea afla în această opțiune un soi de adeziune, a acestui contemporan al lui Petru Maior și Gheorghe Șincai la vechile tipare care diriguiau scrierea istoriografiei universale. O „adeziune" în care am putea include și selectarea modelelor (medievale prin excelență) și a izvoarelor („istorii pe scurt", sinopsisuri etc.) - pe care, aidoma cronicarilor (dar despărțindu-se de ardeleni și, evident, de modernitate), Nicolae Stoica nu le declară. De altfel, aceste surse mici nu au fost prea multe. Între cele identificate de cercetători se află cărți nemțești: Griselini, *Versuch einer natürlichen und politischen Geschichte des Temeswarer Banats...*, Schröck, *Welt-Geschichte...* Lângă ele - cărți de istorie a slavilor (ignoreate de istoricii Școlii Ardelene); cu siguranță *Istorija raznih slavjanskih naroda* a prietenului său Jovan Raić. În duh modern, protopopol Stoica a convocat și mărturii puse la dispoziție de numismatică (în bună parte monede din propria colecție) și arheologie. Cronicarul a răscolit ținuturile bănățene în căutarea unor urme arheologice pe care le-a adunat într-un muzeu organizat la Băile Herculane. Monedele pe care le descrie, deloc șovăielnic, în *Cronica Mehadiiei* (constatând că și unele împărătese bătuseră bani: Crispina Augusta, soția lui Antoninus Pius, Diva Faustina Augusta, soția lui Marcus Aurelius Antoninus, Iulia Mammoea Augusta, soția lui Septimius Severus etc.) - (în traducerea românească din ediția Mioc-Feneșan, Timișoara, 1984) „Iată monedele: un rege bătrân, doi băieți cu lupoaica într-un râu: pare să fie Numitor, cu un chip și trup înfiorător, o pasăre, monede satirice: par să fie Amulius Urbs; un tânăr dintre cei doi băieți cu lupoaica ar fi Romulus. Un rege, Numa Pompilius, Roma Molo, pare să fi introdus jertfele în timpul slujbei

închinat zeilor. Și nu se mai află monede până la consulul Camillus și până la Julbursus: DIVUS VERUS CONSUL GRATIO; ROMA T DEID; SCIP. AR. AFR."... etc. - vorbesc despre o neîntreruptă și intensă locuire romană pe locurile Banatului.

În *Cronica Banatului*, scrisă potrivit rostirii bănățene (savuros, adesea), mixtura între savanterie și banalități te întâmpină la tot pasul. Popa Stoica are un lexic amestecat, în care regionalismele și „localismele” își au locul lor, pune în pagină cam tot ce știe (caracterul memorialistic al compunerii a fost observat de la bun început) și ce află, nu e în stare să treacă dincolo de niște limite pe care i le-a construit propria formație și povestește istoria (făcând el selecția și arătându-se mai informat în privința Franței decât, să zicem, a Moldovei; situație firească, de altfel) pe ani. Chipul acesta analitic - iremediabil vechi - îl folosise, în *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, și Gheorghe Șincai. Dar câte deosebiri între cele două discursuri.

Protopopul Nicolae Stoica de Hațeg își descrie cu culoare propriul travaliu, chinuitor pare-se:

„Eu am dorit a vedea înscris rumânește despre răzmirița din urmă turcească, cu patima românilor noștri de-aicea, precum și de începutul militariei de graniță, ci în deșert. Apoi acum iarăș de-a culeage buchile vechi pentru scoale, cu dorul celor zisă învăpăiat, pe o cale plecai din Meedia, ca din Olimp să iau isteția, sus la munte apucaii, 75 de ani în zăutai, pădurea, arbori cu ramuri lungi, lățiți, încâlciți am pășit, m-am vârat abuși, asudat, în culme am răsufat, vârghele grațiilor din Parnas”.

Deși actualizată evident (dar cu grațioase inexactități), „geografia” lui Stoica are un aer vetust de cosmografie (deși „*laus Asiae*” a lăsat locul unei firești „*laus Europae*”), seamănă aș zice cu aceea a lui Milescu, pusă în text cu un veac și jumătate în urmă (și la Stoica, America este „de curând descoperită”):

„Lumea noastră patru părți are, anume: 1-a e *Azia*, la răsărit, a 2-a, *Africa*, la amezii, a 3-a, *Europa* noastră, spre meazănoapte, iar a 4-a e *America*, spre apus. Răsăritul se cheamă est sau orient, apusul să cheamă vest sau ocident, amezza, sâd, meazănoapte, nord.

Azia are 3 împărății: a Indii, a Hinii, a Persii și a turcilor, cu multe crăiri. Oamenii lăcuitori sânt mai mulți albi decât arapi negri. Mări mari au și pământuri roditoare.

Africa 2 împărății, crăiri și republiche. Lăcitorii Ethiopii tot negri, puțini albi. Acolo neavând ape, râuri, nici fântâni, multe țări nelăcuite zac. Marea Mare o încinge.

Europa noastră are mări chiline 3, împărății: a Austrii noastre, a roșilor, a turcului, a papii de Roma și 13 crai, adevă: a Anglii, Franții, Praizului, Șvedu, Denemarc, Șpania, Portugal, Sardinia, Neapolu, Baieru, Virtemberg, Sacsea, Holand. Oameni tot albi, învățați.

Iară *America*, de curând descoperită, doo împărății, multe republice cuprinde. Marea Mijlocină și Marea Ocheanu o încungiură. Oamenii cei sălbateci tot negri au fost. Iată aflând-o europenii, acuma-s mai mulți albi așezați".

Pierzându-se adesea în amănunte (care sunt de multe ori ale propriei existențe) și în digresiuni, protopopul Stoica - observă Nicolae Manolescu - „n-are spirit de sinteză, însă este un bun observator al vieții de toată ziua, al oamenilor, dându-ne detalii familiare nespuse de colorate și dialoguri parcă stenografiate. Are umor, mai cu seamă în pasajele autobiografice, unde nu se arată câtuși de puțin complezent cu sine. Nu se omoară să separe planurile, amestecând marea și mica istorie, publicul și privatul. Trece de la una la alta, schimbând doar paragraful, notând ce și cum ține minte, într-o ordine cronologică, după moda veche" (*Istoria critică a literaturii române*, vol. I, București, Editura Minerva, 1990, p. 153).

Mehadia, spațiu al stabilității cronicarului, devine - ziceam și mai sus - un fel de „centrum mundi", un loc miraculos al tămăduirii, spre care se îndreaptă, bolnavi de felurite stări și condiții. Unii stârnesc curiozitatea scriitorului: „O doamnă mare din Berlin [ceva mai încolo vom afla că sosise din „England"] veni la baele Mehadii. Ajungând aicea cu un hinteu mare, minunat, cu 4 cai mari, eșii a vedea. Ea luu într-o maramă bani, câteva pachete cu banche nove, tot de 100 și 500, câteva mii și le deate în armiiție, în mâna armiițașului, cu evită și la băi trecu. De unde seara iată-o iară îndărăt aicea la birt; 8 zile, dimineața la băi să ducea, în deseară venea, că nu rabdă mirosul băilor. Și făcui cu ea cunoștință...". Devenindu-i familiar, cronicarul află tot felul de amănunte pe care le divulgă cititorului cu o neascunsă satisfacție a colportării (mai ales că zisa doamnă făcea parte din lumea înaltă a imperiului: „mie me-au spus că-i femeia lui Șit, ausvertigher minister crăesc"): „Însă nu că nu rabdă putoarea baelor, ci căci erau la băi ghegeneralii prinț Lotringhen cu comandirender ghegeneralu nostru graf Soro baele îi puția. Însă în sus auzisăm că au sprijinit-o".

Sosirea altor musafiri de vază iscă pregătiri speciale (chiar dacă apoi, constată protopopul Stoica, prilejul este ratat): „Porunca sosi că de la Țarigrad ghegeneralul franțez Sebastiani, ce-i murisă femeia, bolnav, vrea baele de la Mehadia a le întrebuița, cinste să-i dea. De la Temesvar o companie unguerească, capitanu Lioj, la băi veni, precum și banda reghimentii nostru, la băi 5 zile îl așteptară. Apoi să auzi că Sebastiani din Țarigrad prin București la Lemberg, în Polen, de-acolo la Beci au mers; și banda, compania să dusără".

Cam în felul acesta curge, pe paragrafe, povestirea lui Nicolae Stoica (protopopul care i-a cercetat pe haiduci, în particular, încercând să-I concilieze cu imperiul, și „lotria", ca „instituție") cu evenimente majore și cu mărunțișuri (cărora este greu uneori să le afli vreo semnificație).

Și încă un „argument” care ar putea proba adeziunea lui Nicolae Stoica de Hațeg la un „model literar” desuet (o desuetudine mai mult a *formei*, decât a gândului). Nu sunt puține, în cărțile tipărite ori manuscrise (mai cu seamă manuscrise) din veacul al XVIII-lea, *încheierile* în care copistul (sau tipograful sau traducătorul) își compară dorința de a ajunge la sfârșitul cărții cu năzuința cerbului de a străbate către izvor. Era sfârșitul eliberator al unui travaliu îndelungat, iar formulările (vezi mssele nr. 1867, 174 sau 3450, toate de la B.A.R.) nu făceau altceva decât să parafrazeze întâiul verset al *Psalmului 41*. Mileșcu tradusese versetul cu pricina astfel: „În ce chip pohtește cerbul spre izvoarele apelor, așa pohtește sufletul meu cătră Tine, Dumnezeu” (*Biblia de la București*). Așezat „pre verșuri” de mitropolitul Dosoftei, pasajul capătă sclipire: „În ce chip dorește cerbul de fântână / Cându-l strânge setea de-l arde-n plământă / Sufletul meu, Doamne, așa te dorește / Cu sete aprinsă, de mă veștezește”. Tălmăcirea modernă (*Biblia*, ediția 1968) nu se depărtează prea mult de traducerea tipărită la 1688: „În ce chip dorește cerbul izvoarele apelor, așa te dorește sufletul meu pe tine, Dumnezeu”.

La protopopul Nicolae Stoica „obiectul” dorinței este cartea, cartea isprăvită cu trudă (căci - zice el - „pe aicea scriitori buni nu s-au născut, nici că s-au cerut, nici nu s-au putut”), ca și la confrății săi din veacul al XVIII-lea, care răsufiau ușurați la terminarea muncii: „Precum dorește cerbul de izvoară și prin munți la fântâniști limpezi și aleargă de-și stâmpără setea, așa fac și cei dedați în cărți, cu paragrafe și capite, ei ca cerbu sus aleargă și pre voe să-și capete, că nici în spini smochine, nici în bălți pucioasă nu cresc flori frumoasă...”.

TRATATUL DE ISTORIE

180. Miron Costin, „*Letopisețul Țării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintâi...*”

„Fost-au gândul meu, iubite cetitoriule, să fac létopisețul țării noastre Moldovei din descălecatul ei cei dintâi, carele au fostu de Traian-împăratul și urdzisăm și începătura létopisețului. Ce sosiră asupra noastră cumplite acestea vrémi de acmu, de nu stăm de scrisori, ce de griji și suspinuri. Și la acestū fel de scrisoare gândū slobod și fără valuri trebuiește. Iară noi prăvim cumplite vrémi și cumpănă mare pământului nostru și nouă...”

Dacă așezăm, pentru moment, între paranteze evocarea - încărcată de tristețe - a „cumplitelor vrémi”, generatoare nu doar de circumstanțe ce obstrucționau actul individual al creației, ci și de grave pericole colective, constatăm că Miron Costin îi comunică cititorului (cel atât de des invocat în scrierile sale, chemat ca martor ori transformat în partener de dialog) cel mai ambițios proiect de compunere istoriografică din câte fuseseră imaginate până atunci în cultura românească: o *Istorie de la începuturi...* . Această intenție de a scrie un „létopiseț întreg” (încă o dată făgăduit lectorului spre sfârșitul predosloviei din care am citat mai sus, însoțitoare a *Letopisețului Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace...*), de a pune la dispoziția conașionalilor o descriere completă, exemplar documentată, a începuturilor neamului și a drumului său prin secole materializează, socot, noile așezări din mentalitatea cărturarilor români din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, modificări pe care demersurile unui Grigore Ureche sau Udriște Năsturel ne lasă a le bănuși și pe care fapta literară a lui Miron Costin, ca și cele ale lui Nicolae Milescu, Constantin Cantacuzino sau Dimitrie Cantemir, le confirmă în chip indubitabil.

Scriitorii români, oamenii de carte, în genere, încep să exprime, tot mai apăsător, în această vreme un mental ce refuză desuetele tipare medievale, ei sunt preparați și dispuși să abordeze o dezbatere superioară ca factură, își apropie convingător, în exerciții literare diverse, forme de investigare, modele literare și tipuri de discurs ce aparțin neîndoielnic unui „canon” modern. În acest context ei întreprind (și *De neamul moldovenilor...* este unul dintre primele demersuri

din această serie) o necesară operație de „completare și rectificare” a imaginii spațiului românesc și a poporului român în scrieri ce îndreptau erori și afirmau adevăruri.

Opera costiniană, întreaga sa operă, ne arată că ideile cu teme clasice, achiziționate de scriitor pe felurite filiere și din surse diverse, preponderent occidentale, s-au putut transforma, topite și reformate într-un laborator propriu, în convingeri și principii de mare suprafață. Întoarcerea în Moldova - moment semnificativ, ce marchează reluarea unor legături firești și necesare - nu l-a așezat în ipostaza unui „european” exotic și categoric marginal într-o „lume” ce se închina unui Dumnezeu răsăritean, ci i-a propus imediat relația cu tradițiile spirituale ale spațiului românesc. Departe de a deteriora - printr-o presupusă inaderență la construcțiile culturale ale unei zone pe care limitele unei „circumspecții” ortodoxe o împingeau, dacă nu spre închistare, măcar către o atitudine vădit reticentă față de modelele culturale ale „altora” -, eșafodajul acestor idei, ordonat de o personalitate cu mari disponibilități (și mereu în stare să distingă „ideea românească” de simpatiile sale politice pentru polonezi și de prețuirea pe care a purtat-o catolicismului), a generat sintezele de „apărare și ilustrare” absolut trebuincioase, în acel timp, culturii românești.

Istoricul Costin, nutrit la școala nobilă a respectului față de cuvântul scris (zice în *De neamul moldovenilor...*: „Lăsat-au puternicul Dumnedzău iscusită oglindă minții omenești scrisoarea, dintre care, dacă va nevoi omul, cele trecute cu multe vrémi le va putea ști și oblici”) și proclamând lectura drept supremă delecție („că nu iese alta, și mai frumoasă și mai de folos în toată viața omului zăbavă decât cetitul cărților”), se adresează compatrioților și străinilor (scrierile sale în limba polonă sunt piese importante ale „dialogului” pe care oameni de cultură români, precum Udriște Năsturel, Nicolae Milescu ori Dimitrie Cantemir, l-au purtat cu savanții altor nații), în pagini patetice, rostind responsabil adevărurile ce restituiau începuturile, identitatea și devenirea istorică a propriului popor. Socot, deci, că - în cadrul umanismului românesc - umanismul lui Miron Costin se particularizează printr-o notă de „autohtonism” de evidentă sorginte patriotică. Antichitatea clasică este, pentru el, și civilizația popoarelor grec și latin, dar, prin cel de-a doilea și prin daci, și civilizația străbunilor săi. Românii sunt succesorii și moștenitorii acelei civilizații. Vestigiile epocilor de veche glorie îi stau pretutindeni la îndemână și Costin le prezintă selectându-le. „Șanțul Troian” nu a avut, în înțelegerea sa, o funcție pur defensivă (istoricul pare sceptic: „[...] dar nu este de crezut, căci atât de multe locuri cine le-ar putea ține întotdeauna”), ci concentrează mai ales semnificațiile unui monument adresat viitorimii: „Începe de lângă Galați, de la râul Siret, care acum mai jos de Focșani desparte țara noastră de cea muntenească, trece pe din sus de Galați peste Prut, la Troian, sat odinioară al

țării noastre, iar acum al țării turcești, de acolo pe din sus de Cartal, pe câmpii până la Nistru, de la Nistru până la Nipru și până la Don de asemenea. Este un troian săpat de același împărat și în Țara Muntenească, dar numai de la Dunăre la munți...". Cetățile țării, cele mai vechi, crede Costin, își au temeliiile tot în acele vremuri și zidurile lor au fost ridicate de daci, de romani sau de grecii bizantini: „Despre cetatea Hotinului de asemenea avem știri că este clădită de daci, ceea ce poate să fie, căci dacii au locuit și în Polonia. Cetatea Sucevei însă, și a Neamțului și a Tighinei, ruinele de mai jos de Roman și de asemenea ruinele de lângă Galați pe Bârlad au fost clădite fie de romani, fie de daci...” (*Cronica polonă*).

De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor este, categoric, o scriere de maturitate. Ipotezele privind datarea acestui text, unele vorbind despre o primă versiune redactată sau măcar începută către mijlocul anilor 70 (punct de vedere ce nu trebuie neglijat, căci, în predoslovia *Letopisețului*, evocând - am văzut - ambițioasele sale planuri, Costin spune că „urdzise începătura létopisețului” proiectat), nu pot ocoli declarația aceluiași din prefața cărții de care mă ocup acum, unde sunt pomenite lecturile de o viață și momentul redactării, la „această vârstă, acum și slăbită”. Mi se pare puțin probabil ca această „dată” să privească doar predoslovia (după opinia mea - și nu numai - cel mai izbutit text pe care îl are literatura românească din secolul al XVII-lea), cu toate că - de regulă - „introducerile” se alcătuiesc după isprăvirea cărților propriu-zise. Cred că este aproape de adevăr opinia ce așază scrierea *tratatului* despre identitatea românilor și despre ființarea lor în ultimii șase-sapte ani ai vieții lui Miron Costin. Istoricul adunase - am văzut - informația trebuincioasă. Timpul însă nu i-a mai ajuns. Năpraznica moarte din 1691 a întrerupt lucrul lăsând cartea neterminată (un capitol la care autorul trimite undeva în text n-a mai apucat să fie redactat). Spre timpurile noastre manuscrisul original nu a ajuns, copiile (chiar dacă este vorba de una făcută de un cărturar harnic și conștiincios cum a fost Axinte Uricariul) putând adesea să schimbe câte ceva (și cu *De neamul moldovenilor* acest lucru s-a întâmplat, intervenientul prim fiind - probabil - Nicolae Costin).

O lungă frământare pricinuită și de dorința de a umple o datorie dar și de ezitățile născute de previzibilele dificultăți - ne convinge predoslovia - a precedat alcătuirea cărții. Primele fraze o comunică cititorului - zicea Al. Piru - în „mari cadențe stilistice”: „Începutul țărâlor acestora și neamului moldovenesc și muntenesc și câți sântu și în țărâle ungurești cu acest nume, români, și până astăzi, de unde sintă și de ce seminție, de când și cum au descălecat aceste părți de pământ, a scrie, multă vreme la cumpănă au stătut sufletul nostru. Să înceapă osteneala aceasta, după atâta véci de la descălecatul țărâlor cel dintâi de Traian, împăratului Râmului, cu câteva sute de ani preste mie trecute, să sparie gândul. A lăsa iarăși nescris, cu mare ocară înfundat neamul acesta de o

samă de scriitori ieste inimii durere. Biruit-au gândul să mă apuc de această trudă, să scoț lumii la vedere féliul neamului, din ce izvor și seminție sântu lăcutorii țărâi noastre Moldovei și Țărâi Muntenesti și românii din țărâle ungurești, cum s-au pomenit mai sus, că toți un neam și odată discălecați sântu...".

Expunându-și intențiile într-o prezentare sintetică, Costin dezvăluie motivele care l-au îndemnat la lucru. Primul este furnizat de vidul informațional intern („întunérecul neștiinței”) ce trebuia cu grăbire eliminat. Un gest susținut de necesitatea cunoașterii, o cunoaștere științifică, întemeiată pe texte, pe documente, pe „scrisoare”, „iscusită oglindă minții omenești”. Cum istoricul scria în românește, este limpede că partenerii săi de dialog erau în primul rând conaționali ce trebuiau ridicăți spre lumina adevărului. „Lipsa de știința începutului aceștii țări, de discălecatul el cel dintâiu”, absență ce se cuvenea înlăturată prin contribuția cărturarilor (uitându-se în jur, istoricul nu-l zărește decât pe Grigore Ureche căruia îi aduce un elogiu încărcat de căldură), punea în inferioritate însuși neamul, „toate alte țări știind începăturile sale”, și lăsa largi spații semănătorilor de confuzii și de grave neadevăruri. Al doilea motiv al alcătuirii tratatului a fost, deci, unul combativ. Restituirea adevărului nu putea lăsa de o parte inexactitățile puse în circulație de unii iatorici, unii veritabili, alții doar închipuiți (străini ori ai locului), invențiile defăimătoare, fanteziile injurioase, „basnele”. Predoslovია anunță această luptă dusă în numele adevărului (așezându-i pe câțiva dintre adversari într-o malițioasă genealogie a improbității: „pre acest Simeon Dascălul Istratie logofătul l-au fătat cu basnele lui și Misail Călugărul de la Simeon au născut - cela fiu, cestălalt nepot”), descoperindu-le gravele abateri de la codul etic al scriitorului de istorie („nici ieste șagă a scrie ocară vécinică unui neam. Când ocărăsc într-o zi pe cineva ieste greu a răbda; dară în véci?”) și proclamând responsabilitatea (față de propriul act și de viitorime) drept principiu suprem: „Eu voiu da samă de ale mele, câte scriu”.

Cheia care deschide ușa spre lăcașul adevărului este informarea, „scrisoarea”, cărțile, citite, comparate, fără osteneală („și viața mea Dumnedzău știe cu ce dragoste pururea la istorii, iată și până la această vârstă, acum și slăbită”), o informare făcută cu un ochi critic și prin cercetarea acelor lucrări pe care curgerea timpului le validase. „Mărturiile” unor „mari și vestiți istorici” „a căroră trăiesc și acum scrisorile în lume și vor trăi în veci” asigură - socotește cu dreptate Costin - seriozitate propriului demers și confirmare din partea savanților străini „carii de-amăruntul cearcă zmintélile istoricilor”.

Cercetătorii au refăcut în bună măsură lista acestor „mărturii”, a izvoarelor folosite de istoricul român. Sasul Toppeltin din Mediaș, cu a sa *Origines et occasus Transsylvanorum* (tipărită la Lyon, în 1667), prezidează grupul scriitorilor consultați. Dacă nu există aici o îndoială că pe Plutarh, pe Titus Livius și pe Quintus Curtius Ruffus i-a citit, alții dintre „martorii” istoriei

sale - precum Aulus Gellius, Dio Cassius, Eutropius, Szamoszközy (pe care Costin îl crede leah), Kovaczöczy, M. T. Varro, Aeneas Sylvius Piccolomini - par a-i fi fost „prezentați” de Laurențiu Toppeltin. Chiar și strofa ovidiană din *Pontice*, în care este vorba de un Flaccus, fratele lui Graecinus, destinatar al epistolei, tâlmăcită de Miron Costin, a fost luată tot din cartea învățatului sas:

„Ghieții ținea într-o vreme, acum Flacus ține
Râpa scump-a Dunării, el sânгур cu sine.
Iel au ținut Missia în pace cu credința
Pre ghieți au scos de aicea, el cu biruința”.

Cum istoriografia poloneză îi era familiară, istoricul nostru îl citește pe Alessandro Guagnini în traducerea lui Marcin Paszkowski și îi socotește pe lituanieni drept romani aduși în Lituania de Lisbon. Era moda „coborârilor” romane (și croniștii ruși construiseră una pentru un neam slav) și al rădăcinilor fixate în antichități nobile și glorioase. După Bielski, Costin pune semnul egalității între slavii polonezi și sarmați („sarmatismul” făcea, de altfel, vogă în secolul al XVII-lea polonez). Unele dintre surse, cum ar fi *Istoria de patru monarhii a lumii* (apropiată, de unii cercetători, dar fără argumente, de cartea lui Sleiden, *De quator monarchiis* [Leyda, 1669] sau de *Hresmologhionul* lui Paisie Ligaridis, fost dascăl la școala greco-latină din Târgoviște), nu au fost încă identificate cu precizie. După cum, la fel, savanților le-a fost destul de greu să stabilească poziția și însemnătatea știrilor pe care Costin le-a adunat din convorbiri cu străinii pe care i-a cunoscut. Se presupune că acea fermecătoare imagine a Italiei (primul capitol, *De Italia*, din cele cinci câte are cartea, în prima redacție, se cuvenea să-i prezinte cititorului „locul primordial”; o face conturând o sugestivă „laus Italiae”), pământ necunoscut lui Costin, dar refăcut cu acea capacitate a sa de „a vedea” spațiul și „obiectele” ce-l populau, va fi inclus - lângă informații procurate din cărți - și descrieri furnizate de episcopul Vito Piluzzo:

„Ieste țara Italiei plină, cum să dzice, ca o rodie, plină de cetăți și orașă iscusite, mulțime și desime de oameni, târguri vestite, pline de toate bivșuguri, și pentru mari iscusenii și frumusețuri a pământului aceluia, i-au dzis raiul pământului, a căruia pământ, orașile, grădinile, tocmélile la casile lor cu mare desfătăciune traiului omenesc, nu are toată lumea, supt ceriū blând, voios și sănătos, nici cu căldură prea mare, nici ierni gréle. De grâu, vinuri dulci și ușoare, untulemn, mare bivșug și de poame de tot féliul: chitre, năramze, lămâi și zahar și oameni iscusiti, la cuvânt stătători, preste toate neamurile, neamăgei, blândzi, cu oamenii streini dintr-alte țări nemăreți, îndată tovarăși, cum ar fi cu ai săi, cu mare omenie, suptiri, pentru acéia de dzic gentilomi, cum dzic grecii: celebii și la războaie neînfrânți într-o vreme, cum vei afla la Istoriile Râmului de vei ceti de dânșii”.

Să observăm că Miron descrie - verosimil cu ajutorul lui Piluzzo - o Italie contemporană, o Italie a „gentilomilor”, unde invincibilitatea războinicilor era o virtute revolută. Alte calități suplinesc, însă, stingerea combativității militare. Folosind un topos la care apelase și în *Poema polonă* (unde constatase că muzele Greciei vechi își aflaseră fericit sălaș în Polonia), „translatio studii”, Costin face din Italia un sediu modern al științelor și artelor, în vechime găzduite tot de Elada: „Acéia țară ieste acum scaunul și cuibul a toată dăscăllia și învățatura, cum era într-o vreme la greci Athina, acum Padova la Italia, și de alte iscusite și trufașă meșterșuguri”.

Din acest loc binecuvântat au pornit strămoșii. Teza „nobleței stirpei” (de viitor lung în istoriografia noastră) este, astfel, încheată în prima ei secvență: „Caută-te dară acum, cetitoriule, ca într-o oglindă, și te privește de unde ești, lepădând de la tine toate célelalte basne, câte unii au însemnat de tine, den neștiință rătăciți, alții din zavistie, care din lume între neamuri n-au lipsit niciodată, alții de buiguite scripturi și deșarte. Iară nu numai numele acesta, precum ai înțeles că ieste tot unul la toate țărâle, și al tău și Italiei, precum vei înțelge și mai pre larg, la capul deosebi de numele acestor țări, că și turcii, și grecii ne dzic vlah, ce și dintr-altele te vei cunoaște: obicéiuri, hire, graiul și până astăzi, că ești drept vlah, adecă italiian și râmlean”.

În acest loc s-a născut puterea Romei (întemeierea este povestită după Vergiliu și după Titus Livius cu *Ab urbe condita*) și al doilea capitol, *Pentru împărații Râmului*, schițează (scriitorul declarându-se la un moment dat incapabil să aștearnă totul pe hârtie) creșterea ei nemăsurată și neatinsă de atunci de alți pretendenți la glorie. Țelul scriitorului este același. Românii sunt urmașii acestor mari cuceritori și civilizatori: „Caută acum cu cugetul întru atâta lungime și lățime de lume, câte împărății mari sintă acum, cum ieste Englitera, Franțozul, Hișpaniia, némții până la apa Renului; la Africa: Fesul, Livile, Mareh, Afri, până mai tot Eghipetul, habeșii și Împărăția Asiriei, Persul, Armeniile, Capadochia, toată Greția și Machidonia, Iliriia, Dachia. unde sântem noi acum, și alte țări și ostroave și pe ochian, și pre Marea Albă și pre Marea Neagră și pre Caspiia”. Spațiul unde s-au așezat coloniștii formează obiectul capitolului al treilea - *De Dachia*, o secvență succintă, căci dacii, veniți din Hindia „cu multe veacuri mai înainte de Hristos”, vor fi strămoșii - îi sugerase Toppeltin - ai sașilor transilvăneni.

Cuceritorului și colonizatorului Daciei, împăratului Traian, „de neamul său, șpaniol”, Costin îi rezervă capitolul al patrulea - *De Traian împăratul*. După un război decisiv, Traian ocupă Dacia în anul 120 d. Hr. (când împăratul murise de trei ani), îi alungă pe daci în Transilvania (altfel aceia nu i-ar fi născut pe sași) și în locul pustiu aduce coloniști din Italia, într-o transportare masivă ce populează complet (căci și în Ardeal vor merge soldați romani) provincia cucerită. Aceasta este teoria unei romanități nealterate a românilor în

care Costin (și după el Cantemir și apoi alții) a crezut cu strășnicie. Ea își avea temeiul în impresionanta prezență romană într-o Europă ce se îndrepta către sfârșitul perioadei antice și îi explica suficient istoricului nostru taina unității, ușor de sesizat, a unității românilor, în neam și în limbă. Costin nu ocolește nici semnele de întrebare ce se pot naște din examinarea acestei teorii („De ar întreba neștine: Atâtea colonii în lume, de unde așa mulțime discălicate, numai de la Italiia să iasă atâtea țări discălicate dintr-înșă?”) și încearcă să le explice prin suprapopularea metropolei - de unde nevoia de dispersie - și prin practica fixării veteranilor în teritoriile supuse colonizării. Găsește, la fel, că a sosit momentul să pulverizeze „basna” cu care Simion Dascălul împestrăse cronica lui Ureche aducându-i pe romanii, strămoși ai românilor, chemați în ajutor de „craiu Laslo”, din temnițele Romei. Preopinienții colportori de fabulații sunt „convocați” să-și confrunte „fanteziile” cu istoria restituită: „De ar hi acum Istratie logofătul și fiu-său un Simeon Dascălul și nepotu-său un Misail Călugărul (ne amintim de această „filiație” a condeierilor nedemni), cum s-ar apuca de aceasta poveste cu basnile lor, cele ce au scris că rădăcina acestui neam, carele ieste acum pre aceste locuri, din temnițele Râmului ieste?”

Coloniștii aduși de faimosul împărat au fost cetățeni (iarăși „noblețea stirpei”) de bună viță: „Că Traian împăratul adevărat că de la Râm au adus căsași, adecă de la Italiia și așa ieste; și căsași au adus, iară nu din temnițele Râmului; ci orășani căsași, săteni, tot din slujitori aședzați. Și casă de domni au aședzat aicea pre la cetăți”. Imensul flux de coloniști nu putea fi furnizat de pușcării: „Din temnițe cu sutele de mii de oameni cum s-ar afla?” Ca să nu mai vorbim de femei: „Și apoi fâmei, iară atâta tâlhărițe?” Iar aberația cronologică ce-l făcea pe „Laslo crai” („personaj” care circulă prin aceste tradiții, neidentificat satisfăcător) contemporan cu romanii nu putea stârni (chiar dacă Miron Costin greșește calculul cu câteva veacuri, în minus) decât zâmbetul oricărui istoric serios: „Între Traian și între Laslo craiu 800 de ani sânt. Și au scris ei, acești istorici, Istratie logofătul și Simion Dascălul și Misail Călugărul că acest Laslo au cerșut de la Râm oameni. Și neamul românilor acum trăia cu domnii săi în Maramureș, cești dincoace, iar cei dincolo, dinspre munteni, pre apa Oltului”. Reacția va fi vehementă și lexical punctată aloglot: „Nu să prinde dar, cum dzice aicea: manno, țigănește”.

Disertația lui Costin continuă destructurând argumentele adversarilor sau transformându-le în dovezi pentru propria-i teză (cum se întâmplă cu „tonsura”, încriminată a fi fost semn al unei trecute detenții, și care, fiindând până astăzi „la o samă de lăcuitori ai țărâi noastre”, „ieste de la râmleni aceasta, sămn slujitoresc, că în chipul cetlăului își învâla capul slujitorii Râmului cu tafta subțire...”), aducând în discuție alte elemente: cetățile, monumentele (Columna lui Traian), construcțiile civilizației romane, etnonimul și numele țării („Și așa ieste acestor țări și țărâi noastre, Moldovei și Țărâi Muntenesti

numile cel drept de moșie ieste rumân, cum să răspund și acum toți aceia din țărâle ungurești lăcuitori și munténii țara lor și scriu și răspund cu graiul: Țara Românească"), obiceiurile, portul, limba evident (deși, prin vreme, ea a suferit influențe felurite), cele din urmă conservate printr-o neîntreruptă continuitate a viețuirii. Căci, chiar dacă în timpul împăratului Gallienus - crede Costin ascultându-și izvorul principal - armata a trecut în Dobrogea, coloniștii au rămas, retrăgându-se din calea barbarilor (iarăși „tătarii“!) în Ardeal, la adăpostul munților. Capitolul acesta a rămas neterminat.

Miron Costin pusese pe hârtie însă cartea cea mai însemnată a vieții sale. Prin *De neamul moldovenilor...* - spunea cineva - în literatura română începea să se scrie „proză de idei”. Romanitatea românilor dispunea, prin această tratat, de prima dovedire articulată, convingătoare. Gândul înalt al celui căruia, ca și lui Ureche „de această țară i-au fost milă să nu rămâie întru întunericul neștiinței”, a biruit cu adevărat.

181. Stolnicul Constantin Cantacuzino și marea „istorie”

Precum Grigore Ureche înainte cu câteva decenii, și stolnicul Constantin Cantacuzino - atunci când își îndreaptă gândul spre scrierea faptelor trecutului - se arată profund alterat de starea precară a „istoriografiei naționale”, reprezentată, în analiza lui, de un „letopiseț” plin de „defecțiuni”: „[...] că acela ce l-au făcut, den neștiință să vede să-l fie scris, sau den negriuire, doar căci atâta iaste de netocmit, de încurcat și de scurt, cât mai multă turburare și mirare dă celui ce cetêște, decât a ști cevași adevăr dintr-însul” (aici și mai departe citez după *Istoriia Țării Românești...* în vol. *Cronicarii munteni*, ediție de Mihail Gregorian, București, Editura pentru literatură, 1961, reprodusă în 1984 la Editura Minerva, colecția BPT, p. 3-75). Această compunere, ce trebuia mai departe ignorată, va fi fost, poate, acea *Cronică a lui Matei Basarab* (evocată și de mine mai sus), cu o parte de început - privind veacurile al XIV-lea și al XV-lea - încurcată și marcată de inexactități, sau o altă scriere în slavonă sau în greacă, de felul celei care a servit drept text de bază pentru tălmăcirea arabă făcută de Macarie Zaim, mitropolitul de Antiohia, după 1664. Alcătuirea ce-l nemulțumea nespuse pe Stolnic nu răspundea nici pe departe dezideratelor de „informare”, formulate pe scurt de istoric („carele și de țara aceasta, de începătura ei, și de lăcuitarii ei și domnitorii ei, carii cât și cum s-au purtat și de obiceiurile lor și de legile ei, și de altele multe ce într-însa se vor fi aflat”), iar de restituirea în chip științific a adevărilor trecutului nici nu putea fi vorba.

Mănat de dorința de a acoperi această lacună, năzuind să pună la dispoziția conaționalilor săi o veritabilă *lucrare de istorie* polifuncțională (căci

„fără istorie - zice el undeva - nu numai de râsul altora și de ocară sântem, ci și orbi, muți, surzi sântem de lucrurile și faptele celor mai de demult ce într-acest pământ s-au întâmplat și s-au făcut, care de nevoie încă ne era și ne iaste a le ști, pentru ca să putem și traiul vieții noastre a tocmi"), Constantin Cantacuzino începe lucrul la *Istoriia Țării Rumânești întru care să cuprindă numele ei cel dintâi și cine au fost lăcuiitorii ei atunci și apoi care o au mai descălecat și o au stăpânit până și în vremile de acum s-au tras și stă*, carte de mari proporții (viza categorie, la fel ca Dimitrie Cantemir mai târziu, monumentalitatea) și de mari ambiții (asemănătoare celor ce răzbat și din lucrările lui Miron Costin; nu sunt puțini istoricii literaturii române care fac din scrierile lui Miron Costin - *De neamul moldovenilor...* mai cu seamă - o sursă de sugestii pentru *Istoria* lui Constantin Cantacuzino). *Dacia*, leagănul românității, își afla aici cel de-al doilea savant român capabil să o „refacă” cu strălucire.

Înva fi început redactarea cărții în anii când pe tronul Țării Românești se afla fratele său Șerban, prin 1685-1686 pare-se (un termen „ante quem” - în care am crezut și eu în contribuții mai vechi -, fixat de P. P. Panaitescu în funcție de o formulare atribuită lui Cantacuzino - „toate cărțile bisericii și toate cetăniile pe slovenește ne sânt” și care ar așeza începerea scrierii înainte de anul 1688, dată a apariției versiunii românești integrale a *Bibliei*, a fost sorios zdruncinat în ultima vreme. Zicerea este un citat din Marcin Kromer și a fost pusă pe hârtie în secolul al XVI-lea. Lectura exactă este: „toate cărțile bisericii și toate cetăniile pe slovenește le sânt”). Zic „prin 1685-1686”, pentru că atunci și-a procurat - prin intermediul lui Jacob Pylarino (medic de curte în vremea lui Șerban Cantacuzino și a lui Constantin Brâncoveanu) cartea lui Johannes Nauclerus, *Chronica succintim comprehendentia res memorabiles saeculorum omnium ac gentium, ab initio mundi usque ad anum Christi nati MCCC* (Colonia, 1544, cu completări de alți autori), fostă întâi în posesia mitropolitului Moldoveni Dosoftei. (Un bibliofil de talia Stolnicului notează cu precizie, pe pagina de titlu, proveniența cărții - în care se află multe însemnări ale lui Dosoftei: „Așa au fost cumpărat de Mitropoilitul Dositheu, iar apoi însuși sființia sa l-au dăruit jupânului Iacov Pilarin, când au fost la Iași cu oastea în anul 1685. Și apoi doftorul l-au dăruit lui Constantin Cantacuzino stolnic [vezi Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român, Constantin Cantacuzino stolnicul*, București, 1967, p. 121].) După acest Nauclerus va rezuma Stolnicul rosturile cercetării istoriei: „Cum Nafclir în prologul *Hronografului* lui, ce face, zice: că frumos lucru iaste den greșalele altora să tocim viața noastră și nu ce alții au făcut să cercăm, ci ce bine făcut va fi, noi a urma să ne punem înainte. Și trebuie să știm că pre cei buni și vrédnici, carii vor fi fost bune faptele lor, să le pomenin bine, și pre ei să-i lăudăm. Iar pre cei răi și făcători de rău, să-i blestemăm și să-i ocărăm aceea parte alegându-și în lume, cât au trăit, ca să-i rămâie” . 7

Cine era cel ce își asuma o asemenea gravă (și grea) responsabilitate? Și care îi erau „uneltele”? Fapta culturală și politică ni-l arată pe Stolnic (cognomenul acesta, devenit faimos, și-l trage de la rangul de mare stolnic, deținut sub Gheorghe Duca, între 1675 și 1677) a fi fost unul dintre veritabilii europeni ai sfârșitului celui de-al XVII-lea secol românesc. [La Padova, în 1667, ajungea un tânăr căruia clasicitățile îi erau de mult familiare (învățase greaca și latina cu Ignatios Petritzis, profesor la Schola graeca et latina de la Târgoviște și își ameliorase stăpânirea limbilor vechi la Brașov, în 1665, cu Martin Albrich, rector al colegiului reformat) și care petrecuse un stagiu de „spudeu” la Constantinopol, unde fusese elev al unui chir Dionisie și al lui Gherman Vlahul (Blachos) din Creta. Cei doi ani petrecuți la „Universitas Artistarum” au însemnat studii de matematică, medicină, astronomie și teologie și continuarea contactului cu clasicitățile, cu filosofia, logica și fizica. Fermecător în conversație și în corespondență, știind, însă, să mănuiască, deopotrivă, și instrumentele lui Marte (a participat la campanii militare importante), pozitivist, în genere în cugetare, dar interesat - lângă tratatele de geografie (precum *Novus Orbis Seu Descriptionis Indiae Occidentalis libri XVIII* a lui Jean de Laet) și jurnalul de călătorie al lui Milescu - și de paginile cărților de prevestire, conștient de propria-i valoare, orgolios, vanitos peste măsură, în stare să semene mici răutăți și pregătindu-se să țeasă uneltiri de mari dimensiuni și planuri politice măcar „balcanice”, Stolnicul era deja, în anii când află momentele de răgaz în care scrie istorie, acea personalitate impunătoare care avea să domine treizeci de ani și mai bine scena politică românească și sediile de elaborare culturală, științifică și literară.

Constantin Cantacuzino a lucrat la carte - cu întreruperi, probabil - adunând mereu izvoare, cercetându-le și comparându-le (se știe că încă din 1670 își procurase o copie a cronicii lui Grigore Ureche), până în preajma tragicei sale dispariții (1716). Ultimul capitol - pe care a izbutit să-l redacteze, nu cu mult înainte de anul 1716, se intitulează *Hunii, au cum le zic alții unii, den carii ungurii să trag și sânt până astăzi, de unde au pogorât și cum au descălecat Țara Ungurească; și ce voievozi întâi au venit cu dânșii și se referă la migrația hunilor petrecută în secolul al IV-lea*. Nu este exclus ca Stolnicul să fi schițat unele capitole privind epocile următoare. În acel *Catalogo di principi...*, pe care îl întocmește pentru generalul italian Luigi Ferdinando Marsigli (savant căruia îi mărturisea că elaborează, deocamdată în interesul - precumpănitor - al conaționaliilor săi, atât de trebuincioasa cercetare asupra începuturilor poporului român: „ceea ce cere domnia ta necesită mult timp și multă osteneală, pe care eu, după putință, o fac, în limba română, ca să lămuresc istoria acestei țări, dar până acum nu am isprăvit”), figurează nu numai „portretele” unor voievozi din vechime, precum Mircea cel Bătrân,

Neagoe Basarab ori Mihai Viteazul (semnificativă desenarea acestei „coloane vertebrale” a Munteniei), liste ale domnilor Moldovei, ci și știri despre contemporanii Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu.

Stolnicul își „publicita”, prin urmare, lucrarea. Contemporanii săi aveau, la fel, știință despre elaborarea ei. Copiile în care *Istoria* a ajuns în timpul modern au zidit în jurul ei un „anonimat” ce a îngăduit felurite presupuneri privind atribuirea. Prima ediție a scrierii (realizată de George Ioanid în *Istoria Moldo-României*, vol. I, București, 1858, p. 295-376) nu are nici un nume de autor. Hasdeu (în „Satyrul”, I, 1866, nr. 13) a pus-o - fără nici un temei - pe seama lui Nicolae Milescu. Kogălniceanu, retipărind textul în 1872, spune „atribuită lui spătarul Milescu”, dar în prefață se desparte limpede de opinia lui Hasdeu. Hasdeu va recidiva, în „Columna lui Traian”, III, 1872, p. 274-275, stârnind și reacția lui V. A. Urechiă, încredințat, acesta, ca mai înainte Mihail Kogălniceanu, că textul a ieșit de sub pana unui cărturar oltean. În 1885 începe să prindă contur ipoteza lui Aron Densușianu - autor ardelean. Opinia lui se va rotunji în 1894 (a doua ediție a *Istoriei limbei și literaturii române*) - un autor ardelean, preot, trecut peste munți în Țara Românească: acesta nu putea fi decât Theodosie Veștemeanu mitropolitul. I. G. Sbiera nu va fi de acord și îl va căuta pe autor în interiorul partidei Bălenilor. Iorga va lămuri lucrurile, așezându-l pe Stolnic în postura de autor. Și se părea că definitiv. Se părea..., fiindcă alte ipoteze nu vor înceta să apară (autori D. Onciul, Al. T. Dumitrescu, P. V. Haneș). Părerăa lui Aron Densușianu a revenit în actualitate în 1982, când N. A. Ursu a contestat paternitatea stolnicului Constantin Cantacuzino asupra scrierii atribuind-o din nou (argumentele acestui foarte învățat cercetător, autor și al altor propuneri de schimbare a identității, fiind - de regulă lingvistice și stilistice) mitropolitului Theodosie Veștemeanu (*Theodosie Veștemeanu, adevăratul autor al Istoriei Țării Românești, atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Cronica”, XVII, nr. 32, 6 august 1982, p. 5 și 8, și nr. 33, 13 august 1982, p. 5 și 8), punct de vedere susținut de Ștefan S. Gorovei și de Al. Zub (acesta din urmă făcând loc și unei opinii proprii). Ipoteza l-a tentat, de curând, și pe Nicolae Manolescu. Am ignorat această ipoteză (în studiile introductive la edițiile de *Cronicari munteni*, Editura Minerva, 1984 și Editura Militară, 1988, în postfața la *Cronici brâncovenești*, Editura Minerva, 1988, și în capitolul consacrat Stolnicului în cartea mea, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1991, p. 59-66), fapt care l-a mirat foarte pe Ștefan S. Gorovei (*Argumentele paternității*, în „Luceafărul”, XXXI, nr. 52, 24 decembrie 1988, p. 2), pentru că m-am deprins a lua în seamă doar supozițiile cât de cât întemeiate. Atribuirea operată de N. A. Ursu a fost combătută de Radu Ștefan Ciobanu, în „Luceafărul”, XXXI, 1988, nr. 44, p. 1 și 4, și de Andrei Pippidi, într-un foarte serios studiu: *Istoria Țării Românești, autorul și data ei*, în „Revista de istorie”, tom 42, 1989, nr. 12, p. 1209-1224

(vezi întreaga discuție la Dumitru Velciu, *Miron Costin. Raporturile literare cu contemporanii și posteritatea sa istoriografică*, București, Editura Minerva, 1995, p. 115-117, nota 14). Este foarte greu de pus - cred - pe seama mitropolitului Theodosie Veștemeanu, amestecat în tipărirea *Mineielor* buzoiene și în realizarea unei versiuni îndreptate a traducerii *Vechiului Testament*, om de școală veche (susținerile sale împotriva introducerii limbii române în oficiere ne-o arată îndestul), o carte ce respiră un duh umanist, inconfundabil. *Istoriia Țării Rumânești* trebuie să rămână acolo unde a așezat-o Nicolae Iorga - între textele iscălite de Constantin Cantacuzino. „Mâna”, spiritul, tipul de reflecție ale aceluia se simt peste tot.

Frazele în care Stolnicul își declară intențiile lasă să se vadă cu claritate înțelegerea sa umanistă (iritat, pe bună dreptate, de lipsa de preocupări în această privință a înaintașilor, care „au lăsat toate de s-au surpat în prăpastia uitării și întru întunericul de véci au rămas”) - ce preleva componentele morală, formativă, civilizatorie și, nu în ultimul rând, patriotică - asupra exercițiului istoriografic. Trecutul („uitat” dar nu pierdut) trebuia recuperat prin luarea în posesie a unui „timp național” tratat până atunci cu o indiferență păgubitoare (căci, chiar atunci când cutare voievod va instala un orologiu într-un turn, secularizând cumva vremea și măsurând-o „tehnologic”, timpul va fi socotit tot o proprietate a lui Dumnezeu, avere din care omul primea o secvență pentru care se cuvenea să dea seamă). Imperios necesară îi apare cărturarului (în persoana căruia savanții străini - deja amintitul Marsigli, istoric și geograf în căutare de știri pentru „atlasul” său *Danubius pannonico-moesicus*, sau epigrafistul englez Edmund Chishull - aflau un conlocutor admirabil și un corespondent erudit și mereu neobosit în a da evoluțiilor românești o înțelegere corectă, merită să corijeze unele informații eronate - „imaginea” inadecvată asupra românității își aduna în vest primele trăsături - ce circulau, se pare, în cercurile istoricilor apuseni) întreprinderea aceluia demers de afirmare a marilor tradiții pe care le păstrau depozitele românești și care legitimau îndestul gândul de independență nutrit întotdeauna de români și readus în actualitate de oamenii politici din vremea sa. Dimensiunile plănuite (o „Istorie de la origini până azi”) ținteau - am zis - monumentalitatea și este neîndoielnic că, dacă ar fi fost sfârșită, cartea lui Constantin Cantacuzino ar fi putut sta alături de opera cantemiriană.

Nici o categorie de izvoare nu a fost neglijată de savantul care, în strângerea de informație (în carte sunt convocați istorici și geografi ai Antichității eline și latine - Titus Livius, Strabon, Dio Cassius, Pausanias, Annaeus Florus, Lucius Ampelius -, cronografi bizantini - Ioannes Tzetzes, Ioannes Zonaras, Laonikos Chalkokondilos -, scriitori ai Europei medievale și umaniste - Aeneas Sylvius Piccolomini, Antonio Bonfini, Flavio Biondo, Philippus Cluverius, Joannes Carion, Johannes Leunclavius, Filippo Ferrari

Johannes Nauclerus, Mathias Christianus, H. Torsellini, Antonio Foresti, Nicolaus Olahus, Marcin Kromer, Laurențiu Toppeltin din Mediaș și alții), a năzuit către exhaustivitate. Cu un ochi critic el cercetează sursele interne și externe, rezultatul acestei examinări fiind cel așteptat de o minte pozitivă. *Tradițiile locului*, fie cele transmise din generație în generație („niște spuneri și niște povești, mai vârtos bătrânii ce povestesc de cele ce au fost”), fie cele ce dăduseră naștere unor construcții epice („cântecele care vestesc de vitejii, au de alte fapte ale domnilor și a altor vrédnici oameni”), sunt privite cu destulă circumspecție (un scepticism modern în fața oralității - am zice), date fiind subiectivismul lor nici măcar disimulat, „partizanatul de familie” („de un lucru numai, doi într-un chip nu povestesc, ci unul una, altul alta băsnuiaște”), imprecizia ridicată la rang de grilă selectoare și abordarea nesistematică a faptelor („foarte împrăștiat și prea pe scurt pomenesc lucrul și făr' de nici o orânduială sau tocmeală”). Dacă redactarea foarte parcimonioasă a *actelor de cancelarie* („hrisoavele domnilor ce sânt pre la boierime și pre la mănăstiri și date și la sate...”) nu-i poate furniza istoricului prea multe știri utile (căci „risipit și foarte pe scurt zic și fără cap povestesc și numai de un lucru vorbesc, adecâte au de cela cui să dă, au de cel dă..., iar alt nimica nu mai lățește, nici de alte lucruri să mai întinde”), creditul pe care îl reclamă ele devine aproape absolut în alăturare cu reprezentantele unui „gen” foarte gustat pe atunci („cărțului ce să văd pe la unii și pe la alții aici în țară, și mai multe în Moldova”), catagorisite drept „o mare grămadă de minciuni”. Între aceste scrieri ce colportau o „istorie fabuloasă”, „în cari nu să cuprind altele, fără minciuni și basne, dupre care umblă norodul acesta rătăcindu-se și cred céle ce niciodată de crezut nu-s”, populara *Alexandrie* (pe care Miron Costin, în *Letopiseț*, o socotea „plină de basne și scornituri”, păstrându-și părerea și în *De neamul moldovenilor*: „acea Alexandrie mincinoasă care este și pre limba noastră, plină de basne”) este incriminată cu deosebire: „Că măcară acea *Alexandrie* balmăjește și asemenea cu acéia alte cărțului, ci acelea aflări omenești numai ce sânt sau basne de céle ce făcia și scorniia poeticii ethnici în vrémea elinilor pentru orbul norod...”. Literatură, adică, mișcându-se pe un alt palier al oralității, pe cel „savant”.

Departate de ipostaza istoricului veritabil, punând în circulație scrieri în care prezidează nu prelevarea adevărului ci atitudini părtinitoare, aflate într-un conflict deschis cu obiectivitatea, îi apar Stolnicului și unii autori străini „mișcați de osebite poftete și voile lor”. Limpezirea adevărului nu poate profita de pe urma unor astfel de „contribuții”, în care „cel ce iubește pre unul, într-un chip scrie de dânsul, și cel ce-l urăște într-alt chip, și de al său într-un chip și de streini într-alt chip scrie”. Acest „alt chip” de a scrie istorie, un „chip” al lipsei de obiectivitate, al inimiciei chiar, îl denunță Constantin Cantacuzino cu privire la unele relatări legate de istoria românilor: „Măcar că unii ce scriu de

dânsa [Țara Românească - *nota mea*], ca niște streini ce sânt și voitori de rău unii, nu adevărul scriu, ci-i micșorează lucrurile, și pe locuitorii ei rău îi defaimă, și multe hule le găsec". Va concretiza ceva mai la vale această luare de poziție, veștejind „basna" despre „ijderenia moldovenilor" (Cantacuzino o citează în extenso, ca mostră de absurditate), pe care Simion Dascălul (caz aproape unic de „scriitor" făcut faimos de niște imbecilități puse pe hârtie), interpolând-o în cronică lui Ureche, declara a o fi aflat într-o cronică ungurească. „Poate - fi - avansează Stolnicul, deși, prob, precizează că nu a văzut o astfel de cronică -, pentru că pururea și nevindecați și ungurii au stătut vrăjmași și pizmași rumânilor, și atâta cât de ar fi putut, ar fi supus pe toți supt jugul lor, cum și pe mai multa parte den câți să află acum în Ardeal i-au supus și i-au făcut iobagi cum le zic ei".

Riposta istoricului român este vehementă. Absolvindu-l (și elogiindu-l) pe Ureche („om învățat să vede că au fost și om tocmit de câte par că au scris ei"), Cantacuzino - în stare să distingă, în parte, „adaosurile" - vizează mai cu seamă sursa („Ci nu știu cu ce îndrăzneală și cu ce nerușinare, acela ce va fi scris întâi o va fi făcut!"), extrem de precară sub raportul raționamentului istoric și al evaluării faptelor, a neinformației și neinspiratului intervenient: „Ci dară acela uncur, au ce va fi fost, nu știu, de au băsnuț, și au visat ca acele a zice, să vede că de puțină știință și socoteală au fost. Pentru că de au fost și vrăjmaș, aceluia neam de a-l face tot de tâlhari și de furi, nesimțitoriu au fost, nimic [din] ceia ce-i putea sosi și veni pe urmă chibzuind, adecâte că vor rade toți și vor ocări răutatea și neștiința lui, băbești basne și nesărate vorbe la cei după urmă oameni lăsând în poveste, căruia multe sânt a i să zice și a-i dovedi minciunile".

Și multe dintre capitolele terminate de Stolnic întruchipează argumentarea interpretării corecte a desfășurărilor istorice. (Deși „muntean" cum se afla - chiar dacă de os grecesc - nu se poate abține, în cel mai curat duh de dincoace de Milcov, să nu plaseze și câteva răutăți la adresa conaționalilor din Moldova, comentând „basna" lui Simion Dascălul - „Însă și moldovenii de poftesc aceia ale aceluia povestite, să ție și să crează, cum dintr-aceia ei pogoară, volnici vor fi. Și neamul și ijderenia lor de la acei tâlhari și furi de vor să-l mărturisească, încă în voie le va fi" - și legând-o în chip straniu de „mitul" descălecatului: „[...] dacă din păstori [găsise la Ureche acest lucru - *nota mea*] își fac moldovenii începătura, poate le zice neștine măcară și glumind [iar nu cu adevăr] că can dintr-aceia sânt. Dirept că păstorii necuvântătoarelor dobitoace, de nu toți sânt furi, iar gazde de furi tot sânt".)

Tezele de căpătâi ale cărții sale coincid în esență cu propozițiile ce vor fi definitive de umanismul românesc în consonanță cu formulările obiective ale savanților străini. *Originea romană a românilor*, idee de început de drum, este definită prin descrierea unei colonizări înfăptuite de romanii învingători și

civilizatori (Cantacuzino enumeră dovezile - care seamănă surprinzător cu cele adunate și de Miron Costin: șanțurile „troianuri”, podul peste Dunăre „căruia și până astăzi și dincoace de Dunăre și dincolo i să văd marginile și începăturile cum au fost și drept ce loc au fost”), prin dislocarea și statornicirea în Dacia a unor contingente importante, a căror proveniență onorabilă autorul nu uită a o sublinia, „noblețea stirpei” fiind, de altfel (în ciuda „glumelor” evocate mai sus), o susținere pe care Stolnicul o repetă în câteva rânduri. Implantarea elementului roman s-a făcut și pe un teritoriu unde populația daco-getă (elogiată într-un loc pentru vitejie și spirit de neatârnare: „iară ostași mari și tari la bătaia războaielor, nepoftitori a să supune altora, nici a să birui de alții îngăduia”), lipsită - e adevărat - de structuri politice, continuă să existe: „Însă nu că doară den dachi nici unul n-au mai rămas, cât pustiindu-se de tot, și nemairămând nimeni cine a lăcui aceste pământuri...”. *Însemnătatea elementului autohton* în etnogeneza românilor, implicit cuprinsă în judecățile Stolnicului, lasă totuși poziția fundamentală prelevării (nu fără un justificat accent polemic) *ascendenței romane*, afirmată cu mândrie patriotică în fraze cu cadențe largi, emoționante (să nu-i refuzăm - cum se întâmplă prin unele istorii ale literaturii - chiar și puțința de a se înfiora și de a infiora): „Iară noi într-alt chip de ai noștri și de toți câți sânt rumâni, ținem și credem, adevărindu-ne den mai aleșii și mai adeveriții bătrâni istorici și de alți mai încoace, că valahii, cum le zic ei, iar noi rumânii, sântem adevărați romani și aleși romani în credință și în bărbăție, den carii Ulpie Traian i-au așezat aici în urma lui Decheval, dupre ce de tot l-au supus și l-au pierdut; și apoi și alalat tot șireagul împăraților așea i-au ținut și i-au lăsat așezați aici și dintr-acehora rămășiță să trag până astăzi rumânii acesteia”.

Curgerea neîntreruptă (miraculoasă chiar, dacă ne gândim la piedicile mereu prezente: „Însă nu puțină mirare iaste la toți câți scriu de aceasta, nici la câți bine vor socoti de acești rumâni, cum s-au ținut și au stătut până astăzi așa, păzindu-și limba - și cum au putut și pot și pământurile acestea lăcuiesc”) a procesului de plămădire a poporului român își află temeiuri în *unitatea lui indisolubilă* (în ciuda tuturor acelor „călcări, zdrobiri și nespuse réle ce i-au trecut”), probată elocvent prin *originea comună* și prin *latinitatea limbii*. Cantacuzino știe să discute pe larg și cu justete evoluția limbilor romanice, motivând instalarea diferențelor între ele și între aceste idiomuri și limba latină. Situația românei (și ea „stricată, cum și alte limbi toate ale lor céle neaoșă și de moșie și le-au stricat”) se încadrează într-un sistem: „Și mai chiar vedem că rumânii den Ardeal, moldovénii și ceștia de țară aceasta, tot un neam, tot o limbă fiind, încă între dânșii mult să oselesc, care aceasta iaste cum să véde den amestecătura vecinilor”. Româna a fost mai rezistentă în fața feluritelor atentate, marca ei latină fiind inextricabilă: „Însă rumânii înțeleg nu numai ceștea de aici, ce și den Ardeal, carii încă și mai neaoși sânt, și moldovénii, și

toți câți și într-altă parte să află și au această limbă, măcar fie și cevași mai osebită în niște cuvinte den amestecarea altor limbi, cum s-au zis mai sus, iară tot unii sânt. Ce dară pe aceștea, cum zic, tot rumâni îi ținem, că toți aceștea dintr-o fântână au izvorât și cură". (O „fântână” al cărei debit și putere Stolnicul le știa mai mari, de vreme ce disertează amplu în preajma „coțovlahilor”, reprezentanți ai românității balcanice.)

Constantin Cantacuzino a scris (întorcându-se mereu asupra textului, făcându-l stufos, parentetic uneori) o carte erudită (foarte bine documentat, citind un ochi critic - deși nu mereu a avut în față sursele pe care le evocă; a mai utilizat și „intermediari” -, operând în informația acumulată cu discernământ, el își îngăduie în câteva rânduri să amendeze afirmații ale unor istorici străini, cum ar fi polonezul Marcin Kromer, sasul Laurențiu Toppeltin sau ungurul Szamoszközy, „Zamoski” - în grafia autorului), dar compunerea sa este departe de a fi o aglomerare nestârșită de date și fapte. Gândurile sale (roade, verosimil, ale unor lungi clipe de reflecție) sunt limpezi, ideile se încheagă în sisteme (în care până și uriașele digresiuni - cum ar fi cea despre dacul „Lichinie” care a făcut carieră în lumea romană -, dezvoltate în duh baroc, își au locul lor) ce ținesc să dovedească ceva. Prețuirea pe care o arată de regulă actului civilizatoriu își află un spațiu propice de concretizare în elogiul adus civilizației vechilor greci (care „prea mari oameni au fost, și atâta întru învățătura cărților și a științelor au fost procopsiți, și atâta întru vitejii au fost ispițiți și aleși și atâta întru înțelepciunea lumească de iscușiți, cât nice un neam, nici o limbă pe lume, nice niciodată ca ei n-au stătut”), laudă care include și o „temă” (*translatio studii*) prelucrată adesea de istoria și filosofia culturii: „Și de la carii [de la greci - *nota mea, D. H. M.*] nu numai alte roduri au luat învățături și obicini, ci și acei romani mai adăogându-se și mai sporindu-se den'ceput domnia și crăiia lor, au trimis la Athine de au luat legi și orînduiale, ca să știe cum să poată ocârmui politica și domniile lor”.

Contemplarea cursului istoriei îl îndeamnă pe Stolnic să caute cauzele ce puneau în mișcare mecanismele ascunse înlăuntrul înlănțuirilor evenimentțiale. Nu va refuza, desigur (la fel ca Miron Costin), explicațiile ce uzau de traseul simplu (biblic ca sorginte) „culpă” - „pedeapsă” (înfrângerea „rășcoalei evreilor”, subiect al unei interesante „povestiri în povestire”, apelează la o astfel de „lămurire”), dar construiește - în termeni proprii (deși este evident că a consultat și alte opinii) și cu destulă dezinvoltură (în care mai vechi contribuții au văzut, ușor exaltate, chiar rezultatul unei meditații de factură filosofică în preajma cursului istoriei) - o teorie a evoluției, a devenirii și stingerii („nașterea și stricăciunea”) alcătuirilor omenești: „Toate lucrurile câte sânt în lume au și aceste trei stepene duple ce să fac, adecâte urcarea, starea și pogorârea, au cum le zic alții adaogerea, starea și plecarea. Deci dară nici un lucru nu iaste carele să nu dea pentr-acestea, ci numai unele mai în grab,

altele mai târziu le trec; iară tot la un steajăr să adună și să strâng în cea de apoi, adecâte în stricăciune și în pierzare dezlegându-se". În fapt este vorba de o foarte veche constatare a „creșterii” și „descrășterii”, o observație de uz comun, de vreme ce o aflăm și la Grigore Ureche, într-o formulare (din predoslovie) ce poartă și „iscălitura” lui Simion Dascălul (cel care „preface” textul predosloviei): „[...] apucatu-s-au și dumnealui [Ureche- *nota mea D.H.M.*] de au scris începătura și adaosul, mai apoi scăderea care se vede că au venit în zilele noastre”. Este posibil ca, în cazul Stolnicului (ca și în cel al lui Cantemir), să fie vorba - crede Virgil Cândea - și de o înrăurire venită dinspre Aristotel: „La répétition du motif de la génération et de la corruption dans son *Istoriia Țării Rumânești* indique même les limites de son intérêt pour la doctrine d'Aristote: le Stolnic en avait retenu l'idée de la disparition nécessaire des grands empires” (*Les intellectuels du Sud-Est européen...*, în „Revue des études sud-est européennes”, VIII, 1970, nr. 2, p. 217).

Cărturarul barochizant (biblioteca lui era bine aprovizionată cu cărți baroce), familiarizat îndestul cu motivele cultivate de literații și emblematiștii epocii („orbul noroc, cum îi zic și-l zugrăvesc”), face adesea loc în pasajele de meditație pe care și le îngăduie „încheierilor” ce plasează operele omenești sub semnul unei nestatornicii funciare („[...] că toate lumeștile supuse sânt mutărilor...” sau „[...] că nimic supt soare iaste stătătoriu, ci toate câte sânt, în curgere și în mutare sânt zidite...” ori „Însă, dupe acestea, iată nici un lucru, câte sânt supt lună stătătoriu și neschimbat nu poate fi, nici în nenumărații ani pot tot într-același chip sta, că toate sânt în mutări și în stricăciuni zidite...”), în voia imprevizibilă a unui „noroc orb” și „mutătoriu foarte”, într-un flux ce poate fi doar contemplat: „Așadară și în cele politice pricepem și cunoaștem că nu-s stătătoare nice unele; ce și avuții să pierd și domnii să strică și împărății să mută și să strămută; și toate ca acestea, unii pierzând, alții gășind, de la unii fugind, la alții nemerind, orbul noroc...”.

Cartea stolnicului Constantin Cantacuzino nu este o *cronică*. L-am scos, prin urmare, dintre *cronicari* (unde este așezat în cărțile ce adună *Istoria* sa cu textele unui Greceanu ori Radu Popescu printr-o tradiție mai mult „editorialistică”) și l-am așezat între *istorici*, lângă Dimitrie Cantemir, adică într-o vecinătate la care este pe deplin îndreptățit. Scrierea sa se disociază vizibil de compunerile istoriografice ale contemporanilor „munteni”, scripirea genului (care înseamnă și talent scriitoricesc autentic - este părerea mea) și capacitatea de a străbate spațiile mari, durata lungă a trecutului și de a le reconstitui sub forma unor construcții coerent articulate îl despart de „scriitorii de letopisețe”, indivizi marcați de o modestie doar întâmplător atenuată de aspirația desprinderii de copleșitoare circumstanțe imediate.

182. Istorie românească în limba Europei savante

Dimitrie Cantemir: „De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus”

Cantemir a urcat - cu o grăbire pe care ar putea-o explica doar ritmul susținut al acumulărilor și al limpezirii imaginilor - spre cărțile „despre istoria, chipul și spiritualitatea poporului său” (Virgil Cândea, *Prefață* la D. Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, partea I, București, Editura Academiei, 1983, p. 5) ca spre un fel de „vârf” al întregii sale opere. „Creația unui gânditor și a unui om de acțiune care a avut în centrul preocupărilor sale *Patria*, pentru a o cunoaște mai bine, pentru a o înfățișa lumii cultivate a timpului, pentru a o sluji și cărmui spre orizonturi de propășire și libertate, nu putea avea drept cheie de boltă decât un monument consacrat națiunii și pământului său” (Virgil Cândea, *loc. cit.*).

De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus este - învățații sunt de acord - o „ciornă”, o primă elaborare din care vor crește ulterior *Historia Moldo-Vlachica*, *Descriptio Moldaviae* și *Hronicul*. Așezarea în timp a alcătuirii scrierilor de istorie românească și precizarea ordinii în care au fost ele alcătuite au reprezentat preocupări constante ale „cantemirologiei”. Chestiunile sunt departe de a fi rezolvate. Propuneri însă există. Iată două dintre ele: cea formulată de Andrei Pippidi în teza sa de doctorat (*Ideea de „creștere și decădere” a Imperiului otoman în istoriografia occidentală din sec. XVI-XVIII*), susținută la Cluj, în 1981, și cea a lui Dan Slușanschi, editor plin de merite, în 1983, al scrierii de care mă ocup în aceste pagini (tipărită, împreună cu *Historia Moldo-Vlachica* în prima parte a vol. IX al seriei academice moderne).

Andrei Pippidi (care și datează).

1712 - *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*;

1713 (?) - *Descriptio Moldaviae* și harta;

1714 - *Historia Moldo-Vlachica*;

1715 (?) - *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, versiunea primă, în latină, pierdută în naufragiul de pe Marea Caspică în anul 1722;

1716 - continuarea, în latinește, a *Hronicului*, într-un text pierdut și el în 1722; în același an cercetătorul așază încheierea alcătuirii *Descrierii Moldovei*;

1717-1723 - traducerea în românește a *Hronicului*

Dan Slușanschi (descrie fazele succesive ale redactării „operelor moldovene”):

1. Harta Moldovei;

2. Forma românească a compunerii *De origine nostrae gentis*;

3. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, într-o primă redactare;

4. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, a doua versiune reprezentată de notele marginale întinse;

5. *Historia Moldo-Vlachica*, prima versiune;

6. *Descriptio Moldaviae*, operă realizată în mai multe faze; cel puțin așa i-au făcut pe cercetători să presupună copiile cu adnotări ale lui Cantemir;

7. *Historia Moldo-Vlachica*, a doua versiune, cu adnotări, cu citate din izvoare și cu alte indicații privind dezvoltarea textului;

8. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, „tradus” după *Historia Moldo-Vlachica*, a doua versiune; tălmăcirea (căci apelul la textul latinesc al *Historiei...* este indiscutabil) a făcut însă loc unor suplimentări substanțiale.

Este limpede că Dan Slușanschi pune la începutul șirului o scriere în limba română: „forma românească a textului *De origine nostrae gentis*”, adică acea compunere pe care o evoca Dimitrie Cantemir, în 1714, într-o scrisoare adresată Academiei din Berlin: „De origine nostrae gentis, de coloniis videlicet a Traiano Rom(anorum) Imperatore in Dacia localis, vernacula lingua apud nos libellus extat qui tempore opportuno in sermonem Latinum translatus, eius exemplar non negabitur (sic)...” (după Ov. Densusianu, *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică literară”, Iași, II, 1894, nr. 2, p. 66). Această compunere „în limba țării” (despre care P. P. Panaitescu, în *Dimitrie Cantemir*, p. 228, socotea că trebuie să fi fost *De neamul moldovenilor* a lui Miron Costin) pare a fi pomenită de Cantemir și în *Hronic*, într-o prezentare a trecerii textului dintr-o limbă în alta: „Însă acéste toate, fiind de noi în limba lătiniască scrise și alcătuite, socotit-am că cu strămbătate, încă și cu păcat va fi, de lucrurile noastre decia înainte mai mult străinii decât ai noștri să știe. De care lucru acum de iznoavă ostenință luând, din limba lătiniască iarăși pre cé românească le prefacem” [...]. „Iară acmu, când de iznoavă din lătinesc în limba românească l-am prefăcut...” Este greu să nu fii de acord cu Dan Slușanschi (*Introducere la ed. cit.*, p. 19): „De vreme ce «de iznoavă» însemna odinioară «din nou, iarăși», cu nuanța clară a repetiției sau a reciprocității, în formularea insistentă a lui Cantemir pare a fi implicată ideea *retraducerii*, deci pornirea, în prima fază a lucrului, de la o formă inițială românească, anume cea pomenită în scrisoarea din 1714. Traducerea ei latinescă nu poate fi decât *textul*, adică prima redactare a *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* care, în mod semnificativ, cuprinde elemente atât cronologice, cât și descriptive, care vor fi ulterior repartizate între *Historia Moldo-Vlachica* și *Descriptio Moldaviae* (respectiv între *Descriptio Moldaviae* și *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*)”.

Mi se pare neîndoielnic (și mă alătur încă o dată opiniei lui Dan Slușanschi) că, atunci când a început să redacteze *De... nominibus*, harta Moldovei era definitivată. Într-una din primele pagini ale cărții despre „numele” Moldovei, Cantemir trimite - spre o mai limpede reprezentare - la o

imagine cartografiată: „Numele de Bugeac i-a fost dat acestui ținut de către turci, cu înțelesul de «unghi», căci râul Tyras se îndreaptă către Pont făcând un cot mai mult către răsărit decât către miazăzi, sfârșindu-se apoi într-un unghi ascuțit, așa cum se poate vedea în harta noastră". (Aproape că nu mai este nevoie de comentariul editorului, care îi sugerează cititorului că, în acest context, *descriptio* [„pront videre licet in nostra descriptione”] „pare a fi luat aici ca un sinonim al lui *delineatio* = «hartă» - pentru a înțelege că nu poate fi vorba de un text, ci, categoric, de un ansamblu *desenat* de semne. La *hartă* trimite aici Cantemir, cu siguranță, și nu la *Descriptio Moldaviae*.) Este, iarăși, în afara oricărui dubiu că, în același timp al redactării lucrării despre numele Moldovei, cele vechi și cele noi (cu cele două versiuni ale ei), gândurile prințului privitoare la structurile viitoarelor sale cărți de istorie românească erau, în bună măsură, limpezi. Remarci felurite, figurând în text sau în complinirile marginale, trimit la cercetări aflate *atunci* în stadiul de proiecte, dar este clar că aceste proiecte reprezentau pentru autor niște subiecte de meditație intensă (concretizată uneori în delimitarea unor capitole): „Hinc ad caput de lingua Mol(davorum) totum tran[s]ferendum" ori „[...] his similia videbis cap(ite) de lingua Valachica" sau „Nec despero, si Deus vitam concesserit, et illos quos desideramus authores adepti fuerimus, quia horum quoque principum saltem probabilem [quandam] in lucem educere [notitiam]. Nunc autem ad id, quod ab initio promisimus, ut ostendamus quando et quibus Valachia communis et illa vetus Dacia divisa fuerit in aliquod regionis et unde no[m]en diversum acceperunt". Etc.

De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus a fost, ziceam, o „ciornă", un „brouillon", un „conspect" adesea, cu multe locuri ce așteptau ulterioare completări. Cantemir a redactat acest text la Moscova, loc unde accesul la lucrări fundamentale pentru demersul său îi era interzis (se va plânga nu o dată, nu o dată va reclama această puținătate a informațiilor), făgăduindu-și să revină cu completări. Nu o va mai face. Va renunța la acest plan (nici nu va mai pagina textul...), îndreptându-se spre alte construcții. Pe aceeași temă...

Ideea de a face o *istorie a numelor* (a numelor poporului și a numelor locului) a aparținut, fără îndoială, unui Cantemir care agreea ingeniozitatea. Sau ingeniozitățile. Nu se „clasicizase" încă. Schimbările denumirilor, din voință lăuntrică pornite (uneori, dar foarte rar) ori din cauze exterioare, sunt semne ale curgerii timpului și ale modificărilor contextelor. „Pline sunt - zice Cantemir într-o frază, crede editorul aspru îndeobște cu „latinitatea" prințului, destul de confuză - tomurile istoricilor de numiri ale ținuturilor și ale neamurilor care s-au găsit preschimbate în deosebite vremuri către diferite alte popoare, fie ele învecinate, fie îndepărtate; de vreme ce asupra acestui lucru nu stăruie nici o îndoială, vom zăbovi degeaba deslușind acestea - câte nume și de câte ori și

le-au schimbat germanii, galii, anglii, hispanii, italienii, ba chiar latinii și grecii înșiși, precum și alte neamuri din lumea întreagă sau de câte ori au încăput să fie schimbate de către alții, astfel încât să se iște mare îndoială între cei de astăzi, dacă aceleași nume sunt de dat acelorași neamuri sau unele în locul altora". *Românii*, ei între ei, indiferent de „țara” în care locuiau, s-au chemat cu numele care le arăta strălucita obârșie, „disprețuind adică și dând de-o parte numele de *valahi*, care le-a fost dat de către popoarele barbare”. „Valachi enim, qui in Transylvania super Oletum fluvium in regione Maramoriss dicta hodie quoque habitant, se non Valachos, sed Romanos appellant. Valachi (quos [...] nos Moldavi eosdem vocitamus Montanos, quia montana magis loca occuparunt) simili modo se Romanos vocant, et regionem suam Czarra Romanasca, hoc est terram Romanam. Nos Moldavi similiter nos Romanos dicimus, et linguam nostram non Dacicam, non Moldavicam [...] sed Romanam...” (mă folosesc de ediția alcătuită de Dan Slușanschi, pomenită mai sus, în cuprinsul celui de-al IX-lea tom al „seriei academice”).

Zicem mai sus că această idee a unei „istorii prin nume” a fost una ingenioasă, pentru că, în fapt, sub pretextul prefirării etnonimelor și numelor de locuri, Cantemir face o istorie a românilor (deloc doar a Moldovei, cum ne-ar îndemna titlul să credem). Înveșmântat în toga sobră a istoricului obiectiv, învățatul citește izvoarele (din această etapă, încă, multe, foarte multe, mult mai numeroase decât cele consultate de, să zicem, Miron Costin sau de Stolnic). Le parcurge cu un ochi critic, le compară, revine asupra lor (dovadă cele două serii de adnotări), mereu în căutarea adevărului. Pentru Cantemir, obiectivitate în cazul unui istoric care scrie despre ai săi înseamnă renunțare la părtinire, la acea „dulce dragoste de patrie” („*Dulcis amor Patriae*”), care adesea îi împinge pe scriitori să trudească „munciți de râvna slavei țării”. Despărțire destul de greu de întreprins: „*communis enim et fere omnibus contingens labes, vel potius dicam tabes, est scriptoribus, qui propriae Patriae exordia, incrementa, dilatationem, nobilitatem (nemo enim suam hucusque patriam dixit ignobilem et obscuram) aliaque [quae] ad laudem condecorationemque pertinent [vix] scripto posteris tradiderunt, quia particulam quandam ingeniti et congeniti amoris non ostenderint*”.

Îndrumători în această aflare a adevărului nu pot fi decât „istoricii de mare încredere” („*fidelissimos scriptores*”), „grave autores”, cei vechi îndeobște, aflați departe de patimile omenesci, cercetați desigur mereu „cu ochi ca ai răsului” („*lynceis oculis*”). Credibilitatea le-o conferă în primul rând „dragostea de adevăr” (ca în cazul lui Nicolae Costin, căruia autorul nu-i trece, totuși, cu vederea lacunele din lecturi), și, evident, corectitudinea (certificată prin comparații) susținerilor. Cantemir este adesea în stare să formuleze, în latina lui prețioasă, elogiul binemeritate („*Idem affirmat Dlugosius, Poloniae historicorum facile princeps...*”), dar, la fel, știe să amendeze cu duritate

îndepărtarea, voită ori nu, dar păgubitoare întotdeauna, de adevăr. Cu „băsnuitoarii” - cei care în locul unor descrieri obiective introduc în text fantezii („cum i se năzare leahului Zamoysky”) sau rezultate ale unor atitudini profund subiective (același Zamoiski, pe care prințul, ca și Miron Costin, îl crede - sfătuit de Toppeltin - „leah” [când el era, de fapt, ungurul Szamoszközy], „cu pana muiată în neascunsă pizmuire...”) - Cantemir este necruțător. Talia celui pe care îl admonestează îl lasă indiferent. El poate să fie un mare polihistor, cu faima bizantinului Nicephoros Grigoras, care amestecă timpurile și neamurile de lângă Marea Neagră și de la Dunăre și le „întrulochează” sub numele unic de „sciți” („de parcă ar fi fost Herodot” - observă acid Cantemir) sau să aibă silueta mai modestă a lui Grigore Ureche, pe care autorul îl prinde „smintind” (cum va zice mai târziu Șincai) la cronologie. Clientul frecvent al remarcilor usturătoare (și demolatoare pentru un istoriograf) este neîndoielnic Simion Dascălu, nefericit interpolator al cronicii lui Ureche, autor (?) al acelei „basne” defăimătoare privind originea românilor. Din vreme în vreme Cantemir se întâlnește cu el și ironia devine vehementă, dezvăluind caracterul polemic al scrierii. Când așezat lângă Misail Călugărul - „aiurează niște scriitori plăsmuiți, sub numele a doi călugări, Simion și Misail” -, când „executat” individual - „acel ins plin de minciună și de sfruntare, călugărul Simion (precum și învățacelul său Misail)” ori „un anume călugăr plin de greșale, [pe nume] Simion, un ins căruia nici neamul nu i se cunoaște” sau „așa cum minte călugărul acela Simion” -, obscurul scriitor este desființat pentru motive ce convoacă și reaua voință, și lipsa de informare, și absența spiritului critic. Când e vorba să respingă „deșartele păreri și poveștile plăsmuite ale unora [...], care aiurează [despre] alte începuturi și alte istorioare care bat câmpii departe de adevăr” („vanas opiniones [quos inferius recitabimus] et fictas fabulas refutare possimus, qui alia principia, alia[s]que longe a veritate exulantes narratiunculas hallucinantur”), Cantemir nu face deloc economie de mijloacele pamfletului.

Chiar dacă *De... Moldaviae nominibus* nu reprezintă decât o „schiță” (i s-a zis în fel și chip, imperfecțiunile, de neocolit într-o „formă de șantier”, adunând destule observații), un „proiect abandonat” din varii pricini, în această carte destule opinii cu care ne vom întâlni în scrieri cantemiriene definitive dovedesc că gândirea istoricianului își limpezise principalele trasee privind trecutul românilor. Ideea dinastică - la care prințul va ține atât de mult -, în strânsă relație cu teza unei „statalități” românești neîntrerupte, este pe deplin conturată. La fel cea privind colonizarea Daciei - cu cetățeni romani, garanți ai „nobleței stirpei” - după războaiele romane (care ar fi golit provincia): „Ut ipso sole clarius patet non simpliciter Romanos, sed cives Romanos [et milites] in Dacian a Traiano fuisse translata. Colonias autem istas Romanas a Traiano ex Italia in Daciam ex scriptoribus allatis [fuseră folosiți până aci Dio Cassius,

Aurelius Victor și Eutropius - *nota mea D.H.M.*] facile intelligi potest translatas fuisse circa annum Domini 105". Și aci, ca și în cărțile viitoare, Cantemir descrie procesul prin care s-a născut un popor european foarte vechi; toată demonstrația lui tinde a arăta că românii sunt un popor ce și-a asumat de la început valorile civilizației europene. Retragerea românilor dincolo de munți, în cetatea naturală a Transilvaniei, în fața năvălirilor barbare - „pare verosimil, ba chiar foarte probabil, că ei s-au retras din câmpii către locurile muntoase, și anume către părțile Transilvaniei, unde și dușmanului îi este pătrunderea mai grea, și lor mai ușoară și mai la îndemână apărarea” - (familiară și lui Miron Costin), ca modalitate a autoprotejării și, implicit, a asigurării continuității, își începe și ea cariera tot în această carte. Important mi se pare faptul că judecățile lui Cantemir, întemeiate pe surse de încredere, chiar atunci când se află în marginea erorii, sunt neșovăitoare. Rigorii științifice i se adaugă bunul simț (un „bun simț” tot științific, ocrotitor contra exagerărilor) și amândouă aceste elemente fac din „privirea” lui Cantemir asupra stării limbii române (privire ce nu ignoră substratul și nici depunerile produse în timp) un „ce” rotund și inatacabil: „Dar ce este mai adevărat și mai aproape de dreapta judecată, [decât] că românii au primit nu puține cuvinte de-ale dacilor, precum și mai târziu de-ale slavilor, polonilor, ungarilor și grecilor (așa cum se amestecă și astăzi încă în graiul nostru) și astfel, în lungul timpului, au stricat și au umplut de greșeli limba latină curată pe care o aduseseră cu ei, rămânând totuși latina ea însăși în cheagul și în obârșia ei adevărată. Căci noi românii nu avem, în afară de latină [nici o altă limbă] - fie ea dacică sau o altă limbă proprie - căreia să se spună că îi amestecăm cuvinte latine, ci, având latina, i le-am amestecat pe cele străine amintite mai sus, și am stricat-o într-atât, încât nici noi nu putem înțelege latina (fără învățătură), nici [limba] noastră nu poate fi înțeleasă de latini, lucru care se petrece și cu limba italiană...”.

Dimitrie Cantemir: „Historia Moldo-Vlachica”

Comentarea ceva mai la vale în această carte a *Hronicului* face aproape inutilă oprirea, aici, asupra „nucleului” său în latină - *Historia Moldo-Vlachica*, lucrare din care cei ce foloseau limba Europei savante, „străini ca loc, dar prea apropiați prieteni ca simțire” (zice Cantemir, evocând cererea venită din partea Academiei de Științe din Berlin - „a nostra Beroliniensi Scientiarum Societate”), puteau afla informații „despre originea și neamul moldovenilor noștri, despre cele făptuite de ei mai de mult sau mai de curând, despre starea locului, clima aerului și celelalte care-și au partea la viața omenească, ci și despre obiceiurile, religia, riturile, cele politice și celelalte care țin de orânduile omenești”.

Ținuta istoricului este cea cu care *De... Moldaviae nominibus* ne-a obișnuit și pe care celelalte lucrări o vor confirma. Cantemir este cercetătorul dornic să epuizeze sursele (lista izvoarelor cercetate este impresionantă, paradele de erudiție la fel) și să depună un demers obiectiv. Nimic nu-l irită mai mult, la „colegii” lui istorici, decât alterarea, din varii cauze, a adevărului. Ironia pe care o toarnă în text la adresa răuvoitorilor este subțire și penetrantă. Polonezii, care n-au putut covârși Moldova cu armele, au înnegrit-o cu... penele: „Despre Moldova noastră mă sfiesc să spun ceva, câtă vreme scriitorii poloni au supus-o cu tocul și cerneala (afară de Piasenki, om cu grijă pentru adevăr) mai ușor și de o mie de ori [mai mult], decât au avut parte, cu armele [în mâini, și] cu totul altfel de armele ei”.

Proclamă Cantemir aici primejdia țeserii în textul științific a dragostei de patrie, afecțiune perturbatoare, inamic al obiectivității: „Astfel, momiți de iubirea propriului lor neam și, dimpotrivă, [datorită] urii față de alții și a invidiei, care pot preschimba de-a binelea și nu puțin calea adevărului în rătăcirea minciunii...”. Hățișurile construite de istorici sunt uneori de nedescurcat, mai ales în descălcirea „stirpelor” la a căror „înnobilare” învățații în succesiune (Cantemir îi așază pe vârste - „media aetas”, „ultima aetas”) au trudit fără să obosească și contrazicându-i, de regulă, pe înaintași: „De pe urma acestora [e vorba de reprezentanții „vârstei de pe urmă” - *nota mea D.H.M.*] abia de se poate deosebi, după credința mea, cine e adevăratul scit, cine got, cine get, cine dac, cine hun, cine german, cine sarmat, cine slav și - ceea ce pare a întrece orice mirare - cine roman și [cine] grec? Căci astfel, evreii, lingușindu-i pe greci, mințeau că sunt de un sânge cu spartanii. Franțujii mai din vechime se lăudau că își au obârșie la Troia, dar îi beștelește Petavius, el însuși franțuz. Vitichind, cu următorii săi, zice că saxonii, locuitorii dintru început ai Germaniei, sunt din spița macedonenilor și că se trag din rămășițele [celor] ai lui Alexandru cel Mare. Orihovius polonul se gratulează singur că a dovedit că neamul polon este după stirpe slav, dar după fel și după grai - grecesc, ba chiar attic. Orbinus raguzanul, pe cale-ntoarsă față cu Orihovius, tăgăduind că macedonenii sunt greci, arată cu tărie că sunt slavi și apoi preschimbă în greci tot neamul bulgar, bohem, rutean, sârbesc și polon...”. Prințul rezumă, în fapt, aci niște *mituri*, care și-au dovedit în timp capacitățile manipulatorii (el însuși evocase, în *De... Moldaviae nominibus*, „mitul dacic” al sașilor, pe care și Miron Costin mai înainte îl găsisse la Toppeltin: „[...] ut praetendunt in Transylvania Saxones, quoi nos vocamus Sasi, genus suum deducere a Dacis...”).

Cantemir este oricând preparat să întocmească astfel de inventare ale ridicolului științific, liste de învățați cu „minte tulburată” care navighează în preajma enormităților. Râsul lui subțire acompaniază mereu aceste dezvăluiri. Urmarea „căii de mijloc și mai sigure” este recomandarea pe care și-o

adresează și o repetă și confrăților: „nos videlicet de nostros rebus plus aliis, quam nobis credendum et illorum veritati [potius] quam nostrae affectioni [studendum]...”

Eroii - zice Cantemir -, mânătorii ai „tunătoarelor arme”, n-ar fi existat dacă pe urma lor „n-ar fi venit scârțâitoarele penițe” („stridentes calami”). Cavalerii n-ar fi supraviețuit fără scriitorii. „Înfăptuirile” lor „ar fi avut poate parte de același mormânt” ca și făptuitorii. Gloria vitejilor a fost păstrată de texte: „Astfel, noi suntem ținuți să datorăm ceea ce avem și știm mai mult scriitorilor, decât înfăptuitorilor, după cum și Alexandru cel Mare, Macedoneanul, îl fericea pe Ahile că i-a dat soarta pe Homer ca scriitor al faptelor făcute de el”.

Din textul acesta al lui Cantemir pot fi alese multe probe de meșteșug, precum cea de mai sus (toposul acesta îi va sluji peste timp și lui Budai Deleanu). Construindu-și opera „în trei cărți”, Cantemir se pleacă în fața unui timp a cărui curgere adăpostește o istorie ciclică. „Rerum humanarum vicissitudinem, sive tuitius loquendo Sapremae Mentis [imis] impernoscibile [illud] regimen atque moderamen in humanis ludendo, per statuta veluti saecula orbem viventium novas metamorphoses, inexpectatas [rerum] transmutationes et posteritatis maximo cum stupore admirandos et fere quotidianos Prometheos produxisse atque in dies producere producturumque neminem existimo infitias iturum, qui vel [a primo], ut dicunt, [limine] sacras prophanasque salutaverit paginas. Mutat [enim] dextra illa Altissimi [enim] regna de gente in gentem, humiles exaltat, altos humiliat (et uno verbo sua immobilitate atque sempiterna existentia dicit mortales quam mobiles, quam corruptibiles sint, et praeterea [eos] non nisi crenum [et] pulvis, aliquando calore [solidum], aliquando humiditate fluidum, aliquando turbine ventorum exaltatum, aliquando denique sereno caelo et tranquillo aëre ad ima praecipitatum etc.), barbaras nationes nobilitat, nobiles plus quam barbara reddit, celeberrimas [ac superbissimas] subvertit urbes, [ignobiles] et obscurissimas erigit, ditat atque [amphificat]” etc.

183. „*Descriptio Moldaviae*”. O carte despre identitatea românilor

Timpul și spațiul

Cu titlul ei lung - *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae* -, cartea aceasta despre Moldova (care nu este o „lucrare de imagine”, ci o descriere cu ambiții științifice de o obiectivitate declarată repetat) a fost, prin versiunea ei germană făcută de Johann Ludwig Redlob, publicată de Anton Friedrich Büsching întâi în „Magazin für die neue Historie und Geographie” (vol. III-IV, Hamburg, 1769-1770) și apoi în volum, sub titlul *Demetrii*

Kantemirs, ehemaligen Fürsten in der Moldau, historisch-geographisch und politisch Beschreibung der Moldau, nebst dem Leben des Verfassers und einer Landkarte (Frankfurt-Leipzig, 1771), o participantă de seamă la înfiriparea faimei europene a învățatului. Ba și a faimei sale între conaționali, căci, sub titlul *Scrisoarea Moldovei*, cartea lui Cantemir a fost tradusă în românește de banul Vasile Vârnab și tipărită la Mănăstirea Neamț, în 1825, cu o prefață iscălită de ieromonahul Gherontie.

Descrierea Moldovei, lucrare la care autorul „s-a întors” în câteva rânduri (carte - cu un destin aparte, căci va fi plagiată și parafrazată în fel și chip - ce dispune în prezent de o ediție întru totul satisfăcătoare - cea îngrijită la Editura Academiei, în 1973, de D. M. Pippidi, cu o traducere de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban și note de N. Stoicescu -, de această tipărire mă voi folosi în continuare; pentru alte ediții, vezi *Bibliografia* acestui capitol), a dus după sine, prin timp, o sumedenie de întrebări.

Una dintre ele ar fi cea legată de *datarea* scrierii (și de așezarea ei în „cronologia atât de instabilă - cum bine zicea Maria Holban - a operelor lui D. Cantemir”). Un răspuns definitiv la această întrebare nu există încă. Ipoteze și iar ipoteze. Presupuneri mai vechi lasă locul unor supoziții mai noi. Puține formulări definitive, deși mici progrese s-au făcut.

Primordialitatea *hărții* pare a fi indiscutabilă. Începută (sau doar concepută) în Moldova, în timpul celei de-a doua domnii, terminată în Rusia, prin apeluri la memorie (cu inerentele ei capcane) ori la informații furnizate de cei ce l-au însoțit acolo, *harta* (cu care prințul dorea și să corecteze erorile făcute de cartografii occidentali; va zice Cantemir, nemulțumit, într-o notă din *Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae*: „De câte ori arunc ochii asupra hărții Ungariei, totdeauna mă prinde mirarea cât de absurd și eronat se văd acolo delinuate limitele Țării Românești și ale Moldovei...”) deschide șirul „operelor moldovene” ale prințului. În cronologia relativă propusă de Dan Slușanschi (în *Introducere* la Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, partea I, p. 19), ea ocupă locul prim. Și Maria Holban (*op. cit.*) îi dă întâietate în timp (oricum înainte de 1714), acceptând opinia lui G. Vâlsan (și a altora) potrivit căreia textul *Descrierii Moldovei* „este un comentariu al hărții și, la rândul ei, aceasta este o ilustrare a textului” (p. 14). Legătura, indiscutabilă, dintre hartă și *Descriptio...* („că mapa [citim acum *Hronicul*, unde prințul îi explica cititorului ce sunt «mapele gheograficești» - *nota mea, D.H.M.*] altă nu iaste, fără numai istorie în șiruirii însămnată, carea decât istoriia în slove spusă, mai chiar și mai aiavea arată părțile locului și ținuturile țărâi”) l-a împins, verosimil, pe Andrei Pippidi (în *Ideea de „creștere și decădere” a Imperiului otoman în istoriografia occidentală din sec. XVI-XVIII*, teză de doctorat susținută la Cluj în 1981) să așeze realizarea lor, concomitentă, în anul 1719 (nu fără a-și lua o firească rezervă). Opinia Mariei Holban: „În mai-iulie 1714,

aproape simultan au fost chemate la viață și *Descrierea Moldovei* și viitorul *Hronic al vechimei romano-moldo-vlahilor*. Între ele este un raport necesar și netăgăduit" (*op. cit.*, p. 10). După părerea lui D. M. Pippidi (*Notă asupra ediției*, la ed. cit., p. 39), *Descrierea Moldovei* a fost „scrisă probabil în 1716”. În fine („în fine” e un fel de a zice), în înșiruirea lui Dan Slușanschi (care, repet, începe cu *harta*), *Descriptio...* (despre care se spune că a cunoscut mai multe faze de lucru, atestate în manuscrise, dar imposibil, deocamdată, de definit) urmează după forma românească a textului *De origine nostrae gentis*, după cele două variante ale lucrării *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* și după prima versiune a „ciornei” care a fost *Historia Moldo-Vlachica*. Și în proiectul abandonat *De... Moldaviae nominibus*, și în *Historia Moldo-Vlachica* (din care se va „naște” *Hronicul*), *Descriptio...* este anunțată, este evocată la viitor. Era încă un proiect, dar un proiect destul de bine conturat. Cantemir avea obiceiul de a-și „publica” proiectele (dovadă că medita necurmat asupra lor). A procedat astfel în numeroase rânduri. Și despre *Descriptio...*, redactată deja, spune undeva în *Hronic* (cartea a X-a) că are de gând să o tâlmăcească în românește: „*Cartea hotărârii Moldovei*, pe care cu patru ani mai înainte am scris-o, iară de va plăcea lui Dumnezeu să mai fiu între vii, și pe aceea în limba noastră, ca și pe aceasta, a o întoarce vom pune ostenință”.

O altă întrebare (dintre cele multe pe care le las deoparte) ar fi cea cu privire la *structura* scrierii.

Așa cum se prezintă în edițiile moderne (realizate pe baza manuscrisului latin „complet”), *Descriptio Moldaviae* (lucrare de proporții pe care, se pare, Cantemir a propus-o academicienilor din Berlin; pretențiile înaltului for științific prusac au fost, la primirea din 1714 a prințului român în această Academie, mult mai modeste: voiau informații exacte despre așezarea geografică a Moldovei și a Valahiei, despre vecinii lor, despre hotarele și capitalele lor... și cam atât) este un „opus tripartitum”: *Pars prima. Geographica* (cu șapte capitole), *Pars secunda. Politica* (are nouăsprezece capitole) și *Pars tertia. De statu ecclesiastico et litterario Moldaviae* (cu cinci capitole). Dar, mai există un manuscris latinesc, „necomplet”, dar demn de luat în seamă, căci are completări și adnotări autografe ale lui Cantemir, în care *Pars tertia* lipsește cu desăvârșire (mai există și alte câteva lacune). S-ar părea că, într-o primă etapă, Cantemir a optat pentru o „schemă bipartită” (*opus bipartitum*) care cuprindea o descriere „geografică” (în strânsă relație cu *harta*) și una „politică”, cu răsfrângeri în alte planuri ale vieții spirituale românești. „Am crede deci - afirmă Maria Holban (*op. cit.*, p. 36) - că *Descrierea Moldovei* a crescut din Geografia sau *harta țării* și din reminiscențele domnești ale lui Dimitrie Cantemir”. Spre o construcție cu două compartimente pare a trimite și „rezumatul” pe care îl face în *Hronic* Cantemir direcțiilor pe care le

abordase în *Descriptio...*: „de starea și pusul locului ei, de așezământul aerului, bișugul pământului, ocolitul hotarelor și altele carele spre folosul vieții omenești caută, și încă obiceiurile, legea, țărămoniile politicești și bisericești și de altele care spre orânduială și cinstea omenească stăruiesc". Aceasta este, de fapt, schema *cosmografiilor*, la care Cantemir (ca și Miron Costin în *De neamul moldovenilor...*) a apelat neîndoielnic. Și *Descriptio Moldaviae*, ca și scrierile lui Miron Costin *De neamul moldovenilor...*, *Poema polonă* și *Cronica polonă* (pe toate trei Cantemir le-a cunoscut - tratatul de istorie veche a românilor, scris de Miron Costin, i-a fost accesibil și în prelucrarea realizată de fiul aceluia, Nicolae - și le-a folosit; relațiile multiple, de continuare, de „moștenire spirituală” între Miron Costin și Dimitrie Cantemir au fost puse în lumină până acum în câteva rânduri) și *Istoria stolnicului Constantin Cantacuzino* și-au propus explicit să corijeze și să completeze știrile despre români puse în circulație de istoriile și cosmografiile apusene. *Descriptio...* ar fi putut oricând închipui un „capitol dezvoltat despre români” (de felul celor de care beneficiază, în zisele cosmografii, neamurile occidentale) într-una din marile sinteze de geografie și istorie europene (Cătălina Velculescu - Viorel Guruianu, *Cuvânt înainte la Povestea țărilor Asiei*, București, Editura Vestala, 1997, p. 11).

Descriptio Moldaviae trebuie așezată - zicea Virgil Cândea în *prefața* la Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, partea I -, împreună cu *De... Moldaviae nominibus*, cu *Historia Moldo-Vlachica* și cu *Hronicul*, pe acel traseu (cu proiecte părăsite, cu lucrări reluate, modificate, transformate) parcurs de Cantemir în „căutarea celei mai bune forme de înfățișare a realităților românești”, pe acel drum care l-a dus pe învățat de la cercetarea istoriei Moldovei la studierea istoriei tuturor românilor. În scrierile sale, în *Descriptio...* cu deosebire, *timpul și spațiul* se intersectează într-un „punct” românesc, definesc viața unui popor, circumscriu un fenomen național de la începuturile sale (cât pot fi ele restabilite) și până în vremea autorului. Prin această „izolare a naționalului”, Cantemir se dovedește foarte modern.

Pentru Cantemir, timpul nu mai este sacru, nu mai este teologic, nu mai este acel timp ce pornea - la cărturarii medievali - de la textele biblice, „începea cu Dumnezeu” și era „dominat de Dumnezeu” fiind, în fapt, condiția necesară și naturală a oricărui act „divin” (Jacques Le Goff). Despovărate de acea viziune care îndemna istoria să-și aștepte sfârșitul, faptele adăpostite de timp intră într-un curs ce urmează niște comandamente „laice”, emergența *naționalului* fiind, în ultimă instanță, factorul care a secularizat istoria (Virgil Cândea).

Timpul românesc, povestit „în nume” (după o „temă” mai veche), iese de sub domnia nebulosului. El începe cu o antichitate strălucită. La Cantemir, antichitatea românilor are mereu strălucire, fiindcă i-a născut latini, făcându-i părtași la nașterea unei mari civilizații. Prin *nume* (numele locului - *Dacia*,

Moldova, Bogdania, numele etnice) și simboluri, timpul curge către epoca modernă, condensându-se sau dilatându-se după voia celui care îl reface. Numele vechi lasă locul unor denumiri noi, marcând prefacerile.

Dimensiunile spațiului depind de întâmplările adăpostite de timp: „Moldova n-a cunoscut tot timpul aceleași hotare, ci când mai largi, când mai strâmte, pe măsura creșterii sau a descreșterii statului. În cele din urmă, domnul Ștefan zis cel Mare i-a dat, cam pe la anul mântuirii..., aceste hotare pe care le are și astăzi”. Spațiul este mobilat cu „obiecte”, cu obiecte „naturale” (1 2, 3, 4 - ape, munți, minerale etc., descrise - ziceam - cu ajutorul hărții și cu amestecul neconținut al istoriei), cu obiecte zămislite pe cale „culturală”, unele vorbind (s-a spus că în aceste capitole Cantemir a ascultat cu atenție sugestiile lui Miron Costin, cercetând, poate, manuscrisul zis „de la Petersburg” al cărții *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, izvod care conține o serie de însemnări marginale făcute - zice Démény Lajos - de Dimitrie Cantemir) despre aceeași antichitate (vechile cetăți ridicate de daci și de romani, „valul” împăratului Traian [„Fossa Traiani imperatoris” etc.], altele aparținând unor faze ale civilizației mai noi).

Este greu de spus ce l-a îndemnat pe Cantemir să împodobească pământul Moldovei, transformându-l într-un tărâm al abundenței și sediu al „curiozităților naturii”. Poate depărtarea născătoare de nostalgie a fost cea care a estompat contururile exacte și a dat cale liberă fabulei. Poate alte pricini. N-aș exclude nici dorința de a-i epata pe prusaci. Oricum, prințul le înșiră pe toate cu multă seriozitate, amestecând adevărul cu legenda și făcând din Moldova - cu o rodnicie („fertilitas”) remarcată în operele scriitorilor vechi și mai noi - un blagoslovit pământ al făgăduinței. Productivitatea la cereale (a solului și a semințelor) este impresionantă. La fel cea a vacilor, în stare să dea 40 sau 24 de livre de lapte pe zi. Într-un șeptel cu o varietate de invidiat (nu lipsesc nici oile sălbătice!), cirezile sunt nenumărate. Oile din ținutul Sorocăi se remarcă printr-o coastă în plus. „Dacă sunt duse în altă regiune, în al treilea an fată un miel care nu are decât numărul obișnuit de coaste. Tot astfel, dacă o oaie din alt ținut este dusă în cel al Sorocăi, mielul dintr-al treilea an va avea o coastă mai mult decât mama lui”. Pomii fructiferi nu întruchipează livezi, ci „păduri”. „La munte fructele cresc de la sine, la șes trebuie să fie cultivate de mâna omului”. „Viile minunate” se întind pe o mare lungime între Cotnar și Dunăre, și ele de o rodnicie exuberantă și cu un performer incontestabil în vinul de Cotnar. Munții, plini de animale sălbătice, adăpostesc și ei miracole. În munții Ineului există o „curiozitate a naturii”, „unică și niciodată observată altundeva”: „Într-adevăr, locuitorii culeg roua care acoperă înainte de răsăritul soarelui frunzele ierburilor și, după ce au pus-o într-un vas, găsesc plutind deasupra apei un unt foarte bun, care nu se deosebește de cel obișnuit nici prin miros, nici la culoare, nici la gust”. Lângă „roua care face unt” („roua comestibilă”, poate „manna?”),

salinele ce se refac singure aproape că nu mai produc uimire: „Și aceste ocne [din ținutul Bacăului - *nota mea*, D.H.M.] nu se sfârșesc niciodată, deși zilnic lucrează săpând la golirea lor mai multe sute de oameni. Căci oriunde scot blocuri de sare lasă apoi niște stâlpi din acest cristal, care susțin pământul și bolta aceasta, pentru ca vinele noi de sare să aibă loc unde să se deșarte; așa făcând, în mai puțin de 20 de ani, galeriile astfel formate se umplu din nou de sare, încât nu se mai vede nici urmă că au fost cât de puțin golite...”

Și așa mai departe.

Imaginea prințului

În „transcrierea” din *Cronica racovișeană* a tratatului încheiat între Dimitrie Cantemir (printr-un „boier credincios al său, anume Ștefan Luculenco visternicul”) și Petru cel Mare, chestiunea domniei ereditare a Cantemireștilor este pusă foarte limpede. Precipitat, fără a aștepta să vadă către cine va înclina cumpăna războiului, dar și încredințat de forța armatei „creștine”, Cantemir a „cerșut” de la țarul rus reconfirmarea sa în scaunul Moldovei („domn neschimbat”) pentru o domnie pe viață („domn vecinic”) și transmisibilă doar ereditar („va rămâne el domn neschimbat și feciorii lui”). Domnia ereditară în Moldova, ca în vremurile vechi și ca în alte părți ale Europei, era ținta politică a lui Cantemir, care se vedea astfel „domn pe viață” și întemeietor al unei noi dinastii. „Ponturile” care urmau să regleze „obiceele țarei și a domniei” au fost comunicate boierilor în biserică (în prezența unui Cantemir în plină maiestate monarhică: „Dumitrașco-Vodă [...] au ședzut în scaun, ca un domn, și boierii înaintea lui”, sprijinit și de autoritatea imperială rusă, întruchipată de „Sinior Sava”). Dacă e să-l credem pe cronicar (Pseudo - N. Muste), „ponturile” au fost supuse unei dezbateri veritabile (Țara Leșască este, de altfel, pomenită ca model și reper): „Și după ce cetia logofătul un pont, întreba Dumitrașco-Vodă pre boieri: bunu-i acest pont? Ei zicea: bun. Iară care pont nu era pre voea boierilor, ei răspundea că nu-i bun; și de aci sta până aședza cum era mai bine”.

Domnul „electiv”, alegerea acestuia ca apanaj al marilor boieri dispăreau din practica statului moldovean. Primul „pont” îi garanta lui Cantemir domnia pe viață și transmiterea puterii în familie: „întâi pentru domn să fie neschimbat, și după viața lui să fie feciorii lui neschimbați (de nu se vor abate din obiceile ce sânt tocmite și scrise)”. Hrisoavele solemne, prin „intitulatio”, urmau să reflecte această stare: „Dumitrașco-Vodă la titulușul său să se scrie domn vecinic și oblăduitor a toată Țara Moldovei”. Este adevărat că puterea acestui domn (dreptul de viață și de moarte, de pildă) era cenzurată cumva în raporturile ei cu marii boieri („Domnul să nu aibă voe a omorî pre vreun boier fără de judecata mitropolitului și a celorlalți arhieriei și a toată boierimea”), dar tot atât de adevărat este că stipulările acestea duceau la

nașterea unei noi dinastii. Pretenția aceasta de „eternizare” monarhică cheamă evident amenda scriitorului la care am apelat până acum: „Ce în deșert s-au ostenit, că vecinic numai singur Domnul Dumnezeu iese, și precum iese vecinic, așa și lucrurile lui sânt necuprinse și nehotărâte de mintea omenească. Ce cugeta domnii și aceste țări și la ce au eșit sfârșitul lucrurilor?...”

Cu dreptate scria, cred, Maria Holban (în prefața la *Descriptio...*, ed. cit., p. 33) că în multe capitole din *Pars secunda. Politica*, în care descrie administrarea țării, obiceiurile și ceremoniile curții (II, 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15), Cantemir „se identifică oarecum cu domnia”. Instituția monarhică prezentată este o proiecție a „încheierilor” (mai mult, a dorințelor) la care ajunsese autorul în această privință. Cantemir compune, ca odinioară Constantin Porfirogenetul, împăratul bizantin din faimoasa dinastie a Macedonenilor, un soi de „De administrando imperio”, lucrurile domnești (despre care s-a spus că ar fi, în *Descriptio...*, „o ilustrare a tratatului de la Luțk” - Maria Holban, *op. cit.*, p. 38), învârtindu-se în jurul unui principe cu o „imagine” alcătuită parcă de Machiavelli.

Micii monarhi ai Moldovei, continuatori ai unei statalități neîntrerupte și ocupând scaunul prin drept ereditar, fac figură de stăpânitori europeni. Urmașii lui Dragoș, fiu al lui Bogdan (în interpretarea lui Cantemir) „impetratam, partim hereditario iure, partim primatum electione, dominationem tanta gesserunt cum autoritate, ut Christianorum principum pluribus licet potentia et ditionum amplitudine, nemini tamen potestate et in suos iure cederent”. Aveau toate prerogativele marilor conducători: „Afară de Dumnezeu și de sabia lor nu recunoșteau pe nimeni mai puternic în țara lor; nu erau legați față de nici un principe străin, fie ca vasali, fie prin jurământ de credință; războiul, pacea, viața, moartea și bunurile tuturor locuitorilor depindeau de voia lor și domnul putea hotărî despre acestea toate după vrerea lui, drept sau nedrept, fără a i se împotrivi cineva”.

Un stăpânitor absolut, un voievod cu puteri discreționare, nelimitate, un „despot” suveran (Cantemir atribuie domnilor Moldovei titlul de *despot*, ce fusese purtat de unii voievozi ai Țării Românești -, care nu se dădea decât basileilor bizantini -, după cum, la fel, face loc în pagină tradiției potrivit căreia împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul i-a acordat lui Alexandru cel Bun coroana regală) - într-o „imagine” construită de un adept convins al monarhiei autoritare (în tratatul de la Luțk, din 1711, la art. 6, se spune: „după vechiul obicei moldovenesc, toată puterea să fie la domn”).

Dar... mărire și decădere, incrementa atque decrementa. Aceste drepturi înconjurau și defăneau domnia în timpul lui Ștefan cel Mare, adică în acea „epocă norocoasă a Moldovei” coincidentă și cu „punctul cel mai de sus al înălțării ei”. După moartea lui Ștefan „a dispărut pe dată raza cea mai puternică

a gloriei Moldovei" („Disparuit illico [...] praecipuus gloriae Moldaviae radius"). Domnilor Moldovei, supuși acum turcilor (aflați chiar în pericol de moarte dacă părerile contra lor se confirmau) și datori a le plăti tribut (și banii haraciului și cei pentru toate celelalte cheltuieli pretinse de un suzeran insașiabil „sunt luați și storși în orice chip de la nefericiții supuși, spre a sătura lăcomia de nesăturat a Porții otomane; nu era datoria domnului - zice Cantemir - să participe, cu propria avere, la stingerea acestor obligații), „li s-a luat dreptul de a declara război, de a încheia pace, de a face tratate, de a trimite soli la principii vecini în privința treburilor de stat".

Ultimele „semne" ale unei monarhii suverane dispar, pentru Moldova, după 1538. Cantemir (un „autoritar" înnăscut; să ne amintim cum îl descrie Neculce pe excesivul exilat, pe „domnul fără domnie" în preajma căruia a stat, în Ucraina, doi ani) insistă în a ne spune că voievodului îi rămăseseră destule drepturi, destulă putere, că el putea să se comporte ca un mic „satrap", cenzurat (dacă era) doar de primejdia scoaterii din scaun. Părerile istoricilor cu privire la acest „statut" sunt împărțite. Unii l-au crezut (A. D. Xenopol definea această purtare drept „despotism asiatic"), alții nu. C. Giurescu, de pildă, s-a arătat mefient în legătură cu putințele de dezvoltare a absolutismului într-o țară unde succesiunea la tron nu exista, privilegiile boierilor erau considerabile, iar turcii se aflau în ipostaza unor arbitri imprevizibili. Ar mai trebui ținută seama - completează N. Stoicescu (*Note la Descriptio...*, ed. cit., p. 130) - și de obiceiul țării. Să-l ascultăm, însă, pe Dimitrie Cantemir: „[...] în schimb, li s-a lăsat întreaga libertate și aproape aceeași putere pe care o avuseseră altădată, de a face legi, de a pedepsi pe locuitori, de a da boierii și de a le lua, de a impune biruri, ba chiar de a pune în scaun episcopi, și altele de același fel. Și această putere a domnului se întinde nu numai asupra dregătorilor și cetățenilor Moldovei, dar și asupra neguțătorilor turci și a altor oameni de orice stare, atâta timp cât se găsesc pe teritoriul lui. Viața și moartea acestora sunt în mâinile lui. Dacă l-a declarat pe cineva vinovat să fie pedepsit cu moartea, cu bătaii cu vergile, cu exilul, cu confiscarea averilor, chiar dacă aceasta se va fi făcut pe nedrept și în chip tiranic, aceia care sunt în cauză pot să-l roage și să-i trimită plângeri de iertare, dar nimeni nu poate să zică ceva împotriva sau să se opună ca hotărârea domnului să fie adusă la îndeplinire..." Etc.

Concluzia: „Hac ratione, quantumcunque graviter incumbat Moldaviae Turcarum tyrannis, principii tamen quodcunque libet, sine metu facere licet: privatus contra nemo impune eius voluntati resistit". Mitul voievodului a avut în Dimitrie Cantemir un interpret care a apăsat pe semnificațiile autocrației omnipotente și autorității neîngrădite.

Descriind „datinile de demult și cele de azi la înscăunarea domnilor Moldovei” (II, 3), Dimitrie Cantemir, pentru care dregătoriile („aulica officia”) instituite la curțile de la Suceava și Iași aveau o limpede obârșie bizantină, opinează că întregul „îghemonicon”, deosebit de complex, practicat la curțile domnilor români, venea tot din moștenirea lăsată de Bizanț. Pentru Cantemir legătura neîntreruptă între „imperiu” și „domnie” era în afara oricărui dubiu. Cercetătorii zilelor noastre, români și străini, investigând cu metode științifice conservarea și utilizarea tradițiilor bizantine în viața, politică în primul rând, din Țările Române, au probat, sistematic și irefutabil, justețea afirmațiilor savantului principe. Un șir, cu un început ilustru purtând iscălitura lui Nicolae Iorga, a înscris acum câțiva ani contribuțiile lui Andrei Pippidi, adunate sub titlul *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII* (București, 1983), carte în care constatările semnificative sunt numeroase. Iată câteva dintre ele:

„[...] În secolele XVI-XVII, ideea politică a domniei autocrate beneficia deja de o moștenire câtuși de puțin neglijabilă de expresii diplomatice ale acestei concepții, reproduse, pe o cale sau alta, după modelul bizantin” (p. 2). Faptele, ale căror sensuri le înmănușează această concluzie, sunt extrase din *titlaturile* domnilor români. Domnii „de sine stăpânitori” (termenul slav *samodržavnyi*, traducând grecescul *autokratôr*, a fost întrebuițat în Țara Românească încă de Nicolae Alexandru, pentru Basarab, antecesorul său și pentru sine însuși; el apare în titulatura lui Mircea cel Bătrân și a celor ce i-au succedat în scaun; în Moldova termenul este atestat în acte emise de voievodul Roman I [p. 19]), mândri de independența țărilor lor, posesori ai unei puteri de sorginte divină (exprimată prin acel „Io”, care este o abreviere a numelui teofor *Ioan* și prin sintagma *božijeju milostiju* „prin grația lui Dumnezeu”), își zic „împărați” precum Ștefan cel Mare ori alții (cronicarii călugări își numesc protectorii și „voievozi”, dar și „țari”, adică „împărați”, vrând poate să spună că voievozilor de la Suceava le-a încredințat Dumnezeu soarta neamurilor creștine amenințate de turci), și cultivă, cel puțin în titulatură, elemente care reprezintă o amintire explicită a *basileilor* (p. 20). „Documente interne din veacul al XIV-lea, când Bizanțul era încă o realitate vie, proclamă calitatea de «binecredincioși în Hristos Dumnezeu» a voievozilor munteni Vladislav, Dan I, Mircea cel Bătrân. Alături de atributul «*vŭ Hrista boga blagovernnyj*» apar și variantele «*vŭ Hrista boga blagočistivyyj*» și «*hristoljubivyyj*». Toate continuă să figureze și după 1453, dar numai în hrisoave deosebit de solemne, în titulatura domnilor Vladislav al II-lea, Vlad Țepeș, Radu cel Frumos, Basarab cel Bătrân, Basarab cel Tânăr, Vlad Călugărul și Radu cel Mare. De asemenea, la contemporanul lor Ștefan cel Mare, la fiii acestuia, Alexandru și Petru Rareș,

la nepotul său Ștefan Lăcustă" (p. 21). Sursa acestor formule erau, categoric, titlaturile basileilor. Într-un hrisov din 1336, împăratul Andronic al III-ea Paleolog își zicea „*en Christô tô theô pistos vasileis Kai autokratôr Rômaiôn*". În chip asemănător vor glorifica, în formulări cu rezonanță bizantină (dar cu deplină acoperire în diplomația românească), călugării de la Athos pe voievozii români ce repetau față de lăcașurile lor gesturile de substanțială bunăvoință ale vechilor împărați. În inscripția unei icoane de la Lavra athonită, voievodul Vladislav al Țării Românești era intitulat „*Megas voevodas en Christô tô theô pistos vasileis Kai autokratôr pasês Ouggrovlachias*", la fel ca, mai târziu, Alexandru Lăpușeanu: „*en Christô tô theô evsevês kai pistos authentês pasês Moldovlah*" (p. 20-21). Mă opresc aici. Demonstrația lui Pippidi continuă cu opriri stăruitoare asupra *Imaginii domniei la sfârșitul sec. XVIII* (p. 27-30), *Ceremonialului aulic* (p. 30-34), *Încoronării, miruirii, confirmării episcopilor* (p. 34-40), *Simbolurilor autorității domnești* (p. 40-48), *Costumului domnesc* (p. 48-50), *Altor embleme* (p. 50-51).

Capătă astfel un deplin temei și justificare informația furnizată de Dimitrie Cantemir despre nivelul „imperial” al ceremonialului pe care înalții ierarhi ai Bisericii Răsăritene îl rezervau celor ce urcau pe tronurile Țărilor Române: „Post *ektenas* patriarcha, sacris vestibus ornatus, cum quatuor aut pluribus metropolitibus altare ingreditur: eodem sequitur et princeps, flexique genibus caput altaris margini imponit: Id patriarcha homophoro tegit, recitatisque iis, quae olim in coronatione imperatorum praelegebantur, precibus, sacro crysmate ungit”. Ceremoniile încoronării domnilor, fie că se desfășurau integral în țară, în vremea deplinei neatârării, fie că începeau în „Istanbulul tot așa de imperial ca și vechiul Bizanț” (A. Pippidi) și se desăvârșeau la Iași ori la București, erau presărate cu *discursuri*. Iată-le, în sistematizarea propusă de D. Cantemir: a) *în epocile de independență: encomionul* făcut de mitropolit fostului domn; *cuvântarea* prin care noul domn își elogia predecesorul și își schița propriul „program de guvernare”; după terminarea ritualului bisericesc rezervat împăraților („domnitorul trebuia să îngenunchieze la altar în dreptul ușilor împărătești, cum se numesc, și să-și rezeme capul de marginearistolului [sfintei mese] unde mitropolitul, punându-i omoforul pe cap, citea cu glas mare rugăciunile care se citeau de obicei la încoronarea împăraților ortodocși”; avem o astfel de rugăciune „ce se face la încoronarea domnilor”, în versiunea lui Axinte Uricariu, publicată de Paul Mihail și I. Caproșu, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie”, Iași, 1971, p. 398-399), mitropolitul rostea un nou *discurs* încărcat de urări; ultimul era un alt *cuvânt* al domnului, un fel de „cuvânt de mulțumire și angajare”, adresat, deopotrivă, celor de față și țării; b) *ulterior, în condițiile în care voievozii erau numiți de Înalta Poartă*: (la Istanbul) primul *schimb de discursuri* între marele vizir și candidatul la tron;

cuvântarea patriarhului, un scurt encomion, în care viitorului domn i se sugerează să păzească dreptatea și să protejeze biserica; al doilea *schimb de discursuri* între vizir și domn (cu care prilej, mai târziu, în veacul al XVIII-lea, fanarioții vor face dovada stăpânirii limbii turcești), prilejuit de ceremonia investiturii propriu-zise; (în țară) *cuvântarea*, cu bune urări, ce cădea în seama mitropolitului la încheierea tuturor ceremoniilor; și, desigur, *orația de mulțămită* - cum o numește vtori-logofătul Gheorgachi - pe care o rostea domnul după ce primea, în spătarie, de la spahilar-agasi, simbolurile puterii (cabanița, caftanul, cuca, sangeacul și tuiurile).

Între alte *discursuri protocolare*, prezente în acest ceremonial complicat dar utilizat în funcție de circumstanțe, Cantemir pomenește *discursul succesoral*, rostit, la încoronare, de voievodul ce urma la tron părintelui său (cazuri rarissime; beizadea Dimitrie a fost beneficiarul unui astfel de context), în care elogiul marelui dispărut prepara pasajul promisiunilor către țară: „noul domnitor [...] învinuia soarta că a lipsit țara de un domn atât de bun, zicea că deși recunoaște că nu e destul de în stare să poarte povara domniei, totuși nu poate să nu dea ascultare poruncii tatălui sau fratelui său și voinței întregii țări, că tocmai de aceea primește demnitatea oferită și va conduce pe supușii săi cu toată dreptatea, devotamentul și blândețea”. Să pomenim și *orațiile* consacrate în cadrul aceleiași ceremonii, *doamnei*, soției voievodului.

Sunt prezente, în fine, în monografia savantului principe (vezi II 4, 8, 10), *discursurile ocazionale*, prilejuite de „ospetele domnilor” și *orația funebră* la înmormântarea voievodului, text ce ține mai degrabă (dacă judecăm după rezumatul făcut de Cantemir) de „genul” „panegiricului” și alcătuind, împreună cu „speciile” prezentate mai sus, un tablou aproape complet al *discursurilor protocolare* din aria *oratoriei de curte*.

Făcând aceste „inventare oratorice”, Cantemir nu traduce pur și simplu „cărți de ceremonial” bizantine (la Pseudo-Kodinos a ținut cu deosebire). Grija pentru etichetă, preocuparea pentru un protocol și un ceremonial din ce în ce mai riguroase și mai complicate, ce transpar încă din vechile texte parentice, sunt din plin evidențiate de practica curentă a curților domnești din Țările Române. Mărturiile călătorilor străini aduc confirmări grăitoare în acest sens. Astfel, un Niccolò Barsi descrie, neeconomisind superlativele, alaiul magnific cu care Miron Barnovschi, voievodul „trufaș la hire” și „la portul hainelor mândru” (observa și Miron Costin), sosea la biserica Sf. Ioan cel Nou din Suceava (vezi C. C. Giurescu, *La voyage de Niccolò Barsi en Moldavie* (1633), în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, I, 1925, p. 303-304). Un alt călător, Delacroix, dă și el amănunte semnificative în legătură cu ceremoniile practicate la curțile românești, impresionante prin fastul „compoziției” și prin eleganța straielor (vezi *Relations des provinces de Moldavie et de Valachie*, publicată de V. Mihordea, în „Revista istorică”, XXIII, 1937, p. 122-147). Aflat

în preajma lui Vasile Lupu, Marco Bandini socotea curtea aceleia „umbra sed non aemula Turcarum Imperatoriae aulae” (vezi V. A. Urechia, *Codex Bandinus*, București, 1895, p. 139). Nu alta era opinia lui Miron Costin care, având probabil în vedere, între multe alte „demonstrații de forță”, și palatul pardosit cu marmură, placat cu faianță și înconjurat de o splendidă grădină precum cele din Italia, socotea domnia Lupului „împărăției cu bivșug și cinste sămănătoare”.

Recomandările sumare, inserate cândva de Neagoe Basarab în *Învățăturile* sale nu mai puteau, firește, satisface nevoile, mereu mai alambicate, de „construire”, „codificare” și „conservare” ale ceremonialului aulic. Lucrurile se schimbaseră mult. („Performanțele” atinse, la sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui de-al XVIII-lea, de curtea lui Brâncoveanu sunt fixate limpede de un Del Chiaro încântat.) A fost consultat, prin urmare, inventarul bizantin, unde, în domeniul „literaturii de ceremonial”, Pseudo-Kodinos, cel agreat de Cantemir, avea câțiva predecesori iluștri: Petros Patrikios „Magister”, contemporan cu Justinian, Philoteus protospătarul, trăitor sub Leon al VI-lea Sophos, și Constantin Porfirogenetul, împăratul macedonean, cu a sa *De cerimoniis*. Contactul dintre oamenii de carte români și textul atribuit lui Kodinos este cert. La solicitarea lui Constantin Cantacuzino stolnicul, compunerea lui Pseudo-Kodinos a fost transpusă din bizantină în neogreacă de Hrisanth Nottaras. Ediția pariziană Goar (1648) se număra printre cărțile bibliotecii de la Mănăstirea Hurez (A. Pippidi, *op. cit.*, p. 30). Versiunea neogreacă a lui Pseudo-Kodinos, realizată de Hrisanth, patriarhul Ierusalimului, a ajuns între cărțile voievodului Nicolae Mavrocordat (fanarioții au fost mari amatori de ceremonial), iar C. Daponte o va prescrie pentru Constantin Mavrocordat (A. Pippidi, *loc. cit.*).

Pilda Bizanțului a fost în acest caz (ca și în altele) ilustră. Curțile voievozilor români au știut să profite de ea din plin. Mai târziu, după vremea lui Cantemir (deși primele semne apăruseră de mai mult timp), acest gust pentru fast, pentru pompă (pe care, literar, *discursurile la încoronare* le întrupează), pentru cortegii și protocol complicat, cu destule inserții otomane (foarte baroc în esența lui) va exprima dorința obținerii unei compensații, va produce o „strălucire” exterioară, calpă adesea, chemată să acopere o criză deja instalată.

Noi

Să-l ascultăm (pentru a câta oară?) pe Cantemir (în II 17) rostindu-și declarația de obiectivitate. Opțiunea sa pentru „iubirea de adevăr” impune, întrucât își propunea să vorbească „de moldavarum moribus”, „temă” (ignorată de străini) în care intervenția (de presupus) a „iubirii de țară” ar fi putut avea

efecte deformante: [...] amor patriae instat iubetque eam gentem laudibus efferre, in qua nati sumus, eiusque terrae colonos commendare, quae nobis originem dedit: at obsistit vicissim veritatis studium, prohibetque ea praedicare, quae reprehendenda recta ratio suaderet..."

„Învins - zice el - de argumentele acestei iubiri de adevăr" și îndemnat, desigur de acea „recta ratio", Cantemir își privește conaționalii cu un ochi exigent, punând pe hîrtie („privire" pentru străinătate?) încheieri drastice (o „autodefinire" încărcată de severitate). Cred că nimeni nu i-a judecat pe români cu atîta duritate, cu atîta necruțare, dar asprimea pe care o arată Cantemir este una izvorâtă din cunoaștere și din iubire. Le recunoaște în chip absolut pietatea și ospitalitatea și înșiră apoi, în numele declaratei „imparțialități" (pe care învățații au încercat mai târziu să o explice în fel și chip, dar care este o autoscopie foarte modernă), trăsăturile care fac din purtătorii lor niște întruchipări ce au foarte puține caracteristici în comun cu bunele năravuri. Străini de practicarea virtuților, aroganți („îngâmfaarea le este mamă și trufia soră"), certăreți, inconstanți în cultivarea bunelor sentimente, petrecăreți și mari iubitori ai vinului (anecdota își are locul ei în descriere și Cantemir istorisește competiția băutorilor de dinoace și de dincolo de Milcov, în urma căreia, moldoveanul, câștigător, a fost înnobilit), nestatormici, lipsiți de echilibru („când le merge bine se îngâmfa; când le merge rău se descurajează"), inamici ai învățaturii („[...] Moldavi litterarum non solum non amatores, sed et osores cuncti fere extiterunt"; într-o altă carte deplânse Cantemir lipsa de instrucție asemuind-o cu „barbaria": „quae enim maior saeviorque barbaries, quam litterarum ignorantia?") pe care o acceptă doar sub forma unei alfabetizări minimale („învățătura e treaba preoților, mireanului îi e de ajuns să învețe să citească și să scrie, să știe să-și semneze numele, să-și poată însemna în condică boul alb, negru, cornut, caii, oile, vitele, stupii..."), înclinați să calce regulile moralei („femeile din popor" „sunt ușurate și pline de năravuri destul de rușinoase", iar „tinerii" - se înțelege că aceia de casă mare - se află în bune relații cu un Eros nestăvilit și „socotesc că nu e de rușine, ci de laudă, ca, până se căsătoresc, să facă dragoste într-ascuns, ca și cum ar fi dezlegați de orice legi"). Aproape că n-ar mai fi nimic de adăugat despre un neam de vorbăreți și de reclamații („buni de gură și de pâră" - va zice Neculce despre vasluienii care rețin și atenția lui Cantemir), priceput să-și prefacă superstițiile în mituri („ielele"; cartea lui Cantemir ar putea sluji, între altele, drept „introducere" într-un imaginar românesc al fantasticului, oferind informații greu de prețuit despre *zâne* [„feruntque virgines esse formosissimas et venustati largitrices"], „*stahie*", *dracul din vale*, *ursite*, *Sânziene*, *Frumoase*, *Joimărițe* ori *Zburător* [„este, cred ei, o nălucă, un tânăr frumos, care noaptea pătrunde la fete, dar mai cu seamă la neveste de curând căsătorite, fără a putea fi văzut de vreunii, chiar dacă-l pîndesc, și le spurcă toată noaptea cu drăgosteli neîngăduite" -

„per totem noctem illicitis pollutant amoribus”) și în dansuri rituale cu încărcătură magică („călușarii”).

Nu cred (așa cum considera Maria Holban, autoare a unor fine distingeri în *prefața* care însoțește ediția din 1973 a *Descrierii*) că „tonul de superioară imparțialitate” adoptat de Cantemir în caracterizarea moldovenilor ar fi „mai mult o mască solemnă ce nu ascunde bine sentimentul adevărat care își croiește drum în ciuda impasibilității aparente”. Socot, mai degrabă, că, privindu-și conaționali cu un ochi despovărat de „amor Patriae”, Cantemir, reprezentant al unui neam frumos (măcar prin acea jumătate a sa ce este purtătoare firească a acestei categorii: „Nobiles [feminae] formosae quidem sunt, sed pulchritudine plebeis multo inferiores”) și exuberant („Sunt glumeți și veseli, iar inima nu o au prea departe de gură”), are o remarcabilă știință a dozării, Acești guralivi, care „uită lesne dușmăniile”, după cum, la fel, „nu păstrează prea mult prietenii”, sunt „impulsivi („ad lites ciendas faciles”), dar se potolesc repede și îi întind mâna inamicului („statim tamen remittunt animos, et adversae parti conciliantur”). Îndrăzneala, chiar peste măsură, nu le lipsește: „dacă un moldovean are un cal de soi și arme mai de fală, crede că nimeni nu-l întrece; nu se va da în lături să se lupte nici cu Dumnezeu, dacă e nevoie”. Autorul vede aici un semn al unei neîngăduite semeții. Maria Holban vorbea de „încredere în puterile proprii”. Iscușința în mânăuirea armelor și curajul manifestat în combaterile militare trebuie trecute și ele printre calități. „Trag foarte bine cu săgeata, știu să arunce chiar și sulița, dar treabă mai bună au făcut întotdeauna cu sabia”. Mai sus, în carte (I, 2), Cantemir îl citase pe polonul Orzechowski („istoric demn de încredere”), lăsându-l să vorbească despre vitejia moldovenilor: „Aceștia prin firea lor, prin obiceiurile și prin limba lor nu se deosebesc mult de felul de viață al Italiei: sunt oameni sălbatici în luptă și de o mare vitejie, și nu este alt neam care, în privința gloriei războiului și a vitejiei, să poată ține piept, deși au o țară mai mică, mai multor dușmani din jurul lor, căroră fără încetare sau le fac război sau se apără de războiul adus împotriva lor” și apoi: „vitejia lor este atât de mare încât mereu s-au înfruntat în război în același timp cu toate neamurile cu care se învecinează și au ieșit învingători. Într-adevăr Ștefan, care în vremea strămoșilor noștri avea domnia asupra Daciei, într-o singură vară biruise într-un mare război pe turcul Baiazet, pe Matiaș ungurul și pe Ioan Albert polonul”. Deși timpul eroismului militar trecuse (lăsând în atitudine față de inamic doar intransigența luptei în numele crucii: „A ucide un turc și un tătar socotesc, firește, o datorie creștinească și cel care s-ar purta mai blând cu ei îl consideră că s-a abătut de la dreapta credință”; în alt loc enumerarea este mai cuprinzătoare: „a omorî sau a prăda un turc, un scit și un evreu nu este nici un păcat”) și apetitul războinic al românilor mai scăzuse, îndemânarea și vitejia lor erau considerabile: „In primo impetu ferocissimi semper extiterunt, in secundo iam melliores, ab eo repulsi

raro tertio aggredi ausi fuerunt". Se miră de aceea Cantemir (o „mirare" pe care mai târziu, în *Hronic*, o va uita și va afirma virtuțile militare ale alor săi, singurele ce i-au ajutat să-și păstreze ființa și legca) cum un popor, care n-a făcut din arme o profesie, le-a rezistat turcilor: „Lucrurile stând astfel, nu se poate atribui decât deosebitei și negrăitei providențe divine faptul că Imperiul Otoman, atât de mare și de înfricoșător, după ce a răsturnat prin lupte întreaga stăpânire a romanilor în Asia și într-o bună parte a Europei, după ce a supus cu sabia Ungaria, Serbia, Bulgaria și nenumărate alte regate și după ce a subjugat cu forța neamul cel preaînțelept al grecilor, n-a putut să silească un popor atât de necultivat și de slab a primi supunerea cu sabia, și, deși acesta a îndrăznit de-atâtea ori să scuture jugul primit de bună voie, ei i-au lăsat neatînse și nevătămate rânduielele politice și religioase".

Dacă însumăm trăsăturile pozitive și cele negative (în câteva rânduri așezate în tandem sau deosebite pe provincii: un *Sud* [Țara-de-Jos] mai năvalnic, mai combativ, mai neatent la morală dar cu un suflet deschis, și un *Nord* [Țara-de-Sus] mai civilizată - „la ei furturile sunt puține sau nu sunt deloc" -, mai pios și mai aplecat spre susținerea valorilor tradiționale), ajungem la o încheiere coincidentă cu judecata de început a lui Cantemir (mai puțin proclamarea categorică a absenței calităților): românii nu sunt nici mai buni, dar nici mai răi, decât ceilalți („Quaecunque reliquis mortalibus familiaria sunt vitia, si non sempe in excessu, certe tamen non in defectu Moldavos tenet").

„Neamendate" (în chipul în care autorul procură compensații „negativului"), izolate chiar în câmpul calităților rămân ospitalitatea și atașamentul față de credința ortodoxă. Bucuria de a-l primi pe „străin" și pe „drumeț" izvorăște evident dintr-un suflet deschis. Mai vădită îi pare prințului a fi această „iubire de musafiri" la locuitorii din Țara-de-Jos, adică tocmai la cei care erau săcâiți în continuare de năvălirile după pradă ale tătarilor (și care își ofereau expediții de același soi, cu justificări istorice: „fac dese furturi și tâlhării și, dacă năvălesc în ținuturile tătarăști, spun că nu au răpit bunurile altora, ci că le-au luat înapoi pe-ale lor, deoarece tătarii n-ar avea astăzi nimic care să nu fi fost luat cu japca de la înaintașii acestora"). Deschiderea lor este admirabilă. Și Cantemir o elogiază: „Laudanda tamen et aeternis est extollenda praeconiis hospitalitas, quam peregrinis et advenis exhibent. Etenim licet per Tartarorum vicinitatem pauperrimi sint, tamen panem et hospitium nunquam negant hospiti, et ipsum cum equis per triduum sine praemio alunt. Advenientem hilari fronte et laeta facie excipiunt, haud aliter ac si frater aut consanguineus advenisset".

Mai puțin războinici și mai dedați cu munca, locuitorii din Țara-de-Sus pun mare preț pe relațiile cu Divinitatea: „Sunt foarte mult aplecați spre cele sfinte, aproape până la superstiție, de aceea numai în ținutul Sucevei sunt șaizeci de biserici de piatră și în toată Moldova de sus peste două sute de

mănăstiri mai mari, zidite din piatră. Munții sunt plini de călugări și schimnici, care-și închină acolo lui Dumnezeu o viață singuratică și depărtată de tulburările lumii".

Ceitalți

În capitolul al XVI-lea („De reliquis Moldaviae incolis”) al părții a doua din *Descriptio Moldaviae*, Dimitrie Cantemir aruncă o privire - umflând serios lucrurile în privința numărului - asupra alogenilor stabiliți (pentru un timp mai lung ori mai scurt) în Moldova. Lăsând la o parte aceste „augmentări” privind diversitatea de-a dreptul exuberantă a celor adăpostiți între Carpați și Nistru („Cu greu ai putea crede că există vreo altă țară închisă între hotare atât de strâmte ca Moldova care să cuprindă atâtea și atât de deosebite neamuri”) și numărul lor impresionant, „starea” acestor *străini* pe pământ românesc, descrisă de prinț din câteva unghiuri de vedere (condiție socială, profesii, practicarea confesiunilor), trebuie să fi reflectat situația din a doua jumătate a secolului al XVII-lea:

„Praeter Moldavos, quorum maiores e *Maramorisz* reversi sunt, plures Graeci, Albani, Serbi, Bulgari, Poloni, Cosaci, Russi, Ungari, Germani, Armeni, Iudaei, fecundique Cingari Moldaviam incolunt. *Graeci, Albani, Serbi* et *Bulgari* libere ibi vivunt, et partim mecaturae operam dant, partim pro stipendio principi militant. *Germani, Poloni* et *Cozaci* pauci sunt, eique vel milites, vel aulici officiales; e Polonis etiam aliqui sed raro ad baronatus honorem pervenerunt.

Armeni pro subditis haberunt, uti cives et mercatores in aliis urbibus et oppidis Moldaviae, idemque, quod illi, tributum principi solvunt; aedes tamen sacras ipsi aequae ac romanorum sacrorum assecle haud minores nec incultiores orohodoxorum templis possident, liberoque sui ritus exercitio gaudent.

Judaei etiam subditi censetur, et tributum annuum peculiare, gravius ordinario, solvere tenentur, opificium, praeter mercaturam et cauponariam, nullum exercent, synagogas habere ubique possunt, ligneas tamen, non lapideas. *Russi* et *Hungario* perpetuam servitutem in Moldavia sortiti sunt. *Cingari* per totam provinciam dispersi sunt: neque fere baro est, qui non pluris Cinganorum familias sibi subiectas habeat. Unde et quando ea gens in Moldaviam venerit, neque ipsi norunt, nec nostri annales memorant. Lingua utuntur ea, quae uncti per eas partes Cingarum familiaris, multisque vocibus pure graecis, multi etiam persicis mixta est. Opificium, praeter ferrariam et aerariam artem, vix aliud habent. Natura illis eadem, quae in aliis regionibus, iidem mores, suprema virtus et differentia specifica furtum et otium.

Turcae etiam mercature gratia quam plures lasziis, allisque in oppidis degunt; sed his nullibi licet vel fundum emere, vel domum in aliquo oppido aut

pago, multo minus aedem sacram construere, aut publicas secundum suam superstitionem preces fundere, neque institit othmannica aula unquam, ut id principes moldavi permitterent: utinam aeternum mutescat".

Această „alteritate” pestriță, definibilă în primul rând în raport cu masa românilor, este formată din grupuri etnice pe care Dimitrie Cantemir le identifică, judicios, după profesii (standardul lor social aci își are explicația) și după confesiuni. Aduși de invitațiile unor voievozi, pătrunși în circumstanțe nelămurite sau în urma unor războaie câștigate, insinuați sub privirile cumva apatice ale băștinașilor, acești străini par a se simți bine în Moldova. Ei au acaparat negustoria, mai cu seamă pe cea cu „exteriorul” („Căci negustorii străini - zice Cantemir - turci, evrei, armeni și greci, pe care obișnuit îi numim *gelepi*, și-au însușit, din pricina nepăsării alor noștri, tot comerțul Moldovei”), priviți cu indiferență de niște localnici loviți de lăncezeală și lentoare, de o „demnitate” total neproductivă („Căci moldovenii sunt din naștere atât de trufași și de leneși, încât socotesc rușinos orice fel de negustorie în afară de vânzarea roadelor pe care le capătă de pe pământurile lor”). Analiza lui Cantemir, întreprinsă verosimil - pe niște date de la începutul secolului al XVIII-lea, este foarte exactă: deși cu un comerț exterior excedentar, Moldova era mereu lipsită de bani, fiindcă pârghiile negoțului sunt manevrate de alții și câțtigurile pleacă spre alte zări.

Par - zic - a se simți bine acei străini într-o Moldovă care îi „identificase”, le acorda considerație (unora), puțințe de câștig și chiar drepturi (celor mai mulți). Să fi fost întotdeauna așa? Putem vorbi de *toleranță* (căci despre *toleranță* este discuția la care participă prințul) într-un veac de Mijloc întârziat și într-un spațiu ortodox care se definea cu destulă rigoare? Ideea de „înțelegere a celuilalt” nu a lipsit într-o Europă medievală (Spania „celor trei religii” din secolul al XII-lea ar fi o dovadă) și nici mai târziu, către începutul Timpului Modern (probă fiind situația evreilor în Polonia până către mijlocul veacului al XVII-lea). Sigur că, atunci când evoc toleranța, mă gândesc în primul rând la cea religioasă, căci, în acel timp, aproape toate celelalte elemente ce asigurau statutul de „tolerat” („suportabilitatea”) erau guvernate, covârșitor, de compatibilitățile din acest plan. Cu anumite distingeri, firește.

Să încep cu cei „excluși” și cu „marginalizații”.

Vechea istoriografie românească aproape că nu se interesează de *țigani*. Statutul de *robi* îi plasa în afara comunității orânduite. Ignorarea lor „în istorie” era astfel justificată. Aduși din nordul Indiei de marea năvală a tătarilor de la mijlocul secolului al XIII-lea (spune Iorga urmându-l pe Hasdeu, cel din „Arhiva istorică a României”, 1867), sosiți, prin peregrinările care le vor defini traiul, și de la sud de Dunăre (ei erau acolo în primele decenii ale secolului al XIII-lea, de vreme ce țarul sârb Dušan dădea niște țigani printr-un hrisov din

1248), țiganii ajung robi domnești, fiind apoi dăruiți de voievozi boierilor, pentru serviciile făcute și mănăstirilor. Grupul lor se amplifică prin includerea în categoria robilor a nomazilor, a celor fugăriți din alte țări, a celor câștigați ca pradă de război etc. Făcând mai ales obiect al daniilor și tranzacțiilor, țiganii vor „popula” hrisoavele. În 1385, voievodul Dan I dăruia Mănăstirii Vodița „patruzeci de sălașe de țigani, să fie slobozi de toate slujbele și dăjdiile și de venitul domniei mele”. Și hrisoavele de acest fel se țin lanț. Și se adaugă actele de vânzare-cumpărare, testamentele etc. Supuși dărilor (tributul „țigănesc” îl strângea marele armaș), vânduți (dar cu interdicția de a fi despărțiți de familie), izolați într-o „lume” exclusiv gitană (căsătoriile cu „nețigani” erau interzise; când vor fi îngăduite, cei/cele care se căsătoreau cu țigani deveneau automat „țigani”/„țigănci”, atât ei/ele, cât și urmașii lor) a discriminărilor, sancționați cu bătaia (nu și cu moartea), țiganii, „leneși” și „hoți” erau iertați pentru delictele minore. Articolul 123 din „pricina 13” a *Pravilei lui Vasile Lupu* stipulează: „Țiganul, sau țiganca lui, sau copilul, de va fura o dată sau de două ori și de trei ori găină, găscă sau alt lucru micșor, să să iarte; iară de va fi alt lucru mai mare furat, să se cearte ca și fiecă fur”.

Altfel, țiganilor le era „rezervată” munca: „iar pentru cei bogați lucru țiganii cumpărați” - afirma Miron Costin, despre vremurile vechi ale Moldovei, în *Poema polonă*. O glosă confirma perpetuarea acestei stări: „Și azi lucrează cu țigani”. Într-un rând, un „masacru” (ar zice unii istorici) relatat, pe gustul occidentalilor, în *Cronica moldo-germană*: „[...] și a luat cu dânsul [Ștefan cel Mare după ce a cucerit castelul Teleajen - *nota mea, D. H. M.*] pe mulți țigani, care erau acolo, și a pus să fie spintecați mulți țigani, așa încât sângele curgea din castel afară...”. Și tot într-o carte a lui Miron Costin, în *Letopiseș*, un reprezentant al acestei etnii furnizează o pată - macabră, ce e drept - de culoare: „Domniia lui Ștefan-vodă Tomșa, cum s-au început în vărsări de sânge, tot așa au trăit. Avè un țigan calo, ce să dzice pierdzătoriu de oameni, țigan gras și mare la trup. Acela striga de multe ori înaintea lui, arătându pre boieri: << S-au îngrășatū, doamne, berbecii, buni sintū de giunghiatū>>. Ștefan-vodă rîdè la ceste cuvinte și dăruia bani țiganului”. Om al lui Dumnezeu, mitropolitul Antim Ivireanul cerea, în *Așezământul* pe care îl scrie pentru mănăstirea zidită de el în București, și „cercetarea” bolnavilor țigani, „de vreme ce sânt” [...] creștini ca și noi”.

„Marginalizați” în lumea românească erau și turcii, reprezentanți aici ai etniei suzerane. Pripășiți în Țările Române, cărora - până au fost dați afară (din Moldova i-au izgonit Constantin Mavrocordat și Matei Ghica) - le-au pricinuit destule necazuri, aceștia (numiți lazi) nu aveau voie să-și ridice lăcașuri de rugăciune. În a sa *Istoria dele moderne rivoluzioni della Valachia* (Veneția, 1718), Anton Maria del Chiaro arată limpede: „În toată Valahia, ca și în

Moldova, nu se găsește nici o moschee cât de neînsemnată, așa că, pentru rugăciunile lor, turcii sunt nevoiți a se aduna într-un loc mai retras, unde și le fac cu toată discreția". În „răspunsurile" la o anchetă din 1712, publicate în colecția Hurmuzaki (*Documente privitoare la istorie românilor*, tomul I, partea I, București, p. 421), situația musulmanilor este descrisă în chip asemănător: „Les Turcs n'y ont pas même de mosquée publique, et ils pratiquent les exercices de leur secte en particulier". Trebuie să fi fost scrisă această interdicție (autoimpusă?) în acele faimoase „capitulații", evocate de banul Mihai Cantacuzino, de care Bălcescu era foarte mândru, fiindcă le socotea acte ce proclamau virtuțile statale și naționale ale unui neam ce și-a păstrat „dreptul d-a se governa cu legile sale, dreptul d-a face război sau pace, dreptul d-a-și alege pe capul nației, îndatorându-se numai la un ușor tribut" (*Drepturile românilor către Înalta Poartă*, în *Opere*, vol. III, ediție de G. Zane și Elena G. Zane, București, Editura Academiei, 1982, p. 8-11).

Bălcescu scris cuvintele acestea în anul 1848. Capitulațiile au dispărut fără urmă. Opinia europeană, cea savantă și cea politică, opera, în acea epocă și mai târziu, cu idei care le recunoșteau indubitabil existența. Edgar Quinet, în 1857: „Printr-o excepție, care sare în ochi, extraordinară, musulmanii, de cum au păstruns în țară, și-au interzis dreptul de a clădi fie și o singură moschee. De la începuturi și până în zilele noastre s-au ținut de cuvânt. Ce demonstrație mai sigură că pământul românesc nu este și nici n-a fost vreodată pământ musulman, că nu a fost însemnat cu pecetea cuceririi, că autonomia și suveranitatea i-au fost respectate?..." (în *Opere alese*, vol. II, București, 1983, p. 340).

Dacă musulmanii au fost identificați, într-un pământ creștin, ca indezirabili (și obligați la o practicare discretă a cultului), armenii - acești oaspeți antici ai Moldovei (Iorga - *Armenii și Români*, în „Analele Academiei Române", seria a II-a, Mem. Secț. Ist., tom XXXVI, București, 1913, p. 2 - socotea coloniile armenesti a fi mai vechi poate și decât domnia lui Bogdan-vodă Întemeietorul), dar trecători, mai mult întâmplător, prin Țara Românească -, cu „ortodoxia" lor de factură particulară (un text polemic tardiv - ms. nr. 3301 B.A.R. - îi vedea celebrând niște Paști „pângărite" și îi socotea „procleți"), s-au aflat o vreme în vecinătatea periculoasă a acuzei de erezie. Edificatori ai unei vechi civilizații creștine (au fost primul popor care, după botezare - prin Sfântul Grigore Luminătorul -, în anul 295, a adoptat creștinismul ca religie oficială), armenii au refuzat deciziile Conciliului ecumenic din Calcedon (anul 451), ceea ce a dus la separarea de Marea Biserică, și au alunecat treptat către monofizism (un monofizism „pur verbal" - observa un teolog apunean), „ideologicul" (dificultatea, poate doar pretinsă, de a traduce unii termeni privitori la misterul christic ori la dubla natură a lui Iisus) s-a îngemănat cu „political" (Ortodoxia imperială era perfect solidară cu

politica bizantină de asimilare) și a făcut ca Biserica armeană să evolueze către un soi de „particularism”, furnizat de recunoașterea doar a hotărârilor primelor trei soboare ecumenice.

Comercianți eminenți și pe spații întinse (vreme de trei veacuri negoțul cu străinătatea al Moldovei, și cu Vestul și cu Estul, a fost monopolizat în bună măsură de vestitele „care armeneschi”), înmulțindu-se prin valuri succesive de imigranți sau invitați de voievozi (contra unor drepturi și privilegii) să se stabilească în Moldova, armenii întemeiază colonii (umplând orașele și târgurile) și zidesc biserici. Cea mai veche pare să fi fost, cu o atestare de pe la 1350. biserica armeană din Botoșani. La Suceava, pe lângă biserica Zamca (în fapt, o mănăstire cu un scriptoriu foarte harnic), au mai fost însă șase biserici și mănăstiri din care au mai rămas patru; la Iași erau două biserici (una dintre ele având pe frontispiciu anul 1395), la Botoșani-două; lăcașe armenesti de închinăciune pentru o populație care, treptat, și-a diversificat statutul profesional, apucându-se de meșteșuguri, se aflau la Galați, la Roman, la Cernăuți (Melchisedec Ștefănescu, *Inscripțiunile bisericilor armenesti din Moldova*, București, 1882).

Biserica Bărăției din București, ocupată apoi de catolici, era gata în anul 1629. Confesional, armenii din Moldova au depins de episcopia armeană din Lvov (deși a existat și o tentativă de înființare a unei eparhii proprii - vezi P. P. Panaitescu, în „Revista istorică română”, București, 1935, extras), încă din anul 1365. Prin 1669, păstorea acolo un episcop Isaac („mare prieten al vinului” - zice N. Iorga), sub a cărui autoritate se aflau bisericile din Suceava, Siret, Hotin, Iași, Botoșani, Roman, Galați, Vaslui, Tighina, Cetatea Albă și Ismail.

Să ne întoarcem însă la jumătatea veacului al XVI-lea. Pe tronul Moldovei urca, la 15 iunie 1551, Ștefan, cel de-al doilea fiu al lui Petru Rareș. S-a arătat, la început, „spre toți blându și milostivu și nevoitor spre lucruri bune”, bun ortodox („bisericilor s-au arătat cu dumnezeire mare”); era însă doar un zel acoperitor - îl denunță Ureche folosind opinia călugărului Azarie, care, sub toate aceste „demonstrații”, vedea „otrava ascunsă și rea” -, pentru că, în propriile-i fapte, „ce cerea pravoslaviia și légea creștinească nu ținea, că mai apoi nu numai lăcomia și asupreala făcîia, ce și curvie nespūsă era într-însul, nu răbda de muieri cu bărbați, nu era fecioarele nebatjcorite, nu jupănésile boierilor săi neasuprite”.

Ștefan Rareș avea de reparat „imaginea” familiei sale, a Răreșștilor, serios șifonată prin apostazia lui Iliăș (cel trecut la mahomedanism). Cel puțin așa explică istoricul citat mai sus („ca să poată stînge numele cel rău al frăține-său”) persecuțiile pe care vodă le declanșează împotriva armenilor (dar nu numai) eretici (că acești orientali erau îndepărtați de la „dreapta credință” știa și Miron Costin, pentru care lăcașul de închinăciune al acelora din Camenița era „capiște”, adică „templu”). Se pare că prigoana țintea, în gândul

voievodului, și protejarea propriei imagini, „ca să nu să văză ceva că ieste răsărit de la pravoslavie”. Au urmat închideri și demolări ale bisericilor (un lăcaș de cult din Suceava al armenilor a fost profanat și prădat), botezări silnice și expulzări (lângă armeni, în ipostaza de victime, istoricii îi presupun și pe luterani, într-o înmulțire vădită): „toți eriticii din țara sa vrea, au să-i întoarcă, să fie la o lege, au să iasă din țară. Pre armeni, pre unii din bună voie, cu făgăduințe împlându-i, pre alții cu sila i-au botezatu și i-au întorsu spre pravoslavie, mulți din țară au ieșitu la turci și la leși și printr-alte țări, vrându să-și ție legea sa”.

Întâmplările acestea dramatice (povestite de *Cronica de la Camenița* a lui Hovhannes) au fost deplânse („nu fără oarece exagerație pentru efecte de stil” - era părerea lui Iorga) într-o elegie de Minas Tochatethi din Suceava, produs al acelei mișcări culturale pe care populația armeană din Moldova a întreținut-o. Un alt Tochatethi, Hagop, va scrie mai târziu o compunere asemănătoare despre evenimentele de la Iași din anii 1593 - 1595.

Însă țara nu s-a golit de armeni. Ei s-au priceput (păstrându-și „cu îndărătnicie” [N. Iorga] deosebiriile confesionale; „încăpățănare” pentru care trebuie, cred, elogiați) să-și țeasă destinul cu cel al localnicilor. Dispuși să se „românizeze”, măcar onomastic, acceptând uneori și „botezul”, precum cei din neamul Vartic (familie care a dat un șir de dregători sub Petru Rareș, Iancu Sasul, Petru Șchiopul și Aron-vodă Tiranul), slujindu-i pe voievozi (ca acel interpret armean al lui Ștefan cel Mare ori Petru Grigorovici Armeanul, diplomat al lui Mihai Viteazul) sau urcând chiar și în scaun domnesc (Ioan-vodă cel Cumplit, „Armeanul”, a fost fiul lui Ștefan cel Tânăr, făcut cu o armeană din neamul Serpega; între претендентii aduși de cazaci armenii nu au lipsit), armenii s-au „împământenit” în spațiul românesc, organizându-se („breslele armenesti” au fost exemplare în acest sens), înmulțindu-se (un misionar iezuit, Mancinelli, găsea - pe la 1580 - un Iași plin de armeni, cuprinși neguțători de „aromate”; îl bătea gândul să-i convertească), colaborând, acceptând compromisuri, chiar confesionale (cum a fost convertirea la catolicism primită de cei ajunși în Ardeal, act în urma căruia li s-a dat dreptul să ridice un oraș al lor - Armenopolis [Armenierstadt], Gherla adică), supraviețuind - într-un cuvânt.

Rămâne de răspuns la o întrebare: care a/au fost pricina/pricinile persecuțiilor religioase din Moldova? Prigonirea armenilor - ne spune *Cronica de la Camenița* - a continuat și în timpul lui Alexandru Lăpușneanu. La fel și persecuțiile îndreptate contra luteranilor, fie ei sași ori unguri. Despot îl reclama pe Lăpușneanu (voievod care, între altele fie spus, a fost invitat la Conciliul de la Trento) la apuseni că dăruiește biserici și că „a tras în țeapă șapte preoți dintr-o simplă bănuială”. La fel, Ioan Belsius, agent al împăratului Maximilian, raporta stăpânului său, prin 1562, duritățile pornite de „edictul”

antiprotellant al lui Lăpușneanu, mai cu seamă convertirea cu sabia a sașilor. Azarie exultă, firește: „[...] iarăși au strălucit razele binefacerii ortodoxiei. Și s-a stins tăciunile cu fumul necredinței, a fugit iarna întunecată a luteranilor necurați și a înflorit primăvara - pricina tuturor chipurilor de bucurii, adică buna stare a bisericilor și, în locul valurilor, a zămislit liniștea”.

La întrebarea, pe care am formulat-o ceva mai sus, nu pot răspunde - deocamdată - decât tot prin două întrebări („împrumutate”): „Au fost atari prigoniri confesionale poruncite de autoritatea politică - reprezentată prin voievod (învățații pe care îi citez aici [Constantin C. Giurescu - Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. II, București, Editura științifică și enciclopedică, 1976, p. 288 - 289] se referă la Alexandru Lăpușneanu, dar lui i se alătură, firește și Ștefan Rareș) - și de biserica ortodoxă, pentru a împiedica răspândirea protestantismului și a altor <<erezii>> în Moldova, în anii când în mai multe părți ale Europei confruntările religioase duceau la adevărate războaie civile? Sau a fost mai curând reacția lui Lăpușneanu față de comunitățile protestante care înainte de 1561 au sprijinit, în ascuns, pe pretendentul Despot? Posibil ca ambele interpretări să fi determinat măsurile amintite...”.

Nicolae Costin îi pomenește, într-adevăr, pe evrei, în cronică sa, în vremea lui Dimitrie Cantemir. Ei izbutiseră, cam de prin a doua jumătate a secolului al XVII-lea (acest veac a fost și cel al unui spor numeric însemnat, mai ales în Moldova), să înjghebeze o veritabilă viață comunitară (cu începuturi instituționale care vor evolua apoi în secolul al XVIII-lea). Aveau bresle: „bresla ovreilor” (datoriile breslei din Iași erau reglementate printr-un hrisov din anul 1662), care plătea un impozit colectiv (mai ușor de calculat și de strâns: evreii compuneau o categorie de impozitați, separată de ceilalți locuitori). Obștile evreiești erau conduse, pe palierul laic, de un staroste (ales de „pământeni”, adică de evreii trăitori în Principate de mai multă vreme și nesupuși altei țări), confirmat de domn, ca și hahambașa sau baș hahamul din Moldova (cu o autoritate ce se întindea și asupra Țării Românești). Viața confesională își croise structuri proprii (semn al toleranței celor din jur) și propunea deja personalități în cercetarea vechilor texte. Prin 1616, la Iași se afla rabinul Solomon ben Arayo sau Arowi, cunosător consumat al *Cabalei*.

Ajunseseră la aceste performanțe, pentru că aveau deja, în Țările Române, o istorie a lor. Lăsând la o parte presupusele infiltrări antice (care mai au nevoie de confirmări), este aproape sigur că, în Țara Românească, primii evrei vin prin 1367, dintr-o Ungarie a lui Ludovic cel Mare, unde erau persecutați („vânați” - spune cronică). Voievozii îi acceptă, le oferă privilegii comerciale, îi îndeamnă să-și extindă îndeletnicirile (prin 1475 - afirmă cronică lui Eliă Kapsali din Creta, scrisă pe la 1523 - „negustorii evrei cutreierau cu

negoțul lor Țara Vlahiei"). Tot aici sosesc, cam pe la sfârșitul veacului al XV-lea. unii sefarzi alungați în 1492 din Spania. În București, evreii sunt atestați în timpul lui Mircea Ciobanul, pe la 1550. Moldova a primit fluxuri evreiești din Galiția și din Polonia (evrei așchenazi). Ștefan cel Mare - afirmă istoricul Carol Iancu (*Les Juifs en Roumanie. 1866 - 1919. De l'exclusion a l'émancipation*, Editions de l'Université de Provence, 1978) - le-a fost favorabil. Un Isac Beg, care venea la curtea de la Suceava din partea lui Uzum Hasan pentru a încheia o alianță antiotomană între moldoveni și persani, va mijloci pacea între Ștefan cel Mare și Matei Corvin. Cosmografiile (a lui Maginus Patavinus, de pildă) constată prezența evreilor în Moldova. Voievozii (Ștefan Tomșa, în 1613, și Gheorghe Ghica, în 1658) îi invită să se stabilească în Moldova (împreună cu alți comercianți polonezi și armeni) și le acordă înlesniri. Va veni și timpul (după războiul declanșat de ucraineanul Bohdan Hmelnițki, în 1648, împotriva polonezilor) unui exod forțat al evreilor dintr-o Polonie - unde, până atunci, se simțiseră foarte bine, neguțătorind sau adunând impozite, luând în arendă moșii uriașe ori făcând pe proprietarii - către o Moldovă ce părea o oază de liniște. Și chiar era un spațiu calm în comparație cu pământurile Poloniei răsăritene, pârjolite de război, cutureierate de cazacii (ortodocși) ai lui Hmelnițki, devenite un infern pentru evreii „necredincioși” asimilați stăpânilor leși catolici. Unele surse vorbesc de 100000 de victime, altele de 150000... (Dacă lăsăm la o parte alte „exerciții” specifice timpului, cum ar fi vânzarea de robi. Obștea jidovilor din Iași a răscumpărat mulți conaționali, prinși de tătari și aduși în Moldova spre a fi vânduți ca robi.) Refugiul în Moldova al acestor „străini” inasimilabili, „păstrători îndărătnici” (J. Delumeau) ai religiei lor, antipatizați pentru succesele lor economice rapide, era singura scăpare.

Au fost Țările Române, într-adevăr, un „pământ al făgăduinței”?

Hrisovul de izgonire a evreilor negustori (concurență?), dat de Petru Șchiopul în 1579, nu pare să fi avut urmări. Prin 1585 - 1586 ei erau încă în Moldova și încă în foarte bune relații cu voievodul „prigonitor”. Starea lor era, însă, una specială, supusă discriminărilor (chiar dacă, precum pe vremuri la Vatican, voievozii îi preferau pe medicii evrei sau încredințau acelorași evrei misiuni diplomatice), căci legiuirile românești - și *Pravila mică* (Govora, 1640), și *Pravila* lui Vasile Lupu (Iași, 1646), și *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652) - nu aveau cum să nu reflecte atitudini potrivnice evreilor. Vorbeau aici Părinții Bisericii și dreptul bizantin. „Jidovii” (în Țara Românească - „ovreii”) nu aveau dreptul să depună mărturie în fața justiției în propria lor apărare. În *Pravila* lui Vasile Lupu, „pricina” 16, paragraful *Pentru sémnele furtușagului*, se spune: „Când va avea pârâ creștinul cu un jidov, nu să va da giurământ jidovului”. Era părerea lui Farinaccius, izvorul („[...] ut hoc iuramentum in litem super quantitate, et valore rerum furatarum non deferatur Judaea contra

Christianum..."), respectată și de munteni (în *Îndreptarea legii*, „vina 16, glava 349”, *Aicea scriem pentru semnele furtușagului*: „Când va avea pâră creștinul cu un ovreaiu, atunci nu să va da jurământ ovreaiului...”).

Ar fi acesta (este de părere Carol Iancu) primul „val” antiiudaic, de factură „scripturară” (cu consecințe remediabile prin convertirea aducătoare de drepturi).

În 1652 a avut loc la Iași nunta domniței Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, cu Timuș Hmelnițki (cel cu „chipul de hiară”, era de părere Miron Costin, aflat - poate - printre nuntași). Cazacii lui Hmelnițki au transferat în capitala Moldovei năravurile antievreiești pe care le deprinseseră acasă. Un martor (al aceluși „pogrom economic”), diaconul Paul de Alep, însoțitor în Țările Române al patriarhului Macarie al Antiohiei: „Pe evrei cazacii îi băgau în turnuri și-i chinuiau acolo nopți întregi, pentru ca să-i facă să spună averile lor; inimile ni se umpleau de amărăciune la plânsul atâtor femei și copii...”.

Am întreprins acest lung excurs (punând, aparent, între paranteze opiniile lui Cantemir) pentru a vedea dacă, într-adevăr, românii au fost niște toleranți... Cunoașterea *celorlalți*, definirea *alterității* înseamnă o mai bună autocunoaștere și mai completă autodefinire. Atitudinea față de ei la fel. Constatările lui Cantemir arată limpede disponibilitatea românilor de a intra în comunicare, în dialog cu „străinul”, de a-i accepta datele unui mental particular. Toleranța confesională (cu toate momentele de „absență” pe care am încercat să le prezint) constituie - exemplar, aș zice - o astfel de punte aruncată spre „celălalt”, care, iată, nu este neapărat inamic sau „mut”, fiindcă se închină altui Dumnezeu sau vorbește altă limbă.

Două exemple (fiindcă tot nu am tradus citatele din latină), în încheiere:

- „Armenii - pe care îi aleg (citorul a văzut deja) dintr-o lungă înșirare: greci, albanezi, sârbi, bulgari, poloni, cazaci, ruși, unguri, nemți, armeni, evrei și țigani puioși - sunt socotiți drept supuși, ca și târgoveții și negustorii din alte orașe și târguri ale Moldovei, și plătesc domnului același bir ca și ei; totuși, la fel ca romano-catolicii, au și ei lăcașuri sfinte tot atât de mari și tot atât de frumoase ca bisericile ortodocșilor, bucurându-se de liberul exercițiu al credinței lor”;

- „Evreii de asemenea sunt socotiți supuși și sunt obligați să plătească un bir anual deosebit, mai mare decât cel obișnuit; ei nu practică nici o meserie în afară de negoț și crâșmărit și pot avea oriunde sinagogi, dar de lemn, nu de piatră”.

Discursuri ale unei „Treceri”

Orațiile de nuntă, de care Dimitrie Cantemir se ocupă în capitolul *De ceremoniis, quae Moldavi in sponsalitiis et nuptiis observant* (II, 18), concretizează o foarte interesantă relație între *oratoria cultă* și *oratoria populară*, întrucât specia cu pricina este prezentă în ambele sisteme. Temeiul precizării acestui „comerț” între scriptural și oralitate l-a furnizat identitatea, constatată de principe, între ceremonialul și structura nunții în familiile de boieri și componentele nunții țărănești. Descriind compact ceremonialurile logodnei și nunții, Cantemir lasă să se înțeleagă că este vorba de alcătuiri comune tuturor stărilor sociale (în legătură cu similitudinile în desfășurarea ceremonialului nupțial în familiile țărănești și în cele aristocratice vezi și Andreas Wolf, *Beiträge zu einer statistisch - historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Sibiu, 1805), neuitând, însă, să marcheze, „specificitățile”: „Si tamen baronum liberi ineant nuptias, neque sponsolitia, neque coronatio ecclesiastica, sine principis consensu, et episcopi testimonio fieri potest” sau: „[...] inter cives straphiolum elegenti opere pictum, inter ditiores, panni aut serici pretiosioris volumen” sau: „Ita quidem inter rusticos miseris illuditur” ori: „Si princeps ipse paranympus fuerit, convivium nuptiarum in aula principis peragitur”.

„Fazele logodnei și ale nunții (observa Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, ediția a II-a, vol. II, București, 1974, p. 275) - așa cum ni le descrie învățatul principe moldovean - corespund cu cele obișnuite azi în pătura țărănească: cererea în peșit, ospățul, cernutul, sosirea conăcarilor și orația, întrecerea cu alergarea cailor, orația de iertăciune etc.”.

Cantemir „transcrie”, într-adevăr, începutul celei mai importante dintre orațiile complexului nunții românești - *orația de conăcărie* (rostită de „peșitori” - „petitores”):

„Tum procorum princeps, qui starosta dicitur, oratiunculum parat, quam, quia ubique fere iisdem recitatur terminis, hic adscribere non pigebit: «Miores nostri proavi et atavi, cum venatum in sylvis quaererunt, terram eam, quam hodie incolimus, invenerunt, in eaque nunc vivimus, et eius lacte et melle nutrimur et delectamur. Horum exemplo illectus nobilissimus dominus N.N., cum venatum in campis, sylvis et montibus inquireret, in cervam sive capreolam incidit, quae cum pudica honorisque sui tenax esset, neque conspectum sui illi largita est, sed fugam cepit, et in suas se abscondit latebras. Nos illius vestigiis institimus, illisque ducti in has aedes pervenimus: ideo opus est, ut hunc venatum, quem nostris laboribus et sudoribus desertis in locis invenimus, nobis aut extradatis, aut quorsum transierit, ostendatis». His de suo addit orator, si quae alia allegorica et metaphorica ipsi ingenium suggerit”. (Atunci capul peșitorilor, care se numește staroste, își pregătește o mică orație,

pe care, fiindcă aproape pretutindeni se rostește în același fel, cred că nu e rău să o transcriu aici: «Înaintașii noștri, moșii și strămoșii, umblând la vânatoare prin păduri au găsit ținutul pe care-l locuim astăzi și-n care trăim acum, nutrindu-ne și desfătându-ne cu laptele și cu mierea lui. Atras de exemplul lor, preamăritul nostru stăpân cutare, umblând după vânat pe câmpii, în păduri și-n munți, a dat peste o ciută sau căprioară, care, sfioasă și cuminte, nu i-ă îngăduit nici măcar s-o privească, ci a luat-o la fugă și s-a ascuns în culcușul ei. Noi, ținându-ne pe urmele ei și duși de ele, am ajuns la această casă; de aceea trebuie fie să ne predați vânatul pe care cu ostenele și sudorile noastre l-am găsit prin pustietăți, fie să ne arătați pe unde a luat-o». La aceasta vorbitorul adaugă de la sine orice alte alegorii și metafore născocoște mințea lui.)

Cantemir marchează, la fel, și principalele momente ale *orației de iertăciune*, altă componentă însemnată a ceremonialului respectiv („După aceasta, un mijlocitor al miresei se adresează în numele acesteia părinților ei, vorbește de nașterea, creșterea și celelalte faceri de bine pe care ea le-a primit de la dânsii, le mulțumește pentru toate și cere binecuvântarea lor”) și ale *orației de despărțire*.

Comentând „orația de pețit” din textul lui Cantemir, Nicolae Cartoian era de părere că aceasta ar fi „orația cea mai veche” (*loc. cit.*). Există, însă - arăta Dan Simonescu într-un studiu publicat în „Cercetări literare”, vol. IV -, dovezi indirecte că orațiile de nuntă au existat cu mult înainte momentul fixat de Dimitrie Cantemir. În 1675, Sava Brancovici, mitropolit al Ardealului, dădea un „așezământ” prin care interzicea preoților să fie vornici la nunți; „ori se știe că una din atribuțiile vornicilor de nunți este și rostirea orațiilor” (Dan Simonescu, în „Cercetări literare”, IV, p. 24, nota 3).

Cartoian nu precizează dacă orația „refăcută” de Cantemir era o compunere cultă sau o producție populară. Contextul ne lasă cumva să înțelegem că ar fi vorba de o creație populară. Aducând în discuție un al doilea „strat de orații” în proză (și exemplifică prin câteva texte din ms. nr. 2338 de la B.A.R.), N. Cartoian afirmă că acesta „pare ceva mai nou și stă în legătură cu literatura scrisă” (*Op. cit.*, vol. II, p. 276). Prezența unor asemenea compuneri în vechile manuscrise (cel evocat mai sus, fost la Mănăstirea prahoveană Ghighiu, este din veacul al XVIII-lea) i se părea lui Cartoian a fi o dovadă concludentă în privința „originii cărturărești a orațiilor”. Din aceste alcătuirii, greoaie în genere, pline de citate din *Sfânta Scriptură*, „s-au degajat câteva din formele versificate pe care le găsim și în manuscriptele din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și care au intrat apoi în patrimoniul popular” (N. Cartoian, *op. cit.*, vol. II, p. 277).

Acceptând „teoria originii cărturărești a orațiilor populare”, Dan Simonescu (*Orațiile domnești în sărbători și la nunți*, în „Cercetări literare”, IV) credea a găsi noi elemente pentru sprijinirea ei în textele „antologate” în

mai multe manuscrise de la Biblioteca Academiei (cu deosebire cele din ms. nr. 5360 de la B.A.R.), în care vede *modele* pentru orațiile populare (*op. cit.*, p. 28). Autorii vol. I al tratatului academic de *Istorie a literaturii române* nu sunt de acord cu acest punct de vedere: „În cuprinsul unor orații de nuntă se pune în evidență o puternică influență religioasă, ceea ce i-a făcut pe unii cercetători să vadă în însăși specia aceasta o creație de origine cultă, religioasă - concluzie eronată desigur" (ediția din 1964, p. 42).

Dincolo de „presiunea" care se simte în „verdictul" mult prea apăsător din tratatul evocat, cred că, pentru înțelegerea și interpretarea corectă a acestei probleme, trebuie precizate două „complexe de împrejurări". Primul - ziceam și într-o mai veche cercetare (*Proza oratorică în literatura română veche*, vol. I, București, Editura Minerva, 1986, p. 81) - este cel al *provenienței* speciei orațiilor de nuntă. Mi se pare în afara oricărei îndoieli că originea acestor discursuri (componente esențiale ale *înscrierii* - „dramă" o numea Nicolae Cartoian - pe care o întruhidează *nunta*) este categoric folclorică. Rămân și acum la acest punct de vedere. Plasarea ei în timp refuză precizarea unui secol sau a altuia (Dan Simonescu era de părere că orațiile de nuntă populare ar fi apărut, din izvorul lor cult, în secolul al XVII-lea, *op. cit.*, p. 24), căci plămădirea întregului ceremonial s-a realizat în acele vremuri ale configurării datelor fundamentale ale „modului de existență" românesc. *Orația de peșit*, „culeasă" și „editată" de Cantemir, întemeiată pe splendida alegorie a „logodnei ca vânătoare", trimite, fără putință de tăgadă, la miturile primordiale ale românității.

Viii și morții

„Canoanele bisericii orientale" - spune Cantemir în capitolul *De Moldavarum exequis* (II 19, după ce în capitolul 10 din aceeași parte a II-a descriesese înmormântările voievodale) - sunt cele care dictează împlinirea „celor cuvenite morților". Biserica avea, incontestabil, un cuvânt hotărâtor în desfășurarea ritualului rezervat celor ce se despărteau de viața pământească, dar autorul face loc - în descrierea sa - și unor elemente ce vin negreșit dintr-o „carte populară a morților", chiar dacă informațiile prezentate de el se referă mai cu seamă la acea parte a ritului funerar pe care etnologii o numesc „plecarea trupului" (Ion Ghinoiu, *Lumea de aici, lumea de dincolo*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1999, p. 245), adică la acel drum concret de la casa mortului până la cimitir. Biserica „poruncește" - zice Cantemir, pentru că ea își asuma (făcuse acest lucru de multă vreme) responsabilități importante atât în „pregătirea pentru moarte" a celor ce se apropiau de acest moment al distrugerii unității dintre suflet și corp, cât și în obținerea iertării păcatelor (prin slujbe, rugăciuni, comemorări) celor morți și pentru o așezare fericită a

spiritelor celor dispăruți în lumea de dincolo. Românii au arătat conștiență acestui mecanism de supraveghere, acompaniere și „ghidare”, semn indiscutabil al solidarității între cei vii și cei morți.

Destinul mortului în lumea cealaltă depinde covârșitor de rigoarea cu care cei rămași în viață îndeplinesc „cele cuvenite” la înmormântare, pentru „plecare” adică, altfel existând „riscul rătăcirii: el va fi plecat *de aici* și nu va ajunge niciodată *acolo*” (Ion Ghinoiu, *op. cit.*, p. 179 - sublinierile îmi aparțin, *D.H.M.*), în acel loc râvnit. Or, tocmai un astfel de deznodământ nedorit încearcă să-l evite ansamblul de rituri (unele foarte vechi) care însoțesc plecarea mortului (cele care alcătuiesc de fapt și „spectacolul” funerar căruia îi sunt rezervate cele trei zile de dinaintea înmormântării; vezi T. T. Burada, *Datinile poporului român la înmormântări*, Iași, 1882; Simion Florea Marian, *Înmormântarea la români*, București, 1892, ediție nouă: București, Editura Grai și suflet - Cultura Națională, 1995).

Trei zile - spune Cantemir. „Se așteaptă până în a treia zi, ca nu cumva bolnavul, pierzându-și cunoștința și părând că s-a stins, să nu fie îngropat de viu”. Scăldatul mortului (îndată după expiere - „*quam primum expiraverit*”), o scaldă rituală, se face cu apă caldă (o *apă* care - ne zic cercetătorii moderni -, în unele zone, este socotită impură [„apa morții”] și aruncată într-un loc puțin frecventat, iar în alte părți i se atribuie puteri benefice). Urmează „îmbrăcatul” celui decedat „în hainele cele mai nepurtate și mai bune pe care le-a avut”. Dacă defunctul a fost voievod (caz în care intervalul consacrat „pregătirilor pentru plecare” crește; mortul, îmbălsămat, așteaptă adunarea tuturor celor ce trebuie să fie prezenți la înmormântare), el „este îmbrăcat cu vestmintele domnești și împodobit cu însemnele sale”. Mortul „de rând”, așezat în coșciug, își petrece ultimele zile „în odaia cea mare a casei”, în dangătul clopotelor și vegheat de neamurile care primesc semnele durerii vecinilor. „În sfârșit, în ziua hotărâtă pentru îngropăciune, se adună toată lumea din jur și, după ce ascultă slujba, conduce pe mort la biserică, preoții mergând înainte și rudele în urma lui, iar după terminarea ceremoniilor religioase este îngropat în curtea sfântului lăcaș”.

Cel descris mai sus era cortegiul funerar rezervat oamenilor simpli. Dacă defunctul a fost un conducător de oști, sicriul lui va fi flancat de „câțiva soldați îmbrăcați în zale și cu coifuri [care] pășesc în rânduri strânse de-o parte și de alta...” Coșciugul unui boier era însoțit de „domn cu tot cortegiul curții” („cum toto apparatu aulico”), pompa rezervată îngropării unui voievod care s-a întâlnit cu *Moartea*, cu includerea și a unei orații funebre (Cantemir a fost de față la înhumarea tatălui său, Constantin-vodă, petrecută în anul 1693), era cea specifică „ieșirilor” domnești: „Praecedunt clerici hymnos sepulchrales orientali ecclesiae usitatos accinentes, a lateribus eum stipant copiae, inverses tamen vexillis et armis. Omnes tristitiam vultu et habitu corporio prae se

ferentes, cuius speciem ipsis etiam equis communicant, e quorum oculis lacrymas eticere cepae succo didicerunt. Feretrum primi ordinis barones in humeros excipiunt: quos in via inferioris ordinis collegac donec ad ultimos devenerit, subinde mutant, ut etiam hac ratione testentur, se mortuo non minus ac vivo ad obsequia promptos et paratos esse. Claudit tandem agnem militaris musica tympanis comitata, quae intercepto ex instituto sonitu lugubrem vocem adunt".

Regretul după cel plecat în lumea umbrelor (durerea - „dolor”, jalea) mi se pare a fi tot un semn al legăturii cu cei nevoiți să pășească „dincolo”, o legătură „menținută” firește de cei vii. Moartea unui voievod îi îndurerează pe toți („tot poporul, spre a-și arăta jalea, umblă prin oraș cu capul gol”), clopotele, trase neconținut, mențin sonor o stare de o neconținută alarmă spirituală. Clopotele sună, de altfel, la orice înmormântare, în tot acel interval cât durează „pregătirea pentru plecare” și „petrecerea mortului” (I. Ghinoiu). Obiectele și ființele care i-au fost familiare defunctului participă la durerea oamenilor. Armele dispărutului, militar sau voievod, sunt „înțoarse”; „în ochii cailor se pune zeamă de ceapă sau praf de pușcă, ca să pară că și ei plâng moartea stăpânului lor, cum fac oamenii”; jilțul ocupat de dregătorul defunct, când era în viață, „trebuie să rămână liber timp de cel puțin trei zile”. Semne peste semne, repetate cu grijă la fiecare înmormântare, rostul lor fiind precizat de veacurile de exersare. Bocetele participă, în timpul celor trei zile (când se face „inițierea” mortului în „aventura” pe care o are de consumat), la acest ansamblu de date ce semnifică relația, comunicarea între „lumi”.

Lamentațiile sunt rostite de niște profesioniste („lamentatrice”), din care pricină nu oricine le poate angaja. Scenariul pe care Cantemir îl pune pe seama bocitoarei (nereținându-și disprețul față de acest obicei) este interesant, cred, din două puncte de vedere:

a) comunică știri fundamentale despre participarea culturii populare la realizarea unor imagini despre „comunicarea” între cei vii și cei morți:

„Post haec mortui personam quasi praesentem introducunt...”

[„După aceasta introduc în bocet persoana mortului, ca și cum ar fi de față, îl întreabă despre multe lucruri, și-l închipuiesc că nu vrea să răspundă la întrebări, cuprins de scârba acestei lumi, că până la urmă, înduplecat de rugămințile alor săi, le slobozește câteva cuvinte, arătându-le ce trebuie să facă sau de ce trebuie să se ferească și spunându-le că în viitor nu le va mai vorbi și că nu se va mai întoarce, fiindcă a avut parte de desfătărilor Raiului - mereu *Raiul*, căci „în *Cartea românească a morților* lumea de *dincolo* nu este împărțită în Rai și Iad” (Ion Ghinoiu, *op. cit.*, p. 267) -, pe care Dumnezeu le-a pregătit credincioșilor etc., și alte jelanii de femei trăncănitoare”] „quae aliae sunt garrularum mulierum noemiae”.

b) exemplifică îndeajuns de convingător „comerțul” (am mai vorbit despre el) ce avea loc între *scriptural* și *oralitate*, între nivelurile culturale, căci Dimitrie Cantemir citează (pretinzând că cu acele „versulețe” încep toate bocetele preocupate de proclamarea nesfârșitei deșertăciuni a vieții omenești) un fragment din poemul lui Miron Costin, *Viața lumii*, abia compus totuși (prin 1671-1673) și asumat de bocitoare:

„A lumii cânt cu jele
Cumplită viață,
Cum se rupe și se taie,
Ca cum ar fi o ață”.

Câte ceva (nu mult) ne spune Cantemir și despre petrecerea mortului „într-o călătorie” care durează patruzeci de zile (de obicei). Durerea, care ia forma doliului, este înfățișată felurit. La țară, feciorii își plâng (și arată lumii lucrul acesta) tatăl mort umblând „cu capul gol timp de șase luni, chiar și-n mijlocul iernii” și lăsându-și să le crească barba și părul. Cândva și boierii făceau la fel timp de patruzeci de zile (cât durează „drumul mitic”). „Acum însă au lepădat aceste superstiții, mărginându-se să îmbrace haine cernite (un doliu modern - *D.H.M.*) și să le crească părul”. Cel mort nu este uitat. Ajunși în lumea de dincolo, morții sunt plânși, la mormânt, timp de un an sâmbătă de sâmbătă. Intervin și bocitoarele, „înlesnind” - am văzut - prin textele lor o „comunicare” ce se vrea neîntreruptă. Și sunt de bănuț (deși Cantemir nu le evocă) slujbele de pomenire, făcute tot în preajma mormintelor, cu rugăciunile pentru iertarea păcatelor. Cei vii se preocupă de destinul sufletelor de după moarte. O străveche solidaritate funcționează încă.

Literele și latinitatea

Nicolae Iorga era nemulțumit de chipul rece în care Dimitrie Cantemir definea, pentru academicienii prusaci și pentru o Europă savantă, latinitatea limbii române (III 4: *De lingua Moldavarum*): „Cât de puternic apăra autorul *Hronicului* puritatea latină a limbii noastre și cât de rece discută articolul prepus și postpus, unitatea sau varietatea formelor lui scriitorul *Descripției*”. Răceala este, însă, falsă, impasibilitatea este mimată (era de părere și Maria Holban), pentru că întreaga dezbatere - cu o obiectivitate iarăși „apărată” de primejdiile lui „amor Patriae”, învinuit de performanțe negative: „nobis obstruat oculos, nostroque conspectui aliqua subducat” - ni-l arată pe autor a fi de partea celor care făceau limba română să coboare din latină și nu a învățaților care puneau româna în legătură cu italiana. Romanitatea limbii române era integrală în ambele situații. Numai că o ascendență latină dădea un plus de noblețe (sprijinită de trei dovezi „istorice”), în vreme ce înrudirea cu

italiana (și ea având la temelie trei argumente, demontate de Cantemir), apropiere evocată cândva și de Miron Costin în *De neamul moldovenilor*, deteriora grav ideea continuității românilor pe pământul etnogenezei lor. Cu multă știință retorică, Dimitrie Cantemir îl lasă, chipurile, pe cititor să judece („Relinquimus itaque iudicium lectori benevolo...”), „ajutându-l” prin inserarea opiniei unui învățat străin din secolul al XVI-lea (și ungar, încă), abilitat pe deplin să discute raporturile dintre niște limbi romanice, căci învățase la Padova, Wolfgang Kovácsöczy (păreră preluată cândva, cu inexactități, și de Miron Costin și apoi de fiu-său, Nicolae): „Mirum, ait ille, quod Moldavarum Valachorumque lingua plura habeat latina vocabula, quam italica, licet Italus ibidem sedes habeat, ubi olim Romanus habitabat” (E de mirare, zice el, că limba moldovenilor și valahilor are mai multe cuvinte latine decât cea italiană, deși italianul locuiește aceleași locuri unde locuia odinioară romanul).

Nu e deloc de mirare - continuă Cantemir (pentru care *limba* era unul dintre semnele prețioase ale *antichității* românilor) -, „căci italienii și-au format limba cu mult mai târziu”. Româna, în care sunt acceptate și elementele lexicale autohtone (chiar dacă lista „dacismelor” dată de Cantemir este greșită în totalitate), cu unitatea ei remarcabilă („spartă” doar de „încărcături” lexicale și fonetice cu culoare locală), vine, prin timp, din limba romanilor (de aceea „semper Romanorum appellationem retimisse”), a celor care făcuseră din Roma capitala întregii lumi („cum orbis terrarum caput Romae esset”).

„Înainte de conciliul de la Florența, după exemplul celorlalte neamuri ale căror limbi provin din vorbirea romanilor, moldovenii se foloseau de caractere latine. Dar, după ce la acel sinod mitropolitul Moldovei a trecut în tabăra papistașilor, după cum am spus mai sus, urmașul acestuia, diaconul lui Marcu al Efesului, bulgar de neam, pe nume Teoctist, ca să stârpească și mai mult orice sămânță papistășească din biserica moldovenească și ca să ia tinerilor puțința de a citi sofismele papistașilor, a sfătuit pe Alexandru cel Bun ca nu numai să izgonească din țara lui pe oamenii care gândeau altfel în privința celor sfinte, dar și literele latine, și să le înlocuiască cu cele slavone; prin acest zel exagerat și nelalocul lui, el a fost inițiatorul acestei barbarii care stăpânește acum Moldova”.

Mărire și decădere - pare a zice Cantemir, așezând și aci (III 5: *De litteris Moldavarum*) acea idee, dragă lui, a ciclicității. Aproximativ (cum i s-a întâmplat să fie în câteva rânduri) și nedrept (în privința absenței virtuților slavonei, vehicul cultural activ, totuși, pe o suprafață întinsă în Estul și Sud-Estul european ortodox), prințul contemplă căderea de la strălucirea grafemelor ce mărturiseau despre o mare civilizație la utilizarea semnelor unei limbi inapte pentru exercițiile culturale înalte, veritabilă „barbarie”. Adoptată, prin urmare, târziu (afirmație care a stârnit entuziasmul reprezentanților Școlii Ardelene -

vezi N. Stoicescu, *Note la Descriptio Moldaviae*, ed. cit., p. 374), „după îndepărtarea literelor latine”, și având un nefericit statut de monopol, slavona nu le putea îngădui românilor decât achiziții elementare („postquam legere didicissent, Horologium orientalis ecclesiae, Octoichon et Psalterium memoriae mandare iubebantur. His finitis, Evangelium, Apostolica scripta, et Pentateuchus, raro reliqui Veteris Testamenti libri illis explicabantur, ut saltem intelligere possent, quid in sacro codice contineretur”), interzicând accesul la „alte științe”. Această „baricadă în ortodoxie” și pe cale lingvistică, neagreată de ortodoxul riguros care a fost Cantemir (pentru el, am văzut, învățăturile bisericii romano-catolice erau *sofisme*) din pricina incompatibilității dintre primitiva slavonă și geniul latin al românilor, se datora unui exces de măsuri protectoare după hotărârile Conciliului de la Ferrara - Florența din 1439. Ca și Miron Costin, ori ca Ureche mai înainte, Cantemir așază sinodul florentin în vremea lui Alexandru cel Bun. Cum mitropolitul Moldovei ar fi semnat „unirea” promovată de acel for bisericesc, voievodul l-a înlocuit și a acceptat un alt mitropolit, bulgar de felul lui (Cantemir ne spune că îl chema Teocist, dar Teocist va păstori biserica Moldovei abia în timpul lui Ștefan cel Mare), sfințit la Ohrida, scaun arhiepiscopal de care ar fi depins atunci biserica Moldovei. Acest mitropolit ar fi fost inițiatorul („auctor”) „barbariei” care s-a întins până în vremea lui Vasile Lupu, când biserica a revenit sub ascultarea Patriarhiei ecumenice din Constantinopol și când Moldova „a început să se trezească (prin întemeierea unei „școli grecești” - zice autorul iarăși vag informat -, prin aducerea unor călugări greci ca dascăli în casele aristocraților, prin introducerea limbii grecești în oficiere, prin tipografii și, în cele din urmă, prin sprijinirea limbii vulgare în mersul ei către o poziție firească în biserică și cultură - *D.H.M.*) și să fie scoasă întrucâtva la lumină”. Abia către sfârșitul secolului al XVII-lea, prevestind cumva începutul unei noi ascensiuni, „unii dintre moldoveni au început să se ocupe chiar și cu limba latină și cu științele”. Exemplul dat, spre cinstea lui Cantemir, îl constituie „*Miron*, un logofăt, cel mai conștiincios istoric al moldovenilor, care și-a trimis fiii în Polonia și s-a îngrijit să fie instruiți acolo în limba latină și în artele liberale”.

Zisele lui Cantemir despre utilizarea de către români a grafemelor latine (pentru a scrie în românește?) au făcut să curgă destulă (nu prea multă, totuși) cerneală. S-a spus că această afirmație ar avea un posibil suport în campania de interzicere și chiar de distrugere a cărților latinești (i.e. catolice), care s-a declanșat după sinodul care a avut loc la Constantinopol, în 1450 (vezi Ion Gheție, *Trei locuri controversate din „Descrierea Moldovei” a lui Dimitrie Cantemir*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXVII, 1976, nr. 5, p. 519-521), ca răspuns la importante penetrări catolice în Moldova petrecute după conciliul ferraro-florentin. Lângă explicația dată de Ion Gheție ar mai putea fi așezată și părerea lui E. Vîrtosu (din *Paleografia româno-chirilică*, București,

Editura științifică, 1968, p. 28-29), potrivit căreia în afirmația lui Cantemir trebuie deslușite „fie [...] o tradiție foarte veche privind perioada creștinării românilor, fie [...] faptul că până la o anumită dată, în Moldova, s-a folosit alfabetul latin în scrierea românească sau în scrierea limbii latine”.

Cei interesați pot găsi amănunte (pretinsul sprijin pe care l-ar oferi opiniei lui Cantemir o lucrare a umanistului german Johannes Böemus, contribuțiile lui Ilie Bărbulescu ș.a.m.d.) cu privire la această chestiune în Ion Gheție - Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1985, p. 119 și urm.

Pe Dimitrie Cantemir l-a interesat, în primul rând, *latinitatea*.

184. „Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor” - un Cantemir întors între ai săi

Scriind istoria de început a neamului în limba alor săi, punându-le la îndemână, la fel ca înaintașii într-ale rechemării trecutului în actualitate, un sacru depozit de pilde și argumente de orgoliu, încheindu-și activitatea de savant istoriograf cu *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, scriere monumentală (chiar dacă gândul autorului nu a putut fi dus până la capăt) și pecete a iubirii de țară așezată pe pagina scrisă, Dimitrie Cantemir se întorcea, simbolic, între români. Toate scrierile de *istorie românească* ale lui Cantemir atestă existența intenției de a da o descriere coerentă, ghidată de o atitudine modernă, a trecutului poporului său, pe care marele învățat îl socotea urmaș și moștenitor al marilor civilizații antice europene, analizându-l și interpretându-l într-o firească integrare în cursul universal al evenimentelor.

Ca urmare a cercetărilor întreprinse pentru realizarea ediției integrale Cantemir (obiectiv de maximă importanță al filologiei românești aflat azi într-o stânjenitoare oprire), știința noastră dispune - am văzut - de câteva propuneri de plasare în timp a apariției „operelor cu tematică românească”. Dan Slușanschi, editor plin de merite - în 1983 - al primei părți a volumului al IX-lea din seria *Operelor complete* (care include *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* și *Historia Moldo-Vlachica*, partea a II-a a acestui tom urmând a fi rezervată *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor*), era înclinat (am mai spus acest lucru) să-i dea dreptate Mariei Holban (alt membru eminent al echipei de „cantemirologi”), care socotea că *Descriptio Moldaviae* și *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* „au fost aproape simultan chemate la viață în mai-iulie 1714” (în *Introducere la Dimitrie Cantemir, Descriptio Moldaviae*, București,

Editura Academiei, 1973, p. 8-12). Sigur că acea scriere „despre originea poporului nostru, adică despre coloniile așezate în Dacia de Traian, împăratul romanilor, în limba țării”, pe care Dimitrie Cantemir o evoca într-o scrisoare către Academia din Berlin (și pe care P. P. Panaitescu - *Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1958, p. 228 - o considera a fi fost tratatul *De neamul moldovenilor* al lui Miron Costin), nu era *Hronicul* propriu-zis, ci o compunere din care a apărut după tălmăcirea în latinește (evocată de prinț în aceeași epistolă) *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*. Acest text, care cunoaște două redacții (un „proiect abandonat” - zicea Virgil Cândea), va fi reluat, în căutarea unor noi direcții, în *Historia Moldo-Vlachica* (fixată de etapa ultimelor adnotări), idee acceptată de toți cercetătorii (preluată și de mine mai sus); ea conduce la construirea unei serii (ce începuse cândva prin elaborarea hărții Moldovei) sfârșită de amplul tratat scris în românește și valorifică - corect, este de părere Dan Slușanschi (în studiul introductiv la ediția din 1983) - spusele lui Cantemir însuși, care prezenta marea sa scriere drept rezultat al unei noi traduceri: „*de iznoavă* ostenință luând, din limba lătiniască iarăși pre cea româniască le prefacem” și „[...] acmu când *de iznoavă* din lătinesc în limba româniască l-am prefăcut” (lăsându-ne să înțelegem că versiunea latinească fusese și ea tălmăcită din românește).

Dependența *Hronicului* (text revizuit de Cantemir de patru ori, căci, pe măsură ce lucrul înainta, „ideile scriitorului se precizase, se întemeiasă, devenise mai înalte, mai mândre”, învățatul arătându-se „mai mare, cugetătorul mai puternic, omul mai simțitor și mai bun” - Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, București, Minerva, 1901, p. 409) de *Historia Moldo-Vlachica* a fost evocată de mai toți savanții care au abordat opera istoriografică a lui Dimitrie Cantemir și au observat similitudinile de concepție și substanță dintre cele două cărți. Aprecierile privind dimensiunile acestei relații au fost diferite. Comparând numărul de file al *Historiei* - 96 - și numărul de pagini al manuscrisului *Hronicului* - 343 -, P. P. Panaitescu (care nu a avut la dispoziție decât lista capitolelor *Historiei*, publicată de Gr. G. Tocilescu în ediția din 1901 a *Hronicului*) opina că tratatul în românește, cu plusurile lui evidente, pare a fi cam de patru ori mai mare decât „ciorna” redactată în latină. Alăturarea textelor și prezumțiile statistice pe care ea le prilejuiește duc la alte încheieri. Dan Slușanschi a întreprins această operație în *Introducere* la Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IX¹. Reproduc mai jos doar o secvență (p. 13-14):

Historia Moldo-Vlachica
(Praefatio)

„Sileamus remotorum nobis regnorum principatuumque annales annaliumque scriptores, qui nobis aut parum, aut nihil enotescunt; sed admiremur vicinos, apud quos legimus quod Poloni Pruthenos, Suecos, Tartaros semper debellassent, Moscos abique prostrassent, Ungaros non, rarius profligassent, nam, magistra indicate experientia Polonos quotidie fere a Crimensibus-Budziakiensibusque hordis depopulatos, a Prutenis, Suecis, Moschis tot regnis spoliatos, illos vero ab Ungaris neque palmum loci unquam occupasse immobiles regnorum limites firmum praebant testimonium”.

Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor
(Precuvântare)

„Să tăcem a pomeni pentru hronicile a stăpânirilor carele de noi sint mai depărtate și a căroră lucruri noaă sau puțin sau nicicum sint știute și să vinim a ne miera de ale vecinilor și împregiuurașilor noștri! Întăiași dată înainte ne ies hronicile leșești, în carile mari, multe și vrăjmașe războaie cu vecinii săi tătarăi, rușii, prusii, svezii, ungurii și mai pre urmă și cu turcii audzim, rari biruințe a nepriiați[ni]lor, dese a sale pomenesc; iară sfârșitul prin dovada ochilor arată precum tătarăi Crâmului și a Bugiacului cu robii leșești și rusești toate țările păgânești până la Eghypet, până la Africa și până la Indiia împlu. Prusii, svezii, danezii, moscalii câteva domnii, ca crăiile de late și de lungi, de la biruitorii leși să fie apucat videm. Așe de la unguri, precum măcar o palmă de loc leșii să nu fie apucat, cele dintâi și vechi hotarale țărâi, carile despre acea parte sint și din locurile sale nemutate stau fără prepus mărturisesc”.

Compararea textelor (menționez că în transcrierea versiunii latinești am lăsat deoparte, pentru simplificare, toate semnalările lecturilor incerte și ale reconstrucțiilor folosite de un editor scrupulos) poate duce la concluzia că în interiorul *Hronicului* (în fragmentul citat cuvintele scrise cu *cursive* constituie modificări stilistice parțiale, iar cele culese cu *aldine* - completările făcute în timpul traducerii) „ciorna” latinească a furnizat între trei cincimi și două treimi din substanța tratatului prefăcut în românește (Dan Slușanschi, *op. cit.*, p. 14). Deci, „așa cum bănuia cândva P. P. Panaitescu, *Historia Moldo-Vlachica* nu este doar ciorna primară, ci însuși textul latin care a stat la baza *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor*, în celebrul naufragiu de pe Marea Caspică, din 1722, pierind cel mult o copie pe curat a *Historiei*, dacă versiunea aceasta, nctetățenită în biografiile lui Cantemir de către fiul său Antioh, se va fi bazat pe realitate și nu va fi fost doar o eludare a prelucrării sau predării ca atare [de

urmașii savantului, către Academia din Berlin - *nota mea D.H.M.*] a incomodei ciorne care este *Historia Moldo-Vlachica*" (*Ibidem*, p. 15). De altfel P. P. Panaitescu se îndoia, pe bună dreptate, de existența unei forme latine complete a *Hronicului*, formă care să se fi pierdut în zisul naufragiu, când ar fi dispărut și alte scrieri cantemiriene (P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 228-229).

Terminat în 1722 (anul 1717, care figurează pe pagina de titlu, reprezentând probabil data isprăvirii versiunii latine a *Historiei*) și supus reviziei de patru ori, *Hronicul* va fi transcris pe curat de un „diac” care era „nedeplin știutoriu orthografiei românești”, fiind evident pregătit pentru o tipărire care nu s-a mai produs. O copie realizată în Rusia, intrată în posesia lui Constantin, cel mai mare dintre fiii lui Dimitrie Cantemir, va ajunge, în urma unei licitații, în colecția aceluia negustor vienez, de la care o va achiziționa episcopul Ioan Inochentie Micu; acest mare promotor al ideii naționale românești va dăruia manuscrisul, în 1730, bisericii Sfânta Treime din Blaj. De pe această versiune va scoate o copie (lucrând din septembrie 1756 până în martie 1757) un anume Constantin Dimitrievici, „dascăl al școlii românești din Blaj, din satul Arcești...”. Cele două manuscrise ființau încă la Blaj în 1827 (pe cel cumpărat de episcopul Ioan Inochentie Micu îl consultase acolo și istoricul austriac Johann Christian von Engel), căci în acel an cineva care și-a lăsat doar inițialele - I.C. - completa locurile în care dascălul Constantin, ins cu mai puțină știință de carte, nu descâlcise citatele în greacă și latină: „Lacunae graecae et latinae suppletæ sunt ex veteri originali (I.C. se folosise, prin urmare, de manuscrisul cumpărat de episcop - *nota mea D.H.M.*) anno 827, 27 iun seu 9 iul per I.C. manu propria” (vezi George Pascu, *Viața și operele lui Dimitrie Cantemir*, București, Tipografia „Cultura Națională”, 1924, p. 83-84). *Hronicul* se aflase, deci, la îndemâna celor de urmau să devină istoricii importanți ai Școlii Ardelene, marcându-le, profund și hotărâtor, gândirea, furnizându-le idei și principii de lucru și împlinindu-și astfel menirea.

Sub prezele tipografice lucrarea lui Dimitrie Cantemir va ajunge mult mai târziu. Copia prescrisă de Gheorghe Săulescu după originalul *Hronicului* (cu litere chirilice, dar - din păcate - cu destule intervenții și lecturi greșite) va fi tipărită la iași, prin grija mitropolitului cărturar Veniamin Costachi, în 1835. Fragmente din această ediție vor alcătui culegerea destinată elevilor, care apare la București în 1896 (Dimitrie Cantemir, *Din chronicul romano-moldo-vlahilor*). Ediția academică a *Hronicului*, publicată în 1901, se întemeia pe copia făcută, după manuscrisul autograf, aflat la Moscova, de Gr. G. Tocilescu. Acesta a fost și îngrijitorul tipăriturii, care va forma tomul VIII al *Operelelor principelui Dimitrie Cantemir, publicate de Academia Română* (ediție utilă, dar care așteaptă să fie înlocuită de un text restituit după toate regulile filologice). Selecții din *Hronic*, cu un aparat științific adecvat edițiilor destinate unui public

larg, au realizat D. Murărașu (D. Cantemir, *Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor*, București, Editura Cartea Românească, colecția „Pagini alese”, 1943) și Stela Toma (Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor*, București, Editura Albatros, colecția „Lyceum”, [1981]).

Într-una din multele secvențe de meditație și precizare a gândurilor, difuzate în textul *Hronicului*, Cantemir evocă invitațiile repetate primite din partea Academiei berlineze de a alcătui o istorie a românilor de la începuturi până în contemporaneitate: „[...] împinși și poftiți fiind de la unii priiateni streini și mai cu deadins de la însoțirea noastră carea iaste Academia științelor de Berolin, nu numai o dată sau de două ori, ce de mai multe ori îndemnați și rugați fiind, pentru ca de începătura, neamul și vechimea moldovenilor, pre cât adevărul poștește, măcar cât de pre scurt să-i înștiințăm. Așijderea de lucrurile carile în vremile stăpânitorilor, din descălecatul Țării Moldovei cel vechiu până în vremile noastre s-or fi tâmplat, de starea și pusul locului ei, de aședzământul aerului, bișugul pământului, ocolitul hotarălor și de altele, carile spre folosul vieții omenești caută; și încă și obiceiiele, legea, țăramoniiele politicești și besericești și de alte carile spre orânduiala și cinsteșia omenească stăruiesc...” (*Precuvântare* sau *predoslovie*...). Redacția în limba latină a istoriei românilor (*Historia Moldo-Vlachica*) nu trebuie desprinsă de aceste solicitări. Creșterea ei în marele *Hronic* adaugă motivației umaniste a cercetării începuturilor și antichității feluritelor neamuri europene (care făcuse să apară tratate, precum *Illustrations de la Gaule et singularités de Troie* de Jean Lemaire de Belges, *Italia illustrata* de Flavio Biondo ori *Quod ab illa antiqua Germanorum claritudine nondum degeneraverint nostratos* de Ulrich von Hutten) pricini ce decurgeau dintr-o profundă iubire de țară, dintr-o doctrină filosofică și politică al cărei țel major era să convertească rezultatele investigării trecutului poporului (cercetare de pură esență umanistă, întreprinsă de un savant ambițios, știindu-se în stare să atingă performanța europeană) în factori resuscitatori ai orgoliului național, într-o forță capabilă să modeleze conștiința națională. „Istoria ca oglindă” („Slujească-se dară cu ostenințele noastre niamul moldovenesc și ca-ntr-o oglindă curată, chipul și statul, bătrânețele și cinstea neamului său privindu-și, îl sfātuiese ca nu în trudele și singele moșilor, strămoșilor săi să să mândriască, ce în ce au scădzut din calea vrédniciii chiar înțelegând, urma și bărbăția lor râvnind, lipsele să-și plinească și să-și aduce amente că, precum odată, așe acmu tot aciia bărbați sint, carii cu multul mai cu fericire au ținut cinsteși a muri, decât cu chip de cinste și de bărbăția lor nevrédnic a trăi”), istoria ca depozit de resurse vivificatoare și ca modalitate de închegare a propriei conștiințe, este una dintre marile teze ale *Hronicului*, teză foarte modernă, prin ale cărei prelevare și șlefuire migăloasă Cantemir sublimează o achiziție a istoriografiei românești din secolul

al XVII-lea, căci, să nu uităm, ideea fusese explicit formulată de Miron Costin (în *De neamul moldovenilor*), nucleul ei nefiind străin nici analizelor întreprinse de stolnicul Constantin Cantacuzino.

[Deschid aici o paranteză menită să argumenteze această comunicare „nedeclarată” între marii noștri istorici, în cazul de față între Miron Costin și Dimitrie Cantemir. Pe filele manuscrisului zis „de la Petersburg” al cărții *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, în forma interpolată și dezvoltată de Nicolae Costin (copie făcută, verosimil, de Axinte Uricariul prin 1712-1713, la porunca lui Nicolae Mavrocordat), istoricul Demény Lajos a descoperit o serie de însemnări despre care afirmă că ar aparține lui Dimitrie Cantemir. Pe marginea textului lui Costin, Cantemir glosează comentând, adnotând, completând ori precizând. La afirmația lui Costin privind severitatea climei septentrionale - „[...] că întâi la aciaște părți de lume unde trăescu Moscalii, Rusii, Tătarași să fie omul îmbrăcat cu haine franțazești are crepa de frig” (ms. f. 20 r) -, Cantemir, martor atunci prin părțile locului, adaugă: „Acum Moscalii să îmbrace franțozești și nu crapă de frig. Deprinderea iaste a doa fire”. Substanța informațională a altor note va intra mai târziu în *Hronic*, cum s-a întâmplat cu știrea privind o mărturie numismatică.

Costin scria (ms. f. 18 v):

„La năruiturile cetății de la Galați, unde cade Bârladul în Dunăre, s-au aflat un ban de aramă galbenă, de mare cât un ort, numai gros în care slovele nu s-au putut ceti de ceia ce știu lătinéște, fără unii ce știu mai bine a ceti grecéște dzic că scrie Marchianopolis, și samănă așea, iară célelalte slove de înțeleș nu sânt”.

Pe cîmpul paginii Cantemir aduce propriile-i date:

„Într-aceeaș săpătură au găsit Tudori pârçălabul ban de argint curat, mai mare decât costanda și mai gros, carile deoparte avea chipul unui cerb, iară de altă parte avea slove lătinéști, carile însemna numele lui Costandie împăratul Râmului”.

Informația, prețioasă, căci atesta stăpânirea la nord de Dunăre a urmașilor lui Constantin cel Mare, va fi inclusă în *Hronic*:

„Lét 1704, viind noi de la Adrianopolis și trecând Dunărea la Galați; acolo puțin zăbăvindu-ne, vini Theodori pârçălabul, carile ni adusă un ban de argint, pre carile dzicé că l-au găsit un țaran în răzșipiturile cetății Gherghenii, cari iaste puțin mai sus de Galați, unde dă despărțitura Siretului (căriia îi dzic gura Bârladului) în Dunăre. Banul era de argint, mai mare și mai gros decât o costandă”.

Invățații comunicau. Linii de continuitate între Miron Costin și Cantemir au mai fost trasate în cazul *Divanului* (evocîndu-se poemul *Viața lumii*) și al *Descrierii Moldovei* (cu posibile modele în *Poema polonă* și în *De neamul moldovenilor*). Într-un fel sau altul, manuscrisul „petersburghez” al

ultimei lucrări costiniene a ajuns la îndemâna principelui exilat. Folosindu-l și adnotându-l, acesta a parafat încă o dată autenticitatea acestei „moșteniri” spirituale].

„Fost-au dară gândul și nevoința noastră - declară autorul într-un *Cuvânt către cititor* - ca tot trupul *Hronicului* acestuia în două tomuri (adecă cărți mari) să-l împărțim. Deci tomul dintâi (pre carile în ceastă dată vi-l dăruim) să să numească *Hronicul a vechimii Romano-Moldovlahii*, carile, începând de la descălecatul Dachii, cu romani, adecă de la Traian Marele Împărat și de la anul Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos 107, cursul istoriilor până după prada lui Batie, hanul tătărăsc, și până la înturnarea lui Dragoș Vodă în Țara Moldovii și lui Radul Vodă Negrul în Țara Munteniască, carea s-au tâmplat pre la anul de la Hristos 1274, duce...”. Cantemir nu a izbutit să îplinească acest gând. Tomul al doilea, evocat în câteva rânduri (care ar fi urmat „să tragă rândul anilor și povestea domnilor până în vremile noastre”), nu a mai fost scris. Marea istorie „critică și sintetică a tuturor românilor considerați ca o unitate” (P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 227) a fost realizată doar în parte. Tomul întâi (remarcabilă demonstrație a romanității nealterate a românilor, a continuității lor „necurmate” (cum zice Cantemir) pe pământul Daciei și a unității lor pe întreg spațiul de geneză, dovedire întemeiată pe mărturii de primă importanță (examineate cu grijă) a devenit realitate. Paginile sale adună, pe întinderea a *zece cărți*, evenimentele importante scurse de la cucerirea Daciei de către romani și până la al doilea descălecat, evenimente relatate pe măsura curgerii lor prin timp (de aici și titlul tratatului). Toate celelalte informații, socotite trebuincioase, dar cumva exterioare țelului primului tom, sunt convocate într-o amplă introducere - *Prolegomena* - compusă din *trei cărți* și consacrată prezentării dacilor și Daciei, romanilor și luărilor de poziție (căci *Hronicul* este și o carte polemică) împotriva unor „mărturii” false ori tendențioase privins originea și formarea poporului român.

Năzuind să dea un *opus tripartitum* (Virgil Cândea), o carte în care *istoria* să fie o veritabilă știință, întemeiată pe *dovezi* și capabilă să restituie credibil imaginea plămădirii unui popor și a spiritualității sale, Cantemir a lucrat, ca în toate celelalte scrieri ale sale (inclusiv cele consacrate romanității), cu instrumentele autentice ale savanților istoriografi din timpul său. Metodologic el tinde către starea ideală a maximei informări („grămădzi de cărți a mai vechi și mai noi istorici întorcând și răsturnând”), având însă de luptat cu mari dificultăți, provocate și de lacunele bibliografice (absența unor cărți este evocată ca un „dat” al spațiului rusesc, cultural și științific încă primitiv, unde era nevoit să scrie), dar și de lipsa sistematizărilor preexistente (imaginea „lavinthului”, „căruia nici întratul, nici ieșitul i să poate afla”, mi se pare cu deosebire sugestivă), stare care îi solicita eforturi suplimentare.

Hronicul s-a vrut a fi, în intenția autorului său, o *carte savantă*, o lucrare „de pupitru” menită să adune și să sistematizeze multă informație, în stare deci, ca și alte întreprinderi științifice cantemiriene (de pildă *Istoria Imperiului Otoman*), să impună prin erudiție (istoricul face mai peste tot „trimiteri” științifice riguroase, evocând autori, titluri, cărți, capitole) și prin metodă (calea examinării feluritelor ipoteze, a selectării argumentelor prin comparare și a formulării unor încheieri verosimile fiind mereu urmată). Preocupat de obiectivitatea reconstituirii (asigurată în primul rând de consultarea izvoarelor străine - „[...] orice scriitori streini pentru neamul moldovenilor, în cărțile sale înșămnat ne-au lăsat, veri de laudat ar fi acelea, veri de hulit, cu bună inimă să le audzim și cu curată conștiință [...] altora să le povestim...” - și de ocolirea exceselor prin găsirea căii „din mijloc”) și dorind să evite învinuirile de părtinire („[...] ca cum de dulce dragostea patriii nehungi a fi soțotindu-ne, să dzică [vecinii de primpregiur], că celea ce să cad credinții istoricești hotare am sărit”), Cantemir a pus în lucru un număr remarcabil de mare de surse antice, grecești și latinești, bizantine, europene medievale (atât din spațiul occidental, cât și din cel răsăritean, slave cu deosebire), a folosit - ca un bun cunoscător al limbilor și culturilor orientale - cronici persane, arabe, turcești, a cercetat izvoare narative românești, alăturând acestui aparat impresionant apelul la datele furnizate de științele auxiliare istoriei (epigrafie, numismatică), de etnografie, folclor etc.. Cele 150 de izvoare înșirate în *Catastihul istoricilor...* (nume și titluri, „grecești, latinești, nemțești, franțuzești, italienești, ungurești, leșești, rusești, slavonești și așeși și tur-arăpești și turcești scriitori”) sunt departe de a epuiza *bibliografia* tratatului. Alți mulți autori, folosiți direct ori citați prin intermediar (numărul, impresionant de-a dreptul, al referințelor să dezvăluie oare gândul savantului de a „recupera” prin opera sa - în care a vrut parcă să strângă toată știința aceluia timp - tot ce *nu se îmtâmplase* până atunci în cultura românească?), figurează în trimiterile marginale și majorează lista „apărătorilor” convocați de Cantemir să-i combată pe ce „s-au nevoit”, loviți de o suspectă cecitate („ochii orbi”), ori drapați în „veșmântul zavistiii”, „numele romano-moldo-vlahilor [...] încă mai cu împleticite și mai cu încurcate mrejuțe a-l înfășura și cu poala odejiii vechimii vremilor așeși de tot a-l ascunde și din catastihul ceii mai știute și mai cunoscute istorii cu totul tot a-l rade și a-l șterge...”, să-i dezmință pe „blojeritori” și „pre unii cutreierători”, să restituie, deci, adevărul în dreapta lui măsură. Căutând acest adevăr, supunându-se strădaniei de a-l descoperi și de a-l „dezbate” „din tirăniia vechii uitări”, hrănit cu duhul nobil al judecății obiective, prințul învățat s-a adresat (ori măcar a năzuit să facă acest lucru, neizbutind întotdeauna să biruie niște dificultăți de informare) unor izvoare de maximă credibilitate și însemnătate: „[...] silit-am ca toate părțile *Hronicului* nostru din istorii și istorici ca acia să le

alcătuim, pentru a cărora credință nu iaste cine să să îndoiască; ce de la toți învățații și cercetătorii adevărului istoriilor priimiți și adevărați sint..."

Îndelungata cercetare critică a cărților de istorie, propria sa practică de examinator al trecutului (practică sublimată într-un set de principii valabile și astăzi) îl îndeamnă pe Cantemir să dea crezare surselor prime („sângure izvoarele și fântânele și cele dinceput să scoatem”), vechilor istorici, posesori ai marelui avantaj de a fi fost trăitori o dată cu faptele descrise („ales a cărora au trăit și-au scris tot pe o vreme cu lucrurile ce să făcea și singuri martori privitori iar nu audzitori au fost”), și să privească circumspect și chiar suspicios (chiar dacă nu e mereu consecvent în această atitudine) către „pâraiele abătute”, către „mai proaspeții scriitori”, care, compilând și adunând de la alții, pot „să să fie rătăcit” „din calea adevărului”. Comparând știrile și versiunile (avea serioase dubii asupra veracității informațiilor comunicate de un singur autor: „iară amintrelea, regulă de toți priimită iaste și de toți învățații întărită, adecă: dictum unius, dictum sullius”), căutând să descifreze cauzele înlănțuirii faptelor și să-și limpezească drumul spre judecăți ample, meditănd în dese rânduri în carte asupra însemnătății și rostului muncii istoricului (context în care ținta patriotică a demersului este demonstrată cu multe argumente, iar sublinierea demnității naționale și a meritelor propriului popor - fără coborârea ori „hula” altora - este propulsată spre rangul de datorie supremă), autorul instrumentează o dovedire ce se vrea mereu fundamentată, coerentă, logică. *Canoanele* - principii de investigare și interpretare, rezultate, cu siguranță, din strădaniile depuse spre rezolvarea problemelor născute în propria-i muncă -, comunicate cititorului la începutul primei cărți a *Hronicului*, reprezintă evident materializarea unei gândiri mereu atente la preceptele logicii. „Tăcerea nici nu pune, nici nu rădică lucrul”, afirmă Cantemir, constatând insuficiența știrilor despre români în unele răstimpuri ale Veacului de Mijloc și postulând, cu dreptate, că absența surselor „nu este o dovadă că o situație istorică nu a existat” (P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 234). Celelalte principii fac apel la aceleași judecăți ordonate de rigoare, stipulând și valoarea informațiilor, dar și evaluarea corectă a tuturor datelor cheștiunii, căci - spune istoricul - „tăcerea după dzisă adeverește dzisa odată”, adică dispariția unei stări de fapte nu poate fi promulgată, din moment ce respectiva situație a fost atestată, decît în temeiul unor mărturii solide privind stingerea ei. Temeiul acestor raționamente, ce validează autenticitatea unor „ființări” înainte și după evocarea lor în hrisoave și surse (căci ignorarea unor evenimente „ființă n-are”) ori impun supremația incontestabilă a ultimei informații („povestea cea mai de pre urmă trebuie să ție”), nu este neglijat atunci când se întreprinde amplul demers al argumentării și dovedirii persistenței și continuității elementului românesc în spațiul genezei sale.

Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor este (în ciuda celor câtorva susțineri - cum ar fi cea a unei statalități românești neîntrerupte - amendate de istoricii de mai târziu) o carte a afirmării, apărării și ilustrării marilor adevăruri legate de plămădirea poporului român; este cartea restituirii unei demnități grave (ce avea menirea, pe de o parte, să-i îmbărbăteze și să-i fortifice pe conaționali, iar pe de alta să atragă în sprijinul acestei etnii cu merite indiscutabile - idee promovată și de celelalte lucrări de istorie ale lui Cantemir - un Apus creștin nu pe deplin informat); dar este - ziceam și mai sus - și o carte polemică, „construcția” singură părându-i-se autorului insuficientă; este, în fine, o carte prin care *românitatea* - o românită creștin-ortodoxă, protejată de un învățat riguros ortodox (să-l admirăm șfichiindu-i, în trecut, pe cei ce atentau la canonicitatea unor cărți ale Bisericii: „*Cartea lui Noe* în chipul fabulii silesc să o întoarcă. Pre câțiva din *Proroci*, în izvodul apocrifelor îi scriu, ca cum ar vrea să dzică că numai de cetit, iară nu și de credzut să fie. Nici au lipsit spurcați, hulitori, carii și asupra *Noului Testament* mânuile cele pline de singele sufletelor nevinovate a-și arunca și din urdzitura sa a o destrăma cu cănească nerușinare au îndrăznit, bizuindu-să precum *Sfânta* a lui Ioan *Apocalipsis*, *Epistola Sfântului Pavel către evrei* și *Epistola Sfântului Iacov a doua* între cele apocrife scrisori le vor putea aședza”) - era plasată la locul cuvenit în marea curgere universală a evenimentelor, în șirul ilustru al civilizațiilor având drept pivoți Elada, Roma și Bizanțul. Nu era un gând nou. El se cristalizase mai demult și stăruise în paginile scrise de Miron Costin și de fiul său Nicolae, ca și în marea istorie plănuită (dar neisprăvită, din păcate) de stolnicul Constantin Cantacuzino. Cantemir, savantul european prin știință și prin unghiurile de analiză practicate, da acestui gând performanță și o alcătuire definitivă (caracter dovedit de preluările pe care le vor face învățații Școlii Ardelene), asigurându-i temeinicia și strălucirea proprii unui demers de erudiție adâncă și de o incontestabilă limpezime a privirii.

În analiza și interpretarea lui Dimitrie Cantemir, românii (văzuți în unitatea lor primordială, neafectată de Carpați sau de Istru: „moldovenii, munténii, maramorășénii, românii de peste Dunăre și coțovlahii din Țata Grecească”) sunt urmașii nealterați ai romanilor - „cetățeni și slujitori vechi romani” - aduși aici, în urma cuceririi Daciei, de către împăratul Traian și instalați pe un teritoriu (elogiat de istoric pe tonuri înalte, într-o veritabilă „cântare”: „[...] însă cu bunătatea ceriului, cu temperamentul aerului, cu curgerea apelor, cu ploada pământului, cu frumsétea câmpilor, cu desimea pădurilor, cu mulțimea cetățitorilor, cu slava cetățenilor, cu cisteșia năroadelor, cu vârtutea și vitejia slujitorilor și cu mulțimea a altor lăcuitori, decât alalte părți nu numai nu mai gios, ce încă cu multul a le covârși poate”) de pe care dacii fuseseră exterminați (capitolul 4 al cărții I se intitulează chiar *Arată-să aședzarea romanilor în Dachia și stârpirea dachilor dintr-însa*). Teza originii

curat romane (care va fi atât de agreată mai târziu de savanții transilvăneni și va face apoi o lungă carieră în istoriografia românească) îi îngăduie autorului să diserteze în marginea *nobleței* (căci acei „cetățeni romani” fuseseră aduși de Traian de la „Roma, împărăția cetăților”) neamului românesc și să instituie un construct complex al meritelor acestei etnii. Romano-moldo-vlahii apar astfel drept unul dintre cele dintâi rezultate ale noilor sinteze europene, vechimea și puritatea lor (în câteva rânduri afirmată în formulări lipsite de echivoc: „[...] nu din glogodzala a nașteri de strânsură să fie scornit, ce din cetățeni romani, din ostași veterani și din mari familii să să fie ales. Apoi din buni și tari romano-moldo-vlahii, din buni și tari părinți romani născându-să, a singelui curățenie și a niamului evghenie, nesticată și nebetejită să fie ferit, precum și până astăzi tot așa o fersc”) asigurându-le un statut prioritar între celelalte popoare ale continentului, care „brudii și tineréle de vârstă” fiind, nu li se pot alătura „cu bătrânețele și cu vechimea lor”. Pentru a nu mai aduce în discuție condiția cumva precară și eterogenă a „începuturilor” acestor popoare („macar că astăzi mari, tari și evghenisite”), care „alți părinți nu-și pot cunoaște, fără numai pe gothi, vandali, unni și sclavoni, adecă a Schithiii înghețate rompturi...”, statut care blochează așezarea lor lângă cei ce se trăgeau din cetățeni romani „aleși”, aduși de întemeietor de la Roma, „împărăția cetăților”.

Cantemir nu se oprește pe acest palier al demonstrației. Vechimea unui popor (ca și „mulțimea” ori „lățimea” lui) nu-i poate procura, singură, accesul la un renume stabil. „Spre agonisita acestui titlu mai trebuiesc bunătățile obiceinice, cunoștința cinstii și nevoița spre dânsa, învățăturile și vredniciile”, virtuțile, adică atributele civilizației., mărci sigure ale unei „evghenii” neperisabile. Din Elada (unde sintezele adunaseră fluxuri mai vechi venind dinspre Babilon, Fenicia și Egipt) artele și științele trec la Roma: „[...] Plutarh, vestitul în Roma filosof și istoric, a căruia cuvinte aceste sint: «Țițeron, după ce, mergând în Greția, cei de frunte și aleși filosofi și ritorii ascultase și cu totul tot pentru ca să să informăluiscă, și din ce era să să mute, pre sama lor să dedesc. Apoi, de acolo întorcându-se la Roma și înainte lui Apolonie Milon în limba elinească orație făcând, într-atâta minune și mirare au cădzut cei ce-l audziră, cât să fie dzis Apolonie precum îi iaste jéle că véde învățăturile și voroava frumoasă, carea numai grecilor era lăsată, prin Țițeron la romani adusă». Iară Țițeron singur scrie la cuvântul lui Brutus, precum, la Athina mărăgând, de la un Antioh, marele filosof, învățătură să fie luat, cu a cui dascălie nu numai mai deșteptat de cum era întâi, ce așeși mai de tot și tot mutat să fie fost din celea ce fusése, și pentru acéia într-alt loc dzice și mai pre larg că ce au romanii tot de la elini să fie luat și pentru toate lor le sint datori”. Prin romanii cei coborători din Eneas, românii se nutresc din civilizația elină, devin deci părtași și moștenitori ai acelei faime grecești, edificată și impusă prin

„vrednicii”, „învățători”, „înțelepciuni”, „arme”, „vitejii” și „mărima a sufletului”. Această „translatio”, imaginată în duh umanist (am văzut mai sus o veritabilă *translatio studii*), capătă realitate în ultima sa verigă datorită dorinței și deschiderii reprezentanților neamului românesc de a manevra (și de a se lăsa șlefuiți prin) uneltele civilizatorii, „carile singure numai cele proaste și varvare obicei a schimba și a strămuta pot și din varvari elini, din păgâni romani a-i preface meșteșugul și mijlocile arată”. Romanitatea și latinitatea par a fi - în această secvență a meditației cantemiriene - nu atât reazemul etnic și marca identității lingvistice, cât matricea care a modelat o „forma mentis”, construind o disciplină mentală inextricabilă și atribuindu-i disponibilități în planul rafinării moravurilor. Căci - zice Cantemir, citându-l pe Isocrate (în *Hronic* el îl evocă pe „Socrate filosoful”, dar în urmă cu câțiva ani, în *Istoria Imperiului Otoman*, trimiterea era exactă) - „Nu elin iaste cela ce în Elada trăiește, ci cela ce obiceiile cele bune și cinsteșe a elinilor, au învățat și face” (*Prolegomena*, cartea a II-a, cap. 1.).

Contextul astfel elaborat de Cantemir unește glorificarea Antichității eline și latine, a civilizațiilor acestor „lumi” (despre „conceptul de civilizație” și despre „cultul Antichității” în *Hronic* vezi, pe larg, la Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972, p. 130-139, 176-178, 199-205), cu teza originii romane a poporului român, cele două construcții sprijinindu-se reciproc în fundamentarea unei teorii care este și istorică (deci științifică, cu o participare majoră la setul de idei elaborat de umaniștii români), dar și politică, menită fiind să pună în valoare și să justifice demersuri interne (am vorbit mai sus despre rosturile ei fortifiante), să argumenteze deopotrivă năzuințele românilor spre o existență neatârnată, în virtutea unei egalități și a unor drepturi primordiale. Cărțile principelui vădesc efortul lui de a preface elementele acestei teorii într-o veritabilă doctrină politică. În *Hronic* face câteva „schite” ale acestei doctrine. Iată două dintre acestea:

„Precum au început românii din descălecătura lor de la Traian împărat prin toată Dachia, așe au și ținut. Și macar că pre vremile năpădzilor vârvărești [...] mult s-au clătit și s-au strunciunat, însă de pe hotarale Dachii de tot afară n-au ieșit, ci numai de la câmp spre munți, adecă despre Danăre și despre Prut și Nistru spre părțile Ardealului să trăgea. Iară după ce trecea fortuna acelor prăzi vârvărești, iarăși la locurile sale ieșia (precum și aceasta adese și în multe locuri, din scriitorii vrémilor acelora am dovedit) și cu toții supt o stăpânire fiind, toate locurile și cetățile, unde acum Ardialul, Moldova și Muntenia iaste, ținea” (Cartea X, cap. II).

„ [...] iară aceste a noastre doaă țări, cu agiutoriu lui Dumnedzău, macar că supuse și ascultătoare sint tirăni turcești, iară nici stăpânirea, nici slobodzenia gios ș-au lăsat, ce după multe și singeroase și românești războaie

cu tătarai, cu căzaciai, cu ungurii, cu leșii și mai apoi și cu vrăjmașii lupi turcii și cu cei de o fire cu dânșii tătarai, niciodată piciorul din hotarale sale afară nu ș-au scos, ce înfipti și nezmulți au rămas, precum și alc lor, și alc noastre hronologhii aiavea mărturisesc; și singur lucrul martur viu și de față iaste, că, deși groazei lumii, împărățiii turcului, bani a da obligate sint, însă besericile, legea, giudecățile, obiceiile nesmentite și nebetejite și li-au păzit. Copiii românilor zăciuală păgânilor a fi (precum alte supuse crăii pat) n-au suferit, meccit turcesc a să zidi sau beserică în giamie a să preface, până la vremile noastre n-am vădzut și ceia ce iaste mai mare, sămnul vredniciei și slobodzii, puterea monarhicească nicicum puterniciei monarhiei turcești până astădzi nu ș-au plecat-o, ce, precum dinceput au avut-o stăpânitorii locurilor acestora, tot așe o au și o țin, într-a cărora mână stă viața și moartea supușilor săi".

Textul *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor*, atent elaborat (și supus câtorva revizii), compus după reguli din arsenalul retoricii (Cantemir a fost - știm - un admirator necenzurat al acestei „ars bene dicendi”), afișează o țesătură lingvistică deloc facilă, complicată chiar (motiv pentru care, în timpurile noastre, nu s-a bucurat de cuvenita frecventare; spre paguba mersului cercetării, căci nu o dată, în vremea modernă, savanții „au descoperit” lucruri spuse demult de Cantemir). Este un text care (la fel ca *Istoria ieroglifică*) solicită, impune chiar, o lectură atentă, reflexivă, o lectură capabilă - prin informare - să depășească grila unor modele sintactice savante și să decodeze corect mesajul, o lectură „de rezistență”, în stare să combată extenuarea (superficială ori nu) produsă de niște pagini dificile. Fraza pornește de la tiparele latinești - dictate și de versiunea primă, dar și de habitudinile mentale latinizante ale autorului -, dar își îngăduie adesea libertăți care vin dinspre idiomul românesc, infinit mai puțin rigid și mai dispus să accepte dispuneri variate în interiorul structurilor. Matricea primordială se simte peste tot, ea conferă construcțiilor sintactice - în ciuda unei „inegalități stilistice”, pe care o observa cineva și o pune pe seama „condeiului nărăvaș”, care „ba fuge de sub tirania frazei latine, ba se întoarce smerit sub autoritatea ei” (Dan Slușanschi, *op. cit.*, p. 14) - elevație, asigură cadența marilor excursuri, subtil organizate în eșafodaje complicate, propune ritm izbucnirilor violent-pamfletare (în care sunt încondeiați suculent, deopotrivă, inamici ai adevărului, precum „hloricarii” ce stricaseră textul lui Grigore Ureche [amendați dur în ipostaza lor de colportori ai unor „basse”, „povești” - „spre adormirea pruncilor” - și „grozave minciuni”, fătate din „crierii” vreunui „prostac dar zavistuiitoriu”, de nedemni închinători - Simion Dascălul cel „iscusit în baste”, Misail Călugărul, „teaca minciunilor” - în fața „menciunii” așezate „în scaunul adevărului”, de practicanți ai unui rapt de neiertat: „Adevărat, dară, că au fost adus Laslăul vostru tălhari și oameni răi de la Râm și, deșertând temnițele Italiei, au împlut Maramorășul; aciaia tălhari

numai ai voștri părinți au fost și de la dâșii poate fi v-ați învățat a fura adevărul istoriei"] sau învățații penibil depărtați de obiectivitatea și onestitatea istoricului - ca Orbinus „Raguzău”, „ocara și necinstea numelui istoricesc” sau ca Sarnicki-Sarniție, interogată în românește („*Ce faci, Sarniție?*”) spre a i se demonstra sunurile latine ale limbii noastre, dar și vrăjmașul creștinătății - Mahomed, „puiul viperei, părintele minciunii, fiul întunericului, împielit chipul diavolului, silța Satanei, gura Tartarului, ucigașul sufletelor, vrăjmașul adevărului, ocara lumii, cinstea musulmanilor, pseudoprofetul [...], carile din suflarea și șoapta Satanei au scornit legea și cartea Curanului”). Nu insist aci asupra acestor aspecte, deși forța - irepresibilă - de a „crea” lingvistic într-o limbă terminologic pauperă ar merita o zăbavă. Îl îndrum pe cititor către studiile consacrate chestiunii (fundamental este cel al lui Ștefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, București, Editura științifică, 1973).

Hronicul este cartea unui scriitor baroc. De la viziunea asupra istoriei (în care o anume confiență arătată, încă, tradițiilor fixate în legende coabitează cu rigoarea analizelor științifice) și până la apelul necenzurat la procedeele retorice, multe dintre datele esențiale ale scrisului cantemirian ne îndeamnă să-l calificăm astfel. Structurile antitetice, ample sau foarte concise, mereu elocvente și convingătoare, parantezele de mari dimensiuni ce înscriu lângă tema fundamentală a discursului nenumărate teme paralele, subsecvente, minuțios examinate (în dezvoltări care îl „obligă” mereu pe autor să „se întoarcă” la subiectul principal, după ce l-a augmentat firește cu informații deloc netrebuincioase și ne-a făcut să înțelegem că digresivitatea este doar aparentă, în fapt având de-a face cu o splendidă savanterie a elaborării), toate acestea țin de o structură mentală și literară ce barochizează ornând textul și „ordonând” ideile într-un cod care agreează indiscutabil complicarea și limbajul retoric. Un cercetător familiarizat cu scrierile cantemiriene (Mihai Zamfir, *En marge du baroque roumain*, în „Cahiers roumains d'études littéraires”, nr. 4, 1986, p. 24-25) dovedea că figura de profunzime, dominantă, a retoricii *Hronicului* este *alegoria*, concretizările distinse de el (alegorii ale „efortului”, „zborului poetic”, „funcției istoriei”, „noului val al polemicii în jurul originii românilor”, „formării poporului român”) fiind cu totul îndestulătoare pentru a vedea și în această ultimă carte a prințului moldav (ca și în celelalte) o compunere atinsă de aripa Barocului.

185. Istoria „altora”: „*Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae*”

Cantemir nu pășise încă în lumea umbrelor (trecerea sa în neființă se va petrece în 1723), când, în 1722, *Istoria Imperiului Otoman* era deja semnalată opiniei științifice din Apus. (O făcea Johann Albert Fabricius, în „Bibliothèque

Germanique", Amsterdam, III, 1722, p. 264-265, chiar dacă o atribuia, eronat, lui Nicolae Mavrocordat.) Începută, verosimil, la Istanbul, isprăvită în Rusia, *Istoria* (carte despre care se spune că a construit faima continentală a lui Cantemir, împreună cu *Descriptio Moldaviae*, desigur) va ajunge și ea în Occident, în 1732, în bagajele lui Antioh Cantemir, numit ambasador al Rusiei la Londra. Începeau astfel avaturile manuscrisului unei cărți (gândită de autor ca parte într-un proiect de cercetare a lumii islamice, adică lângă *Systema religionis muhammedanae* - lucrare tipărită în versiune rusească în 1722 - și o dorită (scrisă, poate, dar pierdută apoi) *De regimine Othmani Imperii*) ce-l va așeza pe Cantemir între marii orientaliști europeni și-i va asigura și autoritate și glorie un secol și mai bine.

Devotamentul lui Antioh va face ca primele etape ale acestui „drum” (cu un bănuț debut în Rusia, unde învățatul Gottfried Siegfried Bayer intenționa, se pare, tipărirea cărții, iar țarul Petru cel Mare poruncise tălmăcirea ei în rusește; un bun latinist, Dimitri Grozin, tălmăci de profesie, s-ar fi apucat de această treabă, dar nu se știe nimic despre rezultatele muncii sale) să fie asociate succesului; chiar dacă prima încercare - o imprimare în Olanda - a eșuat. Antioh, recomandat învățaților din Apus⁸ de savanții, mai ales nemți, adunați la curtea Rusiei, a izbutit să-l convingă pe pastorul Nicholas Tindal (1687-1774), nepot al filosofului Mathew Tindal, cărturar cu studii la Oxford, familiarizat îndeostul cu scrierile istorice (publicase o *Istorie a Essex-ului* și un *Ghid în studiile clasice*, tălmăcise faimoasa *Histoire d'Angleterre* a lui Paul Rapin, 13 volume, 1724-1736, La Haye), să realizeze traducerea englezească a cărții tatălui său. Susținută de prenumeranți iluștri - lista începe cu regina Carolina de Ansbach și cu Frederick-Louis, prinț de Wales -, *Istoria* a apărut (în două tomuri, legate împreună și datate 1734 și 1735) sub titlul *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, purtând pe frontispiciu portretul lui Cantemir (comentat apoi de A. J. Toynbee) și cuprinzând douăzeci și două de portrete ale sultanilor (operă a pictorului Claude du Bose), planul Constantinopolului și un desen al palatului stambuliot al lui Cantemir (desenat chiar de proprietar). O *Viață a lui Dimitrie Cantemir*, nesemnată - dar compusă probabil de Antioh -, încheie cartea (vezi Virgil Cândea, *La Vie du Prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh. Texte integral d'après le manuscrit original de la Houghton Library*, în „Revue des études sud-est européennes”, XXIII, 1986, nr. 3, p. 203-221). Douăzeci de ani mai târziu, în 1756, librarul Andrew Millar (faimos în lumea editorilor englezi din secolul al XVIII-lea), convins că *Istoria* va avea în continuare cititori (chiar dacă reacțiile recenzenților englezi la prima imprimare aproape că lipsiseră), publică o nouă ediție.

Primul traducător în franțuzește al *Istoriei creșterilor și descreșterilor Imperiului Otoman* a fost abatele Prévost (d'Exiles), ajuns în Anglia (o Anglie

în care ideile se „mișcău" în libertate) după ce părăsise haina de om al bisericii și fugise de la Saint-Germain-des-Prés. În periodicul „Le Pour et le Contre", pe care-l tipărea la Londra, abatele Prévost scria, în 1740, entuziasmat, despre excepționala valoare a cărții pe care „dl. Tindal a redat-o, de curând în limba engleză". Prévost traduce și publică biografia lui Dimitrie Cantemir (care, „într-un spațiu restrâns, [...] cuprinde atâtea evenimente curioase și pe care le-am căuta inutil în alte surse, încât un extras, împănăt cu câteva reflecții, poate alcătui un articol potrivit"), lista lucrărilor învățatului român (veritabil „om de litere") și fragmente din *Istorie* declarând expres că a urmărit „să facă să fie dorită o bună traducere a operei sale". Poate ar fi urmat și alte „secvențe cantemiriene" sub semnătura lui Prévost, dar - din păcate - publicația sa și-a încetat apariția.

A încercat să traducă *Istoria* în limba franceză Jean Rousset de Missly (tălmăcirea lui urmând să fie tipărită în Olanda), dar nu și-a dus la capăt intenția. Așa se face că tălmăcirea franțuzească a cărții lui Cantemir (făcută după versiunea engleză a lui Tindal), extrem de importantă pentru cariera ei „continentală", va purta semnătura lui „Monsieur de Joncquières, commandeur, chanoine régulier de l'Ordre Hospitalier du Saint Esprit de Montpellier": *Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son Aggrandissement et de sa Décadence avec des Notes tres instructives par S. A. S. Démétrius Cantemir, Prince de Moldavie*. Șapte librari și-au asigurat dreptul de a distribui, în 1743, această lucrare (succes enorm) prin care Antioh făcea încă un pas, important, în campania de consacrare științifică a tatălui său, în câștigarea unui spațiu însemnat al gloriei, căci versiunea franceză nu numai că a asigurat cererile de lectură timp îndelungat (în multe țări ale Europei), dar a și oferit informații despre Orient învățaților, scriitorilor, politicienilor, tuturor celor ce se interesau de Răsăritul islamic.

Spațiul german a „primit" *Istoria* (tradusă tot din engleză) în 1745. Strădania a fost a învățatului Johann Lothar Schmidt (deși numele lui nu apare pe pagina de titlu), iar editorul din Hamburg a ținut ca versiunea nemțească - *Geschichte des osmanischen Reichs nach seinem Anwachs und Abnehmen, beschrieben von Demetrie Kantemir, ehemaligem Fürsten in Moldau. Nebst den Bildern der türckischen Kaiser, die ursprünglich von den Gremälden in den Seraj durch des Sultans Hofmaler sind abgenommen Worden. Aus dem Englischen übersetzt* - să aibă toate podoabele și auxiliarele ediției englezești.

Antioh Cantemir a vrut să dea și o traducere a *Istoriei* în italiană. A și început să lucreze. I s-a alăturat, tălmăcind după Nicholas Tindal, abatele Ottavio Guasco. Titlul acestei versiuni, incompletă și încă needitată, este: *Dell'Accrescimento e Decadenze dell'Impero Othmano o sia Epitome dell'Istoria Turca. Parte prima che contiene l'Accrescimento dal MCCC al MDCLXXII. Originalmente scritta in Latina da Demetrio Cantemir Principe di*

Moldavia, già tradotta in Inglese da Nicolo Tindal, ed ora in Italiano da Antioco Principe Cantemir, Figlio dell'Autore.

Fragmente din *Incrementa atque decrementa* au fost incluse în complexa *An universal History from the earliest account of time to the present*, în 26 de volume, publicate la Londra între 1736 și 1765. Tomurile acestea au fost tălmăcite apoi în franceză (cu apariția între 1742 și 1792) și în germană (1746-1814, 72 de volume). În versiunea germană, volumul rezervat istoriei turcești îl pomenește pe Cantemir: *Geschichte des Osmanischen Reich von seiner Entstehung bis auf die neuesten Zeiten. Nach Kantemir, Galletti und d'Ohsson*. Sub titlul *Istoriija tureckogo gosudarstva ot samogo osnovanija do novejših vremen. Perevod ot nemeckogo*, acest volum a fost transpus, cu prescurtări, în rusește (1828).

Citită de Voltaire (în prima ediție a *Istoriei lui Carol al XII-lea*, acesta scria despre Cantemir: „Un Grec nommé Cantemir fait prince de Moldavie par les Turcs...”; după ce citise (?) *Incrementa* - la cererea imperios formulată de Antioh -, în ediția a II-a introduce „corecturi”: „La Moldavie était gouverné alors par le prince Cantemir, grec d'origine, qui réunissait les talents des anciens grecs, la science des lettres et celle des armes. On le faisait descendre du fameux Timur connu sous le nom de Tamerlan. Cette origine paraissait plus belle qu'une grecque; on pouvait cette descendance par le nom de ce conquérant...”), utilizată deopotrivă de scriitori (Shelley îl citează pe Cantemir în prefața poemului *Hellas*, Byron îl folosește în *Don Juan*, la fel Victor Hugo, în prefața la *Orientalele sale*), de savanți, de politicieni și de diplomați, *Istoria Imperiului Otoman*, recenzată elogios în spațiul german (în analize care trimit în desuetudine toate contribuțiile orientaliștilor de până în acel moment), cu ecouri în mai toate culturile europene, a făcut din cel care fusese interlocutor favorit al sultanului Ahmed al III-lea și al ambasadurilor stanbulioți, domn al Moldovei, consilier al țarului Petru cel Mare și membru al Academiei din Berlin, un autor luat în seamă în lucrările cu caracter enciclopedic. Și încă de unele foarte importante.

Până să facă acest lucru *Enciclopedia* lui Diderot, îl înregistrează pe Cantemir (în „articole” ce oferă și lista lucrărilor) *Zedler Universal-Lexikon* (vol. V, Halle-Leipzig, p. 590), în 1733, și *Allgemeine Gelehrten-Lexikon* al lui Christian Gottlieb Jöcher, în 1750 (Theil I A-C, Leipzig, p. 1629). Adică dicționare nemțești. Din păcate, autorii articolelor fac uneori rabat unui „senzațional” ieftin (și știrile trec, netulburate, dintr-o lucrare într-alta) sau includ date eronate. Aceste „știri” se vor instala solid în memoria culturală a Apusului: un voievod labil în convingeri care îi înșală pe otomani și nu știe să-l prețuiască nici pe țar; acesta, dimpotrivă, este un cavaler care nu vrea să-l predea pe Cantemir foștilor lui stăpâni: „J'abandonnerai plutôt - ar fi zis țarul - tout le pays qui s'étend jusqu'a Kursk; il me restera l'espérance de le recouvrir;

mais la perte de ma foi est irréparable, je ne peux la violer..." (*Biographie Universelle Ancienne et Moderne*, Paris, 1843, p. 580). Excepție - o excepție de înțele - în șirul acestor informații de lexicon face articolul „Cantemir" compus de Mozes Gaster pentru *Encyclopaedia Britannica*: „He was a voluminous and original writer of great sagacity and deep penetration..." (*Encyclopaedia Britannica*, Eleventh edition, vol. V, Londra, 1910-1911, s.v.).

Prestigiul științific al *Istoriei* a fost contestat abia în anii '20 ai secolului al XIX-lea. Și tot în spațiul de limbă germană. Pregătind apariția propriei sale lucrări consacrate Imperiului Otoman, austriacul Joseph von Hammer-Purgstall, nutrind evident ambiția „de a prelua autoritatea cărturarului român ca istoric al turcilor" (Virgil Cândea, *Manuscrisul original al „Istoriei Imperiului Otoman" de Dimitrie Cantemir*, în *Demetrii Cantemirii, Incrementorum...*, București, Editura Roza vânturilor, 1999, p. XXVII), a publicat, în 1824, în „*Journal asiatique*", o „recenzie" (? - „cine face recenzia unei cărți la aproape un secol după apariția ei?" - Virgil Cândea) în care a încercat să demoleze pedestalul pe care se afla statuia orientalistului Cantemir. „Necavaleresc act postum" (Virgil Cândea, *op. cit.*, p. XXIX), născut din invidie și incapabil să știrbească faima celui al cărui nume este săpat pe frontispiciul Bibliotecii Sainte-Geneviève...

În lumea românească, *Istoria creșterilor și descreșterilor Imperiului Otoman* a intrat, în 1833, prin fragmentul pe care Gheorghe Asachi îl publică, la Iași, în *Excerptum ex operibus latinis Demetrii Cantemiri Vojvodae Moldaviae, Imperii Romani et Russiae Principis, Membris Academiae Berolinensis et Petropolitensis, qui regnavit Anno 1710*. Un fals (deloc inocent) pentru aceste „sfaturi", pe care Ștefan cel Mare le adresează, de pe patul de moarte, boierilor și fiului Bogdan, nu reprezintă - cum s-a crezut (vezi P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 169; Remus Niculescu, *Gheorghe Asachi și începuturile litografiei în Moldova*, în „*Studii și cercetări de bibliologie*", I, 1955, p. 67-112) - un extras din textul latin al *Istoriei* (Asachi, autor și al unei litografii intitulată „Ștefan cel Mare a Moldovii cuvintează al său testament politic la anul 1504", pretindea a fi găsit în Italia o versiune manuscrisă a *Istoriei Imperiului Otoman*), ci este o traducere în latină făcută după versiunea în limba franceză sau după cea germană. Virgil Cândea (*op. cit.*, p. XXXIX-XL) a alăturat textele (nota 46) și rezultatul este edificator.

Istoria lui Cantemir a fost tradusă în românește, după versiunea germană, de Iosif Hodoș. Această tălmăcire (astăzi greu de citit; lectorul va observa aceasta și din exemplificările mele) a fost publicată în tomurile III și IV ale seriei academice *Operele principelui Demetriu Cantemir*, București, 1876: *Istoria Imperiului Otomanu. Creșterea și scăderea lui. Cu note foarte instructive de Demetriu Cantemiru, Principe de Moldavia*.

În 1973, Alexandru Duțu și Paul Cernovodeanu tipăresc fragmente din versiunea Tindal, sub titlul *Dimitrie Cantemir, Historian of South-East European and Oriental Civilizations. Extract from „The History of the Ottoman Empire”*, București, 1973.

În anul 1999, lungului șir de întâmplări care veghează mersul prin vreme al cărții lui Cantemir (care, între timp, a fost tălmăcită și în turcește - 2 volume, Ankara, 1979) i s-a adăugat o apariție extraordinară. Virgil Cândea a făcut să apară o ediție fototipică a manuscrisului original al *Istoriei*, pe care l-a descoperit în 1984 în Biblioteca Houghton a Universității Harvard din S.U.A. După multe aventuri (Antioh Cantemir l-a dăruit lui Nicholas Tindal; de la acesta textul a ajuns în colecția contelui Friederich von Thoms, diplomat german și interesat de lucrarea prințului român, de vreme ce îl aflăm printre prenumerații primei ediții englezești; vândut la licitație în 1749, manuscrisul a stat ascuns în biblioteci private până în 1901, când Universitatea Harvard îl cumpără de la anticariatul Otto Harrassowitz din Leipzig), după ce a „dispărut” timp de două veacuri și jumătate, manuscrisul original iese în lume într-un veșmânt splendid: *Demetrii Cantemirii Incrementorum et decrementorum Aulæ Othmannicae libri tres*, textul original latin în forma finală revizuită de autor, facsimil al manuscrisului Lat. 124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, Cambridge, Mass., publicat cu o introducere de Virgil Cândea, membru al Academiei Române, București, Editura Roza vânturilor, 1999.

Până la apariția ediției critice, însoțită de traducerea românească (pe care o prepară acum prof. Dan Slușanschi), actul întreprins de Editura Roza vânturilor este de o însemnătate excepțională, fie și pentru faptul că Tindal, pe care s-au „sprijinit” apoi atâția tălmăcitori, „nu a tradus, ci mai degrabă a prelucrat cartea lui Cantemir” (Virgil Cândea, *op. cit.*, p. XLVII), iar în versiunea franceză omisiunile („tăieturi” comandate categoric de un cod mental specific) sunt însemnate. O ediție critică nu se poate întemeia decât pe manuscrisul publicat de Virgil Cândea, întrucât copia lui Bayer (învățatul care a intenționat la un moment dat să editeze *Istoria*) păstrată acum la Sankt Petersburg este - văzuse lucrul acesta și Gr. G. Tocilescu - încărcată de lecturi eronate și cu multe lacune. La fel prescrierea pe care Tocilescu a adus-o la București (manuscrisele latinești nr. 74 și 75 de la B.A.R.).

Istoria Imperiului Otoman „nu este o simplă descriere de fapte, ci o dramă, o adevărată tragedie antică. În Apus niciodată istoria nu fusese tratată astfel ca dramă, înfățișându-se ridicarea unui popor, punctul culminant și scoborârea lui. Ceea ce mai târziu a făcut Gibbon asupra imperiului roman și ceea ce, înainte de Gibbon, făcuse Montesquieu în *Considerațiuni asupra măririi și decăderii romane*, a încercat înainte de dânsii Dimitrie Cantemir. Este cea dintâi istorie filosofică a unei împărății. Din Moldova aceasta, pe care

noi o concepem patriarhală, pleacă uneori forme și se desfac linii de viitor care întrec concepția apuseană". Era aceasta părerea lui Nicolae Iorga în anii '30, când a scris *Istoria literaturii române. Introducere sintetică* (eu am citat după ediția publicată, în 1977, la Editura Minerva, p. 142-143), și ea merită o oprire.

Occidentalii au căutat mai ales în *Istoria Imperiului Otoman* informații, informații despre turci, despre musulmani, mai larg. Au fost entuziasmați la început („faima europeană“), reticenți apoi (până la negare). Nu s-au arătat însă niciodată interesați de cercetarea acestei cărți fascinante ca ansamblu istorico-filosofic (și chiar literar) construit cu o anumită intenție - anume cu dorința de a dovedi „urcarea“ și „coborârea“ unei forțe politice și militare ce trezea încă spaime.

Mi se pare de prisos să mai adaug câteva pagini celorlalte (multe, foarte multe) consumate pentru a stabili prioritățile în privința exploatării ideii „creșterii și descreșterii“. De prisos și inutil, căci aceste pagini ale mele n-ar face altceva decât să rezume și să repete cele spuse până acum. Dispunem în clipa de față de cercetarea (am mai evocat-o) lui Andrei Pippidi, *Ideea de „creștere și decădere“ a Imperiului Otoman în istoriografia occidentală din sec. XVI-XVIII* (teza de doctorat, Cluj-Napoca, 1981), nu doar cu un cuprinzător capitol Cantemir, în care încheierile savantului român sunt puse în alăturare cu o sumedenie de izvoare (românești, fanariote, turcești - în ale lor *Risâle*, niște cărțuții cu rosturi mai mult didactice, istoricii turci văzuseră deja, în veacul al XVI-lea, mersul coborât al împărăției -, apusene), ci și cu dovezi că această „idee“ transformată în „temă“ a figurat în seturile de concepte cu care au operat învățații occidentali (a se vedea, de pildă, Pétis de la Crois, *Etat général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1695).

Eu cred că Dimitrie Cantemir a deprins ideea „creșterii și descreșterii“ - care apare nu numai în *Istoria Imperiului Otoman*, ci și în alte scrieri; în *Descriptio Moldaviae*, „mărirea și decăderea“ sunt evocate în câteva rânduri; putem desluși ideea (fapt care i-a îngăduit Monicăi Joița, autoare a unei incitante teze de doctorat despre „filosofia istoriei“, la Cantemir, să vorbească despre un sistem) în *Compendiul de logică*, în *Sacrosanctae scientiae indepingsibilis imago*, în *Ioannis Baptistae Van Helmont Physices universalis doctrina*, în *Istoria ieroglică*, în *Monarchiarum physica examinatio*, în *Vita Constantini Cantemyrii* (gloria și moartea unui suveran), în fine în *Loca obscura in catechisi* - de la cei vechi și de la ai săi. „Creșterea și decăderea“, „viața și moartea“ reprezintă, în fapt, legea de temelie (unica) a ființelor, aflate într-un necurmat proces guvernat de „repetabil“. Cantemir, cel format în Universitatea ortodoxă a Constantinopolului (un Constantinopol unde, poate - după părerea lui A. Pippidi - , Cantemir a scris în grecește, de prin 1706 și până în 1710, prima formă a *Istoriei Imperiului Otoman*; o va isprăvi și o va traduce în latină în Rusia, după 1714), îmbibată de duhul neoaristotelic transportat acolo de Theophil Corydaleu, îl avea la îndemână pe Aristotel (la care privise

categoric și stolnicul Cantacuzino) cu *Da caelo*, lucrare în care un capitol se cheamă *De generatione et corruptione*. Petru Vaida (*Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972, p. 240) este convins că teza care afirmă caracterul perisabil al celor „particulare“, rezervând eternitatea „universalelor“, temelia teoriei lui Cantemir cu privire la apariția și dispariția monarhiilor (cu o primă exprimare încă în *Compendiolum...*), în Aristotel își are sorgintea. Adaug aici cele spuse de Al. Zub (*„Istoria după Biblie...“*. *Reflecții la procesul regenerării românești*, în „Dacoromania“, nr. 7, 1988) cu privire la prezența ideii „incrementa atque decrementa“ și la gânditorii arabi și la unii învățați europeni de la sfârșitul secolului al XVI-lea.

Când am zis „cei vechi“ m-am gândit nu doar la Stagirit (lângă care ar trebui să le fac loc și celorlalți „atomiști“ antici), ci și la *Sfânta Scriptură*. Profetul Daniil vorbește despre repetabilitatea istoriei, despre ciclicitatea ei, despre cele patru monarhii care își vor lăsa locul una alteia mișcând centrele de putere pe suprafața Pământului. Și la Cantemir, în *Monarchiarum physica examinatio*, împărățiile (care se nasc, cresc și mor ca orice organism) își împart istoria pornind de la răsărit, coborând apoi spre miazăzi, migrând spre apus și îndreptându-se în cele din urmă către miazănoapte. Rusia trebuie să dețină puterea, căci ea, marea împărăție din nord, închipuie cel de-al patrulea ciclu (imperiul turcilor fiind o apariție împotriva legilor naturale) în această hermeneutică istorică (atât de dragă, ca toate jocurile ezoterice, cu dezlegări magice și premoniții, intelectualilor aceluși timp), pentru care nu trebuie să excludem, cred, și un imbold politic (vezi Neagu Djuvara, *Demetrius Cantemir, philosophe de l'histoire*, în „Revue des études roumaines“, XIII-XIV, Paris, 1974, p. 5-90).

Ureche („evoluționist în istorie în sensul biologic“ - G. Călinescu) vorbise demult despre treptele pe care le urcă și le coboară (Stolnicul Constantin Cantacuzino uitându-se și în cărțile „altora“ - va evoca „stepenele“: „urcarea, starea și pogorârea“ sau „adaogerea, starea și plecarea“) statele în mersul lor prin timp. Cronicarul (dacă nu cumva - ziceam și mai sus - constatarea îi aparține lui Simion Dascălul) aplică teoria la istoria Moldovei (reiau un fragment citat mai înainte): „[...] apucatu-s-au și dumnealui de au scris începătura și adaosul, mai apoi și scăderea care se vede că au venit în zilele noastre, după cum au fost întâiu țărâi și pământului nostru Moldovei. Că cum să tâmplă de sârgu să adaoge povoiul apei și iarăș de sârgu scade și să împuținează, așa s-au adaos și Moldova, carea mai apoi de alte țări s-au descălecat, de s-au de sârgu lăpșit și fără zăbavă au îndireptatu“.

Miron Costin - un al doilea scriitor pe care îl putem pomeni atunci când vrem să restituim o „linie“ românească a ideii de „creștere și descreștere“ (cu aplicații limpezi la marile imperii, cum a fost cel roman, în *Poema polonă* și, mai târziu, în *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*: „Împărăția Râmului căriia putere și lățime asemenea nu au fostu nici o împărăție de cându ieste lumea, de măriia ei citite toate istoriile lumii, mai

mare nu vei afla alta, nici în aste veacuri de acum, nici în cele trecute. De această împărăție vei afla și prorocii, ales la Daniil prorocul, cu dezlegarea visului lui Navohodonosor, împăratul Asiriei“) -, știutor și el al ciclicității scripturistice, n-a putut contempla, în istoria Moldovei, decât coborârea. „Căderile“ pot fi puse în mișcare și de evenimente tăioase. Cauza care a provocat „începutul căderii și împușinării crăiei leșești“ a constituit-o războiul declanșat de cazacii lui Bohdan Hmelnițki („civil“ i-au zis polonezii). Urmările acestei căderi au fost dezastruoase și pentru Moldova. Astfel, alunecarea dinspre zenit către apus a unui stat (se înțelege: de mari dimensiuni, puternic, semnificativ) este pricinuită de un „preaplin“ al puterii, de o firească imposibilitate a continuării ascensiunii și de eterna instabilitate a unui noroc („statal“ în acest rând; exemplul este tot „crăia leșească“): „Așa toate împărățiile, când prea să suie la mare tărie, neavându loc să să mai suie, cad și purced îndărăptu“.

Și aș putea continua, găsindu-i lui Cantemir reazem în tradiția cugetării historiografilor români. Mă opresc însă, căci nu acest demers mi se pare esențial. „Mărirea și decăderea“ ca subiect de meditație, contemplarea ascensiunii și a prăbușirii ar trebui înscrise - crede cu dreptate Monica Joița - între temele de căpătâi ale umanismului românesc. Căci „urcarea“, „starea“ și „pogorârea“ construcțiilor (politice) alcătuite de oameni sunt încheieri la care cărturarii români au ajuns cu mult înainte ca veacul al XVII-lea să se termine.

În cartea lui Cantemir, istoria o fac sultanii și (câteodată) vizirii. Sultanii, cei nouăsprezece care acoperă, cu șederi îndelungate în scaun, patru veacuri (din secolul al XIII-lea și până la luarea Cameniței), asigură „creșterea“ într-un timp care se scurge domol (și pe care autorul român îl reface mai ales cu ajutorul cărții *Cununa istoriilor [Tac üt-tevarih]* a lui Sadeddin - i se mai spunea și Hogea Efendi - și al cronicii lui Es'aad Efendi din Ianina) facilitând sporirea treptată. Tot ei produc și „descreșterea“, într-un timp ce a devenit brusc nervos, nerăbdător, care curge parcă în alt ritm, se grăbește și îi grăbește și pe suveranii de la Stanbul: în 38 de ani (între 1673 și 1711), Înalta Poartă a fost condusă de cinci împărați.

Informația despre aceste personaje și despre politica lor venea, în cartea lui Cantemir („O carte - zicea P.P. Panaitescu în *Dimitrie Cantemir. Viața și opera* - destinată dușmanilor Imperiului Otoman“), din izvoare otomane. Lângă autenticitatea (sau, mai degrabă, credibilitatea) știrilor culese de la sursă, direct, fără mijlocitori (prințul a prețuit, se pare, mult lucrarea *Ic māl et-tevârih* a lui Saadi Efendi; vezi Mihai Guboglu, *Dimitrie Cantemir și „Istoria Imperiului Otoman“*, în „Studii și articole de istorie“, II, 1957), cititorul occidental (învățatul, mai cu seamă) putea așeza autenticitatea garantată, pentru ultimele decenii „povestite“, de un martor și, evident, noutatea informațiilor. Considerabilă, dacă nu uităm că, până la cercetarea voievodului român, singura sinteză aflată la dispoziția apusenilor („aflată...“ e un fel de a zice, întrucât

cartea era aproape inaccesibilă) asupra istoriei turcești era cea iscălită de Krolles, care ducea evenimentele până la 1638 (vezi Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Dimitrie Cantemir - istoric al Imperiului Otoman*, în „Studii“, Revistă de istorie, XXVI, 1973, nr. 5).

Sultanii de care vorbeam mai sus poartă bătălii (în fiecă primăvară, armata turcească, model de disciplină atunci când nu se răscoală, își începe lungile marșuri spre noile câmpuri de luptă), încheie tratate de pace sau doar armistiții (Alexandru Mavrocordat Exaporitul, marele dragoman și artizan al păcii de la Karlowitz [1699], este numit, într-o notă, „maestrul fabrică-minciună“) și caută apoi motive spre a le călca și a începe un nou războiu. Un război ce pare nesfârșit. Cu momente de răgaz, totuși.

În aceste clipe de odihnă constatăm că sultanul uneori nu are în mâini toate frânele puterii, că unele dintre ele sunt manevrate de influența persoanei care a fost mai mereu sultana-validă. Acești împărați războinici cred în premoniții și în tâlcuirea viselor. „[...] Unii istorici turci, care țin foarte mult la fabule, zic că: Pe când sultanul Soliman [e vorba de Soliman Magnificul - *nota mea, D.H.M.*] asedia Viena, i s-a arătat Muhammad în vis și i-a zis : «Dacă nu vei îmblânzi mânia lui Dumnezeu prin sacrificarea a 40.000 de berbeci, tu nu vei scăpa de pericol»“. Numărul imens reprezenta - i-au zis sultanului interpreții - pierderile în ostași pe care avea să le sufere în timpul asediului. Constatând adevărul acestei ziceri, Soliman i-a legat cu jurământ pe succesorii săi să nu mai atace Viena. „Chiar dacă această istorie n-o adevăresc alți istorici ai lor [...] - continuă Cantemir -, turcii atât de tare cred în ea, încât nu-și fac nici un scrupul de a afirma în public că pierderea lor fatală de la Viena (1683), ce s-a întâmplat pe timpul meu, a urmat numai aceea că au călcat pe pământul unde, prin blestemul lui Soliman I, nu le-a fost permis a intra“. Pe Soliman acesta, pe care istoria l-a nemurit cu un supranume pe măsura vitejiei sale, l-au pierdut excesul de alcool și ceasurile petrecute în casele de jocuri. Bețiv a fost și Murad al IV-lea, iar Ibrahim, fratele său, se lăsa prins în vârtejul plăcerilor truțești. Moartea pare să i se fi tras de la aceste excese. (Sultanii sunt capricioși, mai cu seamă în exercitarea dreptului de viață și de moarte pe care-l au asupra supușilor. Un pașă, constructor al unui pod, a fost omorât fiindcă a refuzat ca Baiazid al II-lea să-i dea înapoi banii cheltuiți pentru pod. Nervos, Baiazid, care pierdea astfel ocazia contabilizării unei fapte bune în cer, a trecut râul prin apă. Selim I a poruncit unui arhitect grec (arhitectii - post care se ocupă adesea prin relații - sunt mai mereu greci sau armeni) să-i facă un palat cu o mie de ferestre. Grecul, care plănuise doar 999, a scăpat de ștreang explicându-i sultanului că pe cea cu numărul 1000 nu mai avusese unde să o plaseze.

Cât adevăr (sultanii își omorau frații pentru a fi scutiți de surprize neplăcute) și câtă legendă („fabulele“, spune Cantemir, se găseau între preferințele istoricilor turci) se află în aceste întâmplări, având toate mărcile anecdotelor istorice? Greu de spus.

În jurul curții și în preajma ei freamătă o „lume“ mereu complicată, trăind într-un „cotidian“ așezat departe de placiditatea orientală, fragil și pestriț, plin de întâmplări aflate dincolo de măsura obișnuită. Se țin aici intrigi care se sfârșesc cu morți năpraznice, circulă personaje strani (ca Șışman Ibrahim pașa, bolnav de obezitate, care plesnește din pricina grăsimii, sau ca pașa Koprülü Oglu Numan, ușor țicnit din pricina învățaturii [„Studiul de zi și noapte, ce l-a continuat și pe cât timp a fost la Constantinople, l-a făcutu fantastu pen'la nebunie“] și convins că poartă perpetuu o muscă pe nas), se construiesc cariere fulminante și se pun la cale ucideri misterioase (istorisirile cu astfel de subiecte, anecdote istorice de foarte bun nivel, cu „substanță“ aflată pe căi oculte, sporesc la număr pe măsură ce povestirea se apropie de vremea cunoscută bine de autor). Se montează jocuri complicate, ce alunecă în tehnica străvechiului „paignon“ („înșelătorul înșelat“) - ca țesătura în care Daltaban pașa, urmărind să-l distrugă pe un muftiu influent, sfârșește prin a-și pierde capul -, sunt descrise capricii ori comportări ciudate (precum istoria cu acel fiu la muftiului Feizullah, care, ajuns mollah în Kulüs [Ierusalim] și supărat de insectele și câinii, numeroși prin partea locului, poruncise distrugerea acestora, astfel că „toți locuitorii, lasandu'si lucrulu, se ocupa cu prinderea de musce și le insira pe acie una după alta, spre a le pote numera mai ușoru“). Intră și ies din scenă mari viziri, strălucesc și dispar dragomani (ca faimosul Panaiot Nikussios ori ca Alexandru Mavrocordat Exaporitul, a cărui pricepere Cantemir nu se poate abține să nu o considere), roiesc ambasadorii (căci suntem totuși în capitala unui mare imperiu) care se străduiesc să priceapă „lumea“ în care au nimerit ori fac gesturi excentrice, ca marchizul de Ferriol (trimis al Franței și prieten cu Cantemir), vin soli din partea altor stăpânitori, soli care au și ei, uneori, purtări extravagante. Precum acel trimis al regelui Poloniei care a vrut să-i impresioneze pe stambulioți prin magnificență (știm istoria cu de tot „zburdatele“ podoabe ale ambasadei lui Leszczyński de la Miron Costin; el a aflat-o, probabil, de la Pawel Piasecki), lăsând să cadă pe ulițele capitalei potcoavele de argint ale cailor, abia înțânate... Lumea înaltă a unui Constantinopol islamizat (nu rareori înalții funcționari sau marii comandanți de oști erau recrutați dintre renegați), cu existența ei publică și privată supusă unor cadențe dictate de reguli neștiute de europeni, dar și „vârfurile“ altor sedii ale puterii de pe continent sunt contemplate din imediata apropiere de Dimitrie Cantemir. El este conlocutor al demnitarilor și al învățaților turci (cu Es'aad Efendi, matematicianul care i-a fost profesor de turcă, prințul poartă discuții pe teme teologice), al ambasadorilor și al puternicilor zilei (îl prezintă astfel pe descendentul unei familii pe a cărei emblemă scria „fidelitate“: „Am cunoscut din această familie pe unul cu numele Ibrahim Beg; elu vorbea puține, era omu seriosu și de gravitate majestică în portarea sa. Elu venia de duoe sau trei ori pe anu se me vedea în palatulu meu pe tiermurea Bosporului...“). Discuțiile acestea (ca și lecțiile de muzică turcească pe care le preda) aveau loc adesea în

palatul lui Cantemir. A avut oarecari dificultăți cu terminarea acestui edificiu, dotă a Casandrei Cantacuzino de la taică-său, Șerban-Vodă - palat aflat „într-unu suburhiu in Constantinopole asupra tiermurei Bosphorului, in locul celu mai plăcutu ce si poate cineva imagina“ - dar până la urmă l-a isprăvit. Este locul lui de refugiu, reședința confortabilă și securizată, „locus amoenus“ („muntele“ din *Istoria ieroglifică*), locul unde prințul s-a simțit bine și pe care îl împodobise cu „rarități“. Îi va lipsi în Rusia acest sediu confortabil. Îl va regreta. „Raritățile“ strănse acolo „au ajunsu in manile fiicei Sultanului Achmet“. Manuscrisele - la fel: „Io l-amu lasatu in Constantinopole candu m-amu mutatu de acolo, și audu ca, dimpreuna cu alte mai multe colectiuni alle melle despre trebile si datinile turcilor, au caditu in manile lui Ion Mavrocordatu“.

Multe din aceste informații își află locul în *note* (faimoasele *Annotationes*, stabilind relațiile directe cu textul de bază ori „autonomizându-se“ într-un soi de *carte independentă a Istoriei*), impresionantă colecție de biografii (peste 150: sultani, viziri, dragomani, agale, șahi, regi și împărați, voievozi și boieri din Țările Române) și de știri despre protocolul aulic, instituții otomane, artă, superstiții, năravuri, cutume - alcătuiind, toate (acestea din urmă), o remarcabilă introducere în mentalul turcesc. Către mentalitatea colectivă deschid ferestre profitabile atitudinea față de „celălalt“ (o alteritate, nu doar creștină, descrisă disprețuitor - cu „supranume“, „nu prea onorabile“, zice autorul: persanii - „Kâzâlbasi“ (capete roșii), muntenii - „çingene“ (vioriști), moldovenii - „boi moldoveni“, indienii - „cerșetori“ etc.) și proverbele, culese cu o știință verificată a examinării etnografice. Superstițioși, ei zic despre vise (încetez a-l mai obosi pe cititor cu româneasca imposibilă a lui Iosif Hodoș): „Düş görende delğidir , göründedir - realizarea visului nu depinde de cel care l-a visat, ci de cel care l-a interpretat“. Cu variația lor impresionantă, proverbele, sentențele, maximele și parabolele - așezate în împrejurări bine definite și comentate în contexte propice (vezi Adrian Fochi, *Dimitrie Cantemir etnograf și folclorist*, în „Revista de etnografie și folclor“, IX, 1964, nr. 1-2), îl ajută pe Cantemir să caracterizeze, să particularizeze o trăsătură sau alta.

Un exemplu:

„Ei cred că acela care moare în bătălie e încoronat cu moarte de martir, iar acela care învinge va fi remunerat pentru munca sa în lumea cealaltă. De aici, când merg în expediție războinică, repetă adesea acest proverb: «Ya that ya baht» (Sau tronul sau fericirea eternă) sau încă «Ya sehit ya gazi» (Sau martir sau învingător)“.

Și încă un exemplu:

„Se va părea paradoxal și totuși este un adevăr probat prin experiență că nici un popor din lume nu are cunoștință mai exactă despre situarea locurilor ca hoardele tătarilor. Ei nu au nici cărți nici mape geografice, dar cu tradiția în mână ei au o cunoștință exactă despre toate căile, râurile, podurile, vadurile, locurile, cetățile și satele, căci ei vorbesc despre acestea atât de adesea, încât,

dacă nu le-ar fi văzut niciodată, totuși ele se împlântă în memoria lor atât de tare încât nu le uită niciodată. Pentru aceia turcii au făcut proverbul: «Tatarân kâlavuzu ihtiaçe yoktur» (Tătarilor nu le este necesară călăuza). Dar ei dau locurilor numiri particulare după fantezia lor, așa încât un străin, oricât de bine ar cunoaște ținutul, cu mare dificultate va pricepe ceea ce vor să zică cu numirile lor imaginare“.

Cantemir nu-și iartă, nici în această carte, inamicii. Pe Ioan al III-lea Sobieski, „despresurător“ al Vienei și erou al creștinătății îl ironizează (la fel ca în *Vita Constantini Cantemyrii*) pentru plimbările sale, finanțate de Vatican, în Moldova, tot atâtea expediții de jaf, în fapt. Constantin Brâncoveanu, inamicul puternic, este denunțat pentru un duplicitarism periculos: „niciodată n-a fost de partea creștinilor, ci s-a prefăcut numai că-i servește, ca să-i atragă în cursă“. Unchiul aceluia, Constantin Cantacuzino stolnicul, este un criminal de tristă amintire. L-ar fi suprimat - împreună cu Brâncoveanu, firește - pe fratele său Șerban „tocmai când acesta voia să treacă la răscoală pe față împotriva turcilor pentru independența țării“. Ca și Radu Popescu, Cantemir culege știrea dintr-un zvon (era, prin urmare, de necontrolat), dar o pune netulburat în pagină: „se zice [subl. meu, D.H.M.] că au comis crima oribilă, de i-au dat venin cu ocazia unui prânz, pentru ca, scăpând de el, să poată avea pace în familie și să poată neperturbați trăi în imensele lor averi“. (Parcă am fi în *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brâncovenilor...*)

După Dimitrie Cantemir (celebru, pentru *Istoria Imperiului Otoman*, în Apus și în Răsărit; celebritatea aceasta i-a adus, verosimil, și eternizarea numelui în piatra frontonului Bibliotecii Sainte-Geneviève) alți doi români vor scrie istorii ale turcilor: Ienăchiță Văcărescu și Nicolae Iorga.

ISTORIA INSTITUȚIILOR

186. Biserica a avut istoricii ei

Câteva pagini din cronica protopopului Vasile s-au păstrat în limba germană

Starea în care au viețuit timp de secole românii din Transilvania, oprimarea națională, socială și politică la care au fost supuși au împiedicat, în bună măsură, fireasca dezvoltare a producției lor spirituale, încetinind și apariția lucrărilor cu caracter istoriografic, obstrucționând punerea acelor „semne“ care puteau să dea seamă despre vârsta lor culturală. Asuprirea (ce nu-și ascundea de fel țelurile ce vizau deznaționalizarea) n-a putut totuși opri însemnarea evenimentelor, întâia cronică românească ardeleană (având, ce e drept, un caracter local și „specializat“ cumva, adică o „mică istorie“) fiind elaborată la Brașov la începutul sau pe la mijlocul deceniului al patrulea al secolului al XVII-lea. Această primă cronică „databilă, scrisă în românește“ (Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, [ediția a IV-a], București, Editura Eminescu, 1987, p. 94). îl are drept autor pe un protopop Vasile din Șcheii Brașovului. Fiu al acelui protopop Mihai (colaborator al lui Coresi, cu carte învățată în Serbia, fusese sol al Brașovului pe lângă Mihai Viteazul și mărise, pe banii lui, clădirea școlii din Șchei), Vasile a consemnat întâmplările legate de Biserica Sfântul Nicolae din Șchei, reazim fundamental al Ortodoxiei românești din Transilvania, începând de la anul 1392. N-a reușit să scrie prea mult (în versiunea germană- singura păstrată [*Chronik von Popa Vassilie, 1392-1633*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Fünfter Band, Brașov, 1909; Ștefan Meteș, *Cronica popei Vasile din Șcheii Brașovului (cu note și lămuriri)*, în „Drum drept“, I, 1913, nr. 3, p. 165-187] - despre care, însă, știm cu siguranță că s-a tălmăcit din românește: „ex vallachico translata“, textul umple cinci pagini) iar știrile adunate (ajungând, am văzut, până la 1633) rar depășesc un spațiu coincident cu Țara Bârsei.

Însemnând despre „cum s-au așezat preoția la românii din Șcheii Brașovului și cum s-au nevoit preoții bisericii cu multă osteneală de au purtat lucrurile legii, de nu s-au schimbat“ (servicii capitale în deceniile care au adăpostit multele asalturi ale reformaților) și dându-ne amănunte despre propria

familie, popa Vasile face loc în pagină - lângă șirul deservenților de cult ce-și împlinesc datoria și se sting - și câtorva informații, care, interpretate corect, pot participa la conturarea unor imagini cu o mai largă cuprindere. „Întrecerea“, de pildă, dintre brașoveni și sibieni, și unii și alții dorind să beneficieze de serviciile unor preoți bine pregătiți, depune mărturie despre o stimabilă stare de emulație cărturarească și de „închegare“ în planul credinței. Numirea de către Mihai Viteazul prin localitățile transilvănene a unor oameni de a căror fidelitate nu se îndoia (cum a fost și acel preot Neagoslav, adus din Țara Românească la Brașov, dar expulzat apoi - în temeiul învinuirii de „necuviință și trufie“ -, căci protectorul său dispăruse) a fost evident un act politic pe care cronicarul român înțelege să-l rețină.

Radu Tempea (II): „Istoriia besearecii Șchéilor Brașovului“

În Radu Tempea (II) (născut la Brașov, pe la 1691, fiu al unui Radu Tempea ce venise la poalele Tâmppei de la Făgăraș, dar avea o verosimilă ascendență muntenească) istoriografia românească din Transilvania îl are pe primul autor al unei compuneri de proporții mai mari. Protopopul Radu Tempea (fusesse hirotonit preot de Antim Ivireanul, în 1716, și numit apoi protopop de episcopul Râmnicului), om de carte (știa latinește și slavonește, limbi pe care le învățase la școala din Șchei), a început să scrie cam pe la sfârșitul celui de-al doilea deceniu al veacului al XVIII-lea *Istoria besearecii Șchéilor Brașovului*, însemnând evenimentele dintre anii 1484 (an - după tradiție - al întemeierii bisericii Sf. Nicolae din Șchei) și 1742, când se stinge din viață la Brașov.

„Istorie a unei instituții“ (cu rosturi deosebite în păstrarea „legii“ românilor transilvăneni, centru de instruire și de cultură cu mari merite în nestingerea făcliei spirituale a neamului și în comunicarea, neîntreruptă și fortifiantă, cu conașionalii din Țara Românească și Moldova), cronica lui Radu Tempea are, în prima ei parte (intervalul 1484-1692), laconismul dictat de puținătatea izvoarelor. Doar câteva pagini - o înregistrare analitică în care ici-colo dacă apare „câte un detaliu mai pitoresc“ (Al. Piru) sau câte o știre de care istoria culturală poate profita („1580 [...] în zilele bunului creștin Herjel Lucaci, județul cetăței Brașovului, și ale acestor preoți, multe cărți s-au tipărit și pre limba românească și pre limba slovenească“ - să observăm că diaconul Coresi și ceilalți merituoși truditoresc pentru carte sunt ignorați) - pentru care au fost utilizate acte păstrate în arhiva lăcașului (inserate în text), cronica popii Vasile (la care m-am referit mai sus) și date reținute de tradițiile locale. A doua parte a textului, mult mai bogată în date (căci întâmplările narate stăruiau în memoria celor ce le trăiseră ori chiar le provocaseră), ne dezvăluie un autor cu vădite disponibilități literare (își pune adesea în pagină propriile amintiri).

Împreună cu scriitorul, cititorul contemplantă șirul de preoți (ei își trec adesea patrafirul din tată în fiu) care jalonează și definesc un „timp al bisericii

din Șchei“ și al comunității românești din jurul ei. Slujitori devotați ai credinței, făptuitori de acte a căror însemnătate va spori o dată cu trecerea vremii (rând pe rând, intră în „istorie“ neamurile de cărturari Corbea, Tempea, Grid, Duma), defilează într-un șir întrerupt din când în când de câte un „gălcevitor“, sancționat uneori (cum se întâmplă cu popa Stan, „și moartea lui au fost că l-au trăsnet într-o șură de au ars împreună cu un fiu al lui, anume Vasilic, și așa s-au săvârșit ticăloșaste“ - mă folosesc aici de ediția, defectuoasă, a lui Sterie Stinghe, Brașov, 1899), lăsat alteori să-și facă mendrele (precum popa Vâlcul, ale cărui manevre ce ținteau cinul de protopop țes în cronică o mică povestire încărcată de intrigi), de câte un „excentric“ ce-și stupefia credincioșii prin purtări stranii (provocate - se spunea - de forțe malefice: „precum au spus unii, cu vrăjitori și cu alte nepovestite lucruri sau să zic otrăvi l-au fost scos din minte - pe popa Radu Băilă -, de n-au fost știut când ce să cade a sluji, până ce ș-au făcut obșteasca datorie“) sau prin sustrageri (explicabile, crede cronicarul, căci era „om deliu și bețiv“) din banii de „clopote pe morți“. Delapidatorul (diaconul Gheorghi, frate cu popa Todor, alt odios) era și plastograf: „au fost făcut carte de despărțit niște omeni din Aromsechi, iscăbind însuși numele preoților din Brașov“. Cu „imitarea“ iscăliturilor altora în folos propriu se îndeletnicea și protopopul Florea, călcător abilitat al pravilei și stricător al obiceiurilor: „S-au găsit - le comunica episcopul de Râmnic brașovenilor într-o „carte“ inclusă în text - multe lucruri necuvioase făcute de dânsul, afară din pravilă, că au dat voe la a patra cununie, și au slobozit de s-au luat țigan cu rumâncă și rumâncă cu țigan, și încă [nu] numai atâta, ce au fost făcut câteva scrisori de porunci în care ne-au fost iscălit pe noi...“.

Această „lume“ românească gravitând în jurul bisericii, ascultând de preoți dar controlându-i printr-un sistem bine pus la punct („gocimani“, „jurații“), o „lume“ interesată de modernizare („1731 au început a face tipografie Petcu Șoanul dascălul, lucru care el nu văzuse nicăiri și au typărit niște calendare, în care au pus niște lucruri a zodiilor, cine când să va naște cum va fi...“), crede în miracole (dacă nu cumva descrierea „minunii“ din anul 1710 nu va fi o mică operație de „publicitare“: „făcutu-s-au minune dumnezeiască peste fire în Vinerea cea mare lângă Sfintele Paști, că icoana Domnului nostru Is. Hr. cea mare de la dveriile cele mari, de acea vineri sara s-au ivit o lacrămă ca o linte, tocma în coada luminii ochiului stâng. Iară a doao zi, în Sâmbăta cea mare, au eșit ca un izvoraș foarte luminat pre obrazul sfântului chip...“) și în „semne“ („aici în Brașov în Șchei și în cetate pe câteva case au ploat ploae roșie cum ar fi sânge și strângându-o în păhară au fost roșie, numai cât n-au fost sânge, iară aseminea“) a căror tâlcuire o încerca („Aceasta socotim că iaste semn unii vărsari de sânge pre locurile aeéstea, pentru ale noastre păcate...“) ori se cutremură sub lovituri majore, cum a fost ciuma din 1718 (cu un debut ocultat, în Șchei, printr-o corupere de-a dreptul crîminală: „au trimis domnii bărbîfari să vază de c ciumată au ba, care, cum în urmă s-au spus, să fie luat oarece bani să zică că nu e de ciumă, și așa au zis...“).

Radu Tempea, cel care compune un text cu felurite inserții (hrisoave de danie, acte, diplome, „cârți“) și cu „pete“ remarcabile de oralitate (mai ales acolo unde povestirea se transformă în „memorii“, pagina se umple de amănunte și sentimentele dau să izbucnească) a fost nu scriitor cu însemnate și vădite resurse de combatant. Protejarea „legii strămoșești“ îl acaparează complet, iar „atentatorii“ la această integralitate spirituală, detestabile întruchipări apocaliptice, devin obiecte ale imprecăției. Între ei mitropolitul Athanasie Anghel („sau mai vârtos a zice Satanasiu“ - cum glăsuiește actul de ceterisire și de afurisenie iscălit de patriarhul ecumenic Callinic, pe care Tempea îl transcrie în extenso), cel care acceptase „unirea“ cu biserica romano-catolică, provocând „dezbinarea“, va fi trimis către viitorime încărcat cu toate calificativele potrivite unui mare odios. *Plângerea oilor în mijlocul lupilor*, întâiul dintre cele două capitole (al doilea va fi în versuri: *Arăta-vom și alte ale lui Athanasie stihuri*) ce comentează incriminatul act, are și usturimea vorbei biciuitoare - „În ce chip curva sa împodobeste împotriva ibovnicilor săi, așa și Athanasie îmbrăcându-să în toate odăjdiile arhieresti și preoții în feloane, să unire cu papistașii, călcând hotărâla sfintelor săboară...“ - și zicerea înaltă a lamentației. „Unația“ devine, în cartea lui Radu Tempea, un fel de „referent“ perpetuu. Rezistența la presiunile care încercau să extindă „unirea“, atitudine în care Brașovul, Țara Bârsei și Făgărașul au atins o „stare de excelență“ -

„Săvai că-ntr-această dată,
Brașovul s-au pus în ceartă,
Încă și până acum n-are
Cu Râmul împreunare.
Mulți însă din mireni cazne
Au pășit atunci și rane,
Carii s-au ridicat cu price,
Légea să nu li să strice...“

se preface în meritul unei solidarizări întemeiate pe tradiție. Aderența la această cristalizare potrivnică (sprijinită pe față ori discret de autorități) devine generatoare de infamie. Faptele membrilor comunității încep să fie judecate în funcție de atitudinea față de „unire“. Popa Toader (un veleitar și un „mestecător“ căruia Tempea îi rezervă un capitol: *Istorie pentru gălcevile ce s-au făcut de popa Toader*) încearcă să-și compromită adversarii sugerând că au devenit „uniți“. Un centrifug, „numitul“ Jipa, „sin protopopului Vasilie Grid“, devine erou al unei istorii complicate, punctată de o anatemă dictată de mitropolitul Ungrovalahiei, sancțiune ce produce vid în jurul personajului și îi face existența imposibilă. Jipa va fi, pilduitor, „rătăcitul“ recuperat.

Fidelitatea trebuie întărită prin acte. Românii ce gravitau în jurul bisericii din Șchei vor face (ignorând - și ei, și preoții lor - amestecul sfatului cetății în treburile lor, anchetele, gesturile autoritare făcute de episcopii uniți ș.a.m.d.) un jurământ de păstrare a credinței „grecești“. Celor ce vor fi tentați să

înșele le este rezervat - în acest text încărcat de semnificații, iarăși transcris de cronicar - un *blestem*, ce și-ar găsi locul în orice culegere de maledicții:

„Iară carele din noi, cei ce am voit de ne-am legat de acestea, va îndrăzni a-ș călca făgăduința aceasta și jurământul, care noi nesiliț de nimini am făcut, unul ca acela să fie afurisit și blestemat de Domnul Hr. și de Maica Sfântă Préceastă și de 318 părinți sfinți, carii au fost în Nichea la întâiul săbor, așijderea și de alte sfinte săboare și de toț sfinții lui Dumnezău, partea lui să fie cu spurcatul Iuda și cu afurisitul Arie, să-l înghiță pământul de viu, ca pre Dathan și Aviron, să-l ajungă cutremurul lui Cain și bubele lui Ghiezi, să fie casa pustie și muiarea lui văduvă și feciorii lui săraci, lacrămile céle de folos să nu să șteargă de pre fața lui în véci și fața lui Dumnezău să nu o vază, ce să moștenească focul nestinsu în véci. Încă și de la împreunarea beserecii noastre să fie scos și să meargă să să afle cu acei ce ș-ar alege a să uni...”

Radu Tempea nu a avut înapoia sa experiențe istoriografice de sprijin (deși nu exclud posibilitatea cercetării unor cronici muntenesti). Izbânzile sale, deloc puține - între care se cuvine să le relevăm pe cele scriitoricești, unele izvorând din acel arsenal retoric pus la dispoziție de școală, altele însă (micropovestirile închegate, cum ar fi terifiantele imagini ale crimei, ori scenele ce dovedesc știința înregistrării și reprezentării dinamicului) întemeindu-se pe un har literar de luat în seamă - sunt cu atât mai demne de atenție.

187. „Radu Tempea continuatus”

Istoria lui Radu Tempea a fost continuată - se bănuiește - de Radu Duma (născut probabil pe la 1750 și trecut la cele veșnice după anul 1790), „șcheian” și el, cântăreț și, probabil, epitrop la Biserica Sf. Nicolae din Șchei, traducător harnic, profesor și cronicar cu veleități mult mai mari în privința descrierii trecutului. El și-a aruncat ochii indiscutabil și pe cronicile săsești, căutând acolo informații despre catolicismul instituționalizat al sașilor brașoveni. Dorind să scrie o istorie a Ardealului dintre anii 1744 și 1779 (în mai multe secvențe, publicate - după o copie - la începutul acestui secol; vezi *Bibliografia* acestui capitol), el a rămas totuși tributar lungilor pasaje pe care le-a transcris din cărțile predecesorilor - după popa Vasile și după protopopol Radu Tempea -, dând în final (arăta Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Români în cronica săsească*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1980, p. 27) tot o „privire” asupra „Brașovului ortodox și a «unirii bisericesti»”. „Unirea” cu biserica romano-catolică, semnată de mitropolitul Athanasie Anghel, căreia brașovenii i-au rezistat, transformându-se în niște veritabili campioni ai ortodoxismului românesc din Transilvania, îl preocupă insistent pe Duma. Cum, la fel, zăbovește pe îndelete asupra „începuturilor” (cu cei șapte duci sciți așezați în Ardeal cu oamenii lor,

cu năvălirea maghiarilor și apoi a tătarilor) și, după ce constată întinderea umbrei Vienei asupra principatului, lângă modificările petrecute în raporturile dintre sași și români după ocuparea Transilvaniei de către Imperiul Habsburgic. „Zavistia măcelarilor” (comentată și de Adolf Armbruster, *op. cit.*, p. 271-273) reprezintă semnul deteriorării unor raporturi considerate „bune” cândva. Prestatori recunoscuți ai unor servicii eminente în materie de alimentație, în folosul comunității săsești, în vremuri dificile - „rebelia curuților”, molimele de ciumă din anii 1718 și 1756 („la vreme de nevoie”, când românii „iar au făcut folos cu carne la toți”; aici și mai departe citez după Em. E. Kretzulescu, *Codex Kretzulescu*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XI, 1910, partea I și a II-a, XII, 1911, partea I), măcelarii din Șchei s-au trezit și în 1765 („s-au sculat sașii măcelari și au mers la d-nul Brukental și cu multe daruri au făcut de au oprit pe măcelarii rumâni să nu mai tae carne de vită, numai de oae, fiind și Sfatul împotrivor rumânilor, zicând că nu pot sasii măcelari să trăiască dacă vor tăia și rumânii carne de vită”), și în 1776 („iar s-au sculat sasii măcelari și au mersu iar la Sibii la d-nu Brukental fiind Prezidens la Gubernie și au făcut și au oprit să nu mai facă rumânii nici un fealiu de carne. Și acum sânt de tot opriti”), aruncați într-un regim de vădită discriminare. Ingrăți - zice cu dreptate (o „dreptate” a românilor defavorizați) Duma („Pe urmă vor cunoaște toți binele ce au făcut rumânii măcelari, că iar poate Dumnezeu să trimită vr-o urgie asupra acestei cetăți, și iar vor căuta pe rumânii măcelari și atuncia va fi târziu...”) - și insubordonați (căci românii obținuseră, totuși, un „dicretum de la împărăție ca să fie slobozi să tae tot felii de carne ca și sasii”), veghind doar la conservarea privilegiilor (medievale!) ale breslei măcelarilor germani, conducătorii cetății Brașovului, abili în câștigarea unor poziții favorizante („au mers la Gubernium cu daruri sasii”), impun românilor (care, cu greutate, își defrișaseră niște suprafețe cultivabile în munți - „Iar rumânii de la Schiai neavând nici un loc de semănat, nici de fân, și având câte o vită, s-au muncit săracii de au tăiat pădure și tufe la Poiană și și-au făcut câte o țară de loc de fân pentru vitele lor” -, răpite și acelea) niște restricții care aduceau a embargo deschis: „Și de acolo au slabozit pe rumânii măcelari să tae numai carne de oae, și la două săptămâni carne de rămători, iar de vită nu”. „Dumnezeu va ști după aceasta cum va fi” - oftează cronicarul, lăsând desfășurările viitoare pe seama unei forțe ce-și lăsa îndeobște foarte greu deslușite intențiile.

„Răutatea” cu care „s-au pornit sasii asupra Schiailor” (Radu Duma), atitudine distrugătoare a bunei conviețuiri de odinioară, l-a preocupat și pe Dimitrie Eustatievici (cărturar cu multe deschideri, gramatician remarcabil între altele, născut cândva în prima parte a veacului al XVIII-lea, pe la 1730, poate, și mort în 1796) și el un bănuț „continuator” al lui Radu Tempea. Dimitrie Eustatievici, cel care - trimis de tatăl său, protopopul Eustatie Grid, a făcut

studii teologice la Kiev, mult mai exact în știrile pe care le reține, trece mult dincolo de „zavistia măcelarilor” și descrie o veritabilă ofensivă împotriva agenților economici ai românilor. Vינוvații sunt indicați fără dubii - „Sfatul” cetății, față de care Eustatievici nu mai arată considerația „plecată” manifestată de înaintași. Sașii brașoveni sunt din nou ingrăți („totu acel bine l-au uitat”) și, mânați de „mare pizmă” (pricină omenească), discreționari, dizolvă iresponsabili toate câștigurile unei conviețuiri onorabile (mă folosesc, pentru exemplificări, de Nicolae Iorga, *Însemnări de cronică ale clericilor din Scheii Brașovului*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, XII, 193): „[...] că acum pe măcelarii rumâni i-au opritu ca să nu mai tae carne de vită, ci numai carne de oae, și la aciasta cu mare greutate și cheltuială de i-au lăsat, măcar că măcelarii rumâni au avut slobozenie cu hrisev de la Sfatu ca să fie slobozi să tae totu fealiul de carne și, văzând măcelarii rumâni că i-au oprit, au cercat și la Curte la Beci și de acolo cică au dobândit miilă de la Împărăție, dându-le și directum (sic) să fie slobozi să tae tot fealiul de carne, iar Sfatul nici cum nu i-au lăsat. Oh, milostive Dumnezeuule, pân când vei răbda această fără-de-lege! Oschit de acești măcelari sânt săracii croitori și cojocari și alții, sânt prădați de nu sânt slobozi a lucra merșteșugul lor, iar cu dajdea sânt îngreuiati a plăti pentru meșterșug și alte greutăți. Numai fieștecine să socotească că unde nu iaste dragoste, nici milă dumnezăiască iaste, și unde iaste zavistie, pizmă și mândrie, acolo să încep toate răutățile, precum acum iaste la acestu oraș Bolgarseg, căci mai nainte vremi, aceste necuvioase lucruri nu au fostu care numai la anul 1750 s-au început și din zi în zi să mai înmulțescu”.

Om al tagmei clericale (a fost destui ani secretar episcopal), Dimitrie Eustatievici caută pricinile dereglărilor în absența virtuților ce lasă loc predominanței viciilor. Analiza lui este, însă, mereu la obiect. Se vede că era un spirit eminentemente pozitiv și că accepta sugestii din partea lecturilor făcute. Nu scapă din vedere - în cronică pe care a scris-o, se pare, între 1780 și 1782 - nenorocirile „naturale”, „ține minte” că „maghistratul” cetății „l-au pus la arestu în Casele Sfatului” pe Radu Tempea, face liste cu botezuri, cununii și înmormântări (dând astfel niște prețioase inventare demografice), îi înregistrează pe „juzii” care conduc Cetatea Brașovului. Etc. Mobilează, adică, mai consistent (cu știrj privindu-i pe voievozii români, dar și pe cei aflați în elitele Ardealului), istoria Bisericii Sfântul Nicolae din Șchei, pe care o urmărește între anii 1512 și 1785.

Către sfârșitul secolului al XVIII-lea un necunoscut a extras fragmente din cronicile amintite mai sus (i-a citit, adică, pe popa Vasile, pe Radu Tempea, pe Radu Duma și pe Dimitrie Eustatievici) și știri din acte administrative și a scris o altă istorie a românilor din Șchei. Strădania lui, fără pretenții de originalitate, trebuie consemnată (vezi N. N. Stătie, *Înștiințări. Câteva capitole din trecutul românilor din Șcheii Brașovului*, București, 1906).

188. Vartolomei Măzăreanu: „Istorie pentru sfânta mănăstire Putna” adică tot „mica istorie”

Cu Vartolomei Măzăreanu, călugăr învățat și scriitor productiv, „dascăl” faimos al vremii (după mărturia unui contemporan), „mădular” al Academiei Teologice din Kiev (urmasă a Colegiului Movilean) și „îndreptătoriu” al școlilor mănăstirești și domnești din Moldova, ne-am întâlnit deja și ne vom mai întâlni de câteva ori în această carte. A fost un eminent și harnic traducător (tălmăcind mai cu seamă din limbile ucraineană și rusă; filorusismul era atunci o atitudine destul de larg răspândită, mai cu seamă în rândurile unei „intelighenții” încrezătoare în intențiile „eliberatoare” ale imperiului creștin), exersându-se în genuri felurite. Confundat, uneori, fără temeii, cu Vartolomei Putneanu, Vartolomei Măzăreanu a tradus cărți bisericești - trei tomuri cu *Proloage* (vezi Cătălina Velculescu, *Cărți populare în cultura românească*, București, Editura Minerva, 1984, p. 75), *Leastvița lui Ioan Scărieșul, Rânduiala călugăririi, Panahidnic, Cazania lui Athanasie, episcopul Tverului, Învățătura preacuviosului părintelui nostru Dorotei, Viața preacuviosului Macarie Egipteanul, Catihisis în scurt pentru învățătura copiilor celor mici* - a copiat un „Limonariu” pe care l-a intitulat *Învățătură dulce sau Livadă înflorită*, a tălmăcit cărți de înțelepciune (*Ithica-ieropolitica, APOSTIGMATA ADECĂ CUVINTE FILOSOFEȘTI, Esopia*), calendare (unul „mare” pe 112 ani, și alte două tot de întinsă cuprindere), lucrări de istorie și altele. A transpus din slavonă în română *Letopisețul de la Putna* sub titlul *Letopiseț pentru domnii. Arătare în scurt pentru domnii Moldovii*.

A scris el însuși istorie, o istorie a instituției monahale care i-a stat cel mai aproape de suflet, mănăstirea Putna (lăcașul său de „postrig”) - *Istorie pentru Sfânta mănăstire Putna* (ms. nr. 496 B.A.R.), sau a adunat, în voluminoase „condici”, actele altor așezăminte mănăstirești: *Condica mănăstirii Solca* (cu o completare despre vodă Ștefan Tomșa, ctitorul) și *Condica mănăstirii Voroneț* (având un adaos despre domnia lui Ștefan cel Mare).

Sigur că Măzăreanu (cărui Aurora Ilieș, cunoscătoare consumată a cronicilor medievale, îi pune în seamă - am văzut - cronică tradițional atribuită lui Ioniță Canta și care a tradus cu siguranță un compendiu de cronici în rusește, la cererea autorităților de ocupație) era abilitat să se exerseze în discursul istoriografic. Pentru Ștefan cel Mare avea un adevărat cult. Putna era mănăstirea lui de „postrig”, adică lăcașul unde îmbrăcase rasa de călugăr. Într-o epistolă din 1774, Măzăreanu nota: „duhul strămoșilor [...] plutește aici preste toate lucrurile și faptele noastre [...] la Putna vechiului Ștefan voevod cel Mare, în mândra [lui] ctitorie” (vezi Petru Rezuș, *Vechea școală teologică de la Putna. O scrisoare inedită a lui Vartolomei Măzăreanu*, în „Altarul Banatului”, Caransebeș, II, 1445, nr. 3-4, p. 150-156). Scrie, ca urmare, o „istorie” a acestui lăcaș, un text de o factură aparte cu o „șintă” nu prea greu de deslușit.

Vartolomei Măzăreanu istorisește la început un „mit al ctitoririi” (păstrat, probabil, în tradiția obștii călugărești), potrivit căruia zidirea lăcașului s-a făcut din dumnezeiască însuflare. Într-una din legendele povestite de Neculce, în cea de-a III-a, alegerea locului zidirii și fixarea principalelor puncte ale ansamblului (pristolul din altar, poarta, clopotnița) se face printr-o competiție (tir cu arcul) cavalească și foarte laică. Unul dintre arcași (un copil de casă) s-a dovedit mai performant decât voievodul („Iar un copil din casă dzic să fi întrecut pe Ștefan-Vodă și să-i fi cădzut săgeata într-un delușel ce se cheamă Sion, ce este lângă mănăstire”). Nefericită superioritate, căci și-a pierdut capul. Stăpânitorul feudal avea drept de viață și de moarte: „Și este semn un stâlp de piatră” - continuă Neculce (care pune totuși la îndoială veridicitatea acestei tradiții: „Dar întru adevăr nu se știe, numai oamenii așa povestesc”). „Și dzic să-i fi tăiat capul acolo”.

În tradiția povestită de Măzăreanu (categoric una încheată în mediul monahal: „ni-au spus părinții” - zice cronicarul), într-un spațiu sacralizat prin traiul acolo al lui Daniil „Săhastrul” (isihastul consilier al lui Vodă), locul zidirii a fost „fixat” printr-un miracol: „[...] acestu părinte Daniilū, diasupra locului, unde iaste acmu zidită sfânta mănăstire Putna, de multe ori ar fi vădzutū mulțime de îngeri luminați, căutându-i, ținându în mâini făclii aprinse. De carea lucru acelu fericit părinte multū s-au miratū și, rugându-să lui Dumnedzău, ca să-i descopere de aciasta minune ce vădzusă, i s-au arătat îngerulū Domnului în videniia, dzicându-i: Bine să știi, că întru acelu locū unde ai vădzutū îngeri luminați, robul lui Dumnedzău Ștefanū voevoda, fără zăbavă, va să facă o sfântă mănăstire foarte iscusită, întru numele Preacuratei de Dumnedzău Născătoare și purure Fecioare Maria...”. „Videniia” s-a repetat, la rugăciunile sihastrului, și în prezența voievodului aflat în căutarea unui loc potrivit pentru a zidi un lăcaș întru gloria Maicii Domnului: „Și Dumnedzău au ascultat ruga robului și îndată în loculū acesta unde iaste acumū sfânta mănăstire Putna, s-au pogorătū mulțime de îngeri luminați, cu făclii aprinse prinū mâini, și cânta cântări dumnedzăești [...]. Și îndată au purcesū cu fericitulū Daniilū și viindū la acelu locū undea vădzusă pre sfinții îngeri, au însămnat loculū...”.

Semnificativ, hramul ales de Ștefan pentru mănăstirea sa era același cu cel dat de descălecătorul Dragoș bisericii ridicate de el la Volovăț. Gestul lui Dragoș fusese unul voievodal, monarhic, de început de dinastie, mai puțin semet (era o „benerică de lemnū”) decât acele „monumentum princeps” de la Pliska, Preslav sau Kiev, ridicate de țarii bulgari ori de cnejii ruși, dar purtător al aceluiași înțeles: așeza țara „întemeiată” în spațiul creștin și o punea sub protecția Fecioarei. Adunând în același loc cele două lăcașe și aruncând un arc semnificativ peste timp către epoca începuturilor, Ștefan cel Mare (în timpul căruia cronologia trecutelor domnii - paradigma voievodală - va fi reordonată

prin refacerea pietrelor tombale ale predecesorilor) a adus la Putna biserița de la Volovăț, căci - zice Măzăreanu - mănăstirea, „unul lucru mare ca acesta, în scurtă vreme nu să pută face”. Prezența biseriței în spațiul putnean l-a ajutat pe voievodul ingenios să obțină pentru ctitoria sa (bogat dăruită „cu multe odoară, și veșminte scumpe, și cu multe moșii”) „cinstea cea mai înaltă de câtă toate mănăstirile ce sântă în Moldova”. Convenind că antichitatea bisericii lui Dragoș, evocată de vodă ca argument, este incontestabilă, toți cei de față „s-au miratū de înălțata minte mării sale”.

„Întâmplările” petrecute cu mănăstirea de-a lungul vremurilor sunt, toate, niște nenorociri și au fost culese din tradițiile („Ni-au spusū unii dinū părinți...”, „Alți părinți ni-au spusū...”, „Ni-au mai spusū părinții...”) păstrate de generațiile de călugări. Memoria monahilor a fixat dezastrele - „Alți părinți ni-au spusū cumū că în vreme de răzmirēte, pre cândū stăpānisā leșii ținutulū Sucevii, s-au pustiitū aciastā mănăstire de totū, în cățva ani, câtū și fiiarāle sălășluia prin mănăstire...” sau „Alții dinū părinți ni-au spusū că trepezările cele mari de piatră li-au arsu căzaccii...” -, uitând însă amănuntele („iară de ce feliu de căzaci au fost, și în ce ani, nu să știia”) și aruncând peste toate un vāl al nebulosului temporal.

Suprema nenorocire mănăstirea a suferit-o din pricina „moscalilor”, care, plecând din Moldova (Măzăreanu știe anul: 1739), „au făcut rre (sic) stricāciune”, distrugând și lăcașul sacru, prādând „totū ci-au găsitū în turnū mai alesū averile boierilorū”. Acest jaf cumplit (memorabil, oricum) înfăptuit de niște armate creștine, comandate de feldmareșalul Munich, biruitorul de la Stānceni, a fost fixat pentru viitorime și de o inscripție într-un codice al mănăstirii: „Să să știe de când îmblā Felmarșal în Țara Moldovei și au prādāt și au robīt și multā stricāciune făcu, lāsāndu-ne Demnezeu pentru păcatele noastre... vleit.zsmi., mșta avgust.ei.dni”.

Restul „istoriei”, căm jumātate, se ocupă de faptele binecuvāntate ale celui ce a întrerupt această deteriorare (procesul părea ireversibil) și a redat mănăstirii veche strălucire. Eroul - căci Măzăreanu scrie acum un panegiric (acest discurs pare a fi fost țelul *Istoriei*) - este Iacov Putneanul, mitropolitul Moldovei, ridicat la înaltul cin dintre „postrijenții”. Putnei. Folosind banii din „milostenii” colectate cu sânguință sau sacrificând propriile venituri, mitropolitul a zidit, a acoperit, a zugrăvit, a împodobit, a înzestrat (cronicarul face o listă amănunțită a acestor binefaceri), continuându-și opera și după ce, în 1760, „de a sa bună voia s-au prostiț de scaunulū mitropoliei Moldovei” și s-au retras la Putna. Pomenirea acestor fapte va fi, evident, „vecinică”.

Însemnătatea *condicilor* alcătuite de Vartolomei Măzăreanu pentru Mănăstirile Voroneț și Solca (în cea de-a doua, autorul fiind o vreme egumen) o subliniază Mihail Kogălniceanu, în „Arhiva Românească” (ediția a II-a, tomul

I, Iași, 1860, p. 269), precizând că aceste colecții „deși în scurt, însă tot arată mai multe documenturi străvechi, care prin aceasta putându-se mai lesne găsi în original, ar răspândi o mare lumină asupra mai multor puncturi istorice”. Și extrasele pe care editorul le dă în continuare din *Condica Mănăstirii Solca* încearcă să fie convingătoare. Cu deosebire are această calitate, cred, contabilitatea finală - *Câți bani au dat ctitorul Ștefan Tomșa voevod pe fieștecare moșie*, un „rezumat” al generozității: „a. Pe satul Solca, o mie galbini și o cupă de argint, și satul Stănilești; v. Pe satul Botășana (de la munte, lângă Comănești), șapte sute galbini; g. Pe satul Căjvana, o mie de galbini; d. Pe satul Faraoanele (țânut. Bacău) două mii galbini; e. Pe satul Mihăileștii (țânut. Bacău) două sute taleri; dz. Pe nouă sălașe țigani, patru sute galbini”.

La sfârșitul fiecăreia dintre cele două *condici* pe care le-a scris și în care a adunat zestrea în hrisoave a celor două lăcașe (în condica Solcăi - arată autorul - „s-au scris toate odoarele numitei mănăstiri, cele noue și cele vechi. Așijdere s-au scris catastih de toate scrisorile numitei mănăstiri, cele vechi și cele noue, și câți țigani sânt acum”), Vartolomei a așezat și *viețile* „în scurt” ale ctitorilor (le-a publicat Simion Florea Marian: *Domnia lui Ștefan cel Mare și Ștefan Tomșa*, Suceava, 1904): *Domnie lui Ștefan Voievod cel Viteaz, ctitorul Mănăstirii Voronețului și a altor multe sfinte mănăstiri și biserici și Arătare pentru Ștefan Tomșa voevoda, domnul Țării Moldovii, ctitorul Sfintei Mănăstiri Solcăi din ce părinții este, și cum au încăput domn, și cum au domnit...* (cu știri „scoase” în 1772, din „litopisățul Țării Moldovii” al lui Miron Costin).

„Predică” („Ați auzit, o, prea iubiților frați...”) sau „cuvânt de pomenire” pentru Vodă Tomșa pare a fi „adaosul” din *Condica Mănăstirii Solca* (titlul dat de Măzăreanu este: *Condica Sfintei Mănăstiri Solcăi, care s-au scris în prea luminatele zile a prea blagocestivii însuși stăpânitoarii mării Doamnei noastre Imperatriții Ecaterinii Aleksievunii a toată Rosia și a diadohului ei binecredinciosului Domn și mare Kneaz Pavel Petrovici, fiind mitropolit țerii Prea Sfinția sa K. K. Gavriil și episcop Rădăușului Prea Sfinția Sa K. K. Dositeu*; fragmente din text a publicat Mihail Kogălniceanu în „Arhiva Românească”, ed. cit. supra, tomul I, p. 272-274), autorul brodând, sprijinit pe „sf. prooroc și împărat David” și pe „proorocul Solomon” în preajma unei teze mereu actuale: „Faptele cele bune care sânt spre mântuirea sufletului”. Un voievod sângeros - ne spun cronicile - își află absolvirea și accesul la cele veșnice, zidind („nu și-au cruțat cheltuiala”) întru slava lui Dumnezeu. Și-a deschis drumul spre mântuire, „măcar că au vărsat atâta sânge”, aducându-și la timp aminte de „vecinicile munci” și sacrificând „bogăția” (semn vădit al „deșertăciunii” lumești) pentru a obține „desfătarea cea plină de bucurie a împărăției ceriului”.

Cu formulări din omiliile lui Ioan Gură de Aur, Măzăreanu încearcă să-și dezmeticească lectorii în legătură cu caracterul perisabil al alcătuirilor

lumești, să-i facă să ia aminte la sosirea ineluctabilă a sfârșitului și să pregătească acel sfârșit fugind de ispitele unui „diavol” mult prea atractiv („noi ascultăm pre diavolul și facem faptele lui, iar poroncile lui Dumnezeu le călcăm”):

„Să socotim, fraților, și aceasta: Oare unde sânt acum Doamnele și fetele lui și toată familia cea înaltă a lui? Unde este cealaltă bogăție a lui? Unde este cinstea și toată slava lui? Doamnele și fetele și toate rudeniile lui au murit. Bogăția lui cea multă au luat-o turcii. Cinstea și slava lui cea lumească, ca și a altor domni, împărați și bogați, toate s-au trecut și ca când nici ar fi fost. Și iată că s-au împlinit cuvântul proorocului Solomon că: toate sânt deșertăciuni deșertărilor, toate sânt trecătoare, toate sânt umbră și vis, și numai faptele cele bune ale sufletului petrec în veac”.

Rugăciunea finală - o mică izbândă a „smeritului și mult păcătosului Vartolomei, arhimandrit” - este înălțată nu doar spre iertarea păcatelor (multe ale) ctitorului, ci parcă pentru obținerea unei absolviri generale: „Ce, o, prea milostive Doamne, nu te îndura, ce cruță zidirea ta! Trimete razile prea Sfântului tău Duh întru inimile noastre, ca să arză toate păcatele noastre și să îndrepteze vieța noastră cea ticăloasă spre calea pocăinții. Rugămu-te, prea milostive Doamne, din toată osârdia noastră ca, după mila ta cea negrăită, să ierți păcatele robului tău ctitorului acestii sfinte mănăstiri, Ștefan Tomșe vovoda, a Doamnelor, a fiilor și a toată rudeniea lor. Așază sufletele lor, și a noastre, și a tuturor pravoslavnicilor creștini în sinurile lui Avraam, Isaac și lui Iacov, ca toți aice și acolo să proslăvim prea lăudat numele tău, a Tatălui și a Fiiului și a prea Sfântului tău Duh, acum și pururea și în vecii vecilor. Amin”.

În *Condica Voroneșului*, la sfârșit, se află într-adevăr o povestire a *domniei* lui Ștefan cel Mare, compilată de Măzăreanu după cronici, după Ureche cu deosebire (dar poate și după izvoare leșești, cercetate din când în când spre confruntare). În inamicalele raporturi dintre Moldova și Polonia, Ștefan cel Mare (al cărui jurământ de la Colomeia nu este trecut cu vederea: „Ștefan Vvod au giurat craiului cum că toată Moldova va fi cu credință către craiul leșesc...”), activ, viteaz și „neliniștit” („și când vre alții să trăiască cu odihnă, el aceea o socotia spre pagubă”), pare a deține o superioritate pe care uneori textele istoriografiei polone o trec cu vederea:

„Ștefan Vovoda, vrând să-și răsplătească și să întoarcă păgubirea Moldovii de la craiul leșesc la al doilea an, numai cât s-au făcut primăvară, ș-au luat oaste, având întru agiutori turci și tătari, s-au dus în Țara Leșască, au prădat Podolea toată și partea rusască, iară de acolo la Lvov, și până la apa Visla în tot locul au prădat. Mare frică au venit asupra Țării Leșăști, că nimeni nu puté să-i ste în potrivă, ci fiește carele era gata să fugă. 100.000 de ruși și de alte neamuri au luat robi, și de tot felul de dobitoace multă mulțime au adus în Moldova. Și așa fără de nici o împiedicare, ci cu bună norocire s-au întors în Moldova și au venit în scaunul său în Suceava”.

Represaliile, plănuite de regele Ioan Albert („Albert craiul leșăsc n-au putut suferi atâta păgubire, pradă și robire ce-au făcut Ștefan Vvod în Țara Leșăscă...”), s-au transformat într-un dezastru pentru invadatori: „Iară Ștefan Vvod cu oștile au venit asupra numitului craiu, și cu agiutorii lui Dumnezeu au biruit pre leși, și cu rușine s-au întors în Țara Leșăscă”.

„Necrologul”, faimos, făcut de Ureche, cu semnele unei naturi alertate de pierderea ireparabilă, este decupat de Măzăreanu și „risipit” în câteva pasaje (subliniind jalea țării, arhimandritul „uită” semnificativ sanctificarea). Ureche (infinit superior) este de recunoscut, însă, peste tot:

„Numitul Ștefan Vvod n-au fost mare în stat, dară iute, mănios și grabnic a vărsa sânge nevinovat”.

Ori:

„Ștefan Voevoda de multe ori (fiind la mese mari), pre mulți oameni și fără de nici o giudecată i-au dat morții. Dar cu toate aceste era cu mintea întreagă, și știa cum își va purta trebile. Iară la războaie unde era mai greu, atunci el întru același ceas mergea acolo, și da mână de agiutoriu, însuși el cu capul lui, și acolo unde nime nu gândia, iară el îndată venia, și pentru aceea rar s-au întâmplat ca să nu fie el biruitor. Și măcar că altă dată era și biruit, iar el nădejdea sa niciodată n-au pierdut-o. Știa că el au căzut gios, însă el să silia să să sue deasupra biruitorului...”

ALTE FELURI DE ISTORIE

189. „Exerciții”

O curiozitate: „cronicile murale”

În două biserici românești - biserica Sf. Gheorghe din Suceava (fostă catedrală mitropolitană) și biserica Mănăstirii Bucovăț din Oltenia - se află două „inscripții” de mare întindere, care se depart de canonul textelor adăpostite, de regulă, de zidirile de cult. Nu sunt adică nici inscripții ctitoricești (care se incizau pe plăci de piatră sau se scriau cu vopsea) și nici epigrafe funerare (săpate, în mod obișnuit, pe lespezile tombale). Textele cu pricina nu „anunță” ci „povestesc”. Li s-a zis din această pricină *cronici murale* (cea din Oltenia fiind chiar înălțată la statutul de mic document istoriografic muntenesc, în limba slavonă, din veacul al XVI-lea).

Compunerea din Moldova, pictată cu litere de aur pe peretele de sud al naosului (a fost publicată întâi de E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p. 134, doar textul slavon, și reeditată, cu traducere românească, de P. P. Panaitescu, în *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI...*, București, Editura Academiei, 1959, p. 162-163), istorisește câteva evenimente importante din timpul domniei lui Petru Șchiopul: repararea bisericii (gest ctitoricesc) și mutarea acolo a moaștelor Sfântului Ioan cel Nou, nașterea - în anul 1584 - a lui Ștefan, fiul lui Petru și confirmarea în scaun a voevodului („prinesoșq emu skiptro ot carě Tureckago” - i-au adus lui steagul de la împăratul turcesc) și ungerea sa ca domn: „...i pomaza sě na gospodstvo rkoqo pčosvęstennago oțica našego kyr Georgia Moviloviča mitropolita vūsei zemli Moldavskoi” (a fost uns la domnie cu mâna preasfințitului nostru chir Gheorghe Movilă, mitropolit a toată Țara Moldovei).

Mult mai amplu, textul de la Mănăstirea Bucovăț (Coșuna), pictat deasupra imaginilor ctitoricești ale lui Alexandru Mircea, Petru Șchiopul și Miloș (a fost publicat de trei ori: Dr. D. Bălașa, *Inscripții de la biserica Mănăstirii Coșuna din Dolj*, în „Oltenia”, I, 1940, p. 117-178; Stoica Nicolaescu, *Un prețios fragment de cronică pe pereții Mănăstirii Coșuna din Dolj*, în „Răsăritul”, 1941, nr. 12; P. P. Panaitescu, în *Cronicile slavo-române...*, ed. cit. supra, p. 194-196; vezi și Ecaterina Cincheza-Buculei, *Nouveaux feuilletés dans la chronique murale de Bucovăț*, în „Revue roumaine de l'histoire”, XXVIII, 1989, nr. 4, p. 465-476), este și mult mai ambițios. Are,

într-adevăr, aerul unei consemnări cu caracter istoriografic (știri despre Alexandru al II-lea Mircea, domn al Țării Românești între anii 1568 și 1577 și despre cei apropiați lui). Mai mult decât atât, scris în cea mai mare parte la persoana I, în timp ce „redactorul” se afla pe tron (căci zice undeva textul: „Acum când se scrie anii 7082[1574]”), documentul seamănă a *autobiografie* voievodală, semnele „majestății” fiind prezente peste tot. Încă de la primele cuvinte:

„Ot roždenie *gospodstva-mi* [subl. mea - D.H.M.], ot bitia letom.zlzi. i rodih se u sred vel post...” (De la nașterea domniei mele, de la Facere anii 7037 [1529] și m-am născut la mijlocul postului mare...).

„Autorul” socoate demne de a fi fixate pentru posteritate și nefericitele aventuri ale celor trei frați („Și de când a murit răposatul Petrașco vodă [Pătrașcu cel Bun (1554-1557) - *nota mea*, D.H.M.], domnia mea și frații domniei mele am fost în Țarigrad închiși și în temniță, până ce a ieșit răposatul Petru voievod [Petru cel Tânăr (1559-1568) - *nota mea*, D.H.M.] din Țara Românească și când am stat domnia mea domn a toată Țara Românească”), dar și izbânda lor deplină, răsplată divină negreșit: „Iar din vremea când a dăruit Domnul Dumnezeu cu domnia pe Io Alexandru voievod cu Țara Românească, iar milostivirea sa a scos pe frații săi din temniță, pe Miloș vodă și pe Petru vodă. Iar până la acea vreme au tot fost în temniță, de când a murit răposatul Petrașco vodă. În acel an când Dumnezeu a dăruit domnia domniei mele, lui Alexandru voievod, a fost cursul anilor 7076 (1568). Și după aceea au trecut puțini ani și Domnul Dumnezeu a dăruit pe Io Petru voievod cu domnia în Țara Moldovei. Și cinstitul meu împărat l-a trimis în țară să domenască. Iar Ioan vodă [Ioan vodă cel Cumplit - *nota mea*, D.H.M.] nu a vrut să iasă din Țara Moldovei, după cum i-a poruncit cinstitul împărat să vie la Poartă. Iar Petru voievod, el a ridicat oști și a omorât pe Ioan voievod și i-a tăiat capul. Și a cucerit Petru voievod cu sabia și a luat toată Țara Moldovei”.

„Cronica” celebrează prin urmare un triumf major, absolut - așa zice. Alexandru al II-lea Mircea domnea în Țara Românească, Petru Șchiopul stăpâna în Moldova. Doar Miloș vodă a rămas „voievodul” care nu a domnit niciodată.

Nu s-a băgat de seamă până acum că aceste două „cronici murale” au fost poruncite de cei doi frați care ajung să stăpânească, concomitent, Țara Românească și Moldova, *unindu-le dinastic* (potrivit codului mental al vremii). Cele două documente reprezintă, cred, secvențe ale unui program monarhic deja bine conturat, subordonat ideii constituirii unei noi dinastii românești, cea a *Mihneștilor*, nouă, orgolioasă, „regală” după „înrudirea” cu Corvinii, grăbită să producă argumentele unei necesare legitimări (între ele „mitul dinastic” al „corbului cu inelul”, dar și patronajul cultural, dătător de strălucire; să nu uităm că Petru Șchiopul va pune să i se tălmăcească o *Cronologia biblică* și va vrea să

facă din Azarie cronicarul său de curte, iar Alexandru al II-lea Mircea este bănuït a fi poruncit adunarea întâiului corpus de cronici muntenești în veacul al XVI-lea). Un urmaș al lor, Radu Mihnea (Radu „cel Mare” pentru Miron Costin), își va zice Corvin și va iscăli scrisorile externe cu formula „Radu Mihnea Corvin, din mila lui Dumnezeu domn și voievod al țărilor Moldovei și Valahiei”. Câțiva istorici importanți - Xenopol, Iorga și C. C. Giurescu, între ei - au confirmat adevărul acestei „uniri”, căci, șezând pe tronul Moldovei, Radu Mihnea îndruma, de fapt, și treburile de dincolo de Milcov, unde domnea fiul său, Alexandru Coconul. De altfel, pe o ripidă de la Mănăstirea Radu Vodă, sub tabloul familiei (care îl înfățișă, alături de Doamna Arghira și de Alexandru), Radu Mihnea pusese să fie încrustate, într-o alăturare încărcată de semnificații, stemele Țării Românești și Moldovei.

Cred că nici autorul cronicii murale de la Mănăstirea Bucovăț nu se gândea la altceva.

O Cronologie biblică „continuată”

Pe o foaie de hârtie păstrată între actele lui Petru Șchiopul, domn al Moldovei în două rânduri (1574-1579 și 1582-1591), se află un *tabel cronologic* în românește, pe care Vodă l-a primit, se pare, de la Ghedeon, episcop de Rădăuți. Nicolae Iorga a publicat această cronologie (în *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. XI, publicat de N. Iorga, București, 1900, p. 197 și IV), atribuind-o lui Teodosie Barbovschi, un călugăr de la Pobrata, care a făcut o excepțională carieră ecleziastică, ajungând episcop de Rădăuți și mitropolit al Moldovei. Cum Teodosie a fost și preceptor al lui Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul, Iorga era înclinat să vadă în această compunere un instrument didactic. Numai că - observă Ion Gheție și Al. Mareș (în *Originile scrisului în limba română*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1985, p. 407) - în 1587 sau 1588, când a fost copiat tabelul, Ștefan avea doar trei sau patru ani și cu greu poate fi instalat în postura de elev.

Cronologia - păstrată multă vreme la B.A.R., sub cota CCC/2, ajunsă apoi la Arhivele Statului din București - a fost reeditată, prin reproducere fotografică, în volumul *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea* (București, Editura Academiei, 1979, p. 162 și 396). O ultimă - până acum - tipărire a textului a dat G. Mihăilă, în Mihail Moxa, *Cronica universală*, București, Editura Minerva, 1989, p. 28-31.

Dacă problema celui care a copiat cronologia (persoană care poate să fi fost una și aceeași cu traducătorul textului), un meșteșugar desăvârșit, după cum atestă semiunzionale elegante ale manuscrisului, își așteaptă încă rezolvarea (în absența unor date convingătoare, I. Gheție și Al. Mareș - *op. cit.*).

p. 408 - sunt de părere că prescrierea poate fi pusă pe seama cuiva din cercul cultural al episcopului Ghedeon), în privința originalului de pe care s-a tradus lucrurile par a fi clare. Izvodul prim l-a reprezentat o elaborare sârbescă - ultima personalitate până la care sunt socotiți anii de la Adam fiind regele sârb Ștefan Dušan, cel care a domnit între anii 1331 și 1355: „De la Adam până la Ștefan, împăratul sârbesc, 6856”. Originalul a fost deci, sârbesc. Mai aproape de adevăr mi se pare a fi fost Nicolae Iorga, potrivit căruia cronologia făcută pentru Petru Șchiopul (pe versoul foii voievodul a scris două nume: *Adam* și *Ghidion*) respectă „un tipic bizantino-sârbesc”. Editând textul, G. Mihăilă a dovedit fără putință de tăgadă și utilizarea unui text sârbesc, dar și „amestecul” consistent al componentei bizantine.

Asemenea cronologii - s-a spus (I. Gheție-Al. Mareș, *op. cit.*, p. 406-407) - „au circulat în mediile culturale ale slavilor, consemnând, de obicei, evenimente și personalități istorice mai însemnate, de la «zidirea lumii» și până la un eveniment sau personalitate marcantă din istoria unui anumit popor”. Erau compuneri foarte răspândite în literatura europeană medievală (vezi Philippe Ariès, *Timput istoriei*, p. 108). În cazul de față, cel așezat, cronologic, într-o serie ilustră este regele sârb Ștefan Dušan (anii fiind calculați după computul alexandrin). Traducătorul român a ținut să aducă șirul „la zi” (folosind însă era bizantină) și a adăugat - informându-ne, prețios, asupra momentului traducerii: „De la Stefan până acum 240. De toț fac de la Adam 7096”.

Începând „scripturistic” -

„De la Adam până la potop 2262 ani. De la Adam până la Avram 3332”, instituind apoi și alte „reper” (tot atâtea „puncte de control”) prin măsurarea timpului (fără să-l uite însă pe protopărintele omenirii) - „De la Avram până au ieșit jidovii den Eghipet 505”, „iară de la Adam până atunce 3837” -, cronologia face loc și personalităților laice, demne - probabil - de o verigă într-o paradigmă a gloriei: „Alexandru Machidon”, Constantin cel Mare („De la învierea lu Hs până la Constantin împărat 285”, „Iară de la Adam până la Constantin 5843”), „Lăv împărat (Leon al VI-lea Sophos), feciorul lu Vasilie Machidon”, în fine, Ștefan, „împăratul sârbesc”.

Nu zic că nu e cu putință ca asemenea tabele cronologice să fi avut drept țel și consemnarea apariției în „istorie” a unui personaj aspirant la nemurire. Și atunci „seria” era construită, ca și în cazul nostru, prin apelul la un cronograf în care astfel de date (datări) apăreau de regulă. Dar socot că nu trebuie să dăm la o parte dintre intențiile care au generat astfel de calcule și pe cea care încorporează dorința de a stăpâni (de a cunoaște, deci) *timputul*, cursul lui, al *timputului biblic*, în primul rând, un timp a cărui „istoricitate” nu era în nici un chip pusă la îndoială. Se numără cu sutele lucrările în care învățații Bisericii, dar nu numai ei, au încercat să stabilească o *dată* pentru facerea lumii

(3928 î. Hr. - Beroalde, John Lightfoot, David Parens; 3951 î. Hr. - Cornelius a Lapide din Liège; 3963 î. Hr. - Carion; 3967 î. Hr. - William Perkins; 3983 î. Hr. - Charles de Bovelles, Denis Pétan; 3992 î. Hr. - Kepler; 3996 î. Hr. - Van Helmont, cel atât de apreciat de Cantemir; 4000 î. Hr. - Luther; 4051 î. Hr. - Jean de Sponde - am citat după Jean Delumeau, *Grădina desfătărilor. O istorie a Paradisului*, București, Editura Humanitas, [1997], p. 161), ajungând la calcule complicate și pline de rafinament. Multă știință s-a consumat pentru fixarea, pe zile și ore, a momentelor semnificative ale Facerii, pentru socotirea intervalului scurs între crearea lui Adam și cea a Evei, pentru precizarea răstimpului ce a trecut de la zămislirea Evei și până la izgonirea din Paradis (vezi Jean Delumeau, *op. cit.*, p. 152-161). Și-au avut locul lor și estimările aplecate asupra duratei, și acestea deosebindu-se în funcție de textul veterotestamentar așezat la temelia cercetărilor (căci, se știe, versiunea ebraică a *Vechiului Testament* situează Facerea în anul 3760 î. Hr., în vreme ce *Septuaginta* grecească vorbește de anul 5200 î. Hr.). Socotelile acestea vizau și împărțirea istoriei (o „istorie” fatalmente datată). O astfel de divizare, ce-și aduna argumentele de la prorocul Ilie, segmenta timpul în trei: două mii de ani întru Facere și arătarea Legii, două mii de ani între Lege și Mesia și încă două mii de ani între Mesia și sfârșitul lumii. Fericitul Augustin și, după el, Isidor din Sevilla și Venerabilul Beda împărțeau timpul în șase secvențe: de la Adam până la Noe, de la Noe („potopul” este reper cronologic și în tabelul lui Petru Șchiopul) până la Avraam (și el prezent în textul românesc), de la Avraam până la David, de la David până la robia babiloniană, de la robie până la întruparea lui Hristos, de la nașterea lui Hristos până la Judecata de Apoi (după Jean Delumeau, *op. cit.*, p. 160).

Cronologia pe care am comentat-o mai sus face să ajungă un răsunset al acestor preocupări și în cultura românească.

190. Antim - scriitorul dispus să experimenteze. Picto-literatura

În 1709 (la un an după ce părăsise episcopia din Râmnicu Vâlcea, întrucât Theodosie Veștemeanu îl lăsase urmaș prin „diată” în jilțul mitropolitan al Ungrovlahiei), Antim Ivireanul îi dedica lui vodă Constantin Brâncoveanu o carte pe cât de interesantă, pe atât de insolită (nu doar în spațiul nostru literar) - *Chipurile Vechiului și Noului Testament, adecă obrazele oamenilor celor vestiți ce să află în Sfinta Scriptură în Biblie și în Evanghelie și adunare pre scurt istoriilor celor ce s-au făcut pre vremea lor...*, unică reprezentantă, din câte știu, în literatura românească, a unei „specii” pe care Barocul o redescoperise în depozitele generoase ale medievalității, specie cunoscută îndeobște sub numele de *ikon* sau *imago*.

„Cronograf ilustrat" i-au zis cercetătorii acestei compuneri singulare, în care textul însoțește și „explică" (dar nu în exclusivitate) un complicat aparat de imagini (mai mult de 500) ce încearcă o „istorie în chipuri" a lumii vechi având drept „ax" genealogia lui Iisus Hristos. Mai aproape de specificitatea „generică" a propriei alcătuirii, Ivireanul o denumește - în *prefața-dedicație* către Constantin Brâncoveanu (un splendid panegiric ce prenumără virtuțile patronului) - „rodoslovie de la Adam pînă la Hristos". Înainte de a apuca drumul străinătății (cartea lui Antim a fost descoperită la Kiev de Ștefan Berechet; acesta o semnala în 1920 și îi consacră apoi, în 1928, un studiu ceva mai întins), „rodoslovie" fusese copiată, pe la mijlocul veacului al XVIII-lea, de popa Flor, dascăl de carte slavonă la Biserica Sf. Gheorghe din București. Această copie (în care popa Flor - ambițios în a urma originalul, dar neizbutind mari performanțe artistice - lasă la o parte fila de titlu, ce cuprindea și stihurile inaugurale, și dedicația către Brâncoveanu, și pune în loc o istorisire asupra facerii lumii), păstrată azi la Biblioteca Academiei Române, fondul de *Suluri* nr. 7, i-a servit drept model, în 1847, unui anume C. Petrescu, zugrav, care a prescris (vădind destulă pricepere în desen) încă o dată remarcabila alcătuire antimiană. Editarea cărții lui Antim Ivireanul s-a petrecut abia în vremurile noastre și ea se datorează celui care a trudit ani mulți spre aducerea la lumină a întregii moșteniri literare a marelui mitropolit, adică lui Gabriel Ștrempel. Publicării din 1966 (în „Romanoslavica", XIII, p. 309-355), unde editorul adaugă textului, conservat azi la Biblioteca Academiei de Științe a Ucrainei, un cuprinzător studiu și facsimile) i-a urmat includerea originalului „cronograf" în volumul de *Opere*, apărut la Editura Minerva, în 1972 (p. 239-321).

„Multe și despărțite sânt faptele și sfârșiturile a cugetului celui mulțemitor" - scria Antim în prefața-dedicație către cel pe care îl socotea „coroană a tuturor domnilor" și „râvnitor fierbinte" al tuturor „oamenilor mari și minunați, proroci, dreپți și împărați", asupra cărora urma a stăruii în carte - „prin mijlocul cărora să adeverează fără de prepus, cum că rămân întru neuitarea celor ce li s-au făcut binele".

Spuneam că predosloviea către Constantin Brâncoveanu este un encomion, asemănător numeroaselor discursuri produse în epocă de cărturarii români și greci din preajma Curții. Începându-și elogiul chiar din stihurile ce „prezintă" cartea („Prealuminatul Constandin din viță Basarabă, / Stăpânul Țării Rumânești, mulți ani să aibă, / Care la sine adună florile bunătății / Și cu credință defaimă căile strămbătății"), Antim - beneficiar al magnanimității Brâncoveanului - disertează în jurul temei grațitudinii („mulțemita cea adevărată carea să face din inima cea călduroasă prin cuvânt"), în cazul de față o recunoștință concretizată („oarecare daruri mici") ca reacție la generozitatea voievodală. Sunt, firește, convocate toate „figurile" ce puteau condensa lauda, între ele comparațiile edificatoare, dar și surprinzătoare prin noutate

referențială („ca alt Pariv indianesc, carele cu puteria lui cea trăgătoare trage la sine toate materiile, sau ca alt izvor din Scotusa ce închiagă toate vasăle cele stricate”) ori obligatoria enumerare a virtuților („bunătățile”) celui elogiat: „Și cu adevărat ești tot cu totul un chip însuflețit asemenea fără de nici o despărțire cu acei minunați și vestiți ce mai sus s-au zis, atrăgând și adunând de pre la toți bunătățile cele mai de treabă și mai mari: însă de la unul cucernicia, de la altul credința cea fierbinte și râvna cea dumnezeiască, de la altul iubirea de streini, de la altul blândetele, de la altul îndelungă răbdarea și nerăutatea, de la altul milostivirea și iubirea de săraci și de la alții alte bunătăți, carele sânt cunoscute și adevărate că le ai măria ta, iar mai vârtos și mai ales de la dulcele meu Iisus, smereniia cea de margine; că decât te-au mărit Dumnezeu și te-au înălțat în cinste și în stăpânire, cu atâta mai vârtos te smerești cu duhul”.

Excluzând - consecință logică a absenței dovezilor - existența unui model, a unei alcătuirii pe care Antim să o fi copiat sau urmat și admitând paternitatea mitropolitului asupra *textului* (statutul lui în șirul compunerilor antimiene originale trebuie să fie, categoric, altul), cercetătorii au formulat, firesc, problema izvoarelor utilizate pentru realizarea acestei opere neobișnuite. Sugestii pentru complicata structură grafică compusă din cele 503 portrete în medalion și de schițele și desenele cuprinse în „carte” ar fi putut oferi tema „Arborele lui Iesei”, familiară programelor iconografice din Bucovina și de la Athos (absentă însă în ansamblurile din Țara Românească). Dar, doar sugestii (și acestea de admis numai în faza configurării intențiilor), întrucât ambițiosul „complex de chipuri” (fără egal în vechea miniaturistică românească), desenat de o mână sigură, ce nu respingea reprezentările senzuale și nici înrăuirile apusene, mai ales pe cele furnizate de barocul german și italian (aliindu-le frecvent cu interpretări particulare), depășește considerabil cadrul fixat de zisa temă. Chiar dacă autorul desenelor nu a fost Antim, ci un zugrav profesionist (a fost evocat un popă Nicola; scrib și iluminator de texte atestat), acesta a lucrat sub ochiul atent al mitropolitului, dând făptură ramificatei structuri concepută de acela și respectând ideea consultării unor surse variate. La f. 6 v, de pildă, arca lui Noe este imaginată în două maniere, potrivit descrierilor lăsate, pe de o parte, de Beda Venerabilul și de Strabon și, pe de altă parte, de Fericitul Augustin. Legendele însoțitoare trimit exact: „Aceasta este însemnarea lui Vid și a lui Stravon, gheografilor”; „Aceasta iaste însemnarea lui Avgustin”.

Biblia n-a constituit singurul izvor folosit de Antim pentru elaborarea sa, un text cursiv, personal, cu destule performanțe, lesne de observat în planul narațiunii și mai ales în cel al reducăiei epice, căci, în circumstanțele impuse de cronologia pictată, povestirea trebuia să „retranscrie” lapidar legende uneori de mare întindere. Gabriel Ștrempel a dovedit peremptoriu că Antim s-a slujit de *cărți de istorie* ale unor scriitori din vechime (pe unii îi și menționează), că a cercetat *cronografe* și că a apelat, în fine, și la alte izvoare, cum ar fi *istorisirile*

apocrife. Chiar la început, într-o *Povestire pre scurt pentru zidirea lui Adam* (în cuprinsul căreia sunt pomeniți unii dintre autorii la care Antim recurge constant: „istoricul Filon” [Philon], „Stravon istoricul”, „Iosip istoricul” [Josephus Flavius]), își face loc legenda apocrifă despre lemnul crucii. Deși Antim-teologul nu acordă credit informațiilor colportate de această legendă, Antim-scriitorul o introduce totuși în text, căci neîndoielnic aducea culoare: „Pre acest Sith zic unii, cum că l-au trimis Adam când s-au bolnăvit, să meargă în Raiu să-i aducă din lemnul vieții, dară nu i s-au dat voie, ci numai i-au dat îngerul lemn de finic. Și când s-au întors înapoi au găsit pre Adam mort și au sădit lemnul acela la mormântul lui Adam, de spre cap, carele s-au făcut copaci mare. Și după aceia, zic istoriile, să-l fie pus Solomon la lucrul curților lui ce au făcut, pre carele zic să se fie răstignit și Hristos. (Iară eu nu o țiu să fie aceasta adevărată.)” Și astfel de exemple ar mai putea fi date.

Chipurile Vechiului și Noului Testament îl arată pe Ivirean a fi fost un mare consumator de literatură istorică. Cronografele, acele compendii grecești care relatau evenimentele „de la facerea lumii...”, începuseră a fi traduse în românește. Facilitate suplimentară, de altfel, căci accesul lui Antim la cuprinsul acestor cărți în înelișul lor lingvistic originar era neîngrădit. Știrile preluate din aceste depozite vor intra firesc în povestirea istoriei biblice, construind răsfrângeri spre lumea elină și spre cea romană, instituindu-se uneori în paragrafe de sine stătătoare, oferind alteori doar completări ce lărgeau orizontul scrutat, înviorând și diversificând o istorisire ce refuza închiderea și „specializarea”. Astfel, la f. 10 aflăm că în vremea lui Avimeleh și a lui Iair, grecii cei vechi realizau două achiziții culturale semnificative: „În vremea acestuia s-au făcut, de Palamid, slovele elinilor” (alcătuitoarii alfabetelor l-au interesat cu deosebire pe Antim; ceva mai sus în text îl indicase pe Enoh drept inventator al celui dintâi sistem grafic; la fel, nu-l uită pe Carmentie, cel care „a izvodit slove latinilor”) și „În vremea aceasta s-au izvodit danțul în Elada”. Vor fi semnalate evenimente importante ținând de istoria științei („Pre vremea aceasta s-au rânduit de elini numărul anilor, care să chiamă Olimbias”) ori de istoria politică (Antim comunică, de pildă, fundarea Romei la „leat 4459”, urmările primului triumvirat sau domnia lui Octavianus Augustus, prilej cu care este inserată și prezicerea Sibilei privind nașterea lui Hristos), corespondențe cronologice mai însemnate (despre Priamos care „împărăția la Troada” în timpul lui Thola, adică la „leat 3959”) sau prezențe remarcabile aparținătoare de trecutul cultural (aflăm astfel că la „leat 4832” „învăța Aristotel la Platon, filosoful” și că, douazeci și ceva de ani mai târziu, la „leat 4858”, „era dascalii Dimosten și Aristotel”).

Scriind acest „cronograf ilustrat”, Antim a avut, cred, ambiția să dea mult mai mult decât o istorie condensată a lumii vechi. Sper să nu greșesc afirmând că mitropolitul n-a fost departe de gândul elaborării unui soi de

enciclopedie, a unui compendiu consacrat figurilor importante (căci îl vedem refuzând prezentări de o oarecare întindere personajelor lipsite de prestații notabile; insignifianții sunt expediați prin formulări de tipul „Iair au avut feciori 32 și n-au făcut nici un lucru vrednic de povestire” sau „Acest Ermiadis n-au făcut nimic vrednic de povestire cu Iudeii”) și evenimentelor majore. Sigur că selecția îi era impusă de specificul lucrării. Disponibilitățile scriitorului pot fi izolate prin cercetarea evantaiului informațiilor pe care înțelege să le facă accesibile cititorului și în tâlcuirile pe care el le propune acestor informații, transformându-le în narațiune. Povestirea Ivireanului poate lua forma relatării concise, atentă doar la elementele fundamentale (spre exemplu: „După potop s-au început patru împărății: despre răsărit împărăția asirianilor, întru care au împărățit Vil; despre apus împărăția sihimeilor, întru care au împărățit întâi Eghialie; despre miazănoapte împărăția schithilor, întru care au împărățit Darie; despre miazăzi împărăția eghiptenilor, întru care au împărățit Menefta...”), după cum se poate restrânge la dimensiunile notației succinte ori deveni discurs amplu. Lectura „coloanelor” pe care este dispus textul produce interesante efecte de interferență, pe care cred că autorul nu le-a ignorat. După cum, la fel, voit și-a „încărcat” scrierea cu secvențe de subtilă hermeneutică (numele îl atrag în chip special, el oprindu-se adesea spre a dezvălui semnificațiile unui inventar onomastic exotic pentru cititorul român), de critică istorică (cu materiale furnizate de compararea izvoarelor) ori de pură „informare” științifică”. Antim (care nu uită într-un loc să amendeze pretențiile de astronomi consumați emise de chaldeeni) pare a fi un familiar al teoriilor privind măsurarea timpului. Atent la cronologia afișată de propriul text (nu o dată el semnalează nepotriviri între numărul anilor promovat de Scriptură și datările operate de istorici), scriitorul își îngăduie rafinări prilejuite de câte o afirmație ce i se pare potrivită pentru comentarii. Iată o asemenea afirmație: „Stravon gheograful zice cum că în anul în care au grăit Dumnezeu către Noe tot într-aceiași au început și corabiia și o au sfârșit și au și intrat într-însa”. Și comentariul savant al mitropolitului în marginea unei chestiuni de astronomie (opinia lui Strabon devine astfel pretext pentru un excurs surprinzător doar pentru cel ce nu cunoaște digresiunile similare din *Didahii*): „Cade-să a ști că anul iaste în doao feliuri: iaste anul soarelui, carele în 12 luni își face călătoria sa, și acestui an urmăm noi, și iaste și anul lunii, carele cu 12 încunjurături ale ei, își vine la locul său. Însă anul lunii iaste mai mic cu 11 zile, decât al soarelui. Iară de vei vrea să faci și anul luminii întocma cu al soarelui, cele 11 zile ce au rămas din micșorarea anului ce am zis mai sus, le adaogi la începutul crugului celui dintâi al luminii; și așa, cu acest mijloc, iaste amânduror luminilor anul tot întocma. Drept aceia, de vreme ce la 27 zile a lunii a dooa au intrat Noe în corabie, iarăși într-aceiași zi, împlinindu-se anul soarelui, au eșit...” (f. 5, col. II).

Chipurile Vechiului și Noului Testament par a aduce în literatura românească un alt Antim. Este într-adevăr nouă această ipostază a autorului de „picto-literatură”, dar, cercetată cu atenție, ea se arată a fi perfect complementară „aparițiilor” definite de celelalte scrieri. Lângă capacitatea de a-și asuma o tradiție spre a o preforma în substanță (ca în *Didahii*) ori doar ca alcătuire exterioară (precum în *Sfătuirile creștine politice*, compunere parenetică pe care o scrie în versuri grecești), Antim Ivireanul așază acum puțința de a inova integral, de a „proiecta”, într-un duh care plutea în epocă (dar nu-și găsisse materializări în această parte a Europei), o „specie” plasabilă în acel spațiu al mișcărilor proteice - prin excelență baroc - al combinațiilor dintre arte, al prefacerilor, al întrepătrunderilor spectaculoase.

LUÂND CA PRETEXT ISTORIA

191. „Cuvintele”

Legende despre Vlad Țepeș sau cum se construiește o imagine negativă

În cele ce urmează va fi vorba mai puțin despre Vlad Țepeș, voievodul român (a domnit între 1456 și 1462 și apoi în 1476) căruia i-a fost dat să devină celebru (cred că, în momentul de față, este - de departe - românul cel mai faimos) nu pentru ceea ce ar fi meritat - adică faptele lui de arme în combaterea unui inamic teribil al creștinătății și al civilizației europene, fapte istoric controlabile -, ci în cadrul unui context care l-a transformat într-un personaj terifiant, atroce, prototip - astăzi - al vampirului dătător de spaimă și aducător de moarte. Va fi vorba mai puțin despre acel individ al cărui supranume de familie - căci *Drăculea* (< *Dracula*) însemna „fiul Dracului”, iar *Dracul* a fost tatăl său, tot un Vlad (fiu al lui Mircea cel Bătrân și domn al Țării Românești în două rânduri: 1436-1442 și 1443-1447), membru al Ordinului *Dragonului*, ușor de transformat, în onomastica populară, în *Dracul* (Vasile Bogrea socotea „numele în chestie” „ca epitet satiric sau ca simplu nume ca oricare altul”; Grigore Nandriș considera forma *Dracula* ca fiind un genitiv slavon de la *Dracul*) - a produs încă din vremea ce a succedat existenței lui fizice și până astăzi fiori și spaimă. Nu pe acest mare luptător - care a pustiit Peninsula Balcanică și l-a înfrânt pe Mehmet al II-lea, nimeni altul decât El Fatâh, cel ce făcuse ca Bizanțul să dispară -, nu pe acest mare căpitan al creștinătății aș vrea să-l examinez, ci o parte a mecanismelor care l-au „născut” pe *Dracula* și l-au trimis în uitare pe Vlad Țepeș.

Este în afara oricărei îndoieli că Vlad, fiul lui Vlad Dracul (unii cronicari turci îi ziceau *Dracul-oglu*) și nepot al lui Mircea cel Bătrân, coborâtor adică din vechea dinastie a Basarabilor, a fost un stăpânitor aspru. Demersurile sale, întreprinse pentru întărirea autorității domnești, își pot atrage - în urma unei cercetări distanțate - calificative dintr-o serie în care cuvinte precum „violent”, „crud”, „sanguinar” figurează. Nu discut acum justificările

politice (într-o politică internă și externă) ce ar putea fi luate în seamă. Predilecția pentru un anumit fel de pedepsire (care venea din Orient, dar pe care Herodot o atesta la popoarele „barbare” și care a „funcționat” în întreaga Europă; austriecii mai foloseau tragerea în țepă și în veacul al XVIII-lea, rezervând-o mamelor pruncuigașe) a adversarilor (și aceștia nu erau puțini) i-a atras și supranumele pe care tradiția, cea orală, l-a reținut (și turcii îi ziceau *Kazikli*, adică Țepeș). Din această tradiție vine, cu siguranță, acea *unică legendă* despre Vlad Țepeș pe care o înregistrează vechile compilații de letopisețe, altfel extrem de parcimonioase cu voievodul în chestiune. Este vorba de „zidirea cetății Poienari”:

Letopisețul Cantacuzinesc (ediția M. Gregorian, Minerva, BPT, 1984, vol. I, p. 81) *Istoriile domnilor Țării Rumânești* (aceeași ediție, vol. II, p. 21)

„Vlad-vodă Țepeș. Acesta au făcut cetatea de la Poienari și au făcut sfânta mănăstire ot Sneagov. Mai făcut-au un lucru cu orășanii den Târgoviște, pentru o vină mare ce au fost făcut unui frate al Vladului-vodă. Când au fost în ziua Paștilor, fiind toți orășanii la ospete, iar cei tineri la hore, așa fără veste pre toți i-au cuprins. Deci câți au fost oameni mari, bătrâni, pre toți i-au înțepat de au ocolit cu ei tot târgul, iar câți au fost tineri cu nevestele lor și cu fete mari, așa cum au fost împodobiți în ziua Paștilor, pre toți i-au dus la Poienari, de au lucrat la cetate, până s-au spart toate hainele dupre ei și au rămas toți dezvăscuți în pieile goale. Pentru aceia i-au scos nume Țepeluș. Domnit-au ani 15”.

„După moartea Mircii-vodă, au luat domnia Vlad-vodă, carele s-au poroclit Țepeș. Acesta au făcut mănăstirea Sneagovul și cetatea de la Poienari. Făcut-au târgoviștenilor mare pedeapsă, pentru o vină ce avusese, că făcuse unui frate al Vladului-vodă un necaz. Pentru acéia au trimis slujitori și, în zioa dă Paște lovindu-i, au prinsu și pe bărbați și pă mueri, și feciorii, și fetele, împodobiți fiind, i-au dus la cetatea Poienarii, de au lucrat până li s-au spart hainele”.

În *Letopisețul Cantacuzinesc* acesta este tot capitolul rezervat lui Vlad Țepeș. În *Istoriile...* (text elaborat, ne amintim, de un cunoscător al cronografelor bizantine) relatarea continuă cu venirea pe tron a lui Murad al II-lea, moartea lui Manuil Paleolog și înscăunarea lui Ioan, fiul aceluia, și cu expedițiile sultanului Murad în Ardeal (când „au prădat mai mult ținutul Brașovului, dă 2 ori, și au luat cu dânsul pre județul de la Brașov cu pângarii”). Relatarea din *Letopisețul Cantacuzinesc* ne lasă să înțelegem pentru ce „i-au scos nume Țepeluș” lui Vlad voievod. Cealaltă uită... Oricum, amândouă textele (care, evident, reproduc o sursă comună) subliniază că voievodul, purtându-se atât de

aspru, *sanționa o culpă*. Izvoarele în chestiune tac, dar se știe că acea „vină mare” sau „necazul” făcut de locuitorii Târgoviștei fratelui lui Vlad nu fusese altceva decâtuciderea prin îngroparea de viu...

Reale sunt și raporturile neamicale dintre Vlad Țepeș (locuitor multă vreme al orașului Sighișoara) și unele comunități săsești din Transilvania. Au fost și conflicte (știri există), au fost însă și relații economice fructuoase. Registrele acelorăși orașe săsești arată că legăturile comerciale erau, totuși, înfloritoare. Istoria ne mai spune că negustorii sași au fost cei care i-au cerut insistent regelui Matei Corvin să-l întemnițeze pe Vlad la Buda...

Ce se întâmplă, însă, în acea „literatură”, tot mai amplă și mai diversificată sub specie, care începe să se scrie către sfârșitul veacului al XV-lea despre Dracula, o literatură ce are ca puncte de iradiere nu numai centrele săsești din Ardeal (pentru povestirile germane) și curtea regelui Matei Corvin (pentru povestirile slave), ci și „autori mobili”, purtători - se zice - ai unor informații și impresii culese la față locului?

Cred că - și reiau aici o ipoteză pe care am expus-o mai sus, când am comentat *Cronica moldo-germană* - că este nevoie să facem anumite distincții. Fără a diminua deloc capacitatea de generare literară pe care l-a putut avea impactul negativ al unor conflicte armate, cu o violență implicită, în mediile săsești (una dintre sursele prezentării „în negru”); sunt de părere că în alcătuirea povestirilor germane despre Vlad Țepeș s-au amestecat și niște mecanisme pendinte de un anumit *canon literar* (temei pe care le-am denumit „estetice”). Acest „canon” dispunea de o codificare finită și se afla într-o relație bine stabilită cu sensibilitatea și cu gustul literar al unor „consumatori” subordonați mental câtorva comandamente. În negrul *absolut* în care este zugrăvit Țepeș și transformat în Dracula se află evident multă antipatie (ură, chiar), dar mai există și altceva...

Mai întâi, însă, puțină istorie literară și chiar puțină istorie.

Cartea (sau cărțile?) cuprinzând povestirile germane despre Vlad Țepeș a fost, categoric, una de succes. Ea ocupă câteva poziții în seria ilustră a incunabulelor, adică a tipăriturilor apărute până la sfârșitul secolului al XV-lea.

Prima ediție datată este din 1488 și a apărut, îngrijită fiind de Marcus Ayrer la Nürnberg. Este de crezut că această tipăritură i-a pus la lucru pe ceilalți tipografi și cărțile au apărut cu o frecvență remarcabilă: Leipzig - 1493, Bamberg - 1491, Augsburg - 1494, Nürnberg - 1449, Strassburg - 1500. Din același veac al XV-lea, dar nu dinainte de anul 1488, pare a fi și o altă ediție nedată, pe care J. Chr. Engel o reproducea în 1804 (în *Geschichte der Moldau und Walachey*, vol. I, Halle, 1804, p. 76-80). Șirul tipăririlor (care cuprinde patrusprezece ediții; dacă le socotim și pe cele care nu poartă o dată) va continua și în secolul al XVI-lea: Nürnberg - 1515 și 1521, Augsburg - 1530

(pentru întreaga listă vezi Radu Florescu - Raymond Mc Nally, *Dracula. A Biography of Vlad the Impaler* [1431-1476], Hawthorn Books, Inc., New York, 1973, p. 218-220). Dacă adăugăm și versiunile multiplicare prin copiere (unele cu o circulație evident anterioară tipăriturilor) obținem aventura (interesantă din punct de vedere literar, căci nu puține au fost modificările operate de la o versiune la alta), una dintre cele mai „cerute” cărți ale Evului Mediu occidental.

Nu doar un inamic al sașilor transilvăneni crește din anecdotele germane despre Vlad Țepeș, ci un inamic al umanității, un tiran sângeros cu o ineputabilă imaginație în privința chinurii și uciderii. Cercetătorii din vremea noastră (vezi, de pildă, Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș-Dracula*, ediția a II-a revăzută, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 234 și urm.) sunt înclinați a-i da dreptate lui Ioan Bogdan care, editând în 1896 copia găsită la Mănăstirea elvețiană St. Gall (ms. nr. 806), era de părere că protograful acestei culegeri de „anecdote” a fost scris de un sas din Brașov ori din Sibiu (*Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, București, Editura Socec, 1896, p. 89). Prima redactare trebuie să fi avut loc - crede Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 243 și urm., argumentându-și opinia - înainte de 1462, întrucât din războiul cu turcii povestirile nemțești nu fixează decât începutul acestui conflict, varianta de la Mănăstirea St. Gall (publicată și de Grigore C. Conduratu, *Michael Beheims, „Gedicht über der Woiwoden Wlad II Drakul”*, București, 1903, p. 101-105; la p. 105-118 sunt editate și trei tipărituri despre Dracula) „neștiind” nimic despre prinderea lui Țepeș de către unguri. Amplificări și completări ale acestui prim nucleu - în duhul, puternic fabulatoriu și deformativ, al prezentării spăimoase a *tiranului* care nu uită niciodată, după lupte, să-i chinuie și să-i ucidă și pe prizonieri - se vor produce apoi în toată jumătatea a doua a veacului al XV-lea. O funcție importantă în propulsarea către Apus a acestei „imagini negative” pare să fi jucat curtea lui Matei Corvin, unde isprăvile militare ale lui Vlad erau privite cu un ochi inamic (ce să mai vorbim de sprijin!) și gelos. Șerban Papacostea, cel care a pus în lumină, acum câteva decenii, un izvor plin de semnificații în legătură cu Vlad Țepeș - este vorba de *Historia de bellis Gothorum* a lui Niccolò de Modrussa - era chiar de părere că „apariția primelor înregistrări scrise ale acestor povestiri a fost nu un act de creație literară gratuită, ci un instrument de propagandă în mâna regelui Ungariei” (*Cu privire la geneza și răspândirea povestirilor scrise despre faptele lui Vlad Țepeș*, în „Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 159-167). (S-a ajuns de aici la presupunerea că tocmai anturajul unui Matei Corvin ostil ar fi redactat, în latină întâi, pe baza informațiilor primite de la sași, „prototipul” povestirilor despre Vlad Țepeș; vezi Matei Cazacu, *A propos du récit russe „Skazanie o Drakulě vovodě”*, în „Cahiers du Monde russe et soviétique” XV, 1974, nr. 3-4, p. 286.) Să ne întoarcem, însă, îndrumați de Șerban Papacostea,

de al cărui studiu mă folosesc pentru exemplificări, în preajma lui Niccolò de Modruşa, cel care - trimis de papa Pius al II-lea - străbătea prin anul 1462 părţile estice ale Europei căutând aderenţi la proiectul papal de cruciadă. Iată ce a auzit legatul papal *din gura regelui* despre Vlad Ţepeş (un Ţepeş prizonier atunci în Ungaria; Modruşa chiar spune: „L-am văzut captiv, pe când îndeplineam funcţia de legat al papei pe lângă regele hunilor”), de la un Matei Corvin care încerca să-şi justifice în faţa Europei pasivitatea, lipsa de reacţie în sprijinirea românului pentru care fusese finanţat de Vatican şi de Veneţia (citatul care urmează mă scuteşte să rezum „anecdotele” săseşti, înregistrate fiind succint mai toate „ororile” lui Dracula; el lămureşte şi sorgintea informaţiilor despre Ţepeş pe care papa Pius al II-lea le va consemna în *Comentariile* sale) şi arestarea, eliminarea de pe scena politică, a „tiranului celui rău”: „Povestea regele, confirmat fiind de secretarii care asistau la descriere, că patruzeci de mii de oameni de ambele sexe şi vârste diferite, care aparţineau facţiunii potrivnice, au fost cu puţin timp înainte ucişi din porunca acestuia [a lui Vlad Ţepeş] prin cele mai rafinate suplicii. Pe unii i-a ucis frângându-i sub roţile carelor, pe alţii despuiaţi, jupuindu-le pielea până la măruntaie, pe alţii aşezaţi în ţepe şi fripţi pe cărbuni încinşi puşi sub ei, pe alţii străpungându-i prin cap, prin piept, prin ombilic sau, ceea ce e josnic chiar şi numai de povestit, prin şezut şi prin mijlocul măruntaielor până sus în gură; şi pentru ca nici o formă de cruzime să nu lipsească, împlânta în ambii săni ai mamelor ţepe şi înfîgea în acestea pe copiii lor; în sfârşit, pe toţi îi ucidea prin alte chipuri, cât se poate de cumplite, torturându-i mai înainte cu felurite cazne, pe care cruzimea atroce a celui mai groaznic tiran a putut să le nascocoască”.

E limpede că avem de-a face cu o bine pusă la punct „campanie de defăimare”, e limpede - zice Ştefan Andreescu mai departe (*op. cit.*, p. 248) - că „Buda a impulsionat hotărâtor în 1462-1463 legenda negativă asupra lui «Dracula» spre centrul şi apusul Europei, îndeplinind - din motive politice - funcţia de centru de iradiere a povestirilor despre «monstruozităţile» pe care, chipurile, le-ar fi comis”.

Textele care ar fi putut „salva” în bună măsură imaginea lui Vlad Ţepeş, reprezentând părerea excelentă despre voievodul român (radical contrarie celei pe care au pus-o pe hârtie saşii) în spaţiul în care inamicul creştinătăţii se exercita plener, adică în Peninsula Balcanică şi la nord de Dunăre, în Valahia, au fost predestinate - datorită învelişului lingvistic sub care s-au adăpostit şi scăzutelor putinţe ale susţinerii în circulaţie (deşi spaţiul ce ar fi putut fi „acoperit” era apreciabil) - unei răspândiri restrânse. Compunerea aceasta scrisă în slavonă - *Skazanie o Drakulě voevodě* - şi care nu poate fi socotită nici „cronică” despre Vlad Ţepeş (cum considera Barbu T. Câmpina - vezi *Bibliografia* acestui paragraf), nici „biografie” a voievodului (opinie a lui P. P. Panaitescu, care chiar intitulează capitolul respectiv din *Cronici*

slavoromâne... Viața lui Vlad Țepeș), căci criteriul cronologic nu este luat în seamă și nici consemnarea datelor fundamentale ale „vieții”, redactată - de un ortodox, se vede limpede - în același secol al XV-lea, cam spre sfârșitul lui (iată notificarea finală din manuscrisul descoperit la Mănăstirea rusească Kirillo-Beozersk: „În anul 6994 [=1486], februarie 13, s-a scris mai întâi; apoi în anul 6998 [=1490], ianuarie 28, am transcris a doua oară eu, păcătosul Efrosin”), face într-adevăr un oficiu compensatoriu, oferind și o *image pozitivă* (deși unele referiri la „excese” nu lipsesc) a voievodului. Avem de-a face tot cu o culegere de „anecdote” (în care, la început mai cu seamă, relatarea faptului istoricește confirmat face loc și ficțiunii, ultimele întâmplări sunt adunate evident în urma unui efort de informare), nouăsprezece cu totul, în fața cărora un soi de *prefață* (scrisă poate, de copistul Efrosin, un slav, oricum un „neromân”, căci face deosebirea între „limba românească” și „a noastră”) îl înștiințează pe cititor că „Dracula” înseamnă „diavol”. Textele (asemuite - pe bună dreptate - de Ștefan Andreescu [*op. cit.*, p. 229-231] cu *Cuvintele* lui Ion Neculce și introduse astfel, firesc, în „inventarul ideilor literare” românești; adaug că astfel de „cuvinte”, legende cristalizate, extrase dintr-o generoasă „memorie” a tradiției se găsesc în multe dintre cronicile românești) care sunt ordonate în *Skazanie...* au fost scrise înainte de 1486 (vezi mai sus) și categoric după anul 1476, căci moartea lui Țepeș este pomenită în două dintre legende (XV și XVIII).

În înțelegerea autorului acestor „anecdote” (cine va fi fost el?), Vlad Țepeș este un cavaler al crucii, un luptător împotriva primejdiei păgâne. El este un brav, dispus să facă sacrificiul suprem („Cine vrea să se gândească la moarte - le spune el ostașilor înaintea unei bătălii - acela să nu meargă cu mine, ci să rămână aci!”), îi înnobilează (ii face „viteji”) pe cei curajoși și îi detestă, în chipul său, pe lași (pe cei care aveau răni în spate îi aștepta țeapa și condamnarea: „Tu nu ești bărbat, ci femeie”), este un învingător. În fața lui tremură cei de a căror frică tremura Europa. După războiul din 1462, sultanul „a plecat înapoi cu mare rușine; a pierdut oștire nenumărată. El nu a îndrăznit să mai meargă împotriva lui” Vlad Țepeș. Imaginea combatantului curajos împotriva forțelor otomane este cea construită de lumea creștină ortodoxă din Balcani (o „image a speranței” totodată), cu ecouri în operele istoricilor creștini (la Laonikos Chalkokondyles, de pildă) și de lumea românească. Este o imagine alcătuită imediat după 1462, moment al mării cutezante, și păstrată de „amintirea” populară. Autorul face din acest viteaz și un „mare stăpânitor”, care se considera egalul, lipsit de complexe, al altor „mari stăpânitori” de pe continent. El îi pedepsește pe cei ce nu-i acordă considerația cuvenită (solii turci) sau nu știu să se poarte ca în prezența unui „mare stăpânitor”. Orgolii s-ar zice? Poate, dar nu numai atât. Ci și o limpede conștiință a propriei puteri, a mării autorități domnești (domnul putea oferi viața sau moartea), o conștiință a

propriei însemnătăți, una oricum peotriva celei a regelui Ungariei. Îi va spune, deci, solului aceluia: „Tu într-adevăr poți să umbli în solie de la stăpânitorii cei mari la alți mari stăpânitori, pentru că ești învățat de stăpânitorul tău cum să vorbești cu stăpânitorii cei mari". Acest monarh este generos (pe solul evocat mai înainte „l-a cinstit foarte mult și, umplându-l cu daruri, i-a dat drumul"), drept (o dreptate aspră uneori), judecata lui, întemeiată pe înțelepciune (atribut al unui „mare stăpânitor"), pedepsea abaterile de la normă de orice fel („Și așa de mult ura răul în țara sa, că dacă săvârșea cineva vreun rău, fie hoție sau tâlhărie sau vreo minciună sau nedreptate, acela nu era chip să rămână viu. Fie că era boier mare, sau preot ori călugăr, sau om de rând, ba chiar dacă cineva ar fi avut mare bogăție, nu putea să se răscumpere de la moarte"). În această prezentare - constată Ștefan Andreescu (*op. cit.*, p. 219 și urm.) - „acuzățiile aduse [...] personajului, cum ar fi de pildă cele privitoare la cruzimea lui [Țepeș] uneori excesivă" nu lipsesc (opinia autorului fiind „pe alocuri ostilă" lui Vlad Țepeș), notele dominante sunt, însă, cele pozitive, propuse de acel „curent de opinie favorabil persoanei domnului Țării Românești, răspândit pe toată aria sud-estului Europei în ultimele decenii ale secolului al XV-lea" (*Op. cit.*, p. 220).

Protograful din 1468 al povestirilor slave despre Vlad Țepeș s-a pierdut. Savanții au la îndemână doar prescrieri. Pe temeiul lor este greu de formulat niște încheieri definitive cu privire la limba/redacția în care a fost scris acel protograf. A fost ea o slavonă de redacție rusă și atunci ipoteza unui autor rus, familiar curții regale de la Buda (cum a fost acel diplomat Kurițan, propus - fără nici un argument susținător - de A. H. Vostokov, acceptat cândva de Ioan Bogdan, iar acum în urmă de Matei Cazacu), devine credibilă (și la fel înregistrarea compunerii numite *Skazanie* între produsele literaturii ruse vechi)? Sau a fost slavona de redacție medio-bulgară, multă vreme utilizată în spațiul românesc, rusificată treptat pe parcursul copierii textului și atunci supoziția care evocă un autor român (fie el și din nordul Transilvaniei, mânduitor al acelei „slave carpatice" de care vorbea regretatul profesor Pandele Olteanu), probabil din Transilvania, câștigă un spor de stimă (și poate furniza un oarece suport „românismelor semantice" descoperite în slavona textului: *poklisar, siromah, pristav, vitjaz, hraniti, capa, birev* etc.). Profesorul G. Mihăilă, unul dintre numeroșii filologi care au examinat această chestiune, a ajuns la o concluzie „omenească": „Practic vorbind, așa cum e pusă problema de către susținătorii textului primordial de redacție românească (în slavonă), ea este de nerezolvat" (în *Studiul introductiv* la Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, București, Editura Academiei, 1968, p. 65-66).

Și atunci? Atunci nu ne rămâne decât să enumerăm iarăși și iarăși ipotezele. O transcriu și pe cea mai nouă (fiindcă mi-a plăcut - aș putea zice chiar că m-a convins - argumentarea), a lui Ștefan Andreescu. Pentru acest

cercetător (avizat cunoscător al chestiunii), care izolează în anecdotele I-XIII „nucleul originar al tradițiilor populare despre Vlad Țepeș” și vede în Țara Românească și în zona (ortodoxă) din imediata ei vecinătate, adică Ardealul românesc, spațiul de producere și iradiere ale principalelor linii directoare ale imaginii pozitive, „redactarea versiunii slave a *Povestirii*... s-a încheiat la 13 februarie 1468 în Transilvania, autorul fiind un român, probabil un cleric - preot sau călugăr - ortodox” (*Op. cit.*, p. 226).

Rămâne întrebarea - în cazul că admitem un autor român - privind numeroasele „momente de ostilitate” la adresa lui Țepeș, prezente totuși în aceste anecdote. Dar parcă numai această întrebare stăruie încă?

N-am nici o îndoială că narațiunile săsești, în care erau descrise „grozăviile” înfăptuite de oștirile lui Vlad Țepeș, au fost scrise și cu un ochi îndreptat către Apus. Spre un Apus unde o astfel de literatură, ce transporta istorisiri de spaimă, cutremurătoare, era gustată, era cerută, un Apus care încerca să nu izoleze spațiile care nașteau frica (multe: *noaptea* ce interzice luarea în posesie prin văz și trimite între oameni alcătuirii misterioase, *viitorul* înfricoșător prin imposibilitatea cunoașterii lui - deși astrologii și specialiștii în divinație nu stăteau degeaba -, *marea* cu neputință de stăpânit, *trecutul* oricând în stare să se resuscite prin „emisari” suprafirești, *străinul*, periculos mai cu seamă fiindcă nu era înțeles) și pe cei care o promovau: evreii, idolatrii, turcii, femeia (sigur că femeia cu puteri malefice), sanguinarul, vampirul în fine. Lui Vlad Țepeș, producător de frică, întruchipare spăimoasă, izvor nesecat de nesiguranță. îi stă bine în ultimele două ipostaze. Același Apus le-a pus scriitorilor la dispoziție câteva „rețete” confirmate: porniri spre vampirism, cruzime, o capacitate teribilă de a născoci torturi, chinuri și modalități de ucidere. Prin multiplicare, *imaginea negativă*, astfel conturată, și-a procurat un „viitor” egal, se pare, cu nemurirea.

Pe palierul „literaturii” lucrurile sunt ceva mai nuanțate și mai complicate. La o analiză mai atentă pot fi identificate clișee cu destule atestări până în secolul al XV-lea, utilizate în funcție de context și de informațiile de care dispuneau autorii. În anecdota care povestește despre pedepsirea ambasadiorilor lipsiți de respect, în povestirile germane, solii sunt când *italieni*, când *spanioli*, când *francezi* (prezențe strănii măcar la curtea de la Târgoviște) în vreme ce versiunea slavă îi arată a fi fost (ceva mai credibil) *turci*.

„Odată au venit la dânsul solii de la împăratul turcesc. Când au intrat la dânsul și s-au închinat după obiceiul lor, iar turbanele lor nu le-au scos din cap, el i-a întrebat: «De ce faceți așa? Veniți la un mare stăpânitor și-mi faceți o astfel de rușine?» Ei au răspuns: «Astfel de obicei are stăpânul nostru și țara noastră». El le-a spus: «Și eu vreau să întăresc legea voastră să o țineți cu tărie». Și a poruncit să le întepenească turbanele pe cap cu un cui mic de fier... ”.

„Închiderea săracilor" pare a fi chiar în întregime un „subiect" occidental așezat în sistemul adevotelor germane și agreat și de autorul/autorii versiunii slave (care, ca și în alte locuri, încearcă o mică dramatizare). Demersul era străin unui Răsărit ortodox ce conserva încă în raporturile cu „excentricii" (săraci, bolnavi, infirmi, nebuni) o dialectică a umilinței. Occidentul analiza deja această relație în cadrul binomului „ordine-dezordine" și, ca urmare, acești „marginali" vor fi sancționați. Nebunii, purtători ai unei boli până nu demult „sfinte", vor fi izolați. Săracii, infirmii - la fel.

Gestul lui Vlad Țepeș, povestit de a II-a anecdotă slavă, se supune unui scenariu apusean:

„Odată a trimis poruncă prin toată țara lui ca cine este bătrân și neputincios sau vătămat cu ceva sau sărac, orb sau șchiop, toți să vie la dânsul. Și s-a adunat o nenumărată mulțime de săraci și de vagabonzi la dânsul, așteptând de la el mare milă. El a poruncit să-i adune pe toți într-o casă mare, pregătită pentru aceasta, și a poruncit să le dea să mănânce și să bea deajuns. Ei deci mâncau și se veseleau. El însuși a venit la dânsii și le-a spus: «Ce mai doriți?» Ei toți au răspuns: «Știe Domnul Dumnezeu, să dea și Măria-ta după cum te va învăța Dumnezeu». El le-a spus: «Vreți să vă fac fără grijă pe această lume și să nu fiți nimănuui povară?» Așteptau de la el ceva mare și toți au spus: « Vrem, stăpâne». El a poruncit să se închidă casa și să-i dea foc și toți au ars acolo..."

Cele spuse mai sus reprezintă, repet, o ipoteză (ca și în cazul *Cronicii moldo-germane*).

Spre o „literatură de delectare"

Așezându-și lucrarea de istorie în continuarea operei predecesorilor și lăsând literaturii române cea mai izbutită - sub raportul izbânzii artistice - secvență din impresionanta serie a letopisețelor moldovenești, Ion Neculce a simțit nevoia să-i „adnoteze" pe înaintași, producând o „istorie paralelă" alcătuită din cele 42 de povestiri (alte două legende adăugate corpusului de Gabriel Ștrempel în ediția din 1982 nu au fost validate de alți cercetători, dar ele, aceste „apocrife", sunt martori ai succesului de care s-a bucurat culegerea), adunate sub titlul *O samă de cuvinte (... ce sânt auzite din om în om, de oameni vechi și bătrâni, și în létopisășu nu sânt scrise, ce s-au scris aicea, după domniia lui Ștefăniță-Vodă, înaintea domniii Dabijii-Vodă. Deci cine va ceti și le va crede, bine va fi, iară cine nu le va crede, iară va fi bine; cine precum îi va fi voia așia va face)* și așezate în fruntea letopisețului. Compunând acest „compendiu" sui-generis, Neculce îi conferă un statut felurit de cel al cronicii. În vreme ce rezultatele eforturilor sale de istoric trebuiau să aibă un rost

pilduitor, „învățător” („Rugăm pre dumneavoastră, iubiți cetitori tineri, să luați sama aceștii scrisori, de s-ar tâmpla vrodată să mai vie niște lucruri ca aceste în țara noastră, să vă știți chivernisi...”), urmând a fi consultate cu întreaga confiență pe care o inspiră un demers înfăptuit în spiritul unei mereu proclamate obiectivități, povestirile din *O samă de cuvinte* („anecdote” le-a zis Kogălniceanu, primul lor editor), și ele negreșit pilduitoare (dar având și alte rosturi), au totuși un sâmbure pe care autorul nu se încumetă (cu două excepții: legendele etiologice despre Dumbrava Roșie și neamul Movilă) să-l declare autentic. Meditația asupra lor, în urma lecturii, devine astfel facultativă, chiar parcurgerea lor este lăsată la buna voie a cititorului, căci - zice Neculce în *Predoslovie* (compunere pe care Nicolae Manolescu o află „lungă și nesărată”) - „cine va vrea să le criadă, bine va fi, iar cine nu le va crede, iară bine va fi; cine cum îi va fi voia, așa va face”.

Altfel spus, cele 42 (44 - într-un inventar extins de Gabriel Ștrempel cu argumente care n-au putut convinge pe toată lumea) de legende țin nu de *istorie*, ci de *literatură*. O distincție deosebit de semnificativă.

În logica auctorială, afișata circumspecție a lui Neculce pare a descinde din aburul ce învăluie proveniența subiectelor, culese - zice el - din fondul lipsit de certificări precise al tradițiilor nescrise: „ce sântu audzite din om în om, de oameni vechi și bătrâni, și în létopisăfu nu sânt scrise”. Suspicioși, savanții n-au crezut fără rezerve declarația cu privire la absența izvoarelor scrise - valabilă și pentru compunerea letopisețului - și rezultatele acestei „neîncredere” (în știrile conservate în depozitele oralității) ne arată că teza ce făcea din Neculce un „povestitor”, genial - e drept, dar complet ignorant în privința adstratului cultural și de informare istorică (ba chiar foarte reticent în fața unui „scriptural” universalist, preferând o solidă instalare, mental comodă, într-un autohtonism folcloric) trebuie, dacă nu părăsită, măcar amendată substanțial.

Sigur că unele dintre subiectele în jurul cărora își brodează *povestirile-cuvinte* proveneau din tradițiile nescrise, Neculce fiind singurul cronicar ce a făcut din culegerea acestor informații aflate în depozitele „colective” o preocupare declarată. Altele le-a aflat, însă, în izvoarele (nu puține) ce i-au stat la îndemână. Corespondențele evidente dintre unele legende neculciene și relatările despre aceleași evenimente cuprinse în felurite scrieri istorice - și aș aminti aici doar *Cronica moldo-germană*, letopisețul lui Ureche sau interpolările făcute de Simion Dascălul (pe care îl pomenește, de altfel, și Neculce, alături de Eustratie logofătul și de Misail Călugăru) la cronica aceleia ori *Cronica muntenească a Bălenilor* - dau alte dimensiuni posibilităților de informare de care a dispus autorul.

Țesându-și istorisirile în jurul unui personaj real ori în marginea unei întâmplări (ce putea fi rod al ficțiunii), Neculce a ales, în multe situații (zic „în multe”, pentru că unele subiecte nu au - în banalitatea lor - nimic „legendar”),

faptul deosebit, capabil să genereze materie epică și să transporte spre cititor chipul „senațional” în care tradiția păstra secvențe ale istoriei „adevărate”. Șansa acestor subiecte, odată selectate, a fost construită - firește - de harul naratorului Neculce, scriitor în stare să creeze o *povestire* atractivă (eliberată din „chingile” istoriografiei și transferată pe palierul *zăbovei*, al *delectării*, unde este îngăduită și vehicularea picanterii), să dea substanță istorisirii (care nu încetează nici un moment să „învețe”), să puncteze momentele de tensiune, să exploateze - într-un cuvânt - toate elementele *literar* semnificative. *Cuvintele* acestea „reprezintă - spunea, cu dreptate, Nicolae Manolescu - un veritabil triumf al spiritului anecdotic: nici descriere, nici portret, nici comentarii: narativul pur, redus la esență”. Le-am nedreptăți dacă le-am citi, urmându-l pe Nicolae Iorga, ca pe „un capitol de istoria românilor”. În ele se cade să vedem „întâia noastră operă originală de imaginație” (Nicolae Manolescu).

S-a vorbit mai puțin - tot căutându-se izvoarele acestor legende ori cercetându-se reușita translării „nucleelor” epice în literatura veacurilor moderne - despre aplecarea autorului către situațiile marcate ori generatoare de dramatism puternic, dramatismul istoriei însăși, cu vădite posibilități de înrăurire (dacă ne gândim la acel Neculce înclinat mereu să educe, dar fără apăsările excesive ale predecesorilor) și de impresionare (căci nu trebuie să pierdem din vedere intențiile lui Neculce-scriitorul). Dramatic (adesea cu inserții tragice) sunt - și legendele știu să comunice această tensiune într-un chip eminent literar, tinzând adesea să propună „exemplarități” - destinul lui Ștefan cel Mare, *cititor* care alege locul zidirii potrivit unui ritual străvechi și nu-și poate reprimă gesturile unui orgolios singur - stăpânitor (legenda III), dar *combatant* aprig și neobosit pentru apărarea țării și creștinătății (legendele IV, V, VIII), întâmplările în care sunt angrenați Petru Rareș (cel ajutat de soartă - legendele XI, XIII) ori Miron Barnovschi (lovit de un destin potrivnic - legendele XXII, XXIII), mersul politicii lui Vasile Lupu, un precursor al lui Brâncoveanu în potolirea nemăsuratelor poftă ale otomanilor (legendele XXIV, XXVI) sau drumul sinuos al lui Gheorghe Ștefan spre jilțul domnesc (legendele XXX, XXXI, XXXII). Literatură autentică se află în istorisirea despre fata lui Radu Vodă Mihnea, mireasa nenuntită, silită să ia drumul mănăstirii (legenda XX), în legenda tragică (XIX) a tătarului care își curmă zilele, căci scăpase din mână o recompensă fabuloasă („Când au bătut turcii pre Gașpar-Vodă la Țuțora, întorcându-să léșii înapoi, tăiat-au un tătar pre Jolcovschii, hatmanul leșescu, lângă Movilău, precum scrie și létopisășul. Numai tătarul nu l-au știut că iaste Jolcovschii, hatmanul leșescu. Ce, după ce l-au omorât, au găsit ceasornicul, în sân, de aur cu diamanturi. Și aflând tătarul că au fost hatmanul leșescu, să fie zis tătarul acela că nu trebuiaște să trăiască omul în lume, dacă nu va avea năroc, și să să fie giunghiiat sânгур”), ca și în povestirea despre

ascensiunea lui Gheorghe Ghica (legenda XXXVII), adevărată „nuvelă”, esențializată, cu alură și final de basm, în care doi sărmani - albanezul Ghica și turcul Kūprūli - urcă fabulos - pornind de la o făgăduială între adolescenți - („[...] Și mergând amândoi împreună la Țarigrad, multe vorbe bune au vorbit: de vor găsi pită, să să caute unul pe altul. Și au dzis Ghica-Vodă: «Tu ești turcu, poți să ajungi să fii om mare, și ce mi-i face pre mine atuncea?» Iar turcul au zis atuncea: «De voi fi eu om mare, te voi face de vii fi mai mare în Chipru, giudecătoriu») niște trepte ce li se păreau la început de neatins (ajuns vizir, turcul caută să-și țină o promisiune pe care celălalt o uitase: „Atuncea vizirul Chiupruiliolu s-au spus și au dzis: «Ții minte ce am vorbit când viniiam amândoi pre cale?» Și au dzis: «De ai uitat tu, dar eu n-am uitat, și iată că te voi face domnu în Moldova; numai să taci mâlcom»”).

„Neobișnuitul”, un neobișnuit propus mai ales de varii performanțe umane, de tensiunea unor momente de criză ori de înlănțuirea neprevăzută a unor întâmplări, l-a atras - ziceam - pe Neculce. Chiar și în „legendele etiologice”, din care aflăm proveniența numelui Movileștilor (legenda V: „Și au zis Purice aprodul: «Doamne, eu mă voi face o moviliță, și vino de te sui pe mine și încălecă». Și s-au suit pe dânsul Ștefan-Vodă și au încălecat pre cal. Și atuncea au zis Ștefan-Vodă: «Sărace Purece, de oi scăpa eu și tu, atuncea ți-i schimba numeli din Purice, Movilă”), felul în care și-a dobândit porecla căpitanul muntean Ușurelu, un performer „sportiv” (legenda XXXIV), sau cum a apărut toponimicul Movila lui Purcel (legenda VII); ba încă și în savuroasa poveste despre logofătul Tăutu, „diplomatul” ce ignoră - surprinzător pentru gazde și comic pentru cititor - protocolul aulei unde fusese trimis în solie (legenda X). De această atracție trebuie legate dimensiunile și „țesătura” legendei (a XLI-a) - cea mai întinsă - care narează întâmplări din viața lui Milescu, personaj aventuros și învățat pelerin („Era un boiar anume Neculai Milescul Spătariul, de la Vaslui de moșia lui, pre învățat și cărturar, și știa multe limbi: elinște, slovenște, grecște și turcște. Și era mândru și bogat, și umbla cu povodnici înnaite, domnești, cu buzdugane și cu paloșe, cu soltare tot sârmă la cai...”), faimos (măcar prin tentativa de a-și doborî protectorul și prin urmările ei: „Decii Ștefăniță-Vodă [...] s-au pre mâniaat și l-au adus pre acel Nicolai Milescul înnaitea lui, în casa cea mică, și au pus pre călău de i-au tăiat nasul. [...] După aceia Nicolai Cârnu [porecla aceasta va fi singura denominare, de aici până la sfârșitul povestirii, a personajului] au fugit în Țara Nemțască și au găsit acolo un doftor, de-i tot slobozia sângeli din obraz și-l boția la nas, și așia din zi în zi sângele să închiega, de i-au crescut nasul la locu...”) încă înainte de a fi pornit să străbată Europa; ca și prezența în „colecție” a relatărilor despre exercițiile spăimoase de echitație la care își supunea Ștefăniță Lupu boierii (ii punea să încălece pe cai fără frâu „de cădeau boierii gios de-ș sfârma capetile, cât se îngrozise boierii a mai merge cu dânsul

cu cai buni la primblări" - legenda XXXVIII) sau înfricoșatele plimbări nocturne cu barca pe o Bistriță involburată procurate adversarilor săi de voievodul Gheorghe Ștefan (legenda XXXIII: „Și apoi, prinzând pe amândoi frații [Toma și Iordache Cantacuzino - *nota mea, D.H.M.*], i-au închis pe amândoi frații împreună cu doamna lui Vasilie-vodă la Buciuștești. Și acolo multă groază le făceau și umblau noaptea cu luntrea pe apa Bistriței, de-i speria că-i vor răsturna în Bistrița").

Nu este, deci, de mirare aplecarea scriitorilor din veacul al XIX-lea (și de mai târziu) asupra legendelor neculciene (împrumutând „subiectele” direct ori în variante aflătoare la Cantemir sau în prelucrările ce încep să apară către începutul secolului al XIX-lea). Și Costache Negruzzi (*Aprodul Purice*, parte a unei plănuite dar neterminate epopei - *Ștefaniada*), și Dimitrie Bolintineanu (*Cupa lui Ștefan, Muma lui Ștefan cel Mare, Daniil Sihuștră*), și Vasile Alecsandri (*Altarul mănăstirii Putna, Dumbrava Roșie, Movila lui Burcel, Visul lui Petru Rareș*), ca și George Coșbuc (poezia *Ștefăniță Vodă*) au găsit în *O samă de cuvinte* - zicea un istoric al literaturii noastre - „subiecte de-a gata, necesitând doar versificația pentru a fi transformate în cântece, balade sau poeme”. Semnificativ este însă faptul că în acel flux perpetuu, sinonim cu devenirea spiritualității românești, literatura scrisă de Ion Neculce a generat - chiar dacă (după cum observa Al. Piru) în tratările câteodată retorizante, ale urmașilor s-a mai pierdut câte ceva din autenticitatea și farmecul textelor prime - o întreagă literatură.

192. Biografia - „Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae principis” - ca panegiric

Dacă ar fi să judecăm după spațiul rezervat în text, s-ar părea că uneltirea în care au fost amestecați frații Costin, Velișcu și Miron (de durată, complicată, cu ramificații externe), a fost de departe evenimentul cel mai însemnat al domniei lui Constantin Cantemir. Chiar dacă lucrurile n-au stat așa (și, cu siguranță, n-au stat), unul dintre țelurile care l-au îndemnat pe Dimitrie să povestească (începând cam de prin 1712 și până în 1716; aceștia ar fi termenii *post quem* și *ante quem* stabiliți de savanți) viața tatălui său a fost, neîndoielnic, acela de a justifica în fața posterității actul de cruzime prin care au fost trimiși la moarte, fără judecată, marele hatman și apoi vornic Velișcu Costin și fratele său Miron, fost mare logofăt și de departe cea mai luminată minte a Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Nimic din cânta ce l-ar fi cuprins pe voievodul pripit în analizele sale politice și manevrat de partida ostilă Costinilor (căci zice Neculce: „Cantemir-Vodă dup-acee mult să căie ce-au făcut și de multe ori plângă între toată boierimea și blăstăma pe cine l-au îndemnat de-au grăbit de i-au tăiat”) nu transpare în paginile scrise de fiul

său. Costinii „intră” în text, adică în lumea moldavă refăcută de Dimitrie Cantemir, întâmpinați cu ostilitate. Alogeni - „sârbi” (opinie - deloc neverosimilă, este de părere Const. C. Giurescu - pe care autorul o repetă și în *Descriptio Moldaviae* atunci când prefiră marile familii boierești) -, deci discreditabili (după o rețetă verificată în istoriografia noastră), nelegați de țara pe care vodă Cantemir o iubea atâta decât prin uriașele averi pe care nu osteniseră să le strângă, urmașii hatmanului Iancu profesează uneltirea, sunt mereu dispuși să se pună în slujba unor interese străine. Sigur că lui Miron nu-i pot fi refuzate aprecierea cărturăriei, deși tonul este ușor condescendent („Praefatus Miron neque literarum erat ignarus: latinam linguam, polonicam ruthenamque caebat; primus qui ex moldavis baronibus filios in externa dominia ad scholas instruendos misit”), și nici recunoașterea meritelor de istoric cu o coloană vertebrală nedeformată (eronat descrie, totuși: „chronographumque Moldaviae post Urekien vornicum ad tempora usque nostra sive ad mortem suam continuavit, equidem satis probe et ab adulationibus parum tractus”), dar acestea pălesc, dispar în fața predispoziției sale incorrigibile de uneltitor, de instigator. Prin acumulări bine dozate, sub pana lui Dimitrie Cantemir, Miron Costin - un ingrat („ingratissimus”) detestabil, căci punea la cale detronarea celui ce îl ajutase să se întoarcă în țară și se pregătea să-i ofere un excelent statut de cuscru voievodal - capătă statura unui conspirator de anvergură în ale cărui mâini se adună ițe cu capetele la curți străine - la Cracovia („At rex [Sobieski - nota mea D.H.M.], aliter rem suam exequi meditatus, occultas literas ad Mironen...”) și la București („Sed inquietus ad haec Brancovani animus primum aliquot barones [adhortatur] moldavos, inter quos primi erant Miron et frater illius Veliczko...”) -, amator de jocuri complicate, veritabil cap al manevrelor subterane îndreptate contra lui Constantin Cantemir. „Nemernicul de Miron” („Nequissimus autem Myron”), autor al atâtor „șiretlicuri și meșteșuguri” sub ochii unui voievod răbdător, va primi o pedeapsă meritată. Atent la examinarea „semnelor”, Dimitrie Cantemir vede în moartea soției vinovatului o „dreaptă răzbunare dumnezeiască”. Culpă dovedită va fi recunoscută, tardiv, și de uneltitorul „hărțuit de cuget” („conscientia compuctus”) printr-o scrisoare - compunere fictivă - pe care autorul o „reproduce” fără să clipească:

„Clementissime et patientissime princeps, agnosco me in hoc ultimo vitae articulo, non tuo mandato, sed into Dei indicio positum esse...”

Săbiile armașilor lui vodă Constantin fuseseră, deci, uneltele justiției divine. Fiul își reabilita tatăl („imagine” reparată) în fața istoriei...

Din acest părinte Dimitrie Cantemir nu ostenește să construiască un *erou*. Rețeta, demult articulată, sprijinise toate biografiile regale și imperiale scrise multe veacuri la rând în Europa. Nu o ignora nici cititorul român, chiar dacă o cunoscuse prin mijlocirea hagiografiilor ce aveau la temelie panegirice

consacrate împăraților sanctificați. Personajul ce trebuia impus prin *elogiu* cobora dintr-un neam ilustru. Dimitrie Cantemir alege *vechimea* și *exotismul*: primul Cantemir yenise din Crimeea în vremea lui Ștefan cel Mare (autorul greșește surprinzător datarea) și intrase în oastea lui Hristos („ad Christi vexillum... se convertit”). În Europa de răsărit vremea genealogiilor spectaculoase (cea propusă de Cantemir îl va face, cum știm, să zâmbească pe Voltaire) era departe de a fi trecut. Pentru heraldiștii polonezi - ne amintim - neamul Movileștilor descindea direct din Mucius Scaevola... Cu înaintași temerari în apărarea țării, Constantin Cantemir și-a croit cariera și a acumulat faimă cu sabia („metamorfozele” prin care se alcătuieste Monocheroleopardul din *Istoria ieroglică* sunt acte ce succed unor isprăvi militare). Mercenar în Polonia, „licet ad huc iuvenis, sed non spernenda polonis virtutis et strenuitatis ostendit specimina”, slujindu-i apoi pe domnii Țării Românești (unde ajunge întovărășit de o glorie bine consolidată: „hominem esse peregrinum moldavum, coeterum nomine et fama in Polonia celeberrimum”) se acoperă de merite și se face vestit până în Imperiul Otoman. Viteaz, leal, abil, demn, priceput în a-și rotunji averea prin căsătorii avantajoase și a câștiga autoritate în rândul boierimii moldovene, Constantin Cantemir devine, încet dar sigur, candidatul la domnie spre care se îndreaptă tot mai multe priviri. Unele - cele mai multe - cu admirație și speranță, altele cu dușmănie. Va fi, prin urmare, obiect al pizmei și apoi al urii („ex invidia odium concipit”) pe un traseu obligatoriu pentru oamenii iluștri („Virtus, prout semper, et in quibuslibet egregiis viris, vitiosis fuit odiosa...”), inamicii se vor înșirui unul după altul, dar toate aceste atentate nu vor reuși să împiedice înfăptuirea unui act (pe care autorul îl anticipase străveziu în câteva rânduri) firesc: urcarea lui Constantin Cantemir pe tronul Moldovei.

Eroul devine *suveran*. Trăsăturilor care împlineau o personalitate dominată de noblețe urmau să li se adauge cele ale *cârmuitorului*, ale *monarhului*, compunând *modelul voievodal*. căci, Dimitrie Cantemir a nutrit, categoric, această ambiție. Tatăl său va fi, prin urmare, bunul gospodar atent la nevoile țării, conducătorul mărinimos, înțelept, înțelegător, răbdător, îndurător („clementissimus”) - pe uneltitori i-a suportat, cunoscându-le relele gânduri, șase ani -, bun cu cei buni, dar drastic și pedepsitor cu cei răi (curățirea Moldovei de tâlhari aduce a masacru: „Ad quorum immanitatem extinguendam milites in diversas regni regiones distribuit, qui improvise undique latrones adoriuntur, vincunt plurimosque capiunt, captos palis affigi, decapitari et capita palis affigi, suspendi iubet, nonnullos autem [quos nempe monasteria et sacra vasa deripuisse, fractisque sanctis imaginibus, argentum, aurum preciosasque gemmas ab illis detraxisse comperiisset] igni combussit”), într-un cuvânt - un instaurator și protector al *ordinii*. În structura acestei ordini, condiție a coerenței și prosperității comunității cârmuite, își au locul și valorile

tradiționale: voievodul zidește lăcașuri de cult, reface edificiile ale înaintașilor, apără credința. Mai mult, autorul încearcă să ne convingă că vodă Cantemir (despre care istoria ne spune că s-a arătat extrem de obedient față de suzeranii de la Stanbul, ferindu-se prudent de orice implicare în acțiunile militare „schițate” de polonezi) era profund atașat cauzei antiotomane și „cugeta împotriva turcilor lucruri mărețe și vrednice de un domn creștin”.

Cele două componente - „fortitudo et sapientia” - ale vechiului topos care a sprijinit „literar” proclamarea *exemplarității* secole la rând sunt, vedem, folosite cu pricepere în realizarea *modelului voievodal*, construcție pe care domnul „bătrân și bolnav” („Boala și bătrânețea regelui” - topos suprauzitat; vezi Jean-Paul Roux, *Regele. Mituri și simboluri*, București, Editura Meridiane, 1998), o rezumă într-un (neverosimil de lung) discurs rostit, pe patul de moarte, înaintea boierilor. În chip curios foarte puține dintre „ingredientele” literare (este evocată la un moment dat teza „folosului de obște”) utilizate pe atunci în textele encomiastice, abundente în literatura românească și nu numai și semnaland o încercare de descătușare din vechile tipare, nu apare în această *Vita*... Nu l-a tentat pe Dimitrie Cantemir nici apelul la „motivul constantinian” - remarcabil exploatat de scriitorii de la București ai lui Constantin Brâncoveanu -, la îndemână pe temeiul identității onomastice. Un duh medieval netulburat (ciudat!) pare a pluti peste întreaga scriere în care fiul cioplește cu migală *efigia* tatălui. Chiar cuvântarea de dinaintea stingerii (o rememorare a întregii vieți), zisă de un Constantin Cantemir ineputabil, seamănă (este de părere Alexandru Duțu, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, București, Editura Academiei, 1989, p. 166) cu o „ars moriendi” (propusă de una dintre multele cărți de acest fel atât de citite în Europa renascentistă și barocă) recitată de un cavaler medieval. Cantemir Constantin murea „în scaun”. Disparația sa devenea un eveniment important și intra în categoria „morților bune”. Povestind-o, fiul se uită în cărțile clasicilor (așa cum făcuse - să zicem - Eginhard în a cărui relatare [*Vita Caroli Magni*] expierea lui Carol cel Mare seamănă cu moartea lui August povestită de Suetonius) și-i declară exemplaritatea. De acest aspect, impus de un biograf savant, ține și lungă repovestire a vieții, narație din care muribundul face un soi de testament.

Ca „personaj” în povestirea vieții tatălui său, Dimitrie își rezervă apariții de o modestie suspectă. Se retrage precaut din situațiile delicate: lui Pătrașcu Costin, fiul lui Miron, îi declară că ignoră circumstanțele morții lui Velișcu („se quid ille diceret, neque scire, neque intelligere - respondet - sed, facta die et surgente ex sommo parente, posse aliquid melius adisis”), deși unul dintre continuatorii cronicii lui Miron Costin ne spune că beizadea Dimitrie fusese prezent la descăpătânarea aceluia: „[...] scoaseră pe Velicico vornicul din beci [...] de-i tăiară capul. Și au stătut acolo de față, pentru credință, fiul său Dumitrașco beizade, până i-au tăiat capul”. Nu scapă, însă,

atunci când acesta se „ivește”, prilejul de a-și face publicitate (o teză, deloc secundară, a cărții fiind: „fiul plin de merite al unui părinte glorios”): un sol muntean, vizitându-l, se convinge că prințul rezidează între „arme” și „cărți” (presiunea toposului) - „Habeo - inquit - quid domino meo referam, nempe principem, licet iuvenem, sed libris armisque circumdatum; unde coniecturari possumus utrique disciplinae deditum esse”.

Într-un text supraîncărcat de *discursuri* (care devin uneori „replici”) și de *digresiuni*, „semne” cantemiriene sigure, *elogiul* tatălui sporește și prin „coborârea” adversarilor. Ironia, ca mijloc al deprecierei, are destul de rar plesnete grosiere: un agă turc gonește fără dârlogi („laxis habenis”) speriat de o cavalcadă cinegetică; vitejii leși, morți de foame, sunt dați jos din pomii unde mâncau prune și mere sălbatice și luați prizonieri în grup de un singur tătar. De cele mai multe ori, șfichiuirile au o subțirime care contează pe puțințele de receptare ale unui cititor superior. Regele Sobieski, cel care a tulburat în atâtea rânduri pacea țării lui Constantin Cantemir, își făcea „plimbările” militare prin Moldova ca să consume banii dați de papă; faima „despresurătorului Vienei” pune în lucru și mistificări grosolane: neputând să cucerească cetatea Neamțului, apărată zile în șir de nouă „vânători”, riga recurge la scrisori plastografiate și la înșelăciune. Cu totul altfel au fost prezentate lucrurile în știrile trimise capetelor încoronate ale Europei: „Rex, postquam tali *famosa expugnatione* [subl. mea - D.H.M.] Niamzum occupat, relicto praesidio, versus Suzavam proficiscitur ibidemque in vacuis muris praesidium relinquit et titulo debellatorum tartarorum et duarum fortissimarum urbium expugnataram in Poloniam revertitur...”.

193. O „istorie foarte fierbinte. Dimitrie Cantemir și pamfletul politic („Șcurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor”)

Fericit că a dat, într-un bazar faimos din Moscova (unde se dusesese să-și cumpere o șubă), peste ediția princeps, din 1772, a *Jurnalului lui Petru cel Mare* - între ale cărui anexe se afla și textul *Divnye revoljucii pravednago Božija otmščeniija na familiju Kantakuzinyih, v Valahii slavnyh, i Brankovanov* (Uimitoarele revoluții ale dreptei răzbunări a lui Dumnezeu asupra familiei Cantacuzinilor, vestiți în Valahia, și a lui Brâncoveanu) - istoricul Gr. G. Tocilescu, trimis de Academia Română în Rusia (în anii 1877-1878) să găsească manuscrisele lui Dimitrie Cantemir în vederea publicării lor, n-a mai copiat versiunea din manuscrisul original (pe care l-a depistat în arhivele Ministerului Afacerilor Externe din Sankt Petersburg) și, verosimil, nici nu a mai colaționat-o cu tipăritura din 1772 (reeditată în 1854). A săvârșit - zice Paul Cernovodeanu, editorul plin de merite al opusculului lui Cantemir, întâi în

1995 la Editura Minerva și apoi, în 1996, la Editura Academiei, în cel de-al doilea tom al volumului al VI-lea al seriei de *Opere complete* ale lui Dimitrie Cantemir - o eroare, pentru că textul anexat *Jurnalului lui Petru cel Mare*, în 1772, nu transmite integral cuprinsul și particularitățile manuscrisului (din motive asupra cărora editorul român pomenit mai sus zăbovește temeinic).

Am zis fără rețineri „opusculul cantemirian”, fiindcă mă aflu în comoda situație a celui ce are la îndemână opiniile unui șir întreg de cercetători, excelent sistematizate și privite critic în studiul introductiv al ediției academice amintite (autor - Paul Cernovodeanu). Chiar dacă, nici în acest moment, supozițiile adunate nu au lăsat peste tot locul unor certitudini. Manuscrisul în rusește, ordonat, caligrafic (conservat astăzi în Arhiva Centrală de Stat a Actelor vechi din Moscova, fondul 9, Cabinetul lui Petru cel Mare, secțiunea a II-a, cartea 14, filele 32-48 v), fără semnătura autorului, are titlul (omis de editorul din 1772) *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*. Textul este împărțit în trei secțiuni, fiecare cu formularea ei intitulatorie (1. *Uimitoarele revoluții ale dreptei răzbunări a lui Dumnezeu asupra familiei lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor, vestiți în Valahia - în Țara Muntenescă* [acesta fiind, am văzut, titlul reținut de îngrijitorul cărții din 1772 pentru întregul text]; 2. *Ponturi de învinuire împotriva lui Brâncoveanu, trimise de Cantacuzini la Poarta Otomană*; 3. *Starea nefericită a domniei preanefericitului Ștefan Cantacuzino și jalnicul sfârșit al Cantacuzinilor*), și structurat în 70 de paragrafe (64 - primele două subdiviziuni, 6 - cea de -a treia).

Cantemir n-a iscălit această compunere (ea a fost numită când „raport”, când „memoriu”) destinată țarului Petru I. Un anonim (ce a născut, firesc, semne de întrebare mai târziu) destul de străveziu. Ivan Ilinski, secretarul devotat al lui Cantemir, n-a înregistrat *Uimitoarele revoluții...* în lista de scrieri ale prințului pe care o dă, prin 1726-1727, în *Vita et Elogium Principis Demetrii Cantemyrii*, scrisă la solicitarea Academiei din Berlin. Înșiruirea titlurilor a trecut fără schimbări și în biografia - *Vita Principis Demetrii Cantemirii* - compusă (prin rezumarea textului lui Ilinski) de Gottfried Siegfriell Bayer, membru al Academiei Imperiale de Științe. Ilinski, colaboratorul care a participat cu siguranță la redactarea versiunii rusești a *Uimitoarelor revoluții...*, l-a înștiințat pe Antioh Cantemir de existența acestei scrieri (o dorită, probabil, tipărire nu s-a mai realizat) rămase între hârtiile cabinetului imperial. Astfel că, în biografia tatălui său (*La vie du Prince Demetrius Cantemir écrite de la main propre d'Antiochus Cantemir, son fils cadet, ministre plen[ipotentiaire] de Sa Majesté Czarienne a Londres...*), redactată probabil între anii 1732 și 1734, Antioh introduce între lucrările prințului și *Uimitoarele revoluții...*, dar - nevăzând textul - crede că este vorba (datorită problematicii) de „romanul cu cheie” terminat în 1705. Mențiunea din

La vie... adună în fapt două texte: „L'Histoire des deux Maisons de Brancovan et Cantacuzeni, écrite en langue moldave, sous le titre *Hieroglyphica*. In 4to, mss.". N. Tindal, traducând în engleză *Istoria Imperiului Otoman (The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, London, MDCCXXXIV), și anexându-i biografia autorului (*The Life of Demetrius Cantemir Prince of Moldavia*), preia informația - simplificând formularea lui Antioh - și altfel apusenii află că Dimitrie Cantemir scrisese, în românește, și o „The History of the two houses of Brancovan and Cantacuzenus, in the Moldavian Tongue; a manuscript in Quarto". Informația difuzată de Tindal nu a fost pusă la îndoială. Au acceptat-o neamțul Hartwig Ludwig Christian Bacmeister, cel care a tălmăcit *Uimitoarele revoluții...* în germană în 1783 („Geschichte der beyden Häuser Brancovan und Kantakuzenus in moldauischer Sprache"), și Gheorghios Ioannes Zaviras, a cărui traducere în grecește (făcută după versiunea germană a lui Bacmeister înainte de 1794) a apărut la Viena în 1795. Și mai există un scriitor din acel sfârșit de veac XVIII pentru care paternitatea lui Cantemir asupra *Uimitoarelor revoluții...* era indiscutabilă: este vorba de banul Mihai Cantacuzino, un cărturar muntean care a ajuns, după 1774, la Sankt Petersburg. Adunând informații pentru cartea sa *Ghenealoghia familiei Cantacuzinilor, a căria isvorăre se trage din neamu de Valua, din pairi de Franța; începându-se de la anu 800, pogoară până la anu 1787*, banul Mihai Cantacuzino s-a adresat (traducând lungi pasaje ori rezumând alte secvențe) și textului publicat, în 1772, în anexele *Jurnalului lui Petru cel Mare*. Știa că fusese scris de Dimitrie Cantemir: „Aci se cuvine a arăta cele ce au scris Dumitrașcu Cantemir-Voievod pentru socrul său, Șerban-Voievod, în Jurnalul lui Petru cel Mare...". A aflat lucrul acesta - zice Paul Cernovodeanu (*op. cit.*, p. 20) - „independent de filiera Tindal-Bacmeister", „din cercurile oficiale de la St. Petersburg pe care le frecventa și de la rudele ce mai trăiau încă ale fostului domn al Moldovei".

Remarcabilă, totuși; soarta acestei broșuri destinată unui singur cititor - țarul Petru I! Publicată în 1772, cărțulia - valorificată de ruși ca izvor pentru anii lui Petru cel Mare - a fost tălmăcită în germană în 1783. Foarte repede. Această versiune nemțească a lui Bacmeister (tipărită la Riga-Sankt Petersburg-Leipzig) a avut - am văzut - o descendență strălucită: a slujit ca text de bază grecului Zaviras (transpunere copiată în 1794 de un Constantin Papa Gheorghiu [manuscris ulterior dispărut] și editată apoi la Viena în 1795); a fost apoi utilizată de istoricul Johann Christian Engel, prin intermediul căruia știrile au ajuns până la Gheorghe Șincai; pe același text grecesc al macedoneanului Zaviras (text care a mai fost copiat o dată în secolul al XIX-lea; ms. gr. B.A.R. nr. 68) vor lucra și traducătorii români din vremea modernă: Vasile Vărnab (*Întâmplările Cantacuzinilor și Brâncovenilor din Valahia*, tălmăcirea este din 1811, dar a fost publicată abia în anul 1845 în „Arhiva Românească") și George Sion (*Evenimentele Cantacuzinilor și Brâncovenilor din Țara Muntenescă*, în

ediția academică a *Operelelor principelui Demetriu Cantemir*, vol. V, București, 1877). Mult mai târziu a fost cunoscută, din păcate, lucrarea *Ghenealoghia familiei Cantacuzinilor* a banului Mihai Cantacuzino, în care *Uimitoarele revoluții...* aveau o participare consistentă. Copia de la B.A.R. (ms. rom. nr. 5313, realizat pe la mijlocul veacului al XIX-lea) a fost publicată (fragmentar și rău) de Cezar Bolliac în „Buciumul” (1863) și în „Trompeta Carpaților” (1865) și - cu rigoare științifică - de Nicolae Iorga (București, 1902). Cealaltă copie după originalul *Ghenealoghiei Cantacuzinilor* - ms. rom. nr. 3617 de la Biblioteca Națională din București, alcătuit înainte de 1874 - nu a fost publicată.

Manuscrisul rămas între hârtiile de la cabinetul lui Petru I este în rusește. Crezându-l pe Tindal (adică pe Antioh Cantemir), destui dintre cercetătorii români care au examinat această scriere (Xenopol, Iorga, Ilie Minea) au socotit că protograful a fost scris în românește, țarului înmânându-i-se o tălmăcire. N-au fost puțini nici cei (George Pascu, Dan Simonescu, P. P. Panaitescu, Constantin Măciucă) care au văzut în textul rusesc publicat în 1772 versiunea primă, definitivată cu ajutorul lui Ilinski. Aparte se așază Ștefan Ciobanu (*Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Academia Română, Memoriile Secțiunii Literare*, s. III, 2, 1925 și extras, București, 1925, p. 44), convins că această „mică operă a lui Dimitrie Cantemir, publicată la început în rusește, [...] desigur a fost scrisă de autor în limba latină și tradusă de [...] Ilinski”. I s-a alăturat recent Paul Cernovodeanu, care (în *Studiul introductiv* citat, p. 22) imaginează pentru *Uimitoarele revoluții...* o „aventură” asemănătoare cu cea parcursă de *Sistema religiei muhammedane*, adică un original latinesc (modelul care a îngăduit construirea analogiei pornește, într-adevăr, de la *De muhammedana religione [Curanus]*) tradus apoi în rusește cu ajutorul secretarului Ilinski. Ipoteza este tentantă (editorul face și o listă de „latinisme prezente în ruseasca manuscrisului și găsește și câteva întorsături de frază ce au putut apărea sub înrâuriri latinești), dar nu m-aș grăbi să subscriu la susținerea ei: „ciorna” în latinește - în cazul că a existat - nu s-a păstrat; împrumuturile latino-romanice identificate în textul rusesc circulau de multă vreme în slavona rusă; nu cred că ne putem îndoi de capacitatea lui Cantemir de a redacta în slavonă (sigur că nu exclud participarea lui Ilinski la „pieptănarea” textului în duh rusesc), limbă care s-a numărat, verosimil, printre primele sale achiziții cărțurărești; Cantemir a scris *Uimitoarele revoluții...* în 1719 (cred în argumentele cu care Paul Cernovodeanu susține această datare), întrerupând lucrul asupra versiunii rusești a *Sistemei religiei muhammedane...*

Un Cantemir orgolios și vindicativ a scris această *Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor* (titlul dat de G. Sion traducerii sale - *Evenimentele Cantacuzinilor și Brâncovenilor din*

Țara Muntenească -, frecvent folosit în exegetica românească, nu are nici un temei în realitatea textului); un Cantemir dezamăgit de ineficiența încercărilor sale de a provoca o acțiune rusească favorabilă Țărilor Române și propriei sale persoane; un Cantemir foarte ofensiv în demolarea unor „imagini”, cele ale adversarilor din spațiul românesc și sud-est european. Ale foștilor adversari, căci Brâncoveanu murise în 1714, iar Cantacuzinii (stolnicul Constantin, fiul lui, Ștefan voievod și spătarul Mihai) în 1716.

O luptă cu niște „umbre”? O vindicată tardivă? Nicidecum, fiindcă defuncții inamici îl „supravegheau” pe Cantemir, iritându-l, și după trecerea lor în neființă (Anton Maria del Chiaro, secretarul italian al lui Brâncoveanu, care își menținuse slujba și sub Ștefan Cantacuzino și Nicolae Mavrocordat, publicase în 1718 la Veneția o carte intitulată *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, din ale cărei pagini Brâncoveanu creștea monumental, câștigându-și - împreună cu rudele sale Cantacuzine - accesul spre faima de „martiri” pentru creștinătate), iar la curtea de la Petersburg își găsiseră adăpost Păuna, văduva lui Ștefan Cantacuzino, și fiii ei Radu și Constantin. Atacându-i pe Cantacuzini și pe Brâncoveanu, încercând să spulbere aura așezată în jurul lor de Del Chiaro, Cantemir se apăra, își apăra șansele (în care încă mai credea) de a se întoarce pe un tron românesc.

Uimitoarele revoluții... (substantivul vine categoric de la Del Chiaro) nu-și adună paginile într-un „memoriu” adresat țarului sau într-un „raport politic” (un „raport” despre evenimente de la care se scurseseră ani buni?), ci într-un text combativ (Paul Cernovodeanu i-a zis *pamflet politic*, și cred că are dreptate) care demolează brutal pentru a edifica (subtil). Cei supuși distrucției sunt ignobilele figuri care au dominat arena politică a Europei de sud-est mulți ani la rând, embleme nefaste ale lipsei de onestitate, spăimoase încarnări ale răului (de aceea „răzbușarea lui Dumnezeu” asupra lor va fi „dreaptă”) și, lângă aceia, apologetul lor italian. Căci *Uimitoarele revoluții...* au fost categoric chemate la viață de cartea lui Del Chiaro, de „răul” pe care ea putea să-l producă transportând în mediile rusești (în cele politice, cu deosebire) imaginile solare (dar neadevărate) ale unor mari chivernisitori de țară ce primiseră moarte de mucenici.

Știind că lucrarea florentinului a apărut spre sfârșitul anului 1718, avem un termen *post quem* pentru datarea broșurii lui Cantemir. Lui Petru I i se spune mereu „țar” și nu „împărat”, titlul pe care îl va folosi din 1721. Dispunem astfel și de termenul *ante quem*. Intervalul în care Dimitrie Cantemir și-a vărsat năduful pe săcâitorii lui adversari trebuie cuprins, teoretic, între anii 1719 și 1721, dar data scrierii nu poate fi împinsă - având în vedere capacitatea (și nevoia) de reacție a scriitorului - dincolo de anul 1719.

Urmîndu-l pas cu pas pe Anton Maria del Chiaro (chiar și cele 8 „ponturi de învinuire” „ticluite” de Cantacuzini împotriva lui Brâncoveanu,

care, trimise la Înalta Poartă vor pricinui și pieirea voievodului, sunt prelucrate strâns după cartea florentinului), scriind sub acoperirea anonimului (care îi permite să folosească o voce auctorială aparent detașată și obiectivă în construcțiile ei), Cantemir preface lauda în denigrare. Sub condeii său Cantacuzinii devin niște profesioniști ai înșelăciunii, inși care au trădarea înscrisă în codul lor genetic, uneltitori incorigibili, în stare să facă lesne pasul spre crimă. Din șirul acestor neosteniți „mestecători” este izolat doar Șerban Cantacuzino, socrul „plin de merite” (încercase alianțe cu monarhii creștini pentru o cutezătoare mișcare de eliberare) al lui Cantemir, dat pierzaniei - cu ajutorul otrăvii - de frații săi Constantin (stolnicul) și Mihai (spătarul) și de nepotul Constantin Brâncoveanu, „dintotdeauna potrivnici faptelor sale cucernice”. (Știrea este pusă, însă, cu prudență, pe seama zvonului public.) Insensibili la „semnele” (citește expierile înfiorătoare) care le presăraseră istoria neamului, neobosiți în țeserea intrigilor, „îngrijindu-se mai mult de chiverniseala lor decât de cea a creștinilor”, Cantacuzinii trimit la rampă doi campioni ai țesăturilor subterane - pe Constantin stolnicul și pe Mihai spătarul. Orgolios peste măsură, stolnicul își socotește influența pe care o avea asupra lui Brâncoveanu prin alăturări scripturistice, atribuindu-și facultăți predictive ieșite din comun („Constantin se bucura și se lăuda, între două pahare, că sfaturile sale au avut o putere nu mai prejos decât cele a le lui Abitifel, că el a prevăzut totul cu mintea lui ascuțită și că toate s-au petrecut ca după rânduiala, așa cum le-a gândit el”; exclamația încriminatoare a lui Cantemir nu întârzie: „O, Saule în chip de prooroc!”), trimitându-și nepotul docil spre nefaste performanțe de felul celei care a produs (crede autorul) dezastrul creștinilor [al țarului, în speță] de la Stănilești. Într-o anticipare cu tâlc Cantemir definește poziția precară a celui pe care ar fi trebuit să-l scoată din scaun și să-l predea turcilor: „L-a mințit pe Hristos, l-a mințit și pe Mahomed, dar cu o asemenea faptă s-a adevărit acea pildă a lui Solomon, luminată de Duhul Sfânt: Gura care grăiește minciuni ucide sufletul. Ceea ce apoi într-adevăr întâmplarea a și arătat-o”. Un singur moment de luciditate pare a fi avut Brâncoveanu (altfel mereu solitar cu Cantacuzinii cei perfizi), dar și acela tardiv. „Discursul demascator” pe care autorul i-l pune în seamă este, fără doar și poate, mai mult o (izbită) figură a textului (ce ar putea fi, la rigoare, socotită între „amprente” ce pot ajuta la identificarea autorului): „Voi face ca toată lumea să-și dea seama cine este Brâncoveanu și familia sa și cine sunt Cantacuzinii și familia lor! Voi face ca în casele și curțile voastre să umble oamenii până la genunchi în sângele Cantacuzinilor. Voi sunteți cei care l-ați trimis, spre pierzania mea, pe Toma spătarul [...] în tabăra rusească. Voi cei care l-ați omorât cu otravă pe unchiul meu și fratele vostru, pe domnul Șerban, voi cei care, mai demult, l-ați dat rob leșilor pe Duca, cel ce a fost domn mai întâi în Moldova și apoi în Valahia, voi cei care îmi întindeți mie lațuri zi de zi, dar acum uneltirile și gândurile voastre îmi sunt deja cunoscute, precum și sultanului și lui Dumnezeu”.

Altfel, însă, scriind „tezist” (țarul trebuia să priceapă bine aplecarea neostoită spre trădare a neamului Cantacuzinesc și să nu-i sprijine, ci să-și concentreze întreaga protecție asupra lui Cantemir cel loial și capabil să facă orice sacrificiu, cum și făcuse de altfel), „punctual” și oarecum febricitat (într-o tensiune „sistemată” de ținuta replicii, dar trăgând cu ochiul - măcar în formularea titlurilor: *Starea nefericită a domniei preanefericitului Ștefan Cantacuzino și jalnicul sfârșit al Cantacuzinilor* - la *diariile* care împărțiau pe continent știrile senzaționale), prințul ne arată într-acest text destul de puține dintre „mărcile” cu care compunerile sale ne-au obișnuit.

194. Genealogiile

Antichitatea neamului însemna glorie și legitimare

O carte întreagă (nu câteva paragrafe - cum se întâmplă în această lucrare - care nu pot adăposti mai mult decât o „ochire” foarte generală) ar trebui scrisă despre genealogiile (reperate de privirea scormonitoare a lui Iorga) românești. Căci ele reprezintă mai mult decât o specie a vechiului nostru scris, propunând, evident, o cunoaștere pozitivă. Constituie o profitabilă fereastră către mentalul elitelor, convocând laolaltă informații exacte și anecdote, portrete și „povestiri” a căror datare pune probleme oricărui istoric (Philipp Ariès, *Timpul istoriei*, p. 104).

Un strămoș ilustru era identificat (în cazul genealogiilor cu sprijin în curgerea prin timp a familiei; cum se întâmplă în cea pictată în pronaosul de la Hurezi - „Dunga cea mare și blagorodnă a rodului și neamului meu” -, în care Brâncoveanu îi aduna pe Basarabi și pe Cantacuzini) sau născocit (în cele ficționale, foarte multe; aș pomeni-o pe cea închipuită pentru sine de Despot-Vodă) și „arborele” era apoi „desenat” cu fastuoase excursii în detalii și în descoperirea înrudirilor laterale și colaterale. Se nășteau pe urmă miturile (miturile dinastice, voievodale, sau chiar regale, cum a fost cel pe care își sprijinea „autoritatea monarhică” Matei Corvin), dacă nu cumva construcțiile genealogice erau ele însele chemate să sprijine și să argumenteze legendele coborârii din treaptă în treaptă, din „ramură” în „ramură”. Renașterea și umanismul aduc „moda” *genealogiilor romane*. Oamenii de carte alcătuiesc, pentru ei ori pentru alții, astfel de genealogii, fapt care mi se pare doveditor pentru o anumită stare de spirit și pentru anumite idealuri prezente în mediile cărturărești din Europa centrală și de răsărit în veacurile al XVI-lea și al XVII-lea. Nicolaus Olahus realiza o astfel de „genealogie” pentru voievodul transilvănean Ștefan Mailat: „Vajdaque Majlathus referens ab origine gentis Romanae stirpem” (vezi Șt. Bezdechi, *Lucrările poetice ale lui Nicolaus*

Olahus, în „Transilvania”, LIX, 1928, p. 178). Genealogiștii și heraldiștii poloni fac un adevărat tur de forță și ajung, prin strămoșii Movileștilor (neamul Movilă primise indigenatul polonez), tocmai la Mucius Scaevola (genealogia la S. Okolski, *Orbis Polonus*, vol. II, Cracovia, 1641, p. 226-232). Gravorii vor interpreta această „descindere” într-o mulțime de variante. Poezii barochizanți ucraineni vor prelua aceste idei, amplificându-le în fel și chip în cărțile care glorificau faptele lui Petru Movilă, fiul de voievod moldovean ajuns mitropolit al Kievului.

„Preastrălucite și milostive doamne, părinte al nostru, păstor, patron și fondator - i se adresează lui Petru Movilă, în prefața *Eucharisterionului* (un lung panegiric în versuri) din 1632, Sofronie Poceaski, profesor de retorică la colegiul înființat de Movilă la Kiev, același care, peste câțiva ani, va fi primul rector al școlii înalte de la Trei Ierarhi din Iași -, ești la fel cu aurul printre metalele nobile, ca diamantul printre nestematele iubitorilor științei...” Singurele simboluri, socotește panegiristul, potrivite să-l glorifice pe cel care, mai mult decât Mucius Scaevola, strămoșul roman de nepieritoare faimă al Movileștilor, își sacrifică cu osârdie întregul trup și aduce pe pământurile ucrainene pe „Minerva, regina științelor”, sunt Heliconul și Parnasul cel cu două piscuri, „în stare să înalțe pân-la cer numele glorioșilor Movilă...”

„Obârșia romană”, prin Mucius Scaevola, a neamului Movilă devine, în poemele encomiastice, un frecvent cercetat *loc comun* al elogiului. Încă un exemplu: În *preludium*-ul panegiricului *Mnemosyne Sławy, Prac i Trudow*, contextul elevației primordiale („Ty abowiem, chociaż Linią twą od mężnego jeszcze onego Mutiusa Scewoli prowadzisz...”) va fi complexat prin alte adaosuri cu aură antichizantă, toate semnificând, precum lesne se poate observa, chiar în lipsa traducerii („choć Przechrabrych Horatiusow, nietrwożliwych Ajaxow, nieprzekonanych Herkulesow...”), virtuți importante.

Amplificarea

Nemulțumit de purcederea răzeșească a neamului său (pe care cronicarii o cunoșteau foarte bine), Dimitrie Cantemir fabrică un înaintaș pe care vitejia l-ar fi făcut ilustru în timpul lui Ștefan cel Mare. Se „naște” astfel Teodor Cantemir, zis și Silișteanul, se naște cu acte în regulă, căci Dimitrie Cantemir fabrică un hrisov (pe care îl citează în *Descriptio Moldaviae*) ce eterniza cutezanța și noblețea personajului. Teodor Cantemir semăna astfel cu alți începători de neam care „au fost admiși la dregătoriile politice și militare ale țării” (vezi *Descriptio...*, cap. *De nobilitate moldava*) și participa, căpătând vechime, la procesul de așezare a țării, „căci noii locuitori ai Moldovei nu puteau să-și aleagă pământuri, ci în măsura în care unul se ilustra mai mult prin acte de vitejie era dăruit de domn cu cinstea boieriei și cu sate și pământuri, spre a-și menține rangul pe care-l căpătase”.

Hrisovul (un fals - au arătat și Ilie Minea și P. P. Panaitescu, și - înaintea lor - Constantin Giurescu) oferă noblețe - prin Teodor Cantemir, despre care Dimitrie va vorbi și în *Vita Constantini Cantemyrii*, spunând că acela ar fi apărut în țară „sub Ștefan Vodă zis cel Mare în anul de la facerea lumii 6951 [1443] < sic > - neamului Cantemireștilor:

„Cum *Theodorus Cantemyrius*, Ciliensis et Smilensis Pircalabus in defendendis contra Turcarum Tartarorum irruptiones illis urbibus fidelem se servum, et strenuum pro Cruce militem se praeberit, postea vero Deo ita permittente omnia illa loca a Turcis devastata occupataque, ipse vero illorum vi coactus fuerit, patrias suas possessiones, quas avi proavique ipsius praestitis servitiis a beatae memoriae antecessoribus nostris dono obtinuerant, deserere. Nos christiana pietate et clementia moti praefatum *Theodorum Canthemyrum* tribus in agro Falciorum pagis, cunctisque adiacentibus sylvis, campis, fluviis, et piscinis donamus, et eum totius Codri (sylvae) Kigiecz praepositum, et equitum kiegiecziensium (qui eo tempore testibus historicis octo millia numerabantur) Supremum Capitaneum constituimus”.

Întrucât n-a reușit să-și afle vreo spiță voievodală (precum Văcăreștii, care se socoteau coborâtori din Radu Negru - „s-au pretins contemporani cu descălecarea” [Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. II: *De la 1688 până la 1756*, ediția a II-a, București, editura Pavel Suru, 1926, p. 233], ori Sturzeștii, urmași ai unui Vlad „Turzo”, voievod valah), Dimitrie Cantemir va căuta o ascendență spectaculoasă pe „afară”. Și o va găsi - în *Istoria Imperiului Oroman* - în faimosul biruitor tătar Timur Lenk: „tradiția spune despre Cantemirești că se trag din marele cuceritor al Asiei Timur Lenk” (*Istoria Imperiului Otoman*, ed. cit., p. 539, notă). Voltaire (și nu numai el) va ține seamă de această invenție cantemirească.

O noblețe de Fanar legitimată prin Mușatini

Genealogiile din acest paragraf trebuie alăturate cronicilor din „corpusul mavrocordătesc” (descries de mine mai sus în această carte), integrate adică celui considerabil efort poruncit de Nicolae Mavrocordat, grecul care a domnit și în Moldova și în Țara Românească și a dorit imperios înscrierea în paradigma monarhică a locului.

Iată *Vița prea luminatului neam al prea înălțatului și milostivului domn Io Nicolae Alexandru voevod prea bunul stăpânitoriu Țării Rumânești, care să trage din Alexandriu vodă cel Bun* în redactarea lui Radu Popescu (după *Istoriile domnilor Țării Românești*, ediția Const. Grecescu, București, Editura Academiei, 1963, p. 215):

„Alexandru vodă cel Bun, carele au fost trimis și sol la soborul de la Florența și au avut fiu pe Iliiaș vodă. Iliiaș vodă au avut fiu pe Alexandru

vodă. Alexandru vodă, fiul lui Iliiaș vodă, au avut fiu pe Bogdan vodă. Bogdan vodă au avut fiu pe Ștefan vodă cel Bun. Ștefan cel Bun au avut doi fii, pe Bogdan vodă și pe Pătru vodă Rareș. Bogdan vodă feciori au avut, iară nepoți n-au avut. Iară Petru vodă Rareș au avut fiu pe Iliiaș vodă. Iliiaș vodă au avut fiu pe Alexandru vodă, pre nașul despre mumă al prea luminatului domn Nicolae Alexandru vodă; căci Alexandru vodă au avut fiică pe doamna Casandra. Doamna Casandra au avut fiică pre măriia sa doamna Sultana. Măriia sa doamna Sultana are fiu pe măriia sa prea luminatul și înălțatul domnul nostru, Io Nicolae Alexandru voevod, pre carele l-au încoronat prea puternicul D-zeu cu soarta domniei în Țara Moldovei în doao rânduri și aicea în Țara Rumânească așijderea.

Dumnezeu cel milostiv să-i adauge anii vieții măriei sale până la adânci bătrâneți întru îndelungată stăpânire".

Este vorba aici, evident, despre o genealogie oficială. O găsim și la Nicolae Lupescu, logofățelul de divan și harnic scriitor de istorii din porunca voievodului, și la Nicolae Ruset, din neamul Cupăreștilor, om școlit (vine în Valahia ca ginere al lui Constantin Brâncoveanu; a fost soțul Ancuței) și care a ajuns, sub Nicolae Mavrocordat. mare logofăt. Nicolae Iorga (care îi consacră câteva pagini în *Istoria literaturii românești*, ed. cit., vol. II, p. 227-232) e de părere că Nicolae Ruset, care dintr-un ultim exil s-a întors „papistaș”, ar fi cel ce a pus la punct, folosind izvoare interne („istoriile Moldovei”) și străine („Matei de Mihovia, istoric leșescu”, „Marțialis”, „Tațius”), „ascendența mușatină” a Mavrocordaților.

Simpla lectură a textului scris la „leat 7235”, în 1726-1727 adică, și intitulat (după versiunea din ms. nr. 353 de la B.A.R.) *Prea slavita viță a prea luminatului și prea înălțatului domn Io Nicolae Alexandru voevod, marile, bunul și prea înțeleptul stăpânitor a toată Țara Românească, dimpreună cu toate slăvitele fapte a fericților săi strămoși, carii cu mare laudă au împodobit scaunele Dachiei, din istoriile țărilor noastre și a celor streine pre scurt adunată la București, întru al optulea an din a doua domnie a Măriei sale, de dumnealui Nicolae Roset, vel logofăt, leat 7235*” ne convinge că avem de-a face cu o genealogie de factură encomiastică. Refacerea „viței” (toți genealogiștii folosesc acest termen) țintește lauda. Cele câteva copii (descrise de V. A. Urechiiă, în Miron Costin, *Opere complete*, vol. I, București, Tipografia Academiei, 1886, p. 26 și urm., de episcopul Melchisedec, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, V, 1886, p. 118, și de G. Dem. Theodorescu, în „Arhiva Societății științifice și literare”, Iași, V, p. 294 și urm.) dovedesc că această scriere, împesitritată de grecisme (autorul era „nepot de grec constantinopolitan” și fusese „elev al școlilor elinești din principate” - N. Iorga, *op. cit.*, p. 231), a avut succes. Ins de pretenție, Nicolae Ruset îi asigură un aparat „editorial” complet. Adică *stihuri inaugurale* („macaronice” - zice

Iorga), în română și în greacă, ce întovărășeau simbolic cele două steme (căci fanariotul domnise în amândouă Țările Române, adică peste *Dacia*) și îi întind înrudirile spre case regale ilustre -

„Lumea să afla la mare mirare,
Cum Orfeu putu cu a sa cântare [...]
Și toată Dachiia mult să fericéște
Cându de a ta viță să oblăduiaște,
Care din despoții Crăiei sârbești
Și din Iaghelonii aceii leșăști
Tostoutôn érôôn sânge prea înălțat,
Cu multe *aretais* foarte minunat...” -

și o *prefață*, și ea încărcată de reminiscențe antichizante, în care gloria politică și faima savantului sunt invitate să-și dea mâna spre elogiul domnului („diamant” cu a sa proprie strălucire, de altfel). Din vreme în vreme, în textul propriu-zis al genealogiei Ruset izbutește „întorsături de frasă măiestrite și frumoase” (N. Iorga), precum aceasta, cu vădite rezonanțe costiniene, dar cu o surprinzătoare „recuperare”; ..Însă, precum copacii cei înalți și mari, de să și frânge de vânturi și de vifore, iară, având adânci și temeinice rădăcini, mai frumoase și mai înverzite odrasle dau...”

Lui Mavrocordat compunerea lui Ruset i-a plăcut. L-a pus, probabil, pe Bergler - zice Iorga - să o traducă în latinește (difuzare?), iar versiunea grecească, contrasă drastic, pare a fi rezultatul muncii Doamnei Smaranda, soția lui Nicolae Vodă (versiunile latină și greacă se află în ms. fost în posesia lui G. Dem. Theodorescu; Cezar Bolliac a tipărit în „Trompeta Carpaților”, X, 1872, nr. 963 și 964, un început de traducere care se află în ms. B.A.R. nr. 1299).

Sprecia era la modă, categoric. Iar pe Nicolae Mavrocordat, dornic - ziceam - de legitimare, genealogia l-a interesat în chip particular. Ignorând probabil lucrarea la care purcedea Nicolae Ruset în 1726, el îl pune la muncă, cu același țel, pe vistierul Constantin Văcărescu. Acesta, ocolit de har, exploatând, la fel, cronicile Moldovei, a dat un text oficial, scurt (rezumat și el în grecește de Doamna Smaranda; de aflat tot în manuscrisul „domnesc” fost în colecția lui G. Dem. Theodorescu), intitulat: *Luminata viță a neamului prea luminatului, prea învățatului și blagocestivului Domn a toată Țara Românească Io Nicolae Alexandru Voevoda, scoasă din létopisișile moldovenești cu porunca Înălțimii Sale de prea plecatul den slugile Măriei sale Constantin Văcărescul vel vistier la leat 7235.*

Mihai Cantacuzino, strănepot al lui Drăghici (frat cu Stolnicul și cu Șerban Vodă), după ce a ajuns, în 1770, mare ban al Țării Românești (trecând prin alte câteva ranguri), și a pus la cale mai multe inițiative politice în vremea conflictului dintre ruși și turci (1768-1774), devenea (căci se refugiase cu întreaga familie în Rusia, în 1774) general-maior în armata imperială.

Îns cu excelentă pregătire cărturărească, mereu cu lecturi proaspete și variate (în rândul cărora informația iluministă nu lipsea), Mihai Cantacuzino și-a isprăvit în Rusia două lucrări pe care le începuse, poate, în țară. În 1774 el termină *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774* (adică până la domnia lui Alexandru Ipsilanti), lucrare cu o alură foarte modernă, cuprinzând nu numai informația istorică (întemeierea Țării Românești, prin Negru Vodă, Mihai Cantacuzino o pune în anul 1215), ci și știri cu caracter economic, despre veniturile țării, despre râuri, despre căile de comunicație, despre sistemul administrativ și dregătorii. Un tablou asemănător celui oferit de Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae* (sunt destule „semne” că Mihai Cantacuzino a cunoscut unele scrieri ale prințului) pregătit, poate (în grecește), de cel ce făcuse parte din „deputăția” Țării Românești care, în 1770, mergea să o omagieze pe împărăteasa Ecaterina a II-a la Sankt Petersburg, tocmai „pentru a lumina pe ruși cu prilejul noului război, care se deschise mai târziu” (Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1901, p. 124). Opinia aceasta este de luat în seamă, cunoscând - pe de o parte - simpatiile Cantacuzinilor pentru Rusia, și - pe de altă parte - nevoia de informare a administrației rusești în întâmpinarea căreia venise și compendiul de istorie moldovenească tălmăcit în limba rusă de Vartolomei Măzăreanu, cam în aceeași vreme.

Din cartea strămoșului său Constantin Cantacuzino, banul Mihai împrumută teoria colonizării Daciei de către Traian („Dar Traian, Cesarul Romei, învingând pe Decebal, domnitorul dacilor, carele stăpâna locurile aceste având reședința în Belgradul Ungariei despre munții Țerei Românești numiți Carpați, a adus aice colonii sau locuitori din Roma pe cari i-a așezat în toată Dacia, orânduind și oștiri pentru pază. Din aceste colonii se coboară popoarele cari locuiesc astăzi țeara aceasta. Cu toate că au fost rămas și puțini din locuitorii daci, dar din aceștia [spre stingerea numelui lor] niciodată nu s-au făcut mecenai sau comandanți, ci toți magistrații și cărmuitorii au fost din romani...”), legată evident de „noblețea stirpei”, teoria unității spațiului de geneză, ideea participării limbii autohtonilor la formarea graiului noului popor („Cât despre dialectul lor, se vede că se trage din coloniile romane, că s-a amalgamat cu al dacilor, și din împrumutata lor înrudire s-a corupt și limba românească...”), grai ce nu a refuzat intruziuni lexicale din idiomurile vecine.

Mihai Cantacuzino își ia informațiile din cărți ale unor învățați occidentali („A doa cestiune, trasă din istoria latină, tipărită la Lipsca în anul 1738 de bibliotecariul și profesorul Martin Maintz”), îl cunoaște pe A. Fr. Büsching („A treia cestiune, trasă din tomul II al Geografiei istorice a germanului Bissing”), dar citește, ziceam, și cărțile lui Cantemir. Discuția lingvistică despre latinitate (cu exemple de cuvinte pe care româna le are în comun cu latina și se deosebesc de cele din italiană ori particularități gramaticale, unele neînțelese de el sau de traducător) seamănă foarte mult cu aceea întreprinsă de Cantemir în *Descrierea Moldovei*.

Istoria... lui Mihai Cantacuzino s-a păstrat în mai multe manuscrise în românește și în grecește. Într-un miscelaneu istoric de la B.A.R. (descrie Gabriel Ștrempel în vol. III al *Catalogului* său, p. 20), după câteva fragmente din *Catagrafie de istoria Țării Românești* a lui Naum Râmniceanu, copistul a introdus (p. 7-11) câteva pasaje din partea finală a *Istoriei Țării Românești. 1245-1776* a lui Mihai Cantacuzino.

În 1806, frații Tunusli au publicat la Viena această *Istorie...* (în legătură cu care - trebuie să spun - există încă discuții cu privire la atribuire), folosind un manuscris grecesc. Această versiune a fost tălmăcită în românește de George Sion și tipărită, în 1863, la București (de ea m-am folosit în exemplificările de mai sus).

Se prea poate ca și *Ghenealoghia familiei Cantacuzinilor*, pe care Mihai Cantacuzino o termina porin 1787, să fi fost începută în țară. Este foarte multă istorie bizantină în această *Ghenealoghie* (firesc), sunt evocați istorici străluciți ai imperiului și se află, la fel, multă memorialistică. Partea ultimă, cu multe întâmplări în care a fost implicat și autorul, salvează cumva, literar, compunerea. Aflăm din această carte (pe care Cezar Bolliac a tipărit-o în chipul lui, adică sub formă de foiletoane, în „Buciumul” și a editat-o apoi Nicolae Iorga [București, Editura Minerva, 1902], utilizând manuscrisul pus la dispoziție de G. Gr. Cantacuzino; de această ediție mă folosesc mai jos) că Mihai Cantacuzino avea, când se silea, o pană sprintară, în stare să pună în text destulă culoare; mai aflăm că știa franțuzește, de vreme ce îl folosește pe „Carol Diucanj” (Ducange, *Historia byzantina*; ediția a II-a, Paris, 1780, socotește Iorga că i-a stat la îndemână genealogistului), prin a cărei mijlocire a intrat în literatura produsă de clubul select al istoricilor bizantini. I-au parvenit și știri de la istorici pe care editorul nu a izbutit să-i identifice. Precum acel „Donatu Franchel” și alții, după care citează o opinie cu privire la începutul Cantacuzinilor:

„În ce chip scriu istoricii pentru începutul familiei Cantacuzinilor
Donatu Franchel istoricul:

«A Cantacuzinilor familie se începe din Luchie Cusin, ce era craiul Catilor și avea nevastă pre Serafia Catina. De la acesta izvorește numele

Cantacuzinilor, adecă din Luchie Cusin, craiul Catilor, și din nevasta lui, Catina, după cum se vede la epigrama lui Diomidis Limnin».

Luchian Platino, la Cronologia definitoriu zice:

«Luchie Cusinos, al Catilor craiū, avea din familia lui doisprezece copii: pe cel dintăiu îl chema Cusinos Catinus, din care izvoresc Cantacuzinii; după cum la aceasta mulți din scriitorii de istorii se unesc».

„Nobleța" neamului cantacuzinesc (antichitate plus vitejie, adică faimă), cu mari merite în istoria veche („Între leghioanele romane ale împăratului Nerva Traian, a stătut arhistratig unul din Cantacuzini, carele a perit în războiu cu slavă"), i se pare autorului axiomatică. El transcrie netulburat tot soiul de fantezii genealogice: „Evghenia neamului Cantacuzinilor foarte mult o înnalță istoricii bizantini, zicând cum că această familie întrece la izvorărea vechimii pre celelalte ale Răsăritului familii. Mai ales Spandughin istoricul (la foaia 185) protimisește mai mult pre familia Cantacuzinilor decât pre a Paleologhilor, zicând cum că în vremea lui ideia între greci era precum că această a Cantacuzinilor familie se trage din cei 12 peri de Franția. Ducas (cap. 5 și 7) scrie în a sa istorie pentru Ioan împăratul Cantacuzino, adevărind cele ce a scris Spandughin, și zice că, în vremea ce s-a urmat războiu între Paleologul cu Ioan Cantacuzino pentru împărăție (prin care răzmiriță au găsit turcii prilej a veni de la Asia în Europa, și la cea după urmă de tot au prăpădit Împărăția Răsăritului), atunci cei mai mulți dintre greci au ținut partea lui Cantacuzino, nu numai căci era viteaz și iscusit la rânduiala ostășească, ci încă căci întrecea la evghenie pe Paleologul, fiindcă el se trăgea dintr-acei vechi eroi. Gheorghe Pahimer istoricul tot într-această idee se află».

Drumul către „culme" - urcarea pe tronul Bizanțului a lui Ioan al VI-lea Cantacuzin (cu care începe și lista maestrilor - „grand-metri", zice Mihai Cantacuzino - ai Ordinului Constantinian, listă în care, într-un „timp românesc" îi aflăm pe Andronic, Șerban Vodă, Constantin stolnicul, Ștefan Vodă și Radu, fiul lui Ștefan Vodă, cel ce își zicea Rudolf) - a fost dificil și lung. Dregătorii înalte, onoruri, slujbe de răspundere („Andronic Cantacuzino [scrie Nichitas, cartea II, numărul 3] cum că a fost trimis de împăratul Isaachie Anghel ca să petreacă pe Frederic împăratul nemțesc în călătoria ce o făcea prin pământul grecesc, mergând a se închina la Sfântul Mormânt, ca să gătească toate cele trebuincioase de drum ale acestui împărat, a cărui călătorie a fost la anul 1189"), dar și sancțiuni atroce suferite de unii membri ai familiei (precum acel Ioan, ins „îndrăzneț și cu glas tare", care a fost orbit de împăratul Andronic Comnen „numai pentru căci a cercetat sănătatea cumnatu-său, a lui Constandin Anghel, ce din porunca numitului împărat Andronic tiranul era pus la închisoare").

Mihai Cantacuzino își urmează ascultător izvoarele (între cele interne să pomenim *Letopisețul Cantacuzinesc* și scrierile lui Dimitrie Cantemir, căci

banul citise - am văzut mai sus - *Uimitoarele revoluții...*). Se amestecă rar: „Eu gândesc - zice marele ban Mihai într-un rând - că acest Cantacuzino [un anume Manuil - *nota mea D.H.M.*] a fost moș lui Ioan Cantacuzino împăratul”) și caută să nu-și transforme *genealogia* într-un *panegiric*. Ioan Cantacuzino, împăratul care , „făcând paretisis de împărăție, s-a călugărit la mănăstirea Manganu, numindu-se Iosif”, un cărturar, altfel, căruia „învățăturile” i-au asigurat o glorie consistentă: („îl arată că a fost foarte adânc însăși cărțile ce singur el le-a sintetizat”), nu era chiar o pildă din unghiul moralității. El nu „s-a arătat așa de credincios” față de „datoria” încredințată de împăratul Andronic Paleologul (aceea de a purta de grijă, ca „epitrop”, fiilor minori ai aceluia), ci și-a însușit „nume de Împăraător”. Nu stătea prea bine nici în privința previziunii politice, de vreme ce, războindu-se cu Paleologii, i-a chemat în sprijin (ca și rivalii lui, de altfel) „pe turcii de la Asia”, preparând dispariția Imperiului.

Nu sunt puține locurile, ziceam, în această *Ghenealoghie*, în care condeiful marelui ban Mihai Cantacuzinò „a scânteiat” satisfăcător.

195. Predicția nu se întemeiază doar pe istorie. Dimitrie Cantemir: „Monarchiarum physica examinatio”

„Quis mortalium (exceptis divino quodam afflatu impulsis) futuros noverit fines: quorum principia et ex principiis datis, media prius sibi nota, minime habuerit? Quod autem ex principiis, ut par est, notis, ut sequens colligitur, et quod ininterruptus naturalis ordo, juxta propriam naturae normam operatur, id exculto, et perspicaci intellectui, se se manifestare atque declarare, posse, non erit forte qui dubitet, alioquin et natura frustra operaretur (in cassum enim) et Imago divina frustra immortale illud matuaretur lumen, siquidem nullas ignorantiae tenebras, illuminare atque illustrare posset”.

Și traducerea, în versiunea lui I. Sulea-Firu (acesta, după ce traducerea opusculului cantemirian a apărut în „Studii”, IV, 1951, nr. 1, p. 218-222 și, parțial, în volumul *Texte privind dezvoltarea gândirii social-politice din România*, vol. I, București, Editura Academiei, 1954, a publicat textul latinesc - după fotocopia nr. 47 de la B.A.R. - însoțit de tălmăcire în „Studii și cercetări de bibliologie”, I, 1963, p. 267-276): „Care dintre muritori (în afară de cei ce sunt sub imboldul vreunei inspirații divine) poate cunoaște cum vor sfârși lucrurile în viitor dacă n-a cunoscut mai întâi, cât de puțin, începuturile și, din aceste începuturi date, mijlocul? Nu va fi însă, poate, nimeni care să se îndoiască de faptul că, din începuturi, în chip just cunoscute, se deduce ceea ce va urma și că unui intelect bine cultivat și pătrunzător i se poate invedera și desluși de la sine ceea ce înfăptuiește ordinea neîntreruptă a naturii după legea proprie a naturii. Altfel, și natura ar lucra zadarnic (adică fără rost) și chipul

dumnezeiesc în zadar ar împrumuta acea lumină nemuritoare dacă ea n-ar putea să lumineze și să deslușească nimic în întunericul neștiinței".

Cantemir scria acest discurs (căci textul, câteva pagini, este un *discurs* sau o *epistolă*; începutul nu lasă loc nici unui dubiu: „Sacra Dei Scriptura, Clementissime Imperator...”) către Petru cel Mare în 1714, după o „tăcere” de nouă ani. Mi se pare deosebit de semnificativă această revenire a lui Cantemir la vechile sale unelte, care are loc tocmai în momentele când Rusia, înfrântă la Stănilești, în 1711, își remobiliza forțele și croia noi planuri.

Textul lui Cantemir fixează un țel pentru aceste planuri: obținerea supremației. Nu exclud ca *Monarchiarum physica examinatio* să fi apărut la dorința Aulei imperiale. Nu pot însă, la fel, să mă opresc a crede că am avea a face și cu o inițiativă a lui Cantemir. Și într-un caz și în celălalt, rostul acestui mic op (care este o disertație științifică, o știință despărțită binișor de teologie în dezvoltările sale) se vede a fi unul cert politic: proclamarea și susținerea rolului mesianic pe care trebuia să și-l asume Rusia în acel început de veac XVIII.

În „predicția” sa, Cantemir pornea de la *Biblie* (de al cărei adevăr - zice el - nu trebuie să ne îndoim), de la prezicerea prin care Daniil (7, 11) anunța succesiunea celor patru mari monarhii - „a tempore Danielis Prophetæ, usque ad Jerusalem: desolationem, et ablationem principatus populi Israelitici, quatuor potentissimas et omnium absolutissimas numerat monarchias” - și izola împărăția de la miazănoapte, cea din urmă, în ipostaza unui învingător absolut: „Apoi, menționând printre acestea, ca fiind cea din urmă, monarhia acvilonică, prezice peste tot că ea va fi biruitoare peste toată lumea nordică” (în original, din greșală probabil, „universo *Antarctico Orbi*”). Aduugă și opiniile celor „mai iscusiți dintre arabi” și ale celor „mai învățați rabini” care, recunoscând „adevărul prezicerilor Sfintei Scripturi”, „mărturisesc deschis că acvilonul [*acvilon* - explică mai jos Cantemir - este „numele vântului arctic”], până la urmă, va fi biruitor în toate regiunile locuite ale lumii”. Zice Daniil (11, 43-44): „Și va ajunge stăpân [regele de la miazănoapte] peste comorile de aur și argint și peste toate lucrurile prețioase ale Egiptului, iar Libienii și Etiopienii vor merge după el. Dar zvonuri de la răsărit și de la miazănoapte vor veni să-l înspăimânte și el va ieși cu furie grozavă ca să prăpădească și să nimicească pe mulți”.

Tălmăcirea sensului *mistic* al Scripturii (la care au lucrat mulți „interpreți”) i se pare lui Cantemir satisfăcătoare. Pentru cel *literal*, însă, trebuie convocată judecata, întemeiată pe rațiune („*Imago divina*”), care are a cerceta „legea naturii” potrivit canoanelor „filosofiei fizice” (măcar aparent depărtată de teologie). Cantemir este fidel, vedem, mai vechilor sale convingeri (din *Istoria ieroglifică*) și pune în lumină funcția rațiunii în cercetarea și deslușirea „ordinii neîntrerupte a naturii” („*ininterruptus naturalis ordo*”),

necesară („ordo necessarius”), căci celălalt nume al ei este, evident, „cosmos”. Avea întrutotul dreptate P. P. Panaitescu - socotește Petru Vaida (*Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972, p. 237) - când propunea, apreciind conținutul acestui discurs, ca titlul lui să fie tradus prin *Cercetarea monarhiilor din punctul de vedere al filosofiei fizice*.

Potrivit acestei „ordini” ce dă finalitate și în păstrarea căreia „natura” se aseamănă cu Dumnezeu („nihil enim Deus et natura novit, aut facit frustra, id est sine ordine”) - idee aristotelică (Petru Vaida, *op. cit.*, p. 239-240) din *De caelo*: „Deus et natura nihil prorsus faciunt frustra” -, „în chip natural tot ce are un început trebuie să aibă până la urmă și un sfârșit. Și după această axiomă infailibilă, toate câte se numesc și sunt particulare apar și pier [își amintește Cantemir ce scrisese cândva în *Compendiul de logică*], se schimbă și se transformă, se nasc și mor, sau oricum am spune, au până la urmă un sfârșit al existenței lor, lăsând la o parte conservarea prin grația divină”. „Ex corruptione unius, alterius generationem succedit” - constată prințul (citindu-l iar pe Aristotel cu *De generatione et corruptione* sau pe un prelucrător al Stagiritului) și pune adevărul acestei observații pe seama „rațiunii și experienței”. Își fundamentează astfel (este opinia lui Petru Vaida, *op. cit.*, p. 240), apelând la un depozit pe care filosofii (prețuitori ai lui Aristotel) l-au avut întotdeauna la îndemână, teoria sa privind „modul natural al nașterii, creșterii, decăderii, îmbătrânirii și, în sfârșit, al pieirii acestor monarhii”.

„A. Philosophorum Principe Aristotele, Universi, Orientalis pars, pars dextra nominatur, quod ipsa natura probat, siquidem Ipsum Primum mobile, ab Oriente, ad Occidentem ferri Creator jussit Altissimus”. În același sens, de la Răsărit către Apus, încheind un ciclu (idee care nu-i era străină nici lui Nicolae Milescu, cel din *Cartea despre ieroglifă și din Hresmologhion*), s-au „mișcat” (au viețuit adică) și cele patru monarhii, deplasându-se în cerc („mișcarea naturală se silește să desăvârșească cercul” - idee „cu totul fantastică” - va zice Petru Vaida) pe suprafața pământului. Se produc, însă, din când în când și accidente, apariții împotriva „ordinii naturale” („praeter naturae institutum”), care se abat - potrivit lui Aristotel - de la finalitatea naturii. În cazul acesta - afirmă prințul - „fie că apare un avorton, fie că se naște un monstru, de care se înfioară legea naturii, fie că nu crește după planul și ideea naturii”. Un astfel de „monstru” spăimos, nenatural („odraslă în afară de legile naturii”) - care a reușit să întârzie o vreme „creșterea naturală și meritată” a monarhiei rusești - a fost Imperiul Otoman. El va dispărea (extincție axiomatică - după Cantemir), întrucât „cele care n-au început în chip natural, nu vor avea viață lungă...” („Ah Juste Deus, prudensque natura! fac tandem!” - exclamă Cantemir).

Cu toate obstrucțiile, timpul monarhiei rusești - „monarhia din miazănoapte”, „monarhia polară și arctică” - a sosit. Ea trebuie să înceapă să urce către zenit potrivit sensului mișcării naturale (se cuvine să închidă,

să „desăvârșească” *cercul* al cărui ultim punct este). Cu atât mai mult cu cât „Dumnezeu a sădit această monarhie (așa cum au prorocit cei vechi) prin unul dintre principii, înzestrat cu toate virtuțile și pe care poate că ni l-au și adus timpurile. (Trec sub adâncă tăcere numele lui, căci numele nu sunt esențiale, ci accidentale). Avem, spun ei [filosofii - *nota mea, D.H.M.*], în această parte de miazănoapte, un principe foarte înțelept și foarte aprig la războaie (o, Pronie dumnezeiască, cine să fie oare acela?), pe care nu-l întrece nimeni dintre monarhi în cultură și pietate. (De-ar fi acela în care noi ne-am pus nădejdea!)”

Și s-a spus că acest discurs de filosofie a istoriei (mărturisesc că am introdus acest comentariu în secțiunea rezervată *Istoriografiei* în cartea mea după lungi ezitări) n-ar avea în el nimic encomiastic...

CRONOGRAFELE SAU „ISTORIA LUMII” POVESTITĂ DE LA FACERE

196. Niște lecturi atractive

„Începuturile istoriografiei «populare» [este vorba de „istoriografia universală” - *nota mea, D.H.M.*] în limba română - spune Doru Mihăescu (*Scurtă privire asupra cronografelor românești*, în vol. *Un veac de aur în Moldova (1643-1743)*, Chișinău, Editura Știința, 1996, p. 189) - au fost tardive și timide, așa cum, de altfel, au fost, din cauza unor condiții obiective, începuturile literaturii în limba română în general”. Ceva din „dramatismul” acestei constatări (corectă, în sine) este atenuat puțin mai jos, când va fi menționată, totuși, prezența mult mai timpurie la noi a cronografelor bizantine, în tălmăcire slavă. *Sinopsisul istoric* al lui Constantin Manasses intrase în circuitul cultural românesc de multă vreme, la fel alte cronică bizantine. Elitele intelectuale ale românilor au putut cerceta aceste texte cu mult mai devreme ca Moxa să-l utilizeze pe Manasses, înainte de 1620, ca temelie a cronografului compilat de el. „Influența sa [adică a faimosului, la noi, *Synopsis historikê* al lui Manasses] asupra unor cronicari slavo-români este cu aproape un secol anterioară, iar a altor croniți bizantine asupra unor «letopisețe» slavo-române, cu circa un secol și jumătate” (Doru Mihăescu, *loc. cit.*).

Când ne vom deprinde să așezăm începuturile literaturii române acolo unde se află ele în realitate, când vom înțelege, fără ezitări, că scrisul vechi românesc trebuie cercetat și sub „învelișurile” aloglote (operație firească, uitată, din păcate, în vremea din urmă), atunci accentele puse pe/de impresiile ce constată „întârzierile” literaturii noastre („dramaticele întârzieri”), în raport cu ce se întâmpla aiurea, se vor stinge. Căci *Cronica universală* în versuri a lui Constantin Manasses (compunere, ne spun cele 51 de manuscrise grecești păstrate, unele foarte vechi, precum și traducerea în latină efectuată de Leunclavius, foarte căutată în lumea grecească și nu numai), tradusă în proză în mediobulgară către mijlocul veacului al XIV-lea, are o copie slavo-română făcută în Moldova după mijlocul secolului al XVI-lea. Textul era însă în circulație în mediile cărturarilor români cu mult înainte, de vreme ce episcopul Macarie și discipolii săi într-ale scrisului „artist” își află în el depozitul de

podoabe. Înaintea lui Manasses, însă (scriitor agreeat și la noi timp îndelungat - ne convinge Mihail Moxa), sau cam în aceeași vreme, în spațiul românesc pătrunseseră, tot în versiuni slave, *Cronografia pe scurt* a patriarhului Nichifor (cu o primă copie, în slavona sârbă, executată în veacul al XV-lea în Țara Românească; manuscrisul, fost la Mănăstirea Bistrița, are acum nr. 320 în colecția B.A.R.) și alte istorii bizantine „de la Facere”: *Cronica scurtă* a lui Gheorghios Hamartolos, compunere din veacul al IX-lea ce duce cursul faptelor până la anul 842 (cu o copie - ms. slav nr. 321 de la B.A.R. -, incompletă, „povestirea” începe de la regele David și merge până în secolul al VII-lea -, făcută spre sfârșitul secolului al XV-lea în Țara Românească); compunerea intitulată *De la facerea lumii, din Geneză, culegere... din cronici și istorii* a lui Simeon Magistrul și Logofătul (zis și Metafrastul), în care evenimentele sunt relatate până la anul 948, cu prezențe fragmentare în sbornice slavo-române foarte vechi (mss. nr. 320 de la B.A.R., de pildă, codice din veacul al XV-lea); *Epitome historiôn (Rezumatul de istorii)* al lui Ioannes Zonaras, scriitor (trăitor în veacul al XII-lea) și care, ca toți bizantinii, ia istorisirea „de la Facere” și o duce până la anul 1148 (un sbornic sârbesc, copiat către sfârșitul veacului al XV-lea sau la începutul celui următor, aparținând lui Maxim Brancovici, aducea în primii ani ai secolului al XVI-lea această cronică tălmăcită în slavona mediobulgară în urmă cu două veacuri în spațiul românesc).

„Biblioteca” cronografelor bizantine ajunse la noi în tălmăciri sud-slave (pentru întreaga rețea de copii slavo-române ale acestor cronografe vezi G. Mihăilă, *Studiul introductiv* la Mihail Moxa, *Cronica universală*, București, Editura Minerva, 1989, p.8-22) este cu totul onorabilă. Ea cuprinde titluri sonore ale istoriografiei bizantine, confirmă vechimea contactelor statornice ale cărturarilor români cu acest gen literar (face „dovada - consideră G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 8 - incontestabilă că domnii țării și fiii lor, unii boieri, mari dregători și înalți prelați, precum și cărturari de rând, ce se recrutau mai ales dintre preoți, călugări și diecii de cancelarie, citeau scrierile istorice bizantine...”), explică actul literar, remarcabil întru totul, petrecut la curtea lui Petru Șchiopul, prin 1590, când se alcătuieste aici cronograful lui Dorothei al Monembaziei (un text „greco-român” sau chiar „românesc”, care - dovedindu-ne că așa-zisa *Cronică de la 1570* se afla și ea în rafturile bibliotecilor din Țările Române - va face, timp de secole, deliciile cititorilor de limbă greacă), motivează, în fine, decizia lui Moxa, călugărul de la Mănăstirea Bistrița care, punând în lucru mai multe izvoare, își termina lucrarea înainte de anul 1620.

În veacul al XVII-lea, genul literar al cronografelor se va români. Va începe astfel să coboare inevitabil către palierul cărturarilor mijlocii (într-un lung proces de „democratizare” culturală), și va câștiga, pe măsura trecerii timpului, un număr impresionant de cititori. Această audiență impresionantă ar fi trebuit să mă oblige să repartizez aceste considerații capitolului *Ce mai citeau*

românii? Le-am făcut loc, totuși, în această secțiune a cărții mele, pentru că aveam nevoie de argumente pentru a sprijini diversificarea pe care o vor cunoaște textele ce compun genul (de la cronografele grecești - Dorothei al Monembaziei, Kígalas - traducătorii români se vor îndrepta și către sursele est-slave), precum și longevitatea (care tâlmăcește un interes nutrit de starea de sensibilitate și de mental) lui. Alese cu totul la întâmplare, două volume (II și IV) ale *Catalogului* lui Gabriel Ștrempel dovedesc stăruința cu care au fost copiate (deci răspândite), în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, *cronografele*. În versiuni integrale ori pe fragmente, în sbornice pretențioase ori în „selecții” (cunoscutele „povestiri din cronografe”) ce pot spune multe despre „gustul” literar precumpănitor în cutare ori cutare epocă. Depozitele Bibliotecii Academiei Române conservă azi optzeci de codice în care se află texte, complete ori fragmentare, ale atât de cititelor cronografe.

A existat, se vede bine, o „modă” a cronografelor, un „timp” (lung) al acestui „gen” literar. Textele acestea, traduse în atâtea rânduri, copiate integral (în sbornice masive; cele 603 file ale ms. nr. 1926 de la B.A.R., copiat către mijlocul secolului al XVIII-lea impresionează) ori fragmentar, își păstrează o bună bucată de timp vechile funcții. Ele „învață”, transmit experiențe, subordonându-le unui *sapientțial* mereu agreat, mereu prețuit în literatura română: „[...] Pentru acéia, iubite cetitoriule - scria un copist de la jumătatea secolului al XVIII-lea, Pavel - pe numele lui - „gramaticul” -, cetind să socotești și cu mintea, că cetenia de istorii mare folos și cunoștinți și învățături dă celor următori și de ostenială. Cu cetitul sfintelor scripturi cunoaștem pre Dumnezeu și-L rugăm pentru ertarea greșialelor noastre. Cu cetitul sfintelor scripturi cunoaștem lucrurile cele de mulți ani trecute ca și cum li-am vedea înaintea noastră; că mulți oameni învățați au trudit și au ostenit de au scris istorii a crai și împărați, a domni și a maghistani, carii cum și-au cumpătat viața și cinstea arătând celor de pre urmă și lăsând învățături, ca fie cine să-ș poată cumpăta viața, adecă de cele réle și de hulă să să ferească și celor bune și de laudă să urméză” (ms. nr. 2599 B.A.R., f. 1r-v). „Istoriile” acestea, lângă „învățătură” (țintă vădită și de selecția pe care o fac cei ce transcriu doar „secvențe”: *Capetele de învățătură* ale lui Vasile Macedoneanul - ms. nr. 2609 B.A.R. - sunt susținute de povestea *vieții* împăratului bizantin căruia i se atribuie sfaturile către fiul sau Leon cel Înțelept - ms. nr. 1785 de la B.A.R., prescris, ca și celălalt în veacul al XVIII-lea), puteau procura și delectarea. *Titlurile* din manuscrise nu uită (comercial, aș zice) să proclame această calitate: „*Hronograf, adecă Leatopiseș ce să zice scriirea anilor care spune istorii frumoasă, alese din Blibie [sic], începând de la izvodirea lumii*” (ms. nr. 2443 B.A.R. din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea) ori „*ce spune foarte frumoase istorii alese din Biblie...*” (ms. nr. 4802 de la B.A.R., copiat în 1805) sau „*pentru multe, minunate lucruri*” (ms. nr. 4621 B.A.R. din 1824). Uneori

știința de carte a copiştilor șchioapătă: unul - la începutul secolului XVIII - scrie *Conograf* (ms. nr. 1921 B.A.R.), altul stâlcește, am văzut, numele Sfintei Scripturi, un al treilea chiar nu înțelege cuvinte și le schimonosește - „*Cartea împăraților ce să zice Oiografu, adecă facerea lumii*” (ms. nr. 4698 B.A.R. din 1806). Ei, acești copişti, vin nu numai din interiorul incintelor mănăstirești (unde asemenea scrieri se copiau și se citeau frecvent; o mărturisesc însemnările de pe ms. nr. 2583 de la B.A.R., fost vreme îndelungată la Mănăstirea Hurez), ci și dintre laici. Numărul prescriitorilor călugări este constant, dovadă a cercetării acestui fel de lectură între pereții chiliilor. Ei transcriu cronografe pentru mireni, multiplică - prin urmare - la comandă, participă la alcătuirea unor „biblioteci”: „Și s-au scris această carte ce să zice *Leatopiseș, adecă Cartea împăraților, prin osteneala smeritului Silvestru ieromonah, însă fiind cu cheltuiala dumnealui jușan Preda, vornicul ot Câmpulung. 7244*” [= 1736] (ms. nr. 2757 B.A.R. din 1736) ori „Și l-am scris dumnealui stolnicului Ioniță Duca, cu a dumnealui cheltuială. Și s-au prescris de mine cucernicul între diiaconi, cari mai jos m-am iscălit, Dimitrachi ierodiiakon. 40 Sfinți” (ms. nr. 2572 B.A.R. din anul 1820, cu titlul *Hronograf, adecă Letiopsisăș de la facerea lumii*). Păstrate cu grijă, completate, reparate, legate iarăși atunci când coperțile se stricau (vezi însemnările din ms. nr. 2609 B.A.R. copiat către mijlocul secolului al XVIII-lea), așteptându-și cititorii în biblioteci mănăstirești sau în case simandicoase, dăruite (Ianache Văcărescu, vtorii postelnic, îi dădea un cronograf polcovnicului Constantin Fălcoianu) și lăsate moștenire (vezi, în ms. nr. 1921 B.A.R., de la începutul veacului al XVIII-lea: „Și după pristăvirea dumnealui [Mathei Fălcoianu vel vornic], la împărțea coconilor dumnealui au căzut în parte fiului dumnealui Radu Fălcoianu vel pitar”), cronografele au „urcat”, în timp, până în vremea modernă, supraviețuind, depășind cu un secol și mai bine veacul al XVIII-lea (anii în care au fost copiate textele pomenite mai sus sunt convingători, cred), stăruiind între preferințele lectorilor prin deloc surprinzătoare schimbări ale funcțiilor și făcând să precumpănească „zăbava”, ocupând un „raft” însemnat al „bibliotecii albastre” a românilor, aflându-și nu numai cititori, statornici și de condiții sociale și intelectuale variate, ci și *imitatori*.

Unul dintre ei a fost Dionisie Ecclesiarhul. Rămân o clipă în preajma acestui cleric, cu multe veleități scriitoricești, tocmai pentru că textele sale (care se află, evident, dincolo de vremea ce mă interesează aici) dovedesc o frecventare, „productivă”, a literaturii cronografelor. Dacă este firesc ca autorul primei părți a *Istoriilor domnilor Țărâi Rumânești* să se năpustească, în penuria de informații pe care o trăia, asupra izvoarelor externe și să-și transforme compunerea într-o înșiruire conglomeratică bizantino-turco-levantină cu înfățișare de cronograf est- și sud-est european, dacă este iarăși de explicat - și prin presiunea „genului” literar al cronografelor - locul acordat informației

străine de Anonimul Brâncovenesc, de Radu Popescu ori de Ion Neculce, o alcătuire precum cea propusă de Dionisie Eclesiarhul (1759-1820), scrisă în 1814-1815 (când autorul se afla la Craiova), în care faptele petrecute în Țara Românească sunt plasate într-un spațiu cu dimensiuni largi și într-un timp extins (la început este așezată o istorisire despre martirii primei epoci a creștinismului), nu poate decât să mărturisească înrăurirea (tardivă dar - am văzut - perfect explicabilă) a cronografelor, capabilă să facă din *Hronograful Țarei Rumânești de la 1764 până la 1815* o întreprindere istoriografică desuetă.

Lui George Ivașcu (*Istoria literaturii române*, vol. I, București, Editura științifică, p. 341) „hronograful” lui Dionisie Eclesiarhul i-a plăcut: „Dionisie Eclesiarhul avea însușiri literare remarcabile”. Dionisie contemplă „creșterea” (secolul al XVIII-lea în Țara Românească i se pare arcadic: „Și era într-o adevăr pe acea vreme darul și mila lui Dumnezeu într-această țară, cu liniște mare și cu pace adâncă...”) și „descreșterea” (asuprirea și extorcarea atîng, în timpul lui Hangerli-Vodă - spoliator care va primi o moarte, poruncită de sultanul Selim al III-lea, ca o pedeapsă -, un inimaginabil al chinuirii: „[...] pe alții-i lega cu mâinile dindărăt și cu spatele de garduri, și-i bătea cu bicele, pre alții legați-i băga cu picioarele goale în zăpada geroasă, așa chinuia pe creștini, o, amar de bieții creștini, că plîngea și se văeta, și săracele văduve țipa de ger, dar nu era milostivire la varvarii de slujbași...”), un timp „ciclic” adică, pe care încearcă să-l „privească” pe un spațiu extins. Digresiv (baroc?), dar îndestul de opac și cu o informație adesea precară, acest caligraf harnic și iscusit, alcătuitor de condiții și pomelnice (cam douăzeci și cinci, unele în mai multe volume) și traducător din rusă (și germană - zice *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 283) cercetează, deopotrivă, prețurile la piață și continentul, apreciază împărțirea dregătoriilor, se rostește și cu privire la politica străină. Napoleon, „grec” de felul lui, trecut la catolicism, altfel ager la minte, încearcă să facă o carieră militară în armata germană. Fără succes. Abia în Franța, unde va reuși să-i elibereze pe „rumâni”, izbutește câte ceva. Revoluțiile sunt explicate astfel ca „pe prispă” (nu fără o anumită savoare) și, la fel, actele regilor și ale împăraților. Este imaginată astfel o Europă casnică, „tâlcuită” de un scriitor ce nu-și deplânge deloc puținătatea forțelor în fața marilor „tème” lângă care poposește, ba, mai mult, știe chiar să povestească cu haz (G. Ivașcu avea dreptate; a se vedea chipul în care s-a „descurcat” vodă Hangerli, gazdă al unui pașă cu apetituri erotice) și cu niște vorbe ce adună balcanismul unui lexic româno-fanariot și neologismele aduse de armatele rusești.

Povestea *cronografelor* (gen literar glorios) în literatura română este, se vede foarte bine, una lungă.

197. Mihail Moxa ignora „primul descălecat”

Sub pana lui Mihail, monah la Mănăstirea Bistrița din Oltenia (și-a zis Moxalie, adică „păcătosul”, de unde forma scurtată Moxa), cel care își aduna frazele din mai multe cronografii bizantine, Traian, împăratul roman pe care, peste câțiva ani doar (*Cronica universală* a lui Moxa era gata în 1620) Ureche îl va declara autor, plin de glorie, al celui dintâi „descălecat” al românilor, intra în istorie în felul următor (citez, aici și mai departe, după ediția, întru totul prețioasă, căci este însoțită de izvoare și de un amplu studiu introductiv, tipărită nu demult - în 1989 - la Editura Minerva de G. Mihăilă):

„ÎMPĂRĂȚIA LUI TRAIAN CHESAR

Puse-se în scaun, de împărăția Traian, voinic și bărbat, viteaz și răbduriv întru judecată și drept și nefățarnic.

Acesta plecă cerbicea eghiptenilor și birui trufa turcilor și în puțină vreme de marginea pământului până în margini o primblă și toți înălțații supt sabia Râmului curând plecă.

Acestuia-i părea rău de ceia ce păția rău și-l durea inima de ceia ce bolia, nemernicii-i miluia, soții-ș dăruia și răbda multe hule omenești.

Acesta încă zicea: «Cade-se împăratului a se asemana cu răbdarea lui Dumnezeu». Deci naintea a toată curtea déde-și sabia goală în mâna pârălabului și-i zise: «De vezi că domnesc preste lége, lovéște-mă fără milă cu sabia, iară de merg pre lége, tu mă cruță».

Acesta împărăți 19 ai și 6 luni. Și în zilele lui multu se cutremură pământul prespre toată lumea, și multe cetăți s-au răsipit, și mulți oameni au perit”.

Moxa, acest cărturar stimabil și productiv (a tălmăcit în românește și o pravilă bizantină, prefăcută, evident, în slavonă; în manuscrisul, păstrat la Academie sub nr. 2471, pravila are titlul *Să începem cu Dumnezeu tocmeala sfinților apostoli și al sfinților de al șaptele săbor, preaogodnicii și de Dumnezeu purtătorii părinții noștri, de episcopi și de preoți și de călugări și de oameni mireni și de toate învățăturile*; versiunea tipărită la Govora, în 1640, se intitulează: *Pravila aceasta iaste dreptătoriu de lége, tocmelé sfinților apostoli, tocmite de 7 săboară, cătră acesta și a prea cuvioșilor părinți, învățătorilor lumiei*), pus la lucru întâi de episcopul Theofil al Râmnicului, intrat apoi în „zona de influență” a lui Udriște Năsturel, știe și scrie despre Traian cât îi spune izvorul său fundamental - *Istoria sinoptică* a lui Constantin Manasses. Îi face împăratului (mai mult un „monarh pilduitor”) un portret cu totul favorabil (restrângând însă șirul calităților: „voinic și bărbat, viteaz și răbduriv, întru judecată drept și nefățarnic” - „*moxa voinična i pobědonosca, trūpěliva i blgosrūda, dobla i hrabra, vū sōdoh neuklonna jarma pravdě*”; plin de compasiune, generos, darnic, pacient la reacțiile celor din jur), reține o vorbă

memorabilă, atribuită desigur („Cade-se împăratului a se asemăna cu răbdarea lui Dumnezeu”), și actul instituirii publice a unui cenzor („eparhul” Romei din sursa folosită va deveni, firesc, „pârcălab”) cu puteri discreționare, înregistrează mișcările tectonice ample („semn”?) și distrugătoare petrecute în vremea lui Traian. Și cam atât.

În talgerul „inițiativelor” (căci Mihail Moxalie a fost un traducător „activ”; a lucrat citind mai multe izvoare, a comprimat, a eliminat, a rezumat, a completat) trebuie așezate anacronismul, comis cu o ingenuitate pe care o aflăm și la alți cărturari români, în urma căruia *parții* (adversari ai lui Traian) devin *turci* (Moxa crezând - este de părere G. Mihăilă, *ed. cit.*, p. 131, nota 3 - că și în acest caz bizantinul „antichizase” prețios și că o restituire a celor ce stăpâneau zona e normală) și chipul, absolut stupefiant, în care ratează două vorbe despre războaiele (capitale pentru nașterea poporului român) împăratului din Dacia. Manasses spune limpede: „*Sūi getskye smēri neprēklonnye vye*” - Acesta domoli găturile nesupuse ale geților. La Moxa, traducerea (foarte frumoasă, de altfel) introduce alți inamici: „Acesta plecă cerbicea eghiptenilor”, fie că monahul oltean a citit greșit (deși versiunea slavă traduce corect gr. *getôn* prin *getsyke* „getice, ale geților”), fie că a avut sub ochi o versiune în care forma cu pricina era coruptă (G. Mihăilă, în *ed. cit.*, p. 131, nota 2). Ratarea rămâne însă.

Călugărul de la Bistrița este un „post-bizantin”. El își compilează scrierea folosind textele înaintașilor și urmărind curgerea timpului. *Antichitatea românilor*, coincidentă cu un „timp al genezei românilor”, obiect fundamental al meditației istoricilor noștri în veacul al XVII-lea (secol căruia îi aparține și el), pare a-i fi fost indiferentă. O „indiferență” ce poate purcede și din ignoranță. Să fie oare așa?

Eu cred că Moxa dispunea exact de acele informații privind originea română a românilor care se perpetuaseră ca „răsunete” ale unor vechi amintiri depozitate în mental. Adică, acele știri privind o *romănită* conservată în memorie pe care i le transmisese și călugării de la Mănăstirea Dealu (cărturari de pe un palier mijlociu, ca și Moxa) italianului Della Vale în veacul al XVI-lea. Pentru Moxa, în chipul cel mai natural, „rimlénii”, romanii adică, sunt *rumâni*:

„Să începem a scrie - zice el la începutul capitolului al XI-lea - de acum tăriia [și puterea] rumânilor de unde s-au început și au ținut pământul tot și țări”. El îi simte ca fiind *ai săi* pe acești mari stăpânitori și civilizatori ai Lumii Vechi, chiar dacă numele cetății de sorginte îi este cunoscut doar în variantă slavă: „După aceea zidi Romil cetate preamare și frumoasă. De la Adam până s-au făcut Rimul, 4708 de ai. Și cu glas de bucin ură: să asculte toată lumea de cetatea ce i se puse numele Rim. Deci, câți es de acoloa, ei se chiamă rumâni”. Este, această ultimă frază, o completare operată de Moxa. Ceea ce mi se pare a fi cu totul concludent (căci Moxa este consecvent: „Până atunci s-au ținut de

rumâni Rimul. De-aciaia încăpură uandalii...") și convingător, mai cu seamă în contextul „preparării ca istoric” a lui Moxa, context furnizat de scrierile bizantine, deloc interesate de mai sus zisa *antichitate a românilor*.

„Manualele” pe care a învățat Mihail Moxa istorie și pe care le-a folosit pentru a-și alcătui compilația (una - am mai zis - de tip „activ”) făceau parte dintr-o „bibliotecă” foarte onorabilă: *Istoria sinoptică* a lui Constantin Manasses, *Cronografa pe scurt* a patriarhului Nichifor, *Cronica anilor 1296-1413* (scriere declanșatoare a unor lungi dezbateri, repartizată și ea, în ultima vreme, unui Bizanț târziu), *Cronica universală* a lui Simeon Magistrul și Logofătul (zis și Metafrastul), folosită ici și colo, *Rezumatul de istorii* al lui Ioannes Zonaras (dacă am opri aici înșirarea, am obține o primă „sinteză în limba română a istoriografiei bizantino-slave cunoscute în Țările Române” - G. Mihăilă) și, de la slavii balcanici, *Letopisețul sârbesc nou*, text în care au intrat informații din *Letopisețul de la Putna* și din *Cronica sârbo-moldovenească* (o versiune a ei).

Luând ca text de bază cronograful lui Manasses, completându-l cu știri din alte cărți de istorie ale bizantinilor sau, dimpotrivă, eliminând pasajele ce i s-au părut lipsite de interes, uitându-se în *Vechiul Testament*, în *Cuvântul de laudă lui Constantin cel Mare*, poate și în *Războiul iudaic* al lui Josephus Flavius (printr-un „mijlocitor” - crede G. Mihăilă), prestând o muncă deloc ușoară (căci, „cum nu poți ajunge naltul ceriului - constata el într-un soi de epilog la prima parte a cronografului său -, nice adâncul pământului, nice marginea lumiei, și cum nu se pot număra stélele ceriului, nice nășipul mării, așa nu se poate afla adâncul scripturilor. Că unii de cei sfinți părinți létopiseț au scris de unele, alții de altele, unii pre unele locuri și de unii împărați au înmulțit, alții au scris mai scurt”) și într-un chip care îi acordă, cred, dreptul de semnătură („iară acicea s-au adunat ca în scurt și ca în de tot”), Moxa a scris - prin 1618-1620 - o *istorie* de la Facere (primul capitol se cheamă *De-nceputul lumieei dentâiu*), cu eforturi de înțeles (cum de înțeles este și satisfacția pe care o încearcă la sfârșitul primei părți, punând în pagină o „image” ce va deveni topos mai târziu în „stihurile de încheiere” prin cărți: „Deci să punem și noi odihnă condeiului, ca un trăgătoriu vânsla, că oare cum jeluiaște cine e pre mare să vază pristaniște, așși scriitoriul păzêște să vază sfârșitul...”).

În cronograful lui Moxa (cronograf în jurul căruia discuțiile vor continua, unele izvoare - cum ar fi cel folosit pentru ultimul capitol, *De Tarigrad* - nefiind încă identificate), carte citită, totuși (chiar dacă, lângă manuscrisul din 1620 - aflat azi la Moscova, la Biblioteca de Stat și pe care nu toți cercetătorii îl socotesc autograf -, s-au mai păstrat doar două copii: prima făcută în Țara Românească, prin 1722-1725, cea de-a doua, realizată în Moldova pe la 1728), timpul sacru se preface, istoria „scripturistică” „curge” în

cea „politică”. Cele patru „împărății” biblice, acelea care i-au sugerat prorocului Daniil ideea „ciclicității” (de unde istoricii noștri cei vechi au luat teza „creșterii” și „descreșterii”), ființează. „Șirul” se laicizează pe nesimțite: *Împărăția lui Nėvrod* (cel care „măsură pământul și nevoi oamenii să facă stălpu”, „nebuie” și „osteneală în deșert” pentru care „Dumnezeu le împărți limbile pre deregători”), *Împărăția Eghiptului*, *Împărăția Asiriilor* (capitol în care este vorba mai mult de Avraam), *Împărăția lui Sosirie Eghiptean* (nimeni altul decât faimosul Sesostriș), *Împărăția lui David*, *Împărăția lui Chir*, *Împărăția lui Alexandru Machidon*, *Împărăția lui Potolomei Epure* (ingenuă deformare produsă de Moxa), *Împărăția troianilor*, *De începutul rimlėnilor* etc. Povestea Troiei, este istorisită de Manasses, izvorul lui Moxa, nu după tradiția homerică („Omīr” cel cu „limbă dulce, de au fost drag a podobi poveștile”), ci după scrierea *Ephemeris belli Troiani*, pusă pe seama lui Dictys Cretanul (conservată doar în prelucrarea latină a lui Lucius Septimus, scriitor din secolul al IV-lea d.Hr.). În mod așteptat, aventurile lui Alexandru Parie, Menelai, Ahilei (și Ahalie), Palamid, Patroclei, Ector etc. (onomastica antică arată adesea savuros sub pana călugărului oltean) sunt un preambul la „istoria romană”, fiindcă „după prada Troadei, Enia, ginerele lui Priam craiu, sau scăpat sau-l de slobozise oștenii, el se mută cu toată ruda lui, cu câți scăpase, în țara Veneției”. Priam este evident contemporan cu David, căci o cronologie biblică („De la Adam până la Alexandru Machidon, 5167 de ai”) veghează necurmat curgerea timpului, de când el devine „istorie”.

În cartea lui Moxa există de toate, pe potriva unui orizont de așteptare încă nespecializat. *Modelului monarhic*, reprezentat de eroul creștin, Sfântului Constantin cel Mare („De-acii mēse și birui pre toți, și fu însuș împărat întâiu creștinesc. Și abātu de surupă casele idolilor și astupă capiștile unde purta ellinii sfara dracului, și le sfārși toată spurcăciunea lor. Și deșchise beserecile creștinești, și se lārgi preste toată lumea ca cu un bucin de aur glasul lui, de la marginea pământului până în margini, să rāsună cătră credința lui Hristos”), pivot al istoriei și întemeietor al unui „chip de a domni” (își face loc în text și apocrifa „Donatio Constantini”), îi sunt opuse contramodellele. Dușmanii creștinismului, „chinuitorii” (vorba lui Moxa se face acum rea, pe potriva încriminărilor): „Luară steag de domnie Dioclitian și Maximian. Amāndoi era într-un nārav rău și făcea cumu-i învăța Satana: jungheri și ucisături, vārsare de sānge și temniți, rane, sau ce rău era să nu se facă atunce pre cei ce era creștini! Că se nevoiia den rădăcină să zmulgă creștinătatea și de tot să o stingă. Și scrășniia cu dinții spre turma lui Hristos, ca niște câini turbați, că era curvari, cât nu avea sațiu, și plini de tot răul. Și răi era, rău se sfārșiră, că Dioclitian arse ascuns într-o plėvniță, iară Maximian îl umplură viermii de viu. Și așa-și lepădară sufletele”.

Tiranul nedomolit, „negativul” monarhic complet, identificat în persoana împăratului. Foca (Moxa îi zice „muncitorul” = chinuitorul), simbol mai târziu în literatură (îl știu și autorii noștri de cronici rimatice) al unei regalități deraiante: „De-acii se întărită Foca spre răotați, că avea năravul dracului, ucigașu, sireap, mănios, gustăreț, bețiv, măreț, mândru, rău de tot. De-acii da rău mult oamenilor: unii de boiari ardea-i cu foc, pre alții-i junghea, pre alții-i slutiia, mai mulți ucidea și făcea morți groaznice și în boiari, și în curténi, și în țărani, sângele omului-l avea ca o beutură dulce...”

Știrile de istorie românească sunt uneori lapidare: „Pre acea vreme ucise și Șuşman, domnul șchéilor, pre Dan voevod, domnul rumănesc” (anul va fi fost 1386 - zic istoricii: P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 45) ori „Atuncea [datarea o făcea în acest rând sosirea turcilor la Gallipoli - 1359, după Moxa, 1354 în realitate] s-au început a să descăleca Țara Moldovei” (Țara Românească „intrase” în istorie discret). Alteori, însă (și „măsura” pare a fi dată de gravitatea istorică și de grandoarea prestației), actele românilor sunt privite cu luarea aminte. Așa se întâmplă cu lupta pe care Mircea cel Bătrân a dat-o cu turcii la niște „rovine” („niște șanțuri, locuri strâmte, prielnice ambuscadei”, „pe râul Argeș, nu departe de capitala țării din acea vreme, care era la Curtea de Argeș” - Nicolae Stoicescu, *Bătălia de la Rovine (17 mai 1395)*, București, Editura Militară, 1986, p. 56): „De-acii se rădică Baiazit cu turcii spre rumâni, deci se loviră cu Mircea voievod. Și fu războiu mare, câtu se întuneca de nu se vedea văzduhul de mulțimea săgășilor, și mai pierdu Baiazit oastea lui cu totul, iară pașii și voevozii periră toți. Atuncea peri Constantin Dragovici și Marco Cralevici. Așa de se vărsa sânge mult, cât era văile crunte, deci se spăre Baiazit și fugi de trecu Dunărea”. N-au putut rămâne în afara consemnării (în capitolul ultim, *De Țarigrad*, luat de Moxa nu se știe de unde) nici încheștările lui Ștefan cel Mare cu turcii. Cea victorioasă, din 1475, de la Podul Înalt:

„Ani 6983 [= 1475] tremése Mohamet oști mari spre Ștefan voevod, la Țara Moldovei, și periră atuncea turci mulți, fără număr”.

Și cea încheiată cu o înfrângere, la Valea Albă, în 1476, când rușinea imperiului a venit să o spele însuși Mehmet El Fatâh:

„Și iată, ani 6984 [= 1476], se sculă însuși Mohamet cu oști mari spre Moldova, și se loviră de față la Valea Albă, și biruiră atuncea turcii, deci féceră rău mare moldovénilor...”.

Cu al său cronograf ce înșiră faptele de la „începutul lumieei” și până la 1489, privind și spre Apus câtă vreme Roma a dat împărați, rămânând stăruitor în Răsăritul antichităților biblice, al Bizanțului și al turcilor, cu acest cronograf, scris la îndemnul episcopului Theofil („Și iaste zisa sfinției tale, o, preaînțelepte părinte, chir Theofil, episcopul de Râbnic”), ce-i fusese egumen la Bistrița, călugărul Moxalie a fost un deschizător de drum. Chiar unul de tip

absolut. Căci, să nu uităm, isprăvindu-și lucrul înainte de 1620, Mihail Moxa a scris o carte de istorie (de istorie universată) înaintea lui Grigore Ureche. Chiar dacă nu a tălmăcit, pe la 1620-1650, și acel *Liturghier* ce i s-a pus în seamă (vezi I. G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1505 - 1714*, Cernăuți, 1897, p. 88), Moxa - cu limba lui românească ce nu se poticnește prea des - a fost între cei ce s-au angajat la înfăptuirea programelor importante ale culturii din prima jumătate a veacului al XVII-lea (inițiate în bună măsură de Udriște Năsturel): *recuperarea*, în românește, a textelor slavone produse de români sau ajunse în spațiul lor literar și *(re)construirea*, prin tălmăciri, compilații ori creații originale, a componentelor unui sistem de genuri literare moștenit din Bizanț.

198. Dorothei al Monembaziei, Matei Kigalas, „Danovici”

Începând cu prima jumătate a veacului al XVII-lea, tipografiile grecești din Veneția publică multă *literatură istorică*, „gen” care avea să participe consistent, datorită virtuților sale (în Europa de răsărit *istoriografia* a îndeplinit multă vreme, concomitent, funcții de „informare”, de „învățare” [ea transmitea experiențe utile] și de „delectare”), la renașterea literelor elene. Scrise în greaca populară, în proză (cele mai multe) ori în versuri, în redactări lipsite de pretenție sau, dimpotrivă, „încărcate” patetic (precum poemul lui Stavrinós despre Mihai Viteazul) ori cu o abundentă decorație retorică în spirit antichizant (în felul cronicii lui Matei al Mirelor, egumenul de la Mănăstirea Dealu), povestind „cursul lumii” de la Facere sau oprindu-se asupra unor evenimente încărcate de mari tensiuni, aceste compuneri readuceau în practica literară un tip de discurs care, în literatura bizantină, avea tradiții de-a dreptul glorioase.

Urmărind modelele antice, pe grecii cei vechi (Herodot, Tucidide, Xenophon, Polibiu), bizantinii au scris și istorie de pretenție, savantă, cercetând cu minuție anumite epoci sau fapte și avându-și cititorii între cei ce se mișcau pe palierul „înalt” al culturii, dar și literatură istoriografică destinată „cititorului mijlociu”, *cronici* sau *cronografe* care „informau”, fără îndoială, dar răspundeau și unor interese de lectură din sfera „zăbovei”. Istoricii analizau, inspectau, căutau legăturile cauzale și sistematizau efectele. Croniștii *povesteau*, făcând un soi de „istoriografie populară” (unui cititor aflat într-un imperiu în ascensiune, mereu în contact prin campanii militare ori prin expediții comerciale cu „lumi” noi, necunoscute), întemeierea universului pe fundament sacru și o desfășurare a evenimentelor unde miracolul - creștin ori magic - se amesteca frecvent și în care „semnele” (eclipse, molime, boli, cutremure etc.) își aveau rostul lor. Nu este, deci, de mirare că tocmai această „literatură a

cronografelor" ce prezintă foarte dens istoria lumii și s-a concentrat, dincolo de puzderia de alcătuirii mărunte, în trei texte de foarte bun nivel - semnate de Ioannes Malalas (sec. VI - VII), Gheorghios Hamartolos (sec. al IX-lea) și Constantin Manasses (sec. al XII), acesta din urmă scriindu-și cronică în versuri - a interesat spațiul postbizantin, pe slavi și pe români. Aceste scrieri au fost traduse de timpuriu în slavonă și au cunoscut o circulație impresionantă. În versiunea slavă a cronicii lui Manasses și-au aflat (am văzut) depozitul de podoabe retorice cronicării români din secolul al XVI-lea - Macarie, Eftimie și Azarie. Aceeși *Istorie sinoptică* a lui Constantin Manusses a reprezentat - constatam lucrul acesta ceva mai înainte în cartea noastră - izvorul de bază pentru *Cronica universală* pe care a compilat-o, pe la 1620, în românește, Mihail Moxa.

În lumea grecească, cronică lui Manasses a fost prelucrată întâi într-o redacție în proză (D. Russo, *Studii istorice greco-romane*, tomul I, p. 57), redacție din care lungi secvențe, completate cu unele fragmente luate din lucrările lui Theophanes, Gheorghios Hamartolos, Kedrenos, Ioannes Zonaras și din altele au intrat într-o cronică scrisă în greaca populară. Întrucât în această cronică, păstrată în foarte multe manuscrise, 25 (în patru dintre acestea este arătat drept autor Manuil Malaxos, care n-a fost decât copist), cursul evenimentelor este dus, în genere, până la 1570 (cel puțin așa consemnează ms. Harleianus 5742, conservat la British Museum), savanții au numit-o *Cronica de la 1570*, preferând să o considere anonimă, întrucât încercările de a o atribui fie lui Malaxos, fie lui Damaschin Studitul (vezi Constantinos Sathas, *Biblioteca graeca medii aevi*, vol. III, Veneția, 1872), fie altora nu s-au dovedit convingătoare.

Textul acestei *Cronici de la 1570* a servit ca sursă fundamentală pentru acea *Vivlion historikon*, pusă pe seama unui Dorothei, mitropolit al Monembaziei la începutul secolului al XV-lea (D. Russo identifica un Dorothei prin anii 30 ai acestui veac, dar același învățat concede că poate fi vorba și de un alt Dorothei), cronograf care s-a tipărit la Veneția în 1631. Având titlul (în traducere) *Carte istorică cuprinzând pe scurt felurite și intereante istorii, începând de la zidirea lumii până la căderea Constantinopolului și mai departe. Adunată din diferite adevărate istorii și tradusă în limba populară de către prea sfințitul mitropolit al Monembaziei, kir Dorothei. S-a dat la tipar de curând cu cheltuiala prea nobilului kir Apostol Tzigara, de fel din Ianina, și a lui Ioan Antonie Iulian, spre folosul obștesc*, Veneția, 1631, tipografia lui Ioan Antonie Iulian, acest cronograf va cunoaște foarte multe reeditări (1637, 1654, 1676, 1681, 1684, 1686, 1691, 1743, 1750, 1761, 1763, 1781, 1786, 1792, 1798 etc., suferind „completări” și „aduceri la zi” de la o ediție la alta), semn al interesului cert pe care îl suscitase între cititori. Acest cronograf va fi tradus în

slavona rusă (prin 1665) și în românește. A fost tălmăcit în limba arabă, în 1667, și în gruzină, la începutul secolului al XVIII-lea.

Cartea, într-o formă aproape coincidentă cu cea din ediția princeps (Veneția, 1631) a fost pusă la punct la curtea Moldovei, din porunca și cu cheltuiala lui Petru vodă Șchiopul (1574-1579 și 1582-1591) și sub supravegherea lui Zotu Tzigara, ginerele domnului. Prefațatorul (Apostol Tzigara) descoperă în Petru Șchiopul, la a cărui curte cărturarii greci găseau deseori un adăpost confortabil, un protector al literelor și artelor, un poliglot (știa turcește și grecește), un ins căruia îi plăceau oamenii învățați; îi chestiona în legătură cu astronomia, cu zodiile și cu multe alte lucruri. De aceea, imprimând spre „folosul obștesc” cronograful moștenit pe semne de la fratele său Zotu, Apostol Tzigara găsește cu cale să îl dedice lui Alexandru Coconul, domn al Țării Românești (1623-1627), care, prin tatăl său Radu Mihnea (cel ce învășase la Athos și la Veneția) și prin bunicul său, Mihnea Turcitul, cobora din Alexandru al II-lea Mircea (însurat cu o Ecaterina Salvaresi, chiotă prin naștere), voievod muntean și frate cu Petru Șchiopul.

Primele ediții ale cronografului atribuit lui Dorothei al Monembaziei au, după evenimentele anului 1595, indicația *telos* - sfârșit. Urmează câteva „adăugiri” - unele existente și în *Cronica de la 1570*, altele furnizate compilatorului de la Iași de la un anume Ierotei, și el mitropolit al Monembaziei și cunoscut bibliofil (considerat de unii cercetători chiar autor al întregului text) - privind evenimente disparate: când au cucerit „frâncii” Moreea, istoria Sinodului de la Florența, cucerirea Brusei de către sultanul Orhan, întemeierea Veneției și lista dogilor, transferul moaștelor lui Constantin cel Mare, cuvintele care au fost descoperite pe mormântul aceluiași împărat, o arhondologie bizantină. Capitolul despre întemeierea Veneției și înșirarea dogilor trebuie să fi fost redactate de un grec trăitor în orașul lagunelor sau de un italian care știa grecește (D. Russo, *op. cit.*, tomul I, p. 82). Scriitorul vorbește în câteva rânduri despre lucruri „văzute” acolo. În pasajele care istorisesc prădarea Constantinopolului de către venețieni există mențiunea: „ta polytima templa tês agias Sophiôs ta opoia euriskountai eôs tên sêmeron eis to trizori tês Venetias (Ediția 1818, p. 395, la fel ca în Parisinus 1790, p. 790). Și altele asemenea.

Există indicii că lucrarea atribuită mitropolitului Dorothei al Monembaziei a circulat la noi încă înainte de a fi tipărită, în manuscris. Cel puțin așa ne lasă a înțelege un codice (fost în biblioteca Mavrocordaților de la Mănăstirea Văcărești; actualmente la B.A.R. sub nr. 603 între manuscrisele grecești), având titlul (în traducere) *Compendii de diferite istorii, adică cronograf în limba populară* și purtând ca dată a prescrierii anul 1628. Din forma tipărită, Biblioteca Academiei Române posedă exemplare a nu mai puțin de zece ediții imprimare la Veneția: 1637, 1681, 1684, 1761, 1786, 1792, 1798, 1806, 1814 și 1818.

Tot la Veneția și-a început cariera și cel de-al doilea cronograf grecesc - *Nea synopsis diaphorôn...* - care descinde tot din zisa mai sus *Cronică de la 1570*. În 1637 - potrivit paginii de titlu, în 1650 - după opinia profesorului Demostene Russo, care observa că, în text, anul 1650 este numit „anul de față”. Cronograful, conchidea marele bizantinolog, era pregătit pentru tipar în anul 1637, dar imprimarea s-a petrecut abia la 1650, textul suferind obișnuitele „completări” (*Op. cit.*, tomul I, p. 89 și urm.). Cu titlul său lung, un soi de „sumar” (*Nou compendiu de diferite istorii, începând de la zidirea lumii și ajungând până la anul de față; mai cuprinde și cucerirea Constantinopolului, copiată după „Turcograecia”, precum și despre împărați și patriarhi cum au cârmuit imperiul și scaunul patriarhicesc și câți împărați ismailiți au domnit până astăzi. Mai cuprinde și discuția Sfântului Silvestru cu vrăjitorul Zamvri și despre cele șapte sfinte și ecumenice sinoade, când și unde și împotriva cărora s-au făcut [...] și despre Veneția când s-a întemeiat și câți dogi au stăpânit-o și despre boierii curții imperiale, adunate din multe cărți istorice și traduse în limba populară de către Matei Kigalas din Cipru, Veneția, 1637*), care evocă și una dintre surse (*Turcograecia* lui Martin Crusius-Kraus, profesor de limbi clasice la Universitatea din Tübingen), acest cronograf a fost compilat de Matei Kigalas, un cipriot care prin 1630 era paroh al bisericii grecești din Veneția. Cronograful lui Kigalas (cu un exemplar din ediția 1650 - pe a cărei pagină de titlu scrie „ediția a doua” - ajuns în posesia mitropolitului Dosoftei) are lungi pasaje care seamănă, până la identitate, cu cele corespunzătoare din cartea atribuită mitropolitului Monembaziei. S-a întâmplat lucrul acesta și datorită izvorului comun (*Cronică de la 1570*), și fiindcă în prima parte, mai ales, Matei Kigalas a apelat insistent la „Dorothei” (D. Russo vorbea chiar de o „contaminare”).

Această contaminare între *Vivlion historikon* și *Nea synopsis diaphorôn historiôn* există cu adevărat, pe secvențe lungi (capabile, prin dimensiuni, să definească un text individualizat), în cel de-al treilea cronograf pe care cărturarii noștri l-au tradus din grecește. Cercetătorii îl numesc „cronograful Danovici”, folosind ca semn al identității numele aceluia gramatic de elinie (era „logofăt al treilea”) pe seama căruia tradiția așează tălmăcirea.

Cronografele au fost traduse în românește și s-au bucurat de o prețuire constantă. Numărul copiilor manuscrise, păstrate azi în depozite românești și străine este de-a dreptul impresionant. Informațiile difuzate de ele au fost utilizate în cărțile istoricilor români (Miron Costin, Nicolae Costin și Radu Popescu au arătat confiență unor astfel de surse) sau în compuneri literare (s-a dovedit că Dosoftei, în *Viața și petrecerea svinților* a folosit elemente

provenind din cronografe). Fragmente din aceste „povestiri ale istoriei lumii”, legende mai cu seamă, s-au autonomizat (precum *Istoria Troadei*, *Legendele despre Sfântul Constantin cel Mare*, *Legenda Sfintei Sofia* etc.) și au achiziționat existențe literare proprii (vezi Iulian M. Ștefănescu, *Legendele despre Sfântul Constantin în literatura română*, în „Revista istorică română”, I, 1931, p. 251 - 297).

Tălmăcirea cronografelor grecești s-a produs, dacă așezăm operația între limite mari, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Cu aceste traduceri (cercetate în amănunțime de Iulian M. Ștefănescu, Doru Mihăescu și P. Cernovodeanu - vezi *Bibliografia* acestui capitol) în literatura noastră veche s-au instalat trei tipuri de texte aparținând acestei „istoriografii populare”: o versiune ce coboară din „tipul Dorothei” (ce poate fi reconstruită prin colaționarea manuscriselor ce cuprind părți din această compunere), o alta legată de scrierea lui Kigalas (în care înrăuirile versiunii Dorothei - arăta D. Russo, *op. cit.*, tomul I, p. 93 - sunt sensibile) și, în fine, „tipul Danovici”, rezultat al unei vădite contaminări „Dorothei - Kigalas”.

În nota care precede capitolul rezervat „povestirilor din hronografe” (în *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, București, Editura pentru literatură, 1963, p. 238), Dan Simoșescu - sprijinindu-se pe o copie din 1799 - era de părere că tălmăcirea cronografului pus pe seama lui Dorothei al Monembaziei s-ar fi făcut în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Copia aceasta (ms. nr. 116 B.A.R.), lucrată de Ioniță sin Constantin logofătul din Star - Chiojd, ar fi - s-a spus - pentru că în titlu este evocat „traducătorul” - Grigorie dascălul Buzoianul (în întregirea operată de Gabriel Ștrempel - *Copiști de manuscrise românești*, vol. I, București, Editura Academiei, 1959, p. 132; în alte contribuții acest dascăl este numit doar Buză) prescrierea unei tălmăciri identificabile: „*Adunarea istoriilor de la începutul lumii până la împărăția lui Constandin Paleologul, împăratul cel după urmă al Grecilor [...]*, scoasă din grece pă limba rumânească de Grigorie dasc[ă]lul Buz[oianul], iar acum s-au scris după aceia asemenea din cuvânt în cuvânt în zilele preainălțatului nostru domn Io Constandin Gheorghe Hangeri voevod, de cel mai mic Ioniță sin Constandin logofătul de la Star-Chiojd, la anii de la mântuirea lumii 1799, ghenarie 5 dni 1799”. S-a dovedit însă că dascălul Grigorie Buz[oianul] n-a făcut decât să prelucreze o transpunere mai veche. Pendinte de versiunea Dorothei este și traducerea din acel manuscris descris de Aron Densușianu (în „Revista critică literară”, 1896, nr. 4, p. 305 - 319) - *Hronograf adecă létopiseș ce să zice scrierea anilor, care spune istorii frumoase alése din Biblie începând de la izvodirea lumii* - și pe care învățatul o data 1686-1715. Aceași versiune se află și în codicele (azi ms. nr. 3556 de la B.A.R) copiat de Drăgoi logofătul din Bezdead: „Această svântă și dumnezeiască carte o am scris eu, Drăgoi logofătul, sinū popa Tatul ot Bezdead, în zilele bunului și creștinului Io Șarban

Cantacuzino Băsărab voevod i preaosvinții arhiepiscop kir vlădica Theodosie. Avgust 25 dni leat 7195 [= 1687)".

S-a văzut că data tălmăcirii se află, în fapt, mult mai înapoi în timp și că acest cronograf (care i-a interesat deopotrivă, pe cărturarii din cele trei Țări Române) s-a aflat pe mesele traducătorilor timp îndelungat. Un deceniu sau două trebuie să fi trecut peste jumătatea secolului când și-a făcut transpunerea acel anonim (el n-a tradus decât prima parte a cronografului) din Moldova, al cărui text se află în codicele copiat în 1687 de logofătul Drăgoi de la Bezdead (azi ms. nr. 3556 B.A.R., încărcat de semnificative moldovenisme). Lângă acest necunoscut trebuie așezat popa Vasile Grid din Șcheii Brașovului, traducător, prin 1684, al celei de-a treia părți a manuscrisului conservat în biblioteca Muzeului Hohenzollern din Sigmaringen [Sigm. 5]. Acești doi tălmăcitori (cărora cercetătorii le-au adăugat și alte nume; ale celor care au mai făcut, în timp, completări) sunt cei mai importanți, întrucât „lor le datorăm partea covârșitoare și, în același timp, cea mai veche a textului, aceea care, în plus, a stat la baza majorității celorlalte manuscrise" (Doru Mihăilescu, *Observații asupra versiunilor românești ale Cronografului lui Dorotei al Monemvasiei*, în „Revista de istorie literară", XXXIX, 1991, nr. 3-4, p. 259 - 282; Idem, *Scurtă privire asupra cronografelor românești*, în vol. *Un veac de aur în Moldova...*, p. 178).

În cuprinsul masivului sbornic înregistrat azi la B.A.R. sub nr. 3456 se află și traducerea cronografului lui Matei Kigalas *Nea synopsis diaphorôn historiôn...*, tipărit întâi la Veneția în anul 1637.

Aflate o vreme în stadiul de ipoteză, presupunerile unor cercetători care îl văd pe mitropolitul Dosoftei în ipostaza de traducător al acestui cronograf (vezi N. A. Ursu, *Dosoftei necunoscut*, în „Cronica", XI, 1976, nr. 6, p. 4-5; Idem în Dosoftei, *Opere*, vol. I, București, Editura Minerva, 1978, p. 458, 491-492; Alexandru Mareș, *Traduceri necunoscute ale lui Dosoftei din perioada celui de-al doilea exil polon*, în „Limba română", XXXVI, 1987, nr. 5, p. 413-426, nr. 6, p. 515-523; XXXVII, 1988, nr. 1, p. 55-63, nr. 2, p. 135-141) par a fi astăzi în genere acceptate (vezi Doru Mihăilescu, *Scurtă privire...*, p. 179 - 181).

Dosoftei avea o vădită aplecare spre istorie, avea - aș zice - o pregătire aproape completă de istoric, cu tot ce însemna atunci amestecul dintre știrea veritabilă și fantezie, dintre adevăr și fabulații. Trecutul Moldovei îl „străbătuse" științific, mergând adesea - așa cum ne dovedesc numeroasele note și completări marginale la ultima versiune a *Poemului cronologic* - la sursele prime, hrisoave și cronici. Și nu numai vremea Veacului de Mijloc îi era cunoscută. Știa - evident în urma unor investigații proprii în sintezele de istorie veche - lucruri fundamentale despre o antichitate românească pe care contemporanii săi istorici abia o descopereau. La sfârșitul unui manuscris

autograf, datat 1 ianuarie 1690, lipit înaintea primelor pagini ale unui exemplar al *Bibliei de la București* se află un text ce ne descoperă un Dosoftei vehiculând, deloc surprinzător, informații (amestecate ici-colo cu un anecdotic la îndemână, aflat uneori nu prea departe de „basnel” tradiției unei „Dacii ca loc al exilului”) despre o românită „primordială”, produs - a zis Nicolae Iorga - al „marii sinteze de la Dunărea de Jos”: „Țara Moldovei și Ardealul, și Țara Muntenească, acest loc de pământ să cheamă Misia până în Dunăre. Aflat-am citind cum fiul lui Constantin împărat, Consta, au purces asupra vlahilor, adecă rumânilor celor de pe Dunăre, să-i bată, că ce să rocoșisă pre împărăție, și i-au potolit. Dintr-aceea să vede că și mai de demult au lăcuit rumâni într-aceste țări. Dară pentru bișugul pământului zburdând oamenii în păcate, s-au pustiit, precum ș-acmu pat acest părț. Dară cât-i Ceahlăul muntele și spre săcui să chema Peonia, poate hi și pentru bujorul, că foarte-i mult până dincoace de Ceahlău. Și așa să cheamă bujorul: *pivoniș* și *paionia*, *paenonia*. Fac sașii în Brașov vinars roșu cu bujor. Dară între Prut și-ntre Nistru lăcuia taifalii pre-atunce, de n-or fi fost și-aceia rumâni, că pre-acele vremi și rumânii era războinici cu rusii, cu schitii, că era tot păgâni. Iar între Bolgaria și-ntre Machedonia sânt rumâni din rădăcina cea bătrână, din carea s-au lătit alalt rumâni, de s-au răzlețit unii și până în Italia, la Râm. Și pentru năselnici ce era, era tot prin închisori. Și scoțându-i chesariul Râmului la o treabă, slujiră bine și le-au dat un loc pustii ce să cheamă acum Maramurăș. Dintr-acei rumâni a Maramurășului s-au descălecat Țara Moldovei, uitată de demult pustie, precum până nu demult purta cerc în cap moldovenii, cevluț ca și maramurișenii”.

Dosoftei a avut în bibliotecă un exemplar al ediției venețiene din 1637 al cărții lui Kigalas (volumul se conservă azi la B.A.R.). A făcut adnotări. La fel pe filele unei colecții metafrastiene de vieți de sfinți, tipărită, tot la Veneția, în 1663 (și legată împreună cu cronograful). Dosoftei - zicea Nicolae Iorga, în *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, p. CXC VIII - face cruci și semne pe margine, zugrăvește cu pana mitre arhieresti în dreptul locurilor unde se arată schimbarea unui patriarh ecumenic, extrage ani, subliniază botezarea câte unui păgân mai important, scoate date privind trecutul Moldovei. Copiază „cu frumoasă literă grecească” o grammată a patriarhului constantinopolitan Antonie cu privire la Mănăstirea Sf. Nicolae din Perii Maramureșului sau transcrie (din memorie?) un grupaj de stihuri latinești de pe coloana înălțată de împăratul Constantin cel Mare, declarând că le-a văzut „pre tablă de aur pre povață, ce s-au aflat în vistiariul prealuminatului crai Ioan 3” (este vorba de regele Ioan Sobieski al Poloniei).

Sunt toate acestea elemente care îl arată pe Dosoftei a fi fost un frecventator al cărții lui Matei Kigalas (pentru alte „însemnări” vezi Doru Mihăescu, *Scurtă privire...*, p. 179 - 180). Traducerea „parțială și rezumativă” (N. A. Ursu) a cronografului aceluia, descoperită de Al. Elian (*Dosoftei, poet*

laic, în „Contemporanul”, nr. 21, 26 mai 1967, p. 3) în ms. nr. 3456 de la B.A.R. (copiat în 1732 de diacul Gavril din Moldova), codice cuprinzând opere ale exilului, îi aparține cu siguranță. Dosoftei a făcut sau doar a isprăvit (dacă judecăm după data din titlu - 1686 - și nu scăpăm din vedere că mitropolitul a plecat în Polonia în octombrie 1686; să nu uităm, însă, că titlul poate reflecta o fază de început a elaborării) această tălmăcire în anii pribegiei poloneze. I-a pus (dacă lui îi aparține) un titlu lung „actualizat”: *Noaoă adunare di istorii, începând di la faptul lumii până în anul ci-i 7194, în dzilile blogocistivului nostru domnul Ioan Constantin voievod și de Dumnedzău dăruîț ai săi fii Ioan Antohie voievod și Ioan Dimitrie voievod, când în mare greu petreceau țările di nepaci. Era împăraț svinț creștinești Ioan și Petră, cu sora lor Sofia la Rosie cea mare. Era leșilor crai Sobiețkie Ioan al 3, și la nemț Leopold acil bun și milos, de apăra dispre păgâni beserica svântă. Dară noi începem cu Moisi* (ms. nr. 3456 B.A.R., f. 7r).

Traducerea aceasta din 1686 are o amprentă foarte „moldovenească”, românească adică, și ortodoxă. Într-un loc, folosind vechile extrase din hrisoavele pe care le cercetase când era ieromonah la Probota, traducătorul instituie printr-o interpolare un remarcabil „paragraf” de istorie românească: „În Moldova era Roman-Vodă. Am cetit în uricu lui scris așe: Velikii samodružavnik gospodin Ioan Roman vovoda obladaeștumi zemleju moldavskoi ot planini do morę. Și la fărșitul uricului scris văleatul așe: șestoti șestoș devęț sotnoe isplūno. Acesta-i tatăl lui Alexandru-Vodă cel Bătrân ce-au făcut Bistrița, și Rădăuții episcopie, și Moldovița ș-alte multe. Maică-sa o cheamă Anastasia. Acesta-i Alexandru, tată lui Bogdan, ce-au perit la Răusenii. Și acest Bogdan este tată lui Ștefan-Vodă celui Bun, ce s-au bătut cu sultan Baiazit. Deci la Roman-Vodă au fost văleatul așe, c-am cetit în uric la Pobrata”.

Dosoftei a „comprimat” textul lui Kigalas. A ales, cred, acele secvențe care îl ajutau să facă un soi de „istorie comparată a marilor religii”. Alăturând vechea religie a iudeilor, informațiile din același domeniu păstrate din antichitatea greco-romană, mahomedanismul și creștinismul, mitropolitul Dosoftei ținea să scoată în evidență - într-un duh care patrona, în epocă, și alte „compendii comparatiste” de acest soi; unul dintre acestea, pus pe seama lui Porphyrios (!), s-a aflat și printre sursele la care va apela Dimitrie Cantemir pentru *Sistema religiei muhammedane* - superioritatea creștinismului. Creștin răsăritean, arhiereul român face - cu sprijinul lui Kigalas și al altor izvoare - o apologie a ortodoxiei. Ne arată, în același timp, că între tălmăcirea cronografului și alte componente ale operei sale a înțeles să stabilească relații evidente. A cercetat - spun învățații - și alte cărți. *Turcograecia* lui Martin Crusius o citează și chiar o amendează, iritat de satisfacția, deloc ascunsă, pe care i-o pricinuia aceluia căderea Constantinopolului ortodox: „aici să zărești - îl indeamnă el pe cititor; pe acesta îl bombardează de fapt cu adnotări, completări, explicații - bucurie lui Cruzie iconoborețului”.

Ierarhul ortodox face loc în text unor „explozii” antireformate în însemnări ori comentarii care vădesc autenticitatea proprie tipului de reflecție teologică ortodoxă. Iată-l inserând o astfel de meditație polemică semnificativă („pagină antologică de pamflet [...], mărturie a forței talentului de scriitor al lui Dosoftei”; N. A. Ursu, *Note și variante la Dosoftei, Opere*, vol. I, p. 402) între pasajele ce istorisesc domnia împăratului bizantin Constantin Copronim: „Mă mer di Calvin și de Liuter cum nu ș-au învățat pre calvinii și pre liuterii lor și la farmici și spurcări aselghicești, precum i-au învățat alalte păgânăciuni acestui spurcat de cufurit Copronim Constantin, că cu acesta Constantin împărat să laudă calvinii c-au strâns săbor di la Asia și di la Greție de-au tocmit legea care o țin calvinii, cum scrie la catihizmușul lor, că nu ni-au lăsat nici una niocărată: icoanele, moștiile svinților, ruga lor și ruga Precistii, svânta cruce, svânta liturghie, postul, călugăria, ruga bisericii și alalte svinte taine toate. Să li plătească Dumnedzeu cu catihizmușul lor și să li facă partea cu acela Constantin împărat, cu care or să amăgească proștii! Dară căce nu-i dzic porecla, Copronim, Cufuritul, cela ci s-au băligat în apa botezului său?” Ori, în alte locuri: „Dară unde-s calvinii, ereticii, carii dzic că svinții nu știu nimică de noi? dară aceștia cum știură de grăiră în vis împăratului?” Sau: „Miră-te, calvinule”; sau „Crepe calvinii”; ori: „Calvinii și liuterii așe sânt” (ms. nr. 3456 B.A.R., ff. 169 v, 173 r, 238 r, 355 r).

Lucrând în chip personal, eliminând, comprimând, adăugând, mitropolitul Dosoftei a lăsat în traducerea cronografului destule „semne” care îl indică drept autor al ei.

S-a încercat extinderea paternității lui Dosoftei și asupra tălmăcirii versiunii „contaminate” (Dorothei-Kigalas) a cronografului grecesc (de departe cel mai citit text din categoria cronografelor; investigațiile - având în Doru Mihăescu și P. Cernovodeanu niște experți remarcabili - au urcat până la 52 numărul còpiilor în care se păstrează, integral sau fragmentar, această tălmăcire, manuscriselor de la B.A.R. li se adaugă ms. Sigm. 5 din Germania și copia de la Harkov, Ucraina, descoperită și descrisă de Gh. Bogaci, *Pagini de istoriografie literară*, Chișinău, 1970, p. 12 - 19). Aceasta (restituită de ms. rom. nr. 3517 de la B.A.R., acefal din păcate) ar fi prima traducere din Kigalas făcută de Dosoftei, de un Dosoftei tânăr. Comparând traducerea din ms. nr. 3517 B.A.R. cu tălmăcirea prescurtată din ms. nr. 3456 B.A.R., N. A. Ursu (urmând înlănțuirea atribuirilor pe care le-a operat) află între ele o „strânsă legătură”, versiunea din exil prezentându-se ca „un compendiu al traducerii din ms. 3517” (*Note și variante*, în *Dosoftei, Opere*, vol. I, p. 491). Argumentele profesorului N. A. Ursu au, ca de obicei, temeieri lingvistice și stilistice.

Presupunerea aceasta (tentantă, fără îndoială, căci Dosoftei - știm - era în posesia cărții lui Kigalas și deținea cu siguranță informații și despre

versiunea Dorothei) nu i-a convins pe cercetători. Problema rămâne în continuare deschisă. Dispus să discute toate argumentele, Doru Mihăescu, cunosător consumat al acestor chestiuni, examinează și elementele pro-Dosoftei (de la cele ce țin de învelișul lingvistic și până la contextul oferit de o operă încheată, în stare să propună o bază analizelor de tip comparativ), dar nu poate trece nici pe lângă datele (și ele coborând de pe același palier al limbii ori din analizele textologice) care contrazic o astfel de atribuire (Doru Mihăescu, *Scurtă privire...*, p. 182-183). Nici pe mine nu m-a convins argumentarea desfășurată de N. A. Ursu. Nu mi se pare deloc imposibil ca, lucrând la tălmăcirea din 1686, Dosoftei să fi avut la îndemână și să fi folosit (vezi mai sus opinia lui N. A. Ursu) și mai vechea transpunere (a lui?). Am formulat, însă, o obiecție, poate nu foarte semnificativă: *Stihurile cele iamvicești ce era înherate în obrazul Svântului Teodor* din ms. nr. 3517 B.A.R. nu seamănă deloc cu cele din ms. nr. 3456 B.A.R. Al doilea grupaj - dosofteian fără discuție - evidențiază similitudini greu de contestat cu versurile având acest titlu în versiunea din *Viața și petrecerea svinților* (vezi Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Dosoftei*, București, Editura Minerva, 1997, p. 29-30. 141-143).

Îl vom păstra deci până una-alta (deși e greu de crezut că vor mai apărea noi date care să ducă la elucidarea acestei probleme; elemente, să zicem, în sprijinul „candidaturii” lui Nicolae Milescu, și el evocat în dezbaterile cercetătorilor), în postura de traducător al acestei foarte citite versiuni pe Pătrașcu Danovici (spre care înclină și editorii din 1998 ai textului), cel propus de tradiție și menționat, ca atare, în câteva manuscrise. Pătrașcu Danovici, un nume „acceptat”, căci mai multe izvoade - ms. nr. 86 B.A.R., în care Danovici „vorbește” la persoana întâi, ms. Harkov, copiat prin 1682-1683, ms. nr. 108 B.A.R., transcris în 1707, și ms. nr. 1469 de la B.A.R. copie din 1732 - îl așază în rangul de tălmăcitor (chiar cronografului i se spune „Danovici” sau de „tipul Danovici”). Un ins obscur, stins din viață în anul 1682, fără alte „acte de identitate” literară. Dar nu a fost singurul caz...

Cea mai veche copie *data*tă a tălmăcirii acestui cronograf (prescrisă în ms. B.A.R. nr. 86) este din 1689. Ms. nr. 3517 de la B.A.R. (cărui, ziceam mai sus, îi lipsesc câteva capitole de la început) pare a fi fost lucrat ceva mai devreme, poate pe la 1670 (cel puțin aceasta este părerea lui Iulian M. Ștefănescu). Originalul traducerii (realizată verosimil prin anii 60 ai secolului al XVII-lea) nu s-a păstrat. Titlul trebuie să fi fost cel comunicat de copiile cele mai apropiate în timp: „*Strângere noă să chiamă cartea aceasta întru care sânt scrisă multe istorii luate și adunate deîntru multe cărți ce spune întru însă, de la zădirea lumii până întru anii cești mai de apoi de pre acmu, și pentru împărații creștinești și blagocestivi cum au împărățit și pentru patriarșii Tarigradului pre rând care cum ș-au cumpătat viața și scaunul, și împărații și*”

patriarșii, așijderea spune și pentru cum au luat turcii Țarigradul de la împărații creștinești, și câtă robie și străcare au făcut turcii în Țarigrad, și apoi câți împărați turci au împărășit până acum precum anume scriși izvodii de într-o carte ce să chiamă Turcogreșia, care carte iaste scrisă în limba arăpască și turcească cu slovele grecești; așijderea mai iaste într-această carte scrisă și despotăția svântului Selivestru, papa de la Râm, când au avut pricină cu Zamvri jidovul vrăjitoriul și cu alții [...] Scrisă de mine [...] plecatul tuturor Pătrașco Danovici ce au fost odată supt vlastiia luminătei și blagocistivei domniei Moldovei logofăt al treilea și gramatic de scrisoare grecească, de ce am sâlit și am trudit de am scris această carte la viața mea, pentru folosul tuturor".

Traducătorul - Pătrașcu Danovici (despre care se știe că ar fi slujit în cancelaria voievodală de prin 1640 până pe la 1665) sau altcineva - face figură de ins informat, afirmând că *Turcograecia* lui Crusius „iaste scrisă în limba arăpască și turcească cu slovele grecești”, semn că văzuse cartea ori, mai degrabă, îi fusese descrisă. Greșește, însă, extinzând asupra întregii lucrări a lui Crusius chipul în care apare doar mărturisirea de credință dată de patriarhul Ghenadie Scholarios și tălmăcită în turcește, pe care autorul a publicat-o în cartea sa cu litere grecești (D. Russo, *op. cit.*, tomul I, p. 94).

Această traducere va face - ziceam - o carieră excepțională în literatura românească. Numărul mare de manuscrise o arată a se fi așezat (împreună cu alte producții ale „genului”) între preferințele cititorilor, iar „sediile” unde au fost făcute aceste copii și însemnările de lectură deslușesc un „drum” (întins pe trei veacuri: XVII, XVIII și XIX) ce a purtat interesul pentru cronografe dinspre cititorii nivelului „înalt” (în biblioteca unui Dosoftei, de pildă, cartea lui Matei Kigalas ședea alături de cronică lui Johannes Nauclerus) către cel „mijlociu” (comunitățile călugărești monopolizează la un moment dat multiplicarea acestui soi de cărți) și chiar către cel „popular”, printr-o semnificativă integrare în „literatura de colportaj”.

A fost, în paginile precedente, de mai multe ori vorba despre Veneția. Să vedem ce le spuneau românilor aceste cronografe despre Veneția și despre venețieni. Unele spuneau mai mult, altele mai puțin.

Versiunea din ms. nr. 3556 B.A.R, copiată în 1687 de logofătul Drăgoi din Bezdead, text care afișează o relație limpede cu cronograful mitropolitului Dorothei al Monembaziei, anunță și relatările despre Veneția printr-un titlu lung - *Adunare de povești, începându-se de la ziditul lumii până la împărășia lui Costandin Paleolog, împăratul cel de apoi al romanilor [i.e. al „romeilor” - nota mea D.H.M.], adecă al grecilor, așijderea cuprinzându și de împărășia turcilor până acum, așijderea și pentru Veneția, când s-au zidit și câți domni au domnit într-însa și câte cetăți au luat ...* Expunerea poate chiar să fi existat

și să fi dispărut împreună cu sfârșitul manuscrisului. În această copie nu figurează, în forma actuală, nici una din „completările” obișnuite. Capitolul despre „Vineția” lipsește și în ms. B.A.R nr. 116 (*Adunarea istoriilor de la începutul lumii până la împărăția lui Constantin Paleologul, împăratul cel după urmă al grecilor [...]*), aici fiind însă vorba, cred, de o omisiune voită. În text, după capitolul *Împărăția lui Suleiman, feciorul lui sultan Suliiman*, urmează doar una dintre „completări”: *Pentru moaștele sfântului și marelui Constandin, care le-au adus fiul său Costandie de la Nicomidiia.*

În schimb, cel ce a copiat, în 1798, versiunea din ms. nr. 3450 B.A.R nu a lăsat deoparte „rubrica” venețiană, arătându-se interesat și de alte adăugiri. Codicele, format mare, are aceeași compunere cu sbornicul aflat cândva în posesia lui Aron Densușianu, cuprinzând *Hronica slovenilor* de Gheorghe Brancovici și uriașul cronograf tălmăcit după Dorothei. Nu am nici o îndoială că ms. nr. 3450 B.A.R. a fost copiat după „ms. Densușianu” sau de pe un altul ce descindea din acesta.

Titlurile secvenței care ne interesează sunt identice:

Ms. nr. 3450 B.A.R.
Hronograf, adecă Létopiseș, ce
să zice scrierea anilor, care spune istorii
frumoase, alése din Biblie, începând de la
izvodirea lumii.

Ms. „Densușianu”
Hronograf adecă leatopiseș, ce
să zice scrierea anilor, care spune
istorii frumoase alese din Biblie
începând de la izvodirea lumii.

La fel formulările de început ale capitolelor despre Veneția:

Pentru ca să se știe de când s-au zidit
vestita Vineție și câți prințipi adecă
domni au fost până acum.

Pentru ca să se știe de când s-a zidit
vestita Veneție și câți prințipi adecă
domni au fostu până acum.

Versiunea din ms. nr. 3450 de la B.A.R (vezi Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. III, București, 1987, p. 128) pune întemeierea orașului de pe lagune (precum *Cronica de la 1570*, care „ține minte” bine întâmplările vechii colonii bizantine) în anul 321 („Când au fost mersul anilor de la Nașterea Domnului Hs. 321...”). Cele mai importante evenimente sunt, în această foarte succintă relatare, cele legate de patronul orașului, Sfântul Marcu:

„Iară când au fost cursul anilor de la Hs. 800 s-au zidit biserica Sfântului Marco și palatele prințipești. Iară când au fost cursul anilor de la Hs 832 de ani, au adus sfintele moaște ale Sfântului Marco, apostol și evanghelist, de la Alixandriia la Vineția în luna lui Ghenuarie în 30. Iară când a fost cursul anilor ot Hva 1141 s-au zidit [...]” Etc. (f. 717 v).

Lista dogilor este anunțată de un subtitlu: Aicea scriem de slăviții Dukis adecă prințipi ce au fost întâi la luminata și vestita Vineția.

Înșirarea este monoton analitică:

„Întâiul prințip au fost numele lui Pavel Anafestos și acesta fu întâiul [...] în prea înaltul și prea sfântul scaun al Vineției când au fost cursul anilor ot Hva 694 și au trăit în domnia sa ani 18, luni 1, zile 5.

Iară după acesta stătu prințip [...].

Iară după aceasta au stătu prințip Gambanos, când au fost cursul anilor de la Hs 742 și au trăit ani 1, luni 2.

Iară după acesta au stătu prințip Domenetos Menetarnos, când au fost cursul anilor ot Hva 745 și au trăit ani 5

Iară după acesta stătu prințip Mavrițios Hartion, când au fost cursul anilor ot Hva 748 și au trăit ani 15.

Iară după acesta stătu prințip Bolpos, când au fost cursul anilor de la Hs 764 și au trăit ani 19 [...].

Și cam la fel mai departe: momentul înscăunării (datat uneori cu folosirea unei sintagme slavonești: „ot Hva” [roždestva] = de la nașterea lui Hristos) și cât timp „a trăit” ca „prințip”. Singurele variații sunt cele lexicale sau gramaticale: „au stătu”, „stătu”, „au fost”, „fu”, iar către sfârșit, într-un pasaj care este evident o adăugire, „a fost înălțat” ori „fu înălțat”.

Din vreme în vreme, dar rar, formularea-cliseu face loc și câte unei știri din istoria Republicii: „Iară după acesta au fost prințip Petru Lantos, când au fost cursul anilor de la Hs 1538. Și în zilele acestuia au făcut pace sultan Suleiman [Soliman Magnificul - *nota mea D.H.M.*] cu vinețeanii când au fost ani de la Hs [...] în luna lui Noemvrie și au trăit acesta prințip ani 6, luni 9, zile 22”.

Înșirarea, lacunară, a dogilor merge până la anul 1624: „Iară după acesta au fost Ioan Kornaros, când au fost ani de la Hs 1624 și au trăit ani 5, luni 11, zile 16” (f. 722). Aceasta pare a fi fost dimensiunea „listei” în versiunea românească primă, pendinte de una dintre cele dintâi ediții venețiene ale cronografului atribuit lui Dorothei al Monembaziei. Edițiile ulterioare vor continua prezentarea conducătorilor Veneției, iar versiunile românești vor fi și ele aduse „la zi” (dovadă că tipăriturile venețiene erau consultate în continuare). În ms. B.A.R. nr. 3450, lista dogilor este dusă până la 1763, iar dintre „completări” în acest codice este inclus capitolul *Pentru când au luat sultan Orhan Brusa și pentru răutățile ce s-au făcut într-însa*, fapt care mă face să cred că un ms. „Densușianu” (unde „adăugirile” de acest fel sunt mult mai numeroase) trebuie să fi fost izvodul de pe care a fost transcris ms. nr. 3450.

Descriind cronograful pe care îl credea a fi tot al lui Gheorghe Brancovici (în „Revista critică literară”, 1896, nr. 4, p. 306), Aron Densușianu semnală acest „mic tratat de istorie” a Veneției, intitulat - am văzut - *Pentru ca să se știe de când s-au zidit vestita Veneție și câți prințipi, adecă domni, au fost*

până acum (ff. 333-338 ale ms.). Nicolae Iorga, cel ce a cercetat cu destulă atenție scrierile lui Brancovici, acceptând presupunerea lui Densușianu, a socotit - după obiceiul său- a-l descoperi pe autorul acestei istorii succinte în persoana stolnicului Constantin Cantacuzino. O spune foarte limpede (într-o *Cronică*, în „Revista istorică”, III, 1917, nr. 1, p. 24): „Dar aceasta [cele susținute de Aron Densușianu - *nota mea, D.H.M.*] ni se pare a fixa și persoana autorului. Căci pe atunci tocmai era la Veneția, ca student, Constantin Cantacuzino, viitorul Stolnic, care a purtat și pe urmă o deosebită atenție lucrurilor venețiene. Și el era prietenul lui Gheorghe Brancovici, autorul Cronicei «slovene» pe care-l declară «om de cinste și cu cunoștință și iubitor de a ști multe». Iorga va relua această părere și mai târziu, susținând iarăși paternitatea lui Constantin Cantacuzino asupra „tratatului”: „Aici [la Veneția - *nota mea, D.H.M.*] a admirat [viitorul stolnic - *nota mea, D.H.M.*] palatul dogilor, i-a copiat inscripțiile și lui trebuie să i se atribuie o scurtă istorie a Veneției până la 1669...” (vezi *Istoria literaturii românești*, ediția a II-a, vol. II, București, 1928, p. 187).

În realitate, după cum s-a văzut, manuscrisul fost în posesia lui Aron Densușianu cuprinde o traducere a cronografului lui Dorothei al Monembaziei. Capitolele evocate - *Când au luat grecii* (eronat în loc de „frâncii”) *Morea*, *Ioan Paleologul și Sinodul din Florența*, *Luarea Budei* (eronat în loc de „Brusei”) *de turci*, *Mutarea oaselor Sfântului Constantin cel Mare* etc. - sunt prezente aidoma și cam în aceeași ordine în versiunea grecească. Prin urmare, nici pentru relatarea cu privire la fondarea Veneției și la șirul ei de „prințipi” nu este nevoie să căutăm un autor.

Cele dintâi știri sistematice despre Veneția și venețieni vin deci în spațiul românesc prin mijlocirea cronografulor grecești. Interesul istoricilor greci pentru Cetatea Lagunelor era firesc, nu mai trebuie motivat, Veneția fiind unul dintre „locurile sacre” ale renașterii elenismului (ca, de altfel, și alte centre italiene, precum și cultura și literatura italiană din secolele al XVI-lea și al XVII-lea). Acești greci le confirmă românilor măreția în istorie a faimoasei republici, căci între timp („între timp” însemnând cam de pe la sfârșitul secolului al XVI-lea) ei, românii, descoperiseră, mai întâi prin învățații lor (un Petru Cercel, un Radu Mihnea - studios acolo -, un Constantin Cantacuzino stolnicul), apoi prin alți intermediari, însemnătatea Veneției.

199. Români într-un cronograf scris după modele răsăritene

Știri despre români apar în *Hronica slovenilor*, *Illiricului*, *Misii cei din sus și cei din jos Misii* a lui Gheorghe Brancovici, carte scrisă în românește (dar într-o română cu multe opinteli) pe la 1687 (și păstrată în două copii, ambele

editate; una de Aron Densușianu, în „Revista critică literară”, I, Iași, 1893, nr. 3, și a doua de C. Bobulescu, în „Revista istorică”, III, 1917; textul a fost tipărit și de Nicolae Iorga în: *Operele lui Gheorghe Brancovici*, Iași, Tipografia Progresul, 1917), când autorul - sârb de felul lui, dar dintr-o familie ce trecuse din Herțegovina în Transilvania încă în veacul al XVI-lea, căci hrisoavele amintesc de proprietăți ale neamului Brancovici în ținuturile Timiș, Arad și Zarand - se afla în preajma lui Șerban Cantacuzino, domnul Țării Românești. Brancovici era deci ardelean: s-a născut la Ineu, în 1645, și a căpătat o educație de factură umanistă (va stăpâni câteva limbi: româna, sârba, maghiara, latina, greaca, turca), supravegheată atent de fratele său mai mare, Sava, care va deveni mitropolit al Ardealului (mitropolitul martir). Va fi, ca urmare, folosit în misiuni diplomatice, întâi ca traducător pe lângă capucehaia lui Mihail Apafi, principele Transilvaniei, la Istanbul (între 1663 și 1667), apoi chiar ca reprezentant al aceluiași Apafi pe lângă Înalta Poartă (între 1675 și 1677). Se va simți curând atras de manevrele politice (călătoria pe care o face, în 1668, la Moscova, însoțindu-l pe mitropolitul Sava Brancovici, nu urmărea doar țeluri religioase) și se amestecă în preparativele - întreprinse de Imperiul Habsburgic și de Rusia - în vederea constituirii unei Ligi antiotomane. Va suferi rigorile unui scurt stagiu în temniță, în 1680 (căci Apafi avea alte vederi), și va trece apoi în Țara Românească, la curtea lui Șerban Cantacuzino (înconjurat pe urmă, în cronică, de multe amănunte „voievodale” și familiale), beneficiind de recomandarea unui cărturar de talia lui Radu-Toma Năsturel, fiul lui Udriște Năsturel, care era pe atunci mare ban al Craiovei. Răsplătit de imperiali cu două titluri nobiliare (baron - în 1683, și conte - în 1688), Brancovici - care se visa un nou despot al sârbilor eliberați prin armele habsburgice; își întocmise și o falsă genealogie prin care se arăta coborâtor din vechea casă Brancovici; nu știu dacă nu cumva și *Hronica* nu participa la acest plan de legitimare - își va sfârși viața în închisoare (va fi arestat în 1689 și întemnițat, întâi la Viena, iar din 1703 la Eger, unde și moare, în 1711), căci, nerăbdător să-și vadă împlinite planurile, comunica și cu emisarii Rusiei. (Alte detalii în *Schița biografică* de la sfârșitul acestei cărți.)

Cărturar de finețe și veleitar politic (cu un ușor iz de aventurier balcanic), ins cu variate interese (au rămas de la el și câteva traduceri din slavonă: *Cartea aceasta a sfințelor rugăciuni*, un *Catehism* și *Cătră adevărații călători*) și cu vădite disponibilități scriitoricești (își împănează cronica cu o sumedenie de legende, în spiritul unei binecunoscute digresivități baroce, chiar și atunci când se apropie prea tare de licențios), Gheorghe Brancovici a cercetat mai multe izvoare - de la cronici sârbești, polone, maghiare și cosmografii medievale și până la *Sinopsisul* kieveanului Innokentie Hizek - pentru alcătuirea propriului text (care propunea românilor de la sfârșitul secolului al XVII-lea o neașteptată „istorie a slavilor”). El scrie un soi de cronograf după model

bizantin (adică de la „facerea lumii” până la 1686, în vremea lui Șerban Cantacuzino), dând însă o „istorie” a Europei de sud-est, cu o explicabilă apăsare asupra evenimentelor produse (și legate) de poporul sârbesc. Informațiile despre trecutul românilor (nu prea multe) sunt și ele prezente, începând chiar cu colonizarea Daciei („În zilele împăratului Traian au venit de la Italia și rumânii, care după orașul Roma s-au numit rumâni...”) și cu „descălecatul” (iată, de pildă, „întemeierea” Moldovei: „Întru acea vreme rumânii din Maramoroș au descălecat în Moldova, pentru că o pustiise tătarii și nimenea nu cuteza să șază într-însa, până au descălecat moroșanii, rumânii...”), punctând marile momente de vitejie (bătăliile contra turcilor îl interesează cu deosebire pe „balcanicul” autor) și evocând figurile însemnate ale istoriei noastre: lancu de Hunedoara, Ștefan cel Mare, Vlad Țepeș, Mihai Viteazul etc.

În închisorile austrieților, Gheorghe Brancovici a avut răgazul să-și talmăcească cronică în sârbește (fapt pentru care cultura sârbă îl revendică și îl onorează), amplificând-o foarte mult și transformând-o într-o „istorie” în cinci „cărți”. În cartea a cincea există „un cuprinzător capitol de istorie românească [tradus și editat de Silviu Dragomir: *Fragmente din cronică sârbească a lui George Brancovici*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, II, Cluj, 1923], începând cu secolul al XVI-lea, cu date care lipsesc din cronicile muntene. Se stăruie mai mult asupra domniei lui Mihai Viteazul [nădejde a Balcanului - *D.H.M.*], adăugându-se știri noi, din istoricul N. Istvánffy” (Algeria Simota, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 123).

200. Un cronograf rusesc cu înrâuriri occidentale

Cu o sumedenie de informații (ce vin din istoria sacră și din cea profană) îl asalta pe cititorul român cronograful talmăcit din rusește poate în primele decenii ale celei de-a doua jumătăți a veacului al XVII-lea și păstrat într-un singur manuscris, masiv, 635 de file - B.A.R. nr. 1385: istorisirile din *Sfânta Scriptură* se împletesc cu evenimente din istoria lumii, asirienii, babilonienii, egiptenii, grecii, romanii, bizantinii își fac, rând pe rând, intrarea în pagină, lăsând totdeauna locul cuvenit întâmplărilor din Biblie (cronograful fiind pătruns - zicea Ștefan Ciobanu - de „ideea religioasă”), într-un „amestec” pe care compilatorii est-slavi îl învățaseră de la greci (utilizarea unor modele grecești este indiscutabilă) și în care legendele (cum ar fi cele extrase din *Alexandria*) fac bună casă cu informația verificabilă; viața și patimile lui Hristos stau lângă faptele apostolilor, conciliile ecumenice sunt așezate în timp la fel cu trecerea papilor pe scaunul Sfântului Petru; slavii intră în istoria lumii

și în cea sfântă (prin primirea botezului) și nu numai rușii cei vechi și cei noi (cărora li se acordă o însemnătate explicabilă), ci și polonezii, bulgarii, sârbii; pentru autorul/autorii cronografului America era o „realitate” descoperită (tălmăcirea aceasta este unul dintre primele texte, ce le comunică românilor că lumea are „patru părți”; ar fi trebuit, dacă aș fi avut spațiu, să o evoc în cartea mea *Noi despre ceilalți*, Iași, Editura Polirom, 1999), dar importante sunt și segmente din „lumea veche”, precum Italia, prezentată cititorului. Cronograful se încheie cu relatarea luptelor rușilor cu polonezii expansioniști și cu urcarea pe tronul țarilor a lui Mihail Feodorovici, eveniment petrecut în anul 1613.

Ștefan Ciobanu, eminent cunoscător al vechii literaturi rusești, a arătat că acest final este specific redacției din 1617 (o redacție „apuseană”) a cronografului rusesc (scriere reluată și „adusă la zi” în mai multe rânduri). Ca urmare, această versiune trebuie să fi fost originalul de pe care s-a făcut tălmăcirea românească (*Istoria literaturii române vechi*, ediție de Dan Horia Mazilu, București, Editura Eminescu, 1989, p. 236). Nici în redacția din anul 1620, s-a arătat mai târziu, lucrurile nu stau altfel. O altă trăsătură importantă a redacției din 1617 o reprezintă înrăurirea pertinentă venită din partea *Cronicii universale* a polonezului Marcin Bielski. Cartea lui Bielski fusese transpusă în rusește pe la 1574 și din textul ei pătrund în scrierea rusească multe informații occidentale, cum ar fi cele despre călătoriile pe mare, în căutarea Indiilor, ale lui Columb și Vespucci, sau știrile despre albanezul Skanderbeg (Doru Mihăescu, *Scurtă privire asupra cronografelor românești*, p. 175-176). De la Bielski au luat rușii, cu siguranță, datele cu privire la Dunăre și la pământul Daciei, ca și pe cele relative la domnia lui Ștefan cel Mare.

În acest foarte interesant cronograf care, în traducere (versiunea românească, cu destule izbânzi literare, este un veritabil depozit de împrumuturi slave - Doru Mihăescu, *op. cit.*, p. 176), se intitulează *Cartea cea grăită Hronograf, ce se zice început scripturilor neamurilor împărătești, den multe Leatopisețe înnainte de firé de la facerea lumii, den cărțile lui Moisi și ale lui Iisus Naviin și de la ale judecătorilor jidovești și de patru împărății de-acii și de împărății asiriinești și de a elinilor și de a blagocestivilor și de ale rușilor, leatopisețe sârbești și bălgărești, den cartea lui Iosif Lamsca, pre scurt...* *Istoria surpării Troadei*, secvență care ulterior se va „autonomiza”, este reprezentată de versiunea pe care Marcin Bielski o prelucrase după surse latinești.

Alăturarea acestei „versiuni Bielski” din ms. rom. nr. 1385 (f. 117 v și urm.) cu un text rusesc reprezentând redacția din 1617 a cronografului (editat de O. V. Tvorogov, în *Trojanskije skazanija*, Leningrad, 1972, p. 139-147) relevă strânsa legătură dintre ele:

„De o lână de aur a unui berbéce vrăjit

În ai de la Adam. ·g̃ ox. [3860] în

zilele lui Avdon judecătorul care au împărătit întru Izrai(l) la răsărit Atanas împărat avea o împărăteasă Neefiliia. Și născu lui fiu cu numele Frica și o fată Elena. Și acea împărăteasă a lui Neefiliia muri. Și după aceea luă altă muiare. Și acea muiare feciorii ceialte mueri a lui Atanas a lui Atanas ceii dentâi, [pe Frica] și pe Elena nu iubii. Și gândii mult de aceasta cum ea pe acei feciori dentâi ai muerii ceii dentâiu den casa împărătească să-i izgonească. Și făcu cu a ei vrăjire de se uscă pământul și rod nu era doi ani. Și chiemă Athanas pe toț vrăjitorii lui și *dumai* cu dânșii pentru ce pământul nu dă rod. Iar vrăjitorii, după învățatura ceialte mueri a lui, ziseră: «Până ce vor fi întru împărăția ta feciorii muerii tal[e] Afric și Elena, nu va fi rod în pământul tău».

Deci Atanas, auzind aceasta, se temu de oamenii lui și trimise feciorii lui dentru împărăția lui. Și când merseră ei și deaca merseră cătră mare, văzură pe muma lor, pe Neefiliia lângă mare stând și în mâini țind un berbéce cu lâna de aur. Și zise feciorilor ei: «Să mérgeț cu cest berbéce și îndărăt să nu căutaț. Și deaca veți tréce voi peste mare și voi dentr-acest berbéce să faceț lui Marș dumnezeu jertvă și lâna cu pialea lui să o păzîp. Și le arătă lor cu care vrăjire vor păzi lâna și-i slobozi pe dânșii. Iar ei, mergând cu acel berbéce cu lâna de aur, caută Elena îndărăt vrând a vedea pre mumă-sa...»

Trăsăturile limbii versiunii românești din ms. nr. 1385 B.A.R. - aparținând unei zone în care graiul muntean se atingea cu cel oltean, „situată în partea dinspre munte a văii Oltului din Țara Românească” (Doru Mihăescu, *op. cit.*, p. 176) - i-au făcut pe cercetători să presupună că autorul traducerii a fost muntean sau oltean, școlit, poate, în Transilvania, de unde cele câteva urme ardelenesti din lexic. Bun cunoscător al limbii ruse, el e dispus să „împrumute”

„O zlatom rune volšebnogo ovna

V leta ot Adama 3860 pri Avdone

sudii, iže v Izraili, carstvoval na vostoce Atanas cari, imel caricu Nefiliju, i rodila emu syna imenem Frika da doč' Elenu. I ta u nego carica Nefilija umre. I potom vzjal druguju ženu, i ta žena ego drugaja detej Atanasovyh pervyh Frika i Elenu ne volžjubila i myslila o tom mnogo, kak by ej teh pervyh detej iz domu carstva svoego izbyti, i učinila svoim volšebstvom, čto isušilasja zemlja i plodu ne bylo leta dva. I prizval Atanas vseh volhvov svoih i *dumal* s nimi, za čto zemlja ne dast ploda. Volhvy že po naučeniju drugija ženy ego rekoša: «Dondeže vo carstvii tvoem budut pervija ženy tvoeja deti - Frik i Elena, ne budet ot zemli ploda». I Atanas, sija slyšav, ubojasja ljudej svoih i vyslal detej svoih iz carstva svoego. I kak oni prišli k moriu i uvideli mater' svoju Nefiliju caricu, pri mori stojašču i v rukah deržašči ovna zlatorunnago. I reče detem svoim: «Za sim ovnem idite i vspjat' ne ozirajtesja. I egda prevedet vaju. črez more, i vy is togo ovna sotvorite žertvu Maršu bogu, a runo s kožeju ego sohranite». I prikazala ima, koim volševeniem runo hraniti. I otpustila ih. Oni že za runom idušči, ozresja Elena vspjat', hotja videt' mater' svoju...»

și să adapteze când trebuie și când nu trebuie (cuvântul, evident rusesc, cules cu cursive mai sus este glosat marginal în manuscris, *sfătui*), vorbe din limba originalului.

Cine a fost acest traducător și când a lucrat el? Sunt întrebări la care învățații au răspuns, deocamdată, doar prin ipoteze.

Găsind la f. 14 (de fapt, f. 17 v) a manuscrisului o notificare și citind-o „Scrisă istorie den cărțile Kievului ceale tipărite aici de la facerea lumii 7244”, Ștefan Ciobanu (*loc. cit.*) a conchis că „originalul traducerii a fost tipărit la Kiev, în anul 1736”, plasând, deci, tălmăcirea în veacul al XVIII-lea. Corect citită, însă, însemnarea de la f. 17 v arată astfel: „Scrisă istorie den cărțile Kievului. Ani de la facerea lumii. VSMD.” [= 2244]. Titlul este cuprins în prima propoziție și se referă la scurtul pasaj cu caracter istoric introdus la acea filă și care, cuprinzând câteva excerpte și prefețe ce se întind până la f. 33, a fost luat probabil dintr-o ediție kieveană a *Sinopsisului* lui Innokentie Hizel, privind evenimentele ce începeau a se povesti cu anul 2244 de la facerea lumii (vezi Diomid Strungaru, *Cel mai vechi cronograf românesc de proveniență rusă*, în „Romanoslavica”, X, București, 1964, p. 92). Luând împreună cele două formulări și citind - greșit - „aici” în loc de „ani” și „7244” în loc de „2244”, Ștefan Ciobanu (al cărui merit, în identificarea redacției cronografului rusesc de pe care s-a tradus în românește, rămâne intact) a ajuns la încheierea pe care o prezentăm mai sus.

Înainte de Ciobanu, Nicolae Iorga a așezat transpunerea cronografului în secolul al XVII-lea (vezi *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, București, 1901, p. 538, nota 10). Opinia lui Iorga a fost readusă în actualitate și sprijinită cu unele argumente (particularități ale limbii, grafie, filigranul hârtiei) de Diomid Strungaru. În interpretarea acestui cercetător, tălmăcirea a fost efectuată în Țara Românească, la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, prin 1650-1660, probabil de către grămaticul Staicu din Târgoviște, cărturar stimabil, poet și filolog, căci a alcătuit un dicționar (un *Lexicon slavo-român*, prelucrat după cel al ucraineanului Pamvo Berânda, apărut la Kiev în 1627) și o gramatică (după manualul lui Smotrițki a dat *Tâlcuirea sau arătarea gramaticii slavonești*, bilingvă, slavo-română), în seama căruia au fost puse și alte întreprinderi asemănătoare (a tălmăcit, probabil, *Dioptra* lui Vitalie de Dubna și texte de polemică religioasă). „Mult păcătosul și în toate greșitul [...] și slujitoriu beséricii domnești” își zicea Staicu („grammaticul”), „semnând” în 1669 o altă tălmăcire făcută „de pre limba slovenească”. Cred că nu greșesc afirmând, alături de alți cercetători, că acest Staicu - „autor”, vedeam, productiv și familiarizat îndestul cu literatura și filologia ucraineană a timpului său - trebuie căutat printre profesorii acelei școli de slavonie întemeiate la Târgoviște, pe lângă Mitropolie (iar Staicu spune că a fost „slujitoriu beséricii” „den unghii moi” [sintagmă savantă luată de slavi de

la greci] „și de coconie până la bătrânețe”), în vremea lui Matei Basarab. Intervalul dintre 1643 și 1669, ca timp în care poate fi plasată tălmăcirea cronografului, este acceptat și de alți cercetători (vezi, de pildă, Radu Constantinescu, „*Historia destructionis Trojae*” a lui Guido delle Colonne într-o veche traducere românească, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXVII, 1978, nr. 1, p. 7).

Toate acestea rămân simple ipoteze. Adevărul este că lucrurile nu au avansat prea mult de la contribuțiile lui Ștefan Ciobanu. „Explicația” Iorga-Strungaru privind *timpul* traducerii, ca și opiniile celui de-al doilea legate de persoana tălmăcitorului, au fost, în genere, acceptate (vezi Doru Mihăescu, *op. cit.*, p. 176) de cercetători. Să nu scăpăm însă din vedere faptul că Gabriel Ștrempel, descriind ms. nr. 1385 de la B.A.R. (în *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, București, Editura științifică și enciclopedică, 1978, p. 312) îl datează „începutul secolului al XVIII-lea...”

201. O carte de succes: Innokentie Hizel, „Sinopsisul de la Kiev”

Nu știu dacă am procedat corect redând în grafie latină valoarea fonetică a literei ucrainene *g* prin *h* (un *h* laringal), fiindcă în cazul de față avem de-a face cu un nume nemțesc Gisel (Ghizel) < Giesel. Într-adevăr călugărul pravoslavnic ce avea să-și lege numele de *Sinopsisul* kievean se născuse în Prusia (nu știm când și unde anume), într-o familie de buni luterani. A ajuns într-un fel oarecare la Kiev, s-a convertit la ortodoxie și a intrat - se spune că sub înrâurirea lui Petru Movilă - în rândul monahilor. Același Petru Movilă, remarcându-i calitățile, l-a trimis să învețe în străinătate, împreună cu alți tineri. La întoarcere va deveni profesor la Colegiul Movelean și predicator la Lavra Pecerska. Nu peste multă vreme, pe la mijlocul anilor 40 ai secolului al XVII-lea, este numit rector al colegiului. Își va păstra această funcție și în peregrinările, ca egumen, prin câteva mănăstiri din Kiev. Din 1656 este arhimandrit al Lavrei Pecerska, cin cu care își începuse cariera ecleziastică și feciorul lui Simion Movilă, mentorul lui Hizel. Acest „movelean” de bună ținută a condus faimoasa „republică” mănăstirească de pe Nipru până în anul morții. S-a stins la 16 noiembrie 1683. A lăsat o frumoasă amintire de cărturar, de erudit chiar, atașat valorilor patriei sale adoptive și ale confesiunii care îl acceptase (va apăra ortodoxia în lucrări de polemică dogmatică); a tipărit multe cărți, Lavra fiind un centru vestit de multiplicare a literaturii (nu doar religioase); a scris și alte lucrări de teologie; s-a interesat de viața de dincolo de zidurile mănăstirii, luând parte la tratativele din 1654 care au dus la unirea Ucrainei cu Rusia (vezi *Ukrajinski pysmennyky. Bio-bibliografičnyj slovnyk*, vol. I, Kiev, 1960, p. 287-288); a compus, în fine - în aceeași slavonă

ucraineană cultivată de absolvenții „movileni” în care-și redactase și celelalte texte -, cartea de istorie care avea să-i perpetueze numele, dându-i un titlu grecesc - *Sinopsis* („Adunare în scurt” vor zice ai noștri).

Întâia ediție a *Sinopsisului* a ieșit de sub teascurile de la mănăstirea Pecerska Lavra în anul 1674. Titlul primului capitol era (p. 1) *O načalē drevnago slavenskago naroda i o narēcii ili prozvisci ego* („Despre începutul vechiului neam al slavilor și despre numele sau denumirea lor”). Cartea a avut un succes imediat. În veacul al XVII-lea s-au mai scos încă patru ediții, toate tipărite la Lavra Pecerska: în 1678, în 1680 (când au avut loc două tipăriri) și, probabil, în 1699; ultima ediție din acest veac, datată cu aproximație, are pe pagina de titlu tot anul 1680 (vezi Ja. Zapasko - Ja. Isaevici, *Kataloh starodrukiv, vydanyh na Ukrajinii*, vol. I, Lvov, 1981, p. 90, 93, 95, 115; nr. 520, 556, 582, 583, 743). O dată cu a treia ediție, cea din 1680 (nu cu cea de-a doua, cum se crede îndeobște) apar adăugirile, operate - pentru tipărirea din anul menționat - de autorul care avea să se stingă trei ani mai târziu. În 1680, Innokentie Hizel își completează cartea cu nu mai puțin de trei capitole: *O svobodē ili volnosti slovenskoy* („Despre libertatea ori neatârnamarea slavilor”, p. 4-5) - cu amănunte despre bătălia de la Kulikovo și despre cneazul Iaropolk, fiul lui Monomah; *O sem, otkudu dva mitropolity v Rossii - edin v Moskvē, a drugij v Kievē* („De ce sunt doi mitropoliți în Rusia, unul la Moscova și al doilea la Kiev”, p. 187-191) și *O vtorom busurmanskom pohodē pod Čigirin* („Despre a doua campanie a turcilor asupra Chighirinului, începând cu p. 201; o luptă importantă, soldată cu cucerirea cetății de către turci; o povestește și Pseudo-Nicolae Costin: „[...] ear de primăvară, cum s-au desvârât, fiind într-acestaș an la veleatul 7176 [= 1668], s-au gătit singur vezerul Cara Mustafa Pașa de au purces la Cehrin, și atunce au luat earăși și pe Antonie-Vodă cu moldovenii, și Duca-Vodă cu muntenii, de i-au dus vezirul cu sine la oaste, și, trecând Nistrul pe la Tighinea, au mers la Cehrin în luna lui iulie 11 zile, și au bătut cetatea 37 zile și au luat-o cu mare răsboiu duminică, august 18”). Lucrarea lui Hizel, scrisă verosimil pentru școli, s-a simțit bine nu numai în ipostaza de *manual* (numărul mare de ediții din veacul al XVIII-lea arată limpede acest lucru), ci și în cea de instrument de propagandă. Curtea de la Moscova finanțează o tălmăcire grecească; ea se face în anul 1693. Ceva mai târziu și în strânsă relație, evident, cu „eforturile de imagine” pe care le fac cei din preajma lui Petru cel Mare, cartea lui Hizel va fi tradusă și în limba latină.

Această foarte citită (și nu numai de slavii de răsărit; dintre ai noștri i-au arătat confiență și Gheorghe Brancovici, dar și un mare învățat ca Dimitrie Cantemir) lucrare povestea o „istorie” în care ficțiunea, și nu mă gândesc doar la cea „scripturistică”, își avea locul ei. Innokentie Hizel, prusacul care apăra interesele ucrainenilor - în istorie, gloria vechiului Kiev, mai exact spus, a compilat și, poate, a inventat, mai cu seamă pentru timpul îndepărtat. Cât este

„invenție" personală, e dificil de spus. Stabilirea tuturor izvoarelor și compararea textelor, operații greu de îndeplinit, ar putea da cândva un răspuns. Deocamdată cercetătorii evocă doar acele nume (și texte) pe care le pomeniște și autorul: Bielski, Marcin Kromer, Alessandro Guagnini (probabil în traducerea lui Paszkowski), Maciej Miechowita și Strykowski. Polonezi, cum se vede, cu toții (dacă îl includem și pe „asimilatul" Guagnini). Lângă ei ar trebui, poate, așezat, călugărul Nestor, autor al vechiului letopiseț rusesc. Dintre leși, ca și Nicolae Costin (și el a scris un „letopiseț de la zidirea lumii..."), Hizeł (să nu trecem cu vederea contestările la care a fost supusă paternitatea lui asupra cronografului timp îndelungat; paginile de titlu ale edițiilor de la Lavra Pacerska spun că lucrarea a fost imprimată „după blagoslovenia preacinstiului întru Hristos Domnul a părintelui Innokentie Hizeł, arhimandrit din mila lui Dumnezeu, al aceleiași sfinte Lavre" și nu că ar fi fost compusă chiar de Hizeł; nimic spectaculos, însă, în această formulare: era o manieră practică în acea vreme - mai ales când autorul avea un cin călugăresc; și cu cărțile lui Haleatovski, arhimandrit de Cernigov se întâmpla același lucru) l-a preferat pe Strykowski.

Hizeł a scris o carte în care Dumnezeu li se arăta frecvent slavilor din vechime. Botezul rușilor vechi, „a tot nărodul Kievului și a toată Rusia" (cu participanți convocați în termeni drastici de încreștinător; citez după o traducere mai nouă; cea din ms. nr. 476 de la B.A.R.: „Însemnat-a marele monarh rusesc Vladimir zi, tot norodul ca să vie la sfântul botez, și au poruncit în toată cetatea Kievului de au strigat așa: «Cine nu se va afla în vrémea cea semnată la apa Poceaina, ori bogat fie, ori sărac, ori bătrân, ori tânăr, ori rob, ori slobod, acela va fi Domnului nostru Iisus Hristos și mie potrivit»"), este anunțat și întovărașit („iar dacă au început a se boteza, s-au făcut minunea preaslăvită...") de miracole. Minuni confirmă și ajutorul divin - într-o tradiție care, în literatura creștină, își găsește începutul în combaterile Sfântului împărat Constantin cel Mare - acordat slavilor în timpul luptelor. Nici nu e de mirare. În duhul „rodosloviilor" care făceau și deliciul lui Nicolae Costin (aflăm și în *Sinopsis*, luată după Strykowski verosimil, schema celor trei funcții care va structura vechile societăți: „Marele întru patriarși Noe [...] după potop spre trei staturi împărțind feciorilor săi viețuirea în lumea aceasta, deosebi fiește căruia au însemnat și au hotărât lui Sim deregătorii preoții, lui Ham - jugul robiei, lui Iafet - vrednicia împărătească, vitejia în oaste și lățimea neamului după numele lui. Că Iafet să tâlcuiască lățime..."), Hizeł urcă purcederea slavilor, prin Mosoh (de la acest nume și-ar fi luat denumirea Moscova și aceeași explicație o are și etnonimul „moscali"), fiul lui Iafet, până la Noe („teză" care va trece și în cronograful lui Tuptalo-Rostovski). Un asemenea neam („slăvit și vechi" anunță titlul primului capitol) trebuie să aibă în istorie o poziție privilegiată. Și Hizeł vine în întâmpinarea unui „orizont de așteptare" care impunea eroizarea prin hiperbolizare. Această hiperbolizare, ce nu are de-a face cu istoria în nici

un chip (în cartea arhimandritului de la Lavra Pecerska epoci întregi din trecutul slavilor la răsărit dispar pur și simplu), are adesea dimensiuni enorme. Cele ale fabulosului care ignoră orice eșec. Acești slavi din răsărit (care își câștigau existența prin arme, „moștenire” genetică - „fără numai cu lucru de oaste să ținea și de acolo hrana și toate trebuințele sale și le pliniia. Și din lucrurile sale cele slăvite, mai vârtos din cele vitejești, Sloveanii adecă Slăviții au început a să chiema” - și vorbeau o limbă ce le certifica antichitatea: „Așijderea limba slovenească una din cele 72 de la facerea turnului, după amestecarea limbilor...”) primesc de la Filip al Macedoniei și de la fiul aceluia, Alexandru cel Mare, o „grammată”, scrisă cu aur pe pergament, prin care li se confirmă o veșnică stăpânire asupra locurilor unde viețuiau. Actul pare a exprima gratitudinea pentru un ajutor primit în luptă. Slavii sunt amestecați în toate evenimentele importante: se bat cu grecii și cu romanii, se acoperă de glorie (doar numele de *slav*, crede Hizel, vine de la *slava* „glorie”: „și din slava numelui, slovenesc s-au numit, pentru aceasta spre pomenirea numelui”), ocupă Roma, sub conducerea cneazului Odonater, și o stăpânesc nu mai puțin de treisprezece ani. Ei devin, după model grecesc cu siguranță, un fel de „centrum historiae”, un pivot al tuturor faptelor ce se scurg în timp. Cneazul Vladimir al Kievului coboară din Caesar August (o „genealogie” care va face carieră, de altfel). Acest împărat, cunoscător - pe semne - al vitejiei slavilor, își consiliază generalii „să nu cuteze a întărâta oastea slavenească”. Vitejia slavilor este mereu colosală. Semnele lor războinice au aceleași dimensiuni impresionante. În lupta de la Kulikovo, cu tătarii, cnezii ruși, învingători, au pierdut 250.000 de oameni; tătarii, învinși, de patru ori mai mulți.

Probabil că aceleași calități, care au făcut din *Sinopsis* o carte cerută la slavii de răsărit, i-au asigurat succesul și în spațiul românesc. Nu mai puțin de trei traduceri independente ale acestei „compendiu”, care „abunda în detalii interesante pentru cerințele sufletești ale cititorilor din vechime” (Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, ediția a II-a, București, Editura Eminescu, 1989, p. 239), distinge Doru Mihăescu, cunoscător consumat - ziceam - al „stării” cronografelor în literatura română veche (vezi *Scurtă privire asupra cronografelor românești*, în vol. *Un veac de aur în Moldova (1643-1743)*, Chișinău, Editura Știința, 1996, p. 187-188) și le așază, pe toate, după începutul secolului al XVIII-lea. Aceeași fusese și opinia lui Ștefan Ciobanu. În știința românească, unde lucrurile privind *Sinopsisul* lui Hizel (atribuit de Nicolae Iorga, la început, lui Gheorghe Brancovici; vezi în „Revista istorică”, III, 1917, nr. 1, p. 14-15; nr. 2, p. 26-118) s-au lămurit abia la începutul anilor '40 (vezi P.P. Panaitescu, *Istoria slavilor în românește în secolul al XVIII-lea. Cronica lui Gheorghe Brancovici și „Sinopsisul de la Kiev”*, în „Revista istorică română”, X, 1940, p. 80-117), este încă loc pentru cercetarea istoriei acestui text și a prezenței lui în literatura noastră.

Prima traducere, adăpostită în ms. nr. 1134 de la B.A.R., copiat înainte de 1757 în Țara Românească sau în ținutul Brașovului, și în ms. nr. 476 de la B.A.R., prescris după mijlocul veacului al XVIII-lea, tot în Țara Românească (ar putea această „circumscriere” muntenească să localizeze și tălmăcirea?), a fost făcută - crede Doru Mihăescu - „după textul ediției kievene din 1678, care conține unele adăugiri față de ediția princeps, Kiev 1674” (*Op. cit.*, p. 187). Aș avea de observat, crezând în această ipoteză, că ediția din 1678 are în plus, față de cea din 1674, un „cuprins”, o „postfață” și descrierea câtorva evenimente, subsumabile unei „aduceri la zi”. „Adăugirile” importante au fost operate (am arătat și mai sus) în cea de-a treia ediție, publicată în anul 1680 (în primul „tiraj”, fiindcă în acel an au fost imprimate două ediții). Am putea presupune, socot, că linia celor mai multe traduceri românești ale *Sinopsisului* lui Hizel pleacă de la această ediție a III-a: Kiev, 1680 (primul „tiraj”). Zic ale „celor mai vechi”, fiindcă titlul tălmăcirii din ms. nr. 770 de la B.A.R., copie din 1753 (reprezentând, împreună cu copiile din codicele cu numerele 101 și 249, prescrise în 1753 [transcris după ms. 770 la un foarte scurt interval de timp de „smeritul Nicanor”] și, respectiv, în 1767, în Moldova, o *traducere independentă*), trimite limpede la acea tipărire. Iată titlul acestei versiuni (despre care copistul ne spune că „s-au tălmăcit cu lex moldovenesc de smeritul Evloghie”; cu siguranță, însă, este vorba doar de o prescriere, făcută în anul „7261 [=1753], în zilele luminatului domn Io[an] Constantin Mihai Cehan Racoviță voievod”), cu „croșetele” introduse de Ștefan Ciobanu (*op. cit.*, p. 239):

Létopisăț sau adumarea în scurt din multe feliuri de létopisêțe pentru începerea slovenilor și a neamului Rosii și de începutul domnilor acei de Dumnezeu mântuitoare cetate a Kievului [...] până la stăpânirea prealuminatului și binecredincios domn și împărat și mare cneaz Feodor Alexeievici [...] Întru sfânta și mare făcătoare de minuni Lavră a Kievului [...] cu blagoslovenia preacinstului întru Hristos Domnul părintelui Inokentie Ghizel, cu mila lui Dumnezeu arhimandrit aceeași sfinte Lavre. S-au tipărit în anul de la zidirea lumii 7188, iar de la întruparea lui Dumnezeu Cuvântul 1680.

Pagina de titlu a celei de-a treia ediții a *Sinopsisului* - Kiev, 1680 - se află între ilustrațiile catalogului Zapasko-Isaevici (p. 92). Folosirea acestei ediții de către traducătorul român (cu siguranță altcineva decât pomenitul Evloghie, care n-a fost decât copist; tălmăcirea trebuie să se fi efectuat mult mai devreme, probabil către sfârșitul secolului al XVII-lea ori la începutul veacului următor) este indubitabilă:

Synopsisu ili Kratkoe sobranie o(t) ra(z)ličny(o) letopisce(v) o(t) načalē slavenorosijskogo naroda i pervonačalny(h) knze(v) Bgospasaemago grada Kieva, o žitii stgo blgověrnago velika(g) Knzē kievskago i vseș Rossii, pervějșago samoderžca Vladimira i o naslednika(h) blgoč(s)tivyę deržavy e(ž) rosijskyę, daže do presvę(e) i blgoč(s)tivago g(s)drę nšego crę i ve(l) knzē

Theodora Alexéeviča, vseř Velikię i Malýę i Bělyę Rossii samoderžca. Vŭ stoj ve(l) čudotvo(r) Lavrě Kievo-pečerskoj stauropigii stě(h) Arhiep(s)pa C(on)sta(n) Patriarhy vsele(n)ska, po blg(s)venii preč(s)mago o Ilr(s)tě G(s)dna o(t)ca Innokentia Gizelę, ml(s)tiju bžičju arhimandrita toežde lavry. I zobraženoę typomu v lěo o(t) sozdanię mira . zrpi - [7188], o(t) voplošenię že Bga Slova . ahp. [1680].

Ștefan Ciobanu a dovedit peremptoriu (*op. cit.*, p. 240) că în ms. nr. 204 B.A.R. se află o tălmăcire diferită de aceea din codicele nr. 770 B.A.R. (și din cele care descind din ele). Alăturarea textelor, întreprinsă de Ștefan Ciobanu, este edificatoare:

Ms. nr. 770 B.A.R.

(f. 26 v)

„Iară marele și singur atotstăpânitor al Rosii Vladimir, după ce au venit la Kiev, au hotărât o zi însemnată la tot norodul și au poruncit în toată cetatea Kievului, zicând așa: oricine nu va fi la zioa însemnată la apa Poceaiului, ori bogat, ori sărac...”

Ms. nr. 204 B.A.R.

(f. 25 v)

„Hotărând marele samoderjeț al Rusii Vladimir zioa de botez a tot norodul, au poruncit preste toate cetățile Kievului să strige așa: oricine nu va fi la sorocul ce s-au pus la râul Poceaina, sau bogat, sau sărac...”

Versiunea din ms. nr. 204 B.A.R., copiat în veacul al XVIII-lea în Țara Românească, se regăsește și în ms. nr. 2353, prescris în anul 1755 la Mănăstirea Hurez. Cele două codice par a adăposti o traducere (categoric independentă) a *Sinopsisului* făcută (din nou) în Țara Românească.

Existau, prin urmare, în secolul al XVIII-lea, în „biblioteca” românească de istorie, trei tălmăciri independente ale *Sinopsisului* lui Hizele. Trei cărturari, ale căror nume nu le știm (poate cu excepția celui al lui Evloghie, dascălul de la Iași, în a cărui paternitate asupra unei traduceri unii cercetători români cred), buni cunoscători ai „cerințelor sufletești ale cititorilor din vechime” (Ștefan Ciobanu), au lucrat, separat unul de altul, la traducerea unei cărți ce răspundea fericit unui „gust literar” popular. Același „gust” (pentru „aventura” petrecută de mult, dar și pentru „învățăturile” pe care le transmiteau experiențele umanității) ce făcuse ca în a doua jumătate a secolului al XVII-lea genul literar al *cronografelor* să se înstăpânească în literatura română. Nivelul de performanță al traducătorilor *Sinopsisului* (carte ce a interesat, am văzut, și dincolo și dincoace de Milcov) n-a fost deloc unul oarecare. Fragmentele editate de Gaster (în *Chrestomatie română*, vol. II, p. 49-53, carte din care am mai citat) pot sprijini afirmația mea. Precum pasajele care atestă supraviețuirile „păgâne” (Hizele era un bun cunoscător al panteonului

vechi slav: Perun - „dumnezăul tunetului”, Volos - „dumnezăul dobitoacelor”, Pozvuid, Pohvint sau Vihor - „dumnezăul văzduhului”, Lado - „dumnezăul munților și a toată norocirea”, Kupalo - „dumnezăul roadelor pământului”) într-o lume încreștinată la poruncă. Vechii zei devin, firește, diavoli, dar obiceiul ofrandelor se păstrează - „și lui [lui Kupalo], celui întunecat, cu înșelăciunea drăcească aducea mulțămite și jirtve la începutul secerișului. A aceluiaș dumnezău Kupalo sau mai adevărat drac numindu-l, pomenirea lui până acum prin oarecare părți rusești încă să ține, mai ales în sara nașterii Sfântului Ioan Botezătorului...”, după cum, la fel, sunt conservate rituri antice (evident „fără de legi”) integrate în calendarul creștin: „Oare carii din fără de legile céle de demult, pentru înmulțirea roadelor pământului, aducea jirtve izvoarelor și iazerilor, iară uneori și pre oameni afunda în apă. Prin oarecare părți rusești încă și până acum a acelu lucru netrăbnic de demult i să înioaște pomenirea...” (cap. *De udarea cu apă la Paști*).

Și ar mai fi ceva. După spusa aceluiași Ștefan Ciobanu (*op. cit.*, p. 241), în partea a doua a cărții cuprinzând *Cronograful* lui Dimitrie Tuptalo-Rostovski (publicată la Mănăstirea Neamț în 1837), se află un text (beneficiind de o „nouă paginație”, de autonomie deci) intitulat: *Adunare pre în scurt din sinopsisul slovenesc. Pentru începutul slovenescului norod și pentru începutul Kievului și a cnezilor Rosiei și pentru oareșcare întâmplări în Rosia, dupre cum năvălirea lui Batie și războiul lui Dimitrie cu Mamaie. Iaste tipărit în hronograful Sfântului Dimitrie, cu blagoslovenia sinodului și are numire de al treilea tom.*

Un *sinopsis*, deci („adunare pre în scurt”), pe care Ștefan Ciobanu nu l-a aflat în nici una din edițiile rusești ale scrierii lui Tuptalo-Rostovski, nici nu l-a găsit semnalat în literatura de specialitate. „O examinare mai atentă a textului - zice învățatul român - și a ordinii în care se descriu evenimentele din istoria rusă ne-a dus la convingerea fermă că în față nu avem decât o traducere nouă a operei lui Ghizel. Textul traducerii, însă, nu se aseamănă cu nici o traducere despre care am vorbit mai sus. Limba traducerii, pe lângă că este ceva mai modernă, este și mai concisă. Păstrând aceeași așezare a materiei, același conținut, traducătorul redă unele evenimente mai concis, omițând unele detalii mai puțin importante. Cu alte cuvinte, avem de-a face cu o traducere pe alocurea mai scurtă, dacă nu chiar cu o prelucrare” (*Op. cit.*, p. 241). Pare a fi, într-adevăr, *Sinopsisul* lui Hizel (N. A. Ursu, *Școala de traducători români din obștea stareșului Paisie, de la mănăstirea Dragomirna, Secu și Neamț*, în vol. *Români în reînnoirea isihastă*, Iași, Editura Trinitas, 1997, p. 76).

Ar fi aceasta o *a patra* traducere a *Sinopsisului*. Este de studiat, profesorul de literatură veche de la Universitatea din București fiind în acest caz extrem de lapidar.

202. Un „movilean”, autor de cronografe, între sfinți: Dimitrie Tuptalo-Rostovski

Dintr-un Răsărit slav în care rușii se afirmă cu tot mai multă forță, „aducându-și aminte” că se proclamase cândva moștenitori ai Bizanțului și croind cu insistență planuri ce programau „salvarea” creștinății orientale, oprimată de „păgâni”, spațiul românesc primește, în secolul al XVIII-lea, literatură, multă și variată: *cronografe* (cum am văzut și vom arăta și mai jos), *cărți populare*, *calendare* etc. Cum, în drumul rușilor spre un Constantinopol ce trebuia eliberat cu orice preț, se aflau Țările Române nu este de mirare pătrunderea (atent supravegheată, probabil) între români și a unor texte de propagandă, cu un conținut - să zicem - istoric, dar dintr-o istorie imediată, în care rușii erau înfățișați ca salvatori ai credinței ortodoxe, iar conducătorii lor căpătau ori dimensiunea eroică a „luptătorului”, ori pe cea civilizatoare a „reformatorului”. Este cazul cărții *Viața lui Petru cel Mare*, componentă importantă a unei susținute campanii „de imagine”, promovată mai cu seamă în Apus, tradusă în românește în câteva rânduri (și în Țara Românească, și în Moldova) în veacul al XVIII-lea și îndeajuns de citită, dacă judecăm după numărul manuscriselor păstrate la Biblioteca Academiei Române. La origine se află - crede Ștefan Ciobanu (*Istoria literaturii române vechi*, p. 243-244) - o lucrare scrisă, la comandă, de un anume J. G. Rabener, un neamț ce conducea atunci revista „Europäische Fama” din Leipzig, intitulată *Leben Petri des Ersten und Grössen* și tipărită în 1725. Tălmăcirile românești s-au făcut însă după o versiune grecească a acestei cărți „în care autorul, într-un stil plin de flori retorice, încearcă să înșire faptele mai importante din opera lui Petru, justificând faptele lui urâte și preamărind personalitatea lui de monarh ideal” (Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 243). Tot din grecește a fost tălmăcită în românește (în Moldova și cu puțin meșteșug) și o *Istorie a împărătesei Ecaterina a doua* („Catharina Secunda”), dar la capătul șirului de versiuni trebuie bănuită, la fel, o broșură rusească ce se străduia să convingă Europa că la Petrograd domnea nu o ființă de performanță medie, patroană a unui lung șir de nelegiuri, ci o mare personalitate a istoriei, deschisă către înnoiri și dăruită de Dumnezeu cu geniu politic.

Deși nu i-a iubit pe ruși (care, și pentru el, ca și pentru Innokentie Hizel, erau urmașii lui Mosoh, fiul lui Iafet și nepotul lui Noe), ucraineanul Dimitrie (Dmytro) Tuptalo a ajuns mitropolit al Rostovului rusesc și în istoria culturii slavilor de răsărit (și în cea a Ortodoxiei) se va înveșnici în acest cin. Ca mirean l-a chemat Danilo și s-a născut la sfârșitul anului 1651, în luna decembrie în târgușorul Makarov. Între 1662 și 1665 s-a numărat între „spudeii” Colegiului Movilean din Kiev, avându-i ca dascăli pe absolvenții, toți

niște viitoare mari figuri ale scrisului și ortodoxiei ucrainene, primei promoții a școlii fondate de Petru Movilă. A învățat, deci, carte cu Lazar Baranovici și cu Ioannikie Haleatovski. A îmbrăcat rasa monahală la Mănăstirea Sf. Kiril din Kiev în anul 1668. Au urmat apoi peregrinări prin mănăstiri din provincie (la Cernigov, de pildă, a fost predicator la Soborul cu hramul Adormirea Maicii Domnului), călătorii în Lituania (prin 1677-1678), șederi de mai lungă ori mai scurtă durată în fruntea unor obști călugărești (a fost egumen al Mănăstirii din Baturin prin 1681-1682), o întoarcere - în 1683, pentru câțiva ani - la Lavra Pecerska (scrie în acest răgaz faimoasa lui colecție de *Vieți ale sfinților*, tradusă după un secol și ceva și în românește și tipărită la Mănăstirea Neamțu). Din 1686 și până în 1692 i-a îndrumat iarăși, ca egumen, pe monahii din Baturin. În anul 1692 se întoarce la Kiev, la Mănăstirea Pecerska Lavra, al cărei predicator mai fusese. A fost sfințit mitropolit de Rostov în 1702. În 1709, Dimitrie al Rostovului se stingea din viață.

A fost acest Dimitrie Tuptalo - zicea Ștefan Ciobanu (*op. cit.*, p. 248) - „călugăr în sensul înalt al cuvântului”; a făcut din pietate un crez nezdruncinat; și-a câștigat faima de „om sfânt” în timpul vieții, iar ridicarea lui între sfinți a fost primită ca un act firesc. A fost, în aceeași vreme, un mare cărturar, autor al unor texte de un vădit rafinament teologic, un scriitor al bisericii care și-a consacrat toate forțele, punând în valoare o remarcabilă pregătire, elevării Ecclesiei ucrainene și a slavilor de răsărit, în genere. A urmărit înălțarea spirituală a conaționalilor săi (*Viețile sfinților* fac și operă de edificare, fără îndoială), a scris literatură ascetică (în românește s-au tălmăcit *Datorie duhovnicească la turburarea gândurilor* și *Învățătură duhovnicească a omului celui din lăuntru*, amândouă păstrate în manuscrise de la B.A.R.), omiletică (unele *cuvinte* ce i se atribuie au fost traduse și în românește) și, evident, istorică.

Nu cred, cum s-a spus, că Tuptalo s-a gândit să scrie un „cronograf”, în care povestește doar „istorie sfântă” (a vrut, începând de la Facere, să ajungă până la epoca lui Hristos; n-a izbutit să ducă istorisirea decât până la Iacov, fiul lui Avraam), numai pentru cititorii din lăuntru incintelor mănăstirești. Socot, mai degrabă, că în această poveste a aventurilor biblice (pentru a cărei alcătuire autorul, cunoscător profund al *Sfintei Scripturi*, a apelat și la lucrări cu caracter istoriografic laic, și la felurite compuneri culese de pe tot spațiul unei vaste literaturi creștine) care, aparent, se dezinteresează de faptele plasate într-un timp profan (doar aparent, fiindcă secvențe precum *Pentru începutul împărăției amozoanelor* - deformarea este a copistului nostru - ori *Istorie pentru viața Semiramidei, împărătesei Asiriei* spun altceva), trebuie să vedem o intenție auctorială, ținând de o personalitate scriitoricească bine definită. Cum de aceeași „statură”, bine individualizată, cred că depinde și chipul în care Tuptalo „deucează” istoria, pe „mii” de ani (prima, a doua etc.), iar în cuprinsul

„miilor” pe „sute”. Sigur că numărul de cititori ai unui astfel de text, cumva „specializat”, putea fi mai redus (vezi Doru Mihăescu, *Scurtă privire asupra cronografelor românești*, p. 186), dar nu drastic, căci orizontul de așteptare al lectorului de la începutul veacului al XVIII-lea din acest Răsărit ortodox nu depista deloc restricții (ba, așa zice, dimpotrivă) într-o astfel de orientare. Cu atât mai mult cu cât țintele morale, importante, erau prezente pe fiecare pagină (în „istorie”), iar uneori apăsate relevate prin secvențe individualizate ce întrerup „povestea”. *Pentru pocăință, Pentru bogăție și sărăcie, Pentru beție* (titluri citate după Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 249).

Cronograful lui Dimitrie Tuptalo, cuprinzând „faptele de la începutul facerii lumii până la nașterea lui Hristos, fiind adunate din dumnezeiasca Scriptură, din feliuri de hronografe și scriitori de istorii grecești, slovenești, râmlénești, evreiești...”, a fost tradus - crede Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 249 (punând tâlmăcirea în relație cu curentul paisian) - către mijlocul veacului al XVIII-lea, „posibil” la Mănăstirea Neamțu. Ștefan Ciobanu avea, în bună măsură, dreptate. Traducerea este nemțeană. A realizat-o ierodiaconul Ștefan, cărturar „paisian” harnic și „familiar”, în același timp, al scrierilor lui Dimitrie al Rostovului, căci tâlmăcise și marea culegere de „vieți de sfinți” a aceluiași. Catalogul cărților din biblioteca Mănăstirii Neamț ne confirmă și lucrul lui asupra versiunii românești a cronografului (având drept origine ediția moscovită din anul 1775 - vezi N. A. Ursu, *Școala de traducători români...*, p. 76): „Hronograful Sf. Dimitrie Rostovskii (in-folio, 480 de foi)”.

Copiile în care s-a păstrat această traducere (exactitatea ei putând fi controlată cu ajutorul originalului copiat în manuscrisele slave nr. 559 și 563 de la B.A.R.), sunt târzii. Ms. nr. 1410 de la B.A.R. a fost prescris în anul 1812; ms. nr. 2410 de la B.A.R. conține o copie din 1814. Amândouă sunt copiate după ms. nr. 2769 B.A.R. (în care cronografului îi lipsesc începutul și sfârșitul), lucrat în 1810 la Episcopia Hușilor și care pare a restitui arhetipul traducerii. „Pisaltul” Grigori Cumpănă îl dăruise lui Dimitrache Popovici. Acesta își marca, în 1820, drepturile de proprietate asupra cărții, subliniindu-i rosturile: „[...] spre dișchidere me și a cui să va îndemnici cu cetire și cu luare aminte spre cele, ci scrie întru această carte” (G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. II, București, Editura științifică și enciclopedică, 1983, p. 370). Singura copie muntenească păstrată - ms. nr. 166, realizat în 1803 la Mănăstirea Căldărușani - nu ne poate convinge că a existat și o traducere alcătuită în Țara Românească. În 1837, versiunea ierodiaconului Ștefan se tipărește la Mănăstirea Neamț.

Mai ființează și o a doua tâlmăcire moldoveană, semnată de poliscriptorul (ne-am întâlnit cu el în câteva rânduri în această carte) Vartolomei Măzăreanu și conservată în câteva copii. Era „arhimandrit a svintii Mănăstiri Putnii și egumen întru ace vreme sfintii Mănăstiri Solchii”

Măzăreanu - ne spune un copist („mult păcătosul și mai micul între ipodianoconi... dascălaș Mitropoliei Sucevii, Irinei Grigorievici", autor în 1769 al versiunii din ms. nr. 5385 de la B.A.R.) când a tradus „létopisețul". „Dascălașul" Irinei a copiat, verosimil, după manuscrisul autograf („Și le-am scris de pe o carte a preaiubitului meu dascal, chir Vartholomei..."), care s-a păstrat, din fericire (ms. nr. 4241 de la B.A.R.), și care ne comunică o seamă de lucruri capitale: anul când a fost lucrat - 1766, locul tălmăcirii și numele traducătorului; *Létopiseț care s-au tălmăcit din rusie pe moldovenie în sfânta mănăstire Putna [...] cu toată osârdia și cheltuiala a preacinstiului ieromonah chir Varlaam, dicheul numitei mănăstiri Bisericanii [...] Prin osteneala mult păcătosului Vartolomei, arhimandrit sfintei mănăstiri Putnii, în anii de la Hristos Mântuitorul 1766.*

Măzăreanu era convins că tălmăcește o scriere a călugărului rus Nicodim Grigorovski, înfăptuită în 1741: „Acest létopiseț - zice o însemnare de la f. 2 a ms. nr. 4241 de la B.A.R. - iaste alcătuit și adunat din multe féliuri [de scrieri] de monahul Nicodim Grigorovski din Țara Moschicească, arătând pe scurt câte fapte s-au făcut de la zidirea lumii până în 3500 ani. Și într-aceastiș létopiseț sânt și alte învățături foarte folositoare de suflet. Acel dascal monah Nicodim, după cum adeverește alcătuirea și scrisoarea să cunoaște că au fost un om foarte iscusit la învățatură..."

Și acesta nu este singurul elogiu pe care Vartolomei Mazăreanu îl aduce lui Grigorovski (sau Grigorievici). Numai că „omul foarte iscusit la învățatură" nu făcuse altceva decât să prelucreze, cu intervenții mărunte, cronograful lui Dimitrie Tuptalo, mitropolitul de Rostov („Rostoveanul" îi va zice Veniamin Costachi în *Cuvântul către cititor* ce deschide ediția din 1837 a cronografului tradus în românește, scoasă la Mănăstirea Neamț). Ștefan Ciobanu, care a dovedit peremptoriu dependența versiunii Grigorovski de versiunea Tuptalo (*op. cit.*, p. 250-251), comparând tălmăcirile, era chiar foarte drastic, socotind opera călugărului rus „un plagiat grosolan", favorizat probabil de circulația exclusiv manuscrisă, în veacul al XVIII-lea, a cronografului Sfântului Dimitrie al Rostovului.

ÎNSEMNĂRILE DE CĂLĂTORIE

Am vrut întâi să intitulez această secțiune „Jurnalul”, punând - totuși - cuvântul care domina între niște „ghilimele ale neîncrederii”, ale precauției. Am renunțat în cele din urmă, pentru că această vorbă, chiar „protejată” în chipul arătat, nu mi s-a părut potrivită pentru considerațiile ce urmează, ajungând la încheierea că ea n-ar putea fi acceptată decât cu mare greutate pentru un „gen literar” cu forme de manifestare în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea. „Jurnalul” ca structură a „literaturii subiective” are puțini reprezentanți în scrisul vechi. Dacă s-ar fi înfiripat, el n-ar fi putut îmbrăca decât forma „mărturisirii”, așezându-se nu prea departe de *Confesiunile* Fericitului Augustin. Între „textele bătute” și cele păstrate, am evocat doar consemnările rămase de la Petru Movilă. „Jurnalul” veritabil va fi descoperit la noi mult mai târziu. Zona „tare” a acestei secvențe o formează - cititorul va vedea - notațiile de călătorie. Punerea lor în valoare, într-un „gen” specializat, mi se pare obligatorie. Unele alcătuiesc scrieri de sine stătătoare (eminența aparținând, firește, *Jurnalului siberian* al lui Nicolae Milescu), altele sunt difuzate în discursuri încadrabile în alte genuri literare (cum ar fi „însemnările de voiaj”, un voiaj făcut de nevoie, pe care Ion Neculce le va presăra în cronică sa; le-am examinat în cartea *Noi despre ceilalți*, Iași, Editura Polirom, 1999, așa că nu mai revin aici asupra lor). Dar ele există și merită o identitate.

203. „Jurnalul” lui Petru Movilă

Cercetătorii - cei nu foarte mulți - care s-au uitat peste aceste însemnări (aproape deloc puse în valoare până acum, deși au fost cândva editate, este adevărat după o lungă așteptare) le numesc când *Jurnal*, când *Memorii*. În fapt este vorba de un „fragmentarium” compus din scurte meditații și din mici „piese”, deosebit de izbutite (Movilă fiind - ne arată textele sale de o oarecare întindere, predoslovii de regulă - un cunoscător eminent al retoricii), consacrate unor sfinți ai Bisericii Ortodoxe.

Și-a notat, de pildă, în acest „jurnal” (care evident nu respectă regula unor însemnări orânduite pe cursul timpului) gândurile cu privire la reformarea

învățământului ucrainean. Școlile vremii din Ucraina erau așezăminte modeste, în care se învăța carte slavonă la un nivel elementar. Absența unor programe de învățământ judicioase, interesul minor acordat studierii limbii latine, și, mai cu seamă, lipsa unor profesori bine pregătiți făceau ca aceste instituții să nu poată intra în competiție cu colegiile iezuite care începuseră să apară în Ucraina de apus. Evident că o atare stare de lucruri (satisfăcătoare pentru cercurile conservatoare, cărora cercetarea limbii latine sau a retoricii li se părea un sacrilegiu, un act de-a dreptul eretic) nu-l putea mulțumi pe Petru Movilă, omul de cultură deschis spre toate înnoirile timpului, și nici pe Petru Movilă clericul (ierarhul, mai bine zis, căci din 1627 el era egumen al Lavrei Pecerska din Kiev) convins că decăderea ortodoxiei este o consecință a nivelului precar al învățământului. Rezolvarea acestei stări consta - spune „jurnalul” - în înființarea unor *colegii* care, rămânând strict ortodoxe în spiritul lor, să poată rivaliza cu cele mai bune școli poloneze ori apusene. Va pune în fapt acest gând prin transformarea școlii mănăstirești de la Lavra Pecerska în institut de învățământ de rang superior, oficializând - printr-un hrisov dat la 15 iunie 1631, la Lvov, cu prilejul resfințirii „bisericii moldovenești”, la a cărei refacere participaseră și neamurile sale - ideea fundamentală a instrucției - educarea tineretului „în spiritul credinței, al bunelor moravuri și al artelor liberale [...], pentru folosul și îndestularea neamului dreptcredincios” - și asumându-și toate îndatoririle privind funcționarea așezământului: „Lor [profesorilor - *nota mea D.H.M.*] le voi da întreținerea corespunzătoare, atât ca hrană, cât și ca îmbrăcăminte, precum și pentru alte nevoi pe cheltuiala mea pentru totdeauna...”

La 3 august 1629, Petru Movilă primea vizita lui Varlaam, pe atunci egumen la Mănăstirea Secu, care îi aducea manuscrisul unui *Octoih* - cerut probabil de Movilă și oferit de vodă Miron Barnovschi, și el, un Movilă - ce va servi drept text de bază (opinia a trecut din carte în carte fără a fi serios verificată) ediției imprimată la Lvov în anul 1630. Sigur că Movilă l-a chestionat pe viitorul mitropolit al Moldovei în legătură cu noutățile din țară, iar Varlaam i-a povestit și despre două minuni înfăptuite - se spune - prin 1610 de moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava. Aceste miracole și-au aflat loc în „jurnal” alături de consemnarea altei minuni, pusă pe seama aceluiași sfânt și pe care Petru o aflase de la părinbtele său, Simion Vodă...

204. Minunarea

În Rusia Dosoftei pleca, prin ianuarie 1684, ca sol. Era trimis de Ștefan Petriceicu - reîntors pe tron -, un antiotoman convins și un încrezător în sprijinul pe care Țările Române, Moldova în speță, îl puteau primi din partea puterilor creștine. Dezamăgit de „nestatornicia” polonezilor, voievodul încerca

să obțină ajutor rusesc împotriva turcilor, angajându-se să primească - în schimb - „protecția” țarului. Dosoftei mergea să ofere Moscovei posibilitatea extinderii sferei rusești de influență (Neculce va avea, prin urmare, dreptate peste ani, când va spune, apărându-se de acuzația privind aducerea rușilor în Moldova, că demersurile legate de „chemarea moscalilor” începuseră de mai multă vreme), dar călătoria sa în „țara rusească” se va opri la Kiev, unde nu a putut depăși restricțiile carantinei impuse de pericolele (reale?, pretinse?) ale unei molime. Scrisoarea către țar va pleca fără el, mitropolitul fiind reținut și supus unor șiruri de întrebări. Rămâne, deci, o vreme la Kiev și află răgazul (în afara ceasurilor în care se străduia să-i convingă pe mai marii locului să-l lase să-și continue misiunea, țelul ei fiind găsirea unui aliat și protector de nădejde penru luptele ce urmăreau să evite „pierzarea cea din urmă” a țării) să viziteze faimoasa „republică” mănăstirească de la Pecerska Lavra, un fel de Athos al Răsăritului slav, cărmuită cu câteva decenii mai înainte de marele său conațional Petru Movilă. Lăcașurile de reculegere și de închinăciune, apărute în urmă cu mai multe veacuri în preajma peșterilor miraculoase, își alăturaseră, în secolul al XVII-lea, lângă titlurile lor de glorie monahală (răspândită în Ortodoxie de cărți precum *Patericul de la Pecerska*), și pe cel al unui însemnat centru de elaborare a discursului teologic ortodox, îndeletnicire sprijinită covârșitor de școala fondată prin anii '30 de Petru Movilă (să nu trecem cu vederea ipoteza care îl așază și pe Dosoftei între „spudeii” acestui colegiu). Peșterile din râpa Niprului, la început locuri de viață însingurată ale sibaștrilor, îi mumificaseră pe primii locatari (miracol!) și își adăugaseră repede (verosimil și datorită sfințelor moaște) capacitatea vindecătoare. Dosoftei le confirmă, căci, suferind fiind la sosire, se va tămădui după contactul cu relicele sacre („efectul imersiunii în suprareal” - zice Florin Faifer). Va povesti apoi minunea într-o însemnare pe filele unui volum din *Viața și petrecerea svinților* (tomul III, Iași, 1686, f.f. 151v - 152 r): „Și când am intrat, eram bolnav stricat. Și-am ieșit atât sănătos, cât am venit pre gios naintea cailor în treapd sărind de să mira toț. Ș-am mers cât ar hi a patra parte de milă tot în sărite și n-am mai ostenit și a doa dzi ca mai sănătos fiindu-mi om de 60 de ani”. Minunarea lui Dosoftei pare sinceră. Mirarea spectatorilor - la fel. „Dosoftei e, în acest pasaj, un călător ingenuu” (Florin Faifer, *Semnele lui Hermes*, București, Editura Minerva, 1993, p. 49).

205. Constantin Cantacuzino: „Am început tare spudia cărții...”

De la Constantin Cantacuzino (fiul „marelui postelnic”), cel plecat din Valahia între anii 1665-1669 să învețe carte în străinătate, ne-au rămas cele dintâi *însemnări de călătorie* în românește. Mai călătoriseră și alți români până

atunci, unii voiajând curioși să vadă alte „lumi”, alții pribegind de nevoie, nici unul dintre ei, însă, nu pusese mâna pe pană spre a nota (pentru el, firește, cum face viitorul stolnic, dar și pentru alții) câte ceva despre locurile pe unde i-a fost dat să pășească.

Plecat din țară cu o „ocazie” oficială - un cortegiu securizant ducea la Adrianopol (Odrii) „poclonul haraciului” -, tânărul Cantacuzino își vede de ale lui și începe „tare spudia cărții”, la Constantinopol, cu chir Dionisie (care va muri însă peste un an și elevul va trece în ascultarea lui Gherasim Cretanul, nimeni altul decât Gherasim Blachos), notând grijuliu data (foarte lungă: „meșița avgust 3 d[ni], zi joi, l[ea]t 1665 de la spăsenie”) și locul („la metohul Ierusalimului”) ale acestui însemnat debut. A fost o fire meticuloasă și atentă cu lucrurile („Am lăsat la dascalul Vartolomei o păreche de dāsagi cu niște cămeș și alte horfușoare”) și mai ales cu banii, atunci când îi lăsa în „depozite” („Să-s știe că am lăsat la jupânul Eghes neguțatoriul englez și cămărașul toatei țecii neguțătorești la Țarigrad, galbeni de aur ungurești <venetici> 400 și lei 500 ca să mi-i ție și cându îm vor trebui, să mi-i dea. I-am luat la Veneția, când eram”) ori când îi cheltuia făcând plăți: „Dat-am popei ce șăz, aprilie 28, 18 galbeni venetici pentru șăzutul și hrănitul mieu” sau „1667, iul. 3 frănțește, iar ca noi iuni 23 am dat slugii ducăți 10 den simbria lui”. Etc., etc. Din această amănunțită notare a banilor cheltuiți aflăm lista cărților cumpărate (în totalitate: „câte și câte cât, pân într-una, măcar și cea mai mică”). Un „catalog” cu totul stimabil: *Adagiorum chiliades* a lui Erasmus („*Adaghiile adecă Parimiile lui Erajmu*”), „Eloghiile Domnilor Veneții”, „Iliada și Odisia Omirului, greco-latine”, „O grămatică a lui Manuel latinească” (adică *De institutione Grammatica* a italianului Alvarus Emmanuel), o alta a lui „Lascari grecească” (carte faimoasă a lui Konstantinos Lascaris, cu o primă ediție imprimată la Milano în 1476), lucrări de Titus Livius, Vergilius, Valerius Maximus, Natalis Comes, Horatio Tursellinus, Martial, Quintus Curtius Ruffus, Epictet, Synesios, Terentius, Horatius, Lucian, Aristotel, Cesare Cremonini, Simplicius, Themistios, Alexandros din Afrodisia, Giacomo Francesco Zabarella (ordinea - deranjată doar de omisiunile mele - este cea din „catalogul” viitorului stolnic). O bibliotecă renescentistă.

De călătoria dinspre Stanbul (cărui Cantacuzino îi zice doar Constantinopol) către Italia își aduce aminte când se afla la Veneția („1667 ghen. 19 d[ni]”). O protecție divină multiplă (descrisă savant și prețios: „cu ajutorul filanthropului Dumnezeu și părintelui și cu mesitia theanthropului lui fiiu și cu purtarea prea Sfântului Duh ișit-am den Constantinopol zi vineri, ghen. 18, zioa cinstiților sfinți și arhiepiscopi lui Athanasie și a lui Chiril, a căroră rugă și ajutor ne poartă pân în săvârșit făr primejdii”) a făcut ca mersul pe ape al corăbiei celei cu două nume („unul «Madona de Rosario», altul «Corona aurea»”), cu mateloți „franțozi” dar fabricată la Veneția, să se

desfășoare în chip fericit. Furtuna (nelipsita încercare a navigatorilor) s-a arătat în două rânduri. Prima apariție a fost nesemnificativă. A doua tempestă, lungă, petrecută lângă ostrovul Chefaloniei, pare să fi lăsat impresii ceva mai puternice. Descrierea - cu observații de meteorolog, asupra vântului ce sufla dinspre „slab” către „moderat” spre a deveni apoi „puternic” - este oricum convingătoare: „Marțu, doă ceasuri pân a însera ne-au venit vânt (primos) și așa toată noaptea den puțin la mai vârtos suflând, de la 3 ceasuri și mai de noapte spre ziuă miercuri au început tare; viind soarele, mai vârtos se întâria, care unsprăzece ceasuri marii primejdii ne-au dat, până când am apucat într-un liman ce să chiamă Campo Boldo, foarte bun. Și acolo ne-am păzit”. Sosirea la Veneția a mai fost întârziată și de neaflarea trbuinciosului pilot, ca și de obligatoria carantină („contumație”). A stat în Veneția aproape două luni, de la 20 februarie până la 18 aprilie 1666. Vreme pentru a vizita Cetatea Dogilor a găsit, se pare, la a doua ședere și cu prilejul altor scurte vizite. A cercetat evident Palatul Dogilor; l-a contemplat cu ochiul cuiva venit dintr-o altă civilizație (tablourile dintr-o galerie faimoasă, totuși, îl lasă absolut indiferent) și aflat la o „vârstă culturală” ce era subjucată de *scris*: „Scris este în casa ce șade prințipul cu alalți mari în podina casei, întâi cum untri pre ușa cea ce stă în față (aceste provlime) *Robur imperii*, mai mergând puțin este *Nunquam derelicta*, și iar la mijlocul casei *Republicae fundamentum*, iar în fundul casei aceasta *Gubernatores libertatis*”.

„Lacomă perplexitate - zice Daniel Barbu - în fața cuvântului scris, o blocare a capacității de comunicare a cuvintelor la nivelul grafic, o juxtapunere topometrică a literelor care nu se raportează imediat la un înțeles. Voluptatea lecturii, însoțită de plăcerea privirii de a colecționa slovele, transformă cuvântul într-un lucru demn de inventariat și însușit” (*Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, Editura Antet, 1996, p. 82). Poate...

Știm cu siguranță că, la Padova (oraș despre care Miron Costin va scrie, exersând în jurul temei „translatio studii”, că este „scaunul și cuibul a toată dascăliia și învățatura, cum era într-o vreme Athina”), unde a ajuns însoțit de Panos Pepanos (cel care îl găzduise la Veneția), Constantin Cantacuzino s-a înscris pentru anul universitar 1667-1668. Faptul este consemnat în registrul matricol al acelei Universitas artistarum spre care se îndreptau tinerii din Europa de la sud-est: „D. Constantinus Cantacuzenus Constantinopolitanus pupillus die dicta (17 septembries 1667)”. Iar *Însemnările* ne comunică - lăsând loc și unor mici rugi, semnificative momente de izbucnire ale unui suflet dornic de șlefuire - numele profesorilor (însoțite de calificative ale elogiului) și științele achiziționate: Antonio Dall Acqua, dascăl de drept (era doctor în drept canonic) - „[...] iar dascălul, iar într-aceste case șezându, vine în orânduita vreamă dă-m dă învățatura. Pre carele îl chiamă Antonie Delacfa academicul la

carele cu ajutoriul preasfântului și putearnicului Dumnezeu și cu neîncetata rugă a preafelicitei lu Hs Domnului Născătoare am început a învăța cu toată a mea mică puterea omenească..."; Albanio Albanesc, aristotelician în predarea logicii - „Iar iulie 28/18, zi iar joi, am început loghica a învăța la luminatul și mult știutul Albanio Albanez, care este începutura fireștii filosofii, a cărui Dumnezeu ce mai sus rog ajutoriu fie cu mine, ca să o și sfârșescu la el filosofia. Și iar dentr-a acelu a tuturor pornitor am început astăzi fisica meas. noiembrie 10, zi sâmbătă <tot dintr-o fântână>"; Valerianus Bonvicinus, profesor de filosofie - „[...] început-am la mult știutul și luminatul Bonvici matematica, zi luni, meas. aprilie 6, adevă den partea matematicii gheometria, care sânt stihiiile lui Euclid și dentr-alaltă parte sfera care să zice armilaris care este a toatei lumi. Sfârșit-am și, zi marțu, meas. mai 1, ceale 8 cărți ale fizicii și la 2 ale aceștii luni am început «de suflet» tot la acest Albanez; cu al lu Dumnezeu ajutoriu sfârșit-am și aceste cărți meas. august 4". Dincolo de cărți și profesori, unii cercetători au încercat să ghicească unele lucruri interpretând mutarea tănărului de la canonicul Alvisio Florio la doamna Virginia Romana...

Universitatea din Padova și Padova însăși (căci aproape sigur, nu a mai mers în altă parte să studieze și nici la Louvain spre a obține un titlu de doctor), își vor avea mereu un sediu protejat în sufletul lui Constantin Cantacuzino. Cărțile tipărite la Padova îl vor interesa în continuare și va încerca să le cumpere. După modelul padovan va compune, în 1694, planul de învățământ al Academiei Brâncovenești. Îl va trimite la Padova, la universitate, pe fiul său Răducanu, găsindu-i și un mentor de mare performanță - pe Hrisanth Nottaras, cărturar familiar mediilor culturale românești și viitor patriarh al Ierusalimului. Tot la Padova, își va tipări, la 1700, harta Țării Românești pe care o alcătuisese (a fost primul *cartograf* român, și încă unul foarte informat). Câteva dintre argumentele acestei iubiri constante ni le înfățișează, deloc pierdute între atât de exactele socoteli bănești, *Însemnările de călătorie* ale lui Constantin Cantacuzino.

206. Un român despre „ceilalți”

Homo barocchus

Vir pereruditus l-a numit pe Milescu învățatul suedez J. G. Sparwenfeldt, întâlnindu-l la Moscova prin 1684 - 1685. Milescu se întorsese la începutul anului 1678 din lunga sa călătorie în Răsărit și i-a dăruit lui Sparwenfeldt o copie, cu dedicație, a lucrării *Descrierea Chinei*, pe care o tradusese (și o prelucrase, se pare că în două redacții independente) după mai multe izvoare, utilizând mai ales o carte a lui Martinius Martini. Impresionanta

știință de carte a Spătarului, erudiția lui copleșitoare fuseseră remarcate întâi de Arnauld de Pomponne, ambasador al Franței în Suedia, pe care Milescu l-a întâlnit, în 1666, la Stockholm (măgulitoarele vorbe ale francezului, la cererea căruia învățatul român va scrie faimosul *Enchiridion* în grecește și în latinește - comentat și de mine în primul volum al acestei cărți; editat nu demult, cu o traducere în limba română, de Traian S. Diaconescu: *Nicolae Spătarul Milescu, Manual sau steaua Orientului strălucind Occidentului*, Iași, Institutul European, 1997 - au fost evocate în atâtea rânduri, încât o repetare a lor aici mi se pare de prisos), apoi de Dosithei Nottaras, patriarh al Ierusalimului (coleg de „studenție”, de altfel, cu Milescu la Înalta Școală a Patriarhiei din Constantinopol) care, în recomandarea în care îl prezintă țarului Alexei Mihailovici (care avea atunci nevoie de un poliglot la Departamentul Solilor) îi face un „portret de cărturar enciclopedist” (de cărturar fidel Ortodoxiei): „Spătarul Milescu este un *cronograf* în care sunt adunate toate lucrurile din lume; rar lucru este să nu-l știe; în zadar ați căuta alt om asemenea lui”. Strălucia prin învățătură acest român aflat în comunicare nestânjenită (lui Foy de Neuville, francezul sosit la Moscova către sfârșitul secolului al XVII-lea și care și-a descris voiajul într-o *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie...* [Paris, 1698; Hașdeu va publica mai târziu impresiile acestuia despre spătar în revistele sale], „conversația” lui Milescu, „om de spirit”, i s-a părut „fermecătoare”) cu savanții Europei (i-a dat teologului englez Thomas Smith, prin 1669, la Istanbul un manuscris ce cuprindea și rugăciunile *Tatăl nostru* și *Crezul* - vezi Letiția Cartoian-Turdeanu, *Une relation anglaise de Nicolas Milescu: Thomas Smith*, în „Revue des Etudes Roumaines”, II, 1954, p. 145; P. Cernovodeanu, Olga Cicanci, *Știri noi despre spătarul Milescu și relațiile lui cu teologul anglican Thomas Smith*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 1971, nr. 3 - 4, p. 326 -, primul text fiind încredințat și suedezului G. Stiernhielm, care l-a tipărit - un *Tatăl nostru* în românește! - în 1671 în prefața *Evangeliei lui Ulfila*, imprimată la Stockholm), dar grijuliu și cu valorile de suflet ale conaționalilor săi pentru care a tradus *Vechiul Testament* (după o ediție protestantă a *Septuagintei*), a tălmăcit o antologie din scrierile catehetice ale (sau puse pe seama) lui Athanasie cel Mare (*Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*, și ea editată de Traian S. Diaconescu, în alăturare cu originalul grecesc și cu versiunea în limba latină și însoțită de o tălmăcire românească mai nouă, în același volum cu *Enchiridion...*, Iași, Institutul European, 1997). Tot lui Milescu i s-au atribuit în ultima vreme („concurrent” fiindu-i Dosoftei) și versiunea românească a *Mântuirii păcătoșilor* de Agapie Landos (vezi N. A. Ursu, *O traducere necunoscută a lui Nicolae Milescu*, în „Cronica”, XXI, 1986, nr. 44, p. 5; Idem, *Nicolae Milescu, traducător al „Mântuirii păcătoșilor”* (I, II), în „Studii și cercetări lingvistice”, XLIV, 1993, nr. 5, p. 417-432, nr. 6, p. 489-505), ca și tălmăcirea *Istoriilor*

lui Herodot (vezi Liviu Onu, *Cea mai veche traducere românească a „Istoriilor” lui Herodot și problemele pe care le ridică. Studiu filologic*, în Herodot, *Istorie*, ediție de Liviu Onu, București, Editura Minerva, 1984, p. 479 - 662).

Milescu a fost, categoric, un produs excelent al atmosferei de instrucție cu „ferestre” neobturate către Apus care se instaurase în Sud-Estul european (și, în genere, în Levant - Virgil Cândea) în a doua jumătate a veacului al XVII-lea și mai târziu. (Pentru mine, Milescu - alături de Cantemir și de alții - reprezintă dovada incontestabilă a corectitudinii acestui „drum de formare” prin care o intelectualitate postbizantină și ortodoxă nu-i mai respingea *de plano* pe „latini”, ci încerca să-i cunoască.) Se „alcătuiau” în această atmosferă - intelectualicește vorbind - niște *europeni* lipsiți de complexe. Milescu a fost unul dintre ei. De aceea mi se pare imperios necesar să punem la dispoziția cititorului nostru date despre fapta literară a acestui mare european (care, indiferent de spațiile pe unde a fost purtat de o soartă particulară, a știut să rămână român), autor al unor texte care înseamnă mult mai mult decât scrierile inspirate de călătoria sa în Asia (ele l-au făcut, într-adevăr, faimos), despre tipul de cultură asimilat și promovat de el, despre atitudinea dominantă a reflecției sale și despre „gustul/gusturile” literar(e) cu care s-a simțit solidar, în fine, despre *seria culturală* în care se cuvine a fi înregistrat acest scriitor.

Îți propun, cititorule, să admitem, ca ipoteză de lucru, că Milescu aparține, spiritualicește, ca mod de manifestare și ca „apetituri” literare (mărci vizibile la tot pasul în demersul său literar), Barocului european, celui *est-european*, mai bine zis. Voi încerca să sprijin această ipoteză, știind de la bun început că demonstrația mea nu va fi fără cusur.

Barocul a fost curentul (singurul, cred) care a izbutit - în năzuința sa de a da o formă (plastică ori literară) stărilor de tensiune ce „provocau” realmente soluția contemplării existenței sub specia unei incontroleabile instabilități - să acopere aproape întreaga suprafață a continentului, să devină general-european. Circumscrierea și definirea experiențelor (artistice și literare) de factură barocă din Estul și Sud-Estul Europei s-au produs cu destulă greutate, mai cu seamă din cauza unui șir de prejudecăți (cu „apăsare” preponderent ideologică: Barocul însemna Contrareformă, deci „lucrare reacționară”) care i-au făcut extrem de reticenți, o vreme pe istoricii literari din această parte a continentului. Treptat, câteva clarificări s-au instalat totuși. Una dintre acestea - necesară în dovedirea pe care vreau s-o schițez mai jos - arată că în Europa de est și de sud-est spiritualitatea barocă a reușit să definitizeze un raport fundamental, crucial, pentru mai multe remodelări și restructurări ce anunțau modernizarea (în planul ideilor, al convingerilor și al atitudinilor culturale) - anume contactul serios, de profunzime și de durată, cu valorile Antichității și,

mai larg, cu tezele și valorile promovate de umanismul european. Este adevărat că aceste „complexe de idei” (receptate mai ales prin mijlocirea școlilor, cu programe înrâurite - la Târgoviște, Iași, Kiev sau Constantinopol - de structurile didactice ale colegiilor catolice) au pătruns în Răsăritul Europei - și la noi - după ce fuseseră „cernute” de preceptele elaborate la Conciliul de la Trento. Purificările operate priveau mai alea (am mai spus lucrul acesta și în alte cărți ale mele) aspectele morale ce decurgeau din scrierile celor vechi. Dincolo de aceste precizări, valabile și pentru mult comentatele raporturi dintre Baroc și Contrareformă (ofensiva aceasta având ambiția să concilieze moștenirea anticilor cu principiile „ideologiei dominante”), trebuie să subliniez că între sarcinile ce și le-a asumat Barocul (mai cu seamă în acele zone unde remodelările de tip renascentist nu izbutiseră a atinge un nivel considerabil sau avuseseră, ca în cultura românească, un specific postbizantin) s-a aflat și continuarea multora dintre procesele inaugurate de Renaștere. Interpretând creator consecințele crizei postrenascentiste prin concluzii privind reprezentările legate de personalitatea umană și de realitățile circumvicine, Barocul a continuat și a desăvârșit, într-o manieră particulară desigur, marile programe ale Renașterii, promovând în aproape întreaga Europă o cultură atentă și sensibilă la ideile generoase ale umanismului.

Barochismul lui Milescu este, covârșitor, un rod al instrucției. În țară, întâi, la Iași, s-a numărat - se pare - printre elevii Colegiului de la Trei Ierarhi, unde profesorii ucraineni (latinofoni) trimiși de Petru Movilă fuseseră înlocuiți cu dascăli greci, dar programul didactic rămăsese, verosimil, cel instaurat la fondare după modelul Colegiului Movilean din Kiev. Studiile la Constantinopol, la Înalta Școală a Patriarhiei (unde îi va avea colegi pe Dosithei Nottaras, viitor patriarh al Ierusalimului, pe Grigore Ghica și pe Ștefăniță, feciorul lui Vasile Lupu), cu un program didactic alcătuit după cele ale universităților din Italia, cu profesori care învățaseră tot acolo, îi vor desăvârși deschiderile spre o cultură occidentală a acelei vremi, eminentemente barocă. Anii de școală (la Constantinopol a avut profesori celebri, precum Ioannes Kariophilês ori Gabriel Blasios, cel pe care îl va evoca mai târziu în *Enchiridion* ... - „meus olim professor in urbe imperatoria” -, elogiindu-l), manualele (mai toate prelucrări după tratatele lui Theophil Corydaleu) l-au pus pe Milescu în posesia principalelor instrumente cu care manevrau intelectualii timpului, făcând din el un cărturar complet, chiar performant (aprecierile contemporanilor fiind grăitoare în acest sens).

Prin datele fundamentale ale personalității sale, Milescu aparținea noii intelectualități sud-est- (și est-) europene (deschisă către ideile înnoitoare și către mijloacele științelor agreeate în Apus, laicizantă și cu convingeri politice antiotomane - cum spunea Virgil Cândea într-un studiu fundamental consacrat acestei „intelighenții”), era un cărturar lipsit de complexe în fața confrăților

occidentali, preparat - prin formația sa de tip enciclopedic („*cronograf*”) - să dialogheze liber cu ei și chiar să se impună în lumea savantă a Europei. El acționează și reacționează ca un om al epocii Barocului, atitudinile sale - în chestiunile religioase, de pildă - sunt exemplare în acest sens. Chiar dacă nu a scris polemică religioasă în sens strict, lucrarea sa *Enchiridion sive Stella orientalis Occidentali splendens ...*, tipărită în limba latină la Paris în 1669, (ediția a II-a: Paris, 1702; III: Paris, 1711; IV: Paris, 1781; V: Paris, 1841; vezi *Dictionnaire de Théologie Catholique*, tom. XI, col. 639), îl așază lângă ceilalți cărturari români (și est-europeni), laici și clerici, capabili să distingă pericolele aflate în spatele ofensivelor confesionale îndreptate contra Ortodoxiei și, firește, să intervină. (Nu este deloc întâmplător că, începându-și cariera de scriitor cu acea *Istorie despre sfânta icoană a prea sfintei Născătoare de Dumnezeu Maria*, tradusă verosimil după un text bizantin [vezi Ștefan S. Gorovei, *Un episod din „recuperarea” Bizanțului: prima „operă” a Spătarului Milescu*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, Iași, XXII, 1985, nr. 2, p. 441 - 460], Milescu a rămas toată viața un apropiat al literaturii Ecclesiei. L-a interesat și „arheologia” creștină - a tradus *Povestea construirii Bisericii Sfânta Sofia din Constantinopol* -, dar și combaterea mișcărilor religioase centrifuge, dovadă fiind tălmăcirea în rusește, care i se atribuie [deși îl are „rival” pe mitropolitul Dosoftei], a cărții *Împotriva ereziilor* a lui Simeon, arhiepiscop al Thesalonicului, apărută în grecește la Iași - sub îngrijirea lui Dosoftei în 1683.)

Lecturile lui Milescu, unele folosindu-i ulterior ca izvoare pentru propriile lucrări ori servind drept surse pentru tălmăciri și prelucrări, sunt și ele precumpănitor baroce. Să examinăm, spre exemplu, *scrierile istorice* și pe cele care au o anumită contingență cu „opera istorică”. Ele sunt *Hresmologhionul* (atribuit lui Paisie Ligaridis), *Vasiliologhionul*, *Genealogia țarilor ruși* și încă vreo câteva. (Îi mai sunt puse în seamă alcătuirea unui mic encomion: *Alegerea ca țar a țarului Mihail Feodorovici*, și tălmăcirea, din latină în grecește, a cărții lui Pierre Gilles - *Despre topografia și antichitățile Constantinopolului*). E important să arăt că, prin „tezele” puse în lucru (aparținând, sigur, „setului de idei” al istoriografiei baroce est-europene), aceste cărți (pe care Milescu le-a scris ori le-a compilat când se afla în Rusia) se apropie, conceptual, de lucrările istoricilor din Țările Române: „descrierea genealogică” va fi utilizată și de Nicolae Costin; stolnicul Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir teoretizează „creșterea și descreșterea” imperiilor; în circulație la noi era și conceptul „monarhiilor în succesiune pe cicluri” (cele „patru monarhii” biblice) etc. Mai toate aceste „sisteme de analiză” includeau, potrivit unei *mentalități* și unor *gusturi* proprii cărturarilor barochizanți, și o componentă rezervată *predicției* (în ideea că „întâmplările scurse le prevestesc pe cele viitoare”).

Dincolo de scrierea de istorie ce căuta să deslușească viitorul, „precizând” invariabil dispariția inamicilor creștinătății („exercițiu” care îl va tenta și pe Cantemir în *Monarchiarum physica examinatio* ...), aplecarea spre feluritele încercări de tip hermeneutic, în transcrieri literare, este încă o trăsătură a Barocului est-european. Și Milescu, ca și alții - să-l amintesc aici din nou pe Cantemir, dar, coborând în timp, să nu-i uităm pe Șerban Cantacuzino, pe fratele său Constantin stolnicul și pe Constantin Brâncoveanu - agreea „încifrările”, „simbolistica”, esoterismul propriu emblemelor, exercerițiile ocultiste, „manșile” de tot felul, ermetismul și literatura oraculară. Aparițiile datorate lui Milescu, mai toate tălmăciri ori prelucrări după surse baroce occidentale, sunt pilduitoare în acest sens. Oricare dintre cărțile ce i se pun în seamă poate reprezenta o direcție sau alta. *Aritmologia*, prelucrare după o impresionantă *Enciclopedie* barocă a lui J. H. Alstedius, cuprinde aproape trei sute de „gnome numerice” și aduce în Răsăritul european unul dintre „jocurile” îndrăgite de literații timpului. Tot o carte de „gnomologie” este și *Etica*, compilată după același Alstedius. (*Enciclopedismul* - un „enciclopedism” pe care l-a așezat și la temelia reorganizării școlii din Moscova, în anul 1703, în a cărei programă s-au introdus științele pozitive și latina - să nu uităm că lui Milescu i se atribuie compunerea unui *Dicționar greco-latino-slav*, dar și „luarea de poziție” *Dovadă pe scurt cum că învățarea limbii eline este mai folositoare decât a limbii latine* [prin care își „adună” ideile cu cele ale patriarhului Dosithei Nottaras] -, un „enciclopedism” care l-a îndemnat să traducă lucrări precum *Cartea despre natură*, *Cartea despre animalele lumii* ori *Cele șapte minuni ale lumii* - l-a atras, se vede bine, pe Milescu.) *Geografia în chipul jocului de cărți* (cu un presupus izvor franțuzesc) propune o ingenioasă utilizare a emblemelor în didactică. Din latinește a tălmăcit *Cartea despre hieroglife*, îndreptându-se, ca și Cantemir, spre aceste semne tainice, „porți” către o lume secretă. Emblemele dau originalitate și *Cărții despre cele nouă muze și despre cele șapte arte liberale*, pentru care nu trebuie să căutăm neapărat surse occidentale, de vreme ce „tema” era una dintre cele insistent cultivate în cercul scriitorilor „movileni” de la Kiev. Literatura kievenilor îi era, de altfel, bine cunoscută lui Milescu. Strofe întregi, cuprinzând profeții ale Sibilelor, trec din lucrarea *Cerul nou...* a lui Ioannikie Haleatovski (tradusă și în românește) în *Cartea despre sibile* a lui Nicolae Spătarul.

Nu mai insist. Cititorul dornic de știri mai multe își poate arunca privirea peste paragraful *Cărțile ciudate ale lui Nicolae Milescu*, din primul volum al cărții de față. Aici am reluat doar câteva elemente trebuincioase unei „dovediri”. Dar, fiindcă în rîndurile de mai sus n-am uitat să evidențiez, fugar desigur, particularitățile ce acopereau și spațiul de origine al lui Milescu, să

amintesc o ultimă „izoglosă” din acest soi. Milescu își redacta *Cartea despre sibile* (veritabil tratat, cu o informație impresionantă ce pune în lucru surse grecești și lucrări occidentale) în anii '70 ai secolului al XVII-lea. La noi, Dosoftei, cam în aceeași vreme, introducea în *Parimiile preste an...* (o carte de prevestiri) un *Acrostih al sibilei Eritreea*, text faimos altfel al literaturii creștine. Modelul lui Dosoftei rămâne cel estic (deși compunerea, în latină, pe care o tâlmăcește interliniar, vine despre Apus), dar cultivarea motivului oracular, în sine, se cade a fi reținută, căci această predilecție, coroborată cu interesul arătat sibilelor de autorii programelor iconografice (zugravii care decorează biserica Mănăstirii Cetățuia din Iași o pictează pe Sibila în 1672; și Dosoftei, descriind-o pe „Sivila Eritreea”, utilizează o fermecătoare formulare de „erminie”), ne comunică neîndoielnic prezența unei „teme” cu vădite capacități de polarizare.

Sigur că aș mai putea înșira aici și alte elemente capabile să participe la definirea (cât de cât convingătoare) a apropierei demersului literar al Spătarului de codul baroc. Socot, însă, că le-am adus de față pe cele ce pot sprijini esențial ipoteza cu care începusem acest paragraf. Duhul baroc (incontestabil aducător de *modernitate* în această parte a lumii) a patronat fără doar și poate aparițiile literare ale marelui cărturar român. Mai mult, el trebuie așezat între întemeietori, între cei care au introdus în Rusia și în Estul Europei *gustul* și *sensibilitatea* baroce.

Polihistorul

Acceptând marca barocă drept definitorie pentru „gustul literar” al lui Milescu (ca și pentru cel al lui Cantemir) și presupunând o relație între aceste preferințe și „contextele imperiale” în care cei doi și-au consumat o parte a existenței lor, coincidentă cu perioade foarte fertile ale lucrării lor literare și științifice („[...] mă întreb dacă, la fel ca și în cazul lui Dimitrie Cantemir, asupra gândirii și creației lor nu și-a pus amprenta faptul că amândoi au trăit în imperii: cel otoman și cel rusesc”), Virgil Cândea împinge și mai departe, către planul intențiilor și al dimensiunilor proiectelor, paralelismul dintre cei doi învățați români peregrini: „M-am întreat, adeseam dacă, la fel ca în cazul lui Dimitrie Cantemir, puțin mai târziu, la rândul său exilat succesiv în imperiile otoman și rusesc, viziunea larg dimensionată asupra lumii și vieții, exigențele uriașe pe atunci în cercetarea științifică și lucrul literar ale lui Nicolae Milescu nu s-ar datora episoadelor amintite din viața lui. Traducerea integrală a *Vechiului Testament* după textul *Septuagintei* comparat cu versiuni latine și cu menționarea diferențelor în aparatul critic era o interpretare uriașă, așa cum *Descrierea Chinei* o încercare monografică asupra unuia dintre cele mai mari state din toate timpurile” (în „Manuscriptum”, XVIII, 1987, nr. 2[67], p. 56).

Deși evocă niște „izvoade vechi” de care s-au folosit în șlefuirea textului, editorii *Bibliei de la 1688* evită să pomenească numele celui care tâlmăcise din grecește (folosind o versiune protestantă și comparând-o cu *Biblia de la Ostrog* și cu tipăriri, având girul oficial, ale *Vulgatei*) *Vechiul Testament*, se feresc parcă să-l amintească pe Nicolae Milescu, autor al celui dintâi proiect umanist monumental din cultura românească, săvârșit cu alese instrumente filologice. Să fie vorba doar de ignoranță (scuzabilă în condițiile în care circulau atunci informațiile) sau de o voită ignorare? Eu cred în prima variantă: neștiință pur și simplu. Pentru că, în acea epocă și mai târziu, meritele lui Milescu în ipostaza de tâlmăcitor al *Bibliei* erau cunoscute și recunoscute. Cei ce au dat traducerea păstrată în ms. nr. 4389 de la B.A.R. (niște munteni, se vede treaba) declară că, tâlmăcind după *Biblia* rusească din 1581 (întreprindere ce trebuie așezată între anii 1665 și 1672), s-au adresat și izvodului lui „Neculai spătarul moldovean”. Nu peste mulți ani, pe la 1720, grecul Dimitrie Procopiu din Moscopole (vezi *Succinta eruditorum graecorum superioris et praesentis saeculi recensio conscripta mense iunio anno Christi 1720, transmissaque Bucaresto et nunc primum edita cum latina versione în Bibliotheca Graeca, Hamburg, Fabricius, vol. X, p. 789*) va afirma, făcându-i lui Milescu un meritat „portret de cărturar”: „Nicolaus ex Moldavia, ducis Moldaviae protospatarius sive primarmiger, vir doctus variaeque eruditionis et in philosophia, mathematica disciplina et astronomia egregie versatus, callens linguas graecam, latinam et illyricam, sacras scripturas ex graeca în vernaculam Dacorum et Hungarovalachorum linguam transtulit qua în ecclesiis ipsorum usque quaque obtinuit usus”. Mărturia lui Procopiu (exploată de toți cei care au susținut paternitatea lui Milescu asupra traducerii în chestiune; vezi între alții, Giorge Pascu, *Istoria literaturii române din secolul XVII*, Iași, 1922, p. 94 - 95; P. V. Haneș, *Nicolae Milescu traducătorul „Bibliei de la 1688”*, în vol. *Studii de istorie literară*, București, Editura Minerva, 1970, p. 101 - 131; Virgil Cădea, *Rățiunea dominantă*, Cluj, Editura Dacia, 1979, p. 106 - 171; Al. Andriescu, *Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române*, în vol. *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia, 1688, Pars I, Genesis*, Iași, 1988, p. 7) a fost folosită ceva mai târziu de Meletie, mitropolitul Atenei, într-o carte (*Ekklesiastikê Historia Meletiou*), tâlmăcită și în românește de Veniamin Costachi: „Milescu tradusese în Muntenia, din grecește în românește, *Biblia întregă*, precum ne-o spune contemporanul său, așezat în Muntenia, grecul Dimitrios Procopios”. Mai înainte de Meletie, prin 1723, știa același lucru (cu „precizări” de datare și localizare ce lipsesc la Procopiu și la Meletie și mitropolitul Gheorghe al Moldovei: „În zilele lui Gheorghe Ștefan voievod s-au întâmplat de au mers la mănăstirea Neamțului și Nicolae Grămăticul carele au tâlmăcit și Biblia din limba elinească pre limba românească, pe când au fost la Constantinopol capuchehaia lui Grigorie voievod, domnul Țării Românești” (P. V. Haneș, *loc. cit.*).

Cu aceleași unelte ale învățatului a abordat Milescu și rezolvarea acelei secvențe a misiunii sale orientale care îi pretindea să pună la dispoziția curții de la Moscova un tablou, sistematic și bogat în informații, al acelei „împărății” care se ascundea cu obstinație în spatele dificultăților naturale ce obturau căile de acces în spatele limbii, în spatele unor aparent inamovibile tradiții particulare. *Descrierea Chinei*, cea mai citită dintre scrierile „răsăritene” ale lui Milescu (cele 28 de copii atestă cererea), cartea care îl va face faimos pe spătarul Nicolae în Apusul Europei (exemplarul, cu un soi de dedicație, datorit de autor, în 1685, la Moscova, suedezului J. G. Sparwenfeldt va ajunge în fondurile Bibliotecii Naționale din Paris) și în Levant (cercetătorii sunt de părere că, la cererea patriarhului Dosithei Nottaras al Ierusalimului, Milescu însuși a tradus în grecește *Jurnalul de călătorie prin Siberia, Descrierea Chinei și Cartea despre tătari*; această tălmăcire, atribuită uneori lui Hrisanth Nottaras, va ajunge la Istanbul, la Sfântul Munte și în Valahia, fiind copiată, în 1693, de un călugăr de la Mănăstirea Radu Vodă din București), s-a născut ca o lucrare a unui scriitor savant.

Milescu ajungea la Moscova, după călătoria în China, în ziua de 5 ianuarie 1678. Sosise la Eniseisk la 7 iunie 1677; a rămas acolo până la 9 iulie, și, după douăzeci de zile de ședere, a pornit spre Tobolsk; va fi la Tobolsk în ziua de 25 septembrie și până la 1 decembrie 1677 nu va primi îngăduința să se îndrepte spre Moscova. A parcurs etapele înapoierii cu atâta greutate nu pentru că drumurile erau dificile, ci fiindcă la Moscova lucrurile se schimbaseră în defavoarea lui. Țarul Alexei Mihailovici, protectorul lui Milescu, murise în ianuarie 1676 (Spătarul era atunci în drum către Pekin); Departamentul Solilor (Posolskij Prikaz) nu mai era condus de Artemon Matveev. Zvonurile, lansate și întreținute cu insistență de răuvoitori, făcuseră deja din Milescu un ambasador abuziv și necinstit. O primire înjosoare i se va face, ca urmare, la Nercinsk, unde va fi umilit, percheziționat (citim în *Documentul de Stat*: „[...] au început să-l caute și pe sol prin buzunare, în carâmbul ciobotelor, în pantaloni și în sân, peste tot...”), i se vor citi și înregistra hârtiile și i se vor sechestra lucrurile.

Milescu nădăjduia în remedierea situației sale la Moscova. În acea Moscova unde se întorcea aducând *cărțile* pe care le scrisese despre drumul străbătut și despre ținta acelei călătorii, Împărăția chineză. Cercetătorii înclină să creadă că *Descrierea Chinei* („carte dictată” - zice Zamfira Mihail [în „Manuscriptum”, XVIII, 1987, nr. 2, p. 63] -, ca și celelalte însemnări de călătorie; ipoteză interesantă, dar nesprrijinită de dovezi concludente), într-o primă redacție (poate incompletă) - datată 13 noiembrie 1786 [1677] („A fost sfârșită această descriere în anul 1786, noiembrie, în ziua de 13”), era în acel moment terminată. Milescu va reveni asupra ei (reluând lucrul, probabil, după 1 septembrie 1678), îmbogățind-o prin noi știri (obținute chiar pe calea de

întoarcere - de la neguțătorii chinezi și de alte neamuri), gândindu-se verosimil să transforme această a doua versiune într-un „instrument” al propriei salvări, într-o dovadă cloșentă, capabilă să anuleze discreditarea.

Rușii îi ceruseră lui Miclescu - zice C. C. Giurescu (*Nicolae Miclescu Spătarul. Contribuție la opera sa literară*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a III-a, tom. VII, mem. 7, 1927) - o carte despre Imperiul chinez. Și el s-a achitat de această îndatorire utilizând lucrări ce aveau același obiectiv, punând în pagină relatări ale altor călători, precum și propriile sale observații. Două dintre manuscrisele ce conțin *Descrierea Chinei* comunică prin titluri că textul a fost realizat „parte din propriile sale cunoștințe..., parte din unele cărți și povestiri”.

Cercetarea din anul 1927 a profesorului C. C. Giurescu făcea un act de dreptate: repunerea lui Miclescu în postura de *autor* (în termenii în care era înțeleasă „paternitatea” literară în veacul al XVII-lea), care se folosește liber de surse - traduce, compilează, scurtează. omite, completează. Până la acest studiu (în care au fost reanalizate sistematic toate datele problemei), cartea Spătarului despre China purta eticheta fixată de englezul J. F. Baddeley (*Russia, Mongolia, China*, vol. II, Londra, 1919, p. 205 - 214), adică aceea de „traducere literală” a lucrării iezuitului Martinus Martini (discipol al marelui poliscriptor Athanasius Kircher) *Atlas Sinensis*, - glorioasă altfel -, publicată la Amsterdam în anul 1655. Miclescu ar fi tălmăcit „în genere cuvânt cu cuvânt”, lăsând la o parte unele pasaje, adăugând în câteva capitole date noi (descrierea rangurilor din administrația chineză, știri despre oastea chinezilor și a mongolilor etc.), dar ascunzându-și sursa, căci un izvor iezuit nu ar fi fost potrivit pentru o carte iscălită de un ortodox. Opinia lui Baddeley, o autoritate în materie de orientalistă și de sinologie (acceptată și de unii cercetători români: P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Miclescu (1636 - 1708)*, în *Mélange de l'Ecole roumaine en France*, IV, Paris, 1925, p. 115, cu o versiune românească publicată la Iași, în 1987 de Ștefan S. Gorovei), a făcut o lungă carieră (cu „rezistențe” de credibilitate și în ziua de azi).

Potrivit mi se pare să înșir aici și opiniile lui Corneliu Bărbulescu, „milescolog” consumat, traducător și editor plin de merite al textelor „răsăritene” ale Spătarului, întrucât ele propun un alt „chip” al scriitorului - cu confirmări vădite în scriere -, un chip complex al învățatului care a apelat, cum era și firesc, la mai multe surse de informare. Documentându-se, cu singuranță, încă de la Moscova în vederea călătoriei (porunca a fost dată în 1674), Miclescu a citit materialele redactate pentru Departamentul Solilor de cei ce l-au precedat în investigarea Orientului Îndepărtat. Lista izvoarelor scrise (din care Miclescu a extras date statistice, informații cu caracter istoric, date geografice și de factură administrativă) cu aceste rapoarte trebuie să înceapă. Și să continue cu însemnările lui Jurij Križanić (importante pentru descrierea înfățișării așezărilor urbane ale chinezilor), un călugăr sârb ce lucrase la Posolskij Prikaz

și își consuma acum exilul în Răsărit și pe care ambasadorul țarului l-a întâlnit la Tobolsk (P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 86); cu acea *Carte despre ambasada Companiei Orientale a Provinciilor Unite către împăratul Chinei sau marele han al Tartariei, făcută de domnii Pierre de Goyer și Jacob de Kaiser din iulie 1656 până în martie 1657*, „cartea soliei olandeze”, publicată de J. Nieuhoff în 1665 (*L'Ambassade de la Compagnie Orientale des Provinces Unies vers l'empereur de la Chine, ou grand Cham... de Tartarie*, Leyda, 1665) despre care se știe cu siguranță (o spune și Artemon Matveev, șeful moscovit al lui Milescu) că solul o avea cu sine; cu lucrarea lui M. Martini *De Bello Tartarico Historia*, pe care Milescu a tradus-o din latinește în slavona rusă; cu alte elaborări, tipărite (cum ar fi cartea lui Athanasius Kircher, *China monumentis qua sacris qua profanis nec non variis naturae et artis spectaculis, aliarumque rerum memorabilium argumentis illustrata*, Amsterdam, 1667, conținând foarte multe gravuri, spre care pare a ne îndrepta următoarea trimitere a lui Milescu: „și cine dorește să vadă chipurile adevărate ale idolilor lor poate să cerceteze în cărțile iezuiților în care scrie despre China și [în] cartea soliei olandezilor în China, căci acolo sunt zugrăvite limpede după adevăr”) ori manuscrise (precum acea *carte latinească*, dată lui Milescu la Pekin de iezuitul Verbiest, care poate să fi fost sau un text al aceluia Verbiest - neidentificat încă de cercetători - sau, mai aproape de adevăr, lucrarea lui Gabriel de Magalhaens, ajutor al lui Verbiest - *Nouă descriere a Chinei conținând descrierea particularităților celor mai însemnate ale acestui mare imperiu*, publicată la Paris abia în 1688: *Nouvelle description de la Chine*); cu sinteze de topografie, chinezești sau făcute de alții, căci scrie Spătarul într-un loc: „chinezii își zugrăvesc împărăția lor pe hărți în chip de pătrat, dar iezuiții o înfățișează mai bine, ca o lună nu tocmai plină”; cu, în fine, unele sinteze locale de istorie („pentru o mai bună înțelegere a vechimii împărăției lor, vom scrie pe scurt din condica lor letopsetul dinastiei împăraților chinezi”), consultate cu ajutorul unor traducători, probabil.

„Cheia” pătrunderii spre modalitatea de folosire a izvoarelor scrise o oferă - crede Corneliu Bărbulescu (cu dreptate, zic) - lucrarea lui J. Nieuhoff, „cartea soliei olandeze”, auxiliar des invocat de Milescu în interminabila gâlceavă diplomatică pe care o are cu Askaniama. Profund îndatorat lui Martini (au zis exegeții), textul lui Nieuhoff - care își adună știrile din tot ce însemna atunci „sinologia” europeană (Marco Polo [la Milescu „Marcu Pavel venețianul”], Mendoza, N. Trigauti [cu a sa *De Christiana Expeditione apud Sinas*, Augsburg, 1615; Lyon, 1656; vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 84, nota 4], Alvarez Semedo, *Histoire universelle de la Chine*, Lyon, 1667) - ne explică de ce Martini nu este pomenit în *Descrierea Chinei* (nici olandezul nu citează *Atlas Sinensis*), ne lămurește și chestiunea omisiunilor depistate de Baddeley (în marea lor majoritate sunt „decupări” făcute de Nieuhoff) și declară multe „înrudiri” cu scrierea lui Milescu (între altele, trimiterile frecvente la *Cartea*

chineză de recensământ). Milescu l-a folosit pe Martinius Martini - conchide Corneliu Bărbulescu (*Prefață la Nicolae Spătarul Milescu, Descrierea Chinei*, București, Editura Minerva, col. B.P.T., 1975, p. XXV) -, dar nu direct ci prin intermediul compunerilor primite de la Križanić (care e posibil să-i fi pus la dispoziție, în cele două caiete date, și tălmăciri din Martini și o traducere a relației despre cea de-a doua ambasadă a olandezilor în China, publicată de O. Dapper la Amsterdam în 1670; vezi C. Bărbulescu, *Postfață la Nicolae Spătaru - Milescu, Jurnalul de călătorie în China*, București, Editura Minerva, 1987, p. 387 - 388) și de la Verbiest, probabil, și - cu deosebire - prin mijlocirea cărții lui J. Nieuhoff.

Lângă secvențele (întinse, fără îndoială) împrumutate din cărți, Milescu a așezat (într-o „șesătură” căreia trebuie să i se recunoască *originalitatea*) știri care proveneau din surse orale (s-a arătat mereu interesat de tradiții, de legende, de „explicările” trecute din generație în generație, de un „anecdotic” de o bună extracție) închipuite de negustori, clasice „depozite” ambulante de informații, de călători, de localnici (la Pekin, izolarea de care se plânge solul n-a fost mereu foarte „etanșă”), precum și constatări rezultate din propriile-i observații („eu singur am văzut că...”, „eu însumi m-am încredințat despre ...” „mărturisim ca cel mai bun martor, care am văzut cu ochii noștri... ”). Putem spune, cred, că dintr-o astfel de „colecție”, cu etaje supravegheate și bine orânduite, în a căror dispunere se vede bine o „intenție auctorială” (ce știe, în primul rând, să cearnă), a crescut o carte care nu poate fi socotită doar *traducere* sau *prelucrare*.

Descrierea Chinei (lucrare ce va trebui, odată și odată, cercetată în alăturare cu celelalte „descrieri ale unor târâmuri îndepărtate”, din Răsărit ori din Apus, pe care le avea literatura europeană în vremea lui Milescu, pentru a se vedea în ce chip acești călători-scriitori, mânați de mobiluri felurite - întinderea spațiului pe care îl supraveghea Cuvântul lui Hristos, negoț, diplomație -, au participat la construirea unui remarcabil inventar de „locuri comune” ale cunoașterii, cum au reinventat în cărțile lor stereotipiile prin care, adesea, europeanul îl judeca pe „celălalt”, cât de departe înțelegerea „lumilor” noi avansa către substanța particulară a acestor civilizații ori se oprea la un superficial „exotic”), cu cele 59 de capitole ale sale (căroră în unele copii li se adaugă *Descrierea marelui râu Amur, care desparte pe coloniștii ruși de chinezi*, iar în manuscrisul de la Viena și *Cărticica despre tătari*, traducere după M. Martini, *De Bello Tartarico Historia*), este o carte despre *diferențe*, „stare” care presupune existența permanentă, declarată sau subînțeleasă, a unui referent - *europeanul, civilizația europeană* în cazul de față. Este o carte în care, în refacerea imaginii „străinului” și a imaginilor despre „lumea” aceluia (în fond o „verificare”, o „comparare” a unor locuri comune, utile și pentru „autodefinire”), presiunea modelelor este sensibilă (de aici „topica”

recunosibilă în serii întregi, căci Milescu, un european umblat, se simte solidar cu antecesorii), dar nu lipsește - fără a covârși, desigur - nici experiența personală, condensată din impresii nemijlocite, în desenarea *alterității*.

„Asia - zice Milescu, în introducerea intitulată *Descrierea celei dintâi părți a Pământului, numită Asia, în care se află și Împărăția Chinei...* - se numește cea dintâi parte a întregii lumi, care este mai însemnată decât toate celelalte părți, și de la început a fost mai aleasă". Această primordialitate a Asiei era o calitate recunoscută. Le-o comunica cititorilor români („Asiia, partea lumiei cea dintâi...") și cosmografia pe care a copiat-o, cândva între 1693 și 1703, Costea Dascălul, scriitor harnic de la Biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului (azi ms. nr. 1436 B.A.R.: *Poveastea țărilor și a împărățiilor câte-s în pământul Asiei și Împărțeala dintâi. Cozmografie, ce să zice împărțeala Pământului pre hotară și pre alte seamne ce sânt în cercurile ceriului*). Milescu știe, însă, că „toată fața pământului este împărțită de către învățați în patru părți: cea dintâi parte, și cea mai mare, se numește Asia; a doua, Europa; a treia, Libia; a patra, America sau Lumea Nouă, pentru că nu e prea multă vreme de când a fost descoperită de spanioli". Pentru autorul cosmografiei citate mai sus, Pământul avea încă trei părți: „o parte să chiamă Asiia, a dooa parte să chiamă Africa sau Liviia, a treia parte să chiamă Evropa". În privința etimologizării numelui continentului, Milescu (sau sursa lui) este laconic: „Numele Asia l-a primit în vechime de la greci, geografii spunându-i astfel după numele unei femei din Grecia antică", în vreme ce textul prescris de Costea Dascălul nu se zgârcește - vom vedea - în explicații: „Chiamă-să Asia pentru Asiia, fata lui Ioachiian și a Tetii, carea au fost muiare lui Apet și mumă lui Prometheus. Iar altora li să pare că o chiamă Asia pentru Asiius, snu Maneili". (Am făcut această paralelă doar pentru a pune în evidență „seriile de informații" de care luau cunoștință cititorii români la sfârșitul veacului al XVII-lea: lectorii lui Costea Dascălul, ce trebuie așezați pe un palier mijlociu, și elitele aflate în posesia unei versiuni grecești a *Descrierii Chinei*, copiată la Mănăstirea Radu Vodă.)

După ce o hotărniceste (o discuție informată despre granița ce desparte Europa de Asia făcuse și în *Jurnal...*) și-i evocă bogățiile, Milescu deslușește caracterul „mai ales" al Asiei între celelalte pământuri: „ea le întrece pe toate celelalte mai ales prin vechime, pentru că în Asia a făcut Dumnezeu raiul și tot aici au fost creați și primii oameni, strămoșii noștri Adam și Eva, unde neamul lor a viețuit până la potop. Așijderea, după potop, tot din Asia s-au răspândit în celelalte părți ale lumii toate limbile și neamurile. În Asia își află începutul religia, obiceiurile cetățenești, ridicarea orașelor; scrisul și învățătura tot de aici au pornit. În Asia a binevoit Mântuitorul omenirii să se întrupeze, să trăiască și să moară pentru neamul omenesc, și de acolo s-a început și mântuirea noastră creștinească". Și Isidor din Sevilla, în *Etymologicum libri*, începea descrierea

Asiei cu paradisul, „primă patrie” - cum îi zisese Grigorie Nyssis, explicând de ce, atunci când ne rugăm, trebuie să ne întoarcem cu fața spre Răsărit: „pentru că prima patrie, paradisul din care am căzut, era la răsărit” („Apoi Domnul Dumnezeu a sădit rai în Eden, spre răsărit, și a pus acolo pe omul pe care-l zidise” - *Facerea*, 2, 8). Sunt firești aceste supraviețuiri ale unei „geografii biblice” în cartea lui Milescu, care desemnau, toate, Asia drept spațiu al sacralității, fiindcă, după ce marii scriitori ai Bisericii, atât cei din Răsărit (Sfântul Theolipt din Antiohia, Sfântul Ipolit, Epifanie, Vasilie cel Mare, Theodor din Mopsuestia, Ioan Damaschinul), cât și cei din Apus (Lactanțiu, Sfântul Ambrozie, Fericitul Augustin - acesta într-o construcție cu mai multe variante -, Beda Venerabilul, Petrus Lombardus, Toma d'Aquinino, Honorius din Autun etc.), au acceptat *paradisul* ca realitate „substanțială” și „istorică” (vezi Jean Delumeau, *Grădina desfătărilor. O istorie a Paradisului*, vers. rom., București, Editura Humanitas, 1997, p. 37-66, 135-151), așezarea lui în Asia n-a mai reprezentat decât o chestiune de „localizare”: Caucaz, Persia, Chaldeea, India, Orientul Apropiat, Orientul Mijlociu, Armenia, Babilonia, Mesopotamia, Palestina - cu Ierusalimul ca „ombilicum mundi” - și altele (chiar „Aravia cea Bogată”, spre care se îndreaptă un Alexandru Macedon întorcându-se din India, are - în imaginile alcătuite de cosmografia pe care am mai pomenit-o - un aspect paradisiac: „văzând acel pământ prea bogat în toate: în pâine, în vin, în untu-de-lemn, în dobitoc de tot fealiul și pomeate în toate chipurile, carele nu să află pre alte locure, aur, argint, pietri scumpe în tot fealiul, din destul”).

Locuitori ai acestui spațiu al „primordialității” (definit, am văzut, și ca prim sediu al semnelor civilității), chinezii, în impresionanta lor vechime, au câteva „priorități” tocmai în alcătuirea unei „ordini” a bunelor întreprinderi (ale umanității): „De la chinezi au învățat toate neamurile de pe pământ cum se lucrează mătasea și nu numai atât; de la ei au deprins și arta de a naviga cu busola ori de a turna tunurile cele mari și flintele, precum și [meșteșugul] de a tipări cărți...”. Adevărate sau nu, aceste semne ale unei „politii” (cum ar fi zis ai noștri cei vechi) diseminate îmbracă un avertisment (căci cu ele se încheie „introducerea”) cordial: paginile care urmează - cu o sistemă ce pleacă de la „istoric” și „geografic” pentru a îmbrățișa toate structurile însemnate ale unei entități constituite - au a prezenta cititorului o mare civilizație.

Superpopulată și hiperurbanizată („împărăția chineză nu e atât de mare, pe cât este de plină de târguri și înțesată cu oameni”), mândră, orgolioasă în „deosebirea” ei pe care o conservă printr-o izolare sprijinită și natural („pare o lume [deosebită], despărțită de restul pământului, căci din toate părțile drumurile celorlalte împărății către ea sunt împiedicate parcă de un zăgaz natural”), lumea chinezească nu încetează să se baricadeze prin „opreliști” nu mai puțin orgolioase în gigantismul lor (*marele zid*, căruia Milescu îi descrie

atent structura și funcțiile, s-ar fi putut legitima „alături de cele șapte minuni ale lumii”) și să păzească o autarhie ale cărei vechi temeuri începuseră - dacă nu scăpăm din vedere unele remarci din *Jurnal* - să se clatine.

Lumea chinezească este închisă. Se străduiește să rămână închisă și să propună (mai potrivit ar fi să zicem „să impună”) puținilor străini care ajung acolo un „chip” împietrit, blocat într-o etichetă și un ceremonial inamovibile (Cap. XVIII: *Cum se înfățișau împărații chinezi supușilor lor pe când China era încă sub stăpânirea lor...*), un „chip” riguros ierarhizat („fiecare își cunoaște rangul”) și un mental impenetrabil. De aici, poate, și disimularea pe care chinezii o practică în diverse feluri („sunt însă șireți, mincinoși, vicleni, înșelători, bănuitori în orice lucru și întotdeauna bucușori să-i amăgească pe străini, ca să le arate acestora cu cât întrec ei în înțelepciune toate celelalte popoare. Din această pricină, ei se prefac totdeauna că ar fi foarte naivi și încrezători, pentru ca prin aceasta să-i înșele pe ceilalți”) ca armă de apărare, s-ar zice, deși anumite „categorii profesionale” par a ajunge în acest plan (cred că aici e vorba și de constatări personale) la veritabile performanțe: „Neguțătorii lor sunt foarte vicleni și mincinoși, toți se străduiesc să înșele și nu se rușinează să ceară o sută de ruble pentru ceea ce prețuiește una și când sunt ocărăți pentru că îndrăznesc să ceară prețuri atât de nerușinate răspund: «N-ai decât să dai mai puțin; cu vorba eu nu ți-am luat nimic». De asemenea înșeală și când cumpără, fiindcă dau cu mult mai puțin [decât li s-a cerut]”.

Spațiul chinezesc îi rezervă călătorului surprize la tot pasul: construcții filigranate, amenajări ale pământului și ale apelor, meșteșuguri rafinate, vecine cu arta, palate, temple, politețe, ajungând până la curtenie, și foarte multă muncă, o lume cu ritmurile ei, foarte riguroase, cu o disciplină severă, cu modalități particulare de a cunoaște și de a stăpâni timpul (privind mersul stelelor, citind „în trăsăturile feței și în liniile din palma oamenilor”), materia („În China se află mulți doctori alchimiști care zic nu numai că ar scoate aur din cositor și altele, dar că ei ar avea și leacuri prin care oamenii pot dobândi nemurirea...”) și trupul omenesc („Ei au tipărite multe cărți despre medicină, despre chipul cum se construiesc casele și despre multe alte meșteșuguri, iar cât privește pe cel al tămăduirii, acesta este la ei mai presus decât al doctorilor noștri. Cu toate că doctorii noștri îi întrec în învățătură, căci știu mai multe lucruri și judecă mai bine, totuși chinezii lecuiesc mai repede și mai temeinic orice boală. Ei au multe cărți doctoricești în care sunt descrise și desenate tot felul de ierburi și pietre. De asemenea, se vorbește [în aceste cărți] despre felurite boli cu semnele și leacul lor...”).

„Minunile” chinezești nu stărnesc minunare. Constatările - ale lui Miclescu sau ale „izvorului” său ori și ale unuia și ale celuilalt - au luciditatea necesară. Exagerările sunt amendate drastic (leacul pentru nemurire este calificat drept „minciună sfruntată” și „înșelătorie”) ori măcar

puse la îndoială prin cîte un optativ („ar avea ei și leacuri...”) care zdruncină încrederea cititorului.

Prețuirea își face loc acolo unde este cazul. Lumea aceasta veche, care iubește filosofia și „facerea de bine” (deși - reintroduce scriitorul un „omenesc” echilibru - „se tăvălesc în multe fapte urâte, însă o fac cu grijă mare și născocesc tot felul de mijloace pentru ca nimeni și niciodată să nu bage de seamă”), în care părinții și dascălii sunt înconjurați cu respect, nu agreează violența și nici actul combatant. Temeiul stabilirii unei diferențe (o „deosebire” între rase, s-ar zice) ar fi aici oferit de Aristotel, care a scris „în vechile sale cărți” despre „asiatici că sunt mai înțelepți decât popoarele europene, iar despre europeni că sunt cu mult mai viteji decât asiaticii. Tot așa și astăzi se poate spune despre chinezi același lucru, deoarece chinezii sunt față de noi, europenii, tot așa de viteji ca și femeile față de bărbați; în ceea ce privește înțelepciunea sunt cu mult mai presus, pentru că ne întrec prin ascuțimea minții...”. N-ar fi vorba, însă, de o rușinoasă frică, sădită în genele neamului, ci de un soi de idiosincrazie față la instrumentele uciderii: „Armele și faptele de arme nu le plac deloc, zicând că purtarea armelor și războiul sunt fapte tâlhărești și nu omenești; căci omului i se cade să trăiască cu ai lui în înțelegere și modestie, iar cearta și războiul sunt apucături de fiară și nu omenești”.

În schimb - sună sfârșitul acestui „act de condamnare” a războiului în numele unei concordii firești (marcă indiscutabilă a unei viețuiri civilizate) - „știința este la mare preț”. O știință agonisită prin școală (în condițiile în care trebuia asimilat un număr imens de ideograme aparținătoare unui sistem de scriere antic și extrem de complicat), o știință acoperitoare, la nivel elementar, a întregii comunități („nu se găsește nici un singur om care să nu știe să citească și să scrie”), o știință care impune statutul celui ce o posedă și îi asigură propensiunea socială într-o (foarte modernă) „aristocrație a meritului”: „Pe omul neînvățat și pe cel simplu ei nu-l primesc nici în cea mai mică slujbă și cu cât cineva este mai învățat cu atâta dobândește mai mare cinstire; la ei orice mărire de la învățătură pornește. Chiar dintre oamenii simpli nu vei putea găsi pe vreunul care până la vârsta de 15 ani să nu fi învățat să citească și să nu știe să scrie. Astfel, în China nu se ia în seamă noblețea și nu se ține socoteală de cine din cine s-a născut, în afară de neamurile împărătești; la ei cel mai nobil este acela care este cel mai învățat; și cel care știe mai multă carte - chiar dacă s-a născut din oameni simpli - dobândește și partea cea mai mare”. (Am folosit, pentru toate exemplificările ediția citată mai sus, scoasă de Corneliu Bărbulescu în colecția B.P.T. a Editurii Minerva, în anul 1975.)

Un „călător fără jurnal”

Ce s-ar fi întâmplat dacă Nicolae Spătarul (denumirea acestui rang, primit în Țara Românească de la voievodul Gheorghe Ghica, i-a plăcut atât de

mult lui Nicolae, fiul lui Gavril - boier de mijloc, un venetic, de altfel, macedoromân pripășit în Moldova, care avea o moșie la Milești în ținutul Vasluiului - încât a transformat-o în *nume*) ar fi pus pe hârtie întâmplările ce au succedat mazălirii lui Grigore Ghica (fiul lui Gheorghe și - am văzut - fost coleg cu Milescu la Înalta Școală a Patriarhiei) în anul 1664? Am fi avut *istorisirea* unei plecări precipitate, căci Grigore Ghica fusese scos din scaun, după înfrângerea turcilor la Lewenz, pentru simpatiile lui față de austrieci, iar Nicolae Milescu, capuchehaia a fostului domn, nu mai avea de ce să zăbovească prin Istanbul. Ar fi inaugurat, poate, această povestire a unei aventuri periculoase un „jurnal de călătorie” care l-ar fi purtat pe cititor pe urmele celui care părăsea în grabă Turcocrația pentru a găsi adăpost în Apus, întâi în Prusia, la Berlin, unde domnea Friederich Wilhelm, apoi la Stettin, în Pomerania, unde aflase azil și Gheorghe Ștefan, fugăr și el (dar nutrind încă nădejdi de reîntoarcere) dintr-o Moldovă pe care o cărmuise. Dacă ar fi vrut să țină niște însemnări de călătorie, Milescu ar fi trebuit să le înceapă din tinerețe, fiindcă o mare parte din viața acestui coborător dintr-un neam de macedoromâni (se zice) a fost o lungă peregrinare, întreruptă din când în când de răgazuri „imobile”: voiajul la Stanbul, unde a stat ani mulți la carte, plecarea în Țara Românească, în 1659, împreună cu Gheorghe vodă Ghica, întoarcerea în Moldova, prin 1660, unde Ștefăniță vodă Lupu l-ar fi acoperit de onoruri și bogății (temei pentru Neculce să construiască o narațiune pe tema „ingrătitudinii”), drumul din nou în Muntenia, pentru a primi de la Grigore Ghica rangul de capuchehaia, plecarea la Stanbul (în 1661) și părăsirea aceluia oraș primejdios în 1664, călătoriile făcute în slujba lui Gheorghe Ștefan, la Stockholm întâi, la regele Suediei (în 1666), unde a stat vreo câteva luni, și la Ludovic al XIV-lea, prin 1667, purtând în cele două locuri (fără succes) mesaje de ajutor expediate de voievodul pribeag; în 1668, Milescu se întoarce în Moldova, căci Gheorghe Ștefan (cărui îi fusese ambasador lipsit de șanse) murea la 28 ianuarie 1668, pentru a pleca din nou la Constantinopol; era încă acolo în 1670-1671, când Dosithei Nottaras găsea de cuviință să-l recomande Moscovei, capitală aflată atunci în expansiune și în căutare de funcționari învățați; Spătarul a plecat spre Rusia pe o cale ocolită: părăsea Adrianopolul pe 5 februarie 1671, a trecut prin Belgrad și a traversat Ungaria; în aprilie se afla în Polonia, la curtea regelui; iar la 23 mai trecea hotarul spre o Moscovă care îl va primi cu onoruri; până să plece spre Răsărit, la 3 martie 1675, Milescu a făcut - se pare - și un voiaj în Italia, prin 1672-1673. Vorbind despre sibila Persida, cea care a prorocit la Cumae (i se zicea și Cumaeana), Milescu scrie - dacă ale lui vor fi fiind aceste vorbe: „Noi înșine am ajuns în acest oraș Cumae unde am văzut un mare palat împărătesc”.

Chiar dacă Milescu a lăsat din când în când câte un semn pe traiectoriile lui apusene - un text (cum este rugăciunea scrisă în sbornicul, de

care se îngrijea Antonie de la Moldovița, al voievodului Gheorghe Ștefan; la sfârșitul rugăciunii se menționează. „aice este slova lui Neculai Spătaru”; vezi N. Drăganu, *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan Vodă*, Cluj, 1924, p. 72 și Al. Mareș, *În legătură cu traducerea românească a lui Nicolae Milescu*, în „Limba română”, XXVIII, 1979, nr. 3, p. 260-264), o carte tipărită (cum a fost cea din 1669) -, însemnări cât de cât legate nu s-a gândit să facă. Dacă și-ar fi notat „aventurile”, fie doar și pe cele mai însemnate, am fi știut, poate, care a fost voievodul care l-a „însemnat” la nas (cum va păți și Șerban Cantacuzino din partea lui Grigore Ghica) pentru cutezanța de a râvni tronul: Ștefăniță Lupu, cum ne spune Neculce (în anecdota XLI: „Deci Ștefăniță-Vodă, cum au vădzut bățul cu cărțile, s-au prea mâniat și l-au și adus pe acel Nicolae Milescul înaintea lui, în casa cea mică, și au pus pe călău de i-a tăiat nasul...”; în istorisirea lui Neculce înșirarea evenimentelor are o logică a cronologiei, pentru că, după incident, Nicolae - până atunci „Milescul”, în continuare doar „Cârnul” - a fugit în Țara Nemțească și a găsit acolo un „doftor de-i tot slobodzea sângele din obraz și-l boțea la nas, și așa, din dzi în dzi, sângele se tot închega de i-a crescut nasul la loc, de s-a tîmăduit”), ori Alexandru Iliș, după cum cred unii cercetători. Am fi aflat, poate, cui a încredințat Milescu manuscrisul traducerii *Vechiului Testament*, când a fost nevoit să părăsească în grabă Istanbulul: lui Dosoftei (vezi N. A. Ursu, *Concordanțe lingvistice între „Psaltirea în versuri” a lui Dosoftei și unele psaltiri românești din secolul al XVII-lea*, în „Limba română”, XXXVI, nr. 5, p. 427-442) sau viitorului voievod Șerban Cantacuzino (vezi Corneliu Bărbulescu, *Tabel cronologic*, în Nicolae Spătaru Milescu, *Descrierea Chinei*, ed. cit., p. XXIX)?

Cititorul meu - plictisit pe bună dreptate - se va întreba: la ce bun toate aceste construcții ce încep cu „Ce s-ar fi întâmplat dacă...”, toate aceste „ipoteze” lipsite de orice perspectivă de validare, de vreme ce se știe foarte exact că Milescu n-a făcut însemnări despre/din multele lui călătorii europene? Îi răspund cititorului (pe care l-am adus, poate, la impaciență): înșirările de mai sus au reprezentat numai un exercițiu (retoric, firește) de însumare a *experiențelor*. Am vrut doar să-i aduc aminte cititorului că Spătarul (regizor grijuliu și iubitor de fast - baroc - atunci când ieșea în public; căci, ne spune Neculce, aducându-ne aminte de alaiurile spectaculoase ale unui Miron Barnovschi, descrise de Miron Costin: „Și era mândru și bogat, și umbla cu povodnici înainte, domnești, cu buzdugane și cu paloșe, cu soltare tot de sârmă la cai”), care pornea în 1675 spre China, era un familiar al capitalelor de pe continent, mai mici sau mai mari, era un ins care petrecuse ceasuri multe în mediile diplomatice stambuliote (acolo i-a furnizat lui Paul Rycout știri despre Țările Române; acela le-a țesut în al său *Tableau de l'Empire Otoman*, Le Havre, 1709), era un „ambasador” deja școlit, știutor al chipului în care se poartă tratativele și al felului în care trebuie să te înfățișezi înaintea unui

monarh sau să negociezi cu reprezentanții aceluia. Era, într-un cuvânt, un excelent cunoscător al „civilizațiilor” aulice europene - al celei din Răsărirul ortodox, al celei din Apusul catolic și reformat, al celei de la Istanbul -.

Milescu pleca, însă, în China...

Drumul (povestit) al învățatului

Dacă aruncăm un ochi asupra instrucțiunilor pe care le-a primit Milescu la plecarea din Moscova (ambasada s-a pus în mișcare în ziua de 3 martie 1675, după ce, cu câteva zile înainte, solul fusese înălțat la rangul de polcovnic, colonel adică, pentru a avea - în interpretarea celor pe care urma a-i vizita - o însemnătate precis codificată), înțelegem de ce a ales scriitorul - mai cu seamă în prima parte a *Jurnalului* său, intitulată *Cartea în care este descrisă călătoria prin ținutul Siberiei, de la orașul Tobolsk până la hotarul Împărăției Kitaei, anul 7183, luna mai, ziua 3* - un anumit tip de informație. Iată ce i se poruncește acestui sol, ales de altfel cu multă pricepere de niște cărmuitori care cântăreau din ce în ce mai serios ponderea intereselor rusești în Orientul Îndepărtat: „[...] de asemenea, trebuie să însemneze prin ce teritorii și sate sau ținuturi ale nomazilor ar fi mai bine să se meargă din împărăția majestății-sale, din Siberia în China, dacă prin locurile acelea supușii țarului n-ar fi amenințați de vreo primejdie și cum ar fi mai bine să se călătorească: pe uscat, prin munți sau pe apă? De asemenea, să însemneze ce depărtare este de la un oraș la altul, de la un sat la altul, în verste, în mile sau în zile. Dacă există un drum de uscat, în ce fel se poate merge mai bine: cu cai sau cămile? Cât se plătește în fiecare oraș transportul cu animalele de povară? La care oraș chinez de frontieră se poate ajunge din diferite sate sau din alte locuri? De asemenea, trebuie să însemneze numărul de verste sau de mile sau de zile de călătorie necesare drumului de la un oraș la altul sau de la un loc la altul în teritoriile chineze?...” (vezi Corneliu Bărbulescu, *op. cit.*, p. 385-386, după J. F. Baddeley, *op. cit.*, vol. II, p. 242-243). Și așa mai departe...

Ca urmare, în *Jurnal* vor fi înscrise liste nesfârșite și plictisitoare (pentru mine cel puțin) de localități (contemperate de călători din bărcile - „doscianicuri” - cu care se mișcau printre ele sau pe lângă ele), cu precizarea distanțelor dintre ele (exact cum cereau instrucțiunile): „Anul 7183, luna mai, ziua 3. Aseară, duminică, am plecat de la Tobolsk cu trei doscianicuri pe râul Irtâș, și am ajuns la iurtele tătarilor din satul Kuskun, la cinci verste depărtare de Tobolsk. Din acel sat am plecat în dimineața zilei de 3 mai la ceasurile patru, spre iamal Demiansk peste volokul Arezaisk al Tobolskului.

Satul rusesc Retkin se află la șapte verste de Tobolsk.

Satul Smirni, rusesc, la o verstă de Retkin.

Satul Iliia, rusc, la două verste de satul Smirni, iar în fața lui pe celălalt mal se află două sate, unul rusc al lui Osip Nikiforov și celălalt tătar, Eșkalbinsk. Ostrovul Eșkalbinsk se află pe râul Irtâș la zece verste de Tobolsk.

Satul Korikov se află la două verste de ostrovul Eșkalbinsk.

Satul Monastirsk, rusc, la o jumătate de verstă de satul Korikov. La o verstă de satul Monastirsk, satul Bialomoi.

Satul Plehanov, rusc, la un sfert de verstă sau mai puțin de satul Bialomoi.

Iurtele tătarilor Enghildeal se află la o jumătate de verstă de satul Plehanov.

Ostrovul Lipov. Din acest loc, Irtâșul se desparte în două brațe, care se numesc unul «cel vechi», iar altul «cel nou».

Alte exemple nu-și au rostul. Liste de nume, sate după sate, ostroave, afluenți pe stânga și pe dreapta, gârle, pâraie - pe dreapta și pe stânga cursului de apă străbătut -, grinduri, mlaștini, cataracte, cascade, locuri potrivnice navigatului (ele pot fi învinse cu un oareșicare efort), praguri, bolovani dușmănoși în mijlocul râului, vârtejuri ce trebuie ocolite, strâmtori, bucăți de drum unde se putea pluti cu ajutorul pânzelor, altele unde era nevoie de vâsle, altele - în fine - unde ambarcațiunea trebuia trasă la edec. Date ce sunt, categoric, în stare să stârnească entuziasmul unui topograf sau al unui cartograf pasionat de amănunte, dar care pe cititorul aflat pe urma „impresiilor de călătorie” nu pot decât să-l plictisească. (Mă întreb cum și-a procurat Milescu, care în acel moment nici nu știa prea bine rusește - în iulie 1675 el îi scria, de la Eniseisk, lui Matveev: „Nu te supăra că scriu în rusește chiar cu mâna mea, dar vreau să învăț atât limba, cât și scrierea” [J. F. Baddeley, *op. cit.*, vol. II, p. 243] -, toate aceste informații, cum le-a înțeles, cum le-a pus în pagină? E de presupus că au fost folosite răgazurile oferite de popasuri și că a funcționat un sistem bine pus la punct de anchetare a localnicilor și de consemnare a datelor oferite de ei.)

Și totuși, în aceste serii covârșitor monotone (întrerupte în câteva locuri de mici „monografii” complexe ale marilor bazine hidrografice: *Descrierea minunatului râu Irtâș, Descrierea vestitului și marelui râu Obi chiar de la obârșie și până la sfârșit, la gurile sale de la mare, Descrierea Mării Baikal - necunoscută „nici de geografii vechi, nici de cei noi” - împrejur, de la gura râului Angara prin care acesta pornește din Baikal, și până iarăși la ea, Descrierea lacului Dalai și a râului Argun*), scriitorul excedat poate, și el, de interminabilele inventarieri, află câteva sedii potrivite - și purtătoare de „culoare literară” - pentru mici explicații ale toponimelor și oronimelor (toate refăcând o „istorie prin tradiții”), pentru legende și chiar pentru excursuri savante. O pildă pentru această ultimă categorie ar fi discuția despre hotarul

„adevărat” dintre Europa și Asia. Cu o cosmografie în mână, pe semne, și cu multă știință adunată înainte, Milescu cel învățat (era ca un „cronograf”, ne amintim) și călcând cu piciorul locurile descrise și de alții (colportori - în genere - de „năzdrăvăni”, fiindcă au pus în cărți „zvonuri din auzite”: „nici unul dintre marii cunoscători nu au fost pe acolo”) corijează: „Tot ceea ce au scris atât vechii geografi, cât și cei noi, ne arată că vestitul râu Obi se află între două părți ale lumii - între Asia și Europa - că ceea ce este de partea stângă a lui Obi se socotește Europa și ceea ce este de partea dreaptă a râului Obi aparține Asiei. Totuși, această împărțire este greșită, adică ceea ce ne arată ei că se află între Asia și Europa, începând din Marea Albă până tocmai la Țarigrad, Marea Neagră, apoi Marea de Azor, apoi urmând cursul râului Don până la izvoarele sale și de la izvoare până la apropiatul mal al râului Obi. Pentru că ei cred că de la izvoarele râului Don n-ar fi departe până la malul râului Obi. Și nu știu că este o distanță foarte mare între izvoarele râului Don și malul râului Obi, distanță care ar putea fi mare cam cât jumătate din Europa” - și propune: „Mai bine ar fi dacă s-ar arăta hotarul dintre Asia și Europa pornind de la izvoarele râului Don, apoi să se ducă o linie de la malul stâng al râului Dvina, pe la orașul Arhanghelsk și până la ocean; ar fi mai scurt și mai adevărat...”

Siberia își trage numele de la o „gârlă mică” numită Sibirka, fiindcă nu departe de ea „se află o cetățuie pustie și meterezele lui Kuciuma, țarul Siberiei, care domnea în vremea acea când a venit Ermak în Siberia”; un braț al „râului” Obi se numește Vâkopin, pentru că „în preajma lui a trăit prințișorul ostiac Vâkop”; ostiacii aceștia (închinători acum la niște „zei ciopliți, din argint, din aramă, din lemn”, adăpostiți în „moschei” și participanți la felurite ritualuri „vrăjitoarești”) sunt un neam vechi, se trag din sciții urmași, după potop, ai lui Jafet, fiul lui Noe; „latinii și grecii (cu toate că au aflat despre ei doar din auzite” - constată Milescu, ca și în alte rânduri, același caracter aproximativ al știrilor) îi numesc ihtiofagi, „adică mâncători de pește, pentru că toți ostiacii pescuiesc tot felul de pești în mare cantitate. Unii îl mănâncă crud, alții îl usucă și îl fierb”. Chipul unei „populații” - cu care călătorul s-a întâlnit de multe ori în drumul său - se alcătuieste, prin urmare, dintr-o trimitere la o „demografie” veterotestamentară și o referire la anticii europeni, adică într-un sistem (savant, fără îndoială) de referințe familiar cititorilor săi viitori. „Mongolii - zice el în alt loc, căutând iarăși idei în *Scrierea Sacră* -, sunt aceia despre care se scrie în *Biblie*, Gog și Magog, și ei înșiși se numesc mongoli”. La fel în excursul, dens, despre *samur* în care Milescu se sprijină iarăși pe cei vechi: „Samurul este o vietate foarte frumoasă și puioasă și nicăieri în lume nu se înmulțește ca în ținuturile de miazănoapte ale Siberiei, iar în Siberia cei mai buni trăiesc în jurul mării și unde sunt locurile friguroase. Acolo unde sunt locurile mai calde și de câmpie, samurii sunt mai urâți. Ei fac deodată câte cinci, șase pui vioi și frumoși. Frumusețea lor se desăvârșește o dată cu venirea

zăpezii și se șterge apoi o dată cu topirea ei. Samurul este animalul pe care și grecii și cei din antichitate și latinii îl numeau «lâna de aur» și pentru blana aceea au plecat argonauții greci pe Marea Neagră și apoi pe râuri în sus, unde au căutat-o și despre care scriu istoricii. Samurii sunt atâta de puioși, încât se aseamănă cu un izvor neseecat..."

„Starea" textului din unghiul de vedere al prezenței autorului (îl caut cu răbdare pe cel ce scrie „literatură subiectivă") se schimbă în compunerea numită *Documentul de stat al soliei lui Nicolae Spătaru în China. 1675-1676 (Stateinii spisok)*, mai cu seamă în acea parte a ei - de a cărei autenticitate Baddeley era sigur - care se intitulează *Scrisoarea lui Nicolae Spătaru către țarul Alexei Mihailovici trimisă din satele de pe Naun cu fiul boierului Daur Ignati Milovanov în aprilie 1676*. Sigur că avem de-a face tot cu un text „comandat" - este, în fapt, un raport, chiar un raport foarte amănunțit -, dar parcă Milescu nu mai este cel dinainte, nu mai e constrâns să facă „geografie" și „etnografie", nu mai este zorit, grijuliu să numere verstele dintre două sate, să nu scape vreo populație dintre cele ce se mutau cu iurtele pe malurile fluviilor (și să afle dacă plătesc sau nu „bir" țarului), abia având vreme să prezinte câte o curiozitate lângă care, altfel, el, amatorul de taine și de încifrări, ar fi zăbovit îndelung („[...] este o stâncă de piatră pe care este săpată un fel de scriere necunoscută. Sunt săpate și cruci, de asemenea, sunt săpate și chipuri de oameni care țin în mâini ghioage și multe astfel de lucruri") sau să semnaleze câte un „loc" ignorat de geografii consultați îndeobște („Marea Baikal nu este cunoscută nici de geografii vechi, nici de cei noi, pentru că mulți au descris alte lacuri mici și bălți, dar despre Baikal, care este atât de mare și de adânc, nimeni nu amintește") ori să mai destrame câte o „fabulă" din aceleași cărți, crezute până atunci, să impună adică adevărul în detrimentul imaginației. Scriindu-și raportul către țar, Milescu se mișcă mai liber și se „amestecă", evident, mult mai des în text.

Ambasadorul îi istorisește țarului (chiar și în a doua parte a *Documentului de stat*, în care lui Milescu i se zice „solul" și adresarea către monarhul moscovit lipsește; o dată cu ea dispare și „aerul" de raport; această parte - după opinia lui J. F. Baddeley - n-ar aparține *Scrisorii...*) drumul său prin China, un drum indiscutabil dificil. „Călătoria în împărăția kitailor - este de părere Florin Faifer (*Semnele lui Hermes*, București, Editura Minerva, 1993, p. 46) - va fi deci și o inițiere - ca într-o poveste unde eroul, supus unui șir de probe menite a-l descuraja, încearcă prin șiretenie și iscusință să desferece o taină păzită cu strășnicie". „Minunarea" nu lipsește - am mai zis (într-un singur rând Milescu exclamă: „Noi ne simțim ca pe alt tărâm"). Dar, parcă ar fi vorba, mai degrabă, de un soi de „încântare". Călătorul, informat într-o oarecare măsură (cu siguranță că lucra, cam în același timp, și la *Descrierea Chinei* [sau

se pregătea să o înceapă]; cele două scrieri sunt vădit complementare; în orice caz, Milescu trimite, în câteva rânduri, pentru informații suplimentare, la „cartea de știință”), notează cele văzute sau auzite („marele lac Sara-nor în care, după cum se spune, s-ar găsi scoici mari cât o farfurie albă și în aceste scoici se găesc mărăgăritare”, fosforescente - vrea să-l convingă Askaniama), verifică uneori autenticitatea știrilor (cum s-a întâmplat și cu zisele scoici perlifere, când imersiunea, poruncită de sol - chinezii ignorau procedeul -, n-a adus la suprafață decât un „mărăgăritar mic”), nu lasă să-i scape întruchipările particulare („Aici se înalță o kumirniță de piatră a locuitorilor chinezi, în care sunt așezați feluriți zei de ai lor, unii sculptați, alții pictați. În mijlocul acestora este așezat marele idol, care parcă ține globul pământesc în mână, ca un stăpânitor al lumii și se numește Fe sau Fo. Despre acestea însă, vom scrie într-o carte deosebită despre China”). O poftă teribilă de a vedea (mai cu seamă atunci când ochiul înregistra „ciudățeni”) și de a cunoaște o altă „lume” transpare din toate aceste însemnări.

Dar această „lume a străinilor”, în rosturile și în resorturile ei intime, i se descoperă cu greu. Este o *alteritate* de o factură aparte care nu se dezvăluie, se apără, se ascunde cu obstinație în spatele unor „tradiții” inamovibile. „Zidul” (fie că e vorba de Marele Zid, semn orgolios al grandorii, fie de zidurile succesive care protejează palatul imperial din Pekin, fie de incinta reședinței rezervate solilor, și ea un fel de închisoare) și „poarta”, strașnic păzită, par a fi „mobilele” unei steme a împenetrabilității. În spatele acestor ziduri, lumea chinezească semnifică „parcă retragerea în orgoliul nemăsurat al unei slave stătătoare, ce se glorifică într-un ceremonial adeseori abscons, transpus în sigle ca și împenetrabile” (Florin Faifer, *op. cit.*, p. 47). Totul în acest „univers” mândru de arhaicitatea lui pare a fi ritualizat (un ritual ce salvează chiar vechimea): întâlnirea a doi demnitari de ranguri felurite, întâmpinarea unui mesaj al împăratului, pătrunderea în palatul bogdihanului (cu o splendidă descriere izbutită de Milescu). Tradiția domină, conservarea ei este lege supremă, o „lege” apărută mai cu seamă de mandarinii care blocau (îi spune „printre vorbe”, lui Milescu, Verbiest, iezuitul latinofon ce slujea de tâlmaci) orice intenție a hanului de a face concesii. Puțini intruși reușeau să pătrundă în această lume zăvorâtă. Iezuiții izbutiseră, datorită științei și abilităților lor (chinezii fiind mari amatori de „interpretări” și predicții, foarte învățatul Adam Schall, de pildă, ajunsese „la o dregătorie mare a hanului chinez, unde se învăță astrologia, adică citirea în stele, și unde se scriu calendarele și prevestirile asupra vremii care erau împărțite apoi în toată China, se cercetează eclipsele de soare și de lună...”; să ne amintim că și la curtea lui Brâncoveanu, era un „frânc”, Giovanni Candido Romano, care îi tâlmăcea voievodului calendare), și își apărau poziția prin toate mijloacele. (Mă întreb, chiar, dacă „semnele” de solidaritate pe care i le arată pe șoptite Verbiest solului - reclamându-i

„barbaria” localnicilor și chipul umilitor în care se poartă cu ambasadorii - nu au în ele și o sămânță subversivă din care să crească eșecul ortodoxului?)

Scrisoarea țarului - i se spune ritos lui Milescu - trebuie înmănată funcționarilor de la Cancelaria hanului. Ea va fi tradusă (căci s-ar putea să conțină cuvinte ofensatoare) și conținutul va fi adus la cunoștința împăratului. Abia apoi ambasadorul va fi primit pentru „închinăciune” (cu acest prilej s-ar putea - favoare extremă! - ca bogdihanul să se intereseze și de „sănătatea” țarului). Exclus - zice solul, făcând apel la practica „internațională”, adică la mentalul european: „În nici o țară din lume nu se vede așa ceva, ca scrisoarea măriei-sale țarul să fie dată sfetnicilor și, după aceea, să fie dus ambasadorul în fața hanului. Dacă înălțimea-sa hanul dorește prietenie și dragoste cu măritul țar, să primească el însuși scrisoarea măritului țar...”

Și astfel începe interminabila sfadă cu privire la *protocol* (veritabilă „gramatică” a diplomației), subiect inepuizabil și care a ocupat cea mai mare parte a tratativelor (altfel, misiunea lui Milescu a fost o nereușită). Izbânda unuia dintre cele două puncte de vedere însemna superioritatea (de pildă, acceptarea unei „intitulatio”: „Marele împărat țar și marele duce Alexei Mihailovici, stăpânitor absolut al întregii Rusii Mari, Mică și Albă, este asemănător unui soare pe lume și asemenea unui soare care prin natura sa este o binecuvântare pentru toți, răspândind lumină și bunătațe mai ales lunii și stelelor și atrăgând de la ele tot ce este bun...”), chiar supremație. De aceea, cuvinte ca *cinste*, *necinste*, *înjosire*, *înălțare* apar frecvent în cuvântările solului și ale lui Askaniama. Dorind să evite dezechilibrul (ce ar fi fost produs prin ceremonial), cei doi apără, fiecare, „onoarea” monarhului său. Este vorba, evident, în ciondăneala acestor „mijlocitori” (rafițați, abili, diversioniști, capricioși, obstrucționiști) de o dispută între *orgolii*, vorba aceasta traducând aci niște acumulări importante de istorie și de existență monarhică.

Dar Milescu și Askaniama nu se înțeleg (ar fi de comentat aici, dacă ar fi spațiu, concretizarea notabilă a motivului „scrisorii neînțelese”...). Discursul lor mental este diferit. Am auzit - zice chinezul la un moment dat - „că în fața măritului țar nimeni nu se închină cu capul acoperit, fiindcă ar fi socotit drept ocară. Ori, în fața bogdihanului, ferească Dumnezeu să se întâmple ca cineva să se închine cu capul neacoperit, că ar fi mare necinste...”. Semnele din care cele două coduri închipuie conceptele („protocolul” este parte a unui „ceremonial”, iar acesta transpune, în fapt, un „ritual” ce coboară dintr-un „rit”) sunt profund deosebite. „Un conflict, o gâlceavă între două semantici asincrone” (Florin Faifer, *loc. cit.*).

Știm cum îl chema pe mandarinul cu care ambasadorul țarului s-a ciondănit ceasuri multe la rând (a „pertractat”, de fapt, „negociind” adesea) în timpul călătoriei prin China către capitală și apoi la Pekin (Pejin): se numea Ma La și urcase cu răbdare, prin meritele cărturărești și profesionale, scara dregătorilor în cancelaria imperială ajungând la un rang înalt, semnalat printr-un alai corespunzător („De când sosise în orașul împărătesc, în fața lui Askaniana erau purtate două fanioane împodobite cu cozi de cal...”) și întâmpinat cu considerație. Bun cunoscător al locurilor prin care trecea - cu multe opriri - solia, informat în privința istoriei țării sale și gata oricând să ofere aceste informații (erau, toate, participante la alcătuirea unei *imagini*), oferind destinderi cinegetice ori fomulând cereri surprinzătoare (ca în acel „schimb” de melodii, când rușii au fost rugați să cânte „Dunăre, Dunăre”), Askaniana se dovedește a fi un diplomat abil, răbdător și tenace în îndeplinirea propriei misiuni (am văzut mai înainte care era aceea). Competitor pe măsura lui Milescu, profesionist autentic al pertractărilor, el se arată capabil să execute un balet complicat între refuz, compromis și vorba ultimativă, propunând mereu soluții în care cuvântul nu făcea altceva decât să disimuleze. În nesfârșita „negociere” pe care o închipuie întâlnirile dintre sol și diplomatul chinez (atent cu stăruință la afirmarea propriului rang și a regulilor instituției pe care o reprezenta - îi raporta Milescu țarului: „au poruncă aspră de la bogdihan să nu vină mandarinul la locuința mea, ci să mă cheme pe mine la el și să mă cerceteze cu de-amănuntul. Eu m-am împotrivit și le-am spus că astfel de discuții arătau neprietenie față de măria-ta...”), cu ofensive și replieri, cu formule care abia ascund (dacă o ascund) suspiciunea, cu manevre care ambaleză tot atâtea condiționări, cu mimări ale unei onestități a inabilității vecine cu neputința (Askaniama: „Înălțatul țar poate te-a ales anume pe domnia-ta și te-a trimis să vorbești cu noi, pentru că noi spunem totul pe față și oamenii noștri nu pot să dea alte înțelesuri treburilor, fiindcă noi suntem oameni nedibaci și neînvățați în astfel de lucruri”), Ma La își pierde uneori calmul (sub comportarea cel mai adesea stăpânită să se fi ascuns un coleric?), poruncește (în numele hanului, firește), adoptă un ton categoric („Dar destul s-a vorbit despre asta. Trebuie dată scrisoarea Înălțatului țar și, dacă nu o dai, atunci te-ai ostenit de pomană...”), ba chiar amenință: „Din aceste două lucruri [expedierea solului înapoi în Rusia și confiscarea cu forța a mesajului - *nota mea, D.H.M.*], unul se va întâmpla curând, dacă nu dai scrisoarea țarului cât timp vorbim prietenește”.

Un ins complex, fără îndoială, acest Askaniama, apărător înverșunat al propriei „datini”, „restituit” cu pricepere (și cu destulă obiectivitate) în observațiile lui Milescu. „În intervalul relativ lung petrecut în compania

Spătarului, [Askaniama] a ținut cu acesta sau în legătură cu misiunea lui - constata Virgil Cândea (în „Manuscriptum”, XIII, 1987, nr. 2, p. 58) - patru limbaje diferite. Primul a fost rezervat, câtă vreme abia îl cunoștea pe solul țarului; al doilea, degajat, probabil chiar prietenos (diplomatul chinez ajunsese într-o anume intimitate cu Spătarul, i-a fost conviv, interlocutor și tovarăș la vânătorile de iepuri și prepelițe); al treilea, oficial, în timpul negocierilor care tratau despre protocolul relațiilor diplomatice ruso-chineze (problemă ce ni se pare astăzi oțioasă, dar care avea o importanță deosebită, deoarece viza direct raporturile politice între suverani și statele lor); în sfârșit, al patrulea limbaj este cel din documentele noastre în care «Askaniama» își informează superiorii”. Documentele la care se referă Virgil Cândea adună 74 de pagini scrise în manciu (limbă a cancelariei în timpul dinastiei manciuriene) cuprinzând rapoarte secrete cu privire la mersul tratativelor cu solul țarului. Cu siguranță că Askaniama a participat la redactarea acestor texte (aflătoare azi în România, la Arhivele Statului, dar, din păcate, netraduse încă). Ar fi interesant de știut cum l-a „zugrăvit” funcționarul bogdihanului pe ambasadorul venit de la Moscova. „Portretul lui Milescu - zicea mai departe Virgil Cândea - nu va avea decât de câștigat”.

207. Neofit Cretanul - colecționar de pisanii

Neofit Cretanul a călătorit prin Valahia în „interes de serviciu”. Era mitropolit al Ungrovlahiei și între îndatoririle lui de înalt păstor se aflau și vizitele pastorale. Străbate, prin urmare, țara în două rânduri: între 2 iunie și 1 septembrie 1746 (când trece prin județele Ilfov, Vlașca, Dâmbovița, Muscel, Argeș și Vâlcea) și în anul următor, între 22 iunie și sfârșitul lui septembrie (județele prin care a mers fiind cam aceleași - fără Vâlcea; li se adaugă Oltul, Teleormanul și Prahova), vizitează mănăstirile și schiturile, poartă convorbiri cu preoții, oficiază uneori la botezuri, slujește, predică, susține viața spirituală din parohiile pe care le cutreieră. Mai mult decât atât, lasă și niște *însemnări ale acestor călătorii*, un soi de jurnale (în grecește și în românește) care, publicate fiind (întâi de Ghenadie Enăceanu în „Biserica Ortodoxă Română”, II, 1875-1876, p. 315-327, 633-640, 737-744; III, 1876-1877, p. 7-22, 175-183; XIV - 1890-1891, p. 718-724 și a doua oară de Mihail Caratașu, Paul Cernovodeanu și Nicolae Stoicescu tot în „Biserica Ortodoxă Română”, XCVIII, 1980, nr. 1-2, p. 243-315), ne comunică „chipul” unui prelat interesat nu doar de menținerea unei stări satisfăcătoare de ordine ecleziastică în eparhia pe care o îndruma, ci și de circumstanțele de tot soiul care făceau „viața” locurilor.

Ieromonahul Neofit Cretanul fusese adus în țară de Vodă Constantin Mavrocordat ca să fie profesor copiilor fanariotului. Înțelegem de aici că

trebuie să fi fost un om de carte, deși amănuntele despre împrejurările în care s-a format lipsesc. Domnitorul a fost, se vede, mulțumit de strădaniile preceptorului, căci îi obține de la Constantinopol, în 1737, rangul de mitropolit al Mirelor Lichiei, un rang mai mult (dacă nu complet) onorific, pe care îl deținuse cândva - tot în urma unei intervenții voievodale - și Matei „al Mirelor”, egumenul de la Mănăstirea Dealu. S-ar putea, însă, ca această instalare a lui Neofit în jilțul eparhiei microasiatice să nu fi fost decât o manevră, fiindcă în 1738 el a fost „mutat” pe tronul de mitropolit al Ungrovlahiei. A păstorit până în 1753.

Ca mitropolit a sprijinit și supravegheat tipărirea mai multor cărți ale bisericii. În vremea lui se tălmăcesc în românește și se imprimă (în 1742) *cuvântările* lui Miniatis, pisc al elocinței grecești de amvon. A scris el însuși, la solicitarea lui Constantin Mavrocordat, două lucrări de explicare a dogmei: în prima încerca să răspundă la întrebarea „dacă cei ce au avut vise voluptoase” pot accede la Sfânta Împărtășanie, iar cea de-a doua era consacrată miruirii.

Instituția școlară pare să fi rămas cel mai aproape de sufletul fostului preceptor particular. În anul 1746 a înființat o școală în satul Pătroaia (lângă Găiești) în care a rânduit ca fiii țăranilor să aibă acces gratuit. Așezământul mitropolitan este lipsit de echivoc: „Să fie și un dascăl, care să învețe pe copiii creștinilor fără plată și căruia am hotărât să i se dea 50 de lei pe an, afară de hrana lui și de o haină de postav”. Școala de la Pătroaia mai funcționa încă prin 1774. Aceste preocupări l-au convins, probabil, pe Grigore al III-ea Ghica să-l numească pe Neofit Cretanul, în 1749, „ispravnic al dascălilor” și „purtător de grijă al școlilor” din Țara Românească.

M-am îndepărtat, însă, cam mult de Neofit mitropolitul care găsea cu cale, vizitând ținuturile ce se aflau sub oblăduirea sa, să pună pe hârtie nu doar lista mănăstirilor, schiturilor și a bisericilor de mir prin care trecuse, ci și informații cu caracter istoric ori geografic și descrieri ale unor tradiții specifice. Lăcașurile de cult și locurile din preajma lor îi aduceau istoria la îndemână. Va copia, în notele sale, multe pisanii și inscripții de pe pietrele tombale, adunând - zicea cineva - primul *corpus de inscripții* românesc. În primul jurnal (povestește călătoria din 1746), redactat în grecește de Neofit Cretanul, textele slavone ale pisaniiilor sunt transcrise de o altă mână, un pisar știutor de limbă slavonă. În cel de-al doilea (1747), înaltul ierarh a scris, în greacă, doar primele rânduri, restul fiind în românește și aparținând, verosimil, cuiva din suita mitropolitului.

Iată-l pe Neofit:

„Cartea I, cap. 1.

1746, iunie 2.

Luni, în cea de-a doua zi a lui iunie, am plecat din București, de la Mitropolia noastră, la orele 6 și am ajuns la puțul ce pe românește se numește

Fântâna Babei, împreună cu soborul preoților din București, care ne-a însoțit, mergând înaintea noastră. Și aci pogorându-ne jos ca să dăm slobozire preoților care ne-au petrecut să se întorcă acasă, cerul, care fusese senin, s-a înorat deodată și a plouat bine vreme de o jumătate de oră. Iar după ce-am pornit de aci, am ajuns în seara aceleiași zile la casele boierului dumnealui marele vornic Constantin Dudescu, la Frăsinești, și am dormit aci în această noapte. Casele acestea au fost ridicate de către zisul vornic Dudescu, fiind foarte ăncăpătoare, cu o curte împrejmuțită cu zid bun de cărămidă. Au și o biserică de piatră, clădită tot de el, cu hramul Sfântului Andrei cel dintâi chemat dintre apostoli, biserică ce se află în afara împrejmuirii caselor. Biserica are de asemenea curte, mai spațioasă decât cea a caselor, împrejmuțită și ea cu zid de cărămidă. Aci se află și o grădină foarte frumoasă cu pomi, atât băștinași, cât și de peste hotare, anume năramzi, lămâi, chiparoși și alții fel de fel. Casele, cu toate cele pomenite, se află pe malul drept al râului Pasărea, care curge în jos spre miazăzi. Am auzit de la zisul vornic că pentru (toate) acestea s-au cheltuit aproape 50 de pungi. Acestea despre Frăsinești". (M-am folosit de traducerea „jurnalului" tipărită în „Biserica Ortodoxă Română", XCVIII, 1980, nr. 1-2, p. 257-258).

208. Doi călugări călătoresc la Petersburg

Vartolomei Măzăreanu a scris un „raport"

Din *Înștiințarea ce precedă Condica Mănăstirii Solca* (am citat titlul acestui „registru" în alt loc în această carte), aflăm - cu ajutorul lui Vartolomei Măzăreanu, egumen atunci al zisei mănăstiri, din cine a fost compusă delegația Moldovei trimisă la Sankt Petersburg (au călătorit mult până în capitala imperială: „În anul 1769, dechemvrie 26, am purces din sfânta monastire Solca și în anul 1770, mart 9, cu ajutoriul lui Dumnezeu am intrat în Sankt Petersburg") ca să-i prezinte omagiul țării Ecaterinei a II-a, țarina „eliberatoare": „Și atunci cu preasfinția sa kir Inochentie, episcopul Hușului, și cu fratele Venedict, igumenul Moldoviței, și cu dumnealor boerii Ioniță Paladi, vel logofăt, Enacachi Milo, spătariu, am fost aleși și trimiși deputați la Sankt Petersburg..."

Dacă îl credem pe Vartolomei, tot timpul petrecut la Petersburg („cinci luni am petrecut acolo în Sankt Petersburg") cei doi „năstavnici" de mănăstiri l-au folosit pentru a obține un ajutor imperial pentru lăcașele pe care le îndrumau. La Solca „veșmintele" și „cărțile" erau puține și învechite; Mănăstirea Moldovița „era și mai lipsită cât de vase sfinte, de cărți, așa și de veșminte". Au fost aflați intervenienții, înțelegători și binevoitori - „părintele kir Ioan Tatișciev întâiul preot din înălțata curte a măriei sale Imperatrii"

(„bun și milostiv”), „kir Ioan, duhovnicul măriei sale Imperatrii” (care i-a primit pe petenți „cu părintească dragoste”), „graful Nichita Ivanovici Panin” (care „cu milă s-au făgăduit”) - și ajutorul a fost obținut, cerându-li-se în schimb semnătură: „și ni s-au poruncit de ne-am și iscălit cum că am luat aceste toate”.

Deși ar fi avut ce povesti din călătoria de întoarcere („iulie, 27 cu ajutorul lui Dumnezeu, am purces din Sankt Petersburg”), făcută cu dificultăți (episcopul Inochentie, econom, le lăsase „puțină cheltuială”) „cu mare frică de oameni răi” și printr-un spațiu lovit de ciumă („mai mult prin ciumași decât prin oameni sănătoși am trecut”), Măzăreanu se concentrează asupra „milei împărătești” (pricină suficientă pentru ca înalta donatoare să fie mereu prezentă în rugăciunile monahilor din cele două mănăstiri, „câte sfinte vase de argint, cărți și veșminte și altele au dăruit măria sa Imperatrița sfintei monastiri Solcâi, pre atâtea întocmai și asemenea au dăruit și sfintei monastiri Moldovița”) și întocmește un lung „catastih” - „vase de argint, feloane, stihare preuțești, stihare diaconești, epitrahile, orare, părechi de naracvițe, pocrovețe, nabadernițe, poale de tetrapod și de analoghii, inditioane, acoperământuri pe prestol preste evanghelie, acoperământuri la analoghii și la jertfelnic, cărți și toate poleite, că chiar din comnata împărătească ni s-au dat (în limba slavonească), evanghelie mare îmbrăcată cu urșinic roșu și cu table de argint la mijloc și la cornuri” - notând cu grijă numărul de bucăți.

Alteceva de la Vartolomei nu mai aflăm. Seamănă acest voiaj al său cu una din acele „călătorii după milostenii” pe care le făceau călugării români în Rusia în veacul al XVIII-lea. Deși, în contextul dat, „darurile imperiale” au și alte semnificații.

Venedict a ținut un jurnal de călătorie

Mai puțin, parcă, deprins cu scrisul, ascultând de un timp liturgic („Duminică am fost la Sf. Liturghie la Sofia [în Kiev] și închinându-ne pe la sfintele moaște ce sânt acolo în Mitropolie...”; „am slujit sfânta Liturghie la Gavril, arhierul Petersburgului, la mănăstirea sfântului Cneaz Alecsandru Nevski...”) orânduit pe întinderea calendarului bisericesc („Sâmbătă în săptămâna brânzii”, „și petrecând săptămâna mare a Sf. Post, în Duminica pravoslaviei”, „mercuri, în săptămâna a doua a Sf. Post, aflarea cinstului cap al Sfântului Ioan”, „în Duminica Floriilor”, „în Învierea Domnului”, „în zioa de Ispas” etc.), Venedict, egumenul de la Moldovița, călătorește îndestul de neatent la împrejurimi („Este foarte scump - zicea Mihail Kogălniceanu, tipărindu-i fragmente din text în „Arhiva Românească” - la notiții geografice și istorice”), dar uită foarte rar să menționeze popasurile unde a mâncat „bucate” și a dormit („am mas”).

Cel puțin prima parte a relației sale de călătorie prin Țara Leșască, Ucraina și Polonia (egumenul Venedict o intitulează *Mergerea drumului nostru din Moldova la Petruburhu, precum arată în jos, let 1769*), aceea în care însemnările sunt zilnice (monahul a ținut un veritabil „jurnal”), este apăsată de o obositoare „monotonie gastronomică” (era de părere Mihail Kogălniceanu, în „Arhiva Românească”):

„**Dechemvrie** [...] 29. Marți purcegând, am mers la Frătăuți, și acolo am mâncat bucate; și de acolo am mers la satul Baintii. 30. Mercuri mergând, am mâncat bucate la satul Stârcii, pe apa Siretului [...] 31. Joi am mers la Cuciur, moșie a mănăstirii Putnii, acolo am mâncat bucate și am și mas. **Ianuarie. 1770.** 1. Vineri am mers la Cernăuți și am mâncat bucate acolo; purcegând, am mas la satul Mămăeștii, moșia Suceviții. 2. Sâmbătă, mâncând bucate acolo și purcegând, am mas la satul Coșmanii, moșia Episcopiei Rădăuților...” Etc.

Chiar dacă ritmul voiajului se precipită (cei doi monahi - Venedict călătorea împreună cu Măzăreanu - aflându-se mereu înaintea „boierilor”) și Venedict este obligat să renunțe la „notele” zilnice, consemnând doar localitățile și - ca Milescu odinioară mergând spre Răsărit - distanța în verste dintre ele („De la satul Liubași până la târgul Dimitrievka, a lui Mateiu beizade a lui Dumitrașcu Cantemir Vodă, sânt 20 verste...”), călătorul pomenește lăcașele de închinăciune vizitate și lucrurile lor memorabile („29 [ianuarie]. Vineri am mers la mănăstirea Pecerska, la peșteri, de ne-am închinat pe la sfintele moaște. 30. Sâmbătă am fost la Mihailovschii Monastir de ne-am închinat la sfintele moaște ale Sfintei Mucenițe Varvarii”), participă la slujbe („coliturghisind” chiar) și are și un ochi deschis spre întâmplările aparte („Întru acestaș joi [7 ianuarie 1770], la un ceas de noapte, s-au arătat un semn pe cer, adică o roșată foarte groaznică, închipuindu-se suluri vinite și albe printr-însa despre răsărit; și mergând pe despre meazănoapte spre apus, au ținut pân la 5 ceasuri noapte (turcești)”) sau spre mersul vremii („Sâmbătă [13 februarie 1770], în săptămâna brânzii am intrat în Moscu, fiind mare furtună cu mare ger și cu ninsoare”).

Își aduce aminte destul de repede că se afla în Rusia în misiune oficială și, cu lexicul lui împestrit vrând-nevrând de neologisme (lingvistic, Venedict a fost „deschis” și în stare uneori să și adapteze vorbele împrumutate), îi vorbește cititorului (neuitând, firește, de „mâncatul bucatelor”) despre o „audienție la împărăție”, petrecută „cu țeremonie și cu carte împărătești”, despre „trebuițiile noastre care sânt pentru țară” („după liturghie ne-am luat răspuns cum că va veni pe joi conte Panin la Petersburg și acolo ne va aduce tot răspunsul”), despre ceremoniile aulice consacrate izbânzilor militare împotriva turcilor (însoțite de lovituri de tun: „s-au slobozit și 101 hârtăți” ori „iarși au dat în două rânduri câte 51 hârtăți”) sau aniversările casei imperiale („în 28

[iunie] fiind zioa suirii la scaun a Impărătesii. Și după liturghie, fiind orăție, am sărutat mâna Impărătesii, făcând didahie arhiereul Tverschii..."). Când la Petersburg, când la Peterhoff, când la Țarskoe Selo, egumenul de la Moldovața intră în vârtejul vieții reședințelor imperiale. Il aflăm la un ospăț (la Peterhoff), alături de alte fețe bisericesti (Venedict îi și înșiră), de figuri „politicești” (iarăși nume) și de diplomați („solul Inglezului și a Danimarcului și Grigore Ghica Vodă”), mîncînd împreună „cu Impărăteasa și cu marele cneaz” și delectându-se, verosimil, cu măsură, căci la prînzul fastuos erau și „cîntări multe franțuzești și talienești, cîntînd fetele, iar mai ales o fată cu un minunat și nespuz glas”.

Palatele, catedralele (una cu două nivele, cea de dedesupt avînd „trii pristoale”, „iar în cea deasupra este hramul Bogoiavlenie”, peste tot fiind „multe icoane împodobite”, „tot ferecate și cu petre scumpe fel de fel pe dînsese”), grădinile și monumentele („unde este chipul marelui Petru împărat, carele este vărsat de alamă galbenă, pe cal călare, după cum era el viu, făcut cu mare iscusință”) i-au limpezit privirile lui Venedict și l-au făcut atent. El cercetează viața publică, manifestările ce celebrează victorii creștine (eroul timpului fiind „graful Romianțov”), pedepsele produse - educativ - sub ochii mulțimii („Mercuri au bătut aice în Petersburg pe 11 tâlhari în mijlocul târgului, legîndu-i la stîlp, cu gnutul”), se plimbă în „liftice”, constată ziua polară („Din 15 a lui mai pînă la 8 a lui iulie, cu cît cerul fiind foarte săninat și mai curat, nu s-au văzut stele pe cer, din pricină că mai n-au fost noapte”) și se miră. Nu e deloc zgârcit cu superlativele („multe frumusețe nespuse”, „împodobită cu multe podoabe și frumuseță”, „făcut cu mare iscusință”, „nespusă privală”), iar sintagmele minunării („de mare mirare și vrednice de laudă”) marchează întîlnirile cu întruchipări nemaivăzute pînă atunci. Îl impresionează, dar nu-l copleșesc (dovadă că le descrie) o imensă seră, o „iurangerie”, „adică grădină de iarnă” („unde și acolo sunt fel de fel de pomi și flori, pereții de sticlă și sobi înuntru; sînt și paseri, pîpăgai, și corbi de Anglie și canarii cu fel de fel de pene împodobiți [...] Mai sînt niște paseri ce le zic fazani; penele lor pe spate și pe aripi roșii, iar pe pîntece și pe supt aripi galbini și pe la grumazi vîrstați în trii vîrste cu pene galbine și roșii”), „grădina cea de vară” („unde sînt fel de fel de copaci, și chipuri de marmure foarte iscusite fel de fel, și paseri de tot felul, așijdere și un struț, și fantaluri de apă în multe chipuri”), un alt parc (pe malul mării) „cu fantaluri și fiere sălbaticice fel de fel, cerbi, ciute, capre și altele”; la fel frescele și tablourile („cartine bisericesti și istoricești, zugrăvite cu zugrăvală ca cînd ar fi chiar vie”) sau „ceasornicul”, „care, cînd bate după fiește care ceas, cîntă și în naiuri cîte un sfert de ceas și mai bine fel de fel de cîntări”.

Găsește vreme, în fine, deși spre sfîrșitul șederii la Sankt Petersburg sănătatea i-a făcut probleme („Acolo m-am bolnăvit foarte cumplit și luni, în 5

zile, mi-au luat sânge, iar marți, în 6 zile, am început a lua și alte doftorii, ca doar voi putea dobândi folosința sănătății, măcar că era cu grijă, fiind fierbințelele foarte mari"; notează grijuliu ceva mai jos: „și am cheltuit cu doftorii 30 lei”), să culeagă și o „rețetă” pentru vindecarea patimei beției. Pentru omul bețiv intitulează Venedict remediul aflat (dacă într-adevăr el va fi făcut rost de acest „tratament” și nu reprezintă vreun amestec al copistului), care este, în fapt, un descântec: „Să prindă o strechie și să o pue în holercă, și să o omori, și să o dea aceluși bețiv, și să zică: cum fuge vita de strechie și se ascunde, așa să fugă cutare de cârciumă și să nu mai bea”.

„Pe urmă - notează redactorul „Arhivei Românești” (ediția a II-a, tomul I, Iași, 1860, p. 260) - începe iarăși descrierea călătoriei de la 17 iulie, însă cu altă slovă”.

209. Dionisie Eclesiarhul - pribeagul cu privirea atentă

Tot de nevoie a călătorit („a pribegit” ar fi mai exact spus) și Dionisie Eclesiarhul, în 1788, când austriecii ocupau Țara Românească. L-a însoțit pe Filaret, episcopul său de la Râmnic (cel care l-a făcut eclesiarh), și în suita ierarhului se afla și Naum Râmniceanu.

Când s-a întors acasă (înaintea semnării păcii de la Șiștov) și a purces să scrie *Chronograful Țării Rumânești de la 1764 până la 1815*, Dionisie a dat culoare unor locuri evocate în cronică („câmpuri ale lui Marte”, de regulă) prin descrieri și amănunte, dovadă că își rotise ochii de jur-împrejur atunci când trecuse pe acolo. În apropierea Orșovei (în text Rușava) sunt niște dealuri „de săngără [singură] piază goală, vânăta-neagră, colțuroasă, loc foarte mare” [„care loc cu orașu l-am văzut și eu” - precizează autorul], pe unde s-au strecurat turcii, conduși de serascherul Diului [Vidin], căzându-le „nemților” în spate.

„Caravansebeșul”, „oraș mare, slăvit, cam între dealuri”, este pe drumul spre „Logoj, alt județ, oraș mare cu mulțime de lăcuitori bogați și neguțători ca la 4 sau 5 mie de casă. Curge și o apă mare prin mijlocul orașului ce să numește Temișu. Dintr-această apă au despărțit nemții un canal, adevă șanț sau gârlă mare, de i-au îndreptat curgerea în cetatea Temișvarului, pe care nume de apă să numește și cetatea. Pe această apă merge la cetate leamne de foc și herestea sau binala și altele și curge de umple șanțurile cetății ce sânt în prejur; și tot dintr-această apă iaste luată de curge pe urloae în cetate, în cinci locuri ceșmele, apă bună de beut”.

Dionisie s-a informat și le explică a lor săi ce este un „canal” și ce înseamnă „cherestea”, arătându-le și ce funcții poate căpăta un curs de apă amenajat. Aceeași apă „de la cetate merge drept pe ochiian până dă în Dunăre

la cetatea Petruvarodin, unde iaste și un oraș ce să numește Șanați, cu mulțime de casă, foarte frumos, unde acolo sosesc șăicile și luntrile cele mari ce vin pe Dunăre de la Viena și de la Peșta, cu mărfuri feli de feli, încă și buți cu vin bun, roșu de la Buda; și le îndreaptă spre acel canal sau șanțu, de vin tot pe apă până la zidurile cetății Temișoarei, fiindcă sânt la Buda multe vii, și aduc și rachiu, spirt, aduc și vase de pământ de ceale bune din Vienă, vin, oale, urcioare, cratițe".

Comerțul ce se desfășura pe Dunăre cu produse alimentare ori cu bunuri de consum sau de lux („vasele de pământ de ceale bune" fiind, probabil, porțelanuri) nu are taine pentru Dionisie. A ajuns, se vede treaba, și la Buda. Ne spune că a văzut „palaturile" lui Matei Corvin și le descrie succint: „[...] cetatea Buda, unde au fost scaunul crăiei ungurești, unde sânt palaturile lui Matheiaș, craiul ungarilor, foarte frumoasă și minunată zidire, pe lângă apa Dunării, în lung, înalte, cu ferestri trei rânduri în sus spre Dunăre, pre care palaturi le-am văzut cu ochii mei...".

Precum mai târziu Dinicu Golescu, ajuns în Europa centrală, Dionisie Ecclesiarhul constată și înregistrează, dar, spre deosebire de acela, are și un ochi deschis către „frumos".

COSMOGRAFIILE

210. Imago mundi sau „lumile” unde trăiesc „ceilalți”

O descriere a „lumii celei mari”, dar nu împreună cu Ptolemeu

În primele decenii ale domniei lui Ștefan cel Mare, cândva între anii 1459 și 1470, în Moldova a fost copiat cel mai vechi izvod slavo-român al lucrării lui Kosmas Indikopleustes, *Topografia creștină*, sumă a cunoștințelor de geografie achiziționate de bizantini. Dar în secolul al VI-lea...

Până la cartea celui care pretindea că „a navigat până în Indii” (Indikopleustes), „știri despre lume”, informații cu caracter geografic ajunseseră la îndemâna știutorilor români de carte slavonă (dacă lăsăm la o parte „geografia scripturistică”, firește) în sbornicele cu conținut hagiografic. Era însă adesea aproximativă și uneori chiar fantezistă această „geografie” a vieților de sfinți...

Iată cum stăteau lucrurile, de pildă, în *Mucenicia sfântului Ioan cel Nou*, hagiografie compusă - după rețete bizantine consacrate - la începutul secolului al XV-lea de un anume Grigorie, care își zicea „monah și prezbiter în marea biserică a Moldovlahiei”, autor pe care unii cercetători l-au identificat, multă vreme, cu bulgarul Grigorie Țablac. Opinii temeinic argumentate - cred - află în ultimul timp în acest Grigorie pe primul prozator român (de expresie slavonă, se înțelege). Pentru Grigorie - bun știutor al hagiografilor bizantini - Trebizonda, orașul de baștină al lui Ioan, harnic neguțător creștin pe Marea Neagră, se află în răsărit, nu prea departe de „asirieni” și în vecinătatea „Armeniei mari” (citez din versiunea slavonă, chiar dacă exemplificarea ar putea să pară „exotică”: „Trapezonta sego iznese moža, grad slaveni velikī, vūstučnē ubo naležōšti i kŭ asyriomī bližši, velikyę že Armenię kasaęšt sę predelom...”). Corabia care îi căra mărfurile îl duce pe Ioan către un „Oraș Alb” aflat către „Bosfor” („[...] jako vŭ Bělyi gradŭ sice naricaemyi pristașę, iže kŭ Vosporu...”).

Se știe că Varlaam, mitropolitul Moldovei, a tradus această *Muceniec*, schimbându-i titlul (căci pentru el Ioan cel Nou era un sfânt al locului: *Măcenii svântului și slăvitului marelui măcenic Ioan Novâi de la Suceava*, ce

să prăznuiaște gioi după Rusalii), ignorând numele autorului și eliminând acel nebulos antichizant care învăluia localizările în originalul slavon. În fapt, la Varlaam avem de-a face cu o „localizare” complet diferită:

„Spre răsărit, unde să chiamă Anatolia, iaste o cetate mare și vestită, la care toate corăbiile de pre mare năzuesc, pentru bișugul și pentru avuția ce iaste într-ânsa, ce să chiamă Trapezonta. Dintr-aceaia cetate era și svântul Ioan. Și pentru că era cetatea lângă mare și cetățeanii cu corabiile pre mare îmbla de neguțătorii, pentr' aceaea și Ioan mult negoț luă și pre mare călătoria ...” (mă folosesc de Varlaam, *Cazania. 1643*, ediție de J. Byck, București, Fundațiile regale pentru literatură și artă, 1943; tiraj nou, București, Editura Academiei, [f.a.]).

Varlaam a introdus în text date cunoscute lui și valabile pentru epoca sa. Ca urmare, a produs inevitabil și *anacronisme*, ca în cazul eliminării dintre teritoriile aparținând Moldovei și cărmuite de Alexandru cel Bun (cel ce a adus moaștele sfântului la Suceava și despre care Grigorie prezbiterul știa că domnește „peste toată Moldovlahia și peste ținuturile de lângă mare”, *Pomorii* - în originalul slavon) a „Pomoriei”, căzută între timp sub stăpânire turcească (Cetatea Albă a fost ocupată de otomani spre sfârșitul secolului al XV-lea, în 1484). Când i se pare că poate furniza elemente suplimentare în direcția unor determinări mai exacte, mitropolitul Varlaam avansează „date” de tot felul și ajunge la „localizări” proprii. Despre acel „Oraș Alb”, locul unde ar fi fost martirizat Ioan din Trebizonda, originalul slavon spune că se afla în apropiere de „Vospor”. Acest „Bosfor” (gr. „strâmtoare”) limpede denumit în text, nu poate fi - au arătat cercetătorii - decât „Bosforul cimerian”, adică Strâmtoarea Kerci din Crimeea. În această zonă ar trebui așezat, prin urmare, acel port „alb” spre care se îndrepta nava pornită din Trebizonda. Citind *Bēgradū* în loc de *Bēyi gradū*, Varlaam a crezut, cu singuranță, că este vorba de Cetatea Albă, oraș românesc, port moldovean la Marea Neagră, pe care îl putea prezenta în detaliu. Procedează, deci, în consecință: „[...] deaca sosiră la cetatea ce să chema Cetatea Albă, la Marea Neagră, în marginea de către Țara Moldovei”. Și așa, în urma intervenției lui Varlaam, întemeiată pe o lectură și o interpretare eronate, s-a născut o „tradiție”, cea a Cetății Albe din Moldova ca *loc al pătimirii*, tradiție căreia i-au acordat crezare mai multe generații de savanți. Și nu s-ar putea spune că acest „credit” s-a diminuat prea tare în momentul de față.

Să ne întorcem, însă, la bizantinul Kosmas Indikopleustes, a cărui carte de geografie despre „lumea cea mare” o puteau citi, în slavonește, și cărturarii români în a doua jumătate a veacului al XV-lea.

Ostenit de neguțătorie și de călătorii (de care nu se temea deloc), Kosmas - cel născut, după propria-i spusă, în Egipt - se călugărește. Prin anul

550 (la douăzeci și cinci de ani, zice autorul, după ce se aflase în portul Adubi), când se apucă să scrie *Topografia creștină*, Kosmas îmbrăcase rasa de călugăr. Până atunci, însă, voiajase mult. Etiopia îi era familiară. Marea Roșie - la fel. Îi spune cititorului că a fost în Persia, în „golfurile romane” (adică Suez și Akaba), în Arabia, și că ajuns până în „Indii”, chiar în India „interioară”, unde așază, de pildă, Ceylonul. Se vede bine însă - chiar dacă expunerea călătorului nu este prea limpede - că, pentru el, „Indiile” înseamnă locurile, înșirate pe țărmurile Africii și Arabiei, de unde negustorii aduceau mirodenii și substanțe aromatice, iar Ceylonul pare a fi Insula Madagascar. Credibilitatea datelor furnizate de Kosmas se pierde dincolo de Golful Persic (se pare că nu l-a depășit), știrile despre Ceylon fiind, verosimil, adunate de pe la alți colegi de breaslă (vezi Louis Bréhier, *Civilizația bizantină*, [vers. rom.], București, Editura științifică, 1994, p. 154-156).

Topografia creștină este un tratat de cosmologie cu susțineri ce vin dinspre cărțile sfinte. Elementele de teorie - zice Indikopleustes - le-a deprins de la un anume Patricius, de fel din Chaldeea, de unde venise împreună cu un Toma din Edessa, discipol al său, spre a ajunge apoi episcop al Persiei. Este cosmologia *Vechiului Testament*. Pământul nu poate fi sferic și înconjurat de o altă sferă, cea „cerească” - cum afirmaseră Ptolemeu și alți păgâni „născocitori de basme” -, pentru bunul motiv că antipozii nu pot exista. În lucrarea lui, în cinci cărți (atâtea ar fi cele autentice; celelalte - vezi Louis Bréhier, *loc. cit.* -, până la douăsprezece, câte numără edițiile moderne, par a fi „completări” mai noi), bogat ilustrate cu hărți și figuri biblice, cu reprezentări de plante și animale (așa cum arată cele mai vechi manuscrise păstrate: *Vaticanus gr. 699* [veacul al X-lea], *Sinaiticus 1186* și *Laurentianus Plut. IX, 28* [ambele din secolul al XI-lea]), Kosmas afirmă că pământul are o formă dreptunghiulară, în orice caz alungită, fiindcă trebuie să semene cu masa din Tabernacolul arătat de Dumnezeu lui Moise pe Muntele Sinai. Cortul lui Moise este pentru Kosmas singura și incontestabila „imago mundi”, iar Pământul, dreptunghiular și acoperit de cer și de firmament, se află, firec, în centrul Universului.

Suprafața Pământului nu este orizontală; ea urcă dinspre Sud-Est către Nord-Vest, astfel că zonele aflate spre Apus și către Miazănoapte se înalță ca un perete în spatele căruia asfințește Soarele. Din această pricină, Nilul, al cărui curs „urcă” dinspre Sud spre Nord, abia își rostogolește apele, în vreme ce Tigru și Eufratul au o viteză mare de curgere întrucât „coboară” spre Sud.

Din toate părțile Pământul este împrejmuț de un Ocean de netrecut. Dincolo de acest Ocean, spre Răsărit (căci indicația *Sfintei Scripturi* este limpede: „Apoi Domnul Dumnezeu a sădit rai în Eden, spre răsărit...” - *Facerea*, 2, 8), se află un tărâm „din afară” unde este așezat paradisul terestru. „Oceanul imposibil de traversat” reprezintă o contribuție a unora dintre scriitorii care au disertat în preajma „geografiei biblice”. Îl va mai evoca, încă,

în secolul al VIII-lea, și Ioan Damaschinul (și „trimiterile” la aceste contribuții nu vor înceta până prin secolul al XVII-lea; vezi discuția la Jean Delumeau, *Grădina desfătărilor. O istorie a Paradisului*, [vers. rom.], București, Editura Humanitas, 1997, p. 37 și urm.). Întinderea de ape constituia „bariera”, „obstacolul” ce făceau raiul pământesc de neajuns. Gonit din paradis, Adam a locuit în acel „ținut din afară”, chinându-se din greu. Urmașii lui - la fel. Până la potop, când Noe, asupra căruia se coborâse grația divină, a avut nevoie de o sută cincizeci de zile pentru a traversa oceanul și a ajunge în pământul pe care îl locuiesc oamenii astăzi. După această miraculoasă „călătorie a salvării” - zice Kosmas - „este cu neputință să traversezi oceanul, după cum este cu neputință să urci la ceruri atâta timp cât suntem muritori”. Raiul, sădit de Dumnezeu, devenit de neatins (fie că este plasat pe un munte prăpăstios sau în zona „sublunară”, fie că e așezat dincolo de un ocean), continua - vedem - să existe; el asigura pe mai departe sursa pentru cele patru râuri ce-și au acolo izvorul („Și din Eden ieșea un râu, care uda raiul, iar de acolo se împărțea în patru brațe. Numele unuia era Fison: acesta înconjură toată țara Havila în care se află aur. [...] Numele râului al doilea este Gihon. Acesta înconjură toată țara Cuș. Numele râului al treilea este Tigru: acesta curge prin țara Asiriei; iar râul al patrulea este Eufratul” - *Facerea*, 2, 10-14; citez după *Biblia sau Sfânta scriptură*, București, Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă, 1968). Pe „harta” lui Kosmas Indikopleustes cele patru fluvii se numesc: Tigru, Eufrat, Fison (verosimil Gangele) și Gihon (Nilul). Ele „după *Sfânta Scriptură*, izvorăsc din paradis și, [...] traversând oceanul, țâșnesc din pământul de aici”. Funcția lor este de a păstra o „legătură” neîntreruptă, de a uni cumva cele două „tărâmurii”. „Geografia biblică”, căreia Kosmas îi oferă un „sistem”, va mai fi citită și ascultată încă multă vreme...

Cosmografiile traduse în românește. Între „geografie legendară” și „știință”

Vestea despre *sfericitatea* Pământului ajunge și la îndemâna cititorilor de carte românească spre sfârșitul veacului al XVII-lea.

„Pământul iaste în mijlocul cerurilor cerești ca un buric în mijlocul unii roate. Și iaste depărtat de ceriu în toate părțile tocma într-un chip, cum ai zice butea roatei de cătră obeade, cu tocmeală dumnedzâiască pus, ca să dea Pământul dintru sine udăciune, de ploao în toate părți într-un chip, pentru rodul ce iaste dintr-însul, ca să-l adape și să să răcorească. Pentru aceeaia, ies toate apele asupra lui și întru sine le știe, după alte stihii ce sânt între ceriu și între Pământ, ce să chiamă apa, văzduhul și pământul, carele iaste, în mijlocul acestor trei, al patrulea.

Aceaste patru stihii dau viață și hrană și naștere și creștere în toate neamurile și oamenilor și dobitoacelor și alte dihaniile și gângăniile și toate ierburile și lemnurile câte ies și cresc din pământu. Acel chip dau noao, așijderea și celoră ce ni să pare că sânt supt noi. Că Pământul atâta e de rotundu, cât nici într-o parte mai jos nu spânzură, ce iaste tot tocma într-un chip în sus delungatu de ceri, cum am scris mai sus, măcar căce și are el întru sine pre alocurea munți înalți și văi adânci și dealure și prăpăștenie. Acealea toate rătunzăturii lui nimic nu-i strică sau să fie mai mult într-o parte decât într-alta, ca și o gogoasă sau un grăunț de piperiu, căce are el ghindure și zbârcituri asupra-ș, totuși iaste rătundu".

Pământul, „stihie” și el alături de celelalte trei stihii fundamentale (*apa, aerul și focul*; ultimul lipsește din enumerarea de mai sus), este un glob înconjurat de cercurile cerești. Înfațșarea aceasta a „lumii”, care se desparte net de dreprunghiul plat înconjurat de ocean comunicat românilor de Kosmas Indikopleustes, venea din tradiția greacă antică și fusese acceptată și în Răsărit (de Grigorie Nysis și Vasilie cel Mare, după ei de Gheorghios Pisides, Simion Seth și Grigorie Palamas) și în Apus (de Augustin și de Macrobius, de Martianus Capella, Cassiodor și Isidor din Sevilla). O sintetiză, în veacul al XII-lea, într-o foarte frumoasă carte, numită *De imagine mundi*, Honorius d'Autun (Honorius Augustodunensis) și din lucrarea aceleuia „pământul ca sferă”, înconjurat de celelalte elemente primordiale (va broda în jurul lor și Antim Ivireanul într-o didahie), fiind deci un soi de „ombilicum mundi” („cu tocmeală dumnedzâiască pus”), va trece în mai toate lucrările medievale și renescentiste de „geografie” - cosmografiile, în care descrierea „lumii” se împletea cu povestirea celor întâmplare în această „lume”, unind luarea în posesie a spațiului cu stăpânirea timpului (manieră de care se vor servi - deși duhul în care o vor face este departe de a mai fi medieval -, în cărțile lor de prezentare a „locului” și „timpului” românilor [incomplet sau eronat înfațșate în unele lucrări ale învățaților apuseni], Miron Costin - *De neamul moldovenilor, din ce țară ai ieșit strămoșii lor* -, stolnicul Constantin Cantacuzino - *Istoria Țării Rumânești* - și Dimitrie Cantemir - *Descriptio Moldaviae*).

„Știrile” cu care am început acest paragraf - capitale fără îndoială - au fost puse în hârtie, cândva între 1693 și 1703, de Costea Dascălu, scriitor de la Biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului. Într-un codice cu cărți populare (azi ms. nr. 1436 de la B.A.R.), după ce prescrie *Floarea Darurilor* și *Fiziologul* și înainte a copia *Istoria Sindipei* și *Istoria lui Esop*, Costea Dascălu face loc și pentru două fragmente de cosmografie: *Povestea țărilor și a împărățiilor câte-s în pământul Asiei* și *Împărțeaala dintâi: Cosmografie, ce să zice împărțeaala pământului pre hotară și pre alte seamne de sânt în cercurile ceriului* (excelent editate, nu demult, de Cătălina Velculescu și Viorel

Guruianu, *Povestea țărilor Asiei. Cosmografie românească veche*, București, Editura Vestala, 1997; citez după această ediție).

Nu Costea Dascălul a fost și traducătorul acestor fragmente. Tălmăcirea este, categoric, mai veche, probabil din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, și ea pornește de la o versiune ce pune în lucru izvoare cu o vechime apreciabilă. Analiza întreprinsă de Cătălina Velculescu și Viorel Guruianu ne îndreaptă către niște autori care au folosit surse aflate și pe masa de lucru a lui Marco Polo și la îndemâna lui Sebastian Münster (*Cosmographie oder Beschreibung aller Länder*, Basel, 1567; versiunea franceză: *La Cosmographie universelle*, Basel, 1568). Aceste texte par a fi suferit întâi o prelucrare în Răsăritul slav („cuplarea” celor două fragmente s-ar fi putut produce acolo), căci sunt unele „semne” de „slavizare” nu doar lexicală și un adaos - legenda gruzină despre Sf. Gheorghe - ce ar proveni din această zonă. Abia apoi ele au stârnit interesul traducătorului român.

Oricum autorului textului care în românește se cheamă *Împărțeala dintâi. Cosmografie...* nu-i era cunoscută America („informat”, Anonimul Bălenilor - care își redacta cronica spre sfârșitul veacului al XVII-lea „întrerupe” domnia lui Neagor Basarab [1512-1521] și consemnează: „America, lumea cea noao, o au aflat Criștov Columbul, călugăr frâncescu, cu cheltuiala șpaniolului, care au fost neștiută de noi, și lumea noastră de ei neștiută”) Poate că nici nu fusese descoperită. Pentru el „Pământul tot iaste împărțit în trei părți: o parte să chiamă Asiia, a doao parte să chiamă Africa sau Liviiia, a treia parte să chiamă Evropa”. „Asia, partea lumiei cea dintâi” își păstra o primordialitate încă incontestabilă (vreme îndelungată lucrările de acest fel au făcut din *laus Asiae* un obiectiv important) între „părțile” Pământului. Explicarea numelui ei era obligatorie: „Chiamă-mă Asia pentru Asiia, fata lui Ioachiian și a Tetii, carea au fost muiare lui Apet și muma lui Prometeu. Iar altora li să pare că o chiamă Asia pentru Asiius, snū Maneili (și Münster, și Giovanni Antonio Magini dau astfel de lămuriri). Această parte de Pământ iaste mai mare pre lume decât cealealalte 2. Are întru sine multe și mari bunătăți și împărății tari și nebiruite, munți, ape fără măsură, oameni, dobitoc și fieri de tot fealiul și multe fealiure; așijderea și hrană de pământ, carea într-alte părți nu să află pre lume”.

Este sigur că Dascălul Costea transcria traducerea unei „geografii legendare și mitologice” (Cătălina Velculescu - Viorel Guruianu), îndatorată unei bibliografii tradiționale și unei „vizuini” pe potrivă. Numele unor „ape mari” din India coincid cu cele ale râurilor care izvorăsc - potrivit *Bibliei* - din Paradisul terestru. Gangele este evocat întâi cu această denumire - „apa cea mare Ghenghes” -, dar poate fi bănuit și sub denumirea scripturistică *Fison*. Tot din *Vechiul Testament* vine și numele *Ghieon* (care pare a fi „Ghihonul”, identificat de regulă cu Nilul). Araviia cea Bogată”, spre care se îndrepta

Alexandru Macedon pe drumul de întoarcere din India, seamănă - am văzut, căci am mai apelat la acest fragment - cu un spațiu propus pentru localizarea Raiului pe pământ: „Văzând acel pământ prea bogat în toate: în pâine, în vin, în untu-de-lemn, în dobitoc de tot fealiul și pomeate în toate chipurile, carele nu să află pre alte locuri, aur, argint, pietri scumpe în tot fealiul, din destul". Cealaltă „Aravie", „cea Pustie" are și ea o faimoasă emblemă (istorică de această dată) veterotestamentară: „[...] acolo au dus Moisi pre ovreai, când i-au scos Dumnedzău din robia Eghipetului. Cu mare ciudese îi izbăvi din mâna lui Faraon și i-au trecut pre mijloc de Marea Roșie ca pre uscat. Și acolo au lăcuit 40 de ani. Hrănitu-i-au, adăpatu-i-au fără de nici o osteneală omenească cu mannă din ceri și le-au plooaț pasări din ceri. Și hainele lor nu s-au mai învechit într-atîta vreme, nici încălțămintele nu li s-au mai spart, ci de toate din destul au avut într-acea pustie mare și largă, carea nici apă întru sine nu are sau alt rod de mîncare".

Sigur că inserțiile savante nu lipsesc. Apreciați pentru vitejie și pentru alte calități, toate native („find ei așa groși de în fire și neînvățați de nimea"; remarcă în urma căreia autorul, nitam-nisam, lansează un atac la adresa mult rafinaților greci: „Iar grecii, fiind învățați în toată mintea și în toate filosofii, și iar sântu plini de toare răutățile. Întâi, că între sine n-au dragoste dumnedzăiască, nici unul cu altul, nici spre alte neamuri creștine, nici dereptate"), *tătarii* - confundați, tradițional, cu sciții - rostesc în fața trimișilor „împăratului de la Eghipet", veniți să le ceară bir, un discurs de o superbă densitate, care seamănă întrucâtva - semnificativ - cu cuvântarea solului scit în fața marelui cuceritor macedonean (Miron Costin, traducându-l, după Quintus Curtius Ruffus, l-a intitulat *Graiul solului tătarăsc...*): „Mirămu-ne de un împărat ca tine, și bogat, și vestit, cum pohtești să strângi aveare de la nește săraci ca noi, nefiind aveare la noi. Mai cade-ni-să nește săraci ca noi de la un împărat bogat ca tine să dobândim. Și iar am înțeles cum veri să vii la noi, aici. Rușine iaste unui împărat ca tine, mare, să vii aici, la nește săraci ca noi. Mai cade-ni-să noao să venim la tine".

Altfel, Orientul - necunoscut - rămâne un tărâm de *Alixândrie*, cu arătări primejdioase (Arabia, care l-a adăpostit pe Moise, „iaste lăcașul zmeilor și al șerpilor, urșilor și altor jigăanii sălbaticе") sau miraculoase („Într-aceia Aravie - este vorba de „cea Bogată" [*nota mea, D.H.M.*] - scriu că iaste o pasăre ce să chiamă finixi, carea trăiaște 660 de ani. Deacii îmbătrânește. Văzând că îmbătrânește, ia-ș face cuib de lemn ce să chiamă casia și de zmiru și de scorțișoară și de livan și de alte leamne mirositoare. Și să așază în cuibu și bate cu arepile până să aprinde de arde cu cuib cu tot. Iar din cenușa ei naște un viarme și merge crescând până ajunge urma la vârstă și iaste cât un vâltur. Niciodată nu mănâncă și zic că iaste numai una pre lume. Scriu unii cum zboară oare la Eghipet, oare la India"), cu faturi ciudate, născute dintr-un imaginar al

exoticului și suprafirescului. În „ostroavele ce sunt mai mari în Sindiia” există „în tot fealiul fieri: pili, cămile, cai cu capetele de om, ce să chiamă ispolini chendavri, șerpi cu solzi de aur, zurnabale, leopardi și alte fieri multe”. Tot prin „ostroave” (izolarea? dificultatea accesului?) mișună tot felul de monștri antropomorfi (sunt, totuși, locuri comune ale descrierilor Răsăritului): „oameni sălbateci, trupul ca de om, iar capul ca de câine, alții ca de porc, alții ca de măgari și încă și într-alte făpturi groaznice, neazuite și nevăzute”.

Una dintre aceste întruchipări i-a atras cu deosebire atenția autorului. I-a consacrat un capitol:

De salomândra

„Iaste o țeară ce să chiamă Hinhtas, în carea iaste un munte mare. Într-acele munte sânt multe fealiuri de gadini, însă într-aceale gadine iaste un fealiu de gadine în chip de șopârlă și cu capetele ca de vițel. Acelea să chiamă salomândre. Pre acelea nu le poate strica nici focul, nici apa, ce lăcuiescu cum într-apă, așa și în focu. Ce peirea le iaste lor când să mănâncă adins-ele sau când le prind cu mari meșteșuguri. Au asupra lor păr galbenu atâta, cîtu-ț pare că e poleit cu aur, și iaste părul mărunțel și des și moale ca mătasea, ce-l lucrează de-l fac postav...”.

Giovanni Botero, în *Le Relazioni universali* (prima ediție, Roma, 1591) știa de descoperirea Americii. Cartea lui (cu știri despre români) - din care legendele sunt în bună măsură expulzate (fenixul supraviețuiește...), în spiritul rigorilor științifice impuse de Renaștere, a ajuns la noi către începutul veacului al XVIII-lea, fiind tradusă, în Moldova (poate de Nicolae Costin - credea N. A. Ursu, *Nicolae Costin, traducător al geografiei universale a lui Giovanni Botero*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXXIX, 1991, nr. 3-4, p. 365-379), după o versiune poloneză (care prelucra doar primul volum al lucrării lui Botero).

Românii talmăcesc *Le Relazioni universali* (precizându-i genul și intitulând-o *Cosmografie*.) la începutul secolului al XVIII-lea. O talmăcesc și o completează, căci în ms. rom. nr. 3515 de la B.A.R apar două capitole: unul, de mici dimensiuni, despre Țara Românească și un al doilea ceva mai extins, despre Moldova. Inserarea de știri locale se observă lesne. Transcriu după *Povestea țărilor Asiei. Cosmografie românească veche, ed. cit. supra*:

„Țara căriia îi dzicea bătrâni Dachia închide în sine, astăzi Transilvania, Transalpina sau Țara Muntenească și Moldova.

Țara Moldovii să trage până la Nistru și până la Marea Neagră... O parte iaste Besarabia - Bugeagul, deasupra mării, unde-i Cetatea Albă - Moncastro... Bessarabia, adecă Bugeacul - unde astăzi lăcuiesc tătarai, de câțiva ani descălecați acolo -, n-are leamne, pentru aceeaia ardu cu paie și balegă de bou, că acolo boi sint mulți și mari și-i duc și pre la alte margini megieșești foarte mulți.

Apoi, dacă s-au înmulțit ghetii, dachii și iazighii și gonind alt niam și alegându-și singuri voievoda șie, acolo deasupra Dunării au așădzat târgurile și cetățile au făcut, cumu-i Hotinul, Iașii, Suceava, Sorooca, Dorohoiul, Ștefăneștii, Cernăuții, Botoșanii, Vasluiul, Bârladul...

Hotinul, târgu oarecând cu scală mare pe apa Nistrului (că Nistrul hotărăște acolo Țara Moldovei de Țara Leșască), că venia neguțitori de la leași, de la unguri, de la căzaci, de la munteni și de la Moscu și de pre aiure (iară acmu, după vrerea lui Dumnedzeu, pentru păcatele noastre, l-au luat turcii de l-au făcut raia, în anul ..., rană nevindecată Moldovii). Avut-au cetate de piatră pre care o au și mai dires turcii. Ținut bun, cu roadă..."

Un ieromonah Antim de la Cozia (mai târziu va ajunge egumen la Mănăstirea Arnota) a copiat și el, prin 1766 - 1767, traducerea după Botero (azi ms. rom. nr. 1556 de la B.A.R.). Muntean fiind, nemulțumit de puținătatea știrilor despre „țara” sa, a completat informațiile privitoare la localitățile urbane și la mănăstiri (adaosuri ale lui sau ale versiunii pe care o prescria). Aceeași dorință de a completa datele despre spațiul românesc și est-european (lacunare ori greșite în tomurile apusenilor), vizibilă și la cel care a alcătuit ms. nr. 3555 B.A.R., l-a făcut pe Anatolie, ieromonah la Episcopia Vâlcea, să introducă în textul traducerii din Botero, pe care o copiază (ms. rom. nr. 1267 de la B.A.R.), în locul capitolului (și el adăugat) despre Țara Muntenească, *Istoria Țării Rumânești* a stolnicului Constantin Cantacuzino. În continuarea traducerii Anatolie a transcris și un „tablou” al Răsăritului european așa cum îl prezenta *Hronica slovenilor* a lui Gheorghe Brancovici.

Adăugiri destule, cum se vede. Dar și omisiuni. Spuneam mai sus că lucrarea lui Botero (numită în unele copii românești *Cosmografie adecă Izvodirea lumii*), după ce evoca în prefață marile călătorii ale Renașterii, includea și un capitol despre descrierea Americii. Copiștii noștri - suspicioși, nesiguri, fideli - poate - vechii tradiții a „celor trei părți ale Lumii”?, s-au oprit înaintea acestei secvențe (ieromonahul Anatolie a lăsat chiar câteva file albe; în așteptarea deciziei de transcriere, oare?). Ei preiau, însă, cu încântare, povestea despre „țara preotului Ioan” (auziseră de ea măcar din *Fiziolog*; acesta plasa acolo gripsorul), tărâm - creștin - fabulos unde curge lapte și miere, o utopie - în fond - cărturărească încheată prin veacul al XII-lea ca un „apendice” al dezbaterilor ce ținteau localizarea Paradisului terestru. Așezată întâi în Asia (continentală sau insulară; mereu însă greu de atins), transferată apoi, de prin secolul al XVI-lea, cu legendarul ei rege cu tot, în Africa (o „a treia Indie” pentru geografii vremii, incluzând Abisinia și Etiopia), „țara preotului Ioan (pământ încărcat de privilegii, căci era în vecinătatea Paradisului terestru) a continuat să stârnească interes până târziu către timpurile moderne (Jean Delumeau, *op. cit.*, p. 66 - 85).

Cum, la fel, au fost înconjurate cu interes în „lumea” românească și aceste cosmografii (vezi Cătălina Velculescu - Viorel Guruianu, *Cuvânt înainte la Povestea țărilor Asiei...*, *ed. cit.*, supra, p. 13, 17, 38 - 42), care zugrăveau „lumea cea mare” cu minunile ei.

ESEUL

211. Udriște Năsturel - predoslov

Laudă cărții

Tipărițiile prin care voievodul Matei Basarab a înțeles să sprijine mișcarea culturală de consolidare a literelor slavone (curent lipsit, evident, de șanse în perspectivă, dar cu motivații complexe în epocă) sunt, aproape toate, precedate de predoslovii a căror întindere variază. Ca practică editorială aceste „texte de însoțire” continuă maniera cultivată de eminentul tipograf din veacul precedent, Coresi (vezi tratatul academic de *Istoria literaturii române*, vol. I, la p. 331 - 332 o bibliografie a cheștiunii; P. Olteanu, „*Postilla de Neagovo*” în *lumina Cazaniei I a diaconului Coresi*, în „*Romanoslavica*”, XIII, București, 1966, p. 105 - 131, cu bibliografie), ale cărui prefețe (ori epiloguri) reprezintă excelente surse de informare asupra istoriei noastre culturale. Dar, întrucât cărțile patronate de Matei Basarab apar în ultimele două decenii ale primei jumătăți a secolului al XVII-lea și datele contextului cultural, mai cu seamă în privința înrâurilor, sunt sensibil modificate, trebuie să luăm în considerare și puternica influență cu multiple valențe venită dinspre Ucraina. Toate tipărițiile apărute sub egida lui Petru Movilă, la Kiev, ori în alte locuri, purtau ca „uvertură” o prefață semnată de Movilă sau de vreunul dintre faimoșii teologi din preajma sa. Aceste predoslovii îndeplineau în chip vădit diverse funcții, între care cea polemică - într-o Ucraină în care disputele teologice, cu „uniații” mai ales, erau la ordinea zilei - nu ocupa nicidecum ultimul loc. Expuneri de idei și de precepte dogmatice în argumentări teologice solide, puneri la punct în anumite cheștiuni controversate, expoze de principiu, cărora, în unele cazuri, le era subordonată chiar tipărițura în cheștiune, sau dedicații cuprinzând sfaturi și pilde morale (toate în compuneri de dimensiuni considerabile, precum cea alcătuită de Petru Movilă pentru *Trebnicul cel mare* din 1646, veritabil tratat de dogmatică ortodoxă) - iată tot atâtea teme în jurul cărora erau redactate prefețele tipărițiilor ucrainene din anii 30 și 40. O dată cu cărțile religioase ucrainene, care, în Țara Românească, au servit uneori ca texte pentru reeditări ori pentru traduceri, au pătruns în sfera culturii noastre și predosloviile respective. Contactele au fost, prin urmare, directe și rodnice,

precuvântările cărților ucrainene oferind (ca, de altfel, întregul „aparat”, foarte complicat și vizibil baroc al acestor ediții) sugestii, modele sau chiar lungi pasaje spre tălmăcire.

Ca tipuri structurale, între prefetele scrise de Udriște Năsturel (purtându-i semnătura sau atribute lui de către cercetători), texte dense și de o întindere apreciabilă, fundamentale, uneori pentru identificarea concepțiilor autorului lor, se pot distinge două categorii: *prefața-dedicație*, adresată unei persoane bine determinate, care putea fi și patron al cărții (deși condiția nu este obligatorie) și *predoslovie către cititor*, destinată utilizatorilor la îndemâna cărora urma să ajungă tipăritura.

Din prima grupă fac parte, desigur, *Predoslovie către Matei Basarab* (*Predoslovie vŭzlagajuštee i vŭručajuštee knigu g(s)pdru, monastira osnovatelju*), prima din cele două ce deschid *Antologhionul* slavon din 1643, *Prefață către mitropolitul Varlaam* din fruntea textului slavon al *Imitației lui Hristos* și *Prefață către părintele Damaschin*, aflată în *Triodul Penticostar* slavon din 1649. Sunt piese destul de diferite ca factură (pe două dintre ele le voi comenta aparte), dar care se reunesc prin această trăsătură comună - destinatarul -, marcată în formulele de început ale fiecăreia. Doar în primul caz - *Antologhionul* slavon - persoana căreia îi este închinată prefața coincide cu patronul tipăriturii (Matei Basarab era și ctitorul mănăstirii din Câmpulung unde era instalată tiparnița). În ceea ce privește *Triodul Penticostar*, patronul sau, mai bine zis, patroana cărții era Doamna Elina, cea în numele căreia a fost scrisă (poate de Năsturel) prefața cu pricina: *Elena Bžim promyšlenie(m) i blagodatiju vладыčica vseej Zemli Ungrovlahii zaplane(n)skije, i proč*, iar mitropolitul Varlaam al Moldovei, căruia Udriște îi „scrie” o „epistolă” în *Imitație*, era destinat a fi, în înțelegerea autorului-traducător, un fel de proteguitor spiritual sub semnul căruia era așezată tălmăcirea din latinește (protecție necesară, fără doar și poate, căci „sfânta cărticică” era transpusă din limba bisericii „rivale”), pentru că patronii oficiali ai cărții sunt Doamna Elina, invocată în prolog, și soțul ei voievodal, Matei Basarab, împreună cu mitropolitul Theofil al Ungrovlahiei, pomeniți într-o „notă” de pe penultima pagină a volumului.

Din a doua categorie fac parte *predoslovie Molitvenicului* slavon din 1635, „Prefața către cititor” ce precede *Antologhionul* din 1643 și precuvântarea la *Evangelhia învățătoare*, imprimată în românește la Govora în 1642.

Având aerul firesc al unor „scrisori”, cu formule de început (cuprinzând lungi „intitulatio”, căci textele sunt uneori puse sub semnături voievodale) și de sfârșit care seamănă (întrucât erau codificate de protocolul epistolar și diplomatic) - m-am ocupat de ele în cartea mea din 1974, p. 94-98 -, furnizând lungi pasaje și altor compuneri din aceeași specie (am demonstrat în monografia consacrată lui Udriște Năsturel existența unor largi transferuri

dinspre *Molitvenicul* din 1635 către *Psaltirea* tipărită la Govora în 1637), predosloviile lui Udriște Năsturel nu au, toate, o situație limpede în istoria literaturii noastre.

Un prim caz:

Predoslovia *Molitvenicului* slavon (prima carte ieșită de sub teascurile unei tiparnițe instalate în timpul lui Matei Basarab), deosebit de interesantă sub raportul știrilor pe care le oferă despre înființarea celei dintâi tipografii valahe din secolul al XVII-lea și cu privire la reînnoarea activității editoriale în Țara Românească, a intrat destul de târziu în atenția cercetătorilor români din motive obiective. Exemplarul descris de autorii *Bibliografiei române vechi* (vol. I, p. 103 - 104) era incomplet, conținând doar scurta prefață semnată de tipograful ucrainean Ivan Glebkovici. Nici descoperirea exemplarelor - făcând parte, probabil, dintr-un tiraj separat - în care aceeași prefață era iscălită de boierul Ivașco Băleanul, mare vornic între anii 1617 și 1638, ispravnicul cărții („În acea vreme, acestei cărți mai sus pomenite, Trebnic sau Molitvoslov, i-a fost ispravnic cel de bun neam și bine credincios între boieri, domnul mare vornic Ivașco Băleanu”), nu a clarificat prea mult lucrurile. Au urmat alte câteva descrieri incomplete, care fac referință și la prefața de care mă voi ocupa aici - cea a lui Petru Munteanu (în „Arhiva societății științifice și literare”, Iași, IV, 1893, p. 324 - 326), bazată pe cercetarea unui exemplar defectuos aflat în Biblioteca Universității din Kiev, și cea a lui Ivan Ohienko (*Istoriia ukrajinskoho drugarstva*, vol. I, Lvov, 1925, p. 364 - 365), care a lucrat pe un alt exemplar, conservat la Muzeul Național din Lvov. Achiziționarea ulterioară de către B.A.R. a unui exemplar complet a permis o descriere definitivă a volumului și realizarea unor cercetări separate asupra acestui text remarcabil, între care cităm editarea lui, însoțită de traducere, de către Dan Simonescu și D. P. Bogdan (*Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, București, 1939). Semnalând-o, cei doi cercetători o califică drept „o prefață necunoscută a lui Matei Basarab”, lăsând să se înțeleagă că i se poate atribui voievodului paternitatea textului.

N-am fost de acord cu acest punct de vedere (*Udriște Năsturel*, p. 102) - de altfel, în toate cercetările care au urmat studiului citat al lui Dan Simonescu și D. P. Bogdan, el a fost eludat în chip tacit, pentru că argumentarea era insuficientă - și îmi mențin opinia. Există mai multe elemente care mă fac să cred că autorul nu a fost Matei Basarab, ci altcineva. Fără a nega posibilitățile de orientare ale voievodului în chestiunile de ordin cultural, mă îndoiesc totuși că fostul agă din Brâncoveni putea mânuși slavona complicată și chiar pretențioasă în care este scrisă respectiva predoslovie. Acest mare om de stat, ctitor harnic și iubitor de cultură, a fost în primul rând un militar, iar

documentele și mărturiile vremii nu ne oferă nici o informație din care s-ar putea deduce că am avea de-a face și cu un cărturar de excepție, ca în cazul celebrului său înaintaș Neagoe Basarab, pe care s-a silit să-l urmeze. Sigur că ni-l putem imagina (și chiar se cuvine să ni-l imaginăm) aderând la ideile de protejare spirituală românească exercitată asupra popoarelor vecine (a fost doar căpitan al unei proiectate Ligi Antiotomane, iar slavii de sud îl chemaseră să se încoroneze la Târnovo), de hegemonie chiar într-un context în care neamurile de la miazăzi de Dunăre erau paralizate politic de ocupația turcească, dar construcția din predoslovie are un spațiu de acoperire mult mai întins decât cel al unei „cruciade”. Este vorba aici de o „politică” de răspândire a valorilor culturale create în Țara Românească dincolo de hotarele ei spre binele și folosul unei „lumi” ortodoxe oprimată, de proclamarea conștiinței unității naționale a „ungrovlahilor” și „moldovlahilor”, adică de concepte de factură pur umanistă în a căror formulare fie-mi îngăduit să-l văd amestecat pe cel care a fost mentorul și ideologul acelor decenii de inforire culturală. Acel „altcineva”, care și-a îndrumat pana întru scrierea acestei prefațe-program a *Molitvenicului* slavon din 1635 a fost, cred, Udriște Năsturel, învățatul cumnat al voievodului.

Al doilea caz:

Există un consens aproape general între opiniile exprimate de diverși cercetători de-a lungul timpului în ceea ce privește atribuirea prefeței *Evangeliei învățătoare*, tipărită la Mănăstirea Govora în 1642 (era a doua carte, după *Pravila mică*, imprimată în limba română în Țara Românească), lui Udriște Năsturel. Baza factuală a stabilirii acestei paternități este configurată destul de precis cam pe la jumătatea textului, în fraza ce menționează persoanele care au conlucrat la apariția cărții (prima din valul de „cazarii” protejitoare ale Ortodoxiei românești din deceniul al cincilea): „Și după acesta, cu porunca și cu voia luminatului Domn M[atei] B[asarab] V[oievod] și cu blagoslovenia preasfințitului Mitropolit kir Theofil, împreună cu sfinții și iubitorii de Hs arhiepiscop kir Ignatie Râ(m)miceski, kir Ștefan Buzevski, și cu sfatul cinstiților boieri ai Țăriei Românești, dintre carii mai vârtos purtătoriiul de grije,

Urii Năsturel predoslov, leat 7147... ”

Deci prefața fusese terminată cu trei ani înainte de tipărirea cărții (7147 - 5508 = 1639), iar numele celui care s-a ocupat îndeaproape de bunul mers al lucrurilor (ispravnic?) este delimitat, prin scoatere din text, calitatea lui esențială - „predoslov” (cel care a alcătuit prefața) fiind subliniată și însoțită de anul când aceasta a fost scrisă. Este, de altfel, singura „semnătură” din întreg textul, pentru că aliniatul final, cel care ar fi trebuit să cuprindă și numele

autorului, este destul de ambiguu, referindu-se, cred, în exclusivitate la persoana traducătorului.

Tot această prefață a *Evangheliei învățătoare*, carte tălmăcită probabil după un original ucrainean încă neidentificat, a servit drept punct de pornire pentru o îndelungată controversă cu privire la persoana traducătorului. Chiar la începutul textului există un pasaj - „întâi a cunoaște pre adeveriții lucrători ai vilei lui Hs, întru carii și eu mai ticălosul și greșitul venit-a(m) la unsprăzecelea ceas la lucru(l) Domnului...” - a cărui interpretare a permis câtorva cercetători să afirme că cel care a tradus în românește *Evanghelia învățătoare* a fost Udriște Năsturel. Exprimat de câțiva mari învățați (P. P. Panaitescu, Sextil Pușcariu, Ștefan Ciobanu), acest punct de vedere a rămas, până la cartea mea din 1974, fără replică.

Problema traducătorului este, după părerea mea, o ... falsă problemă. Cartea are un tălmăcitor al cărui nume îl comunică fila de titlu: „[...] Scoasă și primenită de pre limba rusască pre limba românească cu voia și cheltuiala creștinului(i) domn Matheiu Basaraba Voievod, iară cu usteneala și izvodirea lui Silvestru iermonah. Tipărită întru dumnezeiasca lavra Govora [...] o(t) *sъздania mira.zrna. o(t) vŭplŭštenia gnę . ahmv. msca septevriju dni . ki.*” (... de la facerea lumii 7151, de la întruparea Domnului 1642, luna septembrie, 28 zile). De ce am contesta această paternitate declarată, când știm foarte bine că puține, extrem de puține, au fost cazurile de false atribuirii de traduceri în acea epocă? Simpla interpretare, vădit tendențioasă, a rândurilor din predoslovie la Năsturel nu poate constitui un argument peremptoriu, mai ales că s-a scăpat din vedere un element esențial. În pasajul amintit, Udriște Năsturel își declară foarte sincer participarea la travaliul cărturăresc respectiv. O face însă la modul metaforic, atât de drag lui, apelând la o cunoscută pildă din Matei, XX, 1-16, referitoare la cei care vin la lucrul „viei lui Hristos” începând de la anumite „ceasuri”. Evident, cei mai câștigați vor fi cei sosiți la lucru în ceasul dintâi, căci lor eforturile le vor fi răsplătite integral. Dar se pot socoti fericiți și cei veniți în ceasul al unsprezecelea, căci și ei vor fi „miluiți”, se vor bucura, adică, de grația divină. Năsturel vine în „ceasul al unsprezecelea” (am văzut, de altfel, calitatea lui de principal responsabil al tipăriturii) și face, probabil, o ultimă revizie a textului, confruntându-l cu originalul, corectând eventualele erori și intervenind, poate, stilistic („amestec” necesar, dacă ipoteza ce face din Silvestru un alogen - am pomenit-o în volumul II al acestei cărți - este adevărată). Era, de altfel, dator să, cartea tipărindu-se din inițiativa și cu sprijinul material al voievodului Matei Basarab. Nu a făcut mai mult și nici nu pretinde mai mult, fiind un spirit mult prea marcat de probitate pentru a se împodobi cu roadele muncii altuia (ba chiar dimpotrivă!). Limita acestei „colaborări” este greu de stabilit cu precizie. Nicolae Iorga califică actul în două feluri: „În 1642 apare o *Cazanie*, pe care o traduce încă din 1638, sub

controlul lui Năsturel, ieromonahul Silvestru, actualul egumen de la Govora" (*Istoria literaturii românești*, ediția a II-a, vol. I, București, 1925, p. 259) și „Udriște Năsturel îl ajută" (*Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, Vălenii-de-Munte, 1909, p. 300). Cea mai apropiată de realitate cred că ar fi ipoteza unei traduceri efectuate de Silvestru sub supravegherea mediată a cărturarului, terminată cu o revizie făcută de Udriște Năsturel, operație ce se putea realiza și în penultimul „ceas".

Udriște Năsturel a scris prefața acestei cărți - *Predoslovie cetitorului* (probabil numai prima parte) - și s-a achitat de această îndatorire în condiții remarcabile. El subliniază apartenența tipăriturii de la Govora la campania de contracarare a influențelor reformate, deloc străine de un bine precizat subtext politic, și menirea ei de a se răspândi în rândul „creștinătății noastre, a sfintei besereci apostolească a Răsăritului". Fiind vorba de o carte în limba română, cred că zona de acoperire pe care o preconizau editorii cărții (la fel ca și mitropolitul Varlaam un an mai târziu) se referea în mod cert la românii din Transilvania, cei mai expuși înrăuirilor calvine.

Prefețele lui Udriște Năsturel reprezintă mici disertații elaborate în jurul unui „subiect", stare ce le conferă, dincolo de virtuțile lor literare și „de reflecție", și o apreciabilă valoare culturală și istorică. Cărturarul din Fierești, „cel mai mic între robii prealuminății voastre" (cum îi plăcea să se autocalifice, exploatând toposul umilinței, în fața lui Matei Basarab), a fost, ca om al condeului, un fericit. Mentor, inspirator și promotor al unei campanii culturale strălucite, el a devenit - prin textele sale - și martorul obiectiv al unei lumi ce se deschidea spre cultură într-o Renaștere românească plină de forță și purtătoare de rodnică sămânță pentru viitorime. La fel ca umaniștii apuseni, el se simte dator să glorifice înălțimea momentului, pentru că, după vorba „marilor înțelepți... binefacerea lăudată crește" (prefața *Antologhionului* din 1643). Prințul care patrona trebuia lăudat. Profund cunoscător al istoriei pământului românesc, Năsturel descifrează mersul ascendent al spiritualității românești, selectând din trecut vremurile de pilduitoare glorie. Slăvindu-l pe monarhul luminat, aducându-i „cu toată osârdia ... adâncă închinăciune și plecăciune" pentru facerile de bine, Năsturel îl urcă în „mit" (un „mit dinastic"), îl așază într-o paradigmă faimoasă a marilor modele: „Căci care din domnii care au fost mai înainte ai țării - afară de cel din al cărui neam și nume preavestit prealuminăția voastră se trage ca urmaș, preabunul Basarab Neagoe de odinioară - s-a arătat vreodată atât de binefăcător țării, ca prea buna domnie a voastră, care a revărsat aici atât de mari binefaceri, cum într-adevăr nu s-a pomenit niciodată mai înainte" (*Antologhion*, 1643). Hiperbolizarea encomiastică este evidentă, ea reprezintă, însă, un „dat" al acestei specii de texte, dar „înflăcărea" predoslovului are justificări și tonul nu pare deplasat.

Între „marile binefaceri” săvârșite, prefațatorul scoate în evidență instituția tipografică (o adevărată industrie) și instalațiile adiacente ei - „De asemenea, prin tipografie și moara de hârtic, apoi prin felurite metale, aramă și fier, și prin alte frumoase lucruri, de unde atâtea și atât de mari comori de binefaceri pentru țară, aduse prin virtutea vrednică de laudă a prealuminației voastre...” - adică toate acele amenajări capabile să nască o *lume a cărții*, adică a *luminării*. Om al cărții, Năsturel își exprimă admirația nețârmurită pentru potențele slovei tipărite. Crezul său spiritual duce elogiul făcut cărții către superlativ: „Căci [cartea] este bogăție mai de preț și mai cinstită decât toate bogățiile pământești”. Termenii de comparație nu îi lipsesc și alăturarea lor solicită sublinierea dorită de cărturar: „Încă și dintre lucrurile umile la vedere se vede că această bogăție scoate rod iscusit, adică de fier, aramă și plumb, ci mai de seamă decât aurul și pietrele prețioase și decât argintul, *această bogăție a spiritului [subl. mea - D.H.M.]* rod prea cinstit și prea drept este pururea”. Încrederea aceasta de înaltă sorginte, ce nu-l va părăsi niciodată și în care putem descifra o fațetă de intensă strălucire a personalității și gândirii sale umaniste, l-a dus pe Năsturel spre convingerea fermă a perenității cuvântului scris: „Bogățiile de piatră, de aur și de argint împodobesc numai vremelnice trupurile, iar această bogăție înfrumusețează sufletul...” (prefața *Molitvenicului* slavon din 1635).

Cartea scoasă pe limba poporului, oferită „înțelegerii”, îi ferea pe ai săi de rătăcirii de la calea credinței. Să nu uităm că *Evanghelia învățătoare* apărea la Mănăstirea Govora în 1642, adică în acel an când, în lașul lui Vasile Lupu, avea loc sinodul care a aprobat *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă. Năsturel insistă în prefață, asupra utilității largi a unei astfel de cărți. O face însă în limitele „inteligibilității”, țesând scelipirile de erudiție într-un discurs accesibil. Iată-l folosind o pildă din Sfântul evanghelist Matei: „Și nu îndrăznii însumi așa prost la acest lucru cu trudă mai multă de puterea mea. Ci întâiu cuvântul Domnului meu Is Hs mă îndeamnă și talantul [Math. 25], carele-(m) fu dat mie nedestoinicu(l), nu-(l) îngropaiu în pământu(l) ce(l) întunecat al neștiinței fără dobândă și fără folo(s) vecinilor miei, și mai vârtos aprinse într-o mine focu(l) iubirei”. Și în acest text în limba română comparațiile sunt, de regulă, ramificate, după modelele clasice, cu mai mulți termeni orânduți într-o dispunere savantă. Pe „adeverții lucrători ai viei lui Hs” (îi reamintesc cititorului că din această parabolă evanghelică se „naște” rafinat toată predoslovia), de pildă, îi asemuiește cu „aceia ce au purtat zăduhu(l) zilei, purtând grije pentru izbăvirea sufletelo(r) omene(ști), cu luare de multe boale și osteneale și sudori, și asuprele, de la diavolu(l) în multe chipure cu scârbe și în legătură aproape și de moarte atâta câ(t) Dumnezeu știe însu(ș), carele ispitește tainele inimiei”. Cascadele de termeni ce impresionează prin ineditul selecției și al asocierii cresc în intensitate în pasajele în care predoslovul recomandă

cititorilor spre lectură cartea (lăudată firește) de față: „Această carte iaste ca un bucin glăsitoriu de Dumnezeu, de spune véste de oștire cătră țitiitoriu de lume, și putérite céle întunccate, înfricoșâ(nd) pécurcle Satanci, și spată de amândoao părțile ascuțită de tae toată fără leagea și necurățtia și hulele ereticilor [...] și arde cu focu(l) lucrăriei sale toți mărăcinii iubirei de argint și tot felul de hreastu(r) ale păcatului, și cu vâpaia căldurii sale încălzéște sufletele și inimile céle degerate cătră Dumnezeu...”.

Imprimarea de cărți bisericești în slavonă - în cadrul unei mișcări ale cărei rosturi am încercat să le descifrez în întâiul volum al acestei cărți - se înscrie ca o componentă esențială a efortului considerabil și generos făcut de Aula voievodală și de cei ce se aflau în preajma ei pentru resurecția culturală (evident elitistă, dar recomandată de modelul „basarabesc”) spre care tindeau. Udriște Năsturel a căutat să confere acestei activități și un „aer” supranațional, fiindcă indestularea cu cărți a bisericilor și mănăstirilor din Țara Românească nu constituia singurul scop în vederea căruia fusese începută această muncă de largi proporții. În condițiile politice ale vremii, când popoarele din Peninsula Balcanică, ortodoxe ca și românii, se aflau sub ocupație otomană, suferind o multiplă și istovitoare oprimare, cărturarii munteni, Udriște Năsturel în primul rând, au înțeles că le revine rolul, deosebit de important, de a alimenta cu cărți ale ecclesiei o întinsă zonă geografică. Aceasta cu atât mai mult, cu cât activitatea tipografică din Moldova a fost de scurtă durată, iar centrele tipografice din Ucraina își scad potențialul începând cu deceniul al patrulea.

Era un moment prielnic pentru tentativa de lansare a culturii românești în contextul european într-o postură cu deosebire favorabilă și, lucru important și demn de subliniat, au existat oamenii care au știut să folosească acest prilej. Strădaniile materiale considerabile depuse de Matei Basarab (unul dintre cei mai mari ctitori și protectori ai lăcașurilor sud-dunărene) și de curtea sa au fost canalizate de spiritul clarvăzător al logofătului Udriște Năsturel, care a înțeles că în acele decenii țara sa poate realiza acțiuni remarcabile pentru menținerea vieții religioase ortodoxe în această parte a Europei. Mai mult chiar decât trebuințele lăuntrice, Năsturel subliniază în predosloviile sale necesitățile externe ce impuneau tipărirea și răspândirea cărților bisericești: „[...] și din pricina puținătății și lipsei acestui fel de cărți, mulți, ba chiar mai toți, atât în țară cât și în alte țări, rugându-ne foarte, de aceea m-am silit ca mai întâi de toate să pun în lucrul tipografiei această [carte]...” (prefața *Antologhionului* din 1643).

Intențiile editorilor de a tipări aceste cărți de cult nu numai pentru români, ci și pentru celelalte popoare ortodoxe vecine sunt exprimate deschis, conștiința misiunii lor de cultură (o misiune „zonală”) apărând cu toată claritatea. Sfera de cuprindere dorită (impresionantă - zic martorii; știm dintr-o scrisoare adresată de Francesco Markanić Congregației de Propaganda Fide că volumele imprimate în Țara Românească acopereau „Moldova, Rusia,

Bulgaria, Serbia, Croația, Herțegovina, mare parte din Tracia și Macedonia până la Sfântul Munte") este limpede încă din predoslovia primei cărți tipărite în timpul lui Matei Basarab - *Molitvenicul* câmpulungean din 1635: „Pravoslavnicului și binecinstitorului neam al patriei noastre vlahotransalpine și altor neamuri în aceeași credință cu noi și slăvitului dialect slavon... Așisderea și celor ce în genere ne deosebește de ei numai limba". Formula aceasta, ce proclamă un universalism ortodox de formă slavonă (viu încă atunci...), se repetă aproape textual și în predoslovia *Psaltirii* slavone din 1637; apare și în prefața *Evangeliei învățătoare*, tipăritură românească din 1642 (transfer probabil mecanic) și este reluată, într-o redactare ceva mai generală, dar care cuprinde esențialmente o sferă mult mai mare de răspândire și conține, chiar, un indiciu în privința sporirii considerabile a funcției diriguitoare (proteguire? ambiții hegemonice?) pe care și-o asumaseră Biserica și Aula (*Sacerdotium și Regnum*) din Țara Românească, în prefața *Antologhionului* slavon din 1643.

Ferestre utile către un tip de reflecție, o reflecție ortodoxă, savantă, orgolioasă, umanistă, predosloviile scrise de Udriște Năsturel pentru cărțile vremii lui Matei Basarab (ce cuplu eficient...) sunt punți remarcabile spre o epocă plină de evenimente culturale.

Laudă limbii latine

Textul pe care vreau să-l comentez în continuare (unul dintre multele „nebagate în seamă” și aduse la lumină în această carte) își află locul între acele fapte literare ce capătă rosturi mari în istoria unei culturi nu prin dimensiuni ori anvergură, ci prin semnificații și prin „serviciile” pe care le produc. El este - sunt convins - o „scânteiere” mult mai folositoare, în cercetarea momentului când a strălucit, decât dovedirile ample, docte, cu pretenție de sistemă. Compunerea de care va fi vorba în continuare poate să dea seamă despre una dintre trăsăturile fundamentale ale *umanismului românesc* (particularitate și funcție totodată): *întoarcerea culturii române în Europa latină*, în spațiul ce o născuse și căruia i-a aparținut dintotdeauna. Hrănindu-se întâi din izvoare bizantine (vreme îndelungată ignorate pe nedrept, căci „bizantinismul literar” construiseră la noi o normă aproape clasică), din surse occidentale, apoi (cu rosturi reale, dar amplificate uneori, în căutarea unui *europocentrism* dominator, ce funcționează de mult timp în exegetica noastră ca factor de omologare), umanismul românesc a înglobat și o componentă locală, liant indispensabil și element particularizator al sintezei. Sunt nu puține dovezile care atestă preocuparea cărturarilor români din secolele al XVI-lea și al XVII-lea pentru luminarea problemelor privind originea poporului și a limbii

veacul al XVII-lea și de mai târziu. Ființează însă, lângă aceste nobile demonstrații ce ținteau limpezirea chestiunilor și nu ocoleau deloc polemica, numeroase *rostiri* ale unor oameni de cultură români (unele cu mult anterioare elaborărilor de factura Ureche-Costin-Cantacuzino-Cantemir), rostiri care nu trebuie nicicum scăpate din vedere, căci ele alcătuiesc *fondul* pe care au fost edificate dovedirile de mai târziu, demonstrează că *marile adevăruri* legate de obârșia romană, replămădită pe temei dacic, a poporului român și de tiparele latine ale limbii române erau idei de circulație între intelectualii noștri încă din secolul al XVI-lea.

Se știe că la 15 aprilie 1647, meșterii tipografiei domnești de la Mănăstirea Dealu terminau de imprimat versiunea slavonă - datorată lui Udriște Năsturel - a lucrării *De imitatione Christi*, carte atribuită lui Thomas a Kempis și care achiziționase o celebritate incontestabilă, concurată - spun cercetătorii - doar de cea a *Bibliei*. Această scriere (intim legată de mișcarea „devotio moderna”), aparținând unui autor catolic, a depășit cu dezinvoltură barierele profesionale, fiind tradusă și răspândită în lumea catolică și, deopotrivă, în mediile protestant și ortodox. Interesul pentru opusculul pus pe seama călugărului olandez a fost enorm. Cartea s-a tipărit în peste șaptezeci de limbi și dialecte din Europa și din Orient, ajungând să înregistreze tălmăciri în arabă, chineză, vietnameză, japoneză ori în felurite graiuri vorbite în unghere exotice ale Pământului. Numărul edițiilor este impresionant. Augustin de Backer (în *Essai bibliographique sur le livre „De Imitatione Christi”, Liège, 1864*) aduna 3380. Alte bibliografii (nici acestea foarte noi) urcă numărul lor la aproape patru mii. În colecția englezului W. A. Copinger se păstrau, pe la începutul secolului al XX-lea, 1508 ediții, iar depozitele de la British Museum adăpostesc 1641 tipărituri (vezi British Museum, *General Catalogue of Printed Books*, vol. 95, Londra, 1961, col. 514-524, vol. 116, 1962, col. 530-681).

Cărturar bine informat, Udriște Năsturel aflase de popularitatea scrierii cu pricina. „[...] A mai fost tradusă - precizează el în *Prefața către mitropolitul Varlaam al Moldovei* - în alte multe limbi orientale și occidentale, după ceea ce am auzit spunându-se de multă lume și după cum eu însumi mi-am putut da seama”. N-a pregetat, deci, pentru ca „această carte, folositoare sufletului, să fie, în sfârșit, îmbrăcată în haina slavo-iliriană”, lucrând - după cum mărturisește în amintita prefață (folosind un concept ce va face carieră între umaniștii de la sfârșitul secolului al XVII-lea) - nu numai „pentru folosul său personal”, ci și „pentru cel obștesc”.

Lucrul asupra tălmăcirii era terminat - zic unii cercetători - încă din 1634, dar cartea va intra la tipar abia în 1647, sub înalta egidă („prin porunca și cu toată cheltuiala”) a Doamnei Elina, soră a traducătorului și soție a lui Matei Basarab, figură marcantă între protectorii de fapte culturale ai epocii. Udriște

Basarab, figură marcantă între protectorii de fapte culturale ai epocii. Udriște Năsturel - care în această tipăritură își zice, în manieră antichizantă, Orest (în alte rânduri s-a îndreptat spre „variante” scripturistice Uriil) - glorifică actul sorei sale în douăsprezece stihuri de slavă (ce însoțesc stema Țării Românești pe versoul filei de titlu), aduce un plecat cuvânt de mulțumire domnului țării, punându-și rodul trudei sub înalta lui protecție și sub oblăduirea mitropolitului Theofil, dar nu uită să-și așeze, la sfârșitul cărții, și propriul herb nobiliar („stema smeritului traducător”) într-un gest orgolios lesne de înțeles la un cărturar.

Tălmăcind cartea în slavonă (travaliu îndelungat probabil, căci umanistul Năsturel era un spirit laborios, un pasionat descifrator al textului, care muncea cu migală pentru șlefuirea și perfecționarea continuă a versiunii sale), dintr-o limbă sacră în altă limbă sacră, Udriște Năsturel își mărturisește în prefață mulțumirea față de conținutul ei, sub raportul ideilor (nu îndrăznesc să aduc aici în discuție atenția cu care logofătul i-a urmărit pe apuseni și nici faptul că fiul său Radu Toma se va asocia unui așezământ catolic), considerând-o „aur curat”, „culegere de înțelepciune, creatoare a binelui”. Introducerea ei în folosința celor ce utilizau „vestitul dialect slavonesc” se impunea cu stringență, traducătorul fiind convins, în urma repetatelor lecturi, că aducea în lumea spirituală românească - și, desigur, în cea a Răsăritului european - o lucrare deosebit de prețioasă. Excursul pe care predoslovul îl face spre a rememora primul contact cu această „cärtică de aur” se configurează sub forma unui veritabil „credo” al literatului umanist, crescut în lumea specifică a Ortodoxiei, dar atent și sensibil la infiltrațiile occidentale, care-i aduseseră, între altele, sentimentul respectului pentru limbile și valorile clasice.

Două constatări cred că se impun în legătură cu această tipăritură.

Versiunea slavonă datorată lui Udriște Năsturel reprezintă *prima tălmăcire* a cărții lui Thomas a Kempis în Europa de răsărit. Și va rămâne multă vreme *singura* (fapt ce explică răspândirea ei pe o zonă întinsă în Estul european - vezi Dan Horia Mazilu, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1991, p. 234-245), întrucât întâia traducere în slavona rusă, cea făcută de Andrei Beloboțki, va fi realizată abia către sfârșitul secolului al XVII-lea; ea va rămâne, însă, în manuscris, într-o copie incompletă ce cuprinde doar cărțile I și a II-a (vezi A. A. Kruming, *Rasprostranenie v Rossii rumyno-slavjanskogo izdanija knigi Fomy Kempijskogo „O podražanii Hristu”*, în *Fedorovskie čtenija*, 1979, Moscova, 1982, Anexa 5, nr. 4).

Apoi, introducerea acestui text în spațiul cultural românesc - în anul 1647, într-un moment când campania de restaurare culturală din Țara Românească (în cadrul căreia revigorarea slavonei - țel desuet - avea o anumită pondere), promovată de Matei Basarab și de cei care îl consiliau, atinsese un

punct maxim - trebuie așezată în legătură cu celelalte inițiative (cărți de omilii, lucrări de explicare a dogmelor, polemică religioasă) ale acelei „Contrareforme” ortodoxe, pusă în lucru de cărturarii (clerici și laici) din Țara Românească și Moldova și îndreptată contra propagandei reformate (calvină, în speță) ce se găsea atunci în plină desfășurare mai cu seamă printre românii din Transilvania. Nu întâmplător *Predoslovie* cărții îi este adresată mitropolitului Varlaam, aceluiași Varlaam căruia Năsturel (pe care îl aflăm și la originea altor măsuri de protecție a ortodoxiei românești) îi sugerase nu cu mulți ani în urmă ideea riposteii hotărâte ce trebuia dată *Catehismului calvinesc* din 1640.

Între textele complementare („de esență”) ce alcătuiesc „aparatul” ediției din 1647 (însoțind versiunea slavonă a *Imitației*, carte pe care traducătorul o socotea - extrem de semnificativ - „preavrednică a se numi cu toată dreptatea și cu adevărat aur”, „culegere de înțelepciune, făcătoare de bine, semn al Duhului Sfânt și propovăduitor al cuvântului lui Dumnezeu”) se află și *Predoslovie-dedicație* către mitropolitul Varlaam al Moldovei. Asupra unui fragment din această compunere aș dori să mă opresc în continuare.

Am considerat, cu ani în urmă (vezi cartea mea *Udriște Năsturel*, București, Editura Minerva, 1974), că această remarcabilă „epistolă” (adresată lui Varlaam, aliat al cărturarului muntean în acțiunea de protejare ortodoxă și sincer admirator al lui Udriște Năsturel; îl socotea - în *Răspuns...* - a fi un „boiaru cinstit și slovesnic și a toată destoinicia și înțeleagerea harnic”, selectând mai ales calitățile intelectualului) este veritabilul breviar al concepției umaniste a lui Năsturel.

Pasajul care ne interesează este următorul:

„Po vremeni že nemalém,
egda junošeski vŭ vŭzrast dostignuti
mi, mnoguju i tepluju kŭ Rimskomu ili
Latinskomu, na(m) javě sŭrodnomu
ęzyku, bgodannuju basnŭ v sr(d)ci
moemu sŭtęzah ljubovŭ toliko, jako
malo ne o iněmŭ če(m), vŭ umě že i vŭ
sr(d)ci pomysli obnošaě běhŭ, noštiju i
dnju, razvě o ęzyka izvyčeni,
neprestanno glumlęšę”.

„Și nu după puțină vreme,
ajungând la vârsta tinereții, am căpătat,
deci, în inima mea pentru limba romană
sau latină, nouă vădit înrudită, atât de
multă și caldă dragoste, dată de
Dumnezeu, încât în minte și în inimă nu
mai purtam aproape nici un alt gând,
ziua și noaptea, decât să învăț această
limbă, repetând fără încetare” (Am
folosit traducerea publicată de G.
Mihăilă în *Literatura română veche*,
vol. II, București, Editura tineretului,
[1969], p. 277-279).

Superbă declarație (reiterată apoi, în două rânduri, în sintagme convingătoare: „[...] setea inimii mele aprinse de dragostea înflăcărată pentru [această] limbă” [i.e. latina] și, într-un cadru ceva mai larg, „am fost îndemnat

și încurajat până acum de iubirea mea pentru aceste două limbi, adică slavona și latina") formulată de un literat aparținând unui popor cu ascendență romană, un soi de „declarație de principii”, elogiu adus limbii latine și crez umanist totodată, care relevă cititorului de azi măsura unor eforturi ce-și aflau justificarea în pasiune și în vocație.

După prima fază a studierii limbii latine (ne spune Năsturel), desfășurată cu ajutorul cărții lui Kempis și aflată - probabil - sub semnul străduinței autodidactului, apare *profesorul* (în care îmi îngădui să văd pe vreunul din călugării sosiți la noi din Ucraina sau din Apus), cu un rol însemnat în progresele înregistrate de studios, fapt care îl face pe Năsturel să-l amintească în chip expres: „Până când îndrumătorul înțelepciunii [în slavonă *premudrosti nastavnikū*] și dătătorul de înțelegere [în slavonă *sūmyslu davecū*] a binevoit să potolească setea inimii mele aprinse de dragostea înflăcărată pentru această limbă”. Învățarea latinei s-a desfășurat în două chipuri, teoretic și practic (cartea călugărului olandez păstrându-și pe mai departe funcția de „manual”), după o metodă ce ne aduce în minte sistemele utilizate în colegiile timpului și cu obligatoria implicare a - cel puțin - unui apusean latinofon: „printr-o deosebită deprindere - într-adevăr - nu numai prin iscusința cărților scrise, ci și prin deasa convorbire cu toți cei ce o cunoșteau bine și în chip natural...”

„Deasa convorbire”, exersarea prin conversație (un Năsturel care vorbea latinește!), semn al unui nivel apreciabil de însușire și de stăpânire a limbii, se putea petrece doar într-un mediu adecvat. Chiar dacă afirmația lui Hasdeu, care socotea că - în veacul al XVII-lea - în cercurile aristocrației românești cunoașterea limbii latine se generalizase, poate părea prea categorică, este foarte posibil ca eforturile profesorilor din școlile despre care avem destule știri, ale preceptorilor angajați în casele boierești (Năsturel însuși va aduce pentru fiii săi un profesor din Ucraina) și ale misionarilor peregrini prin Țările Române să fi condus la o anumită răspândire a latinei - ca și a limbii grecești, de altfel - pe o „zonă” destul de întinsă. Știm cu siguranță, de pildă, că Doamna Elina, sora lui Udriște Năsturel, mânuia cu ușurință latina, scria latinește (vezi T. G. Bulat, *O mărturie a Doamnei Elina despre bătălia de la Finta*, în „Revista istorică”, XII, 1926, nr. 1-3, p. 18-19), că Mateiaș, fiul lui Udriște, compunea versuri în același idiom, că - în fine - Radu-Toma, fratele lui Mateiaș și viitor mare ban al Craiovei, avea o solidă instrucție în domeniul limbilor clasice.

Neîndoielnic că Năsturel a ajuns la constatarea legăturii dintre limbile latină și română, constatare pe care o formulează în această frumoasă predoslovie ce s-ar fi putut intitula „Cum am învățat latinește”, pe calea observațiilor personale. Propoziția „nouă vădit înrudită” are aspectul unei concluzii ce nu este în nici un fel îndatorată vreunui izvor străin. Aerul extrem

de firesc plasează comunicarea alături de acea (celebră) „paranteză” introdusă de Nicolae Milescu în textul *Cărții cu multe întrebări* de Athanasie al Alexandrici pe care îl tălmăcea din grecește prin 1661 („Dumnezeu se zice în limba grecească theos, iară pre limba letinească deus, iară rumânește să chiamă dumnezeu, care nume iaste luat de la letinie, în ce chip și mai jumătate de limbă românească luată de la latini”) și ne convinge că între elitele intelectuale ale românilor ideile fundamentale ale genezei neamului și limbii, ale continuității românilor în istorie (să ne amintim că în altă predoslovie Năsturel îl arăta pe Matei Basarab a domni peste „țările dacice”) și ale unității poporului (aceiași Năsturel îi evoca pe „ungrovlahi” și pe „moldovlahi” sub un unic semn spiritual), se aflau în inventarul activ de teze.

„Despre generozitate”

În 1649 apărea la Târgoviște, sub patronajul Doamnei Elina, soția lui Matei Basarab (fapta ei fiind glorificată de stihurile ce îi însoțesc stema pe versoul filei de titlu), un *Triod Penticostar* slavon. A avut o soartă ciudată această carte, ignorată multă vreme, descoperită și iar uitată, redescoperită, în fine, în timpul din urmă și producătoare a unor informații extrem de interesante despre „starea” exercițiului cultural în anii lui Matei Basarab, despre performanțele atinse și direcțiile urmate atunci.

S-a spus de mai multă vreme în știința românească, repetându-se acest lucru, că, favorizat de perioada de relativă stabilitate politică asigurată și apelând la veniturile considerabile pe care a știut să le adune, Matei Basarab a încercat o mișcare de restaurare culturală, făcând apel la tradiția secolului precedent, și că mentorul și principalul promotor al acestei campanii a fost Udriște Năsturel (cel care „construia” mituri dinastice și îi propunea voievodalului său cumnat „modelul” neagean). S-a bătut destulă monedă, apoi, în unele cercetări pe înrăuirile venite din partea catolicismului, extrem de ofensiv după Conciliul din Trento, dar așezarea acestei serii de măsuri exclusiv sub semnul Contrareforme și considerarea ei doar prin prisma unei presupuse orientări în folosul tinerilor aristocrați mi se par, în planul unei analize serioase, puțin cuprinzătoare pentru surprinderea esențelor și finalității acestei situații complexe, după cum, la fel, și explicarea resurecției slavonismului - căci așa ceva a existat în vremea lui Matei Basarab - doar prin sprijinul acordat de reprezentanții marii feudalități muntene (tradiționalistă, chipurile, prin definiție, și conservatoare), reflex al combaterii pătrunderii elementului grecesc, nu este de natură, cred, să adune toate datele semnificative ale chestiunii. Desigur, importanța infiltrărilor ideilor Contrareforme nu poate fi minimalizată (Udriște Năsturel traduce în slavonă faimoasa *De imitatione Christi...*), existența acestor penetrații fiind o realitate istorică probată, cu

consecințe palpabile. Dacă m-aș opri asupra unei singure „piste”, ar trebui să arăt că, de pildă, rețeaua de școli organizate după programul cuprins în celebra *Ratio atque studiorum Societatis Jesu*, cu care iezuiții și agenții Congregației de Propaganda Fide au împânzit Polonia și apoi Ucraina apuseană, a adus din Occidentul european cultura latină - predominant retorică și plină de reminiscențe clasice -, în care, deși valorile umaniste erau cumva uzate în epoca Barocului, Antichitatea își păstra neștirbită autoritatea. Aceste școli au constituit un veritabil canal prin care umanismul european a pătruns în această parte a continentului. Țările Române au avut de două ori de câștigat de pe urma acestei campanii propagandistice: în primul rând, direct, prin contactul reprezentanților culturii noastre cu aceste focare de studiu (N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, p. 20 și urm.) și, în al doilea rând, indirect, beneficiind de eficientele rezultate ale contrareacției umaniste de tip ortodox, pe care o va susține biserica ucraineană sub îndrumarea lui Petru Movilă.

O altă serie de elemente ce se cuvin menționate în această succintă enumerare a *întrăririlor* este circumscrisă pătrunderii - lentă la început, dar din ce în ce mai viguroasă pe măsura trecerii timpului - a elenismului de factură nouă. Încă de la începutul secolului al XVII-lea, Țările Române, străbătute frecvent de cărturari greci, oferă adăpost - la curțile voievodale sau în mănăstiri - unor foști ori viitori prelați (N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, ed. a II-a, vol. I, București, 1928, p. 295 și urm.; N. I. Șerbănescu, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 77, 1959, nr. 8-10, p. 766; Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 77, 1959, nr. 8-10, p. 918-921), acordă în continuare destulă încredere consilierilor veniți din lumea grecească. Cu toată orientarea politică antigrecească, epoca lui Matei Basarab nu a fost, datorită oamenilor de carte ce îl sfătuiau pe voievod, potrivnică limbii și culturii elene. La curtea de la Târgoviște este semnalat ca secretar Dionisie Komnēnos, un intelectual de vază care va ajunge, în 1671, patriarh ecumenic. Tot aici găsește un mediu prielnic pentru discuții teologice un Meletie Syrigos, vestit teolog constantinopolitan, predicator al Patriarhiei, celebru pentru intransigența sa în materie de dogmă.

Interesele politice și economice ale țării i-au impus însă lui Matei Basarab o politică de excesivă prudență față de grecii din Imperiul Otoman. Cum era și normal, contactele culturale au fost subordonate aceluiași mobiluri și, după câteva decenii de legături strânse cu lumea elenă (care acoperă începutul veacului al XVII-lea), interesul culturii românești se transferă acum către ortodoxia slavă. Nu este vorba, însă, de slavii de sud, aflați sub stăpânire turcească și „muți” din punct de vedere cultural, ci de Kievul ucrainean, în care Petru Movilă, receptând creator influențele occidentale, inaugurasă o nouă epocă de înfloritoare cultură.

Înrâurirea venită din Ucraina apuseană (dintr-un spațiu ortodox, deci) a adus, în primul rând, un model ușor adaptabil țelurilor pe care le programa campania din Țara Românească. Din această zonă de cultură au venit în Muntenia - ca și în Moldova, de altfel, puțin mai târziu -, la cererea expresă a domnului, tiparnițele cu meșterii lor, cărțile de cult ce vor servi ca texte pentru multiplicat sau pentru traduceri, dascăli și profesori, călugări familiarizați îndestul cu meandrele teologiei; ei vor lucra în școli sau ca preceptori în marile case nobiliare. Aducând cu sine trăsăturile marcante ale renașterii culturale răsăritene (proces declanșat de Petru Movilă), influența ucraineană a facilitat intrarea în circuitul spiritual românesc a valorilor occidentale majore, pe care le asimilase, precum și a umanismului polonez care, pe lângă caracteristicile Barocului, ce se vor putea desluși în producțiile literare muntenesti ale acestor ani, transfera și matricele nobile ale respectului pentru cultura latină, brodat pe fondul considerării avizate a culturii antice, remarcându-se prin pluralitatea reminiscentelor mitologice care ornamentau textele.

Absolutizând, însă, valențele înrâuririi ucrainene (cum s-a și întâmplat), am ajunge lângă pericolul unei definiri unilaterale a sintezei realizate, căci infiltrațiile occidental-catolice nu încetează a se propaga (uneori prin „răsăriteni”, greci, preparați special la Roma, cum au fost Ligaridis sau Petritzis, profesori la acea Schola graeca et latina de la Târgoviște; să nu uităm nici discuțiile pe care Udriște Năsturel le poartă cu iezuitul croat Raphael Levaković în privința diferențelor de dogmă între ortodocși și catolici). Circumstanțele dezvoltării tiparului ar putea servi drept exemplu. Kievul reușește să aibă prioritate de la bun început (deși consilierii lui Matei Basarab încercaseră niște discuții în această privință și cu Vaticanul) datorită, în primul rând, interesului pe care cercurile românești - din Țara Românească și din Moldova - l-au arătat pentru această industrie civilizatorie, dar și dorinței ce o manifesta biserica dirijată de Petru Movilă pentru achiziționarea unor zone de influență. Un întreg „complex balcanic” s-a pus în mișcare cu acest prilej, căci Meletie Macedoneanul, agent neobosit, era grec; prietenul său, monahul Nectarie de la Mănăstirea Câmpulung, sol al lui Matei Basarab la Kiev, era bulgar; tipografi ucraineni veniți în Valahia își vor găsi discipoli între sârbii Ștefan, Ștefan din Ohrida, frații Stanciovici (de mult împământeniți aici) și frații Dimitrievici (vezi Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale între români și iugoslavi*, în „Cercetări literare”, III, 1939, p. 171 și urm.). Spre deosebire de tipografia ce a funcționat la Iași, înființată tot cu sprijinul lui Petru Movilă, și care a tipărit doar cărți în limba română, tiparnițele din Țara Românească scot de sub teascurile lor, în vremea lui Matei Basarab, cărți slavone, slavo-române și românești.

Modelul pe care se străduiau să-l urmeze cercurile de la Târgoviște - domnia lui Neagoe Basarab, domn luminat, patron de activități culturale, „ctitor

a toată Sfetagora", cum îl numise Gavriil Protul - reprezenta o societate în care, în cadrul regimului nobiliar, biserica - susținătoare a limbii slavone, „dialect sacru” - juca un rol primordial. „Strictețea” culturală relativă - mă refer la promovarea limbii slavone - a diriguiților acestei epoci nu trebuie totuși considerată unilateral. Deși lipsită în perspectivă (într-o perspectivă chiar apropiată) de șanse, politica de restaurare a limbii și culturii slavone (la nivelul elitelor mai cu seamă) a avut suficiente motivări și evaluarea ei simplificatoare n-ar face decât să deformeze esența fenomenelor petrecute în acele decenii. În plus, fiind tipărite în slavonă, cărțile pe care le subvenționa familia voievodală puteau circula - am văzut - la popoarele slave vecine, mai ales la cele din sudul Dunării, numite, de altfel, explicit de Udriște Năsturel în textele sale programatice. Realizarea acestui obiectiv, subliniat cu pertință în câteva dintre prefețele tipăriturilor de la Govora, Câmpulung și Mănăstirea Dealu, asigură propagarea influenței culturale și politice a Țării Românești în zonele limitrofe (unde se exercită și o protecție ctitoricească: mai multe mănăstiri sârbești - Mileșevo, Sopočani, Studenica, Papratije, Trebinje - simțiseră binefacerile lui Matei Basarab), lansarea spirituală a poporului român în circuitul cultural al Europei răsăritene.

*

Triodul Penticostar, ce apărea la Târgoviște în 1649, este tocmai unul dintre instrumentele înfăptuirii acestei politici.

Până în 1932, când Nicolae Iorga a clarificat situația (vezi studiul său *Doamna Elina a Țării Românești ca patroană literară*, în „Analele Academiei Române”, seria III, Mem. Secț. Ist., tom. XIII, 1932-1933), s-a crezut, potrivit datelor inserate în *Bibliografia românească veche* (vol. I, p. 175), că există două tipărituri cu același titlu și, aproximativ, același conținut. Predoslovie ce însoțea textul cărții a avut o soartă cel puțin curioasă, pentru că mai toți cei care s-au ocupat până nu demult de această lucrare n-au încercat să-i pună în lumină valoarea. Ioan Bianu și Nerva Hodoș, autorii primelor volume ale *BRV*, nu editează textul prefeței, menționând doar că are „conținut religios” (*BRV*, vol. I, p. 173). Cel care tipărește prefața și comentează câteva motive literare capabile să furnizeze elemente interesante în legătură cu cunoștințele clasice ale lui Udriște Năsturel (autorul presupus) este Nicolae Iorga (*Doamna Elina...*, p. 58-61), dar savantul român nu ne dă și o traducere completă a predosloviei. Completând cel de-al IV-lea volum al *BRV*, Dan Simonescu crede, pe baza concluziilor lui P. P. Panaitescu că avem de-a face cu un text de o deosebită valoare culturală, dar redactat într-o slavonă coruptă, care îl face în mare parte de netradus (*BRV*, vol. IV, p. 200-201). În fine, P. P. Panaitescu revine asupra acestei scrieri, remarcând valoarea pe care o prezintă pentru literatura română

veche prin „numărul considerabil de aluzii la mitologia greco-romană” (*Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 199), dar reafirmă că, sub raport lingvistic, maniera în care a fost redactată - o slavonă pretențioasă, dar plină de erori - o face aproape de neabordat.

Această afirmație, după părerea lui Virgil Cândea - cel care a pus în valoare acest text ce realizează fericite performanțe în planul achizițiilor umanismului românesc (vezi *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în „Revue des études sud-est européennes”, VI, 1968, nr. 2; studiu republicat - în românește - în *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979, p. 33-77) - la care am adăugat și propria noastră opinie (în monografia *Udriște Năsturel*, București, Editura Minerva, 1974, p. 107-111 și, apoi, și în alte cărți), formată în urma despuierii textului cu pricina, este inexactă.

Cartea, în sine, făcând parte, cum spuneam, din șirul de tipărituri inițiate și subvenționate de voievodul Matei Basarab sau de cei din anturajul său (Doamna Elina, în cazul de față), apare în anul 1649, adică la o distanță de șapte ani de la ultima ediție a unui *Triod* slav, pe care o imprimase, la Kiev, Petru Movilă. Lucrarea era destinată, după cum aflăm din prefață, călugărilor de la Hilandar, lavra sârbească de la Athos. Aceștia nu numai că așteptau cu nerăbdare acest act protegitor, dar au întreprins și demersuri în sensul grăbirii imprimării. Cum Damaschin, superiorul mănăstirilor sârbești de la Athos, îi comunicase Doamnei Elina că ortografia mediobulgară a tipăriturilor românești stârnește unele confuzii lectorilor sârbi, la Târgoviște a venit, spre a participa la imprimarea cărții, un anume ieromonah Ioan („Svetagorețul”), bosniac de fel, născut la Kamengrad și trecut, înainte de a ajunge la Hilandar, și pe la Mănăstirea Gomionica (vezi E. Turdeanu, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sf. Pavel, de la Muntele Athos*, în „Cercetări literare”, IV, 1940, p. 89; Idem, *Din vechile schimburi culturale...*, p. 169-175). Odată terminată, tipăritura se răspândește la sud de Dunăre (Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale...*, p. 170), în Ucraina (*BRV*, vol. IV, p. 175), în Rusia, ajungând evident și la Mănăstirea Hilandar, dar fiind semnalată și la Belgrad, la Sarajevo și la Pakra, în Slavonia (vezi Emil Turdeanu, *Legăturile românești...*, p. 89; Idem, *Din vechile schimburi culturale...*, p. 170, notele 8, 9, 10).

Predoslovia (căreia Virgil Cândea îi zice „tratat” și îi dă și un titlu: *Despre generozitate*) în care ni se relevă la modul metaforic geneza tipăriturii (Cartea - hrană spirituală de superioară esență, transfigurare frecventă în textele românești ale epocii - este dată călugărilor de Mănăstirea Hilandar drept răsplată pentru rugăciunile pe care aceștia le-au ridicat întru pomenirea Doamnei Elina și a soțului ei, principele Matei Basarab) dezvoltă tema *generozității* (alegere plină de semnificații). Motivele întrebuintate în sistematica argumentării tezei dau, de departe, câștig de cauză autorilor

Antichității clasice (Virgil Cândea, în *op. cit.* supra, face un inventar riguros al motivelor și elementelor clasice) în defavoarea scriitorilor bisericii. Cel ce a redactat această predoslovie a folosit în sistem de referințe alcătuit, aproape în exclusivitate, din marii gânditori ai antichității păgâne. Îi erau îndestul de familiare teoriile lui Platon, simbolismul numeric al pitagoricienilor, comediiile lui Aristofan, scrierile lui Diogene Laertios. Suntem în plină (și splendidă) desfășurare de forțe umaniste. Umbra „divinului” Platon plutește atotstăpânitoare, stimulând gândirea cărturarului din secolul al XVII-lea românesc și aducând cu sine interesul pentru filosofia elinilor celor vechi (care nu lipsise, între oamenii noștri de carte, nici în veacurile precedente). Virgil Cândea a arătat, de altfel, într-un mod foarte convingător, că cei mai mulți dintre termenii de comparație în construirea figurilor textului sunt împrumutați dintr-o Antichitate grecească (*Op. cit.*, p. 258-259). Pentru definirea generozității este citat Simonide din Ceos, pentru caracterizarea binefacerilor izvorâte din tipărirea cărților se face apel la leacurile universale folosite de Elena din Troia și de vrăjitoarea Cîrce, ocazie cu care autorul citează din *Odiseea*. Pentru a putea înfățișa în chip avizat virtuțile facerii de bine, prefațatorul se referă la *Etica* lui Aristotel („stagiritul”, cum îl numește el), carte în care generozitatea - filosoful zice „dărnicie”, „mărinimie”, *megalopsychia* - este considerată mai presus decât alte virtuți, luându-i martori apoi pe Theognis din Megara (cu *Elegiile*), pe Strabon (cu *Geografia*) ori pe Suetonius (cu *Viețile*). Etc.

Sigur că referințele biblice nu lipsesc. Nici nu s-ar fi putut. Și aici, ca și în alte prefețe ale cărților românești din epocă, apar trimiteri și citate din *Sfânta Scriptură*, din scrierile părinților bisericii (mai cu seamă din Grigorie Teologul, autor preferat - ne spun alte texte - de Năsturel), dar ele, repet, sunt în minoritate. Celor cinci citate din *Biblie* le sunt vecine circa douăzeci de idei și motive care se regăsesc la scriitorii și filosofii antici (Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 259). În acest context, cercetătorii au apreciat că avem de-a face cu prima scriere a vechii literaturi românești în care apar mijloacele fundamentale de expresie ale umanismului.

Căutând o rezolvare pentru problema autorului acestei predoslovii (căci, nici prefața, nici *Epigrama* de sub stemă nu sunt semnate), cercetătorii s-au oprit, cum era și firesc, asupra lui Udriște Năsturel (N. Iorga, P. P. Panaitescu), persoana cea mai cultivată din epocă, iar realitatea confirmă o asemenea presupunere, argumentele solide ce i-ar putea fi, eventual, opuse lipsind (Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 259). Ar fi o eroare să atribuim această scriere Doamnei Elina, soră a lui Năsturel și spirit elevat, fără îndoială, dar despre ale cărei cunoștințe de limbă greacă (latinește știa) nu avem nici un fel de informații. Și apoi, nu era în obiceiul principilor să scrie predoslovii... În ceea ce-l privește pe Udriște Năsturel, există câteva elemente care ar putea

proba introducerea sa în universul elin (vezi Al. Odobescu, în *Opere*, vol. II; București, Editura Academiei, 1967, p. 413), deși nu este exclus ca o mare parte a cunoștințelor privind limba și cultura grecească să-i fi parvenit prin „filieră” latină. Poate fi totuși avansată, bazându-ne pe numărul considerabil de motive grecești - inclusiv cuvinte corect folosite, ipoteza unui contact direct al cărturarului muntean cu limba lui Aristotel.

Udriște Năsturel poate fi autorul unei prefețe ce se îndrepta către o zonă unde numele și fapta lui erau cunoscute. Chiar la Mănăstirea Hilandar se află o icoană făcută de Longhin Korenić, ferecată în argint și împodobită somptuos cu sprijinul lui Matei Basarab, „domn și gospodar al întregii Țări a Ungrovlahiei”, și al „evlavioasei lui soții, Doamna Elena”. Pe dosul icoanei, o lungă inscripție îl amintește, între „sprijinatorii” și „sfătuitoarii” acestei lucrări, pe „jupân Udriște, al doilea logofăt” (vezi Emil Turdeanu, *Legăturile românenți...*, p. 90 și urm.). Și sub raportul practicilor vremii, Udriște Năsturel putea să scrie această prefață (și versurile heraldice) pentru o carte tipărită sub protecția și prin grija sorei sale, din moment ce făcuse același lucru pentru voievodul Matei Basarab (predoslovie *Molitvenicului* din 1635) și pentru egumenul Melchisedec de la Câmpulung (cele două prefețe ale *Antologhionului* din 1643). În ceea ce privește limba (incriminata limbă plină de erori!), trebuie să spun că predoslovie *Triodului Penticostar* din 1649 este scrisă într-o slavonă cu un aer arhaizant (dar deloc spăimos), ce se încadrează foarte bine în coordonatele generale ale tipului de slavonă folosit de Udriște Năsturel. Ea este complicată, într-adevăr, prin câteva accente retorice particulare, explicabile însă prin numeroasele referințe „antichizante” cuprinse în text. Deși această slavonă a pus unele probleme cercetătorilor, ea trebuie privită, cred, și dintr-un alt unghi - acela al complexității cunoștințelor (incontestabile) în materie ale logofătului Udriște, al posibilităților sale (dovedite) de a manevra - până la vehicularea unor idei subtile (vezi tălmăcirea *Urmării lui Hristos*, acoperită de glorie pe întreg spațiul slav ortodox) - această limbă în ale cărei virtuți el a crezut sincer.

212. Chipul voievodal își caută emblemele: Aretê

Radu Greceanu a început să scrie cronică poruncită de Constantin Brâncoveanu pe în 1693. Ajuns cu „istoria” „până la al zecilea an den domnia” voievodului, cronicarul este oprit din lucru de comanditarul care dorea - probabil - ca acele patruzeci și trei de capitole elaborate până atunci să fie „publicate”, prin copiere desigur. „Difuzarea” solicita un text preparator, o „introducere”, căci lectorul trebuia pus în acord cu tensiunea faptelor pe care „personajul” principal le produsese. Apare astfel *predoslovie*, text de însoțire și prezentare, compunere încheată și - dacă ne uităm la celelalte cărți ale vremii -

pe gustul unui public deprins a citi și a se închipui *ascultând* un discurs cu rezonanțe ample. Radu Greceanu utilizează mijloacele scrierii encomiastice pentru a propune cititorilor (și posterității) un „model voievodal”. Scrie, prin urmare, un *panegiric* asupra căruia m-am oprit, cred, în volumul al II-lea al acestei cărți. Dar, laudând programele brâncovenesti de construcție spirituală și necenzurându-și, la fel cu ceilalți confrăți într-ale lucrului asupra cărții, entuziasmul, Greceanu nu laudă doar de dragul încropirii elogiului. El află prilejul și răgazul să mediteze asupra resorturilor lăuntrice în stare să declanșeze toate binefacerile glorificate, producerea lor. El știe să găsească și o „emblemă” acestor prestații - *fapta bună* și conduce abil o demonstrație a preeminenței acestei *fapte bune* (să ne reamintim că o recomanda și Costin în *Viața lumii*) asupra tuturor celorlalte satisfacții pe care individul și le poate procura (și solicita) de-a lungul ființării sale. Judecător în numele unui etic exemplar, predoslovul vede în această *faptă bună* o întruchipare a *virtuții* („temă”, multiplicată, și a unei alegorii puse în frescă de pictorii Hurezului), mereu opusă viciului și aplecării spre starea culpabilă. Atent la ierarhizările dictate de acel *etic* precumpănitor (suporterii săi sunt mai mereu „filosoful”, „înțelepții”), Radu Greceanu disertează aristotelic pe „tema virtuții” (nescăpând, cred, din vedere faptul că toți cei ce cultivau „virtuțile” erau, teologic, mântuiți), pentru că doar această sublimare a valorilor morale (și *fapta cea bună*, concretizarea ei) este în stare să asigure - printr-o consacrare trainică - perenitatea numelui celui care s-a făcut vrednic de ea: „Asemenea virtutea - zice scriitorul - sprijinindu-se de această dată pe Psalmist și probându-ne însemnătatea discursului religios în formularea acestor judecăți - lungește omului pământea sa viață, dându-i pe ceia de veci care va veni”.

Căutând exemple în istorie, dar rămânând pe un palier al generalităților, Greceanu se desparte destul de repede de sursele sacre și dă câștig de cauză înțelepților Antichității. Valoarea etică - greu de apropiat - trebuia transferată în planul valorilor morale, umanizate prin înseși „concretizările” lor: „Pentru aceea filosoful Dioghene la lumina zilei a aprins lumânarea prin târg, și dacă l-au întrebat a răspuns că el caută cu lumânarea oamenii. Aceasta arată că omul fără *aretê* nu este socotit om a fi. Și Platon filozoful a zis: «Oricât aur și argint s-ar afla prin pământ, cu prețul virtuței nu se potrivește»”. Nu este prea greu de observat că toată această dovedire (căreia Greceanu, cărturar autentic, îi dă o „savanterie” stimabilă) converge către acea teză construită cu pricepere de reprezentanții „umanismului civic” românesc („brâncovenesc” aș zice, mai degrabă) de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea - *fapta bună* depusă spre *folosul de obște* (concept fundamental al mentalității elitelor culturale ale epocii, pe care l-am comentat în volumul I al cărții de față).

213. Prefețele lui Antim

Aparent, Antim cel din „prefețe” (numesc, astfel, generic, textele de companie redactate de el și care, în fapt, sunt și postfețe, și „dedicații”) nu seamănă cu predicatorul rigorist, ce își muștra „păstoriții” încercând să-i aducă la „o stare etică” satisfăcătoare (căci pentru el autoritatea spirituală cu care fusese investit însemna, mai cu seamă, răspundere, iar răspunderea pretindea implicare), cu insul pe care îl lauda Anton Maria del Chiaro (deși nu uita să observe florentinul că, despre el, „multi multa dicunt”), dar pe care Greceanu Radu îl probeza fiindcă se amesteca în „lucrurile politicești”, cu înaltul ierarh preocupat atât de situația credinței în spațiul pe care-l diriguia (și nu numai), cât și de pericolele mari, grave („robia babilonică”, „jugul păgânului”) care amenințau și confesiunea, și structurile politice și sociale ale zisului spațiu. Aparent, spun. Seamănă, în schimb, foarte tare (propunându-ne, în fapt, o altă ipostază) cu acel Antim Ivireanul - scriitorul, traducătorul, tipograful - profund interesat - cum preciza undeva Al. Duțu - de „comunicarea culturală”.

Scriind predoslovii, Antim Ivireanul nu poate (probabil că nici n-a vrut) să scape de presiunea canonului. Textele acestea, cu precădere în cărțile brâncovenesti, își alcătuiseră o etichetă a lor, un „protocol” coincident cu cel al encomionului. *Chipurile Vechiului și Noului Testament*, apariție insolită aparținând „picto-literaturii” (însoțirea vorbei cu imaginea - zice Antim, repetând în fond o regulă cuprinsă, de la Cicero încoace, în capitolul de „mnemonică” al oricărei cărți de retorică - ușurează lectura și face ținerea de minte mai receptivă și mai grijulie: „una pentru căci acele ce înțelegem prin auz și prin cetaniia a multor zile cu vederea chipurilor celor însemnate și cu cetaniia povestirii lor pre scurt mai mult ne încredințăm și mai pre lesne întru pomenire le putem păzi”; pentru exemplificări m-am folosit de Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1972; *prefețele* se află la p. 395-412), carte „închinată” - cum ne spune lunga formulare intitulatorie - „prealuminatului și înălțatului marelui domn și oblăduitoriu a toată Țara Rumânească Ioan Constandin Brâncoveanul Basarab Voevod”, închipuie, din partea autorului, un gest de grațitudine („mulțemită”). În chip firesc, prefața - vedeam și mai sus - va fi consacrată laudei. Cinstitor al celor figurați în „rodoslovie de la Adam până la Hristos” - „oameni mari și minunați, prooroci, dreți și împărați” - (niște exemplarități sacre, căci pietatea trebuia să fie marcă a „chipului” prințului), coborător dintr-o stirpe monarhică ilustră (o exemplaritate profană confirmată paradigmatic prin *istorie*) - „pentru că măriia-ta între prealuminatul neam al Băsărăbeștilor dintru carii s-au arătat domni vrednici și creștini, însuși ai odrăslit ca o odrălsă cu străluciri de aur și ai înflorit ca o floare cu bun miros, păzită cu mila lui Dumnezeu...”,

Brâncoveanu - „coroana tuturor domnilor” -, susținut și de coincidența onomastică („Și precum cel dintr-un nume cu măriia-ta slăvitul și de Dumnezeu încununatul. marele și întocma cu apostolii Constandin, întâiul împărat al creștinilor...”), are dreptul incontestabil de a fi elogiat. Și encomiastul nu face deloc economie atunci când e vorba să-i găsească „alături” faimoase ori să-enumere calitățile (tot atâtea *virtuți*, firește): „[...] însă de la unul cucernicia, de la altul credința cea fierbinte și râvna cea dumnezeiască, de la altul iubirea de streini, de la altul blândețele, de la altul îndelungă răbdare și nerăutatea, de la altul milostivirea și iubirea de săraci și de la alții alte bunătăți, carele sânt cunoscute și adevărate că le ai măriia-ta, iar mai vârtos și mai ales de la dulcele meu Iisus, smereniia cea de margine; că decât te-au mărit Dumnezeu și te-au înălțat în cinste și în stăpânire, cu atâta mai vârtos te smerești cu duhul...” (Antim nu renunță, cum vedem, la o mai veche idee a sa - care era, de fapt, a instituției pe care o slujea -, potrivit căreia drumul spre „sfințenie” era cel al umilinței.)

Vodă putea fi preamărit și prin „ricoșeu”. Domnul Constantin, „preaînvățatul, cuvântărețul și adânc cugetătorul”, cel care a tradus în grecește *Viețile paralele* de Plutarh (carte tipărită de Antim în 1704), completându-l chiar, pe ici pe colo, „unde era cu lipsă” autorul antic, era unul dintre „preastrăluciiți, învățații și păziții de Dumnezeu fii ai prealuminatului și iubitoriului de Hristos domnului nostru, domnul domn Ioan Constantin Basarab Brâncoveanu...”. Se cuvenea, însă, să fie „fericit” și cel de la care odrasla voievodală învățase carte: „domnul domn preotul Gheorghe Maiota, nu atât pentru că a fost învățător la astfel de nobili și măriți fii ai domnitorului, atât de laudat în lume, ci pentru că a hărăzit Dumnezeu sfințeniei-sale învățate astfel de ucenici prea geniali, carii ca să fie icoane însuflețite a preagenialului prototip, fără osteneală și cu o mică judecată logică atrag admirabil spre ei floarea învățaturii, după cum chihlimbarul cu o ușoară frecare îndată-și dezvelește puterea naturală atractivă”.

În unele cazuri, protocolul encomiastic rămâne o simplă „ramă” în interiorul căreia își află loc mici disertații „specializate”. Cum ar fi cea despre „foloasele” aduse de cartea tipărită în românește („pentru mai mult folosul și înțelesul celor ce vor ceti”) din prefața-dedicație a *Psaltirii* din 1694. Parte a unui nobil program de luminare („pre lângă célelalte multe și de folos cărți ce s-au dat în tipariu”) și, concomitent, dovadă a pietății voievodale („Și măcar că și cu alte daruri multe o [este vorba de *Biserică - nota mea D.H.M.*] înfrumusețezi, iară cu cuvântătoarea podoabă, adecă cu sfințele și de Duhul Sfânt grăitele *Scripturi*, cu mult mai vârtos decât toți cei mai dinainte o ai rodit, care lucru arată aiave blagocistiva dragoste ce ai cătră toți pravoslavnicii”), cartea psalmilor este aducătoare de „roadă sufletească” (temeiul afirmației fiind dubla natură a omului: „de vreme ce și el de doao s-au zidit, adecă den suflet și den trup”), sublim auxiliar oferit ființei umane în ascensiunea sa

spirituală către „lumina cea de sus”. Prin ameliorări și purificări succesive, „icoana cea sufletească” a omului va putea să se „asemene cu chipul icoanei ziditorului său”.

Una dintre „cheile” achiziționării acestei „înfrumusețări” o oferea, categoric, accesibilitatea instrumentelor perfecționării: cartea multiplicată, adică, prin tipar. Antim a profesat *tipăritul* cu fervoare, a fost un împătimit al literelor așezate cu micală în pagină. A avut și fericirea să participe la transformarea Țării Românești, cu multele ei tiparnițe brâncovenești, într-o veritabilă forță editorială, într-o sursă capabilă nu numai să satisfacă trebuințele interne, ci și să alimenteze pe cei lipsiți de aceste mijloace moderne ale instituirii comunicării. O imagine chemată (cu multă știință a alcătuirii textului) dintr-o „geografie biblică” la îndemână fixează (într-o „dedicație” manuscrisă de pe un exemplar al *Evangheliarului* georgian, imprimat la Tbilisi, în 1709, de Mihail Ștefanovici și dăruit de Antim lui Vodă Brâncoveanu) această funcție de mare generozitate asumată de români: „Această sfântă carte a dumnezeieștii *Evanghelii*, carea cu închinăciune să aduce înălțimii-tale, prealuminate doamne, iaste roada cea noao care pământul iverilor adăpându-să din râul împărăteștilor tale daruri, întru acest an au odrăslit, luând și acest pământ norocire să se îmbogățească cu tiparele limbii sale, - precum cu tiparele arăpești s-au îmbogățit Araviia, cu céle elinești Elada, și cu céle rumânești Ungrovlahiia, - mulțemita o aduce la măriia-ta, ca și célelalte trei eparhii, de vréme ce credincioasa și creștineasca-ți mare însuflețire au stănut a fi râul cel cu curgerile de aur, dintru carele au curs aceste patru izvoară, ale rumânilor, ale elinilor, ale aravilor, ale iverilor tipare - asemenea râului celui dintrâi al grădinii desfătării, dintru carele au eșit cele patru râuri, Fison, Gheon, Tigru și Efrat”. Sediul al unei „rodiri” „stătătoare și vécinice”, tiparul trebuie înscris între „artele” eterne. Înșirând „capetele” *Așezământului „cinstitei mănăstiri a Tuturor Sfinților”* (manuscrisul, în care ctitorul și-a pus și *stema* „explicând-o” printr-un catren, este din „7221, în care an s-au început zidirea besericii”), ridicată de el, Antim Ivireanul îl consacră pe cel de-al șaptesprezecelea *tipografiei* și o proiectează (cu amenințări grave) într-o neîntreruptă lucrare: „Las cu blestem și aceasta: să aibă datorie tipografu să învețe meșteșugul tipografiei unul după altul, pentru ca să nu piară acest meșteșug din țară, nici să se părăsească lucrul cărților pentru folosul țării și pentru ajutorul casei”.

Însemnată apoi pentru mai sus zisa „înfrumusețare” este pătrunderea corectă și avizată în text, mai cu seamă atunci când acesta este într-o limbă străină, căci doar ea asigură *înțelegerea*. *Inteligibilitatea* pe care Antim o comentează în predoslovia *Gramaticii slavonești* din 1697 este, orice s-ar zice, una de tip savant, adică aceea la care trebuie să ajungă neapărat cercetătorii și utilizatorii unui idiom *sacru* („clasic”, evident). Altfel, actul lecturii și cel al oficerii devin primejdios de calpe. Argumentele lui Antim sunt dispuse în acest

sens. Presiunea tradiției și a uzului - „în biserecele dumnezești noi ne-am obicinuit a ceti slavonește” -, evocată de ierarhul care va tălmăci cărțile slujirii, era reală. Corectitudinea actului (a cărei absență putea însemna sacrilegiu: „dar necunoscând această limbă, care ne este străină, nu a noastră, puteam de multe ori să cădem în greșeli”) se cuvenea a fi asigurată prin instrumente adecvate. Gramatica, prin urmare („artă cunoscută și un lucru bun și iscusit”), adică ansamblul regulilor ce asigură stăpânirea unui idiom străin era o prezență necesară. O impuneau atât discrepanța dintre codul lingvistic al officianților și cel (aflat încă în vigoare) al Ecclesiei („cu cât mai mult la noi, cari o întrebuițăm nu ca pe a noastră, ci ca pe una străină și împrumutată”), cât și lipsa (generatoare de ininteligibilitate) ce trebuia acoperită.

Am comentat în altă parte (vezi vol. I al acestei cărți) drumul lung și sinuos al înstăpânirii limbii române în slujire. Contribuția lui Antim Ivireanul la această prefacere radicală va fi, peste ani, covârșitoare. Deocamdată el se supune regulii și pune la îndemâna celor interesați (de voie, de nevoie) instrumentul care să-i ajute „să învețe [această limbă] și să vorbească și să scrie bine”, să-i ducă la o „exactă întrebuițare”, la „înțelegerea celor cetite”. Iar manualul spre care s-a orientat ieromonahul de atunci de la Snagov (era vorba într-adevăr de un manual, fiindcă altundeva în prefață Antim vorbește despre școala de slavonie întemeiată de Brâncoveanu) era unul ilustru: *Grammatiki slavenskoę pravilnoe sintagma*, scoasă de Meletie Smotrițki, cărturar, scriitor și polemist ucrainean, la Evie, în anul 1619 (lucrare, între altele fie spus, familiară de mult timp oamenilor de carte români).

Presupunerea că, în alcătuirea prefaței ediției snagovene din 1697, Antim Ivireanul s-ar fi folosit de predoslovia lui Smotrițki, ipoteză de circulație în cărțile exegeților români, trebuie cu desăvârșire părăsită. Din precuvântarea ucraineanului (adresată profesorilor: *Ucitelemŭ školnym...*), scurtă disertație asupra „foloaselor gramaticii”, Antim n-a împrumutat decît o idee și câteva vorbe - despre zisul „folos” -, aranjându-le în chip propriu:

Smotrițki

(ediția Evie, 1619)

„Ožitokŭ Grammatiki v jazyku Grecko(m) i Latinskŭ samy(m) dosvědčene(m) okazale značnyj aby i v Slavenskŭ do znanŭ [...]

[...] Naučitŭ v rečeniihŭ rozoznanę ro(z)ličnosti Gra(m)matičny(h) slova častii: naučitŭ Imenŭ skloneniie, a Glagolovŭ spręženiie, vedlugŭ vlasnosti oko(n)čeniij [...]"

Antim

(Snagov, 1697)

„Pravo rekše kakovyte poleznoumnyę vešti Ona ili vŭ grečeskomŭ, ili vo Latinskŭ bi vŭ inomŭ koem libo iz jazykŭ plodotvoritŭ, takovyę, i vo Slavenskŭ; učitŭ bo vŭ rečeniij znati raznstva Grammatičnyhŭ Slova častij i skloneniie imenŭ, i glagolŭ spręženie po thematemŭ ihŭ i okončeniemŭ..."

Traducerea (prefetei Antim):

„Drept vorbind, lucrurile de minte folositoare la care ea a dat naștere fie în limba grecească, fie în cea latinească, sau în orice altă limbă, aceleași le dă și în slavonească, căci ne învață să cunoaștem în propoziții deosebiri între părțile de cuvânt ale gramaticii, și declinarea numelor și conjugarea verbelor, după temele lor și după terminațiuni...”

În rest, textul (dovadă peremptorie a libertății cu care călugărul de la Snagov mânuia slavona) este al lui Antim, al unui Antim foarte bine informat în legătură cu tradiționalele „partes grammaticae” și cu conținutul lor, al unui Antim familiarizat cu chestiunile lingvisticii:

„Căci dacă vrea cineva să știe firea literelor și silabelor, dacă cu glasul vrea să accentueze cuvintele drept și să însemne vorbele cu accente, acela trebuie să se adreseze la prima parte a gramaticii, adică la ortografie.

Dacă vrea să desfacă vorbele în părțile lor cu exactitate, trebuie să cerceteze cu de amănuntul a doua parte, adică etimologia.

Dacă vrea să compună vorbe compuse, spre aceasta trebuie să-și însușească bine regulile sintaxei.

Dacă cineva dorește să facă versuri, și aceasta și-o însușește prin prosodia făcătoare de versuri”.

Surprinzându-și câteodată cititorii cu „lemme” savante, retoric desăvârșite (ca în „dedicația” la *Noul Testament* din 1703: „Întoarce-se pururea magnitul cătră polus; zboară spre înălțime focul; pleacă-se în sânul pământului piatra; aleargă apele în brațele mării; și în scurte cuvinte toate lucrurile cătră chendrul lor să pleacă”), arătându-se la curent cu conceptele puse în circulație în exprimările „intelighenției” vremii (cărțile scoase „dintru ale mării-tale cheltuiuale” sunt „spre folosul cel de obște”) și alăturându-se celorlalți cărturari în protejarea solidarităților fundamentale ale comunității (monarhul se cuvine să fie el însuși pilduitor în comportare - va zice mitropolitul în *Cuvânt de învățătură la sfinții și întocma cu apostolii împărați Costandin și Elena*: „Căci puterea împăraților și a domnilor iaste să prefacă și să întoarcă voința norodului, după cum vor vrea ei; și aceasta nu o pot face cu alt mijloc, fără numai când vor face întâi ei aceia ce pohtesc să se facă de alții...”), dar ferindu-se discret să se confeseze (într-un singur loc l-am aflat „mărturisindu-se”, în grecește, dar cu țel retoric: „Deci eu, fiindcă nu am și altă putere spre ajutorul aproapelui decât ocupațiunea tipografiei, n-am lipsit și nu voi lipsi vreodată ca să folosesc, după putința mea, pe frații în Hristos ai mei, tipărind deosebite cărți de suflet folositoare și mântuitoare”), Antim s-a aflat adesea foarte aproape de dezbaterile care aveau loc în rândul intelectualilor din Europa de sud-est. Uneori aceste dispute, a căror substanță filosofică și confesională era de ținută, aveau „porniri” foarte lumești. Precum și cea căreia îi aparține apariția, în 1697,

la București - în grecește - a *Manualului despre câteva nedumeriri și soluțiuni* al lui Ioannes Kariophilês, strălucit elev al lui Theofil Corydaleu. Cartea aceasta, tipărită de Antim Ivireanul la Snagov, are o „istorie externă” foarte interesantă. Am povestit-o în primul tom al cărții de față (p. 354-355). Așa că nu mai revin. În fond - ne spune Russo (*Studii istorice greco-române*, tomul I, București, 1939, p. 189) -, singura acuză care i s-ar putea aduce „luterocalvinistului” Kariophilês (învinuit de aplecări reformate, muștrat și condamnat de un sinod convocat de Dositheï Nottaras, scos din rangul de mare logofăt al Patriarhiei și nevoit să se refugieze la București, unde avea apărători), era că nu accepta termenul latinesc *transsubstantio* (metousiôsis), fără a nega taina prefacerii pâinii și a vinului în adevăratul trup și sânge ale lui Hristos. Dar chiar și această „nemulțumire”, deloc mărunță, spune că intelectualii din Balcani începuseră să-și pună întrebări, să caute răspunsuri în duhul unui „criticism” căruia Alexandru Dușu (*Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, Editura Academiei, 1972, p. 23) i-a zis „protestant”. Întrebări formulau și gazdele bucureștene ale lui Kariophilês (stolnicul Cantacuzino, de pildă), ortodocși nestrămutați, e limpede, dar dornici să nu ocolească *rațiunea* (sintagma „raționalism ortodox” a apărut cu grăbire sub penele cercetătorilor moderni) în aflarea adevărului.

O spune și Antim, în prefața la disputatul *Enchiridion* (zic „disputat”, pentru că *Manualul* ... compus de fostul mare logofăt al Patriarhiei Ecumenice în 1691, când își găsisse adăpost la Mănăstirea Radu Vodă, în manuscris fiind, a și primit o replică, *tipărită*, din partea intransigentului Dositheï Nottaras: *Manual împotriva lui Kariophilês*, Iași, 1694) al lui Kariophilês. Era un timp al întrebărilor, al limpezirilor, dar și al apărării - în ultimă instanță - a Ortodoxiei de mișcări centrifuge: „Așa cum și în anii noștri s-au găsit și se găsesc unii apărători ca aceștia și vajnici luptători ai cuvântului nostru ortodox și ai credinței, prin urmare, marele stolnic Constantin Cantacuzino, cel prin pronic cerească foarte cuminte și prea nobil între domni, observând pe unii cuvioși, ce-i drept, și ortodocși cât privește adevărul, dar nenumărați și ignorați, poate chiar modești, care însă se scandalizau de pe urma unor dogme grecești, ca de pildă, să spunem, norocul și ursita și mai ales în legătură cu menirea calvinistă și atee, ca și în legătură cu alte câteva chestiuni necesare, a vrut să-l pună la osteneală pe preaințeleptul, preainvățatul și pe preacinstul mare logofăt al mării biserici a lui Hristos, pe chiar Ioan Cariofil, altădată aflat la București, în cursul unei slujbe divine, să răspundă în legătură cu niște chestiuni ca acestea...”.

În 1697, la cinci ani după ce Kariophilês se stinsese, prestigiul lui era intact în înțelegerea lui Antim. „Nedumeririle” erau lămurite, prin urmare, de o mare autoritate a teologiei răsăritene (cartea va fi tradusă destul de repede și în românește - *Întrebări ale blagorodnicului Dum pan Costandin Cantacozino*,

fratele răposatului Șarban Vodă Cantacozino [...] și răspunsuri [...] ale celui dintru dascăli învățat și cuvântător Ioan Careofil... - și copiată în câteva rânduri), care se șlujea, în dovedirea sa, și de temeiturile logicii, și de adevărul divin, unelte cu o prezență firească într-o carte de dogmatică (pe care tipograful, prudent, o dă totuși spre „corectare” și „ajustare” „preaînțeleptului” și „preaînvățatului” Sevastos Kyminitis, profesor la Academia Domnească, „cel mai bun cunoscător al dogmelor ortodoxe”). Pomenirea, chiar la începutul prefeței, a „căii” pe care urmau să se așeze argumentele lui Kariophilês mi se pare semnificativă pentru duhul care se instituia atunci la București:

„Nu-i vor lipsi, zice, lui Dumnezeu ostașii care i se cuvin (Epistola a V-a a lui Synesius) în biserici; adică, nu au lipsit și nici nu vor lipsi vreodată în orice împrejurări ostașii Domnului din ceruri, neînfricații luptători ai sfințelor biserici ale lui Dumnezeu, și înflăcărații purtători de trofee împotriva oricărei falange de eretici și în contra oricărei alte rătăcirii grecești și ateiste, înarmați nu numai cu arme convingătoare și cu dovezile sfintei și divin inspiratei *Scripturi*, ba chiar și cu raționamente logice și de neînving, infailibile și de necombătut, folosindu-se în toate de adevărul însuși, fie ca refugiu, fie ca apărător”.

Nu știu câți vor fi fost de mulți acei „nedumeriți” (Antim spune că erau „nenumărați”), al căror „avocat” se făcea stolnicul Constantin Cantacuzino. Chiar dacă e sigur că această ipoteză asumată de „interogator” (într-un spațiu sacru, cu aerul unei dezbateri teologice însemnate) este una retorică, nu cred că *Manualul despre câteva nedumeriri și soluțiuni* trebuie socotit doar o carte de reabilitare a lui Kariophilês (în Valahia el nici nu era socotit eretic) și de reafirmare a gloriei lui de teolog. Socot că avem, în acest caz, și în altele, de-a face cu ceva mai complicat, „ceva” ce aduce a adiere de despărțire, a „zvâcnet” spre autonomie a unui spațiu ortodox, tot mai sigur pe „zidirile” sale, față de metropolele confesionale până atunci recunoscute și necontestate. Altfel nu s-ar explica nici replica rapidă furnizată de rigurosul Nottaras (cartea tipărită la Iași) și nici vehemența (unei „puteri spirituale” vădit deranjată de amestecul „puterii temporale” dintr-o „provincie”) cu care același patriarh al Ierusalimului îi răspundea unui Brâncoveanu înclinat (în apărarea lui Kariophilês) să facă uz de autoritatea sa de „protector” (de atâtea ori ascultat) al Ortodoxiei: „Legile bisericesti nu s-au întocmit pe munții Țării Românești, nici de domnii Țării Românești, ci în Constantinopol și de către împărați și sinoade...”.

Ivireanul își scrie, cu egală dezinvoltură, prefețele în românește, în grecește și în slavonește. Ele, aceste predoslovii, seamănă - și în edificarea necesarului encomion, și în abordarea unor teme importante ale timpului - cu celelalte „texte de însoțire” din cărțile vremii, participă, împreună cu acelea, la o dezbatere umanistă de un bun nivel.

214. Un cărturar oltean scrie în pușcăriile austriece

Pe Vlad Boțulescu l-am evocat, cred, în primul volum al acestei cărți, atunci când a fost vorba de traduceri moderne ale „romanului” popular despre Varlaam și Ioasaf. Aflat în închisoare la Milano, Boțulescu preface pe românește (folosind nu masiva ediție Giovanni Maria Salvioni, Roma, 1734, ci una dintre redacțiile italiene rezumative, de tip „școlar”, care, sub titlul *La vita di San Giosaphat convertito per Barlaam*, cunoscuseră numeroase imprimări: Veneția, 1539, 1600, 1606; Florența, 1582; Messina, 1678), fluent, dezinvolt, o carte care avea deja o tradiție însemnată în literatura românească și îi dă un titlu lung: *Viața Sfântului Iosafat, pe carele Varlaam l-au întors la credința creștinească, tâlmăcită din limba italiană în românească de Vladul Boțulescul de Mălăești, logofătul, aflându-se la închisoare în castelul de la Milano, în Italia. La anul de la Hristos 1764.*

Născut, verosimil, pe la începutul secolului al XVIII-lea într-o familie de boieri olteni din Mălăeștii Doljului (semna, am văzut, „de Mălăești”), Vlad Boțulescu se afla, începând din anul 1714, între cei ce audiau cursurile Academiei Domnești din București, beneficiind de deschiderile acelei „programe didactice” remaniată în 1707 de Hrisanth Nottaras și avându-i între profesori pe Gheorghe de Trebizonda (cunoscut și sub numele de Hrisogon), admirator al lui Corydaleu și dascăl de filosofie, gramatică (pe care o predă după Lascaris), retorică (unde se folosea de Aristotel și de cărțile Exaporitului) și pe Markos Porphiropoulos, personalitate de prim rang a culturii elene (a fost și rector al Academiei Brâncovenești), care propunea „spudeilor” bucureșteni lecții de filosofie (și el era neoaristotelician), gramatică (după deja evocatul Alexandru Mavrocordat), astronomie, cosmografie, medicină (după Hippocrate și Gallenus), poetică și retorică.

În anii ce au urmat absolvirii școlii (fapt petrecut, probabil, prin 1719), Vlad Boțulescu intră în anturajul urmașilor lui Ștefan Cantacuzino, ultimul domn pământean al Țării Românești, devenind un fel de „logofăt” al familiei (într-o diplomă acordată de Radu Cantacuzino, fiul lui Ștefan Cantacuzino, episcopului Ioan Inochentie Micu, Vlad Boțulescu se intitula „cancelariu”). Se afla în cercul Cantacuzinilor și în 1744, când scrie, în românește, la Brașov, testamentul doamnei Păuna, soția fostului voievod. „Parafează” actul în italiană: „La presente scrittura, ossia testamento, dettata mi dalla metta Signora principesa l'ho scritto io, Vladislav di Malaesco”. Știa italienește și nemțește, după cum mânuia foarte bine slavona, greaca și, verosimil, latina, era un bun cunoscător al realităților balcanice și prețuit, pentru calitățile sale de consilier, de frați Radu și Constantin Cantacuzino. Opțiunea sa politică și aderarea la planurile celor doi frați, care se visau - unul, domn al Țării Românești, celălalt, despot al sârbilor - s-au vădit a fi nefericite. În urma unei conspirații descoperite de austrieci, Vlad Boțulescu - care nădăjduia într-o demnitate înaltă

la viitoarea curte cantacuzină - ajunge, prin 1746, în temnița din Milano. Va urma o lungă detenție (în 1764 se afla încă în închisoare), căreia îi va pune capăt doar moartea. Într-un an pe care nu-l cunoaștem. (Pentru alte date, vezi *Schița biografică* de la finele acestui tom.)

Se pare că anii 1763-1764 au fost cei mai productivi (dacă pot folosi un astfel de cuvânt pentru un exercițiu literar prestat în condiții de claustrare forțată) pentru Boțulescu. Din 1763 datează tălmăcirea (semnificativă) a unei biografii a lui Skanderbeg - *Vestitele și slăvitele fapte și biruințe, ce împotriva Turcilor au făcut Gheorghe Castriotul, ce să numia Skanderbeg, Domn și stăpânitoriu al Epirului, unde să arată meșteșugul oștiresi și a chivernisi oștile și a face gata soldații la războiu, pentru ca să fie biruitori în orice grea oștire. Tălmăcită de Vladul Boțulescu de Mălăești după limba italienească, la Milan, în Lombardia la anul 1763* - transpusă, opina Nicolae Iorga (în „Literatură și artă română”, tom. IV, 1899, nr. 2-7, p. 20 și urm.), după o foarte gustată lectură a acelor vremuri, *Vita di Scanderbeg*. S-ar zice că este vorba de un text ce urmărea și alte țeluri, fiindcă în el datele biografice lasă mult spațiu elementelor practice de artă militară. Mai mult, Boțulescu adaugă acestei scrieri o *Pe scurt înștiințare de nenorocirea Casei otomane*, compunere bântuită de duhul cantemirian al „descreșterii” și care îi aparține, probabil.

A doua traducere, realizată un an mai târziu, după un original german (pe care Nicolae Iorga nu reușea să-l identifice) și păstrată, ca și acum, în Biblioteca Arhivelor de Stat din Veneția, reprezintă un compendiu de istorie universală: *Istoria de toată lumea, de la Facerea și până într-aceste vremuri, de lucrurile și faptele ce într-însa s-au întâmplat, însă pe scurt tălmăcite din limba nemțească, în castelul Milanului, în Italia, în ținutul Lombardiei, în anul 1764*. Manuscrisul mai cuprinde felurite însemnări de astronomie, de istorie contemporană, consemnarea unor practici de la Vatican și traducerea unei hagiografii - *Ristretto della vita, miracole canonizzazione di San Felice* -, secvențe mărturisind, toate, apetiturile cărturărești și „deschiderile” autorului acestui codice.

Probabil că Vlad Boțulescu dorea textelor sale un drum firesc spre cunoașterea publică. Este sigur că, tocmai pentru cititorul român, el alege din compendiu german paragrafe privitoare la istoria Transilvaniei și a zonelor limitrofe spațiului românesc. Și că tot pentru același cititor român scrie o *prefață* pe care Nicolae Iorga, editând-o (în revista citată, p. 24-27), o socotea „plină de idei”.

Confesiune încărcată de tristețea unui destin nemilostiv („melancolia și mâhnirea unei vieți ca aceștia scârbite”), atestare a unei conștiințe intelectuale ce rezona la nevoile - spirituale aici - ale semenilor săi („Cu dreptate iaste și mare datorie fiecare are a lucra și a face oricât și ce ar putea, după talentul ce-i iaste dat de la milostivul Dumnezeu [...] spre folosul și adaosul vecinului

său..."), chiar în condițiile luptei cu unele dificultăți montate de „starea terminologică” a vehiculului lingvistic folosit („fiind limba noastră românească foarte îngustă, iar nu ca alte limbi, cum nemțeasca, greceasca iproci, bogate și îndestulate de cuvinte, a putea chiar numi și a descoperi firea a orice nume și cuvânt, cu greu mi-au fost”), text diglotic cu numeroase inserturi eline (adesea cerute de reclamata „îngustime”), prefața scrisă de Boțulescu poate sui către statutul unui mic *eseu* acceptabil, onorabil chiar, aparținând unui autor informat fără doar și poate. A socotit, de pildă, potrivit să-i furnizeze lectorului un util glosar geografic, adunând „oarecari înștiințări de făptura și chipul lumii”, despre emisfere, precum și despre „globul” (sau „ghemul”) pământesc, despre punctele cardinale (pe care le numește și în grecește), despre ecuator, cu amănunte purtătoare de precizie („Toată Sfera [adecâte globul acest al pământului] iaste împrejur de cinci mii și patru sute de miluri nemțești; o milă nemțească iaste o călătorie de două ceasuri, ce un om călător în pasul său poate face. O milă franțuzească iaste numai de un ceas, iar o milă italienească iaste numai de o jumătate de ceas”) sau despre continente, acestea din urmă prilejuindu-i „excursuri” în mitologie, ca în cazul *Europei* („Europa să numește cu acest nume cu carele să chiamă această a lumii parte, după numele muerei ce zic că Dumnezeu Zeus, schimbându-se și făcându-se în chip de taur, au răpit și au luat pe această muiare, ce se chema Evropa, și, pe mare înotând, o au dus la ostrovul Criti”), ori în istoria descoperirilor geografice, ca atunci când prezintă *America* („Numele America, cu care această parte a lumii să numește, vine și să trage după numele lui Americo Vespuțio, carele au avut acel noroc de a pune picior temeinic într-această parte a lumii, de-întăiași dată, la anul 1479, de neam italian de la Florența, după ce însă mai înainte fusese această parte dăscoperită și aflată de Hristofor Columbo, iar italian de neam, de la Genova”).

Discursul fundamental privește, însă, *rosturile istoriei*. Două mari autorități ale Antichității sunt convocate spre a furniza „definiții” expresive ale istoriei și a-i „face lauda”: „Istoriia iaste ochiul vederii noastre și ținerea de minte a științei noastre. Aristotel zice că oamenii ar fi prunci, copii mici, de n-ar fi istoriia, căci cel ce nu știe cele de mai-nainte ale lumii întâmplări iaste ca pruncu mic și tânăr de vârstă. Tîțeron zice că istoriia iaste mărturiia vremilor, lumina adevărului, viața celor morți și învățătura vieții omenești”. Aflată în relație de supraordonare cu filosofia („iaste muma filosofiei”) și posedând, prin urmare, finalități etice („Ne îndreptează spre fapte bune”), istoria își descoperă semnificațiile formative, informative și chiar de delectare. Boțulescu sistematizează aceste rosturi pe patru paliere, insistând - s-ar zice -, cu un „lexicon” baroc, asupra conceptului de „schimbare”, învederat de cercetarea trecutului omenirii, și a sensurilor morale pe care cititorul le poate desprinde din lectura cărții de istorie (o lectură de tip reflexiv). Cele două semnificații majore sunt cercetate pe palierele 1 și 3, respectiv 2 și 4.

„Schimbarea”

1. „Istoriia ne învață a cunoaște, a ne mira și a slăvi înțelepciunea și pronia lui Dumnezeu, ce în tot teatrul Lumii iaste, văzând atâtea mutări și schimbări ce s-au făcut”.

3. „A treia, ne învață istoriia, cu mutările și schimbările neîncetate ale aceștii lumi, cât de trecătoare și deșarte sânt cele pământești toate și pentru aceia cât trebuie a le socoti într-o nimică”.

Eseistul meditează în spiritul care „subzidea” și judecățile unui Miron Costin ori Constantin Cantacuzino stolnicul, în acel duh ce releva instabilitatea alcătuirilor omenești și sfârșea prin încheieri atât de dragi gânditorilor baroci. Aceeași marcă a Barocului răsăritean, civic în gândul său consacrat oamenilor, înclinat prin urmare să moralizeze, să preleveze înțelesurile încărcate etic. Imaginea „istoriei ca oglindă”, cu care își familiarizează lectorii Miron Costin ori Dimitrie Cantemir, a unei istorii ca depozit de exemple pozitive, apare eficient și în disertația lui Vlad Boțulescu despre *prelungirile etice* ale istoriei:

2. „A doua, câtă dragoste și faceri de bine Dumnezeu pe cei buni îi miluiește și-i ajută, iar pe cei răi, pe unii mai târziu, mai curând însă pe alții, pedepsește, ca un milostiv și drept ce iaste”.

4. „A patra, istoriia ne iaste nouă ca o oglindă înaintea ochilor, în carea noi putem vedea faptele celor buni oameni de mai naintea noastră, cum și răutățile celor răi, și așa putem să cunoaștem ce trebuia noi să facem spre folosul nostru și de cari lucruri să ne apărăm și să fugim”.

Întemeiat astfel, îndemnul la „citirea” trecutului consemnat este adresat atât celor aflați în școală (semn că Boțulescu își imagina cartea și ca pe un posibil manual), cât și celor ce practicau lectura spre informare, „de vreme ce fără osteneală și fără multă trudă, cu ajutorul aceștii istorii pot avea înștiințare destulă”.

A fost acest Vlad Boțulescu de Mălăești un cărturar (produs al remarcabilului mediu brâncovenesc) peregrin, care a lăsat destule „urme” în viața literară românească (cu știri aflate mai cu seamă în depozite străine) și, deopotrivă, în cea politică, un ins „neliniștit”, frământat de mari ambiții - pe potrivă timpului în care a trăit - dar guvernat (lucru rar) de un remarcabil duh al loialității (căci și-a urmat protectorii în mai toate „aventurile” lor europene, având parte din plin de urmări nefericite).

215. Chesarie al Râmnicului citind „Enciclopedia” sau „noua conștiință care se încheagă”

Știm, din corespondența lui Chesarie tipărită de Nicolae Iorga (*Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea I: Scriitori bisericești*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Lit., seria a

II-a, tom. XXVIII, 1905-1906, p. 192 și urm.), de intervențiile episcopului pe lângă negustorul sibian Hagi Pop în legătură cu procurarea *Enciclopediei franceze*. Îl ruga mai întâi să-i facă rost de „o carte ce să numește sfrânțozește *dictionnaire encyclopédique*". Își repeta solicitarea apoi, pe 14 septembrie 1778, dând amănunte cu privire la titlul lucrării și declarându-și surprinderea în legătură cu absența cărții în depozitele vieneze. Până la urmă, Hagi Pop îi va găsi *Dictionnaire Encyclopédique*, iar predoslovia *Mineiului* pe luna decembrie ne arată că episcopul pusese deja în lucru datele găsite acolo. Să mai adăugăm că episcopul Chesarie era abonat la „*Journal encyclopédique*” și citea, cu folos, „*Mércure littéraire et politique*”.

Se poate afirma că era un om al Timpului Modern acest Chesarie de Râmnic (prin al cărui nume, transformat în emblemă, Iorga a definit o întregă epocă din cultura românească: *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, *Cartea a doua: Epoca lui Chesarie de Râmnic*, București, 1901). Și nu doar apelul consecvent la mai sus zisele instrumente de informare îl arată pe acest strălucit urmaș al lui Antim și al lui Damaschin (activiști neosteniți ai promovării limbii române în slujire) a se fi despărțit de vechile cutume (insistent a fost elogiat, pentru strădania lui de un șir de cărturari: Filaret, episcopul care îi va urma în jilțul eparhiei vâlcene, Grigore Râmniceanu, Ienăchiță Văcărescu, Ioan Piuariu-Molnar, Radu Tempea, Paul Iorgovici, Iosif, episcop al Argeșului), ci și chipul în care folosește aceste informații și, mai cu seamă, mobilitatea spirituală, cu totul relevabilă, de care a dat dovadă. Remarcat adesea, în cărțile noastre de istorie a literaturii române vechi, pentru predosloviile scrise pentru *Mineie* (texte laice vizibil separate, în demersul lor, de conținutul cărților pe care le deschideau), Chesarie face, și în compunerile ce își declară limpede o identitate religioasă, dovada depărtării de duhul medieval.

În *Psaltirea din 1779 (Psaltirea prorocului și împăratului David. Acum într-acestași chip tipărită în zilele prea luminatului Domn Io[an] Alexandr Ipsilant voevod. Cu blagoslovenia și toată cheltuiala iubitorilor de Dumnezeu chir Chesarie, episcopul Râmnicului...; „cu blagoslovenia și cheltuiala” sa Chesarie mai tipărise un *Octoih*, în 1776, un *Triod*, în 1777, și un *Ceaslov*, în 1779)*, carte ce se va retipări apoi în foarte multe rânduri, episcopul de Râmnic a așezat o prefață (ultima scrisă de el), și ea reimprimată de multe ori (ultima ediție a *Psaltirii* care include și predoslovia lui Chesarie a apărut la Râmnic în anul 1939), a cărei apartenență la literatura bisericească este neîndoielnică. Prefața (a cărei parcurgere autorul nu o socotea deloc facultativă: „Poftesc dară pre toți câți vor primi aceste psaltiri, să nu treacă cu vederea această predoslovie, căci fiindcă arată puterea psalmilor, va rădica lenevirea și va pricinui dragoste la toți a să îndulci întru citania lor, fiindcă mi se pare că din neștiință să pricinuiască la citanie lenevire”), text însoțitor de mare succes (a

fost retipărită în douăzeci și două de ediții, iar Ioan Barac a versificat-o [!], făcând-o să apară așa în trei imprimări brașovene ale *Psaltirii*), îi prezenta cititorului, în fond, cea mai citită „carte” a *Vechiului Testament*. „*Psaltirea* - scria Nicolae I. Șerbănescu (*Sfânta Scriptură tâlmăcită în limba română*, în „*Biserica Ortodoxă Română*”, CVII, 1989, nr. 3-4, p. 41-78) - este textul din *Vechiul Testament* cel mai des tâlmăcit în românește și întâlnit mai întâi în literatura manuscrisă a strămoșilor noștri și apoi în cea religioasă tipărită. În trecut, psaltirea a fost nu numai o carte liturgică folosită în slujbele de prin biserici, ci și o *carte de bază*, un *manual*, întrebuițat în școala românească în epoca medievală și în mare parte în cea modernă, în același timp o *carte de literatură*, *carte ziditoare de suflet*, *cu sârg căutată și citită* de masa credincioșilor și a altor iubitori de lectură aleasă totodată”. Psalmii au avut întotdeauna în preajma lor, în mersul lor către slujitorii altarului ori către cititorii de rând, texte de însoțire: predoslovii ori secvențe specializate („Învățături pentru citirea psaltirii”, „Rânduială cum să cade a citi psaltirea deosebi”) ori epiloguri. Aceste compuneri lămuresc, explică (episcopul Chesarie o face cu erudiție), îi oferă lectorului suporturi pentru înțelegere, expun (în destule rânduri) idei ale predoslovului. Mai mereu, acești predoslovi rămân în apropierea recomandărilor sau chiar a formulărilor scriitorilor clasici ai literaturii bisericești. „Cine poate să mai socotească vrăjmaș pre acela care dinpreună au cântat psalmii?” - afirmă Chesarie, într-o formă retoric interogativă, capacitatea pacificatoare a divinelor versete. Întrebarea este însă a lui Vasilie cel Mare și toate acele îndrumări despre „citirea” psalmilor sau despre folosul lor o cuprind. Prezența unor întorsături de frază ce trimit spre Efreem Sirul ori către Nicetas de Remesiana (*De psalmodiae bono*) nu poate surprinde. Chiar definiția psalmilor folosită de Chesarie poate fi întâlnită (zice Mihai Mitu într-un erudit studiu, consacrat acestei compuneri - abia băgată în seamă până acum -, în vol. *Oameni și fapte din secolul al XVIII-lea românesc*, București, Editura Atos, 1999, p. 149), cam în aceiași termeni, în mai vechi predoslovii (cum ar fi cea a *Psaltirii* imprimate la București în 1756).

Definiția aceasta (în care capacitățile modelatoare ale psalmilor davidieni sunt evidențiate) îl arată pe Chesarie a fi fost un retorician desăvârșit, cu evidente disponibilități de asimilare a sugestiilor poeticilor baroce, plantate, însă, pe o sensibilitate ce refuză artificii: „Cântarea psalmilor iaste liniștea sufletului, dare pricinuitoare de pace, căci potolește turburarea gândurilor, înblânzește mâniia sufletului; cântarea psalmilor iaste unire celor despărțiți, înprietenire celor învrăjbiți. Că cine poate să mai socotească vrăjmaș pre acela cu carele dinpreună au cântat psalmii? Deci cântarea dăruiește bunătatea cea mai mare (dragostea meșteșugind) prin starea cea dinpreună la cântare, ca o legătură cătră unire dragostii. Cântarea iaste gonitoare de Draci care aceasta în faptă o au arătat David când cânta și prefăcea patima lui Saul”.

Logodna divină a poeziei cu muzica (David își cânta versetele acompaniindu-se la siesdar, un instrument cu șapte - nici nu se putea altfel! - coarde) punc mai mult în lumină „folosul” obținut în urma receptării. Adică: „Mărimea vitejiei, iscusirea dreptății, biruința trupului, săvârșirea înțelepciunii, măsurile suferirii; întru psalmi iaste bogosloviia cea de săvârșit, prorocia venirii lui Hs., înfricoșarea judecării, nădejdea învierii, înfricoșarea muncii, făgăduințele slavei, a tainelor descoperire, toate, ca într-o jitniță mare ce șade în obște, în cartea psalmilor s-au așăzat”.

Aproape că n-ar mai fi nimic de adăugat lângă „această putere a psalmilor”. Aflată în glorie cândva (acoperea întreaga oficiere la „părinții veacurilor celor dintâi” și oferea hrană spirituală celor „ce strălucia prin găurile pământului”), psaltirea, „scară a minții”, coboară - zice Chesarie - pe o pantă păgubitoare, „căci nu cum să să cânte, ci la unele locuri mai nici să citește, de alții să citește pe taină, iară de o și citește cineva cu glas, cu atâta pripă încât și cel ce o citește întru nimic nu să folosește, nepricepând înțelegerea de multă grăbire”. Sperând în ameliorarea condiției psalmului în ansamblul textelor sacre (o recâștigare, de fapt, a unor vechi drepturi: „Toți sfinții părinți învățăturile lor și dovedirile le-au răzimat asupra stîlpilor celor neclățiți ai psalmilor”), Chesarie pretinde o refacere a aceluși ritual al lecturii care asigura inteligibilitatea. Este, în primul rând, o autosolicitare (îl cred sincer; nu avem de ce să-l bănuim de retorism): „Eu nu muștrând pre alții, ci pre mine înfricoșându-mă, scriu acestea, ca să mă îndreptez, a nu mă lenevi la cetaniia dumnezeștilor psalmi, când eu însumi știu și scriu acestea”.

Starea ideală ar fi *cântarea* psalmilor, asigurarea intervenției muzicii, capitală în transmitere, căci „dulciața cântării” se transformă într-o „dulciață a ascultării” prielnică receptării, înțelegerii și asimilării sensurilor ascunse în cuvânt, într-o înlănțuire radical profilactică („după cum fac doftorii cei înțelepți, carii cele mai iuți doftorii le amestecă cu miire”). Muzica „în laudă” și „în mare socoteală” la „cei vechi” deține o funcție precumpănitoare. Ea ordonă și ordonează armonizările, iar *armonia* este omnipotentă. În sprijin este chemat Pitagora, despre care Chesarie învățase, poate, la Academia Domnească cu Alexandru Turnavitu ori citise în *Enciclopedia franceză* (ar fi putut consulta - presupune Mihai Mitu, *op. cit.*, p. 148 - articolele *Harmonie* [vol. VIII, p. 50-54], *Musique* [vol. X, p. 898-909], *Psaume* [vol. XIII, p. 538-539] sau *Pythagorisme* [vol. XIII, p. 614-630]): „[...] încât filozoful Pithagora zice cum că sufletul nostru iaste alcătuit în trup după armoniia musiciei și pentru aceea auzul omenesc are mare pornire cătră armoniia gîslului, care armonie iaste puternică și preface patimile omenești, schimbându-le după a lor mișcare”. *Armonia* - îl citează în continuare Chesarie pe Pitagora (un Pitagora pictat, alături de alți filosofi elini, pe pereții mănăstirilor din Bucovina, evocat de frații Greceanu în predoslovia la *Mărgăritarele* lui Ioan Chrisostom, pomenit în mai

multe rânduri de Cantemir și de Nicolae Costin) - se degajă și din muzica sferelor, produsă de mișcarea planetelor, dar ascunsă omului de un Dumnezeu grijuliu, „fiindcă din dulciata acei armonii nu s-ar fi putut oamenii a să mai mișca, rămâind purure ascultându-o”.

Chesarie știe că face loc în textul său (și încă destul loc) unei „dogme ellinești”. (David, categoric, a creat și a cântat din dumnezeiască însuflare.) Dar nu se poate opri a accepta, în parte, „dogma mai zisului filozof”. Chesarie nu mai este un gânditor al Veacului de Mijloc. (De altfel, nici acelora Vasilie cel Mare nu le interzisese să-i citească pe filosofii păgâni; le ceruse doar să fie selectivi, să fie ca albinele „care nu se așază pe toate florile și nici din fiecare floare nu iau tot”.) Nu mai respinge de plano. Om al tagmei sale, fără îndoială, el „nu leapădă cu totul”, ci caută secvențele utilizabile. Primește spusese lui Pitagora, „însă nu la ceea ce zice el, cum că sufletul iaste alcătuit din armonie”, dar le corijează (folosindu-l pe Vasilie cel Mare), le face să consune cu preceptul pe care n-avea cum să-l disloce: „[...] ci cum că sufletul are mare pornire și legătură cu armonia glasurilor. Căci fiindcă Duhul Sfânt orânduise, cu a sa vécinică și nemută hotărâre, ca cele de David prorocite și în veacul său și în veacurile viitoare a să arăta cătră tot norodul, și fiindcă iarăși știia Sfântul Duh neamul omenesc neplecat cătră fapte bune, ce face? Dulciata cântării o amestecă cu dogmele...”

Să fie oare integral a lui Chesarie (cititor de filosofie, altfel) această splendidă conciliere?

Gloria lui Chesarie de Râmnic („Chesarie e cea mai frumoasă figură culturală a vremii, e noua conștiință care se încheagă - a zis D. Murărașu, *Istoria literaturii române*, ediția a IV-a, București, 1946, p. 107-109, oferindu-mi și mie o sintagmă pentru titlul acestui capitol) în istoria literaturii române este legată de prefețele pe care le-a scris pentru cele șase cărți de *Mineie* pe care a izbutit să le tipărească. A tradus întregul ciclu, toate cele douăsprezece tomuri (dovadă fiind cadența cu care va termina publicarea colecției - a tipărit toate celelalte șase tomuri într-un singur an, 1780 - grecul Filaret, urmașul lui Chesarie), dar le-a dat la tipar, însoțindu-le de predoslovii, doar pe cele pentru lunile octombrie, noiembrie, decembrie, ianuarie, februarie și martie (între 1776 și 1779). La 9 ianuarie 1780, „într-o joi, pe seară”, Chesarie s-a stins. „Au apus soarele cel luminos de la ochii Valahiei, marele dascal, chir Chesarie” - nota cineva pe fila unui sbornic (ms. nr. 2585 de la B.A.R., f. 223 v).

Predosloviile *Mineielor* (întreaga colecție va fi republicată în anul 1805 la Buda „cu râvna și cu osârdia dumnealui domnului Ioan Molnar, profesor al Academiei Clujului și doftor de ochi în Marele Prințipat al Ardealului” și sub privirea atentă a lui Iosif al Argeșului; o tipografie faimoasă,

cea de la Râmnic, își încredința produsele, spre reimprimare, altei tiparnițe de prestigiu și cărțile reeditate câștigau - deziderat iluminist - un spațiu considerabil de răspândire în Ardeal mai cu seamă), scrise de Chesarie alcătuiesc - s-a observat acest lucru - un lung și ramificat *discurs despre timp*. Acest discurs era rostit în românește, marcând o prefacere capitală, utilă în primul rând *înțelegerii*: „Care slujbe după vrème rămâind cu totul neînțelese la ascultători, din păstorii Beséricii rumânești, cei ce au fost adăpați sau de limba slovenească sau de cea grecească s-au sârguit în tot féliul de au dat în limba rumânească, precum să văd câteva slujbe ale Beséricii”. Merituoșilor traducători („păstori” totodată ai Bisericii românilor) care au dat pe românește textele oficerii și „cetaniile”, fără a socoti „nici osteneală la tălmăcire, nici cheltuială la tipărire”, celor care au luat asupra-le dificila întreprindere a naționalizării cultului, predoslovul le rezervă un rang special într-o ierarhie recunoscută. După apostoli și după „luminătorii în Slovaniia”, ei vor fi „luminătorii cei de-al treile ai Bisericii rumânești”. Ei au fost cei care au deblocat drumul către „noime”, făcând ca într-adevăr lectura - într-un idiom cunoscut - să se transforme într-un banchet spiritual („masă duhovnicească”), solemn și util. Acestor „luminători”, prestatori ai unor servicii inestimabile pentru colectivitate, li se asociază Chesarie declarându-se, prin întrebuintarea unui vechi concept renescentist pus în circulație la noi de umaniștii Brâncoveanului, în slujba comunității: „[...] pre mine mă cunoașteți pururea: că mai mult cinstesc folosul de obște decât răsufletul ce-mi țime viața, a căruiia toate puterile duhovnicești și trupești sânt întinse în armonie ca niște coarde, ca oricând le va mișca degetele obștii, sânt gata să facă glasul ce iaste plăcut la dragostea tuturor”.

Acest succint elogiu adresat celor ce au ostenit pentru eliminarea barierelor ininteligibilității, plasat în chiar predoslovia primei (Râmnic, 1976) cărți din serie, *Mineiu pe octombrie* (Chesarie explică de ce a început tipărirea cu această lună și nu cu septembrie, cum ar fi fost firesc: „Am protimisit această lună în tipariu, fiindcă întru această lună au luat începere rânduielele țării, cele ce prin pace s-au așăzat [pacea de la Kuciuk, încheiată la 10/21 iulie 1774 - *nota mea, D.H.M.*] A sfinților dintru această lună rugăciuni au mișcat inima împărăției asupra cererii țării ce întru această lună au făcut; rugăciunile acestor sfinți au făcut ochiul blând al împărăției asupra ticăloasei Patrii, a căriia au binevoit a-i întări [hatîșeriful sultanului Hamid - *nota mea, D.H.M.*] céle vechi privileghiuri și obicéiuri”), mi se pare cu deosebire semnificativ pentru gândul iluministului patriot Chesarie. „Discursul” (ale cărui secvențe intenționa să le plaseze în următoarele volume) se adresa conaționaliilor în limba lor. Avea prin urmare, toate șansele să-și împlinească misiunea (spre „folosul de obște”, *locul* acestei „obști” fiind *Patria*): să informeze, să educe, să dezbată, să lumineze - într-un cuvânt.

„Tema centrală, aleasă de Chesarie și așteptată de cititorii săi, e evoluția istorică și timpul" (Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, p. 133). O „temă" tratată de episcop într-un limbaj și cu niște întorsături stilistice ce amintesc de proza oratorică de amvon (cred că acest scriitor ar fi putut deveni un orator desăvârșit), redactată cu un ochi îndreptat către cer (de unde se exercita o „voință" de care omul era obligat să țină seama și să-și îndrume propria „voință" să colaboreze cu aceea în duhul „sinergie" isihaste), dar supravegheată, concomitent, și de un gând care este, orice s-ar spune, al veacului al XVIII-lea european. Chesarie știe să distingă „timpul profan" (din a cărui curgere vrerea lui Dumnezeu nu poate fi îndepărtată, evident) de „timpul scripturistic". Face o excelentă demonstrație în acest sens în prefața *Mineiului pe februarie* (Râmnic, 1779), jonglând informat în interiorul unei complicate „cronologii biblice", evocând marile „veacuri", „vârstele" și constatând, după prefirarea numărului de ani pe care îl puteau atinge eroii *Sfintei Scripturi*, „că, cu curgerea vremii, firea omenească au curs spre slăbiciune".

Să remarcăm, însă, în același timp, că episcopul de Râmnic are priceperea (și cutezanța) de a delimita și defini și „timpul omenesc", „timpul istoric", fragment al veșniciei prevăzut cu niște particularități proprii, adăpost al existenței omenești, desprins de (sau, oricum, despovărat de obligația de a fi doar) ipostaza de „uvertură" (Alexandru Duțu) a eternității. În acest timp omenesc, Chesarie izolează (în predoslovia *Mineiului pe noiembrie*, Râmnic, 1778) un „timp românesc". un timp al Patriei, care, iată, nu mai începe de la Facere sau de la Nașterea lui Hristos, ci cu războaiele dacice. Autorul croiește o istorie a românilor hotărnicită lăuntric de activități emblematice. Ele marchează cele „trei ephas" în trecutul Țării Românești, distinse fără ezitari și sprijinite de „semne" incontestabile: „Un veac au fost întru carele s-au luptat cu războaie" (războaiele dacice, pentru care sunt evocați Dion și Zonarà și pomenite mărturiile arheologice: „iară a lui Traian și Sevir pomenirea să săvârșaste cu picioarele podului de piatră și cu sfărâmarea turnului care până acum stau în marginile Dunării lângă orașul Cerneții"); „altul întru carele s-au început zidirea mănăstirilor celor domnești" (cu „înștiințări" despre ridicarea acestor „monumenta princeps" în numele ctitorilor și în existența călugărilor fugiți „din politic"); „altul întru carele s-au început tălmăcirea cărților duple slovenie pre limba rumânească" (pomenite fiind aci nume voievodale - „Mathei Voevoda", „Șarban Voevod", „Constantin Voevod" - și ale cărturarilor - „chir Damaschin, episcopul de Râmnic"). Sigur că, în ierarhizarea autorului (exagerarea fiind de înțeles), „toate aceste mici folosuri [mărcile epocilor anterioare - *nota mea, D.H.M.*] să socotesc mici și vremelnici, când să potrivesc cu folosul tălmăcirii cărților". Gloria celor ce au ctitorit paginile tălmăcite și tipărite este nepieritoare: „Și această slavă nu să supune vremii,

precum zidurile mănăstirești stricăciunii, ci aduce vrème și stă împreună cu curgerea soarelui, înnoindu-se cu tipariul, carele stricăcios fiind din fire și după alcătuire, dă nestrăciune la lucrurile lumii cele stricăcioase". Episcopul, atent mereu la realitățile din preajmă, dar atingând - cred - și o coardă a laudei, desparte și un „al patrulea epos", cel din stricta contemporaneitate, din zilele lui Ipsilanti, „căci numai în zilele mării sale s-au învrednicit țara a câștiga în scris de la prea puternica împărăție așezământuri pentru a sa oblauire". Elogiind aceste „așezări" și neuitând-o pe cea atingătoare cu tagma sa („Au rădicat dăjdile preoților..."), prielnice dezoltărilor economice și stării de „liniște" (în Oltenia „banoveților" vede Chesarie un model), episcopul îi conjură pe sfinții prăznuiți în noiembrie să „caute" la „atâta norod rumânesc, carii vă știu numele, vă cred sfințenia, dar din neștiința limbii și din nepricepere nu să îndulcesc de buna alcătuire a laudelor voastre, după măsura darului ce ați aflat înaintea Domnului; rugați-vă pentru paza liniștii veacului de acum...".

O nouă disertație în chestiunea timpului îi prilejuește lui Chesarie *Mineitul pe decembrie* (Râmnic, 1779). De data aceasta este vorba de *era creștină*, căci decembrie este luna în care s-a născut Iisus Hristos. Identificarea și numărarea segmentelor anului reprezintă o altă modalitate de luare în posesie a timpului. Decembrie a fost, întâi la „ovrei" și apoi la „râmleani", ultima lună a anului, a zecea (*zece* fiind un număr perfect - spune sinteza magică orientală, „cinstit și săvârșitoriu tuturor numerilor"), într-o serie care începea cu Martie, luna „când au zidit Dumnezeu lumea". Sistemele de calculare a erelor (felurite: „de la zidirea lumii", „de la Avraam", „de la Olimpiadele ellinilor", de la războaiele marelui macedonean împotriva perșilor, „de la Dioclitian împăratul"), au primit un concurent serios după Întruparea Domnului, în calcularea scurgerii timpului în lăuntru „mării eposi a tuturor creștinilor", în interiorul acestui „veac" care va dura „până la sfârșitul lumii". Și chiar dacă „la numărul anilor istoricii nu să potrivească la nașterea lui Hs.", chiar dacă Dionisie cel Mic (Exiguus), „tătar fiind după neam, monah după cin, numărătoriu de ani după învățătură" (în *Enciclopedia franceză*, în articolul *Ere se zice „Denis, surnommé le Petit, né en Scythie"* [vol. XII, p. 874 - 880], iar în articolul *Epoque* [vol. XII, p. 744 - 747] se adaugă: „Denis le Petit, abbé de Rome, scythe de nation..."; tradițional, la noi, prin „sciți" se înțelegeau „tătarii") a greșit cu patru ani socotelile sale, luna *Dechemvrie* (când „soarele cel văzut, alergând cu iuțime nespūsă, ajunge asupra zodiei ce să numește Corn de capră"), însoțită la Nașterea lui Iisus de miracole confirmative (pe care Chesarie nu le trece cu vederea), a fost acceptată de toată lumea ca timp glorios al venirii pe lume a Mântuitorului.

Ianuarie (când „se află soarele în zodiia lui Idrohoos, adecă vârsătoriu de ape, când și Mântuitorul Hs, iarăși întru această lună au stătu la botez în

apele Iordanului" - vezi predoslovia *Mineiului pe ianuarie*, Râmnic, 1779) este o invenție romană (afirmă Chesarie, citind articolul *Janvier* din *Enciclopedia*). A instituit-o „al doilea împărat al râmlénilor, Numà Pombie [...], carele dând războiu împotriva latinilor și întru ajutoriu chiemând pre Ianos dumnezeul și biruind au întocmit anul de luni unsprezece, numind-o luna lui Ianuarie, afierosindu-o acelu dumnezeu Ianos, și începerea anului așazăndu-o. Ianos tâlmăcindu-se va să zică portariu...". Era o lună importantă, căci, fiind plasată la începutul secvențelor anului („o ținea toți râmlénii începere de an nou"), prilejuia reorganizări administrative: „La începerea lunii aceștiia schimba ei ofichiile și împărția dregătoriile". La fel stăteau lucrurile și în Principatele Române. Avem, în acest sens, mărturia diaconului Paul de Alep, care l-a însoțit pe unchiul său, patriarhul Macarie, în voiajul prin Țările Române: „E de observat că în aceste două țări, Moldova și Țara Românească, în ajunul Anului Nou, toți boierii în serviciu, guvernatorii, pârçălabii sau subașii și toți ofițerii se prezintă la Bei și depun înaintea lui isigniile demnității lor, fie o spadă, un buzdugan, un toiag de argint, un hanger de argint sau orice altă armă, apoi se retrag. Noaptea Beiul le trimite la fiecare sau o confirmare sau o demisie; cel înaintat în boierie primește insigniile cu un veșmânt de onoare, precum de asemenea și acela ce își păstrează postul său de mai înainte; iar persoana pe care Beiul voiește a o depărta nu primește nici un mesăgiu, ceea ce egalează cu o demisie" (Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie în Valahia, Moldova, țara cazacilor, la Moscova între 1652 - 1651*, traducere de Gh. Popescu-Ciocănel, București, 1908). Această practică romană, păstrată în administrația Țărilor Române, constituie pentru Chesarie o dovadă însemnată a continuității: „Eu, când văz Prințatele Țării Rumânești că din vechime schimbă dregătoriile la începerea lui Ianuarie, an nou numindu-l și prăzuindu-l, întorc ochii miei înapoi la veacurile trecute și deabia pomenite, crez cu gândul ceia ce cetesc prin istorii, și mai vârtos pe istoricul Dion, pre carele îl întărește Meletie Gheograful...".

Apariția lunii *Fevruarie* (vezi prefața la *Mineiul pe februarie*, Râmnic, 1779) este explicată tot în cadrul reformei întreprinse de Numa Pompilius (ea celebrând tot o victorie obținută împotriva „latinilor"). Chesarie traduce netulburat prelucrând și prescurtând ici și colo, din articolul *Fevrier* al *Enciclopediei franceze* (redactat, ca și altele, de acel „compilator prodigios" care a fost Cavalerul de Jaucourt):

Predoslovia Mineiului pe februarie (după BRV, II, p. 237)

„[...] iară după ce râmlénii au făcut începere anului luna lui Ianuarie (precum și noi păzim acest obicei) acum să numără a doao lună după începerea

Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné - (ediția Berna - Lausanne, 1781, vol. XIV, p. 266 - 267)

„[...] Févrrer précéda Janvier jusqu'au temps ou les décemvirs ordonnerent qu'il deviendroit le second

anului. Unii o numii Februarie, fiindcă norodul râmlenilor făcea jărtve în cele după urmă 12 zile ale anului ce să cuprinde în luna aceasta, ca să se curățească și ca să ceară de la Dumnezeu odihnă celor morți.

Care acéste jărtve și acéste curățenii numindu-le ei Februa, pentru acéia numii această lună Februarie.

Ovid asemenea arată cum că cei vechi toate acelea ce să făcea pentru curățenie le numii Februa, și arată cum că în luna aceasta cei vechi făcea jărtve asupra mormânturilor. La această lună soarele se află asupra zodiei peștilor..." .

moins de l'année et suivroit janvier immédiatement.

[...] Le peuple romain faisait des sacrifices pendant les douze derniers jours de l'année, pour se purifier et pour demander aux dieux le repos des âmes de ceux qui étoient appelés februa on nomma le mois où l'on faisait ces sacrifices et ces purifications februiarius.

Ovide assure la même chose, tout ce qui se disait, dit-il, a nous purifier, étoit appelé februa par nos ancêtres [...]. Ovide nous donne une dernière étymologie du mot februiarius: elle peut encore venir, dit-il, de ce que dans ce mois on faisoit des sacrifices sur les tombeaux [...].

Le soleil durant la plus grande partie de ce mois parcourt le signe de verseau, et vers la fin il entre au signe des poissons".

Martie este o lună generoasă cu predoslovul (prefață la *Mineiul pe martie*, Râmnic, 1779). O lună alegră („soarele cel simțitoriu vine asupra zodiei Berbecului"), a redeșteptării, a reînvierii întregii naturi, o lună când soarele își recapătă forțele (echinocțiul) și îl împinge spre poezie (dacă împreunările de cuvinte vor fi fiind ale sale chiar și pe sobrul episcop: „vederea nu să satură de priviria verdeții, auzirea să deșteaptă și să pleacă la muzica păsărilor céia ce cu armonie răsună în dumbrăvile cele aurite de flori și de verdețuri, și toate simțirile omului simt cu bucurie un Duh de viață ce le mișcă spre a lor eneghie".

Ușor inocent în privința istoriei legendare a Romei, Chesarie preia și traduce din *Enciclopedia (Mars, vol. XXI, p. 161 - 163)* explicarea denumirii lunii *Martie*: „Luna aceasta a lui Martie s-au numit așa, căci Romul, împăratul cel dintâiu al Râmului, împărțind tot anul în zece luni, cea dintâi rânduială au dat la această lună, care au și numit-o după numele lui Mars târâne-său [...] Iară unii zic că Martie să numește după Mars dumnezeu, ce-l credea cei de atunci închinători de idoli dumnezeu ajutătoriu războaielor". Știe, însă, să treacă în registru elin numele latinești ale zeităților: „Și măcar că luna o numii după numele dumnezeului Mars, dar o avea afierosită supt protexia dumnezeiei Athina, ce însemna înțelepciune..." .

Istoria sacră îi oferă lui Chesarie mult mai multe elemente pentru evidențierea însemnătății acestui segment de timp: „Căci la Martie s-au zidit lumea; [...] la Martie norodul cel israiltenesc cu mână tare a minunilor au eșit

din Egipt și cu brațul cel acoperitoriu al celui prea înalt au trecut Marea Roșie; la Martie s-au întâmplat cel înfricoșat a toată lumea potop; la Martie s-au binevestit preța blagoslovitci Fecioarei Mariei și întru preța curat pântecelul ei Fiul lui Dumnezeu s-au întrupat; la Martie s-au și răstignit după trup". Coboară autorul chiar spre preciziuni „la zi și la ceas" (tot în Martie) „pentru a tainelor arătare și descoperire": „Căci Vineri s-au zidit omul în raiu, Vineri s-au izgonit din raiu; Vineri iarăși s-au făcut Buna Vestire întrupării și iarăși Vineri au priimit Mântuitoriu răstignire. La șase ceasuri din zi s-au gonit Adam din raiu, și iarăși la șase ceasuri au priimit Mântuitoriu răstignire..."

Timpul românesc (împărțit - am văzut - de Chesarie în patru „epoci", cu semne distincte), este, în primul rând, un timp al etnogenezei. Cucerirea romană a fost urmată de colonizare („Traian împăratul, după ce au supus pre dachi cu pîiarderea lui Dicheval, au trecut mulțime de râmléni în părțile acestea, făcându-i pre unii proști lăcuitori, pe alții stăpâni lăcuitorilor"), românii „născuți" astfel fiind niște continuatori, niște moștenitori („strănepoții râmlénilor") ai mării civilizații romane (noblețea stîrpei!), materializată și în păstrarea unor obiceiuri ale romanilor (conservate într-un Bizanț intermediar și creștin: „Iar când văz și pre istoricul Bò, că arată pre marele Constandin împăratul că ar fi avut lucruri ostăsești într-aceste locuri [...] nu mă sfiesc a da socoteală că marele Constandin, călcând ale acestui loc părți, sau însuși întâi au adus obiceiurile râmlénilor, sau le-au întărit, găsindu-le ca un împărat al Râmului celui nou"). Antichitatea cutumelor (pe care un istoric ca Le Beau i le confirmă lui Chesarie) nu face decât să adauge strălucire imaginii Daciei Romane (o imagine luministă, indiscutabil) și purtătorilor ei cu o atât de nobilă sorginte: „Ci ori de la Traian sau de la marele Constandin, de să trag cu urmarea acéste obiceiuri, nu fac filonichie. Însă eu dintru acestea descoperiu lucruri minunate, aflu liniia neamului românesc, din vechiu trăgându-să din slăvit neam al romanilor". Faima strămoșilor romani și a trăitorilor în vremile eroice - altă imagine luministă - este evocată, cred, pentru capacitățile ei vivificatoare („ca un sfeșnic carele pus supt obroc prin crăpături și prin margini ivéște lumina între care să slăviia odată céle vechi veacuri ale Patriei"), pentru că, altfel, timpul în curgerea lui nu face decât să dezagrege și să distrugă alcătuirile născute. În limitele dictate de „pravila veche" („ca să nască și să moară"), Chesarie își așază teoria „urcării și căderii", proclamând *schimbarea și prefacerea* (de o voință divină dictate: „Stăpânul al tuturor n-au voit să fie nici un lucru stătătoriu") drept legi cu o acțiune perpetuă.

Ca unii dintre istoricii care l-au precedat (la noi și aiurea) și din ale căror cărți se inspiră, Chesarie de Râmnic vrea să impună (făcând o cu totul onorabilă figură de filosof al istoriei) judecata analogică. Preceptele lumii

organice („precum la oameni sânt tineréțe, urmează vârsta bărbătească, bătrânețele și moartea”) trebuie să aibă o funcționare universală și să dicteze niște „vârste”: „[...] așa și acéstea au începere, creștere, stare, înălțare și toate le are pentru aceasta ca să și cază”. Dovezile le află autorul peste tot, în „sferele” care înconjoară pământul: între astre (soarele „lipséște”, „luna pătimeste și scade”, „stélele cad”), în aer, în ape (analiza lui Chesarie descinde mereu: „pogoară-te”), unde descoperă fluxul și refluxul („vărsările și céle înapoi curgeri”), în fenomenele cu capacitate distructivă (cutremurele), în stratul „politic și de civilizații”. Dinspre Asia (loc vechi) dezagregarea se mută (într-o „translație” a extincției) spre o Europă încă înfloritoare (imagine iluministă, evident). Ca să fie convingător în fața cititorilor („céle de acum” le confirmă pe „céle trecute”), predoslovul își alege exemple din contemporaneitate: „Poloniia cea ca o nemărginită, iată micșorată și împărțită: lezuviții ce duhovnicii și pre taină împărăția, din orânduiala lor rădicați; Sfeția din republică în despoție rădicată și în monarhie; Bavariia în multe feluri bårduită și alte stăpâniri prefăcute în noao oblăduiri; mai întâiu necrezute, iară acum văzute și pipăite”.

Nici Țara Românească n-a scăpat de acțiunea acestei „pravile nestatornice”. Epoci de glorie au fost urmate de timpuri ale decăderii. O soartă fericită - crede Chesarie - face ca pământul românesc (în a cărui istorie [des cercetată în toate predosloviile; din aceste texte un dascăl din Prejmer, Gheorghe Radovici, nota evenimente mai însemnate; vezi Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, Editura Junimea, 1975, p. 173] el aflase că epoca plină de însemnătate a fost cea supravegheată de actul cultural; faptă demnă de „strănepoata râmlénilor”) să se găsească din nou sub o zodie favorabilă (sub dicteu divin, desigur), care „au adus curgerea oblăduirii Țării la matca sa, au oprit vânturile, au potolit valorile”. Această „renaștere”, produsă de pacea din 1774 și care pe autor (optimist ori encomiast?) îl face să se gândească la pasărea Phoenix („s-au asemănat acum cu pasărea ce să numéște Finix, carele cu ale sale aripi aprinzând foc, să aprinde și arde pre sine-și, și făcându-se cu totul cenușă, iarăși din pulberea cenușai să naște și crește”) și să declare reinstalarea unei surprinzătoare „prosperități”: „Au câștigat bogatele mili ale împărăției, dăruindu-să cu privilegiurile sale. Clirosul besericesc s-au rădicat în cinste [...] Boerimea să înalță după liniia familiei. Pământénii să protimisesc după cuvântul pravilii ceii politicești; streinii să miluesc după datoriia firii și a creștinătății; neguțătorii să sporéște având curgerea sa slobodă; dajnicii să adaogă nebănuindu-să de adaogiri de dăjdi. Toți petrec cu mulțămire...”.

Idilică și neverosimilă această stare de satisfacție și civilitate. Ea răspundea însă, categoric, unui „program” teoretic (un „scenariu”) croit cu

migală de iluministul Chesarie (autentic îndrăgostit de „Patria” sa, a cărei propășire a dorit-o fără șovăire) în predosloviile sale. Pentru această propășire el a făcut multe lucruri: a tălmăcit cărți, le-a tipărit și a compus, pentru ele, predoslovii.

Consemnându-i sfârșitul pe o filă de manuscris (ms. nr. 2585 de la B.A.R., f. 223 v), un cărturar oltean deplângea pierderea: „1780, ianuarie 9 dni au apus soarele cel luminos de la ochii Valahiei, marele dascal, preasfinția sa părintele episcopul Râmnicului, chir Chesarie. S-a mutat din viața aceasta la vécinicele lăcașuri într-o zi joi, la opt ceasuri din zi, în București”.

TRATATUL

216. Un director de conștiințe

Să mai răsfoim o dată didahiile lui Antim Ivircanul și ne vom convinge că rigoristul ierarh, cel atât de încărcat de răspunderile majore ale păstoririi sale (ne amintim cum proclama această responsabilitate în *La Dumineca Vameșului. Cuvânt de învățătură*: „[...] căci în seama mea v-au dat stăpânul Hristos să vă pasc sufletește, ca pe niște oi cuvântătoare și de gâtul meu spânzură sufletele voastre și de la mine va să vă ceară pre toți, iar nu de la alții, până când vă voi fi păstoriu”), își întemeiază pastorală și pe acea „teologie a păcatului”, foarte veche și persistentă, una dintre primele închegări doctrinale consistente ale creștinismului! O depreciere gravă a stării credinței (cu răsfrângeri negative în starea moralei) îl îndeamnă pe mitropolit (nu vom uita că, episcop fiind încă, la Râmnic, el tipărise în 1705 o *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții*), înainte de a examina *păcatul*, în feluriteile lui concretizări, să anunțe - pe glas înalt - marile primejdii pe care le naște ignorarea cu încăpățănare a „căii dreptății”: „Căci fiind orbîț de deșertăciunile céle lumești, nu ne bucurăm la altceva făr' numai la lucrurile întunericului veacului acestuia; și sântem porniț cu toții spre răutăți, ca o roată când dă de vale și nu să poată opri și sântem toți, cu totul, ca niște dobitoace necurate, tăvălindu-ne în răsfăciunile céle spurcate și de nimica.

Și acéstea toate nu să trag dintr-alta, fără numai din necredința noastră; că ni s-au împietrit inimile întru răutăț, ca a lui faraon și umblă, ca niște cai sirepi, făr' de zăbală și făr' de rușine, până vom cădea într-o vreo propastie și vom pieri. Cu acéste fapte ne lăudăm că sântem creștini! O, vai, de capetele noastre! Și cu creștinătatea ce avem poate că vom fi socotind că numai căci ne numim creștini ne vom spăsi! Ba! Ci mai mare osândă vom să luom, de nu ne vom pocăi și de nu ne vom lăsa de răutățile noastre. Că zice Hristos: «Nu cei ce-m zic mie Doamne, Doamne, vor intra întru împărăția ceriului, ci cei ce fac voia mea». Spuneți-mi, rogu-vă, că eu poate că-m voi fi eșit din fire, care voe a lui Hristos facem, sau care poruncă ținem? Eu nu poci cunoaște altceva, făr' numai un nume uscat și sec, ce avem făr' de nici o faptă bună. Și încă stăm de

ne mirăm căci nu ne face Dumnezeu pe voia noastră pentru căci ne numim creștini! Ba încă bine că nu ne prăpădește ca pe sodomiteni, că vedem depărtarea lui Dumnezeu cu ochii noștri și cunoaștem că din răutățile noastre ne vin atâta feliuri de boale și atâtea feliuri de morți și alte nevoi și scârbe și nicidecum nu ne venim în fire, ca să ne părăsim de răutățile noastre".

Literar, dintr-ibă această vehementă, cu exclamațiile și interogațiile ei, este o izbândă absolută. Teologic ea este o *învinovățire*, o culpabilizare (pluralul incluziunii este unul retoric), o amenințare cu moartea veșnică, unică „răsplătă” și „rod” de neocolit al păcatului (*Romani*, 6, 21-23; 7, 24). Ieșirea din acest „creștinism” declarativ, uscat și sec, gol și formal o asigură doar *pocăința*, reală firește, taina prin care „spiritul se schimbă” (*metanoia*) primind un „al doilea har”, o „a doua iluminare” din partea unui Dumnezeu iertător și generos: „Ci iată, că vă zic, iubiților miei și vă învăț cu frica lui Dumnezeu, ca un părinte sufletesc și păstoriu ce vă sânt, să vă veniți în fire și să vă căiți de lucrurile cele necuvioase, că Dumnezeu iaste milostiv și deaca va vedea întoarcerea noastră și pocăința cea bună, ne va erta. Că zice prin rostul Isaiei: «Întorceți-vă cătră mine și mă voi întorce și eu cătră voi»”.

Sunt multe nemulțumirile ierarhului provocate de inadvertențele comise de păstoriții săi. Admițând, în acord cu o teologie primară, că ispita diabolică este pricinuitoarea păcatului („Că zice Ioann, la 3 capete că: «Cel ce face păcatul de la diavolul iaste, că din ceput diavolul păcătuiaște») - sigur că nu în absența voinței libere a omului (ne spune un mare pustnic, Sf. Antonie: „Răul nicidecum nu e pricinuit de Dumnezeu, ci prin alegerea cea de bună voie s-au făcut dracii răi, ca și cei mai mulți dintre oameni... Nu cele ce se fac sunt păcate, ci cele rele, după alegerea cu voie...” și de aceeași părere au fost Climent din Alexandria și Origene) și că păcatul, odată intrat între oameni („precum zice fericitul Pavel: «Printr-un om au intrat păcatul în lume și, prin păcat, moartea»” [*Romani*, 5, 12]), a dezvoltat consecințe reparate doar prin jertfa lui Hristos („Iadul, carele iaste plata cea desăvârșită a păcatului, prin pogorârea lui într-însul l-au deșărtat și l-au sfărâmat. Pre diavolul, ca pre un âncepător tuturor păcatelor și muncitoriu sufletelor noastre, l-au legat și l-au îmbeznat într-însul cele mai adânci ale iadului”), Antim constată între enoriașii săi nu „deraieri” temporare, explicabile prin „slăbiciunea” omenească, ci o stare generală de *neascultare* (provocatoare, firește, de dezordine) a divinității, agravată de o sensibilitate vădită spre sugestiile malefice: „Pre Dumnezeu nu vom să-l ascultăm, la cele ce ne învață să facem, pentru binele și folosul nostru cel sufletesc, ce ne par, învățăturile lui, gréle și réle și pentru acéia nu-l cinstim, ca când ni-ar fi vrăjmaș de moarte. Iar pre oamenii cei ce nu să tem de Dumnezeu, nici să rușinează de fetele omenești îi ascultăm la cele ce ne învață să le facem, spre pierzarea sufletelor noastre și spre necinstea noastră și spre a ne cleveti toț și a ne blestema pentru nedreptățile ce facem; și priimim

învățăturile lor cu dragoste și le facem cu mare pohtă și ne bucurăm de iale...". Sunt conturbate, grav, zice predicatorul (în *Cuvânt de învățătură la Stretenia Domnului nostru Iisus Hristos*), chiar fundamentele ordinii creștine asigurate de supunerea (act christic) în fața „Legii”. Pseudo-creștinii, ale căror fapte le veștejește neostenit mitropolitul în didahii, neagă chiar aceste temeuri:

„10 porunci sânt scrise în lege și nici una nu ținem.

Porunca cea dintâiu zice să nu avem alt dumnezeu înaintea lui, iară noi avem pre mamonul nedreptății.

A dooa poruncă zice să nu luom numele Domnului în deșărt, iară noi îl purtăm prin gurile noastre, ca o nimica.

A treia poruncă zice să sfințim sâmbăta, adecă să cinstim și să ținem praznicile, iară noi atunce facem lucrurile céle mai multe și lucrurile céle mai necuvioase.

A patra poruncă zice să cinstim pre părinții noștri, iară noi îi ocărâm și-i și batem.

A cincea poruncă zice să nu ucidem, iar noi, de nu putem ucide cu bățul, sau cu sabiia, ucidem cu limba și, de nu putem ucide pre alții, ne ucidem și ne omorâm înșine pre noi, cu faptele céle réle..." Etc.

În sistematizarea lui Antim, omul greșește (e vorba, firește, de păcatele „personale”, nu și de cel „strămoșesc”, moștenit prin naștere, cu greutatea lui ontologică, dar radiat prin taina Botezului) din „slăbiciune” („Deci păcatul din slăbiciune iaste împotriva lui Dumnezeu Tatăl, căci că Tatăl să chiamă întru tot puternic”), din „neștiință” („Păcatul dintru neștiință iaste împotriva Fiiului, că Fiiul lui Dumnezeu să chiamă înțelepciune”) și „din firea cea rea” („Păcatul din firea cea rea iaste împotriva Duhului Sfânt, căci că Duhul Sfânt să chiamă bun”). Dacă păcatele din primele două „clase” pot fi iertate în urma pocăinței (Antim se sprijină aici pe David: „Păcatul tineréțelor méle ș-a neștiinței méle nu-l pomene”), greșelile împotriva Sfântului Duh nu au acces către absolvire: „Că așa zice Domnul Hristos: «Tot păcatul și hula să va erta oamenilor, iar hula care iaste spre Duhul Sfânt nu să va erta oamenilor»” (vezi și Matei, 12, 32: „Oricine va zice cuvânt împotriva Fiului Omului, se va ierta lui, iar oricine va zice împotriva Duhului Sfânt, nu se va ierta lui nici în veacul de acum, nici în cel ce va să fie”).

† În aceeași grupare a greșelilor „împotriva Duhului Sfânt” - crede Antim - trebuie introduse și „păcatele de moarte” (și Fericitul Augustin le zisese *letalia* sau *mortifera*), de vreme ce „sânt neertate”. În vremea lui Antim Ivireanul *septenarul* (rezultat al unor clasificări petrecute în timp, începând cu Sfântul apostol Pavel [1 *Tim.*, 6, 10; *Col.*, 3, 5] și Origene, Evagrie Ponticul sau Ioan Casian și continuând cu Ioan Scărarul - care fixează numărul păcatelor capitale la 7 - și cu Grigore Dialogul, clasificări ce au construit în fapt „drumul către 7”, un 7 magic, alcătuit din 4 - cifră a trupului, și din 3 - cifră a sufletului,

un 7 interpretat cu entuziasm de teologi în fel și chip, aflat și în cele 7 vârste ale omului sau în cele 7 virtuți militante contra celor 7 vicii) era constituit, firește. Antim le numește „de moarte” (având, pesemne, în vedere imposibilitatea obținerii absolvirii și asprimea pedepsei ce se va institui în viața viitoare: „Că va să vie Fiul Omului întru slava Tatălui Său, cu îngerii săi și atunci va răsplăti fiecăruia după faptele lui” - Matei, 16, 27), dar înțelegerea pe care le-o conferă - aceea de „născătoare ale altor abateri” - este asemănătoare cu cea proprie termenului „capital” (de la lat. *caput* „cap”), adică rădăcini și capete de serie pentru abaterile subiacente (Jean Delumeau, *Păcatul și frica. Culpabilizarea în Occident [sec. XIII-XVIII]*, vers. rom., vol. I, Iași, Editura Polirom, 1997, p. 227 și urm.). „Lista” lui Antim seamănă cu schemele (crengi, crenguțe, rămurele) ce sistematizau păcatele, născânde unele din altele, în „manualele” occidentale ale confesorilor:

„[...] păcatul cel dintâi iaste trușia, dintru carele să naște semeșia și neascultarea; al doilea iaste zavistiia, dintru carele să naște vrăjmășia și uciderea; al treilea iaste iubirea de argint, carele să numește a doua închinare de idoli, dintru carele să nasc toate rélele; al patrulea iaste călcarea de lége, adecă nebăgarea în seamă celor hotărâte și așazate în legi și în pravile, dintru carele să naște necredința și lepădarea de Dumnezeu; al cincilea iaste sãmânarea de vrajbă între fraț și între priiateni, care păcat l-au aflat singur satana; și cine are acel nărav iaste asémenea diiavolului; al șaselea iaste nădiajdia cea necuvioasă ce are neștine la multe mila lui Dumnezeu și nu să părăsește de păcate, socotind că-l va erta, dintru carele să naște netémerea de Dumnezeu și toată necurăția; al șaptelea, cel mai de pre urmă și mai mare și mai rău decât toate iaste oceania, adecă deznădejduirea de mila lui Dumnezeu, socotind că nu-l va erta nici cu un mijloc, dintru carele să naște moartea cea sufletească și munca cea vécinică a iadului”.

În alt rând (*Luna lui dechemvrie, 6. Cazanie la Sfântul Nicolae*), după un (drag lui) „joc”, subtil, cu numerele producătoare de semnificative corespondențe („Pentru căci iaste omul făcut de Dumnezeu, îndoit, de suflet cuvântătoriu și de trup simțitoriu are și bunătăț îndoite: sufletești și trupești. Și sânt bunătățile céle sufletești 4: vitejia, întelepciunea, dreptatea și curățenia. Bunătățile céle trupești încă sânt 4: tăriia, întregimea, fromoséția și sănătatea. Și dintr-acéste bunătăț ale sufletului și ale trupului nasc alte 4 bunătăți de obște: credința, nădejdia, dragostea și smereniia”), Antim zăbovește asupra primului dintre cele 7 păcate capitale - „mândriia” îi zice de această dată -, căutând să-și convingă ascultătorii că aceste greșeli sunt, în fapt, făcute împotriva virtuților teologale (mitropolitul le sporește numărul la 4, adăugând „smereniia”), lucrări - acelea - ale Duhului Sfânt. „Mândriia” (trușia), act perturbator al ordinii creației și de ruptură între om și creator, materializat în gestul de nesupunere al lui Lucifer (dovadă că Răul fusese, existase înainte de om și în afară de el) și

repetat de „neascultarea” lui Adam (în fond un abuz de libertate al omului față de Dumnezeu, o negare orgolioasă a transcendenței lui Dumnezeu), dornic să se înalțe, să fie aidoma lui Dumnezeu, este vădit opusă virtuții „smereniei” („Tot cel ce se înalță se va smeri” - Luca, 14, 11). Știutor într-ale compunerii discursului, Antim avusese grijă să descrie cele 4 virtuți („bunătăț de obște”: „Credința, după cum zice fericitul Pavel la 11 capete către evrei, iaste...”, „Nădédjia iaste...”, „Dragostea încă iaste...”, „Smereniia încă iaste...”), plasând *virtutea smereniei* (cunună a virtuților, „sfârșitul, legătura și pecétea tuturor bunătăților”) într-o elocventă vecinătate cu *viciul* incriminat (într-o „istorie” a păcatului original și a „ridicării” lui): „Pentru căci păcatul cel dintâi și mai mare decât toate păcatele iaste mândriia, caré o au izvodit și au născut singur satana, carele era înger și să numiia Luceafăr, pentru multa lumină ce avea; care mândrie l-au surpat și l-au pogorât, cu toată ceata lui, întru céle mai de jos prăpăstii ale iadului. Și dintr-atâta lumină ce avea s-au făcut decât toate negrétele și decât toate întunérecile mai negru și mai întunecat și iaste să se osândească în véci nesfârșit pentru căci nu are tămăduială, nici vindecare rana lui, că fiind duh, nu are pocăință.

Și cu acest păcat al mândriei, pentru multa lui zavistie, au înșălat și pe ticălosul Adam, de l-au surpat din cinstea lui și l-au adus la moarte și l-au pogorât și pre dânsul în iad. Și precum păcatul mândriei au avut putere de au pogorât pre Luceafăr, până la céle mai de jos prăpăstii ale iadului, așa și bunătatea smereniei are mai multă putere decât mândriia; că au făcut pre singur Dumnezeu, carele iaste făcătoriul Luceafărului și s-au plecat atâta, cât au lăsat ceriurile și toată slava și lauda ce avea de toate puterile cerești, de s-au pogorât pre pământ și s-au făcut om și s-au smerit până la moarte, după cum zice fericitul Pavel, moarte de cruce; și s-au pogorât și până la iad de au scos pre Adam, cu tot neamul lui și l-au suit împreună cu dânsul la ceriu, unde au fost și mai înainte. Iară Luceafărul n-au putut să se mai sue, căci îl atamnă păcatul în jos”.

Pentru șirul de abateri inspectate în didahii, remediul („tămăduiala” - ar zice Antim) nu putea fi decât unul - *pocăința*, taină sfântă pe care Biserica o încredințează oamenilor, căci au „trup”. Spre sfârșitul șirului de omilii, predicatorul va așeza, prin urmare, și o *Învățătură asupra pocăinții*, predică, evident, căci are toate „semnele” discursului de amvon (o „temă”, între altele: „«Întoarceți-vă către mine, din-toată inima voastră și cu post și cu plângere și cu tânguire rumpeți inimile voastre și nu hainele voastre și mă voiu întoarce către voi», zice Domnul, la Ioil, în 2 capete”), dar și îndreptar destinat mai cu seamă credincioșilor chemați să-și facă un neîntrerupt examen de conștiință. Indiciu cert al bunăvoinței divine, al iubirii lui Dumnezeu pentru oameni, „dar mare” destinat în exclusivitate oamenilor, taină sacră, *pocăința* (ritual purificator vechi, confirmat încă în scrierile din epoca patristică, la Ignatie din

Antiohia, Policarp, Iustin Martirul, Irineu, Climent din Alexandria, Tertulian, Ciprian etc.) este calea spre mântuire a creștinului (căci, altfel, observă Antim în treacăt, „păcătuesc și jidovii și turcii, iar nu le folosește, nici le ajută pocăința, nimic, căci sânt în afară de lege”). O „istorie” culeasă din *Scriptură* (IV Regi, 15) îl ajută, abil tâlcuită, pe scriitor să scoată în evidență semnificațiile pocăinței, capacitatea acestei „prefaceri” de a schimba un „destin”, de vreme ce „înviază sufletul cel mort al păcătosului, îi dă iară podoaba dumnezeescului dar ce au pierdut, îi deschide ușile ceriului care i le-au închis păcatul, îl face soție fericitelor îngeri, îl face moștean, lăcaș lui Dumnezeu și părtaș slavei lui cei dumnezești”. Pocăința este în stare să-l învingă pe Dumnezeu, să biruiască un Dumnezeu excedat de abaterile nefârșite, încruntat și răzbunător (însăpământător prin „mesagerii” săi: frica morții, cutremurul „muncii de véci”, zioa cea înfricoșată a judecății, dreapta răsplătire a lui Dumnezeu): „Și când iaste mânios de sudălmile, de necinstirile și de hulele ce-i fac în toate zilele păcătoșii, cu faptele lor céle fârdelége, cu strămbătățile lor, cu jafurile lor, cu multa a lor trufie, cu zavistie ce hrănesc în inima lor, cu atâtea necurății cu carele spurcă și trupul și sufletul, stă gata să facă asupra lor răsplătire, să arunce asupra lor trăsnetele urgiei sale, să-i piardă de pe fața pământului. Aleargă atunce pocăința și cu o cucernică îndrăzneală, cu doao lacrimi ce varsă din ochi, cu un suspin ce înalță la ceriu dintru adâncul inimii (cutez a zice), că leagă mâinile lui Dumnezeu, îi ia armele a dreptei lui răsplătire, preface urgiia lui spre ertăciune, îl face blând, ertătoriu, îndelung răbdătoriu, milostiv, iubitoriu asupra celui păcătos, carele atâtea l-au necinstit și nu l-au băgat în seamă”.

Antim amenință, fără îndoială, îi amenință pe culpabili cu urgia pedepsei divine. Dar pune în celălalt talger al balanței puțința de salvare - pocăința, cu condiția ca ea să fie „adevărată, iar nu mincinoasă”, „curată, iar nu vicleană”, „a inimii, iar nu a gurii”. Un astfel de act, depus cu sinceritate, poate înfăptui miracolul, poate preface „păcatele cele de moarte”, șapte, în virtuțile care li se opun, tot șapte, „adecă să prefacă trufia în smerenie, iubirea de argint în milostenie, păcatul cel trupesc în curățenie, zavistiia în dragoste, lăcomia în post, mâniia în blândețe și lénea în rugăciune și într-alte fapte bune”.

În *didahii*, „pocăința” este una dintre temele predilecte, aplecare ce nu poate mira la un înalt ierarh ortodox. Antim era pe deplin abilitat să dezbată această temă gravă. Am arătat și mai sus că, în anul 1705, când era încă episcop la Râmnic, el a publicat o cărțuție (un mic tratat de teologie practică - așa îndrăzni să spun) intitulată *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții*, lucrare „rotundă”, bine echilibrată în structura ei, ce-și afla cititorii și între deservenții de cult (a căror elevare duhovnicească o urmărea), și între credincioșii pe care vlădica îi dorea luminați și feriți de păcate. (Antim participa astfel, printr-o compunere proprie, la o „strădanie de explicare” cu o veche tradiție în literatura

teologică românească; în același efort se încadrează, cred, și tipăritura buzoiană din anul 1702 - *Învățătură preoților pe scurt de șapte taine ale beserecii, cu drepte dovediri din pravila sfinților părinți, care ar putea fi atribuită episcopului Mitrofan.*)

Celor două categorii de „utilizatori” le vorbea același Antim, ierarhul responsabil, „directorul de conștiințe” dornic să facă din participanții la taina mărturisirii niște persoane informate. Că unii dintre preoți, destul de mulți (ajutoarele sale - va scrie mai târziu mitropolitul Antim: „ca niște ochi să vadă toate, ca niște mâini să lucreze cele trebuincioase și ca niște picioare să alerge cu mijlocul lor la trebuința tuturor”), aveau nevoie de astfel de elemente de sprijin este neîndoielnic. O va spune și Ivireanul în *Învățătura bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățatura preoților* (Târgoviște, 1710), o foarte densă *Sumă* cuprinzând felurite îndrumări, constatând cu îngrijorare lipsa de performanță (nu doar „profesională”) a unora dintre slujitorii altarului (nu altele trebuie să fi fost și preocupările lui Melchisedec din Peloponez, egumenul câmpulungean care traducea din grecește și tipărea, în 1642, la Câmpulung, niște *Învățături preste toate zilele alese pre scurt din multe dumnezești cărți de folosință tuturor creștinilor...*): „Că între celeralte scârbe ce am, de mă rănesc la inimă, iaste aceasta cea mai grea de mă întristez și mă măhnesc mai mult, că văz între preoții miei atâta prostie, atâta neînvățătură și atâta nedumireală, cât cunosc că nu puteți face vreun ajutoriu sau vreun folos ticăloasei turme. Și pentru acea multă prostie a voastră și neștiința la sfânta carte, m-am îndemnat, fiind cuprins de frica dumnezeiască, a vă înștiința cu această mică cărțica...”

Cartea din 1705, „îndrumar” al credinciosului și, deopotrivă, „manual al confesorului”, ne arată un Antim adept al unei pastorale drastice (nu foarte mult deosebit de cel din *didahii*). Într-o lume a cărei decădere morală, exasperantă, este examinată cu o asprime laconică („noi creștinii ne-am abătut atâta de mult la patimile cele trupești și ne-am făcut robi păcatului și diavolului și vase împruțite, adevărat vrednice veshnicilor munci și atâta ne-au stăpânit răutatea și păcatul și am venit la dobitoacie și la desăvârșită nesimțire”), *păcatul*, ce are drept „pricină” (cauze izolate oarecum surprinzător, dacă nu uităm expunerile din *didahii*) „neînvățătura” și „neslovnirea” („pentru că nu iubim să cetim și să învățăm carte, nici să auzim măcar pe dascalii cari ne învață cuvântul lui Dumnezeu, dumnezeeshile lui porunci, credința și calea mântuirii noastre. Că omul carele nu știe carte ca să citească *Sfânta Scriptură* și cărțile beserecii noastre și sfintele pravile, au de nu se va învăța de la alții care le știu, să asemănă cu dobitoacele cele necuvântărește carele nu știu ce fac de vreme ce n-au minte...”), ignoranța care desființează „cuvântăreasca blagorodnie”, este denunțat cu duritate (nu doar lexicală) și vehemență, cu cunoscutele repetiții ale insistenței. Să deducem de aci că facultatea de „a cuvânta” era anulată prin

absența instruirii, că lipsa acestei „nobleți” (blagorodnie) poate trimite ființa umană, făcând-o vulnerabilă, într-o deplorabilă regresie pe scara însuflețitelor? Antim este neîndurător:

„Dar pentru rușinata aceasta neînvățătură facem atâtea și mari răutăți și păcate de moarte, fără frica lui Dumnezeu și rușinea omenească: toată zioa beți, borâți înlăuntru în cârciume, porniți la curvii și la preacurvii de multe féliuri, la nedireptăți, la râniri, la cuvinte mincinoase, la jurăminte strâmbe, la mărturii mincinoase și la hule, la ucideri, la cleвете, la zavistii, la vrăjbi și goniri și la altele, nenumărate, cu carele bolnăvește ticălosul nostru suflet boală de moarte”. [„Ignoranța” („neștiința” și „necunoștința lucrurilor”) - și nu o predispoziție guvernată de „păcatul protopărinților” - era cauza culpelor și pentru Cantemir cel din *Divanul...*: „Neștiința și necunoștința a lucrurilor carele pre lesne sint a să cunoaște, sau nesămăluirea și oamenilor negândirea a multe răutăți pricină iaste, [adecă] în părăsirile bunătăților și în agonisirea răutăților sau a păcatelor”. Dar prințul *traducea* (pasajul este din cartea a III-a a *Divanului*, tălmăcită după *Stimuli virtutum, fraena peccatorum* a lui Wissowatius) - „inscitia ac ignorantia rerum scitum utilium, vel inconsiderantia ac incogitantia, est hominibus multorum causa malorum, in virtutibus omittendis et peccatis comittendis” - iar Wissowatius era un „unitarian”, deci un „eretic”].

În seria, superbă, de interogații ce țintesc „dezmeticirea” păcătoșilor („O, creștinilor, o părinților și fraților, până când în răutate și în păcat? Până când dormim în patul lenevirii, somnul cel greu și purtătoriu de moartea păcatului? Pentru ce pentru puținel vin al beții, pentru o dulceață amară a unii împuțite curvii, pentru bani care sânt pământ, pentru măririle lumii, carele sânt toate necinsti, pentru mândrii și deșertăciuni facem pre ziditoriul și părintele nostru Dumnezeu vrăjmaș și ne dăm pre noi de voie vrăjmașului lui Dumnezeu și al nostru, diavolului, ca să ne muncească fără de milă?”), Antim vrea să fie patetic, dar în fapt este amenințător. El incriminează, supralicitează abaterile, pentru ca păcătosul să-și cunoască vina, să se sperie de ea și să se cutremure, astfel încât culpa să atingă acele dimensiuni ce reclamă o sancțiune aspră. Pedepsele divine nu au lipsit în istorie. Un Dumnezeu pedepsitor (nu răzbunător) „au trimis de multe ori în lume înfricoșate pedepse: au trimis potop și au înecat pre toți cei ce au păcătuit; pierzare la Sodoma, pre diavolul din ceriu; și pre Adam și pre Eva din raiu i-au gonit”. Nu este uitat nici macabru unu imaginariu al damnării, după cum nici clipa Supremei Judecări nu se arată a fi, pentru păcătos, mai puțin înfricoșătoare: „[...] adu-ț aminte cu lacrimi moartea, când într-acela ceas are a să despărți sufletul păcătosului de la trup îl încungeră nenumărați draci cu chipuri sălbatece și înfricoșate să răpească acel suflet ticălos. Incă și zua judecării a dreptului și înfricoșatului judecătoriu și răspunsul cel cutremurat al Domnului care cu stăpânire și cu dreptate pentru

păcătoși va să zică: Duce-vă-ți de la mine, blestemaților, în focul cel vécinic, carele iaste gătit diavolului și slugilor lui. Și acéle înfricoșate munci ale vécinicului iad, carele tot trupul tău va avea dureri nesuferite, întristarea cea nemângâiată carea o au păcătoșii fără nădejde a să izbăvi den muncă".

Păcatul nemărturisit și neispășit prin pocăință, păcatul care - zice Antim - „iaste o despărțire de la Dumnezeu și nu te lasă să vezi fața și slava lui Dumnezeu" (teologii moderni vorbesc despre „actul de ruptură a comuniunii primordiale dintre om și Creator" - Ion Bria, *Dicționar de teologie ortodoxă*, București, Editura Institutului Biblic, 1981, p. 293), „scurtează viața" (era de părere Dimitrie Cantemir, în *Divanul...*: „Că adevărat acesta folos ai, că de ț-ari și ceva viața mai lungă fi, mai scurtă o fac; și așé tot puțină desfătarea și scurtă-ți iaste viața și din ceas ce tréce, încă mai scurtându-o o sfârșește...") și trimite iremediabil spre sancțiuni teribile (vorbele terifiante nu-i lipsesc lui Antim, după cum, la fel, nici știința de a imagina pedeapsa „prin lipsă"): „Și de se va întâmpla și va muri ticălosul și nepriceputul om neispoveduit și nepocăit mérge în focul cel vécinic, întru întunérecul cel den afară, în viiarmele cel neadormit, în scârșnirea dinților, în mâna diavolului și să lipséște de slava lui Dumnezeu, de bucuria îngerilor, den frumusețele raiului, den desfătarea sfinților, den fericita viață".

*

„Pocăința cea adevărată" - crede Antim - taină în care trebuie să vedem o parte fundamentală a amplului proces creștin de răscumpărare (recomandată tuturor creștinilor, căci - zice evanghelistul - „de vom, zice că păcat nu avem, pre noi înșine ne înșelăm și adevărul nu este întru noi" - Ioan, 1, 8), „de trei părți are ființa ei. Întâi den înfrângerea inimii. A doua den ispovedaniia păcatelor la părintele cel duhovnicesc. Și a treia facerea canonului..." (În sistematizarea rezumativă din *Învățătură bisericească*, cele trei părți alcătuiesc „materia" pocăinței.) Sinceritatea și severitatea trebuie să prezideze toate aceste secvențe, în succesiunea lor, și mai cu seamă examenul de conștiință, cea „înfrângere a inimii" (Antim va mai zice „rumpere" și „sfărămare"), adică achiziționarea stării de regret profund („pre carea - va spune mitropolitul în alt loc - o numéște apostolul Pavel întristare dumnezeiască") pentru greșelile comise, regret (remușcare adâncă, mai exact) în stare nu doar să „recapituleze" abaterile, ci și să se transforme în voința de a nu mai cădea în culpă. Șase sunt dispozițiile (Antim sistematizează și enumeră mereu) transmise de directorul de conștiințe unui penitent (pe care nu încetează să-l „sperie": „[păcatul] te face judecat vécinicii munci, te șterge din cartea vieții și acolea unde erai fiiu lui Dumnezău, te face rob diavolului și din lăcaș Sfintei Troiță te face peșteră tâlharilor și lăcaș vasilischilor și cea mai rea te face să te lipsești de dorita față

lui Dumnezeu"). Inspectarea sufletului (sub semnul sfârșitului ineluctabil și al înfricoșatei judecăți, de care îi amintea cititorului său și pomenitul deja Cantemir: „Mai cu de-adins însă, aceasta în toată vrémea și peste tot ceasul din minte și din chitiălă să nu-ți iasă, adecă: «Născutu-m-am, muri-voiu, muri-voiu și iarăși înviia-voiu, înviia-voiu și la strașnica și driapta dumnădzăiasca giudecată a ieși îmi iaste»") trebuie să fie absolută:

„[...] gândéște cum că nice o poruncă și o învățătură a lui Dumnezău n-ai păzit; cum că Ț-ai spurcat sufletul și trupul cu curvii, preacurvii, sodomii, soblazne, cu beții și cu multe mâncări; mâinile tale cu pipăiri grozave, cu strâmbătăți și cu răpiri, cu ucideri și cu altele; auzurile tale cu cântece și cu cuvinte spurcate și cu clevetirile celorlalți; ochii tăi cu necuvioase vederi și cu sémne curvești; limba cu sudălmii, cu pâri și cu clevete la frații creștini, cu jurăminte și cu mărturisiri mincinoase și cu hule, carele le obicinuesc a le zice oarecare spurcate guri și înjură légea, crucea, pravila, preoțiiia, tainele și acel înfricoșat nume al lui Dumnezeu" (aici la urmă scriitorul pare a proiecta acel faimos pasaj din *Cuvântul de învățătură la Dumineca Vameșului* care înregistrează „subiectele” înjurăturilor la români: „[...] că ce neam înjură ca noi, de lége, de cruce, de cuminecătură, de morți, de comândare, de lumânare, de suflet, de mormânt, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie și de toate tainele sfintei besérici...?!”).

Odată identificate, păcatele trebuie mărturisite („Această ispovedanie foarte o iubéște Domnul...”) unui duhovnic; în alegerea acestuia precumpănitoare vor fi calitățile preotului: „să fie cu evlavie și învățat”, să fie „cârturariu și învățat la dumnezeéștile pravile și canoane”. Impostorii și ignoranții (pe care îi identifică, în trecut, în *Cuvânt de învățătură la Dumineca lăsatului de brânză*: „să alergați la duhovnici de ispravă, la carii ați cunoaște că sânt mai învățați ca să vă îndreptéze spre céle de folos, iar nu la fieștecare blestemat. Că unul ce să ține doftor și nu știe a vindeca ranele, ce folos va să facă celui rănit? Așa și cel ce să ține duhovnic, deaca nu știe carte și tainele beséricii și deaca n-are frica lui Dumnezeu, ce folos va să facă celui ce méрге la dânsul să se ispoveduiască?”) trebuie ocoliți; la fel cei mânați de intenții mai puțin sacre. De altfel, portretul robot al confesorului ideal (și abilitat, hierotesit, „să aibă voe a ispovedui de la arhiereul”), „responsabil”, totuși, cu mântuirea celui ce i se confesa, pe care îl izbutește, din „plusuri” și „minusuri”, Antim la începutul celei de-a doua părți a *Învățăturii pre scurt...* este, literar vorbind, o mică izbândă, pentru că, citite „în oglindă”, particularitățile pretinse indică situația indezirabililor (nu puțini, probabil): „Iaste dară și acel preot carele va vrea să priimească această grea sarcină și cu nevoe a ispovedanii să fie bătrân de vârstă, măcar cât de puțin să fie de 40 de ani, să fie de cinste, cucernic, de viață bună, iscusit în cuvinte și în fapte, să nu fie bețiv, să nu meargă la cârciume, să nu fie mânios, hulitoriu și înjurătoriu și în scurt cât va fi cu puțință

să să ferească să nu dea scandală și rea pricină la norod. A doao, să fie împodobit cu carte și cu fapte bune, să priceapă sfintele cărți și canoanele beséricii noastre... Bani să nu ceară pentru ispovedanic, nici pcntru altă taină..."

De ce oare, atâtea precauții? Din mai multe motive pe care Antim Ivireanul, mai cu seamă în didahii, nu va ezita să le aducă la lumină. Unul - poate cel mai important pentru înaltul păstor - trebuie să fi fost grija pentru integralitatea sacramentară a mărturisirii, periclitată grav de acei deservenți de o condiție cărturărească cu totul precară (evocați global în pomenitul mai sus *Cuvânt de învățătură la Duminica lăsatului de brânză*: „Adecă, fiind ei proști și de carte și de chibzuială, cu ce vor putea învăța norodul?"). Altele se cade să fie căutate în năravurile, uneori surprinzătoare printr-o teribilă inventivitate în arta eludării, ale credincioșilor. Abilitatea dobândirii unei „mântuiri prin efracție" îi era bine cunoscută mitropolitului.

Antim știa foarte bine demersurile unor campioni ai raporturilor calpe cu Divinitatea spre obținerea unei „salvări negociate". Le va denunța (în *Cuvânt de învățătură la Duminica Floriilor*):

- Duplicitarii care practică taina mărturisirii cu doi confesori: „alții iară au câte doi duhovnici, unul la țară și altul la oraș; la cel de la țară, ca la un om prost, spune păcatele céle ce socotește el că sânt mai mari, iar la cel de la oraș spune păcatele céle ce socotește el că sânt mai mici, neguțătorind și meșterșugind taina ispovedaniei";

- Fățarnicii care fac din pocăinșă o supunere (falsă) în fața unor conveniențe, producând - prin această pietate aparentă - un gest calp și grav: „Și în scurte cuvinte, nici unul din noi nu vom să ne ispoveduim de bună voie, pentru evlavie și cu gând desăvârșit, ca să ne părăsim de păcate, ci numai în vedéria oamenilor, pentru pricinile ce am zis, până ne vom cumineca, apoi iar ne întoarcem, să mă ertaț, ca câinele la borăturile sale și ca scroafa la tăvăliturile de împuciciune, după cum zice frunțașul apostolilor, Petru, în doao capete, la a doao carte. Acii, în pripă ne ispoveduim și ne cuminecăm și acii în pripă, iarăși ne apucăm de păcatele céle obicinuite și atâta ne bucurăm de iale și ne pare bine, căci le facem ca când am câștiga mare bogăție și mare bunătate și ne lăudăm într-insele...";

- Cei ce refuză cu bună știință să identifice și să mărturisească veritabilele păcate (scoaterea lor la iveală are limpezi accente de critică socială ce făceau deliciul mai vechilor cărți de istoria literaturii române; acuza bisericească este, cred, cel puțin la fel de importantă, întrucât cei în cauză - marii aristocrați, verosimil, deloc dispuși să ajungă la „frângerea inimii" - erau și detestabili perturbatori, prin deviere, ai tradițiilor ecclesiei ortodoxe): „Și când mergem să ne ispoveduim nu spunem duhovnicului că mâncăm carnea și munca fratelui nostru, creștinului, și-i bem sângele și sudoarea fetei lui cu lăcomiile și cu nesațul ce avem, ci spunem cum c-am mâncat la masa domnească, miercurea și vinerea, pște și în post raci și untdelemn, și am băut vin.

Nu spunem că ținem bălaurul cel cu 7 capete, zavistiia, încuibat în inimile noastre, de ne roade totdeauna ficații, ca rugina pre fier și ca cariul pre lemn, ce zicem că n-am făcut nimănui nici un rău.

Nu spunem strâmbătățile ce facem totdeauna, clevetirile, voile veghiate, fățăriile, mozaviriile, vânzările și părăle ce facem unul altuia, ca să-l surpăm din cinstea lui, ce zicem: am face milă, ce nu ne dă îndemână. că avem nevoi multe și dări și avem casă grea și copilaș ca-n gloată și oameni mulți carii să ocrotesc pre lângă noi. [...]

Nu spunem că pre carele îl vedem că jăfuieste și pradă și căzneste pre săraci, îi laudăm și-i zicem că iaste om înțelept, îi ajunge mintea la toate și iaste vrédnic și face dreptăți, iar pre carele îl vedem că nu se amésecă într-acélia îl facem blestemat, moic și nevrédnic și cum că nu-i ajunge mintea să facă judecăți și dreptate, neaducându-ne aminte de cuvântul ce zice Isaia la capul 64 că: <<pentru necurățenia noastră dreptatea noastră înaintea lui Dumnezeu iaste ca cârpa muerii ce are pre sine (și sântem necuraț)>>. Și pentru ca să nu mai lungesc cu vorba, toate răutățile câte facem avem vréme și mijloace ca acélia de le săvârșim după pohta inimii noastre, iar pentru céle sufletești nu putem afla vréme".

*

În această lume a „necurățeniei” disimulate, duhovnicul, chemat să înregistreze abaterile și să le „pedepsească” prin epitimii, trebuie - chiar dacă se apropie de „modelul” propus de mitropolit - să fie preparat. Antim a scris (după ce adunase, am văzut destule „sfaturi pentru credincioși”) și trei „manuale ale confesorului” (ultima secvență a *Învățăturii pre scurt din 1705: Ce să cade a întreba duhovnicul pre cel ce să ispoveduiaște și cum să înceapă*, partea intitulată *Învățătură pentru ispovedanie* din *Învățătura bisericească* publicată în 1710, texte aproape identice, și „didahia” *Începătură și învățatură pentru ispovedanie*, compunere greu de datat, ulterioară oricum primelor două, dar aflată într-o limpede relație cu ele), ipostaze (încărcate de „știri”) ale discursului teologic din acel timp, în stare să dea seamă asupra unor sedimentări și a unor mișcări din mental și a reflexelor lor în starea de sensibilitate în legătură cu care Biserica învățătoare, Biserica-cenzor dar și Biserica-protector, se simțea datoare să ia poziție.

Duhovnicul este învățat ca, după aflarea „stării de culpabilitate” („când s-au ispoveduit și s-au cumenecat și de-au păzit acéle ce i-au zis duhovnicul lui și de-au făcut canonul ce i-au dat”), să stabilească circumstanțele ce marchează „identitatea” celui ce se mărturisește, starea lui materială, poziția socială, condiția civilă, „pentru ca să înțeleagă dintr-acéste cum îl va întreba și la

celelalte și cum să-l îndrepteze". Sondarea conștiinței propusă de Antim în *Învățătură pre scurt ...* se va face prin raportare la cele „10 porunci ale lui Dumnezeu” (tip de interogatoriu dezvoltat pe larg și transformat în veritabile „capete de învățătură”) și la „cele 12 alcătuirii ce cuprinde în sine sfântul Simvol adecă veruiu”, chestionare doar evocată. De pildă: „A doao să nu jure în numele lui Dumnezeu, nice drept, nici strâmbu la tot cuvântul lui și lucrul, nici întru sfinți, nici alt jurământ”.

Lista de întrebări, care urmează, lungă („să întrebe duhovnicul pre cel ce să ispoveduiaște și alte ale lui păcate, sau de moarte sau mai ușoare; adecă de va fi hulit la Dumnezeu sau la sfinți, sau la taine, sau altă hulă, sau de va fi dat dracului pre cineva, sau au anathemisit pre cineva au viu, au mort, sau de au făcut farmece, sau au aruncat în bobi și în cărbuni...”), foarte lungă, închipuie scormonirea unor existențe, ce se săvârșeau mereu în preajma ispitei, foarte aproape (periculos de aproape) de un teritoriu pe care diavolul îl controla și-l rezerva experiențelor magice (tentante și ele), mai totdeauna sub semnul abaterii.

Dacă am judeca după structura „interogatoriului” propus confesorului în predica *Începătură și învățătură pentru ispovedanie* (unde aflăm și un concis „penitențial”), s-ar zice că, între păcatele „de moarte” cu care se luptă directorul de conștiințe, cele mai frecvente abateri erau cele ce defineau *desfrânarea*. Într-o înșirare inclusă într-una dintre didahii, Antim uită acest păcat. Îl recuperează, spunându-i *curvie*, în lista din *Învățătura bisericescă*, și îi oferă locul al treilea (după „Trufie” și „Iubirea de argint”). Biserica a fost mereu un inamic al sexualității (pentru că „pofta cărnii” vine de la diavol), admițând-o doar în cadrul căsătoriei și acolo numai cu îndreptățirea oferită de procreație.

Subiectul acesta (cu o întreagă „morală”, cea sexuală, țesută în jurul lui) a fost - spunea Jean Delumeau în cartea pe care am evocat-o mai sus - mereu unul dificil pentru teologi, și nu doar pentru cei mai aspri dintre ei. Căci sexualitatea pare a naște păcatul chiar în interiorul căsătoriei. Știe lucrul acesta și Antim: „Iar de va fi însurat acel ce să ispoveduiaște să-l întrebe: spune-mi, fiiule, au doară ai căzut în păcat cu făméia ta, peste fire, afară den fire? Au doară mai nainte de nuntă, fiind logodit cu dânsa, ai căzut în păcat?... ”

Departee de a atinge bogăția de amănunte și „rafinamentul” „confesionalelor” apusene în chestionarea asupra deraierilor cuplurilor și a detaliilor actului amoros, întrebările formulate de Antim declară totuși existența unei sexualități „vii”, dinamice, insubordonate, depășind cu obstinație barierele marelui și intransigentului „cenzor”, expresie evidentă a unei senzualități ce nu se mai supune vechilor canoane. Adulterul („preacurvie” în termenii pravilelor vechi românești) este condamnat cu vehemență (el macula, umplea de „necurăție” taina cununiei) - „Au doară ai căzut în păcat cu muiare? Sau și cu

câte ai căzut și ce chipuri au fost: de céle văduve, au de céle cu bărbat? Pentru că cela ce cade în păcat cu muiarea céia ce are bărbat, acela să chiamiă preacurvariu. Așișderea și muiarea carea va cădea în păcat cu altul, având ia bărbat să chiamiă preacurvarie" -, dar sunt cercetate și actele sexuale „împotriva firii", legăturile incestuose, zoofilia: „spune-mi, fiule au doară țe-ai stricat curățiia ta cu malachiia? Și iar îmi spune: au doară ai căzut în păcatul sodomiei cu cineva, sau cineva cu tine? [...] Și iar îl întreabă pre acela, pentru amestecarea de sânge: spune-mi, fiule, au doară ai căzut cu rudeniile tale, sau cu fină-ta, sau cu nașă-ta au ce chipuri au fost? Că acéstia să chiamiă amestecare de sânge. Spune-mi au doară ai căzut cu dobitoac sau cu pasăre?"

„Sfârșitul" pocăinței - zice Antim în *Învățătură bisericască* - „iaste să se curățească omul de păcat și să câștige iarăși darul lui Dumnezeu". „Facerea canonului" (parte a „materiei" pocăinței, în aceeași expunere densă) ajută acest proces de purificare, dar el, canonul, solicitat „după cum să va cuveni", să nu fie „nici foarte greu, nici foarte ușor (înțelegere ortodoxă!), ci să socotească după vârsta lui, tânăr iaste, au bătrân; însurat iaste, au neînsurat; bogat au sărac, preot au mirean au monah; cărturari, au necărturari". În plus, blândețea ortodoxă (căci „epitimiile" sunt „ajutoare", ele nu urmăresc pedepsirea păcătosului ci îndreptarea lui și ispășirea păcatelor) nu admite (ca la catolici) cumularea sancțiunilor. Antim este limpede în acest sens: „Și încăși să socotească păcatele celui ce s-au ispoveduit și carele va fi mai mare, pentru acel păcat să-i dea canonul. Adecă să zicem, un om au făcut curvie și ucidere; uciderea iaste mai mare păcat și să-i dea canonul uciderii pentru toate".

Așezat lângă „directorii de conștiințe" din Răsărit și din Apus, Antim Ivireanul face o figură extrem de onorabilă.

217. Cărțile lui Dimitrie Cantemir

Am inclus în această secțiune comentariile pe marginea câtorva dintre *cărțile de știință* ale lui Dimitrie Cantemir: cercetările de filosofie ori cele aflate în atingere cu această știință (semnificative, împreună cu „textele de însoțire", examinate ceva mai înainte, pentru un veritabil „gen" care s-ar putea numi „proza de idei" - N. Manolescu) și tomul consacrat prezentării religiei mahomedane. Am lăsat la o parte, cu serioase temeuri, alte contribuții ale prințului (cum ar fi tratatul despre muzica turcească) și n-am mai revenit asupra opusculului de polemică religioasă (*Loca obscura in Catechisi*), prezentat în primul volum al cărții de față.

Ambițiile filosofului tânăr: „Divanul, sau Gâlceava înțeleptului cu lumea, sau Giudețul sufletului cu trupul”

O „teză de doctorat”

De obicei, când este evocată lucrarea *Divanul, sau Gâlceava înțeleptului cu lumea, sau Giudețul sufletului cu trupul* (carte ce apărea la Iași în 1698, în luna august, într-o vreme când pe tron se afla Antioh Cantemir; tomul, format mare - o veritabilă carte de pupitru" - l-a avut drept ispravnic și autor al versurilor la stemă pe hatmanul Lupu Bogdan, ginere al lui Constantin Cantemir, „cap întreg și cunoscător la giudețe și vrednic de toate trebile cu înțelepciune”, va zice Ion Neculce, căruia hatmanul îi era socru), sintagma „carte de tinerețe” (ce încearcă, socot, în subsidiar, să justifice unele „neîmpliniri” ale lucrării) apare în chip aproape obligatoriu. Era într-adevăr acest *Divan* (care, între altele fie spus, nu seamănă, cu niciuna dintre producțiile de până atunci ale imprimeriilor românești) cartea unui tânăr (Cantemir se născuse la 26 octombrie 1673), dar a unui *tânăr savant*. Studiase întâi în casa părintească, împreună cu fratele său Antioh, cu iatrofilosoful Ieremia Kakavelas din Creta (cel școlit la Leipzig și Viena; îmi îngădui să revin ceva mai încolo asupra acestei relații), iar apoi își desăvârșise formația cărturărească în ambianța Înaltei Școli a Patriarhiei din Constantinopol, cu profesori iluștri (Meletie de Arta, Ilie Miniatis, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, Spandonis Vizantios, Jacob Manos din Argos și alții), în ale căror prelegeri strălucita tradiție bizantină făcea bună casă cu fluxurile gândirii apusene dominate de umanism. Se arătase interesat, în același timp, de informațiile ce veneau din spațiul oriental, avându-i între dascăli și prieteni pe Es'aad Efendi, pe Nefioghlu, pe Rami Mehmed Pașa, pe Levhi Celebi. Cercetase, cu folos maxim (intelectual dar și politic), și mediul diplomaților occidentali din Istanbul.

Prin urmare, *Divanul...* (compus, probabil, prin 1697 - 1698 și dedicat, în forma tipărită, fratelui său Antioh) dă seamă despre „vârsta” științifică de atunci a autorului (cufundat în ample acumulări, multidisciplinare - așa zice) și nu are de ce să surprindă. În cele trei cărți („opus tripartitum”) ale acestui tratat de teologie morală (de teosofie - zic alți cercetători) următor al disputelor dintre „suflet” și „trup” (de care este plină literatura medievală), un Cantemir (satisfăcător format) se mișcă degajat și depărtat de formele medievale de meditație (de vreme ce participă la o dezbatere privind perfecționarea morală a omului și o face din punctul de vedere al laicului, chiar dacă sensul procesului de edificare este cel creștin), se mișcă informat pe deplin (cu o *bibliografie* ce îi adună alături pe părinții bisericii, pe filosofii bizantini și pe unii gânditori orientali și occidentali; lista surselor, nemijlocite și mijlocite, este foarte lungă: *Gulistan* al persanului Al Saadi, *Divanul* lui Hafiz, *Istoriile* lui Herodot, unele

dispute din multele care mobilează literatura europeană, *Dioptra* lui Vitalie de Dubna, *Personificările* lui Nicetas Choniates în prelucrarea lui Grigorie Palamas, *Mărgăritarele* lui Ioan Chrisostom, *Scara* lui Ioan Klimax, *Sfânta Scriptură*, în latinește [sau un *Thesaurus biblicus*], *Viața și petrecerea svinților* a mitropolitului Dosoftei, *Alixandria* populară [dar și *Historia Alexandri Magni* a lui Quintus Curtius Ruffus], *Istoria surpării Troadei*, *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf*, *Venatio scientiarum* de J. B. van Helmont), deschis (de vreme ce nu se teme să traducă, în a treia parte a cărții sale, lucrarea antitrinitarianului Andreas Wissowatius *Stimuli virtutum, fraena peccatorum*), subtil chiar (căci știe, pe urma lui Vitruvius, a medievalilor - din *Liber divinorum operum* - și a lui Leonardo da Vinci - poate -, forma numărului sacru ce înscrie, în cerc, perfecțiunea micro- și macrocosmică), solid așezat pe temeiurile unei cugetări ortodoxe, căreia îi va arăta statornicie toată viața. /

Cantemir a fost (anticipez „o teză” căreia îi va veni rândul ceva mai jos) un gânditor ortodox (un „mistic” - ar zice apusenii) care a refuzat, însă, asceza. Ispitele „lumii” nu trebuie evitate prin depărtarea de lume, ci printr-un trai aflat sub semnul virtuții - aceasta cred că este ideea pe care o demonstrează o carte încărcată de apoftegme și slujită de un imaginar baroc. *Divanul...* este, în aceeași vreme, cartea unui autor curajos, căci, așa cum a fost propusă cititorilor, cu text paralel în română și greacă, ea era destinată nu doar compatrioților, ci și unui foarte savant mediu al Europei de răsărit. Era, putem spune acest lucru, un soi de „teză de doctorat” difuzată în vederea unei susțineri publice.

Lectura cu ospăț

După opinia lui Ieremia Kakavelas, dascăl al prințului („plugarul carile la holda minții tale am ostenit”) și autor al unei prefețe în cartea de debut a aceluia, performanța scriitoricească (și în genere, intelectuală) a lui Cantemir se datorează retoricii. Îi consacră un elogiu - „O, întru tot împărățiasă retorică! cu câte daruri, cu câte slave, în puțină vreme pre iubitorii tăi înbogățești!” -, grecul neuitând să precizeze - după Evangelist (Matei, 13, 3-8) fericita întâmplare a întâlnirii dintre sămânță și „solul” predispus către fertilitate: „Și îndată aminte de roditoriul acela pământ mi-am adus, pre carele Evangelistul, cum că au rodit cu multul înmulțită sămânța ci-au priimit îl laudă și cum că această pildă și întru blagorodii minții tale s-au plinit am dzis; carea puțină sămânță ai smeritii mele didăscălii priimindă, întru învățături cu miile înmulțită, au răsărit roadă” (cf.: „Altele au căzut pe pământ bun și au dat rod: una o sută, alta șizeci, alta treizeci”). (E vorba, cred, nu doar de retorica primei cărți a *Divanului* - în care eristica îl ajută pe Înțelept să câștige disputa cu Lumea -, ci de știința retorică a compunerii întregului discurs (compunere și ornare), cu atât

mai mult cu cât această dovedire (întru total *ortodoxă* - precizează predoslovul barând calea obiecțiilor de tot soiul: „de vrème ce cartea aceasta aflare minunată și gând, de-ciaa și didascalie cu totul pravoslavnică arc, carca capul și începătura credinții noastre iaste”) se întâmpla în limba română: „și a voroavii înfrumșetare, pre cât a moldovenescului niam limbă a cuprinde poate, cu ritoricesc meșteșug împodobită; adâncă și bogată la dovedirile a *Véchiu și a noaăi Scripturi*; cu istorii și răspunsuri și a celor de pre denafară înțelepți îndestulată, înfrumusețată...”.

Lucrarea aceasta - zice Cantemir în *predoslovie* - compusă din trei părți („adecă trătăjei”) este oferită (cum se va întâmpla și cu *Istoria ieroglică*) cititorului dispus la efort („de trudă iubitoriu”), strădania scriitorului neputându-și afla împlinirea în alte circumstanțe. Întâlnirea lectorului cu cartea (o carte de teosofie, de etică bisericească, *de înțelepciune* - în ultima instanță, aparținând adică acelei categorii purtătoare de multe informații, potrivită *lecturii intensive* pe care lumea românească o va practica până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea) este figurată ca o sărbătoare plină de profit. Citirea cărții (pe care autorul, atunci când îi pune lectorului la dispoziție lucrarea, o înregistra între operațiile sigure) era, devenea un „ospăț”, un „festin”, un „banchet”, cum zice un motiv faimos întâlnit la antici (Platon, Xenophon, Metodius din Olimp) și la moderni (Dante cu *Il convivio* ori Marsilio Ficino). „Ôspățul spiritual” - în chipul „mesei duhovnicești” pe care o „întinde” Antim Ivireanul „prin mijlocul vorbelor [...] neritorice” (*Cazanie la Adormirea Preasfintei Născătoare de Dumnezeu*) - comunică o îndeletnicire superioară asemuită unui ceremonial al degustărilor rafinate și savant preparate: „Iată, Cititoare de bine voitriu - scriau frații Greceanu, traducători și prefăcatori, în 1691, ai *Mărgăritarelor* lui Ioan Gură de Aur -, că-ți întinzu masă. Însă nu masă trupească, gătire persiană (cum s-ar zice), adecâte cu mirodii și alte amestecături ca acelea, care numai ceriului gurii dau pre scurt gust și plăcere, și iarăș după aceiaia fământzești, însetoșăzi și mai de multe ori peste sațiu mâncând și bând bolnăvești și moarte în cea de apoi îți primești. Ce masă, zicu, duhovnicească, de adevărată dulceată și de toate bunătățile plină și bogată și cu tot felul de roadă, în folosul sufletului împodobită și gătită. Den carea hrânindu-să, cu cât mai mult ia, atâta mai mare pofta îi dă și-l însănătoșează și-l îmbărbătează”.

Tot hrană „duhovnicească” („spre a sufletului dulce gustare”) și nu „trupească” îi oferă cititorului său și Cantemir (punându-i, totodată, la îndemână și un „ghid” pentru înțelegere, un fel de „cod al lecturii”). „Meșcioarele” la care îl pofteste (presupunând o vizitare în succesiune) sunt trei:

„În cea dintăiu dară, ale lumii, adecă a trupului, nebunii și réle, sufletului stricătoare și de tot omorătoare poftie - și, împotrivă, a înțeleptului,

adecă a sufletului înțelepciune, cunoștință și spre lumeștile, să nu dzic trupeștile, desfrânate poște înfrânare, oprire și părăsire - să cuprind.

În cea a doa, pentru ale lumii grăite minciuni și bârfături și pentru a înțeleptului vorovite adevărat cuvinte marturi și mărturii aducându-să, lumea de mincinoase, iar înțeleptul de credincios să dovedște.

În cea mai pre urmă, care a treia iaste, pentru gâlcévele și pârăle carele mai denainte între înțelept și-ntre lume, adecă între suflet și-ntre trup, s-au făcut, ca păceluți, bine învoiți și după dumnezăieștile porunci amândoi împreună pre o cale și pre un drum a îmbla și a să îndrepta îi învață; și precum ceva vécinică, așé ceva vreménnică, între dânșii a să alcătui, pace și prietinirea îi învitiadză".

Pe „mese", băuturi și bucate, sistematizate dihotomic - „păharul vieții" - „păharul morții" (motiv cu o străveche purcedere răsăriteană, creștinat și ajuns la noi în texte sapiențiale; răspândit și în folclorul românesc: *pahar, izvor, ulcior* cu apă vie și apă moartă); „poama vieții" - „poama morții"; „pâinea vieții" - „pâinea morții" (amplificând o alegorie ce uzează de simbolurile cunoașterii, recomandând, *dirijând* citirea și priceperea) - care deschid, în fapt, un „imaginar al amăgirii", îndemnător în subtext la distingere, la înțelegere și utilizare corectă. *Păharul vieții*, „de aur pre dinlontru și de a vieții apă și plină de dulciață băătură plin", are o înfățișare precară: „nearătos și nedrăgăstos pre denafară", în vreme ce *păharul morții* - „pre denafară cu frumoasă și plăcută poleială" - ascunde pericole („pre dinlontru de aramă, cu cotlită și cumplit otrăvită băătură") ce trebuie deslușite. Ajutorul scriitorului nu lipsește: „Adecă păharul frumos, arătos, lumea sau împărăția ei, păharul nearătos și cu smerit chip ceriul sau împărăția lui iaste".

Pentru cititorul inexperimentat cu care începe acum „dialogul" (cel care nu citise, să zicem, *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf*, „roman" în care parabolele ce dezvelesc adevărul de sub aparențe înșelătoare sunt câteva) Cantemir insistă („Așișderea, pentru a celuilalt pre denafară frămséte păghar, ochiul tău nu să amăgiască și ghizdăviia lui inima ta să nu, râvnind, poftiască, că într-însul otrăvită nebunie iaste...") în a-l îndruma pe calea spre perceperea esențelor (sprijinindu-se pe *Proroci, Psalmist și Apocalipsă*), rearanjând „mesele" și „hrana" și resistemalizându-le într-o opoziție ireconciliabilă:

„*Masa necurății*: Pre masa necurății pâinea și vinul nedreptății iaste și carii la dânsa șed «mănâncă pâinea necurății și beau vinul nedreptății», dzice Înțeleptul (*Pilde*, gl. 4, sh. 17). Pre masa lăcomii bucatele nesațiului sint puse și carii dintr-însă mănâncă, săturarea nu știu. Au nu pentru aceștia dzice Prorocul: << Căinii fără rușine nu știură săturarea? >> (*Isaia* gl. 56, sh. 11 și *Iezecheil*, gl. 7, sh. 19).

Masa curății. Așișderea, pre masa curății pâinea vieții, vinul nemorții iaste; dzice Domnul: <<Cine carnea mea mănâncă și singele meu bea nu va

gusta moarte>> (Ioan, gl. 6, sh. 50 - 51). Pre aciasta masă poama a pomului vieții să pune; cine o va mânca în veci va trăi. Pre masa aciasta hrana dumnedzăiescului cuvânt pusă iaste: <<Nu din singură pâinea vin va fi omul, ce din tot cuvântul carele din gura Domnului iaste>> (*Deuteronom*, gl. 8, sh. 3 și *Math.* gl. 4, sh. 4)".

Acest „text de escortă”, scris de Cantemir, ar putea figura drept „pildă de împliniri” în orice carte de teoria lecturii sau a receptării. Prințul își începe astfel convorbirea cu cititorul (o va puncta apoi, în dese rânduri, în text), îi oferă principiile de „ghidaj” (*codul*), îl „construiește” - așa putea spune -, îl prepară, îi oferă elementele trebuincioase „re-facerii” mesajului. Într-un cuvânt: își face datoria.

Opus tripartitum

Divanul, sau Gâlceava înțeleptului cu lumea, sau Giudețul sufletului cu trupul, prima sa carte tipărită, în 1698 (prințul nu va avea parte, din păcate, de prea multe asemenea evenimente), în care propunea un program de construcție și înălțare morală a omului (elementele acestui proiect, depășind vechile soluții și întorcând un ochi atent și modern spre relațiile „politicești”, nu uită nici o clipă comandamentele tradiției ce constau, în primul rând, în gândul înălțat către Dumnezeu și în conservarea regulilor moralei ortodoxe), i-a rămas mereu lângă suflet lui Dimitrie Cantemir. O va evoca mai târziu într-o scrisoare, iar în biografia ce-i va face cunoscută activitatea în Occident - *Vita principis Demetrii Cantemirii* - este pomenită sub titlul *Librum Graeco-Moldavum Divan, sive Tribunal dictum*.

Dorind să contribuie la perfecționarea omului trăitor „în lume”, Cantemir a scris o carte complicată, stufoasă, descurajantă - s-ar zice - pentru cititorul de azi (cel puțin aceasta era părerea lui Nicolae Iorga în 1901: „puțini mai pot avea curajul să se rătăcească în ea - *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea [1688-1821]*, București, Institutul de Arte Grafice și Editura Minerva, 1901, p. 274). A scris-o așa cum se alcătuiau atunci cărțile, adunând și compilând (acuza de lipsă de originalitate - deși meritele cărții nu sunt puține - apare frecvent în exegezele moderne), ascultând sfaturile dascălului său, călugărul Ieremia Kakavelas (care își lauda generos discipolul în cea de-a treia prefață a *Divanului*), a scris-o în acel duh ortodox (duh de a cărui prezență pertinentă a fost făcut responsabil tot călugărul-profesor - altfel un învățat stimat în partea aceasta de lume -, când, în fapt, cel ce învățase în universitățile Apusului nu făcuse altceva decât să-l instruiască pe prințul moldav într-un deplin respect față de valorile ortodoxe) căruia îi va rămâne credincios în toate lucrările sale (afirmația lui P.P. Panaitescu - *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*,

București, Editura Academiei, 1958, p. 39-40 - privind „urcarea” reflecției cantemiriene „de la o concepție mistică [cea din *Divan*, evident] la una științifică” [prezentă în cercetările de mai târziu] se cade a fi înțeleasă ca rezultat al unor „presiuni” cărora marele savant n-avea cum să se opună). A compus Cantemir această carte (în care își definește remarcabil apartenența la tipul de intelectual sud-est european fidel tradiției) cu mari ambiții și cu orgoliul - s-a spus (Virgil Cândea) - de a-și dovedi ascendența intelectuală asupra celor din jur. Și i-a convins și pe cei din jur (*s-a impus* - aș zice - printr-o modalitate pur științifică, scriind și tipărind o carte), pe cei ce aveau acces la pagina imprimată, și pe cei aflați mai departe (căci *Divanul* a apărut, se știe, în versiune românească și greacă), dovadă fiind copiile din veacul al XVIII-lea (vezi Ștefan Pașca, *Des copies du „Divan” de Démètre Cantemir en Transylvanie*, în „Langue et littérature. Bulletin de la section littéraire”, București, 1943, nr. 2, p. 116-124; Dragoș Moldovanu, *Oriental și clasic în stilistica frazei lui Dimitrie Cantemir*, în „Anuarul de lingvistică și istorie literară”, Iași, XIX, 1968; Virgil Cândea, *Studiu introductiv la Dimitrie Cantemir, Divanul*, București, Editura pentru literatură, 1969, p. LXXVI-XCV; Mircea Avram, *Două manuscrise moral-filosofice din secolele XVII și XVIII în colecțiile Bibliotecii „Astra”*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași, XXV, 1988, p. 307-309) și traducerea lucrării în limba arabă.

† Dimitrie Cantemir a scris o lucrare în trei părți, un *opus tripartitum* („trei trătăjei” - îi explică el cititorului - sau „trei luminoase și neprăvuite oglinde”), alegând această structură - e de părere Virgil Cândea (*op. cit.*, p. X)-, întrucât ea răspundea foarte bine intențiilor sale. /Se poate să fi avut un „amestec” și *Dioptra* ucraineanului Vitalie de Dubna, lucrare de polemică dogmatică, tot în trei secțiuni, de câteva ori tipărită în secolul al XVII-lea (și identificată ca „izvor” al *Divanului*, cu argumente convingătoare, de Mihai Moraru, *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 123 și urm.), dar nu cred că este necesar să căutăm un model bine precizat, căci, alegând această compunere tripartită, Cantemir urma structura obișnuită a numeroaselor dispute între Suflet și Trup din literatura Evului Mediu european (Virgil Cândea, *loc. cit.*), urma o „schemă” agreată de mulți învățați ai Veacului de Mijloc (el însuși, cum știm, va refolosi această „compoziție”).

(Potrivit opiniei lui Virgil Cândea (*op. cit.*, p. XVI-XVII), structura *Divanului* este următoarea: **Cartea I**: Dialogul (Gâlceava). 1. Acordul asupra creației lumii (cap. 1-2); 2. Disputa: Pledoaria Înțeleptului: *Fortuna labilis* (3-62); Critica îmbogățirii nedrepte (26-37); Pledoaria Lumii: Tăgăduirea învierii și a nemuririi (64-70); Pledoaria Înțeleptului: Omul, stăpânul lumii (71-74); Capitulara Lumii (76); 3. Acordul între Lume și Înțelept: Soluție

hedonistă temperată a Lumii (80); Teoria vârstelor (81-85); Recapitularea și nota autorului. **Cartea a II-a:** Pledoaria Înțeleptului (Dovedirea): 1. Concepția morală a Înțeleptului (1-75); Cauza răutății Lumii (3-4); *Fortuna labilis* (5-11; 40-63); Calea regenerării morale (21-24); Primejdiile Lumii (24-45; 55-60); Lumea = temniță și purgatoriu (46-47; 74-75); Soluția fugii de Lume (49); Omul, stăpânul lumii (71-73); 2. Teoria corespondenței între macrocosm și microcosm (77); 3. Scurte povește morale (78-81); 4. Teoria vârstelor (83-85). Cele trei accidente ale maturității; 5. Încheiere. Teoria celor trei păci. **Cartea a III-a:** Traducerea din Wissowatius (Legătura păcii): 1. Principiile cunoașterii (de sine, a lui Dumnezeu, a Lumii. 1-5); 2. Lauda virtuții și condamnarea viciului (6-14); 3. Meditație despre labilitatea vieții (15-17); 4. Căile dobândirii virtuții (18-77): apatia (18-19); castitatea (20); exemplele bune (21-26; 32-34); rugăciunea, meditația (27-31, 57); asceza (35-37); lecturile bune (38-39); viețuirea corectă (60-66; 71-72; 74-75); umilința, examenul conștiinței (60-66; 71-72; 74-75). /

Nefiind o înșirare a unor reguli privind asceza (împletite cu luări de poziție dogmatice), destinat monahilor (cum este cazul *Dioptriei* egumenului Vitalie de la Dubna), nici o „carte de comportare”, ci, preponderent, un text care invită la meditație în marginea preceptelor moralei creștine (în limitele aceluia program de perfecționare de care vorbeam), *Divanul...* adăpostește, în niște circumstanțe pe care nu le putem desprinde de vârsta autorului și de faza incipientă în care se află dezbaterea filosofică în literatura românească științifică (chiar și - ori poate mai ales - din unghiul lexiconului), câteva tipuri „noi” de lectură exersate asupra unor texte foarte diverse: și teologice (din surse, vom vedea mai la vale, aflate dincolo de hotarele Ortodoxiei), și filosofice. Această constatare ar putea căpăta un contur particular, dacă opinia - apărută în ultimul timp - ce face din *Cartea a II-a a Divanului* (*Dovedirea* întreprinsă de Înțelept) secvența primă și fundamentală a întregii lucrări (*Cartea I* devenind astfel doar „podoaba” literară menită să dea „expresie” - literară, desigur - argumentării „dure”). /

Stoicii l-au atras cu deosebire pe Cantemir. Unele dintre tezele lor au venit în *Divan* prin *Stimuli virtutum, fraena peccatorum* a lui Andreas Wissowatius (vezi mai jos, în cartea noastră, paragraful „*Ereticul*” acceptat), devenind - afirmă cu dreptate Petru Vaida - surse „indirecte” ale sintezei cantemiriene: / Așadar, izvoarele tratatului lui Wissowatius și indirect ale cărții a III-a a *Divanului* lui Cantemir sunt cărțile stoicienilor târzii, Seneca, Epictet, Cicero, opera lui Erasim în genere și *Enchiridion militis christiani* în special, și, în sfârșit, tratatul umanist al lui Johannes Crellius, *Ethices elemepta* (*Dimitrie Cantemir și umanismul*, București Editura Minerva, 1972, p. 73) / Sunt convins, însă, că prințul i-a cunoscut pe stoici și independent de prelucrarea lui

Wissowatius (în Cartea a II-a Seneca este pomenit de câteva ori), că a citit cărți în care, verosimil, chipul de conexare a teologiei creștine cu tezele stoice era deja elaborat, poate chiar pentru planurile care îl interesau cu deosebire pe Cantemir: cel ontologic și cel moral.

Dacă „perechea” (cu termeni antagonici) creștină (având rădăcini antice în lumea microasiatică, la vechii evrei, în particular) formată din *lumea de aici* (supusă timpului, coruptibilă) și *lumea de dincolo* (incoruptibilă, neschimbătoare, ontologic primară) nu poate fi descrisă convingător în limbajul filosofiei stoicilor (deși o credință într-un *zeu* ori în niște *zei* ființează în tezele acestor gânditori), alte concepte ale acestei școli de gândire au putut fi „încreștinate” cu ușurință (oricum cu destulă ușurință) sau au putut fi preluate fără dificultăți de reflecția creștină. Poate și doza de ambiguitate existentă în textele acestor filosofi și remarcabil conținută în termenul de *Providență* a putut sprijini apropierea. *Destinul* stoicilor (mai cu seamă al celor romani, la Seneca cel prețuit de Cantemir, între alții) devine la creștini *Providența divină* și, cu câteva amendări, lucrurile se rezolvă. Și creștinii și stoicii vorbesc despre o armonie cosmică. Pentru creștini pricina este, evident, Dumnezeu cel atotputernic în bunăvoința sa organizatoare. Pentru stoici această așezare coerentă a lucrurilor o face o *Ordine*, suprafirească, transcendentă și de necunoscut (cu atât mai mult, cu cât se realizează doar în plan macrocosmic). Cam la fel ar putea fi descrise lucrurile și în cazul relației dintre *Bine* și *Rău*.

Așemănări (profitabile pentru autorul nostru) între stoicism și creștinism se plasează și în planul moralei. În amândouă „ideologiile” demersul moral are o identitate bine stabilită. Diferențele se instalează atunci când intră în discuție telurile și mecanismele de atingere a lor. Și stoicii și creștinii observă în lumea înconjurătoare un proces de degradare, de corupere a valorilor. Și unii și ceilalți vor recomanda ca soluție - după ce constată forța negativă a satisfacțiilor ce mizează pe simțuri și a inițiativelor malefice - îndepărtarea de lume. Expresia extremă a acestei renunțări este, desigur, asceza. Creștinii recomandă asceza ca o cale sigură spre mântuire, căci ei acordă o poziție preponderentă existenței „de dincolo”. Veșnicia vieții viitoare reduce proporțiile lumii percepute prin simțuri, supusă - vedeam și mai sus - corupției și corupătorilor, ea - această eternitate fâgăduită - face ca sufletul salvat să precumpănească în fața trupului plecat degradării.

Renunțările de tot soiul formează și temelia moralei stoice. Epictet își invita discipolii să deosebească lucrurile care depind de ei de cele al căror control nu le stătea în putere (aparenta stăpânire, de pildă; a „obiectelor” perisabile). Îi învăța să nu se atașeze de lucrurile care nu depindeau de ei, să le ignore chiar și să apeleze la instalarea între „obiectele” pe care le puteau controla, despre care puteau să alcătuiască imagini și să formuleze opinii. Pe om tocmai această capacitate de apreciere îl privilegiază. Etc.

Și enumerarea acestor „puncte de apropiere” ar putea continua. Sunt destule opiniile cuprinse în pledoaria Înțeleptului din Cartea a II-a în care se străvăd înrâuriri ale filosofiei stoice. De multe ori filtrate prin prelucrările lui Petrus Berhorius, sursă importantă a *Divanului* (vezi și mai jos în acest capitol).

Seneca, ziceam, este prețuit cu deosebire. Evocând, spre exemplu, împărțirea vieții în trei timpuri (trecut, prezent și viitor), Cantemir se reazemă - în capitolul 35: *De ești înțelept, în trei vremi te cumpănește* - pe Seneca, un „păgân” demn de luat în seamă (*De breuitate vitae*, X): „Pentru aceasta dară, Seneca (macară că păgân era) însă frumos învăța: «De iaste sufletul tău înțelept, în trei vremi să să cumpăniască: fiitoarele foarte a păzi, acéstea de acmu bine a chivernisi și cele trecute ades a pomeni»”. „Tâlcuirea” cantemiriană concretizează doar, uitându-se și în *Sfânta Scriptură*: „Adecă célea ce s-au trecut în minte și le adu, și ce au fost unii și la ce s-au întors vei vedea, precum dzice: «Pre cei bogați îi trimisă deșerti» (*Luca*, gl. I sh. 53)”.

Un stoic, Seneca din nou, poate fi convocat firesc să condamne lăcomia (capitolul 45, cu un subtitlu: *Nicecum lăcomiei loc să dai, căce ca focul nu să va sătura* - „[...] pentru că frumos Seneca adeverește: «Macar că alalte răutăți, îmbătrânind noi, îmbătrânesc și eale, numai singură lăcomiia întineréște»” - sau să illustreze caracterul negativ absolut al lumii („temniță iaste omului, așé și trupul temniță iaste sufletului...” - capitolul 46): „[...] de care lucru bine Aristotel au grăit: «Blagorodnicul suflet nice a face, nice a păți strâmbătate poate». Și după dânsul, Seneca adaoge: «Acel de bun niam dovada a suferi nu poate»” (*De constantia sapientis*, III).

„Cu lumea - îi spune Înțeleptul cititorului, în „lemma” capitolului 56 - precum vreodată adevărat prieteșug vei lega nu gândi”. „Lumea” (existența înșelătoare, deci), cu ale ei capcane, cu tentațiile ei („pentru că dzice Seneca: «Cu cât ni-am suit la suiș, cu atâta ni-am suit la frică»”) primejdioase, trebuie ținută la distanță (o părere a lui Seneca, din *Epistola a XXXV-a*, îi este de folos autorului: „Și pentru aceasta dară, totdeauna lumasca vviață cu cât mai nărocită, cu atâta mai primejduitoare iaste. Cătră aceasta iarăși Seneca adeverește: «Neodihnit lucru iaste nărocirea, pentru căci pre unii spre mândrie, pre alții spre curvie îndiamnă; pre unii înflă, pre unii moaie și pre toți îi istovește»”. Elogiile venite din partea acestei „lumi” se cade a fi suspectate. În întâmpinarea acestor elogii înșelătoare trebuie trimisă autoscopia, căci - zice Seneca: „Quare frequenter cacumina montium fernintur?” (adică: „fulgerul totdiauna locurile înalte lovește”). Cumpătarea este unica soluție de eliminare a exceselor încărcate de pericole (Cantemir repetă un adagiu al lui Seneca [*Epistola XIX*], dar îl traduce altfel): „Precum frumos vorovește Seneca: «Pre cât ni-am suit mai sus, pre atâta ni-am mai la frică apropiat” (capitolul 78: *Când*

lumea te laudă, oare iaste precum dzic oamenii, singur pre tine te ispitêște; nice cu aceasta să nu te mândrești).

Câteodată (rar) trimerile la filosoful stoic sunt ornamente (însă nu total gratuite; ar fi fost imposibil), gesturi de erudit. Am citat un caz. Ar mai fi unul, în capitolul 35: „Spre aceasta, acela al Senecăi mult a folosi poate cuvânt: «Răzsipirea celui mai dinainte cădzut, pre cei mai de pre urmă învață»". De cele mai multe ori, însă, „zicerile" lui Seneca sunt încorporate în discurs, utilizate fiind ca momente de stimulare. Ca în capitolul 85, unde, după subtitlul *Pilda morții de pre viața ta ia*, urmează cutremurătoarea identificare a „somnului" cu „moartea". „Somnul" ca „moarte" sau „somnul" ca pasaj neștiut către „moarte", căci „moartea" ca „somn" poate deveni *moarte* veritabilă, fără ca acela ce murea dormind să-și dea seama. După un „calcul" sumar ce-i arată cititorului că mai bine de jumătate din viață este „mort" (căci doarme) - „Socotială dară bună și intriagă chitială pune și singur de pre tine pildă-ți agonisêște și-aceasta privește, că tu încă viiu fiind, iară giუმătate ești mort" -, Cantemir împrumută de la Seneca o „întrebare" - „Așijderea, au culcându-te, precum te vei scula te vei adevăra?" - despre direcția ignorată în care ar putea porni „somnul": „Ba! Nici cu un gând aședzat te vei ști, ce cu doaă, adecă sau a doa dzi din somn, sau la a doa venire din morți te vei rădica. Pentru aceasta dar în toate dzilele vieții tale, când spre dormire te culci, spre moarte gata să fii, de vrême ce când scularea-ți va fi nu știi".

De contemptu mundi?

În *Cartea a II-a*, Înțeleptul examinează la un moment dat (cap. 49) soluția părăsirii lumii, a „fugii de lume":

„Fericit carele cu lumea nu s-au amestecat

O, fericit carele cu lumea amestecare n-au avut! și «Fericit bărbatul carele nu îmblă în sfatul necuraților» (*Psalm* 1, sh. 1). O, Fericit carele nu iaste cu lumea! Că dzice Domnul: «Eu v-am ales pre voi din lume» (*Ioan*, gl. 16 [=17], sh. 19 [=14]). Și decât ale lumii fericiri, mai fericiți sunt morții cei curați, că viii trăiesc cu trupul și sint morți cu sufletul: iară curații, cu trupul murind, sufletul viață vecinică le agonisêște. Pentru aceasta te socotêște că, când viu ești, să fii ca mortul, ca când vii muri să înviedzi, și atuncea deplin să te fericești".

Și, ceva mai la vale, în capitolul 51:

„De lume lepădându-te, titul fericirii vei agonisi

Acestora dară [celor „drepti" - *nota mea, D.H.M.*] de te vei asămăna și cărările lor de vei urma și de lume, de aceasta, de te vei lepăda, bine să știi că titolul fericirii vii agonisi. Că singur Dumnădzău adeverește: «Fericiti, săracilor, căci a voastră iaste împărăția ceriului! Fericiti carii acmu flămândziți,

că vă veți sătura! Fericiți carii acmu plângeți, căci viți râde! Fericiți viți fi când vor urî pre voi oamenii, vor izgoni pre voi și vă vor ocări și vor lepăda numele vostru ca pre rău, pentru numele fiului omenesc!» (*Math.* [= *Luca*] gl. 6 sh. 20, 21, 22)".

Urmează un firesc *imn* înălțat *creдинței*, abundant sprijinit cu citate scripturistice, între care este amestecat și Fericitul Augustin:

„Credința «leul și zămul calcă» [*Ps.* 90, 13], prin credință «duhul întărește slăbiciunile noastre» (*Romani* gl. 8, sh. 25 [= 26]). «Credința aduce dragoste, dragostea crede, toate nedejduiaște, toate suferă» (*Cartea 1, Corin.* gl. 13, sh. 7). «Credința sufletului aceluia crede, că vârtutea în slăbiciune să plinește» (*Cartea a 2-a, Corin.* gl. 12, sh. 9). Credința dzice: «Cinstită-i moartea preacuvioșilor săi înaintea fetei Domnului» (*Psalm* 115, sh. 5). Credința, de cea ce sufletul, nu de cea ce trupul ucide să teme [*Mt.* 10, 28]; credința numai de Dumnădzău să teme; căci acela și trupul, și sufletul a omorî poate, precum dzice Iezechiil: «Ucide sufletele care nu mor și învie pre cea carii nu trăiesc» (gl. 13, sh. 19). Credința aceasta face ca, cu cât s-ari pedepsi mai mult, cu atâta să întărește mai mult. Pentru că frumos svântul arată Augustin: «Cutea fierului, cuptiorul aurului, biciul calului, într-acesta chip sint nevoile dreptului»..."

Detestabilă, prin urmare, în discursul *Înțeleptului* (împănăt cu sentenții și „exempla”) din *Cartea I*, este *lumea* ca sediu al vanității („[...] de mă voiu pricépe precum că tu ești «deșertarea deșertărilor și toate îți sânt deșerte»”), condamnată cândva de Eclezias, ca loc al evanescenței, în care toate sunt trecătoare și pieritoare („Vădz frumusétele și podoaba ta, ca iarba și ca florile ierbii”), periculos de perisabile și îndreptate, fără excepție, spre un unic final: „A tuturor sfârșitul unul, adecă moartea”. Alcătuirile omenești se află sub semnul precarității, avuțiile nu pot avea decât consistența iluziei. La fel, plăcerile și satisfacțiile pe care și le procură oamenii (insistent recomandate de *Lume*: „O, dulcele mieu priiatin! Dară nu-ți ajunge, nici te-ai îndestulat că pre lume orici-ai poftit nu ț-au lipsit? Au fiind tu într-atâta cinste și slavă, gândești că vei muri? Au asameni-te cu ceilalți oameni? Căci ca tine cine iaste? Sau cine ție să potrivește? Au doară lipsește-ți ceva?...” - capitolul 34) au un caracter amăgitor: „Desfătările tale: pulbere și fum, carele cu mare grosime în aer să înalță și, îndată rășchirându-să, ca când n-ar hi fost să fac” (capitolul 5).

„Soarta alunecătoare” și teoriile țesute în jurul ei îi furnizează *Înțeleptului* cele mai solide dovezi în „gâlceava” pe care o are cu *Lumea* (în *Cartea I*) în legătură cu lipsa de trăinicie a achizițiilor omenești. Demonstrația lui seamănă izbitor cu aceea întreprinsă de Miron Costin în *Viața lumii*. S-a vorbit, de altfel, insistent (Virgil Cândea, *Studiul introductiv*, p. XXVIII-XXIX) și cu detalii (și cu rost - așa zice), despre relația dintre poemul lui Costin și scrierea de tinerețe a lui Cantemir, vădită mai cu seamă în acea parte a

Divanului (Cartea I, cap. 3-62), consistentă neîndoielnic, consacrată „sorții nestatornice”.

Într-o „lume dată cu împrumut” (zisesese cândva Metodius din Olimp), - capitolul 54: „*Om̄ul, împărat peste toate lucrurile lumii, însă toate în chip de zălog îi sânt date*” - toate trec și pier: faimă politică, glorie militară (Costin vorbește și de faima filosofilor și a teologilor), imperii, stăpâniri. Motivul „Ubi sunt qui ante nos?” îl ajută pe Cantemir. „Inventarul” din *Divanul...* (sub un „titlu” ce trimite spre stoici: *De ești înfălept în trei vremi te cumpănește*) este impresionant de-a dreptul (capitolul 35):

„O, lume, dară eu știu precum și alții mulți ca mine, încă și mai puternici decât mine, au fost, dară până la sfârșit ce s-au făcut? Ce s-au făcut împărații perșilor cei mari, minunați și vestiți? Unde iaste Chiroș și Crisors? Unde iaste Xerxis și Artaxerxis, aceștia cari în loc de Dumnădzău să socotiia și mai puternici decât toți oamenii lumii să ținea până într-atâta, cât și cu luciul mării și cu valurile furtunii ei vrea să stăpânească, oamenilor săi poruncind ca să bată marea cu toiage și să o puie în obedzi, căci i-au stricat podul cel ce preste mare făcuse la bogazul de la Hersonios (care loc să chiamă acmu Bogazhisari) și alte multe lucruri de vârtute ci-am arătat? Unde iaste Alexandru, marele Machedonianul, carele nu pentru mărimea statului, ci pentru mari și minunate războaie și a multe țări biruință, «marele» să numește? Și să nu te mai, pentru alți vechi și minunați a grecilor împărați, întreb, ce pentru acești mai de curând: unde iaste Constantin marele, ziditorul Țarigradului? Unde iaste Iustinian, cel ce-au acea minunăta și de toată lumea laudată și în toate unghiurile a rătundzélii pământului vestită zidit beserică, carea să chiamă Svinta Sofia? Unde iaste Dioclitian, Maximian și Iulian, tiranii cei puternici și mari? Unde iaste Theodosie cel Mare și Theodosie cel Mic? Unde iaste Vasilie Machidon și cu fiul său Leon Sofos și alți împărați puternici, mari și vestiți a grecilor? Unde sânt împărații Romii, cetății ceii de toată biruitoare? Unde iaste Romilos, ziditorul ei, și alții până la Chesariu Avgust, căruia mai toate părțile i s-au închinat? Și ce să-ți mai dzic? Unde sânt moșii, strămoșii noștri, cu cari ieri-alaltăieri aveam împreunare și într-un loc petrecere, cari acmu din mijlocul nostru periră și acmu să pare că n-au mai nice odănoară fost? Acmu dară, pentru aceștia adevărat și fără înșelăciune să-mi spui, în ce chip și în ce felu s-au petrecut?”

În replica ei (capitolul 40, între altele) *Lumea* uzează de o bună retorică a disculpării: „Dară eu nu sânt înșălătoare, precum tu mă ocărăști, ce sint driaptă și toate pre dreptate fac [...] Și de acēstea de toate de câte m-ai întreat drept a-ți spune nu mă voi rușina, căci nu strămb și vrednic de ocară, ce drept și vrednic de laudă am făcut. Schiptrul lui altuia l-am dat; avuțiile și bunurile lui căroră n-au silit să le câștige am împărțit; puterile și strășniciile lui cu patru scânduri în a pământului pântece li-am legat; caii și carăle lui pre câmpuri

li-am fărâmat, călăreții lui pe dialuri și pedestrașii lui, pe șasuri, hulturii și alte a ceriului paseri i-au mâncat; armele lor rugina li-au topit; cetățile lui alții li-au fărâmat și li-au cu pământul alăturat..." Etc.

Înșirarea aceasta a distrucției continuă. Însemnate sunt respingerea de plano a acuzei de „înșălătorie” și arbitrarium (lansată de *Înțelept*: „Hai, lume înșălătoare...”) și reconvertirea dezagregărilor în tot atâtea acte de justiție (*Înțeleptul*, care - de-a lungul cărții - ne arată că are priceperea de a birui într-o *disputatio*, condamnase mai înainte îmbogățirea pe căi ilicite, rezultat al unui „noroc” imposibil de controlat). Cantemir știe însă că aceste urcări amețitoare și căderi la fel de spectaculoase (mărci toate ale vanității: „Iată dară, au nu sint avuțiile tale fum și bunurile tale prav și desfătărilor tale pulbere de vânt rădicate, cinstea și slava ta ocară și defăimare?”) sunt diriguite de Voința Supremă (titlul-lemmă al capitolului 40 este *Dumnădzău schimbă și mută împărățiile*), imposibil de controlat (Miron Costin, într-un început de răzvrătire, fusese chiar mai dur în dezvăluiri: „Ceriul de gândurile noastre bate giocurie”).

(Rezultatul acestei continue devalorizări, într-o lume dominată de păcat, nu poate fi decât moartea, o moarte înspăimântătoare („vrăjmașă”, „vicleană” la Miron Costin), o moarte care îi filtrează, făcând „marea trecere”, pe virtuoși de culpabilii iremediabili. *Lumea* ține, însă, a-l aduce pe *Înțelept* cu picioarele pe pământ (capitolul 38): „Acum dară, voi să-ți grăiesc și eu după a voastră socotială, adecă precum socotiți pre cei buni de raiu, și pre cei răi de iad să fie moștenitori. Deci să știi că, de iaste așé, mai mulți în iad decât în raiu să află”.

Nu cred că trebuie să vedem în această afirmație a *Lumii* - cum au crezut unii comentatori - o contestare, în spirit raționalist și antireligios, a raiului și a iadului (doar pentru că, în continuare, se va îndoi de nemurirea sufletului, de înviere și de viața viitoare). Nimic mai aproape de zisa *Sfintei Scripturi* decât această declarație ce spune că grația și îndurarea lui Dumnezeu nu exclud dreptatea. Dimpotrivă, dreptatea divină este în toate, chiar și în această stare teribilă, înspăimântătoare, cutremurătoare, descurajantă, provocatoare de frică în fața morții. Căci a zis Evanghelistul (încheind parabola nunții fiului de împărat): „Multi sunt vocati, pauci electi” (*Matei*, 22, 14) - „Căci mulți sunt chemați, dar puțini aleși”. Această lipsă de acces către viața eternă (pomenită în câteva rânduri în *Biblie*: *Deuteronom*, 30, 15; *Matei*, 7, 13-14; *Luca*, 13-23) era un „dicton banal” în vremea lui Iisus (vezi Jean Delumeau, *Păcatul și frica*, [vers. rom.], vol. I, Iași, Editura Polirom, 1997, p. 335 și urm.) și legitima, pe de o parte, acea „mulțime de pierzanie”, de care va vorbi Augustin, îndemnând, pe de altă parte, spre prestarea de acte care să înlesnească succesul la o selecție foarte riguroasă: „Siliți-vă să intrați prin poarta cea strâmtă, că mulți, zic vouă, vor căuta să intre și nu vor putea”. „Câți credeți că vor fi salvați din acest oraș?” - îi întreba, înfiorându-i, Ioan Chrisostom, într-o omilie, pe cetățenii Antiohiei. „Ceea ce voi spune poate îi va

jigni pe mulți, totuși o voi spune. Din atâtea mii de locuitori ai acestui oraș nu vor fi salvați mai mult de o sută, și mă îndoiesc încă și de acest număr" (*Omlia XXIV*, în *Patrologia graeca*, vol. IX, col. 189).

Locul și timpul purificării pentru un destin satisfăcător după expiere le consacră viața, „într-aceasta a lumii viață”. Aici (și nu într-un *purgatorium* - în care, Cantemir, ca un bun ortodox, nu crede, în singurul, poate, pasaj de polemică dogmatică din *Divan* [Cartea a II-a, capitolul 25]: „carele papistașii în viața viitoare a fi îl socotesc și cu numele *purgatorium* îl număsc, adecă curățitoriu”) trebuie plasate eforturile de purificare. Un „al treilea loc” în lumea de dincolo nu există. Mântuirea se cade a fi obținută aici.

Este *Divanul...* lui Cantemir, cu toată această teologie întemeiată pe „vanitas vanitatum” (cu toată cohorta, splendidă, de teme, motive, submotive și imagini corespunzătoare), un tratat în care învinge disprețul profund al filosofului creștin față de lume? Este această carte un *De contemptu mundi*, de felul celui pe care Erasmus îl scrisese în tinerețe, prin 1488-1489, dar îl va tipări abia în 1521, când era deja un autor ilustru?

Literatura română înregistrase, la ora apariției *Divanului...*, cel puțin două discursuri încheigate (religioase, firește), ca să nu mai vorbim de abundența producție de texte omiletice ale Părinților bisericii (Ioan Gură de Aur, Efreim Sirul și ceilalți) și a scriitorilor de după ei, în care disprețul față de lume (o lume apăsată de păcat și stăpânită de diavol, o lume coruptă și degradată, în care caracterul tranzitoriu al plăcerilor și nimicnicia lor îndemna mai cu seamă spre „cogitatio mortis”) era afirmat fără rezerve: *Leasvița* lui Ioan Klimax, tălmăcită în românește, prin anii 1602-1613, de Varlaam, viitorul mitropolit al Moldovei, și *De imitatione Christi* de Thomas a Kempis (carte de veac XV, performeră indiscutabilă în materie de „contemptus mundi”, aparținătoare mișcării „devotio moderna”), tradusă în slavonă de Udriște Năsturel și tipărită la Mănăstirea Dealu în 1647. *Divanul...*, însă, pare a fi altceva... †

A ieși din veac, a renunța la desfătările vieții sensibile și a intra în mănăstire însemna - pentru teologii medievali - a părăsi Sodoma. Părăsirea „lumii corupte” (și la Cantemir „Lumea” această semnificație o poartă cel mai adesea), condamnarea vieții supuse mereu tentațiilor, depărtarea de „starea de laic” (ființă esențialmente concupiscentă - după Petrus Damianus), grija arătată *sufletului* (mereu așezat în opoziție cu *trupul*) și negarea (prin îndepărtare) a „deșertăciunilor acestei lumi” - toate sub amenințarea terifiantă morții, evocată de marii omileți - („[...] Unde este răsul cel mult? Unde este grăsimea trupului și viața cea odihnită? Ce s-a făcut dar trupul acela care a fost sătul de atâtea cinste și bunătate? Pasă la groapă că vei vedea...” - Ioan Chrisostom, *Mărgăritare*, București, 1691, p. 812) sunt singurele căi spre obținerea

mântuirii (Jean Delumeau, *op. cit.*, vol. I, p. 20). Măreția *sufletului* - conservată printr-o neostenită psihomahie și o temperare, la fel de neobosită, a tendințelor trupului - „zănatic” (François Villon, *Débat du cuer et du corps*) - trebuie să fie principala preocupare a omului (au zis întotdeauna teologii; vezi Guyot Marchant, *Le Débat du corps et de l'âme*) și unica posibilitate de a o menține este oferită de soluția doctrinei creștine: dispreț pentru această existență și făgăduința vieții viitoare.

Este *Divanul...*, aflat departe de a propune cititorilor săi o „fuga mundi”, o carte mai puțin creștină? Nici vorbă. Rezolvarea creștină a crizei provocate de constatarea labilității „norocului”, de nestatornicia celor pământești și de iutea „schimbare” a semnelor slavei lumesti este examinată în *Divan*. Ea este acceptată. Refuzarea ei se află deocamdată în „pregătire”. Lucrurile acestea s-au mai spus. Și încă foarte bine. Să-l ascultăm, prin urmare, pe Virgil Cândea (*op. cit.*, p. LVIII), veritabilă autoritate în materie: Neputința de a consolida cursul lumii, de a reduce riscul insuccesului, de a da stabilitate vieții obligă la refacerea echilibrului, aruncând în celălalt taler al balanței speranța unei stabilități viitoare. Dar modernii [despre care Virgil Cândea spusese ceva mai înainte că acceptă încă „soluția creștină”, dar numai ca o „mângâiere” - *nota mea, D.H.M.*] fac acest schimb cu jalei este limpede că, dacă ar fi putut, ei ar fi păstrat splendoarea cunoscută a acestei lumi, pentru fericirea imaginară și ipotetică a celei viitoare...

[Să nu uităm apoi că Dimitrie Cantemir este un laic. Un laic aflat în posesia unei considerații totale față de valorile religioase (de aceea, el respinge hedonismul moderat propus de *Lume*, dar nu înainte de a-l „examina” și de a „masca” sub vorbe scripturistice un hedonism de-a dreptul păgân). Lumea „temniță” poate fi și o Lume „purgatoriu”, practicarea virtuților poate fi făcută în această viață cu rezultate convingătoare. Aceasta era, în epocă, și părerea unuia dintre fiii lui Constantin Brâncoveanu, care socotea a fi descoperit modalitățile prin care împăratul Constantin cel Mare atinsese „sfințenia” în *lume*, prin demersuri omenești, de o intensitate crescută, evident. Cantemir cercetează, după Wissowatius, căile dobândirii virtuții (apatia, castitatea, bunele pilde, lecturile utile, traiul corect, umilința, permanenta autoscopie, rugăciunea, asceza), dar programul său de perfecționare morală (care este, în fapt, unul de cunoaștere a lui Dumnezeu, de „îndumnezeire” prin „urmarea lui Hristos”, prin credință) nu include îndepărtarea de lume. Am mai spus: Dimitrie Cantemir nu a scris un manual de asceză monastică. Chiar dacă toate ale vieții îi sânt date - cum vedeam și mai sus - „în chip de zălog”, omul este „împărat peste toate lucrurile lumii” și mântuirea îi stă la îndemână în această „lume” ce i-a fost pusă la dispoziție. Cumpătare, austeritate și cultivarea virtuților - recomandă programul cantemirian de regenerare morală (un proiect *civic*, întrucât îl viza pe om viețuind între semeni, în societate). Nicidecum asceză și distanțare plină de dispreț față de „lume”. /

Divanul (cartea I mai cu seamă) poate fi socotit un album al *imaginilor*. Al imaginilor iluzionării. (Cred, de altfel - în acord cu alți „cititori” ai acestei cărți - că *sentențiile* (extrase din *Scrierea Sacră* și din operele unor „înțelepți” de „denafară”), *exemplele*, toate participând la marele demers moralizator și „învățător”, și *imaginile* (culese din varii texte, cele mai multe aparținând unei bibliografii istoriografice fundamentale) reprezintă coloana vertebrală a demonstrației pe care o întreprinde Cantemir.) Imaginile, aceste elaborate pe care retoricienii contau substanțial în operațiile de convingere și de memorare, nu lipsesc nici în a doua carte. *Roata lumii* (sau *roata vieții*), „închipuire” veche a norocului înșelător, adusă spre vremea modernă și de textele apusene și de cele răsăritene, este flancată, în Cartea a II-a a *Divanului* (în paragraful 63: *Vârsta și norocirea lumii, ca roata când să învârteste*), de o sentință, culeasă de la Psalmist (*Psalm* 83, sh. 14): „Dumnădzăul meu, pune-i pre dânsii ca roata”, și de o „dovadă” (ne amintim că această secvență este a „marturilor” și a „mărturiilor”) - un *exemplum*, adică - furnizat de Quintus Curtius Ruffus, autor al *Alexandriei* „celei adevărate” (zicea un scriitor vechi al nostru). Fragmentul (care furnizează acea „alcătuire” aeromorfă a norocului lipsit de picioare și, ca urmare, de puțința de a se stabili lângă cineva) l-a interesat, se știe, și pe Miron Costin care l-a tradus sub titlul *Graiul solului tărărăsc*. Cantemir rezumă: „Precum un schith, adecă tătar (însă măcar că tătar era, dară frumos au cătră Alexandru Marele grăit, când Alexandru, după ce au bătut pre Crisos și l-au prins viu, după aceia asupra tătarâlor trecând Arax, apa, au mârș; atuncea sol au trimis tătarâi la dânsul și întâi acesta cuvânt să fie solul dzis, scrie istoriia): «O, Alexandre! necredzut lucru iaste norocirea, căce norocul cu aripi și fără picioare iaste; de tot a zbură și de la om a să duce poate, iară de tot pre cineva a să pune și pre dânsul a lăcu nu poate, adecă căci nu are picioare». Între cele două puncte de sprijin, imaginea *roții*, așezată în relație și cu „soarta labilă” și cu „vârsta” (combinație - șocotește Al. Dușu, în *Postfață la Divanul...*, ed. cit., p. 186 - pusă la dispoziție de un text postbizantin), subliniază tocmai nestatornicia stării de fericire, lipsa de trăinicie a alcătuirilor omenești: „Adecă vârsta și norocirea ca roata să li să, învârtindu-să, întoarcă, sau fericirea lor ca lumea într-o măsură nestătătoare să să facă. Adevărat dară ca în chipul roatei fericirea veacului acestuia iaste”.

În „Glava” 63 din Cartea I (cu același titlu, evident), prin glasul *Înțeleptului*, comentează chiar o *imagine* („În mare mărime a mirării mirându-mă și uitându-mă stau. Cu ce cântece, cu ce laude, cu ce slavă voiui cânta, voi lăuda și voiui slăvi pre acel suptire la minte, iscusit la socotială și întreg la chitală zugrav, carele de cât toți întâi aiave forma și chipul avuției fiilor tăi au șeruit și adevărat o au zugrăvit. O, frumoasă, întregă și decăt simcea o briciului mai

ascuțită și mai iute minte, că roatei prin osie învârtitoare o au asămănat") ce pare a fi bifuncțională. Pe de o parte (deși mai puțin explicit, autorul fiind absorbit, s-ar zice, doar de descrierea *mișcării* continue), cea a „roții norocului” care face orice glorie repede pieritoare (Costin o înglobase, în poemul *Viața lumii*, în tratarea motivului *ubi sunt?*: „Fost-au Țiros - împărat, vestit cu războaie, / Cu avere preste toți. Și multă nevoie / Au tras hândii și tătarai și Asiia toată. / Caută la ce l-au adus înșelătoarea roată; Prinsu-l-au o fâmee, i-au pus capul în sânge...”): „Că precum partea roatii cea dedesupt să suie în sus și agiungând în mijlocul cumpânirii (unde, de nu mult, măcar câțavași puțintică vrème a sta s-ari cădea), nice minută măcar nice cât ari clipi ochiul nu să zăbăvește, ce din cumpăna mijlocirii spre în al giosului parte cu mare răpegiune să povárneste și așé partea carea mai dîneoarea o vedeai suindu-să în sus, acmu și mai într-acel ceas o vedzi coborându-să în gios și partea carea era în mijlocul cumpânirii ceii deasupra iaste în mijlocul cumpânirii ceii dedesupt”. Pe de altă parte, cea a „roții vieții” (a „vârstelor”), aflată într-o mișcare rapidă și incontrollabilă, încheind cu grăbire și brutal (un poet polonez, Daniel Naborowski, scria: „Neostenita roată prefiră timpul / Și zvârle de pe ea pe cei loviți de bătrânețe”), niciodată obosită, „ciclu” după „ciclu”, ducându-i, implacabilă, în pământ pe cei ce din pământ se născuseră: „[...] așé viața și vârsta vieții fiilor tăi, când să naște și cât trăiaște, ce face și când moare, minte a pricepe mai nu poate. Și precum partea roții carea de la pământ s-au, în sus suindu-să, sculat, iarăși în gios pogorându-să, de unde s-au sculat să supune, așé și fiii tăi, de în pământ ieșind, iarăși prin mai nepricepută vrème, iarăși în țarna lor să întorc. Și pentru puțintelușe și puțintică vrème deșartă și fără folos dezmiardare grozavă, în scurtă vrème mor și să trec. Și mai vârtos adevărat de plâns și de tânguit iaste că, după viață fără de folos, murind cu trupul, mor și cu sufletul și al gheenii nestinsului foc moștenitori și lăcuiitori să fac...”

Iluzie („deșartăciune”) este și „spectacolul” lumii. „Lumea ca teatru” este un motiv baroc, e adevărat. În „glava” 67 a Cărții I (*Nădejdea credinciosului în zădar nu iaste*) pare a fi vorba de un alt suport teoretic (deși tot al „amăgirii”) decât cel care sprijină iluzia barocă. De un „suport” furnizat de vechea literatură creștină. Este „cu primejdie a se sui în teatru” - afirma Ioan Chrisostom (*Voroavă cum că este cu primejdie a se sui la teatru*, în *Puțul*, traducere de Crigore Dascălul, Buzău, 1833, p. 154-155) - pentru că această reprezentare a imediatului primitivă prin simțuri (Sfântul Părinte al bisericii se referea la spectacolele „păgâne” găzduite de piețe și de amfiteatre) este plină de primejdii. Reprezentările cu pricina, producătoare de iluzie, propun „icoane ale trupului” (sugestiile alimentează simțurile) de o utilitate mai mult decât discutabilă. Mult mai folositoare sunt „icoanele sufletului”, imagini realizate adică prin exploatarea datelor extrase din „învățăturii”, superioare și evident, fiindcă „învățată”, formează, educă. *Docere* are mult mai multe drepturi

decât *delectare*. „Că dacă icoanele trupului aduc oarecare mângâiere la cei ce le văd - adâncește marele orator -, cu mult mai vărtos icoanele sufletului. Iar pre acelea nu este cu puțință pretutindenii a le vedea, ci nevoie este a pune să stea totdeauna la un loc; iar pre acestea oriunde vei voi să le porți, nimic nu este cum să oprească. Că așezându-le pre ele în cămărilor minții, oriunde vei fi, adeseori vei putea să cauți la dânsule și mult folos să dobândești de la ele”. Opoziția pe care o subliniază textul este cea între imaginile alimentate de simțuri și cele ale spiritului, dar antagonismul de profunzime (socotește Alexandru Dușu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, Editura Univers, 1982; discuția acestui „caz” am împrumutat-o de aici) se construiește între imaginile utile și cele nefolositoare.

Și pentru Cantemir „comediile cele ce oaménii le fac” „zăbăvesc fără dobândă”; constatându-le inutilitatea, prințul se ferește să le declare și periculoase: „nu strică cuiva ceva” (în schimb, „comedia”, imensă iluzie (având „durata” mirajului), pe care o montează *Lumea* este încărcată de primejdii. Deopotrivă - socotești *Înțeleptul* (căci a lui este tirada împotriva „spectacolului” amăgitor) - și pentru „suflet” și pentru „trup”:

„[...] căci toate lucrurile tale, comediilor (carile oare ce a fi să par, fără preste puțintel ceas ca cum n-ar fi fost să fac) să asemănă. Că așeși hireși și tu, și lucrurile tale comedii sânt și așe tu mai vărtos ești comedie stricătoare sufletului; [...] iară tu și trupul aduci la tângă și sufletul duci în muncă, și mai vărtos nici aicea folosești, nici aiurea, fără cât numai cu sulițile (dezmierdările adecă) ochiul îndulcești și pre nevădzute inemile rânești; și nu numai inema trupului, ce și a sufletului, a căruia rană vindecare n-are”. !

Soluția (aceeași ca în toate cazurile aflate în dispută): „Pentru aceasta dară eu, răbdând voi răbda, adecă nedejdiuind voi nedejdiu în Domnul, și nu mult, nice cu zăbavă, și nedejdea mea să va izbândi. Căci decât toate mai vărtos credința mea nedéjde iaste...”

! Dacă imaginea, mitologică, a *sirenelor*, ce încarcă malefic, negativ, „feminitatea” unei *Lumi* în stare de metamorfoze și fascinantă, care contează pe atracția erotică („Adevărat, acest suptire și de mulți oameni necunoscut meșterșug, de la sirene [acestora moldovenii fete de mare le dzic] l-ai luat, carile, cu ale sale frumoase, cuvioase și mângăioase vierșuri, pre săracii de corăbiiari nebunindu-i îi adorm și așa - precum spune fabula - iale în corabie sărind îi îmbrățișadză și în fundul luciului afundându-i îi coboară și fără véste îi îniacă. Că tu decât sirinile tot mai rău făcătoare, căci eale trupul, iară tu sufletul îneci”), pentru a realiza o amăgire perfidă și finalmente morbidă, poate fi încadrată între structurile artistice, *labirintul* (simbol al încetșării, al confuziei - premisă a înșelării), chemat tot din mitologie, pare a avea (ca și alte „imagini”) o semnificație aparte în economia textului:

„[...] că nice eu ce sânt și cum sânt a mă ști nu pot, și cu tine de când mă gâlcevăsc și desputații fac, mintea ca și cum mi-ar fi întrat în Lavirintu

Critului și nice într-o parte vo cale sau deschidere (măcară că mult am silit) a afla sint harnică..."

„Labirintul” este o temă ce predomină în creațiile literare ale barochiștilor; de la slovacul Comenius, cu al său *Labirint*, până la Calderón (*Labirintul lumii* este titlul uneia dintre cele trei *Aiitos Sacramentales*), „labirintul” apare ca imagine complexă în multe texte. O cercetau și oratorii. Hocke vedea în „labirint” unul dintre arhetipurile manierismului și ale concepției manieriste despre lume (*Die Welt als Labyrinth* și *Manierismus in der Literatur*, ambele München, 1963, ambele traduse în românește), iar Nicolae Balotă (*Umanități*, București, Editura Eminescu, 1973, p. 58-85) este de părere că structura labirintică, prezentă în istorie cu o remarcabilă ostentație, i-a atras mereu pe artiști, pentru că ea păstrează ceva din arbitrariul haosului, năzuind în aceeași vreme spre o ordine aparte, de tip enigmatic. Semnificând în același timp descompunerea acestei ordini, „labirintul” reprezintă o dezagregare sistematică a oricărui complex ordonat, solicitând, prin „mersul” său accelerat către abstractizare, o îndepărtare de imediat prin impunerea meditației. „Labirintul” - crede Gustav René Hocke (care a găsit ideea lumii ca labirint la iezuitul Athanasius Kircher) - ar putea fi o realizare a miraculosului, a acelui miraculos pretins de tezele vârfurilor creatorilor baroci, pentru că reprezintă „o evaziune din ordinea firească a lucrurilor, o transpunere a realului în ideal, o substituire a realității printr-o lume a visului acauzal” (Nicolae Balotă, *op. cit.*, p. 69).

Poetică, indiscutabil, este imaginea labirintului („evaziune din ordinea firească a lucrurilor”), închipuire retorică a unei „grădini a deliciilor”, în discursul cu care „străluciții Costini” - fiii lui Miron, adică, dar printr-un text compus de tatăl lor - îl gratulau pe vodă Antonie Ruset cu prilejul Crăciunului din anul 1676: *In eum modum salutati sunt magnifici Kostyni illustrisimum principem Moldaviae. Eidemque obtulerunt labyrinthum in lauden nomini eius adscriptum A.D. 1676* (În acest chip au salutată străluciții Costini pe prea ilustrul domn al Moldovei. Aceluiași i-au oferit un labirint închinat în lauda numelui său A[nui] D[omnului] 1676). Același statut cred că o are trimiterea la antica „substanțiere” a irealului și în micul „imn” închinat Nistrului (așezat deasupra Nilului, fluviu scripturistic, și a Dunării) de Miron Costin în *Poema polonă*: „Nistrul cel măreț își are izvoarele în țările coroanei polone și chiar acolo unde desparte în două Podolia, curge printre stânci sculptate natural, ca și cum ar fi ucrate de mână de om; e mai frumos ca Nilul, deși e slăvit Nilul ce curge înconjurat de trestii. Nistrul întrece chiar Dunărea, ale cărei ape sunt nesupuse albiei. Valurile Nistrului, în umbră, udă maluri cu pereți strâmți, și fluviul poartă război cu Phoebus ca să prindă din razele lui, căci stâncile aplecate îi ascund cerul. Țânțarul, dușmanul somnului oamenilor, nu se află aci. Și când se urată totuși maluri joase la vaduri, ele sunt asemenea labirintelor de grădini pe

ape, cu fruntea senină ca cerul! Dacă zeițele din fabulele grecești ar fi aflat de aceste ținuturi, ar fi venit desigur aci din Olimpul lor..."

În *Divan*, „Lavirinthul Critului”, incriminat de *Lume*, prin complicațiile arbitrare ale „jocurilor” sale și aparenta imposibilitate de eliberare, încetează, ascunde, ocultează ordinea, închipuie un „haos” prin definiție greu de descifrat, dezagregă cosmosul. Ieșirea din „lavirinth” este despărțirea de iluzie. Zice *Înțeleptul*: „De vrème ce pre numele a marelui și celui dintru nalturi, Dumnădzău, m-ai giurat ca această a ta, în Lavirinthul Critului întrată minte, la o cale și la o ieșire să o scoțu, foarte bucuros și întru adevăr spune-ți-voiu și nu te voiu amăgi. Tu ești plazma și zidirea a vécinicului împărat și înfrâmsetată în toate podoabele tale (căci Dumnădzău ceva grozav și neplăcut nu face), prin vrème a șése dzile deplin întru toate isprăvită precum, decât toți mai vechiul istoric, Moisi”. }

Model al „lumii mici” (după o veche teorie a corespondențelor și solidarităților, care l-a interesat și pe Empedocle, dar și pe Platon, nu i-a lăsat indiferenți nici pe filosofii renascentiști), superbă creație divină, „lumea mare” are în propriile-i structuri multe eliberări (din iluzie și iluzionare). Ele sunt în relație, evident, cu virtuțile (teologale) ce pot mântui „microcosmosul” (într-un sistem de raporturi care exploatează analogiile autorizate de *Sfânta Scriptură*): „Și pre tine „lume mare” te chiamă, pildă și tipos a „lumii mici”, adecă a omului, și toate podoabele și céle ce în tine să află, spre om și céle ce sânt în om [spre tine] să pot tâlcui. Dzac dară: întâi în tine iaste lumină, carea la om iaste credința; la tine întăritură, adecă ceriul, carea la om iaste nedéjdea; la tine sânt apele diasupra carele sint la om de la Dumnădzău lăstate grije; apele dedesupt sint carile din trup născătoare dodeiale. În tine iaste pământ, la om trup...”.

„Lavirinthul” (ca aproape toate celelalte *imagini*) nu este, la Cantemir, un construct poetic, el „neîmbrăcând” stări sufletești în clipe de tensiune sau de răgaz, ci o imagine aparținând unui inventar antropologic (Alexandru Dușu). Imaginarul *Divanului* este un soi de preparare pentru propunerile pe care le va formula mai târziu „ficțiunea” filosofică. El slujește o dezbatere (savantă și cu o bibliografie stimabilă adunată din dezvoltări filosofice însemnate), care nu vizează în primul rând destinul individului; este „unificator, este esențial, întrucât este construit din imagini care reflectă aspirații majore și nu proiectări ale unor stări sufletești legate de conjunctură” (Alexandru Dușu, *Postfață la Dimitrie Cantemir, Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, București, Editura Minerva, 1990, p. 389).

„Rătundul” sau omul înscris în cerc

Dacă, într-adevăr (așa cum au presupus unii cercetători în ultima vreme), Cartea a II-a a *Divanului*..., cu aerul ei „teoretizant”, a fost cea dintâi

secvență redactată a tratatului, ea arătându-se „purtătoarea”, temeinic consolidată, a tezelor autorului declarate de Întelept (Cartea cea dintâi, „gâlceava”, „disputa”, nefiind decât „traducerea” literară, dinamică, a discursului filosofic), înseamnă că prima expresie a rătundului, chintesentă a perfecțiunii în înțelegerea lui Cantemir (și a celor pe care el îi urma), a fost sfera, „rotundul” spațial, „plin” sau „gol”, formă de organizare „cosmică” desăvârșită: „Sferă iaste bărbatul deplin, carile precum sfera între două poluri, așe el între două ténchiuri, între naștere și între moarte, cu nepărăsite clătiri, mutări și griji, iaste suppus”/ Cel de la care prințul a împrumutat această definiție, ce evidențiază un „masculin” superior („deplin”), desăvârșit, făcut fiind după chipul și asemănarea lui Dumnezeu, discriminant și exclusivist, era Petrus Belhurius sau Berhurius ori Berhorius (Cantemir își indică, de altfel, sursa: „precum Petru Belhurius, unde Pentru sferă tâlcuiaste...”), un filosof francez din veacul al XIV-lea (a murit în anul 1362), prieten cu Petrarca și traducător în franceză al lui Titus Livius, autor al unei uriașe enciclopedii de „moralități” (care, între altele, lângă faimă, i-a adus și o acuzație de erezie), de care Dimitrie Cantemir pare a se fi folosit copios în Cartea a II-a a *Divanului* (Virgil Cândea). Petrus Berhurius (Pierre Bersuire, Berçuire, Bressuire, Petrus Berchorius, Bercuerius) și-a structurat opera în trei părți: *Reductorium morale super totam Biblian* (în 34 de cărți în care sunt sistematizate 428 de moralități, redactate în 1335); *Repertorium morale de proprietatibus rerum* (14 cărți ce adună 928 de capitole, scrise în 1340); în fine, un *Dictionarium*, în care peste 3500 de termeni din *Sfânta Scriptură* își alătură dezvoltări morale.

† În *Repertorium morale* (V, 6), sub *De sphaera*, Petrus Berhurius zice: „Sphaera est vir perfectus, qui inter duos polos, i.e. inter nativitatem et mortem, continuis motibus, tribulationibus et mutationibus est subiectus”. Ca și „Lumea mare”, „care ceriurile cuprind”, „lumea mică” - „carele viața cuprind” - își afla organizarea sferică în virtutea legii analogiei (o lege „cosmologică”, evident) pe care cei vechi, anticii - Heraclit, Empedocle, Platon, Aristotel, stoicii -, precum și gânditorii veacului de Mijloc, ai Renașterii și ai Barocului o proclamaseră) dintre macrocosm și microcosm (o gândire ce se întemeia pe principiul similarității și al analogiei, stima relațiile dintre întreg și parte în compunerea mentală a imaginilor, căutând - cum zicea Francis Bacon în secolul al XVII-lea - „dovezi pentru a face adevărul evident” - vezi Christine Baci - Glucksmann, *La folie du voir. De l'esthétique baroque*, Paris, Galilée, 1986, p. 40). În această privință, Răsăritul nu se deosebea de Apus. Chiar Cantemir ne spune acest lucru combinând, în *Divanul*, motivul „roții lumii” (simbol al „nestatorniciei sorții”) cu cel al „vârstelor”. Secvențele vieții omului (care îi prilejuiesc autorului minuțioase calcule ale timpului trăit în chip real) închipuie un cerc, un „drum rotund”. Aceasta este și sugestia pe care autorul unui manual de pictură (*Cartea numită Gramatică ori Ustav sau Erminie, adecă închipuire*

și tâlcuire ori alcătuire a tot meșteșugului zugrăviei) din 1805 o oferă (urmând, evident, modele vechi) sub titlul *Cum se zugrăvește zădarnică lumea aceasta*. În exteriorul celor trei cercuri („ocoale”) dedicate („Lumea cea zădarnică și amăgitoare”, *Țîmpul*, în succesiunea anotimpurilor și cu îndrăzneala cunoașterii lui instituită de zodii, „vârstele”), pictorul este sfătuit să reprezinte traseul existențial ca o circumferință (fatalmente închisă): „Iară pe dinafară de ocolul al treilea și al celui mai mare, fă-le pre cele șapte vârste ale oamenilor într-acest chip: jos la laturea cea de-a dreapta ocolului fă un prunc suindu-se în sus; și scrie înaintea deasupra roatei: «Copilaș de șapte ani». Și mai sus fă altul mai mare și scrie: «Copilaș de patrusprezece ani». Mai sus iarăși fă altul cu mustațe și scrie: «Holteiaș de douăzeci și unul de ani». Iară sus, în vârful roatei, fă altul cu începătură de barbă, șezând pre scaun, și subt picioarele lui o perină, avându-și mâinile întinse la o parte și la altă parte; și în mâna dreaptă ține schiptru, iar în mâna cea stângă o pungă cu bani, purtând coroană și îmbrăcăminte împărătești; iară din jos de dânsul, deasupra roatei, scrie: «Tânăr de douăzeci și opt de ani». Iară mai din jos de dânsul, la partea cea de-a stânga, fă pre altul cu barba ascuțită, zăcând cu fața în sus și în sus uitându-se și scrie: «Bărbat de patruzeci și opt de ani». Iară mai jos de dânsul fă pre altul cu amestecate căruntete zăcând cu fața în jos și scrie: «Bărbat de cincizeci și șase de ani». Iară mai din jos de dânsul fă pre altul cu barbă albă, pleșuv, zăcând cu fața în jos, mâinile spânzurate avându-și. și scrie: «Bătrân de șaptezeci și cinci de ani». Iară dedesuptul roatei fă o groapă și un bălaur mare întru dânsa, având în gura lui un om cu fața în jos, văzându-se până la mijloc; și moartea aproape lângă dânsul, înlăuntru, și ea în groapă; și ține în mână o seacere mare, pre care în grumazul bătrânului o pune și îl trage pre dânsul jos. Scrie-le și pre slovele acéstea: La copilaș scrie-le pre acéstea: «Oareșcând trecând, la céle de sus voi mérge». Iară la copil acésta: «Curând o, anule, te-ntoarce, pentru ca să merg în sus degrabă». La holteiașul aceasta: «Iată, venii aproape a ședea în scaun». La tânărul aceasta: «Care om iaste ca mine și cine-i mai înalt decât mine?» La bărbatul: «Oare, o, anule, precum văz, a trecut tinerețea?» La bătrânul: «O, cum mă amăgiși pre mine ticălosul, o, lume?!» La căruntul acéstea: «Amar, amar, o, moarte, cine poate să scape de tine?» Iară la groapă acéstea: «A tot mâncătoriu iadul și moartea». Iară la acela pre carele îl înghite bălaurul, acéstea: «Amar și cine mă va izbăvi pre mine dintru a tot mâncătoriu iad?» (vezi Vasile Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, Cernăuți, 1936, p. 293-295; Virgil Cândea, *Comentarii* la ediția citată a *Divanului*, p. 481-482).

O unitate recognoscibilă peste tot, în construcții analoge, face ca fiecare „lume” să își găsească principiile de alcătuire într-o altă „lume”, mai mare, mai complicată, dar constructiv solidară. Microcosmosul (omul, trupul), o „imagine pozitivă, cea a unei naturi în miniatură, o natură creată, firește, de Dumnezeu și supunându-se legilor date de el” (Jacques Le Goff, în vol. *Omul medieval*,

[vers. rom.], Iași, Editura Polirom, 1999, p. 12), își află, prin urmare, corespondențele în macrocosmos (lumea). Fundamentală, între aceste particularități de bază comune, i se pare Înțeleptului a fi *rotunjimea* (în Cartea I, 79): „Pre tine *macrocosmos* - îi spune el Lumii -, pre mine *microcosmos* mă chiamă. Tu ești rătundă, eu sânt rătund; și de vei întreba în ce chip sânt rătund, măsoară din creștetul capului până în talpele picioarelor și din vârful degetelor mâinii drepte până în vârful degetelor mâinii stângi, și vedzi că tot o câtință a măsurii într-amândoa părțile vii afla; și așé, iată că și eu sânt rătund. La acéstea potrivire avem. Numai cu câtința a ne asămăna nu putem, căci tu ești mai mare, eu sint mai mic" (*Ed. cit.*, p. 53). *Rotunjimea* este aici aceea a „înscrierii în cerc", dar cel care vorbește, în fapt (prelucrat, firește) este tot Petrus Berharius (din *Repertorium morale*, V, 4: *De homine*): „Nam ut dicit Solinus (c. V *Mirabilium*), tanta est inter extremitates brachiorum corporis latitudo, quanta est a planta pedis usque ad verticem ipsius longitudo. Et ideo microcosmus, i.e. minor mundus dicitur, eo quod ad mundi similitudinem mensuratur aequaliter comprobatur".

Sursa primă a acestei constatări (pe care Solinus o înscria între cele „mirabile") trebuie să fie Vitruvius, căci renașcentiștii (Leonardo da Vinci, de pildă) nu pot intra în discuție din motive „cronologice". La autorul lucrării *De architectura* (eu citez după versiunea românească: *Despre arhitectură*, traducere de G. M. Cantacuzino, Traian Costa și Grigore Ionescu, București, Editura Academiei, 1964), perfecțiunea adunată în puțința încadrării într-o „circumferință" era dată de sublimul proporțiilor și simetriilor feluritelor părți ale corpului omenesc (lucrare a naturii: „Deci, deoarece natura a făcut corpul omenesc în așa fel că toate membrele răspund în anumite proporții întregii lui înfățișări..."):

„[...] Fața capului, de la bărbie la creștetul frunții, adică până la rădăcinile de jos ale părului, este a zecea parte din înălțimea totală;

Tot atât palma întinsă, de la încheietură până la extremitatea degetului mijlociu;

Capul, de la bărbie până la creștet, a opta parte;

De la vertebrele cervicale din capul pieptului până la rădăcinile părului a șasea parte;

[De la mijlocul pieptului] până la creștetul capului a patra parte;

Mai departe, din înălțimea feței propriu-zise, o treime o ocupă bărbia măsurată de dedesuptul ei până la nări;

Tot atâta nasul, de la vârful până la mijlocul sprâncenelor;

Fruntea, adică partea de la mijlocul sprâncenelor până la rădăcina părului, este de asemenea o treime.

Piciorul are o șesime din înălțimea trupului;

Cotul, o pătrime;

Palma, a douăzeci și patra parte..."

Centrul acestei „lumi” a armoniilor este, firesc, *ombilicul*:

„Mai mult, în corpul omenesc, punctul său central este în mod natural buricul.

Într-adevăr, dacă un om e așezat culcat, cu mâinile și picioarele întinse („manibus et pedibus pansis”), și se pune vârful unui compas pe buricul lui, atunci, descriind o circumferință, degetele mâinilor și ale picioarelor vor fi atinse de circumferință...” (*Ed. cit.*, p. 101-102).

Asemănările dintre cele două „cosmosuri” par a se isprăvi aici. Diferențele predomină: „Acum, tu ești mai mare și rătăndă, eu sint mai mic și iară rătănd; tu din fire așe și eu din fire iară așe; și 2 gloanță rătănde unul peste altul poate să stea? Ba, ce numai unul de pe altul iaste să să răstoarne și să să prăvăliască. Nici peste tot poate unul de altul să să lipască și, ca cum am dzice, pre vun rătănd sclip sau în vârful acelu rătănd sclip sau cumbea, un rătănd tăvălic de piatră poate să stea? Ba, ce numai îi caută a să prăvăli”.

„Prăvălirea”, imposibilitatea cuplării, a congruenței ține nu de principiul cantitativ („tu ești mai mare...” - „eu sint mai mic”), ci de o fundamentală deosebire calitativă (să nu uităm că, în lunga dispută din *Divan*, „lumea” - deși limpede descrisă într-un loc: „ceriurile, pământul, marea, beznele și altele carile în lume să cuprind” - nu este „cosmosul”, ci acea alcătuire a păcatelor, a tentațiilor, a strădaniilor zadarnice, un „substanțial” lovit de deșertăciune, o aplicație creștină, o Frau Welt): „Așe dară, firea ta cele pămintești, iară a mea acéle cerești caută, și atâta osăbire fac, cât apa din foc...”. Direcțiile lor existențiale (și, neîndoielnic, *morale*) sunt contrare. Spiritul se înalță ajutat de o capacitate de levitație ce îi este proprie (imaginea este fără dubiu: *focul*, principiu masculin [ne amintim „Sfera iaste bărbatul deplin...”] este în perpetuă ascensiune), în vreme ce lumea, substanța, materia (păcătoasă, evident), „apa” (să fie cumva un „feminin”, cum presupunea Alexandra Crăciun) coboară, cade, sub apăsarea unei gravitații de care este ontologic (prin *culpă*) legată. Coabitarea, concilierea, armonizarea sunt cu neputință de înfăptuit: „și de va putea focul cu apa într-un loc a lăcui și doă rătănde gloanțe unul peste altul a să sprijeni, și eu cu tine prieteșug voiu putea alcătui. Pentru aceasta dară, în zădar și în deșert te rogi, căci nice te voiu asculta, nice ce te rogi voiu face” (*Ed. cit.*, p. 53-54).

Imaginile din Cartea I „traduc”, ziceam, fac accesibile disertatiile din cea de-a doua parte a Divanului. Deși produse și guvernate de aceeași unică voință („amândouă de un Ziditoriu și de un Făcătoriu făcute și de un Dumnădzău și de un Domn stăpânite sint...”), cele două „lumi” („lumea carea ceriurile cuprind, lumea mare”; „trupul, carele viața cuprind, lumea mică”) sunt „una împotriva altiiia foarte împoncișitoare”. Superlativul este absolut. Analogia între microcosmos și macrocosmos nu este negată, dar - după

neoplatonicii care au fost lesne de creștinat prin părinții bisericii - i se dă un rost invers. Sufletul este etern, în vreme ce „toate ale lumii mari” (să nu uităm că e vorba de spațiul zădărniceii și al vanității) „trecătoare și nestătătoare sint”. În plus, prin credință (Cantemir zice „dumnădzăiescul dar”), „lumea mică”, omul, poate preschimba și componentele ei „trecătoare și putrezitoare” în „vécinice, în netrecătoare și pururea trăitoare”.

În continuare, până la sfârșitul paragrafului, Dimitrie Cantemir, filosoful ortodox (poate cel mai însemnat pe care l-au avut românii), produce doct „adeverințele”; traducând, probabil, din latinește: „«Lumina lui iaste mielul, căci noapte nu va fi acolo» (Apoc. gl. 21, sh. 23 [25]). Și Isaiia: «Nu va mai apune soarele tău» (gl. 60, sh. 20). O, luminoasă să va lumina lumii preface, precum dzice: «Fi-va lumina lunii ca a soarelui și lumina soarelui înșeptită» (Isaiia, gl. 30, sh. 26)”.

„Ereticul” acceptat

Într-un soi de „epilog” al cărții I a *Divanului*, Dimitrie Cantemir evocă nevoia unei înțelepte „gospodării” (el zice „chiverniseală”) a vieții (am putea presupune că este vorba despre prestarea „faptelor bune” spre care îndemna, în *Viața lumii*, și Miron Costin):

„Ce de vreme ce această trecătoare lume iaste lumea chiverniselii (că de nu să va chivernisi, cineva nu va precopsi) și de va putea cineva cu întriagă înțelepciune și cu bună socoteală, în lume fiind, pe lume să chivernisească și sufletul nebetejit și neîntinat să-și păzească; frumos și minunat lucru ar fi, de vreme ce și oamenilor și lui Dumnădzău ar fi plăcut”.

„Și acela oare cine va fi?” - se întreabă autorul. Și răspunde:

„Ar fi acela carile, acélea ale lui Andrei Vissovațius 70 și 7 de ponturi, ce arată, pre carile *Strămurarea a bunătăților și frâul păcatelor* le numéște, adecă îndemnarea spre bunătăți și opriala spre păcate. Și acéstea dară carile mai înainte a le arăta vom și a ți le dinaintea ochilor pune silim, foarte pre amănuntul aminte să ia și cu ale sufletului urechi să asculte. Ascultând dară și înțelegând, să le facă, că pare-mi-să că și oamenilor, și lui Dumnădzău bine învoit va fi. Încă de cea trecătoare și de cea viitoare viață să va folosi și după viață cinstită și slăvită, în moarte - cinste - și după moarte - cinste - la a doa venire iarăși cinste va găsi, în slava Tatălui și a Fiului și a Svintului Duh, acmu pururea și în vécii vécilor. Amin!”

Cantemir îl pomenește deci pe unitarianul polonez Wissowatius (tălmăcind foarte exact *stimuli* prin *strămurare* „obiect cu care se împunge”), a cărui carte *Stimuli virtutum, fraena peccatorum* o va tălmăci în *Divanul...*, procurându-și astfel substanța celei de-a III-a cărți a tratatului său. Îi va pune titlul (întrucât încerca să propună soluții de conciliere în „gâlceavă” și

„giudeț”) *Pentru a preafericirii între Lume și între Înțelept, sau între trup și între suflet păci și pentru vreménica și vécinica pace, legámânt și aședzare. Așjiderea pentru a trecătoarei și fiitoarei lumi bună chivernisală.* /

Andreas Wrissowatius era unitarian - antitrinarian, deci -, prin urmare eretic (nu numai pentru un ortodox de factura lui Dimitrie Cantemir). Prin veacurile II - IV d. Hr., antitrinarianismul era o mișcare religioasă care nega dogma Sfintei Treimi. Va renaște în vremea Reformei, devenind un fel de aripă extrem de inflexibilă a protestantismului. Tezele antitrinarianiste se regăsesc în doctrina unitariană, formulată în câteva țări din Europa în veacul al XVI-lea, și în învățătura sociniană, pusă la punct în Polonia de Fausto Socini. Socinienii (pe care Despot Vodă i-ar fi dorit în Moldova) negau divinitatea lui Iisus Hristos, păcatul primordial și predestinarea. Pentru ei sfintele taine reprezentau doar ritualuri simbolice. Ideile antitrinariane, în forma lor unitariană (de altfel, în veacul al XVII-lea unitarienii îi vor absorbi pe socinieni), au fost introduse în Ungaria și în Transilvania de Giorgio Blandrata, doctor al reginei Isabella Zapolya. În 1566, pastorul luteran Dávid Ferenc din Cluj (cărui îi va deveni ginere Johannes Sommer) a acceptat aceste idei și s-a convertit. Unitarianismul va deveni astfel o mișcare religioasă însemnată în Transilvania (și Sommer, cel trecut în Ardeal, căci în Moldova ca reformat devenise indezirabil, îi va îmbrățișa doctrina), în ciuda persecuțiilor la care vor fi supuși membrii ei (Dávid Ferenc va fi executat ca eretic în 1579; prigoana împotriva acestei secte va porni deopotrivă de la calvini, dar și din partea ordinilor călugărești catolice) Pe unitarieni îi descoperă și Grigore Ureche în acea ochire pe care o aruncă asupra stării profesionale a ungarilor din Ardeal și îi numește „verăș ianoș”. E greu de explicat de unde a luat cronicarul moldovean această sintagmă denominatorie, căci un personaj cu numele *Veres Janos*, aflat între întemeietori sau beneficiind de oarece faimă între unitarienii ardeleni nu este atestat de documente. Confesiunea va supraviețui (prin 1933 ei ființau - comunica Andrei Veress, *Note la amănuntele ungurești din „Letopisețul Țării Moldovei” al lui Grigore Ureche și Simion Dascălul*, în „Revista istorică română”, III, 1933, fasc. 4, p. 382 - și aveau și un episcop cu reședința la Cluj; și azi în Transilvania secta mai are aproape 70000 de credincioși), iar în veacul al XVII-lea cu siguranță că influența lor era de luat în seamă. Se presupune, de altfel, că Dimitrie Cantemir și-a procurat cartea lui Wissowatius în 1697, în Ungaria, când sosea cu armata turcească spre a fi martor la dezastrul otomanilor de la Zenta.

Stimuli virtutum, fraena peccatorum a apărut în 1682, după moartea autorului, la Amsterdam. A fost tipărită (ne spune *Bibliografisch Lexicon voor Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, vol. I, Kempen, 1983, p. 434) în colecția *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, care mai adăpostise cărți

semnate de Fausto Socini, Jonasz Schlichting, Johannes Crellius, Johann Ludwig Wolzogen și *Catehismul de la Raków* (imprimat în câteva rânduri), expunerea fundamentelor mișcării sociniene; după *Stimuli virtutum...*, în aceeași *Bibliotheca Fratrum Polonorum* vor fi editate *Bibliotheca antrinitariorum* de Krzystoff Sand, în 1684, și *Historia reformationis Polonicae* a lui Stanisław Lubieniecki, în 1685.

Cercetată de aproape, *Stimuli virtutum...*, este o lucrare sociniană. Ideile lui Fausto Socini au avut, de altminteri, în Andreas Wissowatius și în Benedykt Wissowatius, fiul lui Andreas, niște susținători statornici. Nimic de mirare în acest efort, dacă nu scăpăm din vedere că îi unea un același „aer” polonez radical și că Andreas Wissowatius (cel format la Raków, fiul socinienilor, sub observarea atentă a lui Johannes Crellius și care, mai târziu, la Sorbona, îi va cunoaște pe Hugo Grotius, Gassendi și Descartes) era strănepotul lui Fausto Socini. Andreas Wissowatius s-a străduit să „traducă” în termenii (dominați de raționalism) ai veacului al XVII-lea ideile lui Socini despre însemnătatea *Bibliei* și ființarea lui Dumnezeu, despre credința „înțeleasă” etc.

¶ *Stimuli virtutum...* este o carte sociniană de morală (izvorul fundamental a fost identificat în tratatul lui Johannes Crellius - profesor, ne amintim, al lui Wissowatius - *Prima ethices elementa. In gratiam studiosae juventutis*, Raków, 1635, mai ales în capitolul *Despre cauzele eficiente ale virtuții*), o morală creștină, evident. Este, însă, în același timp, și un tratat de soteriologie, dar care îndrumă spre mântuire prin manevrarea unor concepte acceptabile pentru toate confesiunile. Wissowatius nu apasă, altfel spus, în chip particular în această carte pe doctrina sociniană, ci proclamă credința în Iisus Hristos, „urmarea lui Hristos”, a dispozițiilor sale drept cale sigură către mântuire. Cunoașterea acestor porunci și împlinirea lor este esențială. Iată-l pe Cantemir traducând „ponturi” care nu-l deranjau deloc (căci nu cereau decât urmarea *Sfintei Scripturi*):

Stimuli virtutum...

„Notandum vero est in Dei cognitione non tam eius naturae seu essentiae occultae, quam potius voluntatis ipsius, ab ipso revelatae notitiam, contineri, nempe ut homo sciat, tum quid Deus ab ipso fieri velit, quod in divinis praeceptis, praesertim per Iesum Christum filium Dei unigenitum traditis, exprimitur...”

Divanul...

„De însămnat iaste dară întru a lui Dumnădzău cunoștință, nu pre atâta a firii sale, a ființii ceii ascunse, precât mai vârtos a voii sale ceii de la dânsul descoperită, cu cunoștiința a cuprinde. Adeacă, ca să știe omul ce poftêște Dumnădzău de la dânsul și cum în dumnedzăeștile porunci - mai cu de-adins prin Iisus Cristos, Fiiul lui Dumnădzău, unul născut - date să umble”.

„Perceptibil” - spunea Manuela Anton, într-o foarte interesantă teză de doctorat (*Modernizarea culturii și Ortodoxia în epoca lui Dimitrie Cantemir*),

susținută în 1999 la Facultatea de Litere a Universității din București - Wissowatius nu discută chestiuni de dogmă, ci e evidențiază mai cu seamă efortul moral. Ar fi acesta motivul - au zis cercetătorii care s-au aplecat asupra Divanului... - pentru care Dimitrie Cantemir s-a apropiat fără stânjenală de o lucrare protestantă, „eretice”. Pe Cantemir, un Cantemir tânăr (și inexpert - vrea să sugereze acest calificativ), socinianismul lui Wissowatius nu l-a deranjat; el era lipsit de primejdii pentru cititorul român, însemnată fiind înșirarea preceptelor, de „primit” din unghiul de vedere al Ortodoxiei. Este aceasta o explicație des întâlnită.

Doar aparent, însă, lucrurile stau așa. Socinienii nu acceptă învierea lui Hristos. Pentru ei Iisus a fost un om exemplar, încărcat de Dumnezeu cu haruri dar și cu responsabilități. Una dintre acestea constă în indicarea drumului către Salvare. Doar cei care îl urmează pe Hristos (pe o cale „îngustă și strâmtă”) vor avea acces la viața veșnică. Ideea transfigurării celui care a urcat toate „treptele” nu are loc în această teză. Creștinul poate urca „scara” prin strădanie proprie, supravegheat de o Divinitate care nu participă la acest efort, nu-l ajută pe cel aflat în ascensiune. Calea aceasta (repet: este „drumul spre mântuire”) a fost aleasă în deplină libertate („toată slobodzenia” adică „bona volendi facultate”) și în parcurerea ei omul are toate atributele unei ființe raționale, care îl cunoaște pe Dumnezeu în chip rațional. Orice discuție - zic socinienii, și Wissowatius după ei - cu caracter dogmatic cu privire la Dumnezeu este netrebuincioasă. Știința „cea practicească” pare a fi mult mai utilă decât „știința cea privitoare”, contemplația adică, „filosofia teoretică” s-ar zice astăzi (Virgil Cândea): /

Stimuli virtutum...

„Non tam notitia de Deo speculativa quam practica cūranda, quia haec potius illa pleniorum eius cognitionem producit, et prodest ad id ut eum cognitum amemus, et ab eo amemur”.

Divanul...

„Pentru Dumnădzău, nu atâta știința cea privitoare pre cât cea practicească a ști nevointă a pune trebuie; căci aceasta mai vârtos acéia a lui cunoștință înainte ne aduce și aceasta foloséște, ca pre dânsul cunoscând, să iubim, ca să ne iubim de la dânsul”.

[Să fi găsit oare Wissowatius (participant, în fond, pe urmele altor socinieni, la niște dezbateri cu destulă vechime în teologia apuseană - cea referitoare la mântuire și aceea cu privire la includerea rațiunii în tălmăcirea Sfintei Treimi, adică rezolvarea „raționalistă” a raportului dintre rațiune și revelație [Pentru Vaida, *op. cit.*, p. 73]) în tânărul Cantemir un cititor într-atât de inocent încât să nu deslușească în țesătura voit încurcată a discursului din *Stimuli virtutum...* urzeala doctrinală? Să nu fi priceput Cantemir (și nici

teologii care au citit apoi cartea prințului) că acel Hristos, a cărui „urmare” era imperios cerută, aproape că dispărea, în cartea unitarianului, în substanța lui dogmatică? Să nu fi înțeles el că acea libertate („slobodzenia”) a individului în procesul cunoașterii Divinității, o „libertate” de sorginte divină (afirmă Wissowatius: lucru „ceresc [...] și dumnăzăiesc”), este în fapt separată de Dumnezeu, căci insul poate pune sub semnul dubiului „adevărurile” divine. Să nu fi deslușit prințul că, potrivit dogmei ortodoxe (de care lucrarea lui Wissowatius se distanța vădit), puterea divină nu are limite, că libertatea nu poate fi despărțită de voința divină, că acestea și altele semnifică, în fapt, atotputernicia lui Dumnezeu?

Cred că răspunsul la aceste întrebări nu poate fi decât unul negativ. Cantemir a înțeles, verosimil, toate aceste lucruri. Știa foarte bine cu ce gânditor are de-a face (să nu uităm că Andreas Wissowatius era autorul tratatului *Religio rationalis seu de rationis iudicio in controversis etiam theologis ac religiosis adhibendo [tractatus]*, publicat într-o primă ediție, în anul 1684 și că scrisese și acel *De Sancta Trinitate objectiones quaedam*, în care silogismele sunt chemate să pună în evidență „absurditatea totală” a dogmei Sfintei Treimi) și care sunt tezele pe care le apăra acela, era în stare - cred - să definească în chip absolut corect și să discearnă. Sigur că a fost avantajat, în această „preluare”, de caracterul „nedoctrinal” al cărții, de aspectul ei de lucrare morală (vehicul al unor idei, pe care Ortodoxia nu le repudia). În afară de aceasta, în Divanul... Cantemir nu avea de protejat o identitate confesională. Când va fi nevoie o astfel de operație, „infiltrările” reformate introduse de Feofan Prokopovici în *Pervoje učenje otrokom* (carte ce va fi tradusă și în românește) nu îi vor scăpa. Și va scrie *Loca obscura in Catechisi*. Și cred că ar mai fi ceva...

Stimuli virtutum... nu a fost tradusă (și introdusă în mediul ortodox) de un ins aflat în relații „reci” cu tradiția locului, ci de un învățat laic, profund fidel dogmelor răsăritene, dar interesat, în același timp, de noutățile discursului teologic european (i l-am putea adăuga, de pildă, pe Stolnic) și de înnoirile de limbaj. Nu cred că putem identifica în această abordare un spirit ecumenic (vezi Ion Rotaru, *Ecumenismul lui Dimitrie Cantemir în „Divanul”...*, în „Armonia”, VI, 1998, nr. 9 - 10, p. 9) - ar fi o inexplicabilă anacronie -, dar despre o relevabilă deschidere a tânărului savant (în stare să afle cu siguranță relațiile constituibile pe deasupra separatismelor confesionale) socot că se poate vorbi.

Prin *Divanul...* lui Cantemir, *Stimuli virtutum, fraena peccatorum* a lui Andreas Wissowatius a fost tradusă în românește (cu câțiva ani înainte de apariția tălmăcirii germane) și în grecește. După versiunea grecească, patriarhul Atanasie al IV-lea Dabbas, ortodox și el, a dat o traducere în limba arabă (vezi Mircea Anghelescu, *Literatura română și Orientul (sec. XVII - XIX)*, București, Editura Minerva, 1975, p. 31). Arabii au fost niște multiplicatori harnici.

Versiunea arabă a *Divanului* s-a păstrat în unsprezece copii, făcute în Libia și în Liban.

Cantemir l-a făcut celebru pe socinianul Wissowatius în Răsăritul Ortodox.

218. „Sacrosanctae scientiae indepungibilis imago”

Căutând, ca de obicei, o „etichetă” pentru cartea scrisă de Cantemir cândva între 1698 și 1700 (între 1696 și 1700 - crede G. Călinescu și precizează: cam o dată cu *Logica*), istoricii literaturii române o numesc *tratat de metafizică*. Gest comod care preia titlul dat de Nicodim Locusteanu, traducătorul din 1928 al operei, care a scris pe copertă *Metafizica*. Socotind-o „carte de metafizică”. cercetătorii așază *Sacrosanctae scientiae indepungibilis imago* în pereche cu *Divanul...*, considerat o lucrare de „filosofie practică”, de „etică”. Cum stau lucrurile cu tratatul publicat în 1698 am văzut. Să ascultăm acum și o voce autorizată cu privire la *Sacrosanctae...*:

„*Sacrosanctae...* nu este o *Metafizică*, cum a intitulat-o traducătorul ei N. Locusteanu, ci înainte de toate o *fizică*, o naturfilosofie, după cum ne arată însăși denumirea de «teologo-fizică», care apare chiar în titlul cărții [...] Titlul dat de traducător nu este totuși cu totul greșit, deoarece granițele dintre fizică și metafizică la Cantemir nu sunt pe deplin clare” (Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, p. 221 - 222).

Și în acest rând Cantemir intenționa să scrie un „opus tripartitum”. Lângă volumul I (în șase părți), pe care l-a terminat, subintitulat *Principiile sacre ale teologo-fizicei*, el voia să așeze un al doilea „tom despre teologo-metafizică” (anunțat în cap. XXX al cărții a treia) și un al treilea „tom despre teologo-etică” (în capitolul XXIX al aceleiași cărți a treia îl evocă). Am fi avut, în acest fel, o teorie cantemiriană completă a cunoașterii, pentru care caracterizarea făcută de Călinescu (pe substanța primului tom) ar fi rămas, probabil, valabilă: „E o scriere plină de vervă și de umor dialectic în care, dacă originalitatea e redusă din punctul de vedere ideologic, găsești o mare artă de a înscena abstracțiunile” (*Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ediția a II-a, București, Editura Minerva, 1982, p. 37).

Pentru Cantemir gândirea rațională nu poate accede la un rang înalt. Rațiunea este mărginită, ea nu poate asigura cunoașterea lui Dumnezeu. Urcarea spre transcendent se poate face doar în chip apofatic, prin „știința sacră”, care este de factură contemplativă. Divinitatea nu poate fi cercetată în mod catafatic decât în ipostaza cauzei eficiente. Circumscrierea lui Dumnezeu în imagine este imposibilă, întrucât un adevăr în sine nu poate fi cunoscut. Cunoașterea nu poate fi realizată decât prin acea „oglină” ce asigură contactul mistic dintre om și Divinitate și care este revelația divină. Iar revelația aceasta

nu este un bun de consum intelectual la îndemâna tuturor (vezi Dan Bădărău, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1964, p. 131).

Van Helmont, filosoful, fizicianul și medicul flamand („un Faust al secolului al XVII-lea), ale cărui scrieri Cantemir le studiase la Istanbul cu Meletie de Arta, se simte - zicea G. Călinescu - peste tot. Din lucrarea aceluia *Archaeus faber causae et initia verum naturalium* au trecut la Cantemir „creația emanatistă prin elemente (aer, apă), arhei, fermenți, blas (principiul propulsiv) și suflete. Archaeul, jumătate spiritual, jumătate corporal, este imboldul seminal al tuturor fenomenelor de viață. Este un *Archaeus faber* obștesc și tot atâția arhei câte organizări" (G. Călinescu, *loc. cit.*). Cantemir va mai rămâne un timp în preajma cărților lui Van Helmont. Nu peste multă vreme va alcătui, probabil și pentru uz propriu, o culegere de texte ale aceluia (despre originea naturii) sub titlul *Ioannis Baptistae van Helmont Physices universalis doctrina* (cu varianta bilingvă *Encomium in I. B. Van-Helmont et virtutem physices universalis doctrinae ejus - Laudă către izvoditoriu și către virtutia învățaturii lui*).

În compunerea - „destul de bizară" (P. Vaida) - a unicului tom terminat (asupra căruia G. Călinescu găsea că „este instructiv" să arunce o ochire...) intră șase părți. În cea dintâi își află locul dovedirea (la care m-am referit și mai sus) a preemțiunii revelației divine (la care se poate ajunge doar printr-o inițiere divină a intelectului, senzațiile fiind excluse) în procesul cunoașterii. Aceasta este *știința sacră* - zice Cantemir, agnostic aici. Partea a II-a (*Fizica*) tratează despre transformarea haosului în cosmos. „Cosmogonia - credea G. Călinescu (*op. cit.*, p. 37 - 38) - e vanhelmontiană. Din <<apa abisală>> sau elementară, separată prin aer, s-a născut ca un fruct al pământului (creatură imediată) și <<golul>>, necesar în natură. Dar întâia creatură care pluti peste ape a fost *Lux* (fiul Domnului), din care apoi ieși *lumea*. *Lux* este doar lumina absolută (hieroglific: cuvântul), *lumen* este lumina fizică. Felul cum se naște archaeul, prototipul spețelor, este foarte vizual. Puterea veșnică aruncă un fel de drojdie în pământul virgin, producând fierbere și clocotire".

Fiind vanhelmontian, discursul lui Cantemir este evident, împotriva lui Aristotel și a scolasticii. Gândirea Stagiritului nu-i era necunoscută tânărului filosof român. Cercetase lucrările celui pe care, mai târziu, în *Monarchiarum physica examinatio*, îl va numi „principe al filosofilor", la Stanbul, la Universitate, cu Jacob Manos de Argos (Iacomi, „grammaticus accuratus" - îl socotește prințul în *Istoria Imperiului Otoman*), erudit, peripatetician, elev al lui Alexadru Mavrocordat Exaporitul și profesor, după niște ani, și la Academiile Domnești de la Iași și București. Fie și în veșmânt neoaristotelic (la Universitatea din Constantinopol erau utilizate - și la fel ulterior, la București și Iași - tratatele lui Theofil Corydaleu), preceptele Stagiritului îi erau cunoscute lui Cantemir. Va combate, ca urmare, „punct cu punct" (P. Vaida, pe care îl

citez și în continuare), în partea a II-a, teoria celor patru elemente, teoria celor trei principii, materia, forma și privațiunea, precum și concepția despre raportul dintre contrarii ca principiu al devenirii.

Va proceda la fel și în a III-a parte, *Progresul creațiunii*, unde sunt comentate tot „procese” de ordin fizic într-o „mixtură” (literar de luat în seamă) cu legende și tradițiile scripturistice (Cain și Abel, potopul, Turnul Babel). Și în acest rând susținerile lui Aristotel despre generare și corupere despre „meteori” (curcubeu, ploaie, zăpadă) și despre cutremure, precum și teoria locurilor naturale sunt demontate și amendate fără cruțare.

Urmându-l pe Van Helmont, dar și din proprie convingere, Cantemir are un mare respect pentru dogma creștină. P. P. Panaitescu (*Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, p. 60) vedea în *Sacrosanctae...* o solidarizare a lui Cantemir cu răspunsul „bisericii ortodoxe, al grupului de intelectuali din jurul Academiei de la Constantinopol [...] la problemele ridicate atât de filosofia scolastică catolică, cât și de școala raționalistă și de cea empirică din secolul al XVII-lea”, Dan Bădărău (în *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, p. 311) consideră că acea „școală păgână” supusă criticii în *Sacrosanctae...* nu poate fi „altceva decât scolastica”. Punctul în care cei doi cercetători se întâlnesc - „filosofia scolastică” - trebuie să fie cel corect. Cu acești gânditori, catolici, se ceartă Cantemir, punându-le în seamă și teoriile pe care scolasticii nu le-au agreat niciodată (teza „adevărului dublu”, separarea filosofiei de teologie, teoria eternității mișcării și a naturii sau cea potrivit căreia „formele” sunt produse de materie - toate susținute de Corydaleu), căci e limpede că pe marii reprezentanți ai filosofiei apusene din veacul al XVII-lea prințul nu i-a cunoscut (opera lui Cantemir „ne arată clar că Bacon și Hobbes i-au fost străini, că nu posedă decât vagi cunoștințe cu privire la orientarea empiristă și materialistă” din Anglia și Franța și „că nu are cel mai mic contract cu cartezianismul” - Dan Bădărău, *op. cit.*, p. 366; vezi și Petru Vaida, *op. cit.*, p. 224 și nota 2).

Partea a IV-a, cea mai puțin originală dintre toate, este de fapt o „traducere” a cărții *De tempore* a lui Van Helmont. Timpul - zice Cantemir - nu este măsura mișcării, deoarece el a existat înaintea oricărei mișcări. La fel, el nu este nici categorie și nici durată a seriei naturale, ci o esență a lui Dumnezeu. Este Dumnezeu în ipostaza de eternitate, de durată infinită, fiind - prin urmare - metafizic vorbind, universal și obiectiv. Ca durată particulară, timpul este subiectiv. Întrucât Divinitatea pune la dispoziția făpturilor sale fragmente din această eternitate, secvențe finite, sesizabile, măsurabile. Sigur că este avut în vedere, din nou Aristotel, cel din *Fizica* mai cu seamă.

Lupta cu Aristotel este dusă mai departe și în cartea a V-a, consacrată „formelor” și îndatorată decisiv lucrării lui Van Helmont *Formarum Ortus*, doctrina filosofului elin despre sufletul vegetativ, animal și rațional, fiind combătută de un Cantemir „realist” (pentru care „universalul” există în orice

„particular”, înțelegere care convertește timpul, istoria în manifestare a spiritului absolut), instalat comod în fotoliul său ortodox (în preajma căruia nu sunt admise prezențe „nominaliste”).

A șasea parte a acestui volum este o „introducere în etică”. Autorul discută teoria grației și predestinării divine și pe cea a liberului arbitru. Își caută pentru sine un loc care să-l ferească de judecăți extreme (omul ar avea în el o parte divină, predestinată, și una materială, prin care se poate exersa liberul arbitru), dar nu se îndepărtează de părinții Bisericii Răsăritene. De această „plasare” a filosofului atârână, cred, și poziția privilegiată pe care o are discuția privind „păcatul originar”. Partea a VI-a îi oferă un spațiu întins, dar referiri la această chestiune se află (consistent) și în părțile a II-a (cincisprezece capitole) și a III-a. În viziunea lui Cantemir, culpa protopărinților a dereglat fundamental ordinea proclamată de Creator, transformând „nemuritorul” în „muritor”. Prințul afirmă că, în producerea păcatului, Eva nu a fost mai vinovată decât Adam. Solidaritatea - pe care textul sacru o declară - între primul bărbat și prima femeie îl scutește pe autor să introducă vreo deosebire între cei doi. Femeia n-a fost selectată de Șarpe fiindcă ar fi fost mai „slabă”, ci pentru că acela bănuia că ea ar fi mai puțin pricepută, făcută fiind după ce Adam primise dispoziția divină. Solidaritatea de care vorbeam a făcut însă ca Eva să fie creată cu conștiința acestei interdicții, transmisă ei prin canalele secrete ale unei „co-părtașii”. Diavolul cu chip de Șarpe a fost, după părerea lui Cantemir, un foarte bun dialectician, el jucându-se cu și exploatând cuvintele, evitând să coboare în sâmburele lor semantic. Eva a fost atrasă în acest „joc” (dialogul dintre cei doi), care a modificat evitând sensul opreliștii, și a descoperit frumusețea pomului interzis. Argumentele Necuratului au fost perfide și: căderea în păcat a Evei a reclamat, așa zice, și căderea lui Adam (unicitatea entității de care vorbeam mai sus). Dacă o „parte” a căzut în culpă, pervertirea o cuprinde instantaneu și pe cealaltă. „Răuvoitorul era convins că bărbatul are să alunece împreună, în același timp și o dată cu femeia. [...] Când descoperi că femeia posedă aceeași imagine și facultate, el trase concluziunea că, dacă se întunecă în femeie splendoarea imaginii divine, în mod necesar se va întuneca și în bărbatul părtaș. [...] Îndată ce mărul a fost mâncat de gura femeii, bărbatul a fost infectat de corupțiunea simțurilor și de întunecarea imaginii” (aici și mai sus am citat după Dimitrie Cantemir, *Metafizica*, traducere de N. Locusteanu, București, 1928).

Sacrosanctae... este o carte de „teologo-fizică”. Nu doar alegerea întotdeauna, ca spațiu de pornire, a *Sfintei Scripturi* și încercarea de a dovedi în chip științific veridicitatea învățăturii sacre ne spune acest lucru, ci și „împietirea specific medievală a problematicei naturfilosofice cu cea teologică, a categoriilor «naturfilosofice» și gnoseologice cu cele moral-religioase”. (Petru Vaida, *op. cit.*, p. 223). Mai mult - și perfect explicabil - cercetătorul la

care am apelat atât de consistent până acum (apel firesc și necesar în cazul meu; despre locul lui Cantemir în mișcarea de idei sud-est-europeană a momentului, cu aliați și adversari, vezi în monografia lui P. Vaida, p. 226 - 228) vorbește chiar de un chip „ortodoxo-fizic”, aflat adică în bune relații cu neștrămutatele convingeri ale prințului, în care sunt explicate fenomenele investigate și în care își află tălmăcirea, printr-o simbolistică creștină, zisele fenomene.

Cantemir, adică, este și în *Sacrosanctae...* Cantemir cel din *Divanul...* și cel dintotdeauna.

219. Cartea de logică

Asupra momentului elaborării *Micului compendiu asupra întregii învățături a logicii - Compendiolum universae logices institutiones* - stăruic, ca și în cazul altor texte ale lui Dimitrie Cantemir, semne de întrebare. După chipul în care arată și după modalitatea în care a fost alcătuit, *Compendiolum* pare a fi o carte de tinerețe, adică a acelei vremi când prințul era un prețuitor al logicii, i se adresa adesea (*Divanul* din 1698 și *Istoria ieroglifică* din 1705, cu atestări convingătoare ale interesului față de această disciplină filosofică, pot depune mărturie) și încerca - neizbutind întotdeauna - să-și formeze propriul tip de abordare (în anii când scria *Istoria ieroglifică*, în preajma lui 1705, adică, *Compendiolum* era, se pare, o alcătuire deja terminată).

În *Micul compendiu de logică* Dimitrie Cantemir se mișcă, încă, în umbra dascălului său de la Iași, Ieremia Kakavelas. Relație fundamentală, desigur, dar care - în cazul acestui mic tratat - s-a lăsat mai greu definită. Trimis de Academia Română, în 1877, să identifice și să transcrie manuscrisele cantemiriene din depozitele rusești (Academia pornea să editeze seria completă a operelor prințului), Gr. G. Tocilescu a găsit *Compendiolum universae logices institutiones* în arhivele Ministerului rus de Externe. Biblioteca Academiei Teologice din Kiev (Academia Movileană) i-a propus lui Tocilescu încă un manuscris „cantemirian” cu texte de logică. Codicele era intitulat *Institutio logices, id est de philosophiae arte habitus*. Lui Tocilescu i s-a părut că, sub acest titlu, citește din nou, în prima parte a manuscrisului, textul *Micului compendiu* și, ca urmare, a ignorat paginile în chestiune. În partea a doua a manuscrisului era transcris un op ce s-a lăsat ușor identificat: tratatul de logică al lui Kakavelas *Institutio logices ad mentem neotericorum philosophorum* (*Sistemul logicii pe înțelesul ucenicilor filosofilor*).

Opinia lui Gr. G. Tocilescu (savant cu merite uriașe în restituirea scrierilor lui Cantemir) a avut o viață lungă în știința românească. Abia contactul cu manuscrisele principelui (petrecut târziu, după 1956) a arătat că raportul dintre *Institutio* și *Compendiolum* este cel dintre „sursă” și „textul

prelucrat" (prin contragere, rezumare ori preluarea unor secvențe întregi) după ea. Iar izvorul, *Institutio logices...* (în întregime, nu doar partea a doua), pare a fi fost opera lui Kakavelas. Cel puțin aceasta este închierea acceptată în momentul de față de cercetători. *Institutio* are un vădit caracter de manual eterogen datorită temeiurilor compilative. (Cercetătorii au stabilit cu destulă precizie că ideile prelucrate de Ieremia Kakavelas veneau dinspre Petrus Hispanus - *Summulae logicales*, Giacomo Zabarella - *Opera minor*, Philipp Melanchton - *De dialectica libri quator* și Joachimus Jungius - *Logica Hamburgensis*, toți autori dintr-o bibliotecă de frunte.) Această „scriere prin adunare" face din *Institutio* o carte pestriță stilistic și o așază lângă alte elaborări din epocă născute în același chip. Restructurând și „remontând" (prin rezumare, contragere sau preluare) materialul în cartea sa, Cantemir urmărește întâi de toate omogenizarea. Se va interesa mai mult de *categorii*, aflate în relație directă cu „individualele", lăsând pe planul al doilea *predicabilele*, nutrindu-se mereu din lucrarea lui Kakavelas, urmându-l pe acela chiar și în erori. Se pare că lui Cantemir i-au lipsit alte surse, „de control"; a conspectat pur și simplu (și „conspectul" a rămas așa, necorectat, necompletat, nedefinitivat) manualul scris de dascălul său. Trebuie să fi făcut acest lucru în tinerețe. Poate la Istanbul, după 1700, dar înainte de 1704, într-un timp când începuse să se impună în cercurile culturale și științifice constantinopolitane, când îi frecvența pe învățați și dădea lecții particulare. Se prea poate ca *Micul compendiu* să fi fost un soi de manual compus spre uzul acestor elevi ai tânărului profesor.

Să nu trecem, însă, cu vederea opinia potrivit căreia, lângă *Institutio*, Cantemir mai făcuse excerpte și din lucrarea *Isagoge in veritatis cognitionem* (o *Isagogă* scrisese și Porphyrios) rămasă de la un autor care nu a vrut să spună posterității cum s-a numit.

Să nu cădem însă în capcana constatării unui autor aflat de-abia în faza de formare, când se „remarca" doar prin docilitate și „ascultare". Cantemir avea, în vremea elaborării *Micului compendiu*, o înțelegere completă asupra logicii. Unele trimiteri din text ne îndeamnă să credem că mai zăbovise asupra acestor subiecte și în alte contribuții, pierdute apoi. Cutează chiar a da o definiție a acestei discipline (pe care o socotește instrumentul ce poate oferi accesul spre toate științele). Iat-o (în traducerea lui Dan Slușanschi): „Logica este arta instrumentală a filosofiei, care se ocupă cu cuvintele ce semnifică lucrurile prin concepte și după ale cărei reguli ordonate fiind instrumentele raționale, facem deosebirea dintre adevăr și fals". Așa stând lucrurile, știința logicii putea fi nu doar o cale spre cunoaștere, ci și un drum sigur către mântuire.

220. O parte a unui proiect ambițios: „Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane”

Apărut în 1722, într-o limbă care nu l-a ajutat să răzbată prea curând dincolo de hotarele Rusiei (dacă nu punem la socoteală cele câteva fragmente traduse în nemțește la puțină vreme după publicare - vezi Emil Pop, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în „Studii”, XXII, 1969, nr. 5 - și prezentarea favorabilă pe care i-o face profesorul petersburghez Johann Peter Kohl în cartea sa *Introductio in historiam et rem slavorum imprimis sacra*, Altona, 1729), tratatul despre religia islamică (*Kniga sistima ili sostojanie muhammedanskoja religii*, Sankt Petersburg, 1722) este, lângă *Divanul...* anilor de tinerețe, a doua carte pe care Dimitrie Cantemir a izbutit să o vadă tipărită în timpul vieții. Mai vechile cercetări stabileau o relație foarte strânsă între alcătuirea și publicarea *Sistemului religiei muhammedane* și interesele politicii lui Petru cel Mare în Răsăritul islamic, în Persia cu deosebire. Nu puțini au fost învățații care au dat crezare absolută celor zise de Cantemir în *Cuvântul de închinăciune* adresat lui Petru I în cartea din 1722 - „Așadar, preînțeleptule între monarhi, oferindu-ți această scriere alcătuită din porunca voastră...” (aici și în continuare folosesc ediția Virgil Cândea, București, Editura Minerva, 1977) - uitând că au de-a face în primul rând cu un text ce făcea parte dintr-un (obligatoriu) ceremonial editorial și că în formularea cu pricina (ca și în altele) meritele atribuite au și un temei ce se cheamă „complezență”. Sigur că numele împăratului nu poate fi complet disociat de apariția cărții (insistențele lui Petru I, aflat în campania din Caucaz, au grăbit publicarea lucrării, blocată de ochii veghetori ai membrilor Sfântului Sinod), dar alcătuirea ei fusese începută de mult timp și gândul din care s-a întrupat a fost cel ce a dat naștere întregii opere de orientalist a învățatului prinț moldovean, doritor să pună la dispoziția savanților Europei știința și rezultatele experiențelor nemijlocite pe care le avusese în lumea islamică. Știm din scrisoarea adresată unui academician din Berlin că Dimitrie Cantemir intenționa, încă din momentul isprăvirii *Istoriei Imperiului Otoman*, să așeze lângă privirea istorică o amplă descriere a religiei musulmane, a instituțiilor și structurilor culturale și politice ale turcilor. Intitula el atunci acest proiect: *De turcarum iurisdictionibus, moribus, palatii institutionibus, dogmatibus exercituumque moribus, necnon de bassalatuum numero et officialibus opusculum* (vezi Ovid Densusianu, *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică literară”, II, 1894). Lucrurile se vor limpezi cu timpul. *Incrementa atque decrementa aulae Othomanicae* va fi sfârșită în 1716 și autorul va trece la redactarea celui alt tom (pe care se gândea să-l numească acum *De muhammedana religione deque politico musulmanae gentis regimine*), care urma să aibă două părți. *Sistemul religiei muhammedane* reprezenta întâia secvență, cea de-a doua, consacrată guvernării turcești

(denominată în câteva feluri: *De regimine othomanidum politico*, *De regimine Othomani imperii*, *De regimine*) și care ar fi trebuit să împlinească „trilogia islamică”, rămânând - probabil - doar în stadiul de proiect.

Drumul către versiunea rusească din 1722 a fost lung (și nu este deloc presărat cu elemente care să îngăduie a stabili existența unei „comenzi” venite din partea curții imperiale). Cantemir a scris întâi o versiune scurtă, în latinește, și a intitulat-o *Curanus* (preferând, deci, rostirea arabă a termenului). A reluat-o apoi într-o variantă amplificată, în aceeași limbă a savanților. A lucrat repede, începând probabil prin 1718 (oricum după terminarea *Istoriei Imperiului Otoman*, carte care era gata în 1716 și va furniza *Sistemului* destule împrumuturi) și isprăvind varianta extinsă în 1719. Tălmăcirea în rusește (operație ce poate fi pusă în relație cu „direcția orientală” a politicii lui Petru I de la sfârșitul celui de-al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea, căci tot acum este transpusă în rusește și *Istoria Imperiului Otoman*) s-a făcut între 1719 și 1721. A realizat-o Ivan Ilinski, învățatul și devotatul secretar al lui Cantemir, dar, cu siguranță, cu participarea și sub supravegherea autorului. „Mișcările” ce se produc în cuprinsul cărții - rearanjări, adăugiri, renunțări la unele pasaje - nu pot fi puse pe seama tălmăcitorului, cum, la fel, nu acela putea introduce în manuscrisul rusesc (astăzi pierdut) vorbele persane, arabe sau turcești sau (zice Virgil Cândea) multele neologisme greco-latine ori împrumutate din limbile Europei de vest.

Dimitrie Cantemir a vegheat la întruparea acestei versiuni rusești. Ea poate fi socotită - afirmă Virgil Cândea (în *Studiul introductiv* al ediției din 1977, p. XXXIII) - o *versiune de autor*. Modificările pe care le-a operat și în timpul traducerii în rusește sunt de explicat mai ales prin condițiile în care a lucrat Cantemir și pe care le reclamă în câteva rânduri. În Rusia informația, și cea generală și cea de specialitate, nu-i stătea la îndemână: „Trăiesc acum într-un loc - spune el undeva în *Incrementa atque decrementa...* - unde nu numai că sunt foarte depărtat de arabi, dar nu e nici umbră de vreo învățătură mai înaltă și unde nu auzi nici măcar din nume de vreo bibliotecă completă, departe de a putea găsi ceea ce cauți”; sau, în *Sistemul...*: „În acest stat rus bine cinstitor n-avem deloc cărți turcești și persane și mai ales pe cele care se potrivesc cu lucrarea și planul nostru”; iar altundeva, în aceeași carte, arată că își va așterne gândurile pe hârtie „după putere, câte îngăduie strâmtorarea și durerea timpului și câte le avem păstrate în memorie (pentru că suntem cu totul lipsiți de cărțile altor autori muhammedani)”. În locul acestui vid descurajant Cantemir a așezat mai cu seamă datele reținute în dispozitivul unei memorii prodigioase în urma studiilor și a colocviilor constantinopolitane, neputând ocoli tributul ce trebuia plătit din pricina acestui chip de informare („Cele [...] pe care, fie că le-am citit în tinerețe pentru a învăța limbile orientale, fie că le-am auzit într-o continuă conversație cu oameni de felurite ranguri de pe lângă Poarta Otomană [...],

acum, după atâția ani [...], mi-au ieșit toate din minte" - zice el în *Sistemul...*). Cele mai multe dintre trimiterile la capitolele și versetele *Coranului* - carte pe care Cantemir o studiasse fără doar și poate în originalul arab - sunt eronate. Și alte elemente ale sistemului de referințe. Și lucrurile nici nu puteau sta altfel din moment ce erau, cele mai multe, rechemate din memorie... Cărțile din literatura musulmană pe care le-a folosit, evocate de el ori identificate de cercetători, nu sunt prea multe. În primul rând, acel poem de largă circulație - *Rișâle-i Muhammediye* -, în care Yazidji-oglu Mehmed descria doctrina mahomedană în temeiul *Coranului*. Apoi niște breviare, o scriere șiită criptică despre sfârșitul lumii și o lucrare de poetică (ultimele două încă neidentificate). Și cam atât... Lor li se adaugă (fără a prevala, întrucât Cantemir înmagazinase o informație mahomedană considerabilă din surse ce azi pot fi doar bănuite) lucrările - câteva - orientaliștilor europeni (Paul Rycaut, *The present State of the Ottoman Empire*. Londra, 1667, contribuție pe care prințul o citise cu siguranță în tălmăcirea italiană - din 1672 - a lui Constantin Belli; Ludovico Marracci, *Refutatio Alcorani*, Padova, 1698 [izvor identificat de Virgil Cândea, *op. cit.*, p. XXI-XXII]), utilizate selectiv, lucrări ale unor istorici ce-i erau familiari (ca Sethus Calvisius, cu *Opus chronologicum*), lexicoane, scriitori bizantini în ale căror texte turcii își fac apariția, *Biblia* (căci alăturările în materie de doctrină sunt numeroase), autori antici, propriile-i scrieri (precum *Istoria Imperiului Otoman*) etc.

Să conchidem împrumutând „încheierea" lui Virgil Cândea (*op. cit.*, p. XXVII): „Reluând informații din *Istoria Imperiului Otoman*, Cantemir apela deja la tezaurul propriilor sale amintiri, observații și experiențe care ocupă deopotrivă un loc însemnat în acea operă, ca și în *Sistemul*. Viziunea sa despre doctrina și civilizația islamică s-a alcătuit, negreșit, din lecturi și studiu, dar în primul rând din cunoașterea directă a lumii în care a trăit mai bine de două decenii. În acest răstimp, el a înregistrat nu numai modul de viață, datinile și instituțiile musulmane, dar, printr-un activ schimb de idei cu cărturari turci, a putut pătrunde în adâncul învățaturii coranice și face comparații cu doctrina creștină".

Învățații germani păreau a fi interesați, prin anii '30 ai secolului al XVIII-lea, de lucrarea lui Cantemir (bănuind în ea, verosimil, existența unor vederi proprii aparținând unui învățat creștin care cerceta lumea islamică „din interior"). Câteva fragmente au fost tălmăcite în nemțește și se păstrează în arhiva fostei *Societas scientiarum brandenburgica*. Foarte harnicul „agent științific" penmtru Apus, Heinrich Huysen, preluase la un moment dat inițiativa traducerii, dar operația nu se va împlini. Va da o transpunere, în bulgară, un cărturar ce a avut multe legături cu cultura română - Sofronie, episcop de Vrața (Vraceanski), prin 1805 - versiune rămasă în manuscris și conservată azi în fondurile unei biblioteci din Sankt Petersburg. În spațiul

românesc scrierea lui Cantemir a ajuns, ca și în celelalte cazuri, târziu. Proiectul lui Costache Negruzzi, din 1838, de a da o tălmăcire după versiunea ruscă nu a fost realizat. „Misiunea Tocilescu” n-a adus în țară decât copia primelor 36 de file ale manuscrisului latinesc (*Curanus*), prescrise de un gramatic ce nu s-a descurcat în destule cazuri. Imperfecțiunile acestei transcrieri se vor reflecta în tălmăcirea pe care o dă, în 1927, profesorul constănțean Ioan Georgescu (vezi, *Bibliografia*). Traducerea integrală a versiunii rusești va trebui să aștepte până în 1977, anul apariției ediției - exemplară din toate punctele de vedere - a lui Virgil Cândea.

Scandalizați de unele pasaje ce „povestesc lucruri care nu pot fi redată” (Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 415), de descrierile ce clocotesc de senzualitate și picanterii, de evocări ale unor năravuri deviate și scandaloase pentru creștinul ortodox (sexualitatea excesivă, lesbianismul, homosexualitatea, amorul în grup), cu „subiecte” ce veneau din circulația orală, membrii Sinodului Bisericii ruse l-au luat la rost pe autor (*Hotărârea Sfântului Sinod este redactată în termeni extrem de duri* - vezi Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 522-523 -, dar Cantemir s-a arătat mai mult decât refractar la observațiile cenzorilor) cerându-i, între altele, să-și arate sursele și, evident, s-au opus publicării. Imprimarea cărții s-a datorat - ziceam - presiunilor exercitate de țară, dar cenzorii ecleziastici nu s-a lăsat și au oprit difuzarea ei. La scurtă vreme după apariție, *Sistemul religiei muhammedane* (carte poliglotică, tipică pentru barocul „editorial” rusc, cu numeroase ilustrații și cu un aparat complicat de texte preliminare - un *Cuvânt de închinăciune* lui Petru cel Mare, semnat de autor, o *Odă spre lauda operei serenisimului principe Dimitrie Cantemir* și un lung panegiric dedicat aceluiași savant scriitor - iscălite, prima de Teofilact, rectorul școlilor din Moscova, și cel de-al doilea de cărturarul Gedeon Wiszniowski) devenea astfel o raritate bibliografică.

Scrisă după un plan ce vădește deopotrivă familiarizarea autorului cu lucrările de teologie (nu numai musulmană), dar și unele inconsecvențe (datorate - verosimil - ritmului rapid al redactării și schimbărilor în structură produse de la o versiune la alta) în aranjarea „materiilor” tratate, cartea lui Cantemir examinează pe rând - neuitând nici o clipă intenția de a explica o doctrină religioasă unor cititori ce aparțineau altei religii - principalele elemente ale islamismului și construcțiile culturale dezvoltate din ele. Discursul este împănat abundent cu „istorioare” și „anecdote”, toate niște digresiuni utile, multe dintre ele aflate în chip nemijlocit - zice autorul - de la „muhammedanii otomani cu care am avut de-a face neconținut mult timp”. Viața și faptele întemeietorului acestei religii alcătuiesc, firesc, prima temă abordată (*Cartea întâi*), dar cititorul află de la început că Muhammed a fost un *pseudoprofet* (în titlul cărții) și că *prorocirea* lui nu putea fi decât *mincinoasă*. „Mincinos” va fi

și *Coranul* (*Cartea a doua: „Despre Curan”*) într-o ordine a demonstrației pe care Cantemir o păzește cu strictețe. Cea de-a treia carte (*Despre „Apocalipsul” muhammedan*) disecă (într-un loc necuvenit în economia lucrării - spun exegeții -, rândul ei normal fiind după examinarea *teologiei*) ideile și imaginile ce compun escatologia musulmană. Abia a patra carte (*Despre teologia muhammedană*), în structura la care a ajuns Cantemir în versiunea rusească, este consacrată construcțiilor teologice. Pentru ca în continuare cartea a cincea să prezinte *religia muhammedană*, iar cea de-a șasea (*Despre alte rânduieli ale religiei muhammedane*), întinsă, variată din punct de vedere al conținutului, să descrie instituții și obiceiuri musulmane, să sistematizeze „ascetica” și „sectologia” islamică (ordinele dervișilor), ereziile apărute în timp și în spațiu, logica, retorica, alte „științe muhammedane”.

Sistemul religiei muhammedane este o carte scrisă de un savant creștin (mai mult decât atât, riguros ortodox), de un mare savant. Erudiția (profesată chiar și în condițiile vitrege descrise mai sus) impune, chiar dacă, uneori, se întâmplă să fie utilizate izvoare de mâna a doua sau lucrări ce doar „mijloceau” deformând datele; ea, această informare, dă cărții strălucirea unei disertații superbe în care afirmațiile, dar mai cu seamă contestările prilejuiesc excursuri fastuoase cu „martori” convocați din felurile științe (aș pomeni aici doar capitolul al șaselea al Cărții a doua în care este cercetată limba *Coranului*, cu dificultățile ei „sacre”). Peste tot analiza rămâne riguroasă și ea este a unui învățat creștin. Un învățat care, în duhul umanist cu care s-a hrănit, nu contestă valorile unei culturi (cea islamică), ci explorează sursele, pe care le află calpe („pseudoprofețiile”, absența revelației divine în secvențele „întemeierii” și chiar raptul incalificabil, căci părți ale doctrinei Islamului au fost „furate din *Scripturile noastre*”; prin veacul al VIII-lea, un teolog de talia Sfântului Ioan din Damasc considera că mahomedanismul nu ar fi altceva decât o „erezie” creștină, nu prea mult deosebită de cele de mai înainte), și constată - în urma contactelor nemediate - devierile de neîngăduit pe care practica istorică le-a produs.

Cantemir era aproape sigur că cititorul îl va urma cu obediență. Întreprinsese în acest sens un demers fundamental scriind *Precuvântarea* (*Dimitrie Cantemir, preaiubitului cititor sănătate*) și făcând din ea nu doar un (așteptat, protocolar și lămuritor) „text de însoțire” a discursului, ci un veritabil „text de prevenire și inducere”. Între sprijinitorii de primă mână ai punctului de vedere ce trebuia impus autorul îl citează pe Porphyrios, judecător faimos, echidistant și neutru - trebuia să înțeleagă cititorul - al celor trei sisteme doctrinare însemnate - iudaic, creștin și musulman. Numai că „păgânul”, cum îi zice Cantemir, glorios filosof grec din școala neoplatonicienilor, trăise în veacul al III-lea, iar remarcile severe, pe care autorul român le utilizează ca instrumente contra *Coranului*, fuseseră îndreptate împotriva creștinismului

(comentariile din *Kata christianôn*). Anacronismul și inadvertențele (rod al unei falsificări grosolane) se datoresc - socotește Virgil Cândea (în *Notele la ed. cit.*, p. 502) - unei surse intermediare, total necritice. Într-un fel sau altul, Porfirios, „mare filosof, deși idolatru necredincios”, intră în textul lui Cantemir cu cele trei aprecieri care i se pun în seamă (Cantemir, e, totuși, prudent): „Mai întâi, deci, despre *Legea lui Moise* se povestește că a zis: «Legea iudaică este o lege copilărească»; despre *legea creștină* că este o «Lege a lucrurilor cu neputință»; iar despre *legea muhammedană* că este o «Lege porcească», toate disecate apoi în proporții felurite. Atenția lui Cantemir stăruie, firește, asupra calificării care îl interesa, lăsându-l chipurile, pe cititor să judece „fără nici o tulburare a minții sau părtinire lăuntrică”. Cum opiniile înșirate în continuare sunt *ale autorului*, „mistificarea” se transformă într-o „figură a textului” (de admis, încercăm a zice) - „evocarea unei autorități incontestabile” în sprijinul propriilor păreri: „Fără îndoială că multe lucruri caraghioase și fără nici un sens ale legii *Coranului* l-au putut convinge pe Porfirie să le aibă într-o considerație atât de inferioară”. Două cauze se detașează totuși, Întâia ar fi generată de „faptul că în legea muhammedană sunt îngăduite foarte multe - chiar dacă nu toate - oarecum animalice, lipsite de orice pricepere și sens, dar poruncite drept lucruri foarte necesare, așa încât dacă animalele cele necuvântătoare ar fi avut capacitatea de a grăi și modul de a-și arăta intențiile, cu adevărat și-ar fi bătut joc de un astfel de legislator, iar legea lui ar fi declarat-o mârșavă și vrednică de batjocură. Căci cine dintre cei cu înțelegere ar socoti că e un merit, ca pe fiecare om - afară de muhammedan - să-l lipsești de agonisita lui, să-i jefuiești pe toți de toate fără nici o teamă, să propovăduiești că cea mai bună faptă și de mai mare merit este să ucizi? Totuși, legea muhammedană nu numai că îngăduie ci și poruncește, și nu numai că poruncește ci, dacă cineva nu face aceasta, îl socoate că a păcătuit de moarte”. A doua: „[...] faptul că Muhammed pune binele suprem în simțul extern și comun tuturor animalelor. După ce le-a slăbit discipolilor săi (în lumea aceasta) toate frânele destrăbălării, îmbuibării, plăcerii pântecelui și a celor de sub pânțe, el le fâgăduiește și în viața viitoare (unde oricine care s-a nevoit după lege nădăjduiește să-și ceară de la preadrechtul judecător adevărata fericire și cunună) plăcerile trupului cele fără de osteneală: lupte amoroase, fapte vitejești, victorii, domnia lui Bachus și orice desfătare și gădilară a tuturor simțurilor ca pe un lucru prea dulce, precum porcilor celor buboși noroiul și mocirla prea împuțită...”.

Astfel preparat, cititorul poate fi invitat să întoarcă filele *Sistemului religiei muhammedane...*

ROMANUL

221. „Istoria ieroglifică” - o carte barocă

Dar ce fel de carte barocă?

Un editor (plin de merite în restituirea operei lui Cantemir) între ale cărui calități de cercetător acribia ocupă o poziție însemnată, aduna - prin 1973, când publica, în volumul al IV-lea al *Operele complete, Istoria ieroglifică* - încercările făcute de-a lungul timpului de încadrare *sub specie* a „ciudățeniei” pe care prințul o ispăvea prin 1705, dar care va ajunge în pagină tipărită abia în 1883. „Sub specie” e un fel de a spune, pentru că formulările pe care le reiau aci, după Nicolae Stoicescu (*Studiul introductiv la ed. cit.*, p. 9 și urm.), arată limpede că drumul către stabilirea unei apartenențe *de gen* pentru această carte a fost foarte întortocheat. Savanții, citind *Istoria ieroglifică*, n-au acceptat (poate fiindcă erau, cei mai mulți, istorici) că ar fi vorba de o *operă literară*. Sau au întovărășit termenii luați din inventarul speciilor literare cu calificative ce mutau decisiv textul în alt domeniu. Dacă A. D. Xenopol vedea în cartea lui Cantemir o „lucrare morală - filosofică” și o „satură politică”, Nicolae Iorga - simțind intenția epică și veșmântul ei literar, o socotea și „roman istoric”, dar și „carte de memorii, îmbrăcată în zăbranicul glumeț al unei fantasmii alegorice”, și „memorii îmbrăcate în haină alegorică a acestei politici urâte, prefăcută în fabulă hazlie și în feerie ideală”. Tot „memorii” cuprinde *Istoria ieroglifică* și pentru Sextil Pușcariu (emitent al unor judecăți de o inexplicabilă opacitate: „Ne pare rău că Dimitrie Cantemir a pornit pe drumuri greșite [...], regretăm că *Istoria ieroglifică*, întâia scriere care cuprinde memorii, cu descrierea amplă a întregii societăți contemporane, prin felul ciudat cum a fost concepută, n-a putut rămânea în literatura noastră”) și pentru Ilie Minea, cel de-al doilea subliniind „forma alegorică” (sclipire de „artist” a unui Cantemir, care vrea să fie aci mai mult scriitor decât istoric), dar contestându-i cărții dreptul de a se „numi roman social sau istoric”. În judecata lui P. P. Panaitescu prevalează caracterul combativ plasat pe terenul politicului. Prințul ar fi scris un „pamflet politic” (care este „satiric”, dar și „politico-literar”), căruia calea alegorică îi asigură un statut de „istorie secretă”, de text inaccesibil („dezvăluirea” lui ar fi putut produce seisme), dar peste câțiva ani, „pamfletul” devenea brusc - în

opinia aceluiași P. P. Panaitescu care semna, de data aceasta împreună cu I. Verdeș, prefața la ediția din 1965 a *Istoriei...* - „roman autobiografic”, făcând începutul „unui gen nou în literatura veche românească, genul romanului istorico-social”. Schimbările acestea de opinie nu fac decât să confirme dificultatea problemei... Dar să continuăm: Pentru Perpessicius cartea lui Cantemir este un „roman social, memorii și roman de aventuri [...], toate acestea la un loc, cu precizarea numai că modul în care toate acestea se realizează e unul perpetuu alegoric”. „Summum al scrisului cantemiresc” - pentru Perpessicius *Istoria ieroglifică* se arată a fi neîndoielnic „rodul viabil al unui artist”. Este aceasta și părerea (cu puncte de sprijin remarcabil detașate din „caligrafia” textului) lui G. Călinescu - singura „operă literară viabilă” -, chiar dacă judecata este poate prea drastică (sau poate nu?) în legătură cu alte scrieri cantemiriene. S-a amestecat în calificarea acestei cărți și inevitabila (într-o vreme) privire elementar sociologizantă: „Roman satirico-politico” ațintit împotriva mării boierimi (a zis Dan Bădărău) ori „prima și cea mai puternică operă de satiră socială din literatura noastră veche” (credeau P. P. Panaitescu și I. Verdeș). Istoriile mai noi ale literaturii române s-au ferit (circumspecte) de defniri foarte stricte, subliniind însă apartenența atât de exoticei lucrări la *literatură* și găsindu-i (chiar dacă nu mereu izbutit) corespondențe în literatura universală. Iată opinia lui Al. Piru, pentru care *Istoria ieroglifică* este „opera literară cea mai interesantă a lui Dimitrie Cantemir, roman alegoric cu personaje din lumea animală, ca Le roman du Renard, și pamflet politic asemenea *Istoriei secrete* despre domnia împăratului Iustinian de Procopios din Cesareea”. Momentul examinării cu instrumente moderne a textului *Istoriei ieroglifice* (ațâțător al atâtor discuții, colecționar al unei veritabile „trene de prejudecăți”) a venit în 1970, când Manuela Tănăsescu a publicat monografia *Despre Istoria ieroglifică* (București, Editura Cartea românească). Opinia autoarei - pentru care Dimitrie Cantemir „n-a fost numai un interesant filosof, un istoric erudit, ci și un scriitor de geniu” - în privința așezării cărții într-un anumit „raft”: *Istoria ieroglifică* este „și roman, și epopee, și pamflet, dar și eseu, poem, spectacol cu măști. Singularitatea ei, unicitatea ei sperie pe cercetător. Plină de cotloane, ocolșuri, *Istoria ieroglifică* seamănă cu un trunchi de arbore tropical: înfășurat în liane, cu bărbi de rădăcini aeriene, cu noduri de paraziți vegetali purtând flori cărnoase și fantastice, totul fiind așezat fără nici o logică pentru ochiul nostru de climă temperată” (*op. cit.*, p. 202). Încheierea: *Istoria ieroglifică* este o carte barocă.

După trecerea în revistă făcută de Nicolae Stoicescu (din care „trecere” am extras doar opiniile din pagină, lăsând afară referirile din „note”, iar „lărgindu-le” pe primele cu cftate suplimentare), s-a mai uitat la principalele formulări despre cartea lui Cantemir (Xenopol, Iorga, Pușcariu, Minea, P. P. Panaitescu - I. Verdeș, Al. Piru, Manuela Tănăsescu) Doina

Curticăpeanu, autoare în 1975 a unei cărți (*Orizonturile vieții în literatura veche românească*, București, Editura Minerva) ce rezervă cercetării *Istoriei ieroglifice* un remarcabil capitol: *Arhipelagul baroc* (p. 123 - 180). Titlul acesta nu lasă nici o îndoială asupra „semnului” sub care autoarea așază „ștruțocămila” literară produsă de Cantemir. Contribuțiile Doinei Curticăpeanu - cuprinzând și câteva pagini consacrate „căutării speciei”, pagini ce constată că *Istoria ieroglifică*, operă „deschisă”, carte de cunoaștere și de (auto)inițiere, oferă un text ce nu poate fi constrâns „să rămână în marginile unei specii” (*op. cit.*, p. 178) - sunt ilustrative pentru seriozitatea și aplicația cu care, în anii 70, cercetătorii înclinați să practice lecturi din perspectiva Barocului au luat în antrepriză scrierea cantemiriană. Asumându-și o sarcină deloc ușor de îndeplinit. Pentru Ion Istrate (*Barocul literar românesc*, București, Editura Minerva, 1982), *Istoria ieroglifică*, izbândă literară dobândită în urma aplicării unor tehnici (succesive) ale încifrării, este un „roman <<a chiave>>”, sintagmă ce trebuie deslușită în acest caz prin apeluri care să evite simplitatea stabilirii unor „corespondențe”. Nici o noutate pentru discuția care ne interesează aici în monografia *Dimitrie Cantemir* (București, Editura Minerva, 1989, p. 232) a Ecaterinei Țarălungă: „[...] un complex care a fost numit, prin asimilare cu conceptul modern, roman, deși s-ar cuveni spus mai curând epopee, acesta fiind modelul major pe care-l denunță lucrarea”. Ultima participare semnificativă din șirul tentativelor de definire (cu parcimonie refăcut de mine mai sus și în care trebuie să fac loc și cărții, foarte moderne, a Elvirei Sorohan, *Cantemir în cartea ieroglifelor*, București, Editura Minerva, 1978) este cea a lui Nicolae Manolescu. Autorului *Istoriei critice a literaturii române* (București, Editura Minerva, 1990), *Istoria ieroglifică*, „cea dintâi operă literară românească (în sensul modern)” îi apare ca o scriere „alexandrină, care prelucrează în chipul cel mai savant - artificial modelul romanțurilor populare medievale, cu tot arsenalul lor. Este primul romanț cult” (p. 77).

„Statistic” judecând - dacă o astfel de apreciere ar fi de admis în cazul dat - și însumând părerile exegeților, ar trebui să lăsăm câștigul de cauză sintagmei roman alegoric. Adunarea opiniilor (evident, cu considerarea argumentelor pe care ele s-au întemeiat) nu m-ar duce decât către eroare. *Istoria ieroglifică*, superbă meditație asupra omului, carte ce își creează limbajul la fel cum își „alcătuieste” *personajele* și *miturile* în care acestea sunt angrenate, „la vedere” adică, sub ochii unui privitor invitat la „theatru” (loc al iluziei și al iluzionării, al aparențelor, al folosirii „măștilor”, lăuntrice ori exterioare), nu poate fi obligată să intre între zidurile unei singure specii literare. Incorsetarea (prin acceptarea unei „etichete”) este, în această situație, imposibil de practicat. Pretinsul „roman” al lui Cantemir, cu o structură și

destule situații „epopeice” (o „epopee în travesti”), un soi de „poemation eroicomic”), gustă pe rând din plăcerile, „hameleonice”, procurate de acizii „pamfletului” (căci îndreptarea satirică poate fi definită), de destăinuirile „memoralistice” (căci, dacă admitem „calea alegorică” sugerată prin *Cheie*, nu este prea dificil să identificăm și această dimensiune în câteva serii de elemente ale textului), de „coborârile” spre inspectarea „sufletelor” (cu argumente, să zicem, în raporturile ce se stabilesc între autor, narator și „personaje” sau în destăinuirile de factură epistolară) sau de înălțimea cugetării unui „eseu” filosofic (cu aplecare spre acea înțelepciune a civilizației, a politiei care trebuie să timbreze o bună guvernare, ca într-un „îndrumar al bunului monarh”), dar refuză să se oprească pe un raft anume tocmai pentru că peregrinarea prin/printre „specii” îi este esențială. Carte barocă, *Istoria ieroglifică* se desăvârșește căutând (căci pare a se decide cu dificultate; vezi Eugen Negrici, *Poezia medievală în limba română*, Craiova, Editura Vlad and Vlad, 1996, p. 208 și urm.), transformându-se, negând „oprirea” și proclamând permanența „mișcării” și a „deschiderii”, ezitând (și sporindu-și astfel ambiguitatea), nădăjduind și neîncetând să-și surprindă astfel cititorul - spectator.

Două vorbe acum și despre alegorizare. Este încheierea la care au ajuns cei mai mulți dintre cercetători în căutarea „figurii” de bază a acestui text, furnizoare a *schemei* fundamentale. Atunci când trebuie să illustreze alegoria ca „figură de compoziție”, dicționarele de figuri de stil trimit la *Istoria ieroglifică*, pentru că duhul în care și-a scris Cantemir cartea (și care generează și imaginarul ei) pare a fi cel al *alegoriei morale*, concretizare așteptată a psihomahiei pe care a așternut-o în poveste (între altele, scrierea de care ne ocupăm a fost socotită și „basm”, căci nu o dată se arată în ea schemele ce uzează de repetiție) neobositul autor de *dispute*. S-a spus chiar că imaginea alegorică marcat morală (denudată, golită de caracteristicile vechilor construcții simbolice, căci *hieroglifa*, mult mai mult decât un simbol, este esențializare, este o cale de cunoaștere -, investită cu calitățile militante trebuincioase unei „combateri” permanente, literar vorbind) copleșește prin dimensiuni și forță. Sigur că putem crede în această „definiție”. Ea este de acceptat fie și pentru că în această carte se exersează un autor avid de dreptate (discursurile despre *drept* și *nedrept*, *adevăr* și *minciună*, *prietenie* și *vrajbă/pizmă* susțin o dezbatere complicată), o dreptate mereu marginalizată, ultragiată, ocultată, care ar trebui să fie rezultatul unui conflict etern - cel dintre *Bine* și *Rău*. Dar, odată primită, „descrierea” aceasta ar simplifica enorm lucrurile, fiindcă în carte „starea de fapt” (chiar dacă ne referim doar la „decăzutul” imaginar pomenit mai sus cu consecințe și rosturi felurite) este infinit mai complexă. Imaginile, secătuite - ziceam - de vechile lor esențe (și capacități) de factură simbolică (dar atât de baroce în această ființare a lor), sunt salvate de încărcătura retorică. O retorică dominatoare ce se amestecă în toate etapele: în producerea

imagiilor, în ordonarea și reordonarea lor, în investirea lor cu diverse funcții, în plasarea lor în „sistem”. Sigur că „intenția de a crea o lume prin alegorizare” (într-un proces ierarhizat) nu poate fi exclusă din setul de gânduri ce a prezidat la alcătuirea *Istoriei ieroglifice*. (Ea se cade a fi luată în considerație, după cum, la fel, nu trebuie pierdute *cu totul* din vedere - chiar dacă declarăm că citim o operă de ficțiune - „semințele” istorice din care a crescut *Istoria...* și țintele ei politice.) Numai că, furat de capacitățile, magice parcă, ale uneltelor pe care le mânuiește (o carte barocă face din „desăvârșire” un pas către „desăvârșire”), Cantemir uită prea adesea programul alegoric (cărui - cu dreptate - Manuela Tănăsescu [*op. cit.*, p. 87] nu-i acordă rostul de „piatră de temelie a cărții”). „Pornește să descrie înfățișarea unei jivine cu gândul la personajul pe care-l întruchiează, dar prins de ritmica frazei și de prilejul de paradă intelectuală ce se oferă, uită cu totul de raportare, se dedă unei avalanșe de epitete și, aglomerând informații, deturneză într-o documentație epatantă și neînchipt de amănunțită, executată după toate regulile retoricii, complicată bombastic astfel încât să strivească orice posibilă comparație de ordin științific sau literar” (Eugen Negrici, *op. cit.*, p. 214). La fel se întâmplă cu discursurile, în care atunci când un procedeu retoric „explodează” cu strălucire, mobilul politic este uitat și Cantemir „declanșează un proces similar savanteriei, erudiției fanteziste, dar de astă dată, de domeniul elocvenței” (Eugen Negrici, *loc. cit.*). Categorie, scriind această carte, prințul „s-a jucat” (chiar dacă în predoslovie el așază „deprinderea ritoricească” pe locul trei), făcând literatură, șlefuid „simceaua” limbajului, încifrând, hermetizând, obscurizând și neuitând să-și deruteze încă o dată cititorul prin acea *Scară a numerelor și cuvintelor ieroglificești tâlcuitoare...*

Formal, barocul *Istoriei ieroglifice* se naște din retorica bizantină, aflată - în cultura românească (de câteva secole) - în râvnita ipostază de *rhetorica triumphans* și, poate (spun *poate*, întrucât, mereu evocată, „componenta orientală”, turcească în speță, a barocului cantemirian n-a trecut, în definiere, dincolo de constatarea dispoziției spre broderia complicată și a prezenței „sentențelor” puse în paranteze) din aplicarea spre arabesc, a textelor orientale. Ca să nu mai vorbim de lecturile prințului din textele apusene, scrieri cu titluri identice - verosimil - celor aflătoare în biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino. Nu de întinsă tradiție literară - care să fi consumat, se înțelege, toate rețetele clasicității - este nevoie (în primul rând) pentru apariția unei/unor opere care să contemple lumea printr-un ochean baroc, ci de o stare de spirit, de un anumit climat dirigitor al sensibilității. Or, lumea românească de la sfârșitul veacului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, zguduită de o criză cu multiple pricini și cu consecințe imprevizibile putea naște acele „întrebări” (le va pune întâi Miron Costin) ale căror răspunsuri vor fi formulate

în „cheie” barocă (același Miron Costin și alții, înainte de el - mă gândesc la Dosoftei - le vor selecta fără ezitări). Într-o vreme și într-un loc în care valorile și ierarhiile tradiționale își pierd sensurile și capacitatea de organizare, lăsând ca întâmplarea („soarta”) să decidă surprinzându-i pe „participanți” prin înălțări amănunțite ori dispariții tragice („moartea” este o obsesie a artistului și gânditorului baroc), și unele și altele nesuținute de motivații, explicația nu poate zăbovi decât asupra caracterului iluzoriu (și periculos: „că lucrurile lumești cu muritorii așe a se juca s-au obișnuit, ca cu cât sînt mai deșarte, cu atîta să pară mai desfătate; și a căroră începuturi sînt prea cu mari dezmierdări, acelorași sfârșitul să fie prea cu gréle întristări”) al alcătuirilor omenești (o iluzie ce se amestecă înșelător între așezările „reale” și duce - vedeam - inevitabil către eroare; Cantemir stăruie îndestul în carte în preajma relației dintre *minciună* și *adevăr*). Totul este trecător (într-o „circularitate” ineluctabilă: „Din socoteală socoteală naște și din cuvânt cuvânt izbucnește, și așe, cele vechi trecînd, altele noî, ca în roată, să întorc...”), măririle sunt amăgitoare, viața se schimbă în moarte pe neștiute, oamenii - jucării neputincioase în mîna destinului - „joacă” („spectacolul” fiind o compensație pe care o oferă, totuși, rețeta barocă), sub bagheta unui regizor ce nu-și dezvăluie planurile, într-un „teatru” („Cine în tot teatrul acesta ieste atîta de ascuțit la minte carile vînt să socotească alte cuvinte...”) în care nestatornicia este „legea” capitală. Suntem vremelnici - este încheierea, tristă, tragică, fără îndoială, a cugetării de factură barocă la care Cantemir aderă - iar eliberarea de sub apăsarea acestei vremelnicii nu poate consta decât în asumarea ei conștientă și în construirea lucidă a unui traseu existențial care să nu scape din vedere „sfârșitul” (acel „fârșit” pe care îl evoca, traducînd din latinește - „*Quidquid agis prudenter agas et respice finem*” -, și Miron Costin în *Viața lumii*: „Orice faci, fă și cată fârșitul cum vine”): „[...] toți niște atomuri putredzitoare sîntem, toți din nemică în ființă și din ființă în putregiune pre o parte călători și trecători ne aflăm, una numai rămăitoare și în véci stătătoare să țină și ieste, adecă sfârșitul carile în bunătate să plineste, căci din cea vie și vécinică adevărată socoteală începătura începuturilor și sfârșitul sfârșiturilor purcede”.

Cu dreptate s-a spus că *Istoria ieroglifică* adună, într-un text eminent literar, multe dintre „susținerile” pe care le fixase până atunci reflecția filosofică a lui Cantemir, cu precădere idei și „încheieri” din *Divan* și din *Sacrosanctae scientiae*... Nu doar *idei* - aș zice -, ci și *imagini*. Între cele din urmă și întruchiparea aeromorfă a *norocului/fortunei*, apariție ce ne poate invita să zăbovim câteva clipe asupra ei.

E nevoie, aci, de puțină istorie (literară). În literatura noastră, imaginea Fortunei, închipuită ca avînd doar *mîini* și *aripi*, ultimele fiind instrumentele

unei mobilități remarcabile (iar absența *picioarelor* interzicând „starea pe loc”, localizarea deci), apare în poemul *Viața lumii* al lui Miron Costin:

„Norocul la un loc stă, într-un ceas schimbă pasul.
Anii nu pot aduce ce aduce ceasul.
Numai mâini și cu aripi, și picioare n-are
Să nu poată sta într-un loc nici-odinioare”.

Modelul - se știe - Costin l-a găsit la Quintus Curtius Ruffus, în *De rebus gestis Alexandri Magni*, scriere din care tradusese un fragment intitulat (de tălmăcitor) *Graiul solului tătărăsc...* Relațiile foarte strânse dintre poemul lui Miron Costin și *Divanul...* lui Cantemir, fixate îndeosebi în spațiul prelucrării motivului *fortuna labilis* (comentate întâi de P. P. Panaitescu, în *Dimitrie Cantemir. Viața și opera.*, București, Editura Academiei, 1958, p. 51 și dovedite apoi pe larg de Virgil Cândea, în studiul ce precede ediția din 1969 a *Divanului...*, p. XXVIII - XXIX), ar putea fi evocate și pentru transferul acestei „întruchipări” date Fortunei în textele cantemiriene. Succinta descriere din stihurile marelui logofăt nu poate furniza însă suficiente puncte de contact care să fie transformate în argumente ale unei posibile contaminări. Nu ne sprijină, în explicarea imaginii din *Divan...* - „O Alexandre! Norocul este ceva în care nu te poți încrede, căci are aripi, dar nu are picioare: poate să zboare și să se ducă de la om cu totul, dar, iarăși, nu poate sta pe de-a-ntregul pe cel pe care se așază, pentru că nu are picioare” (Cartea a II-a, paragraful 63) -, nici apelul la *Graiul solului tătărăsc* (scriere ce ar fi putut, eventual, să se numere printre lucrările consultate), întrucât redactarea lui Cantemir se desparte, în cazul mai multor referiri ce aduc preciziune, de traducerea-prelucrare rămasă de la Miron Costin. Încheierea la care ajunge Virgil Cândea (*loc. cit.*) - Cantemir a cunoscut opera lui Curtius în altă versiune decât cea aflată la îndemâna lui Costin (și asemenea versiuni sunt câteva, deosebindu-se și prin titlu: *De rebus gestis Alexandri Magni, Historia Alexandri Magni, regis Macedoniae, Historiarum Alexandri regis Macedoniae libri...*) - mi se pare corectă. Înscrierea autorului latin între cei frecvențați de Dimitrie Cantemir este în afara oricărei îndoieli, căci în *Istoria ieroglică* zeița înaripată reaparare spre a da expresie acelei neliniști încărcate de dramatism (o neliniște transformată adesea în zbucium profund), generată de contemplarea unei existențe omenești aflate într-o neîncetată și tragică (în ineficiența ei) pendulare între niște ademenitoare dar mereu iluzorii „norociri”.

Definirea imposibilității sprijinirii norocului în „piatra stăruialii” - inclusă în ampla disertație a Șoimului - este vădit îndatorată lui Quintus Curtius, dar e *scrisă* de Cantemir: „[...] ce nu până într-atâta iaste de credzut fortuna norocului, o Coarbe, carea, precum din bătrâni am audzit, numai aripi să fie având, dzic, iară nu și picioare și pe deasupra capului zburând, după cel

norocit urmadzã, iar de tot pe dânsul a sã pune nici va, nici, de ar vrea, în ce sã sã sprijeneascã are (cã cine cu aripile norocului a zbura i sã pare, când în piatra stãruialii a sã spijini va, atuncea precum nici picioare neclãtite sã nu fic având cunoaște)".

Spiritul care guverneazã meditația lui Cantemir asupra condiției umane, prezent - cu detaliate „dovediri” în *Divan...* și confruntat de gândurile frecvent materializate în *Istoria ieroglicã*, nu este nicidecum doar emanația superficialã (fãrã corespondente, adicã, în structurile de adâncime) a prelucrãrii unui *motiv literar* ce a tentat, poate întâmplãtor, pe mai mulți scriitori, ci izvorește (având toate atributele unei convingeri) dintr-o *mentalitate* pe care spiritualitatea româneascã o exprima, la nivelul elitelor intelectuale, fãrã echivoc. „Toți muritorii - va zice Cantemir prin glasul Inorogului - pururea în sin doi sorți purtãm, carii unul a morții, altul a vieții sint [sã ne amintim cã în *Divan...* el vorbise despre „pãharul vieții” și „pãharul morții”], și amândoi din ceasul zãmislirii împreunã cu noi în toate pãrțile, în toate locurile și în toate vremile din fire sã tovãrãșesc”. Perspectiva, din care scriitorul cugetã asupra complicatului raport dintre om și lume, dintre viață și moarte ori dintre bine și rãu (care dominã umanitatea în infinite substituirii: „Cã din fire cãele supt lunã așe s-au orãnduit, ca unele dupã altele sã urmédze, și când unele mor, altele sã învie și sãmbathia și antipatia dintr-însele sã nu lipseascã”), asupra „forțelor” - de nestãpãnit - ce supravegheazã universul mare și „universurile” mici și controleazã destinul omenesc, are cert, elevație și o anumitã ascendență (dacã ne gândim la rostirile contemporanilor lui; l-aș propune pe stolnicul Cantacuzino: „[...] cã toate lumeștile supuse sãnt mutãrilor și toate cãte sãnt umblã cu soroc și cum cã de obște iaste orbul noroc și viitoarele lucruri nevãzute sãnt”) asiguratã de o informație de rang superior și de putința autorului de a ajunge la tâlcuiri personale. În aceste formulãri, adesea proprii, elementele cunoscute ale motivului *norocului nestatornic*, cu o prezență foarte bine marcatã - și în *Istoria ieroglicã...* - refac, dincolo de orice trãsãturi specifice, nota de tristețe, de încheiere tragicã, inclusã în soluția Barocului.

Retorica

„Talgerul” *literarului* (pur, dar având „puritatea” socotitã în termenii în care se producea atunci *literatura*) a început sã capete pondere, dezechilibrând cumpãna cu care *Istoria ieroglicã* era mãsuratã, abia dupã ce exegeții s-au gândit sã dea crezare „avertismentelor” scriitorului, sã inceteze, adicã, a scotoci prin carte dupã „rãstãlmãciri” ale faptelor petrecute în realitate și dupã erori de cronologie (confruntându-l pe Cantemir cu istoriografia) și sã încerce sã vadã, totuși, dacã nu cumva în lumea „ciudatã” creatã de autor elementul regent este

nu „corespondența cu întâmplări petrecute în viață” ci *ficțiunea* (definită - cititorul mă va ierta că insist- în codul vremii, și mai cu seamă, al locului scrierii). Această întoarcere spre „zisa” autorului (târzie, e adevărat) l-a așezat pe Cantemir în jllțul în care el însuși încercase să se prezinte - acela al unui scriitor de bună credință în relația sa cu cititorul. Și făcuse acest lucru în obligatoriul „text de însoțire” (prefața, adică, intitulată *Izvoditoriul cititorului sănătate*), în care, „uitând” că - de regulă - o astfel de compunere era dedicată lectorului prin tot felul de topoi exordiali (cum ar fi mult folosită „excusatio propter infirmitatem”), își declara despărțirea de vechiul (și obișnuitul) chip de a povesti istorie (deși „a să șirui și după cursul vremilor, careași la locul său a să alcătui mai pre lesne mi-ar fi fost”) și supunerea cu bună știință unor „asupréle”, adică unui alt fel de travaliu scriitoricesc. Calea facilă - înșirarea evenimentelor în ordinea desfășurării lor - este evitată. O măsură (complex definită: „frageda fire”, „ascunsul inimii”, „stidirea” = rușinea, „siiala” = sfiala etc.) mereu respectată, l-a împiedicat să „hulească” faptele „proaste” ale alor săi sau să le elogieze („după pofta adevărului”) pe cele bune (nici în *Hronic* nu va proceda altfel) și, la fel, să „dezvălească” „în mijlocul teatrului cititorilor” virtuțile străinilor (Cantemir le zice „vrednicii”) sau prestațiile aceluiași „abătute din calea laudei”. A ales, prin urmare, modalitatea mascării, „suppunând” „pre fietecare chip supt numele a vreunții din pasiri sau a vreunuia din dobitoace” și „nevoindu-se” ca fiecare dintre ele „firea chipului cu firea dihaniii ca să-și răducă”. Scăpa astfel de presiunea scrupulelor sale morale (căci demascarea abruptă, „lovirea în față” nu i se par a fi demersuri onorabile - „nici cinsteș, nici de folos”) și deschidea o poartă spre un alt fel de lume, o „lume ieroglifică” în a cărei înțelegere efortul scriitorului ca „fietecare chip” să-și „răducă” firea cu firea dihaniei substituente nu mai însemna prea mult. Nu mai însemna, pentru că hieroglifele (care, ziceam mai sus, reprezintă mult mai mult decât niște simboluri, sunt esențe, „abstracțiuni”) își uită „corespondenții” și își desfășoară propriile existențe, întemeiază între ele relații care au un anumit specific, reacționează particular (dar previzibil), trăiesc ca „personaje” și respectă un cod care nu dezvăluie ci ascunde (Ion Istrate socotea - cu dreptate - că toate aceste relații, meșteșugit construite, formează *cifrul analogic*, operant pe al doilea nivel al obscurizării textului, după cel *lingvistic* și înaintea celui *magic*). Nici autorul - cred - nu stăpâna de la început întreg relieful și toată „populația” acestei „lumi”. Într-o postfață (*Iarăși cătră cititori*) - lucru rar! - el își cere iertare că a inversat locul „scărilor”. „Scara numerelor pasirilor și dobitoacelor”, înșirare „dezvălitoare” și de ajutor cititorului să tragă cu ochiul spre istorie ar fi trebuit - promisese autorul „în rădăcina cărții” - să stea la început. Va ajunge la sfârșit și „încifrată”, pentru că *Istoria ieroglifică*, compunere barocă, „work in progress”, s-a desăvârșit - spuneam - desăvârșindu-se, ascultând de o „inventție” mereu în curs.

Cartea s-a alcătuit printr-o neistovită „inventio”, făcându-se pe sine și fabricându-și (iarăși în chip aparte) limba. Să-l credem, prin urmare, pe Cantemir care proclamă „deprinderea ritoricească” drept „pricina” „cea mai cu de-adins” între cele care l-au „asuprit” atunci când a pornit să scrie *Istoria ieroglică*. Să-l credem, întrucât avem de-a face cu o veritabilă *declarație de scriitor* (nu-l interesa prea tare „redarea” evenimentelor: „nu atâta cursul istoriei în minte mi-au fost”, spre cumplita iritare a istoricilor adnotatori de mai târziu; să înțelegem, deci, că *altceva* îl preocupa în primul rând), pentru care efortul retoric este același lucru cu strădania artistică. El țintea, în condiții precare, către „bene et pulchre scribendi”, constatând că „la simcea groasă ca aceasta, prea aspră piatră, multă și îndelungată ascuțitură să-i fie trebuit am socotit”. „Simceaua” este - evident - *limba*, „brudie” (în ciuda celor câtorva experiențe consumate în alte tipuri de scrieri), pe care scriitorul o organizează potrivit propriilor experiențe (restituindu-i vocabulele după tipare latinești - în stare să interzică accesul celor neobișnuiți cu o astfel de topică sau mai puțin răbdători; mai sus pomenitul Ion Istrate vedea aci un prim mijloc de obscurizare a textului -, în arabescuri orientale sau în lungi secvențe rimate ori ritmate) și o îmbogățește, îi dă trebuincioasa elevare spre a putea atinge doritele „hotare loghicești sau filosofești” (ajutându-l pe cititor să „elinizească” în moldovenie, autorul îi pune la dispoziție, la început, acea *Scară a numerelor și cuvintelor străine talmăcitoare*, mic dicționar de neologisme „moldovenite” sau „române”). Binevoitor și prevenitor, în continuare, cu cititorii (am folosit pluralul, pentru că sunt, categoric, mai multe „clasele” de lectori cu care pare a dori să încheie un „pact” de comprehensiune), autorul le dă să înțeleagă că vor avea la dispoziție un text deloc facil, structurat în jurul „sentințelor” („pute-le-am dzice cuvinte alese”; adunate acestea dau un sclipitor breviar apoftegmatic) puse în „țircălamuri” și investite cu câteva funcții. Între altele, ele ei îi acordă (retoric) protecție scriitorului - („de ochiul zavistii supt scutul umilinții aciuându-mă”) - și îl ajută să fixese limpede marile sensuri. Cititorul comod (reprezentând neîndoielnic „clasa” cea mai numeroasă), curios doar la succesiunea întâmplărilor, le poate ignora: „Deci stâlpul voroavei neamestecat a ține de vii poști, după obiceiul paranthesii, din mijloc țircălamul carile sentința cuprinde, cu ochii rădicând, cursul istoriei necurmat și stâlpul voroavii nefărămat vii afla”. Ceilalți, însă, cei care vor cu adevărat să priceapă maniera „ieroglică” potrivit căreia Dimitrie Cantemir *a gândit și a construit lumea Istoriei*, trebuie să urce către al doilea nivel de lectură. să ia în considerare aceste apoftegme, pătrunzând spre semnificațiile profunde (și Dosoftei, hermeneut amator - zicea el, în prefața *Psaltirii în versuri* - își convoca cititorul la lectură „în trepte”) și „decriptând” o compunere obscurizată cu o adâncă știință.

„Iară toată cuprinderea Istoriei aceștia - conchide Cantemir la sfârșirea cărții - aceasta iaste: Că Vulturul și Leul de puternici împărați vrând să se slăvească, muștele îi batgiocuriră; Vidra cu neștiința în fericire petrecând, cu sfatul, fără vrème, cine să fie o pricepură și dintr-amândoaă monarhiile o izgoniră; pre jiganiile și pasirile viclene Liliacul le batgiocuri; Cămila, coarne cercând, ș-au pierdut și urechile; Corbul, în doă monarhii să stăpâniască vrând, supt cea pre an dare mai micului său s-au legat. Și precum toate sfârșitul său au, așe și dreptatea, vrèmea, locul, puterea și biruința sa își află". Un „rezumat" - perfect cantemirian - de acceptat, în mare, cu excepția „încheierii" triumfale care proclamă, pe planul dezbaterei filosofice (cartea adăpostind, se știe, dispute înalte și sofisticate pe teme grave - Binele și Răul, dreptatea și injustiția, adevărul și minciuna, prietenia și inimiciția, folosul de obște -, cu apăsare și îndelungate disecări asupra cauzei pornirilor rele - pizma născută din lăcomie), izbânda dreptății (deși opinia cititorului, la isprăvirea lecturii este, categoric, alta), iar pe palierul „conflictului" - victoria Inorogului, personaj pur, purtător al Luminii și producător incontestabil (era, știm, „nedomolit") de fapte demne de laudă. Să acceptăm această ultimă tentativă a scriitorului de a-l „induce" pe cititor (*modelul de umanitate* propus de *Istoria ieroglică* nu putea fi încununat decât de un succes), de a-l face să accepte un final iluzoriu și să nădăjduim că acesta - cititorul - a băgat totuși de seamă că în marea confruntare pe care o supraveghează cartea biruitorii reali sunt (inversând evoluția așteptată a antitezei pe care scriitorul o vede a se sfârși „pozitiv"; am putea vedea aci, la rigoare, o încercare de „re-alcătuire" a unui „întreg" sfâșiat de contradicții, acest „întreg" putând fi, foarte bine, chiar duhul autorului tentat mereu de extreme, aplecat spre contrast, „desfăcut" într-un chip eminentemente baroc) *Vremea* care trece, ineluctabil, și macină valorile, *Corporalul* - foarte lumesc și hrănitor al relelor năravuri - și nu *Spiritul*, *Întunericul*, regim funciar al maleficului, și nu *Lumina*.

Pentru a ajunge la „încheierile" mai sus pomenite personajele consumă - pe trasee ale căror meandre ar putea semnifica, dacă nu ezitarea și nehotărârea (Doina Curticăpeanu spunea că în fapt aceste personaje „nu știu ce vor"), în orice caz absența dorinței de a ajunge la capătul discuției - resurse verbale greu de imaginat. Numărul impresionant al discursurilor de felurite dimensiuni face din *Istoria ieroglică* o „carte vorbită", un text în care acțiunii i se substituie o producție oratorică supraabundentă. Compusă de un scriitor pentru care regulile alcătuirii cuvântărilor ca și principiile „loghicăi" (știință mereu evocată ca sprijin în interminabilele ofensive și apărări) nu mai aveau nici o taină (Cantemir, care tocmai isprăvisese *Micul compendiu de logică* în latinește, făgăduind să-l traducă și în românește, avusese la Istanbul profesori de retorică străluciți). *Elocvența* pare a fi starea de excelență spre care tind jiganiile adunate în consiliu (un „consiliu epic", fără îndoială). Dar dezbaterea - cu

participanți de felurite calibre: Vidra, Bâtlanul, Brebul, Vulpea (remarcabilă), Ciacalul, Lupul, Brehnacea, Papagaia, Râsul etc. - se transformă în gâlceavă, o gâlceavă decentă totuși (să ne amintim că în *Țiganiada* discursurile vor atinge adesea forma paroxistică a păruiei), în care succesul era atribuit volumului emisiei verbale („cu toatele socotii că carea mai tare va putea striga, aceea învățătură să va asculta”). Contagios, exercițiul oratoric îi pune în mișcare și pe veleitari, pe cei neabilitați - „și așe câți mai denainte era ascultători, atâtea atuncea să făcură învățători dintr-a căroră cuvinte și sfaturi altă ceva nu să înțelegea fără numai chiote netocmite și huiete neaudzite” - ori neîndreptățiți (prin imposibilitatea precizării „identității”) să apară în mijlocul „teatrului” (respinși, de altfel, cu operativitate, căci universul *Istoriei* este riguros ierarhizat), vorbitorii se întrerup cu duritate („[Vidra] încă bine sfârșit cuvântului său nepuind [...] Bâtlanul cu mare mânie și probozală a o țistui începu și groznice sémne din ochi și din cap să tacă îi făcea...”), toate urcând adesea către o stare de zgomot pur, de hărmălaie din care nu se mai înțelege nimic, neîndoielnică reflectare a unei dezordini (eminamente barocă această distrugere a orânduiei) ce purcedea din clătinarea rosturilor cosmice. Sigur că apar (sau își fac loc) la rampă și oratori ascultați (Vulpea, Lupul, Brehnacea), meșteri încântători ai persuasiunii, teoreticieni subtili ai argumentației și cunoscători consumați ai „mecanismelor” retoricii, fie ale celei înalte (precum Camilopardalul care „cu multe chipuri și tropuri ritoricești pacea lăudă, iar vrajba huli”, căci - observa „sentenția” pusă în „țircălam” - „ritorii mai multă materie de dzis decât în lauda păcii și în hula vrăjbiei a afla nu pot”), fie ale celei degradate - de felul variantei exploatare de Hameleon -, menită doar să învăluie, să prezinte minciuna drept adevăr. Nu în puține rânduri, discursurile - întrerupte uneori de „exempla” sau de narațiuni de tip digresiv, alteori de *acte*, *tratate* sau *scrisori* (discusuri „in absentia”), tot specii ale prozei oratorice și ele, redactate după recomandările acelor „arte” în care se fărâmițase retorica medievală: „ars dictaminis”, „ars epistolaria” etc. - au structura și cadența unor modele antice, deloc surprinzătoare la cultivatorul atent al clasicităților care a fost Cantemir. Comentând *Istoria ieroglifică*, Șerban Cioculescu (în *Varietăți literare*, București, Editura pentru literatură universală, 1966, p. 57) vorbea chiar de o „superstiție a stilului ciceronian”. Observație confirmată de o tiradă „catilinară” precum: „Până când dară, o, pasirilor în glogodzala în zădar vă îngăimați și statul vredniciei voastre în samă nu băgați? Până când vor urla, vor lătra și vor scânci jigăniile și dobitoacele acestea, carile pururea supt umbra noastră îmblă și ochii noștri totdeauna în spinarea lor privăsc?”.

Din vreme în vreme, acești harnici vorbitori tac. Tac (elocvent), precum Lupul plictisit de „croncănitul” Corbului („Căci tăcerea - zice sentenția - capul filosofiei iaste și încă toată cinstea înțelepciunii mai mult într-însa să prijeneste...”), tac pentru a-și trage sufletul, ori tac fiindcă pur și simplu nu mai

au „subiecte” ori nu găsesc replici după o intervenție surprinzătoare: „După a Liliacului ieșire cu toții sprâncenele a-și rădica și fruntea a-și îmbina începând, cu nasul la pământ lăsat, cu ochii împrăștiați la căutat, cu umerele spre urechi rădicate și cu budza dea dedesupt spre bărbie întoarsă și spândzurată, unul spre alalt cu ochii boldiți căuta, ce să vorovască sau ce să grăiască ca muții nu putea, de ce să să apuce ca uluiții nu știa și ce să lucrédze ca luații de minte nu pricepea...”. Este plină de „elocință” și această muțenie a siderării instalată brusc într-un vacarm care generează, în primul rând, imposibilitatea comunicării. Căci personajele vorbesc, dar nu unul cu altul. De aci „nedomirirea” generală, fracturile, rupturile ce nu suportă punți, confuzia, neînțelegerea demersurilor celorlalți: „Că ce folos noaă și ei Vidra cu sfatul fără vrème au adus; Și ce treabă au avut Bâtlanul cu atâtea cuvinte inima Vidrii a amări și a dosedi? Pre Breb la mărturie cine l-au chemat? Și cine cu ce treabă l-au ascultat?... Etc.

În *Istoria ieroglifică*, retorica nu este doar știința/arta alcătuirii cuvântărilor (cel mai adesea texte „de atac”, mai rar defensive), ci chiar structura unei stări de spirit. Cartea întreagă este construită în duh retoric. Natura, compusă din *obiecte-oglinzi* (Doina Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 133), este o *natură retorică*. Retorica - stăpână (încă) în Răsăritul Europei a compunerii oricărui fel de discurs - este furnizoarea „rețelelor” cu ajutorul cărora Dimitrie Cantemir a slefuit „simceaoa” limbii. Interminabilele secvențe ritmate și rimate (legate de unii învățați cu înrăuirile textelor orientale) își au nașterea în obositoare exerciții de „translare” propuse spudeilor claselor de retorică. „Translatio” însemna metrificarea unei secvențe în proză ori, dimpotrivă, transpunerea în proză a unei poezii. Rezulta așa-numita „transcripta oratio”. Sunt convins că remarcabilele exerciții de virtuozitate, des lăudate de cercetători, care întrerup subtil proza *Istoriei* (și ea având mai peste tot un „ritm” tainic) (citez la întâmplare, marcând „stihurile”):

„Eu m-am vechit,/ m-am veștedzit/ și ca florile de brumă m-am ovilit/
Soarele m-au lovit, / căldura m-au pălit, / vânturile m-au negrit,/ drumurile
m-au ostenit/, dzilele m-au vechit, / aii m-au îmbătrânit, nopțile m-au
schimosit/ și, decât toate mai cumplit,/ norocul m-au urgisit/ și din dragostele
tale m-au izgonit”

sau

„[...] sfaturile înturnară,/ voroavele răsturnară,/ gândurile tăvăliră, /
chitélele prăvăliră,/ dărmoiră și cernură,/ neghina din grâu și bobul din madzire
să aliagă nu putură,/ grămădiră,/ vrăvuiră,/ aruncară,/ spulbărară,/ vânturară,
plévele din grăunțe a despărți, obosindu-să, să lăsară/...”

seamănă cu cele din care Dosoftei (un alt scriitor care a înțeles mărcile stihului
ca „ornament” iar versificarea ca exercițiu retoric) a făcut să crească *Psăltirea
pre verșuri tocmită*.

Știm pozitiv că savantul Cantemir nu credea în științele esoterice.

Scriam în primul volum al acestei cărți, încercând să văd în unele dintre expresiile literare ale meditației cantemiriene texte aparținând Barocului, că magia (ca „știință ocultă”), de pildă, sau oniromancia (una dintre „disciplinele” divinației) îl făceau suspicios: „Că vrăjitorii minciunoși și credzătorii părerilor nopții, de nu frați, încă veri primari își sint. Cela din minciuni adevărul, cesta din fantazie chipul a scoate siléște”. Nu accepta nici construcția fundamentală a alchimiștilor, adică teoria „transmutației elementelor” („Căci filosofii obiciuți sânt cu socoteala aierul în apă și apa în aier a întoarce, macar în lucrul socotelii n-ar răspunde”), *aurul*, cel după care au ostenit generații de alchimiști, fiind tratat ca un rod al imaginației: „din fantazie născut și din crieri prefăcut aur”. Cantemir scriitorul, însă, cel care compune *Istoria ieroglică* mai degrabă din „rațiuni ludice” (Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, vol. I, București, Editura Minerva, 1990, p. 77), dorind parcă să se „joace” în chip savant într-o „lume” mobilată abundant cu „semne” și „embleme”, plonjează cu delicii nesfârșite în lumea simbolurilor și a mărcilor esoterice. Raporturile dintre fenomene și obiecte sunt descrise în termenii „meșteșugului măghiii” cel sosit în Europa „din părțile Persiiei” (marea sinteză magică orientală) - „din fire cele sub lună așé s-au orânduít, ca unele după altele să urmédze și, când unele mor, altele să învie și simbathiiia și antipathiiia dintr-însele să nu lipsească”, profesioniștii acestei „științe” (precum „vrăjitorii” consultat de urmașii Monocheroleopardalului) invocă, pentru succesul demersurilor lor, împrejurări stelare propice: „Așijderea adevérit să fii că, cursul stélelor și vârtejirea țircălamurilor cerești de-mi vor ajuta, în curândă vréme mreaja asupra Corbului voiu împleti”. Inorogul, capabil să-i recomande Hameleonului un filtru magic alcătuit din elemente cel puțin bizare („cornul cămilii, coama șerpelui, ochiul guziului orb și unghile peștelui...”), are și el deprinderi de magician, faimoasa lui lamentație (preluată de „glasurile” întregii firi) putând fi interpretată drept incantație „vrăjitorească” (ritmarea și rimarea sporind acest efect): „Munți crăpați, copaci vă despicați, pietri vă fărâmați; asupra lucrului ce s-au făcut plângă piatra cu izvoară, munții puhoaie pogoară. Lăcașele Inorogului, pășunele, grădinele, cerniască-să, pãliască-să, veștedzască-să, nu înfloriască, nu înverdzącă, nici să odrãsiască, și pre domnul lor cu jéle, pre stapânul lor negréle, suspinând, tânguind, nencetat să pomenească. Ochiuri de cucoară, voi, limpedzi izvoară, a izvorf vă pãrãșiți, și-n amar vă primeniți! [...] Clãtiască-să ceriul, tremure pãmântul, aerul trãsnet, nuãrii plesnet, potop de holbură, întunérec de negură vântul să aducă. Soarele zimții să-și rătédze, luna, siindu-se, să să rușinédze; stélele nu scântăiadze, nici Galactea să luminédze...”.

Acest Inorog, proiecție a unui străvechi mit semiantropomorf, adună multe dintre mărcile care făcuseră din unicorn un simbol predilect al inventarelor alchimice. Nevinovăția („a Inorogului curăție” - căci, vezi bine, este un monocher preponderent apusean) ca atribut esențial, combinată cu o fire ce „spre domolare nicicum nu i să pleacă” și cu o rectitudine morală declarată („precum la cuvânt stătătoriu, așe la lucruri stăruitoriu și la minte neclătătoriu iaste”), face din el o ființă permanent agresată, suferind serii de atentate ce-l obligă să refuze funcții care-i erau rezervate prin tradiție (darul de a vindeca) și să se izoleze în locuri inaccesibile („muntele” este și el un simbol alchimic). Inorogul viețuiește (suportând inimiții ce pot fi interpretate și ca niște conflicte între simboluri) într-o lume construită - zice Dragoș Moldovanu (*L'ésoterisme baroque dans la composition de l'Histoire Hieroglyphique*, în „Dacoromania”, 2, 1974, p. 197-224; studiu la care fac un apel consistent în aceste pagini) - după ce au fost consultate „științele” oculte. *Alchimia*, în primul rând, „știință” care propune în *Istoria ieroglică* nu doar o „cale a alegorizării”, ci și veșmântul filosofic necesar „luptei” dintre principii (pozitiv și negativ, Bine și Rău, Suflet și Trup). *Leul*, semn al monarhiei fiarelor, reprezentând „stihia pământului”, este - în simbolistica alchimică - patrupeul ideal, terestru, fix, care nu poate fi decât în stare de combatere cu *Vulturul*, zburătorul, cel ce ține de „stihia văzduhului” (Cantemir explică limpede semnificațiile *elementelor primordiale - stihiiile*: „începătura lucrului de materie, unii dzic să fie patru, alții trii, alții mai multe, alții numai una”), dominator, dornic să conducă (Corbul țintea să stapânească și împărăția dobitoacelor) și să ajungă la constituirea acelei „sinteze” (tot un simbol hermetic) - „Vulturul devorând Leul” - la care se gândește unul dintre participanții la dezbatere: „Că acest fel dară de duhnicească putere, Vulturul Leu și Leul Vultur, duhul Vulturului în Leu și al Leului în Vultur, fără de nici o deosebire” ori „pre nebiruite spetele Leului, neostenite aripile Vulturului răsărind”. Dominatorul real este însă „împărăția Peștilor”, căci, potrivit teoretizărilor lui César Ripa (*Iconologie ou la Science des Embleme*, vol. I, Amsterdam, 1698, p. 267 - după Dragoș Moldovanu, *op. cit.*), *Aerul* (element al „monarhiei păsărilor”) și *Pământul* (element al „monarhiei fiarelor”) sunt subordonate *Apei*, „regina tuturor elementelor”. Tripticul cantemirian al „stihiiilor” (cu ieroglifele corespunzătoare ca „semne” reprezentative) este stăpânit, deci, de acea „structură” tăcută (peștii, la fel ca eunucii din seraiul sultanului, sunt *muți*) cu un centru - „negativ”, căci „lumea” *Istoriei ieroglice* este o *lume pe dos*, barocă - „cetatea Epithimiei”, construit după o „mistică” aritmosofică (are patru ulițe ce corespund anotimpurilor, ziduri lungi de douăzeci și patru de mile [„20 mile amândouă laturile și patru mile amândouă capetele”], câte ore au ziua și noaptea; pe aceste ziduri „cu zimți” ființează 730 de stâlpi [„adecă de o parte 365 și de altă parte iarăși atâtea”], care figurează

zilele și nopțile unui an, iar cele șapte turnuri [„trule”] dinspre răsărit și dinspre apus au și ele o semnificație temporală, o tentativă, deci, de stăpânire a timpului), și guvernat de „boadza” Pleonexia, așezată „într-un scaun de foc”, „supt a căruia picioare un coptoraș de aramă plin de jăratec aprins a fi să videa”.

„Numerele” evocate mai sus nu au nici pe departe rostul de a explica, de a ordona; ele criptează, „ierarhizează” într-un cod ocult, astfel că această cetate a Epithimiei, a cărei descriere o citim în hrizmosul (oracular ca factură), dat de Camilopardal Râsului, nu este decât o imensă alcătuire labirintică. Adică irațională, adică potrivnică firescului și legiuitului natural, contrarie inteligibilului („făpturile și urdzururile acelea toată socoteala muritorilor covârșește”), comprehensibilului și moralului, căci - populată fiind de ființe infraumane care „nu pot percepe legea firească în înălțimea ei și nu pot resimți nici discrepanța acțiunilor lor cu această lege” (Mihai Moraru, *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 159) - ea este dominată de o dorință (Lăcomia), zeificată, și centrată pe un templu (capiștea boadzei Pleonexia) sub care se deschide Tartarul. Iraționalitatea labirintică a cetății Epithimiei anulează puțința individului de a se mișca liber într-un cadru inteligibil. „Ornamentele” ei, abundente, complicate, nu împodobesc, ci maschează, ascund („Iară fietecare stâlp supt rădăcină patru lei de aramă prea frumoasă și ca aurul de luminoasă avea și tuspatru, cu dosurile la un loc împreunându-să, cu capetele, doi spre câmp, iară doi spre apă căuta. Deasupra a căroră stâlpul să răzima. Așijderea, în vârvul fietecărui stâlp, de la un loc și mai în sus, patru zmei începea a să împleteci, și, după ce ca la trii cați în sus să rădica, capetele își despărția și puținel can în gios le pleca, și doi spre un stâlp, iară doi spre alt stâlp ce le era dimpotrivă căuta [...]). Iar din cerbicea a patru zmei arc sclipuit de marmure foarte frumos sclevesit în sus să rădica și, foarte cu mare meșteșug peste apă întinzindu-să, spre stâlpul ce-i era dimpotrivă să lăsa și în cerbicea iarăși a celor patru zmei să aședza”), după cum, la fel, făpturile din capiștea Pleonexiei fac un „joc” frenetic, labirintic, ce se lasă deslușit doar în prelungirea unei „lăcomii” neostoite: „Așijderea, tot féliul de pasiri, de jiganii, de lighioi peste toate locurile să arăta, unele în pomșori cuiburile își făcea, altele, acmu făcute, pe oaă clociia, altele hrană puișorilor își aducea, unele muște prin aer goniia, altele lăcuste prin pajiște prindea, găile puii cloșcii să apuce să slobodzia, stârcii ca prin apă împlând, piticii și peștii a prinde chitiia, pajorile șerpilor (carii printre frunzele iederăi să șipuria) să-i apuce clonțurile își vâraia, brehnacea de sus iepurile supt stâncă vârat, când va ieși, în unghi să-l apuce pândiia, mâța, carea pre șoarece pe supt frunzele din copaci cădzute, precum împlă simțind și cu urêchea asculta, ni pasul prea cu linește spre sunet muta, ni cum l-ar apuca și cum mai fără veste s-ar râpedzi, cu picioarele cumpănindu-să, să găta, vulpea

prin pomi și prin copăcei găinele și păsăruicele scociorâia și unele acmu vânatul dobândind, cu coada bârzoiată spre bârlogul țincilor săi, cum putea mai tare să ducea".

Destule dintre personajele cărții practică oracolul, îl teoretizează chiar (precum Papagaia: „Între muritori de ieste vreo simțire peste simțire și vreun lucru firesc peste fire, și eu mai proroc a mă face și cele în urmă viitoare înainte a le povesti și, până a nu fi, a le vesti, mă voi îndrăzni”), fac interpretări cabalistice („Așé dară, după vânarea Strutocamilii, siloghismul Corbului în barbăra carile odată ieșisă în: Cra! cra! cra! acmu ai avea pre limba Strutocamilii să înțelegea Racova! Care stihii pre amănuntul după meștersugul cabalistilor tălmăcindu-să va să dzică: «Rău! Ai! Capul! Oh! Vai! Ah!»”), se ocupă cu determinări ciudate, cum ar fi *omoplatoscopia* („Și așé, Filul la acel vrăjitor mărăgând [cariie in laptele de oaie și în spata caprii a căuta foarte bine știa]...”), descrisă cândva de polihistorul bizantin Mihail Psellos, *xoanomancia*, *morfoscopia* sau *divinația cu ajutorul zborului păsărilor* (Hameleonul), în mare considerație la antici. „Eroii” lui Cantemir cercetează *capacitatea de predicție a viselor* (Hameleonul se arată de-a dreptul prodigios în interpretarea variată a propriului „vis”; acesta își declară, de altfel, adâncă informare în legătură cu câteva discipline oculte: „că precum a viselor tâlcuire, așé a vrăjilor alcătuire de la tată-mieu foarte bine am învățat; că tată-mieu, Apariul, prin multă vrème la Hersonisul crivățului cu corăbieria îmblând, de la babele schitilor toate meștersugurile gheomandiii [explicație la *Scara*: «vrajă, când vrăjăsc pe crăpăturile pământului»], hiromandiii [explicație: «Vraja carea pe crăpăturile și în frânturile mâinii să face»] și a necromandiii [explicație: «Vraja carea să face asupra trupurilor moarte»] deplin învășă...”) și relația secretă între numele cuiva și destinul aceluia (*onomatomancie*), fac tot soiul de exerciții divinatorii și, evident, *astrologie*. În „lamentația” pe care am mai evocat-o se încearcă orânduirea unei „lumi răsturnate” prin provocarea unor dereglări fundamentale („Muțe-se Arcticul, strămute-se Andarcticul, osiia sferiască în două să frângă, toată iușorimea în chentru să-mpingă”), prin transformarea ascendenței semnelor zodiacului în descendență și prin modificarea caracterului planetei regent: „[...] Leul răcniască, Taurul mugiască, Aretele fruntea să-și slăbască, Racul în coajă neagră să să primenească, Capricornul coarnele să-și pléce, Peștii fără apă să să înéce, Gémenii să să desfrățască. Ficioara frâmséțe să-și grozăvască, cosița galbănă în negru văpsască. Scorpia ascuțit acul să-și tâmpască, Strelețul arcul frângând ținta nu lovască, Cumpăna dreptatea nu mai aréte, Apariul topască-să-n séte; Mars vârtutea în slăbiciune să-și primeniască, Mercurie între planete nu mai crăiniască, Zef monarhiia în véci să-și robască, Vinerea floarea frumuseții să-și veștedzască...”.

Cercetând aceste prezențe (și altele) ale esotericului în *Istoria ieroglifică*, Dragoș Moldovanu ne invită să examinăm cu mai multă atenție relațiile pe care această carte le-a întreținut cu *Etiopicele* lui Heliodor. Acest „model”, pe care Cantemir îl declară („Așijderea în minte să-ți fie, te rog, că, ca moimâta omului, așé eu urmele lui Uliodor, scriitorului Istoriei etiopicești, călcând, mijlocul istoriei la început, și începutul la mijloc, iară sfârșitul scaunul său păzindu-și...” - *Izvoditoriul cititoriului sănătate*), privit cu mefiență în ultima vreme, acceptat de exegeți doar ca furnizor al „schemei” pomenite mai sus, ar trebui reabilitat într-o măsură substanțială, căci acest „roman”, atât de citit în epoca manieristă și apoi în vremea Barocului, tradus (la noi tălmăcirea o dă un cărturar din cercul lui Leon Gheuca), imitat (sugestii heliodorești se află la Racine, Tasso, Calderón de la Barea, Shakespeare, Cervantes), transformat în scenarii dramatice, pus în versuri, este încărcat de profeții și de premoniții, de predicții și de oracole. Sunt oare aceste elemente esoterice din *Istoria ieroglifică* - ce participă la foarte subtilul „joc” literar al prințului, obscurizând, trimițând către acel „ascuns” și „insondabil” care se lasă cunoscut doar prin descifrare sau prin „oracol” - subsumabile „rețetei” baroce? Fără îndoială, întrucât alegerea conceptelor, simbolurilor și emblemelor este făcută din perspectivă estetică. Ele participă la alcătuirea unei „structuri de suprafață” a textului, sunt topoi, constituenți ale unei țesături stilistice gândite să stârneasă „minunarea” (*meraviglia* barocă). Toate aceste date, savant așezate într-un discurs dirijat preponderent spre satiră și parodie (ținte ce degradează evident - ziceam și mai sus - semnificațiile prime ale simbolurilor), nu reprezintă, ca în Evul Mediu sau în Renaștere, mijloace de interpretare „științifică”, ci sugestii pentru reprezentări literare. Funcția lor primă este uitată; semnificația lor devine preponderent „artistică”. Operația aceasta - capitală - s-a realizat negreșit prin amestecul esteticii baroce (Dragoș Moldovanu, *op. cit.*, p. 221).

Spațiul

S-a observat - cu dreptate (Doina Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 137) - că spațiul *Istoriei ieroglifice* combină, într-o dozare savantă, orizontul aproape lipsit de limite, spre care Inorogul tânjește (un orizont terestru - pustiile, fie ale Etiopiei, fie ale Aravii, câmpia - sau acvatic - marea, izvor și suport ale unui lung șir de metafore [semne - s-a spus - ale unor obsesii] ce evocă plutirea în felurite circumstanțe, Nilul cu fantastica poveste țesută în jurul lui, oceanul), cu verticalul semeț, pământul în ipostaza lui de orgolioasă înălțare (munții), în stare să ofere o zonă de observare întinsă. Totul (sau aproape totul) poartă semn (baroc al) exoticului și este decorat (iarăși în chip baroc) abundent, hiperbolizant, cu mare generozitate.

Să zăbovim o clipă în preajma „poveștii” Nilului.

Destule reminiscențe dintr-o „geografie sacră” (multă vreme necontestată), ce așeza izvoarele (izvorul unic) ale celor patru mari fluvii - Pison sau Fison (Gangele), Ghion sau Gihon (Nilul), Tigru și Eufratul („Și din Eden ieșea un râu, care uda raiul, iar de acolo se împărțea în patru brațe. Numele unuia era Fison: acesta înconjură toată țara Havila, în care se află aur. Numele râului al doilea este Gihon. Acesta înconjură toată țara Cuș. Numele râului al treilea este Tigru: acesta curge prin țara Asiriei; iar râul al patrulea este Eufratul” - *Facerea*, 2, 10-14) - care udă lumea în paradisul terestru, răzbat în ampla descriere pe care o consacră Dimitrie Cantemir Nilului („pagini de literatură fantastică” - au zis cercetătorii mai puțin familiarizați cu topografia de sorginte scripturistică). Fluviu sacru (despre care - îi spune Lebăda Camilopardalului - nu se poate vorbi decât după împlinirea unui ritual: „când cineva pentru Nil voroavă a face ar vrea, întâi în capişte mărgând, jâtfă boadzii iocului să facă, apoi, în marginea Nilului coborându-să, pre mâni și pre obraz cu apa lui să să spēle...”), Nilul, cel cu ritmuri felurite de curgere a apei dinspre adâncuri către suprafață, cel care „pricineste” „bivşugul” Liviei și al Egiptului, își trage apele dintr-un „ochian” sudic ce scaldă coastele țării Zangri (Ocean care pare sau poate să fie cel Indian). Fenomenul este descris cu minuție: „În capătul aceştii țări sînt niște munți în marginea ochianului stînd, pe supt a căroră rădăcină 120 mile spre uscat un cot de mare iase. Iară în fundul cotiturii, unde munții o împregiură, de la pămînt în sus ca de 15 coți în coastele munților, în mulțime nenumărate găuri să văd. Așijderea, toată coasta munților acelora, ca burétele potricălită și găunoasă iaste. Deci când ochianul crește, peste găunășiturile munților, de dzece coți mai sus tréce (căci ochianul dintr-acea parte în șése luni crește și în șése scade și până la 25 de coți să înalță). Și așé, apa ochianului toate gaurile munților acelora împlînd, une izvoară prin munți într-o parte și într-altă parte izbucnesc. Iară o parte, în coasta munților din ciasta parte ieșînd, cu mari pohoaiie în lacul ce să chiamă Zaflan să coboară. Din care lac gârla Nilului în ceasta parte purcede...”. Biblicul fluviu Ghion sau Gihon, pe care grecii îl numesc Nil, vine de la răsărit, unde Dumnezeu sădise raiul - sub orientem (asta și înseamnă numele lui - ne spune Josephus Flavius în *Antichitățile iudaice*). Izvorînd din raiul pămîntesc, el trece pe sub Oceanul Indian (este de părere Philostorgios, un istoric al bisericii din veacul al V-lea), curge apoi subteran, traversează și Marea Roșie și iese la suprafață în Africa pentru a străbate Etiopia în drum către Egipt. S-ar putea ca Nilul lui Cantemir, născut din valurile oceanului să fie acel Ghion. Apele lui nu pot fi, desigur, decât sărate. În secolul VIII-lea, Sfântul Ioan Damaschin a descris „îndulcirea” apelor sărate apelînd la nori și la ploii. Cantemir face „știință”, prezentînd câteva „distilări” în lanț prin care sunt înlăturate sărurile: „Că după cea de obște socoteală a filosofilor noștri (toate apele dulci din marea amară ies și toate păréiele tulburi în marea limpede să limpedzască), de care

lucru izvoarele Nilului prin grosimea atâtea munți trecând și atâtea pietri strămpte pătrundzind, materia cea groasă, amară și sărată ca printr-un limbic să lămuréște și, ca dintr-un vas în alt vas priticindu-să să curățește și să îndulcéște. Așijderea, de la lacul Zaflan până ce la acesta loc vine, nu puțină piatră lovește, nu peste puțină cataracte să zdrobéște, carile toată amărâme sugând îi opresc și de ce mai mult îl clătesc și-l zdrobăsc, de acéia mai tare îl îndulcesc".

Nu lipsește, în *Istoria ieroglifică*, nici „curgerea subterană” a celor patru fluvii ce izvorăsc din inaccesibilul paradis terestru (cu un „sedi” montan cel mai des), drum subpământean evocat de mai toți scriitorii cei vechi (să-i pomenim pe Philon din Alexandria - un „alegorist” în privința plasării raiului -, pe Sfântul Ipolit, pe Efreem Sirul ori pe Philostorgios), numai că la Cantemir, în urma dispariției în subteran („în pământ să soarbe”), din Nil se naște „apa Nigris”. Irefutabila probă a acestei derivări (ce include și „toposul” pomenit) o aduce - zice scriitorul - călătoria („de plăcere” - ca intenție) a celor trei filosofi („ghimnosofiste”), întreprinsă cu niște „corăbii din piei de fil cusute și foarte cu frumos meșterșug alcătuite”. Nimerind în niște condiții de securitate ad-hoc create, unul dintre filosofi a suportat imersiunea, deloc oarecare („Unul din filosofi supt cămara corăbii aflându-să și ușa cu carea gura hambariului cu suptul apii deasupra închidzindu-să, de apă nedodeit, trii dzile și trii nopți au rămas; după trii dzile, cu tâmplarea câțiva păsari în lacul Medra pentru vânarea peștelui năvodul în baltă aruncând, în loc de vânat corabie și în loc de pește pre filosof din fundul corăbii scot”), și a „dovedit” astfel că „apa Nigris din Nil a să despărți” se cade a considera. Cantemir invențează, fără îndoială, dar „fantasticul” acestei invenții are un temei adunat pe multe pagini (de la cele care plasau raiul terestru într-o zonă sublunară sau pe un munte inaccesibil și până la cele, elaborate mai cu seamă în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, dornice de localizări „precise” ale paradisului) vreme de secole.

După cum tot dintr-o foarte veche tradiție a literaturii creștine - cea a „Nilului care transportă din paradisul de sorginte lucruri de preț” - pare a se fi coagulat și imaginea (Cantemir a fost un „vizual”) edenică, zugrăvită de Camilopardal (și refăcută de Râs după un „hrizmos” - text oracular - dat de acela), a spațiului ud de fluviul miraculos. Niște călători prin regatul legendarului „preot Ioan” (textul este din veacul al XVI-lea și este comentat de Jean Delumeau, *Grădina desfătărilor. O istorie a Paradisului*, vers. rom., București, Editura Humanitas, 1997, p. 80-81), spațiu fabulos al Orientului aflat în proximitatea raiului pământesc, constată că pe apele Tigrului plutesc crengi de măslin și de chiparos, Eufратul cără ramuri de palmier și de mirt, Ghihonul (Nilul) duce la vale un arbore numit aloe, iar pe Pison (Gange) apar ico-colo cuiburi cu papagali. Imaginea este însă mult mai veche. Pentru Joinville

(secolul al XIII-lea), istoric al cruciadei a VII-a, darurile Nilului erau mult mai diverse și aveau aceeași sursă: „În locul în care Nilul intră în Egipt oamenii deprinși cu această muncă își aruncă seara plasele desfășurate în apa fluviului; iar la sosirea dimineții ei găesc în ele marfa prețioasă pe care o aduc în țară, ghimbir, revent, lemn de aloe și scortişoară. Se spune că mirodeniile vin din paradisul terestru, căzând sub suflarea vântului din arborii paradisului, așa cum în pădure, crengile uscate sunt rupte de vânt" (*Histoire de Saint Louis*; citat de Jacques Le Goff, *La Civilisation de l'Occident médiéval*, Paris, Arthaud, 1964, p. 177 și de Jean Delumeau, *op. cit.*, p. 45). Fluviile aduc, se vede, doar *vegetale*, mărci ale „grădinii” („Apoi Domnul Dumnezeu a sădit o grădină în Eden, spre răsărit”, *Facerea*, 2, 8), pe care sunt capabile să le „reproducă” și în spațiile pe care le traversează. Philostorgios, citat și mai înainte, credea că garoafele care se găesc pe malurile fluviului Pison (pe care îl identifică cu râul Hyphasis, confundat, probabil, la rândul lui, cu Gangele sau cu Indul), contrastând teribil cu goliciunea celorlalte locuri, sunt aduse chiar din paradis.

O grădină (dominată de niște *flori* crescute fără vreo intervenție a omului) închipuie și Cantemir pe „șesurile câmpului” străbătute de Nil. O grădină miraculoasă în totală dependență nu numai de forța fertilizatoare a fluviului (neignorată de autor și explicată chiar undeva), ci și de capacitatea lui (sprijinită de „origini”) de a produce minuni. Căci este acest spațiu ce emite culoare și stimuli olfactivi o veritabilă grădină a deliciilor (*hortus deliciarum*), sublimă încântare a privirii, un mic *rai* „repetat”, cu simetrii și organizări superioare refăcut de Nil, în care o rodire neîntreruptă, perpetuă, cu suprafirești concomitente (topos „paradisiac”) suspendă grijile locuitorilor și procură o existență edenică. Lecturile cantemiriene din comentatorii paradisului terestru (primul „locus amoenus” și răsplată finală făgăduită) se văd cu limpezime: „Iară pre șesurile câmpului aceluia, și pre o parte și pre altă parte de apă, atâta câmpul cu otavă înverdzia, cât ochilor preste tot, tot o tablă de zmaragd meréie a fi să părea, în carile tot chipul de flori din fire răzsărite, ca cum cu mâna în grădină, pre rând și pre socoteală ar fi sădite, cuvios să împrăștiia, și când zepfirul, vântul despre apus, aburiiia, tot feliiul de bună și dulce miroasă de pre flori scorniiia. Așé cât nici ochilor la privală, nici nărilor la miroasă sațiu să putea da. Iară pre malurile gârlei tot féliul de pomăt roditoriu și tot copaciul frundzos și umbros, de-a rândul, ca cum pre ață de-a dreptul și unul de altul de departe ca cum cu pirghelul ar fi fost puși frumos odrășliia. A căroră umbri, giunărate pre lină apa Nilului, iară giunărate pre mângăioasă fața câmpului să lăsa. Iară roada pomilor, și la frumusețe și la dulciăță, nici Asiia au vădzut nici Evropa au gustat. Căci tot într-același pom mugurul crăpa, frunza să dăzvăliia, floarea să deșchidea, poama lega, creștea, să cocea și să trecea totdeodată, nici după vreme vîptul îmbla, ce în toată vremea toată poama și coaptă și necoaptă să afla”.

Această lume, cu propriile ei rosturi și sensuri, propune cadrul pe care, nestânjenit Inorogul îl contemplă și îl ia în posesie prin vază („că adevărat, bună iaste știința audzirii, dară mai adevărată iaste ispita vederii”) dincolo de niște performanțe comune sau îl cercetează înfrigurat (cel mai adesea) de la mare altitudine, spațiul (doar aparent definit) în care unica ființă pură din carte, mereu hăituită, se poate mișca în căutarea luminii (o altă obsesie cantemiriană; lumina mereu proclamată drept învingătoare, dar mereu subminată, transformată chiar în himeră de „negrul” întunericului) și a unui adăpost. Spațiul nu pare a fi fix, stabil, ci, dimpotrivă, supus unor mișcări surprinzătoare. Prefacerile (care ating, ziceam, dimensiuni însemnate) sunt posibile, pentru că lumea/lumile Istoriei ieroglifice declară temeuri (oculte.) Jelania universală, provocată de prinderea Inorogului, propunea - am văzut într-un paragraf anterior - răsturnări capitale prin alterarea rosturilor fundamentale (și aparent imuabile) ale mișcării și ale „mobilelor” cosmice. Ceva mai înainte, primejdiile care începeau să-l amenințe pe Unicorn declanșaseră într-un protest la atentatele asupra inocenței și a ordinii, reacții ce au grandiosul terifiant al destrucției totale, al trecerii din cosmos în haos printr-o stranie modificare a relațiilor dintre elementele primordiale: „Ce ei încă acéstea orânduind și fél de fél de lațuri, curse, mreji și alte măiestrii în toate poticile și căile întinzind, strâmbătate ca aceasta în multă vrème ceriul a privi, pământul a suferi neputând, de năprasnă din toate părțile și marginile pământului holburi, vivore, tremuri, cutremuri, tunete, sunete, trăsnete, plesnete scorniră, atâta cât tot muntele înalt cu temeliele în sus și cu vârful în gios răsturnară și tot copaciul gros, înalt și frundzos din rădăcină îl dezrădăcinară, și așe totă calea și cărarea pre pământ și prin aer cu gréle neguri și cu întunecoși nuări, ca cu un veșmânt negru căpțușind astupară și tot drumul de pe fața pământului cu stânci pohârните, cu dealuri și holmuri răzsipite și cu păduri săciuite pretiutinderelea închisără și încuiară. Din ceriu fulgere, din mări smidă și piatră, din pământ aburi, fumuri și holburi, unele suindu-să, iară altele coborându-să, în aer focul cu apa să amesteca și stihiiile între sine cu nespus chip să lupta. Carile atâta de strașnică și groznică metamorfosin în toată fapta făcură, cât ceriul cu pământ și apa cu focul războiul cumplit să fie rădicat să părea, cu a căroră clătire toată zidirea să scutura și să cutremura și spre cea desăvârșit a tot duhul peire să pleca”.

Pe pământ („stihii” fixă) stabilă, Inorogul se simte în siguranță. (De aceea inamicii încearcă mereu să-l împingă către apă, veritabila „stihie” dominatoare - în tripticul cantemirian Pământ-Aer-Apă - și evident ostilă.) Spațiul plat îl avantajează: velocitatea sa particulară îl face greu de prins.

Trimișii Corbului - „dulăii de casă”, „ogarăii”, „coteii”, Șoimul - altfel harnici și plini de aplicație, căci „nici un loc necălcat, necutreierat și neadulmăcat nu lăsară”, nu-l pot ajunge. Întinderea, cadrul larg îi sunt favorabile. Capturarea lui nu se poate petrece - cugetă dușmanii - decât într-un loc strâmt, înconjurat (iarăși!) de apă. „Carile, la mână cadzind, într-o ogradă încongiurată cu apă lată îl vom închide și la loc îngust și strâmt îl vom trimite. Unde el la loc slobod și la câmp larg a trăi deprins fiind, de năcaz, în curândă vrème în melianholie, din melianholie în buhăbie, din buhăbie în slăbiciune, din slăbiciune în boală și, în sfârșitul tuturor, din boală în moarte va cădea, și așe de tot numele din izvodul vieții i să va șterge”. O goană perpetuă este, însă, exclusă. Resursele Inorogului sunt limitate. „Armele” lui - Inorogul le analizează cu luciditate în epistola trimisă Cucușului (Evropel (căci, ne previne autorul, „Inorogul în glasul Cucușului a cânta știia”), căruia îi cere protecție - se arată a fi slabe („un corn în loc de armă împotriva a atâtea vrăjmași și patru picioare de fugă împotriva a atâtea gonași”), aproape de neluat în seamă în raport cu mulțimea dușmanilor: „în ceriu de m-aș sui, acolo sint câini, în fundul mării de m-aș cobori, acolo sint dulăi, în munți cotei, în dialuri copoi, în câmpi ogari, în stuhuri sampsoni și în tot locul fâlcii deșchise, guri căscate și colți rânjiți...”

În aceste condiții, soluția salvării o oferă muntele, piscul („simceaoa”) acestei forme de relief mai bine zis, loc care asigură securitate prin inaccessibilitate: „cât nu jiganie îmblătoare a să sui, ce nici pasire zburătoare locul unde sta a privi peste puțină era; căci la suișul muntelui una era potica, și acéia strâmtă și șuvăită foarte, carea în pléșca muntelui prea cu lesne închidzindu-să, pre aiurea de suit alt drum și altă cale nici era, nici să afla”. Într-o a doua descriere (cea din visul Hameleonului) a „spațiului ocrotit” impenetrabilitatea este vizualizată și mai drastic: „Pre carile într-un munte prea înalt și loc prea aspru și fără suiș aflându-l, i să părea că pre o stâncă înaltă în simceaoa muntelui șede; iară din toate părțile prăpăști, hârtoape și pohârnuturi groznice era, atâta cât căutării ametală aducea”. (Sigur că interdicția ascensiunii către poziția înaltă - rezervată semnificativ unei ființe superioare - nu este valabilă în toate cazurile. O va anula, în chip surprinzător, Hameleonul, mijlocitorul mârșav, obligatoriul - în intrigă - „organ al strâmbătății”, versatilul calificat printr-o metaforizare copioasă - „organul fărălegii, vasul otrăvii, liņgura vrăjbii, tocul minciunilor, silța amăgéliei, cursa vicleșugului, văpsala strâmbătății și vândzitoriul dreptății” și, în alt loc, „sămânța vicleșugului, rădăcina răutății, odrasla spurcăciunii, cranga scâmăvii, iasca sicofandiii, izvodul epiorchiii, pilda obrăzniciii și văpsala polichipiliii” - , ingratul ce uită repede binele primit. El învinge obstacolele, mânat firește de țeluri neonestе: „nu numai cu brâncele și cu labele, ce și cu coada și cu pântecelē tăriindu-să și urcându-să, la munte a să sui începu”.) Tot într-un munte cu calități strategice își afla sediul și Cucușul Evropei, cel la carc năzuia spre ajutor Inorogul într-o

altă împrejurare critică: „Deci Cucoșul acela lăcuia într-un munte înalt și mare, de unde răspântia a patru căi a videa și strajea în toate părți a ținea putea; lăcașuri avea multe și mari, din toate părțile bine întărite și cu tot féliul de copaci roditori (de supt a căroră rădăcini ape răci curători ieșia) încungiurate și înfrământăseate era, atâta cât la bunătatea locului câte s-ar cerea, una măcar nu lipsia”.

Să băgăm de seamă că „refugiul” (reședința Cucoșului) era unul foarte confortabil, prevăzut cu toate dotările trebuincioase unui trai lipsit de griji. Un mic paradis, un „hortus deliciarum” ocrotit (să nu uităm că mulți dintre tâlcuitorii scrierilor sacre plasează „raiul pământesc” pe un munte), așezat între pericole. La fel stau lucrurile și cu muntele Inorogului (și el o reședință). Toate elementele în stare să producă și să asigure o existență plăcută, îmbelsugată, ferită de accidente și creatoare chiar de delicii estetice și de desfătări sunt de față. Cantemir decorează fastuos acest „locus amoenus” (chiar dacă restricțiile ce decurgeau din necurmata „stare de veghe” făceau ca plăcerile acelea să poată fi consumate doar în regim nocturn): „Iară în vârvul muntelui locul în chipul unii poiane câtva în lung și în lat să lăția și să deșchidea, unde ape dulci și răci curătoare, ierbi și pășuni în fél de fél crescătoare și pomi cu livedzi de toată poama roditoare și grădini cu flori în tot chipul de frumoase și de tot mîrosul mângăios purtătoare era; în loc ca acesta Inorogul viețuind, macar că în tot féliul de desfătări și de îndămânări să afla, însă (inimii închise și de grijă cuprinse tot dulcele amar și tot largul strâmt îi iaste)”.

Cu o „cheie” (una dintre cele câteva) capabilă să desfacă procesul de alegorizare am putea afla că acești munți, atât de asemănători (doar abundența retorică pare a despărți, la o primă ochire, sediul Inorogului de cel al Cucoșului, evropenesec), semnifică un anumit chip de a concepe și a alcătui o reședință. Un chip nou - aș zice -, căci aceste sedii (munții) le procură locatarilor lor concomitent siguranță și confort. Măsurile de siguranță (impenetrabilitatea și inaccesibilitatea erau probabil asigurate și de dimensiuni, dar și de unele amenajări defensive; „lăcașurile” Cucoșului Evropei se arătau - ne amintim - „din toate părțile bine întărite”) nu puteau fi neglijate, întrucât „munții” se înălțau în neliniștitoarea „împărăție a peștilor”, în chiar capitala ei. Confortul (descriș de autor cu evidente supraîncărcări atunci când revine asupra „muntelui” Cucoșului, parcă pentru a sublinia similitudinea de care vorbeam mai sus și a circumscrie scurtul răgaz de pace - „câtăva vrême cu mare linește, țifără de toată grijea, viața își petrecu”) - aflat acolo de Inorog: „pășune de biv, țpe limpedzi, izvoară răci, grădini cu flori, livedzi cu pomi, pomi cu roadă și oadă de toată dulciața avea...”), chemat să compenseze - verosimil - starea de letenție voită pe care o năștea izolarea, pare a fi, în același timp, și semnul unui alt tip de construire a ambientului imediat. Ziceam că muntele Inorogului este dentic cu cel al Cucoșului Evropei (acesta din urmă dispunând, probabil, de un

plus de siguranță). Inorogul - putem afirma - viețuia, prin urmare „evropenește”, într-un alegoric „munte” (cărui în contingent bănuim că îi corespundea palatul) care beneficia de toate mărcile fundamentale ale habitatului modern: utilitate, eficiență, siguranță, confort, rafinament, decor interior și exterior (să nu uităm că și „ilustrissimi Costini” îi vorbeau unui voievod moldav de o „grădină a lui Apollo”). Prin acest tip de reședință circumstanțele traiului zilnic al elitelor se despărțeau vădit de Timpul Vechi și se preparau (și în această Europă de sud-est) pentru Timpul Modern. Se preparau - îndrăznesc a crede - cu destul aplomb și decizie și iau ca martor iritarea cu care stolnicul Constantin Cantacuzino (forțat de neînțelegerile cu Brâncoveanu, iscate după 1707, să stea mai mult pe la conacele de la țară) se simțea depeizat, împins către „țărănie” de absența salonului și a bibliotecii, a cadrului „urban” și a civilității și, la fel, aș evoca programele edilitare ale Brâncoveanului, faimoase întru totul, programe din care s-au născut palatele (deloc mai prejos decât „muntele” Inorogului și decât cel al Cucoșului Evropei) ce întovărășeau prima noastră „calé regală” trasă între cele două capitale ale Valahiei.

Să fi ajuns - mă întreb - prea departe „privind” (în acest „studiu de caz”) munții într-una din ipostazele în care ei apar în *Istoria ieroglifică*? Nu cred...

T i m p u l

„Mai dinainte decât temeliiile Vavilonului a să zidi și Semiramis întru-insul raiul spândzurat (cel ce din șapte ale lumii minuni unul iaste) a sădi și Evfrathul între ale Asiii ape vestitul prin ulețe-i a-i porni, între crierii Leului și tâmplele Vulturului vivor de chitéle și holbură de socotéle ca aceasta să scorni”.

Așa începe *Istoria Ieroglifică și cititorul este aruncat brusce și iremediabil într-un „timp” imens, dilatat în chip baroc, cu bună știință, un timp fictiv* (al poveștii adică) cu un debut vag și cu o desfășurare stupefiantă (pentru obiceiurile unui cititor de letopisețe), capabil prin absența „granițelor” să dea dimensiuni colosale inimicției dintre cele „doă mari și vestite monarhii”. Cantemir își așază propria „istorie” într-o istorie lungă (realizată printr-un artificiu ce semnaleză convenția sau încifrarea), coincidentă cu cea a civilizațiilor diversificate (*diversitatea* creată prin poliglosie la înălțarea turnului Babel a dus la eșecul grandioasei tentative a oamenilor care se semeșiseră să atingă Cerul) și în stare să pună „semne” (grădinile suspendate ale Semiramidei) ce puteau fi reținute de memorie. Acest *imens* temporal admite prefacerile spațiului și furnizează - prin durata lungă (nesfârșită - aș zice) - mărcile în stare să impresioneze (începutul conflictului se pierdea într-o

antică negură a vremii). Este „ timpul ” din afara timpului, „timpul” care încetează a mai interesa strict sub raport categorial, „timpul” „vânat” spre a adăposti (într-un „prezent” fără margini) nesfârșitele dezbateri în care personajele se lasă angrenate cu o voluptate și cu un nesaț pe măsura „înălțimii” subiectelor abordate.

Disputa pare a ignora timpul vectorial. Este adevărat că, din vreme în vreme, autorul fixează „opriri”, datări. Ele sunt operate însă în temeiul aceleiași cronologizări fabuloase (un „hirograf” redactat de Coțofană, uricariu între zburătoare, poartă următoarea fixare în timp: „Datu-s-au în anul monarhiei pasirilor 29.000, iară a monarhiei jiganiilor 30.100, în anul epitropiei Corbului 1500, iară a epitropiei Strutocamilii 100”) care, în titlu, îl înștiința pe cititor că „lucrurile” stărnite de vrajba dintre cele două împărății duraseră 1700 de ani, scriitorul lor împlinind, când „istoria” se încheia, 3100 de ani. „Tărăgănarea” gâlcevii, a dezbaterilor în acest „timp” plasat dincolo de vremea firească apare ca o tendință „normală”, gâlcevitorii punându-și la dispoziție mici „fragmente de eternitate” (pentru a obține un răspuns al Corbului - necesar continuării unor tratative grave și urgente -, Camilopardalul solicită un „soroc” de 20 de ani) pe care nu se grăbesc deloc să le consume. Într-o hărămălaie (care poate fi socotită și dezordine barocă) vorba se întinde, „subiectele” discursurilor se nasc unele dintr-altele, participările la dezbateri au adesea aerul de a ignora temeile majore, ele sunt de multe ori exhibiții verbale, cu totul gratuite, fără rost și fără finalitate. Între acești oratori ce se lasă neconținut atrași de digresiuni, de relatarea unor lucruri „auzite” și care nu par deloc interesați să atingă punctul final (nu rezoluția ci drumul oratoric - alambicat și nesfârșit - către ea fiindu-le pe potrivă), apelul Vidrei la concizie ori chemarea, rațională, a Lupului de a-i elimina pe vorbitorii incontinenți par a nu avea sens. Cuvântul este „răsucit”, „învârtit”, trecut prin „ciur” și prin „dărmoi” de dragul cuvântului. Înălțuirile de vorbe sunt fabricate mai cu seamă pentru atingerea unor performanțe sintactice. Sensul lipsește și dominantă devine ininteligibilitatea.

Iar timpul ... Timpul este fracturat în fluxul său, desfășurarea măsurabilă ideală este lăsată deoparte, ignorată (ne spune acest lucru și adoptarea schemei heliodorești, o schemă sui-generis *acronică*). Construind un „univers fără soluție”, Cantemir nu compune o „operă caracterizată prin continuitatea discursului literar; cronologia lineară a succesiunii evenimentelor: frântă conștient, timpul pierzându-și durata neîntreruptă și direcția sa reversibilă” (Doina Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 135). Secvențialitatea unor fapte se petrec unele după altele lasă locul duratei lungi care domină și macină. Pentru că, în fapt, tocmai timpul, ignorat cu bună știință în dimensiunile lui „adevărate”, este adevăratul învingător în *Istoria ieroglică*.

Întruchiparea hibridă - o obsesie, aş zice, a lui Cantemir în popularea Istoriei ieroglifice - ţine de un motiv baroc. Caracterul aproximativ al acestor „aparitii”, lipsa lor de identitate (provocată de imposibilitatea „încadrării” într-o specie, variaţie pe tema degradării) produc ambiguitate (barocă) şi confuzie, iar frecvenţa remarcabilă cu care ele se amestecă în poveste pune în pericol chiar stabilitatea lumii, de vreme ce principiul ordonator dispare şi lasă loc unor „combinaţii” neaşteptate.

Potrivit manierei paradoxe în care se desfăşoară multe din discuţiile ce umplu cartea, vorbitorii (infatigabili) încearcă să definească - cu ajutorul categoriilor „loghici” mereu invocate, apel evident absurd - ceva ce nu se poate supune circumscrierii. Unii hibridi par a fi suportabili. Nu şi dezirabili atunci când intervenţiile lor în dezbateri deranjează, aşa cum se întâmplă cu Bâtlanul - „pasire de apă sau peşte de aer” -, inamic al Vidrei, orator cu apucături despotice („cu mare mânie şi probozală a o ţistui [pe Vidră] începu şi groznice semnne din ochi şi din cap să tacă îi făcea”), contestatar al drepturilor celorlalţi în numele unei limpezimi a apartenenţei care nu-i este nici lui proprie. Calitatea suplimentară, supranormală deci (Vidra, contestată de Bâtlan pentru că se mişcă liber - şi nefiresc - în două medii, acvatic şi terestru, se autodescrie apărându-se şi invocând „hotărârea” pe care o are „silloghismul la loghică” „Acum dară, binişor socotiţi că, de vreme ce eu am putere din fire dăruită, precum aerul a trage, aşé a nu-l trage în voie să-m fie, şi pentru căci în doaz stihii pociu lăcui, dintr-acéleşi mă izgoniţi şi altă pricină în mine, precum mi se pare, a afla nu puteţi...” a unui hibrid „bănuit” (stare în care am putea desluşi o tentativă de deghizare), poate fi un motiv de excludere din comunitate şi, mai ales, din competiţia pentru putere. După cum, în alte situaţii, imposibilitatea clasificării (intransigenţii analiştii vor meru claritate) este folosită ca temel pentru judecăţi depreciative (mai ales dacă fiinţa cu pricina este şi izvoditoare de gâlceavă). Liliacul, de pildă, „flutur fătătoriu şi şoarece zburătoriu” (sintagmele cantemiriene sunt întotdeauna oximoronice), este cercetat cu atenţie, întâi cu o anumită detaşare („carile cu aripile ce zbură şi cu slobodzenia prin aer ce îmbla, spre ciata zburătoarelor, adecă supt stăpânirea Vulturului a fi îl arăta, iară amintrilea într-însul alalte hirişii socotindu-să, în niamul jiganiilor supt domnia Leului îl da”), mai apoi însă, după ce este declarat declanşator de „gâlcevi” în lanţ, cu o ascuţime pe cât de sistematică, pe atât de tendenţioasă: „întâi, că fată ca dobitoacele, a doa, că la cap iaste ca şoarecele, la aripi ca albinele iaste, a patra, că la picioare în fire pe altul să i să asemene nu are, de vreme ce aripile în picioare şi picioarele în aripi îi sint. A cincea că dzua orbecăiaşte, iară noaptea ca puhacea purecele în prav ascuns zăreşte”. Minat de atâtea „asocieri” contradictorii, statutul Liliacului este

coborât spre derizoriu, insul fiind declarat incapabil să-și circumscrie starea „în meșterșugul cuvântului nedepriș fiind și în tropurile ritoricești neînvățat”. Liliacul îi va uimi însă pe cei ce-l contestau printr-un schimb de replici agere cu Moimâța (prima este o tiradă completă contra tiraniei) încheiat cu un *exemplum* („povestea dulfului cu a corăbiiariului”) abil ales.

Suportabilitatea - spuneam mai sus - de care se bucură, totuși, aceste întruchipări „de niam cu prepus” are un temei, ca să zic așa, natural. Ele există. „Nealiniera” lor - fie că e vorba de proclamarea stării lor „ciudate”, fie că le sunt dibuite „defecțiuni” ascunse (ca în cazul *Brebului* care, „părțile bărbătești pierzându-și” [prin autocastrare] cade într-o anormalitate agravată de presupuse practici homosexuale) - este iscodită și supralicitată retoric. Lângă acești hibridi (declarați ori bănuți) „firești”, între păsări și dobitoace se mișcă alcătuirile „monstruoase”, *invențiile*; se mișcă normal, nestânjenit, pentru că fac parte din această lume unde „normală” este „anormalitatea”.

Struțocămila (în grafica etimologizantă a autorului - „Strutocamila” - grecii nici nu aveau un cuvânt pentru „struț”, vietuitoare impusă după *Sfânta Scriptură*; îi ziceau *struthos* „vrabie”, adăugând adjectivul *katagaios* „care trăiește pe pământ”, „care nu zboară”) este un „hibrid” vechi, fapt mai puțin remarcat până acum. Cantemir a găsit această ciudățenie („pasăre dobitocită și vită [sau jigănie] păsărită”) într-un inventar ce aduna produsele fanteziei combinatorii (în primul rând onomastice) a Medievalității. Să amintesc doar că în *Viața sfinților Varlaam și Ioasaf* (carte ce s-a născut și a suferit prefaceri în urma unei aventuri literare de-a dreptul fabuloase și pe un traseu ce a legat Orientul Îndepărtat de lumea bizantină), privighetoarea („moralistul” parabolei ce îi poartă și numele) îl muștra pe vânătorul inabil și nechibzuit, aducându-i la cunoștință - și stârnindu-i astfel tardive regrete - că în „rânza” ei se afla un mărgăritar mai mare decât oul de ... struțocămilă.

Orgolios (etalându-și drept „vrednicii” dimensiunile și capacitatea de a digera orice, până și metalul; cei vechi - și credința era încă actuală în timpul lui Paracelsus - considerau că struțul poate să coacă „prin digestie” fierul și piatra și să le transforme în alimente) la culme, emfatic, vanitos peste măsură (trăsătură în care Doina Curticăpeanu identifică o variantă a ostentației baroce), dorind să pară ceea ce în fapt nu era („Eu sunt un lucru mare și voiu să fiu și mai mare, căci aceasta chipul îm vrăjește. De vreme ce tuturor celor ce mă privăsc, mierare și ciudesă aduc. În palaturile împăraților de pururea mă aflu. Puterea stomahului atâta îm iaste de vârtoasă, cât și pre fier, și pre foc a amistui poate. Acéstea vrédnicii la mine aflându-să au nu toate laudele Cucunozului și sāmăluirile Corbului mi să cuvin? Așjiderea agiutorind priința și ocroteala Vulturului, de m-ași putea în aer înălța decât toate zburătoarele, aseși și decât Vulturul, mai arătoasă ași fi”), acest personaj, ce produce „meraviglia” și „stupore” (și a cărui circumscriere generează fabuloasa „gâlceavă” din prima

parte a *Istoriei...*), este în fond (răspunsul, la care cei de față „râsul cu hohot își clătiră”, este edificator) un monument de stupiditate. Ignorantă („categoriile loghice n-au citit și în cărțile științii nu s-au zăbăvit”), ființa blocată de ininteligibilitate („la întrebarea ceintii, dă răspunderea cătinții și feldeinții”) nu poate comunica. În „prostimea” ei (scuzabilă - cad de acord disputanții), plină de infatuare (căci pretinde a stăpâni în detaliu tainele morfologiei), Struțocămila scurtcircuitează orice tentativă de identificare: „Așé dară, după socoteala și sfatul acestui înțelept și anonim sfétnic, «Cum te chemi?» pe Struțocamilă întrebară. Iară ea răspunsă: «Eu pe mine niciodată nu mă chem (au în locul numelui grammatica n-ați citit, unde arată că mă în locul numelui eu, de căderea chemătoare să lipsăște?). Ce alții pre mine, < O, dumneata!> mă chiamă». Iarăși o întrebară: «Dară numele îți iaste o au pe alt nume te chiamă?» Iară ea răspunsă: «Când strigă cătră mine cineva, atuncea audzu, precum și pe voi, acmu când m-ați chemat, v-am audzit...»”, și îi trimite pe tenacii - totuși - analiști spre capătul răbdării: „Cu toții deodată cunoscură (că nu în chipul arătos, nici în dobitocul căpăținos, ce în capul pedepsit, și cu multe nevoi domirrit crierii cei mulți sălășluiesc). În care chip și tâmpă mintea săracăi Struțocamilii să arată. De care lucru mai mult a o cerceta și în zădar cuvintele a-și lepăda să părăsiră...”

Gândul „ironicesc” al autorului - abia disimulat în disertațiile grave, bazate pe mecanisme și trimeri savante, ce fac volute în jurul „ciudățeniei” (*Ciacalul* [un iubitor baroc de poliglosie]: „În cea sistitachi diafora hirișia lucrului locul cel mai de sus poate ținea după deosebire, precum céle cincî glasuri a lui Porfirie poftesc, adecă niamul a fi dihanie, chipul pasire, deosăbirea zburătoare, hirișia piuitoare, tâmplarea în pasire iară și supt hirișie să cuprindé...”; *Vidra* [despre care ni se spune că „nu puține făclii topise asupra cărților filosoferi”]: „Aceasta precum hirișă cămilă să nu fie penele o vădesc, și iarăși hirișă pasire să nu fie nezburarea în aer o părăște și vântul, carile nu o poate rădica. Că precum tuturor știut iaste că toată hotărârea pasirii iaste a fi dihanie cu pene, zburătoare și oătoare. Deci dihaniia iaste niamul, iară zburătoare deosăbirea, care deosăbire, aséși de tot la Struțocamilă lipséște”; *Lupul* [care „între toate jiganiile - zice Vulpea - nu numai bun și adevărat filosof, ce încă și ispittit, iscusit anatomic... iaste”, el fiind învățat în „școala lui Dioghenis și în filosofia ce-i dzic cănească”, adică cinică] încearcă distingeri fine pentru fiecare „component”, evocând „céle patru firești pricini”: „pricina făcătoare” - cauza eficientă -, „partea materiască” - cauza materială -, „pricina formei” - cauza formală - și „pricina săvârșitului” - cauza finală), explodează fără echivoc. Făptura, impusă de Corb în jilțul de epitrop al monarhiei Vulturului, cu o „normalitate” contestată ori apărată cu dovediri subțiri și bine șlefuite sau cu gesturi autoritare, este aruncată în ridicol. Cortegiul imperial cu care pleacă dinspre Grumadzii Boului spre râvnitul tărâm „încununează” o

imagine (cea a incompatibilității absolute, fruct al presiunilor și inechității flagrante) la care autorul trudise pe multe pagini: „Toți era cum era, iară toată minunea și ciudesea în Cămilă să cuprindea (că precum soarele cu a sa lumină toate stélele acopere și nevădzute le face, așé pasirea dobitocită și vita păsărită pre toate de mascara covârșii). Căci la Cămilă în loc de peri și de floci, cu péne roșii o îmbrăcară lângă carile aripi négre ca de Corb alăturase, la grumadzii Cămilei cel cohâiat, capul boului cel buărat prepusése. Coada Păunului cea rotată, nu despre sapă, după obiceiul tuturor dobitoacele, ce în loc de cercel, alătura cu capul, în sus o rădicase și, de cornul cel drept lipind-o, o legase (că unde văpsala galbănă dégetele văpsése, acolo la Cămile coarne, aripi și péne odrăslése)".

La celălalt capăt al „axei” hibridilor, la polul - obligatoriu (căci schema alegorică fundamentală a cărții este „mahia”, lupta dintre principii) - al sublimului se află așteptat, solitar și el (singurătatea fiind chipul predilect de a exista al personajelor *Istoriei ieroglifice*, al celor „identificabile”, bineînțeles, celelalte acționând în grupuri) și - prin urmare - ineficient, viteazul, eroul combatant în numele dreptății. „Distanța” dintre *odioși* și *Monocheroleopardalis* (căci despre acest produs al unui scenariu minuțios este vorba) va fi populată și de întruchipări ce acced doar spre prezentări relativ neutre (cum ar fi Camilopardalul, pe care Cantemir îl descrie traducând - zice P. P. Panaitescu - din *Etiopicele* lui Heliodor un fragment despre girafă: „Această jigania la trup cât cămila iaste de mare, piialea, ca cum cu soldzi ar fi, în féliu de féliu pestriță și picată îi iaste, de unde și numele, poate fi, Cămilă-pardos i s-au alcătuit...”), semn posibil al unui interes auctorial scăzut. Combatantul de care vorbeam, trăitor deja în istorie (într-o eternitate asigurată de fixarea în scripte, căci - spune la un moment dat Vulpea - „după armele și faptele iroilor, condéiele istoricilor, de nu s-ar fi pre alb clătit, încă de demult și lauda numelui lor deodată cu oasele țărna o ar fi acoperit”), „din toate jiganiile pământului mai vestit și mai ales”, este urmărit cu atenție, aventura lui presărată de „preobrajenii” devenind subiectul unui veritabil „mit”. Inorogul (fiul merituos al unui părinte cutezător) îi spune Șoimului povestea „transformărilor prin apropiere, prin acumulare”, căci neostenitul luptător își provoca prefacerile prin „luarea duhului” celor pe care îi învingea în primejdioase monomahii succesive. Născut oaie („deci întâi, și la chip și la fire, mieluşel”), aretele se va preface în lup, apoi în pardos, pentru ca în cele din urmă, adăugând „grea greuimea filului și sprintină iuțimea inorogului”, să-l înfrunte și să-l doboare și pe leu. Cantemir construiește vădit un model de umanitate, un erou exemplar („blândetéa oii, înțelepciunea lupului, cunoștința pardosului, greuimea filului, iuțimea inorogului și vârtutea leului”), care, devenit „oblăduitor” prin voința „publicăi”, va fi monarhul pilduitor (cel din *Vita Constantini Cantemyrii*) care „prin câtăva vréme cinstes, frumos, drept și cu

înțelepciune, cum să cade, pre toate jigăniile și dobitoacele giudeca, îndrepta, ocrotiia, păziia și stăpâniia (că atunci publică înfloréște și odrăsléște, când stăpâni miluiesc și ciartă în dreptate și suppușii ascultă și slujesc din dragoste").

Un „mit” familial, genealogic (s-ar fi vrut și dinastic), un *elogiu adus tatălui* merit să îndreptătească năzuințele fiului.

Hameleonul

Nu cred că descrierea Hameleonului, pe care Cantemir o face în Cartea a V-a, pregătind aventurile din partea a doua a *Istoriei ieroglifice*, vine din *Fiziolog*. Mai degrabă această imagine adună, lângă elemente furnizate de observarea critică („căci Hameleonul pre carile a videa ni s-au timplat prin vremea unui an în cușcă închis...”), date ce descind probabil dintr-un tratat de zoologie: „Chipul decât altor jigani mai mult broaștei să asemănă, numai capul spinticătura gurii peștelui ce-i dzic lacherà să răduce, grumadzi n-are; gura mult spinticată și până la umere agiunge, căci, ca și peștele, grumadzi n-are, ce capul cu spinarea la un loc i să ține. De la cap până la coadă spinarea ca a porcului grebănoasă și gârbovă-i iaste. Peste tot trupul păr sau alt féli de piiale nu are, ce în chipul sagriului soldzi mărunței și în vârful ascuțitei are. La ochi albușuri în giurul împregiurul luminii ca alte jigani nu are, ce pre unde ar fi să fie albușul ochiului, iarăși soldzișori ca și peste tot trupul are, numai mai mărunței; tot ochiul în chipul movieliții. din melciuri afară ca a broascăi ies și de la rădăcină în sus, de ce mărg, să ascut, iară în vârful ascuțitului lumina ochiului cât un grăunț de mac gălbinind să vede...” Cei vechi (Ovidiu, de pildă) îl admirau pentru că se hrănea doar cu aer, aspirând acest element primordial prin toți porii. Cantemir întărește această convingere („ce hrana aerul și văzduhul îi iaste”) prin constatări personale: cameleonul captiv pe care îl văzuse „fără mănăcare și fără băutură au trăit”. Putând să demonteze „mecanismul” schimbării culorii (*metamorfoza* este un dat fundamental al oricărei lumi baroce), cu motiv („când să mănăie să face verde, când să întristă să face negru...”), sau fără („Așijderea și fără pricină în tot féliul de féțe să schimbă” - mimetismul precumpănind: „iară mai vârtos în floarea ce-i stă denainte, hiriș într-acéia să mută”) - „grăunțele céle mărunțele carile în chipul negrului peste piiale îi sint, fietecarile din patru părți, în patru féțe iaste din fire văpsit, adecă alb, negru, roșu și albastru în floarea ceriului, carile sint văpséle din fire stătătoare. Deci, când va să să facă negru, toți soldzișori cu partea cea neagră în sus îi întoarce” -, Cantemir se desparte de naturaliștii antici în privința putințelor de colorare ale jiganiéi. În a sa *Historia naturalis* Pliniu spunea că roșul și albul nu pot fi realizate. După Cantemir, cameleonul are puteri nelimitate: „așijderea când va să să facă roșiu, alalte dedesupt ascundzând, părtea soldzișorilor cea roșie deasupra scoate...”; „când va să să mute într-alte

fete, fețele soldzișorilor amestecă și, în chipul zugravilor, din câteva flori amestecate altă floare scornește..."

Până aici a fost vorba de descripție „științifică” (o lungă digresiune). Hieroglifa care esențializează personajul - *Hameleonul* - este nu doar versatilă (în simbolistica populară - absența unor opinii stabile), ci funciarnamente malefică. Un cod genetic particular (tatăl său, Apariul, căra apă de la „fântânele de sânge” aflate la poalele „munților vrăjbi” „în țara ce să chiană Pizma”, îndeletnicire de care s-a apropiat și *Hameleonul* după ce „venisă mai la vârstă”) îi comandă acțiuni din care izbucnesc conflicte. Să-mi fie îngăduit să văd în această incorigibilă aplecare spre rău (am înșirat numai sus denominările în cascadă care îi circumscriu „moralitatea”) nu doar un vector al relelor năravuri deprinse de „jiganii spurcată” la „școala” Camilopardalului, unde ascultase lecțiile de „ithică”, ci și un reflex al unei simbolistici oculte. În Evul Mediu, o sectă de vrăjitori, „ațăătorii de furtuni”, folosea părți ale trupului cameleonului (ficatul, de regulă, dar și capul și gura) pentru a stârni tempeste însoțite de violente descărcări electrice. Cameleonul putea produce asemenea dezlănțuiri, fiindcă, ne amintim, se nutrea din belșug cu aer („cu aer a să paște și cu vânt a să hrăni firea fiindu-i”). *Hameleonul* este, deci, un „ațăător”.

Pretins mediator între inorog și ceata urmărilor, *Hameleonul* - întruchipare a Răului absolut - face în fapt un foarte alambicat și subteran joc al subminării misiunii pe care și-o asumase. Lângă imobilismul „hieroglific” al celorlalte personaje, destul de rigid așezate pe palierele unui univers ierarhizat, edpare de-a dreptul complicat, aproape complex, „stare” care îl obligă pe autor să-l „cerceteze” cu atenție. Este un participant abilitat la construirea discursului public, punându-și gândurile și faptele (ignobile) sub acoperământul binelui public. Teza folosului de obște, a demersului întreprins în interesul colectivității este frecvent evocată în *Istoria ieroglifică*. Iat-o în câteva „sentenții”, eliberată, adică, pilduitor din context: „Când pentru făcut folosul de obște cineva să fericește, cuvioasă și frumoasă iaste lauda”. „Orice spre binele și folosul monarhiii iaste aceasta a arăta și a grăi să cade”; „Între muritori mai cinsteșă și mai adevărată laudă a să agonisi nu poate, decât carea cu folosul a toată publica s-au câștigat”. Frecvența cu care această susținere apare în textele epocii (cronicarii Brâncoveanului - și nu numai ei - instituie în fapta bună depusă spre folosul de obște criteriul fundamental de calificare a feluritelor prestații) ne convinge că suntem în fața unuia dintre conceptele fundamentale ale mentalului românesc, ale modelului mental împărtășit de elita cărturărească, de la îngemănarea secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea. Nimic mai potrivit decât această teză articulată de Renașterea apuseană și atât de agreeată apoi de umaniștii Răsăritului Europei (am consacrat acestei discuții un capitol special în volumul I) pentru alcătuirea unei fațade care să simuleze onestitatea. În limitele discursului public, repet. Pentru că discursul privat al insului, cel

adresat unor „parteneri” (reali sau prezumați) capabili să adere la complicatul său inventar de neadevăruri (preparate într-un laborator ce aduce a bucătărie: „„Hameleonul după ce cit putu cătră toți minciunile fiarsă, coapsă, sără, pipără, înghiți și borî.” sau „Încă iarăși căpacul minciunii deasupra tingirii viclesugului adăogând...” ori „Acéstea într-aceasta chip fătarnica lighioaie în oala fărălegii dzama nedumnădzării cu lingura vrăjmășiii zămintind și vânturând...”), justifică direct (și machiavelic) folosirea oricăror mijloace pentru atingerea telurilor mârșave. Încă și mai semnificative pentru luminarea subtextelor metamorfozelor sunt „convorbirile personajului cu sine însuși”, soliloquiile ce preced schimbarea culorii sau însoțesc clipele de „melianholie”, monologul interior care își asigură drept de cetate în literatura noastră o dată cu această carte a lui Cantemir.

Hameleonul este deci inclinat spre reflecție. Subiectul acestor meditații pare a fi unul singur - folosul osăbit (cum vă zice Anonimul Brâncovenesc nu peste mulți ani), interesul personal, urmărit fără preget, fără scrupule, rotunjit prin defecțiuni produse celorlalți („Hameleonul în tot chipul răul Inorogului binele și folosul său a fi alegând și în moartea lui viața sa alcătuind...”). Acest țel îl acaparează, îl face „melanholie”, căci impulsurile activismului său neostoit (este de o „hârnicie” și o mobilitate - acea mobilitate generată de „provizoratul” uneltirii, de factura ei mereu „tranzitorie” - remarcabile, circulă, se frământă, se zbate, ia decizii uneori pripite, le modifică apoi) vin de regulă dinspre două trăsături de caracter care îl fac să viețuiască în circumstanțele unei permanente și insuportabile (auto) „frustrări”: insașietatea și invidia.

Hameleonul este un nesătul. Foamea aceasta, departe de a fi una metafizică (cum încearcă să ne convingă o „sentenție”: „că din multe pofta sufletului neclătită ar fi, de n-ar fi simțirile pre dinafară iscoditoare și apoi îndemnătoare”), este foarte materială, localizată, firesc, în viscere (niște viscere lacome) și de dimensiuni însemnate transformate în semnale sonore (chiar dacă totul se petrece în „vis”): „Foamea dară începând, mănuntăile i să întorcea și stomahul tare îl chinuia; carile de toată știința a simțire ca acéia gol, cu de moarte țipete: «vai, mațele! vai, măruntăile! vai, pântecel! vai, vintrile méle!» a să văieta și a să văiera începu”. Sigur că această foame pare de nestins, fiindcă este alimentată de o zavistie nelimitată. Cu îndepărtări mărunte, Cantemir îl definește pe pizmătareț uitându-se la ce scrisese Miron Costin în Stiluri împotriva zavistiei: „Că zavistnicul mahnirea îndoită poartă, una când lui ceva rău, alta când altuia ceva bine să nu cumva vie să tème” sau „Că zavistnicii pentru răul altora decât de binele său mai mult să bucură”.

În această „lume” unde se disertează atâta despre dreptate și nedreptate, despre adevăr și minciună și Hameleonul are o „dreptate” a lui. Pe care o și proclamă patetic - „În ce, dară, până într-atâta am greșit cât supt atâtea ocări și defăimări mă suppuî? Pentru binele de obște am silit; pentru prăpădeniia

nepriatinului amânduror monarhiilor, cât am putut m-am nevoit. Că, precum să dzice cuvântul adevărului, mai bine iaste să piară unul pentru tot norodul" - socotind-o moralmente întemeiată. Morala sa (învățată - ne amintim - la școala Camilopardalului) era cea a vicleniei, a simulării (poate doar Vulpea, între celelalte personaje, să-i stea alături în privința artei disimulării), a jurământului (supreme „tratate” încheiate și mereu nerespectate de eroii *Istoriei ieroglifice*) scalp. Hameleonul mizează, în construirea propriului traseu, un traseu al trădării, tocmai pe încrederea acordată de un partener onest („Inorogul și dreptății bizuit, și datului cuvânt și giurământ sprijinit fiind...”) unui legământ. El exploatează, altfel spus, buna credință atât a adversarilor, cât și a aliaților vremelnici (Hameleonul neputând să instituie „uniuni” de lungă durată). Îi face, de pildă, pe dulăi să-l reclame pe Șoim atotputernicului Corb sporind până la nivelul unui pericol ezităriile aceluia. Și încearcă să scape astfel de un „stăpân” incomod. „Stăpânii” și-i schimbă, de altfel, în funcție de circumstanțe și de propria situație. Mistifică în dreapta și în stânga, ajungând chiar la paradoxale „automistificări...”. Faimosul său vis - în fapt un coșmar plăsmuit la granița nebuloasă dintre somn și veghe (o veghe toropită) și centrat pe foc, „stihie” agreată de Cantemir (cu un simbol - salamandra - ce a adunat prin timp, de la Pliniu și Aristotel și până la rosacrucieni, felurite semnificații), este tălmăcit în fel și chip, în câteva rânduri. Interpretările, coerente și ingenioase toate (doar vin - vedeam mai sus - de la un oniromant abilitat), alcătuiesc mereu contexte „prezise” favorabile. „Visul”, proiectat în „viață”, devine o construcție cu care se manevrează.

Discursurile Hameleonului (care își îngăduie chiar momente de „teoretizare” oratorică) sunt exemplare. El se salvează mereu prin retorică, „de vréme ce nu puțin untdelemn într-această învățatură” „cheltuise”. Stăpân pe mijloacele utilizării cuvântului care ascunde („cum minciuna în haina adevărului și vicleșugul în cameșa dreptății s-ar îmbrăca”), Hameleonul transformă o tiradă împotriva Inorogului, învinuit de nestatornicie, într-un elogiu înflăcărat adus aceluiași și țesut în jurul ideii de admirabilă stabilitate, de lăudabilă consecvență în opinii, face dezinvolt pași între „contrarii”, arătându-se un demn discipol al retorilor „cei ce a meștersugului cuvântului învățatori sint”, a căror supremă artă consta în foarte subtilul „comerț” cu perechea „adevăr-minciună”.

Diatriba, cu mărci de amară imprecuație, prin care Șoimul („aliatul”, „stăpânul” manipulat) îi dezvăluie (descoperindu-le stupefiat) uneltirile face din acest meșter (baroc) al metamorfozei și al jocului subteran un personaj demn de luat în seamă. Cititorul îmi va îngădui să o reproduc, nu numai fiindcă este parcă mai vehementă, mai fulminantă decât șirurile de calificări metaforice pe care le-am evocat mai sus, ci și pentru că această „replică”-blestem (retoric impecabilă) analizează și sistematizează (trecând de la formulările deprecatorii

la interogații și deslușind în predispozițiile malefice infatigabile ale insului o elocventă „coincidentia oppositorum), identifică și etichetează un comportament deloc linear și „motivațiile" lui: „O, Hameleon, Hameleon, jiganie spurcată, Hameleon, o, puterile cerești câte vâpséle ai pé piiale, atâtea pedepse să-ți dea supt piiale! O, pricaz de năcaz și pacoste pricaznică, Hameleoane! Balaur mic și zmeu în venin, Hameleoane; domnul diavolului și dascălul cacodemonului, Hameleoane; fundul răutăților și vârvul vicleșugurilor, Hameleoane; mréja dracului și painjina tartarului, Hameleoane; o răutatea răutăților și vicleșugul vicleșugurilor, Hameleoane; o, duh spurcat de tulburare și vivor necurat de amestecare, Hameleoane; cine pustiiul răutate peste răutate și păcat peste păcat a grămădi ti-au învățat? Cine răul vicleșugurilor și amăgélilor sfârșit a nu face ti-au îndemnat? Au te gândești, osinditul, că cu cuvinte șicuite și cu voroave căptușite, grețoase și scârnavele-ți fapte vii astupa? Au cu acesta chip socotești că supt căpătâiul altuia puiul bălaurului vii ascunde, pre carile în viclenie li-ai zămislit și în răutate tu l-ai născut?..."

*

Bun - va spune cititorul terminând acest capitol (cam stufos, recunosc) sau prefirând, poate, doar titlurile paragrafelor, pricepând oricum că am dorit să-l îndrept către un anumit tip de lectură -, am înțeles: „retorica", „spațiul". „timpul", „hibrizii", „Hameleonul" ...Ce se întâmplă, însă, cu Inorogul?

Am să încerc să-i răspund. În ierarhia mea, mult hărțuitul Inorog, „mit" construit de Cantemir - alături de altele - ca o proiecție a unui alt mit, străvechi, nu își află locul între „hieroglifile" fundamentale. Acest căutător și apărător „nedomolit" (trăsătură străveche) al Adevărului (Licorna, animal primordial, locuitoare a paradisului terestru - după cum vrea să ne convingă Petrus Comestor în a sa *La Bible historique*, 1499, -, semnifica inocența, puritatea absolută, desemnând - pentru alchimiști, ne spune Hutin - lumina născându-se din mercurul filosofal) este un desuet, un inadaptabil, un însingurat (aș zice *absolut*, având în vedere șubrezenia „punților de comunicare" cu cei din preajmă) și, ca urmare, un învins. Victoria sa, proclamată de autor, este - ziceam - încă o iluzie, cea mai gravă dintre cele pe care un scriitor (baroc), ce se autoiluzionează neîntrerupt (cred că am mai spus lucrul acesta), încearcă să le propună cititorilor. Învingătorii sunt ceilalți. Cei de care nu mai poate scăpa doar prin tradiționala sa viteză. Pe acești *ceilalți*, pe „devianți" (în fapt, doar aparent, „devianți", pentru că demersurile lor definesc „normalitatea" lumii), am crezut de cuviință să-i examinez, în acest rând, în circumstanțele (încărcate, supradecorate cu șiruri de figuri ale amplificării ori insistenței) în care ei vorbesc (abundent și mai mereu ambiguu), se mișcă, uneltesc, pentru a putea surprinde și înțelege chipul în care a gândit - „hieroglific", firește - această *lume* Cantemir.

TEXTUL DRAMATIC

222. Teatrul școlar

Am încercat în mai vechile mele cărți să acreditez ideea că nu un imobilism absolut caracterizează structura genologică a literaturii române din veacul al XVI-lea și din prima jumătate a celui următor (o asemenea înțelegere ar fi evident neconformă cu spiritul ce a dominat, în cultura noastră, o Renaștere specifică, de prelungire bizantină), dar racordarea acestei macrostructuri la setul formelor literare practicate în Europa de apus, transferarea în Răsărit a principalelor genuri și specii sistematizate (și definite) - în Vest - de către Renaștere au fost săvârșite de scriitorii și literații Barocului. În realizarea acestei apropieri - decisivă pentru modernizarea și „europenizarea” sistemelor de genuri literare din această parte a Europei -, care a desăvârșit concertarea dezvoltărilor adăpostite de spiritualitățile estice și sud-estice cu mișcarea continentală, specialiștii identifică una dintre cele mai importante funcții exercitate de Barocul răsăritean, chiar dacă - după cum se știe - în acest spațiu curentul nu s-a putut instala în chip covârșitor, spre a elimina complet alte centre de iradiere și a estompa total anchilozantele preocupări cărțurărești fixate de tradiție.

Beneficii majore de pe urma acestor înnoiri - în fond o masivă restructurare a sistemului, ce nu poate fi pusă în exclusivitate pe seama unor factori exogeni, ea răspunzând, în egală măsură, și unor necesități lăuntrice - au dobândit, în literatura română, *poezia* (cu specializări care acoperă o „scală” foarte întinsă, de la „meditația filosofică” până la epopeea „în travesti”), *proza oratorică* (gen care a produs vârfuri incontestabile), *romanul* și, bineînțeles, *teatrul* (vezi Dan Horia Mazilu, *Le Baroque orthodoxe est-européen ou les disponibilités d'un courant littéraire*, în „Europa orientalis”, XV, 1996, nr. 1, p. 30 și urm.). Acesta din urmă descinde - cum s-a arătat (vezi Mircea Popa, *Tectonica genurilor literare*, București, Editura Cartea românească, 1980, p. 87-102; Ion Istrate, *Barocul literar românesc*, București, Editura Minerva, 1982, p. 283-303) - din tradiția „teatrului școlar”, baroc prin excelență, ajuns în Transilvania (spațiu unde s-au conservat și cele mai vechi texte) prin intermediul spectacolelor organizate sistematic în colegiile iezuite.

Să deschidem o paranteză. Sfârșitul secolului al XVII-lea aduce în Transilvania stăpânirea habsburgică. Reflexele de diverse ordine ale acestei modificări politice nu vor întârzia să apară. Imperialii aduc cu ei catolicismul, ai cărui port-drapel erau misionarii și agenții Contrareformeii. Românii vor simți imediat ce valoare și ce forță poate să aibă o propagandă religioasă sprijinită insistent de administrație. Rezultatul presiunilor Romei va fi apariția, la finele veacului al XVII-lea, a bisericii greco-catolice, o formă a „uniației”, profesată și încurajată peste tot în țările ortodoxe din răsăritul Europei de propagatorii ideii supremației bisericii romano-catolice. Iezuiții vor aduce cu dânsii barocul arhitectonic; zeci de lăcașe de cult ce amintesc, prin structură sau prin elemente decorative, clădiri similare din Italia post-tridentină sau, ca să ne apropiem în spațiu, pe cele din Austria, împânzesc Ardealul. Expansiv, acest stil arhitectonic va încerca să treacă munții - ușor de dedus cu ce scopuri se dorea realizarea acestei translații -, dar în Țara Românească va întâlni opoziția fermă a unei concepții deja încheiate și superb individualizate în epoca brâncovenească.

Secolul al XVIII-lea transilvan este în mare un secol al Barocului. Filierile prin care pătrund înrăuirile occidentale sunt diverse. Școala este una dintre ele - școala de tip iezuit, cu programul ei de studiu bazat pe umanismul „purificat” sub raport moral al Contrareformeii, dar și cu manifestările de exuberantă descătușare a spiritelor tinere.

Teatrul baroc, în varianta sa „școlară” și în relație cu atmosfera evocată mai sus, oferă explicații pentru acea scenetă intitulată *Voinicul și fata* (și păstrată într-un manuscris bihorean din anii 1750-1754), text ce face apel la logica - barocă - a „inversului” și nu se ferește de limbajul frust, și pentru *Comoedia ambulatoria alumnorum*, bănuie „misterium” prezentat de „alumnii blăjeni” prin 1754-1755, ca și pentru cea mai însemnată alcătuire a vechii literaturi teatrale românești - piesa *Occisio Gregorii in Moldavia Vodae tragedice expressa*, reprezentată la Blaj poate pe la 1780, lucrare cu totul remarcabilă ce manipulează „farsa, metamorfoza, masca, limbajul crud cu aluzii licențioase, loviturile de teatru, spectaculosul, iregularul, vorbirea în mai multe limbi” (Mircea Popa, *op. cit.*, p. 44). Toate aceste texte (și, verosimil, cele pe care le amintea F. J. Sulzer), descind din inventarul „teatrului școlar” baroc și aparțin categoriei lucrărilor dramatice propriu-zise (*actus dramaticus*), care prilejuiau veritabile reprezentări teatrale, solicitând adesea montări complicate, recuzite, costume. Știrile păstrate în legătură cu *Comoedia ambulatoria...* amintesc de faptul că elevii „s-au costumat după obiceiul comedianților în haine corespunzătoare, purtând podoabe de sticlă colorată și fiind însoțiți de un gornist, de un stegar și un «timpanator», ceea ce înseamnă că dispuneau de fapt de o mică orchestră” (Mircea Popa, *op. cit.*, p. 93). O altă

veche piesă românească, pusă în valoare nu cu mult timp în urmă, *A scolasticilor de la Blaj facere...* (scrisă prin 1757 și jucată probabil în 1761 - vezi Mircea Popa, *op. cit.*, p. 93-98), aparține neîndoielnic aceleiași tradiții, numai că, fiind construită sub forma unei *discuții* între două grupuri de personaje, *Părinții și Fiii* (obiectul dezbaterii reprezentându-l „unirea cu biserica romano-catolică”), uzează, evident, de celălalt sistem de organizare a textului dramatic, propriu teatrului de colegiu, cunoscut sub numele de *actus oratoricus*.

Occisio Gregorii in Moldavia Vodae tragedice expressa a fost scrisă, probabil, între 1777 sau 1778 și 1780, de unul dintre profesorii școlii de la Blaj sau de la Oradea; piesa a mai fost atribuită lui Samuil Vulcan (presupunere ce adună în jur destule argumente) și lui Budai-Deleanu (o discuție cu privire la posibilul autor al piesei vezi la Ion Istrate, *op. cit.*, p. 283 și urm.), fiind destinată a se reprezenta la carnavalurile ce au urmat anului 1777. O dată, verosimilă, a „premierii” ar fi, ziceam, anul 1780.

Occisio... (editată de Lucian Drîmba, în „Limbă și literatură”, VII, 1963, p. 366-392) este departe de a fi o tragedie. Finalitatea în vederea căreia a fost alcătuită - în versuri și în proză, nu cu prea mult talent, ce e drept - nu putea admite un astfel de ton. Piesa s-a jucat, ori urma să se joace, în carnaval și, ca atare, structura ei este cea a încropirilor facile, semănând cu farsele, pe care Barocul le împrumutase din ineputabilul depozit al comediei dell'arte. O precizare se impune: este vorba doar de structura acestei specii dramatice, extrem de potrivită pentru o categorie de reprezentații mult gustate în epocă, și nu de preluarea întregului inventar. Figurile tipice ale comediei dell'arte nu apar în *Occisio...*, cum nu apar nici în alte compuneri baroce asemănătoare. Mijloacele sunt specifice intenției de a contraria, de a surprinde în permanență pe spectator, trecându-l, fără posibilități de „revenire” și „acomodare”, printr-un lanț de situații strident deosebite, în care tragicul alterna cu grotescul, iar sensurile veritabile erau mascate sub învelișul ocrotitor al disimulării.

Uciderea prin înșelăciune de către turci a voievodului moldovean Grigore al III-lea Ghica (pentru opoziția sa fățișă contra anexării Bucovinei de Imperiul Austriac, „cadou” făcut Habsburgilor în 1775 de suzeranii Moldovei de la Stanbul) - sau, cum ne informează primele versuri din *Preambulum* (consacrat comunicării „subiectului”):

„Acum tocma nu de demult
Lucru groaznic de temut,
În Moldova s-au tâmplat,
Perire ca de împărat...”

constituie motivul principal al piesei. Avem de-a face, în chip semnificativ, cu o „temă generală” a literaturii române din acel timp, pentru că pieirea tragică,

în anul 1777, a voievodului (un domn creștin ce înclina către puterile creștine) aflat în culmea puterii, suscitase deja atenția autorilor de cronici rimate de peste munți (vezi Emil Turdeanu, *Contribuții la studiul cronicilor rimate*, în „Cercetări literare”, II, 1936, p. 2-32). Un autor necunoscut (Mihail Kogălniceanu a crezut că este vorba de Enache, un străbun al său) a deplâns, într-o povestire în versuri, intitulată *Stihuri asupra domnului Grigorie Ghica Voievod al țarei Moldovei* (text cu o remarcabilă descendență; s-au descoperit patrusprezece variante, dintre care două au fost compuse în Țara Românească),uciderea mișelească a domnitorului. Ca în mai toate compunerile acestei specii, autorul reclamă de la început (ca și cel care a scris *Occisio...*), utilizând un topos exordial, lipsa de contingentă, în planul recreării, dintre „măreția” teribilă a subiectului ales și slabele puteri ale cronicarului așezat să o povestească. Sigur că nu este vorba de o scuză pentru insuficiența pricepere ce s-ar putea vădi pe parcursul relatării, cât de o modalitate, bine aleasă, de captare a atenției receptorului:

„Vrând s-arăt și să vorbesc
De mirare mă uimesc,
Aș grăi, nu mă pricep,
Nu știu de unde să-ncep;
Să fac o jalnică vorbă
Pentru domnul Ghica Vodă,
Cel puternic și vestit
La ce sfârșit au venit!
O limbă ritoricească
Ar trebui să vorbească.
Și să spuie-acea-ntâmplare...”

Nu lipsește, în cronica rimată, nici meditația cu pretenții filosofice pe marginea sorții nemiloase și, evident, schimbătoare. Marile averi ale voievodului „puternic și vestit” (dar trădat de boieri) s-au pulverizat peste noapte:

„Din averile lui toate,
Neavând la a sa moarte
Macar patru coți de pânză
Ca pe dânsul s-o întinză”.

Occisio... era scrisă pentru carnaval. Reflecția nu avea ce căuta într-un astfel de text. Normele, cât de cât închegate, ale speciei (atât cât poate fi vorba de „coagulările” dintr-un text baroc, de orice factură ar fi el, știut fiind faptul că ne aflăm, de regulă, în fața unor compuneri „deschise”, oricând pasibile de continuări sau augmentări) i-au dictat autorului (și actorilor improvizăți) o compoziție în care planul, să-i spunem grav, cel în care sunt relatate elementele ce au premers și au succedat uciderii voievodului (deși „gravitatea” este nu o

dată părăsită în favoarea unor „libertăți” de felurite proveniențe) este intersectat în numeroase rânduri de „intermedii” (dansuri, cântece etc.) în care comicul, uneori foarte gros, cade spre un grotesc debordant. Participă la această transla-re și efectele, delectabile pentru spectatorul de atunci, oferite de plurilingvism (o altă trăsătură, pertinent barocă, prezentă și în unele compoziții versificate din Țara Românească). Personajele, aparținând diferitelor nații, vorbesc pe limba lor (doamna se lamentează în maghiară și germană; un țigan face oratorie și cântă, pe țigănește); se fac chiar exerciții comandate (fără a se cădea, însă, în supralicitare) de poliglosie (secretarul lui Vodă știe limba latină, limba română și limba maghiară și le exersează într-un elogiu închinat vieții lipsite de complicații pe care i-o oferă natura):

„Gregorius: Bună instanție ai făcut. Dară aici ca să fii secretarium trebuie să știi nemțește, ungurește, grecește, rusește, frânțozește, țigănește, turcește, tărărește.

- Con taics?

R. Con ix.

- Tuti magy?

R. ptudod.

- Cala me romeca xevris?

R. xevró.

- Po ruschi znaeși?

R. znaiu.

- Parle on francze?

R. Uj, monssö. Ze parlöm avat servis.

- Zane romaneș?

R. zanau.

- Turcsa bileorsin seri?

R. Ebet, effendi, bilirim". Etc.

Piesa este pigmentată, am zis, de un *cantio zingarica* (un *cantio germanica* urma să fie compus) și alte cântece în maghiară etc. - avându-se, desigur, în vedere eterogenitatea, previzibilă, a auditoriului. Nu sunt omise, în fine, „ființele” din lumea de dincolo și nici „efectele”, gustate pe semne, ale libertăților de expresie (până la trivialitate) și ele, în aceeași bună tradiție, plurilingve...

Literatura dramatică nu s-a numărat, din varii pricini (unele cu o mare capacitate de a presa), printre genurile predilecte ale vechiului scris românesc. Apariția ei, în veacul al XVIII-lea, în expresie cultă, este însă în măsură să estompeze, într-un oarecare grad, dramatismul acestei constatări.

CE MAI CITEAU ROMÂNII?

Poate că formularea cea mai potrivită (sau, oricum, *mai* potrivită) pentru titlul acestui despărțământ ar fi fost: *Ce citeau, totuși, românii?*, pentru că multe, destul de multe, dintre textele examinate în această carte - manuscrise ori tipărite (dar în tiraje intime) - au avut o răspândire limitată. Atunci: ce citeau românii?

223. Lumea cărții. Multiplicatorii *Copiștii*

„După anul 1700 - afirma Gabriel Ștrempel într-o carte consacrată celor care au alimentat cu texte literatura română de la începuturile ei până în pragul veacului al XIX-lea (*Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, Editura Academiei, 1959, p. VII) - copierea manuscriselor capătă o extensiune și mai mare, cu toată dezvoltarea vertiginoasă a activității tipografice...". Această intensificare semnifică, neîndoielnic, nevoia de carte, extinderea sensibilă a categoriilor de cititori. Cartea, multă vreme în stăpânirea oamenilor bisericii, își face o intrare viguroasă în viața altor grupuri socio-profesionale. Micii boieri, curtenii mărunți, negustorii, slujbașii, o bună parte din orășeni, mai târziu, încep să se intereseze de cărți, să și le procure (comandându-le copiștilor și plătind pentru ele), să le așeze în biblioteci particulare.

Într-o „lume a cărții” ce se diversifică și se îmbogățește vizibil, prin multiplicarea activităților intelectuale (dar nu numai) legate de producerea textului, funcția copistului capătă noi semnificații. Prestigiul său, care era unul foarte vechi, venind din Medievalitate și întemeindu-se pe „locul lui de muncă” - mănăstirea - și, evident, pe „răsfârngerile” „luminii Verbului” (căci ei transcriau „cuvintele divine” - vezi Enrico Castelnuovo, *Artistul*, în Jacques Le Goff, *Omul medieval*, [vers. rom.], Iași, Editura Polirom, 1999, p. 204), sporește; copistul devine (ieșind adesea dintre zidurile scriptoriumului și aflându-și sorgintea între știutorii de carte pomeniți mai sus) - zicea Mircea Vasilescu (*Un scriitor nedreptățit: copistul*, în „Transilvania”, XXVIII [CIV], 1998, nr. 1-2-3, p. 63-74) - „un personaj fundamental al culturii vechi”. În șirul

celor implicați în apariția cărții (comanditarul finanțator [care putea fi o față bisericească, un boier, un negustor] - autor - traducător - prefațator - „inluminator” - redactor - editor - grafician - tipograf - legător - negustor de cărți), copistul - prim cititor al textului și reproducător al lui, figură capitală a „mijlocirii culturale” - își asumă roluri ce depășesc sfera tradițională a atribuțiilor sale. El este adesea și traducător, și redactor, și prefațator și ilustrator (Năstase Negrule „scrie” o *Alexandrie* ilustrată; logofătul Petrache face desene pentru *Erotocrit*). Este, adică, un cărturar și un artist.

Copiștii din secolul al XVIII-lea capătă, în bună măsură, *identitate*. Ei își semnează manuscrisele (chiar și „paisienii”, pe care convingerile lor isihaste ar fi trebuit să-i îndemne spre umilință), fac loc în texte unor însemnări auctoriale de mari dimensiuni, care-i comunică lectorului câte ceva din istoria apariției copiei. Este, neîndoielnic, un semn de autoritate (deși, în veacul al XVIII-lea copiștii nu mai sunt singurii deținători ai tainelor grafemelor), de profesionalizare și de orgoliu. Copiștii sunt „împrumutați” (pentru că ei lucrează acum pe contul lor) de amatorii de carte (apar chiar și „copiștii-călătorii”); ei copiază același text pentru feluriți comanditari, fac, adică, figură de „meseriași” care își oferă serviciile și sunt remunerați pentru munca lor.

*

Cât dura munca migăloasă de transcriere a unui manuscris? Este greu de formulat un răspuns la această întrebare, fiindcă durata lucrului depindea de mai mulți factori, unii generați de împrejurări și de tipul izvodului executat (un manuscris simplu solicita mult mai puțină vreme în comparație cu un codex de format mare, împodobit apoi cu frontispicii, vignete etc.), alții izvorând din obiceiurile prescriitorului însuși (viteza de lucru, pretențiile pe care le avea de la sine în legătură cu aspectul grafiei ș.a.m.d.). Iachint de la Cernica, de pildă, copist harnic și productiv, isprăvea de transcris un manuscris (B.A.R. nr. 1899) destul de voluminos (împodobind majusculele, făcând frontispicii și chiar un portret), cuprinzând „212 coale” (adică 396 file de 32 x 22,5 cm - explică Gabriel Ștrempel, pe ale cărui considerații mă sprijin în continuare), într-un interval de timp redus - de la 5 noiembrie 1795 până la 20 mai 1796. Repede lucra (și foarte frumos) și Vlad grămăticul, copist din Valahia, în veacul al XVII-lea. El a transcris *Scara* lui Ioan Klimax (o mai copiase o dată), o carte de 400 de file (21 x 15,5 cm), lucrând din iulie până în decembrie 1693.

Sunt foarte greu de apreciat, chiar și cu aproximație, duratele solicitate de prescrieri. Profesioniștii aveau ritmurile lor. Pentru ceilalți, copiști întâmplători, considerările se izbesc de un vag cronologic greu de depășit, mai cu seamă în calcularea timpului efectiv consacrat lucrului. În 1765, Lupu Batcu

transcrie niște texte istoriografice. Mărturisește la un moment dat (ms. B.A.R. nr. 3417, f. 209): „[...] Și am început a-l scrie pe apucate di la ghenar la 10 zili pâr-la februarie în 24 de zili...". A scris și repede și a afectat copierii (și împodobirii) o parte însemnată a timpului, căci a isprăvit lucrul în 45 de zile. Tot „pe apucate" se așeza la masa de scris, pe la 1800, și Alexandru Anghelcic. El a copiat pentru propria bibliotecă un *Errotocrit*: „[...] di la 1800 martie 22, până la 1800 iunie 15, scriind-o pe apucate când n-aveam treabă" (ms. nr. 145 B.A.R., f. 93 v). Era logofăt acest Anghelcic - om al actelor scrise, deci -, dar pentru sufletul lui nu putea folosi decât răgazurile apărute. Ca să nu mai lungesc vorba, mă folosesc de „încheierea" propusă de Gabriel Ștrempel (*op. cit.*, p. XXXVII): „Concluzia pe care o desprindem - dacă se poate trage una în legătură cu timpul de copiere - este aceea că un manuscris de 250 file, de dimensiuni mijlocii, era scris de un copist talentat în trei-patru luni de zile și că acest timp era prelungit în funcție de dimensiunile și ilustrarea manuscrisului".

În veacul al XVIII-lea, mai cu seamă, munca (dacă nu era vorba de o penitență, firește, ori de îndeplinirea unor îndatoriri de serviciu) acestor „intermediari" era remunerată. Însemnările care ne spun cu a cui *cheltuială* a fost produsă o carte sau alta abundă în manuscritele comandate, dar parcimonia care guvernează în cele mai multe rânduri aceste „comunicate redacționale" îi împiedică pe caligrafi să dea amănunte: comanditarul a plătit și hârtia și cernelurile sau a onorat doar munca prescriitorului. Pentru un *Liturghier* de 71 de file (azi ms. nr. 4870 de la B.A.R.), realizat în 1702 pentru popa Paște din Bozeș, popa Nicolae dintr-un sat de lângă Hunedoara a primit „un florin și 60 de bani". E aproape sigur că această sumă a reprezentat doar onorariul scriitorului. La fel dă de înțeles și însemnarea din ms. B.A.R. nr. 276, f. 1: „Și a scris-o câte 4 parale de coală lui Manole Brașovan". Însemnarea este din anul 1788. Tarifele erau destul de statornice. Peste zece ani, în 1798, ieromonahul Grigore de la Mănăstirea Fismană primea de la arhimandrit, care îl pusese la treabă, contra plată, cerându-i să copieze *pomelnicul* lăcașului (ms. nr. 2500 de la B.A.R.), 7 parale de coală. Sigur că importanți erau termenii învoielii dintre comanditar și „prestatorul de servicii". Un astfel de iubitor de carte comunică, într-o însemnare autografă, că a luat asupra-și costurile necesitate de materialele pentru scris (fără a preciza la cât s-au ridicat ele) și că prescriitorului i-a fost onorată osteneala (substanțial, se pare, căci manuscrisul, cuprinzând *Istoria risipirii Ierusalimului* - azi ms. B.A.R. nr. 124 - are doar 41 de file): „Această istorie au scris-o ieromona[hul] Nechifor ot Măn[ăs]tirea[a] Doljești, cu toată cheltuiala mea; și pentru ostentia lui i-am dat 120 ban[i]. Și am iscălit, 1782, iuli[e] 20, D[imitra]chi Hărl[es]cu, pah[arnic]" (*ms. cit.*, f. 40; vezi G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 160). Câteodată pricini obiective împiedicau onorarea muncii copistului. Despre rezolvarea acestor situații știm puține lucruri. De aceea, îl evoc aici pe Rafail de la Hurez, copist ilustru și artist

orgolios, care - ne spune într-o însemnare [cu iz de act juridic] din ms. nr. 2585 de la B.A.R. (un codice cu conținut mixt, pe care îl transcrisese pentru episcopul Parthenie) - și-a recuperat, cu dreptate, opera neplătită: „La leat 1768, eu monahul Rafail am scris această carte răposatului întru fericire, părintelui Parthenie, episcop Râmnicului. După a sfinții sale către Domnul ducere din viața aceasta, am luat această carte supt a mea moștenire, fiind mai volnic eu a-mi moșteni a mea osteneală, decât alții, însă înaintea părintelui Grigorie, proin mitropolitul, fiindcă nici o plată pe deplin pentru scrisul aceștii cărți n-am luat de la răposatul. Rafail din Hurez, septemvrie 13 dni, 1773" (*ms. cit.*, f. 224; vezi Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. II, p. 323). A avut competitori serioși Rafail, dar, sigur pe „volnicia" lui, nu a cedat...

*

Însemnările copiștilor nu sunt totdeauna de mare folos în încercarea de a le distinge proveniența. Scriu, adesea, membri ai clerului secular (copiind texte de cult pentru bisericile lor), îndeplinind diferite porunci și primind, uneori, și bani pentru munca lor. Puțini sunt cei care scriu pentru propria bibliotecă. Nu lipsesc, firește, reprezentanții unei astfel de categorii, dar cazurile sunt destul de rare. Alcătuiesc manuscrise copiștii-monahi, lucrând în dese rânduri din porunca și cu cheltuiala unui ierarh al bisericii (episcopul locului, de regulă) sau ale starețului mănăstirii. Ei se orientează excelent și lucrează în conformitate cu „dominantele" cererii de carte. În mănăstiri, după *Pateric*, cele mai citite cărți au fost *Mântuirea păcătoșilor* de Agapie Landos (cu 50 de copii, dintre care doar 10 aparțin secolului al XVII-lea) și *Scara* (sau *Leastvița*) lui Ioan Klimax, tradusă cândva de mitropolitul Varlaam al Moldovei și prescrisă insistent (tot 50 de copii păstrate) ca un necesar îndrumar de viață duhovnicească. *Amartolon sotiria* de Agapie Landos, un text de performanță al vechilor scriitorii românești, tălmăcit, poate, de mitropolitul Dosoftei sau - iarăși poate - de Nicolae Milescu, a fost cartea ce a fixat în literatura română gustul pentru „colecțiile de miracole". Tot minuni ale Maicii Domnului (un „intercesor" foarte cercetat și cultivat de români) istorisea și *Cerul nou...*, compus de ucraineanul Ioannikie Haleatovski. Traducătorii grupați în jurul mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei (cei care au transpus *Cheia înțelesului*, tipărită în 1678) vor traduce și *Cerul nou...*, o dată cu cartea de predici (credea Ștefan Ciobanu) sau mai târziu, în ultimul deceniu al veacului al XVII-lea (N. Cartoian), probabil pe la 1693, alegând 444 din cele 451 de „miracole" ale colecției ucrainene. A doua oară *Cerul nou...* s-a tălmăcit în Moldova (doar 430 de legende), prin 1723. Ștefan Ciobanu a dovedit că însemnarea din ms. nr. 3692 de la B.A.R. - „Iar acmu prin osârdia și poronca

preasfinției sale chiriu chir Iacov Episcop Hușului s-au tălmăcit din limba slovenească pre limba moldovenească și tălmăcitor au fost Thoma Stamatii, nepot preasfinției sale și cu sfinția sa ieromonah Theofan, eclisiarh episcopiei Hușului, iar scriitorul au fost dumnealui Lupul Agurii în episcopia Hușului, la leat 1787" - comunică doar data prescrierii, traducerea în românește a acestei cărți de succes fiind realizată mai devreme, prin 1723. Lectură foarte căutată (còpii ce cuprind versiunea integrală ori fragmente au circulat în toate cele trei Țări Românești), cartea lui Haleatovski a participat și la compunerea unei colecții de tip „contaminat” (în această apariție eu văd un semn limpede al interesului cititorilor pentru „culegerile de minuni”), specifică literaturii române, în care legendele traduse din ucraineană s-au combinat cu istorisiri aparținând cărții lui Agapie Landos - *Mântuirea păcătoșilor* (vezi N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, ediția a II-a, vol. II, București, 1974, p. 153).

Depistarea „profesioniștilor” (în multe cazuri aceiași cu cei care intervin în texte, modifică, strecoară scurte comentarii, operează eliziuni etc.), operație însemnată pentru tezele susținute în acest capitol, nu este deloc ușoară. Câteva figuri importante pentru crearea acestui nou climat al cărții pot fi totuși individualizate. În Țara Românească, de pildă, în secolul al XVIII-lea, ar putea fi evocați, pentru frecvența semnăturii - semn credibil al „profesionalizării” -, Constantin „vtori dascăl slovenesc”, Constantin logofătul „al lui jupân Anastase sufagiul de la Biserica Golescului”, popa Flor „dascălul de slovenie de la Sfântul Gheorghe cel Vechi” (persoană căreia literatura română îi datorează foarte mult), Radu Lupescu, logofețel de divan și cărturar a cărui hârmicie a fost pusă în valoare de poruncile Mavrocordaților, și alții. În Moldova, aș putea număra, între copiiștii specializați pe Alexandru Ciohoreanu (despre care va fi vorba mai la vale), Alexandru Athanasiu, Isaie, ierodiaconul de la Episcopia Rădăuților (care a prescriis *Dialogul între călător și bătrân*, *Cartea lui Epictet*, *Întrebări și răspunsuri între împăratul Adrian și filosoful Epictet* și apoi *Întâmplările lui Telemah*, *Teatrul politic* al lui Marlianus și *Cugetările* lui Oxenstierna), Grigorie Ilievici, Grigorie Hudeci (pisar episcopal și el, la Roman, de la care ne-au rămas *Cugetările* suedezului pomenit mai înainte, în câteva copii, *Etiopicele* lui Heliodor și *Zăbava faudasiei* a lui Gian Francesco Loredano), Ioasaf Luca, Ioniță Chira, Gherasim Clipa (ucenicul lui Leon Gheuca și prescriitor al unor texte aproape surprinzătoare: *Taina francmasonilor*, *Istoria Americii*; să mai pomenesc o dată că el pare a fi fost cel care a tradus *El Criticón*, roman care, sub titlul *Critil și Androniu* s-a tipărit la Iași în 1794), Toader Jora, Gheorgachi logofătul, Șerban Lupescu, Ștefan diaconul, Gheorghe Vârnab, Constantin Burghele, Constantin Stăncescu.

Chiar și titlurile, citate în fugă mai sus, pot interveni, pe bună dreptate, pentru a asigura mai sus-zișilor copiiști - în fapt niște cărturari demni de toată stima - un loc onorabil în mersul literelor românești.

Se gândeau oare tipografii la o „bibliotecă albastră”?

Dacă îi avem în vedere pe meșterii laici din veacul al XVIII-lea, proprietari ai atelierelor lor și excelent motivați în a-și transforma profesia într-un exercițiu profitabil, răspunsul la întrebarea din titlu nu poate fi decît afirmativ. Acești promotori ai tiparului „industrial” s-au orientat rapid către textele *cerute*, către acele cărți a căror distribuire era asigurată. Fără a avea la dispoziție hârtia albăstruie și cartonul de aceeași culoare din care confracții lor francezi fabricau în tiraje mari, în urmă cu aproape două secole, cărțile cele mai solicitate, cărțile cu o cerere previzibilă, cărțile ieftine - faimoasa „bibliotecă albastră” (vezi Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța vechiului Regim*, București, Editura Meridiane, 1997, p. 124-130, 265-268), tipografii români s-au îndreptat, în condiții specifice firește („specificitate” însemnând, aici, și prețurile deloc negliabile), spre concretizarea în mare a aceleiași intenții (vădit lucrative): publicarea unor cărți cerute, vandabile - deci - imediat și în număr destul de mare. Volumele aducătoare de câștig („rezervate”, totuși, cumva celor ce le puteau achiziționa) pot fi adunate într-o „bibliotecă pentru cititorul mediu” (iar acest „cititor mijlociu” își permitea, vom vedea ceva mai jos, să cumpere aceste volume) a sfârșitului de secol XVIII și a începutului veacului următor.

Petcu Șoanul (despre care Radu Tempea, în a sa *Istorie a beserecei Șcheilor Brașovului*, sub anul 1731, ne spune că și-a fabricat singur ustensilele tipografice: „Au început a face typografie Petcu Șoanul dascălul, lucru care el nu văzuse nicăiri și au typărit niște calendare, în care au pus niște lucruri a zodiilor, cine când să va naște cum va fi, care izvod l-au luat de la popa Statie, ce acele găciturii besereca pravoslavnică nu le priméște”) a tipărit, în 1731, probabil, un calendar având ca text de bază „izvodul”, „luat de la popa Statie”. Tipăritura (înregistrată de Georgeta Răduică și Nicolin Răduică, *Dicționar bibliografic: Calendare, almanahuri românești*, București, 1981, după știrea lui Tempea) nu s-a păstrat. S-a conservat în schimb ediția din 1733, tipărită în două tiraje: „*Calendari acum întâi rumânesc alcătuit de pe cel sârbesc. Așezatu-s-au pe limba rumânească, ca întru 100 de ani să slujască că și cel slovenesc într-acesta chip au fost, fiind de un mare astrolog la Kiev scos: de un mare doctor muscal s-au tălmăcit într-acesta chip, precum acum s-au izvoditu. Și precum în izvod am aflat acum în stambă noao s-au dat, în Brașov, 1733, februarie 20*”. Versiunea sârbească era tălmăcită după un original

slavo-ucrainean tipărit la Kiev prin 1716 și care, la rându-i, poate să fi fost adaptat după o carte apuseană (vezi Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești*, București, Editura științifică, 1968, p. 95). Petcu Șoanul a mai editat încă o dată calendarul în 1737 (tipărire semnalată de Thomas Tartler, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, VIII, 1918, p. 198), dar exemplarele imprimate atunci au dispărut. S-au păstrat copiile manuscrise (complete sau fragmentare), numeroase, care ni-i dezvăluie pe cititorii - proprietari ai cărții sau pe cititorii ocazionali (negustori, slujbași mărunți, dascăli), pe copiiștii care „suplimentează” predicțiile din text și ne precizează o circulație impresionantă: localități din Banat, Bucovina, Țara Românească, Gorj, ținutul Bacăului și în preajma Brașovului. O carte cerută, fără îndoială, avându-și lectorii ei: lectori amatori de astrologie sau cititori ai acelei „hronologii” în care fapte din Biblie sunt „date” ori sunt marcate evenimente mai importante, precum „izvodirea pușcilor cu meșteșugul lui Gherman monah” sau inventarea tiparului.

Tot un *Calendariu pe 112 ani, scos din multe felii de cărți* a publicat la Iași, în 1785, ucraineanul românizat Mihail Strilbițki, împreună cu fiul său Policarp, amândoi oameni ai bisericii. Dar care se supun gustului cititorilor și, căutând să includă în carte sfaturi „ca să poată sluji la trebuințele Iconomiei casii și având omul vreme slobodă și petrecând-o să o petreacă cu veselie”, colecționează felurite „utilități” din varii surse.

Dacă indicația din titlul ediției din 1795 - *Calendarul acum a doao oară tipărit* - este corectă, înseamnă că și la București s-a imprimat un calendar înainte de 1794. Broșura, cu cele 24 de file ale sale, este (era de părere Mircea Tomescu, *Calendarele românești. 1733-1830*, București, 1957, p. 33) „un prognosticon, cuprinzând 28 de cicluri, fiecare a câte opt ani, cu arătarea planetei și a zodiei care stăpânește ciclul respectiv și cu indicarea de cum va fi vremea”, tradus verosimil din limba maghiară undeva în Ardeal. Și descendența manuscrisă a acestei versiuni este notabilă.

Copiile manuscrise suplineau, în aceste cazuri, într-un fel, numărul cu totul insuficient al exemplarelor tipărite. Tirajele obișnuite atingeau în veacul al XVIII-lea (afirmă Mircea Tomescu, *Istoria...*, p. 95) 500 de exemplare. Pentru cărțile la care se sconta pe o cerere mai mare tirajul putea atinge 1000 de exemplare. *Psaltirea* bucureșteană din 1748 (și psaltirile erau folosite și ca manuale; știm din *Alexandria* românească faptul că Alexandru Macedon a învățat cu ... Aristotel „într-un an Psaltirea și psalmii”) a fost imprimată în 520 de exemplare; din *Ceaslovul* publicat la București în 1749 s-au tras 500 de exemplare; un tiraj de 910 exemplare a fost rezervat *Evangheliarului* tipărit, tot la București, în anul 1750. În aceste condiții, este de înțeles că prețul cărților era mare. Chiar către sfârșitul veacului al XVIII-lea, când tiparul capătă un aer ceva mai „industrial”. La începutul secolului cartea își păstra încă vechiul statut, aflat aproape de acela de „dar” voievodal. O carte era înconjurată cu

grijă, păstrată ca un lucru de preț și comercializată contra unor sume însemnate. Un anume Soare, copil de casă la căpitanul Sterie „za Cerneți”, capucehaia a lui Constantin Brâncoveanu la Înalta Poartă, a cumpărat de la negustorul Petre din București un volum cuprinzând *Învățăturile creștinești* (traduse din grecește de ieromonahul Filothei, „sin agăi Jipa”, și tipărite la Snagov de Gheorghe Radovici) și *Floarea Darurilor* (tălmăcită de același Filothei și imprimată, tot la Snagov, de Antim Ivireanul), cele două cărți fiind legate împreună, „derept bani gata taleri 2”. Suma, pe care Soare - ceauș atunci la Stanbul (vezi Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, 1975, p. 102-103) - o pomeniște de două ori, nu era de neglijat. Pline de interes sunt datele autobiografice pe care ni le comunică Soare („Iar eu slujiam la dumnealui Steriia vel căpitan za Cerneți, fiind trimis de măriia sa, Io[an] Costandin Basarab voevod, capucehaia la Poartă; eu eram la dumnealui copil den casă”; „Și am șazut în Țarigrad luni 6 și decie am venit iar în țară”) și mai ales informațiile privitoare la aventura cărții (ca „însoțitoare” a primului proprietar): „Această sfântă cărțicea - și sânt 2 cărți într-însa, una să chieamă *Carte creștinească*, alta să chieamă *Floarea Darurilor* - și au fost a Petrii neguțătoriu din București. Și au îmbrăcat 300 de taleri pe marfă și au rugat pe Dumnezeu ca să meargă la Țarigrad ca să vânză marfa aceia, să é alt fel de marfă, să fie iar în București. Și au întrat de la Brăila în corabie și au mers 5 luni pe Marea Neagră. Ș-au venit pân-la un loc. De-acii s-au spart corabie și abie au scăpat cu sufletul. Și au întrat într-altă corabie și au venit pân-în Țarigrad și au mers la săraiul muntenesc și au șazut acolo”.

Prin urmare, negustorul Petre (despre care același Soare ne spune că „fusese mărgelar la prăvălie în București”) avea în bagajele sale cartea cu pricina. (Să vedem în acest comerciant un prețuitor al principiului individual al valorii și virtuții - așa cum propunea *Fiore di virtu?*) Poate pentru propriile-i lecturi (având în vedere data tranzacției: „Let 7214, februarie 15”). Putem însă presupune și că acest Petre vindea și cărți, că era adică unul dintre acei distribuitori ambulanți, reprezentanți ai unei categorii pe cale să se alcătuiască...

Și cele 32 de manuscrise ale *Alexandriei*, înșirate pe parcursul întregului secol al XVIII-lea și în prima jumătate a celui următor, trebuie socotite participante la remarcabila forță de difuzare a acestei „cărți populare” în literatura română. Și tipografiile franceze publicaseră literatură de colportaj. Erau texte cu o difuzare sigură. *Istoriia a Alexandrului celui Mare din Machedonia*, imprimată de Petru Bart la Sibiu, în 1794, va face într-adevăr carieră. Tipografia din Sibiu va mai trage câteva ediții. Versiunea va fi reprodusă și de Mihail Strilbițki la Movilău, în anul 1796. Alte tipografii vor prelua textul și numărul imprimărilor va fi de-a dreptul impresionant (vezi Mihai Moraru - Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi*, vol. I: 8; *Cărțile populare laice*, București, Editura Academiei, 1976, p. 95-104).

„Cazul Bart” - tatăl, Petru, și fiul, Ioan - mi se pare semnificativ pentru instituirea aceluiași tip de producător de carte atent și receptiv la cererile pieței. Ei tipăresc, în succesiune, cărți bisericești, manuale școlare și cărți populare. Opțiuni sigure, fără îndoială. Dincolo de statutul de tipografi oficiali ai administrației transilvănene. În 1795, Petru Bart tipărește *Viața și pildele prea înțeleptului Esop*. Fiul său, Ioan Bart, va trage, în 1802, 1807 și 1812, edițiile a II-a, a III-a și a IV-a. *Esopia* va fi „preluată” apoi de tipograful Klozius, tot din Sibiu (1834, 1843 și 1856). Lăsând la o parte celelalte editări ale cărții (foarte numeroase), să adăugăm manuscrisele, 21, participante, tradiționale, și ele la răspândirea acestei cărți.

224. În mănăstiri se traduce pentru niște cititori „de profesie”

Mă gândisem să dau acestui capitol un titlu care suna cam așa: *Centrele de cultură tradiționale și cititorii lor (niște „profesioniști ai lecturii”)* care acceptă /caută și texte neteologice. Formularea mi s-a părut apoi cam lungă și cam stângace (sigur că așa fi contat pe înțelegerea cititorului...) și bruma de senzațional pe care ea miza mi-a apărut ca ne semnificativă. Lipsită de semnificație în contextul secolului al XVIII-lea, pe seama căruia se pun atâtea deschideri, lipsită de semnificație chiar în cadrul preocupărilor literare ale unor oameni ai ecclesiei (trăitori chiar în lăcașurile de reculegere) care aruncă, în veacul cu pricina, un ochi mai puțin mefient asupra textului profan. Înțelegeri ce anulează spectaculosul pe care am crezut o clipă că-l descopăr. Dacă așa fi conservat titlul evocat mai sus (și mai vechiul punct de vedere din care el s-a născut), m-aș fi sprijinit, în primul rând, pe inventarul bibliotecii Mănăstirii Neamț, comunicat de un *catalog* manuscris, alcătuit prin anii 1800-1825, și care restituie cuprinderea la care ajunsese acest excepțional depozit de carte în epoca lui Paisie Velicikovski și după aceea. Am renunțat la acea înțelegere. Nu și la punctul de sprijin (un sprijin consistent) oferit de „catalogul” cu pricina (discutat și în două contribuții la care voi apela des în paginile acestui capitol: N. A. Ursu, *Școala de traducători români din obștea starețului Paisie, de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț*, și Valentina Pelin, *Contribuția cărturarilor români la traducerile Școlii paisiene*, ambele publicate în volumul *Români în reînnoirea isihastă*, Iași, Editura Trinitas, [1997], sub îngrijirea lui Virgil Căndea, p. 39-82 și, respectiv, 83-120). *Condică pentru cărțile moldovenești întâi, și pentru cele grecești, câte să află în vivlioteca sfintei mănăstirii Neamțul* se cheamă acest catalog (pe care D. Fecioru l-a editat încă în 1941: *Un catalog vechi de manuscrise și cărți al bibliotecii mănăstirii Neamțului*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 49, 1941, nr. 7-8, p. 414-443) alcătuit după reguli științifice, menționând adică titlul cărții, numele autorului,

numărul de pagini (nu pentru toate volumele) și formatul, numele traducătorului (în cazul că era vorba de o tălmăcire) și pe cel al copistului, dacă manuscrisul era o prescriere ulterioară (în cazul că era înregistrat autograful tălmăcitorului, autorul „condicii” menționa: *izvod*). Traducerile foarte vechi sunt evidențiate (despre o *Psaltire tâlcuită* se spune: „scoasă de pe slovenie, veche”). Există, însă, și unele poziții la care adnotările cu caracter bibliografic lipsesc.

Condica înregistrează 277 de titluri de scrieri în limba română; între ele 34 sunt tipărituri (biblioteca posedând „aproape toate cărțile românești mai importante apărute până în jurul anului 1800, cu excepția celor de cult, care nu sunt înregistrate în catalog” - N. A. Ursu, *op. cit.*, p. 46), restul fiind manuscrise. Pe rafturile bibliotecii de la Neamț, „catalogul” înregistrează cărți în slavonă (în bună măsură traduceri sau revizuirii de tălmăciri mai vechi făcute de ucenicii lui Paisie) și cărți grecești (o listă impresionantă de aproape 300 de titluri, unele având și text latin paralel). Între cărțile în limba greacă, scrierile părinților bisericii au o poziție privilegiată, la fel cele de literatură liturgică (vezi Valentina Pelin, *op. cit.*, p. 95). În condică, în același șir, apar lucrările unor filosofi elini: Aristotel, Socrate, Platon, Plutarh; este prezent Vergiliu; nu lipsește Esop. Ar fi de semnalat, în continuare, bizantinul Nicephoros Vlemmides (autor al „psalmilor aleși”) și grecii mai noi, precum Corydaleu (reprezentat de câteva dintre tratatele sale) ori Nicephoros Theotokis, autor al unei cărți de logică și al unui tratat de fizică. Într-o astfel de companie Voltaire (cu câteva scrieri) nu mai surprinde sau o face în mai mică măsură. Lângă *Esopia*, alte câteva „cărți de înțelepciune” (*Albina*, *Floarea Darurilor*, *Prigonirea Asiei cu Europa*, *Oglinda femeilor*) confirmă acea aplecare (încă) spre un „sapiențial” caracteristic vremurilor în care lectura era una de tip intensiv. Călugării de la Neamț citeau și istorie: *Istoria bisericească*, în primul rând, dar și o *Istorie a împăraților* și o *Istorie a Americii*. Din aceeași zonă a „profanului” să menționăm cărțile de retorică, precum și multele dicționare și gramatici a căror prezență pe mesele traducătorilor era obligatorie.

Căci la mănăstirile din Moldova, legate într-un fel sau altul de numele lui Paisie Velickovski, s-a constituit o remarcabilă școală de traducători. „Îndreptarea cărților”, curățirea lor de „aluviunile” adunate prin veacuri de copiiți mai puțin abilitați, erau precepte isihaste de temelie. Această „îndreptare” se făcea de fapt printr-o nouă traducere după originale autentificate, capabile să garanteze - în prezența științei traducătorilor, evident - apariția unor versiuni corecte sub raportul dogmei ortodoxe, să restituie (filologic vorbind, prin adecvare maximă) cuvântului statutul de *icoană*. Apelul acesta la sursele grecești necorupte este o caracteristică a epocii lui Paisie. Despre prezența acestui ucrainean în viața monahală românească și despre urmările benefice ale „reînnoirii isihaste” în mănăstirile noastre din veacul al

XVIII-lea și de mai târziu am vorbit în primul volum al acestei cărți, p. 349-351. Nu mai revin.)

Legătura foarte strânsă care se face de obicei între activitatea de traducere îndeosebi din literatura patristică, desfășurată la mănăstirile pomenite mai înainte, și imboldul venit din partea lui Paisie Velicovski se cere încă examinată. (Au făcut lucrul acesta, în studiile evocate mai sus, N. A. Ursu și Valentina Pelin.) Pentru că românii *traduceau* înainte de „valul” stârmit de interesele paișiene. Atinseseră chiar momente de excelență. O spune însuși Velicovski într-o scrisoare către arhimandritul Teodosie, după ce amintește dificultățile pe care a trebuit să le învingă pentru a se apropia (o apropiere savantă, evident, realizată tot cu ajutorul românilor) de „înțelepciunea, frumusețea, profunzimea, bogăția și abundența zicătorilor și expresiilor” din limba greacă veche. Eforturile depuse de ucrainean pentru a deprinde limba elină (la Sfântul Munte, cu românul Macarie) și a se perfecționa în stăpânirea ei (în Moldova) nu au fost puține. Performanțele la care a ajuns nu l-au satisfăcut, se vede, astfel că, tălmăcind din greacă în slavă, s-a simțit îndemnat să apeleze, ca model și termen de referință și control, ca îndreptar, la versiunile românești *preexistente*, de o adecvare fără cusur, recunoscând implicit superioritatea acestora (N. A. Ursu), proclamând-o chiar (citez din scrisoarea către Teodosie arhimandritul - chiar dacă tălmăcirea este uneori stângace - după Serghie Cetferikov, *Paisie, starețul mănăstirii Neamțului din Moldova. Viața, învățătura și influența lui asupra Bisericii Ortodoxe*, traducere din rusește de episcopul Nicodim, starețul Mănăstirii Neamț, Mănăstirea Neamț, 1933, p. 191; ediția a II-a, Neamț, 1943): „Lucrarea mea am început-o în chipul următor: în vederea insuficienței lexicoanelor, precum și a neexperienței mele, am luat ca fir conducător pentru mine traducerea cărților Sf. Părinți din limba greacă veche în cea moldovenească, făcută de iubiții noștri frați: ieromonahul Macarie și dascălul Ilarion; oameni învățați și experienți în traducerea de cărți. O parte a acestei traduceri era făcută de fratele Macarie, parte în Sf. Munte Athos, parte în Dragomirna; asemenea și părintele Ilarion se ostenise cu traducerea sa în obștea noastră. Luând traducерile lor, după socoteala mea, ca neîndoielnic bune, am început să îndrept cărțile slavone, călăuzindu-mă de traducerea lor și urmărind textul grecesc. Astfel am îndreptat eu următoarele cărți patristice: a lui Isihie, a lui Diadoh, a lui Macarie a doua, a lui Filoftei, a lui Nil despre rugăciune, a lui Talasie, a lui Grigorie Sinaitul, a lui Simeon Noul Teolog cuvânt despre luare aminte și rugăciune, a lui Casian Romanul despre cele opt gânduri, și altele, ținându-mă gânj, ca orbul de gard, de amintitele traduceri moldovenești, și astfel am terminat întâia îndreptare a cărților amintite”.

Iată și traducerea realizată de Valentina Pelin (*op. cit.*, p. 87-88) a primei părți a pasajului citat mai sus: „Așezându-ne în sfânta mănăstire

Dragomirna, am început cu toată stăruința să cuget și să mă frământ, în ce chip aş putea eu să fac sau corectarea cărților patristice slavone, sau să încep din nou traducerea lor din ellino-greacă. Și am început acest lucru în felul următor:

Mi-am luat ca îndrumare traducerile cărților patristice în limba moldovenească, pe care le-au tradus, de pe cărțile ellino-grecești ce fuseseră copiate pentru mine în Sfântul Munte, în limba lor maternă, moldovalahă, preaiubiții noștri frați, ieromonahii Macarie și Ilarion, dascăli iscusiți în traducerea cărților și bărbați învățați. O parte din ele au fost traduse de fratele Macarie încă în Sfântul Munte de la Athos, iară altă parte la Dragomirna. Cu aceste traduceri ale lor, fără îndoială fiind întru totul exacte, am început a corecta vechile traduceri ale cărților slave din ellino-greacă..."

Chiar dacă autenticitatea plasticizării dependenței totale a muncii lui Paisie de versiunile românești („redacția Nicodim") a fost pusă la îndoială (vezi Valentina Pelin, *op. cit.*, p. 91, nota 14), această relație a existat, în chip real, călugărul ucrainean declarând-o și și nefăcând deloc economie de elogii la adresa priceperii traducătorilor români (pe Ilarion îl consideră „cel mai iscusit traducător din grecește în moldovenește") și a versiunilor realizate de ei.

Paisie Velicikovski și discipolii săi ucrainieni și ruși au tradus din grecește în slavona rusă sau au „îndreptat" mai vechi tălmăcirii pentru trebuințele Bisericii (și a lăcașelor de reculegere) de la răsărit. Ar fi, cred, cu totul deplasat să socotim că aceste versiuni slavone din literatura patristică, făcute în Moldova, mai erau utile Ecclesiei românești în anii '70 și '80 ai secolului al XVIII-lea. Funcția lui Velicikovski în declanșarea unei înfloriri a activităților cărturărești în câteva mănăstiri moldovene, la Dragomirna întâi, apoi la Secu și la Neamț, este incontestabilă. El a stimulat - zicea dr. Antonie Plămădeală (*Dascăli de cuget și simțire românească*, București, 1981, p. 120) - „dragostea de carte, de citit și de scris", impulsionând tălmăcirile și, cu deosebire activitatea copiștilor (transformați într-o veritabilă „instituție" cu o prestație „imensă"). Entuziasmat de cele aproape 300 de manuscrise - pe care le și descrie - cuprinzând literatură duhovnicească tradusă în limba slavonă, A. I. Iațimirski vedea în rezultatele travaliului „paisienilor" o „renaștere a slavonismului cultural în Moldova în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea" (*Paisij Veličkovskij i vozroždenie slavjanskoj pismennosti v Moldavii vo vtoroj polovine XVIII-go veka*, în vol. *Slavjanskije i ruskie rukopisi rumynskih bibliotek*, Sankt-Petersburg, 1905, p. 515-554). Opinia aceasta a avut mulți adepți. Ea ignoră, însă, activitatea cărturarilor români care tălmăceau (sub imbold paisian, verosimil) în românește. Numărul manuscriselor românești ce conțin tălmăcirii din scrierile părinților bisericii, descendența lor în copii poate contura cât de cât - pentru că depozitele de carte au suferit, în timp, pierderi importante - dimensiunile acestei munci. Ea, această activitate remarcabilă,

trebuie adusă la lumină (și studiile lui N. A. Ursu și al Valentinei Pelin, la care am apelat mai sus, fac acest lucru) și așezată în contextul mersului culturii românești din secolul al XVIII-lea, după cum, la fel, se cade să fie reevaluată contribuția personală a lui Paisie (între altele, fie spus, impactul direcției sale spirituale s-a vădit mai mult în Rusia; în spațiul românesc mai eficientă a fost spiritualitatea cernicană - promovată de un Grigorie Dascălușul sau de un Gheorghe starețul . mai aproape de viață, mai echilibrată, mai realistă - dr. Antonie Plămădeală, *loc. cit.*) în tălmăcirea literaturii duhovnicești în limba română.

Contemporanii lui Paisie și cei trăitori în deceniile următoare au putut măsura cu destulă exactitate contribuțiile monahului ucrainean la dezvoltarea acelei mișcări culturale (uimitoare, într-adevăr, ca amploare), la mobilizarea forțelor, la realizarea traducerilor în română și în slavonă. Ieromonahul Dosithei, cel care a scris predoslovie la volumul de *Vieți ale sfinților* pe luna septembrie (Mănăstirea Neamț, 1807), text închinat mitropolitului Veniamin, este în stare să descrie corect (și chiar cu culoare) prezența fertilizatoare a starețului Paisie, într-o mereu ascendentă, prețioasă și calificată lucrare: „Cuviosul părintele nostru Paisie, viind din sfântul munte al Athosului cu câțiva dintre părinți [...] văzând pre neamul românesc blagoceativ adecă cu sufletul, dar lipsit de cele către blagoceatie, pravoslavnic adecă cu credința, dar gol de armele credinții, priimitori de streini adecă, dar sărac de cele ce ajută cătră priimirea de streini; milostiv adecă, dar ori de prea puțini, ori de nimene neîndemnat, ci mai de sineși și de legea firii povățuit, s-au sârguit mai întâi ca pre cinul monahicesc să-l îmbogățească cu cuvântul lui Dumnezeu, carele este și împlinește toate cele de mai sus arătate. Că nu numai sfinția sa să sârguia întru tălmăcirea cuvântului lui Dumnezeu, ci și pre ucenicii săi au pus, pre unii adecă să prescrie, iară pre alții să învețe gramatica și alte învățături elinești, ca să poată tălmăci cuvintele și învățăturile sfinților părinți, care lucru s-au și făcut. Deci după ce s-au tălmăcit cam de-ajuns cărțile sfinților părinți cele învățătoare de viață monahicescă, nu au stătut până aicea, ci pre ucenicii săi i-au făcut să îndrăznească a tălmăci și alte scripturi bogoslovești și tâlcuitoare la sfintele scripturi cele vechi și la cele noao. Și carii era știutori și di limba slovenească, să se apuce a tălmăci și din limba aceasta care ar fi fost de nevoie”.

Și ieromonahul Iosif de la Neamț, autor al predosloviei la cartea *Cuvintele și învățăturile preacuviosului părintelui nostru Isaac Sirul* (Mănăstirea Neamț, 1819) știe că în mănăstire se aflau atunci călugări „învățați întru învățăturile cele din afară ale școlii, iară mai vârtos întru cele elenești” și că aceștia - din îndemnul lui Paisie, se înțelege - își instruiau confracții („Încă și pre unii din frații care avea oserdie și râvnă îi lăsa, iară mai vârtos îi și îndemna, a să deprinde cât era prin puțință de la acei învățați”), făcând să

crească (într-o veritabilă „școală de traducători”) numărul celor ce „tălmăcia de pre limba cea elinească în ceastă românească”.

Este neîndoielnic că toți candidații la postura de „elinizant” (la care ajungeau în urma școlirii cu niște magiștri de talia lui Macarie sau a lui Ilarion, amândoi - pomeniți de Paisie - „dascali”, deci profesori) erau aleși dintre cei ce lucrau în scriptorii, dintre acei cărturari de nivel mijlociu care, printr-o muncă sânguincioasă, alimentau depozitele de carte ale propriei mănăstiri (scriptoriul de la Neamț era faimos încă de pe vremea lui Gavriil Uric) și ale altor lăcașuri. Activitatea acestor truditori este greu de măsurat, literatura prescrisă de ei (religioasă, firește, dar vădind, în cadrul acestui „gen”, o remarcabilă diversitate [vezi Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, București, 1992, p. 472-478]) punea la dispoziția unor „cititori de profesie” lecturi variate.

Să ne întoarcem, însă, la traduceri. În limba română, Velicikovski a tălmăcit puțin. Cred că precizarea lui Grigorie Dascălușul, cel ce va fi mai apoi mitropolit al Ungrovlahiei, inserată în biografia lui Paisie ce slujește drept predoslovie la *Adunare a cuvintelor celor pentru ascultare* (Mănăstirea Neamț, 1817) este exactă: „Însă nu numai în limba slavenească tălmăcia Cuviosul, ce și în cea moldovenească, măcar puțin, precum pre cartea sfântului Nil de la Sorsca”. Grigorie Dascălușul știe și cauzele. Pe de o parte, traducătorii din greacă în slavonă nu erau numeroși: „Iară pricina au fost de au tălmăcit întru această limbă puțină că în soborul părinților în limba slavenească numai sfinția sa era tălmăcitori, împreună și oarecarele ieromonah Dorotei, ce au fost și arhimandrit întru aceastași sfântă monastire mai pre urmă, carele au tălmăcit pre cartea sfântului Varsanufie din limba elinească în cea slavenească”. Pe de altă parte, numărul românilor cunoscători de elină și care puteau tălmăci (și chiar tălmăceau) era suficient: „Iară în limba moldovenească era mai mulți tălmăcitori. Că dintru acești sobor au fost precuciosul arhimandritul Macarie, carele au tălmăcit cartea sfântului Macarie, ce s-au tipărit la București, și cartea sfântului Isaac, ce este încă netipărită, și altele. Dintru acesta au fost, măcar deși nu călugărit dintru început, cuciosul ieromonah Ilarion, carele au tălmăcit cărțile sfântului Calist, și *Exaimeron* al sfântului Vasilie, și altele, netipărite până acum. Dintru acesta cuciosul monah și al meu cinstit stareț și duhovnicesc părinte Gherontie, carele au tălmăcit prăvilioara cea mică, și *Chiriadromion* cu cuvinte la evanghelii preste toate duminicile anului, care s-au tipărit în București, și tâlcuirea la Evanghelie a sfântului Teofilact, împreună și *Theologhicon* al sfântului Ioan Damaschin, care s-au tipărit la Iași, și *Checragrarion* al sfântului Avgustin, care s-au tipărit aicea în monastire, și altele. Dintru acesta cuciosul ierodiacon Ștefan, carele au tălmăcit viețile sfinților de preste an din limba slavenească, care s-au și tipărit aicea în monastire. Dintru acesta cuciosul shimonah Isaac, carele au tălmăcit din limba

e-linească cartea sfântului Ioan al Scării, și *Octoihul* cel cu canoanele Preacuratei Maicii Domnului la pavecerniță, care s-au tipărit aicea în monastire, și din cea slavenească *Tipicul*, ce s-au tipărit în Iași, și altele până acum netipărite. Întru acesta sunt și acum carii tălmăccesc și încă, cu ajutoriul lui Dumnezeu, vor tălmăci".

Prin urmare: arhimandritul Macarie, ieromonahul Ilarion, monahul Gherontie, ierodiaconul Ștefan, shimonahul Isaac. „Lista” lui Grigorie Dascălul este una esențială, cu câteva „scoateri din rând”: Macarie, Ilarion și Gherontie. Să adăugăm - din șirul prezentat de N. A. Ursu - pe ierodiaconul Grigorie, pe ieromonahul Climent și pe ieromonahul Iosif, iar din seria analizată de Valentina Pelin pe mohanul Chesarie, pe Gheorghie ieroshimonah, pe monahul Ioanichie, pe Grigorie Dascălul, pe duhovnicul Climent, pe Irinarh ieroshimonah și pe ieromonahul Veniamin. Astfel completată, „lista” definește o impresionantă grupare de cărturari, cărora literatura și cultura română le datorează „împământenirea”, în urma unui travaliu filologic, a unor opere din biblioteca patristică, adică din fondul greu de prețuit al scrisului bizantin. Să nu trecem cu vederea faptul că traduceriile din greacă au fost realizate de pe manuscrise, că acești cărturari, grupați prin filiație intelectuală într-o „școală” adevărată (Măcarie este numit „dascăl”; despre Ilarion ieromonahul un pomelnic al Mănăstirii Neamț, redactat în 1812 și refăcut în anul 1846, ne spune că „au învățat aicea în mănăstire părinți la limba elinească”), erau pe deplin ancorați și angrenați în niște dezvoltări de reflecție comune spațiului ortodox. Și să subliniem încă o dată deplina lor abilitare în abordarea textelor în greacă sau în slavonă.

Ieromonahul Macarie (ardelean de fel), „spudeu” - prin anii 50 ai secolului al XVIII-lea - al Academiei Domnești din București (unde i-a avut profesori pe Alexandru Turnavitu și pe Theodor din Dristra, „corydaleeni”, cu care a învățat nu doar logică, retorică și fizică, ci și elinește și latinește) și dascăl de greacă veche - la Sfântul Munte - al lui Paisie Velicikovski, este - pentru filologia românească - autor al unei gramatici a limbii române (scrisă prin 1772) și al unui dicționar slavo-român (numit de el *Păcurariul sau Lexiconul păcurariului*, având încă un titlu: *Lexicon, adecă cuvinternicul sau vistieria limbii slovenești și a ceii rumânești*; azi ms. nr. 2252 de la B.A.R., datat 22 septembrie 1778), este - pentru literatura română - un traducător eminent și productiv (cu serioase gânduri de a-și vedea textele tipărite, căci le face pagini de titlu după toate canoanele) și autor de versuri, este, în fine, pentru editorialistica noastră, îngrijitor al câtorva tipărituri. A fost și „dascăl” la Athos, am văzut, și la Mănăstirea Dragomirna, cu siguranță, șlefuid meșteșugul literar și priceperile lingvistice într-ale eliniei ale unor confrați.

A tălmăcit din grecește *Sfătuiri pentru năravul oamenilor și petercerea bună* ale lui Antonie cel Mare, *Scrierile* lui Grigorie Sinaitul, *Cuvântările*

duhovnicești ale lui Macarie Egipteanul, *Cuvintele pustnicești* ale lui Isaac Sirul, *Scara* lui Ioan Klimax, vieți de sfinți, omilii de Vasilie cel Mare și Petru Damaschinul, *Învățăturile* lui Theodor Studitul. Tot din grecește ieromonahul Macarie (care va ajunge apoi arhimandrit și predicator la Mitropolia din București, spre a se stinge, prin 1810, la Mănăstirea Căldărușani) a mai tradus un manual de pictură bisericească. Este vorba de „erminia” lui Dionisie din Furna, căreia Macarie îi va da un titlu lung: *Carte numită gramatică ori ustav sau erminie, adecă închipuire și tâlcuire ori alcătuire a tot meșteșugul zugrăviei, acum scoasă și tălmăcită de pre elino-grecesca limbă întru cea rumânească, întru sfânta mănăstirea Căldărușanilor, la anul mântuirii 1805, ianuarie 15*. Din slavonă Macarie a tălmăcit un abecedar, *Bucoavaă sau bucherniță* în 1779.

Câteva dintre traduceri ale lui Macarie au fost tipărite; pe altele a vrut să le imprime; ie compuse - am văzut - și foi de titlu, cu tot protocolul editorial, inclusiv stihurile heraldice; alte tălmăciri s-au pierdut. Între cele din urmă, două transpuneri (al căror preț e greu să-l estimăm) după Nicephoros Vlemmides, polihistorul bizantin care a compus și *Psalmii aleși* (cei întovărășiți de *Pripealele* lui Filothei): *Fizica și Logica sau filosofia*. Probabil că aceste tratate (ca și o carte a lui Iosif Vriennios, alt mare scriitor al Bizanțului) i-au fost lui Macarie manuale la Academia de la Sf. Sava. Nu există nici o îndoială că le-a tălmăcit; ele figurează în „catalogul” la care am trimis și mai sus. Ar fi fost interesant de știut cum a rezolvat ieromonahul dificilele chestiuni de terminologie...

De la Ilarion - cel atât de elogiat de Velickovski - au rămas tălmăciri din Grigorie Teologul, din Vasilie cel Mare (*Hexaimeron*) și din alți câțiva scriitori din perioada patristică și din epocile mai noi ale literaturii bizantine (a tălmăcit din isihăști). Și acest „dascăl” (cu activități pedagogice autentificate) venea din afara Moldovei. Era, verosimil, muntean (ca mirean îl chema Bou Rău) și învățase cu Manase Eliade (și el un prețuitor al lui Theophil Corydaleu) la Academia Brâncovenească. Elenist consumat, Ilarion s-a apropiat de literatura patristică fără complexe, dând versiuni românești exemplare de pe texte foarte dificile.

Trebuie să remarcăm, de altfel, urmând lui Antonie Plămădeală (*op. cit.*, p. 121), că și Ilarion și ceilalți cărturari din mănăstirile moldovene transpun o literatură teologică foarte dificilă. „Ei traduc din cei mai subtili părinți ai Bisericii, adevărați filosofi, metafizicieni în adevăratul înțeles al cuvântului, Grigore Palamas, Simion Noul Teolog, Efrem Sirul, Isaac Sirul, Maxim Mărturisitorul, Avva Dorotei etc. E aproape un miracol că astfel de cărți erau înțelese, că puteau fi traduse”. Și mai departe: „Asemenea cărți erau un exercițiu intelectual de calitate, de foarte pretențioasă subtilitate, erau instrumente de înaltă șlefuire a minții, ceea ce nu putea fi fără importanță

pentru orice cititor, clerici sau laici. Asemenea lecturi creau aptitudini pentru gândirea și disciplinele abstracte și calificau pentru calitate în orice gândire și disciplină".

225. Ex Occidente lux. Romanul (dar nu numai...)

Interesul românilor pentru literatura occidentală barocă, „dorința lor de a cunoaște opere «literare»" (Alexandru Dușu) au fost atestate în exclusivitate de tălmăciri.

Este tradus, de pildă, romanul alegoric *El Criticón* de Balthasar Gracián, carte apărută în trei volume între 1651 și 1657, ce cuprinde senzaționala călătorie a lui Critil și a lui Androniu printr-o lume a metaforei și a alegoriei atotstăpânitoare. Poate ochiul critic îndreptat de autor asupra năravurilor politice, poate imaginarul surprinzător de heliodoresc, poate chipul în care este pusă la lucru alegoria pentru a da formă unor dezbateri grave, poate fantezia, debordantă adesea, ori, poate, în fine, utilizarea unui traseu cunoscut de mult de literatura română - cel al consiliilor pe care un magistru le oferă unui discipol - au fost calitățile care au impus cartea în lumea românească, o lume ce încerca să se descotorosească de anteriorul fanariot.

Traducerea s-a făcut din grecește. Întâia versiune în limba greacă a dat-o Atanasie Skiadas (Veneția, 1742). Dacă acceptăm opinia lui Alexandru Dușu (*Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, p. 244), traducerea românească trebuie să se fi realizat pornind de la o tălmăcire grecească, deși - adaugă prudent exegetul (*loc. cit.*) - nu este exclus să se fi pornit și de la un text francez. Versiuni grecești au apărut și în spațiul românesc. În 1754, Ion Rali dă tălmăcirea intitulată (în traducere): *Cel scăpat de înșelăciune, sau Criticon de Baltazar Grațian, tradus din franțuzește de Ion Rali, fost mare stolnic*. Romanul lui Gracián a mai fost tradus încă o dată în neogreacă, tot la noi, sub titlul: *Despre tinerețe sau despre prima vârstă a omului*. După versiunea lui Rali - cred toți cercetători - cartea, cu titlul *Critil și Androniu*, a fost transpusă, în 1794, în românește. Traducerea, incompletă, aparține, probabil, unui cleric; are în orice caz o prefață semnată de mitropolitul Iacov Stamati (urmaș demn, în planul animației culturale al lui Leon Gheuca), care subliniază, într-o pură perspectivă luministă, caracterul natural al legilor și valoarea de simboluri pe care o au cei doi eroi (Al Piru, *Literatura română veche*, ediția I, București, 1961, p. 582).

Mediul cultural moldovean s-a arătat, categoric, în această epocă, deosebit de receptiv la „noutatea" literaturii baroce, căutând textele de mari dimensiuni. Cu cheltuiala boierului Iordache Darie Dărmănescu, se tălmăcește, direct din franceză, romanul unui reprezentant tipic al barocului galic,

„prețiosul” Vincent Voiture, scriitor cu mai puține merite într-ale literaturii, dar cu o participare notabilă în campania de reformare a limbii franceze. Cartea, scrisă pe la 1658 (după un subiect pus la punct de Julie d'Angenne, fiică a marchizei de Rambouillet), se numește *Alcidalis et Zélide* și a fost tălmăcită la Iași, în 1783, sub titlul *Istoria lui Alfidalis și a Zelidei*, fiind în continuare - după cum probează circulația manuscrisă - destul de solicitată la lectură (nu era de altfel singurul roman de asemenea factură tradus și căutat în epocă). Traducătorul român (care poate să fi fost un anume Alexandru Ciohoreanu - copist al versiunii din ms. nr. 743 de la B.A.R. - sau Dărmănescu însuși - crede N. N. Condeescu, *Istoria lui Alfidalis și a Zelidei. Unul din primele romane franceze în limba noastră*, în Academia Română, Mem. Secț. Lit., seria a III-a, tom. V, mem. 5, București, 1931) i-a adăugat și o completare (faptul nu e singular; în țara de baștină romanul mai fusese „completat” și de Des Barres; „romanele baroce pot fi continuate oricât, într-atât sunt de deschise, de puțin organizate” - considera A. Marino, *Dicționar de idei literare*, București, Editura Eminescu, 1973, p. 251), socotită (de N. N. Condeescu) „de un interes deosebit” (în fapt, acest „final românesc” îl înlocuia pe cel al lui Des Barres) și este, firește, „primul text integral original de factură barocă” (A. Marino, *Un baroc românesc*, în „Cronica”, nr. 39, 1969, p. 9).

Banii aceluiși Dărmănescu, ispravnic de Neamț cu rangul, dușman (complotist chiar) al fanarioților, mare admirator al literaturii franceze și protector al muzelor în Moldova, au sprijinit, pe la 1772, și tălmăcirea *Aventurilor lui Telemac* al lui Fénelon (în ms. nr. 342 de la B.A.R. titlul este: *Întâmplările lui Telemah, fiul lui Odisesfu*). Autorul lui *Les Aventures de Télémaque*, prețuitor al lui Gracián, a fost socotit multă vreme un precursor al gândirii iluministe. Nu este exclus ca tocmai aceste idei să-l fi interesat pe protectorul traducerii românești (carte din specia „Sfaturilor pentru prinț”, *Aventurile lui Telemac* dobândește în Moldova o specificitate marcată, căci se racorda la chestiunea raporturilor dintre domnul venetic și „țară” - Alexandru Duțu, *Coordonate...*, p. 236) - suntem doar în plin secol al Luminilor -, dar multe din notele fundamentale ale romanului, ale spiritului abatelui francez, în general, sunt neîndoielnic baroce (vezi Helmuth Hatzfeld, *Estudios sobre el barroco*, ediția a II-a, Madrid, 1966, p. 76 și urm.). La greci (care o socoteau un fel de continuare a *Odiseei*) cartea lui Fénelon a pătruns în 1742. N-ar trebui să excludem o anumită înrăurire a versiunilor grecești asupra apariției traducerii românești. Ba chiar ar trebui să o considerăm cu seriozitate, pentru că acel Constantin Stăncescu, traducător sau doar copist, în 1772, al *Aventurilor*, a lucrat probabil pe un text grecesc. Tălmăcirea a fost mult gustată (Leon Gheuca - care a tradus și el cartea, din franceză, prin 1782 - a vrut chiar să o tipărească) în epocă, dovadă copiile, numeroase (cea executată în 1780 de Isaie, ierodiacon la Episcopia Rădăuților, se păstrează în ms. nr. 743 de la B.A.R.), care se fac

până la sfârșitul secolului al XVIII-lea și apoi la începutul veacului al XIX-lea (vezi Mircea Angheliescu, *Contribuții la stabilirea unor premise ale literaturii române moderne*, în „Limbă și literatură”, vol. 16, 1968, p. 22-40; Alexandru Duțu, *Coordonate...*, p. 235-240).

Petru Maior a tradus și el, din italiană, acest roman care, apărut în 1699, s-a bucurat de o faimă răsunătoare, fiind încă la modă în anii studenției romane a tânărului venit din Transilvania. Tălmăcirea lui, cu un titlu cam lung - *Întâmplările lui Telemah fiului lui Ulise (Odiseus), întocmite de Fénelon arhiepiscopul Cambriei, acum întâi de pre limba italienească pre limba românească prefăcută de Petru Maior de Dicio-Sânmartin, protopop și crăiesc revizor a cărților* -, nu are, după cum își închipuie autorul, prioritate cronologică absolută, dar este într-adevăr întâia difuzată prin tipar (Buda, 1818) (vezi Maria Protase, *Petru Maior*, București, Editura Minerva, 1973, p. 164-172).

Prezențele acestea (eu am făcut mai sus o „selecție din selecție”) trebuie așezate în contextul creat de acei iubitori de carte ce-și îndreaptă ochii către Apus. Leon Gheuca, traducător al lui *Telémaque*, a mai tradus din Fénelon părți din *Traité de l'existence et des attributs de Dieu* și *Dialogues des morts*. Aceste secvențe vor fi adunate cu altele, traduse din *Pensées sur divers sujets* de Masillon, într-o antologie intitulată *Pentru știința stihiiilor* ce se va tipări la Iași, în 1816, sub denumirea *Hrisum engolpion*.

Franța pare a fi spațiul literar care expedia propuneri acceptabile și adaptabile (*Aventurile lui Telemac* au fost interpretate, categoric, datorită consiliilor lui Mentor, și ca un „Fürstenspiegel” la preț încă între români). Franceza era și limba lui Voltaire (și din Voltaire se traduc *Toaca împăraților* și *Istoria craiului Sfeziei Carol al XII-lea*; a făcut-o, verosimil, în 1792, Gherasim Clipa - arhidiacon și apoi arhimandrit al Mitropoliei din Iași, apoi episcop de Roman -, discipol al lui Leon Gheuca, cel care va tălmăci, prin 1793, *Viața domnului Heruvim de la Ronda* de Lesage [tălmăcire păstrată în ms. nr. 46 de la B.A.R.], *Istoria Americii*, în 1795, [ms. nr. 40 de la B.A.R.] și - presupune N. A. Ursu - *El Criticón* [*Critil și Androniu*] de Balthasar Gracián [Iași, 1794], dar și limba societăților secrete atât de interesante pentru niște boieri plictisiți de prezența fanarioților pe tronul Moldovei. Pentru membrii lojii „Moldova” (Iordache Darie, Iordache Cantacuzino, Manolache Romano, Roset Bălănescu), al cărei mare maestru era, prin 1779, Leon Gheuca (dar nu numai pentru ei, probabil), arhidiaconul Gherasim, și el mason, tălmăcea - în 1787, finanțat de Darie Dărmănescu - *Taina francmasonilor* de Gabriel Péran.

Nu putem decât să constatăm că „lumea cărții”, cu mecenășii, „agenții” și beneficiarii ei, era constituită, că ea convoca „boieri mari sau de rangul al doilea, clerici și dascăli sau dieci” (Alexandru Duțu, *Coordonate...*, p. 225) cu

interese literare bine conturate. Aceștia, instituiți în autentici bibliofili, își alcătuiesc colecții de cărți datorate muncii unor prescriitori care lucrează la comandă (când pentru un patron, când pentru altul), strâng în biblioteci „traduceri menite să delecteze imaginația și să le transmită precepte de conduită” (*Ibidem*, p. 224). Pentru a veni în întâmpinarea curiozității lor (și a gusturilor lor literare) se talmăcesc și se copiază, într-o „ceată” cam eteroclită, e adevărat, texte de Voltaire și La Fontaine, de Lesage și Marmontel, de De Bernis și Metastasio, de Montesquieu și Florian, de De Beauchamps și Gian Francesco Loredano. Lecturile acestea, toate, atestă schimbări de luat în seamă în starea de sensibilitate, reflexe și însoțitoare ale modificărilor din mental. Acești „lectori” nu mai aparțin, categoric, Timpului Vechi.

226. Între lecturile predilecte - cărțile populare

Zăbava nu respinge înțelepciunea. Compensațiile oralității

E destul ca, dând câteva pagini înapoi, cititorul să reexamineze listele de manuscrise și de ediții care au asigurat răspândirea *Alexandriei*, ca să înțeleagă funcțiile însemnate deținute de cărțile zise „populare” (categorie atât de eterogenă ca substanță și proveniență, imposibil de încadrat într-o „definiție”) în zona consumatorilor medii de literatură. Secolul al XVIII-lea românesc oferă, din acest punct de vedere, un tablou mai mult decât edificator. O mulțime de factori - deschiderea lumii românești către un Timp Modern, complicarea stării de sensibilitate, apetiturile și gusturile literare etc. - ar trebui convocată spre a motiva această aplecare către apropierea și consumul pe scară largă a acestor „ficțiuni” (cum le-a zis cineva) într-o literatură care, până atunci - în construcțiile ei - pornise mai ales de la „autentic”, de la „adevărat”, un „adevăr” cel mai adesea al istoriei.

Nevoia de *delectare*, de „zăbavă” (cum se spunea atunci), face ca în veacul al XVIII-lea să fie traduse (ori retraduse) foarte multe cărți populare, utilizându-se -diversificare evidentă a filierelor - fie fluxurile grecești, fie versiunile rusești (într-o vreme când legăturile cu acest spațiu devin mai intense, pe măsura speranțelor pe care românii și le puneau în intențiile - bune în declarații - ale imperiului de la răsărit), fie chiar originale apusene. Trebuie să spun, încă din acest moment, că lectorul român nu a încetat, nici în secolul al XVIII-lea, să caute în aceste cărți - care vor cunoaște, am văzut, o răspândire manuscrisă impresionată și vor ajunge, primele, sub teascurile unor tipografii în stare să le asigure o circulație de luat în seamă (începuturile „bibliotecii albastre”), dar și o varietate „generică” impresionantă (ce va aduce în bibliotecile românilor cărți de aventuri eroice, romane erotice, parodii, lucrări

satirice și întâmplări picarești) - și *învățătura, înțelepciunea*, modelarea „omului celui dinlăuntru”, după o veche poruncă a spiritualității răsăritene. Între *zăbavă* și *învățătură* (pentru a cărei propunere „pildele”, autonomizate, din *Viața sfinților Varlaam și Ioasaf*, „roman” tălmăcit în secolul al XVII-lea de Udriște Năsturel, sunt exemplare), între *delectare* și *sapiential* se va produce, o dată cu aceste cărți (dar nu numai cu ele), o neconținută pendulare. Când un talger al balanței va atârna mai greu, când celălalt; dar această alternanță a opțiunilor reprezintă, pentru mine cel puțin, un semn evident al modificărilor ce se produceau (începuseră să se producă) în mentalitate. (Întrebarea ar fi - având în vedere aplecarea lectorului spre „delectare” și neputința lui, contextual motivată, de a-l respinge pe „docere” - cât putea să-și definească prezența /„condiția” această „zăbavă”/, „delectare” în niște texte preponderent [sau încă marcat] „de învățătură” [sapientiale]? Răspunsul nu s-ar putea da în absența admiterii unui joc, adesea subtil, între cele două categorii.)

Schimbările din starea de sensibilitate, depistabile, indică și ele transformările, incipiente e adevărat, care au loc pe acel palier profund unde se află deprinderile fundamentale. Chiar dacă discursul confesional se opune și predică exersarea iubirii în înțeles paulinic și cu semnificațiile relevate de Sfinții Părinți, în lumea românească Agapè, iubirea creștină, bate în retragere în fața lui Eros, iubirea senzuală. Numeroase „semne” (cartea, excelentă, a lui Ștefan Lemny, *Istorie și sensibilitate în secolul XVIII românesc*, București, Editura Meridiane, 1990, p. 73 - 115, mă scutește să le înșir) mărturisesc declanșarea unei crize, marcă a schimbării în planul marilor atitudini, în starea de sensibilitate. Iar literatura, prin „cărțile populare” (ghilimelele nu fac decât să semnalizeze un transfer zonal dinspre „cult” spre categoria scrierilor de colportaj), răspund acestor noi gusturi. Aventura erotică, născătoare evident de delectare, ajunge la cititor prin intermediul câtorva texte ce parcurseseră drumuri complicate. Un Toma Stamati, aparținător de cercul cu adevărat prodigios al lui Leon Gheuca, traduce - în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea - *Etiopicele (Istoriia etiopicească)* (cu titlul adevărat *Theaghenes și Haricleea*) lui Heliodor (un fenician din veacul al IV d. Hr.), roman de dragoste, împânzit cu întâmplări picarești, care făcuse o foarte frumoasă carieră literară fiind tradus în latină, greacă și franceză. Din Provența a plecat, în secolul al XV-lea, romanul *Paris et Vienne*. Pierre de la Cypède va da o versiune în franceză, pe care o va traduce în italienește, în versuri și cu titlul *Innamoramento di due fedelissimi amanti*, Angelo Albani Orvietano, în 1621. Cretanul Vincenzo Kornaros va face din lungul poem italianesc o operă grecească barocă (tipărită la Veneția în 1713) eliberată de sub abstracțiunile „dragostei curtenești” și mai apropiată de senzual: *Istoria lui Erotocrit*. În românește *Istoria lui Erotocrit cu Aretusa* va fi tălmăcit de trei ori: de Hristodor Ioan, un călugăr din Trebizonda, prin 1770-1780, de un anonim

știutor de carte grecească și de Vasile Vârnab din Botoșani tot în secolul al XVIII-lea (acesta a prelucrat, cu multe localizări, tălmăcirea monahului trebizondan). În 1818, Dionisie Fotino va da o prelucrare, în versuri, în neogreacă, iar Anton Pann și Tudorache Eliad tipăresc la Sibiu, în 1837, o altă prelucrare intitulată *Noul Erotocrit*. Și cartea *Filerot cu Antusa* pare a veni tot din substanța *Erotocritului* lui Kornaros. Eros are un loc important și în „romanul” (cavaleresc și picaresc totodată) *Imberie și Margaronă*. „Plecată” dintr-o Franță a veacului al XV-lea (unde se intitula *Pierre de Provence et la belle Maguelonne*), cartea a ajuns, prin mijlocire grecească, în literatura română în secolul al XVIII-lea. Cea mai veche copie, iscălită de un logofăt Nicolae Ursache, este din 1789.

Tot delectării par a i se subordona și cărțile care povestesc aventuri militare, precum *Alexandria*, mai veche achiziție a literaturii românești, care cunoaște acum începutul unui marș triumfal, sau *Istoria surprării Troadei*, venită la noi în versiuni (puse pe seama unor „homeroizi”: Dictys Cretanul și Dares din Frigia) ce-și fac un titlu de glorie din ignorarea lui Homer. Dar și în aceste romane pseudo-istorice (socotite multă vreme și în medii „onorabile” istorie curată, o istorie ca „poveste”, desigur) sublinierile „învățătoare” abundă. Sapiențialul este urmărit mereu, fie că e vorba de isprăvile marelui cuceritor, fie că cititorului i se pune sub ochi țesătura, definitivată în veacul al XII-lea, de normandul Benoit de Saint-Maure (*Le Roman de Troie*) și repovestită, un secol mai târziu, de judele Guido delle Colonne (*Historia destructionis Trojae*). Cum mai la vale voi consacra opriri speciale acestor cărți, trec acum în grabă pe lângă ele.

Dintr-un Bizanț încă viu, printr-un intermediar grecesc, românii împrumută *Istoria poamelor*, tălmăcire (în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea) a unei cărți de succes din secolul al XII-lea: *Porikologos* de Theodor Prodromos, care „trata” despre consecințele primejdioase ale consumării vinului. O carte satirică - delectare? desigur; învățătură? indiscutabil -, căreia-i putem afla un companion în această „căsuță” în *Bertoldo*, luare în răs destul de ascuțită a nefirescului vieții de la curțile monarhice. Și în acest rând mijlocitorul pe care l-au folosit traducătorii români (cele mai vechi copii ale versiunii românești sunt din 1775 și 1779) a fost unul grecesc. Originalul textului era italianesc, semnat de Giulio Cesare della Lira în 1592 și se intitula *Le sottilissime astuzie di Bertoldo*.

Învățătura (sublimată în „pildă”) este implicată și istorisirilor din *Aravicesc mithologhicon*, altfel zis *Halima*, adică „povestea ca poveste”, „povestea în poveste”. Pornită din India și amplificată apoi în Persia și în spațiul arab, colecția le-a parvenit românilor prin filieră grecească. Spre a sa destindere (zăbava!), Rafail de la Hurez, un isihast convins, discipol al lui Paisie Velicikovski, își asumă cheltuielile pentru copia făcută în 1783.

În fine, *înțelepciunea* izolată ca „înțelepciune” în cărțile populare își află sediul, în literatura română, într-o adunare de „sugestii” culese din varii direcții (și „locuri” culturale), a cărei eterogenitate realizează chiar „specificitatea” spațiului cultural românesc. De la „summele” occidentale (pe care le socot reprezentate și de *Pildele filosofești*, atât de cercetate pe vremea lui Constantin Brâncoveanu, dar și de *Cugetările* suedezului Oxenstiern [Oxenstierna] Johan Thuresson), trecând prin inventurile grecești care agreează *fabula* (*Istoria lui Esop* se păstrează într-o copie din 1703, executată de brașoveanul Costea Dascălul), literatură sapiențială ne duce inevitabil în Orient. Din acest Răsărit, pe un traseu urmat și de alte „cărți populare”, a venit spre Europa *Povestea lui Archirie și a lui Anadan*, „roman de curte” - dacă e să încercăm o clasificare - în care se dezbate despre fidelitatea slugii față de stăpân, despre ingratitudine și recunoștință, evident despre înțelepciune. Alcătuit în Asiria, se zice, prin veacul al VI-lea î. de Hr., romanul a fost tălmăcit din greacă în vechea slavă prin secolele XI-XII. Cea mai veche copie a versiunii românești este din 1708 și a fost realizată de un ieromonah Vartolomei din Maramureș.

Tot într-o „ramă” (procedeu foarte uzitat în compoziția cărților de colportaj) sunt așezate și povestirile din *Sindipa*. Carte călătoare, această *Carte a lui Sendbar* a plecat din India, pentru a trece prin Persia, prin Siria (autorul - unul dintre autori - versiunii arabe, Musab Isa'd Kesrawi și-a îngăduit multe libertăți), și ajunge, în secolul al XI-lea, în Bizanț. Dacă grecii nu și-au permis să adauge „aluviuni” pe traseul cărții (Mihail Andreopoulos a fost un cărturar fără veleități), traducătorii din Europa apuseană nu și-au pus nici o stavilă în acest sens. Versiunile occidentale - *Liber de Septem Sapientibus*, *Le Roman de Laurin*, *Dolophatos*, *Sept Sages de Rome*, *Libro de los engannos y assayamentos de los mujeres*, *Le Roman de Cassiodorus* și altele - ajung (chiar titlurile lor arată) să fie veritabile adaptări ale nucleului inițial. Din grecește cartea s-a tradus și în slavă.

În românește *Sindipa* (carte în care sexul este o tentație, obsesie și „probă” permanente, femeia părând la un moment dat invincibilă prin abilitatea cu care anulează „încheierile” istorisirilor prin care cei șapte filosofi încearcă să amâne pedepsirea prințului) a fost tradusă după o versiune grecească tipărită la Veneția în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Ediția aceasta a pornit de la o copie făcută după *Codex Vaticanus (Syntipas)*. Un exemplar al ediției venețiene a ajuns, către sfârșitul veacului al XVII-lea, pe masa de lucru a unui cărturar din Țara Românească. Acesta a dat tălmăcirea pe care o va copia în 1703 Costea Dascălul din Brașov (amator, am văzut deja, de cărți populare) și care va avea o circulație notabilă în secolul al XVIII-lea.

Sublinierile din text erau încă de actualitate în lumea românească. Cum ar fi această condamnare a femeilor înșelătoare: „Așa să știi, o, împărate, că muerile cele rele și viclene multe tocmele și fapte rele fac și nu poate nimea să le

priceapă. Că muerile cele rele să potrivescu cu aspida cele fărâncătoare, iar muerile cele bune rar să aleg foarte cu cinste bună și să tocmescu cu diiamantul, măcară că sânt toate într-un chip: mueri. Ce te păzește și te ferește, împărate, că drăciile muerilor sânt rele.

Aceste cuvinte auzind împăratul, au zis să nu omoare pre fiul său".

Aceste „adecvări" la starea românească de sensibilitate îi vor îndemna și pe români să se manifeste „activ" în raport cu textul. În redacțiile românești (trei au fost individualizate), *Istoria Sindipii filosofului* este - au zis cercetătorii (între ei, Hasdeu remarca „aerul indigen") - mai mult decât o traducere și mai puțin decât o prelucrare. Copiștii români n-au modificat structura textului, nu au operat substituiri, nu au făcut eliziuni și nici n-au adăugat. N-au întreprins nici „adaptări" ale evenimentelor sau ale personajelor la Locul și Timpul românești (chiar dacă Hasdeu a spus ceea ce a spus). Pretinzând că transpun direct din limbi exotice („din limba siriniască pre rumânie" - ms. nr. 24 de la B.A.R.; „tălmăcit de pre limba arăpească spre limba moldovenească" - ms. nr. 583 de la B.A.R.), ei au amplificat ici și colo „comentariile" la povestirile filosofilor. Iar aceste povestiri sunt adesea mici bijuterii:

„Au fost un slujitor și era foarte drag împăratului și boierilor de vitejia lui ce avia. Și acel slujitor avea un câine foarte bun adus de departe. Și ce-i zicea stăpână-său, toate le făcea și-i era foarte drag. Și într-o zi s-au dus muierea slujitorului la părinții ei și au lăsat coconul la tată-său și slujitoriul ședea acasă și coconul dormia. Și-au trimis împăratul de l-au chemat și chemându-l împăratul iar slujitoriul au zis către câine să păzească casa și coconul și s-au dus la împăratul. Iar câinele păzind casa și coconul, venia un șarpe mare spre cocon, iar câinele văzând că vine spre cocon l-au întâmpinat pre șarpe și au început a se bate cu șarpele. Și au început a-l mușca și a-l mânca pân l-au omorât pre șarpe. Într-aceia vreme au venit și slujitoriul de la împăratul și câinele deacă au văzut pre stăpânu-său i-au ieșit înaintea lui. Iară stăpână-său văzând gura câinelui cruntă i-au părut că au mâncat pre cocon și cu mare mânie au ucis pre câine cu sabia. Și intrând în casă au văzut pre cocon dormind și șarpele ucis. Atuncea au cunoscut că l-au omorât câinele și au început a se căi și a plânge cu amar mare după câine ce n-au folosit nimic câinelui".

Dialogul între palierele culturale

Am mai scris despre *Alexandria* în primul volum al cărții de față. Mă întorc lângă ea acum, către sfârșitul întreprinderii la care m-am angajat în urmă cu mai mulți (câți oare?) ani, fiindcă această poveste, în care realul s-a topit în fabulos și istoricul în mitic, și-a asigurat în literatura română o „stare" aparte, aproape unică. Cartea despre Alexandru cel Mare s-a mișcat pe toate nivelurile culturii românești și între ele, pe verticală, cu apariții, retrageri și reveniri

(petrecute într-un interval de timp considerabil), dându-i posibilitatea cercetătorului să examineze acest joc subtil, aceste transferări mereu profitabile și să caute să înțeleagă mecanismele care le făceau să funcționeze.

Socotită roman „eroic”, istorisire „cavalerească”, povestire „pseudo-istorică” sau chiar carte cu finalitate „etică”, *Alexandria* a avut o circulație cu totul remarcabilă în literatura română, străbătând veacurile și acoperind un spațiu impresionant. (Poate doar în *Floarea Darurilor*, o altă carte populară faimoasă, să aibă un „concurrent” în acest plan al difuzării și cultivării constante.) Intrat în zona românească de timpuriu în versiune slavo-sârbească (marele depozit de carte de la Mănăstirea Neamț conserva un manuscris din 1562, copiat din îndemnul mitropolitului Grigore al Sucevei), tălmăcit destul de repede (verosimil în anii de sfârșit ai veacului al XVI-lea, căci letopisețele domniei lui Mihai Viteazul îl evocă pe marele macedonean) și răspândit întâi prin copiere (cea mai veche prescriere păstrată se datorează popii Ion Românul din satul Sâmpetru, ținutul Hațegului, și a fost înfăptuită în 1619-1620; „Codex Neagoeamus”, ms. nr. 3821 de la B.A.R.), chiar foarte insistent începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea - când, simptomatic, gustul lectorilor români (cu deosebire al celor din clasa mijlocie) propulsa - am văzut - romanele cavalerești (precum *Imberie și Margarona*, *Erotocritul*, *Filerot cu Antusa* ori *Istoria lui Polițian*) spre o cotă notabilă a popularității (inventarul „la zi” al manuscriselor cuprinzând *Alexandria* la Mihai Moraru - Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi*, vol. 1: *Cărțile populare laice*, partea I, București, Editura Academiei, 1976, p. 55 - 95) - romanul despre viața lui Alexandru cel Mare a culminat prin a fi, probabil, cea mai frecvent tipărită carte achiziționată de literatura românească (un veritabil stâlp de rezistență a ceea ce am numit „biblioteca albastră”). Șirul imprimărilor, început - vedeam - de ediția pusă sub presă, în 1794, la tipografia lui Petru Bart din Sibiu (apariție consolidată, doi ani mai târziu, de o nouă tipărire realizată de protopopul Mihail Strilbițki la Movilău), este într-adevăr impresionant. Ediții după ediții (sibienii au o vreme ambiția de a-și număra tipăriturile, apoi inițiativa a fost preluată de alții), cu tiraje suplimentare și imprimări defectuos ori deloc localizate sau date (menite să pună la grea încercare răbdarea unui bibliograf), toate atestând interesul constant de care s-a bucurat această carte timp îndelungat (o imagine a acestei veritabile avalanșe editoriale oferă deja citata *Bibliografia analitică a literaturii române vechi*, p. 95 - 104). De relevat în seria astfel constituită este apariția în 1909, la Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, a ediției revăzute de Mihail Sadoveanu. Versiunea îngrijită de Sadoveanu (echilibrată, frumoasă, agreabilă la lectură, atentă în același timp la structura și valorile vechii tălmăciri) devenea din acel moment textul de bază pentru cei ce vor retipări pentru publicul larg romanul despre Alexandru cel Mare. Deși nu a fost cu totul lipsită de

concurenți, pentru că și Ion Pillat, de pildă, s-a simțit îndemnat să facă unele îndreptări pe un text apărut în 1862 și să îl publice în 1938 (cu încă un tiraj în 1944), iar filologii (precum Dan Simonescu) au arătat în continuare o considerație firească versiunii din ediția princeps, Sibiu 1794 (text reprodus de cercetătorul amintit în 1956, 1958 și 1963). În legătură cu presupusa tipărire a unei versiuni românești a *Alexandriei* la 1700 nu există decât informația (neconfirmată de alte surse) furnizată de secretarul italian al lui Constantin Brâncoveanu, Anton Maria del Chiaro, în cartea sa *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*.

Sintezele rămase de la profesorul Nicolae Cartojan („*Alexandria*” în *literatura românească*, București, 1910; „*Alexandria*” în *literatura românească. Noi contribuții. Studiu și text*, București, 1922; *Cărțile populare în literatura românească*, ediția a II-a, vol. I, București, Editura enciclopedică română, 1974) și, mai aproape de noi, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi* descriu concludent traseele străbătute de romanul despre Alexandru cel Mare (am fost tentat să așez termenul *roman* între ghilimele, dar am renunțat spre a nu stârni confuzie) în literatura românească. Trasee complicate, stabilite de factori diverși ca proveniență și variați ca funcție în timp și spațiu, trasee care încheagă însă un destin extrem de imteressant și de elocvent pentru o întregă categorie de cărți. În aria românească, *Alexandria* nu s-a abătut de la un „comportament” fixat de niște „date” esențiale colectate în timp: a răspuns la întrebări ce au variat, uneori substanțial, de la o epocă la alta și de la un mediu de cititori la altul; a manifestat o remarcabilă disponibilitate în a-și schimba funcțiile prin condiționări complexe; a reprezentat mereu o „lectură” agreată (căci această carte a fost nu numai obiectul unor achiziții individuale; sunt nu puține mărturiile care o arată a fi fost rostită sau povestită în public), suportând compliniri și argumentări, parcurgând - în unele redacții manuscrise - însemnate procese de „românizare”, nu doar lexicală, ci și terminologică și „istorică”.

Mai mult, *Alexandria* românească ne oferă și prilejul de a constata un fenomen de iradiere mai puțin obișnuit. Căci acestui text i s-au adresat, și nu doar o singură dată, cărturarilor bulgari de nivel mijlociu, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, atunci când, după veacuri de tăcere impusă, la sud de Dunăre literatura bulgară renăștea și, o dată cu ea, nevoia de texte, nevoia de texte accesibile, de texte care „să povestească” și să „învețe”, începea să se resimtă cu tot mai multă acuitate.

Savanții au căutat, desigur, explicații pentru succesul prelungit (în spațiul cultural românesc sintagma de mai înainte are o acoperire deplină) pe care l-au înregistrat unele dintre cărțile populare, între care și *Alexandria*. Și nu sunt puține studiile care au încercat să definească atât condițiile (aflate în afara

cărților propriu-zise), cât și caracteristicile (de această dată ale textelor cu pricina) care, însumate, au asigurat o frecvență de lungă durată (și în medii foarte diverse), o cotă ridicată și stabilă a popularității cutărei sau curăței compunerii. Nu dispun aici de spațiul necesar pentru a rezuma punctele de vedere exprimate. Și nici nu mi-am propus acest lucru. Voi zăbovi doar asupra câtorva dintre „încheierile” pe care le-ar putea eventual sugera lunga călătorie a romanului despre Alexandru cel Mare în cuprinsul literaturii române, pentru că, după achiziționarea ei - petrecută verosimil înaintea secolului al XVI-lea - și mai ales după traducerea în românește, cartea aceasta a avut la noi - performanță nu tocmai comună - o circulație aproape neîntreruptă.

Fără a mă număra neapărat între cei care acordă preeminență în formularea judecăților lor datelor furnizate de investigația socio-literară, cred totuși că mișcările complexe petrecute în rândul consumatorilor de literatură, în perioade succesive ori în cursul uneia și aceleiași epoci, au un rol cert în selectarea și prelevarea unui anumit text într-un anumit moment (în cazul „cărților împrumutate”) ori în impunerea și cultivarea asiduă a unui anumit „gen” literar (dacă vorbim de un inventar propriu). Cred, prin urmare, că *Alexandria*, roman *eroic*, carte ce povestea ispășirile sublime ale unui viteaz creștin (isprăvile sale sunt fapte ale unui curios inepeizabil, ale unui „cercetător”, neostenit, dornic să cunoască lumi și locuri nestrăbătute [sunt convins că cititorul „se plimba” fascinat prin acea geografie stranie a Asiei, vecină cu descrierile scripturistice], ale unui soi de „civilizator” ce-și pune capacitatea în serviciul țelurilor creștine), a intrat între lecturile românilor în veacurile al XV-lea și al XVI-lea (întâi în haină slavonă), pentru că propaga un model combatant (chiar dacă, pe la 1620 popa Ion Românul o tâlcuia în prelungirea *Ecleziastului*) într-o vreme când lupta împotriva unui inamic acaparator și păgân era încă un ideal politic și național. Cred, de asemenea, că răspândirea remarcabilă - prin copiere - pe care cartea despre Alexandru Macedon a cunoscut-o în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și actul - fundamental - al tipăririi, petrecut în 1794, își au și ele explicația în solicitările regrupate de duhul dominant al epocii. Propunând de data aceasta mai degrabă întâmplarea neobișnuită în asociere cu aparițiile mereu extraordinare ale personajului principal (căci romanticii se vor interesa iarăși de prestația eroică), accesul spre lumi exotice sau aflate, oricum, dincolo de niște limite ale cunoscutului, *Alexandria* de la care cititorii așteptau, ca și de la alte cărți populare, într-o vreme când dispozițiile și disponibilitățile combatante locale se estompară, în primul rând compensații în imaginar (Alexandru Dușu, *Prefață*, la *Alexandria ilustrată de Năstase Negrule*, București, Editura Meridiane, 1984, p. 11), răspundea acum unui timp caracterizat prin „lărgirea orizontului geografic, politic, fazei de emergență a mișcărilor social-culturale” (Mihai Moraru, *Postfață*, la N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, ed. cit., vol. II, p. 498), instalate deja ori aflate în preparare, responsabile direct

de reaşezările din sfera gustului și sensibilității literare. Valențele numeroase colectate de text în lunga sa istorie au proiectat cu relativă ușurință circumstanțele potrivite unor decodări foarte diverse. *Alexandria*, asimilată la noi în medii socio-culturale diferite, cumva concomitent și nu în urma unei translări pe verticală dinspre curte și aristocrație către celelalte categorii, tot mai largi numericește, a fost citită și interpretată felurit: ca exemplu de cutezanță și meșteșug militar (romanticii, un Eliade Rădulescu de pildă, cititor al *Alexandriei*, vor izola pe fondul comportării eroice, gestul mesianic), ca sumă a unor informații atrăgătoare despre tărâmurii exotice, ca dovedire a labilității soartei celor puternici și, prin extensie, ca probă a imensei deșertăciuni ce ruinează toate acumulările omenești. Schema epică - a spus Mihai Moraru (*op. cit.*, p. 501) - pe care a fost construit romanul, cea a „traseului”, a avut o participare decisivă la eternizarea lui. Fiind esențială, această schemă (ce desemnează tipul de legături instituite între elementele cărții) a îngăduit în felurite situații compliniri, substituiri și, evident, tâlcuiri variate în funcție de timp și de spațiu. Drept aplicație a acestei propoziții pot sluji intervențiile prilejuite de „încreștinarea” substanței cărții, intervenții care au propus înglobarea unor unghiuri de vedere noi, a unor episoade, a unor teze protectoare etc. Asamblarea s-a produs cu ușurință, pentru că tipul de relație dintre faptele noi și cele preexistente nu s-a modificat. Astfel, Alexandru copil studiază cu filosoful Aristotel *Psaltirea* și *psalmii*, este trimis apoi la Roma, unde intră în „biserica lui Solomon”, zidită de „Savela - împărăteasa”, sora lui Solomon, și ia cunoștință de precizările prorocului Daniil despre inorogul care „va goni pe toți pardoșii de la apus” și va înjunghia pe „berbeculele cel mare”, adică pe Por-împărat; trecerea prin Ierusalim îl aduce pe Alexandru în contact cu prorocul Ieremia (aci, la Ierusalim, are loc lepădarea de idoli și închinarea către Savaoth Dumnezeu), personaj ce-și va insinua apoi predicțiile în marea aventură a macedoneanului; nu au cum lipsi, apoi, dintr-un traseu parcurs de un erou creștin, experiențele în rai și în iad. Etc., etc. Aș putea aminti și completările făcute de cărturarii noștri pentru detalierea geografică (și politică) a expediției nord-dunărene, dar lucrurile sunt îndeobște cunoscute. Au fost evocate în numeroase rânduri.

O întrebare revine des în studiile consacrate cărților populare și, în particular, *Alexandriei*: care a fost procentul de credibilitate acordat de cititori (și nu numai de conașionalii noștri) întâmplărilor narate în compunerile cu conținut „istoric” și, restrângând cercul, celor ce îl au ca personaj principal pe Alexandru cel Mare? Este lesne de înțeles că răspunsul la această chestiune participă și el într-o bună măsură la rezolvarea problemei perenității cărții de care mă ocup aci, dar la fel de ușor se poate constata imposibilitatea redactării unei explicații globale și atotcuprinzătoare. În primul rând, trebuie relevată prezența acelor niveluri care țin de ceea ce B. P. Hasdeu (în *Cuvente den*

bătrâni) numea *caracterul poporan* al acestor cărți. Substanța „istoriilor” ce au trecut dintr-o literatură în alta a împrumutat segmente importante din folclor, s-a modelat adesea după tipare folclorice, și-a însușit trăsăturile esențiale ale construcțiilor epice generate de aceste tipare. Aceste elemente au făcut ca narațiunile astfel produse, multe dintre ele având chiar surse populare, să fie ușor identificate ca aparținând unui inventator familiar (*Alexandria*, chiar începe ca un basm) și să fie rapid adoptate (găsim aci un fel de credibilitate de o factură specială) și asimilate. Aci, propabil, se află și justificarea intervențiilor care s-au petrecut adesea cu prilejul transpunerii dintr-o limbă în alta (uneori veritabile prefaceri) sau în interiorul aceleiași literaturi, cu ocazia copierii.

Cât au crezut, prin urmare, cititorii din istorisirile *Alexandriei*? A participat acest procent de credibilitate la răspândirea fantastică a acestei cărți - cum spunea Nicolae Cartoian - „în toate straturile societății: călugări, preoți, neguțători, dascăli de școală, copii de casă, toți și-o treceau cu nesaț, din mână în mână, și, până în pragurile veacului al XIX-lea, a format lectura de copilărie a marilor scriitori...” (*Cărțile populare* -, vol. I, p. 281)?

Cărturarii autentici, istoricii mai cu seamă, interesați de lecturile aflate în circulație, au declarat fără echivoc, încă din veacul al XVII-lea, că *Alexandria* nu este altceva decât o „operă de ficțiune” (de ficțiune istorică dacă nu artistică), rezultat al stratificării unor relatări inexacte și a succesivelor fantazări. Miron Costin, cititor și traducător al unei cărți despre Alexandru Macedon a lui Quintus Curtius Ruffus (*Graiul solului tătarăsc...* s-a intitulat capitolul tălmăcit de el), n-a ezitat să pună lucrurile la punct. Stolnicul Constantin Cantacuzino, cel ce făcea, la începutul *Istoriei...* sale o trecere în revistă a izvoarelor, a fost chiar mai vehement, arătând că această carte, frecvent citită și în acel timp, nu este decât „o aflare de o mare grămadă de minciuni... după care umblă norodul acesta, rătăcindu-să și cred célea ce niciodată de crezut nu sânt”.

Opiniile celorlalți (atât cât permit consultarea lor însemnările rămase pe manuscrise), ale consumatorilor de literatură cu un nivel de instrucție apropiat de cel mediu, oscilează între o îndoială circumspectă (lipsa unui suport ce ar justifica o încredere absolută) și confiență. Moldoveanul Grigorie, dascăl din Târnauca („vel dascăl”) își zice el, copist (și ilustrator) al ms. B.A.R. nr. 6001 datat 1802 (în care desenele au „legende”: „Atina; cetatea Râmului; vezi aceasta esti Țara Perșilor; cetatea Ierusalim; când au mers Alexandru la cetatea Vavilonului; când au mers Amvis, veteazu lui Darie ca să tae pre Alexandru; Darie împăratu-Persida cetatea lui; stâlp: Eu, Anarxos împărat, fost-am împărat a toată lume, iar aice mă uciseră oamenii cei sălbatici; Ieraclie țar; Saramida țarină; Eu, Alexandru împărat de Machidonie, să să știe luoui toată lume; De aice se începi împărăție lui Poriu împărat al Indii; Când au intrat Alexandru în

cetatea lui Por al Indiei"), socotește potrivit să amendeze drastic într-o notă „coborârea în iad”. Transcrie episodul, vădind considerație pentru izvodul avut la îndemână, dar se disociază (scrie chiar cu roșu!) și banalizează faimoasa descindere, interpretând-o drept o plimbare printr-o grotă oarecare: „Frate cititoriule care ți se va tâmpla a ceti pe această carte, această istorie în care scrie de unde ar fi intrat Alexandru într-o peștiră, carele zic să fie fostu iadul, eu n-am scris-o cu dovadă ca aceea care să fie de crezut, ce după cum am aflat și eu scris de alți istornici așa am scris și eu ca să să afle aice. Iară lucru cu adevărat și cu dovadă n-am pus fiindcă omul cu trup să întră în iad apoi să mai iasă de acolo nici de cum nu să poate crede. Grigori dascăl grăiești așa, dovidind dintru alte scripturi pentru aceasta, fiindcă în iad numai Hs. au intrat, iară de au fostu altă peștiră unde au intrat Alexandru, de aceasta nu putem ști, iară în iad n-au intrat”. În rest, nu pare să fi avut alte obiecții...

În schimb, banul Ion Cârje (ins ale cărui lecturi depășeau media, probabil), cititor al manuscrisului ilustrat de Năstase Negrule (un cititor atent, căci îi apreciază desenele, dar deplânge greșelile din textul cu „slova nealcătuită”), are dubii: „La anul 1825, dechembrie 31, am isprăvit și eu de citit această cârtică a marelui împărat Alexandru Machedon și de vor fi adevărate toate câte se cuprind, cu adevărat că este de minune, însă oricum tot au fost cevași”. Îndoiala sa pare a izvorî mai mult din spirit critic decât din uimire. Cârje este, indiscutabil, un spirit pozitiv pentru care senzaționalul, „meraviglia” (cu reacții tot de tip „pozitiv”), s-ar putea naște doar din autenticitatea povestirii. E limpede că în acest caz *Alexandria* încetase a mai fi un „roman istoric” și migrase vădit în categoria „cărților de delectare”.

Argumentele patizanilor *Alexandriei* ca scriere credibilă merg de la întemeierea pe izvoare (ca în cazul dascălului Gheorghe de la Putna, avizat în legătură cu calificativele defăimătoare ce le avea de suportat textul: „Aice am scris pentru împărăție lui Alexandru Machidon, din Hronograf scris pe scurt și pre puțin, însă numai ca să să știi cum că iaste adevărat pisanii sa și adevărat au făcut multe vitejii în toată lume, iar nu cum fac unii că sânt basne...” - ms. nr. 1296 B.A.R., f. 1r) până la redactarea unor mici *îndreptare* capabile să-l „inducă” pe lector. Scrie un astfel de „avertisment” copistul Enache (amator de criptograme și curios în a cerceta mai multe izvoade pentru a-și realiza propriul text): „Înștiințare pentru ci să cade a citi Alexandria. Pentru ca să știe adâncurile scripturilor și ca să știe cum au fost mai înainte și cum trăe ominii și cum s-au bătut împărați în lume și câte războaie au făcut în zilele lui Alisandru împărat și câte cetăți sparsă și cum au fost la rai și s-au bătut cu oameni sălbatici și cu toate gadinile și jivinele și pentru aceea să cade să cetească; nu ca doară iaste ceva de folosul sufletului oareșicare mângâiere...” (ms. nr. 4646 B.A.R., f. 3v). Cartea este, deci, recomandată drept instrument de cunoaștere a lumii,

„mângâierea" (delectarea) urmând a fi procurată - socotește Al. Dușu - (*op. cit.*, p. 13) - de reflecțiile și cugetările asupra vieții. Greu de desprins dacă Enache a avut în vedere cunoașterea unei lumi „secunde" (revestită, esențializată, ornată - Al. Dușu) sau a celei adevărate. S-ar părea că îndoiala în privința autenticității lipsește... Oricum, într-o înțelegere sau alta - roman eroic, carte istorică ori pseudo-istorică, povestire cavalească, culegere de învățături morale menite să atâmpere pofta de acumulare (ca în interpretarea ardeleanului Matei Voileanu) - *Alexandria* a trecut, cum zice N. Cartoian, din mână în mână, străbătând secolele, făcând aceeași prodigioasă carieră și în epoca veche, când copiii trudeau spre răspândirea textului, și în vremurile moderne, când tiparul a industrializat opera de editare. Cititorul afla în ea „istorie antică, dar mai ales aventură, depășirea realității spre lumea perfectă sau evaziunea care cade pradă groazei declanșate de atacul dat de ființe nemaicunoscute, și cunoaște, apoi, bucuria înfrângerii lor" (Alexandru, Dușu, *op. cit.*, p. 14).

Alcătuire „deschisă", ca mai toate cărțile populare, *Alexandria* i-a incitat și pe copiii români să se exerseze în a produce mici dezvoltări, născând redacții „autohtonizate". Ei își folosesc lecturile pentru a amplifica ici-colo unele episoade sau introduc informații locale, inaccesibile redactorilor versiunilor străine. Apar astfel știri despre *Dachia* și *dachiani*, căroră, în spiritul scrierii, li se pun în seamă și năravuri extravagante ([...] Iară Dachie esti Țara Moldovii carele lăcuim noi acum, că în veacul ce au trecut trăe aice în Țara Moldovii o limbă ce-i zice dachiani; și aceia era atâta de răi cât mânca cărnuri de câine și de mătă, încă și altele carele nu să mai poate să să mai pomeniască..."), despre „marile împărat Troian ... carele au bătut pe dachiani", despre originea romană a românilor: „Și frâncii de la Troada mērseră la Râm cu voia lui Dumnezeu și după aceia făcură Vineția, iară la Râm fu întâiu Roman și pe numele lui să chiamă Râmul (și până astăzi) și de acolo au vinit rumânii în Ardealu și în Țara Rumânească și în Moldova". Enache, copistul socotește potrivit să includă și o scurtă relatare despre întemeierea Moldovei „pentru aceia am scris și eu smeritul din Litopisețul lui Ștefan voivod ca să să știe cum au descălecat țara Moldovii ca să știe cene a ceti în Alexandrie" (ms. nr. 4646 B.A.R., ff. 43-45). Năstase Negrule precizează că partea din vastul imperiu pe care a primit-o Vizantie cuprindea „țara leșească și Ardealul și Rusia și România" (suntem în 1790!) și, tot în manuscrisul copiat de el, sfârșitul celui ce unise Europa cu Asia și cu Africa este interpretat, în sensul grabnicei și necontrolabilei disipări a măririlor și a bogăției, printr-un fragment pe care *Fiore di virtù* îl împrumutase din *Gesta Romanorum*.

Aproape că nu există palier al culturii populare românești în care să nu fi fost descoperite infuzii ce-și află sorgintea în faimoasa carte despre Alexandru Macedon. Paremiologia, poezia obiceiurilor, descântecurile, topica basmelor, onomastica, iconografia, sunt marcate de înrâuriri „alexandrine".

Scriitorii, și cei mari, dar și cei mai mărunți, au consultat *Alexandria* și au utilizat-o ca depozit sigur de pilde, de „trimiteri”, de *exempla*. În șirul lor îi aflăm, dintre cei vechi, pe Neagoe Basarab, pe Antim Ivireanul, cel care găsea potrivit într-un text al său să evoce un gest semnificativ al macedoneanului („... marele Alexandru, când ocolise ostrovul Tirului, pentru căci au luat el întâi pe umerile sale un braț de lămne, s-au îndemnat toată oastea lui de-au luat pietri și lămne cu mâinile lor de au umplut gârla și au făcut trecătoare”), dar și pe copistul nenumit al *Letopiseșului Cantacuzinesc*, care amplifică relatarea morții lui Mihai Viteazul cu o diatribă împotriva ungarilor, coborâtori - după el - din acele „limbi réle și păgâne ce le-au închis Alexandru Machedon între munți”.

Aventurile fabuloase ale eroului cuceritor și civilizator au stârnit imaginația prescriitorilor. Copiștii se însoțesc cu ilustratorii, devin ei înșiși ilustratori și miniaturişti și năzuiesc, transcriind *Alexandria* și tâlcuind povestea în desene, să dea cărți „totale”, în care textul se asociază cu imaginea, câștigând în pertinentă și în persistență. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, un anonim din Moldova făcea desene pe o copie a romanului (ms. nr. 3521 B.A.R.), simțindu-se atras mai cu seamă de întruchipările neobișnuite care populau cartea. O altă copie de la 1790, tot din Moldova (astăzi ms. D. A. 817 L de la Biblioteca Academiei Ucrainene de Științe din Kiev), conține desene cu legendele „Ierusalim” și „Alexandria”. Tot către reprezentarea unor cetăți înclina și dascălul Grigorie din Târnauca, deci tot din Moldova, ornând manuscrisul pe care îl realiza în 1802. S-ar părea că *Alexandria* i-a inspirat cu precădere pe moldoveni. Încercările de a face „carte ilustrată” constituiau însă o preocupare generală, căci la București logofătul Petrache executa, cam în aceeași vreme, remarcabilele sale desene pentru un *Erotocrit* prescris de alt logofăt, Ioniță.

Năstase Negrule, logofăt în Iași, copist și miniaturist, face o figură aparte între acești ilustratori. El a dat, prin 1790, o *carte desenată* în care a cutezat să „repovestească” în imagini, esențializând firește, după un „decupaj” propriu, conținutul romanului popular. Dincolo de încrederea nețărmită (și cam deplasată) în bunele intenții ale rușilor, care își purtau pe atunci războaiele cu turcii mai mult prin Țările Române (în virtutea acestei simpatii, cred, lunga lui însemnare pomenește toată familia imperială de la Petersburg; în cap cu țarina: „Cu mila lui Dumnezeu am scris aciastă carte Alexăndrii, în zilele prealuminatū a împărăteștii sale mărir[i] Ecaterini[i] Alexievni[i] preblagocestivii împărătesăi a toată Rosie...” și pe Ambrosii, tot un rus, care „ocârnuia” atunci biserica Moldovei) a fost, categoric, un stilist acest Năstase Negrule. Desenul său, aparținând artei aulice (Alexandru Dușu), are suplețe și rafinament. Desenatorul a simțit remarcabil „tensiunea” cavalerască, asimilată de carte în etapa ei occidentală post-latină și conservată și în înveliș românesc,

și a făcut-o să prezideze incontestabil șirul de ilustrații. Alexandru apare precumpănitor în ipostază de cavaler, singur sau conducându-și oștirile, campaniile războinice sporesc impresia de combatere perpetuă, iar lupta macedoneanului cu Por-împărat („legenda" lui Negrule: „Alexandru-împărat când s-a bătut cu Por-împărat"), soluție cavalierească pentru tranșarea unei bătălii indecise, pare a încununa seria. Logofătul ieșean, atent la „incrustațiile" scripturistice („Aici a găsit Alexandru-împărat pe Adam legat", „Eva, soția lui Adam") și de geografie biblică („Ostrovul Blajinilor și Ivanti-împărat", „Cetatea muerilor blajinilor", „Alexandru-împărat în rai"), stăruie apoi în fața alcătuirilor civilizației, a cetăților ca semne ale organizării („Alexandru-împărat când a luat cetatea Solunului fără de bătălie", „Cetatea Atena", „Cetatea Râmului. Arlierii care au ieșit înaintea lui Alexandru-împărat și i s-au închinat", „Cetatea Ierusalimului. Ieremia-proorocul iese înaintea lui Alexandru-împărat", „Cetatea piticilor pe care a făcut-o Alexandru-împărat; iară piticii sânt oameni mititei"), desenul lor lăsând să se întrevadă înrâuriri receptate din contemporaneitate și din lecturi. Ca și predecesorul său rămas anonim (ms. nr. 3521 B.A.R.), Negrule (autor al ms. nr. 869 de la B.A.R.) încearcă să vizualizeze întruchipările ciudate, spăimoase ori doar exotice, care stăpâneau zonele de dincolo de hotarele lumii cunoscute („Păsări care luau omul de pe cal și-l băga în munți și-l mânca", „Căpcăunii". „Mueri sălbatică", „Furnici care luau omul și-l mâncau", „Racii care mânca oamenii și-i băga în mare", „Oameni cu câte un picior, câte o mână, câte un ochi și Ipolen, jumătate om și jumătate cal"). Nu mai insist.

Am revenit în preajma acestui text, fiindcă mi s-a părut că romanul despre Alexandru cel Mare este în stare să alcătuiască o imagine, aproape somptuoasă, a unei culturi românești omogene prin conlucrarea fertilă dintre oralitate, scriptural și gravură.

Un studiu de caz: „Istoria surpării Troadei"

Ce semnificație vor fi avut pentru grămăticul Ioan, fiu al „popii Mirii ot Bărbătești", care, în anul 1766, prescria *Istoria pentru surparea Troadei*, și, apoi, pentru cititorii izvodului său aceste violente cuvinte adresate, într-o izbucnire vehementă, lui „Omire, făcătorul de vierșuri": „Ci tu Omire, făcătoriuile de vierșuri, carele în cărțile tale cu atâția laude ai scris pre Ahilevs, ce socotială iscusită te îndeamnă ca să împletești laudă unui tiran, atâta de rău și făr' de omenie și să încoronezi cu flori de laude acel chip de fiară sălbatică, iar nu omenesc? Pentru care lucru iaste foarte cu rușine unui bărbat înțelept să fie așa făr' de socoteală. Ai zis, Omire, că Ahilevs cu vitejiia sa pre doi Ectori

au ucis adecă pre însuș Ector și pre prea puternicul Troil, fratele lui, pre carele tu pentru vitejia puterii lui îl numești a fi al doilea Ector..." (ms. nr. 2183 B.A.R., f. 78 v; vezi N. Cartojan, *Legendele Troadei în literatura veche românească*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Lit., seria a III-a, tom. III, mem. 3, București, 1925, p. 66).

Diatriba este prilejuită de descrierea, în textul respectiv, a „morții lui Hector”, viteazul apărător al Ilionului, surprins de Ahile (care, ni se dă a înțelege, aștepta demult, perfid, o astfel de împrejurare) în imposibilitate de a se apăra eficient: „Iară Ahilevs văzând pre Ector că ucide atâta împărați să spărie, și căuta vreme să lovească pre Ector. Iară Ector întru acea vreme prinse pre un împărat grecesc de cei mari, și punându-ș tot gândul său să-l scoată din tabără, aruncă pavăza după spate și rămase cu pieptul gol. Iară Ahilevs văzând pre Ector cu pieptul gol, îl lovi cu sulița în piept, și-l trânti mort de pre cal” (ms. nr. 3381 B.A.R., f. 65 r-v).

Homer va fi acuzat, deci, de „parti-pris”. O „iscusită socoteală” i-ar fi dirijat opiniile și întreaga lui relatare nu poate fi decât o uriașă mistificare. *Cazul Ahile* i se pare autorului apostrofei edificator și secolele scurse nu-l împiedică să adreseze înaintașului într-ale povestirii războiului troian o corecție deloc blândă: „la aminte, o ticăloasă Omire, că niciodată Ahilevs n-au ucis pre vreun bărbat viteaz cu dreptate, făr' de numai cu vicleșug și înșelăciune” (ms. nr. 2183 B.A.R., f. 80 v).

Cărturarii noștri tălmăceau, firește. La ei nu poate fi vorba de aderarea la o virulentă reacție antihomerică (pentru bunul motiv că incriminatele falsificări homerice nu le stătuseră la îndemână - sau, în tot cazul, la îndemâna unui cerc mai larg - spre consultare și condamnare), ci pur și simplu de transferarea unei opinii. Cel care a redactat rândurile împotriva poetului elin pare a fi italianul Guido delle Coloane, jude la Messina în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, a cărui scriere - *Historia destructionis Trojae* -, tipărită în secolul al XV-lea, este originalul, identificat de N. Cartojan, al versiunii românești, tradusă nu direct din latină (limbă în care a scris judele la solicitarea episcopului Matteo da Porta, conte de Salerno), ci de pe o prelucrare grecească. N. Cartojan, autor al unui studiu încă important privind circulația legendei în literatura română veche, a reproduș și pasajul cu pricina: „Sed, o Homere, qui in libris tuis Achillem tot laudibus tot preconis extulisti, que probabilis ratio te induxit ut Achillem tanti probitatum meritis ac titulis exaltasses, ex eo precipue quos dixeris Achillem ipsum suis viribus duos Hectores peremisse ipsum [Hectorem] videlicet et Trojulum, fortissimum fratrem eius [...] Attende, miser Homere, quod nunquam Achilles virum strenuum nisi proditorie interfecit...” Lângă ipoteza lui N. Cartojan, privind un original grecesc al traducerii românești, trebuie să inserăm și opinia lui Radu Constantinescu, potrivit căreia izvorul pe care au lucrat tălmăcitorii români

(probabil brașoveanul Radu Tempea II - pe care mai sus în cartea noastră l-am întâlnit ca istoric -, prin 1710-1720; a mai fost evocat și Ghenadie Cozianul) l-a reprezentat o versiune rusească a lucrării lui Guido delle Colonne. Mai precis, acea transpunere (a treia în ordine cronologică) realizată în timpul lui Petru cel Mare și tipărită la Petersburg în 1709. Traducerea românească ar descinde dintr-un manuscris asemănător cu ediția petersburgheză (vezi Radu Constantinescu, „*Historia destructionis Trojae*” a lui Guido delle Colonne într-o veche traducere românească, în „*Revista de istorie și teorie literară*”, XXVII, 1978, nr. 1, p. 10; același Radu Constantinescu, împreună cu Klaus-Hennig Schroeder, a editat tălmăcirea românească la Tübingen, în 1977).

Guido delle Colonne traduce și el, prelucrează și prescurtează un original francez în versuri. Timpul trece, însă, și moravurile se schimbă, căci normandul Benoit de Saint-Maure, autorul din secolul al XII-lea al celebrului *Le Roman de Troie* (prelucrat în proză în Franța în veacul următor), sursa lui Guido, nutrea pentru Homer o considerație deosebită. S-ar putea însă ca la scriitorul italian să fie vorba de o antipatie de „substrat”, chestiune asupra căreia voi reveni ceva mai jos. Truverul francez, urmând o modă deja instalată ce trimitea insistent la izvoare antice, face din textul său (o uriașă compunere însumând peste 30.000 de stihuri) un veritabil roman cavaleresc. Nu prea îndemânatic în deslușirea izvoarelor latinești pe care lucra, Benoit de Saint-Maure comite erori de interpretare (filologii le-au clasificat cu satisfacție), corupe o serie de nume proprii (și ele înregistrate) și produce și alte inadvertențe de mai mică gravitate. Compune însă o *operă literară personală*, alcătuită în duhul epocii, și toate acele „anacronisme” de care vorbesc cercetătorii (descrieri - Troia, refăcută de Priam, are înfățișarea unei cetăți din Europa de apus -, practici - luptătorii, în armuri, sunt dați jos din carele homerice și așezați pe cai -, ranguri și titluri proprii Veacului de Mijloc) nu sunt decât elemente ce facilitau cititorilor contemporani decodarea. Narațiunea se întrerupe pentru a face loc poveștilor de dragoste; descrierile au fast (de la Benoit provine, probabil, înfățișarea impresionantă prin decorația exorbitantă a palatului lui Priam din rezidita Troie: „Iară păreții acelor palaturi pe dinlăuntru era cu mare meșteșug împodobiti cu aur și cu argint și cu musie scumpă. Așijderea ușile și ferestrele acei Polate era minunate foarte. Podul Polatei era zugrăvit foarte minunat după cursul stélelor cerești. Așa era acea Polată cât nu să afla la nici un împărat în toată lumea” - chiar în redarea, nu foarte inspirată lexical, a autorului traducerii românești). Cititorii timpului trebuiau să găsească în carte lucrurile și înlănțuirile pe care le așteptau.

Structura scrierii lui Benoit de Saint-Maure (chiar și o bună parte din „inadvertențe”) se regăsește - spune N. Cartoian - în textul românesc (cercetătorul avea în vedere versiunea din ms. nr. 2183 B.A.R.). Același text românesc preia, în chip firesc, și reducățiile operate de Guido delle Colonne (de

obicei prin reunirea războaielor în succesiune) și noua „generație” de corupțiuni aparținând scriitorului italian. Scriind la îndemnul unei fețe bisericești, Guido este supus preceptelor din sfera lui „docere”. El intervine și dă suprafață secvențelor pilduitoare, moralizează, formulează încheieri cu aer de consiliere decisivă. Unele din reflecțiile sale cu iz moralizator ajung și în textul românesc. N. Cartojan a localizat un astfel de pasaj: „Și cine din oameni va lua credință muerăi care cu un ochiu plânge, iar cu altul râde și cu adevărat nebun iaste acela carele leapădă lingușiturile muerii, că cine din oameni poate scrie sau poate spune amăgiturele muerești”.

„Încheieri” de acest soi putea ocaziona legenda troiană și în varianta ei homerică, dar vechii elini solicitaseră mitului alte tâlcuri. Clericii medievali, spirjinatori asidui, se pare, ai mai noii tradiții non-homerice, erau extrem de interesați în prelevarea prelungirilor nefaste ale „abaterii de la normă” (norma bisericii, desigur). Buni creștini, copiii noștri din secolul al XVIII-lea au sesizat și ei aceste „resurse”, iar concluziile lor nu sunt mai puțin aspre. La sfârșitul unui manuscris copiat la 1748 de Matei Voileanu Grămăticul citim următoarele: „Vedeți ce au făcut spurcata Elena cu Parij, aceastea agonisesc dragostile, ales ale muerii cu bărbat, și cu împărat ca aceaia, iată ce cinste au adus Parij lui Priiam împărat, că s-au osândit Parij pentru cinstea ce au avut în casa lui Manileu, căci el au făcut strâmbătate și după fapta sa i s-au plătit, perind întunecare de viteji pentru o curvă. Deci toți craii care au îndemnat să strice Troada, toți au murit rău și cu osândă, pentru stricăciunea vestitei cetăți a Troadei”. O sancțiune drastică, un șir de pedepse energice pentru un șir de culpe declanșate de cauza incriminată, amenințătoare chiar dacă formularea pare a transfera evenimentele, prin aerul ei colocvial, într-un spațiu familiar.

Sau, într-o versiune (cea din ms. nr. 2183 B.A.R., f. 127 v) în care „domesticul” capătă o pondere sporită: „Vedeți fraților ce au făcut spurcata Elena și cu necuratul Pariz, aceasta agonisese dragostile muerești și încă mai ales muiarea cu bărbat și cu copii precum au fost aceaia, iată ce bine și ce cinste au adus Pariz lui Priiam împărat tătâne-său și maică-sa Eccubei și tuturor fraților și [nu] numai lor, ci s-au pricinuit din fapta lor moarte și pierdere la o lume de oameni despre amândoo părțile, că nu ajunsă câtă moarte să făcu în zece ani cât să bătură oștile, ci deaca înțără grecii cu vicleșug în cetate noaptea, nu tăiară numai oamenii cei ce s-ar fi împotrivit lor când ar fi avut vrême, ci găsind oamenii dormind începură a-i tăia și a-i znopi de la mare până la mic, bărbați, mueri, copii, fete, prunci de țâță au pus tot supt sabie, și să făcu un chiot și trăznet și vaete cât să cutremura pământul și să auziia vaietile până la cer și cura sângele pe uliță până la genunche și nu lăsară grecii nici un suflet viu din oamenii din Troada și deateră foc cetății de au ars până în pământu cât nu s-a ales nimic de o cetate minunată ca aceaia. Pentru aceaia au pedepsit Dumnezeu și pre împărații grecești, căci carii n-au perit la Troada, plecând la

împărățiile lor, unii s-au săvârșit în călătorie, alții i-au omorât muerile lor, alții într-alte chipuri, iar niciunul nu s-au săvârșit bine, ci au murit tot rău, că s-au osândit pentru Troada...".

Există, însă, între versiunea italianului Delle Colonne și textul românesc și deosebiri, născute mai cu seamă din comprimări. Atmosfera de protejare a cauzei „troadenilor”, de justificare a acțiunilor lor (de dinaintea și din timpul marelui război) și, ca o firească urmare, de glorificare a personajelor care au participat la luptă sub acest semn al „dreptății”, prezentă în textul românesc și în sursele lui, este rezultatul eforturilor celor doi presupuși autori ai versiunilor *Istoriei troiene*, foarte populară în Europa veacului de mijloc: Dares Phrygius și Dictys Cretensis. Disputa, între savanți, în legătură cu aceste „scrieri”, plasate într-un spațiu al unei literaturi eline târzii a fost îndelungată și concluziile nu arată prea convingător, deși, în 1907, în Egipt, ieșea la iveală un papirus ce conținea un fragment de text grecesc ce putea fi încadrat în secolul al II-lea. Datele chestiunii par a fi cele ale unei izbutite mistificări literare, întreprindere ce-și va crea specialiști de marcă în secolele următoare: texte găsite în împrejurări senzaționale, în morminte, traduse în latină, însoțite de „prefețe” menite să le autentifice și, evident, emanând de la autori ce ar fi fost la fața locului, văzând și trăind, deși, cele ce povestesc și aspirând ca atare la întreaga confiență a cititorului. Deci: Frigianul Dares (Daret) - din care copistul ms. nr. 2183 face doi autori: „pentru care lucruri minunate au scris Frighie și Darie” și „Aici Frighii și Darie scrie chipurile și năravurile împăraților grecești” (f. 12 r și 27 v) - era troian, preot al lui Hefaistos, iar Dictys din Creta îl întovărășise în luptă pe regele Idomeneu. Scrierea primului (în latinește: *De excidio Troiae*; ediție modernă de F. Meister, Leipzig, 1871) are o *prefață* de Cornelius Nepos (o scrisoare a acestuia către Sallustius Crispus), iar de „îndreptățirea” lui Dictys s-a îngrijit Lucius Septimius, care a și tălmăcit-o din grecește: *Ephemeridos belli troiani* (ediție de W. Eisenhut, Leipzig, 1958). În textul românesc (și, desigur, în sursele sale), N. Cartoian a identificat folosirea lui Dares până la capitolul *Pentru răsipirea Troadei* (în ms. nr. 2183, f. 97 v), restul întâmplărilor - în speță, întoarcerea combatanților greci acasă - fiind narate după Dictys.

Aceste apocrife, pe care, personal, înclin să le atribui lumii latine, au mizat pe un argument excelent - pretinsa contemporaneitate a preinșilor lor autori cu evenimentele povestite - pentru a opera o modificare esențială: „dezeificarea”, „demitizarea” (veche întreprindere!) eposului homeric. Întruchipările supraumane, care forfoteau printre luptători, capricioșii zei ce făceau ca balanța confrunării să aibă mișcări neștiute muritorilor au fost alungați din povestire. Manevra este importantă, căci epopoea ajunge a fi în exclusivitate a oamenilor, a eroilor, iar eroii veritabili nu puteau fi decât troienii. Importanța mărturiei nemijlocite este fundamentală, iar valoarea ei se

vrea irefutabilă. Dares Phrygius, care, după cum spune Cornelius Nepos, „per id tempus vixit et militavit, que Graeci Troianos oppugnarent”, apare citat drept martor (!) în „propria”-i scriere, opinia sa fiind piatră de temelie și în textul românesc: „Scrie Darie că Ector într-acea zi aproape 100 de ostași au tăiat cu mâna sa” (ms. 3381, f. 47 v); „Aicea Frighii Darie scrie chipurile și năravurile împăraților grecești”; „Iar același Darie scrie chipurile...” (titluri de capitole din același manuscris).

Acesta a fost mobilul autorului (sau al seriei de autori post- și antehomerici, din lumea elino-latină a începutului primului mileniu), dar „lectura” sa nu a fost peste tot foarte subtilă. Unele artificii ale discursului - cum ar fi „povestirea în povestire” - i-au mascat câteva spații unde ar fi trebuit să intervină. La „Sfatul care făcu [Priam] să trimită pre Pariz în Greția”, Paris își istorisește celebrul vis: „[...] și adormind foarte greu văzui un vis prea minunat, că mi s-a arăta Dumnezeu Mercurie aducând trei Dumnezeoaie cu sine, pre Afrodita, pre Palada și pre Iunona, și-m dete un măr minunat, zicându-mi: «Parize, Parize! Iată îți adusei trei Dumnezeițe având iale pâră ca aceasta, că ospătându-se iale la o nuntă, aruncă oarecine un măr minunat, pre carele era scris: «aceia ce dintr-însele va fi mai frumoasă să să dea». Spune-m dară care dintr-însele iaste mai frumoasă. Însă să judeci drept, și fieștecare îți făgăduiaște pentru plata judecării prin mine plată nemincinoasă. Că de vei face pre Iunona stăpână mărului, ia te va face împărat mai mare preste toți împărații pământești. Iară de vei face pre Palada, preînțelepciune vei lua de la dânsa. Iară de vei face pre Afrodita, îți va aduce o cocoană prea frumoasă din Greția și de mare neam». Atuncea am zis lui Mercurie: «La aceasta eu nu pociu să-i fac judecată adevărată, de nu se vor despuia câte trele înaintea mea». Deci dezbrăcându-și hainele sale, să hotărî judecata, cum că Afrodita iaste mai frumoasă decât ceale doao, și pentru aceia o făcui stăpână mărului. Pentru care lucru ia foarte să bucură, și a doa oară întări făgăduința lui Mercurie” (ms. nr. 3381 B.A.R., f. 20 v).

Chiar dacă Hermes este numit „pre latinește”, iar cele trei zeițe chemate amestecat, și cu ajutorul „seriei grecești”, dar și cu al „celei latinești”, scena își păstrează autenticitatea și are, în realitatea românească, o savoare aparte. Paris s-a dovedit a fi, în primul rând, un om de gust (n-aș zice că exclusiv supus plăcerilor), asumându-și firește anumite riscuri (poziția Herei), renunțând la avantaje considerabile („plata” Athenei) și dând verdictul într-o competiție în care arbitrul oficializa un adevăr incontestabil. În absolut, gestul său este un act de dreptate (ce exclude calcule pedestre) și nu opțiunea unui ușuratec. Elena, cea care leagă nodul conflictului, va fi, deci, un dar al Venerei, căci în „ostrovul Sitarilor”, unde „era o capiște a Dumnezeoaiei Afroditei”, soția lui Menelau vine cu de la sine voie, dirijată de un duh ce este dincolo de om: „Pentru care auzind și împărăteasa Elena, pofți să vază frumusețea lui. Deci, făcându-se și ia că vrea să meargă să să închine Afroditei cu daruri, îndată

porunci slugilor și boerilor să să gătească de cale, și șezând în corabie de grab
ajunseră la Sitară, și o primiră tot norodul cu mare cinste ca pre o stăpână a
acelui ostrov. Pre carea văzând-o Pariz foarte se miră de frumusețea ei [...]"
(ms. nr. 3381, f. 25 r). Asemenea secvențe sunt extrem de puține. Cei ce doreau
„epurarea” se puteau declara mulțumiți. Satisfăcuți au fost, se pare, și factorii
de decizie ai medievalității creștine, care au preluat tradiția non-homerică și au
răspândit-o, subliniind, cum ziceam mai sus, moraliceștile învățăminte. Au mai
intervent, firește, și ei pe ici - pe colo. Iată cum arată consultarea oracolului de
la Delphi (gest întreprins de greci înainte de plecare), „comentată”, în duh
creștin, ca practică generală: „În ostrovul Delphon era o capiște făcută de elenii
cei vechi, în care era un idol al lui Apolon dumnezeu căruia îi aduceau nebunii
eleni jertfe și tămâie, numindu-l spre pieirea sa Dumnezeu, în care întrând,
dracul da răspuns celor ce întrebă”.

Ce spun post-homericii în „apărarea și ilustrarea” faptei troienilor?
Cercetătorii au delimitat aceste luări de poziție. N. Cartoian le enumeră și el, de
aceea nu voi insista. Voi cita doar câteva ilustrări dintr-o copie (cea aflată în
ms. nr. 3381 B.A.R.), necunoscută marelui cercetător al literaturii române
vechi, și care a fost izvodită, probabil, de copistul brașovean Nicolae Grid, în
1812, îns învățat (dă mereu, pentru numele latino-romanice din text,
corespondențele grecești: Polux [Polix] - Polidevkie; Eccuba - Ecavi etc.) și
informat, pentru că titlul textului său trimite, corect și complet, la izvoarele
tradiției respective: *Istoria Troadei scrisă de Dict Grecul și Darie Frighii,
carii, când să bătea Troada, era în tabără*.

Primul război troian: Laomedont, împăratul Troadei, cere argonauților,
care poposiseră în „limanul cetății” fără îngăduință, să părăsească țărmul: „Iară
împăratul Laomedont deaca auzi o veste ca aceasta, să turbură foarte și să
umplu de mânie, socotind aceasta lui și întru ocară de atâta îndrăzneală a
grecilor. Cătră aceasta încă gândi să nu să facă de dânșii cetății vreo pagubă cu
vicleșug; și îndată trimise soli la greci poruncindu-le să zică lor: ca fără zăbavă
să să ducă din pământul lui; iară de nu vor asculta, zice, cu îngrozire de războiu
și cu ucidere de moarte să-i îngrozești pre ei” (ms. 3381, f. 1 v).

Răspunsul lui Iason pare dictat de un bun simț funciar. Moderație și
reținute trimiteri spre regulile ospitalității. „Completarea” lui Heracle - textul
este plin de *discursuri* - sună belicos, violent și arogant: „Priiatine! Spune
împăratului tău că noi mâne negreșit ne ducem din pământul lui, ci peste trei
ani nu va tréce zioa de astăzi, și el ne va vedea pre noi de va trăi, și cu voe, sau
fără de voe vom arunca anghirele și vom sta cu corăbiile într-acest liman. Și
pentru că acum ne siléște să ne ducem din pământul lui, atunci nu-i va fi prea
cu voie, și, într-acea vréme câmpii aceștia să vor așterne cu Troadeni morți, că
prințipii și voevozii și ostașii voștri de cumplită sabie vor cădea. Iară pre celalat
norod îl vom duce în robie de vor robi în Greția până la moartea lor. Și însuși

împăratul vostru carele au început acest lucru, într-acei războiu cu ticăloșie va peri [...]" (ms. 3381, f. 3 r).

Al doilea război troian: Pentru Priam, cel care reclădise Troia după planurile unui burg vest-european și o împodobise splendid, nu pare a fi obiectiv mai nobil în etapa următoare decât recuperarea Esionei (Exionei) cea răpită de greci. Antenor, solul însărcinat cu această misiune, colindă, riscant, pe la curțile „împăraților grecești”, unde repetă, nelipsit de curaj, cuvântarea pe care Priam o ținuse în fața propriului său popor. Acțiunea sa vizează, evident, numai tatonarea și prevenirea, căci, întâmpinat peste tot cu „priatine” (doar Nestor va renunța la acest clișeu și îi va zice direct: „slugă vicleană”), este taxat drept impertinent, imbecil și nebun și gonit după ce i se comunică mărinos că-și păstrează viața doar fiindcă este protejat de „slujba soliei”.

Răpirea Elenei va fi, din această perspectivă - după cum spunea N. Cartoian - nu un act condamnat, ci o trebuincioasă răzbunare („răsplată” în limbajul lui Hector) pentru refuzul grecilor. Celebra răpire nici nu va mai avea ca punct de plecare palatul lui Menelau - ignobilă călcare a legilor ospetiei și gest trădător în absența soțului plecat la „Crit” -, ci se va petrece în Cythera (Sitaria, Ostrovul Sitarilor), unde frumoasa împărăteasă venise atrasă de vestea frumuseții troianului de viță regească. Jaful, robii și procurarea de reprezentante ale sexului frumos pentru un oraș aflat în criză de așa ceva par a fi fost mobilurile adevărate ale expediției troiene (și cei din Latium vor avea, la un moment dat, nevoie de ceva mai multe sabine), așa că Paris poruncește, fără șovăire, tocmai devalizarea templului zeiței proteguitoare. Cât despre Elena...: „Și făcându-se noapte troadenii să înarmară, și scoțându-și caii din corăbii încetșor, încălecară pre cai și năpădiră capiștea aceia vrăjmășaste, și tăia pre greci cumplit. Iară pre jupânese și pre cocoane frumoase le duse în corabiia sa. Iară Pariz luă pre împărăteasa Elena și pre oamenii săi, și sili Pariz pre Elena mai mult cu voia ei, decât fără de voie” (ms. 3381, f. 25 v).

Acest „Pariz” care, schimbând scopul expediției, își asumă o gravă responsabilitate (unii dintre tovarășii de drum ezită, simțind însemnătatea gestului, dar cedează până la urmă convingși de „cuvântarea de înduplecare” rostită de fiul lui Priam), ajunge în versiunea „Dares-Dictys-Benoit-Guido” un personaj important, lesne încadrabil în seria eroilor. Aspectului fizic extrem de agreabil („însă Pariz era om prea frumos de chip, cât întrecea pre mulți oameni”) i se adaugă calități morale și virtuți ostășești. Nu va mai fi obiectul disprețului lui Hector - ca în *Iliada* -, ci un combatant activ, prezent în lupte chiar când viteazul său frate trăia, împărțind gloria militară cu „Deifeb, Enea, Polidam, Eleon” și ceilalți, justificând oricum prezentarea ce i se făcuse spre începutul cărții: „Al doilea fecior să numea Pariz, acesta era foarte învățat la arme și de arc era viteaz bun”. Cu arcul îl va omori pe Ahile, într-un gest pe care autorii îl socotesc demn, deși împrejurările în care el se produce erau

vicle: „[...] Iară Pariz eșind de față de unde era ascuns, slobozi asupra lui Ahilevs trei săgeți vitejaște, și-l lovi pre el în pânțece. Iară Ahilevs trage sabia sa, și cu pavăza acoperi mâna sa, că nu era împlătoșat, și căzând asupra lor șapte ostași ucise. După aceasta, Ahilevs cu Artelog la Biserica lui Apolon muriră cu vicleșug ucigându-se de Pariz" (ms. 3381, f. 86 v). Oricum Paris va fi citat al doilea, după Hector - eroul absolut și viteazul etern („era fără măsură viteaz mare, ale căruia fapte într-o lungă pomenire rămân și nu fără dreptate să pomenesc în veci”) -, în lista cu „numele împăraților și Domnilor carii de care au fost uciși”: „[Pariz] au ucis pre împăratul Fratriilor. Pre împăratul Artilog. Pre împăratul Ajax. Pre Ahilevs și pre Palamid, voevozii grecești, iară Ajax cel mai sus zis ucise și pre Pariz, pentru că amândoi lovindu-se deodată se omorî amândoi" (ms. 3381, f. 132 r). Și astfel Paris retrăiește ca erou într-o Troie ce va sfârși datorită trădării lui Antenor și Eneas. Restituirea este pur literară (ca mijloace și realizare), dar se face într-o alcătuire și un context ce se vor istorice (de istorie). Istorie exemplară la început, moralizatoare apoi (căci „sapiențialul” nu era uitat niciodată), după ce va suferi necesarele prefaceri. Această „tradiție troiană”, în versiunea lui Guido delle Colonne s-a bucurat de o bună primire în Răsăritul și Sud-Estul Europei. Se traduce în grecește, în proză (versiunea presupusă) și în versuri. Brașoveanul Nicolae Grid, care face copia din 1812, a avut la dispoziție și alte izvoare (sau surse documentare), pentru că este foarte exact informat asupra *începuturilor* acestei versiuni. Opera lui Guido delle Colonne s-a tradus și în rusește, pe la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui de-al XVI-lea (vezi N. V. Geppener, *K istorii perezvoda povesti o Troe Gvido de Kolumna*, în *Sbornik statej k 40-letiju dejatel'nosti A.S. Orlova*, Leningrad, 1934, p. 354) sau, după alți cercetători (opiniile altor savanți despre pătrunderea textului în spațiul rusesc ca și despre versiunile lui în *Trojanskije skazanija*, texte și studii, sub îngrijirea lui M. M. Botvinik și O. V. Tvorogov, Leningrad, 1972), chiar mai devreme (după un manuscris, probabil), căci lasă urme vizibile într-o scriere alcătuită pe la jumătatea veacului al XV-lea: *Povestea despre Tarigrad* a lui Nestor Iskander. Radu Constantinescu (*op. cit.*) este de părere că întâia traducere s-a făcut în prima jumătate a veacului al XVI-lea. Peste un secol, către mijlocul veacului al XVII-lea, s-a făcut o a doua tălmăcire, care a pătruns și în cronografe și a fost confundată de unii învățați cu versiunea preluată din cronică polonezului Marcin Bielski. În fine, o a treia transpunere ar data de la începutul secolului al XVIII-lea, la baza ei aflându-se o redacție rezumativă a cărții judeului italian, foarte populară în secolele al XV-lea și al XVI-lea în Apusul Europei.

Istorie sau literatură? O întrebare ce nu va înceta a fi pusă și nu doar în legătură cu o „carte populară” de felul *Istoriei surpării Troadei*. Istorie, firește (probabil că nici Homer n-a intenționat altceva), dar într-o înfățișate (mobiluri,

modalități, chiar și structuri) ce țin indiscutabil de literatură (de altfel, „povestirea” și „re-povestirea” mitului troian nu poate produce decât literatură). Nu voi insista, însă, asupra acestui aspect. *Istoria Troiei*, spunea Alexandru Duțu, recenzând lucrarea lui Klaus-Hennig Schroeder, *Die Geschichte vom trojanischen Krieg in der ältesten rumänischen Literatur*, München, 1976 (cu utile editări de texte), propune o „istorie” așa cum o înțelegeau vechii noștri cărturari, izvorâtă dintr-o cunoaștere imediată, iar categorisirile trebuie să țină cont de straturile ce ordonau, destul de riguros, categoriile de lectori (în „România literară”, IX, nr. 25, 17 iunie 1976, p. 19).

Literatura română nu a așteptat, însă, a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și versiunea occidentală a „tradiției Dares-Dictys” pentru a contacta legenda fabuloasă a războiului troian. Cărturarii noștri aveau știri complete în legătură cu „Omira”, iar Dimitrie Cantemir știa destule și despre opiniile celor doi „martori”, căci vorbește undeva despre sprijinul acordat cuceritorilor Troiei de către Antenor și Eneas. În cronica polonezului Marcin Bielski, familiară scriitorilor moldoveni, se află o povestire independentă despre *Miraculosul berbec cu lâna de aur*, ce va fi tradusă în rusește prin 1617 și va trece apoi în mai multe redacții ale letopisetelor locale.

Adunarea, într-o privire sistematică, a tuturor „versiunilor” legendei despre războiul troian, care au ajuns într-un fel sau altul la cunoștința oamenilor de carte români, nu este deloc ușoară. Sinteza lui N. Cartoian (autorul face și un scurt istoric al pătrunderii la noi a textelor homerice), excelentă dacă o raportăm la nivelul informației timpului, și sistematizarea, cu date noi, pe care o include Radu Constantinescu în studiul citat mai sus, reprezintă astfel de încercări. Cercetarea românească, beneficiară a investigațiilor din ultimul timp și a ordonării produse în inventarul vechilor noastre scrieri, așteaptă încă să fie redactată.

Trebuie luate în considerare, categoric, și textele în care *Istoria Troiei* intră ca „mobilă” a discursului (o „istorie” în „istorie”). Iată o *Alexandrie*, în ediția din 1809: „[...] și purcase Alexandru cu oștile sale spre țara Aviei. Și acolo era o cetate mare anume Troada, ce să cheiamă grecște Frighiia. Și acolo judeca doisprezece filosofi. Iară deaca auziră troadénii, ei eșiră înaintea lui Alexandru toți cetățenii, și filosoffii, și să închinară cu plocon lui Alexandru, și-i spuseră de Anțilis craiu cât au fost de viteaz, și cum au perit și cei domni mari; ei au murit pentru o muiare ce o cheama Elinușa, că oarecând pribegisă Alexandru Fariz, de la Troada, și mărse la Menelau craiul, pre Alexandru Fariz îl boeriră, iară Menelau craiul să duse la oaste departe și lăsă pre Alexandru Fariz precum grăisă lui cu Elinușa. Iară Elinușa era prea frumoasă, și să îndrăgisă cu Alexandru Fariz. Și luară comoara lui Menelau și fugiră amândoi la Troada”. Alt caz: sub înrăurirea unei versiuni bulgărești a *Istoriei Troadei*, scrisă prin secolul al XIV-lea - cu puternice „presiuni” onomastice ale

legendelor solomoniace și ale unor texte bizantine -, câțiva copii ai *Alexandriei* românești schimbă numele personajelor ciclului troian: Agamenon-Og; Menelau-Sion; Elena-Egulida, Ioglada, Iglada. Etc.

Nu înregistrarea fidelă a tuturor „informațiilor reflectate”, de mai mică (cum ar fi știrile ce provin prin *Istoriile* lui Herodot ori ecourile, abia sesizabile, din Manasses în cronicile slavo-române) sau mai mare întindere (vezi alineatul precedent), mi se pare a fi importantă (cu toate că și rezultatele unei asemenea însumări pot intra într-o utilă definiție). Socot a fi deosebit de semnificativ spectrul semantic al tuturor versiunilor contactate în diverse etape și în felurite învelișuri lingvistice. Or, aici, lucrurile se complică puțin.

Să dau un singur exemplu. Prima *Istorie a Troadei* tradusă în limba română pare a fi cea aflată în *Cronograful* lui Mihail Moxa de la 1620 (cele ce se vor numi „versiunile din cronografie” sunt categoric ulterioare). Moxa (care într-un loc deplânge pierderea scrierilor lui „Omira” - lamentație de cărturar) traduce după Manasses (sursă fundamentală între celelalte texte care au stat pe masa călugărului oltean; vezi G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european*, București, 1979, p. 380-404 și, de același, *Studiul introductiv* la Mihail Moxa, *Cronica universală*, București, Editura Minerva, 1989, p. 14-18). Dar, în unele copii ale *Cronicii* lui Constantin Manasses - tradusă în bulgărește în secolul al XIV-lea -, după istoria războiului troian (la Moxa - *Împărăția troianilor*) se află o altă „istorie”, numită tradițional *Pilda despre regi* și despre care se presupune (este opinia unor cercetători ruși) că ar fi o prelucrare a traducerii legendei occidentale, efectuată în Bosnia sau în Dalmația în secolele XIII-XIV. Ar mai trebui știut în ce fel cronografiile bizantine (Malalas, Hamartolos), în haină slavă, cuprinzând și ele versiuni ale „istoriei”, au participat la complicatul proces de contactare de care vorbeam.

Și o ultimă chestiune. În secolul al XVII-lea, foarte posibil în a doua jumătate a sa, se traduc la noi, din greacă, textele unei alte *Istории a Troadei*, care vor fi ulterior cunoscute sub numele de „versiunile din cronografe”. Într-adevăr, ele au fost transpuse după compilații de această factură și au circulat împreună cu ele (în românește), purtând de regulă un titlu ce variază în jurul formulării: *Istoriia Troadei cetății întru care au împărățit Priiam împărat, tată lui Pares*. Au fost în fapt două transpuneri, una aparținând dascălului Grigore Buză (propunea N. Cartoian) ori „Buzoianul” (G. Ivașcu), lucrată după cronograful lui Dorothei al Monembaziei (editat întâi la Veneția, în 1631, cu o dedicație către voievodul Alexandru Coconul) și rămasă într-o izolare greu de explicat (N. Cartoian, *op. cit.*, p. 30). Cealaltă, cu o bogată descendență manuscrisă, se află în cronografele legate de numele unui Pătrașcu Danovici (text editat nu demult de Gabriel Ștrempele), un boier fără mare stepenă („logofăt al treile și gramatic de scrisoare grecească”) și contestat, încă, de unii cercetători (în postura de traducător), și descinde din *Compendiul nou a*

felurite istorii de Matei Kigalas, tipărit tot la Veneția în 1637. (Am mai spus în această carte, repet și aici: tălmăcirea acestui cronograf a fost atribuită și mitropolitului Dosoftei; vezi N. A. Ursu, *Dosoftei necunoscut*, în „Cronica”, Iași, XI, 1876, nr. 6; vezi Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Dosoftei*, București, Editura Minerva, 1997, p. 48, 60, 121). Originalele de pe care au tradus cărturarii români au circulat la noi, alături de tălmăciri, fiind la îndemâna unui „public” dornic să se informeze. Nu trebuie să ne surprindă, deci, însemnarea pe care un amator de cărți (trebuie să vedem în el pe posesorul unei biblioteci) o face pe un codice (azi ms. nr. 81 de la Biblioteca Muzeului Oltenia din Craiova): „Următoarea Istorie a Troadei iaste tradusă din limba Greacă. *Carte numită prescurtare a deosebitelor Istorii de la facerea lumii și până la căderea Constantinopolului și următorilor sultani* [subl. mea - D.H.M.], adunată de Prea Sfințitul Mitropolitu alu Monembasii domnul DOROTHEI, tipărită la Veneția în anului mântuirii 1786” - scrie, în 1861, un Dimitrie Gheorghe Teișanu. Ceea ce prezenta el descindea de fapt din Kigalas, dar confuzia este explicabilă, mersul evenimentelor fiind același în ambele scrieri. În plus, după cum se știe, parohul bisericii din Veneția s-a folosit suficient de textul prelatului din Monembazia.

Prin izvoarele lor, cronografele lui Dorothei al Monembaziei și al lui Matei Kigalas urcă - am arătat și în capitolul rezervat acestui tip de compuneri - spre așa-numita *Cronică de la 1570*, compilație pusă de unii savanți pe seama lui Malaxos (în fapt, după cum a arătat D. Russo, o prelucrare în proză a întinsei cronici versificate a lui Constantin Manasses). Mai înapoi în timp sursele se identifică în scrierile cronicarilor bizantini din secolele VI și VII. În al șaselea veac apare *Cronica* în optsprezece cărți a lui Ioannes Malalas, scriitor de felul lui din Siria. Într-a cincea „carte” a *Cronicii* sunt povestite întâmplările din timpul războiului troian. Prin secolele XI-XII, *Cronica* lui Malalas a fost tradusă în rusește și a adus, pentru întâia oară, pilduitoarea poveste a Ilionului în Europa răsăriteană. Cercetătorii sunt de acord să așeze la temelia „secvenței troiene” din cartea lui Malalas (ea însăși întemeietoare a unei tradiții în istoriografia bizantină) scrierea lui Dictys Cretanul (vezi O. V. Tvorogov, în *Trojanskije skazanija*, p. 151). În textele vechi rusești de proveniență bizantină, intitulate, cu mici variații, *Povestea despre zidirea și prădarea Troiei și despre năruirea ei definitivă, care s-a petrecut în vremea lui David, împăratul iudeilor*, la sfârșit se menționează: „A scris povestea prădării troiene creatorul Omir” sau „A scris povestea despre prădarea troiană Omir, făcătorul de cântece”.

Din rusește s-a tradus și *cronograful* inclus în ms. nr. 1385 de la B.A.R., în care *Istoria Troiei* este reprezentată de versiunea prelucrată, după surse latinești, de polonezul Marcin Bielski în *Cronica sa universală*. *Cronica* lui Bielski a fost tradusă în rusește (Ștefan Ciobanu - în *Istoria literaturii*

române vechi, ediție de Dan Horia Mazilu, București, Editura Eminescu, p. 236 - era de părere că tălmăcirea s-a făcut în anul 1574) și înrăurirea ei este pertinentă în redacția din 1617 a cronografului rusesc. Acest cronograf a fost tradus în românește probabil de Staicu grămaticul din Târgoviște (cam pe la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea), persoană cu merite importante în literatura română a timpului. Ar exista și o încadrare în vreme de o precizie satisfăcătoare pentru tălmăcirea *Cărții cea grăită Hronograf, ce se zice început scripturilor neamurilor împărăției, den multe Leatopiseșe înainte de firé de la facerea lumii, den cărțile lui Moisi și ale lui Iisus Naviin și de la ale judecătorilor jidovești și de patru împărății de-acii și de împărății asiriinești și de a elinilor și de a blagocestivilor și de ale rușilor, leatopiseșe sârbești și bălgărești, den cartea lui Iosif Lamsca, pre scurt...*, adică intervalul dintre anii 1643 și 1669 (vezi și Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 7).

Contrar așteptărilor (provocate de opiniile cercetătorilor), *versiunile românești din cronografe ale Istoriei Troiei* povestesc evenimentele după „tiparul” (un model general, evident, ce nu poate fi analizat și interpretat cu strictete) homeric.

Deși suficient de diversificate datorită unor contribuții interne (studiate de P. Cernovodeanu: *Variante autonome ale „Războiului Troadei” din cronografele de tipul Danovici și circulația lor [secolele XVIII-XIX]*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXV, 1976, nr. 1), redacțiile românești urmează, totuși, în narațiune o linie comună: „Marele război” este provocat de acțiunea lui Paris. Fapta acestuia include câteva culpe în lanț, căci, primit cu deosebite onoruri și cu toată considerația cuvenită rangului său („Deci Maneleu împărat văzându-l [...] și înțelegând cum că este ficiorul lui Priiam împărat l-au priimit și-l cinstia ca pre un ficior de împărat. Și avea multă credință la Maneleu și au pitrecut la dânsul câtăva vreme” - ms. nr. 1264 B.A.R., f. 2r), a înșelat buna credință a lui Menelau călcând în chip grosolan legile ospitalității. Profitând de absența soțului, care plecase la „Crit”, Paris (cel dat în grija Elenei ca „să-l aibă la cinste [...] și să nu-i lipsească nimic, nici oamenilor lui” - *ms. Cit.*) va sfârși, cu acordul declarat al partenerei, prin a produce cauza războiului troian: „Iară Alixandru Parij și cu Elena atunce găsiră vremi a-ș arăta dragostea unul cătră altul, cât nu pute un ceas să nu fie unul fără altul că era și Alixandru Parij tânăr și frumos, cât nu era altul potrivit lui și vorbindu-să amândoi să fugă, strânsu-ș-au Elena zestre ce au avut și tot ce au fost mai bun și mai scump în casa bărbatului ei, lui Minaleu împărat și au umplut o cătargă de ace averi și au intrat în ea cu patru roabi feti a ei și Alixandru Parij cu oamenii săi și au purces pre mare” (citez după ediția lui Leca Morariu: *Războiul Troadei după codicele lui Const. Popovici*, în „Glasul Bucovinei”, VI, 1923, p. 43-44: Leca Morariu a tipărit însă un izvod incomplet; vezi și ediția Gaster, în „Byzantinische Zeitschrift”, III, 1894, p. 428-552 și Matei Voileanu, *Codicele*

Mateiu Voileanu. *Scrieri din prima jumătate a veacului trecut*, Sibiu, 1891). Răpirea și devalizarea „gospodăriei” lui Menelau stârnesc dezacordul celor care află de ele („împăratul Eghiptului”, la care expediția face o escală, îi lasă nepedeșiți doar pentru că fugarii, prudenți, se adăpostiseră în proteguitoarea „capiște a lui Iracliu”), dar sunt primite cu o inconștientă veselie de Priam și ai săi: „Și s-au dus tocma la Troada la tată-său Priiam împărat și la mumă-sa Ecavie carii dacă văzură pre fiul său Alixandru Parij și pre noru-sa Elena atăta de frumoasă și iscusită foarte le păru bine și să veseliră. Și să veseliră multe zile și nu pricipură nici Priiam împărat nici Ecavie împărăteasa nici boerii lor cum nu i-au adus fiu-său Alexandru bucurie și desfătări, ci le-au adus perire tuturor și stângere cetății Troadii cum veți auzi aice mai gios” (ediția Leca Morariu, p. 44-45). În altă copie, anticiparea este întărită cu o trimitere la „visul fatal”, informație care îl așază pe deținător, Priam, într-o lumină cel puțin bizară: „Și nu pricepe Priiam împărat că Pariș nu i-au adus bucurie, ci multă jali Troadii cetățai și perzare tuturor troiadinilor, precum zisă și filosofii mai înainte di naștere” (ms. nr. 1264 B.A.R., f. 3r).

Elena se bucură constant de antipatia cuvenită. Vădit insensibilă la înțelesurile apelurilor raționale, ea adoptă atitudini înadins provocatoare. Așa le pare cel puțin celor doi soli, Agaminos și Odisii, veniți cu „cărți” la Troia în misiune de conciliere: „Iar Elena muere lui Maniliu împărat șade alături cu Alixandru Pariș lângă tată-său Priiam împărat ca să o vază mai bine solie a lui Maniliu împărat. Și dacă au dat cărțile lui Maniliu împărat, au dat și Elenii cărți de la soru-sa Climitra [în alt loc - Clitemnistra - *nota mea, D.H.M.*] și au cetit și au răs [...]” (ms. cit., f. 4r). Singura sa preocupare este perpetua întărâtare a celor ofensați, manevra aducătoare de umilire fiind preferința acestei femei orgolioase. „Amenda morală” a autorului, ce o urmărește cu strășnicie, nu va întârzia însă: „Iară într-o zi au fost șazănd Priiam împărat sus în polatile cetății; și lângă dânsul Alixandru Parij șide alături cu Elena. Și i-au fost privind oștile elinești și toți împărații, craii și Domnii cum șide Elena lipită de Alixandru Parij; și arăta cu degitul Elena. Iată cela iaste tatăl meu Tindareu. Și cela esti bărbatul meu Mineleu. Și acela iasti cumnatul meu Agamimnon; și cela iaste cutare Domn. Și tuturor pre nume le zicē și-i arăta lui Alixandru Parij și socru-său lui Priiam împărat și-ș făcē rās Alixandru Parij și Elena de Minaleu împărat, și de toți Domnii elinești. Iară Minaleu împărat, de rușine să mira ce să va face. Iară obraznica și rușinata mueri nu-i era rușine [...]” (ediția Leca Morariu, p. 48).

Cei doi eroi proeminenți, Ahile și Hector, se află, ca să zic așa, la locurile lor. Troianul este înfățișat cu deferența cuvenită unui mare luptător: „Eșit-au și Viteazul Ector ficiorul lui Priiam împărat din Troada și era tânăr și frumos ca un înger, încingându-ș armile și cu platoșe îmbrăcat și coif puindu-ș în cap, și luând pe acei 50.000 de viteji au eșit în câmp unde era oștile elinești”

(*ed. cit.*, p. 50). Celălalt, feciorul lui Peleu, are însă grandoare. Cititorul este obligat să zăbovească mai mult, contemplându-i înfățișarea falnică: „Și să găti marile și viteazul Ahilău, temeiul și vâlfa elinilor, încingându-și armile sale și era tot cu her îmbrăcat preste tot, luându-și pavăza, și sulița lui priini demeeschin" [damaschinată] (*Idem*, p. 49). Aparițiile sale pe câmpul de luptă sunt înfricoșătoare, drumul său printre adversari pare semănat cu cadavre: „Iară Viteazul Ahilău dedi război foarti tari troedenilor și ținură războiul de dimineață până în sară. Iară Viteazul Ahilău intra prin mijlocul troedenilor ca un leu de-i tăe fără de milă și înfrânsără elinii pre troedeni și tăeră cât abie au scăpăt a patra parti și au intrat în cetate" (*Ibidem*). Elinul are însă, uneori, în Hector un rival pe potrivă; oștile pe care le conduc combat în limitele echilibrului: „[...] și umbla Viteazul Ahilău prin oștile sali îndemnându-i să fie viteji și îndrăzneți, și nici să gândească de oștile troadenilor. Și Viteazul Ector să primbla în frunte oștilor sali și lucie cu armile sale ca un luceafăr învățându-ș oștile și vitejii săi și mai dediră război vitejaște și nu putură elinii să-i mai urnească din loc pe troadeni" (*Idem*, p. 51). Oricum, lupta directă dintre cei doi (dinamică, o mică izbândă sub raport literar) va fi o confruntare dreaptă, pare a ne spune textul. Ahile, cel ațâțat și învrăjbit de „moartea nepotu-său lui Patrocle" (spor deloc neglijabil de tensiune), va avea, pe lângă pricepere în mânăirea armelor, și un plus de șansă: „[...] apropiindu-să unul de altul, iară Ector chibzui să lovască pre Ahilău la închiitura platoșii și opintind aruncă cu sulița, și nu l-au nemerit unde au socotit el, că Ahilău s-au sprijinit bine cu pavăza. Însă unde au opintit Ector cu sulița au trecut prin pavăza lui Ahilău și au răzământ în platoșe. Și sârguind Ahilău asupra lui Ector, iară Ector începu a fugi împregiur cetății și Ahilău a-l goni. Acolo era jeli mari că Ahilău goniè pre Viteazul Ector să-l omoară. Iară tată-său și mumă-sa prăvind din cetate plângè cu amar și nu-l voè ajunge Ahilău pre Ector, de nu ar fi stătut Ector, că Ahilău era om greu iară Ector era ușor și cum să apropie Ahilău, să slobozi Ector cu mîna goală la Ahilău și vru să-i între pre supt suliță și împiedicându-să au căzut gios și-l lovi Ahilău cu sulița și-l omorî. Și-i pătrunsă călcâiele și-l legă cu un ștreang di coada unui cal purtându-l prin toată tabăra. Și așe să mai potoli scârba și jele lui Ahilău pentru moarte nepotu-său lui Patrocle" (*Idem*, p. 57).

Moartea grecului are loc însă la capătul unei ignobile uneltiri. În timpul unui armistițiu dictat de niște sărbători, când „era toți ca unul, mărgând unii la alții fără de grijă dă să veselie și toți îmbla fără de armi", Ahile, un frecventator al templului lui Apollo din Troia, se îndrăgostește de Polixenia, fiica lui Priam, o cere de nevastă și făgăduiește pacea. Gândul ascuns se înfiripă în mintea troianului: „Iară Priiam se făcu a primi bucuros. Iară la inima lui gândi moarti lui Ahilău". Uneltele vor fi cei doi frați. Alixandru Parij și Diiafov, iar scena este scrisă de o pană nelipsită de meșteșug: „Atunci Alixandru Parij și cu frati-său Diiafov, frații Polixinii, ei ș-au luat hangeri mici prin sânuri și merseră

în capişte lui Apolon unde era Ahilău și zisără cătră Ahilău: «O dragul nostru cumnat și dulci soț a prea iubitii surorii noastre Polixinii, bine te-au adus dumnezei noștri și ne pari bine că am dobândit cumnat mai viteaz decât vitejii lumii». Și cuprinzându-să în brață Ahilău cu Parij, iară Diiarov au și scos hamgeriul din sân și au lovit pe Ahilău în inimă și în loc au căzut Ahilău mai mort în mijlocul capiştii" (*Idem*, p. 59).

Finalul istoriei urmează traseul fixat de aedul orb. „Văzând elinii că cu război nu vor pute lua cetatea Troada, făcut-au vrajă cu toți filosofii elinești și cu toți vrăjitorii și li să arătară cum nu esti dat să se è cu război niciodată Troada, ce numai cu vreun meșteșug să va lua. Și să apucară cu toții de făcură un Cal de lemn pă roati foarte mari și larg înlăuntru cât încăpură 24 de oameni împlătoșați și încoifați și cu toate armile lor cu dâșii". Darul fatal este lăsat împreună cu o scrisoare în care toți „Domnii elinești și toți craii, și împărații" își declamau „pre elinești" neputința de a cuceri cetatea, făceau publică înfrângerea lor - pedeapsă a „dumnezeilor" - și lăsau acel „Cal de lemn sămn de la noi cine ar vrè să vie să bată Troada acela să vază cum ne-am nevoit noi zeci ani tot în deșert"... Și Troia va fi distrusă.

Dacă admitem că la baza prototipului acestei „versiuni bizantine" s-a aflat „povestea lui Dictys Cretensis" (respectiv o tradiție non-homerică) - și argumentele nu sunt deloc neînsemnate -, trebuie să adăugăm, parcurgând textele ce au derivat din ea, că în aceeași lume a Bizanțului a avut loc, fără îndoială, o „rehomerizare" sensibilă a primelor forme ale narațiunii. Un curent subteran de respect față de un mit fundamental - esențial, cum îl numea cineva - a făcut ca medievalitatea sud-est europeană să primească o *Istorie a Troiei* sensibil diferită de cea pe care a cultivat-o lumea latino-romană. Și acest fapt se cuvine relevat. Peste alcătuirile acestei versiuni s-au așezat „depunerile" solicitate de diriguitorii spirituali ai Veacului de Mijloc. Și nu e vorba numai de încheierile pregnant moralizatoare (am citat și eu una la începutul acestor considerații), ci și de imixțiuni de „inventar", capabile să modifice o perspectivă și să dea evenimentelor un anume colorit. (Ajungând, de pildă, la elogiul lui „Palamid", „filosof mari și dascăl cât nu era altul întru toati împărățiile elinești ca acela", un intermediar ce a aparținut cu siguranță ariei balcanice și timpurilor mai noi provoacă un veritabil „interludiu filologic", inserând o serie de informații despre alcătuirea alfabetului grecesc și despre completările lui ulterioare: „Acesta filosof au scornit cumpinile cu dramurile. Acesta au aflat el 17 (?) slovi în carte elinească, adică: AVGDEKILMNOPRSTU. Iară alt filosof anume Cadm au izvodit trii slove...".)

Am văzut puțin mai sus că „filosofii elinești", solicitați să dea o soluție îndelungatului conflict, fac „vrajă" laolaltă cu „toți vrăjitorii". Chemat în ajutor de împanicul Priam, David, împăratul Ierusalimului, refuză să-l sprijine de teamă „să nu se deprinză și oștile jidovești a să închina bozilor, după obiceiul

elinilor". O pace vremelnică survine între cele două tabere, întrucât are loc o „sărbătoare cari o sărba și elinii și troadenii, adică paștile". Etc., etc.

Cărturarii noștri au primit cu entuziasm această „versiune bizantină", ajunsă, cum s-a arătat, bun de circulație în cronografele grecești din secolele XVI și XVII. Motivele preluării (căci „receptarea" a fost succedată de o veritabilă „adoptiune") sunt felurite. Explicări s-au încercat, dar o sinteză satisfăcătoare (în ceea ce privește ordonarea unitară a elementelor ce au dirijat *opțiunile și dezvoltările* ulterioare) nu avem încă. Dispunem însă - și acest lucru este important - de „produsele", de rezultatele acestei neîmpiedicate apropieri (cu sedii în cercuri de utilizatori foarte diverse); numeroase copii purtând nu numai *textul*, ci și *urmările* meditațiilor copiștilor sau ale cititorilor ocazionali asupra scrierii. Spre pildă: antrenat de atmosfera textului pe care îl terminase de prescris, Matei Voileanu (ins cu variate lecturi) compunea la sfârșit (vezi ms. nr. 3399 B.A.R., f. 198r) următoarele stihuri:

„De stricarea Troadei ce am scris
De Sivilla Eritreia s-au zis
Cu mult mai înainte ea fiind.
În zilele lui Ghedeon trăind
Carea și altele au prorocit
Și aceasta vedem că s-au plinit..."

Și desenatorii (uneori aceleași persoane cu copiștii) erau îndemnați la lucru de această legendă foarte citită. În ms. B.A.R., nr. 1785, copiat pe la 1753, sunt câteva desene color însoțite de „legende": „Și râde Pariș cu Elena"; „Pariș, Elena, Priiam"; „Așe este lume această înșelătoare"; „Săracul Achileu cum îl duc prietenii lui mort în tabără, Ianda, Odesău". Și în ms. nr. 273 de la B.A.R., copiat pe la 1826, se află un desen în peniță explicat: „Pariș, Elena, Priiam".

Să adăugăm diversele „semne" lăsate de *Istoria Troadei cetăți* în alte compuneri ce se prescriau în secolele precedente. Și să nu uităm, desigur, nici mărcile particulare ale povestitorilor locali. Lucruri pe care istoria literară le consemnează cu satisfacție.

SFÂRȘIT ȘI LUI DUMNEZEU LAUDĂ

Ajuns la capătul acestei „re-citiri”, îi aduc aminte cititorului meu de bine voitor că, în *Cuvânt înainte* la primul volum, i-am spus că nu-i voi oferi un curs universitar (alcătuire cu rigori specifice). A văzut singur acest cititor, că nu a avut de-a face nici cu o istorie a literaturii române vechi. A constatat, sper, în cazul că m-a însoțit, că această carte este mai degrabă o provocare și că paginile vechiului scris românesc merită să fie răsfoite din vreme în vreme.

BIBLIOGRAFIE

În șirul instrumentelor utile cititorului de literatură română veche adaug aici antologia de *Proză oratorică*, publicată de Gabriela Gabor la Editura Universității din București, în 2000, precum și culegerile (pe care am omis să le semnalez până acum) de versuri heraldice și de predoslovii, tipărite de Tudor Nedelcea la Editura craioveană Scrisul românesc în anii din urmă.

§ 151

Referințe:

- KARL KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453)*, ediția a II-a, Munchen, 1897, p. 219 - 408; S. IMPELLIZZERI, *La letteratura bizantina. da Costantino a Fozio* (nuova edizione), Florența - Milano, 1975; NICOLAE IORGA, *Sinteza bizantină*, texte alese și prefață de Dan Zamfirescu, București, Editura Minerva, col. B.P.T., 1972; M. WEINGART, *Byzantinské kronniky v literatuře cirkevněslovanské*, vol. I-II, Bratislava, 1922-1923; GY. MORAVCSIK, *Byzantino-turcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, ediția a II-a, Berlin, 1958; M. COLONNA, *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani*, Napoli, 1956; I. DUICEV, *Medioevo bizantino-slavo*, vol. I-III, Roma, 1956-1971; D. RUSSO, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, vol. I-II, București, Fundația pentru literatură și artă. „Regele Carol II”, 1939; E. TURDEANU, *La littérature bulgare du XIV-e siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains*, Paris, 1947; *Literatura Bizanțului: Studii*, antologie de Nicolae Șerban Tanașoca, București, Editura Univers, 1971.
- G. MIHĂILĂ, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1972, p. 9 - 103; Idem, *Istoriografia română veche (sec. al XV-lea - începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în „Romanoslavica”, XV, București; 1967, p. 157 - 202; Idem, *Cultură și literatură română veche în context european*, București, 1979, p. 380 - 406; Idem, *Elementy antičnoj greko-latinskoj istoriografii v vizantijsko-slavjanorumynskoj istoriografii*, în „Analele Universității București”, Limbi și literaturi străine, XXVI, 1977, II, p. 101 - 120; Idem, „*Cronica universală*” a lui Mihail Moxa și izvoarele sale, în Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică, studiu introductiv... de G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1989, p. 5 - 22.

Ediții:

- IOAN BOGDAN, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895, p. 1-78; P. P. PANAITESCU, în *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, publicate de Ioan Bogdan, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, Editura Academiei, 1959, p. 6-23; G. MIHĂILĂ, în *Literatura română veche*, vol. I, antologie de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, București, Editura tineretului, [1969], p. 29-41 (traducerea în limba română).

Referințe:

- IOAN BOGDAN, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895, p. 1 - 34 (studiu republicat în Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, ediție de G. Mihăilă, București, Editura Academiei, 1968, p. 274 - 393); I. G. SBIERA, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714*, Cernăuți, Tipografia Eckhardt, 1817, p. 162; ȘTEFAN ORĂȘANU, *Ceva despre cronicile Moldovei*, în „Convorbiri literare”, XXXI, 1897, fasc. 6; DIMITRIE ONCIUL, *Datele cronicilor moldovenești asupra anilor de domnie ai lui Alexandru cel Bun*, în „Analele Academiei Române”, seria a II-a Mem. Secț. Ist., tom. XXVII, 1904-1905; NICOLAE IORGA, *Câteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, în „Analele Academiei Române”, seria a II-a, Mem. Secț. Ist., tom. XXXIII, 1910-1911; I. VLĂDESCU, *Începutul anului în cronicile moldovenești până la Ureche*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., tom. IV, 1924 - 1925; VASILE GRECU, *Originea cronicilor românești*, în vol. *Omagiu lui Ion Bianu din partea colegilor și foștilor lui elevi*, București, 1927, p. 217-223; P. P. PANAITESCU, *Letopisețul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit., supra, p. 1-5; Idem, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, p. 71 - 73; I. D. LĂUDAT, *Cronicile slavo-române din secolele XV și XVI*, în „Analele Universității <<Al. I. Cuza >>”, Iași, Seria Științe sociale, VII, 1961; G. MIHĂILĂ, *Istoriografia română (sec. al XV-lea - începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în „Romanoslavica”, XV, București, 1967, p. 157-202; Idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1972, p. 102-163; DAMIAN P. BOGDAN, „*Letopisețul de la Bistrița*” - *la plus vieille des chroniques roumaines - sa langue*, în „Revue des études sud-est européennes”, VI, 1968, nr. 3; G. MIHĂILĂ, *Letopisețul de când s-a început Țara Moldovei*, în antologia *Literatura română veche*, ed. cit., supra, vol. I, p. 26 - 29; I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972, p. 13 - 27; ȘTEFAN ANDREESCU, *Începuturile istoriografiei în Moldova*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XCIII, 1975, nr. 1 - 2; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei; 1979, p. 505 - 506 (articol de Rodica Șuiu).

Ediții:

- IOAN BOGDAN, *Vechile cronici moldovenești înainte de Ureche*, București, 1891, p. 143-148, 193-198; Idem, *Letopisețul lui Azarie*, în „Analele Academiei Române”, seria a II-a, Mem. Secț. Ist., tom. XXXI, 1908-1909; P. P. PANAITESCU, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit., supra, p. 43-52, 55-66, 69-73 (traducerea lui Vartolomei Măzăreanu).

Referințe:

- În bună măsură sunt utilizabile cercetările evocate în cazul *Letopisețului anonim*. Se adaugă: IOAN BOGDAN, *Letopisețul lui Azarie*, în „Analele Academiei Române”, seria a II-a, Mem. Secț. Ist., XXXI, 1908-1909; A. I. IAȚIMIRSKI, *Die ältesten slavischen Chroniken moldawischen Ursprungs*, în „Archiv für slavische Philologie”, XIII, 1890, p. 481-536; P. P. PANAITESCU, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit. supra, p. 41-43, 53-55, 67-69; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 506-507 (articol de Rodica Șuiu).

§ 154

Cronica moldo - germană

Ediții

- Cronica breviter scripta Stephani dei gratia voivoda terrarum Moldonnens(ium) necnon Valachyens(ium)*: în O. GÓRKA, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego*, Cracovia, 1931; Idem, *Cronica epopeei lui Ștefan cel Mare*, în „Revista istorică română”, IV, 1934, p. 215-279, V-VI, 1936, p. 1-85 (textul german al cronicii este tradus de Imetraud Briebecher); I. C. CHIȚIMIA, în *Cronica lui Ștefan cel Mare. Versiunea germană a lui Schedel*, București, Editura Casa școalelor (colecția „Texte de literatură veche românească”), 1942 (reproduce în facsimile manuscrisul și dă o nouă traducere în limba română); o traducere românească a publicat și P. P. PANAITESCU, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit. supra, p. 28-37.

Referințe:

- O. GÓRKA, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego*, în „Suprawozdanie Polskiej Akademii Umjetności”, XXXIV, iunie 1929, p. 29 - 31; ION I. NISTOR, *O nouă cronică asupra domniei lui Ștefan cel Mare*, în „Codrul Cosminului”, VI, 1929 - 1930, p. 484 - 485; NICOLAE IORGA, *Noua cronică germană a lui Ștefan cel Mare descoperită de d. O. Górka*, în „Buletinul

Comisiunii monumentelor istorice", IX, 1930, p. 187-195; OLGIERD GÓRKA, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego (1457-1499)*, Cracovia, 1931; ed. tradusă de Emil Biedzycki, București, Imprimeria națională, 1937; P. P. PANAITESCU, *Górka Olgierd, Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego (1457-1499)*, în „Revista istorică română”, I, 1931, nr. 2, p. 156-160; R. HUSZ, *Die deutsche Chronik eines Bistrizers*, în „Siebenburgische Vierteljahrschrift”, LVI, 1933, p. 22-164; I. C. CHIȚIMIA, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, în „Cercetări literare”, III, 1939; P. P. PANAITESCU, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit. supra, p. 24-28; I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972, p. 29-89; P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, p. 71-73, 125-153; I. D. LĂUDAT, *Cronicile slavo-române din secolele XV și XVI*, în „Analele Universității <<Al. I. Cuza>>”, Iași, Seria Științe sociale, VII, 1961; ȘTEFAN ANDREESCU, *Începuturile istoriografiei în Moldova*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XCIII, 1975, nr. 1-2; CĂTĂLINA VELCULESCU, *Legende: reflexe în istoriografie*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXVII, 1978, nr. 1; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 248-249 (articol de Rodica Șuiu); DAN HORIA MAZILU, *Un „Dracula” pe care Occidentul l-a ratat*, în *Comunicările Hyperion*, 3, București, 1994, p. 33-40.

Cronica moldo-rusă

Ediții

- Textul a fost publicat întâi în *Polnoe sobranie russkikh letopisej*, vol. VII, Sankt Petersburg, 1856, p. 256-259 (împreună cu întreaga culegere în care fusese integrat); tipărit apoi de Ioan Bogdan, *Vechile cronici moldovenești înainte de Ureche*, București, Tipografia C. Göbl, 1891, p. 185-189, 235-239; a fost în fine, reeditat de P. P. Panaitescu, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit. supra, p. 154-161.

Referințe

- IOAN BOGDAN, *Vechile cronici moldovenești...*, ed. cit., supra, p. 62-68, 104-139 (republicat în *Scieri alese*, ediție de G. Mihăilă, București, Editura Academiei, 1968, p. 316-320, 346-372); ȘTEFAN ORĂȘANU, *Ceva despre cronicile Moldovei*, în „Convorbiri literare”, XXXI, 1897, nr. 6, 7; DIMITRIE ONCIUL, „Papa Formosus” în tradiția noastră istorică, în vol. *Lui Titu Maiorescu. Omagiu*, București, Editura Socec, 1900, p. 620-631; NICOLAE IORGA, *Câteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, în „Analele

Academiei Române", seria a II-a, Mem. Secț. Ist., tom. XXXIII, 1910-1911; GH. I. BRĂTIANU, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, Editura Eminescu, 1980; P. P. PANAITESCU, *Cronica moldo-rusă*, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit. supra, p. 152-154; Idem, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, p. 71-73, 125-153; I. D. LĂUDAT, *Cronicile slavo-române din secolele XV și XVI*, în „Analele Universității «Al. I. Cuza» Iași, Seria Științe sociale, VII, 1961; A. V. BOLDUR, *Cronica slavo-moldovenească din cuprinsul Letopisei ruse Voskresenski*, în „Studii”, XVI, 1963, nr. 5; ROMULUS VUIA, *Studii de etnografie și folclor*, vol. I, București, Editura Minerva, 1975, p. 101-109; ȘTEFAN ANDREESCU, *Începuturile istoriografiei în Moldova*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XCIII, 1975, nr. 1-2; CĂTĂLINA VELCULESCU, *Legende: reflexe în istoriografie*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXVII, 1978, nr. 1; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 249 (articol redactat de Rodica Șuiu); DAN HORIA MAZILU, *Literatura română în epoca Renașterii*, București, Editura Minerva, 1984, p. 255-261; Idem, *Recitind literatura română veche*, vol. I, București, Editura Universității din București, 1994, p. 132-136.

Cronica moldo-polonă

Ediții

- WOJCICKI, în *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*, ed. I, Varșovia, 1844, tom. VI, p. 51-67; ediția a II-a, Varșovia, 1854; B. P. HASDEU, în „Arhiva istorică a României”, III, 1867, p. 1-15 (cu tălmăcire în românește); IOAN BOGDAN, în *Vechile cronicile moldovenești înainte de Ureche*, București, 1891, p. 173-183, 223-233 (textul polonez și traducerea românească); Idem, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895, p. 119-143 (doar textul polonez); P. P. PANAITESCU, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit. supra, p. 167-177 (textul, folosindu-se de ms. Zaluski), 177-187).

Referințe

- B. P. HASDEU, *Cronica cea mai veche a Moldovei*, în „Arhiva istorică a României”, III, 1867; IOAN BOGDAN, *Vechile cronicile moldovenești înainte de Ureche*, p. 42-61, 104-139, 284-290; Idem, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, p. 103-118, 135-137 (studii retipărite în Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, București, Editura Academiei, 1968, p. 302-315, 346-372, 398-406); I. G. SBIERA, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714*, Cernăuți, Tipografia Eckhardt, 1897, p. 166-167; ȘTEFAN ORĂȘANU, *Ceva despre cronicile Moldovei*, în „Convorbiri literare”, XXXI, 1897, nr. 6, 7; P. P. PANAITESCU, *Cronica moldo-polonă*, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit., supra, p. 164-167; Idem, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, p. 71-73,

125-153; I. D. LĂUDAT, *Cronicile slavo-române din secolele XV și XVI*, în „Analele Universității «Al. I. Cuza»”, Seria Științe sociale, tom. VII, 1961; G. MIHĂILĂ, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1972, p. 104-163; I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972, p. 24-25; ȘTEFAN ANDREESCU, *Începuturile istoriografiei în Moldova*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XCIII, 1975, nr. 1-2; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 249 (articol de Rodica Șuiu).

§ 155

Ediții

Cronica episcopului Macarie s-a păstrat în trei copii. Cea mai veche, din secolul al XVI-lea, se păstrează la Muzeul istoric din Moscova. S-a aflat în colecția lui E. V. Barsov și duce relatarea evenimentelor doar până la 1530. Al doilea manuscris a fost prescris, înainte de 1561, de Isaia, călugăr la Mănăstirea Slatina și viitor episcop de Rădăuți, s-a aflat la Academia Teologică din Kiev de unde a intrat în colecția Bibliotecii Academiei de Științe a Ucrainei, sub nr. 116. Este așa-zisul „Sbornic de la Kiev”. A treia copie se conservă în „Sbornicul de la Petersburg”, pentru că acolo a fost găsit, în depozitele Bibliotecii Publice „Saltâkov-Șcedrin”, sub cota 0, XVII, nr. 13. A fost realizat către sfârșitul secolului al XVI-lea sau la începutul celui următor.

Textul cronicii a fost editat de istoricul Ioan Bogdan, cel ce l-a și descoperit: întâi, după „Codicele de la Kiev” în : *Vechile cronici moldovenești înainte de Ureche*, București, 1891 (cu studiu, traducere și note); apoi, folosind „Sbornicul de la Petersburg”, cu amendări după manuscrisul Barsov în : *Letopisețul lui Azarie*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., seria a II-a, tom. XXXI, 1909 (cu studiu și traducere în limba română).

Cronica lui Eftimie s-a păstrat, în manuscris, în „Sbornicul de la Kiev”, unde se află copiată în continuarea cronicii lui Macarie. Ioan Bogdan a editat acest text, însoțindu-l cu o traducere, un studiu și note, în *Vechile cronici moldovenești înainte de Ureche* (ed. cit. supra).

Cronica lui Azarie, păstrată în „Sbornicul de la Petersburg” în continuarea redacției complete a cronicii episcopului Macarie, a fost editată în două rânduri: Ioan Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., seria a II-a, tom. XXXI, 1909; A. I. IAȚIMIRSKI, *Slavjamo-moldavskaja letopis' monaha Azarija*, Petersburg, 1909 (extras din „Izvestija Otdelenija Russkogo Jazyka i Slovesnosti”, XIII, 1908).

Textele cronicarilor călugări au fost reproduse și de P. P. Panaitescu, în *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, publicate de Ioan Bogdan, ediție revăzută și completată de ..., București, Editura Academiei, 1959: *Cronica lui Macarie* (după versiunea Petersburg), p. 74-105; *Cronica lui Eftimie*, p. 106-125; *Cronica lui Azarie*, p. 129-151.

În traducere românească, cu versiuni revizuite, cronicile au fost editate de G. Mihăilă, în antologia *Literatura română veche*, ediție de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, vol. I, București, Editura tineretului, [1969], p. 172-189 (Cronica lui Macarie), 192-202 (Cronica lui Eftimie), 206-220 (Cronica lui Azarie).

Referințe

- [Macarie] - IOAN BOGDAN, *Vechile cronic moldovenesti înainte de Ureche*, București, 1891, p. 69-89, 97-103, 104-139, 268-279; (studiu reprodus în Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, ediție de G. Mihăilă, București, Editura Academiei, 1968, p. 320-335, 340-348, 360-363, 431-438); I. G. SBIERA, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714*, Cernăuți, Tipografia Eckhardt, 1897, p. 298; IOAN BOGDAN, *Letopisețul lui Azarie*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XXXI, 1909; D. RUSSO, *Elenizmul în România. Epoca bizantină și fanariotă*, București, Tipografia C. Göbl, 1912, p. 36-39; P. P. PANAITESCU, *Cronica lui Macarie*, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit. supra, p. 74-77; SCARLAT PORCESCU, *Episcopul Macarie al Romanului (1531-1558)*, în „Mitropolia Moldovei”, XXXVI, 1960, nr. 5-6, G. MIHĂILĂ, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1972, p. 104-163; Idem, *Cronica episcopului Macarie*, în *Literatura română veche*, ed. cit. supra, vol. I, p. 168-171; POMPILIU TEODOR, *Cronica lui Macarie*, în vol. *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, Editura Dacia, 1970, p. 7-12; DAN HORIA MAZILU, *Literatura română în epoca Renașterii*, București, Editura Minerva, 1984, p. 280-304; Idem, *Recitind literatura română veche*, vol. I, București, Editura Universității din București, 1994, p. 120-122, 165-168, 210-218.
- [Eftimie] - IOAN BOGDAN, *Vechile cronic moldovenesti înainte de Ureche*, ed. cit. supra, p. 90-107, 126-139, 280-283 (reprodus în *Scrieri alese*, ed. cit., p. 335-347, 363-372); P. SÂRKU, *Iz istorii snošenij russkih s rumynami*, Petersburg, 1896; I. G. SBIERA, *Mișcări culturale și literare...*, ed. cit. supra, p. 298-299; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1935, p. 91-95; P. P. PANAITESCU, *Cronica lui Eftimie*, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit. supra, p. 106-109; G. MIHĂILĂ, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, p. 104-163; Idem, *Cronica egumenului Eftimie*, în *Literatura română veche*, ed. cit., vol. I, p. 191-192; NESTOR VORNICESCU, *Relații bisericești culturale între Mănăstirea Neamț și Transilvania din cele mai vechi timpuri până în preajma anului 1918*, în „Mitropolia Moldovei”, XLIV, 1968, nr. 11-12; DAN HORIA MAZILU, *Literatura română în epoca Renașterii*, p. 305-320.
- [Azarie] - IOAN BOGDAN, *Letopisețul lui Azarie*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XXXI, 1909; (reprodus în *Scrieri alese*, ed. cit., p. 416-463); D. RUSSO, *Elenizmul în România*, p. 39-40; P. P. PANAITESCU, *Cronica lui Azarie*, în *Cronicile slavo-române*, ed. cit. supra,

p. 126-129; ION-RADU MIRCEA, „*Les vies des rois et archeveques serbes*” et leur circulation en Moldavie. Une copie inconnue de 1567, în „Revue des études sud-est-européennes”, IV, 1966, nr. 3-4; G. MIHĂILĂ, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, ed. cit., p. 104-163; Idem, *Cronica călugărului Azurie*, în *Literatură română veche*, ed. cit., vol. I, p. 204-205; DAN HORIA MAZILU, *Literatura română în epoca Renașterii*, ed. cit., p. 321-348.

§ 156

Referințe

- NICOLAE IORGA, *Cronicele muntene. Întâiul memoriu*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XXI, București, 1899, p. 311-312; P. P. PANAITESCU, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. V, 1962, p. 195-255 (cercetare republicată în *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, p. 390-476); PAVEL CHIHAIA, *Pagini de veche artă românească de la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, București, 1970; Idem, *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab*, București, 1976, p. 52 și urm.; ȘTEFAN ANDREESCU, *Considerations sur la date de la premiere chronique de Valachie*, în „Revue roumaine d'histoire”, XII, 1973, nr. 2, p. 361-373; Idem, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, București, Editura Universității din București, 1997, p. 5 și urm.

§ 157

Ediții

- *Istoria lui Mihai-vodă sin Pătrașco-vodă, carele au făcut multe războaie cu turcii pentru creștinătate*, în *Cronicari munteni*, ediție de M. Gregorian, vol. I, București, Editura pentru literatură, 1961, p. 120-139; [*Cronica domniei lui Mihai Viteazul*], ediție de I. I. Georgescu, în „Mitropolia Olteniei”, XIII, 1961, nr. 7-9; *Cronica domniei lui Mihai Viteazul (Cronica Buzestilor)*, în *Literatura română veche*, antologie de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, vol. I, București, Editura tineretului, [1969], p. 85-114.

Referințe

- MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques Transdanubiens*, Berlin, 1837, (în *Opere*, vol. I; ediție de A. Oțetea, București, 1946, p. 315); I. G. SBIERA, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714*, Cernăuți, Tipografia Eckhardt, 1897, p. 168; NICOLAE IORGA, *Cronicele muntene*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XXI, București, 1899, p. 48-49; DAN SIMONESCU, *Cronica lui Balthasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane*, în „Studii și materiale de istorie medie”, III, 1959, p. 7-57; I. I. GEORGESCU, *O copie necunoscută a Letopiseșului cantacuzinesc*, în „Mitropolia Olteniei”, XIII, 1961, nr. 7-9;

I. C. CHIȚIMIA, *Unele considerații în legătură cu originalul cronicii lui Mihai Viteazul*, în „Romanoslavica”, VI, București, 1962, p. 27-39 (studiu retipărit în vol. *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972, p. 145-157); P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, p. 412-418; DAN ZAMFIRESCU, *Studii și articole de literatură română veche*, București, Editura pentru literatură, 1967, p. 205-231; Idem, *Elemente noi într-o controversă veche: „Cronica oficială” a lui Mihai Viteazul și „Cronica Buzeștilor”*, în „Gazeta literară”, XIV, 1967, nr. 19; Idem, *Cronica domniei lui Mihai Viteazul (Cronica Buzeștilor)*, în *Literatura română veche*, antologia citată supra, vol. I, p. 83-85; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 247 (articol de Algeria Simota); DAN ZAMFIRESCU, *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1981, p. 383-396.

§ 159

Ediții

- *Domnii Țării Moldovei și viața lor de Grigorie Urechi vornic mare la Moldova*, în *Letopiseștile Țării Moldovii*, publicate întâiași dată de M. Kogălniceanu, tom. I, Iași, Cantora Foaei sătești, 1852, p. 93-209 și Apendiese, I, VII, IX; *Cronica lui Grigore Ureche și Simion Dascălul*, în *Istoria Moldo-României*, tom. I, București, scoasă de librarul-editor George Ioanid, 1858, p. 126-286 (evenimentele dintre 1440-1595); *Domnii Țerei Moldovii și viața lor de Grigorie Ureche, vornic mare în Moldova*, în *Cronicele României sau Letopiseștile Moldaviei și Valahiei*. A doua edițiune revăzută, înzestrată cu note, biografii și facsimile de M. Kogălniceanu, tom. I, București, Imprimeria națională, 1872, p. 127-242; *Chronique de Moldavie depuis le milieu du XIV-e siècle jusqu'a l'an 1594*, texte roumain avec traduction française, notes historiques, tableaux généalogiques, glossaire et table par Émile Picot, Paris, Leroux, 1878 (textul din ediția Mihail Kogălniceanu); *Domnii Țerei Moldovei*, cu notițe lexicografice, București, Socec, 1896; ediția a II-a, 1905; *Chronique de Gligorie Ureache*, edition critique par I. N. Popovici. Avec un autographe d'Ureche et neuf fac-similes de manuscrits, București, 1911; *Letopiseșul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359-1595) întocmit după Grigorie Ureche vornicul, Istratie Logofătul și alții de Simion Dascălul*, ediție de Constantin Giurescu, cu o prefață de Ioan Bogdan, București, Editura Socec, 1916; *Letopiseșul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359-1595) întocmit de Grigore Ureche vornicul și Simion Dascălul*, ediție comentată de C. C. Giurescu, Craiova, Editura Scrisul românesc (colecția „Clasicii români comentați”), 1934; ediția a II-a, 1939; ediția a III-a, 1943; *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1955; ediția a II-a, revăzută, 1958: *Letopiseșul Țării Moldovei (fragmente)*, texte stabilite, studiu introductiv, note și glosar de Liviu Onu, București, Editura științifică, 1967.

- MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Prefață. Notiție biografică a cronicarilor Moldovei*, în *Letopisișile Țării Moldovii...*, tom. I, Iași, Cantora Foaei sătești, 1852, p. I-VIII și IX-XXIV. Reprodus în *Opere*, vol. II, București, Editura Academiei, 1976, p. 448-476; B. P. HASDEU, *Cronica Putnănească cu analele lui Urechia*, în „Arhiva istorică a României”, III, 1867, p. 22-28, 33-34. ÉMILE PICOT, *Chronique de Moldavie par Grégoire Urechi, depuis le milieu du XIV-e siècle jusqu'au l'an 1594*, texte roumain avec traduction française, notes historiques, tableaux généalogiques, glossaire et table par..., Paris, Leroux, 1878; IOAN NĂDEJDE, *Istoriea limbei și literaturii române...*, Iași, Șaraga, 1886, p. 277-279, 452-459; ARON DENSUȘIANU, *Cronica lui Nestoru Ureche*, în „Revista critică literară”, I, 1893, nr. 5, mai, p. 201-210; A. D. XENOPOL, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. IV: *Istoria modernă*, partea I, Iași, Tipo-litografia H. Goldner, 1891, p. 579-600; ȘTEFAN ORĂȘANU, *Cronicarii moldoveni din secolul al XVII-lea*, București, Tipografia ziarului „Rum. Hoyd” (G. Albrecht), 1899, p. 3-120; C. GIURESCU, *Noi contribuții la studiul cronicilor moldovene*, București, Tipografia C. Göbl, 1908, p. 43-56, 84-93; GIORGE PASCU, *Gligorie Ureache. Izvoarele lui Ureache. Interpolările lui Simion Dascălul și textul Ureache*, Iași, Editura autorului, 1920; P. P. PANAITESCU, „Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin”, București, Editura Cultura națională, 1925 (studiu publicat în același an în „Analele Academiei Române”, Secț. ist., seria a III-a, tom. IV); POMPILIU CONSTANTINESCU, *Umanism erudit și estetic*, în „Vremea”, VII, 1934, nr. 352, 353, 354 (reprodus în *Scrieri*, vol. VI, București, Editura Minerva, 1972, p. 486-497); Idem, *Umanismul lui Grigore Ureche*, în „Vremea”, VII; 1934, nr. 357 (reprodus în *Scrieri*, vol. VI, p. 498-505); Idem, *Limba cronicarilor*, în *Scrieri*, vol. VI, p. 159-165; DAN SIMONESCU, *Spiritul critic în istoriografia veche românească*, București, Tipografia „Carpați” Petre Bărbulescu, 1943, p. 7-10; AL. ROSETTI, *Studii lingvistice*, București, Editura Academiei, 1955, p. 17-32; P. P. PANAITESCU, *Introducere la Letopiseșul Țării Moldovei*, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1958, p. 7-60; AL. ANDRIESCU, *Contribuția marilor cronicari moldoveni la dezvoltarea limbii literare*, în „Studii și cercetări științifice”, Iași, serie nouă, III, 1957, secț. III, fasc. 1-2, p. 97-141 (text reprodus în vol. *Stil și limbaj*, Iași, Editura Junimea, 1977, p. 9-69); I. CRĂCIUN-AURORA ILIEȘ, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV-XVIII, privind istoria României*, București, Editura Academiei, 1963; I. D. LĂUDAT și colectiv, *Bibliografia lui Grigore Ureche*, în „Limbă și literatură”, XVIII, 1968, p. 219-229; D. BEJAN, *Sinonime și serii sinonimice în lexicul cronicii lui Grigore Ureche*, în „Limbă și literatură”, XXII, 1969, p. 121-128; Idem, *Antonime în lexicul cronicii lui Grigore Ureche*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Cluj, seria „Philologia”, XV, 1970, fasc. 1, p. 93-103; AL. ROSETTI-B.CAZACU-LIVIU ONU, *Istoria limbii române literare*, ediția a II-a, revăzută, București, Editura Minerva, 1971, p. 241-255;

I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972, p. 197-271; EUGEN NEGRICI, *Narațiunea în cronicile lui Grigore Ureche și Miron Costin*, București, Editura Minerva, 1972, p. 11-147; LIVIU ONU, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi (cu aplicații la cronicarii moldoveni)*, București, Editura Minerva, 1973, p. 40-198; DOINA CURTICĂPEANU, *Orizonturile vieții în literatura veche românească*, București, Editura Minerva, 1975, p. 34-42; ION ROTARU, *Valori expresive în literatura română veche*, București, Editura Minerva, 1976, p. 57-146; MIRCEA SCARLAT, *Postfață la Grigore Ureche, Letopiseșul Țării Moldovei*, București, Editura Minerva, 1978, p. 197-218; ION ROTARU, *Forme ale clasicismului în poezia veche românească până la Vasile Alecsandri*, București, Editura Minerva, 1979; DUMITRU VELCIU, *Grigore Ureche*, București, Editura Minerva, 1979; CONSTANTIN TEODOROVICI, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, s.v.; DAN HORIA MAZILU, în *Cronicarii moldoveni*, antologie, introducere, comentarii de..., București, Editura Humanitas, 1997, p. 21-43; ELVIRA SOROHAN, în *Cartea cronicilor*, Iași, Editura Junimea, 1986, p. 248-262; DAN HORIA MAZILU, în *Cronicarii moldoveni*, București, Editura Militară, 1987, p. XIV-XXIV.

§ 160

Ediții

- *Letopiseșul Țării Moldovii de la Aaron Vodă de unde este părăsit de Urechi vornicul de Țeara-de-Gios*, în *Letopiseșii Țării Moldovii*, publicate întâiași dată de M. Kogălniceanu, tom. I, Iași, Cantora Foaei sătești, 1852, p. 211-255; „A doua edițiune, revăzută, înzestrată cu note, biografii și facsimile de M. Kogălniceanu”, în *Cronicele României sau Letopiseșele Moldaviei și Valahiei*, tom. I, București, Imprimeria națională, 1872, p. 243-373; „versiunea M. Kogălniceanu” a *Letopiseșului* a mai fost publicată la București, Librăria Socec, 1894, și - sub îngrijirea lui I. Șt. Petre - București, Editura Cugetarea, 1943; *Opere complete*, vol. I-II, ediție îngrijită de V. A. Urechia, glosar de Lazăr Șăineanu, București, Tipografia Academiei, 1886-1888; *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, ediție critică și prefață de P. P. Panaitescu, București, Fundațiile Regale pentru literatură și artă, 1944 (în același an, la aceeași editură, P. P. Panaitescu a scos și o „ediție populară” a *Letopiseșului*); *Cartea despre descălecatul dintâi - Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de Ion Pillat, București, Editura Cartea românească, 1933; ediția a II-a, București, Editura Cartea românească, 1935; ediția a III-a, București, Editura Cartea românească, 1939; ediția a IV-a, București, Editura Cartea românească, 1944; *Cartea pentru descălecatul dentâiu a Țării Moldovei și neamului moldovenesc și Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron Vodă, de unde este părăsit de Urechie, vornicul de Țara-de-Jos*, București, Librăria Cioflec, 1943; *Opere*, ediție critică îngrijită de P. P. Panaitescu, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1958; (*Letopiseșul Țării Moldovei și De neamul moldovenilor*, texte stabilite de

P. P. Panaitescu, au fost republicate la Editura pentru literatură, 1961, și la Editura Minerva, 1979.) *Opere*, vol. I, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, București, Editura pentru literatură, 1965; *Letopisețul* la p. 3-214; *Opere alese* (*Letopisețul Țării Moldovei, De neamul moldovenilor, Viața lumii*), texte stabilite, studiu introductiv, note și glosar de Liviu Onu, București, Editura științifică, 1967; fragmentele din *Letopisețul* la p. 53-131;

Referințe

- P. P. PANAITESCU, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, București, Editura Cultura națională, 1925, p. 15-20, 83-133, 214-224 (studiu publicat în același an în „Analele Academiei Române”, Sect. ist., seria a III-a, tom. IV); IOAN LUPAȘ, *Miron Costin și concepția lui filosofică-religioasă asupra istoriei*, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1934; AL. CIORĂNESCU, *De la gesta franceză la Miron Costin*, în „Revista Fundațiilor Regale”, I, 1934, nr. 5; LUCIAN PREDESCU, *Doi cronicari moldoveni. Grigore Ureche și Miron Costin*, București, Editura Cartea românească, 1939; DUMITRU ALMAȘ, *Miron Costin*, vol. I-II, București, Ciomei, 1939; ediția a II-a, revăzută: București, Editura Meridiane, 1973; ION I. NISTOR, *Miron Costin. Viața și opera*, București, Tipografia Monitorului Oficial, 1942; LEȚA MORARIU, *Miron Costin*, Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1942; AL. ROSETTI, *Observații asupra limbii lui Miron Costin*, București, Editura Academiei, 1950; AL. ANDRIESCU, *Contribuția marilor cronicari moldoveni și munteni la dezvoltarea limbii române*, în „Analele Universității Iași”, Seria Științe sociale, tom. III, 1957, fasc. 1-2; P. P. PANAITESCU, *Miron Costin*, în *Miron Costin, Opere*, vol. I, București, Editura pentru literatură, 1965, p. VII-XLV; I. C. CHIȚIMIA, în *Istoria literaturii române* [tratatul academic], vol. I, București, Editura Academiei, 1964, p. 392-414, ediția a II-a, revăzută, 1970; LIVIU ONU, *Studiu introductiv la Miron Costin, Opere alese*, București, Editura științifică, 1967, p. 5-47; P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, p. 532-572; G. ȚEPELEA - GH. BULGĂR, *Momente din evoluția limbii române literare*, București, Editura didactică și pedagogică, 1973, p. 66-72; ȘERBAN CIOCULESCU, *Un nou Miron Costin*, în „România literară”, VI, 1973, nr. 32; DUMITRU VELCIU, *Miron Costin*, București, Editura Minerva, 1973; ENACHE PUIU, *Viața și opera lui Miron Costin*, București, Editura Academiei, 1975; DAN HORIA MAZILU, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, Editura Minerva, 1976, p. 190-282; MANUELA TĂNĂSESCU, *Miron Costin*, în *Dicționarul scriitorilor români*, A-C, coordonatori Mircea Zăciu, Marian Papahagi, Aurel Sasu, București, Editura Fundației Culturale Române, [1995], s.v.; EMIL TURDEANU, *Oameni și cărți de altădată*, București, Editura enciclopedică, 1997, p. 353-384; DAN HORIA MAZILU, în *Cronicarii moldoveni*, antologie, introducere, comentarii de ..., București, Editura Humanitas, 1997, p. 119-136.

Ediții:

- *Letopisețul Țării Moldovii de la Dabija v.v. până la domnia lui Ioan Mavrocordat v.v. (1662-1743). Cuprinzând și o samă de cuvinte (anecdote) pentru domni și pentru țară ce nu se află în letopisețele Costineștilor, în Letopisiștile Țării Moldovii*, publicate întâiași dată de M. Kogălniceanu, tom. II, Iași, Cantora Foaiei sătești, 1845, p. 193-464; „A doua edițiune, revăzută, înzestrată cu note, biografii și facsimile de M. Kogălniceanu”, în *Cronicele României seu Letopisețele Moldaviei și Valahiei*, tom. II, București, Imprimeria națională, 1872, p. 174-416; *Letopisețul Țării Moldovei*, București, Librăria Socec, 1894; ediția a II-a, 1897; ediția a III-a, 1906; *O samă de cuvinte și Cronica*, București, Librăria Socec, 1909; *Cronica lui Ion Neculce*, vol. I-II, ediție îngrijită și introducere de Al. Procopovici, Craiova, Editura Scrisul românesc, 1932, ediția a II-a, 1942; *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție de Ion Pillat, București, Editura Cartea românească, 1933; ediția a II-a 1938; *O seamă de cuvinte. Letopisețul Țării Moldovii*, București, Librăria Cioflec, 1943; *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție și studiu introductiv de Iorgu Iordan, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1955; ediție retipărită în mai multe rânduri: 1959 (ESPLA), 1963 (EL), 1968 (EȘ, ET), 1972 (Ed. Ion Creangă), 1980 (Minerva), 1984 (Albatros); *Cronica lui Ion Neculce*, copiată de Ioasaf Luca. Manuscrisul „Mihail”, ediție de Zamfira Mihail și Paul Mihail, cuvânt înainte de Ștefan Ștefănescu, București, Editura Litera, 1980; *Opere. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1982; *Letopisețul Țării Moldovei; O samă de cuvinte*, ediție îngrijită, glosar și repere istorico-literare de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1986..

Referințe

- I. TANOVICANU, *Câteva notițe biografice asupra cronicarului Ion Neculce*, în „Arhiva”, II, 1890-1891, p. 330-333; AL. PROCOPOVICI, *Introducere. Epoca, viața, opera și personalitatea lui I. Neculce*, în *Cronica lui...*, vol. I, Craiova, , Editura Scrisul românesc, 1932; I. N. BĂLEANU, *Sensul actual al lui Neculce*, în „Datina”, Turnu Severin, X, 1932, fasc. 1-3; I. ȘIADBEI, *Cercetări asupra cronicelor moldovene*, vol. I, Iași, Tipografia Țerek, 1939, p. 1-10; DAN SIMONESCU, *Din începuturile istoriografiei românești: Nicolae Costin și Ion Neculce*, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1949, p. 483-492; GR. SCORPAN, *Ion Neculce*, în „Iașul literar”, II, 1950, nr. 8; IORGU IORDAN, *Introducere la Ion Neculce, Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1955 (publicat, într-o formă revizuită, în ediția a II-a, ESPLA, 1959); G. CĂLINESCU, *Ioan Neculce*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XIV,

1965, nr. 1; ȘERBAN CIOCULESCU, *Varietăși critice*, București, Editura pentru literatură, 1966, p. 70-92; DUMITRU VELCIU, *Bibliografia lui Ion Neculce*, în „Limbă și literatură”, XII, 1966; Idem, *Ion Neculce*, București, Editura tineretului, 1968; C. BOROIANU, *Când a fost scrisă cronica lui Neculce?*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XVII, 1968, nr. 4; DOINA CURTICĂPEANU, *Arta portretului la Neculce*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Philologia, XIII, fasc. 1; ȘERBAN CIOCULESCU, *Ion Neculce și folclorul*, în „România literară”, III, 1970, nr. 45; *La tricentenarul nașterii lui Ion Neculce*, în „România literară”, V, 1972, nr. 49, p. 7; MIHAEL BERZA, *Ion Neculce și societatea moldovenească a veacului al XVIII-lea*, în „Lucașafărul”, XV, 1972, nr. 50 (retipărit în vol. *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, Editura Eminescu, 1985); VALERIU CRISTEA, *Introducere în opera lui Ion Neculce*, București, Editura Minerva, 1974; IORGU IORDAN, *Neculce, precursor al lui Creangă*, în „Cronica”, Iași, IX, 1974, nr. 36, p. 1, 6; DAN HORIA MAZILU, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1991, p. 40-52; Idem, în *Cronicarii moldoveni*, antologie, introducere, comentarii de..., București, Editura Humanitas, 1997, p. 195-213.

§ 163

Ediții

- *Istoria Țării Românești de când au descălecat românii*, ediție de N. Bălcescu, în „Magazin istoric pentru Dacia”, IV, 1846, p. 231-372, V, 1847, p. 3-32; *Istoria Țării Românești începând de la descălecatul românilor...*, în *Istoria Moldo-României* [G. Ioanid], vol. II, București, 1859, p. 1-165; *Letopiseșul Țării Românești*, ediție de Ștoica Nicolaescu, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XI, 1910, partea I, p. 97-186, partea a II-a, p. 346-355; *Istoriile domnilor de la Adam până au venit Radul Negru voievod domn din țara ungurească în țara românească*, ediție de M. Gaster, în „Revista istorică română”, VII, 1937, nr. 1-2; *Letopiseșul cantacuzinesc*, în *Cronicile românești*, vol. II-III, ediție de N. Simache și Tr. Cristescu, Buzău, 1942; *Istoria Țării Românești. 1290-1690. Letopiseșul cantacuzinesc*, ediție de Constantin Grecescu și Dan Simonescu, București, Editura Academiei, 1960; *Istoria Țării Românești de când au descălecat pradoslavnicii creștini (Letopiseșul cantacuzinesc)*, în *Cronicarii munteni*, ediție de M. Gregorian, vol. I, București, Editura pentru literatură, 1961, p. 81-223; același text retipărit în *Cronicarii munteni*, vol. I, București, Editura Minerva, B.P.T., 1984, p. 77-213; *Istoria Țării Românești. 1290-1690. Letopiseșul cantacuzinesc*, în I. I. Georgescu, *O copie necunoscută a „Letopiseșului cantacuzinesc”*, în „Mitropolia Olteniei”, XIII, 1961, nr. 7-9; [Fragmente] în *Literatura română veche*, antologie de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, București, Editura tineretului, [1969], vol. I,

p. 221-235; vol. II, p. 83-139 și în *Cronicari munteni*, antologie de Virgiliu Ene, prefată de Al. Piru, ediția I, București, Editura tineretului, 1968; ediția a II-a, București, Editura Albatros, 1973. O ediție științifică a acestei cronici, cu o impresionantă descendență manuscrisă, lipsește încă.

Referințe

- GR. G. TOCILESCU, *Studii critice asupra cronicelor române*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, II, 1884, partea 3, nr. 2; I. G. SBIERA, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714*, Cernăuți, 1897, p. 185-195; NICOLAE IORGA, *Cronicele muntene*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., tom. XXI, 1898-1899; C. GIURESCU, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 5-8, 20-32; ILIE MINEA, *O versiune a cronicii lui Stoica Ludescu. Manuscrisul lui Șerban logofătul*, în „Cercetări istorice”, Iași, I, 1925, p. 2-7; AL. CIORĂNESCU, *Un act al lui Stoica Ludescu*, în „Revista istorică”, XX, 1934, nr. 7-9; I. IONAȘCU, *Documente inedite din perioada 1517-1774*, în „Studii”, VIII, 1955, nr. 4, p. 103-104; Idem, *Despre logofătul Stoica Ludescu și paternitatea cronicii „Istoria Țării Românești”*, în „Analele Universității «C. I. Parhon»”. Seria Istorie, V, 1956, nr. 5, p. 261-299; CONSTANTIN GRECESCU, *Rostul „Vieții lui Nifon” în „Istoria Țării Românești de când au descălecat românii”*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVI, 1958, n. 9; CONSTANTIN GRECESCU și DAN SIMONESCU, *Introducere la Istoria Țării Românești. 1290-1690. Letopisețul cantacuzinesc*, București, Editura Academiei; 1960; EUGEN STĂNESCU, *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, în *Cronicari munteni*, ediție de M. Gregorian, vol. I, București, Editura pentru literatură, 1961, p. V-CXXXVI; ȘERBAN CIOCULESCU, *Varietăți critice*, București, Editura pentru literatură, 1966, p. 29-44; AL. ROSETTI - B. CAZACU - L. ONU, *Istoria limbii române literare*, vol. I, București, Editura Minerva, 1971, p. 303-360; L. ONU, *Date noi cu privire la Stoica Ludescu. Din nou problema paternității „Letopiseșului cantacuzinesc”*, în „Limba română”, XXI, 1972, nr. 1, p. 17-26; P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerv, 1971, p. 390-476; DAN ZAMFIRESCU, *Studii și articole de literatură română veche*, București, Editura pentru literatură, 1967, p. 184-231; G. MIHĂILĂ, *Letopiseșul Țării Românești în secolul al XVI-lea*, în *Literatura română veche*, antologia citată supra, vol. I, p. 221-225; PAVEL CHIHAI, *A fost Negru Vodă un personaj real sau imaginar?*, în „Magazin istoric”, III, 1969, nr. 5; VIRGIL CÂNDEA, *Letopiseșul Țării Românești (1292-1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în „Studii”, XXIII, 1970, nr. 4; AL. PIRU, *Analize și sinteze critice*, Craiova, Editura Scrisul românesc, 1973, p. 21-37; CĂTĂLINA VELCULESCU, *Observații asupra „Cronicii lui Mihai Viteazul” din „Letopiseșul cantacuzinesc”*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXII, 1973, nr. 2; G. ȚEPELEA - GH. BULGĂR, *Momente din*

evoluția limbii române literare, București, Editura didactică și pedagogică, 1973, p. 88-90, 94-97; ȘTEFAN ANDREESCU, *Considérations sur la date de la première chronique de Valachie*, în „Revue roumaine d'histoire”, XII, 1973, nr. 2; MIRCEA ANGHELESCU, *Asupra cronicilor muntene din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXV, 1976, nr. 1; CĂTĂLINA VELCULESCU, *Continuitate și salt în transmiterea variantelor „Letopiseșului cantacuzinesc”*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXV, 1976, nr. 1 (studiu republicat în Idem, *Între scriere și oralitate*, București, Editura Minerva, 1988, p. 37-57); Idem, *Legende: reflexe în istoriografie*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXVII, 1978, nr. 1; DAN HORIA MAZILU, *Cronicarii munteni*, București, Editura Minerva, 1978, p. 11-88; Idem, *Studiu introductiv la Cronicarii munteni*, vol. I, București, Editura Minerva, B.P.T., 1984, p. V-XVII; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 504-505 (articol de Rodica Șuiu); DAN HORIA MAZILU, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1991, p. 66-74.

§ 164

Ediții

[Această bibliografie este valabilă și pentru capitolul consacrat cronicii pe care eu o atribui cu siguranță lui Radu Popescu.]

- *Istoriile domnilor Țării Rumânești scrise de Constantin Căpitanul*, ediție de N. Bălcescu, în „Magazin istoric pentru Dacia”, I, 1845, p. 83-114, 147-186, 211-250, 279-326, 343-379, II, 1846, p. 3-35; *Cronica Țării Rumânești*, în „Magazin istoric pentru Dacia”, IV, 1847, p. 21-62, 93-178; *Istoria Moldo-României*, vol. II: *Istoria Țării Românești*, [G. Ioanid], București, 1859, p. 278-399; *Material pentru „Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslovnicii creștini aici în țară”*, ediție de Constantin Erbiceanu, în „Biserica Ortodoxă Română”, XV, 1891-1892, p. 883-901; *Istoriile domnilor Țării Românești, cuprinzând istoria munteană de la început până la 1688*, ediție și prefață de Nicolae Iorga, București, Editura Socec, 1902; [*Istoriile domnilor Țării Românești*], fragmente, în C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 80-92; *Istoriile domnilor Țării Românești*, în N. I. Simache-Tr. Cristescu, *Viața și opera lui Radu Popescu*, Ploiești, Tipografia Presa noastră, 1943; *Istoriile domnilor Țării Românești*, în *Cronicarii munteni*, ediție de M. Gregorian, vol. I, București, Editura pentru literatură, 1961, p. 225-377 (text retipărit în *Cronicarii munteni*, vol. II, București, Editura Minerva, B.P.T., 1984, p. 7-331; *Istoriile domnilor Țării Românești*, ediție de Constantin Grecescu, București, Editura Academiei, 1963.

Referințe

- Între cei ce au sprijinit paternitatea lui Constantin Filipescu asupra cronicii trebuie amintiți: A. DENSUȘIANU, *Istoria limbei și literaturii române*, ed. I, Iași,

1885, p. 176-177, ediția a II-a, Iași, 1894, p. 224-225; B. IORGULESCU, *Cronicarul căpitan Constantin Filipescu și biserica din Mățești zidită de dânsul*, în „Literatură și artă română”, IV, 1899, nr. 8; NICOLAE IORGA, *Cronicele muntene*, București, 1899; Idem, *Prefață la Istoriile domnilor Țării Românești, cuprinzând istoria munteană de la început până la 1688*, București, Editura Socec, 1902; Idem, *Istoria literaturii românești*, ediția a II-a, vol. I, București, 1925, p. 358-363; vol. II, București, 1926, p. 156, 500-505. (Vezi prima critică a acestui punct de vedere la GR. G. TOCILESCU, *Studii critice asupra cronicelor muntene*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, II, partea a III-a, 1884, p. 278-281.)

- Partizanii lui Radu Popescu, într-o înșirare selectivă: I. G. SBIERA, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării...*, Cernăuți, 1897, p. 200-228, 236; C. GIURESCU, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906 (cu o argumentare sistematică); P. P. PANAITESCU, *În jurul lui Mihai Viteazul. Răspuns d-lui Iorga*, în „Revista istorică română”, VII, 1937, nr. 1-2, p. 12 și urm. (ulterior autorul va reveni asupra opiniei sale); ALEXANDRU A. VASILESCU, *Contribuțiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu și compilatorului Constantin Căpitanul*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 533-546; N. CARTOJAN, *Istoria literaturii române vechi*, ediția I, vol. III, București, Fundația Regală pentru literatură și artă, 1945, p. 239-250; CONSTANTIN GRECESCU, *Introducere la Radu Popescu, Istoriile domnilor Țării Rumânești*, București, Editura Academiei, 1963; AL CĂLĂRAȘU-D. STAN, *Cu privire la paternitatea cronicii „Istoriile domnilor Țării Românești”*, în *Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, vol. II, București, 1971, p. 33-35; MIRCEA ANGHELESCU, *Din nou despre paternitatea Cronicii Bălenilor*, în „Ramuri”, IX, 1972, nr. 2; I. D. LĂUDAT, *Problema „paternității” Istoriilor domnilor Țării Românești*, în „Limbă și literatură”, 1972, nr. 2, p. 101 și urm.; nici foarte documentată monografie a lui Dumitru Velciu - *Cronicarul Radu Popescu*, București, Editura Minerva, 1987 -, veritabilă contribuție la studierea cronicilor muntene, nu scoate chestiunea paternității *Istoriilor...* din domeniul presupunerilor. Cei interesați de această problemă pot găsi în lucrarea lui Dumitru Velciu o amănunțită bibliografie.

- Pentru un autor necunoscut al Cronicii Bălenilor s-a pronunțat P. P. PANAITESCU, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească* (studiu citat supra). Vezi și: AL. PIRU, *Literatura română veche*, ediția I, București, Editura pentru literatură, 1961, p. 183-192, ediția a II-a, 1962, p. 170-179; Idem, *Istoria literaturii române. I. Perioada veche*, București, Editura didactică și pedagogică, 1971, p. 171-179; Idem, *Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1977, p. 138-146; Idem, *Istoria literaturii române de la început până azi*, București, Editura Univers, 1981, p. 21; Idem, *Prefață la Cronicari munteni*, antologie de Virgiliu Ene, ediția I, București, 1967, p. 8-10, ediția a II-a, 1973, p. 8.

- Alte contribuții în care chestiunea paternității este evocată; la fel decuparea compilației în două „secvențe”: ION ROMAN, *Paternitatea „Istoriei Țării Românești de la 1689 încoace”*, în „Preocupări literare”, V, 1940, nr. 10; CONSTANTIN GRECESCU, *Câteva date noi în legătură cu „Istoriile domnilor Țării Românești”*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 277-289; Idem, *Despre „Cronica bălăcenească”*, în „Hrisovul”, IV, 1944, p. 116-121; I. IONAȘCU, *Mărturii relative la cronicarul Radu Popescu*, București, Imprimeria națională, 1945; EUGEN STĂNESCU, *Cronica „Istoriile domnilor Țării Românești” și locul ei în istoriografia medievală românească*, în RADU POPESCU, *Istoriile domnilor Țării Românești*, București, Editura Academiei, 1963; D. MIOC, „Istoriile domnilor Țării Românești” de Radu Popescu vornicul, în „Studii”, XVII, 1964, nr. 1; MIRCEA ANGHELESCU, *Din nou despre „Cronica bălăcenească”*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXII, 1973, nr. 4; AL. DUȚU, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, Editura Minerva, 1974, p. 83, 96-100, 112, 122, 185; MIRCEA ANGHELESCU, *Asupra cronicilor muntene din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXV, 1976, nr. 1; AL. ANDRIESCU, *Stil și limbaj*, Iași, Editura Junimea, 1977, p. 70-77; DAN HORIA MAZILU, *Cronicarii munteni*, București, Editura Minerva, 1978, p. 89-145, 281-328; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 693-696 (articol de Rodica Șuiiu); DAN HORIA MAZILU, *Prefață la Cronicarii munteni*, vol. I, București, Editura Minerva, B.P.T., 1984, p. XVIII-XXIV; Idem, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1991, p. 74-81.

§ 165

Ediții

- *Istoria Țării Românești de la 1689-1700*, ediție de N. Bălcescu, în „Magazin istoric pentru Dacia”, II, 1846, p. 129-176, 193-228, 321-354; retipărită în *Cronicarii Țării Românești*, vol. II, București, 1847, p. 1-116, în *Istoria Moldo-României* [G. Ioanid], vol. II, București, 1859, p. 166-278; *Viața lui Constantin vodă Brâncoveanu*, ediție de Ștefan D. Grecianu, București, C. Göbl, 1906; *Începătura istoriei vieții luminatului și preacreștinului domnului Țării Rumânești, Ioșan] Constantin Brâncoveanu Basarab voievod, dă când Dumnezeu cu domnia l-au încoronat, pentru vremile și întâmplările ce în pământul acesta, în zilele Măriei-sale s-au întâmplat*, în *Cronicarii munteni*, ediție de Mihail Gregorian, vol. II, București, Editura pentru literatură, 1961, p. 5-272 (text reeditat în *Cronicarii munteni*, vol. III, București, Editura Minerva, B.P.T., 1984, p. 12-257); *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688-1714)*, ediție de Aurora Ilieș, București, Editura Academiei, 1970; fragmente din cronicile lui Radu Greceanu, Anonimul Brâncovenesc și Radu Popescu (precum și din alte texte atingătoare de domnia lui Brâncoveanu) am editat și eu în *Cronici brâncovenești*, București, Editura Minerva, 1988.

Referințe

- GR. G. TOCILESCU, *Studie critice asupra cronicelor române*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, II, 1884, vol. I, fasc. 2; I. G. SBIERA, *Mișcări*

culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714, Cernăuți, 1897, p. 195-200; NICOLAE IORGA, *Cronicele muntene*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., tom. XXI, 1898-1899; ȘTEFAN D. GRECIANU, *Scrierile lui Radu logofătul cronicarul*, București, C. Göbl, 1904; IOAN C. FILITTI, *Cine erau frații cărturari Radu și Șerban Greceanu*, în „Revista istorică română”, IV, 1934, p. 65-70; EUGEN STĂNESCU, *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, în *Cronicari munteni*, ediție de M. Gregorian, vol. I, București, Editura pentru literatură, 1961, p. V-CXXXVI; AURORA ILIEȘ, *Studiu introductiv la Radu logofătul Greceanu, Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688-1714)*, București, Editura Academiei, 1970; PAUL CERNOVODEANU, *Radu logofătul Greceanu, „Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688-1714)”*, în „Studii”, XXIII, 1970, nr. 5; EUGEN NEGRICI, *O variantă a cronicii lui Radu Greceanu*, în „Ramuri”, VIII, 1971; G. G. URȘU, *Memorialistica în opera cronicarilor*, București, Editura Minerva, 1972; ALEXANDRU DUȚU, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, Editura Minerva, 1974, 83, 96-112; CĂTĂLINA VELCULESCU, *Un manuscris cu fragmente din cronica lui Radu Greceanu*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXIII, 1974, nr. 4; DAN HORIA MAZILU, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, Editura Minerva, 1976, p. 139, 147-150; Idem, *Cronicarii munteni*, București, Editura Minerva, 1978, p. 147-228; EUGEN NEGRICI, *Figura spiritului creator*, București, Editura Cartea românească, 1978, p. 165-182; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 410-414 (articol de Rodica Șuiu); DAN HORIA MAZILU, *Prefață la Cronicari munteni*, vol. I, București, Editura Minerva, B.P.T., 1984, p. XXIV-XXX; Idem, *Postfață la Cronici brâncovenesti*, București, Editura Minerva, 1988, p. 357-363; Idem, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1991, p. 81-88.

§ 166

Ediții

- *Istoria Țării Românești de la anul 1689 încoace, continuată de un anonim*, ediție de Nicolae Bălcescu, în „Magazin istoric pentru Dacia”, V, 1847, p. 93-184; fragmente va tipări Nicolae Iorga, în *Continuarea memoriilor lui Radu Popescu și întregirea lor de un anonim*, în *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, vol. III, București, 1901, p. 22-29; *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ediție de Constantin Grecescu, cu o prefață de Dan Simonescu, București, Editura științifică, 1959; *Anonimul brâncovenesc*, în *Cronicari munteni*, ediție de M. Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, vol. II, București, Editura pentru literatură, 1961, p. 275-352.

- I. C. SBIERA, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714*, Cernăuți, 1897, p. 206-207; NICOLAE IORGA, *Cronicele muntene*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., seria a II-a, tom. XXI, București, 1899, p. 361-377; C. GIURESCU, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 120-150; ION ROMAN, *Paternitatea „Istoriei Țării Românești de la 1689 încoace”*, în „Preocupări literare”, V, 1940, nr. 10, p. 608-613; SCARLAT STRUȚEANU, *Doi umaniști ardeleni la curtea lui C. Brâncoveanu*, în „Ramuri”, XXXIII, 1941, nr. 1-2; N. CARTOJAN, *Pagini de literatură românească veche. O cronică anonimă despre C. Brâncoveanu*, în „Cele trei Crișuri”, XXII, 1941, p. 53-56; CONSTANTIN GRECESCU, *Câteva observații asupra „Cronicei anonime a Țării Românești de la 1688 înainte”*, în „Hrisovul”, V, 1945, p. 62-74; Idem, *Istoria Țării Românești de la 1688 încoace*, în „Revista istorică română”, XVII, 1947, p. 54-69; Idem, *Introducere la Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, București, Editura științifică, 1959; DAN SÎMONESCU, *Prefață* la ediția citată supra; ȘERBAN CIOCULESCU, *Varietăți critice*, București, Editura pentru literatură, 1966, p. 45-49; EUGEN STĂNESCU, *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, studiu introductiv la *Cronicari munteni*, ediția citată supra, p. V-CXXVI; ELVIRA SOROHAN, *Cronica anonimă despre Constantin Brâncoveanu. Contribuții cu privire la data scrierii și autorul ei*, în „Analele Universității «Al. I. Cuza»”, Iași, seria Științe sociale, XII, 1966, nr. 1, p. 81-86; EUGEN NEGRICI, *Viziune scenică în „Cronica anonimă”*, în „Ramuri”, VII, 1970, nr. 5; G. ȚEPELEA - GH. BULGĂR, *Momente din evoluția limbii române literare*, București, Editura didactică și pedagogică, 1973, p. 90-91; MIRCEA COCIU, *Paternitatea „Anonimului brâncovenesc” în lumina criticii interne*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXV, 1976, nr. 1, p. 71-81; Idem, *Izvoarele și datarea „Anonimului brâncovenesc”. O reconsiderare a argumentelor*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXVI, 1977, nr. 4, p. 521-534; DAN HORIA MAZILU, *Cronicarii munteni*, București, Editura Minerva, 1978, p. 229-280; Idem, *Prefața la Cronicari munteni*, vol. I, București, Editura Minerva, B.P.T., 1984, p. XXX-XXXV; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 39-41 (articol de Rodica Șuiu); DUMITRU VELCIU, *O ipoteză nouă cu privire la autorul „Cronicii anonime brâncovenesti”*, în „Limbă și literatură”, 1985, nr. 3, p. 335-348; Idem, *Cronicarul Radu Popescu*, București, Editura Minerva, 1987, p. 164-166, 213-215; DAN HORIA MAZILU, *Postfață la Cronici brâncovenesti*, București, Editura Minerva, 1988, p. 363-367; Idem, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, 1991, p. 88-95.

§ 169

Ediții

- *Letopisețul Țării Moldovei de la Ștefan sâ n Vasilie Vodă, de unde este părăsit de Miron Costin logofătul...* a fost tipărit întâi, cu litere chirilice, de Mihail

Kogălniceanu în *Letopisișile Țării Moldovii*, tom. II, Iași, Cantora Foaiei sătești, 1845, p. 3-130, reeditat apoi, cu caractere latine, de același în *Cronicele României sau Letopiseșele Moldovei și Valahiei*, vol. II, București, 1872, p. 1-117; *Letopiseșul Țării Moldovei de la Istrate Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir (1661-1705)*, ediție și prefață de Constantin Giurescu, București, Editura Socec, 1913.

Referințe

- C. GIURESCU, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Dămian)*, București, Editura C. Göbl, 1907; Idem, *Izvoarele lui Tudosie Dubău, Miron logofătul și Vasile Demian*, București, Editura Socec, 1914; D. RUSSO, *Emendațiuni la unii autori greci și români*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, II, 1916, p. 99-100; D. VELCIU, *Izvodul lui Miron logofătul*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXV, 1976, nr. 1; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 503-504 (articol de Algeria Simota); D. VELCIU, *Cronicarul Vasile Demian, exponent al partidei naționale din Moldova, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Limbă și literatură”, 1986, nr. 3, p. 311-318; Idem, *Cronica anonimă a Moldovei. 1661-1709 (Pseudo - Nicolae Costin). Studiu critic*, 1989, p. 109-138; Idem, *Miron Costin. Raporturile literare cu contemporanii și posteritatea sa istoriografică*, București, Editura Minerva, 1995, p. 124-131, 155-158, 168-172.

§ 170

Ediții

- *Letopiseșul Țării Moldovei de la domnia lui Istrati Dabija Vv până la a treia domnie a lui Mihai Racoviță Vv* a fost editat de N. Bălcescu și A. T. Laurian, în „Magazin istoric pentru Dacia”, III, 1846 și de Mihail Kogălniceanu în *Letopisișile Țării Moldovei*, tom. IV, Iași, 1852, p. 7-80 și în *Cronicele României sau Letopiseșele Moldovei și Valahiei*, vol. III, București, Imprimeria națională, 1874, p. 3-95. „Izvodul buhușesc” a fost editat de C. Giurescu: *Letopiseșul Țării Moldovei de la Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir. 1661-1705*, București, Editura Socec, 1913.

Referințe

- C. GIURESCU, *Introducere la Letopiseșul Țării Moldovei de la Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir. 1661-1705*, București, Editura Socec, 1913; I. D. LĂUDAT, *Cronica anonimă racovișeană*, în „Analele Universității «Al. I. Cuza» din Iași”. Seria Științe sociale, VII, 1961; DUMITRU VELCIU, *Autorul probabil al principalului izvod anonim folosit de Neculce în cronică*, în „Limbă și literatură”, III-IV, 1991, p. 253-266; Idem, *Miron Costin. Raporturile literare cu contemporanii și posteritatea sa istoriografică*, București, Editura Minerva, 1995, p. 159-167 (despre „Izvodul buhușesc”) și 179-187 (despre *Cronica racovișeană*).

Ediții

- *Cronica anonimă* („Pseudo-Amiras”) a fost tipărită de Mihail Kogălniceanu întâi cu litere chirilice în *Letopisițile Țării Moldovei*, tomul III, Iași, 1852, p. 85-174, apoi, cu caractere latine, în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, vol. III, București, 1874, p. 99-180; Ediție modernă: *Cronica anonimă a Moldovei, 1661-1729 (Pseudo-Amiras)*, ediție și studiu introductiv de Dan Simonescu, București, Editura Academiei, 1975.

Referințe

- C. GIURESCU, *Pseudo-cronicari. I. Enache Kogălniceanu*, București, 1916, p. 3, 5; GH. CARDAȘ, *Pagini de istorie literară românească. Scriitori vechi*, vol. I, Arad, Tipografia Diocezană, 1927, p. 209; D. RUSSO, *Amiras n-a fost postelnic*, în *Studii istorice greco-române*, vol. I, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1939, p. 202, notele 3, 6, p. 203; DAN SIMONESCU, *Studiu introductiv la Cronica anonimă a Moldovei, 1661-1729*, București, Editura Academiei, 1975; DUMITRU VELCIU, recenzie la ediția Dan Simonescu, în „Revista de istorie”, XXIX, 1976, nr. 4, p. 621-625; CONSTANTIN A. STOIDE, *Cronica anonimă și autorul ei*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași, XIII, 1976, p. 267-280; ALEXANDRU MAREȘ, *Pasaje obscure din „Pseudo-Amiras”*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XVIII, 1977, nr. 5; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 244-245 (articol de Algeria Simota); DUMITRU VELCIU, *Cronica anonimă a Moldovei, 1661-1729 (Pseudo-Amiras) și problema autorului ei*, în „Limbă și literatură”, 1993, nr. I-II; Idem, *Miron Costin. Raporturile literare cu contemporanii și posteritatea sa istoriografică*, București, Editura Minerva, 1995, p. 188-193.

Ediții

- (inclus aici și tipăririle cronicii primei domnii în Moldova a lui Nicolae Mavrocordat)
- *Domniea lui Nicolai Alexandru Vodă, De domniea lui Dumitrașco Vodă Cantemir*, în *Letopisițile Țării Moldovei*, tom. II, publicate de... M. Kogălniceanu, Iași, Cantora Foaiei sătești, 1845, p. 78-130; *Cartea pentru descălecatul dentăi a Țerei Moldovei și neamului românesc*, în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, vol. I, publicate de M. Kogălniceanu, București, Imprimeria națională, 1872, p. 31-84; *Letopisețul Țării Moldovei, 1709-1711*, în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, vol. II, București, Imprimeria națională, 1873, p. 70-117; *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, ediție de Ioan Șt. Petre, București, Fundația Regală pentru literatură și artă, 1942; [Apendice la *Letopisețul Țării Moldovei de Miron Costin*], în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, vol.

I, București, Imprimeria națională, 1872, p. 380-403, 414-428; *Opere*, vol. I, ediție îngrijită de Const. A. Stoide și I. Lăzărescu, cu o prefață de G. Ivănescu, Iași, Editura Junimea, 1976, p. 3-287, 287-348.

Referințe:

- AL. I. PHILIPPIDE, *Introducere în istoria limbei și literaturii române*, Iași, Librăria Șaraga, 1888, p. 125-126; G. CONSTANTINESCU-RĂMNICEANU, *O nouă variantă a cronicii lui N. Costin*, în „Arhiva”, Iași, VI, 1895, fasc. 7-8; I. G. SBIERA, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714*, Cernăuți, Tipografia Eckhardt, 1897, p. 313-314; C. GIURESCU, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Dămian)*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XXX, București, 1907; GIORGE PASCU, *Axintie Uricariul și Neculai Costin*, în „Arhiva”, XXIX, 1922, fasc. 4; GH. GHIBĂNESCU, *Iașii la N. Costin și I. Neculce*, în „Ioan Neculce”, III, Iași, 1923, fasc. 3; IV, 1924, fasc. 4; V, 1925, fasc. 5; VI, 1926-1927, fasc. 6; EM. C. GRIGORAȘ, *Nicolae Costin, cel dintâi fabulist român*, în „Propilee literare”, I, București, 1927, nr. 24; GEORGE CONSTANT, *În jurul versiunii latine a letopiseșului lui Miron Costin*, în „Revista Fundațiilor Regale”, V, 1938, nr. 7; IOAN ȘT. PETRE, *Nicolae Costin. Viața și opera*, București, Editura Tiparul românesc, 1939; I. C. CHIȚIMIA, *Despre încoronarea regilor poloni la Nicolae Costin*, în „Cercetări literare”, IV, 1940; DAN SIMONESCU, *Din începuturile istoriografiei românești: Nicolae Costin și Ion Neculce*, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 483-492; I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972, p. 249-251; CONST. A. STOIDE și I. LĂZĂRESCU, *Studiu introductiv la Nicolae Costin, Opere*, vol. I, ed. cit. supra, p. XV-CV; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 226-227 (articol de Ion Lăzărescu).

(despre Axintie Uricariul)

Ediții:

- *De a doua domnie a lui Nicolai Alecsandru Vodă*, în *Letopiseșile Țării Moldovei*, tom. II, publicate de M. Kogălniceanu, Iași, Cantora Foaiei sâtești, 1845, p. 133-192; *A doua domnie a lui Neculai Alecsandru Mavrocordat Voevod în Moldova*, în *Cronicele României sau Letopiseșele Moldovei și Valahiei*, vol. II, publicate de M. Kogălniceanu. București, Imprimeria națională, 1873, p. 119-173; *De a doua domnie a lui Nicolae Alexandru Vodă, văleat 7720*, în Ioan Șt. Petre, *Axintie Uricariul*, București, Editura Casa școalelor, 1944, p. 77-179.

Referințe:

- I. G. SBIERA, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714*, Cernăuți, Tipografia Eckhardt, 1897, p. 177, 296-297;

C. GIURESCU, *Contribuții la studiul cronicelor moldovene (Miron Costin, Tudosie Dubău, Vasile Dămian)*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., seria a II-a, tom. XXX, 1907; GIORGE PASCU, *Axintie Uricariul și Neculai Costin*, în „Arhiva”, XXIX, Iași, 1922, fasc. 4; C. GRECESCU, *Mărturiile comisului Iștoc. Un fragment de cronică. 1659-1664*, în „Revista istorică română”, VII, 1938, p. 87-90; IOAN ȘT. PETRE, *Axintie Uricariul*, București, Editura Casa școalelor, 1944; I. LĂZĂRESCU, *Valoarea literară a cronicii lui Axinte Uricariul*, în „Studii și cercetări științifice”, filologie, tom. X, Iași, 1959, nr. 1-2; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 66-67 (articol de Ion Lăzărescu); ALEXANDRU V. DIȚĂ, *Despre un pretins cronicar: Axinte Uricariul*, în „Luceafărul”, nr. 23, 10 iunie 1989, p. 6; ȘTEFAN S. GOROVEI, *Axinte Uricariul - „false argumente ale unei biografii”*, în „Luceafărul”, nr. 35, 2 septembrie, 1989, p. 6; ANDREI PIPPIDI, *O cronică munteană și un cronicar moldovean: o ipoteză*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, XXVI, 1989, nr. 1, p. 541-546; D. VELCIU, *Cu privire la paternitatea lui Axinte Uricariul asupra cronicii celei de-a doua domnii moldovene a lui Nicolae Mavrocordat (1711-1715)*, în „Limbă și literatură”, III-IV, 1990, p. 331-342; Idem, *Miron Costin. Raporturile literare cu contemporanii și posteritatea sa istoriografică*, București, Editura Minerva, 1995, p. 173-178.

§ 174

Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei

Manuscrite:

- Mssele nr. 2591, 5367 de la B.A.R. (care formează un ansamblu; al doilea este în continuarea primului) și 340 B.A.R.

Ediții:

- Deși n-ar trebui, poate, întrucât abundă în erori și lecțiuni greșite, menționez, totuși, tipărirea fragmentară a ms. nr. 340 B.A.R. - sub titlul *Cronica inedită a lui Ștefan logofătu...* - în „Trompeta Carpaților” (editor Cezar Bolliac), IX, 1871, nr. 899-904, 906, 908-909, 911, 914, 917, 928-929, 932-936, 938; X, 1872, nr. 983-999, 1001-1002, 1007-1009, 1018-1019; XI, 1873, nr. 1039-1041, 1044-1046. Câteva pagini din ms. nr. 2591 a publicat M. Gaster, în *Chrestomația română*, vol. I, Leipzig-București, 1891, p. 189-194; Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, vol. I-II, București, Editura Minerva, 1993, 1994.

Referințe:

- GR. G. TOCILESCU, *Studie critice asupra cronicelor române*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, II, 1884, p. 241-288; C. GIURESCU,

Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron Logofătul și Vasile Demian, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, I, București, 1915, p. 163-214; C. GRECESCU, *Mărturiile comisului Iștoc. Un fragment de cronică, 1659-1664*, în „Revista istorică română”, VIII, 1938, p. 87-94; DAMIAN P. BOGDAN, *Despre domniile moldoveni Ștefan și Iuga*, în „Revista istorică română”, IX, 1939, p. 165-176; IOAN ȘT. PETRE, *Axintie Uricariul*, studiu și text, București, Editura Casa școalelor, 1944; CONSTANTIN ȘERBAN, *Unitatea culturală a românilor în secolul al XVIII-lea oglindită în scrierile istorice*, în „Danubius”, VIII-IX, 1979, p. 171-178; CIPRIAN ZAHARIA, *Iosif I Mușat, întâiul mare ierarh român*, Editura Episcopiei Romanului și Hușilor, 1987 (cu o amplă recenzie de Ștefan S. Gorovei, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, XXV, 1988, p. 547-560); ȘTEFAN S. GOROVEI, *Spre unificarea istoriografiei naționale: „Cronica paralelă” (Iași, 1733)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, XXV, 1988, nr. 2, p. 139-185; idem, *Între Vasile Buhăescul și Vasile Buzilă. O problemă de „paternitate” literară*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, XXV, 1988, p. 445-451; ALEXANDRU V. DIȚĂ, *Despre un pretins cronicar: Axinte Uricariul*, în „Lucașfărul”, nr. 23, 10 iunie 1989, p. 6; ȘTEFAN S. GOROVEI, *Axinte Uricariul - „false argumente ale unei biografii”*, în „Lucașfărul”, nr. 35, 2 septembrie, 1989, p. 6; ANDREI PIPPIDI, *O cronică munteană și un cronicar moldovean: o ipoteză*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, XXVI, 1989, nr. 1, p. 541-546; GABRIEL ȘTREMPEL, *Introducere la Axinte Uricariul, Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, vol. I, București, Editura Minerva, 1993, p. V-XLVIII.

§ 175

Ediții:

- Textele lui C. Daponte au fost editate întâi de C. Sathas, în *Bibliotheca graeca medii aevi (Catalogul, de pildă, se află în vol. III, p. 74-200)*, apoi de E. Legrand: C. Daponte, *Ephémérides daces*, ediție de..., vol. I, Paris, p. 3-554. Versiunile grecești însoțite de traducere românească au fost publicate de Constantin Erbiceanu: *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, București, Tipografia Cărților bisericești, 1888 (*Cronica* la p. 5-63, *Catalogul* la p. 87-227).
- *Cronica Țării Românești* de Mitrofan Grigoras a fost editată de D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, vol. II, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1939, p. 429-439 (textul grec), 440-450 (traducerea românească).

Referințe:

- C. ERBICEANU, *Constantin Daponte, numit Chesarie în călugărie*, în *Cronicarii greci...*, p. LXVI-LXIX; D. RUSSO, *Studii istorice greco-romane*, - despre C. Daponte - vol. I, p. 211, 309-313, 316, 320, 339; vol. II, p. 411-413, 418, 424,

452, 459, 468, 470, 479-481; despre Mitrofan Grigoras - studiul din vol. II, p. 411-428; tot în vol. II al *Studiilor istorice greco-romane*, vezi contribuția despre „*Cronica Moldovei*” de N. Chiparissa (1716-1717), p. 465-485.

§ 176

Ediții

- „Pseudo-Enache Kogălniceanu” a fost editată de Mihail Kogălniceanu, întâi cu caractere chirilice, în *Letopisișile Țării Moldovei*, tomul III, Iași, 1846, p. 191-286, și apoi, cu litere latine, în *Cronicele României sau Letopiseșele Moldovei și Valahiei*, vol. III, București, Imprimeria națională, 1874, p. 195-274; ediție modernă: Pseudo-Enache Kogălniceanu - Ioan Canta, *Cronici moldovenești*, ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, Editura Minerva, 1987, p. i-153.

Referințe

- MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Prefață la a doua edițiune*, în *Cronicele României...*, vol. I, București, Imprimeria națională, 1872, p. XVIII; C. GIURESCU, *Pseudo-cronicari. I. Enache Kogălniceanu*, în „*Buletinul Comisiei istorice a României*”, II, București, Editura Socec, 1916; G. G. URȘU, *Memorialistica în opera cronicarilor*, București, Editura Minerva, 1972, p. 68-69; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 502-503 (articol de Rodica Șuiu); AURORA ILIEȘ, *Studiu introductiv la Pseudo-Enache Kogălniceanu - Ioan Canta, Cronici moldovenești*, ed. cit., p. V-XL.

§ 177

Ediții

- *Cronica*, atribuită lui Ioan Canta, a fost editată întâi, cu litere chirilice, de Mihail Kogălniceanu, în *Letopisișile Țării Moldovii*, tom. III, Iași, 1846, p. 177-188; republicată de același, cu caractere latine, în *Cronicele României sau Letopiseșele Moldovei și Valahiei*, vol. III, București, 1874, p. 183-193; ediție modernă: Pseudo-Enache Kogălniceanu - Ioan Canta, *Cronici moldovenești*, ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, Editura Minerva, 1987, p. 155-177.

Referințe

- V. A. URECHIĂ, *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu (1720-1780)*, în „*Analele Academiei Române*”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. X, 1889, p. 183-233; ARON DENSUȘIANU, *Cronica lui Nestor Ureche*, în „*Revista critică-literară*”, Iași, I, 1893, p. 201-210; V. A. URECHIĂ, *Inscripții după manuscrise*, în „*Analele Academiei Române*”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom.

IX, 1886-1887, p. 53-64; DIMITRIE DAN, *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu, schiță bibliografică cu mai multe anexe*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Lit., seria a II-a, tom. XXXIII, 1911; VASILE MIHORDEA, IOANA CONSTANTINESCU, CORNELIU ISTRATI, *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, București, 1966, p. 13; I. D. LĂUDAT, *Vartolomei Măzăreanu*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLII, 1966, nr. 7-8, p. 545-549; *Măzăreanu, Vartolomei*, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 558-559 (articol de Constantin Teodorovici); *Canta, Ioan*, în *Dicționarul literaturii române...*, p. 141 (articol de Algeria Simota); G. T. BOGACI, *Alte pagini de istoriografie literară*, Chișinău, 1984, p. 33-50; AURORA ILIEȘ, *Studiu introductiv la Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, Cronici moldovenești*, ed. cit., p. XLI-LXX.

§ 178

Ediții

- *Cronica stolnicului Dumitrache* a fost tipărită întâi în 1874 în mai multe numere ale ziarului „Poporul”; sub titlul *Istoria evenimentelor din Orient cu referință la principatele Moldova și Valahia, din anii 1769-1774*, a fost editată de V. A. Urechiă, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. V, București, 1889, p. 360-465.

Referințe

- GIORGE PASCU, *Dumitrachi Varlaam*, în „Convorbiri literare”, LVII, 1925, nr. 4; I. C. FILITTI, *Cine e cronicarul Dumitrache*, în „Convorbiri literare”, LVII, 1925, nr. 11; Idem, *Cronicarul Dumitrache*, în „Revista istorică română”, III, 1933, nr. 2-3; I. IONAȘCU, *Lucruri noi despre cronicarul Dumitrache*, în „Revista istorică română”, IX, 1939, p. 246-263; AURORA ILIEȘ, *Autorul „Cronologiei tabelare”*, în vol. *Omagiu lui Petre Constantinescu-Iași*, București, Editura Academiei, 1965, p. 351-355; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 307 (articol de Rodica Șuiu).

§ 179

Ediții

- *Însemnări de cronică de protopopul Nicolae Stoica și alții*, în Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănățene*, București, Monitorul oficial, 1940, p. 97-118; *Cronica Banatului*, ediție și studiu introductiv Damaschin Mioc, ediția I, București, Editura Academiei, 1969, ediția a II-a, Timișoara, Editura Facla, 1981; *Mehadier Chronik*, ediție de Damaschin Mioc și Adolf Armbruster, București, Editura Kriterion, 1980; *Scrieri (Cronica Mehadiiei și a Băilor Herculane, Povești moșăști, școlarilor rumânești, Varia)*, ediție de Damaschin Mioc și Costin Feneșan, Timișoara, Editura Facla, 1984.

- I. D. IZVERNICEANU, *Pagini din istoria Banatului și scriitori bănățeni. Despre Nicolae Stoica de Hațeg*, în „Lucașul”, Timișoara, VI, 1940, nr. 4; I. D. SUCIU, *Literatura bănățeană de la început până la Unire (1582-1918)*, Timișoara, Editura Astra, 1940, p. 266-271; I. CRĂCIUN, *Cronicile românești ale Transilvaniei și Banatului*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, I-II, Cluj, 1958-1959; BUJOR SURDU, *Înființarea graniței militare bănățene descrisă de un martor ocular (1768-1773)*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, IV, Cluj, 1961; Idem, *Desfășurarea războiului austro-turc din 1788-1790 pe teritoriul Banatului, descrisă de un contemporan*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, X, Cluj, 1967; DAMASCHIN MIOC, *Studiu introductiv la Nicolae Stoica de Hațeg, Cronica Banatului*, ediția I, București, Editura Academiei, 1969, ediția a II-a, Timișoara, Editura Facla, 1981, p. 5-46; Idem, *Elemente de etnografie și folclor la cronicarul Nicolae Stoica de Hațeg*, în „Revista de etnografie și folclor”, XIX, 1973, nr. 4, p. 299-309; DĂNILĂ PUIA, *Ordine, completări, însemnări, note și observații ale protopopului Mehădiei, Nicolae Stoica de Hațeg*, în „Muzeul Banatului”, XXIII, 1973, nr. 7-9; DAMASCHIN MIOC, ADOLF ARMBRUSTER, COSTIN FENEȘAN și H. JAEGER, „*Antobiografia*” lui Nicolae Stoica de Hațeg, în „Muzeul Banatului”, XXIV, 1974, nr. 7-9; LILIANA BOLȚ-TRĂPCEA, *Considerații de ordin literar și lingvistic asupra „Cronicii Banatului” a lui Nicolae Stoica de Hațeg*, în „Muzeul Banatului”, XXV, 1975, nr. 4-6; MARCU BĂNESCU, *Cronicarul Nicolae Stoica de Hațeg în tradiția bănățeană*, în „Muzeul Banatului”, XXVII, 1977, nr. 1-3; ION B. MUREȘIANU, *O afirmare românească: biserica de la Băile Herculane din 1803, ctitorită de protopopul Nicolae Stoica de Hațeg*, în „Muzeul Banatului”, XXVII, 1977, nr. 7-9; NICOLAE BOCȘAN, *Manuscrise bănățene din secolul al XVIII-lea*, în „Studii de limbă, literatură și folclor”, IV, 1978, Reșița, p. 421-431; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 817-818 (articol de Algeria Simota); DAMASCHIN MIOC, *Cântece religioase compuse sau adunate de cronicarul bănățean Nicolae Stoica de Hațeg*, în „Mitropolia Banatului”, XXXIII, 1983, nr. 3-4, p. 219-232; Idem, *Introducere la Nicolae Stoica de Hațeg, Scrieri*, Timișoara, Editura Facla, 1984, p. I-IV.

§ 180

Ediții

- *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, ediție de M. Kogălniceanu (*Cartea pentru descălecatul dintâi a Țării Moldovii și neamului moldovenesc*), în *Letopisiștile Țării Moldovii*, vol. I, Iași, Cantora Foaiei sătești, 1845, p. 1-32, reluată în *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, vol. I, București, Imprimeria națională, 1872, p. 1-30; semnalăm apoi edițiile îngrijite de C. GIURESCU (București, Editura Socec, 1914) și P. V. HANEȘ (București, Tipografiile Române Unite, 1936); vezi, de asemenea, Miron Costin, *Opere*

complete, vol. I-II, ediție de V. A. Urechia, cu un glosar de Lazăr Șăineanu, București, Tipografia Academiei, 1886-1888; *Cartea despre descălecatul dintâi - Letopisețul Țării Moldovei*, ediție de I. Pillat, ediția I, București, Editura Cartea românească, 1933; ediția a II-a, București, Editura Cartea românească, 1935; ediția a III-a, București, Editura Cartea românească, 1939; ediția a IV-a, București, Editura Cartea românească, 1944; *Cartea pentru descălecatul dentâiu a Țării Moldovei și neamului moldovenesc și Letopisețul Țării Moldovei...*, București, Editura Cioflec, 1943; *Opere*, ediție și prefață de P. P. Panaitescu, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1958; *Opere*, vol. I-II, ediție și prefață de P. D. Panaitescu, București, Editura pentru literatură, 1965; *Opere alese*, ediție de Liviu Onu, București, Editura științifică, 1967.

§ 181

Ediții

- *Fragment dintr-o cronică pre scurt a românilor*, în *Istoria Moldo-României*, colecție publicată de George Ioanid, vol. I, București, 1858, p. 295-376; *Fragment dintr-o cronică pre scurt a românilor, atribuită lui spătarul Milescu*, în *Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei*, ediție de M. Kogălniceanu, vol. I, București, 1872, p. 87-126; *Cronica pe scurt a românilor* (sub numele lui Nicolae Milescu), ediție de B. P. Hasdeu, București, Socec, 1895; *Istoria Țării Rumânești*, în Nicolae Iorga, *Cronicele muntene*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., tom. XXI, 1898-1899; *Operele lui Constantin Cantacuzino*, ediție de Nicolae Iorga, București, Editura Minerva, 1901; *Istoria Țării Rumânești întru care se cuprinde numele ei cel dintâi și cine au fost locuitorii ei atunci*, ediție de N. Cartoian și Dan Simonescu, Craiova, [1944]; *Istoria Țării Rumânești întru care...*, în *Cronicari munteni*, ediție de Mihail Gregorian, vol. I, București, Editura pentru literatură, 1961, p. 1-79; această versiune a fost reprodusă în *Cronicari munteni. I. Stolnicul Constantin Cantacuzino, Istoria Țării Românești*, prefață de Dan Horia Mazilu, București, Editura Minerva, col. B.P.T., 1984, p. 3-75; Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești*, ediție critică de Damaschin Mioc, București, Editura Academiei, 1991.

Referințe

- B. P. HASDEU, în „Satyrul”, I, 1866, nr. 13 și în „Columna lui Traian”, III, 1872, p. 274-275; V. A. URECHIA, *O cronică anonimă*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, II, 1884, p. 65-82; ARON DENSUȘIANU, *Istoria limbei și literaturii române*, ediția I, Iași, 1885, p. 171, ediția a II-a, Iași, 1894, p. 218; ION G. SBIERA, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în restimpul de la 1504-1714*, Cernăuți, Tipografia Eckhardt, 1897, p. 222-227; NICOLAE IORGA, *Manuscripte din biblioteci străine referitoare la istoria românilor*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria II, tom. XXI, 1899, p. 62-94 (studiu retipărit, în parte, în Nicolae Iorga, *Despre*

cronici și cronicari, București, Editura științifică și enciclopedică, 1988, p. 156-169); Idem, *Introducere la Operele lui Constantin Cantacuzino*, București Editura Minerva, 1901; Idem, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, Editura Socec, 1904, p. 204-206; Idem, *Câteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., tom. XXXIII, 1910-1911; GIORGE PASCU, *Influența cronicarilor moldoveni asupra celor munteni din secolul XVII. Constantin Cantacuzino*, în „Arhiva”, Iași, XXIX, 1922, nr. 2; I. LUPAȘ, *Lecturi din izvoadele istoriei române*, București, Editura Cartea românească, 1928, p. 189-191, 217-218; E. STĂNESCU, *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, în *Cronica munteni*, ed. cit., vol. I, p. V-CXXVI; LIVIA BACĂRU - CORNELIU DIMA-DRĂGAN, *Biblioteca marelui umanist român Constantin Cantacuzino stolnicul (1640-1716)*, București, 1966; CORNELIU DIMA-DRĂGAN - LIVIA BACĂRU, *Constantin Cantacuzino stolnicul (Un umanist român)*, București, Editura Albatros, 1970; VIRGIL CÂNDEA, *Stolnicul într-o contemporană*, București, Editura științifică, 1971; MARIA REZLESCU, *Stolnicul Constantin Cantacuzino. Bibliografie*, Iași, B.C.U., 1972; ȘERBAN CIOCULESCU, *Lecturile stolnicului*, în „România literară”, VI, 1973, nr. 44; MARIO RUFFINI, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, București Editura Minerva, 1973; AL. DUȚU, *Umaniști români și cultura europeană*, București, Editura Minerva, 1974; DOINA CURTICĂPEANU, *Orizonturile vieții în literatura veche românească*, București, Editura Minerva, 1975; MIRCEA ZACIU, *Lecturi și zile*, București, Editura Eminescu, 1975, p. 72-75; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 142-145 (articol de Rodica Șuiu); RADU ȘTEFAN CIOBANU, *Pe urmele stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, Editura sport-turism, 1982; N. A. URȘU, *Teodosie Veștemeanul, adevăratul autor al Istoriei Țării Românești, atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Cronica”, XVII, 1982, nr. 32, p. 5 și 8 și nr. 33, p. 5 și 8; DAN HORIU MAZILU, *Prefață la Cronicari munteni*, vol. I, București, Editura Minerva, 1984, p. XXXV-XXXIX; ANDREI PIPPIDI, *Istoria Țării Românești, autori și data ei*, în „Revista de istorie”, tom. 42, 1989, nr. 12, p. 1209-1224; DAN HORIU MAZILU, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București Editura Minerva, 1991, p. 59-65.

§ 182

Ediții

DIMITRIE CANTEMIR, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historiă Moldo-Vlachica*, prefață de Virgil Căndea, ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, în *Opere complete*, vol. IX, partea I, ediție critică publicată sub îngrijirea lui Virgil Căndea, București, Editura Academiei, 1983, p. 28-123, 126-427.

§ 183

Ediții

- *Scrisoarea Moldovei*, Tipografia Mănăstirii Neamțu, 1825; *Descrierea Moldovei*, prefață de C. Negruzzi; Iași, Tipografia Francezo-română, 1851; *Descrierea*

Moldovei, ediție de T. Boldur-Lătescu, Iași, Tipografia Bermann, 1868; *Descriptio Moldaviae*, în *Operele principelui...*, tom. I, București, Tipografia Lucrătorii asociați, 1872; *Descrierea Moldovei*, în *Operele principelui...*, tom. II, traducere de Al. Papiu Ilarian și Iosif Hodoș, București, Tipografia Lucrătorii asociați, 1875; *Descrierea Moldovei*. Cu o notiță introductivă de Miron Nicolescu, București, Editura Socec, 1909 (în același an a apărut și o ediție în B.P.T.); *Descrierea Moldovei*, Cernăuți, Librăria Pardini, 1915; *Descrierea Moldovei*, traducere de George Pascu, București, Editura Cartea românească, 1923 (ediția a II-a, București, Tipografiile Române Unite, 1938); *Descrierea Moldovei*, traducere de Gh. Adamescu, București, Editura Cartea românească, 1941; *Descrierea Moldovei*, traducere de Petre Pandrea, cu o prefață de C. I. Gulian, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1956; *Descrierea Moldovei*, prefață și note de Constantin Măciucă, București, Editura tineretului, 1961; *Descrierea Moldovei*, ediție și postfață de Magdalena Popescu, București, Editura Minerva, 1973; *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, traducere de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban, note de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, cu o notă asupra ediției de D. M. Pippidi, București, Editura Academiei, 1973.

Referințe

- OVID DENSUSIANU, *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică literară”, Iași, II, 1894, p. 65-66; G. I. GORCIU, *Moldova acum 200 de ani. Interpretare geografică a operei „Descriptio Moldaviae” de D. Cantemir (1716)*, în „Buletinul Societății române de geografie”, 1915, p. 600-643; GIORGE PASCU, *Viața și opera lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Cultura națională, 1924; ȘTEFAN CIOBANU, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, Editura Cultura națională, 1925; G. VÂLSAN, *Dimitrie Cantemir ca geograf*, în „Revista științifică V. Adamachi”, Iași, XII, 1925, nr. 1, p. 13-16 (retipărit în *Opere alese*, vol. I, București, 1971, p. 561-565); Idem, *Opera geografică a principelui Dimitrie Cantemir*, în „Lucrările Institutului de geografie al Universității din Cluj”, II, 1924-1925, p. 3-20; extras: Cluj, Editura Ardealul, 1926 (retipărit în *Opere alese*, ed. cit., vol. I, p. 566-582); Idem, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, București, 1926; F. NETOLIZKY, *Interpretarea unui pasagiu neclar la D. Cantemir*, în „Codrul Cozminului”, II-III, 1925-1926, p. 608-610; I. MINEA, *De unde a luat Dimitrie Cantemir știrea despre Dumbrava Roșie?*, în „Cercetări istorice”, II-III, 1926-1927, p. 257-258; Idem, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul - scriitorul - domnitorul*, Iași, Editura Viața românească, 1926; P. P. PANAITESCU, *Contribuții la opera geografică a lui D. Cantemir*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a III-a, tom. VIII, 1928; MARCU BEZA, *Demetrius Cantemir's Contribution to Folklore*, în vol. *Jubilee Congress of the Folklore Society 1928*, Londra, 1930, p. 164-167; MARIO RUFFINI, *Demetrio Cantemir geografo*, în „Revista di geografia e di cultura geografica”, 1932, p. 336-344; L.VAIAN, *Cel dintâi istoriograf medical român. Însemnări de medicină și de*

folclor ale principelui Dimitrie Cantemir, București, 1932; N. IORGA, *Practica domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir*, București, Tipografia Monitorul oficial, 1935; NICULINA ALECU, *Valoarea folclorică a „Descrierii Moldovei” de Dimitrie Cantemir*, în „Preocupări literare”, VI, 1941, nr. 8, p. 312-318; N. LASCU, *Dimitrie Cantemir despre exilul lui Ovidiu*, în „Anuarul Institutului de studii clasice”, IV, 1941-1943, p. 17-34; AL. BISTRIȚEANU, *Creația populară ca preocupare și inspirație la D. Cantemir și N. Bălcescu*, în „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, 1953, p. 23-54; GRIGORE NANDRIȘ, *Rumanian exiles in 18th century in Russia*, în „Revue des Études roumaines”, I, 1953; N. PETRESCU, *Aspecte etnografice în opera lui Dimitrie Cantemir*, în „Probleme de geografie”, 1955, nr. 2, p. 7-18; FLOREA B. FLORESCU, *Elemente etnografice în opera lui Dimitrie Cantemir „Descriptio Moldaviae”*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, II, 1955, nr. 1-2, p. 15-25; C. DRĂGUȘIN, *Cronicile românești și „Descrierea Moldovei” ca izvoare ale dreptului bisericesc*, în „Studii teologice”, 1957, nr. 9-10, p. 694-709; P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958; A. FOCHI, *Dimitrie Cantemir etnograf și folclorist*, în „Revista de etnografie și folclor”, 1964, nr. 1, p. 71-102; I. ȘANDRU, *Geografia populației și așezărilor în lucrarea lui Dimitrie Cantemir „Descriptio Moldaviae”*, în „Comunicări de geografie”, VIII, 1969, p. 15-20; EMIL POP, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în „Studii”, XXII, 1969, nr. 5, p. 825-847; TIBERIU TRUȚER, *Aspecte inedite privind relațiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin*, în „Forum”, XIII, 1971, nr. 10; CONSTANTIN MĂCIUCĂ, *Dimitrie Cantemir*, București, Editura Albatros, 1972; GHEORGHE CRONȚ, *Concepțiile lui Dimitrie Cantemir despre domnia autoritară și destinul istoric al poporului român*, în „Ateneu”, X, 1973, nr. 7; I. D. LĂUDAT, *Dimitrie Cantemir*, Iași, Editura Junimea, 1973; MARIA HOLBAN, *Introducere la Dimitrie Cantemir, Descriptio Moldaviae*, București, Editura Academiei, 1973, p. 7-38; D. M. PIPPIDI, *Notă asupra ediției*, în Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. cit., p. 39-41; NICOLAE STOICESCU, *Note la Dimitrie Cantemir, Descriptio Moldaviae*, ed. cit. (la sfârșitul fiecărui capitol); VINTILĂ MIHĂILESCU, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, în Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. cit., p. 377-386; *Dimitrie Cantemir interpretat de...*, ediție îngrijită și prefată de Suzana-Carmen Dumitrescu, București, Editura Eminescu, 1977; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 149-154 (articol de Algeria Simota).

§ 184

Ediții:

- *Hronicul romano-moldo-vlahilor*, vol. I-II, ediție îngrijită de Gh. Săulescu, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1835-1836; *Operele principelui Dimitrie Cantemir* publicate de Academia Română, tomul VIII: *Hronicul vechimei a romano-*

moldo-vlahilor, ediție de Gr. G. Tocilescu, București, Librăria Carol Göbl, 1901; Ediții școlare: *Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor*, ediție de D. Murărașu (fragmente), București, Editura Cartea românească, colecția „Pagini alese”, 1943; *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ediție de Stela Toma (fragmente), București, Editura Albatros, colecția „Lyceum”, [1981].

Referințe:

- DRAGOȘ PROTOPODESCU, *Stilul lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Socec, 1915; GIORGE PASCU, *Viața și operele lui Dimitrie Cantemir*, București, Tipografia Cultura națională, 1924; ȘTEFAN CIOBANU, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, Tipografia Cultura națională, 1925; ILIE MINEA, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul-scriitorul-domnitorul*, Iași, Editura Viața românească, 1926; Idem, *Concepția lui D. Cantemir în domeniul filosofiei istorice*, în „Cercetări istorice”, Iași, 1926-1927, NICOLAE IORGA, *Dimitrie Cantemir*, Cluj, 1929; P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1928; CONSTANTIN MĂCIUCĂ, *Dimitrie Cantemir*, București, Editura Albatros, 1972; PAUL SIMIONESCU, *Dimitrie Cantemir*, București Editura Albatros, 1972, PETRU VAIDA, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972; ȘTEFAN GIOSU, *Dimitrie Cantemir, Studiu lingvistic*, București, Editura științifică, 1973; I. D. LĂUDAT, *Dimitrie Cantemir*, Iași, Editura Junimea, 1973; N. GRIGORAȘ, „*Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor*”, în „Cronica”, VIII, 1973, nr. 31; AL. ZUB, *Dimitrie Cantemir - „Canoanele istoricului”*, în „Cronica”, VIII, nr. 33; AL. MATEI, *Dimitrie Cantemir și Școala ardeleană*, în „Tribuna”, Cluj, XVII, 1973, nr. 41; *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1974; ALEXANDRU DUȚU, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, Editura Minerva, 1974; ION ROTARU, *Valori expresive în literatura română veche*, București, Editura Minerva, 1976; EDGAR PAPU, *Din clasicii noștri*, București, Editura Eminescu, 1977; *Dimitrie Cantemir interpretat de ...*, îngrijirea volumului și prefață de Suzana-Carmen Dumitrescu, București, Editura Eminescu, 1977; MIHAI ZAMFIR, *En marge du baroque roumain*, în „Cahiers roumains d'études littéraires”, nr. 4, 1986; DEMÉNY LAJOS - LIDIA A. DEMÉNY, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, Editura Kriterion, 1986, p. 261-270; ECATERINA ȚARĂLUNGĂ, *Dimitrie Cantemir*, București, Editura Minerva, 1989, DAN HORIA MAZILU, „*Hronicul...*” lui Dimitrie Cantemir - o carte fundamentală a românității, în „*Vieța nouă*”, serie nouă, I, 1992, nr. 8-9-10, p. 17-27.

§ 185

Ediții:

- *Istoria Imperiului Ottoman. Creșterea și scăderea lui. Cu note foarte instructive de Demetriu Cantemiru, Principe de Moldavia*, traducere de Iosif Hodoș, în *Operele principelui Demetriu Cantemir. Tipărite de Societatea Academică*

Română, tom. III-IV, București, 1876; fragmente din versiunea Tindal au publicat Al. Duțu și Paul Cernovodeanu: *Dimitrie Cantemir, Historian of South-East European and Oriental Civilizations. Extract from „The History of the Ottoman Empire”*, București, 1973; *Demetrii Cantemirii Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae libri tres*, textul original latin în forma finală revizuită de autor, facsimil al ms. Lat. 124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University..., cu o introducere de Virgil Cândea, București, Editura Roza vânturilor, 1999.

Referințe:

- ȘTEFAN CIOBANU, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Lit., seria a III-a, tom. II, 1924; ILIE MINEA, *Concepția lui D. Cantemir în domeniul filosofiei istoriei*, în „Cercetări istorice”, II-III, Iași, 1926-1927; RADU DRAGNEA, *Cantemir și filosofia istoriei*, în „Scrișul românesc”, I, nr. 2, decembrie 1927, p. 47; C. I. KARADJA, *Operele lui Dimitrie Cantemir în Biblioteca Academiei din Petrograd după însemnările unui suedez din anul 1735*, în „Revista istorică”, XV, 1929, nr. 1-3; P. V. HANEȘ, *Istoria literară în călătorii: „Istoria Imperiului Otoman” a lui D. Cantemir utilizată încă în 1901*, în „Convorbiri literare”, LXVI, 1933, martie; FRANZ BABINGER, *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Cartea românească, 1941; MARCEL ROMANESCU, *Cantemir, Montesquieu, Marsigli*, București, Editura Monitorul oficial, 1943; REMUS NICULESCU, *Gheorghe Asachi și începuturile litografiei în Moldova*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, I, 1955, p. 67-112; MIHAI GUBOGLU, *Dimitrie Cantemir și Istoria imperiului otoman*, în „Studii și articole de istorie”, II, 1957; Idem, *Demétre Cantemir - orientaliste*, în „Studia et acta orientalia”, III, 1960; MILAN ȘESAN, *Dimitrie Cantemir academician*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXVIII, 1962, nr. 5-6, p. 507-510; SCARLAT CALLIMACHI, VLADIMIR BLOCK și ELENA GEORGESCU-IONESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera în imagini*, București, 1963; ALEXANDRU DUȚU, *L'Abbé Prévost et les Roumains. II. L'Abbé Prévost traducteur de l'Histoire Ottomane de Cantemir*, în „Revue de littérature comparée”, XLV, 1971, nr. 178, p. 234-237; VIRGIL CÂNDEA, *La diffusion de l'oeuvre de Dimitrie Cantemir en Europe du Sud-Est et au Proche-Orient*, în „Revue des études sud-est européennes”, X, 1972, nr. 2, p. 345-363; I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Editura Academiei, 1972, p. 120 și urm.; ION MATEI, *Le maître de langue turque de Dimitrie Cantemir: Es'aad Efendi*, în „Revue des études sud-est européennes”, X, 1972, nr. 2; TIBERIU TRUȚER, *Aspecte inedite privind relațiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin*, în „Forum”, XIII, 1972, nr. 10, p. 75-81; MARIA MATILDA ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, *Dimitrie Cantemir - istoric al imperiului Otoman*, în „Studii. Revista de istorie”, XXVI, 1973, nr. 5; GHEORGHE I. CONSTANTIN, *Cantemir și Nastratin Hogeia*, în „Revistă de istorie și teorie literară”, XXII, 1973, nr. 2; AUREL DÊCEI, *Dimitrie Cantemir - istoric al Imperiului Otoman*, în „Săptămâna”, nr. 149, 150, 12 și 19 octombrie 1973; ALEXANDRU DUȚU, *Dimitrie Cantemir istoric al civilizației sud-est europene*, în „Lucefărul”, XVI, 1973, nr. 24;

Idem, *Introduction la Dimitrie Cantemir Historian of South-Est European and Oriental Civilizations*, București, 1973; MARIANA IOVA, *Dimitrie Cantemir, domnitor și savant de renume mondială. Bibliografie selectivă*, București 1973; I. K. MADAN, *Dmitrij Kantemir (1673-1723)*. UKazatel' literatury, Chișinău, 1973; MIRCEA MUTHU, *Dimitrie Cantemir și subsolul istoriei otomanilor*, în „Familia”, IX, 1973, nr. 7; Idem, *Dimitrie Cantemir - un Janus balcanic*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”. Series philologia, fasciculus I, Cluj, 1973; MIHAI BERZA, *Activitatea istoriografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, 1974 (acest volum poate fi consultat cu folos și pentru alte scrieri cantemiriene); PAUL CERNOVODEANU, *Les oeuvres de Démètre Cantemir présentées par „Acta eruditorum” de Leipzig (1714-1738)*, în „Revue des études sud-est européennes”, XII, 1974, nr. 4, p. 541 și urm.; NEAGU M. DJUVARA, *Demetrius Cantemir, philosophe de l'histoire*, în „Revue des études roumaines”, XIII-XIV, Paris, 1974, p. 5-90; M. V. RAZUMOVSKAJA, „Istorijska Otomanskoj imperii” *Dimitrija Kantemira i roman abbata Prevo*, în „Ruskaja literatura”, 1974, nr. 2, p. 143-147; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 149-154 (articol de Algeria Simota); FLORIN CONSTANTINIU, *Sensibilitate și mentalități în societatea românească a secolului al XVIII-lea*, în „Revista de istorie”, XXXIII, 1980, nr. 1, p. 147-157; ANDREI PIPPIDI, *Ideea de „creștere și decădere” a Imperiului Otoman în istoriografia occidentală din sec. XVI-XVIII*, rezumatul tezei de doctorat, Cluj-Napoca, 1981; GR. PLOEȘTEANU, *Noi mărturii privind ecoul operei lui Dimitrie Cantemir*, în „Vatra”, Serie nouă, XIV, 1984, nr. 165; VIRGIL CÂNDEA, *Life Story of a Manuscript: Dimitrie Cantemir's History of the Ottoman Empire*, în „Revue des études sud-est européennes”, XXII, 1985, nr. 4; HUGH TREVOR-ROPER, *Dimitrie Cantemir's Ottoman History and its reception in England*, în „Revue roumaine d'histoire”, XXIV, 1985, nr. 1-2, p. 51-67; VIRGIL CÂNDEA, *La Vie du Prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh. Texte integral d'après le manuscrit original de la Houghton Library*, în „Revue des études sud-est européennes”, XIII, 1986, nr. 3, P. 203-221; AL. ZUB, „Istoria după Biblie...”. *Reflecții la procesul regenerării românești*, în „Dacoromania”, nr. 7/1988; VIRGIL CÂNDEA, *Manuscrisul original al „Istoriei Imperiului Otoman” de Dimitrie Cantemir*, în *Demetrii Cantemirii Incrementorum...*, ed. cit. supra, p. XVII-LVII; DAN ZAMFIRESCU, *Întâia apariție a textului original al celei mai celebre cărți scrise de un român*, în *Demetrii Cantemirii Incrementorum...*, ed. cit. supra, p. VII-XI.

§ 186

Ediții:

- *Cronica protopopului Vasile* a fost editată de M. Sulică, *Înștiințări*, Brașov, 1906, p. 71-81; ȘTEFAN METEȘ, *Cronica popei Vasile din Șcheii Brașovului (cu note și lămuriri)*, în „Drum drept”, I, 1913, nr. 3, p. 165-187; vezi și *Chronik von Popa Vassilie (1392-1633)*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, Fünfter Band, Brașov, 1909.

Referințe:

- ȘTEFAN METEȘ, *Cronica popei Vasile din Șcheii Brașovului (cu note și lămuriri)*, în „Drum drept”, I, 1913, nr. 3, p. 165-187; M. SULICĂ, *Cronica protopopului Vasile din Brașov*, Cluj, Tipografia Cartea românească, 1943; VASILE OLTEAN, *Descoperirea unui codice-miscelaneu în limba română*, în „România literară”, VIII, 1975, nr. 5; ION-RADU MIRCEA, *Îndreptări și adăugiri la „Descoperirea unui codice-miscelaneu în limba română”*, în „România literară”, VIII, 1975, nr. 7; CONSTANTIN TEODOROVICI, *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 887; DAN HORIA MAZILU, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1991, p. 104-105.

[Despre Radu Tempea II]

Ediții:

- *Istoriia Besearecii Șcheilor Brașovului*, manuscris de la Radu Tempea, publicată... de Sterie Stinghe, Brașov, Tipografia Ciurcu, 1899; RADU TEMPEA, *Istoria sfintei beserici a Șcheilor Brașovului*, ediție îngrijită și prefațată de Octavian Șchiau și Livia Bot, București, Editura pentru literatură, 1969.

Referințe

- *Documente privitoare la trecutul românilor din Șcheii Brașovului (1700-1783)*, publicate de Sterie Stinghe, vol. I, Brașov, Tipografia Ciurcu, 1901, p. 53-55, 66-70, 83-85, 109-110, 115-116, 173-174; CANDID C. MUȘLEA, *O dinastie de preoți și protopopi, Radu Tempea*, Brașov, Arta, 1939, p. 14-41; I. CRĂCIUN, *Cronicile românești ale Transilvaniei și Banatului*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, I-II, Cluj, 1958-1959; OCTAVIAN ȘCHIAU, LIVIA BOT, *Prefață la Radu Tempea, Istoria sfintei beserici a Șcheilor Brașovului*, București, Editura pentru literatură, 1969; CONSTANTIN TEODOROVICI, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 845-846; DAN HORIA MAZILU, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1991, p. 107-108.

§ 187

Ediții

- Pentru textele atribuite lui Radu Duma: *Istorie. Din ce pricină au început împăratul turcesc asupra moscalilor oaste* (publicată de Em. E. Kretzulescu: *Codex Kretzulescu*), în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XI, 1910, partea I, p. 23-56; *Cronica Bisericii Sf. Nicolae și a românilor din Șcheii Brașovului*; *Relațiuni despre biserica română greco-orientală din Ungaria și Transilvania*; *Turburări în biserică* (publicate de Em. E. Kretzulescu), în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XI, 1910, partea a II-a, p. 265-281; *Cronica Țării Ardealului. Războaiele dintre Casa Austriei cu Franța, Saxonia și Prusia. Iosif II* (publicate de Em. E. Kretzulescu), în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XII, 1911, partea I, p. 52-88.

- Pentru cronică pusă pe seama lui Dimitrie Eustatievici vezi NICOLAE IORGA, *Însemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, XII, 1933.
- Pentru cronică brașoveană anonimă vezi N. N. STATIE, *Înștiințări. Câteva capitole din trecutul românilor din Șcheii Brașovului*, Brașov, 1906.

Referințe

- *Documente privitoare la trecutul românilor din Șcheii Brașovului (1700-1783)*, publicate de Sterie Stinghe, Brașov, Editura Ciurcu, 1901; EM. E. KRETZULESCU, *Codex Kretzulescu*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XI, 1910, partea I; I. CRĂCIUN, *Cronicile românești ale Transilvaniei și Banatului*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, I-II, 1958-1959; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 306 (articol redactat de Constantin Teodorovici); ADOLF ARMBRUSTER, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Români în cronică săsească*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1980, p. 27, 271-273.
- NICOLAE IORGA, *Însemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, XII, 1933; D. POPOVICI, *Studii literare*, vol. I, ediție îngrijită de Ioana Em. Petrescu, Cluj, Editura Dacia, 1972, p. 176-178; IOAN LUPAȘ, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, vol. I, Craiova, Editura Scrisul românesc, [f.a.], p. 79-81; CANDID C. MUȘLEA, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, vol. I, Brașov, Editura Astra, 1943, p. 178-181, 183-184; vol. II, 1946, p. 134, 149-152; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 339-340 (articol de Algeria Simota); ADOLF ARMBRUSTER, *Dacoromano-Saxonica...*, p. 27-28, 273-274, și p. 28, nota 67.

§ 188

Ediții

- *Istorie pentru sfânta mănăstire Putna* a fost editată de V. A. Urechia, în *Inscripțiuni după manuscrise, Comunicări și note*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. IX, 1886-1887, p. 57-64.
- „Adaosurile” despre Ștefan cel Mare și Ștefan Tomșa din *Condicele mănăstirilor Voroneț și Solca* au fost editate de Simion Florea Marian, în *Domnia lui Ștefan cel Mare și Ștefan Tomșa*, Suceava, 1904. *Arătare pentru Ștefan Tomșa Voievoda...* fusese tipărită și de Mihail Kogălniceanu, în „Arhiva Românească”, I, 1840-1841, p. 353-354; ediția a II-a, I, 1860, p. 269

Referințe

- V. A. URECHIA, *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu (1720-1780)*, București, Tipografia Academiei, 1889; OVID DENSUSIANU, *O falsificare literară: „Penegiricul lui Ștefan cel Mare”*, în „Vieața nouă”, V, 1909, p. 13-14;

DIMITRIE DAN, *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu, schiță bibliografică cu mai multe anexe*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XXXIII, 1911; SIMEON RELI, *Un manuscris inedit al lui Vartolomei Măzăreanu*, Cernăuți, Tipografia Glasul Bucovinei, 1939; ILIE MINEA, *Despre Vartolomei Măzăreanu*, în „Mitropolia Moldovei”, Iași, XVII, 1941, nr. 9-11; PETRU REZUȘ, *Vechea școală teologică de la Putna. O scrisoare inedită a lui Vartolomei Măzăreanu*, în „Altarul Banatului”, Caransebeș, II, 1945, nr. 3-4, p. 150-156; EPIFANIE COZĂRESCU, *Arhimandritul Vartolomei Putneanu. Contribuție la elucidarea unei vechi confuzii*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXVIII, 1963, nr. 3-4; I. D. LĂUDAT, *Vartolomei Măzăreanu*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLII, 1966, nr. 7-8; *Dicționar cronologic. Literatura română*, coordonatori I. C. Chițimia și Al. Dima, București, 1979, p. 72 (articol de Mihai Moraru); *Cuvânt a unui jăran către boieri*, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 256 (articol de Dan Mănuacă); *Măzăreanu, Vartolomei*, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, ed. cit. supra, p. 558-559 (articol de Constantin Teodorovici); AURORA ILIEȘ, *Studiu introductiv la Pseudo-Enache Kogălniceanu - Ioan Canta, Cronici moldovenești*, București, Editura Minerva, 1987, p. XLV-LIX.

§ 189

Ediții și referințe

- E. KOZAK, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p. 134 (doar textul slavon al „cronicii” murale de la biserica Sf. Gheorghe din Suceava); P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, publicate de Ioan Bogdan..., București, Editura Academiei, 1959, p. 162-163 (textul slavon și traducere); PR. D. BĂLAȘA, *Inscripții de la biserica Mănăstirii Coșuna din Dolj*, în „Oltenia”, I, 1940, p. 117-178; STOICA NICOLAESCU, *Un prețios fragment de cronică pe pereții Mănăstirii Coșuna din Dolj*, în „Răsăritul”, 1941, nr. 12; P. P. PANAITESCU, în *Cronicile slavo-române...*, ed. cit., supra, p. 194-196 (textul slavon și traducere).
- *Cronologia biblică* a fost editată întâi de Nicolae Iorga, în *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. XI, București, 1900, p. 197 și IV; reeditări: *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1971, p. 162 și 396 (reproducere fotografică) și G. Mihăilă, în *Mihail Moxa, Cronica universală*, București, Editura Minerva, 1989, p. 28-31.

Referințe

- ION GHEȚIE - AL. MAREȘ, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1985, p. 407 și urm.; G. MIHĂILĂ, *Introducere la Mihail Moxa, Cronica universală*, ed. cit. supra, p. 26-28.

§ 190

Ediții

- GABRIEL ȘTREMPEL, *Un cronograf ilustrat atribuit mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Romanoslavica”, XII, București, 1966, p. 309-353; ANTIM IVIREANUL, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempele, București, Editura Minerva, 1972, p. 241-321.

Referințe

- ȘTEFAN BERECHET, *Un manuscris de zugrăveală al mitropolitului Antim*, în *Comisiunea monumentelor istorice*, secția Basarabia, Anuar II, Chișinău, 1929, p. 125-135; GABRIEL ȘTREMPEL, *Un cronograf ilustrat...*, în „Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 309 și urm.; Idem, *Studiu introductiv la Antim Ivireanul*, *Opere*, ed. cit., p. XXXIX-XLII; Idem, *Antim Ivireanul*, București, Editura Academiei, 1997, p. 223-233; DAN HORIA MAZILU, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, București, Editura Minerva, 1999, p. 126-134.

§ 191

Ediții

- Tipăriri moderne, românești, ale anecdotelor germane: IOAN BOGDAN, în *Vlad Țepeș în narațiunile germane și rusești asupra lui*, București, Editura Socec, 1896, p. 90-105 (copia de la St. Gall); GRIGORE C. CÂNDURATU, în *Michael Beheims*, „Gedicht über den Wojwoden Wlad II. -Drakul”. *Dissertation*, București, 1903 (ms. de la St. Gall și câteva broșuri nemțești); CONSTANTIN I. KARADJA, *Incunabile povestind despre cruzimile lui Vlad Țepeș*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga, cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 202-206 (editează broșura imprimată la Strassburg în anul 1500).
- *Skazanie o Drakulě voevodě* a fost editată de IOAN BOGDAN, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, ed. cit. supra; pomenesc și ediția A. D. SEDELNIKOV (*Literaturnaja istorija povesti o Drakule*, în „Izvestija po russkomu Jazyku i slovesnosti Akademii Nauk SSSR”, II, Leningrad, 1929, p. 629-659), întrucât manuscrisul aflat la Mănăstirea Kirillo-Belozersk, tipărit de Sedelnikov, după ce a fost publicat, la noi, însoțit de traducere, de N. P. SMOCHINĂ (*Elemente românești în narațiunile slave asupra lui Vlad Țepeș*, Iași, Tipografia Brawo, 1939), a fost utilizat de P. P. Panaitescu în tipărirea din *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI*, publicate de Ioan Bogdan, București, Editura Academiei, 1959, p. 200-207 (traducerea românească la p. 207-214) și de PANDELE OLTEANU, *Limba povestirilor slave despre Vlad Țepeș*, București, Editura Academiei, 1961; vezi și ION STĂVĂRUȘ, *Povestiri medievale despre Vlad Țepeș-Drăculea*, București, Editura Univers, 1978.

Referințe

- IOAN BOGDAN, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, București, Editura Socec, 1896; GRIGORE C. CÂNDURATU, *Michael Beheims*, „Gedicht über den Wojwoden Wlad II - Drakul”. *Dissertation*, București, 1903; NICOLAE IORGA, *Încă ceva despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare*, în „Convorbiri literare”, XXXVIII, 1904, nr. 4; CONSTANTIN I. KARADJA, *Incunabile povestind despre cruzimile lui Vlad Țepeș*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga, cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 202-206; N. P. SMOCHINĂ, *Elemente românești în narațiunile slave asupra lui Vlad Țepeș*, Iași, Tipografia Brawo, 1939; NICOLAE IORGA, *Contribuții la*

legăturile românești cu rușii și unгурii. I. Ceva nou despre Povestea rusească a isprăvilor lui Vlad Țepeș, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XXI, 1939; BARBU T. CÂMPINA, *Complotul boierilor și „răscoala” din Țara Românească din iulie-noiembrie 1462*, în vol. *Studii și referate privind istoria României*, partea I, București, 1954, p. 599; PANDELE OLTEANU, *Lexicul povestirilor slave despre Vlad Țepeș*, în „Analele Universității din București”, Seria științe sociale, 1955; P. P. PANAITESCU, *Introducere la Viața lui Vlad Țepeș*, în vol. *Cronicile slavo-române...*, ed. cit., p. 197-200; PANDELE OLTEANU, *Limba povestirilor slave despre Vlad Țepeș*, București, Editura Academiei, 1961; ANTON BALOTĂ, *Pandele Olteanu, „Limba povestirilor slave despre Vlad Țepeș”*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XIII, 1962, nr. 1, p. 90-97; BARBU T. CÂMPINA, *Victoria oștii lui Țepeș asupra sultanului Mehmed al II-lea*, în „Studii”, XV, 1962, nr. 3, p. 544; J. STRIEDTER, *Die Erzählung vom Walachischen Vojwoden Drakula in der Russischen und Deutschen Überlieferung*, în „Zeitschrift für Slavische Philologie”, Heidelberg, XXIX, 1961, nr. 2; P. P. PANAITESCU, *J. Striedter, „Die Erzählung vom Walachischen Vojwoden Drakula in der Russischen und Deutschen Überlieferung”*, în „Revue roumain d'histoire”, II, 1963, nr. 1; I. S. LURIA, *Povest' o Drakule*, Moscova-Leningrad, 1964; Idem, *În legătură cu originea subiectului povestirilor din secolul al XV-lea despre Dracula (Vlad Țepeș)*, în „Romanoslavica”, X, București, 1964; ȘERBAN PAPACOSTEA, *Cu privire la geneza și răspândirea povestirilor scrise despre faptele lui Vlad Țepeș*, în „Romanoslavica”, XIII, București, 1966, p. 159-167; EMIL VRABIE, *Limba povestirilor slave despre Vlad Țepeș*, în „Romanoslavica”, XIII, București, 1966; GRIGORE NANDRIȘ, *The Historical Dracula: The Theme of His Legend in the Western and in the Eastern Literatures of Europe*, în University of Maryland, *Comparative Literature Studies*, vol. III, 1966, nr. 4; ALEXANDRU V. BOLDUR, *Un român transilvănean - autor presupus al „Povestirii ruse despre Dracula”*, în „Apulum”, VIII, 1970, p. 67-76; RADU FLORESCU - RAYMOND Mc NALLY, *Dracula. A Biography of Vlad the Impaler (1431-1476)*, Hawthorn Books, Inc., New York, 1973; MATEI CAZACU, *A propos du récit russe „Skazanie o Drakulē voevodē”*, în „Cahiers du Monde russe et soviétique”, XV, 1974, nr. 3-4; ȘTEFAN ANDREESCU, *Vlad Țepeș (Dracula)*, București, Editura Minerva, 1976, ediția a II-a, revăzută, București, Editura enciclopedică, 1998, p. 207-251; NICOLAE STOICESCU, *Vlad Țepeș*, București, Editura Academiei, 1976, p. 175-226; GEORGETA ENE, *Folklore about Vlad Țepeș*, în „Revue des études sud-est européennes”, XIV, 1976, nr. 4, p. 581-590; ION STĂVĂRUȘ, *Povestiri medievale despre Vlad Țepeș-Drăculea*, București, Editura Univers, 1978; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 707-709 (articol de Algeria Simota); MATEI CAZACU, „Geschichte Dracole Waide”, un incunable imprimé a Vienne en 1463, în *Bibliothèque de l'École des Chartes*, CXXXIX, 1981, Paris, 1982, p. 209-243; Idem, *L'Histoire du prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XV-e siècle)*, Geneva, 1988; ANDREI PIPPIDI, *Originea posibilă a unei legende despre Vlad Țepeș*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXIX, 1991, nr. 3-4, p. 323-328;

Ediții

- *Istoriya o žizni i dělach moldavskago gospodarja knjazja Konstantina Kantemira* socinena S. Peterburgskoj Akademii Nauk pokojnym professorom Beerom, s rossijskim perevodom i s prilozheniem rodosloviya knjazej Kantemirov. V Moskvě, v Universitetskoj tipografii. U. N. Novikova, 1783 goda (este, de fapt, un rezumat făcut de profesorul Theophil Siegfriel Bayer după o copie a textului latin, un text nerevizuit de autor); *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae principis*, în *Operele principelui Demetriu Cantemir*, publicate de Academia Română, tom. VIII, București, 1883, 88 p.; *Comemorarea lui Dimitrie Cantemir în 1923. Viața lui Constantin-Vodă Cantemir de Dimitrie Cantemir*, text latin revăzut și traducere românească de N. Iorga, București, 1924 (pe coperta posterioară a traducerii figurează anul 1925), 92 + XV și 128 p.; DIMITRIE CANTEMIR, *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir*, traducere românească de N. Iorga, ediție nouă îngrijită de Liliana N. Iorga, Craiova, Editura Scrisul românesc, colecția „Clasicii români comentați”, 1943; DIMITRIE CANTEMIR, *Viața lui Constantin Cantemir*, traducere de Radu Albală, cuvânt înainte de P. P. Panaitescu, București, 1960; DIMITRIE CANTEMIR, *Viața lui Constantin Cantemir*, text stabilit și tradus de Radu Albală, introducere de Constantin C. Giurescu, București, Editura Minerva, 1973 (ediția reproduce manuscrisul *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae principis, auctore Demetrio Cantemyrio, principe Moldaviae. Ex autographo auctoris*, acea copie - conservată la Institutul de Orientalistică din Sankt Petersburg al Academiei de Științe a Rusiei; fotocopie la B.A.R., sub cota Foto ms. 140 - pusă pe seama profesorului Th. S. Bayer și făcută, probabil, după un autograf - lacunar, nerevizuit și neterminat - pierdut încă înainte de anul 1883); *Vita Constantini Cantemyrii*, ediție critică și traducere de Dan Slușanschi și Ilieș Câmpeanu, în *Opere complete*, vol. VI, tom. I, București, Editura Academiei, 1996.

Referințe

- P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958; RADU ALBALA, *Contribuțiuni petersburgheze la cunoașterea operei lui Dimitrie Cantemir*, în „Veac nou”, XIV, 1958, 19 decembrie, nr. 718, p. 3; P. P. PANAITESCU, *Cuvânt înainte la Dimitrie Cantemir, Viața lui...*, București, 1960, p. V-XXVII; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Introducere la Dimitrie Cantemir, Viața lui...*, București, Editura Minerva, 1973, p. VII-XXXVI; ADRIAN BELDEANU, „*Viața lui Constantin-vodă Cantemir*”, în „Săptămâna culturală a Capitalei”, 1973, nr. 147, 148, 151, 152;

Ediții

- Manuscrisul rusesc (conservat la Arhiva Centrală de Stat a Actelor Vechi, Moscova, Fondul 9, Cabinetul lui Petru cel Mare, secția II, cartea 14, ff. 32r - 48 v) a fost

editat în: *Žurnal ili podennaja zapiska blažennyja i večnodostojnyja pamjati gosudarja imperatora Petra Velikago, s 1698 goda, daže do zaključenija Nejštatskogo mira*. [...], cast' II, St. Petersburg, 1772, p. 291-313; traducerea germană: *Wunderbare Fügungen der göttlichen Rache an der Familie der in der Wallachey berühmten Kantakuzenen, wire auch an der Brankowanischen Familie*, [traducere de] H. L. C. Bacmeister, în *Russische Bibliothek zur Kenntniss der gegenwärtigen Zustandes der Literatur in Russland*, Riga-St. Petersburg-Leipzig, vol. VIII, 1783, p. 147-184; traducerea grecească: Dêmêtriou Kantemêr... (*Întâmplările Cantacuzinilor și ale Brâncovenilor din Țara Românească*). Traduse din limba germană în limba noastră populară de preainvățatul domn Gheorghios Ioannes Zaviras din Siatșițe, [Viena], 1795; pentru prelucrarea românească în *Ghenealoghia familiei Cantacuzinilor...* vezi paragraful rezervat scrierii banului Mihai Cantacuzino; traduceri românești: *Întâmplările Cantacuzinilor și Brâncovenilor din Valahia*, de Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, tălmăcite de pe grecească prin Vasili Vârnăv, la anul 1811, iunie 19, în „Arhiva Românească”, 2, 1845, p. 278-322; *Evenimentele Cantacuzinilor și Brâncovenilor din Țara Muntenescă*, de Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei. După originalul scris de autor în limba rusească, tradus mai întâiu în limba germană și apoi în cea grecească populară la an 1795 de George Ioan Zavira, iar acum, după însărcinarea Societății Academice Române, din nou tradusă de George Sion, membru al Soc. Acad. Române, în *Operele principelui Demetriu Cantemir*, vol. V, București, 1877; DIMITRIE CANTEMIR, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, în Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, VI, tom. II, Cuvânt înainte de Virgil Cândea, ediție critică, cu studiu introductiv, note și comentarii de Paul Cernovodeanu..., București, Editura Academiei Române, 1996.

Referințe

- N. N. BANTÂȘ-KAMENSKI, *Illustration de la Russie, ou gallerie des personages les plus remarquables de cet Empire sous le regne de Pierre le Grand*, Paris, 1829, p. 390; ANTIOH CANTEMIR, *Vita principis Demetrii Cantemirii*, în *Operele principelui Demetriu Cantemir*, tom. VII, București, 1883, p. 2, 5; A. D. XENOPOL, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. I, vol. IV, Iași, 1891; ed. a III-a, de G. Vlădescu, vol. VIII, București, 1929, p. 210; GIORGE PASCU, *Viața și operele lui Dimitrie Cantemir*, București, 1924, p. 23, 84-86; ȘTEFAN CIOBANU, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Academia Română, Memoriile Secțiunii Literare*, seria a III-a, 2, 1925, p. 424-426 (și extras, București, 1925, p. 44-46, 73, 76); ILIE MINEA, *Dimitrie Cantemir. Omul - scriitorul - domnitorul*, Iași, 1926, p. 23-24, 236-247, 265-267; NICOLAE IORGA, *Zavira și opusculul lui Dimitrie Cantemir despre lupta între Cantacuzini și Brâncoveni*, în *Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a III-a, 21, 1938-1939, p. 29-31; DAN SIMONESCU, *Activitatea lui Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „Studii și cercetări istorice”, XIX, 1946, p. 12;

P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 14, 131, 133, 199-200; CONSTANTIN MĂCIUCĂ, *Dimitrie Cantemir*, [București, 1962], p. 227-228; VIRGIL CÂNDEA, *Dimitrie Cantemir. 1673-1723. 300 de ani de la naștere*, București, 1973, p. 21-22; I. D. LĂUDAT, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, [Iași], 1973, p. 159-165; E. DVOICENKO-MARKOV, *Demetrius Kantemir and Russia*, în „Balkan Studies”, XII, 1971, nr. 2, p. 396; VIRGIL CÂNDEA, *La vie du prince Démetrius Cantemir, écrite par son fils Antioh. Texte integral d'après le manuscrit original de la Houghton Library*, în „Revue des études sud-est européennes”, XXIII, 1985, nr. 3, p. 221; ECATERINA ȚARĂLUNGĂ, *Restituiri. Grigore Tocilescu*, în „Manuscriptum”, XIX, 1988, nr. 2 (71), p. 165; PAUL CERNOVODEANU, *Studiu introductiv la Dimitrie Cantemir, Opere complete*, VI, tomul II, București, Editura Academiei Române, 1996, p. 11-73 (*note și comentarii la p. 105-158*).

§ 194

Ediții:

- „Genealogia Mavrocordaților” de Radu Popescu se află în *Istoriile domnilor Țării Românești*, introducere și ediție critică de Const. Grecescu, București, Editura Academiei, 1963, p. 15.
- MIHAI CANTACUZINO, *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774*, traducere de George Sion, București, Tipografia Rassidescu, 1853; MIHAI CANTACUZINO, *Ghenealoghia familiei Cantacuzinilor*, publicată și adnotată de N. Iorga, București, Institutul de arte grafice și editură Minerva, 1902.

Referințe:

(despre scrierile banului Mihai Cantacuzino)

- G. SION, *Prefață la Mihai Cantacuzino, Istoria Țării Românești*, ed. cit. supra, p. I-V; NICOLAE IORGA, *Cronicele muntene*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom, XXI, 1898-1899; Idem, *Prefață la Mihai Cantacuzino, Ghenealoghia familiei Cantacuzinilor*, ed. cit. supra, p. IX-XI; Idem, *Despre Cantacuzini*, București, Institutul de arte grafice și editură Minerva, București, 1902; Idem, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, Minerva, 1902; G. M. IONESCU, *Generalul maior al Rusiei Mihai Cantacuzino*, București, 1905; ILIE CORFUS, *În legătură cu opera lui Mihai Cantacuzino*, în „Revista istorică română”, XVI, 1946, nr. 2; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 148-149 (articol de Rodica Șuiu); AURORA ILIEȘ, *Studiu introductiv la Pseudo-Enache Kogălniceanu - Ioan Canta, Cronici moldovenești*, ed. cit. supra, p. XLVII-XLVIII.

Ediții:

- Traducerea românească a lucrării *Monarchiarum physica examinatio* a fost publicată în „Studii”, IV, 1951, nr. 1, p. 218-222, integral, și, parțial, în vol. *Texte privind dezvoltarea gândirii social-politice din România*, vol. I, București, Editura Academiei, 1954; textul latin însoțit de tălmăcire a fost editat de I. Sulea-Firu: *O scrisoare <sic> [la colontitlu - corect: scriere] inedită a lui D. Cantemir: Monarchiarum physica examinatio*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, V, 1963, p. 269-276.

Referințe:

- P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958; I. SULEA-FIRU, *O scrisoare inedită...*, în revista citată mai sus, p. 267-269; PETRU VAIDA, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972, p. 237-240.

§ 196

Ediții și referințe

(vechile cronografe bizantine)

- K. KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453)*, ediția a II-a, München, 1897, p. 219-408 (am consultat traducerea franceză a versiunii grecești, vol. I-IV, Aix-en-Provence, 1969-1970); S. IMPELLIZZERI, *La letteratura bizantina. Da Costantino a Fozio*, nuova edizione, Florența-Milano, 1975 (ediția I, 1965); *Literatura Bizanțului. Studii*, antologie de N. Ș. Tanașoca, București, Editura Univers, 1971; NICOLAE IORGA, *Sinteza bizantină*, texte alese de Dan Zamfirescu, București, Editura Minerva, B.P.T., 1972; G. MIHĂILĂ, „*Cronica universală*” a lui Mihail Moxa și izvoarele sale, în Mihail Moxa, *Cronica universală*, București, Editura Minerva, 1989, p. 5-27.
- M. WEINGART, *Byzantské Kroniky v literatuře cirkevněšlovanské*, vol. I-II (1-2), Bratislava, 1922-1923; GY. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, ediția a II-a, Berlin, 1958; M. COLONNA, *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo*, I. *Storici profani*, Napoli, 1956; IVAN DUICEV, *Medioevo bizantino-slavo*, vol. I-III, Roma, 1956-1971; D. RUSSO, *Studii istorice greco-române*. Opere postume, tom. I-II, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1939; E. TURDEANU, *La littérature bulgare du XIV-e siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains*, Paris, 1947; *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. I, București, Editura Academiei; 1964; vol. II, 1970; vol. III, 1975; vol. IV, 1982; *Stara bălgarska literatura*, vol. III: *Istoričeski sâčinjenja*, Sofia, 1983.

Despre versiunile românești ale cronografelor:

- IULIAN ȘTEFĂNESCU, *Cronografele românești. Tipul Danovici*, I, în „Revista istorică română”, IX, 1939, p. 1-77, studiu retipărit în Idem, *Opere istorice*, ediție îngrijită de D. Bodin, București, 1942, p. 111-187; PAUL CERNOVODEANU, *Cronografele românești de tipul Dorotei*, în „Studia bibliografica”, III, 1969, p. 133-148; Idem, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'istoriographie roumaine au XVIIe et XVIIIe siècles*, în „Revue roumaine d'histoire”, IX, 1970, nr. 4, p. 677-697; X, 1971, nr. 2, p. 293-312; nr. 4, p. 705-728; XI, 1972, nr. 1, p. 53-77; XIII, 1974, nr. 1, p. 73-94; Idem, *Cronograful Mitropolitului Dimitrie al Rostovului în Țările Române*, în „Mitropolia Olteniei”, XXII, 1970, nr. 5-8, p. 622-704; Idem, *Cronografe românești cu miniaturi*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XCIV, 1976, nr. 7-8, p. 819-823; Idem, *Filiația cronografelor românești de tip Danovici*, I, în „Biserica Ortodoxă Română”, CV, 1987, nr. 9-10, p. 180-196; DORU MIHĂESCU, *Cronografele românești (Cu privire specială asupra tipului Danovici)*, I, în „Memoriile Secției de științe filologice, literatură și arte” (Academia R. S. România), seria a IV-a tom. I, 1977-1978, p. 45-77; II, tom. II, 1979-1980, p. 127-165; Idem, *La plus ancienne synthèse roumaine des chronographes vénitiens du XVIIe siècle*, I, în „Revue des études sud-est européennes”, XVIII, 1980, nr. 3, p. 493-517; II, XIX, 1981, nr. 1, p. 109-131; III, nr. 2, p. 355-367; Idem, *Scurtă privire asupra cronografelor românești*, în vol. *Un veac de aur în Moldova (1643-1743)*, Chișinău, Editura Știința, 1996, p. 173-192.

Despre Dionisie Eclesiarhul:

Ediții:

- *Chronograful Țărei Rumânești de la 1764 până la 1815*, în *Tesaur de monumente istorice pentru România*, ediție de A. Papiu-Ilarian, vol. II, București, 1863, p. 159-326; *Chronograful Țărei Rumânești*, ediție îngrijită și prefață de C. S. Nicolăescu-Plopșor, Râmnicu Vâlcea, Tipografia Vartolomei, 1934; *Hronograf (1764-1815)*, în *Cronicile medievale ale României*, vol. X, ediție de Dumitru Bălașa, studiu introductiv de Dumitru Bălașa și Nicolae Stoicescu, București, Editura Academiei, 1987.

Referințe:

- EMIL VÎRTOSU, *Dionisie Eclesiarhul. Un manuscris din 1816*, în „Arhivele Olteniei”, VIII, 1929, nr. 43-44; TEODOR BĂLĂȘEL, mai multe contribuții despre manuscrisele lui DE publicate în „Arhivele Olteniei”, IX, 1930, nr. 51-52; XI, 1932, nr. 61-62; XII, 1933, nr. 67-68; XIV, 1935, nr. 79-82; XV, 1936, nr. 83-85; A. SACERDOȚEANU, *De unde era Dionisie Eclesiarhul?*, în „Arhivele Olteniei”, XIV, 1935, nr. 79-82; Idem, *Cronicarul Dionisie eclesiarh al Mănăstirii Bistrița din Vâlcea*, în „Arhivele Olteniei”, XV, 1936, nr. 86-88; D. BĂLAȘA, mai multe contribuții despre scrierile lui DE publicate în

„Mitropolia Olteniei”, VIII, 1956, nr. 1-3; X, 1958, nr. 1-2; „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXVI, 1968, nr. 1-2; „Mitropolia Olteniei”, XXI, 1969, nr. 3-4; OCTAVIAN PĂUN, *Dionisie Eclesiarhul. Cronograful Țării Românești*, în „Analele Universității din București”, Seria Științe sociale-Filologie, VIII, 1959; GABRIEL COCORĂ, *Un manuscris al lui Dionisie Eclesiarhul*, în „Mitropolia Olteniei”, XVII, 1965, nr. 1-2; V. G. PALEOLOG, *Început despre artistul caligraf și miniaturist Dionisie Eclesiarhul*, în „Ramuri”, III, 1966, nr. 3; PAUL PĂLTĂNEA, *Pe marginea unei ipoteze: Dionisie Eclesiarhul, caligraf și miniaturist*, în „Ramuri”, III, 1966, nr. 13; G. G. URȘU, *Memorialistica în opera cronicarilor*, București Editura Minerva, 1972, p. 70-71; MIRCEA MUTHU, *Dionisie Eclesiarhul sau fanariotismul între istorie și legendă*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Philologia, 1974, fasc. 1; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 282-283 (articol de Algeria Simota); DORU MIHĂESCU, *Scurtă privire asupra cronografelor românești*, în vol. *Un veac de aur în Moldova (1643-1743)*, Chișinău, Editura Știința, 1996, p. 188-189.

§ 197

Ediții:

- *Cronograful* lui Mihail Moxalie (Moxa) sub titlul *Cronica lui...*, *Hronograful lui ...*, ori, acum în urmă, *Cronica universală* a fost editat de B. P. Hasdeu, în *Cuvenete den bătrâni*, vol. I, București, Tipografia Academiei, 1878, p. 337-443; de N. Simache și Tr. Cristescu, Buzău, Tipografia Dumitrescu, 1942; a fost publicat fragmentar în *Cronicarii români*, ediție de Al. Rosetti, București, Tipografia Universul, 1944, p. 33-46 și în *Literatura română veche*, introducere, ediție îngrijită și note de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, vol. II, București, Editura tineretului, [1969], p. 253-259; acum, în urmă, excelenta ediție Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică, însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1989.

Referințe:

- IOAN BOGDAN, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung*, în „Archiv für slavische Philologie”, XIII, 1901, p. 502-535; MARGARETA ȘTEFĂNESCU, *Cronica lui Manasses și literatura româno-slavă și română veche*, Iași, 1927; LUCIAN PREDESCU, *Un cronicar oltean: Mihail Moxa*, în „Arhivele Olteniei”, X, 1931, nr. 53; C. NICOLĂESCU-PLOPȘOR, *Hronograful lui Moxa*, în „Oltenia”, Craiova, IV, 1943, p. 1-28; LUCIAN PREDESCU, *Mihail Moxa și opera sa*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVIII, 1960, nr. 9-10; G. MIHĂILĂ, *Cronograful lui Mihail Moxa (1620)*, în antologia *Literatura română veche*, ed. cit., vol. II, p. 250-253; I. C. CHIȚIMIA, *Folclorul în substratul literaturii române vechi*, în vol. *Temelii folclorice și orizont european în literatura română*, apărut sub îngrijirea lui

Ov. Papadima, București, Editura Academiei, 1971, p. 14-15; KLAUS-HENNING SCHROEDER, *Un manuscris necunoscut al Cronografului lui Mihail Moxa*, în „Limba română”, XX, 1971, nr. 5, p. 527-529; DENNIS DELETANT, *Un manuscris al lui Mihail Moxa din Muzeul Britanic*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXIV, 1975, nr. 2; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 592-593 (articol de Ion Lăzărescu); DORU MIHĂESCU, *Cronograful lui Mihail Moxa*, I-II, în „Memoriile Secției de științe filologice, literatură și arte” (Academia R. S. România), seria a IV-a, tom. III, 1981 (1983), p. 209-238; tom. IV, 1982-1983 (1984), p. 165-191; G. MIHĂILĂ, „*Cronica universală*” a lui Mihail Moxa și izvoarele sale, în Mihail Moxa, *Cronica universală*, ed. cit., p. 5-53; DORU MIHĂESCU, *Scurtă privire asupra cronografelelor românești*, în vol. *Un veac de aur în Moldova (1643-1743)*, Chișinău, Editura Știința, 1996, p. 174-175.

§ 198

Ediții:

- *Povestiri din hronografe*, în *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, ediție de I. C. Chițimia și Dan Simonescu, București, Editura pentru literatură, 1963, p. 241-265; *Cronograf* tradus din grecește de Pătrașcu Danovici, vol. I, ediție și cuvânt înainte de Gabriel Ștrempel, studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, București, Editura Minerva, 1998.

Referințe:

- Titlurilor înșiruite sub § 196 le adaug: D. RUSSO, *Cronografe românești*, în *Studii istorice greco-române*, tomul I, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1939; N. A. URȘU, *Dosoftei necunoscut*, în „Cronica”, XI, 1976, nr. 6, p. 4-5 (opinii reluate în Dosoftei, *Opere*, vol. I: *Poezia. Note și variante*); ALEXANDRU STĂNCIULESCU-BÂRDA, *Cronografele - elemente ale influenței bizantine la români*, în „Mitropolia Banatului”, XXX, 1980, nr. 4-6, p. 270-282; ALEXANDRU MAREȘ, *Traduceri necunoscute ale lui Dosoftei din perioada celui de-al doilea exil polon*, în „Limba română”, XXXVI, 1987, nr. 5, p. 413-426, nr. 6, p. 515-523, XXXVII, 1988, nr. 1, p. 55-63; DORU MIHĂESCU, *Observații asupra versiunilor românești ale cronografului lui Dorotei al Monemvaziei*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXXIX, 1991, nr. 3-4, p. 259-282; DAN HORIA MAZILU, *Introducere în opera lui Dosoftei*, București, Editura Minerva, 1997, p. 29-30, 141-143; PAUL CERNOVODEANU, *Studiu introductiv la Cronograf...*, vol. I, ed. cit., p. XXXVII-LXXVI (cercetare fundamentală); GABRIEL ȘTREMPEL, *Cuvânt înainte la Cronograf...*, vol. I, ed. cit., p. V-XXXVI.

Ediții:

- *Hronica...* lui Gheorghe Brancovici s-a conservat în două copii. Una a fost tipărită de Aron Densușianu, în „Revista critică literară”, I, Iași, 1893, nr. 3, și a doua de C. Bobulescu, în „Revista istorică”, III, 1917. Textul a fost editat și de Nicolae Iorga: *Operele lui Gheorghe Brancovici*, Iași, Tipografia Progresul, 1917. SILVIU DRAGOMIR a tradus fragmentele privitoare la românii din redacția sârbească și le-a publicat în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, II, Cluj, 1923.

Referințe:

- ARON DENSUȘIANU, *O nouă cronică românească*, în „Revista critică literară”, I, Iași, 1893, nr. 3; NICOLAE IORGA, *Despre cronică lui Gheorghe Brancovici*, în „Revista istorică”, III, 1917; VASILE BOGREA, *Legende istorice paralele cu ale noastre în cronică lui Gheorghe Brancovici*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, III, Cluj, 1924-1925; EMILE TURDEANU, *L'oeuvre inconnue de George Branković*, în „Revue des études slaves”, XIX, Paris, 1939; P. P. PANAITESCU, *Istoria slavilor în românește în secolul al XVII-lea. Cronică lui Gheorghe Brancovici și „Sinopsisul de la Kiev”*, în „Revista istorică română”, X, 1940; ALGERIA SIMOTA, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 122-123; DAN HORIA MAZILU, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1991, p. 105-106.

Referințe:

- VICTOR PAPACOSTEA, *O școală de limbă și cultură slavonă la Târgoviște în timpul domniei lui Matei Basarab*, în „Romanoslavica”, V, București, 1962; DIOMID STRUNGARU, *Cel mai vechi cronograf românesc de proveniență rusă*, în „Romanoslavica”, X, București, 1964, p. 89-99; Idem, *Cronografele românești de proveniență rusă*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 363-368; Despre Staicu grămaticul Diomid Strungaru scris și o teză de doctorat: vezi rezumatul - *Staicu Grămaticul. Contribuții la istoria scrisului românesc din secolul al XVII-lea*, Centrul de multiplicare a Universității din București, 1973; DAN HORIA MAZILU, *Udriște Năstureli*, București, Editura Minerva, 1974, p. 40-41; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 804 (articol de Algeria Simota); DORU MIHĂESCU, *La plus ancienne version roumaine d'un chronographe de provenance russe*, în „Linguistique balkanique”, XXVI, 1983, nr. 2, p. 55-79, nr. 3, p. 51-68; nr. 4, p. 51-67; DAN HORIA MAZILU

Vocația europeană a literaturii române vechi, București, Editura Minerva, 1991, p. 155-157; DORU MIHĂESCU, *Scurtă privire asupra cronografelor românești*, în vol. *Un veac de aur în Moldova...*, p. 175-176.

§ 201

Ediții:

- Fragmente din tălmăcirea românească a *Sinopsisului* a tipărit Mozes Gaster, în *Chrestomație română. Texte tipărite și manuscrise (sec. XVI-XIX) dialectale și populare...*, vol. II, Leipzig-București, 1891, p. 49-53; cu convingerea că este vorba de o scriere a lui Gheorghe Brancovici, Nicolae Iorga a publicat traducerea *Sinopsisului* în *Operele lui Gheorghe Brancovici*, Iași, Tipografia Progresul, 1917.

Referințe:

- NICOLAE IORGA, *Despre Cronica lui Gheorghe Brancovici și Operele lui Gheorghe Brancovici*, în „Revista istorică”, III, 1917, nr. 1, p. 14-17 și nr. 2, p. 26-118; M. LASCARIS, *Deux publications serbes concernant l'histoire roumaine*, extras din „Revue historique du sud-est-européen”, juillet-septembre, 1927, Vălenii-de-Munte, 1927, p. 5; P. P. PANAITESCU, *Cronica lui Gheorghe Brancovici și „Sinopsisul de la Kiev”*, în „Revista istorică română”, X, 1940, p. 80-117; PAUL CERNOVODEANU, *Cronograful Mitropolitului Dimitrie al Rostovului în Țările Române*, în „Mitropolia Olteniei”, XXII, 1970, nr. 5-6, p. 692-704. DORU MIHĂESCU, *Scurtă privire asupra cronografelor românești*, în vol. *Un veac de aur în Moldova (1643-1743)*, Chișinău, Editura Știința, 1996, p. 186-188.

§ 202

Ediții:

- Traducerea cronografului lui Dimitrie Tuptalo Rostovski a fost tipărită la Mănăstirea Neamț, în 1837.

Referințe:

- NICOLAE IORGA, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea*, vol. I, București, 1901, p. 537; ȘTEFAN CIOBANU, *Istoria literaturii române vechi*, ediție de Dan Horia Mazilu, București, Editura Eminescu, p. 248-251; DIOMID STRUNGARU, *Cronografele românești de proveniență rusă*, în vol. *Omagiu lui P. Constantinescu*, București, 1965, p. 364-365; PAUL CERNOVODEANU, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine au XVIIe et XVIIIe siècles*, în „Revue roumaine

d'histoire", IX, 1970, nr. 4, p. 688-689; Idem, *Cronograful Mitropolitului Dimitrie al Rostovului în Țările Române*, în „Mitropolia Olteniei”, XXII, 1970, nr. 5-6, p. 692-704; DORU MIHĂESCU, *Scurtă privire asupra cronografelor românești*, p. 185-186. N. A. URSU, *Școala de traducători români din obștea starețului Paisie, de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț*, în vol. *Români în reinnoirea isihastă*, Iași, Editura Trinitas, 1997, p. 74-78.

§ 205

Ediții:

- *Carnetul de studii al lui Constantin Stolnicul Cantacuzino*, în *Operele lui Constantin Cantacuzino*, publicate de Nicolae Iorga, București, Editura Minerva, 1901; RAMIRO ORTIZ, *Un grande romeno a Padova: lo stolnic C. Cantacuzino*, București, 1943 (partea referitoare la Padova, în traducere italiană); Stolnicul CONSTANTIN CANTACUZINO, *Istoria Țării Românești*, ediție de N. Cartoian și Dan Simonescu, Craiova, Editura Scrisul românesc, 1944 (în *Prefață*, p. X-XVI, este tipărită cea mai mare parte a textului *Însemnărilor*); FLORICA DIMITRESCU, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, Editura didactică și pedagogică, 1973 (textul *Însemnărilor* la p. 109-120).

Referințe:

- NICOLAE IORGA, *Introducere la Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, Editura Minerva, 1901; P. V. HANEȘ, *Istorie literară în călătorii. II. Școala de la Padova și stolnicul C. Cantacuzino*, în „Convorbiri literare”, LXVI, 1933, fasc. 1; RAMIRO ORTIZ - N. CARTOIAN, *Un grande romeno a Padova: lo stolnic C. Cantacuzino*, București, 1943; LUCIA ROSETTI, *C. Cantacuzino. Studente a Padova*, Padova, 1968; LIVIA BACĂRU - CORNELIU DIMA-DRĂGAN, *Stolnicul Constantin Cantacuzino călător prin Europa veacului XVII*, în „Ateneu”, Bacău, V, 1968, nr. 6; FLORICA DIMITRESCU, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, Editura didactică și pedagogică, 1973, p. 106-109; FLORIN FAIFER, *Semnele lui Hermes*, București, Editura Minerva, 1993, p. 43-45; DANIEL BARBU, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, Editura Antet, 1996, p. 81-82.

§ 206

Ediții

- *Puteșestvie čerez Sibir ot Tobolska do Nerčinska i granic Kitaja russkogo poslanika N. Spafarija v 1675 god*, ediție de J. N. Arseniev, Sankt Petersburg, 1882; *Note de călătorie de Spătarul Nicolae Milescu*, traduse după un manuscris grecesc de G. Sion (Sion s-a folosit de versiunea găsită la Istanbul, în exilul de după 1848, de Cezar Bolliac), în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., seria a II-a, tom. X, București, 1888; *Statejnyj spisok posolstva N. Spafarija v*

Kitai, ediție de J. N. Arseniev, Sankt Peterburg, 1906; J. F. BADDELEY, *Russia, Mongolia, China*, vol. II, Londra, 1919, p. 224-330 (*Spathary Mission*); *Călătorie în China (1675-1677)*, traducere și prefață de Em. C. Grigoraș, București, Editura Casa școalelor, 1926; ediția a II-a, București, Tipografia Monitorul oficial, 1941; *Siberia și Kina*, ediție de V. A. Soloviov, sub redacția lui G. Bogaci, Chișinău, 1954; NICOLAE MILESCU-SPĂTARU, *Jurnal de călătorie în China*, ediție de C. Bărbulescu, (retraduce textul Baddeley), București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1952; ediția a II-a, București, 1958; NICOLAE MILESCU-SPĂTARU, *Jurnal de călătorie în China* (textul G. Sion), ediție de C. Bărbulescu, București, Editura pentru literatură, 1962; NICOLAE MILESCU-SPĂTARU, *Jurnal de călătorie în China*, ediție de C. Bărbulescu (traduce textul slavon din ediția J. N. Arseniev), București, Editura Eminescu, 1974; această versiune a fost republicată și la Editura Minerva în 1987; *Descrierea celei dintâi părți a lumii, numită Asia, în care se află și Împărăția Chinei, cu orașele și provinciile ei*, textul slavon, Kazan, 1910; N. SPĂTARU MILESCU, *Descrierea Chinei*, traducere și ediție de Corneliu Bărbulescu, București, Editura Minerva, col. B.P.T., 1975; fragmente din *Knjižica o tatarah* a tradus și editat Zamfira Mihail, în „Manuscriptum”, XVIII, 1987, nr. 2 (67), p. 65-67.

Referințe

- B. P. HASDEU, *Viața, faptele și ideile lui Nicolae Milescu Spătarul*, în „Columna lui Traian”, II, 1870, nr. 7-8, 11-12, 14, 16; EMILE PICOT, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu, ambassadeur du tsar Alexei Mihailovici en Chine*, Paris, Leroux, 1883; A. O. IVANOVSKI, *Posolstva Spafarija*, Sankt Peterburg, 1887; P. SÂRKU, *Nikolaj Spafarij do ego priedza v Rossiju*, Sankt Peterburg, 1888; J. N. ARSENIIEV, *Nikolaj Spafarij i ego vremena*, în „Russkij Arhiv”, XXXIII, 1895, fasc. II; I. N. MIHAILOVSKI, *Očerki žizni i služby N. Spafarija v Rossii*, Kiev, 1895; Idem, *Važnejšie trudy N. Spafarija v Rossii. 1672-1677*, Moscova, 1897; M. NICOLAESCU, *Primul călător român prin Siberia și China*, București, 1905; J. F. BADDELEY, *Russia, Mongolia, China*, vol. II, Londra, 1919; P. P. PANAITESCU, *Nicolas Spathar Milescu (1636-1708)*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, IV, Paris, 1925; C. C. GIURESCU, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuție la opera sa literară*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., seria a III-a, tom. VII, mem. 7, București, 1927; P. P. PANAITESCU, *C. C. Giurescu, „Nicolae Milescu Spătarul”*, în „Dacoromania”, V, Cluj, 1927-1928; TIBERIU MOȘOIU, *Neculai Milescu Spătarul călător în China*, Oradea, Editura Familia, 1936; OCTAVIAN S. MĂRCULESCU, *Spătarul Nicolai Milescu*, Vaslui, Tipografia Onceanu, 1936; D. RUSSO, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, tomul I, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1939, p. 337-339; ION G. DIMITRIU, *Contribuții la opera lui Nicolae Milescu*, în „Revista Fundațiilor Regale”, VII, 1940, nr. 12; AL GRECU, [P. P. PANAITESCU], *Din legăturile lui Nicolae Milescu spătarul cu*

Rusia, în „Studii”, III, 1950; LAETIȚIA TURDEANU-CARTOJAN, *Une relation anglaise de Nicolas Miclescu: Thomas Smith*, în „Revue des études roumaines”, II, Paris, 1954, p. 145-152; D. URSUL, *Conceptiile filosofice și social-politice ale lui N. G. Miclescu Spătarul*, Chișinău, 1955; GH. I. CONSTANTIN, *The Transbaikalian Routes to China as Known to or Explored by Nicolae Miclescu (Spathary) - 1675*, în „Studia et acta orientalia”, I, 1957; Idem, *Studii sovietice și românești despre Nicolae Miclescu la Moscova, Peking și București*, în „Studii”, X, 1957; H. DJ. SIRUNI, *Le Spathar Nicolae Miclescu et son rôle dans les relations des Arméniens avec Pierre le Grand*, în „Studia et acta orientalia”, II, 1960; ȘERBAN CIOCULESCU, *Miclescu - călătorul*, în „România literară”, VIII, 1975; TITU POPESCU, *Nicolae Miclescu, primul călător-literat*, în „Transilvania”, VI, 1977, nr. 10; GABRIELA DRĂGOI, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 570-573; ZAMFIRA MIHAIL, *Nicolae Miclescu Le Spathaire, un „encyclopédiste” roumain du XVIIe siècle*, în „Revue des études sud-est européennes”, XVIII, 1980, nr. 2, p. 265-285; D. I. URSU, *Nikolai Gavrilovič Spatharij*, Moscova, 1981; ȘT. S. GOROVEI, *Nicolae (Miclescu) Spătarul, contribuții biografice*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A. D. Xenopol»”, XXI, 1984, p. 180-192; ZAMFIRA MIHAIL, *La diffusion des écrits „orientaux” de Nicolae Le Spathaire Miclescu*, în „Revue des études sud-est européennes”, XXIII, 1985, nr. 2, p. 117-129; Idem, *Nicolae Miclescu-Spătarul. „Călătoria” unui «Jurnal de călătorie»*, în „Manuscriptum”, XVIII, 1987, nr. 2 (67), p. 59-64; ȘT. S. GOROVEI, *Studiu introductiv la P. P. Panaitescu, Nicolae Miclescu Spătarul*, Iași, Editura Junimea, 1987, p. 17-47; CORNELIU BĂRBULESCU, *Postfață la Nicolae Spătaru-Miclescu, Jurnal de călătorie în China*, București, Editura Minerva, 1987, p. 369-393; FLORIN FAIFER, *Semnele lui Hermes*, București, Editura Minerva, 1993, p. 46-49; TRAIAN S. DIACONESCU, *Nicolae Spătarul Miclescu și spiritul culturii europene*, în *Nicolae Spătarul Miclescu, Manual sau Steaua Orientului strălucind Occidentului*, Iași, Institutul European, 1997, p. 5-17.

§ 207

- *Jurnal de călătorie* a fost publicat de GHENADIE ENĂCEANU, în „Biserica Ortodoxă Română”, II, 1875-1876, p. 315-327, 633-640, 737-744; III, 1876-1877, p. 7-22, 175-183; XIV, 1890-1891, p. 718-724; *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul*, traducere și prezentare de Mihail Caratașu, Paul Cernovodeanu și Nicolae Stoicescu, XCVIII, 1980, nr. 1-2, p. 243-315.

§ 208

Ediții

- Fragmente din relațiile de călătorie ale egumenului Venedict (*Mergerea drumului nostru din Moldova la Petruburhu...*) și Vartolomei Măzăreanu a publicat Mihail Kogălniceanu, în „Arhiva Românească”, tomul I, Iași, 1840-1841, p. 335-352, 352-353; ediția a II-a, Iași, 1860, p. 249-262, 262-268.

Ediții

- *Cronograful* lui Dionisie Eclesiarhul a fost editat în *Tezaur de monumente istorice pentru România*, vol. II, publicat de Al. Papiu Ilarian, București, Tipografia Rassidescu, 1863, p. 159-236; o altă ediție a dat C. S. Nicolăescu-Plopșor: Râmnicu Vâlcea, Tipografia Vartolomei, 1934. Tipărire modernă: DIONISIE ECLESIARHUL, *Hronograf (1764-1815)*, ediția de Dumitru Bălașa, studiu introductiv de Dumitru Bălașa și Nicolae Stoicescu, note și comentarii de Nicolae Stoicescu, București, Editura Academiei, 1987.

Ediții

Povestea țărilor Asiei. Cosmografie românească veche, ediție de Cătălina Velculescu și Viorel Guruianu, cu ilustrații de Mihaela Dumitriu, București, Editura Vestala, 1997; a se vedea *Cosmografie adecă izvodirea lumii*, tradusă la Mănăstirea Cozia, în 1766, ms. nr. 1556 de la B.A.R.; *Gheografie nouă*, tradusă din neogreacă la Iași în 1780, ms. nr. 129 de la Arhivele Statului Iași; JOSEPH DELAPORTE, *A toată lumea călătorie sau înștiințare de lumea nouă și cea veche*, tradusă din rusește și conservată parțial în ms. IV-18 de la Biblioteca Universitară din Iași, parțial în ms. nr. 3771 de la B.A.R.

Referințe

Din exegetica românească aplecată asupra acestui „gen” literar (care - cu dreptate afirma Cătălina Velculescu - trebuie să-și afle locul în „biblioteca” cărților românești vechi) spicuiim: N. A. URȘU, *Formarea terminologiei geografice*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, Editura Academiei, 1958, p. 871-876; Idem, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, Editura științifică, 1962; M. POPESCU-SPINENI, *Un manuscris românesc de geografie din secolul al XVII-lea*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, V, 1963, p. 319-333; N. A. URȘU, *Versiunea românească necunoscută a geografiei universale a lui Giovanni Botero*, în „Cronica”, XIV, 1979, nr. 38 (12), p. 7; CĂTĂLINA VELCULESCU, *Kosmographien und Historiographie*, în „Cahiers roumains d'études littéraires”, 1985, nr. 2, p. 40-51; N. A. URȘU, *Nicolae Costin, traducător al geografiei universale a lui Giovanni Botero*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXXIX, 1991, nr. 3-4, p. 365-379; CĂTĂLINA VELCULESCU, *Les lettrés roumains et les cosmographies occidentales*, în „Synthesis”, XVII, 1990, p. 61-66; Idem, *Animale fantastice și Țara preotului Ioan*, în „Manuscriptum”, XXII, 1991, nr. 2-4, p. 26-33; CĂTĂLINA VELCULESCU - VIOREL GURUIANU, *Cosmografie*, în „Manuscriptum”, XXIII, 1992, nr. 1-4, p. 224-243; Idem, *Cosmographies in romanian: „Laus Asiae” or „Laus Europae”?*, în „Revue de études sud-est européennes”, XXXIII, 1995, nr. 1-2, p. 153-170; Idem, în vol. *Un veac de aur în Moldova (1643-1743)*, București-Chișinău, Editura Fundației Culturale Române, 1996, p. 204-222; Idem, *Cuvânt înainte la Povestea țărilor Asiei...*, ed. cit. supra, p. 5-42.

Ediții

- *Prefețele* semnate ori atribuite lui Năsturel se află în volumele: *Molitvenic* slavon, Câmpulung, 1635; *Psaltire* slavonă, Govora, 1637; *Evanghelie învățătoare*, Govora, 1642; *Antologhion* slavon, Câmpulung, 1643; *Kniga o Hve podražanii* (Carte despre imitarea lui Hristos), Mănăstirea Dealu, 1647; *Triod Penticostar* slavon, Târgoviște, 1649. Textele prefețelor au fost reproduse în: I. BIANU, N. HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, p. 104-106, 120-128, 128-136, 144-147, 171-175, și I. BIANU, DAN SIMONESCU, *Bibliografia românească veche*, vol. IV, București, 1944, p. 181-188, 189, 189-190, 200-201; O ediție modernă a predosloviei *Triodului Penticostar* slavon din 1649 a dat Virgil Cândea, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în „Revue des études sud-est européennes”, VI, 1968, nr. 2.

Referințe

- T. G. BULAT, *O mărturie a Doamnei Elina despre bătălia de la Finta*, în „Revista istorică”, XII, 1926, nr. 1-2; P. P. PANAITESCU, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, V, Paris, 1926; DAN SIMONESCU, *Viața literară și culturală a Mănăstirii Câmpulung*, Câmpulung, 1926; NICOLAE IORGA, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a, vol. I, București, 1928, p. 295 și urm.; Idem, *Doamna Elina a Țării Românești ca patroană literară*, în „Analele Academiei Române”, seria a III-a. Mem. Secț. Ist., tom. XIII, 1932-1933; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Predosloviile cărților românești*, I, 1508-1647, București, 1938; DAN SIMONESCU și DAMIAN P. BOGDAN, *Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, București, 1939 (extras din „Biserica Ortodoxă Română”, LVI, 1938, nr. 11-12, p. 866-880); EMIL TURDEANU, *Din vechile schimburi culturale între români și jugoslavi*, în „Cercetări literare”, III, 1939, p. 169 și urm.; Idem, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sf. Pavel, de la Muntele Athos*, în „Cercetări literare”, IV, 1940, p. 89 și urm.; AL. ELIAN, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 77, 1959, nr. 8-10, p. 918-921; P. P. PANAITESCU, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei, 1965, p. 194 și urm.; VIRGIL CÂNDEA, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în „Revue des études sud-est européennes”, VI, 1968, nr. 2 (studiul a fost republicat, în versiune românească, în vol. *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979, p. 33-77); DAN HORIA MAZILU, *Udriște Năsturel*, București, Editura Minerva, 1974, p. 91-111, 195-204; A. A. KRUMING, *Rasprostranenie v Rossii rumyno-slavjanskogo izdanija knigi Fomy Kempijskogo „O podražanii Hristu”*, în *Fedorovskie čenija. 1979*, Moscova, 1982, p. 153 și urm.; DAN

HORIA MAZILU, *Vocația europeană a literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1991, p. 234-256; Idem, *Literatură română barocă în context european*, București, Editura Minerva, 1996, p. 155-163.

§ 213

Ediții

- *Prefețele* scrise de Antim Ivireanul se află în următoarele tipăriri: *Evangelie greco-română*, București, 1693; *Psaltire*, București, 1694; IOANNES KARIOPHILLËS, *Manual despre câteva nedumeriri și soluțiuni*, Snagov, 1697 (în limba greacă); *Grammatiki slaveaskiç pravilnoe syntagma*, Snagov, 1697 (în slavona ucraineană); SEVASTOS KYMINITIS, *Eortologhion*, Snagov, 1701 (în limba greacă); *Noul Testament*, București, 1703; PLUTARH, *Paralele grecești și romane*, București, 1704 (în limba greacă); *Ceasoslov*, Târgoviște, 1715.

Cele mai multe prefețe sunt reproduse în I. BIANU - N. HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, vol. II, București, Socec, 1903, p. 331-335, 336-337, 352-353, 416-419, 448-450, 460-462, 496-497.

O tipărire modernă a avestor predoslovii a dat Gabriel Ștrempel, în Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică de..., București, Editura Minerva, 1972. *Prefața la Chipurile Vechiului și Noului Testament* la p. 242-244; celelalte *prefețe*, toate în limba română (textele aloglote fiind traduse), la p. 397-412.

§ 214

Ediții

Fragmente întinse din textele comentate de noi a tipărit Nicolae Iorga, în „Literatură și artă română”, tom. IV, 1899, nr. 2-7, p. 20 și urm.

Referințe

NICOLAE IORGA, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, ediția a II-a, vol. I, București, 1969, p. 414; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900* (articol de Algeria Simota), București, Editura Academiei, 1979, s.v.; DAN HORIA MAZILU, *Un eseist din secolul al XVIII-lea - Vlad Boțulescu*, în *Comunicările „Hyperion”*, 2, București, Editura Hyperion, XXI, 1993, p. 60-69.

§ 215

Ediții:

- *Predosloviile* lui Chesarie al Râmnicului au fost tipărite în *Mineiul. Luna lui octomvrie*, Râmnic, 1776 (retipărită în *BRV*, vol. II, p. 215-216 și în Alexandru Dușu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, Editura pentru literatură, 1968, p. 173-175); *Mineiul. Luna lui noemvrie*, Râmnic, 1778 (vezi *BRV*, vol. II, p. 226-228 și Alexandru Dușu, *Coordonate...*, p. 175-178);

Mineiul. Luna lui dechemvrie, Râmnic, 1779 (vezi BRV, vol. II, p. 231-233 și Alexandru Duțu, *Coordonate...*, p. 178-180); *Mineiul. Luna lui ianuarie*, Râmnic, 1779 (vezi BRV, vol. II, p. 233-237 și Alexandru Duțu, *Coordonate...*, p. 180-184); *Mineiul. Luna lui februarie*, Râmnic, 1779 (vezi BRV, vol. II, p. 237-241); *Mineiul. Luna lui martie*, Râmnic, 1779 (vezi BRV, vol. II, p. 241-244). *Prefața la Psaltire*, Râmnic, 1779 (vezi BRV, vol. IV, p. 257-259 și Alexandru Lambrior, *Carte de citire [Bucăți scrise cu litere chirilice]*, Iași, 1882 [retipărită în trei rânduri până în 1894], precum și Mihai Mitu, *Oameni și fapte din secolul al XVIII-lea românesc*, București, Editura Atos, 1999, p. 138-140).

A se vedea și *Cărțile românești vechi. Predoslovii*. Antologie și cuvânt înainte de Tudor Nedelcea, Craiova, Editura Scrisul românesc, 1994.

Referințe:

- C. ERBICEANU, *Bărbați culți greci și profesorii din Academiiile din Iași și București din epoca așa-zisă fanariotă*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., tom. XXVII, 1905; NICOLAE IORGA, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea*. I: *Scriitori bisericești*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Ist., tom. XXVIII, 1905-1906; G. IONESCU, *Tipografia Episcopiei de la Râmnicu Vâlcea*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, X, 1909, fasc. 2; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Predosloviile cărților românești*, vol. I-II, București, 1938; I. POPESCU-CILIEI, *Știri noi despre episcopul Chesarie al Râmnicului*, în „Arhivele Olteniei”, XX, 1941, p. 113-118; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Tipografia Episcopiei Râmnicului (1705-1825)*, în „Mitropolia Olteniei”, XII, 1960, nr. 5-6, p. 291-349; NICULAE I. ȘERBĂNESCU, *Episcopii Râmnicului*, în „Mitropolia Olteniei”, XVI, 1964, nr. 3-4; MIHAI MANOLACHE, *Viața și activitatea Episcopului Chesarie al Râmnicului. 1773-1780*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXIV, 1966, nr. 1-2, p. 129-151; G. ȚEPELEA, *Mineele de la Râmnic*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXIV, 1966, nr. 3-4, p. 369-387 (reprodus în vol. *Pentru o nouă istorie a literaturii române vechi*, București 1994, p. 236-269); MIRCEA BASARAB, *Prefețele Mineiilor de la Râmnic (1776-1780). Problema originii latine a poporului și a limbii române*, în „Mitropolia Olteniei”, XIX, 1967, nr. 9-10, p. 763-768; MIRCEA ANGHELESCU, *Contribuții la stabilirea unor premise ale literaturii românești moderne (1750-1780)*, în „Limbă și literatură”, XVI, 1968, p. 29-31; ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, Editura pentru literatură, 1968, p. 119-155; MIRCEA ANGHELESCU, *Preromantismul românesc (până la 1840)*, București, Editura Minerva, 1971, p. 41-46; ȘTEFAN BĂRSĂNESCU, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X-XVI)*, București, Editura Academiei, 1971, p. 182-188; VLAD GEORGESCU, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române. 1750-1831*, București, 1972; D. POPOVICI, *Studii literare. I. Literatura în epoca „Luminilor”*, ediție îngrijită de Ioana Em. Petrescu, Cluj,

1972, p. 193-194; DALILA-LUCIA ARAMĂ, *O procesiune religioasă la Craiova în anul 1779 și cuvântul rostit cu acest prilej de episcopul Chesarie al Râmnicului*, în „Mitropolia Olteniei”, XXVII, 1975, nr. 9-10, p. 665-659; OVIDIU PAPADIMA, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, București, 1975; MIRCEA MUTHU, *Literatura română și spiritul sud-est european*, București, Editura Minerva, 1976; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Clerici ortodocși ctitori de limbă și cultură românească*, București, 1977, p. 27-30; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 177-179 (articol de Algeria Simota); GHERASIM CRISTEA, *Cartea ca mijloc de afirmare națională și propășire culturală în gândirea și opera lui Chesarie al Râmnicului*, în vol. *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol. I, Râmnicu Vâlcea, 1980, p. 49-53; GABRIEL ȘTREMPEL, *Începuturile tiparului râmnicean*, în *Valori bibliofile...*, vol. cit. supra, I, p. 27-33; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Dascăli de cuget și simțire românească*, București, 1981, p. 99-102; *Istoria filosofiei românești*, ediția a II-a, vol. I, București, Editura Academiei, 1985, p. 288; NICULAE I. ȘERBĂNESCU, *Sfânta Scriptură tâlmăcită în limba română*, în „Biserica Ortodoxă Română”, CVII, 1989, nr. 3-4, p. 41-78; TUDOR NEDELCEA, *Preocupări de istorie în predosloviile mineelor chesariene*, în antologia *Cărți românești vechi. Predoslovii*, Craiova, 1994, p. 54-58; DAN HORIA MAZILU, *Recitind literatura română veche*, vol. II, București, Editura Universității din București, 1998, p. 219-220; MIHAI MITU, *Oameni și fapte din secolul al XVIII-lea românesc*, București, Editura Atos, 1999, p. 126-162.

§ 216

Ediții

- *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții*, acum într-acesta chip tocmită și tipărită în zilele prealuminatului domn Io[an] Constantin B[râncoveanu] B[asarab] Voevod, cu cheltuiala cinstitului de bun neam a lui Șerban Cantacuzino biv vel păharnic și cu blagoslovenia preasfințitului mitropolit chir Theodosie, de iubitoriu de Dumnezeu chir Anthim, episcopul Râmnicului, la anul de la Hristos 1705; *Învățătură bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățatura preoților*, acum într-acesta chip tipărită în Sfânta Mitropolie în Târgoviște, la anul de la Hristos 1710: ediție modernă în Antim Ivireanu, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempele, București, Editura Minerva, 1972, p. 349-361, 365-383.

Referințe:

- O. ZOCKLER, *Das Lehrstück von den sieben Hauptsünden*, München, 1893; M. W. BLOOMFIELD, *The Seven Deadly Sins*, Michigan Univ. Press, 1952; *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, Paris, Beauchesne, vol. IV, 2, col. 178; IRINEU CRĂCIUNAȘ, *Învățătura ortodoxă despre pocăință*, în

„Ortodoxia”, XII, 1960, nr. 3, p. 389-404; C. VOGEL, *Pêcheur et pénitence dans l'Eglise ancienne*, Paris, Le Cerf, 1966; Idem, *Le Pêcheur et pénitence au Moyen Âge*, Paris, Le Cerf, 1969; HEINRICH KARPP, *La pénitence*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1970; ELIE MELIN, *Doctrine et pratique du sacrement de pénitence dans L'Eglise Orthodoxe*, în „Le Message Orthodoxe”, nr. 59-60, 1972, p. 2-17; GABRIEL ȘTREMPEL, *Studiu introductiv la Antim Ivireanul, Opere*, București, Editura Minerva, 1972, p. V-LIX; D. STĂNILOAE, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. VIII, București, Editura Institutului Biblic, 1978, p. 122-143; ANCA MANOLACHE, *Sfânta Taină a mărturisirii*, în „Glasul Bisericii”, 1979, nr. 3-4; VICTOR ILIESCU, *Semnificațiile duhovnicești ale metanoiei*, în „Mitropolia Ardealului”, XXIV, 1979, nr. 7-9, p. 626-636; ION BRIA, *Dicționar de teologie ortodoxă*, București, Editura Institutului Biblic, 1981, p. 252-255, 293-296; JEAN DELUMEAU, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe-XVIIIe siècles)*, vol. I, Paris, Fayard, 1983 (traducere românească Iași, Editura Polirom, 1997).

§ 217

Ediții

- DIMITRIE CANTEMIR, *Divanul, sau Gâlceava înțeleptului cu lumea, sau Giudețul sufletului cu trupul*, Iași, 1698; Ediții moderne: *Divanul*, ediție și introducere de B. P. Hasdeu, în „Arhiva istorică a României”, II, București, 1865, p. 81-170; *Divanul*, ediție de G. Sion în *Operele principelui Demetriu Cantemir*, București, Academia Română, 1878; *Divanul*, ediție și studiu introductiv de Virgil Cândea, București, Editura pentru literatură, 1969; *Divanul*, ediție, studiu introductiv și comentarii de Virgil Cândea; textul grecesc îngrijit de Maria Marinescu-Himu, în *Dimitrie Cantemir, Opere complete*, vol. I, București, Editura Academiei, 1974; *Divanul*, text stabilit, traducerea versiunii grecești, comentarii și glosar de Virgil Cândea, postfață și bibliografie de Alexandru Dușu, București, Editura Minerva, 1990.

Referințe:

- DRAGOȘ PROTOPOPESCU, *Stilul lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Sococ, 1915; G. PASCU, *Viața și opera lui Dimitrie Cantemir*, București, 1924, p. 20 și urm.; ILIE MINEA, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul - scriitorul - domnitorul*, Iași, Editura Viața românească, 1926; EM. C. GRIGORAȘ, *Cantemir teosof*, în „Propilee literare”, I, 1927, nr. 8; Idem, *Cantemir filosof*, în „Convorbiri literare”, LX, 1927, sept.-nov.; NICOLAE BAGDASAR, *Istoria filosofiei românești*, ediția a II-a, București, 1941, p. 3-20; ȘTEFAN PAȘCA, *Des copies du „Divan” de Démètre Cantemir en Transylvanie*, în „Langue et littérature. Bulletin de la section littéraire”, București, 1943, nr. 2, p. 116-124; PERPESSICIUS, *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, în vol.

Mențiuni de istoriografie literară și folclor, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1957, p. 289-290; P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958; EMIL PETROVICI, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în vol. *De la Varlaam la Sadoveanu*, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1958, p. 120-128; PERPESSICIUS, *Alte mențiuni de istoriografie literară și folclor*, vol. I, București, Editura pentru literatură, 1961; DAN BĂDĂRĂU, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1964; VIRGIL CÂNDEA, *Dialogul Orient-Occident, tradiție-inovație în „Divanul” lui Dimitrie Cantemir*, în „Buletinul Comisiei Naționale a României pentru UNESCO”, 1964, nr. 1-2, ian.-iun.; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Jeremie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, în „Revue des études sud-est européennes”, III, 1965, nr. 1-2; PETRU VAIDA, *Dimitrie Cantemir și Andreas Wissowatius*, în „Revista de filosofie”, XII, 1965; Idem, *Umanistul Andreas Wissowatius, tradus de Dimitrie Cantemir*, în „Gazeta literară”, XI, 1967, nr. 37, 10 sept.; DRAGOȘ MOLDOVANU, *Oriental și clasic în stilistica frazei lui Dimitrie Cantemir*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, Iași, XIX, 1968; Idem, *Stilizarea citatului biblic în „Divanul” lui Dimitrie Cantemir*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, Iași, XIX, 1968; VIRGIL CÂNDEA, *Studiu introductiv la Dimitrie Cantemir, Divanul*, București, Editura pentru literatură, 1969, p. VII-CI; EMIL POP, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în „Studii. Revistă de istorie”, II, 1969, nr. 5; AL. ROSETTI - B. CAZACU - L. ONU, *Istoria limbii române literare*, ediția a II-a, vol. I, București, Editura Minerva, 1971, p. 374-407; ALEXANDRU DUȚU, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, Editura Academiei, 1972, p. 17 și urm.; PAUL SIMIONESCU, *Dimitrie Cantemir*, București, Editura Albatros, 1972; PETRU VAIDA, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972, p. 73 și urm.; ȘT. GIOSU, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, București, Editura științifică, 1973; VIRGIL CÂNDEA, *Studiu introductiv la Dimitrie Cantemir, Opere complete*, vol. I, București, Editura Academiei, 1974, p. 15-93; ALEXANDRU DUȚU, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, Editura Minerva, 1974; MIRCEA ANGHELESCU, *Literatura română și Orientul (secolele XVII-XIX)*, București, Editura Minerva, 1975, p. 31 și urm.; DOINA CURTICĂPEANU, *Orizonturile vieții în literatura veche românească*, București, Editura Minerva, 1975, p. 123-180; MIRCEA ANGHELESCU, *Sur la traduction arabe du „Divan” de Cantemir*, în *Romano-arabica*, II, București, 1976, p. 65-68; MIRCEA MUTHU, *Literatura română și spiritul sud-est european*, București, Editura Minerva, 1976, p. 55-92; ION ROTARU, *Valori expresive în literatura română veche*, București, Editura Minerva, 1976, p. 45-56; EUGEN NEGRICI, *Expresivitatea involuntară*, București, Editura Cartea românească, 1977, p. 78-98; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 149-154 (articol de Algeria Simota); PAUL CERNOVODEANU, *Jeremie Cacavela et le protestantisme*, în „Revue des études sud-est européennes”, XVIII, 1980, nr. 2; ZBIGNIEW OGONOWSKI, *Studiu introductiv la Andreas*

Wissowatius, *Religio rationalis*, Wolffenbüttel, Herzog August Bibliothek 1982; MIRCEA AVRAM, *Două manuscrise moral-filosofice din secolele XVI și XVIII în colecțiile Bibliotecii „Astra”*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași, XXV, 1988, p. 307-309; ALEXANDRU DUȚU, *Postfață*, la Dimitrie Cantemir, *Divanul*, București, Editura Minerva 1990, p. 373-392; MIHAI MORARU, *Precizări privind una dintre sursele „Divanului” lui Cantemir*, în vol. *De nuptiis Mercurii et Philologiae* București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 189-196.

§ 218

Ediții

- *Sacrosnactae scientiae indepingibilis imago (Metafizica)*, traducere de Nicodim Locusteanu, prefață de Em. C. Grigoraș, București, Editura Ancora, [1928].

Referințe

- G. PASCU, *Viața și operele lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Culturală națională, 1924; EM. C. GRIGORAȘ, *Cantemir filosof*, în „Convorbiri literare”, LX, 1927, septembrie-noiembrie; NICOLAE BAGDASAR, *Istoria filosofiei românești*, ediția a II-a, București, 1941, p. 3-20; I. VERDEȘ, *Dimitrie Cantemir, patriot, gânditor și om de știință*, în *Din istoria filosofiei în România*, vol. II, București, Editura Academiei, 1957, p. 58-102; P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București Editura Academiei, 1958; DAN BĂDĂRĂU, *Dimitrie Cantemir și Van Helmont*, în „Cercetări filosofice”, VIII, 1961, nr. 1; Idem, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1964; PETRU VAIDA, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972, p. 219-229; *Dimitrie Cantemir interpretat de...*, îngrijire și prefață de Suzana-Carmen Dumitrescu, București, Editura Eminescu, 1977; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 149-153 (articol de Algeria Simota).

§ 219

Ediții

- *Compendiolum universae logices institutionis (împreună cu Istoria ieroglifică și Encomium in I. B. Van-Helmont et virtutem physices universalis loctrinae ejus)*, în *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, publicate de Academia Română, tom. VI, București, Tipografia Laboratorii români, 1183; *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*, traducere de Dan Suișanschi, prefață și note de Al. Surdu, București, Editura științifică, 1995.

Referințe

- EM. C. GRIGORAȘ, *Cantemir filosof*, în „Convorbiri literare”, LX, 1927, septembrie-noiembrie; I. VERDEȘ, *Despre „Micul manual de logică generală” al lui*

Dimitrie Cantemir, în „Cercetări filosofice”, III, 1955, nr. 3; DAN BĂDĂRĂU, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1964; CONSTANTIN NOICA, *Trei cuvinte ale lui Dimitrie Cantemir*, în „Gazeta literară”, XV, 1968, nr. 9 (retipărit în *Cuvânt împreună despre rostirea românească*, București, Editura Eminescu, 1987); PETRU VAIDA, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972; VALERIU STREINU, *Cu privire la „Compendiolum universae logices institutionis” al lui Dimitrie Cantemir*, în *Probleme de logică*, vol. IV, București, Editura Academiei, 1972; Idem, *Câteva observații privind Logica lui Dimitrie Cantemir*, în „Ramuri”, X, 1973, nr. 7; AL. SURDU, *Prefață la Dimitrie Cantemir, Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*, București, Editura științifică, 1995; Idem, *Semnificația logicii în opera lui Dimitrie Cantemir*, în „Armonia”, VI, 1998, nr. 9-10 (29-30), p. 14.

§ 220

Ediții

- Cele două versiuni latinești, cea scurtă (*Curanus*) și cea dezvoltată, se păstrează în manuscrisul autograf aflat în Arhiva Centrală de Stat a actelor vechi, Moscova, fondul 181, Secția de manuscrise a fostei Biblioteci a Ministerului Afacerilor Străine, ms. nr. 1325, f. 2-128; o copie a versiunii scurte a făcut Gr. G. Tocilescu și ea se află la B.A.R., ms. lat. nr. 76; fragmente din versiunea latină a publicat Virgil Cândea în „Manuscriptum”, IV, 1973, nr. 4(13), p. 8-13; *Kniga sistema ili sostojanie muhammedanskija religii*, Sankt Petersburg, 1722. Publicări ale unor traduceri românești: Principele Dimitrie Cantemir, *Despre Coran*. După copia latinească de la Academia Română, acum întâi tălmăcit și tipărit în românește de Ioan Georgescu, profesor la Liceul „Mircea cel Bătrân”, Constanța, în „Analele Dobrogei”, VII, 1927, p. 67-121, și extras Cernăuți, 1927; VIRGIL CÂNDEA, *Dimitrie Cantemir și artele Islamului*, în „Manuscriptum”, IV, 1973, nr. 4(13), p. 8-13; VIRGIL CÂNDEA, *Dimitrie Cantemir, Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, în „Luceafărul”, XVI, 1973, nr. 21, p. 3 (fragmente tălmăcite după versiunea rusă); DIMITRIE CANTEMIR, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, traducere, studiu introductiv și comentarii de Virgil Cândea, București, Editura Minerva, 1977.

Referințe

- OVID DENSUSIANU, *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică literară”, II, 1894, p. 62-68; GIORGE PASCU, *Viața și operele lui Dimitrie Cantemir*, București, 1924, p. 96-97; ILIE MINEA, *Despre Dimitrie Cantemir*, Iași, 1926, p. 287-295; P. P. PANAITESCU, *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, în „Revue des études slaves”, VI, 1926, nr. 3-4, p. 252-253; ȘTEFAN CIOBANU, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Academia Română*, Mem. Sect. Lit., seria III, tom. II, 1925, p. 341-544; F. BABINGER, *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*,

în „Arhiva Românească”, VII, 1941, p. 111-112; DAN SIMONESCU, *Activitatea lui Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „Studii și cercetări istorice”, XIX, 1946, p. 9-17; P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 212-219; C. ȘERBAN, *Jurnalul lui Ivan Ilinski*, în „Studii”, VIII, 1955, nr. 5-6, p. 119-135; M. GUBOGLU, *D. Cantemir*, în „Studii și articole de istorie”, II, 1957, p. 179-208; Idem, *Dimitrie Cantemir - orientaliste*, în „Studia et acta orientalia”, III, 1961, p. 152-157; ADRIAN FOCHI, *Dimitrie Cantemir etnograf și folclorist*, în „Revista de etnografie și folclor”, IX, 1964, nr. 1, p. 71-102, nr. 2, p. 119-142; EMIL POP, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în „Studii”, XXII, 1969, nr. 5, p. 840-844; E. DVOICENKO-MARKOV, *Demetrius Cantemir and Russia*, în „Balkan Studies”, XII, 1971, nr. 2, p. 383-398; IVES GOLDENBERG, *Notes en marge de quelques écrits roumains sur le Coran et l'Islam (I)*, în „Analele Universității București”. Seria Limbi orientale, XXI, 1972, p. 121-127; VIRGIL CÂNDEA, *La diffusion de l'oeuvre de Dimitrie Cantemir en Europe du Sud-est et au Proche Orient*, în „Revue des études sud-est européennes”, X, 1972, nr. 2, p. 350-351; PAUL CERNOVODEANU, *Démètre Cantemir vu par ses contemporains (le monde savant et les milieux diplomatiques européens)*, în „Revue des études sud-est européennes”, II, 1973, nr. 4, p. 649, 653; LILIANA BOTEZ, *Dimitrie Cantemir, precursor al orientalisticii*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXIII, 1974, nr. 1, p. 51-58; VIRGIL CÂNDEA, *Cantemir et la civilisation islamique*, în „Romano-arabica”, II, 1976, p. 15-42; VIRGIL CÂNDEA, *Studiu introductiv, la Dimitrie Cantemir, Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, București, Editura Minerva, 1977, p. VII-LXIX.

§ 221

Ediții

- *Istoria ieroglifică*, în *Operele principelui Demetriu Cantemir*, ediție a Academiei Române, tom. VI, București, 1883; *Lupta între Inorog și Corb (Istoria ieroglifică)*, prefață de Em. Grigoraș, București, 1926; *Istoria ieroglifică*, introducere de I. Vartician, Chișinău, 1957; *Istoria ieroglifică*, vol. I-II, ediție îngrijită și studiu introductiv de P. P. Panaitescu și I. Verdeș, București, Editura pentru literatură, 1965; *Istoria ieroglifică*, în *Dimitrie Cantemir, Opere complete*, vol. IV, text stabilit și glosar de Stela Toma, prefață de Virgil Cândea, studiu introductiv, comentarii, note, bibliografie și indici de Nicolae Stoicescu, București, Editura Academiei, 1973; *Istoria ieroglifică*, vol. I-II, ediție îngrijită, note și glosar de Ion Verdeș și P. P. Panaitescu, prefață și tabel cronologic de Al. Dușu, București, Editura Minerva, B.P.T., 1978; *Istoria ieroglifică*, postfață de Elvira Sorohan, Iași, Editura Junimea, 1988; textul îngrijit de P. P. Panaitescu și I. Verdeș a fost republicat, cu un studiu introductiv de Adriana Babeți, București, la Editura Minerva, în 1997.

- G. CONSTANTINESCU-RÂMNICIANU, *Vrajba dintre Cantacuzinești, Cantemirești și Brâncoveanu (1688-1705). Cu o introducere și explicare a adevărului cuprins în Istoria ieroglifică a principelui Dimitrie Cantemir*. Teză de licență în litere și filosofie, Bârlad, 1889; GIORGE PASCU, *Viața și operele lui Dimitrie Cantemir*, București, 1924; I. MINEA, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul-scriitorul-domnitorul*, Iași, 1926; EM. GRIGORAȘ, *Satira românească veche*, în „Adevărul”, nr. 13.885, 1929, p. 1-2; Idem, *Sentenții de Dimitrie Cantemir*, în „Cuvântul”, nr. 3026, 1933, p. 1-2; AL. ROSETTI, *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în Istoria ieroglifică*, în „Buletinul științific al Academiei R.P.R.”, tomul I, 1951, nr. 1-2, p. 17-38; ION VERDEȘ, *Ideile filosofice și social-politice ale lui D. Cantemir în „Istoria ieroglifică”*, în „Cercetări filosofice”, III, 1956, nr. 6, p. 75-89; PERPESSICUS, *Locul lui Dimitrie Cantemir în literatura română*, în vol. *Mențiuni de istorie literară și folclor*, București, 1957, p. 286-304; P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958; ȘERBAN CIOCULESCU, *Varietăți literare*, București, Editura pentru literatură universală, 1966; NICHITA STĂNESCU, *Poezii dezvelite din Istoria ieroglifică a neasemuitului Dimitrie Cantemir și puse în vedere de către...*, în „Lucaefărul”, 1968, nr. 30, p. 8; DRAGOȘ MOLDOVANU, *Oriental și clasic în stilistica frazei lui Cantemir*, în „Anuarul de limbă și istoria literaturii”, 1968, p. 29-60; Idem, *Influențe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperhatul*, în *Studii de limbă literară și filologie*, vol. I, București, Editura Academiei, 1969; MANUELA TĂNĂSESCU, *Despre „Istoria ieroglifică”*, București, Editura Cartea românească, 1970; C. STĂNESCU, *Realismul „hieroglific”*, în „România literară”, 1970, nr. 4; MIHAI MORARU, *Alegoria animalieră și fantasticul animalier în „Istoria ieroglifică”. Contribuția „Fiziologului”*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 1972, nr. 3, p. 481-490; PETRU VAIDA, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972; MIHAI MORARU, *Construcția labirintică și semnificațiile ei în „Istoria ieroglifică”*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 1973, nr. 2, p. 187-193; AL. PIRU, *Măștile „Istoriei ieroglifice”*, în „România literară”, 25 octombrie 1973; ȘERBAN CIOCULESCU, *Cantemir - retor și artist*, în „România literară”, 23 octombrie 1973; MIRCEA ANGHELESCU, *Dimitrie Cantemir și literatura orientală*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 1973, nr. 2, p. 195-200; ȘTEFAN GIOSU, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, București, 1973; DRAGOȘ MOLDOVANU, *L'ésoterisme baroque dans la composition de l'Histoire Hieroglyphique*, în „Dacoromania”, 2, 1974, p. 197-224; NICOLAE STOICESCU, *Studiu introductiv la D. Cantemir, Opere complete*, vol. IV, București, 1973, p. 9-44; DOINA CURTICĂPEANU, *Orizonturile vieții în literatura veche românească*, București, Editura Minerva, 1975, p. 128-180; ELVIRA SOROHAN, *Cantemir în cartea ieroglifelor*, București, Editura Minerva, 1978; ALEXANDRU DUȚU, *Prefață la D. Cantemir, Istoria ieroglifică*, Editura Minerva, 1978, p. V-XXI; ION ISTRATE, *Barocul literar românesc*, București, Editura Minerva, 1982, p. 242-283; DAN HORIA

MAZILU, „Istoria ieroglifică”. *Ocultism și divinație*, în „Arc”, 1996, nr. 17-18, p. 122-124; EUGEN NEGRICI, *Poezia medievală în limba română*, Craiova, Editura Vlad and Vlad, 1996, p. 207-224; DAN HORIA MAZILU, *Locus amoenus*, în „Transilvania”, nouă scrie nouă, XXVI, (II), 1996, nr. 1-2-3, p. 34-39; ADRIANA BABEȚI, *Studiu introductiv la Dimitrie Cantemir, Istoria ieroglifică*, București, Editura Minerva, 1997, p. V-XXV; Idem, *Bătăliile pierdute. Dimitrie Cantemir. Strategii de lectură*, Timișoara, Editura Amarcord, 1998.

§ 222

Ediții

- *Occisio Gregorii... Vodae...* a fost editată de Lucian Drîmba în „Limbă și literatură”, VII, 1963, p. 366-392.

Referințe

- D. C. OLLĂNESCU, *Teatrul la români*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. Lit., tom. XX, 1897-1898; [Iosif Vulcan], *O tragedie românească din secolul al XVIII*, în „Familia”, XXXIV, 1898, nr. 49; T. T. BURADA, *Cercetări despre începutul teatrului românesc*, în „Arhiva”, XVI, 1905, nr. 7-8; AL. LUPEANU-MELIN, *Un început de teatru românesc în Transilvania la 1755*, în „Societatea de mâine”, I, 1924, p. 520-521; AL. CIORĂNESCU, „*Occisio Gregorii Vodae*” - cea mai veche piesă de teatru în românește, în „Revista Fundațiilor Regale”, IV, 1937, nr. 8; LUCIAN DRÎMBA, „*Occisio Gregorii... Vodae*”. Cea mai veche piesă de teatru românească cunoscută, în „Limbă și literatură”, VII, 1963, p. 359-398; LUCIA PROTOPOPESCU, *Noi contribuții la biografia lui Ion Budai-Deleanu. Documente inedite*, București, Editura Academiei, 1967, p. 53-57; DAN HORIA MAZILU, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, Editura Minerva, 1976, p. 39-42; EUGEN ONU, „*Occisio Gregorii in Moldavia Vodae...*”, în „Transilvania”, VI, 1977, nr. 10; N. A. URSU, *Paternitatea primei piese de teatru românești*, în „Cronica”, XIII, 1978, nr. 8; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979, p. 636-637 (articol de Florin Faifer); MIRCEA POPA, *Tectonica genurilor literare*, București, Editura Cartea românească, 1980, p. 87-102; ION ISTRATE, *Barocul literar românesc*, București, Editura Minerva, 1982, p. 283-303; V. MÂNDRA, *Istoria literaturii dramatice românești*, vol. I, București, Editura Minerva, 1985, p. 76-84; DAN HORIA MAZILU, *Literatura română barocă în context european*, București, Editura Minerva, 1996, p. 18-20; Idem, *Le baroque orthodoxe est-européen ou les disponibilités d'un courant littéraire*, în „Europa orientalis”, XV, 1996, nr. 1, p. 30-31.

SCHIȚE BIOGRAFICE

AXINTE URICARIUL (1670-1733), copist, cronicar. Acest harnic „transcriptor” de texte (din ordinul grecului Nicolae Mavrocordat, interesat în a-și construi o ascendență românească voievodală) și, din când în când, intervenient în cronicile pe care le copia, participând la alcătuirea unor importante sbornice cuprinzând adunări de letopisețe muntenești și moldovene, a fost „omul potrivit la locul potrivit”, adică acel cărturar în stare să răspundă unor comandamente domnești. A pornit de jos, dar s-a impus prin acribie și știință de carte. A început ca scriitor de hrisoave pe lângă divanul domnesc (a ținut, se vede, mult la această îndeletnicire, căci a transformat-o în „nume” și - prin istorie - în „renume”), ajungând apoi pisar la logofeție (tot „uricar”), prin 1707, și și-a câștigat, treptat, un prestigiu greu de dislocat, căci stăpâna limbile vechi - latina și slavona - și cele noi - greaca și turca.

AZARIE, călugărul (trăitor în veacul al XVI-lea, pe la mijlocul lui); cronicar. Și Azarie a fost ucenic al episcopului Macarie. El a continuat, folosind o slavonă pretențioasă și dovedind lecturi, redacția „lungă” a cronicii magistrului său, cea care ducea cursul lucrurilor până în anul 1551. Acest cronicar (autor și al altor „întreprinderi” cărturărești, între care aș menționa remarcabila „îndreptare” a unor texte slavone) a lucrat din porunca voievodului Petru Șchiopul și a început să scrie prin 1574, când era egumen al Mănăstirii Golia din Iași.

BOȚULESCU, VLAD (secolul XVIII). Dacă Vlad Boțulescu („de Mălăești” - își va zice el, fiindcă se născuse în satul doljan Mălăești) ar fi nimerit sub privirea cronicarilor, atributele „fantast” sau „buiguitor de gânduri”, repartizate de aceia celor ce croiau planuri peste puțină de înfăptuit, l-ar fi însoțit cu obligativitate. A fost un om învățat. A deprins greaca și slavona la Academia Brâncovenească din București (unde știm cu siguranță că a fost student; ne-o spune un coleg al său de clasă, bulgarul Partenii Pavlovici, care a lăsat o interesantă autobiografie în care pe „spudeul” oltean îl pomenește numindu-l Mălăescul). Mai târziu va învăța bine nemțește și italienește (din ultima va traduce mai multe texte). A fost logofătul de casă (și mai târziu se va intitula „cancelariu”) al voievodului Ștefan Cantacuzino și va rămâne fidel familiei aceluia și după pieirea fiului lui Constantin Cantacuzino. Păuna Cantacuzino, văduva lui vodă, a avut în Vlad Boțulescu un slujitor credincios, iar cei doi fii ai ei, Constantin și Radu, l-au păstrat în calitate de consilier. S-ar putea ca multe din ideile ambițioase ale acestor Cantacuzini (care vizau să disloce, cu ajutorul turcilor, spațiile locuite de ortodocși din Imperiul Austriac și să se așeze ei pe tronul valahilor și pe cel al sârbilor) să-l aibă ca

autor pe Vlad Boțulescu. După planuri au urmat unelțirile. Vlad Boțulescu se amestecă în aceste jocuri subterane și își va isprăvi zilele într-o închisoare din Milano (unde tălmăcește de zor), întemnițat de austrieci.

BRANCOVICI, GHEORGHE (1645 - 19 decembrie 1711), traducător, cronicar. În complicatetele afaceri politice în care a fost amestecat, acest poliglot (știa latina și greaca, vorbea nemțește, ungurește, turcește și românește), coborât dintr-o familie de sârbi (în actele ungurești li se spunea Racz-Sârbul), venită din Hertegovina și stabilită în Ardeal, a oscilat între Austria și Rusia. Instrucția sa superioară (obținută sub supravegherea fratelui său Sava, mitropolitul Transilvaniei) l-a făcut util autorităților. A fost întâi translator pe lângă trimisul prințului Mihai Apafi la Stanbul, apoi - în două rânduri - s-a aflat el însuși în capitala Imperiului Otoman ca sol (capuchehaia) al aceluiași Apafi (ultima dată între 1675 și 1677). Erau timpurile când cele două imperii creștine plănuiau înființarea unei ligi antiotomane. Gheorghe Brancovici s-a aflat de multe ori în preajma centrelor unde se purtau tratative. Fie la Moscova (unde călătorește, în 1668, împreună cu fratele său, mitropolitul), fie la Constantinopol, oraș în care a petrecut mai mulți ani, el a încercat să medieze între austrieci și ruși pentru împlinirea cauzei eliberării de sub stăpânirea turcească. În acest amplu plan de „cruciadă” se țesea și un proiect personal: Gheorghe Brancovici (care își făcuse un blazon ce-l cobora direct din vechea dinastie a Brancoviceștilor) visa să reinvie un despotat sârbesc sub stăpânirea sa. Cum Apafi nu era foarte convins de urgența acestor țeluri, Gheorghe Brancovici trece - după un scurt „stagiul” în închisoare, prin 1680 - în Țara Românească, la curtea lui Șerban Cantacuzino, voievod foarte interesat de intențiile europene în legătură cu turcii. Stă în Țara Românească din 1680 până în 1689 și, într-o atmosferă propice gândurilor sale și în preajma unor politicieni și cărturari de talia stolnicului Constantin Cantacuzino ori a lui Constantin Brâncoveanu, își continuă manevrele. Găsește, însă, timp și pentru scris. Habsburgii n-au rămas insensibili la serviciile făcute de Gheorghe Brancovici. În 1683 îi vor conferi titlul de baron, iar în 1688 pe cel de conte. Anul 1689 a fost, pentru Gheorghe Brancovici, anul mării și al decăderii. Trupele austriece intraseră în Țara Românească și în Serbia și Gheorghe Brancovici. a crezut că a sosit momentul să se proclame guvernator al sârbilor și al bulgarilor. Conta însă și pe sprijin rusesc, aplecare ce nu a plăcut Vienei. Brancovici va fi închis. O temniță din capitala Imperiului Habsburgic îl va „găzdui” până în 1703; apoi va fi mutat la Eger, unde își va sfârși și zilele.

CANTA, IOAN (trăitor în veacul al XVIII-lea), cronicat (?). A avut mai multe ranguri acest coborât din Cantacuzinii moldoveni: logofăt al treilea, căminar, mare agă și, culmea ascensiunii sale, mare ban. Va fi și mare spătar, prin 1769, când se presupune că a început să-și scrie cronica despre Țara Moldovei „de la a doua și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat” (dacă, într-adevăr, el - și nu Vartolomei Măzăreanu - a fost autorul acestui letopisetz „paralel la Neculce”).

CANTACUZINO, CONSTANTIN (~ 1640 - 7 iunie 1716), istoric. De la Constantin Cantacuzino a rămas primul *jurnal* alcătuit de un scriitor român (dacă lăsam deoparte însemnările lui Petru Movilă, care au un alt caracter). Constantin Cantacuzino

și-a notat întâmplările însemnate din timpul voiajului său de studii, început la 12 martie 1665, cu opriri la Adrianopol, la Constantinopol (în jurnal Cantacuzino nu scrie niciodată *Istanbul*) - până în ianuarie 1667, la Veneția, unde va rămâne doi ani, către jumătatea anului 1669. Se va întoarce în țară prin Viena în același an. A fost o călătorie de studii. Studiile acestea închipuiau o culme (când pleca spre Adrianopol, în 1665, feciorul marelui postelnic Constantin Cantacuzino avea 25 de ani), căci Constantin, crescut într-un mediu prielnic cărții (Paul de Alep admira biblioteca postelnicului), își începuse învățătura în casa părintească, avându-l drept preceptor, poate (nu e sigur deloc), pe Paisie Ligaridis, profesor și la „schola graeca et latina” înființată la Târgoviște la insistențele postelnicului Constantin Cantacuzino. A învățat cu siguranță acasă latina, slavona și greaca (profesor i-a fost, verosimil, Ignatios Petritzis, și el profesor la colegiul târgoviștean). Pregătirea lui clasică va primi compliniri consistente la Brașov (Cantacuzinii se refugiaseră acolo, în 1655, înspăimântați de violența seimenilor rebeli), cu Albrich Martin, rector al colegiului reformat, în preajma căruia tânărul Cantacuzin a rămas, se zice, aproape doi ani. După o experiență militară (asediul cetății Uivar, în 1663, în oastea munteană a voievodului Grigore Ghica, adică acel domnitor ce va porunci uciderea bătrânului postelnic), Constantin Cantacuzino își va continua învățătura la Constantinopol - întâi cu un chir Dionisie și apoi, din 1666, cu Gherasim Crețeanul - și în Italia. A fost Constantin Cantacuzino un student harnic al Universității din Padova. Școala aceasta, pe care tinerii din Răsăritul Europei o vor agree cu deosebire (și Brâncoveanu își va trimite aici „bursierii”), îl va fixa definitiv în spațiul generos al gândirii umaniste. A studiat aici cu profesori iluștri - Antonio dall'Acqua, Valeriano Bonvicini, Albanio Albanese (îi notează în „jurnal”) -, a audiat cursuri de matematică, astronomie, geometrie, teologie, medicină, filosofie și logică, și-a cumpărat cărți (și aceste achiziții sunt conștiincios consemnate) între ai căror autori îi aflăm pe clasici, pe scriitorii Renașterii și pe cei ai Barocului. Nu au fost descoperite dovezi care să confirme o trecere a lui Constantin Cantacuzino prin Franța și un titlu de doctor pe care l-ar fi obținut la Universitatea din Louvain. E limpede că acest voiaj în Occident a participat decisiv la definitivarea personalității cărturarului Constantin Cantacuzino, individ în care lumea românească de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea va avea un politician de o abilitate incontestabilă și un mare savant. Și unul și celălalt vor stârni admirație, vor câștiga simpatii, și între hotarele țării și dincolo de ele, și vor declanșa antipatii. Și unele și celelalte - la fel de puternice. În anii care urmează, Constantin Cantacuzino va împărtași - în timpul unor domnii favorabile ori adverse - soarta familiei sale. Căsătoria (cu Safta Buhuș, vlăstar al unei familii boierești din Moldova), o pribegie, abordarea scării rangurilor (este mare stolnic între 1675 și 1677; de aici „supranumele” cu care se va institui în posteritate), o bătălie. Vârful influenței sale la curte nu se așază în timpul domniei fratelui său Șerban (cum ne-am fi așteptat), ci în vremea lui Constantin Brâncoveanu, nepotul său. Prudent observator și analist fin al afacerilor europene, Constantin Cantacuzino a fost multă vreme consilierul ascultat și cercetat. Mai multe pricini (între care și rivalitatea între fiii Brâncoveanului și cei ai lui Constantin Cantacuzino, și unii și alții râvnind același tron) au dus, după 1703, la îndepărtarea voievodului de sfătuitorul său. Lucrurile s-au complicat și, dacă ar fi să-i credem pe cronicarii contemporani cu evenimentele, Cantacuzinii, stolnicul între ei, poartă o mare răspundere pentru uciderea, în 1714,

a Brâncovenilor. Și Stolnicul, și fiul său Ștefan (pe care l-a vrut și a izbutit să-l așeze pe tronul Țării Românești în 1714) vor cunoaște același sfârșit peste mai puțin de doi ani.

CANTACUZINO, MIHAI, banul (1723 - moare, poate, în 1790, nu mai târziu, oricum, de 1793), istoric. Cel ce avea să ajungă mare ban în 1770 (după ce mai înainte fusese medelnicer mare, mare stolnic, mare vistier și logofăt mare), a fost fiul lui Matei Cantacuzino, mare ban al Craiovei, și strănepot al lui Drăghici, frate cu Șerban Cantacuzino voievodul. Rangurile înșirate mai sus îl arată pe Mihai Cantacuzino a fi fost foarte prezent în viața politică a Țării Românești. A fost nu doar prezent, ci și extrem de interesat de afacerile publice. Dorea, ca și frații săi, o Valahie eliberată de sub opresiunea turcească, în care Cantacuzinii să-și recapete vechea strălucire. A făcut multe demersuri în acest sens, a crezut în capacitatea izbăvitoare a armatei rusești (mai cu seamă în anii războiului ruso-turc din 1768-1774), a scris memorii, a stabilit legături, a încercat să câștige adepți pentru cauza ce îl anima. Aceste convingeri s-au încheiat cu o deccizic gravă. S-a refugiat în Rusia în 1774 și, cu excepția unei scurte reveniri în țară prin 1775-1776, și-a petrecut restul zilelor acolo. Curtea de la Petersburg l-a făcut general-maior în armata imperilaă.

CANTEMIR, DIMITRIE (26 octombrie 1673 - 21 august 1723), filosof, scriitor, istoric. Pe Voltaire nu l-a convins (deși a acceptat-o) genealogia imaginată de Cantemir pentru neamul său. Constantin Cantemir, tatăl lui Dimitrie, venea dintr-un șir de răzeși din ținutul Fălciului și, după o carieră militară făcută în Polonia și prin alte părți, după ce ocupă demnități mărunte și agonisește avere (cea de-a treia soție a sa a fost Ana Bantâș, descendentă a unor boieri de rangul doi, dar cuprinși), ajunge domn al Moldovei în anul 1685 și, lucru rar în „starea” instituției voievodale din Țările Române, se stinge în scaun, în anul 1693. Analfabet aproape (ridiculizat pentru lipsa lui de instrucție de boierii învățați și fixat, într-un portret al voievodului incult, de Ion Neculce), Constantin Cantemir s-a îngrijit de învățătura fiilor săi, aducându-le profesori. Cu Ieremia Kakavelas (vestit în Levant) a învățat Dimitrie Cantemir greaca, latina și teologia, după ce - presupunem - deprinsese limba slavonă. Și-a continuat studiile în capitala Imperiului Otoman, unde a petrecut, cu întreruperi, douăzeci și doi de ani (între 1688 și 1710). A fost un stagiul capital această ședere la Istanbul, unde, pe lângă frecventarea Universității Ortodoxe (lăcaș în care a urmat cursuri de logică, filosofie, teologie, medicină, istorie, muzică și a ascultat profesori faimoși, mulți dintre ei cu studii în Italia, precum Gabriel Blasios, Meletie de Arta, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, Spandonis, Hrisanth Nottaras, Ilie Miniatis, Iacob Manos din Argos), Dimitrie Cantemir a fost un familiar al mediilor cărturărești turcești (un Nefioghlu, un Es'aad Efendi, Rami Mehmed Pașa) și al cercurilor diplomatice, devenind un privilegiat al raporturilor cu Aula Otomană. La rândul său, găzduia în casa lui întruniri ale intelectualilor stanbulioți.

Experiența voievodală a lui Dimitrie Cantemir (în care el a încercat, mai cu seamă în al doilea rând, să aplice un nou tip de guvernare) a cuprins două episoade: primul, foarte scurt, între martie și aprilie 1693, când a fost ales domn al Moldovei după moartea părintelui său, și al doilea, în 1710-1711, cu un Cantemir trimis de turci la Iași într-un context politic ce îngrijora Poarta, având, categoric, credit din partea suzeranilor,

re îi încredințează și misiunea de a-l aresta pe Constantin Brâncoveanu, bănuț de gățuri subterane cu austriecii și cu rușii. Calculele otomanilor s-au dovedit inexacte, tructât Dimitrie Cantemir, trăitor atâta vreme la Stanbul și participant la dezastrul ilitar de la Zenta, își formulase deja opțiunile (care pot fi concluziile unui istoric sau nstatările omului politic) ce proclamau angajarea Imperiului Otoman pe o pantă borătoare. Lupta de la Stănilești (1711) între ruși (spre care Dimitrie Cantemir își drumase speranțele, obținând de la ei - prin tratatul de la Luțk - fângăduieli pentru ansformarea neamului Cantemir într-o veritabilă dinastie) și turci au infirmat drastic decățile lui Cantemir. Exilul (un „refugiu” prevăzut și el în tratatul de la Luțk) a fost evitabil. Cantemir cel din Rusia (dintr-o Ucraină, de fapt, a primilor ani) a fost urmărit e Neculce cu un ochi atent. Avem de la acest fin observator câteva constatări ndamentale despre voievodul care își schimbase „hirea”, se întorsese la mai vechile lui prinderi de beizadea și ținea ușa „închisă” în fața celor ce ar fi dorit să se înapoieze în oldova. „Universalistul” Dimitrie Cantemir, incomodat vădit de lipsa de informație n acea Rusie în care nimerise („barbarie” va zice el undeva), va încerca să se întoarcă spațiul românesc (dar în condițiile puse de el, ca *domn* adică), dar, neizbutind, va oduce probe mai mult decât concludente ale valorii sale, scriind cărți de teologie, de orie, lucrări savante - prin care va argumenta primirea sa în Academia Prusacă de iințe (în 1714) și încrederea de care s- a bucurat, ani la rând, din partea țarului Petru I. existență, ai cărei ultimi ani vor fi încununați de glorie (care a fost, însă, departe de a tisface orgoliul prințului: consilier imperial intim, membru al Senatului), se va sfârși, inată de o boală fără leac în acel timp, în 1723. Cantemir se va întoarce, spre a se ilhni, în țară, abia între cele două războaie mondiale. Mormântul său, voievodal, tâmpină eternitatea românească la biserica Trei Ierarhi din capitala Moldovei.

DANOVICI, PĂTRAȘCU (trăitor în secolul al XVII-lea), traducător. Datele despre acest cărturar, pe care tradiția și unii cercetători moderni îl așază în postura de lămăcitor al unui important cronograf, sunt extrem de puține. I. G. Sbiera credea că Pătrașcu Danovici ar fi fost un boier prezent în cancelaria voievodală între anii 1640 și 1665. Dintr-o însemnare păstrată în ms. nr. 86 de la B.A.R. știm că Danovici a „fost flată suptu vlastiia luminatei și blagocestivii domniei Moldovei logofăt al treilea și amatic de scrisoarea grecească”.

DIONISIE, Ecclesiarhul (1759-1820), cronicar, copist. A trăit mai mult prin ănăstirile din Oltenia acest vâlcean (s-a născut în atul Pietrari din acel județ) care se umea, probabil, ca mirean, Dumitru. A îmbrăcat rasa de monah la Tismana lui icodim. Tot acolo a învățat și slovele (cu un duct elegant care îi face manuscrisele ușor e recunoscut) și a deprins meșteșugul zugrăvitului și al picturii de icoane. De la tismana a trecut la Mănăstirea Govora, apoi la Episcopia Râmnicului și, în cele din urmă, la Craiova (după ce stătuse o vreme, de prin 1806 până în 1808, la București). Ecclesiarh l-a făcut, în 1786, Filaret, episcopul Râmnicului. Aci și-a început și activitatea e alcătuitor de condici mănăstirești. Cu episcopul Filaret a pornit, în 1788, într-o lungă ibegie (căci austriecii pătrunseseră în Valahia) care l-a dus prin Banat, prin locurile cuite de sârbi și, se pare, până la Buda. S-a stins din viață la Craiova în 1820.

DUMA, RADU (trăitor în secolul al XVIII-lea), cronicar. Radu Duma, fiu de opă din Șchei (tatăl lui a fost Dimitrie Duma), n-a ajuns preot, ci numai cântăreț la

biserica Sfântul Nicolae. A rămas mirean, în urmare, „stare” care i-a permis să ajungă „gociman” al bisericii. Funcția aceasta, foarte importantă, de episcop, l-a obligat să se ocupe de rezolvarea multor afaceri, unele dintre ele chiar „internaționale”, izvorând din relațiile cu Principatele și cu alte teritorii ortodoxe. A învățat, categoric, la școala din Șchei (unde va fi mai târziu și profesor, după 1772), și a deprins suficientă abilități încât să ajungă un traducător (din sârbă, latină și greacă) eminent. Remarcabil oricum de contemporani.

DUMITRACHE, stolnicul (~ 1725-1796), cronicar. Puține sunt știrile despre acest boier bucureștean, ce a găsit vreme să scrie o cronică în care se află cuprins evenimentele petrecute în vremea războiului ruso-turc din 1768-1774. S-a crezut un timp că autorul cronicii ar fi un anume Dumitrache Varlaam; opinia nu a fost, însă, confirmată. Cercetătorii s-au oprit apoi asupra celui Dumitrache, logofăt de divan în 1745, logofăt al treilea și apoi logofăt al doilea (a rămas, prin urmare, în lăuntru cancelariei domnești), care a urcat apoi spectaculos pe scara rangurilor. S-ar putea să-l fi propulsat știința sa de carte (știa turca, greaca, slavona și rusa) și abilitatea în chestiunile politice, în cele diplomatice mai cu seamă. A fost medelnicer, din 1768, mare stolnic în 1779 și mare clucer în 1792. A vizitat de câteva ori Istanbulul, încercând - în 1774 - să obțină, împreună cu ceilalți membri ai „deputăției”, dreptul principatelor de a-și alege singure domni.

EFTIMIE, călugărul (trăitor în veacul al XVI-lea, cam pe la mijlocul lui); cronicar. Chestiunea identității celui care a scris (continuând prima redacție a letopisețului lui Macarie), în slavonă o cronică a Moldovei din porunca lui Alexandru Lăpușneanu nu este pe deplin lămurită. S-a crezut întâi că autorul acestui text, înrăurit vădit în scrisul său de compunerea episcopului Macarie, trebuie să fi fost un Eftimie care era, prin 1552, episcop al Rădăuților. În mai multe cercetări de istorie a literaturii române (Ioan Bogdan, Nicolae Iorga, Ilie Minea, Nicolae Cartojan etc.), cronicarul lui Lăpușneanu este aflat în acel Eftimie care a condus, din 1553, Mănăstirea Neamțului, trecând apoi în Ardeal, unde ar fi ajuns episcop și apoi mitropolit. O mai veche opinie a lui Polihron Sârku a fost reluată de P. P. Panaitescu și, mai aproape de noi, de G. Mihăilă: Eftimie trebuie să fi fost egumen al Mănăstirii Căpriana.

EUSTATIEVICI, DIMITRIE (~ 1730-1796), gramatician, traducător, cronicar (?). E posibil ca Dimitrie Eustatievici să nu fi fost continuator al cronicii lui Radu Tempea II. Chiar dacă lucrurile stau așa, acest descendent al unei familii aromânești (stabilită în satul Grid din ținutul Făgărașului) care a dat bisericii din Șchei deservenți devotați (tatăl lui Dimitrie Eustatievici, Eustatie Grid-Gridovici, a fost protopop în Șchei), are multe merite în mișcarea literară românească din secolul al XVIII-lea. A învățat carte în Șchei și apoi la Academia Movileană din Kiev, unde a urmat studii de teologie și filosofie și a făcut achiziții importante în domeniul limbilor clasice (latină, greacă și slavonă). Această preparare temeinică, filologică și teologică (care l-a înscris între cei cu convingeri luministe), i-a îngăduit lui Dimitrie Eustatievici să producă lucrări importante în domeniul gramaticii, să se afirme ca un apărător fervent (și incomod pentru autorități) al ortodoxiei românești, să lucreze ca interpret al unor prelați ortodocși. Ca director al

„școalelor neunite naționalcești”, Dimitrie Eustatievici s-a ocupat de sporirea numărului de unități românești de instrucție din Transilvania și de ameliorarea pregătirii profesorilor (prin cursurile pe care le-a inițiat la Sibiu, începând cu anul 1786).

GHEUCA, LEON (~ 1735- ~1789), traducător, animator al treburilor culturale. Știm puține lucruri despre prima parte a vieții lui Leon Gheuca - unul dintre acei clerici luminați cărora literatura și cultura română le sunt îndatorate - și la fel despre împrejurările în care s-a stins. A fost ales, în 1769 (după ce și-a făcut ucenicia de monah pe lângă mitropolitul Gavril Callimachi), episcop de Roman, iar în 1786 a devenit - sprijinit puternic de „partida națională” și învingând un contracandidat grec - mitropolit al Moldovei. Citea franțuzește (și ziarele) și și-a alcătuit o bibliotecă impunătoare, pe ale cărei rafturi se aflau și tomurile *Enciclopediei franceze*. Traducea cu plăcere din literatura franceză și, mai mult decât atât, i-a îndemnat și i-a ajutat și pe alții să facă același lucru. A profesat idei luminate în acea alcătuire specific românească, sediu și al convingerilor patriotice. Patriotism însemna pentru Leon Gheuca și luminarea prin învățatură (a patronat școli, a încercat să „românească” învățământul, a trimis tineri la studii în străinătate), și demersuri politice și diplomatice pentru ușurarea poverilor ce atârnau peste țară și chiar pentru eliberarea ei de sub stăpânirea otomană (a purtat în acest sens o întinsă corespondență cu „agenți” importanți din Austria și din Rusia).

LUDESCU, STOICA (a trăit de prin 1612 până în 1695, oricum, nu mai târziu de 1697; date propuse de I. Ionașcu), cronicar (?). „Slugă bătrână în casa Cantacuzinilor” (Nicolae Iorga), Stoica era, probabil, bucureștean. Și-a început cariera în timpul lui Matei Basarab, când era logofăt de cancelarie (lucrând, poate, sub supravegherea lui Udriște Năsturel). „Vârful” la care a ajuns a fost isprăvnicia Târgoviștei, pe care o primește în 1680. I s-a atribuit scrierea *Istoriei Țării Rumânești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul Cantacuzinesc)*. Iorga a stabilit această paternitate. Fără prea multe dovezi, ca și în alte cazuri. Cert este că Ludesco (și-a luat acest nume după satul Ludești din județul Dâmbovița, al cărui stăpân a ajuns), cărturar cu o bună instrucție, s-a „ținut” consecvent de casa Cantacuzinilor. A ajuns chiar la ocnă, prin 1672, din pricina acestei fidelități nestrămutate.

MACARIE, episcopul (? - 1 ianuarie 1558); cronicar, Macarie își povestește în cronică, pe care o scrie din porunca lui Petru Rareș, o parte din viață. S-a format în mediul înalt din punct de vedere spiritual al Mănăstirii Neamț („Biblioteca Națională a Moldovei”) sub oblăduirea unui distins cărturar - viitorul mitropolit al Moldovei, Theoctist al II-lea (sau al III-lea în numerotarea lui Iorga). Știa carte grecească în chip desăvârșit (de vreme ce a tradus din greacă în slavonă *Sintagma* lui Matei Vlăstariș). Performanțele sale într-ale limbii slavone sunt mărturisite de cronică. A ajuns, probabil până în 1523, egumen al Mănăstirii Neamț, unde a întreținut o atmosferă de lucru cărturăresc și a format discipoli. A fost sfințit episcop de Roman la 23 aprilie 1531. Iliș Rareș, fiu al lui Petru Rareș și beneficiar, în cronică, al unor culori „închise”, îl dă jos, în 1550, din jilțul episcopal. Celălalt fiu al lui Rareș, Ștefan, îi va reda demnitatea ecleziastică în 1551.

MĂZĂREANU, VARTOLOMEI (născut prin 1720-1725 - mort după 1789, poate în 1790), traducător, cronicar, copist. Născut undeva în preajma Câmpulungului moldovenesc, a intrat de tânăr în mănăstire (D. Dan, un biograf al său, zice că de copil). A ales Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare (pentru care va nutri un adevărat cult), unde a devenit ucenic al ieromonahului Antonie, cel care va ajunge, cu vremea, mitropolit al Moldovei. A dobândit o temeinică pregătire cărturărească, ușor de constatat într-o activitate scriitoricească diversă și bogată, impresionantă aproape. Prestigiul achiziționat l-a făcut să urce pe scara cinurilor monahale. Arhimandrit al Mănăstirii Putna, îi va fi și egumen în două rânduri, din 1756 până în 1757 și apoi în anii 1761 și 1762. Va fi și egumen al Mănăstirii Solca.

Va fi folosit în misiuni ale bisericii (mitropolitul Iacov Putneanul l-a trimis în 1757 la Kiev și la Belgorod să obțină icoane și veșminte preoțești) și ale statului. Face parte, în 1770, din delegația moldovenească plecată la Sankt Petersburg spre a depune un omagiu împărătesei Ecaterina a II-a (muntenii procedează aidoma) pentru „eliberarea” țării de sub stăpânirea turcească.

Era o persoană cunoscută în Răsăritul Ortodox, căci fusese numit „mădular” (membru) al Academiei Teologice din Kiev, urmașă încărcată de autoritate a strălucitului Colegiu înființat în veacul al XVII-lea de mitropolitul Petru Movilă. După model kievean fondează la Mănăstirea Putna o școală de rang superior, unde a predat el însuși. Se bucura de renumele unui foarte bun profesor. Experiența didactică și de organizare a lui Măzăreanu i-a îndemnat pe diriguitori să-l numească „îndreptătoriu” (un soi de inspector) al școlilor domnești și mănăstirești din Moldova.

Când austriecii au anexat Bucovina, Măzăreanu a părăsit Mănăstirea Putna, stabilindu-se, se pare, la Mănăstirea Neamț ori la Mănăstirea Secu. Era în viață, încă, în 1789, când traducea *Trebnicul cel mare* al lui Petru Movilă. S-a stins, probabil, prin 1790.

MOXA (MOXALIE), MIHAIL (sfârșitul secolului al XVI-lea - prima jumătate a secolului al XVII-lea), cronicar. Calitatea aceasta nu este întrutotul adecvată, fiindcă monahul oltean a tradus și compilat, după mai multe izvoare, nu o cronică, ci un *cronograf*. Și-a dus zilele în Mănăstirea Bistrița din Oltenia și a fost învățacel al egumenului Theofil, cel care mai târziu va fi episcop de Râmnic și-l îndemna pe Mihail Moxa să se apuce de lucru. Deși datele despre acest cărturar stimabil nu abundă, eu unul sunt înclinat să cred că zidurile mănăstirii nu l-au împiedicat să se afle în legături strânsu cu cercul de traducători alcătuit în jurul lui Udriște Năsturel.

NAUM RÂMNICEANU (27 noiembrie 1764 - ? 1838), versificator, traducător, cronicar. Naum Râmnicianu a murit în 1838, la Mănăstirea Cernica, unde se retrăsese în urmă cu cinci ani. Încă din 1828 dorise să se izoleze într-o sihăstrie la Călugăreni (gând care nu l-a părăsit, căci în 1834, suferind fiind, se făcuse shimonah). În mănăstire el și-a continuat o muncă de scriitor începută cu multe decenii înainte. Căci, după ce învățase la București (carte românească și grecească) și petrecuse câțiva ani (începând de prin 1776) în preajma lui Filaret, arhimandrit - pe atunci - al Mitropoliei Bucureștiului și apoi episcop de Râmnic, Naum Râmnicianu se călugărește la Hurez. Îl va urma pe Filaret în refugiul din 1788. Ajunge și la Lipova, unde era o mănăstire.

Exilul se va prelungi spre șapte ani. Ca să-și ducă zilele, Naum Râmnicăneanu a predat limba greacă. După 1795, când se întoarce în țară, el rămâne la Episcopia Râmnicului. În 1802, episcopul Costandie al Buzăului îl face protosinghel. Își continuă studiile la Academia de la Sfântul Sava și își împestrează existența cu felurite activități (cântăreț în străină, profesor - a deschis chiar o școală a sa, la Ploiești, care a funcționat din 1818 până în 1821 -, preceptor în casele boierești). În 1822, Naum Râmnicăneanu a ajuns egumen la Mănăstirea Sfinții Apostoli din București.

NECULCE, ION (? 1672-1745, nu mai târziu de 12 ianuarie 1746), cronicar. Ion Neculce s-a născut pe la 1672, la Prigoreni, lângă Târgul Frumos, din căsătoria lui Neculce vistiernicul, un grec al cărui tată venise din Arhipelag (din insula Hios, verosimil, întrucât unui alt fiu al aceluia i se zicea Stamate Hiotu), cu Catrina, fiică a vistiernicului Iordache Cantacuzino (grec „împământănit” de mai multă vreme, mentorul, ne amintim, al lui Miron Costin) și a Alexandrei Gavrilaş Mateiaș. Rămas orfan de tată la vârsta de cinci ani (Catrina se va recăsători cu un Enachi grămaticul, socotit - o vreme - a fi fost tatăl cronicarului), Ion Neculce va crește la Prigoreni, în casa bunicii (căreia i se spunea „Iordăchioaia vistierniceasa”), mediu unde tradițiile conservate în marile familii boierești i-au devenit familiare. Se refugiază, în 1686, împreună cu toți ai casei (căci conacul de la Prigoreni fusese ars de un „podgheaz” polon), în Țara Românească, la Cantacuzinii ce le erau neamuri, și va rămâne la București patru ani, vreme în care își desăvârșește, probabil, pregătirea de cărturar. Întors în Moldova, când împlinise 19 ani, Neculce începe să urce, deloc spectaculos, scara pe care o alcătuiau dregătoriile țării. Era postelnic în 1691 și deținea același rang în 1693, când, la nunta lui Constantin Duca voievod cu Maria, fiica lui Constantin Brâncoveanu, „mergem cu alți postelnici împreună cu toiegeli a mână pe gios înaintea domnului”. Antioh Cantemir, cu a cărui nepoată de soră se va însura (primind o zestre însemnată), îl face vătaf de aprozi și apoi vel agă. Sub același Antioh Cantemir (în a doua sa domnie) va fi mare sulger, vel spătar și caimacan, în 1707, împreună cu Ilie Cantacuzino și Ilie Catargiu, deoarece domnul, cu toată curtea și cu brațe de muncă, plecase la fortificarea cetății Tighina. După un scurt refugiu (patru luni) în Polonia, căci Mihail Racoviță, redevenit voievod, nu uitase că Neculce „se întâmplase” la Istanbul între boierii ce-l „pârâseră” pentru pricini din prima sa domnie, Dimitrie Cantemir îl va așeza între consilierii săi apropiați („Iară mai de credință și mai ales toate trebile domniei erau după mine, Ion Neculce...”), încredințându-i rangurile de vel spătar și pe urmă de hatman. Va comanda, ca hatman, oastea moldoveană în lupta de la Stănilești (1711) și-l va urma apoi, împreună cu alți boieri, pe Dimitrie Cantemir în Rusia. A rămas doi ani la Harkov, în preajma unui Cantemir care-și „schimbase hirea”, revenind la năravurile ceva mai aprige ale tinereții.

Preocupat de viitorul copiilor și nesuportând „streinarea”, Neculce obține îngăduința să se întoarcă în Moldova, dar va intra în țară abia după alți șapte ani petrecuți în Polonia. Numeroase intervenții (l-a sprijinit, între alții, și voievodul Nicolae Mavrocordat) au fost necesare, întrucât, în Moldova, vornicul Lupu obținuse în divan o hotărâre prin care Neculce, învinuit de chemarea rușilor, fusese declarat „viclean” (trădător adică). Avera lui Neculce, ca și moșiile lui Ștefan Luca, cumnatul viitorului cronicar, fusese confiscată și trecută pe seama vornicului „pârâș”. Își redobândește

bunurile în 1720, printr-un proces pentru care se pregătise, se vede, cu multă minuțiozitate, căci a demonstrat că în „aducerea moscalilor” existaseră și alte nițiate, anterioare demersului lui Dimitrie Cantemir. Avea aproape șaiszeci de ani când, în 1731, Grigore al II-lea Ghica îl face mare vornic al Țării-de-Sus, dregătorie pe care o va pierde sub Constantin Mavrocordat, dar o va recâștiga, în 1735, sub același Grigore Ghica. Nu-l urmează pe voievodul care părăsește Iașul în vremea unei scurte ocupații rusești (era în curs războiul ruso-turc din 1739), se trezește „amestecat” și învinuit de „niscăia fapte” și este „închis la bașbuluc-baș câțiva dzile”. Se mai știe că în 1741, Constantin Mavrocordat l-a făcut judecător de divan, apoi informațiile în legătură cu Ion Neculce dispar. A murit după 25 februarie 1745 (când apărea încă într-un document), dar înainte de 12 ianuarie 1746, întrucât la acea dată se făcea împărțirea averii rămase de la cronicar.

POPESCU, RADU (? 1655-1729), cronicar. Grec după tată (Hrizea vistierul era fiul unui Gheorghe Carida, cititor de cărți de drept, care venise de lângă Iarina spre a fi ucis în Țara Românească de seimenii turbulenți) și Bălean după mamă (Maria era fiică a marelui ban Gheorghe și soră a lui Ivașco Băleanu), Radu Popescu a fost un știutor de carte. Știa latinește, grecește și turcește (deși nu știm unde și cu cine a învățat) și părea merit urcării rapide a treptelor dregătoriilor. S-au opus însă un destin potrivit, împrejurările politice și „amestecăturile” pe care Radu Popescu nu le-a occlit. Și-a început „urcușul” în 1675, ca logofăt la vistierie, dar, după ce tatăl său a fost ucis în 1680 din porunca lui Șerban Cantacuzino voievod, a luat calea exilului, cu toți ai lui, plecând în Turcia și apoi în Moldova. La începutul domniei lui Brâncoveanu, Radu Popescu (care îi servise lui vodă și ca sol) a fost clucer de arie, între 1692 și 1695. Spirit neliniștit și inamic al Cantacuzinilor și al lui Brâncoveanu prin tradiții de familie, ia parte - în 1700 - la uneltirea pusă la cale de Dumitrașcu Corbeanu și poposește, pentru scurt timp, în temniță. Sub Brâncoveanu nu va mai deține decât demnități mărunte (ispravnic pentru haraciul din județul Vâlcea, în 1701, ispravnic al Ocnelor Mări de la Râmnic, în 1703, mare vornic de Târgoviște - adică un fel de primar al reînnoitei capitale în vremea când vodă nu rezida acolo -, în 1712), în stare, toate, să-l nemulțumească și să-i rănească orgoliul. Va face carieră abia în domnia lui Nicolae Mavrocordat, grecul căruia Radu Popescu, scriitorul-giruetă, îi va închina nesfârșite osanale. Grijuliu cu propria-i imagine, Radu Popescu se înfățișează în cronică (cititorul a văzut că eu îi pun în seamă doar secvențele despre Brâncoveanu și despre Mavrocordați din *Istoriile domnilor Țării Rumânești*), prestând mereu servicii exemplare și dând probe de fidelitate. Sub Nicolae Mavrocordat va fi mare vornic (în 1716), mare ban și iarăși, în 1719, mare vornic. Considerația pe care i-a irătat-o fanariotul nu-l va împiedica să uneltească împotriva lui și - refugiat la Brașov între 1716 și 1718 - să facă front comun (el, vechiul dușman al Cantacuzinilor) cu cei ce viciau să-l aducă pe tron pe fiul lui Șerban Cantacuzino, cel sprijinit de austrieci. Multele valuri care au trecut peste el l-au făcut pe Radu Popescu să îmbrace rasa monahală la Mănăstirea Radu Vodă din București, în 1724. Monahul Rafail va lucra în continuare, în chilia sa, la cronică pe care o începuse de câțiva vreme.

RUDEANU, TEODOSIE (? - 1621), cronicar. Numele acestui neam de boieri olteni (ce se trăgea din Gorj) vine de la satul vâlcean Ruda, unde s-a așezat logofătul

Gheorghe Rudeanu, tatăl lui Teodosie. Mare spătar în 1584, Teodosie - cumnat al puternicilor Buzești (Stroe a luat-o de soție pe Sima, fiică a lui Gheorghe Rudeanu) - va face carieră în anii lui Mihai Viteazul: mare vistiernic în 1594 și mare logofăt din 1596. I-a fost o vreme fidel marelui voievod: l-a însoțit în campaniile militare, i-a slujit drept sol (în Ardeal și în Imperiu), i-a concretizat planurile (a fost mare logofăt al Țării Românești și al Ardealului), a condus, chiar, Transilvania ca împuternicit al lui vodă, când Mihai Viteazul combătea împotriva lui Ieremia Movilă. S-a repleat apoi în tabăra Movileștilor (Simion, Gavrilă) și și-a continuat cariera în divanul țării. A murit în 1624 și a fost îngropat la Mănăstirea Flămânda din județul Vâlcea, zidită de el.

STOICA DE HAȚEG, NICOLAE (1751-1833), cronicar, traducător. Acest urmaș de preoți ardeleni, ajunși în Banat fiindcă n-au acceptat „unirea” cu biserica romano-catolică, a învățat multă carte (la Timișoara mai cu seamă), chiar dacă nu cu sistemă, și câteva limbi: latina, germana și sârba. Talentul lui de poliglot l-a făcut indispensabil pentru autoritățile austriece din Banat (ce organizau atunci regimentele de graniță), cărora le-a servit drept tâlmaci în câteva rânduri, chiar și în zilele războiului din 1788-1791. Cariera militară, care îi fusese oferită la un moment dat, nu l-a atras. A ales-o pe cea prețească, nepărăsind interesele sale științifice. Trăitor o vreme în preajma episcopului (mai târziu mitropolit) Vidac din Timișoara, a fost făcut întâi diacon și apoi, în 1777, hirotonit preot (a fost și preot militar în timpul războiului). A ajuns, în cele din urmă, protopop de Mehadia (localitate de care s-a simțit legat și unde a înființat și un muzeu cu monezi și relice arheologice descoperite de el) și a îndrumat mult timp (din 1792 și până în 1829), în calitate de director, școlile românești neunite și pe cele sârbești din Banat.

TEMPEA, RADU (? 1691-14 mai 1742), cronicar. Istoricii literaturii îi spun acestui cărturar Radu Tempea II, fixându-i astfel locul în șirul bărbaților din neamul Tempea, toți slujitori ai bisericii Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului și purtători, din tată în fiu, ai aceluiași prenume. Radu Tempea II, fiul preotului Radu Tempea, a învățat carte (latină și slavonă) la școala ce funcționa pe lângă biserică. S-a format în acea atmosferă fidelă Ortodoxiei pe care au întreținut-o consecvent clericii lăcașului românesc din Șchei. Această fixare a lui pe pozițiile vechii confesiuni a românilor, într-o vreme când „unia” semnată de mitropolitul Athanasie Anghel își arăta deja urmările, va răzbi în scrierile sale. A urmat drumul fixat de tradiția locului: a fost întâi dascăl, apoi preot la biserica din Șchei (l-a hirotonit, în 1716, Antim Ivireanul, mitropolit al Ungrovlahiei), iar din 1735, a deținut rangul de protopop (a fost acceptat cu destulă dificultate în această demnitate de către autoritățile Cetății Brașovului). A urmat, la fel, și celelalte comandamente ale preoțimii brașovene, între ele înțelegerea bisericii ca loc al coagulărilor naționale și de luminare a credincioșilor.

URECHE, GRIGORE (? 1590-1647), cronicar. Grigore Ureche s-a născut pe la 1590 (spunem „pe la”, întrucât data venirii sale pe lume nu este cunoscută cu precizie), oricum nu mai târziu de 1595. Cobora dintr-o familie boierească veche (un strămoș al lui Ureche apărea în hrisoavele lui Alexandru cel Bun, iar bunicul său, Maxim, boieruș obscur, a fost trăitor sub Ștefan cel Mare) în care prețuirea pentru carte și pentru actul de cultură (Nistor Ureche a ctitorit Mănăstirea Secu) fusese statornică. Refugiile în Polonia ale tatălui său, Nistor Ureche (mare logofăt sub Aron Vodă și mare vornic al

Țării-de-Jos, rang foarte important în epocă, sub Ieremia Movilă și sub alți doi Movilești, Constantin și Alexandru), mânat de împrejurări potrivnice să se adăpostească în câteva rânduri peste graniță, au făcut posibilă desăvârșirea pregătirii cărturărești a lui Grigore Ureche (care și-a petrecut prima parte a vieții mai mult între leși) în școlile Lvovului. Opiniile cercetătorilor în legătură cu școala pe care a frecventat-o fiul lui Nistor sunt felurite. A fost evocat adesea un colegiu iezuit. Îmi îngădui să formulez și o altă ipoteză: având în vedere că Ureche bătrânul (care primise, esta adevărat, indigenatul polonez, era - deci - nobil al Coroanei) a fost membru marcant al Frăției ortodoxe din Lvov (instituție laică - preponderent - ce urmărea protejarea spiritualității și a ființei naționale a ucrainenilor pravoslavnici), este verosimilă prezența lui Grigore Ureche între elevii școlii ce funcționa, cu sprijinul comunității pomenite, pe lângă „biserica moldovenească” (ctitorie lioveană a unui șir de voievozi ai Moldovei) din oraș. Și-a șlefuit aci achizițiile anterioare, datorate profesorilor cu care învățase în casa părintească (deprinsese, cu siguranță, slavona și greaca), studiind - spune Miron Costin - „artele liberale”. Nu este nevoie să apelăm la o instituție de învățământ catolică pentru a găsi un temei informației furnizate de Costin, întrucât școlile ucrainene ortodoxe adoptaseră - pentru a putea contracara propaganda catolică - aceleași programe de studiu ca și cele iezuite. I-au fost, deci, la îndemână lui Grigore Ureche într-o asemenea școală (cel puțin) disciplinele *triviumului*, predate desigur în latinește. A deprins, neîndoielnic, limba polonă și - probabil - slavona ucraineană. Întors în Moldova, destul de târziu, Grigore Ureche era un cărturar în înțelesul deplin al cuvântului, un ins cu lecturi de bun nivel, capabil - datorită profunzimii acumulărilor și caracterului lor sistematic - să citească izvoarele istorice și să discearnă. Ajunge logofăt al treilea - în 1628 - în scurta domnie a lui Miron Barnovschi, apoi spătar sub Alexandru Iliș. Vasile Lupu, între ai cărui sprijinitori Grigore Ureche s-a aflat de la început, îi dă rangul de mare spătar (între 1634 și 1642) și pe cel de mare vornic al Țării-de-Jos, menținându-l între sfetnicii de taină, chiar dacă (sau, poate, tocmai pentru că) opiniile voievodului și ale consilierului nu erau mereu coincidente. Grigore Ureche a murit în anul 1647.

VASILE, popa (1577-1659), cronicar. Popa Vasile (care va ajunge și el protopop) aparține unei alte familii de preoți cărturari din Șcheii Brașovului cu o participare covârșitoare la alcătuirea „coloanei vertebrale” a vechiului scris românesc. Este fiul protopopului Miha (sau Mihai), traducător, împreună cu popa Iane, al *Evangeliei cu învățătură* (după un original slavon răsăritean, ortodox prin urmare) pe care o va tipări diaconul Coresi în 1581. A fost profesor la școala românească din Șcheii (la a cărei consolidare a contribuit) și un foarte bun copist. Protopop din 1628, al bisericii Sfântul Nicolae, popa Vasile și-a asumat și responsabilități politice (a vizitat curțile domnești din Țara Românească și din Moldova) lângă cele ecleziastice de păzitor al ortodoxiei între românii din Țara Bârsei.

*

Pentru alcătuirea acestor *schife biografice* (ca și a celor din tomul precedent), a căror listă a rezultat dintr-o „selecție din selecție”, am apelat la excelentul *Dicționar al literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979.

INDICE DE NUME

A

- Acqua, Antonio dall, 412, 413, 711
Adamescu, Gh., 675
Agamemnon (Og), 636
Agurii, Lupui (copist), 598
Ahile, 253, 627, 633, 639, 640
Ahmed (al III-lea) (sultan), 181, 301, 309
Aichinger (cronicar?), 21
Akropolites, Gheorghios, 5
Albala, Radu, 685
Albanese, Albanio, 413, 711
Albani, Orvietano, Angclo, 614
Albrecht, G., 60
Albrich, Martin, 238, 711
Alecsandri, Vasile, 74, 346
Alec, Niculina, 676
Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda, 307, 678
Alexandr Nevski (cneaz), 441
Alexandru al II-lea Mircea (voievod), 49, 172, 324-326, 380
Alexandros din Afrodizia, 411
Alexandru cel Bun (voievod), 10, 21, 34, 57, 121, 172, 195, 196, 259, 283, 284, 358, 385, 447, 719
Alexandru Coconul (voievod), 326, 380
Alexandru Cornea (voievod), 25, 27
Alexandru (fiul lui Ștefan cel Mare), 261
Alexandru Iliș (voievod), 83, 91, 180, 430, 720
Alexandru Lăpușeanu (voievod), 21, 29, 31, 32, 34-36, 38, 41-44, 47, 67, 74, 83, 173, 262, 273, 274, 744
Alexandru Macedon (cel Mare), 34, 167, 171, 224, 253, 327, 376, 400, 426, 452, 600, 617-626, 635
Alexei, Mihailovici (jar rus), 414, 421, 434, 436
Almaș, Dumitru, 656
Al Saadi, 513
Alstedius, J. H., 418
Alvarus, Emmanuel, 411
Alvise, Florio, 413
Ambrosii (ierarh rus), 625
Ambrozie (Sfântul), 426
Amiras, Alexandru, 77, 160, 161
Anastase, „sufagiul”, 598
Anastasia, Doamna (mama lui Alexandru cel Bun), 385
Anastasiu, bibliotecarul, 6
Anastasiu (mitropolitul), 37, 38, 42
Anatolie, ieromonahul (copist), 454
Ancuța (fiica lui Constantin Brâncoveanu), 359
Andreescu, Ștefan, 49, 337-340, 646, 648-650, 652, 660, 684
Andreopoulos, Mihail, 616
Andriescu, Al., 410, 654, 656, 662
Andronic I Comnen (împărat bizantin), 363
Andronic al III-lea Paleolog (împărat bizantin), 196, 262, 364
Anghel, Athanasie (mitropolit), 314, 315, 719
Anghelcic, Alexandru (copist), 596
Anghelcic, Mircea, 541, 612, 660-662, 700, 703, 707
Annaeus Florus, 240
Annius din Viterbo, 171
Antenor, 632, 634, 635
Antim de la Cozia, ieromonahul (copist), 454
Antim Ivircanul, 110, 111, 128, 191, 192, 200, 201, 270, 312, 328-333, 450, 476-482, 487, 499-512, 515, 601, 625, 682, 683, 699, 701, 702, 719
Antioh, „marele filosof”, 295
Antonic (mitropolit), 216, 217, 716
Antonie (patriarh), 384
Antonic cel Mare, 608
Antonic de Moldovița, 430
Antoninus, Marcus Aurelius (împărat roman), 225
Antoninus Pius (împărat roman), 225

Anton, Manuela, 539
 Apafi, Mihai (principe), 392, 710
 „Apolonie Milon”, 295
 Aramă, Dalila-Lucia, 701
 Arghira, Doamna (soția lui Radu Mihnea), 326
 Ariès, Philippe, 12, 24, 48, 327, 356
 Aristofan, 473
 Aristotel, 245, 304, 305, 331, 366, 411, 428, 473, 474, 483, 485, 521, 533, 543, 544, 587, 600, 603, 621
 Armbruster, Adolf, 315, 316, 671, 672, 681
 Aron Vodă Tiranul (cel Cumplit), 37, 58, 165, 273, 719
 Arseniev, J.N., 694, 695
 Asachi, Gheorghe, 302
 Atanasie al IV-lea Dabbas (patriarh), 541
 Athanasie cel Mare (patriarh), 414
 Athanasiu, Alexandru (copist), 598
 Athena („Palada”), 631
 Atilla, 46
 Attaliates, Mihail, 5
 Aubry la Montraye, 144
 Aulus Gellius, 233
 Augustin (Aurelius Augustinus), 327, 330, 408, 426, 450, 501, 523, 525, 607
 Augustus, Octavianus (Caius Iulius Caesar Octavianus Augustus) (împărat roman), 331, 349, 400
 Aurelius Victor, 251
 Avramios, Ioannes, 110, 188, 201
 Avram, Mircea, 518, 704
 Axinte, Neculai (fiul lui Axinte Uricariul), 183
 Axinte Uricariul (copist, cronmicar?), 59, 77, 98, 112, 142, 147, 153, 177-179, 181-188, 192-196, 231, 262, 290, 667, 668, 709
 Ayzer, Marcus, 336
 Azarie (cronicar), 8, 15, 24, 36-47, 274, 326, 379, 650, 651, 709

B

Babeți, Adriana, 706, 707
 Babinger, Franz, 678, 705
 Bacăru, Livia, 674, 694
 Baci-Glucksmann, Christine, 533
 Backer, Augustin dc, 464
 Bacmeister, Hartwig Ludwig Christian, 352, 686
 Bacon, Francis, 533, 544
 Baddeley, J. F., 422, 423, 431, 432, 434, 695
 Bagdasar, Nicolae, 702, 704
 Baiazid I (sultan), 68, 307, 385
 Baiazid al II-lea (sultan), 19, 68, 307, 385
 Balaban, Alexa, 150
 Balotă, Anton, 684
 Balotă, Nicolae, 531
 Balș, Ion (vel ban), 187
 Bandini, Marco, 264
 Bantâș, Ana (soția lui Constantin Cantemir), 712
 Bantâș-Kamenski, N. N., 686
 Barac, Ioan, 488
 Baranovici, Lazar, 405
 Barbovski, Teodosie (episcop, apoi mitropolit), 326
 Barbu, Daniel, 85, 412, 694
 Barca, Calderón de la, 531, 571
 Barnovschi, Miron (voievod), 81, 263, 344, 409, 430, 720
 Baronius, 175
 Barsi, Niccolò, 263
 Bărbulescu, Ilie, 285
 Barsov, E. V., 650
 Bart, Ioan (tipograf), 602
 Bart, Petru (tipograf), 601, 602, 618
 Basarab I (voievod), 261
 Basarab cel Bătrân (Laiotă) (voievod), 261
 Basarab cel Tânăr (Țepcluș) (voievod), 261
 Basarabii (Băsărăbeștii) (dinastia), 334, 356, 476
 Basarab, Mircea, 700
 Batti (han mongol), 68, 291
 Bayer, Gottfried (după unele izvoare - Theophyl) Siegfried, 299, 303, 351, 685
 Bădărău, Dan, 543-545, 703-705
 Băilă, Radu (preot brașovean), 313
 Bălașa, D., 324, 682, 689, 697
 Bălăceanu, Constantin, 128, 129, 131, 132, 140
 Bălănescu, Roset, 612
 Bălășel, Teodor, 689
 Bălcescu, Nicolae, 118, 157, 271, 658, 660, 662, 663, 665
 Băleanu, Gheorghe, 119, 136, 718
 Băleanu, Grigore, 119
 Băleanu, Ivașco, 457, 718
 Băleanu, I. N., 657
 Bălcnii (familia), 98, 118, 121, 122, 136, 239, 343
 Băltăceanu, Francisca, 171
 Bănescu, Marcu, 672
 Bărbulescu, Corneliu, 422-424, 428, 430, 431, 695, 696

- Bărbulescu, Ilie, 285
 Bărsănescu, Ștefan, 700
 Beda, Venerabilul, 328, 330, 426
 Beheims, Michael, 337
 Bejan, D., 654
 Beldeanu, Adrian, 685
 Belizarie (general bizantin), 5
 Belli, Constantin, 550
 Beloboțki, Andrei, 465
 Belsius, Ioan, 273
 Berânda, Pamvo, 396
 Berechet, Ștefan, 329, 683
 Bergler, 360
 Berhurius (Berhorius, Belhorius, Berchorius, Bercuierius, Bersuire, Berçuire, Bressuire), Petrus (Pierre), 521, 533, 535
 Beroad, 328
 Berosius, 171
 Berza, Mihai, 99, 658, 679
 Bethlem, W., 166
 Beza, Marcu, 675
 Bezdechi, Șt., 356
 Bianu, Ioan, 471, 698, 699
 Biedzycki, Emil, 648
 Bielski, Joachim, 58
 Bielski, Marcin, 58, 233, 394, 399, 634, 635, 637
 Biondo, Flavio, 64, 240, 289
 Birtoc (vezi Drăgfy, Bartolomeu), 56
 Bistrițeanu, Al., 676
 Blandrata, Giorgio, 538
 Blasios, Gabriel, 416, 712
 Block, Vladimir, 678
 Bloomfield, M. W., 701
 Bobulescu, C., 392, 692
 Bocșan, Nicolae, 223, 672
 Bodin, D., 689
 Böemus, Johannes, 285
 Bogaci, G. T., 214, 386, 671, 695
 Bogdan I Întemeietorul (voievod), 10, 259, 271
 Bogdan al II-lea (voievod), 10, 385
 Bogdan al III-lea cel Orb (voievod), 8, 10, 19, 34, 42, 72, 302
 Bogdan al IV-lea Lăpușeanu (voievod), 38, 41, 47
 Bogdan, Damian P., 457, 646, 669, 698
 Bogdan, Ioan, 10, 11, 14, 15, 19-21, 23-25, 29, 35-39, 41, 45, 56, 61, 337, 340, 646-651, 653, 682, 683, 690, 714
 Bogrea, Vasile, 334, 692
 Bojincă, Damaschin, 223
 Boldur, A. V., 649, 684
 Boldur-Lățescu, T., 675
 Bolintineanu, Dimitrie, 346
 Bolliac, Cezar, 353, 360, 362, 668, 694
 Bolț-Trâpcea, Liliana, 672
 Bonfini, Antonio, 56, 166, 176, 240
 Bonvicinus (Bonvicini), Valerianus, 413, 711
 Boroianu, C., 658
 Bose, Claude du, 299
 Bossuet, Jacques Benigne, 169
 Botero, Giovanni, 453, 454
 Botez, Liliana, 706
 Bot, Livia, 680
 Botvinik, M. M., 634
 Boțulescu (de Mălăești), Vlad, 483-486, 709, 710
 Bovelle, Charles de, 328
 Bracciolini, Poggio, 64, 65
 Brașovan, Manole (copist), 516
 Brancovici (dinastie sârbească), 710
 Brancovici (familia din Ardeal), 392
 Brancovici, Gheorghe (cronicar), 120, 389-393, 398, 400, 692, 693, 710
 Brancovici, Maxim, 369
 Brancovici, Sava (mitropolit), 278, 392, 710
 Brătianu, Gh. I., 649
 Brâncoveanu, Constantin (voievod), 100, 108-112, 124, 125, 128, 129, 131-143, 154, 156, 162, 173, 180, 181, 185, 187, 188, 190, 192, 199-201, 237, 239, 264, 310, 328, 329, 344, 349, 354-356, 359, 418, 435, 474-479, 482, 491, 492, 527, 578, 585, 601, 616, 619, 662, 701, 710, 711, 713, 718
 Brâncoveanu, Constantin (fiul lui Constantin Brâncoveanu), 142, 187, 477
 Brâncoveanu, Matei (fiul lui Constantin Brâncoveanu), 142, 187
 Brâncoveanu, Radu (Răducanu) (fiul lui Constantin Brâncoveanu), 142, 187
 Brâncoveanu, Ștefan (fiul lui Constantin Brâncoveanu), 142, 187, 199
 Brâncovenii (familia), 141, 350-354
 Bréhier, Louis, 7, 448
 Bria, Ion, 507, 702
 Briebacher, Irmtraud, 647
 Brutus (Marcus Iunius), 295
 Brzeski, Nikolay, 21
 Bucholzer, Abraham, 120
 Budai-Deleanu, Ion, 253, 591
 Buhăescul, Vasile (cronicar?), 197
 Buhuș, Alexandru (hatman), 157, 158
 Buhuș, Ion (mare logofăt), 180
 Buhuș, Safta (soția lui Constantin Cantacuzino), 711
 Bulat, T. G., 467, 698

Bulgăr, Gh., 656, 659, 664
Buonarrotti, Michelangelo, 75
Burada, T. T., 280, 708
Burghel, Constantin (copist), 598
Büsching, Anton Friedrich, 253, 362

Buză (Buzoianul?), Grigorie, 382, 636
Buzescu, Stroe, 54, 719
Buzești (familia), 54, 112, 719
Byck, J., 447
Byron, George Gordon, 301

C

Callimachi, Gavril (mitropolit), 321, 715
Callimachi, Grigorie (voievod), 216
Callimachi, Ion Theodor (voievod), 207, 209, 216
Callimachi, Scarlat, 678
Callinic (patriarh), 314
Calmășul, Theodor (tatăl lui Ion Theodor Callimachi), 216
Calvin, Jean, 386
Camariano-Cioran, Adriana, 160, 188, 203, 207, 703
Canta, Ioan (Ioniță), 161, 211, 213, 214, 318, 670, 671, 682, 687, 710
Cantacuzino, Andronic, 134, 363
Cantacuzino, Casandra (soția lui Dimitrie Cantemir), 309
Cantacuzino, Constantin (postelnicul), 114, 116, 117, 119, 163, 711
Cantacuzino, Constantin (stolnicul), 59, 81, 96, 97, 108, 110, 122, 124, 127, 134, 138, 176, 190, 197, 229, 236-245, 249, 256, 264, 290, 294, 305, 310, 354, 355, 361, 363, 391, 410-413, 417, 418, 450, 454, 464, 481, 482, 486, 558, 561, 578, 622, 673, 694, 709-712
Cantacuzino, Constantin (fiul lui Ștefan Vodă Cantacuzino), 354, 483, 709
Cantacuzino, Drăghici, 116, 361, 712
Cantacuzino, Dumitrașcu (voievod), 106, 123, 148-151, 158
Cantacuzino, G. Gr., 362
Cantacuzino, G. M., 535
Cantacuzino, Ilie (vistiernic), 187, 717
Cantacuzino, Iordache, 89, 101, 346, 612, 717
Cantacuzino, Manuil, 364
Cantacuzino, Matei, 712
Cantacuzino, Mihai (banul), 139, 141, 176, 214, 271, 352, 353, 361-364, 686, 687
Cantacuzino, Mihai (mare spătar), 110, 111, 354, 355
Cantacuzino, Pârnu, 219
Cantacuzino, Radu (Răducanu) (fiul stolnicului C. Cantacuzino), 413

Cantacuzino, Radu (Rudolf) (fiul lui Ștefan Vodă Cantacuzino), 354, 363, 483, 709
Cantacuzino, Șerban (vel paharnic), 701
Cantacuzino, Șerban (voievod), 108, 109, 119, 122, 123, 129-131, 134, 136, 138, 140, 162, 163, 199, 237, 239, 309, 310, 352, 355, 361, 363, 382-383, 392, 393, 418, 430, 482, 492, 710-712, 718
Cantacuzino, Ștefan (voievod), 110, 134, 137, 140, 141, 144, 351, 354, 356, 363, 483, 709, 712
Cantacuzino, Toma, 341
Cantacuzino, Toma (mare spătar), 110, 128, 137, 355
Cantacuzinii (familia), 96, 98, 100, 102, 109, 113-116, 118, 119, 122, 124, 127, 129, 131, 133, 134, 136, 137, 139, 163, 188, 189, 191, 192, 201, 213, 350-356, 361-363, 483, 709-712, 715, 717, 718
Cantemir, Antioh (fiul lui Dimitrie Cantemir), 299-301, 303, 351-353, 686
Cantemir, Antioh (voievod), 105, 106, 128, 154-157, 159, 187, 287, 513, 717
Cantemir, Constantin (fiul lui Dimitrie Cantemir), 288
Cantemir, Constantin (voievod), 101, 103, 106, 128, 129, 148, 151, 153, 154, 156, 162, 346-350, 513, 712
Cantemir, Dimitrie, 63, 92-94, 97, 103, 105, 107, 108, 126, 128, 137, 141, 142, 162, 167, 179, 181, 229, 230, 235, 237, 238, 245-269, 274, 276-301, 303-310, 328, 346-358, 361-366, 385, 398, 415, 417-419, 442, 450, 464, 486, 490, 506, 507, 508, 512-588, 635, 674, 676, 685, 686, 702-708, 712, 713, 717, 718
Cantemir, Matei (fiul lui Dimitrie Cantemir), 442
Cantemir (Silișteanul), Teodor, 357, 358
Cantemir (Cantemireștii) (familia), 128, 157, 258, 358
Capella, Martianus, 450
Caproșu, I., 262, 264

- Caragiale, I. L., 75
 Caratașu, Mihail, 438, 696
 Cardaș. Gh., 666
 Carida. Gheorghe (bunicul lui Radu Popescu), 718
 Carion, Ioannes, 240, 328
 Carol al XII-lea (rege suedez), 186
 Carol cel Mare (împărat), 349
 Carolina de Ansbach (regină), 299
 Cartojan, Nicolae, 53, 54, 113, 119, 160, 277-279, 597, 598, 619, 622, 624, 627-630, 632, 633, 635, 636, 661, 664, 673, 694, 714
 Cartojan-Turdeanu, Laetiția, 414, 696
 Cassiodor, 450
 Castelnuovo, Enrico, 594
 Catargiu, Ilie, 717
 Catrina (mama lui Ion Neculce), 717
 Catrina (soția lui Antioh Vodă Cantemir), 156
 Cazacu, B., 113, 654, 659, 703
 Cazacu, Matei, 337, 340, 684
 Călărașu, Al., 661
 Călinescu, G., 74, 82, 95, 96, 99, 102, 106, 160, 305, 542, 543, 555, 657
 Cămpcanu, Ilieș, 685
 Cămpina, Barbu T., 338, 684
 Căndea, Virgil, 141, 245, 246, 256, 286, 291, 299, 302, 303, 415, 416, 419, 420, 438, 472, 473, 518, 523, 527, 533, 534, 540, 548-551, 553, 560, 602, 659, 674, 678, 679, 686, 687, 698, 702, 703, 705, 706
 Cârje, Ion (ban), 623
 Ceachi, Laslo, 128, 129
 Cernovodeanu, Paul, 141, 303, 350-354, 382, 386, 414, 438, 638, 663, 678, 679, 686, 687, 689, 691, 693, 696, 703, 706
 Cervantes, 571
 Cetferikov, Serghie, 604
 Chalkokondyles, Laonikos, 5, 240, 339
 Chartier, Roger, 599
 Chesarie al Râmnicului (episcop), 486-498, 699
 Chesarie, monahul (traducător), 608
 Chiaro, Anton Maria del, 109, 140-142, 264, 270, 354, 476, 619
 Chihaia, Pavel, 12, 49, 652, 659
 Chiparissa, Nicolae, 201, 202
 Chira, Ioniță (copist), 598
 Chishull, Edmund, 240
 Chițimia, I. C., 16, 53, 60-62, 94, 165, 646-648, 650, 653, 655, 656, 667, 678, 682, 690, 691
 Choniates, Nicetas, 514
 Chortasmenos, Ioannes, 7
 Christianus. Mathias, 241
 Cicanci, Olga, 414
 Cicero (Marcus Tullius) („Țițeron”), 295, 476, 485, 519
 Cincheza-Buculci, Ecaterina, 324
 Ciobanu, Radu Ștefan, 239, 674
 Ciobanu, Ștefan, 52-53, 62, 160, 353, 393, 394, 396, 397, 400-407, 459, 551, 597, 637, 675, 677, 678, 686, 705
 Cioculescu, Șerban, 97, 99, 102, 565, 656, 658, 659, 664, 674, 696, 707
 Ciogolea (Ciogoleștii) (frații), 88
 Ciohorcanu, Alexandru (copist), 598, 611
 Ciorănescu, Al., 656, 659, 708
 Ciprian (scriitor din epoca patristică), 504
 Climent din Alexandria, 171, 500, 504
 Climent, duhovnicul (traducător), 608
 Climent, ieroshimonahul (traducător), 608
 Clipa, Gherasim (copist), 598, 612
 Cluverius, Philippus, 63, 240
 Cociu, Mircea, 130, 664
 Cocora, Gabriel, 690
 Colonna, M., 645, 688
 Colonne, Guido delle, 615, 627-630, 633, 634
 Columb, Cristofor („Cristov Columb”), 394, 451, 485
 Comenius, Jan Amos, 531
 Comnena, Anna, 5
 Condeescu, N. N., 611
 Conduratu, Grigore C., 337, 683
 Constant, George, 667
 Constantin, Anghel (cumnat al împăratului Andronic Comnen), 363
 Constantin cel Mare (împărat roman), 73, 290, 327, 376, 380, 382, 384, 399, 477, 496, 527
 Constantin, Copronim (împărat bizantin), 386
 Constantin, Gheorghe I., 678, 696
 Constantin, logofătul (copist), 598
 Constantin Porfirogenctul (împărat bizantin), 259, 264
 Constantin Vătaful (cronicar?), 141
 Constantin „vtori dascăl slovenesc” (copist), 598
 Constantinescu, Ioana, 671
 Constantinescu, Pompiliu, 654
 Constantinescu, Radu, 397, 627, 628, 634, 635, 638
 Constantinescu-Râmureanu, G., 667
 Constantinescu-Râmniceanu, G., 707
 Constantiniu, Florin, 679
 Copinger, W. A., 464
 Corbea, David, 128
 Corbea, Teodor, 128, 130

- Corbea (familia), 313
 Corbeanu, Dumitrașcu, 128, 133, 718
 Coreși, diaconul, 311, 312, 455, 720
 Corfus, Ilie, 497, 601, 687
 Corvinii (familia), 325, 326
 Corydalcu, Theophil, 110, 304, 416, 481, 483, 543, 544, 603, 609
 Costa, Traian, 535
 Costache (mare hatman), 208
 Costache, Constantin (cronicar?), 161
 Costachi, Veniamin (mitropolit), 161, 288, 407, 420, 606
 Costandie (episcop), 717
 Costăcheștii (familia), 161
 Costea Dascălul (copist), 425, 450, 451, 616
 Costin, Iancu (hatman), 76, 347
 Costin, Miron, 9, 21, 27, 60, 69-71, 74-97, 99, 100, 104, 105, 108, 126, 143, 146-148, 152, 153, 158, 161, 163, 164, 167, 168, 170-172, 174, 179, 183, 195, 229-237, 241, 243, 244, 247, 249-252, 256, 257, 263, 264, 270, 272, 276, 282-284, 286, 290, 294, 305, 308, 321, 326, 346, 347, 349, 359, 381, 412, 430, 450, 452, 464, 475, 486, 523-525, 528, 529, 531, 537, 558-560, 586, 622, 666, 672, 717, 720
 Costin, Nicolae, 77, 96-98, 103, 120, 142, 146, 147, 157, 159, 165-176, 178-183, 187, 188, 195, 231, 249, 256, 274, 283, 290, 294, 381, 399, 417, 453, 490
 Costin, Pătrașcu (fiul lui Miron Costin), 349
 Costin, Velicico (Velișcu) (hatman), 162, 346, 349
 Costinii (Costineștii) (familia, frații), 153, 162, 181, 346, 347, 531, 578
 Coșbuc, George, 346
 Cozărescu, Epifanie, 682
 Craioveștii (familia), 8, 50
 Crăciun, Alexandra, 536
 Crăciun, I., 654, 672, 680, 681
 Crăciunaș, Irineu, 701
 Creangă, Ion, 75, 107
 Crellius, Johannes, 519, 539
 Cremonini, Cesare, 411
 Creția, Gabriela, 171
 Crimca, Anastasie (mitropolit), 7
 Cris-Cristian, S., 109
 Crispina, Augusta (soția împăratului Antoninus Pius), 225
 Cristea, Gherasim, 701
 Cristea, Valeriu, 658
 Cristescu, Tr., 658, 660, 690
 Crois, Pétis de la, 304
 Cronț, Gheorghe, 676
 Crusius-Kraus; Martin, 381, 385, 388
 Cumpănă, Grigori („pisal”), 406
 Cupăreștii (familia), 153, 181, 359
 Curtius Ruffus, Quintus, 75, 224, 232, 411, 452, 514, 528, 560, 622
 Curticăpeanu, Doina, 555-556, 564, 566, 571, 579, 581, 655, 658, 674, 703, 707

D

- Dabija, Istratie (voievod), 105, 106, 149, 150
 Daltaban, pașa, 308
 Damaschin (egumen athonit), 472
 Damaschin (eiscop de Râmnic), 487, 492
 Damaschin Studitul, 379
 Dan I (voievod), 261, 270
 Dan, Dimitrie, 671, 682, 716
 D'Angenne, Julie, 611
 Daniil Sihastrul, 319
 Danilo al II-lea (arhiepiscop sârb), 8
 Danovici, Pătrașcu, 96, 378, 381, 382, 387, 388, 636, 691, 713
 Dante, Alighieri, 515
 Daponte, Constantin (Chesarie), 197-200, 264, 669
 Dapper, O., 424
 Dares din Frigia (Phrygius), 615, 630, 631, 633, 635
 Dăric Dărmănescu, lordache, 610, 611, 612
 Daur, Ignati Milovanov (boier rus), 434
 Dávid, Ferenc, 538
 Dămian (Damian, Demian), Vasile (cronicar, copist?), 147, 148, 151, 152
 De Beauchamps, 613
 De Bernis, 613
 Decebal, 361, 496
 Decei, Aurel, 678
 Delacroix (călător francez), 263
 Delaporte, Joseph, 697
 Della Vale (călător italian), 374
 Delavrancea, Barbu Ștefănescu, 74
 Deletant, Dennis, 691
 Delumean, Jean, 18, 143, 275, 328, 426, 449, 454, 502, 511, 525, 527, 573, 574, 702
 Démény, Lajos, 257, 290, 677
 Démény, Lidia A., 677

- Demostene, 331
- Densusianu, Ovid, 247, 548, 675, 681, 705
- Densușianu, Aron, 53, 60, 119, 239, 382, 389, 390-392, 654, 660, 670, 673, 692
- Desalleurs (ambasador francez), 179
- Des Barres, 611
- Descartes, René, 539
- Despot Vodă, 22, 29, 41-45, 47, 58, 70, 172, 174, 175, 273, 274, 356, 538
- Diaconescu, Traian S., 414, 696
- Dictys Cretanul (Cretensis), 376, 615, 630, 633, 635, 637, 641
- Diderot, Denis, 301
- Dima, Al., 682
- Dima-Drăgan, Corneliu, 237, 674, 694
- Dimitrachi, ierodiaconul (copist), 371
- Dimitrescu, Florica, 694
- Dimitrievici, Constantin, 288
- Dimitrievici, frații (tipografi), 470
- Dimitriu, Ion G., 695
- Dio Cassius, 176, 233, 240, 250, 492, 494
- Dioclețian (Caius Aurelius Valerius Diocletianus) (împărat roman), 173
- Diogene, 475, 582
- Diogene, Laertios, 473
- Dionisie cel Mic (Exiguus), 493
- Dionisie. „chir” (profesor al stolnicului Constantin Cantacuzino), 238, 411, 711
- Dionisie din Furna, 609
- Dionisie Eclesiarhul, 222, 371, 372, 444, 445, 689, 713
- Diță, Alexandru V., 182, 192, 668, 669
- Diva Faustina Augusta (soția împăratului Marcus Aurelius Antoninus), 225
- Djuvara, Neagu M., 305, 679
- Doja, Gheorghe, 175
- Dorothei al Monembaziei, 120, 369, 370, 378-382, 387-391, 636, 637
- Dorotei, Avva, 609
- Dositei (episcop), 321
- Dositei (ieroshimonah), 606
- Dosoftei (mitropolit), 75, 94, 111, 151, 194, 387, 388, 409, 410, 414, 417, 419, 430, 514, 559, 563, 566, 597, 637, 691
- Dracula (vezi și Vlad Țepeș), 18, 336-339
- Drag din Maramureș (voievod), 56
- Drágfy, Bartolomeu (voievod), 56
- Drágfy (familia), 56
- Dragnea, Radu, 678
- Dragomir, Silviu, 393, 692
- Dragoș Vodă, 9, 10, 19, 21, 195, 259, 291, 319, 320
- Drăganu, N., 430
- Drăgoi (din Bezdead), logofătul (copist), 382, 383, 388
- Drăgoi, Gabriela, 696
- Drăgușin, C., 676
- Drimba, Lucian, 591, 708
- Dubău, Tudosie, logofătul (cronicar?), 60, 147, 153
- Duca (Duculeț), Constantin (voievod), 100, 105, 154-157, 162, 183, 199, 209, 212, 717
- Duca, Gheorghe (voievod), 98, 101, 105, 116, 122, 123, 148-150, 152, 153, 160, 162, 212, 238, 355
- Duca, Ioniță, stolnicul, 371
- Ducange, Ch., 362
- Dudescu, Constantin (marc vornic), 440
- Duicev, I., 645, 688
- Dukas (istoric bizantin), 5, 363
- Duma (familia), 313
- Duma, Dimitrie (tatăl lui Radu Duma), 713
- Duma, Radu (cronicar?), 315-317, 680, 713, 714
- Dumbravici, Dumitrașcu, 113
- Dumezil, Georges, 171
- Dumitrache, stolnicul (cronicar), 176, 217-221, 671, 714
- Dumitrașcu Ceaurul (marc logofăt), 100, 156
- Dumitriu, Mihaela, 697
- Dumitriu-Snagov, Ion, 96
- Dumitru (numele de mirean al lui Dionisie Eclesiarhul), 713
- Dumitrescu, Al. T., 239
- Dumitrescu, Suzana-Carmen, 676, 677, 704
- Dușan, Stefan (rege sârb), 8, 269, 327
- Dușu, Alexandru, 161, 303, 349, 476, 481, 492, 528, 530, 532, 610-612, 620, 624, 625, 635, 662, 663, 674, 677, 678, 699, 700, 702-704, 706, 707
- Dvoicenko-Markov, E., 687, 706

E

- Ecaterina a II-a (împărăteasă a Rusiei), 214, 321, 361, 440, 625, 716
 Efrem Sirul, 488, 526, 572, 609
 Efrosin (copist rus), 339
 Eftimie (cronicar), 14, 24, 26, 28-36, 38, 379, 650, 651, 714
 Eftimie (egumen la Neamțu), 29, 714
 Eftimie (episcop de Rădăuți și apoi de Roman), 29, 714
 Eftimie (episcop în Transilvania), 29
 „Eghes” (negustor englez), 411
 Eginhard, 24, 349
 Eisenhut, W., 630
 Elena din Troia (Egulida, Iglada), 473, 631, 633, 636, 638, 639
 Elena Rareș (soția lui Petru Rareș), 31, 32
 Eliade, Manase, 609
 Eliad, Tudorache (Teodor), 615
 Elian, Al., 384, 469, 698
 Elina, Doamna (soția lui Matei Basarab), 456, 464, 467, 468, 472-474
 Eminescu, Mihai, 75
 Empedocle, 532, 533
 Enache (copist), 623, 624
 Enachi, grămăticul (tatăl adoptiv al lui Ion Neculce), 717
 Enăceanu, Ghenadie, 438, 696
 Encas, 295, 634, 635
 Ene, Georgeta, 684
 Ene, Virgiliu, 659, 661
 Engel, Johann Christian von, 60, 125, 288, 336, 352
 Epictet, 411, 519, 520
 Epifanie (scriitor bisericesc), 426
 Erasmus din Rotterdam, 411, 519, 526
 Erbiceanu, Constantin, 198, 201, 660, 669, 700
 Es'aad (Saadi) Efendi, 306, 308, 513, 712
 Esiona (Exiona), 633
 Esop, 92, 603
 Euclid, 413
 Euripide, 183
 Eusebios din Cesareea, 5, 171
 Eustatievici, Dimitrie, 223, 316, 317, 681, 714, 715
 Eustratie („Istratie”) Logofătul Dragoș, 57, 235, 343
 Eutropius, 233, 251
 Evagric Ponticul, 501
 Evloghie, „smeritul” (traducător?), 401, 402

F

- Fabricius, Johann Albert, 298
 Faifer, Florin, 410, 434-436, 694, 696, 708
 Farinaccius (Farinacci, Prospero), 275
 Fălcoianu, Constantin (polcovnic), 220, 371
 Fălcoianu, Mathei (vel vornic), 371
 Fălcoianu, Radu (vel pitar), 371
 Fecioru, D., 602
 Feizullah (muftiu), 308
 Fénelon, 611, 612
 Feneșan, Costin, 224, 225, 671, 672
 Ferrari, Filippo, 240
 Ferrati, Bartolomeo, 110
 Ferriol, marchiz de (ambasador francez), 308
 Fessler, Ignaz Aurelius, 224
 Ficino, Marsilio, 515
 Filaret (episcop de Râmnic), 444, 487, 490, 713, 716
 Filip (rege macedonean), 400
 Filipescu, Constantin, căpitanul, 118, 660
 Filitti, Ioan C., 663, 671
 Filon (Philon din Alexandria), 170, 331, 573
 Filothei, monahul (de la Cozia), 609
 Filothei „sin agăi Jipa” (ieromonah), 601
 Filstich, Johann, 125
 Flaccus, Fulvius (general roman), 58, 63, 233
 Flavius, Josephus, 170, 171, 331, 375, 572
 Flor, popa (copist), 329, 598
 Florea (din Șchei), protopopul, 313
 Florescu, Florea B., 676
 Florescu, Radu, 337, 684
 Florian, Jean Pierre Claris, 613
 Foca (împărat bizantin), 377
 Fochi, Adrian, 309, 676, 706
 Földvari (arhimandrit din Vârșet), 224
 Foresti, Antonio, 241
 Fotino, Dionisie, 615
 Foy de Neuville, 414
 Frederick-Louis (prinț de Wales), 299
 Friederich Wilhelm (rege prusac), 429

- Gabor, Gabriela, 645
 Gallenus, 483
 Gallienus (Publius Licinius Egnatius) (împărat roman), 236
 Gassendi, Pierre, 539
 Gaster, Mozes, 302, 402, 638, 658, 668, 693
 Gavril (arhieru din Petersburg), 441
 Gavril, diacul (copist), 385
 Gavril din Milești (tatăl lui Nicolae Milescu), 429
 Gavril (mare vornic), 34
 Gavrilaş Mateiaș, Alexandra („Iordăchioaia vistierniceasa”), 98, 717
 Gavriil Protul, 49-50, 112, 471
 Gavriil Uric, 607
 Gènier, Nicolas, 161
 Georgescu, I. I., 113, 652, 658
 Georgescu, Ioan, 551, 705
 Georgescu-Ionescu, Elena, 678
 Georgescu, Vlad, 700
 Geppenner, N. V., 634
 Ghedeon (episcop), 326, 327
 Ghedeon (mitropolit), 180
 Ghenadie Cozianul, 628
 Ghenadie Scholarios (patriarh), 388
 Gheorgachi (Sufu), vitori Logofătul, 263, 598
 Gheorghe de la Putna (dascăl), 623
 Gheorghe, diaconul, 313
 Gheorghe, ieroshimonahul (trasducător), 608
 Gheorghe (mitropolit), 45, 47, 72
 Gheorghe (mitropolit al Moldovei), 420
 Gheorghe Ștefan (voievod), 83, 84, 87, 88, 92, 344, 346, 420, 429, 430
 Gheorghiiță (mare spătar), 157
 Gherasim (Criticos) (patriarh), 198
 Gherasim Vlahul (Blachos, din Creta), 199, 238, 411, 711
 Gherontie, ieromonahul, 254
 Gherontie, monahul (traducător), 607, 608
 Gheție. Ion, 53, 55, 284, 285, 326, 327, 682
 Gheuca, Leon (mitropolit), 571, 598, 610-612, 614, 715
 Ghibănescu, Gh., 667
 Ghica, Gheorghe (voievod), 161, 163, 275, 345, 428, 429
 Ghica, Ghiculeții (dinastia), 98, 163, 203, 204, 210
 Ghica I, Grigore (voievod), 116, 117, 122, 161, 163, 416, 420, 429, 430, 711
 Ghica II, Grigore (voievod), 101, 106, 160-162, 164, 184, 196, 202, 204, 210, 718
 Ghica III, Grigore (voievod), 210, 439, 443, 591
 Ghica, Grigore Alexandru (voievod), 216
 Ghica, Matei (voievod), 207, 208, 210, 216, 270
 Ghica, Ștefărlat (voievod), 208-210, 213
 Ghinea (ceauș), 128
 Ghinoiu, Ion, 279-281
 Gibbon, Edward, 303
 Gilles, Pierre, 417
 Gin Ali, pașa (vizir), 100
 Giosu, Ștefan, 298, 677, 703, 707
 Giurescu, Constantin, 61, 62, 98, 113, 119, 136, 140, 146, 147, 158, 160, 203, 204, 260, 326, 358, 653, 654, 659-661, 664-668, 670, 672
 Giurescu, Constantin C., 55, 61, 62, 113, 263, 274, 347, 422, 653, 685, 695
 Giurescu, Dinu C., 274
 Glebkovici, Ivan (tipograf), 457
 Gniński, Jan, 93
 Golăi, Ioan (mare logofăt), 37, 46
 Goldenberg, Ives, 706
 Golescu, Dinicu, 445
 Gorciu, G. I., 675
 Gôrka, Olgierd, 16, 647, 648
 Gorovei, Ștefan S., 182, 192, 197, 239, 417, 422, 668, 669, 696
 Gracián, Balthasar, 610-612
 Graecinus (fratele generalului Flaccus), 233
 Graziani, Gaspar (voievod), 83, 344
 Greceanu, Barbu, 110
 Greceanu, Radu, 109, 110, 124-129, 131, 136, 138, 142, 245, 474-476, 662, 663
 Greceanu, Șerban, 110
 Grecenii (frații), 489, 515
 Greccescu, Constantin, 113, 358, 658-664, 669, 687
 Grecianu, Ștefan D., 662, 663
 Grecu, Al., (P. P. Panaitescu), 695
 Grecu, Vasile, 534, 646
 Gregorian, Mihail, 236, 335, 652, 658-660, 662, 663, 673
 Grid, Gridovici (familia), 313
 Grid (Gridovici), Eustatie, protopopul, 316, 714
 Grid, Nicolae, 632, 634
 Grid, Vasile, protopopul, 314, 383
 Grigoras, Mitrofan, 110, 143, 200, 201, 669, 670
 Grigoras, Nicephoros, 5, 176
 Grigoraș, diacul, 183
 Grigoraș, Em. C., 667, 695, 702, 704, 706, 707
 Grigoraș, N., 677

Grigore (de la Tismana), ieromonahul (copist), 596
 Grigore Dialogul (papă), 501
 Grigore (mitropolit al Moldovei), 618
 Grigore Râmniceanu, 487
 Grigore Dascălul (mitropolit), 529, 606-608
 Grigore din Tâmauca („vel dascăl”), 622, 623, 625
 Grigore, ierodiaconul (traducător), 608
 Grigore, „monah și prezbiter în marea biserică a Moldovlahiei”, 446, 447
 Grigore Nyssis, 426, 450
 Grigore (proin mitropolit), 597
 Grigore Sinaitul, 608
 Grigore Teologul (de Nazianz), 473, 609
 Grigorievici, Irinei (copist), 407
 Grigorovici Armeanul, Petru, 52, 273
 Grigorovski (Grigorovici), Nicodim (călugăr rus), 407
 Grisellini, 225
 Grotius, Hugo, 539
 Grozin, Dimitri, 299
 Guagnini, Alessandro, 58, 59, 76, 166, 233, 399
 Guasco, Ottavio, 300
 Guboglu, Mihai, 306, 678, 706
 Guevara, Antonio de, 96, 157-159, 178
 Gulian, C. I., 675
 Guruianu, Viorel, 256, 450-451, 454, 697
 Guțu, Gh., 254, 675

H

Hadâr (sfetnic turc), 32
 Hafiz, 513
 Hagi Pop (negustor sibian), 487
 Halcatovski, Ioannikie, 399, 405, 418, 597, 598
 Hamartolos, Gheorghios, 369, 379, 636
 Hamid (sultan), 491
 Hammer - Purgstall, Joseph von, 302
 Haneș, P. V., 239, 420, 672, 678, 694
 Hangerli, Constantin (voievod), 372, 392
 Harrassowitz, Otto, 303
 Hașdeu, B. P., 21, 60, 74, 239, 269, 467, 617, 621, 649, 654, 673, 690, 695, 702
 Hatzfeld, Helmuth, 611
 Hârlescu, Dimitrachi (paharnic), 516
 Hâra (boier moldovean), 27
 Hector („Ector”), 627, 631, 633, 634, 639, 640
 Hecuba, (Eccuba, Ecavi), 632
 Heissler, Donat (general austriac), 128, 132, 134, 136
 Heliodor, 571, 583, 598, 614
 Hera, 631
 Heracle, 632
 Heraclit, 533
 Hermes, 631
 Herodot, 250, 335, 378, 415, 513, 636
 Hippocrate, 483
 Hispanus, Petrus, 547
 Hize, Innokentie, 392, 396-404
 Hmelnițki, Bohdan, 84, 275, 306
 Hmelnițki, Timuș, 276
 Hobbes, Thomas, 544
 Hociungu, Antohi (copist), 142
 Hocke, Gustav René, 531
 Hodoș, Iosif, 302, 309, 675, 677
 Hodoș, Nerva, 671, 698, 699
 Holban, Maria, 254, 255, 259, 266, 282, 285, 675, 676
 Homer („Omer”, „Omira”), 253, 615, 627, 628, 634-637
 Honorius din Autun, 426, 450
 Horatio Tursellinus, 411
 Horațiu (Quintus Horatius Flaccus), 411
 Hovhannes (cronicar armean), 273
 Irisogon (din Trebizonda), Gheorghe, 197, 200, 483
 Hrizea din Popești (vistier), 119, 136, 187, 718
 Hudeci, Grigore (copist), 598
 Hugo, Victor, 301
 Hurmuzaki, Fudoxiu de, 271, 326, 682
 Husz, R., 648
 Hutin, 588
 Hutten, Ulrich von, 289
 Huyssen, Heinrich, 550
 Hypomenas, Gheorghe, 110

I

Iachint de la Cernica (copist), 595
 Iacob Herachid (vezi Despot Vodă), 40
 Iacov (mitropolit), 209, 217
 Iacov Putneanul (mitropolit), 320, 716
 „Iacșă” (conspirator sârb), 129
 Iancu, Carol, 275, 276
 Iancu de Hunedoara, 121, 393
 Iancu Sasul (voievod), 70, 273

lane. popa (traducător), 720
 lanus „bifrons”, 174
 laropolk (cneaz rus), 398
 lason, 632
 Iașimirski, A.I., 8, 605, 647, 650
 Ibrahim (fratele lui Murad al IV-lea), 307
 Idomeneu (rege legendar al Cretei), 630
 Ierotei (mitropolit al Monembaziei), 380
 Ignatie din Amtiohia, 503-504
 Ignatie (episcop), 458
 Ilarion (ierodiacon la Neamțu), 6
 Ilarion, ieromonahul (traducător și „dascăl”),
 604, 605, 607, 609
 Iliiaș („Mahmet”) Rareș (voievod), 28, 29, 31-
 33, 71, 83, 91, 166, 173, 272, 715
 Iliiaș Alexandru (voievod), 150-152, 180
 Iliescu, Victor, 702
 Ilieș, Aurora, 161, 204, 205, 210, 211, 213-216,
 318, 654, 662, 663, 670, 671, 682, 687
 Ilievici, Grigore (copist), 598
 Ilinca (fiică a lui Constantin Brâncoveanu), 180
 Iliinski, Ivan, 351, 353, 549
 Impellizzeri, S., 645, 688
 Inochentie (episcop), 440, 441
 Ioan Albert (Jan Olbrecht) (rege polon), 19,
 22, 323
 Ioan al VI-lea Cantacuzin (împărat bizantin), 5,
 363, 364
 Ioan al V-lea Paleologul (împărat bizantin), 174
 Ioan al VIII-lea Paleologul (împărat bizantin),
 259, 355
 Ioan al III-lea Sobieski (rege polon), 151, 154,
 310, 350
 Ioan Cantacuzino (cel „îndrăzneț și cu glas
 tare”), 363
 Ioan Casian, 501
 Ioan Chrisostomul (Gură de Aur), 321, 489,
 514, 515, 525, 526, 519
 Ioan Damaschinul, 426, 449, 552, 572, 607
 Ioan (duhovnic imperial), 441
 Ioan, „grămaticul” (copist), 626
 Ioan, Hristodor, 614
 Ioan, ieromonahul de la Bistrița (copist), 50
 Ioan Scărarul (Klimax), 501, 514, 526, 595,
 597, 608, 609
 Ioan „Svctagorețul” (tipograf), 472
 Ioan („Ioanăș”) Zapolya (rege al Ungariei), 25,
 27, 28
 Ioanichie, monahul (traducător), 608
 Ioanid, George, 239, 653, 658, 660, 662, 673
 Ioanovici Vidac, Vichentie (episcop), 223, 719
 Ion (fiul lui Vasile Lupu), 84
 Ion Românul, popă, 618, 620
 Ionașcu, Ion, 110, 113, 659, 662, 671, 715
 Ionescu, G. M., 687
 Ionescu, Grigore, 535, 700
 Ioniță, logofătul (copist), 625
 Ioniță „sin Constantin logofătul” (copist), 382
 Iordan, Iorgu, 96-99, 657, 658
 Iorest (ieromonah), 7
 Iorga, Liliana N., 685
 Iorga, Nicolae, 29, 49, 52, 54, 55, 62, 76, 96,
 97, 99, 109, 111, 113, 119, 129, 139-143,
 146, 160, 166, 174, 175, 183, 202, 210,
 239, 240, 261, 269, 271-173, 282, 286,
 304, 317, 326, 327, 344, 353, 356, 358,
 362, 384, 391, 392, 396, 397, 400, 459,
 469, 471, 473, 484, 486, 487, 517, 554,
 555, 645-648, 652, 659-661, 663, 664,
 671, 673, 676, 677, 681-683, 685-688,
 692-694, 698-700, 714, 715
 Iorgovici, Paul, 487
 Iorgulescu, B., 119, 661
 Iosif (episcop), 487, 490
 Iosif (ieromonah la Neamțu), 606, 608
 Iosif (numele de monah al lui Ioan VI
 Cantacuzin), 364
 Iosif al II-lea (împărat austriac), 223
 Iosif (Mușat) (mitropolit), 196
 Iova, Mariana, 679
 Ipolit (scriitor bisericesc), 426, 573
 Ipsilanti, Alexandru (voievod), 361, 487, 493
 Ipsilanti, Constantin, 202
 Irinarh, ieromonahul (traducător), 608
 Isaac al II-lea Anghel (împărat bizantin), 363
 Isaac (episcop armean), 272
 Isaac, shimonahul (traducător), 607, 608
 Isaac Shirul, 609
 Isabella Zapolya (regină a Ungariei), 538
 Isac Beg (diplomat), 275
 Isaia de la Slatina (copist), 6, 14, 40, 650
 Isaia, ierodiaconul (copist), 598, 611
 Isaievici, Ja., 398, 401
 Isidor din Sevilla, 328, 425, 450
 Iskander, Nestor, 634
 Isocrate („Socrate filosoful”), 296
 Istrate, Ion, 556, 562, 563, 589, 591, 707, 708
 Istrati, Corneliu, 671
 Istvanffy, Nicolae, 166, 393
 Iștoc, comisul (cronicar?, copist?), 195
 Iulia Mammoea Augusta (soția împăratului
 Septimius Severus), 225

Julian, Ioan Antonie (tipograf), 379
Iustin Martirul, 504
Iustinian I (împărat bizantin), 264, 555
Iusuf, pașa (vizir), 184
Ivan Alexandr (țar bulgar), 8
Ivan cel Groaznic (țar rus), 29

Ivanovski, A. O., 695
Ivașcu, George, 31, 72, 97-99, 160, 166, 169,
372, 636
Ivănescu, G., 667
Izverniceanu, I. D., 672

J

Jaeger, H., 672
Janković, teodor, 223
Jaucourt, Cavalier de, 494
Jipa, popa, 314
Jöcher, Christian Gottlieb, 301
Joldea (pretendent), 34

Joinville, Jean de, 573
Joiața, Monica, 304, 306
Jonquières, 300
Jora, Antiohic (hatman), 103
Jora, Toader (copist), 598
Jungius, Joachimus, 547

K

Kakavelas, Ieremia, 513, 514, 517, 546, 547, 712
Kapsali (din Creta), Elia (cronicar), 274
Karadja, Constantin I., 18, 678, 683
Kariophilês, Ioannes, 200, 416, 481, 482, 699
Karpp, Heinrich, 702
Kedrenos, 379
Kempis, Thomas a, 464, 465, 467, 526
Kepler, Johannes, 328
Kesrawi, Musab Isa'd, 616
Kigalas, Matci, 194, 370, 378, 381-386, 388, 637
Kinnamos, Ioannes, 5
Kircher, Athanasius, 422, 423, 531
Klozius (tipograf sibian), 602
Kodinos, 197
Kogălniceanu, Enache, 203, 204, 592
Kogălniceanu, Mihail, 53, 59, 60, 98, 142, 146,
157-160, 162, 182, 203, 204, 211, 213, 239,
320, 321, 343, 441, 442, 592, 652-655, 657,
664-667, 670, 672, 673
Koll, Johann Peter, 548

Komnênos, Dionisie, 469
Komnênos, Ioannes (Ierotei), 110, 111, 199
Koprülû Oglî Numan, pașa, 308
Korenić, Ionghin, 474
Komaros, Viçenzo, 614, 615
Kosmas Indikopleustes, 446-450
Kovaczöczy, Wolfgang (istoric maghiar),
233, 283
Kozak, E., 324, 682
Kretzulescu, Em. E., 316, 680, 681
Krizanić, Jurij, 422, 424
Krolles (istoric) 307
Kromer, Marcin, 58, 66, 94, 166, 237, 241,
244, 399
Krumbacher, Karl, 645, 688
Kruming, A. A., 465, 698
Küprülü (vizir), 80, 345
Kurițan (diplomat rus), 340
Kyminitis (Trapezuntul), Sevastos, 110, 200,
482, 699

L

Lactanțiu, 426
La Cypède Pierre de, 614
Laet, Jean de., 238
La Fontaine, Jean de, 613
Lambrior, Alexandru, 700
Landos, Agapie, 414, 597, 598
Laomedont (rege troian), 632
Lapide din Liège, Cornelius a., 328
Lascaris, Konstantinos, 411, 483
Lascaris, M., 693

Lascu, N., 676
Laski, Albert, 22
„Laslo, craiul", 235, 297
Lațco (Lațcu) (voievod), 10
Laurian, A. T., 665
Lăudat, I. D., 646, 648-650, 654, 661, 665,
671, 676, 677, 682, 687
Lăzărescu, Ion, 171, 180, 667, 668
Le Beau, 496

Le Goff, Jacques, 256, 534, 574, 594
 Legrand, E., 201, 669
 Lemaire de Belge, Jean, 289
 Lemny, Ștefan, 614
 Leon al VI-lea Sophos (împărat bizantin), 264, 327, 371
 Leonardo da Vinci, 514, 535
 Leon Diaconul (istoric bizantin), 15
 Lesage, Alain René, 612, 613
 Leszczyński, Rafaël (sol polon), 308
 Leszczyński, Stanisław (rege polon), 186
 Leunclavius, Johannes, 8, 240, 368
 Leurdeanu, State (paharnic), 141
 Leurdeanu, Stroe, 122
 Levaković, Raphael, 470
 Levni, Celebi, 513
 Ligarius, Paise 233, 417, 470, 711
 Lightfoot, John, 328
 Lira, Giulio Cesare della, 615
 Lisbon (general roman), 233
 Livescu, Cristian, 91
 Locusteanu, Nicodim, 542, 545, 704
 Loredano, Gian Francesco, 598, 618
 Lubieniecki, Stanisław, 539
 Luca („Luculenco”), Ștefan, 103, 258, 717
 Luca, Ioasaf, 205, 598, 658
 Luccari, Giacomo di Pietro, 55
 Lucian, 411
 Lucius Ampelius, 240
 Lucius, Septimus, 376
 Ludescu, Stoica, 30, 113, 114, 116-118, 121, 122, 715
 Ludovic al XIV-lea, 429
 Ludovic cel Mare (rege maghiar), 274
 Lupaș, Ioan, 55, 56, 656, 674, 681
 Lupeanu-Melin, Al., 708
 Lupescu, Nicolae, 359
 Lupescu, Radu (logofătul de divan), 188, 598
 Lupescu, Șerban (copist), 598
 Lupa (vornic), 717
 Lupa Batcu (copist), 595
 Lupa, Bogdan (hatman), 513
 Lurie, I. S., 684
 Luther, Martin, 328, 386

M

Macarie (tipograf), 74
 Macarie (patriarh), 276, 494
 Macarie de Roman (cronicar), 8, 14, 15, 23, 30, 35, 35, 38-40, 42, 47, 71, 368, 379, 650, 651, 709, 714, 715
 Macarie Egipteanul, 609
 Macarie, icromonahul, 604, 605, 607-609
 Macarie Zaim (patriarh), 236
 Machiavelli, Niccolò, 259
 Macedonenii (dinastie bizantină), 259
 Macrobius (Ambrosius Theodosius), 450
 Mădăn, I. K., 679
 Magalhaens, Gabriel de, 423
 Maginus Patavinus, J. Antonius (Giovanni Antonio Magini), 58, 66, 275, 451
 Mailat, Ștefan (voievod), 356
 Maintz, Martin, 362
 Maior, Petru, 176, 223, 225, 612
 Maiota, Gheorghe, 110, 477
 Ma La (Askaniama) (demnitar chinez), 436-438
 Malalas, Ioannes, 6, 7, 379, 636, 637
 Malaxos, Manuil, 379, 637
 Manasses, Constantin, 7, 8, 23, 24, 27, 39, 45, 368, 369, 373, 375, 376, 379, 636, 637
 Mancinelli (misionar iezuit), 273
 Manoil din Suceava, popa (copist), 7
 Manolache, Anca, 702
 Manolache, Mihai, 700
 Manolescu, Nicolae, 72, 96, 106, 227, 239, 343, 344, 512, 556, 567
 Manos (din Argos), Jacob (Iacomi), 513, 543, 712
 Manu (fost comis al doilea), 217
 Manuil al II-lea Paleologul (împărat bizantin), 335
 Marchant, Guyot, 527
 Marcu din Efes, 238
 Mareș, Alexandru, 53, 55, 285, 326, 327, 383, 430, 666, 687, 691
 Maria (fiica lui Constantin Brâncoveanu), 717
 Maria (fiica lui Gheorghe Băleanu), 718
 Maria (soția regelui Ludovic al Ungariei), 56
 Marian, Simion Florea, 280, 321, 681
 Maria Tereza (împărăteasă), 218
 Marinescu-Himu, Maria, 702
 Marino, A., 611
 Markanić, Francesco, 462
 Marilianus, Ambrosius, 188, 598
 Marmontel, 613
 Marracci, Ludovico, 550
 Marsigli, Luigi Ferdinando, 238, 240
 Martini, Martinus, 413, 422-424

- Marțial (Marcus Valerius Martialis), 411
 Masillon, Jean-Baptiste, 612
 Matczyński, Marek (comis al Coroanci polone), 93
 Matei, Al., 677
 Matei al Mirelor, 113, 120, 195, 378, 439
 Matei Basarab (voievod), 50, 108, 109, 112, 113, 120, 236, 397, 455-460, 462-465, 468, 469-474, 492, 715
 Matei Corvin (rege al Ungariei), 18, 56, 273, 336-338, 356, 445
 Matei, Ion, 678
 Matveev, Artemon, 421, 423, 432
 Mavrocordat, Constantin (voievod), 101, 105, 106, 191, 197, 198, 200, 204-206, 215, 264, 270, 438, 439, 710, 718
 Mavrocordat Exaporitul, Alexandru, 176, 177, 179, 180, 195, 199, 307, 308, 483, 513, 543, 712
 Mavrocordat, Ioan (voievod), 192, 201, 207, 215, 216, 309
 Mavrocordat, Nicolae (voievod), 60, 97, 98, 101, 119, 136, 162, 167, 176-192, 195-197, 199-201, 264, 290, 299, 354, 358-360, 666, 709, 717, 718
 Mavrocordat, Scarlat (ginerile lui Constantin Brâncoveanu), 138, 180, 188
 Mavrocordații (familia), 77, 178, 191, 197, 359, 380, 598, 687
 Maximilian (al II-lea) (împărat), 273
 Maxim Mărturisitorul, 609
 Mazepa, Ivan (hatman ucrainean), 155
 Mazilu, Dan Horia, 30, 160, 239, 387, 394, 465, 589, 637, 638, 648, 649, 651, 652, 655, 656, 658, 660, 662-664, 673, 674, 577, 680, 691-693, 698-699, 701, 707, 708
 Măciucă, Constantin, 353, 675-677, 678
 Mănuică, Dan, 682
 Mărculescu, Octavian S., 695
 Măzăreanu, Vartolomei, 15, 211, 213-215, 217, 318-323, 361, 406, 407, 440-442, 696, 710, 716
 Mândra, V., 708
 Mc Nally, Raymond, 337, 684
 Mehmet (Mahomed al II-lea) El Fatâh (sultan), 68, 334, 377
 Mehmed Pașa Baltagiul, 184
 Meister, F., 630
 Melanchton, Philipp, 547
 Melchisedec din Pcloponez (egumen), 474, 505
 Melchisedec Ștefănescu (episcop), 272, 359
 Meletie de Arta, 175, 420, 494, 513, 543, 712
 Meletie Macedoneanul (tipograf), 470
 Melin, Elic, 702
 Menander, 5
 Mendoza (călător în China), 423
 Menclau (Sion), 631, 633, 635, 636, 638, 639
 Mercator (Kremer), Gerard, 58, 66
 Merișanu, Staicu (paharnic) 128, 129, 133, 134
 Metastasio, Pietro, 613
 Meteș, Ștefan, 311, 651, 679, 680
 Metodius din Olimp, 515, 524
 Micu, Ioan Inochentie (episcop), 288, 483
 Micu, Samuil, 140
 Miechowita, Maciej, 58, 66, 166, 399
 Miha (Mihai), protopopul (traducător), 311, 720
 Mihail Feodorovici (țar rus), 394
 Mihail, Paul, 262, 657
 Mihai Vitcazul (voievod), 48, 50-52, 54, 55, 85, 87, 112, 239, 273, 311, 312, 378, 393, 618, 625, 719
 „Mihail-Vodă”, 48
 Mihail, Zamfira, 421, 657, 695, 696
 Mihailovski, I. N., 695
 Mihăescu, Doru, 368, 382-384, 386, 387, 394, 395, 397, 400, 401, 406, 689-693
 Mihăilă, G., 7, 326, 327, 340, 369, 383-375, 466, 636, 645, 646, 648, 650-652, 658, 659, 682, 688, 690, 714
 Mihăilescu, Vintilă, 675, 676
 Mihnea al III-lea Radu (voievod), 83, 115, 116, 118, 123, 163
 Mihnea cel Rău (voievod), 50
 Mihnea Turcitul (voievod), 380
 Mihnești (dinastia), 48, 49
 Mihordea, V., 263, 671
 Mihul (Mihul) (hatman), 26, 28, 71
 Millar, Andrew, 299
 Milescu (Spătarul), Nicolae, 64, 93, 199, 226, 228-230, 238, 239, 345, 366, 387, 408, 413-438, 442, 468, 597, 673, 696
 Milo, Enacachi (spătar), 440
 Miloș („voievod”), 324, 325
 Minea, Ilie, 55, 353, 358, 554, 555, 659, 675, 677, 678, 682, 686, 702, 705, 707, 714
 Miniatis, Ilie, 199, 439, 513, 712
 Mioc, Damaschin, 224, 225, 662, 671-673
 Mircea cel Bătrân (voievod), 238, 261, 334, 377
 Mircea Ciobanul (voievod), 35, 49, 275
 Mircea, Ion Radu, 127, 652, 680
 Misail Călugăru (copist), 59, 62, 168, 235, 250, 297, 343
 Mitrofan (episcopi tipograf), 110, 505
 Mitu, Mihai, 488, 489, 700, 701
 Modrusa, Niccolò de, 337, 338

- Mola Ibraim, pașa (vizir), 186
Moldovanu, Dragoș, 518, 568, 571, 703, 707
Monomah (Vladimir) (cneaz rus), 398
Montesquieu, Charles de Secondat, baron de, 613
Morariu, Leca, 638, 639, 656
Moraru, Mihai, 518, 569, 601, 618, 620, 621, 707
Moravcsik, Gry., 645, 688
Moșoiu, Tiberiu, 695
Moțoc, vornicul, 83
Movilă, Alexandru (voievod), 720
Movilă, Constantin (voievod), 720
Movilă, Gheorghe (mitropolit), 324
Movilă, Ieremia (voievod), 76, 81, 92
Movilă, Moise (voievod), 9
Movilă, Movileștii (familia), 343, 345, 348, 357, 409, 719, 720
Movilă, Petru, 357, 397, 405, 408-410, 416, 455, 461, 469, 470, 472, 710, 716
Movilă, Simion (voievod), 397, 409, 719
Moxa (Moxalie), Mihail, 7-9, 326, 368, 369, 373, 379, 636, 645, 682, 688, 690, 716
Mucius, Scaevola, 348, 357
Murgu (cronicar), 55
Murguleț, Ilinca (soția lui Vasile Dămian), 148
Munich (feldmareșal rus), 320
Münster, Sebastian, 58, 66, 68, 451
Munteanu, Petru, 457
Murad al II-lea (sultan), 335
Murad al IV-lea (sultan), 307
Murărașu, D., 289, 490, 677
Mureșianu, Ion B., 672
Muste, Nicolae (copist), 157
Mușatinii (dinastia), 34, 177, 196, 358
Mușlea, Candid C., 680, 681
Muthu, Mircea, 679, 690, 701, 703

N

- Naborowski, Daniel, 529.
Nandriș, Grigore, 334, 676, 684.
Napoleon Bonaparte (împărat), 372.
Natalis, Comes, 411.
Naucerus, Johannes, 237, 241, 388.
Naum Râmniceanu, 175, 176, 222, 362, 444, 716, 717.
Nădejde, Ioan, 654.
Năstase D., 7.
Năsturel, Mateiaș, 467.
Năsturel, Radu-Toma, 392, 465, 467.
Năsturel, Udriște, 64, 93, 229, 230, 373, 378, 392, 455-474, 526, 614, 698, 715, 716.
Neagoe Basarab (voievod), 49, 50, 191, 239, 239, 264, 451, 458, 460, 470, 625.
Neăgôslav (preot), 312.
Nechifor, ieromonahul (copist), 596.
Nectarie (monah), 470.
Neculce, Ion (cronicar), 79, 87, 95-107, 125, 126, 142, 146, 147, 157, 158, 162, 168, 174, 181, 201, 205, 215, 217, 260, 265, 319, 339, 342-346, 372, 408, 410, 429, 430, 513, 710, 712, 713, 717, 718.
Neculce, vistiernicul (tatăl lui Ion Neculce), 717.
Nedelcea, Tudor, 645, 700, 701.
Nefioghlu, 513, 712.
Negrici, Eugen, 557, 558, 655, 663, 664, 703, 708.
Negrule, Năstase, 595., 623-626.
Negru, Vodă, 361.
Negruzzi, C., 74, 83, 346, 551, 674.
Neofit Cretanul (mitropolit), 438, 439.
Nepos, Cornelius, 630, 631.
Nero (Tiberius Claudius Drusus Germanicus) (împărat roman), 173.
Nestor (erou homeric), 633.
Nestor, călugărul (cronicar rus), 399.
Netolizky, F., 675.
Nicanor, „smeritul” (copist), 401.
Nicephoros (Nichifor) (patriarh), 5-8, 15, 369, 375.
Nicetas de Remesiana, 488.
Nicodim de la Tismana, 713.
Nicodim, episcopul (stareț la Neamț), 604, 605.
Nicola, popa (copist), 330.
Nicolae, Alexandru (voievod), 261.
Nicolae, popa (copist), 596.
Nicolăescu, M., 695.
Nicolăescu, Stoica, 324, 658, 682.
Nicolăescu-Plopșor, C. S., 689, 690, 697.
Nicolescu, Miron, 675.
Niculescu, Remus, 302, 678.
Nieuhoff, J., 423, 424.
Nifon al II-lea (patriarh), 50.
Nikussios, Panaiot, 308.
Nistor, Ion I., 647, 656.
Noica, Constantin, 705.
Nottaras, Dositheï, 154, 156, 180, 199, 44, 416, 418-421, 429, 481, 482.
Nottaras, Hrisanth, 110, 186, 188, 197, 199, 264, 413, 421, 483, 712.
Numa Pompilius (rege legendar al Romei), 494

O

- Obradović, Dositei, 223.
 Odobescu, Al., 474.
 Odonateŕ (cneaz rus), 400.
 Ogonowski, Zbigniew, 703.
 Ohienko, Ivan, 457.
 Okolski, S., 357.
 Olahus, Nicolaus, 55, 56, 241, 356, 357.
 Ollănescu, D. C., 708.
 Olteanu, Pandele, 340, 455, 683, 684.
 Oltean, Vasile, 680.
 Onciul, Dimitrie, 239, 646, 648.
 Onu, Eugen, 708.
 Onu, Liviu, 113, 415, 653-656, 659, 673, 703.
 Orăşanu, Ştefan, 60, 62, 646, 648, 649, 654.
 Orbinus (istoric dalmatin), 298.
 Orhan (sultan), 380.
 Origene, 500, 501.
 Orlov (conte rus), 221.
 Ortiz, Ramiro, 694.
 Orzechowski (istoric polon), 266.
 Otwinowski, Hieronim (Jarosz), 76.
 Oţetea, A., 53, 652.
 Ovidiu (Publius Ovidius Naso), 169, 584.
 Oxenstierna, Johan Thuresson, 598, 616.

P

- Pachymeres Gheorghios, 5, 363.
 Paladi, Ioniţă (vel logofăt), 440.
 Palamas, Grigorie , 450, 514, 609.
 Paleolog, V. G., 690.
 Paleologii (dinastia bizantină), 364.
 Panaiteşcu, P. P., 10, 12, 13, 15, 19, 21, 23, 25, 49, 54, 61, 62, 77, 112, 113, 119, 237, 247, 272, 286-288, 291, 293, 302, 306, 324, 338, 353, 358, 366, 377, 400, 422, 423, 459, 471, 473, 517, 544, 554, 555, 560, 583, 646-656, 659, 661, 673, 675-677, 682-685, 687, 688, 692, 693, 695, 696, 698, 703-707, 714.
 Pandrea, Petre, 675.
 Panin, Nichita Ivanovici (conteuş), 441, 442.
 Pann, Anton, 175, 615.
 Papacosteş, Şerban, 337, 684.
 Papacosteş, Victor, 110, 692.
 Papadima, Ovidiu, 691, 701.
 Papa Gheorghiu, Constantin, 352.
 Papahagi, Marian, 656.
 Papiu Ilarian, Al., 53, 675, 689, 697.
 Papu, Edgar, 677.
 Paracelsus, 581.
 Parens, David, 328.
 Paris (crou homeric), 631, 633, 634, 638.
 Partenie (episcop), 597.
 Pascu, Giorge, 61, 160, 288, 353, 420, 654, 667, 668, 671, 674, 675, 677, 686, 702, 704, 705, 707.
 Pascu, Ştefan, 56.
 Paszkowski, Marcin, 58, 59, 76, 233, 399.
 Paşca, Ştefan, 518, 702.
 Paşte (din Bozeş), popa, 596.
 Patricius din Chaldeea, 448.
 Patrikios „Magister”, Petros, 264.
 Patrocle (erou homeric), 640.
 Paul de Alep, diaconul, 276, 494, 711.
 Pausanias, 240.
 Pavel „gramaticul”(copist), 370.
 Pavlovici, Partenij, 709.
 Pădure, Ştefan (copist), 161.
 Păltănea, Paul , 690.
 Pătraşcu cel Bun (voievod), 35, 51, 325.
 Păuna (soţia lui Ştefan Vodă Cantancuzino), 354, 483, 709.
 Păun, Octavian , 690.
 Pârşcoveanu (- Brâncoveanu), Preda (spătar), 130.
 Peleu (tatăl lui Ahile), 640.
 Pelin, Valentina, 602, 604, 606, 608.
 Pepanos, Panos, 412.
 Péran, Gabriel, 612.
 Perkins, William, 328.
 Perpessicius (Panaiteşcu, D.), 555, 702, 703, 707.
 Pétan, Denis, 328.
 Petrache, logofătul (ilustrator), 595, 625.
 Petrarca, Francesco, 533.
 Petre (negustor), 601.
 Petre, Ioan Şt., 169, 183, 196, 655, 666-669.
 Petrescu, C., 329.
 Petrescu, Ioana M., 681, 700.
 Petrescu, N., 676.
 Petritzis, Ignatios, 238, 470, 711.
 Petrovici, Emil, 703.
 Petru Damaschinul, 609.

- Petru (I) cel Mare (țar rus), 105, 107, 132, 133, 155, 181, 258, 259, 301, 350-354, 365, 398, 404, 443, 548, 549, 551, 628, 685, 713.
- Petru cel Tânăr (voievod), 325.
- Petru Cercel (voievod), 391.
- Petru Rareș (voievod), 19, 22-28, 31, 38, 41, 43, 43, 72, 91, 261, 272, 273, 344, 715.
- Petru, stolnicul (Alexandru Lăpușeanu), 31.
- Petru Șchiopul (voievod), 29, 36., 37, 41, 47, 57, 67, 273, 275, 324-328, 369, 380, 709.
- Petrus Comestor, 588.
- Petrus Damianus, 526.
- Petrus Lombardus, 426.
- Pfäpfuff, Mathias, 18.
- Philippide, Al. I., 667.
- Philostorgios, 572-574.
- Philoteus, protospătarul, 264.
- Piasecki (Piasecius), Pawel, 76, 120, 308.
- Picot, Émile, 653, 654, 695.
- Piccolomini, Aeneas Sylvius, 58, 63, 64, 233, 240.
- Pillat, Ion, 619, 655, 657, 673.
- Piluzzo, Vito (episcop), 233, 234.
- Pippidi, Andrei, 144, 239, 246, 254, 261, 262, 264, 304, 668, 669, 674, 679, 684.
- Pippidi, D. M., 254, 255, 675, 676.
- Piru, Al., 54, 98, 121, 160, 231, 312, 346, 555, 610, 659, 661, 707.
- „Pirū” (Pyrrhus) („impăratul epiroților”), 88.
- Pisides, Gheorghios, 450.
- Pitagora, 489, 490.
- Pitișteanul, Nicolae (copist), 217.
- Piuariu-Molnar, Ioan, 487, 490.
- Pius al II-lea (vezi Piccolomini) (papă), 338.
- Platon, 169, 331, 473, 475, 515, 532, 533, 603.
- Plămădeală, Antonie, 30, 605, 606, 609, 701.
- Pliniu cel Tânăr, 159, 584, 587.
- Plöeșteanu, Gr., 679.
- Plutarh, 159, 232, 295, 477, 603, 699.
- Poceaski, Sofronie, 357.
- Polibiu, 378.
- Policarp (scriitor bisericesc), 504.
- Polixenia (fiică a lui Priam), 640.
- Polo, Marco („Marcu Pavel venețianul”), 423, 451.
- Polux („Polix”, „Polidevkie”), 632.
- Pomponne, Arnauld de, 414.
- Popa, Marian, 24.
- Pop, Emil, 548, 676, 703, 706.
- Popa, Mircea, 589-591, 708.
- Popescu-Cilieni, I., 700.
- Popescu-Ciocănel, Gh., 494.
- Popescu, Magdalena, 675.
- Popescu, Radu (cronicar), 98, 99, 109, 110, 119, 129, 135-139, 161, 178, 187-192, 195, 245, 310, 358, 372, 381, 660-662, 687, 718.
- Popescu-Spineni, M., 697.
- Popescu, Titu, 696.
- Popescu, D., 681, 700.
- Popovici, Dimitrache, 406.
- Popovici (din Diesig), Pavel, 143.
- Popovici, I. N., 653.
- Porcescu, Scarlat, 651.
- Porphyropoulos, Markos, 110, 483.
- Porphyrios, 385, 547, 552, 553, 582.
- Porta, Matteo da (episcop), 627.
- Potoțki, Iosif (voievod de Kiev), 179, 180.
- Preda, jupan, 371.
- Predescu, Lucian, 656, 690.
- Prévost d'Exiles, abatele, 144, 299, 300.
- Priam, 374, 628, 631, 633, 639-641.
- Procopios din Cesarcea, 5, 555.
- Procopiu (din Moscopole), Dimitrie, 420.
- Procopovici, Al., 657.
- Prodomos, Theodor, 615.
- Prokopovici, Feofan, 541.
- Protase, Maria, 612.
- Protopopescu, Dragoș, 677, 702.
- Protopopescu, Lucia, 708.
- Psellos, Mihail, 5, 570.
- „Pseudo-Amiras”, 160, 161, 201, 203, 666.
- „Pseudo-Enache Kogălniceanu”, 161, 203, 670, 671, 682, 687.
- „Pseudo-Kodinos”, 263, 264.
- „Pseudo-Nicolae Costin”, 98, 195, 146, 148, 398.
- „Pseudo-Nicolae Muste”, 98, 157, 161, 201, 258.
- Ptolemeu, 446, 448.
- Puia, Dănilă, 672.
- Puiu, Enache, 656.
- Pușcariu, Sextil, 54, 113, 160, 311, 459, 554, 555.
- Putneanu, Vartolomei, 318
- Pylarino, Jacob, 237.

Q

- Quasimodo, 92.
- Quinet, Edgar, 271.
- Quintilian, 159

R

- Rabener, J. G., 404.
 Racine, Jean, 571.
 Racoviță, Constantin Cehan (voievod), 204, 209-211, 213, 217, 401.
 Racoviță, Ioniță (boier moldovean), 59.
 Racoviță, Mihail (voievod), 101, 106, 155-160, 162, 197, 201, 202, 717.
 Radovici (din Prejmer), Gheorghe, 497.
 Radovici, Gheorghe (tipograf), 601.
 Radu (I Basarab) Vodă, 17.
 Radu cel Frumos (voievod), 261.
 Radu cel Mare (voievod), 48-50, 261.
 Radu („cel Mare”) Mihnea (voievod), 81, 92, 326, 344, 380, 391.
 Radu de la Afumați (voievod), 49.
 Radu Iliăș (voievod), 35.
 Radu Leon (voievod), 116.
 Radu Negru (vezi și Negru Vodă - voievod legendar), 48, 194, 291, 358.
 Radu Paisie (voievod), 49.
 Radziwiłł, Janusz (prinț lituanian), 84.
 Rafail de la Hurez (copist), 596, 597, 615.
 Rafail, monahul (vezi Radu Popescu), 188, 195, 718.
 Raić, Jovan, 223, 225.
 Rákóczy (II), Gheorghe (principe), 85, 90, 91.
 Rali, Ion, 610.
 Rambouillet, marchiza de, 611.
 Rami Mehmed Pașa. 513, 712.
 Rapin, Paul, 299.
 Rareș, Răreșștii (familia), 29, 31, 272.
 Razumovskaia, M. V., 679.
 Răduică Georgeta, 599.
 Răduică, Nicolin, 599.
 Rădulescu, Ion Eliade, 621.
 Răduțiu, Aurel, 56.
 Redslob, Johann Ludwig, 253.
 Reli, Simeon, 682.
 Rezsescu, Maria, 674.
 Rezuș, Petru, 318, 682.
 Ripa, César, 568.
 Roman (I) (voievod), 194, 261, 385.
 Roman (erou eponim), 119.
 Roman, Ion, 129, 662, 664.
 Romanescu, Marcel, 678.
 Romano, Giovanni Candido, 435.
 Romano, Manolache, 612.
 Rosetti, Al., 74, 95, 113, 654, 656, 659, 690, 703, 707.
 Rosetti, Lucia, 694
 Roșca, Grigorie (mitropolit), 6.
 Rotaru, Ion, 30, 60, 541, 655, 677, 703.
 Rousset de Missly, Jean, 300.
 Roux, Jean-Paul, 349.
 Roxanda (fiica lui Petru Rareș), 31, 38, 43, 44.
 Rudeanu, Gheorghe (tatăl lui Teodosie Rudeanu), 719.
 Rudeanu, Teodosie (mare logofăt), 52-55, 718, 719.
 Ruffini, Mario, 674, 675.
 Rumianțev, Piotr Alexandrovici (feldmareșal rus), 214, 220, 440.
 Ruset, Antonie (voievod), 148, 150, 151, 531.
 Ruset, Iordache (mare vornic), 181.
 Ruset, Nicolae (359, 360).
 Russo, D., 143, 160, 200-202, 379-382, 388, 481, 637, 645, 651, 665, 666, 669, 688, 691, 695.
 Ruxandra, domnița (fiica lui Vasile Lupu), 276.
 Rycaut, Paul, 430, 450.

S

- Sacerdoțeanu, A., 689, 698, 700.
 Sadeddin (Hogea Efendi) (istoric turc), 306.
 Sadoveanu, Mihail, 74, 75, 83, 86, 107, 618.
 Saidi, pașa (comandant turc), 91
 Saint-Maure, Benoit de, 615, 628, 633.
 Sallustius (Caius Sallustius Crispus), 630.
 Salvaresi, Ecaterina (soția lui Alexandru al II-lea Mircea), 380.
 Salvioni, Giovanni Maria, 483.
 Sand, Krzystoff, 539.
 Sarnicki („Sarniție”), Stanislaw (istoric polon), 298.
 Sasu, Aurel, 656.
 Sathas, Constantinos, 379, 669.
 Sava, ieromonahul (cronicar?), 147, 154, 155.
 Sava, pretendentul, 29.
 Săulescu, Gheorghe, 288, 676.
 Sârku, P., 651, 695, 714.
 Sbiera, I. G., 53, 119, 129, 160, 239, 376, 646, 649, 651, 652, 659, 662, 664, 667, 673, 713.

- Scarlat, Mircea, 71, 655.
 Schall, Adam, 435.
 Schedel, Hartmann, 16.
 Schlichting, Jonasz, 538.
 Schmidt, Johann Lothar, 300.
 Schroeder, Klaus-Hennig, 628, 635, 691.
 Scorpan, Gr., 657.
 Sedelnikov, A.D., 683.
 Selim I (sultan), 307.
 Selim al III-lea (sultan), 372.
 Semedo, Alvarez, 423.
 Semiramida, 578.
 Seneca, 159, 519-522.
 Septimius, Lucius, 630.
 Septimius Severus (împărat roman), 225, 492.
 Serpega (familie armeană), 273.
 Sesostris (faraon), 376.
 Sethus, Calvisius, 550.
 Shakespeare, William, 571.
 Shelley, Percy Bisshe, 301.
 Silvestru, ieromonahul (copist), 371.
 Silvestru, ieromonahul (traducător), 459, 460.
 Simache, N. I., 658, 660, 690.
 Sima (fiica lui Gheorghe Rudeanu), 719.
 Simeon (arhiepiscop al Thesalonicului), 417.
 Simeon (țar bulgar), 5.
 Simeon Magistrul și Logofătul (Metafrastul), 7, 8, 369, 375.
 Simion Dascălul, 20, 37, 59, 60-63, 165, 168, 325, 242, 245, 250, 297, 305, 343.
 Simion (Magistrul) Seth, 450.
 Simion Noul Teolog, 609.
 Simionescu, Paul, 677, 703.
 Simocatta, Theophilact (istoric bizantin), 5.
 Simonescu, Dan, 54, 113, 114, 160, 161, 278, 279, 353, 385, 457, 471, 619, 652, 654, 657-659, 663, 664, 666, 667, 673, 686, 691, 694, 698.
 Simonide din Ceos, 473.
 Simota, Algeria, 161, 215, 393, 653, 665, 666, 671, 672, 676, 679, 681, 684, 690, 692, 699, 701, 703.
 Simplicius, 411.
 Sinopeus, Panaiot, 110.
 Sion, George, 139, 141, 352, 353, 362, 686, 687, 694, 695, 702.
 Siruni, H. Dj., 696.
 Skanderbeg, 394, 484.
 Skiadas, Atanasie, 610.
 Sleiden, 233.
 Slușanschi, Dan, 171, 246, 247, 249, 254, 255, 285-287, 297, 303, 547, 647, 685, 704.
 Smaranda, Doamna (soția lui Nicolae Mavrocordat), 190, 360.
 Smith, Thomas, 414.
 Smochină, N. P., 683.
 Smotrički, Meletie, 396, 479.
 Soare (copil de casă), 601.
 Socini, Fausto, 538, 539.
 Socrate, 603.
 Soliman Magnificul (sultan), 14, 35, 47, 181, 307, 390.
 Solinus, 535.
 Solomon ben Arayo (Arowi) (rabin), 274.
 Soloviov, V. A., 695.
 Sommer, Johannes, 538.
 Sorohan, Elvira, 103, 130, 556, 655, 664, 706, 707.
 Spandonis Vizantios, 513, 712.
 Sparwenfeldt, J. G., 413, 421.
 Sphrantzes, Ghoerghios (istoric bizantin), 5.
 Sponde, Jean de, 328.
 Staicu, grămăticul, 396, 692, 638.
 Stamate Hiotu, 717.
 Stamati, Iacov (mitropolit), 598, 610.
 Stamati, Thoma, 598, 614.
 Stan, D., 661.
 Stan, popa (preot brașovean), 313.
 Stanciovici, frații (tipografi), 470.
 Stanciu, popa (copist), 177.
 Statie, N. N., 317, 681.
 Statie, popa (preot brașovean), 599.
 Stavrache (curtean grec), 208.
 Stavrinos, vistiernicul, 113, 120, 378.
 Stăncescu, Constantin, 598, 611.
 Stănculescu-Bârda, Alexandru, 691.
 Stănescu, C., 707.
 Stănescu, Eugen, 56, 659, 662-664, 674.
 Stănescu, Nichita, 707.
 Stăniloae, D., 702.
 Stăvăruș, Ion, 683, 684.
 Sterie, căpitan „za Cerneți”, 600.
 Stiernhielm, G., 414.
 Stinghe, Sterie, 313, 680, 681.
 Stoica, Atanasie (tatăl lui Nicolae Stoica), 222.
 Stoica de Hațeg, Nicolae protopopul, 222-228, 672, 719.
 Stoicescu, Nicolae, 254, 260, 284, 377, 438, 554, 555, 675, 676, 684, 689, 696, 697, 706, 707.
 Stoide, Const., A., 160, 171, 666, 667.
 Strabon, 240, 330-332, 473.
 Strâmbeanu, Constantin (postelnic), 130.
 Streinu, Valeriu, 705.

Striedter J., 684.
 Strilbițki, Mihail, 600, 601, 618.
 Strilbițki, Policarp, 600.
 Strungaru, Diomid, 396, 692, 693.
 Struțeanu, Scarlat, 130, 664.
 Strykowski, Maciej, 166, 167, 169, 171, 172, 399.
 Sturza (hatman), 34.
 Sturza, Sturzeștii (familia), 215, 358.
 Suci, I. D., 672
 Suetoniū (Caius Suetonius Tranquillus), 24,
 349, 473.
 Suidas, 176.
 Sulca-Firu, I., 364, 688.
 Sulică, M., 679, 680.
 Sulzer, F. J., 590.
 Surdu, Al., 704, 705.
 Surdu, Bujor, 672.
 Suțu, Al., 202.
 Synesios, 411, 482.
 Synkellos, Gheorghios, 7.
 Syrigos, Meletie, 469.
 Szamoszkózy, Ștefan, 52, 233, 244, 250.

Ș

Șandru, I., 676.
 Șăineanu, Lazăr, 655, 673.
 Șchiau, Octavian, 680.
 Șerban, Constantin, 669, 706.
 Șerbănescu, Nicolae I., 469, 488, 700, 701.
 Șesan, Milan, 678.
 Șiadbei, I., 55, 657.
 Șincai, Gheorghe, 140, 225, 226, 250, 352.
 Șişman Ibrahim, pașa, 308.
 Șoanul, Petcu, dascălul (tipograf), 313, 599, 600.
 Ștefan cel Mare (voievod), 8, 10, 12, 13, 15-19,
 21, 22, 24, 34, 42, 55, 56, 58, 68, 70-73,
 172, 174, 175, 195, 214, 257, 259, 261,
 270, 273, 275, 284, 302, 318, 319, 321-323,
 344, 345, 348, 357, 358, 377, 385, 393,
 394, 446, 624, 681, 716, 719.
 Ștefan cel Tânăr (Ștefăniță) (voievod), 14, 15,
 19, 45, 273.
 Ștefan, diaconul (copist), 598.
 Ștefan din Ohrida (tipograf), 470.
 Ștefan (episcop, apoi mitropolit), 458.
 Ștefan (fiul lui Petru Șchiopul), 324, 326.
 Ștefan, ierodiacon (traducător), 406, 607, 608.
 Ștefan Lăcustă (voievod), 27, 262.
 Ștefan (părcălab de Soroca), 92.
 Ștefan Petriceicu (voievod), 105, 148, 151,
 153, 409.
 Ștefan Rareș (voievod), 28, 31, 36, 41, 272,
 274, 715.
 Ștefan, serdarul, 89.
 Ștefan (tipograf), 470.
 Ștefanovici, Mihail (tipograf), 478.
 Ștefănescu, Iulian M., 382, 387, 689.
 Ștefănescu, Margareta, 690.
 Ștefănescu, Ștefan, 657.
 Ștefăniță Lupu (voievod), 92, 345, 416,
 429, 430.
 Știrbei, Constantin (clucer), 133.
 Știrbei, Știrbeștii (familia), 133, 136.
 Ștrempel, Gabriel, 96, 97, 99, 159, 178, 183,
 192-194, 196, 329, 330, 342, 343, 362,
 370, 382, 389, 397, 406, 476, 594-597,
 607, 636, 657, 668, 669, 682, 683, 691,
 699, 701, 702.
 Șuiu, Rodica, 646-650, 660, 662-664, 670,
 671, 674, 687.

T

Tacit (Publius Cornelius Tacitus), 72.
 Tanașoca, Nicolae Șerban, 645, 688.
 Tanoviceanu, I., 657.
 Taranowski, Andrzej, 52, 53.
 Tartler, Thomas, 600.
 Tasso, Torquato, 571.
 Tațișcev, Ioan (preot rus), 440.
 Tatul (din Bezdead), popa, 382.
 Tănăsescu, Manuela, 555, 558, 656, 707.
 Tăutu, Ioan (logofăt), 345.
 Teișanu, Dimitrie Gheorghe (copist), 637.
 Temir Cutlu (Timur Lenk, Tamerlan) (han
 mongol), 68, 301, 358.
 Tempea (familia), 313, 719.
 Tempea (I), Radu, 312, 719.
 Tempea (II), Radu, 312, 314-317, 487, 599,
 628, 680, 714, 719.
 Teoctist (mitropolit), 283, 284.
 Teodora (fiica lui Basarab I), 8.
 Teodor, Pompiliu, 56, 651.

Teodorovici, Constantin, 655, , 671, 680, 682.
 Teodosie (arhimandrit ucrainean), 604.
 Teofilact (arhiepiscop de Ohrida), 607.
 Teofilact (rectorul școlilor moscovite), 551.
 Terentius (Publius Terentius Afer), 411.
 Tertulian, 504.
 Themistios, 411.
 Theotist al II-lea (mitropolit), 23, 28, 715.
 Theodor din Dristra, 608.
 Theodor din Mopsuestia, 426.
 Theodor Studitul, 609.
 Theodorescu, G. Dem., 359, 360.
 Theofan (ieromonah), 598.
 Theofil (episcop), 373, 377, 716.
 Theofil (mitropolit), 456, 458, 465.
 Theognis din Megara, 473.
 Theolipt din Antiohia, 426.
 Theophanes (istoric bizantin), 5, 379.
 Theotokis, Nicephoros, 603.
 Thököly, Emerich (principe), 128.
 Thoms, Friederich von, 303.
 Tindal, Mathew, 299.
 Tindal, Nicholas, 299-301, 303, 352, 353.
 Titus Livius, 73, 232, 234, 240, 411, 533.
 Toader, popa, 314.
 Tochateși, Hagop, 273.
 Tochateși, Minas, 273.
 Tocilescu, Gr. G., 286, 288, 303, 350, 546, 551,
 659, 661, 662, 668, 677, 705.
 Todor, popa (preot brașovean), 313.
 Toma d'Aquino, 143, 426.
 Toma din Edessa, 448.
 Toma, Stela, 289, 677, 706.
 Tomescu, Mircea, 600.
 Tomșa, Ștefan (voievod), 41, 42, 83, 93, 214,
 270, 275, 318, 321, 322, 681.
 Toppeltin, Laurențiu, 76, 93, 166, 170, 176,
 232-234, 241, 244, 250, 252.
 Torsellini, H., 241.
 Toynbee, A. J., 299.
 Traian (Marcus Ulpius Traianus) (împărat
 roman), 234, 235, 257, 286, 291, 294-296,
 361, 363, 373, 374, 393, 492, 496, 624.
 Trevor-Roper, Hugh, 679.
 Trigauti, N., 423.
 Troțușan (logofăt), 71.
 Truțer, Tiberiu, 676, 678.
 Tucidide, 167, 378.
 Tudori (Theodori), pârcaľabul, 290.
 Tunusli, frații (editori vienezi), 362.
 Tuptalo-Rostovski, Dimitrie, 399, 403-407,
 693.
 Turnavitu, Alexandru, 489, 608.
 Turdeanu, Emil, 470, 472, 474, 592, 645, 656,
 688, 692, 698.
 Tvorogov, O. V., 394, 634, 637.
 Twardowski, Samuel, 76.
 Tzetzes, Ioannes, 240.
 Tzigara, Apostol, 379, 380.
 Tzigara, Zotu, 380.

T

Țamblac, Grigorie, 446.
 Țărălungă, Ecaterina, 556, 677, 687.
 Țepelea, G., 656, 659, 664, 700.
 Țicău, Ștefan (copist), 213, 214.

U

Uluc-bei (geograf), 190.
 Ureche, Grigore, 10, 13, 20, 22, 36, 37, 57-66,
 68-74, 77, 95-97, 104, 105, 120, 121, 165,
 166, 183, 195, 196, 203, 229, 232, 235,
 239, 242, 245, 250, 284, 297, 305, 322,
 323, 343, 373, 378, 464, 538, 719, 720.
 Ureche, Maxim, 719.
 Ureche, Nistor (Nestor) (tatăl lui Grigore
 Ureche), 60, 213, 719, 720.
 Urechilă, V. A., 218, 239, 264, 359, 655, 670,
 671, 673, 681.
 Ursache, Nicolae, logofătul (copist), 615.
 Ursu, G. G., 663, 670, 690.
 Ursul, D., 696.
 Ursu, N. A., 63, 239, 383, 384, 386, 387, 403,
 406, 414, 430, 453, 602-604, 606, 608,
 612, 637, 673, 691, 694, 697, 708.
 Ușurelu (căpitan), 345.
 Uzum Hasan (conducător persan), 275.

- Vaian, L., 675.
- Vaida, Petru, 296, 305, 366, 519, 540, 542, 543, 545, 546, 677, 688, 703-705, 707.
- Valerius Maximus, 411.
- Van Helmont, J. B., 328, 514, 543, 544.
- Varlaam (mitropolit al Moldovei), 89, 409, 446, 456, 460, 466, 526, 597.
- Varlaam (mitropolit al Ungrovlahiei), 597.
- Varlaam, Dumitrache (cronicar?), 714.
- Varro, M. T., 233.
- Vartic (familia), 273.
- Vartic (hatman), 173.
- Vartician, I., 706.
- Vartolomei, dascălul, 411.
- Vartolomei (din Maramureș), ieromonahul (copist), 616.
- Vasile Lupu (voievod), 83, 84, 86-89, 264, 275, 276, 284, 344, 416, 461, 720.
- Vasile (I) Macedoneanul (împărat bizantin), 370.
- Vasile, protopopul (cronicar), 311, 312, 315, 317, 679, 720.
- Vasilescu, Alexandru A., 661.
- Vasilescu, Mircea, 594.
- Vasile cel Mare, 426, 450, 488, 490, 609.
- Vasile (fiul popii Stan), 313.
- Văcărescu, Constantin (vistier), 360.
- Văcărescu, Enache (Ianache) (ginerele lui Constantin Brâncoveanu), 142, 187, 371.
- Văcărescu, Ienăchiță, 487.
- Văcăreștii (familia), 358.
- Vârzaru, Constantin (mare paharnic), 117, 118.
- Vârzaru, Radu (armaș), 118.
- Vâlcul, popa (preot brașovean), 313.
- Vâlsan, G., 254, 675.
- Vârnav, Gheorghe (copist), 598.
- Vârnav, Vasile, 254, 352, 615, 686.
- Velciu, Dumitru, 130, 136, 148, 152, 153, 155, 157, 161, 163, 182, 240, 655, 656, 658, 661, 664-666, 668.
- Velculescu, Cătălina, 256, 318, 450, 451, 454, 601, 618, 648, 649, 659, 660, 663, 697.
- Velickowski, Paisie, 602-608, 615.
- Venedict (egumen la Mănăstirea Moldovița), 440-444, 696.
- Veniâmin, ieromonahul (traducător), 608.
- Verbiest (călugăr iezuit), 423, 424, 435.
- Verdeș, I., 555, 704, 706, 707.
- Veress, Andrei, 538.
- Vergiliu (Publius Vergilius Maro), 234, 411, 603.
- Vespucci, Amerigo, 394, 485.
- Veștemeanu, Theodosie (mitropolit), 110, 111, 239, 240, 328, 383, 701.
- Villon, François, 527.
- Virginia Romana, 413.
- Vitalie de Dubna, 396, 514, 518, 519.
- Vitruvius (Marcus Vitruvius Pollio), 514, 535.
- Vizantios, 175.
- Vârtosu, Emil, 289, 689.
- Vlad Călugărul (voievod), 261.
- Vlad cel Tânăr (coievod), 50.
- Vlad Dracul (voievod), 334.
- Vlad, grămăticul (copist), 595.
- Vlad „Turzo” („voievod“), 358.
- Vlad Țepeș (voievod), 17, 261, 334-342, 393.
- Vlad, Vasile, 140.
- Vladimir (vezi Monomah) (cneaz rus), 400.
- Vladimirescu, Tudor, 175, 223.
- Vladislav al II-lea (voievod), 261.
- Vladislav (Ladislau, „Laslău”) (rege maghiar), 20.
- Vladislav (voievod), 261, 262.
- Vlahata (erou eponim), 19.
- Vlastaris, Matei, 29, 715.
- Vlădescu, G., 686.
- Vlădescu, I., 646.
- Vlemmides, Nicephoros, 603, 609.
- Vogel, C., 702.
- Voileanu, Matei (copist), 624, 629, 638, 642.
- Voiture, Vincent, 611.
- Voltaire, François-Marie Arouet, 175, 301, 348, 358, 603, 612, 613, 712.
- Vornicescu, Nestor, 651.
- Vostokov, A. H., 340.
- Vrabie, Emil, 684.
- Vraceanski, Sofronie, 550.
- Vriennios, Iosif, 609.
- Vuia, Romulus, 649.
- Vulcan, Iosif, 708.
- Vulcan, Samuil, 591.

W

Walther, Balthasar, 51-54.
Weingart, M., 645, 688.
Wissowatius, Andreas, 506, 514, 519, 520, 527,
537-542.
Wissowatius, Benedykt, 539, 703, 704.

Wiszniowski, Gedcon, 551.
Wojcicki, 649.
Wolf, Andreas, 277.
Wolzogen, Johann Ludwig, 539.

X

Xenophon, 378, 515

Xenopol, A. D., 260, 326, 353-355, 654, 686

Y

Yazidji-oghlu Mehmed, 550

Z

Zabarella, Giacomo Francesco, 411, 547
Zaciu, Mircea, 656, 674
Zaharia, Ciprian, 669
Zamfir, Mihai, 298, 677
Zamfirescu, Dan, 54, 645, 646, 651-653, 658,
659, 679, 688, 690
Zamoiski, Zamoysky (vezi Szamoszközy), 250
Zane, Elena G., 271
Zane, G., 271

Zapasko, Ja., 398, 401
Zaviras, Gheoghios Ioannes, 352
Zmeu, Ioana, 211, 670
Zockler, O., 701
Zolkiewski (hatman poloncz), 344
Zonaras, Ionnes (istoric bizantin), 7, 8, 176,
240, 369, 375, 379, 492
Zub, Al., 239, 305, 677, 679

CUPRINSUL

ISTORIOGRAFIA SAU VIRTUȚILE PROZEI NONFICTIONALE	5
<i>PRIMELE DOUĂ SECOLE (XV, XVI). INIȚIATIVE...</i>	5
151. Și în materie de istoriografie lecția Bizanțului a fost stimabilă. 152. Cum vor fi arătat vechile anale în limba slavonă? 153. Să trăiască împăratul! 154. Istoria Țării Moldovei pentru străinătate (Un „Dracula” pe care Occidentul l-a ratat; Legende de începuturi [Cronica moldo-rusă]; Informația poate fi manipulată). 155. Aula princiară își angajează istorici (Macarie de Roman sau „Lecția bizantină” transferată în registrul stilistic; Eftimie sau falsa bipolaritate a atitudinii scriitorului; Azarie. Povestirea între selecție și opțiuni). 156. Începuturile (nu doar bănuite) ale istoriografiei în Țara Românească. 157. S-au scris, în secolul al XVI-lea, cronici în limba română? Texte pierdute. Texte „recuperate”. Texte bănuite. 158. În Transilvania, în afara lui Olahus, doar „completări”.	5
<i>„SECȚIUNEA DE AUR” A ISTORIOGRAFIEI ROMÂNEȘTI</i>	57
159. <u>Grigore Ureche</u> . Istoria ca ipostază a demnității naționale (Un scriitor care așteaptă, încă, să i se facă dreptate; O problemă fundamentală: identitatea românilor; Despre „ceilați”; Eroizarea)., 160. <u>Miron Costin</u> sau istoria ca subiect de meditație filosofică („Este posibilă o literatură română fără Miron Costin?”; Sfârșitul istoriei?; Istoria din culise: Gheorghe Ștefan vs. Vasile Lupu; „Hirea omenească”; Informațiile pentru străinătate); 161. <u>Ion Neculce</u> sau anecdoticul în istorie (În sfârșit, un cronicar de la care s-a păstrat un manuscris cu „valoare de autograf”; Istoricul „obiectiv”; Autorul și propria-i „imagine”; Povestirea).	57
<i>MUNTENII SAU ISTORIOGRAFIA CA PARTIZANAT</i>	108
162. Cronici brâncovenești?... 163. Letopisețul Cantacuzinesc sau savoarea imprecăției. 164. Un „erudit” barochizant în serviciul Bălenilor. 165. <u>Radu Greceanu și retorica encomionului</u> . 166. Un „independent”: <u>Anonimul Brâncovenesc</u> . 167. <u>Radu Popescu</u> sau cum se scrie despre niște dușmani. 168. O „oprire” obligatorie (după comentarea cronicilor brâncovenești): „Destinul” literar al lui Constantin Brâncoveanu.	108

169. Letopisețul anonim al Țării Moldovei. 1661-1709 („Pseudo-N. Costin”) (O „umbră” a lui Miron Costin; Tudosie Dubău a fost doar comanditar...; Sava ieromonahul). 170. Un prețuitor al lui Antonio de Guevara. 171. Istoria unei „dinastii” (;;Pseudo-Amiras”). 146

DINCOLO DE TIPARELE OBIȘNUITE. CORPUSUL MAVROCORDĂTESC 165

172. O racordare în duh (doar aparent) medieval: Nicolae Costin, „Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601”. 173. Legitimare și imagine: cronicile despre Nicolae Mavrocordat (Publicitate? Nicolae Costin: „De domnie lui Nicolae Alexandru vodă, vleit 7218”; Axinte Uricariul: „De a doa domnia lui Nicolai Alexandru Vodă, văleat 7720”; Radu Popescu: „Cronica despre Nicolae Mavrocordat”). 174. O „ciudățenie” pe drumul spre istoria unificată: „Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei”. 175. Un catalog al grecilor iluștri (alte cronici în limba greacă și un „semn de întrebare”). 165

„MĂRUNȚII” 203

176. Alt admirator al Ghiculeștilor („Pseudo-Enache Kogălniceanu”). 177. Ioan Canta sau Vartolomei Măzăreanu? 178. Stolnicul Dumitrache sau Istoria unui război. 179. Și un „întârziat”: Popa Stoica de Hațeg scrie o „istorie locală”. 203

TRATATUL DE ISTORIE 229

180. Miron Costin, „Letopisețul Țării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintâi”. 181. Stolnicul Constantin Cantacuzino și marea „Istorie”. 182. Istorie românească în limba Europei savante (Dimitrie Cantemir: „De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus”; Dimitrie Cantemir: „Historia Moldo-Vlachica”). 183. „Descriptio Moldaviae”. O carte despre identitatea românilor (Timpul și spațiul; Imaginea prințului; Ceremonialul aulic. Bizanț după Bizanț; Noi; Ceilalți; Discursuri ale unei „Treceri”; Viii și morții; Literale și latinitatea). 184. „Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor” - un Cantemir întors între ai săi. 185. „Istoria „altora”: „Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae”. 229

ISTORIA INSTITUȚIILOR 311

186. Biserica a avut istoricii ei (Câteva pagini din cronica protopopului Vasile s-au păstrat în limba germană; Radu Tempea (II): „Istoriia beserecii Șcheilor Brașovului”). 187. „Radu Tempea continuat”. 188. Vartolomei Măzăreanu: „Istorie pentru sfânta mănăstire Putna”, adică tot „mica istorie”.. 311

ALTE FELURI DE ISTORIE 324

189. „Exerciții” (O curiozitate: „cronicile murale”; O cronologie biblică „continuată”). 190. Antim - scriitorul dispus să experimenteze. Picto-literatura. 324

191. „Cuvintele” (Legende despre Vlad Țepeș sau cum se construiește o imagine negativă; Spre o „literatură de delectare”). 192. Biografia - „Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae principis” - ca panegiric. 193. O „istorie” foarte fierbinte. Dimitrie Cantemir și pamfletul politic („Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor”). 194. Genealogiile (Antichitatea neamului însemna glorie și legitimitate; Amplificarea; O noblețe de Fanar legitimată prin Mușatini; Mihai Cantacuzino: „Genealoghia familiei Cantacuzinilor”). 195. Predicția nu se întemeiază doar pe istorie. Dimitrie Cantemir: „Monarchiarum physica examinatio” 334

CRONOGRAFELE SAU „ISTORIA LUMII” POVESTITĂ DE LA FACERE 368

196. Niște lecturi atractive. 197. Mihail Moxa ignora „primul descălecat”. 198. Dorothei at Monembaziei, Matei Kigalas, „Danovici”. 199. Români într-un cronograf scris după modele răsăritene. 200. Un cronograf rusesc cu înrâuriri occidentale. 201. O carte de succes: Innokentie Hizel, „Sinopsisul de la Kiev”. 202. Un „movilean”, autor de cronografe, între sfîrși: Dimitrie Tuptalo-Rostovski. 368

ÎNSEMNĂRILE DE CĂLĂTORIE 408

203. „Jurnalul” lui Petru Movilă. 204. Minunarea. 205. Constantin Cantacuzino: „Am început tare spudia cărții...” 206. Un român despre „ceialți” (Homo barocchus; Polihistorul; Un „călător fără jurnal”; Drumul [povestit] al învățatului; Un personaj: Askaniama). 207. Neofit Cretanul - colecționar de pisanii. 208. Doi călugări călătoresc la Petersburg (Vartolomei Măzăreanu a scris un „raport”; Venedict a ținut un jurnal de călătorie). 209. Dionisie Eclesiarhul - pribeagul cu privirea atentă. 408

COSMOGRAFIILE 446

210. Imago mundi. „Lumile” unde trăiesc „ceialți” (O descriere a „lumii celei mari”, dar nu împreună cu Ptolemeu; Cosmografiile traduse în românește. Între „geografie legendară” și „știință”). 446

ESEUL 455

211. Udriște Năsturel - predoslov (Laudă cărții; Laudă limbii latine; „Despre generozitate”). 212. Chipul voievodal își caută emblemele. Aretê. 213. Prefețele lui Antim. Un cărturar oltean scrie în pușcăriile austriece. * 215. Chesarie al Râmnicului citind „Enciclopedia” sau „noua conștiință care se încheagă”. 455

TRATATUL 499

216. Un director de conștiințe. 217. Cărțile lui Dimitrie Cantemir. Ambițiile filosofului tânăr: „Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau

**VERIFICAT
2017**

Giudețul sufletului cu timpul" (O „teză de doctorat"; Lectura ca „ospăț"; Opus tripartitum; De contemptu mundi?; Introducere în imaginarul „Divanului"; „Rătundul" sau omul înscris în cerc; „Ereticul" acceptat). 218. „Sacrosanctae scientiae indepungibilis imago". 219. Cărtea de logică. 220. O parte a unui proiect ambițios: „Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane". 499

ROMANUL	554
221. „Istoria ieroglifică" - o carte barocă (Dar <i>ce fel</i> de carte barocă?; Retorica; Ocultism și divinație; Spațiul; Timpul; Hibrizii; Hameleonul).	554
TEXTUL DRAMATIC	589
222. Teatrul școlar	589
CE MAI CITEAU ROMÂNII?	594
223. Lumea cărții. Multiplicatorii (Copiștii; Se gândeau oare tipografii la o „bibliotecă albastră"?). 224. În mănăstiri se traduce pentru niște cititori „de profesie". 225. Ex Occidente lux. Romanul (dar nu numai...). 226. Între lecturile predilecte - cărțile populare (Zăbava nu respinge înțelepciunea. Compensiunile oralității; Dialogul între palierele culturale; Un studiu de caz: „Istoria surpării Troadei").	594
SFÂRȘIT ȘI LUI DUMNEZEU LAUDĂ	643
BIBLIOGRAFIE	645
SCHIȚE BIOGRAFICE	709
INDICE DE NUME	721

**VERIFICAT
2017**

**VERIFICAT
2007**

Tiparul s-a executat sub c-da nr. 666/1999, la
Tipografia Editurii Universității din București

